میژووی مەردۆخ

مێژووی کوردو کوردستان

شێخ محمد مەردۆخی کوردستانی
ئایەتوڵڵا (مەردۆخ)

وەرگێڕانی: زانەر محەمەد

چاپی یەکەم

٢٠١١

مێژووی مەردۆخ

مێژووی کوردو کوردستان

شێخ محمد مەردۆخی کوردستانی

ئایەتوڵڵا (مەردۆخ)

وەرگێڕانی: زانەر محمد

چاپی یەکەم

٢٠١١

پێناسی کتێب:

ناوی کتێب: مێژووی کوردو کوردستان

نوسینی: محمد (ئایەتوڵڵا مەردۆخی کوردستانی)

وەرگێڕانی: زاهیر محمد

تایپ: وەرگێر

هەڵەچن: وریا فایەق

دیزاینی ناوەوە: چوار چرا

دیزاینی بەرگ: خەلیل هیدایەت مام شێخ ٠٧٥٠٤٩٢٤٣٦٣

شوێنی چاپ: چاپخانەی ڕۆژهەڵات / هەولێر

نۆبەتی چاپ: چاپی یەکەم ٢٠١١

نرخ: (١١) یازدە هەزار دینار

تیراژ: (٢٠٠٠) دانە

لەبەڕێوەبەرایەتی کتێبخانە گشتیەکان ژمارەی سپاردنی (٤٨٠) ساڵی ٢٠١١ پێدراوە

لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ئاوێر ((٥٦))

بەشی یەکەم:
سەبارەت بەبارودۆخی گشتی، لەخۆگری پێنج بەند

پەیکەری مرۆڤ هاوشێوەی هەموو ئاژەڵەکانی دیکە لەگیان و جەستە پێکهاتووە. تا گیان میوانی جەستە بێت، پێنج سەرچاوەی هەستەوەرەکان، یانی بینین، بیستن، بۆنکردن، بەرکەوتن و تامکردن لەجموجۆڵدان و بەهۆی ئەوانەوە بەردەوام زانیاری لەخانەکانی مێشکی مرۆڤ شێوە دەگرێت و هزر و ئەندێشەکان دروست دەبن.

کاتێک گیان قەڵای جەستە بەجێبێڵێت، مێشکیش هاوشێوەی هەموو ئەندامەکانی دیکە، لەناو دەچێت و دەپووکێت. هزر و ئەندێشەکانیش دەپووکێن و سەرئەنجام لەناو دەچن و چیتر هیچ مرۆڤێک توانای دەسپێڕاگەیشتنی ئەو هزر و ئەندێشانەی نابێت.

بەمپێیە، تەنیا ڕێگەی هەڵگرتن و پاراستنی ئەو هزر و ئەندێشانە ئەوەیە، تا هەلی گیان لەقەفەسی جەستە هەڵنەفڕیوە و هزر و ئەندێشەکان لەناونەچوون، بەڕێکوپێکی بخرێنە سەر کاغەز و بەمشێوەیە هزر و زانیاری کەسەکان دەمێننەوە و کەسانی دیکەیش دەتوانن کەڵکی لێوەربگرن.

مەبەستی سەرەکی مرۆڤ لەداهێنانی نووسین جگە لەمە هیچیتر نییە جگە لەئەنجامدانی یەک مەبەست کەهزر و چالاکی و زانیارییە دیارەکانی کەسەکان بخرێتە سەر کاغەز و لەوێ بپارێزرێت و هەڵبگیرێت تا کەسانی دیکەیش بیخوێننەوە و سوودی لێ ببینن

لەسەر ئەم بنەمایە، لەهەر باس و بابەتێک، چەندین نامە و کتێبم بەمەبەستی خزمەت کردنی کۆمەڵگا نووسیوە. ویستم لەهونەری مێژوونووسینیش، بابەتێکم وەک یادگاری بەجێهێشتبێت. مێژووی کوردستانم لەهەموو مێژووەکانی دیکە بەباشتر و لەپێشتر زانی کە سەرچاوە و نیشتمانی خۆمە و خۆشمدەوێت. هەرچەند مێژووی کورد و کوردستان لەقۆناغی منداڵیدایە، بەڵام هیوادارم بەهۆی چاودێری کردن و پەروەردە کردنی خوازیارانی ئەم بەشە، گەشە بکات و بگاتە ترۆپک.

ئەم کتێب لەخۆگری چوار بەشە:

بەشی یەکەم: سەبارەت بەبارودۆخی گشتی، لەخۆگری پێنج بەند
بەشی دووەم: سەبارەت بەکورد و کوردستان، لەخۆگری سێ بەند
بەشی سێیەم: سەبارەت بەماد و سەرزەمینی ماد (مادستان) لەخۆگری پێنج بەند
بەشی چوارەم: سەبارەت بەبارودۆخی سنە(سنەدژ، سەنەندج) لەخۆگری سێبەند

تێبینی:

چوونکە مەبەستی سەرەکی من دۆزینەوەی ڕاستییەکانی مێژووی کوردە، ئەگەر خوێنەران چ کورد و چ نەتەوەکانی دیکە، هەندێ بابەت بخوێننەوە کەخولزیاری بیستنی نەبن، نابێت دڵگیر بن چوونکە منیش دەمەوێت مێژوو بنووسم - نەک ئەوەی دڵنەوایی و وەسفی کەسەکان یا هۆزەکان بکەم- ئەگەر مێژوو لەسەر بنەمای بۆچوون و گریمانە بێت، شیاوی خوێندنەوە نییە، بەواتایەکی دی، مێژوو بەڕادەیەک دەبێت سەرنجراکێش و بەهێز بێت کەهەموو نەتەوەکان دەبێت لێی بترسن و دەبێت هیوایان بۆ دروست بکات. تا لەترسی مێژوو کارە خراپەکان ئەنجام نەدەن و بەهیوای مێژوو، بۆ هێشتنەوەی ناوی چاکە لەخۆیان، هەموو جۆرە هەوڵ و کۆششێک بدەن.

بەندی یەک
داوەری کردنی ئاوز لەسەر گێڕانەوە

یانی هەڵسەنگاندنی داوەری کردنی ئاوز. لەزانستی مێژوو – کەلەم بەشەدا بەڵگەی بۆ دەمێنرێتەوە– گێڕانەوە کاتێک شیاوی سەرنجە لەلایەن ئاوزەوە پشتڕاست بکرێتەوە. هەڵبەتە ناتوانین نکوڵی لەوە بکەین کەزانستی مێژوو زانستێکە دەگێڕدرێتەوە و بناغە و بنەمای هەموو باس و خولەسەکانی لەسەر گێڕانەوە پابەندە و ئاوز بەهیچ جۆرێک بەشداری تیا ناکات. بەڵام نموونەی شارەزای بواری مێژوو و گۆڕانی ڕۆژگارن، دەزانن لەگێڕانەوەکان و چۆنایەتی و ناسنامەی کەسەکان و ناوی سەرزەمینەکان و زەمانەکان و کەسەکان و پێگە و شوێنی ڕوودانی ناوچەکان و .... بەرادەیەک جیاوازی دەبینرێت کەئەو کەسەی بەدوای ڕاستییەکاندا دەگەڕێت بێ هەڵسەنگاندن و پشت بەستن بەئاوز، سەری لێدەشێوێت و ڕاستییەکان و چۆنایەتی و چەندایەتی ڕاستییەکان بەشاراوەیی دەمێننەوە بەجۆرێک کەسەکە ناتوانێت ڕاست لەچەوتی و ڕاستی لەناڕاستی جیابکاتەوە– لێرەدا پێویستی بەشداری کردنی ئاوز دەردەکەوێت تا بەهۆی بەڵگە بینراو و بیسراوەکان، ڕاستییەکان بدۆزێتەوە و لەپەرێشانی و سەرگەردانی خۆی دەرباز بکات.

بۆ نموونە دەستەیەک لەمێژوونووسە بەناوبانگەکان، کەسێکی گەورەی وەک کەیقوباد بۆ فڵانە تایەفە دەگێڕنەوە، (بۆ نموونە لەکوردەکان) و دەستەیەکی دیکە کەئەوانیش بڕواپێکراون، هەمان کەس بۆ تایەفەیەکی دیکە دەگێڕنەوە (بۆ نموونە پێشدادییەکان). لێرەدا ئاوز دەبێت فەرمان بدات لەوەی گەڕاندنەوەی کەیقوباد بۆ پێشدادییەکان، لەگەڵ کاتی ڕووخانی پێشدادییەکان کەهەموو مێژوونووسان لەسەری کۆکن، جیاوازی هەیە. بەمپێیە، ئاوز پێمان دەڵێت ئەو گێڕانەوەی کەیقوباد دەگەڕێنێتەوە بۆ پێشدادییەکان، جێی متمانە نییە.

هەروەها یەکێک لەمێژوونووسەکان نووسیویەتی بۆ نموونە ئیسفەندیار کوڕی گەشتاسپە و یەکی دیکە نووسیویەتی: کوڕی دلرایە؟ دەستەیەکیش دلرا بەکوڕی بەهمەن دەزانن و دەستەیەک بەکوڕی گەشتاسپ. دەستەیەک ئافراندنی جیهان بۆ ٤٠٠٤ ساڵ پ.ز دەگێڕنەوە، دەستەیەک بۆ ٥٥٨٤ پ.ز و دەستەیەک بۆ حەوت هەزار ساڵ پ.ز. هەندێ کەس دەرکەوتنی

زەردەشت بۆ ٢٥٨٢ ساڵ دوای ئافراندنی ئادەم دەگێڕنەوە و هەندێك بۆ ٤٩٣٧ ساڵ دوای ئافراندنی ئادەم و دەستەیەکی ئاماژە بەساڵێکی دیکە دەدەن... بەمپێیە کەسەکان لەگەڕان بەدوای ڕاستییەکان و بەدەستهێنانی ئەنجام سەرگەردان دەبێت. بەتایبەت لەڕووداوەکانی سەدە سەرەتاییەکان و پێشهاتەکانی پێش مێژوو و پێش نووسین. چوونکە داستان و بەسەرهاتەکان لەو زەمانەدا لەناو سنگ و لەسەر زاران بووە و ڕووداوەکان لەسەر زمانی کەسەکان گێڕدراونەتەوە و ڕەوتی سروشتی خۆیان بڕیوە. ئاشکرایە لەمشێوەدا جیاوازییەکان دێنە ئاراوە. بۆیە مێژوونووسان ناچارن پشت بەبەڵگە و شوێنەوارەکان ببەستن و هاوکاری لەناوز و هەستەکانیان وەربگرن تا بتوانن لەناو ئۆقیانووسی جیاوازییەکان، خۆیان لەکەنارەکانی ڕاستی نزیك بکەنەوە چوونکە هەر مێژوویەك پشت ئەستور بەبەڵگە و شوێنەوار و نەخش و هەڵکەنراوەکان بێت، زیاتر لەمێژووەکانی دیکە سەرنجڕاکێش و بڕواپێکراوە. لەبەر ئەوەی بەڵگە و هەڵکەنراوە و ئاسەوارە مێژووییەکان و بینا و تەلارە کۆنەکان و شوێنەوارە سروشتییەکان وەك داب و نەریت و ئەخلاق و زمان و شێوە و قەلافەت و هتد.... باشترین ڕێنیشاندەر و بڕواپێکراوترین ڕێنومای ئەم بوارەیە کە خێراتر کەسەکان لەمەبەست نزیك دەکەنەوە (کەمەمان تێگەیشتن لەڕاستییەکانە).

بەمپێیە مێژوونووس دەتوانێت بەهۆی ئەم بەڵگە و ڕێنیشاندەرانە لەسەر هەرباسێك داوەری و هەڵسەنگاندن بکات کەکێشە و ئاکۆکی لەسەرە و لەجیاوازییەکان، ئەنجامێك بەدەست بێنێت کەزیاتر لەهەموو ئەنجامەکانی دیکە لەبەڵگە و شوێنەوارەکان نزیکە و لەڕاستییەکان نزیکی دەکاتەوە.

بۆ نموونە سەبارەت بەباسەکەی ئێمە کەپەیوەندی بەنەژادی کورد و گێڕانەوەی بارودۆخی ئەم نەژادەیە، دەستەیەك کەخولیای بەعەرەب کردن بەسەر ئاوزی ئەواندا فەرمانڕەوا بووە و پێدادەگرن لەوەی هەموو کەسێك و هەموو شتێك بۆ عەرەبەکان بگێڕنەوە، کوردەکان بەعەرەب و سامی نەژاد ناو دەبەن تەنانەت ڕەچەڵەك نامەیەکی عەرەبییان بۆ کورد داڕشتووە (دواتر ئاماژەی پێدەدرێت). بەلام دەستەیەکی دیکە کوردەکان بە(ئاری) دەزانن و بۆ ئەگەڕانەوەی کوردەکان بۆ سەر نەژادی عەرەب چەندین بەڵگە و بورهان ئاماژە پێدەدەن. هەڵبەت لێرەیشدا دووبارە دەبێت ئاوز و هەستەکان فەرمان بدەن و بەپێی بەڵگە و شوێنەوارە سروشتییەکان و شێوە و قەلافەت و ئەخلاق و زمان ئەوە بسەلمێنێت کەکورد

عەرەبە یا ئاری؟

مێژوونووس کاتێک ڕووبەڕووی جیاوازی دەبێتەوە، سەرەتا دەبێت بۆ شوێنەوارە و بەڵگە مێژووییەکان بگەڕێتەوە کەوەک بەڵگە دڵنیاکەرەوەکان لەقەڵەم دەدرێن. ئەگەر ئەم بەڵگانە بوونی نەبێت، دەبێت پشت بەکتێبەکانی سەرەدەمی کۆن (عەهدی عەتیق) ببەستێت کە٢٧ سەدە پێش ئێستا نووسراون و کۆکراونەتەوە و لەڕووداوە سەرەتاییەکانەوە نزیکترن. تا هەنووکەیش کەس ڕەخنەی لەبەشی مێژوویی ئەم کتێبانە نەگرتووە و بەپێچەوانەوە دۆزینەوە تازەکان، هێدی هێدی، بەشە مێژووییەکانیانی پشتڕاست دەکاتەوە. جیاواز لەوە پێش توانایی مرۆڤ بۆ خوێندنەوە نووسراو و کەتیبەکانی میسر و بابل و ئاشور و ئێران، تاکە سەرچاوەی زانیارییە مێژوویی و جوغرافیاییەکان تەنیا و تەنیا کتێبەکانی عەهدی عەتیقە، ئەگەر بەڵگەیەکی دیکەش بوونی هەبێت لەبەر ئەوەی لەبەر چاوی ڕای گشتیدا نییە و نەبووە، گرنگییەکی ئەوتۆی پێنادرێت.

مێژوونووس لەهەر کێشەیەک سەرەتا دەبێت بۆ ئەم دوو ڕێگەچارە بگەڕێتەوە: ئاسەوارە عەنتیکەکان، کتێبەکانی عەهدی عەتیق. ئەگەر بەپشتبەستن بەوان کێشەکە چارەسەر نەکرا، ناچارە بۆ کتێبەکانی ئەو نەتەوە و نەژادە یا ئەو سەرزەمینە بگەڕێتەوە چوونکە نووسەرە ناوخۆییەکان زیاتر و باشتر لەکەسانی دیکە شارەزایی بارودۆخی وڵاتەکەی خۆیانن تا بیانییەکان یا گەشتیار و ڕۆژهەڵاتناسانی ڕۆژئاوا. لەبەر ئەوەی گەشتیاران و ڕۆژهەڵاتناسان زانیارییەکانی خۆیان لەدانیشتووانی ئەو ناوچە بەدەست دێنن و گێڕانەوەی کەسەکان دەکەنە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەکانی خۆیان لەکاتێکدا ئەگەری هەیە گێڕانەوەی ئەو کەسە لەلایەن کۆمەڵگاکەیەوە بڕواپێکراو نەبێت. هێرۆدۆت، مێژوونووسی بەناوبانگی یۆنان، لەبەرهەمەکەی خۆی، مێژوو لەنۆ بەرگدا، دەڵێت: ((من ئەوەی بیستوومە، دەینووسم، بەڵام ناچار نیم بەوەی دەینووسم، باوەڕم هەبێت)).

زانیاری گەشتیاران یا ڕۆژهەڵاتناسەکان بەبەراورد بەزانیاری مێژوونووسە ناوخۆییەکان یا مێژوونووسانی دراوسێ کە لەڕووداوەکانەوە نزیکن و لەلایەن کۆمەڵگاوە بڕواپێکراون و لەسەرەتای نووسینەوە کەس ڕەخنەی لێ نەگرتوون، لەپلەی چوارەمی بەڵگە مێژووییەکان هەژمار دەکرێت، یانی یەکەم: ئاسەوارە کۆنەکان، دووەم، کتێبەکانی عەهدی عەتیق، سێیەم: مێژووە نێوخۆییەکان یا ئەو نەتەوانەی لەڕووداوەکان بەشدارن، چوارەم،

سەفەرنامەی گەشتیاران و ڕۆژهەڵاتناسە ڕوودلوخوازەکان.

هەرچەند سنووری باسی ئەم کتێبە دەبەزێنێت، بەڵام بۆ سەلماندنی ڕاستی زانیاری مێژوونووسە ناوخۆییەکان لەزانیاری بیانییەکان، دەبێت ئاماژە بەم خاڵەی خوارەوە بدەم:

لەساڵی ١٢٣٨ کۆچی، ١٢٩٨ هەتاوی کەبەڕێز عەلی محەممەد بەنی ئادەم (شەریف ئەلدەولە) حوکمرانی کوردستان، وەك ئەرکی دەوڵەتەکەی سەرقاڵی سەرکوت کردنی تایەفەی گوڵباغی بوو، ڕۆژێك لێپرسراوێکی بیانی کە لەکوردستان بوو، بەحوکمرانی وت: دوێنێ بەتەیارە (فرۆکە) لەناوچەکانی گوڵباغی گوزەرم کرد، لەنزیك گوندی نازانوم کۆمەڵێك سوارم بینی، گومان دەکەم گوڵباغییەکان بوون.)) شەریف ئەلدەولە لەنووسەری (نووسەری ئەم کتێبە) پرسی: دووری گوندی نازانوم تاشار چەند فەرسەخە؟ هەرچەند بیرم کردەوە، گوندێکی لەوشێوەم لەو ناوچەیەدا پەیدا نەکرد. لێپرسراو لەبێدەنگی و گومانی نووسەر سەریسوڕما، کەسێکی نارد بۆ ماڵەوە و نەخشەیان هێنا. سەیری نەخشەکەمان کرد. بینیمان لێپرسراوەکە ڕاست دەکات. دواتر دوای بەراوەرد کردنی نەخشەی لێپرسراوی ئاماژە پێدراو و نەخشەی کوردستان کەخۆم(نووسەر) دامنابوو) ئەم گومانەمان لا دروست بوو کەئەندازیاری ئینگلیسی لەکاتی نەخشەبەرداری، لەو کەسەی کەهاوڕێیەتی کردووە، ناوی گوندەکەی پرسیوە، ئەویش لەوڵامدا بەکوردی وتوویەتی: نازانم. ئەندازیار گومانی کردووە، (نازانم) ناوی گوندەکەیە و لەجیاتی ناوی گوندەکە، نازانومی بەکار بردووە. لێپرسراو ناچار بوو نەخشەکەی خۆی بەپێی نەخشەی کوردستان چاك بکات. کاتێك سەیری گوندەکانی دیکەمان کرد بینیمان بەهەمان شێوە کە لەکتێبە مێژووییەکان ناوی کەیقوباد و کەیکاوس و توس و فەریبۆرز و ئازدیاك و بەهمەن و ئیسفەندیار ونبووە و لەجیاتی ئەوانە دەستەواژەی وەك ئارباس، کامبوز، دژۆس، فەراهورت، ئیختویگوو، ئەحشویروش، گزرس دەرکەوتووە کەهیچ پەیوەندییەکیان لەگەڵ ناوە سەرەکییەکاندا نییە. زۆریەی گوندەکانیان بەمشێوەیە شێواندووە و لەجیاتی ناوی ڕەسەنی خۆیان، شتی سەیروسەرەمەی دیکەیان نووسیوە. لێپرسراو ناچار نەخشەکەی خۆی چاك کرد.

زۆرترین هۆکاری گۆڕانی ناوی گوندەکان و خەڵکان، ئەو هەڵە و دەسکارییانەیە کەگەشتیار و ئەندازیارە بیانییەکان کردوویانە.

بەتایبەت شێواندنی یۆنانییەکان کەریستوویانە ناوەکان و وشەکانی هەر زمانێك لەگەڵ زلر

و شێوەزاری خۆیاندا بگونجێنن بۆیە ناوی پاشاکانی جیهان و بەتایبەت پاشاکانی کورد و فارسیان شێواندووە و وشەیەکی سەیروسەمەرەی دیکەیان لێ دروست کردووە.

جیاواز لەوە دەتوانین جیاوازی و ناکۆکی ڕۆژهەڵاتناسەکان لەسەر زۆر لەبابەتەکان ببینین. بۆنمونە کەسانێك وەك سەر – کینگ دەڵێن کەمیتانییەکان تایەفەیەك لەعەشیرەی کاسین و کەسانێك وەك پرۆفیسۆر سپایزار دەنووسن کەتیرەیەك لەعەشیرەی سۆبارییە و بەپێیە و لەئەنجامی ئەم شێواندن و بەلاڕێ بردنەدا بۆمان دەردەکەوێت کەبیانییەکان هەڵە و ناڕاستییەکانی خۆیان بەپێی زانیارییەکانی دانیشتوانی ڕەسەنی ئەو سەرزەمینە ڕێکبخەن نەك ئەوەی دانیشتووانی ڕەسەن زانیارییە ڕاستەکانی خۆیان لەگەڵ هەڵەکانی ئەواندا بگونجێنن.

بەواتایەکی دیکە دەڵێم کەمێژوونووسەکانی ڕۆژئاوا دەبێت گەزرس و ئەحشویروش و کەسانی دیکە بەئیسفەندیار و بەهمەن بگۆڕن نەك ئەوەی ئێمە ئیسفەندیار و بەهمەنی خۆمان بۆ وشەکانی ئەوان بگۆڕین کەناشنا نین پێیان. وەك ئاماژەمان پێدا گەشتیار و ڕۆژهەڵاتناسەکان زانیارییەکانی خۆیان لەدانیشتوانی ناوچەکەوە بەدەستهێناوە، چۆن دەکرێت بەزانیاری دانیشتووانی ناوچەکە ڕازی نەبن که: ((صاحب البیت ادری البیت واتا: خاوەن ماڵ بەدەردی خۆی دەزانێت)).

لەم ڕوونکردنەوەی سەرەوە ئەو ئەنجامە بەدەست دێنین کە لەڕووداوەکان دوای دروست بوونی نووسین و کتێب، زانیارییەکانی دانیشتووانی هەر ناوچەیەك گرنگتر لەزانیاری بیانییەکانە. بەڵام لەڕووداوەکان پێش دەرکەوتنی نوسن و کتێب، تەنیا ئاسەوارە کۆنەکان و بەڵگە مێژووییەکان دەتوانن لەمێژوو و داستانی دانیشتووانی ناوچەکە لەپێشتر و بڕواپێکراوتر بن چوونکە مێژووە نووسراوەکان بڕواپێکراوتر لەو مێژووانەن کەسینە بەسینە دەگێردرێنەوە. جیاواز لەمە هیچ بەڵگەیەك لەئارادا نییە زانیاری بیانییەکان بەگرنگتر و بڕواپێکراوتر لەزانیاری دانیشتووانی ناوچەکە بزانین.

بەندی دووەم

سەبارەت بەئافراندنی مرۆڤ

مرۆڤ لەکوێوە دەرکەوت؟ هیچ گومانێك لەوەدا نییە کەهەموو گیانلەبەرانی سەر زەوی لەخودی زەوی دروست بوون و لەشوێنێکی دیکە یا هەسارەیەکی دیکە بۆ سەر ئەم هەسارە نەهاتوون. ڕۆژگارێکی کۆن کەزەوی گەرم بووە و هێزی گەشەپێدان و گەشەپێکردنی زیاتر و بەرینتر بووە، ئاژەڵە گەورە و زەبەلاحەکانی بەرهەمهێناوە وەك ماموت، فیل، وشتر، ئەسپ، مانگا، کەرگەدەن، کەر و لەباڵندەکان: وشترمل، داڵەکەرخۆر ، داڵ و ....

دواتر کەزەوی سارد بوویەوە، گیانلەبەرە بچووکەکانی بەرهەمهێنا: وەك شێر، پڵنگ، ورچ، مەیمون، مرۆڤ، مەڕ، بزن و لەباڵندەکان، کەو، مریشك، کۆتر، شاهێن و ....

هەنووکە کەپلەی ساردی زەوی کەمێك بەرزبۆتەوە، یانی گەرمی کەمتر بووە، دەبینین گیانلەبەری بچووکتر دروست دەکات وەك مار، مشك، مارمێلك، بزنمژە، بۆق، کیسەڵ، دووپشك، زەردەواڵە، جارجاڵۆکە، مێشوولە و ...

سەبارەت بەمرۆڤ تەورات و قورئان ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەیەکەم شێوەی ئەم نەژادە کە بەئادەم ناودەبرێت، لەزەوی دروستکراوە چ ئەم دروستکردنە لەیەك کات و یەك شوێندا بووبێت (وەك ئەوەی دینەکان جەختی لێدەکەنەوە) یا ئەوەی جیاجیا و لەچەند ناوچەی جیاواز (وەك ئەوەی زاناکانی بواری گەشەسەندن و نەژادناسی جەختی لێدەکەنەوە). بەڵام بەکۆی دەنگ، مرۆڤ لەزەوی بەرهەم هاتووە و لەشوێنێکی دیکەوە نەهاتۆتە سەر زەوی.

بۆچوونی پارسە کۆنەکان و پێشینانی کورد کەدەڵێن، دیاریکردنی یەکەم مرۆڤ ئەگەری نییە، پشت ئەستور بەیەك لەدوای یەکی و بێ سەرەتا بوونی وەچە و نەژادە کەدەڵێن هەمیشە هێلکە لەمریشك و مریشك لەهێلکە، ناوك لەدار و دار لەناوك دروست دەبێت بەڵام ئێمە دەڵێین دروست بوونی مریشك لەهێلکە و دار لەناوك حاشا هەڵنەگرە بەڵام ناتوانین نکوڵی لەو ڕاستییەیش بکەین کە تۆوی هەموو گیانلەبەر و ڕووەکەکان لەناو زەویدا بوونیان هەیە و شاراوەیە. هەروەها دەزانین هەموو تۆوەکان چ ئاژەڵی و چ ڕووەکی هەمووان لەتوخمە جیاوازەکان پێکهاتوون. ناتوانین نکوڵی لەپێکهاتە بکەین چوونکە بەڵگەیە بۆ دروستبوونی

شتێکی نوێ، چوونکە پێکهاتە لەگەڵ پێشینە و بێ سەرەتایی لەدرێژایەتیدایە، لەبەر ئەوەی ساتەبوون لەپێش پێکهاتەوەیە. بەمپێیە ئەو ئەنجامە بەدەست دێنین کەهەموو ئاژەڵەکان و ڕوەکەکان و بوونەکان ڕوویانداوە و لەزەوی سەریان دەرهێناوە و هەموویان سەرەتایان هەیە. بەواتایەکی دیکە بۆ بوونی هێلکە و ناوک، بوونی مریشک و دار پێویست نییە و زەوی خاکی بەسەندەیە.

بۆئەوەی بزانین گیانلەبەر یا ڕوەک چۆن لەزەوی دروست دەبن، پارچەیەک زەوی وشک و خاڵی لەهەر بوونەوەر و ڕوەکێک دەکێڵین، دواتر ئاوی دەدەین. دوای ماوەیەک دەبینین جۆرەها گژوگیا و گوڵ، چەندین جۆر ئاژەڵی وەک مار، مشک، جارجاڵۆکە، کیسەڵ و هتد... چ نێر چ مێ، لەو زەوییەدا پەیدا دەبن لەکاتێکدا ئەتۆوی ڕوەکێکمان لەزەوی چاندووە و ئەتۆوی ئاژەڵێکمان لەوێ داناوە. تەنیا زەویمان کێڵا بۆ ئەوەی ڕووناکی و گەرمی هەتاو و هەوا و ئاو بتوانن بەئاسانی کاریگەری لەسەر گەردیلەکانی دابنێن و کردەیەکی کیمیایی بخەنەگەڕ. بەمپێیە تۆوەکان کەسروشت لەو پارچە زەوییەدا وەک ئەمانەت دایناوە، دەکەونە جمووجۆڵ و هێندی هێندی گەشە دەکەن و پلەکانی گەشە کردنی خۆیان دەبڕن.

یان ئەوەی جۆگەیەک لێدەدەین و لەبەردەم جۆگەدا، حەوزێکی بچوک دروست دەکەین. دوای ماوەیەک کە تیشک و گەرمی هەتاوی پێبگات، دەبینین چەندین جۆر گیانلەبەری ئاوی نێر و مێ وەک قرپۆک، کیسەڵ، قرژاڵ، ماسی و ..... دەردەکەون و چەندین جۆر گژ و گیا تیایدا ئەشە دەکەن. لەکاتێکدا تۆوی هیچکام لەو گیانلەبەر و ڕوەکانەمان لەوێ بڵاو نەکردۆتەوە و چەندین نمونەی دیکەی لەمشێوەیە.

چەندین نمونەی دیکەمان بەفراوانی لەبەردەستایە بەڵام بۆ ئەوەی لاپەڕەکانی ئەم کتێبە درێژ نەبێتەوە و لەچوارچێوەی باسەکەمان لانەدەین تەنیا بەگێڕانەوەی ئەم دوو نمونە بەسەندە دەکەین.

لەم دوو نمونە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەهەمسارەی زەوی، هەسارەی تۆو و گیانە بەواتایەکیتر هەسارەیەکە لەناوکە جۆراوجۆرەکان پێکهاتووە. ناوکەکان کەبێجووڵە و ئارامن، کاتێک تیشک وگەرمی و شێ و هەوا بەئەندازەی پێویست بەهەموو بەشەکانی بگات، دەستبەجێ کردەی کیمیایی دەستپێدەکات وناوکەکان، جموجۆڵ و گەشە کردن دەستپێدەکەن و لەسیلسیلەی گەشە کردنی خۆیان، درێژە بەڕەوتی سروشتی دەدەن.

ناوك چییە؟ ناوك یانی مادەی زیندوو، بریتییە لەبڕێك گەردیلەی ڕاکێشەری گونجاو کەگیان بۆ دەرخستنی خۆی بەشێوەیەکی ڕێکوپێك نەزمی پێدەبەخشێت. کاتێك کەرەستەکانی ژیان، یانی هۆکارەکانی دەرکەوتن، پەیوەندی لەگەڵ ئەو گەردیلانە دروست بکەن، گیان بەخێرایی جموجۆڵ دەستپێدەکات و ئەوەی بۆ ڕەوتی گەشە کردنی خۆی پێویستیەتی، فەراهەمی دەکات.

بۆ نمونە ناوکی بادەم، یەکێکە لەکەرەستەکانی ژیان، تا ئەو کاتەی دوور لەکەرەستەکانی ژیان بێت، سارد و بێ جوولەیە بەلام کاتێك پەیوەندی لەگەڵ کەرەستەکانی ژیان دروست دەکات، یانی لەزەوی دەچێندرێت و تیشك و گەرمی و شێ و هۆکارەکانی دیکەی گەشە کردنی پێدەگات، بەخێرایی لەنەبزوتنەوە دەست بەبزاوتن دەکات و ئەوەی بۆ سەفەری گەشە کردنی خۆی پێویستی بێت وەك ڕەگ و لاسك و توێکڵ و لق و گەلا و دەمارەکان و هتد..... بەپێی توانایی و سازگاری کەرەستەکانی ژیان، بۆ خۆی بەرهەم دێنێت تا ئەوەی دەگاتە قۆناغی بلۆق یانی دەگاتە قۆناغی تۆودانان و بەرهەمهێنان و بەمشێوەیە بەردەوامی بەژیان دەدات.

لقی داری بی کەبۆ ئەومە خاوەنی کەرەستەکانی ژیانە، هەرئەوەندە لەزەوی بیچێنن و ئاوی بدەن، لەماوەیەکی کەم گەشە کردن دەستپێدەکات، ڕەگ دادەکوتێت، بەرز دەبێتەوە، لق و گەلا دەردەکات، بەکورتی ئەوەی بۆ ڕەوتی گەشەکردنی خۆی پێویستی بێت، ئامادەی دەکات. سەرەکیترین هۆکارەکانی گەشەکردنی گیانلەبەران و ڕوەکەکان شەش شتە:

١- مادەی ژیان ٢- خاك یا پزدان ٣- شێ یا تەڕی ٤- گەرمی ٥- هەوا ٦- تیشك یا نور. ئەم شەش هۆکارە سەرەکییە لەهەر شوێنێك و هەر خاڵێك بەئەندازەی پێویست کۆببنەوە و یەکبگرن، بەدڵنیاییەوە، چالاکی ژیان و گەشە کردن دەستپێدەکات.

دوای ڕوونکردنەوەی سەرەوە کە تارادەیەك ئاشنای چۆنیەتی گەشە کردن و ئافراندنمان دەکات، یانی ئافراندنی گیانلەبەر و ئافراندنی ڕوەك، دوو پرسیاری سەرەکی دێتە گۆڕێ:

یەکەم ئەوەی کە: زەوی لەچەند هەزار ساڵ پێش ئێستا سەرقاڵی دروست کردنی مرۆڤ بووە؟

دووەم ئەوەی: ئایا پرۆسەی دروست کردنی مرۆڤ لەهەموو ناوچەکانی گۆی زەویدا بوونی بووە یا ئەوەی تەنیا لەچەند ناوچەیەکی تایبەت ئەم دیاردەیە بینراوە؟

وەڵامی پرسیاری یەکەم تارادەیەک ئەزانراوە و لێڵە. چوونکە ئەو ئەنجامەی لەکتێبەکانی عەهدی عەتیق بەدەستی دێنین ئەوەیە کەگۆی زەوی شەش هەزار ساڵ پێش ئێستا ئافرێنراوە و ئەگەر بەم بۆچوونە ڕازی بین دەبێت بەوە ڕازی بین کەدروست کردنی مرۆڤ سەد ساڵ پێش ئێستا دەستی پێکردووە بەڵام بەڵگە و شوێنەوارە مێژوویییەکان و بینا و تەلارەکانی ژێر زەوی، ئاماژە بەتەمەنێکی درێژتر بۆ ئافراندنی زەوی دەکەن بەتایبەت ئەو شوێنەوارانەی بەم تازەییانە لەئەورووپا دۆزراونەوە، تەمەنی مرۆڤ بۆ پێش پێنسەد هەزار ساڵ دەگێڕنەوە. بەپێیە ناتوانین بەدڵنیاییەوە ئەو سەردەمە دیاری بکەین کەزەوی مرۆڤی ئافراندووە. تەنیا دەتوانین ئاماژە بەوە بدەین سەردەمی گەشە کردنی مرۆڤ و مەیمون چەندین هەزار ساڵ دوای سەردەمی ماموت و فیل و وشتر و مانگا بووە یانی چەندین هەزار ساڵ پێش ئەم سەردەمەی کەسەردەمی مشک و بۆقە.

لەبەڵگەکان و ئاسەوارەکان بەو ئەنجامە دەگەین کە مرۆڤە سەرەتاییەکان گەورەتر و بەهێزتر لەمرۆڤەکانی ئێستا بوون.

بۆ وەڵامی پرسیاری دووەم دەبێت بڵێین: دیاردەی بەرهەمهێنانی مرۆڤ هاوشێوەی بەرهەمهێنانی ڕوەک لەهەموو ناوچەکانی زەوی بەدی ناکرێت. لەهەر ناوچەیەک کەشەش هۆکاری سەرەکی ژیان بەئەندازەی پێویست کۆبووبێتنەوە و یەکیانگرتبێت، لەو ناوچانە مرۆڤ یا ئاژەڵ بەرهەم هاتووە و ئەو ناوچانە بریتین لە کەنار دەریاکان و زۆنکاوەکان. چوونکە شەش هۆکارە سەرەکییەکەی ژیان بەزۆری لەکەنار دەریاکان و زۆنکاوەکان کۆدەبنەوە بەڵام لەناوچەکانی دیکە ئەم کۆبوونەوەیە بەئاسانی نابینرێت و لانی کەم هۆکارێک یا دوو هۆکار بوونی نابێت و لەئەگەری ئامادە نەبوونی یەکێک لەهۆکارەکان، زانستی گەشە کردن ئەگەری نابێت.

ئەو گێڕانەوەی دەڵێت ئادەم لەسەرئەندیب چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، بەڵگەیە بۆ ئەم وتەیە (مێژووی تەولو ل.١٣ بەرگی یەک) (مروج الذهب، پەراوێزی مێژووی تەولو، ل. ٤٠ بەرگی یەک) و زۆربەی مێژووە گشتییەکان. سەرئەندیب دوورگەیەکە لەباشووری هیند کە بەسەیلانیش بەناوبانگە: نزیک هێڵی کەمەرەی زەوییە بەڵام لەتەورات ئاماژە بەعەدەن دراوە.

لەجیاوازی ئەژادەکان ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەگەشە کردنی مرۆڤ تەنیا لەیەک شوێنی ئەم جیهانە نەبووە بەڵکو لەچەندین ناوچەی جیاجیا و لەنزیک کەنار دەریاکان، مرۆڤ گەشەی

کرێووە چوونکە کەرەستە سەرەکییەکانی پێکهاتنی ئەوان جیاوازە.

لەبیرمان نەچێت هیچ جۆرە لەمپەرێکی مەزهەبی یا ئایینی بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەم بۆچوونەی ئاماژەمان پێدا، لەبەردەستا نییە تا ئێمە لەبۆچوونی خۆمان سەبارەت بەجۆراوجۆری بنەماکانی نەژادی مرۆڤ پاشگەز بکاتەوە. بەڵکو ئایەکان و دەقەکانیش جەخت لەجۆراوجۆری دەکەنەوە. لەقورئان و تەورات و حەدیسەکانیش ئاماژەی پێدراوە کە کەمرۆڤ لەگڵ یا خاك ئافرێنراوە و مرۆڤ لەیەك رەگەزە کەبەڵگەیە بۆ جۆراجۆری و هیچ بەڵگەیەك بۆ ئەوەی ناچارمان بکات بڵێین سەرەتا یەك کەس بووە، بوونی نییە. ئەگەر ئەمەیش بۆ یەك کەس بگەرێتەوە، گەشە کردنی یەك مرۆڤ لەسەر زەوی رێگر نابێت لەگەشە کردنی چەند مرۆڤێکی دیکە. لەئەگەرێکدا کۆسپ و لەمپەری دینیش لەئارادا بێت ناچارین روونکردنەوە و رێگەچارە بۆ لەمپەر و کۆسپەکان بدۆزینەوە چوونکە لەمپەرەکان رێگەچارەیان بۆ دەدۆزرێتەوە بەڵام هەست و بەڵگەکان لەناوناچن.

جیاواز لەوە ئەگەر باوەڕ بەجۆراوجۆری نەژادەکان نەکەین، لەوەڵامی ئەم پرسیارەی خوارەوە ڕووبەڕووی گرفت دەبینەوە کەئایا یەکەم مرۆڤ ڕەش بووە یا سپی؟ ئەگەر ڕەش بووە، نەژادی سپی لەکوێوە هاتووە و ئەگەر سپی بووە، ڕەشپێستەکان چۆن دەرکەوتوون؟ ئەگەر ئێمە لەجیاتی پشتبەستن بەبەڵگە عەقڵانی و هەستپێکراوەکان پشت بەباوەڕە سوونەتییەکان و کتێب ببەستین، بەدڵنیاییەوە ئاوێنەی ئایین بەبەردی نەزانین دەشکێنین و جگە لەزیان و زەرەر هیچ ئەنجامێکی دیکە بەدەست ناهێنین. چوونکە سەرەکیترین بنەمای دین و مەزهەب لەسەر ئاوز و هەستەکان بەندە. ئەگەر حاشا لەئاوز و هەست بکەین، چیتر ئایینێك لەئارادا نابێت.

بەندی سێ

سەبارەت بەنەژادی مرۆڤ و ناماژەدان بە هۆزەکانی مرۆڤ

لەروونکردنەوەکانی سەرەوە و بەڵگە زانستییەکان ئەو ئەنجامە بەدەست دێنین کەرەگەزی مرۆڤ تەنیا بۆ یەك نەژاد ناگەڕێتەوە. بەمپێیە زاناکانی بواری ڕەگەزناسی، ڕەگەزی مرۆڤیان بۆ چەند ڕەگەزێکی سەرەکی و لاوەکی دابەش کردووە و ڕەگەزی سەرەکی مرۆڤ بەچوار دەزانن:

١- نەژادی سپی
٢- نەژادی ڕەش
٣- نەژادی سور
٤- نەژادی زەرد

گومان دەکرێت دوو نەژادی کۆتاییش لاوەکی بن نەك سەرەکی، یانی لەتێکەڵ بوونی دوو نەژادی یەکەم دروست بووبێتن. بەمپێیە دوو نەژادی سەرەکی ڕەش و سپییە ج لەیەك مرۆڤ دروست بووبێتن وەك مێژوونووسەکانی دینەکان ئاماژەی پێدەکەن یا لەدوو مرۆڤ یا زیاتر بەهەمان شێوە کەرەگەزناسەکان جەختی لێدەکەنەوە.

لەتەورات لەسەفەری گەشەکردن بەشی نۆیەم ئایەی ٢٢ ئاماژەی پێدراوە: منداڵەکانی حام بەهۆی ئەنجامدانی گوناح، ڕەش بوون و منداڵەکانی سام و یافس سپی مانەوە. لە(سبائك الذهب) و زۆربەی مێژووەکان بەمشێوە ئاماژەیان بەحام داوە. بەمپێیە منداڵەکانی حام ج بەهۆی ئەنجامدانی گوناح یا بەهۆی کاریگەری کیمیایی توخمە پێکهاتەییەکان، ڕەشپێستن و لەبەر ئەمە پێیان دەڵێن سودان: بەواتایەکی دیکە ڕەشەکان

مێژوونووسانی ئیسلام و جوولەکەیش، نەژادی مرۆڤ بەڕەش و سپی دەزانن تەنانەت ئەگەر ڕەشەکان سەرەتا سپی بووبێتن و بەهۆی ئەنجامدانی گوناحەوە ڕەنگیان گۆڕابێت یا بەهۆی کردارە کیمیاییەکان ڕەنگی ئەوان ڕەش بووبێت.

بەهەرحاڵ باسی سەرەکی ئێمە لەم کتێبەدا تەنیا نەژادی سپییە، کارمان بەڕەش و زەرد و سور نییە. تەورات و زۆربەی مێژوونووسانی ئیسلامی و جوولەکە بۆ دوو جۆری سەرەکی

دابەش دەکەن سامی و یافسی. دەستەیەك شامی یان نووسیوە کەمەبەست لێی هەمان سامی و دەگەڕێنەوە بۆ سامی کوڕی نوح چونکە (س) و (ش) لەزمانی عیبری و عەرەبی دەگۆڕدرێن وەك روس و روش، مەسیح و مەشیح، سەموئیل و شەموئیل، ولآتی شامیش کەبۆ منالەکانی سام دەگەڕێتەوە، جەخت لەڕاستی وتەکانی ئێمە دەکاتەوە.

لەئەنجامی ئەم روونکردنەوە دەردەکەوێت کەنەژادی ئاری چ لەمنالەکانی یافس کوڕی نوح بن یا لەنەژادێکی دیکە، لەسامی و حامی جیاوازن چوونکە دەستەیەك هەموو منالەکانی ئادەم تەنیا بۆ سام و حام ئاگێڕنەوە. یانی بەتۆفانەکەی نوح و گەڕانەوەی رەگەزی هەموو مرۆڤەکان بۆ منالەکانی نوح نین و دۆزینەوەکانی ئامرێك بەڵگەیە بۆ ڕاستی ئەم وتەیە.

سامییەکان کە بەسامیتیش بەناوبانگن، چەند بەشێکن بەمپێیە:

عەرەبەکان، جوولەکەکان، ئاشورییەکان، کلدانییەکان، دانیشتووانی بابل، دانیشتووانی شام، ئارامییەکان، فینیقییەکان یا دانیشتووانی کەنارەکانی ڕۆژهەلآتی دەریای مەغریبی (دەریای سپی ناوەڕاست) کەتەرابلوسی ئەمڕۆ ناوەندی ئەو ناوچەیە، لەتەوراتدا بەنەژادی حام لەقەڵەم دراون بەواتایەکی دیکە لەگەڵ قیبتییەکان و بەربەرەکان و حەبەشییەکان و سودانییەکان هاونەژادن بەلآم زاناکانی رەچەڵەکناس، ئەوان بۆ نەژادی سام دەگێڕنەوە. بەلآم دەبێت ڕەشپێستەکانی ئەو ناوچە لەمنالەکانی حام بن و سپیپێستەکان لەمنالەکانی سام. جیاوازییەکان زەق و بەرچاون.

هێڵی بلآوبوونەوە و جیابوونەوەی سامییەکان، لەچیاکانی ئارارات بۆ بابل و لەبابل بۆ کەنارەکانی فەلەستین ئاماژەی پێدراوە. لەبەر ئەوەی ئەم بەشە پەیوەندی بەبابەتەکەی ئێمەوە نییە، لەباس کردنی چاوپۆشی دەکەین. ئەوانەی خوازیاری زانیارین لەسەر ئەم بابەتە دەتوانن پشت بەتەورات یا کتێبە مێژووییەکانی دیکە ببەستن.

هێڵی بلآوبوونەوە و جیابوونەوە ئارییەکان بەمشێوەیە: بەلآم سەرەتا دەبێت بزانین ئارییەکان بۆ سێ بەش دابەش دەکرێن: یەکەم هیندووەکان، دووەم ئەوروپاییەکان یانی لاتینەکان و ژێرمەنەکان و ئیسلاڤەکان و سەلتەکان، سێیەم: ئێرانییەکان یانی پارس و کوردەکان جیاواز لەمادەکان و ئاراراتییەکان.

لەبەڵگە و شوێنەوارە مێژووییەکان ئەو ئەنجامە بەدەست دێت کە ئەم سێ دەستە ئاماژەپێدراوە، یانی هیندووەکان و ئەوروپاییەکان و ئێرانییەکان کەنەتەوەی ئاریان

پێکدەهێنن، چوارهەزار ساڵ پێش زایینی مەسیح، یانی شەش هەزار ساڵ پێش نووسینی ئەم کتێبە، هەموویان پێکەوە و لەیەک ناوچە و بەشێوەی خێڵەکی و بیابان نشینی ژیانیان بەسەر بردووە. دەستەیەک دەڵێن لەئاسیای ناوەڕاست بوون، دەستەیەک دەڵێن لەکەنارەکانی باکوری دەریای باڵتیک و دەستەیەک دەڵێن لەکەنارەکانی باشوری ئەسکەندیناڤی. دەستەیەک دەڵێن لەکەنارەکانی باشوری دەریای باڵتیک بوون یانی باکوری بەشی ئەورووپایی رووسیا.

هەرچەند بۆچوونی یەکەم بڕواپێکراوترە بەڵام بۆچوونی سێیەم لەبەڵگەکانەوە نزیکترە.

ئێمە گرنگی بەبەشی هیندو و ئەورووپایی نادەین چوونکە بابەتی کتێبەکەی ئێمە نییە. بیر و پێنووسی ئێمە لەکەنارەکانی ئێران یانی ناوچەکانی کورد و پارس دەخولێتەوە. بەوڵاتایەکی دیکە لەنەژادی ئاریاییەکان کە لەدەشتی ئێرانی ئێستا و ڕۆژئاوا نیشتەجێن و خاوەنی دەوڵەت و دام و دامەزراوەکان، دەدوێین.

بەندی چوار:

سەبارەت بەنەژادی ئاری و ئیرەگانی

ئاری وشەیەکە پێکهاتووە لە (ئار) و (ی). ئار لەزمانی کوردی کە لەگەڵ فارسی کۆن لەیەک چاوگەوە سەرچاوەیان گرتووە و نزیکن لەیەک، بەمانای ئاگرە. بەهەمان شێوە (ئایر) و (ئاور) و (ئاهیر) و ئاتر و ئاگر لەناو شێوەزارە کوردییەکاندا بەمانای ئاگر دێت و هەنووکەیش بۆ ئەو مانایە بەکار دەبرێت. لەزمانی فارسی کۆن ئاگر بە هار و هیر و ئازەر و ئاتەر و ئاکر ناوی براوە کەهارا و هاربود و هیربود و ئازەربود و ئەوزەر و نەوئازەر و ئازەرئاباد و ئازەر ئابادیان و ئازەر ئابادگان و ئاگرداد و ئاگراداد و ئاتراب و ئاترۆپاتین و ئاترۆپاتکین و ئاوروپا و سەرئەنجام ئەخگەر و ئەستێر و ئەستارە و ئاهور و چەندین وشەی هاوشێوەی دیکە چاوگەکەیان بۆ ئار دەگەڕێتەوە و لەخۆگری مانای ئاگرن.

ئاری کەوشەیەکی پێکهاتووە لە(ئار) و (ی)، یانی ئاگر و ئاگرپەرەست و کۆی ئەم وشە دەبێتە ئاریان یانی ئاگرپەرەستەکان بەهەمان شێوە کەئەم دەستە هەموویان ئاگر پەرەست بوون و لەگەڵ ئاگردا ژیانیان بەسەر بردووە وەك چۆن دەڵێن حامییەکان بتپەرەست و سامییەکان خواپەرەست بوون.

ئەفغانستان کە لەکۆندا پێیان دەوت ئاریا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەدانیشتووانی ئەو سەرزەمینە لەئاگرپەرەستەکان بوون تەنانەت هەرا (-هەرات) لێرەوە سەرچاوەی گرتووە کە لەهیر دروست کراوە و بەمانای ئاگرە.

وشەی ئەهریمەن کە (ئەهەر) و (مەن) پێکهاتووە، لەم بنەماوە سەرچاوەی گرتووە یانی شەڕیکی خواوەند کەکارە باشەکان ئاهورا و کارە خراپەکان ئەهریمەن ئەنجامی دەدات بەواتایەکی دیکە یانی ئاهرناسا یا هاوشێوەی ئاگر.

وشەی هاگریان کە لەکتێبی یەکەم تواریخ الایام، بەشی پێنج، ئایەی دە ئاماژەی پێدراوە بۆ ئەمە دەگەڕێتەوە کەکۆمەڵێك بوون ئاگرپەرەست جیاوازلە نەژادی سامی و دژی جوولەکەکان. هاگر کەوشە بەعەرەب کراوەکەی هاجەرە، ئەم یاسای بەسەردا جێبەجێ

دەبێت.

بەم پێیە بەپێی بەڵگە بینراو و بیستراوەکان کەئاماژەدان پێیان لەبەر کورت نووسین ئەگەری نییە، ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت ئەم دەستەیە کە ئەحامین و ئەسامی، بۆیە پێیان وتراوە ئاریان چوونکە ئاگرپەرست بوون و ئاگر و هەتاویان بەپیرۆز زانیوە.

بەبڕوای ئەوانەی باوەڕیان بەتۆفانی گشتی هەیە و هەموو ڕەگەزی مرۆڤ بۆ سێ کوڕەکەی نوح دەگێڕنەوە، نەژادی ئاری لقێکە لەمناڵەکانی یافس. بەمپێیە دابەش کردنی سپیپێنەت بۆ ئاری و سامی، هەمان دابەش کردن بۆ یافسی و سامی دەبێت و هیچ جیاوازییەک لەئارادا نییە بەواتایەکی دیکە چ بڵێین ئاری و سامی و چ بڵێین یافسی و سامی، یەک مانایان هەیە بەڵام لەبەر ئەوەی وشەی ئاری ئاگرپەرستی ئەوانمان بۆ ڕوون دەکاتەوە ئەم وشەیە بەزۆری لەجیاتی یافسی بەکار دەبرێت یانی دابەش کردنی ڕەچەڵەک ناسەکان گرنگی پێدراوە و بڵاوبۆتەوە.

ئەوەی دەستەیەک نووسیویانە: تەنیا لەبەر ڕۆژهەڵاتی بوونیان بەم دەستەیە دەڵێن ئاریان بەواتایەکی دیکە ڕۆژهەڵاتییەکان و بەڵگەی ئەوە دەهێننەوە کەمەنووکەمیش لەزمانی فەرەنسی وشەی (ئارین) بەمانای ڕۆژهەڵاتە، لەگەڵ هەڵسەنگاندن و لێکدانەوە عەقڵییەکاندا یەکناگرنەوە چوونکە بۆچوونێکی گشتی نییە و تەنیا ئەگەری هەیە بۆ دانیشتووانی ئێران ڕاست بێت و بۆ ئارییەکانی دیکە کەڕوویان کردۆتەوە سەرزەمینەکانی هیند و ڕووسیا و ژاپۆن، ڕاست نییە لەبەر ئەوەی ئەوان لەڕێگەی ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو ئەو سەرزەمینانە ئەڕۆشتوون. بۆ ئەمە دەبێت ئەوان بەئاری لەقەڵەم ئەدەین کەپێچەوانەی ڕاستییە چوونکە مێژوونووسان بەگشتی و زاناکانی ڕەچەڵەک ناس ئەوان بەئاری دەزانن.

بۆچوونی ڕاست ئەوەیە بڵێین: ڕۆژهەڵات لەبەر ئەوەی خۆر لەڕۆژهەڵاتەوە هەڵدێت بەئارین ناو براوە و بۆچوونەکەی ئێمە پشتڕاست دەکاتەوە.

یا ئەوەی دەستەیەکی دیکە نووسیویانە: لەزمانی سانسکریت و ئاڤێستا، ئاری بەمانای نەجیب و کردار جوانە و بەڵگەی ئەوە دەهێننەوە بەوەی کە: لەکتێبی (مەنوشاستر) کەکتێبی پیرۆزی هیندووەکانە، هیندستان بە(ئاریاوەرت) ناو دەبەن یانی نشینگەی ئەشراف و پیاوماقوڵان. لەکاتێکدا ئەمەیش هەڵەیە، چوونکە ئەگەر هیندستان لەبەر ئەوەی نشینگەی ئاگرپەرستەکانە بەئاریاوەرت ناو ببەن، چ کێشەیەکی هەیە.

بەپێچەوانەوە پێویستە جیاواز لەوان هەموو دانیشتووانی دیکەی هیندستان نانەجیب و بێ شەرەف بن یا دانیشتووانی ئاری هەموویان نانەجیب بن و ئەمە پێچەوانەی ڕاستییە. چوونکە کەس نالێت بۆ نموونە سامییەکان نانەجیبن، لەبەر ئەمە بۆچوونی یەکەم ڕاستە و بەبەڵگەکان پشتڕاست دەکرێتەوە.

نەتەوەی ئاریان کەئەمڕۆ گەورەترین نەتەوەی دنیایە، پێش جیابوونەوە و کۆچ،ع لەئاسیای ناوەڕاست بووبێتن یا لەکەنارەکانی باشور و یا باکوری دەریای باڵتیك، بەوشێوەی زاناکانی شوێنەوار نووسیویانە: ئەم نەتەوە نزیکەی ٢٤٠٠ساڵ پ.ز، کە بەبڕوای باوەڕداران بەتۆفانی گشتی دەبێتە هاوڕۆژگاری نوح، لەئەنجامی چەندین هۆکار کەلای ئێمە ئاشکرا و زانراوە نییە، بەکۆچ و بڵاوبوونەوە ناچار بوون. بەڵگە و شوێنەوارەکان، بەمشێوەیە هێڵی ئەم جیابوونەوەیە نیشان دەدات کەدەستەیەکیان بەرەو دۆڵی پەنجاب سەرەوخوار بوونەتەوە و لەو ناوچانە بڵاوەیان لێکردووە. هیندووەکان لەم دەستەن.

دەستەیەکی دیکە ڕوویان کردۆتە یۆنان و ڕۆم و مەقدۆنیە و لەو ناوچانە نیشتەجێ بوون. تایەفەکانی (گرگ و لاتین و ئارناووت) لەم دەستەن.

دەستەیەکی دیکە ڕوویان کردۆتە ڕۆژئاوا. ئێرە بوونەتە دوودەستە. دەستەیەك لەڕێگەی مەرو و خوراسان بەرەو مازەندەران و کەنارەکانی دەریای خەزەر و ناوچەی ئازەربایەجان و لوڕستان و ئەرمەنستان و سەرزەمینەکانی کوردستانی ئەمڕۆ و لیدی بەڕێکەوتوون و تا سەرزەمینی شامات و سوریە و کەنارەکانی دەریای مەغریب، یانی دەریای سپی ناوەڕاست بڵاو بوونەتەوە. تایەفەی (باختەرییەکان و مادەکان) یانی خەزەر وگیل و دەیلەم و کورد و لوڕ و چرك و ئەرمەن و ئابازە و ئالبانییەکان لەم دەستەدان.

دەستەیەکی دیکە لەوان بەرەو ئەفغانستان و گورجستان و سەرزەمینەکانی فارس کە لەکۆندا بەپێی گێڕانەوەی هیرۆدۆت بە(سەطن) ناوی براوە، بەڕێکەوتوون و تا کەنارەکانی دەریای عەممان بڵاو بوونەتەوە. نەتەوەکانی ئەفغان و بەلوچ و گورج و کرمان و پارسەکان لەناو ئەم دەستەیەدا دەبینرێن.

دەستەیەکیش لەهەمان ناوچە و ناوچەکانی ئاسیای ناوەڕاست ماونەتەوە کەسیت و ئیسلاڤەکان یانی سەقالبە و سەغدەکان و سەکاکان و تورانییەکان لەناو ئەم دەستەیەدا دەبینرێن.

ئەم دەستەیە تا ماوەیەک دواتر درێژەیان بەشێوە ژیانی بیابان گەڕی داوە و نەیانویستووە لەناوچەیەک ئارام بگرن و نیشتەجێ بن و دەوڵەتێک پێکبێنن و لەکۆتاییەکاندا مەبەستی ئەوەیان کرد رووبکەنە دەشتی ئێران. ئاریانییەکانی ئێران ڕێگەی ئەو کارەیان لێگرتن. لەنێوان ئەوان و ئێرانییەکان چەندین جەنگ روویداوە کەبنەمای داستان و بەسەرهاتە سەرەتاییەکانی ئێران لەو جەنگانە پێکهاتووە.

بەندی پێنج: سەبارەت بەهۆز و لقەکانی ئاریانی

تیرە و هۆزەکانی نەتەوەی گەورەی ئاریان بەمشێوەی خوارەوەیە:

١. ئەندوان، ٢. لاتین، ٣. ژێرمەن، ٤. سلاڤ، ٥. سەڵت، ٦. های، ٧. بلاژ، ٨. چەغزی، ٩. ئابادیان، ١٠. ئەز ئادیان، ١١. ئاجامیان، ١٢. مادایان، ١٣. پارسیان.

١. ئەندوان، بریتین لە: هیندووەکان، دانیشتووانی سند و پەنجاب و سیک و کشمیر

٢. لاتین، بریتین لە: دانیشتووانی فەرەنسا و ئیسپانیا و پورتوغال و ئیتالیا و رۆمانیا

٣. ژێرمەن، بریتین لە: تایەفەکانی ئاڵمان و ئینگلیس ساکس و ئەسکەندینازیا و گرک، ژێرمەن بەمانای بوێر و جەنگاوەرە.

٤. سلاڤ، بریتیە لە: رووسەکانی لەهستان و سرب و چیک.

٥. سەڵت، بریتین لە: بومییەکانی ئەورووپای ڕۆژئاوا.

٦. های، بریتین لە: ئەرمەن کە بەئارلرلتیش بەناوبانگن.

٧. بلاژ، بریتین لە: دانیشتووانی بەلجیک و بولغارستان

٨. چەغزی، بریتین لە: بەشێک لەرووسەکان و سەقالییە کە لەناوچەی سەرمەقەندەوە بۆ ئەو سەرزەمینە کۆچیان کردووە و بەسەغدییەکانیش ناویان دەبەن.

٩. ئابادیان کە بەئابادانیش بەناوبانگن، بریتین لە: ئەو ئاریانەی بۆ ئابادی گەورە دەگەڕێنەوە (- مە ئاباد) و ئەو یەکەم پێغەمبەری ئاسیای ناوەڕاست بوو. کتێبی (دساتیر) بۆ ئەو دەگەڕێننەوە. پایتەختی ئەوان بۆ ماوەیەک لەناوچەی بەڵخ بووە و هەمووان شوێنکەوتەی مە ئابادن. لەم دەستەیە تەنیا چەرکەسەکانی قەوقاز ماوەتەوە یانی ئابازە و ئەنجاز لەزمانی کەلدە. ئابادیان بەئاپاتیان ناو دەبەن کەدواتر بۆتە ئاپتین و یافس بەعەرەب کراوی ئاپتە و مەبەست لەوشەی ئاپتین کە کلدانییەکان بەباوکی فەرمیدونی دەڵێن، هەمان

یافسییەکان بووە کەویستوویانە تەنیا ڕەچەڵەکی باس بکەن نەك ناو و نیشانی خۆی چوونکە ناوی ئەو ئانووش بووە و مەبەست لەناوبردنی ئاپتیان گەڕاندنەوەی ئەو بۆ نەژادی ئابادیانە.

دووایین پاشای ئەم سیلسیلە ناوی ئاباد ئازاد بووە کەبەدەستی نەمارەد، یانی نەتەوەی مناڵەکانی کوش کوژراوە.[1]

١٠. ئادیان، کە بەئەزئادان ناویان بردوون. ئەم هۆزە بریتین لە: ئەو ئارییاییانەی بۆ ئازاد ئاباد دەگەڕێنەوە، لەمناڵەکانی ئازادی گەورە، یانی مە ئاباد کەئاماژەمان پێدا بەدەستی مناڵەکانی کوش نەمارەد کوژرا.

١١. ئاجامیان کە بەئاجامانیش ناویان بردوون. ئەم هۆزەیش بریتین لە: ئەو ئاری یانەی بۆ یاسان ئاجام دەگەڕێنەوە. لەوەچەی شای مەهبول، لەسیلسیلەی یاسانیان.[2] عەرەب ئاجامیان عەرەبانەووە و بەعەجەم ناوی دەبەن. ئەم تایەفە بەگولشانییەکان یا گولشاهییەکان ناو دەبەن بەهۆی گەڕاندنەوەی ئەوان بۆ گەلیوشای یا گەلیوشا. گەورە باوەگەورێی ئەوان، شای یا شاە لەزمانی فارسی بەمانای سەروەر و خواوەند و پارێزەری جیهانە.

لەبەر ئەوەی سیلسیلەی پێشدادییەکان کەسیلسیلەی کیومەرسە، لەوەچەی یاسان ئاجامە، لەبەر ئەوە پێشدادییەکان بەئاجامییەکانیش ناو دەبەن. دوای مردنی یاسان ئاجام، چوونکە

---

[1] لەتەورات، سەفەری تەکوین، بەشی دەیەم ئاماژەی پێدراوە کەنەمرود کوڕی کوش، کوڕی حام کوڕی نوحە. نەمارەد لەسەرزەمینی شەنعار یانی بابل و دووروگەی عەرەب بوون و تا کەنارەکانی ئەفریقا بڵاوە بوونەتەوە. نەمارەد بەردەوام سەرقاڵی کوشت و کوشتار و تاڵان کردن بوون و لەبەر ئەمەیە بەجەباران ناویان دەرکردووە. لەجیاتی کورز، دارێکی جەنگەڵییان لەدەستا بووە و لەجیاتی خودە کەللەسەری گایان کردۆتە سەر و لەجیاتی زری، پێستی پڵنگیان پۆشیوە و بەم پێیە قیافەیەکی مەترسیداریان بۆ خۆیان دروست کردووە و بەدێو ناویان بردوون و گەورەی ئەوانیان بەخەدیو (پاشا) کورتکراوەی (خوادیو) ناو بردووە.

[2] - مێژوونووسانی ئێران، سیلسیلەی پاشاکانی ئێران تا یەزدگێرد کوڕی شەهریان بەمشێوەیە پۆلێن دەکەن: ١. ئابادییەکان کە لەئابادی گەورە دەستپێدەکات ٢. جیان، لەجی ئەفرام دەست پێدەکات. ٣ شانیان یا گولشانیان کە لەگیو پاشا دەست پێدەکات. ٤. یاسانییەکان کە لەیاسان دەست پێدەکات٥. پێشدادیان کە لەگیومەرس دەست پێدەکات٦. کیان کە لەکەیقوبادی کورد دەست پێدەکات. ٧ ئەشکانیان کە لەئەسکەندەری رۆمییەوە دەست پێدەکات. ٨ ساسانییەکان کە لەئەردەشێری بابەکان دەست پێدەکات بەڵام مێژوونووسانی یونانی و ئەورووپی بەمشێوە پۆلێنیان کردووە: ١ ئابادیان٢ پێشدادیەکان ٣. ماردوشیەکان، ٤. ئاپتیان، ٥ شای شاکان٦، کیان٧، هەخامنشیەکان٨، پارسەکان٩، سلوکییەکان١٠، ئەشکانییەکان، ١١ ساسانییەکان

جێگرێکی شیاو کەشیاوی پاشایەتی و بەڕێوەبردنی کاروبارەکان بوونی نەبوو، بۆ ماوەیەکی دووردرێژ، ولاتی پێشدادی گەزەدەی پشێوی بووە، خەڵکان لەلوتکەی چیاکان نیشتەجێ بوون و دەورانی پاشایەتی تیرەکان دەستپێکردووە تا لەوەچەی ئەو گیومەرس لەساڵی ۲۲۱۸ دوای هاتنەخواری ئادەم، دەرکەوتووە و بەهۆی هەست و تێگەیشتنی خۆی، توانیویەتی خەڵکان لەلوتکەی چیاکان بێنێتەخوار و لەدەوری خۆی کۆیان بکاتەوە و لەساڵی ۲۲٤٤ هاتنەخوارەوەی ئادەم، یانی ساڵی ۳۳٤۱پ.ز، پاشایەتی دامەزراندووە و یاساکانی دادپەروەری و دادگەری کەمەئاباد لەکتێبی دساتیر ئاماژەی پێداوە، زیندوو کردۆتەوە و لەبەر ئەمە پاشایەتی ئەو بەپاشایەتی پێشدادی بەناوبانگە. یانی شێوە و نەریت و دادپەروەری ئەو، هەمان شێوە و دادپەروەری پێشە و داهێنراو نەبووە.

(نخستین خدیوی که کشور گشود

یەکەم پاشا کەدەستی بەسەر سەرزەمینەکاندا گرت

سر تاج داران گیومرس بود

شای شاکان گیومەرس بوو

چو بنشست بر تخت و بنهاد تاج

کاتێك لەسەر تەخت دانیشت و تاجی کردەسەر

بینداخت از مرد دهگان خراج

باج و خەراجی لەسەر جوتیارەکان هەڵگرت. (فیردەوسی)

پایتەختەکەی شاری دەماوەندە کەخۆی بناغەی شارەکەی داڕشتووە. دواتر هێرشی کردۆتە سەر تورکستان و بناغەی شاری بەڵخی داڕشتووە.
قازی ناسر ئەلدینی بەیزاوی ئاماژە بەوە دەکات کەشاری ئیستەخریش لەسەر دەستی ئەو بناغەی دارێژراوە.
نووسەری کتێبی (غنیە) دەنووسێت: گیومەرس هەمان گومر کوری یافس کوری نوحە کەعەرەبەکان بەعامر ناوی دەبەن. ئیبن خەلدون لەبەرگی دووەم، ل. ۱٥٥ کتێبەکەی، ئامارە بەبابەتێکی لەمشێوە دەدات.
یەککرتنەوەی مێژووی لەدایکبوونی گومر و گیومەرس کەمێژوونووسان بەساڵی۲۲۱۸

دوای دابەزینی ئادەمی دەزانن وو لێکچوون و لێك نزیکی هەردوو ناوەکە کە(س) یۆنانی بەناوی دوومم لێکنراوە، ئەم بابەتە پشتڕاست دەکاتەوە.

دوای ئەوەی بەم بۆچوونە ڕازی بووین دەبێت بزانین کەگومر کوڕی خودی یافس نییە بەڵکو چەندین وەچە لەنێوان ئەواندا هاتووە و بەمپێیە جیاوازی لەگێڕانەوەکاندا نامێنێت.

١٢. مادایان، بریتین لە:ئەو ئاری یانەی بۆ مادا کوڕی یافس کوڕی نوح دەگەڕێنەوە. هۆزەکانی کورد و ئەلوار و گیلان و دەیلەمییەکان و خەزەران لەم هۆزەن. وشەی مادا لەم دواییانە و لەسەدەی نۆی پ.ز دەرکەوتووە و وشەی کورد پێش ئەم وشەیە بەکار براوە. هیرۆدۆت دەڵێت: مادەکان لەنەژادی ئارین بەڵام دواتر خۆیان بەماد ناو بردووە (مێژووی یەونیا ل. ٤٩)، نووسەری (نخبە الازهریە) لە ل ٢١٣٦ دەڵێت مادەکان بریتین لەباوەگەورێکانی پارس کەعەرەبەکان بەئاجام ناوی دەبەن.

ئەگەر ئەم گێڕانەوەیە ڕاست بێت، دەبێت مادایان لەوەچەی خودی گومر بن بەڵام وشەی ماد سەلمێنەری ئەو ڕاستییەیە کەمادایان لەوەچەی مادا، برای گومرن. بەیهەقی دەڵێت کورد و فارس و خەزەرە و ئەبت و دەیلەم و جەرامقە (دانیشتووانی ڕەسەنی موسڵ کە لەدێرزەمانەوە لەو ناوچەدا ژیاون) لەمناڵەکانی ئاشور کوڕی سامن و ئەوان بەسامی دەزانێت لەکاتێکدا هیچ گومانێك لەسەر ئاری بوونی ئەوان لەئارادا نییە (دواتر ئامارەی پێدەدەین).

١٣. پارسیان، کەبریتین لەو ئارییانەی لەوڵاتی سەفن یانی پارسی ئێستا و کەنارەکانی دەریای عەممان و ڕووباری ئەهواز نیشتەجێن. ئیبن خەلدون لەبەرگی دووی مێژووەکەی خۆی ل ١٥٥ دەنووسێت: بڕوای مێژوو نووسانی فارس لەسەر ئەوەیە کەپارس لەمناڵەکانی مادای کوڕی یافس کوڕی نوحە و لەگەڵ گێڕانەوەکەی بەیهەقی سەبارەت بەبرایەتی پارسەکان و کوردەکان و هۆزەکانی دیکەی ماد، یەکدەگرێتەوە. تەنیا لەیەك خاڵدا جیازان کەبەیهەقی ئامارەی بەهیچ بەڵگەیەك بۆ گەڕاندنەوەی ئەوان بۆ ئاشور نەداوە. ئەگەر ئامارەی بەبەڵگەیەکیش دەدا، ئەمڕۆکە لەبەر ئەوەی ماد بوونی کورد و پارس سەلمێنراوە، ڕەد دەکرایەوە. بەمپێیە گێڕانەوەکەی ئیبن خەلدون کە لەگەڵ مێژووی کوردان و بۆچوونی زاناکانی ئاسەوار، گونجاوە، زیاتر گرنگی پێدەدرێت.

لە(بورهاني قاطع) بەرگی یەك، ل ٤ دەنووسێت: دەستەیەك دەڵێن پارس بۆ پارس کوڕی

عامور کوڕی یافس کوڕی نوح دەگەڕێنتەوە (عامر هەمان گومر کەئاماژەی پێدرا). بەلأم ئاری بوونی پارسەکان زیاتر لەهەموو گێڕانەوەکانی دیکە بەبەڵگەکان پشتڕاست دەکرێتەوە.

سەبارەت بەکورد و کوردستان- لەخۆگری چوار بەند

بەندی یەکە- سەبارەت بەڕەگ و ڕیشەی کورد

وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، لەبورهان و بەڵگە مێژووییەکان و بینا کۆن و شوێنەوارە دۆزراوەکان سەلمێنراوە کەکوردان، خەڵکانێکن ئاری نەژاد، لەڕەگەزی هیندوئەوروپایی، کە لەسەردەمێکی ئاسیی یانی چەند هەزار ساڵ پ.ز هاتوونەتە ناوچەکانی ئێستا کە لەباشووری ئەرمەنستان جێگیرە و بەکوردستان ناسراوە.[1] بەرەو ڕۆژهەلأت لەگەڵ ڕەوتی ڕووباری دیجلە و لقەکان بەدرێژایی زنجیرە چیای زاگرۆس تا کەنداوی فارس و کەنارەکانی دەریای عەممان ڕۆشتوون و بەرەو ڕۆژئاوا بەدرێژایی ڕووباری فورات و زنجیرە چیای تۆرۆس تا سوریە و سەرزەمینەکانی شام و کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست بلأو بوونەتەوە. هەروەها سەلمێنراوە کەئەم کۆچە، لەسەرخۆ و بەدوای یەکدا بووە نەك ئەوەی بەیەکجار و لەیەك کاتدا (سەرچاوەی هاتنی ئەوان دیار نییە)

دەستەیەك لەمێژوونووسان وتوویانە کوردەکان لەکەنارەکانی باشور یا باکوری دەریای باڵتیك بەرەو قەوقاز و ئەرمەنستان هاتوون و لەوێوە بەزنجیرە چیای جودی (-ئارارات) هاتوون و بەرەو ڕۆژهەلأت تا کەنارەکانی دەریای عەمان و بەرەو ڕۆژئاوا تا کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست بلأوبوونەتەوە.

دەستەیەکی دیکە دەڵێن کوردان لەڕۆژهەلأتەوە، یانی ئاسیای ناوەڕاست بەرەو کەنارەکانی دەریای مازەندەران (-دەریای خەزەر) هاتوون و بەدرێژایی زنجیرە چیای زاگرۆس و کەنارەکانی دیجلە بلأوبوونەتەوە و تا کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست ڕۆشتوون. بەشێکیان لەکەناری دەریاچەی وان نیشتەجێ بوون و چەندین شوێنەواری مێژوویی گرنگیان لەخۆیان وەك یادگار بەجێهێشتووە و دەسلأت و حکومەتێکی بەهێزیان پێکهێناوە.

پرۆفیسۆر فۆن مینۆرسکی دەڵێت: شێمانەی ئەوە دەکرێت کوردان لەڕۆژهەلأت، یانی ئێرانی ئەمڕۆیی بەرەو ڕۆژئاوا یانی کوردستانی ئەمڕۆیی هاتبێتن و نیشتەجێ بووبێتن.

[1] ڕاستییەکەی ئەوەیە کوردان دانیشتووانی ڕەسەنی ناوچەکەن و لەشوێنێکی دیکەوە نەهاتوون

لەگەڵ ئەوەیشدا هاتنی ئەم دەستە لەکوردان لەپێش نییە لەوەی لەکاتی هاتنی ئەوان دەستەیەکی دیکە لەکوردان یا چەند تیرەیەکی تێکەڵاو بەناوی کاردۆ، بۆ نمونە لەکوردستانی ناوەڕاست ژیانیان بەسەر بردبێت و دواتر تێکەڵ بەکوردە تازەهاتووەکان بووبێتن.

بەپێی ئەم گێڕانەوانە، هێڵی کۆچ و بڵاوبوونەوەی کوردان بەهۆی لەمپەرە سروشتییەکان سنورداربووە و نەیانتوانی لەشوێنەکانی خۆیان زیاتر پێشڕەوی بکەن یانی باکوری دەریای خەزەر و چیاکانی ئارارات و لەباشور دەریای عەممان و حکومەتی عیلام و لەڕۆژئاوا حکومەتی شومێر و ئەکەد و سەرئەنجام دەریای سپی ناوەڕاست، ڕێگری لەمێرش و دەستدرێژی کردنی کوردان گرتووە.

ئەوەی وتمان حکومەتی شومێر و ئەکەد لەبەر ئەوەیە مێژووی کوردان بەپێی شوێنەوارە مێژووییەکان زۆر کۆنتر لەمێژوویی کلدە و ئاشور و پێشدادییەکانە چوونکە ئەو بەڵگە و ئاسەوارانە نیشانی ئەدەن چەندین هۆز لەهۆزە ڕەسەنەکانی کورد کەبریتین لە لۆلۆ، کاسی، گوتی و هوری، لەگەڵ هۆزەکانی شومێر و ئەکەد و عیلام هاوسەدە بوون و چەندین جەنگ لەنێوان ئەوان ڕوویداوە بەڵام تا ئەو سەردەمە ناوی کلدە و ئاشور لەئارادا نییە و گیومەرس یەکەم پاشای پێشدادیش کەزەردەشتییەکان بەباوکی مرۆڤەکان ناوی ئەبەن، هێشتا چاوی بەدنیا هەڵنەهێناوە. وەك دواتر ئاماژەی پێدەدرێت، لەبەر ئەم هۆکارەیە ناتوانین بڵێین مێژووی کۆچ و بڵاوبوونەوەی کوردان لەناوچەکانی ئێستا کۆنتر و لەپێشتر لەمێژووی کۆچی پێشدادییەکان بۆ ناوچەکانی پارسە.

بەهەرحاڵ لەشوێنەوارە سروشتی و نیشانە سیاسییەکان ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەگێڕانەوە ئاماژەپێدراوەکان، هەرچەند بەڕواڵەت لەیەك جیاوازن بەڵام لەڕاستیدا، دەڵێی هیچ جیاوازییەکیان نییە یانی هاتنی کوردان لەباکور یا ڕۆژهەڵات ڕاستە، بەمپێیە کەدەستەیەك لەڕێگەی زنجیرە چیای ئاراراتەوە هاتبێتن و لەوێ بووبێتن بەدوو دەستەی دیکە. دەستەیەکیان لەکەنارەکانی فورات وبەدرێژایی زنجیرە چیای تورۆس تا کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست و سوریە و سەرزەمینەکانی شام بڵاوبووبێتنەوە و دەستەیەکی دیکە بەدرێژایی زنجیرە چیای زاگرۆس و کەنارەکانی دیجلە تا کەنداوی پارس و کەنارەکانی دەریای عەممان پێشڕەوییان کردبێت.

دەستەیەکی دیکە لەڕۆژهەڵات، یانی ئاسیای ناوەڕاست بەرەو ڕۆژئاوا و باشووری دەریای مازەندەران و کەنارەکانی ئازەربایەجان و ناوچەی ئیسپەهان و هەمەدان و کرمانشا و لوڕستان هاتوون. دەستەی یەکەم بەگودی یا گوتی ناو دەبەن کەبۆ چیای جودی کە بەعەرەب کراوی گودی یە، (ئارارات) دەگەڕێنەوە.

دەستەی دووەم بەکورتی ناو دەبەن یانی کوردی و تایبەت بەکورد کە (د) و (ت) دەبنە یەك و دواتر پارسەکان ئەوانیان بەسیرتی ناو بردووە[1] و لەم دواییانە یا لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆی پ.ز وەك هیرۆدۆت ئامارەی پێدەدات خۆیان بەماد ناو بردووە: مادی گەورە و مادی بچووك (-سەردەمی کەیقوباد) کەسەلمانازاری دووەم پاشای ئاشور، لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆی پ.ز ڕووبەڕوویان بۆتەوە. وەك دواتر بەمێژووی سێ دەوڵەتەکە ئامارەی پێدەدەرێت و دەڵێی لەڕاستییەوە نزیکە و زۆربەی مێژوونووسانیش، کوردانی یەکەم بەکوردانی ڕۆژئاوا یا کوردە ئاراراتییەکان و کوردانی دووەم بە کوردانی ڕۆژهەڵات یا مادەکان ناو دەبەن، ئێمەیش لەم کتێبەدا هاوشێوەی ئەوان کوردانی یەکەم بەکوردانی ڕۆژئاوا یا ئارارات و دەستەی دووەم بەکوردانی ڕۆژهەڵات یا مادییەکان ناو دەبەن. کەواتە جیاوازی لەنێوان دوو گێڕانەوەی باکوری و ڕۆژهەڵاتی بوونی کوردان نامێنێتەوە و هەردووکیان ڕاستن بەهەمان شێوە کەپرۆفیسۆر مینۆرسکیش ئەم بۆچوونە پشتڕاست دەکاتەوە.

کام لەم دوو دەستە زووتر هاتوون؟ هێشتا بەڵگەیەکی تەواو لەبەردەستدا نییە بەڵام لەمێژووی شومێر و ئەکەد، دەستەی یەکەم بەزۆری ناوی هاتووە. دەستەیەك لەڕۆژهەڵات ئاسەکانیش، هاتنی بەشی دووەم بۆ ناوچەکە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی نۆ و سەرەتاکانی سەدەی دەی پ.ز دەگێڕنەوە. ئەگەر ئەم گریمانەیە ڕاست بێت، ئاشکرایە کەگوتییەکان (ئاراراتییەکان) پێش کورتییەکانن (مادەکانن) بەڵام بەدڵنیاییەوە هاتنی دەستەی دووەم پێش سەدەی ٢١ پ.ز بووە وەك دواتر ئامارەی پێدەدەین.

---

[1] - سیرت و سرت، لەشێوەزاری هەورامی کەسەرچاوەی هەورامی و فارسی یەکێکە، بەمانای دڕکە (سرتی لوان ترتەرە یورە مونیم دەرنە کەرو) یانی دڕکێك لەپەنجەم چەقیوە و نینۆکم ئازاری هەیە لەبەر توند و تیژی و شەڕەنگێزی بەم ناوە ناویان بردوون.

بەندی دووەم
سەبارەت بەپێشینەی کورد (بەشێوەیەکی گشتی)

بەپێی بەڵگە و شوێنەوارەکان، پێنج قۆناغ بۆ کوردان سەلمێنراوە:

یەکەم: قۆناغی پێش مێژوو: لەچەند هەزار ساڵ پێش زایین تا ساڵی ٣٦٠٠ پ.ز کەدەسەڵاتی نارامسین کوڕی سارگۆن لەسەر دەستی هۆزەکانی گوتی، یانی کوردە نارڕاتییەکان لەناودەچێت و سیلسیلەی پاشاکانی گوتی دەستپێدەکات و بۆ ماوەی زیاتر لەدوو سەدە فەرمانڕەوایەتی شومێر و ئەکەد دەکەن. ئەم قۆناغە لەبەر ئەوەی نادیارە و تا ئێستایش زانیارییەکی ئەوتۆی لێ بەدەست نەهاتووە، گرنگی زۆری پێنادەین.

دووەم: لەساڵی ٣٦٠٠-٨٥٣ پ.ز، یانی قۆناغی پەیوەندی کوردان لەگەڵ شومێر و ئەکەد و کەلدە و ئاشور و عیلام، لەسەردەمی پاشایەتی نارامسین تا دەرکەوتنی کەیقوبادی کورد، یانی ڕۆژگاری پێکهێنانی دەوڵەتی ماد کەپارس لەم قۆناغەدا بەشێکە لەدەوڵەتی ماد.

سێیەم: لەساڵی ٨٥٣-٥٥٠ پ.ز یانی قۆناغی دەسەڵاتی مادەکان تا دەرکەوتنی کەیخوسرەوی گەورە (- سیروسی مەزن) کەدەوڵەتی ئێران لەسیروسەوە دەست پێدەکات و مادەکان لەم کاتەدا دەبنە بەشێك لەئێران.

چوارەم: لەساڵی ٥٥٠ پ.ز تا قۆناغی ئیسلام، یانی لەسەردەمی کەیخوسرەوی مەزن تا کاتی جیابوونەوەی کوردەکانی ڕۆژئاوا لەئێران کەکوردان لەم ڕۆژگارەدا جارناجار دەبنە حاکم بەڵام زۆربەی کات مەحکومن و ئەم قۆناغە، بابەتی سەرەکی بەرگی دووەمی ئەم کتێبە دەبێت.

١-کورد لە ٣٦٠٠-٨٥٣ پ.ز

لەسەردەمی پاشایەتی سارگۆنی یەکەم، پاشای ئەکەد کە بەساراگینیش ناوی دەبەن، سەبارەت بەهۆزە کوردەکان شتێکی ئەوتۆ لەئارادا نییە بەڵام نارامسین کوڕی ئەو پاشایە، ڕووبەڕووی کوردان دەبێتەوە. لەسەرەتای سەدەی ٣٦پ.ز نارامسین، هۆزی لۆلۆ تێکدەشکێنێت (لۆلۆم). دواتر بەماوەیەکی کەم ئەم پاشایە، لەهۆزی گوتی، هاونەژادی

لۆلۆییەکان شکست دەخوات و پاشایەتی بابل یانی شومێر و ئەکەد دەکەوێتە دەست کوردە گوتییەکان. دواتر لەسەردەمی پاشایەتی گوت دا، پێنجەم پاشای گوتی، دەوڵەتی عیلام باجی بەکوردەکان داوە.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کەکوردەکان لەرۆژگاری سارگۆنی یەکەم و پێش ئەویش لەناوچەکەدا بوونیان بووە بەڵام چوونکە هیچ ڕووبەڕوو بوونەوەیەک لەنێوان ئەوان و ئەکەد و شومێر لەئارادا نەبووە، لەناو مێژووی شومێر و ئەکەد تا پێش ئارلەمسین ناوی ئەوان نەبراوە.

وەک لەکتێبی (مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیک، ل ١٨٦) ئاماژەی پێدراوە، لۆلۆییەکان لەسەردەمی سارگۆنی یەکەم، پاشایەتیان بووە و پاشاکەیان لاسیربا بووە. پرۆفیسۆر سپایزار لەکتێبی (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا ل ٩٩) (-نێوان دوو ڕووبار) ئەم بۆچوونە پشتراست دەکاتەوە.

لەساڵی ٢٨٠٠ پ.ز، سارگۆنی دووەم دەرکەوتووە و کۆتایی بەدەسەڵاتی گوتییەکان هێناوە و ئەوانی لەسەرزەمینی بابل بەرەو زاگرۆس، شوێنی سەرەکی خۆیان گەڕاندۆتەوە و تا سەرزەمینی مادەکان پێشڕەوی کردووە. بەم شێوەیە هەموو ناوچەی مادستان و کوردستان کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی بابل و بۆ ماوەی سێ سەدە ماد و کورد، یانی ڕۆژهەڵاتییەکان و ئارارتییەکان باجیان بەدەوڵەتی بابل داوە.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت مادەکان لەسەدەی ٢٨ پ.ز لەناوچەی مادستان ژیانیان بەسەر بردووە. لەساڵی ٢٥٠٠ پ.ز یانی ڕۆژگاری فەرمانڕەوای زوحاکی عەرەب، وڵاتی پارسیش (-پێشدادییەکان) وەک ماد و کوردان باجیان بەدەوڵەتی کلدە داوە و زوحاکییەکان فەرمانڕەوایەتی هەر سێ دەوڵەتەکەیان کردووە.

لەساڵی ٢٤٥٠ پ.ز دونگی، پاشای شومێر، ئاڵای شۆڕشی بەرز کردۆتەوە، هێرشی کردۆتە سەر عیلام و عیلامییەکان و لۆلۆی خستۆتە ژێر دەسەڵاتی شومێر. لەساڵی ٢٣٥٨ پ.ز کەدەوڵەتی ئاشور دامەزراوە، تا ساڵی ٢١٩٢ پ.ز چیتر ئاماژە بەناوی کورد نادرێت، نە ڕۆژهەڵاتی، نە ئارارتی بەڵام کیومەرسی پێشدادی لەدەوروبەری ساڵی ٣٣٤١ پ.ز ٢٢٤٤ دلبەزینی ئادەم، دەوڵەتی پێشدادی دادەمەزرێنێت و دەماوەند دەکاتە پایتەختی خۆی. لەدەوروبەری ساڵی ٢٦٠٠ پ.ز زوحاکی عەرەب لەبابلەوە هێرش دەکاتە سەر دەوڵەتی

پێشدادی و لەشاری نیستەخری پارس لەگەڵ جەمشید پاشای پێشدادی جەنگاوە. سەرئەنجام جەمشید پاشا شکستی خواردووە و دەوڵەتی پێشدادی رووخاوە.

دواتر لەساڵی ۲۱۹۲ پ.ز (۳٤۰۱ دابەزنی ئادەم)، فەرەیدون پێشەوای پێشدادی بەهاوکاری کاوەی مادی و مادەکانی ئیسپەهان، دژی زوحاکییەکان شۆڕشیان کردووە و وڵاتی پێشدادییەکان لەکۆیلایەتی و ژێردەستی کەلدە و زوحاکییەکان ڕزگار کردووە. لەم بگرە و بینەدا کوردانیش لەو کۆیلایەتی و ژێردەستییە ڕزگاریان بووە. ئەم شۆڕشە هاوکاتە لەگەڵ پاشایەتی کوتورناخونتای یەکەم، پاشای عیلام کەشکستی بەدەوڵەتی بابل هێنا و دەرفەتی بۆ پێشدادییەکان و مادەکان رەخساند تا دژی زوحاکییەکان شۆڕش بکەن.

لەساڵی ۲۰۱۸ پ.ز نینە پاشای ئاشور و کەلدە، هێرشی کردە سەر وڵاتی ماد، پاشای مادی قۆڵبەست کردووە و لەداری داوە. ئەم پاشایە تا سەرزەمینی بەلخ پێشڕەوی کردووە بەڵام نەیتوانی دەست بەسەر قەڵای بەلخدا بگرێت.

لەسەدەی ۱۹ و ۱۸ پ.ز لەنێوانە نەتەوەکانی ئاسیای بچووک و کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای ڕەش چەندین ڕوودلو روویانداوە کەپەیوەندی بەمێژووی کوردەکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتەوە هەیە (- گوتییەکان و مادەکان). لەم کاتەدا دەستەیەکی بچووک لەنەژادی ئاریان، هیندوئێرانی لەباکورەوە دەرکەوتوون و تا ڕۆژئاوای کوردستانی ئەمڕۆیی هاتوون و نیشتەجێ بوون. یەکێك لەبنەماڵەکانی ئەوان بەناوی میتانی، حکومەتێکی دامەزراندووە و ناوەندەکەی لەسەر ئاوی خابور بووە. ڕۆژهەڵاتناسەکان ئەم دەستە تازەیە بەیەکێك لەتایەفەکانی کورد دەزانن کەدواتر ئاماژەی پێدەدەین.

دواتر لەدەوروبەری ساڵی ۱۷٦۰ پ.ز کوردەکانی کاسی لەگەڵ عەشیرە هاونەژادەکەی خۆیان، گوتی و لۆلۆ، بەفەرماندەیی خاندیژ، سەرۆکی کاسییەکان، هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتی کەلدە و دەستیان بەسەردا گرتووە و حکومەتێکی بەهێزیان لەلاگاش دامەزراندووە کە بەحکومەتی کاردۆنیا بەناوبانگە، یانی دەوڵەتی کوردان کە بۆماوەی شەش سەدە بەردەوام بووە.

لەم کاتەدا وڵاتی مادا باجی بەدەوڵەتی ئاشور داوە. تەنیا دەسەڵاتێکی بچوك لەبەلخ و سەرزەمینەکانی دەوروبەری بەناوی توس، ماوەتەوە و باجی بەئاشورییەکان نەداوە. یۆنانییەکان توسە بەدیۆکس ناو دەبەن.

توس، جیاوازە لەتوس کوڕی فەریبورزی مادی کەدوای کەیقوباد، پاشایەتی وڵاتی ماد دەگرێتە دەست. چوونکە ئەو هەزار ساڵ دواتر چاو بەدنیا هەڵدێنێت. هەروەها جیاوازە لەتوس کوڕی ئەوزەر چوونکە ئەویش هێشتا بەدنیا نەهاتووە و ئەو یەکێکە لەبنەماڵەی پێشدادی نەك لەبنەماڵەکانی ماد. دواتر ئاماژەی پێدەدەین.

لەسەدەی ١٦ پ.ز دەستەیەك ماتیانی یا مایتانی یا میتانی وەك ئاماژەمان پێدا، فەرمانڕەوایەتی هەموو کوردستان تا ئارابخا یانی کەرکوکی ئەمڕۆیی و ناوچەکانی ئاشور و دەشتی ئەربیل (هەولێریان) کردووە. بەشێك لەبەڵگە یاسایی و بازرگانییەکان کە لەکەرکوك دەستکەوتوون و مێژووەکەیان بۆ سەدەی ١٥ و ١٦ پ.ز دەگەڕێتەوە، ئەوە نیشان دەدات کەدانیشتوانی کوردستانی ڕۆژهەلات، لەو ڕۆژگارەدا باجیان بەدەوڵەتی ئاشور و کەلدە داوە و گرفتاری کێشەمنێوخۆییەکانیان بوون.

تەنیا لەدین و یاساکانی وڵات و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی کۆك و هاودەنگ بوون.

حکومەتی میتانی لەسەرەتاکانی سەدەی ١٤ پ.ز لەگەڵ هیتەکان، لەسەر سەرزەمینی سوریا، جەنگیان دەستپێکردووە. لەم کاتەدا کاریگەری و دەسەڵاتی ئاشورەکان بەرەدەوام روو لەزیادبوون بووە.

ئەدادنیرانی پاشای ئاشور (١٣١٠-١٢٨١ پ.ن) لەیەکێك لەبەرهەمەکانی خۆی، دەنووسێت (ئوردووەکانی کاسای، گوتی، لولوم، سوباریم تێکشکاند))

سەلمانازاری یەکەم، فەرمانڕەوای یەکەمی ئاشور لەساڵی ١٢٨٠ پ.ز شەڕی لەگەڵ هۆزەکانی گوتی کردووە، وەك خۆی دەڵێت: ((چەندین بەڵای قورسی بەسەر ئەولاندا هێناوە دواتر لەئەنجامی هێرشە بەردەوامەکانی عیلام بۆ سەرزەمینی بابل و فراوان بوون و بەهێزبوونی ئاشور، کەم کەم دەسەڵاتی کاردۆنیای (-کوردی) لاواز بووە. لەساڵی ١١٧١ پ.ز لەسەردەمی پاشایەتی تگلاسی نین، پاشای ئاشور، دەوڵەتی چەند سەد ساڵەی کاردۆنیا لەئەنجامی چەندین ڕووداوی ئەزانراو، کۆتایی پێهاتووە و کوردەکانی کاسی بۆ شوێنەکانی خۆیان، یانی چیاکانی زاگرۆس کەدەکاتە لوڕستانی ئەمڕۆیی، گەڕاونەتەوە. ماد و لولو دەبنە ژێردەستەی بابل.

دواتر لەساڵی ١١٠٠ پ.ز تگلات پالازر پاشای بەهێزی ئاشور، لەگەڵ دانیشتوانی پارس و ماد و لولوییەکان کەژێردەستەی بابل بوون، چەند جارێك جەنگاوە و کوردەکان و

پارسەکانی بەدانی باج ناچار کردووە. لەلای باشور تا کەنداوی پارسی گرتووە بەڵام لەنێوان ١٠٩٨-١٠٦٨ پ.ز لەگەڵ کوردەکانی چیای ئازو[1] جەنگاوە بەڵام شکستی خواردووە.

لەکۆتایی سەدەی نۆی پ.ز کەئاسور ئازیربال پاشایەتی ئاشوری گرتۆتەدەست، کوردەکانی چیای زاگرۆس ملکەچی فەرمانەکانی نەبوون و خوازیار پەیوەست بوون بەبابل بوون. ئاسورئازیربال چوار جار دژی کوردەکان جەنگاوە، یەکەم جەنگ لەساڵی ٨٨٤ پ.ز روویداوە، جەنگ لەخاکی لوّلوّ روویداوە و ئاسورئازیربال بێ هیچ ئەنجام و دەسکەوتێك گەڕاوەتەوە. دووایین جەنگ کەبەفەرمانـدەیی جێگرەکەی یانی سەلمانازاری کوڕی، سوپایەکی بۆ سەرزەمینی لوّلوّ ناردووە، دەستی بەسەر چەندین شاردا گرتووە. فەرمانڕەوایی لۆلۆییەکان بەناوی ئامیخا، لەگەڵ دەستەیەك لەسوپاکەی خۆی پەنای بردۆتە بەرکوێستان، سوپای ئاشور ناتەوان و سەرئەنجام بەناشتی کۆتاییان بەکێشەکە هێناوە.

سەلمانازار لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی خۆی، یانی کۆتاییەکانی سەدەی نۆیەمی پ.ز بەمەبەستی جەنگ رووی کردۆتە کوردستان و ڕووبەڕووی پارسەکان و مادەکان بۆتەوە و بەناوی پارسوا و ئامادا، ئاماژەی پێداون. لەساڵی ٨٥٩ پ.ز هێرشی کردۆتە سەر ویلایەتی زاموا و تا چیای ئاسلوجە و گڵەزەردەی داگیر کردووە. لەساڵی ٨٤٤ پ.ز سوپایەکی بۆ پشدەر و سەردەشت (ئامری) ناردووە. پاشای ئامری هەڵاتووە.

٣- کورد لە ٨٥٣-٥٥ پ.ز

لەساڵی ٨٥٣ پ.ز کەیقوبادی کورد کەیۆنانییەکان بەئاراباس ناوی دەبەن، دەرکەوتووە و دەوڵەتی مادی دامەزراندووە.

ئەم پاشایە، پارس و کوردی لەکۆیلایەتی ئاشورییەکان ڕزگار کردووە و (هەنگمەدان-) هەمەدانی ئەمرۆیی کردۆتە پایتەختی خۆی و فراوان و ئاوەدانی کردووە. یۆنانییەکان ئەم پاشایە بەرووخێنەری دەوڵەتی ئاشور و داگیرکەری نەینەوا دەزانن. (نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، ل ١٥٩-١٦٣، ئایینەی ئەسکەندەری، ل١٤٥)

لەشوێنەوار و بەڵگە بەدەستهاتووەکان، وەك بۆمان دەرەکەوێت کەکواکسار (-کیاکسار) کەناوی ڕاستینی ئەو هووەکساتار (-هوومخشتەر)ە، رووخێنەری دەوڵەتی ئاشوورە (دواتر

[1] - درایواری رۆژهەڵاتناس دەڵێت: چیای ئازو بریتیە لە چیای هازو یانی چیای ساسونی ئێستا

ئامازەی پێدەدەین). (مێژووی پیرنیا، ل ٥٣، مێژووی گشتی ڕەزا ئەخەوی، ل ٨٢، ئەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات ، ل ١٥٨–١٦٤، مێژووی گشتی ئەحمەد رفیق، بەرگی یەکەم ل ٣٦٦–٣٦٩ و مێژووی ئەمین زەکی و هتد)

لەساڵی ٧٤٤ پ.ز تکلاس پالازاری دووەم، پاشای تازەی ئاشوور لەگەڵ مادەکان جەنگاوە و شەست هەزار ئەسیر و تالانییەکی زۆری بۆ پایتەختەکەی خۆی بردووە. سارگۆنی سێیەم، پاشای تازەی ئاشور، دووبارە لەگەڵ کوردانی مادی جەنگاوە. یەکەم جەنگ ساڵی ٧١٥ پ.ز ڕوویداوە. دەخو کەیۆنانییەکان بەدیاناکۆ ناوی دەبەن، سەرۆکی مادەکان بووە (فیردەوسی بەدەغو ناوی دەبات). سارگۆن قۆلبەستی دەکات و ڕەوانەی سەرزەمینەکانی شامی دەکات. جگە لەوە چوار هەزار و هەشتسەد و بیست کەس لەپیاوماقوڵان و ناودارانی کوردی بۆ سوریا کۆچ پێکردووە.

لەدووەم جاری هێرش بۆ سەر کوردستان، کوردەکانی ملکەچی فەرمانەکانی کردووە. چل و پێنج کەس لەسەرکردە کوردەکان ڕۆشتوونەتە دەرباری ئاشور و سارگۆنیان وەك پاشای خۆیان ناو بردووە و بەڵێنیان داوە دواتر باج بەدەوڵەتی ئاشور بدەن.

لەسەدەی حەوتەم یانی ٨٠٠ پ.ز، یەکێك لەپاشاکانی کاردۆنیا، دەستی بەسەر کلدەدا گرتووە. سەنحەریب کوڕی سارگۆنی ئامازە پێدراو ڕووبەڕووی بۆتەوە، ئەوی بەزاندووە و بەهەڵاتن ناچاری کردووە، دواتر دەستی بەسەر بابلدا گرتووە و ئەسیرەکانی لەگەڵ خۆی بردووە.

لەڕۆژگاری ئاسارهادون کوری سەنحاریب (سەنحەریب) (٦٨١ پ.ن) دەوڵەتی ئاشور گەیشتۆتە ترۆپکی هێز و جارێکی دیکە دەوڵەتی ماد و پارس بوونەتە ژێردەستەی ئاشور. دوای ئاسارهادون، ئاسوربانیپاڵی کوڕی جێگەی گرتۆتەوە. لەکاتی مردنی ئاسوربانیپاڵ کەسارلکوسی کوڕی پاشای ئاشور بووە، دەستەیەك سواری شەڕکەر لەدەستەی سەکاکان (سیت) لەسەرزەمینەکانی باکور هێرشیان کردۆتە سەر ئاشور و ئاسیای بچوك و چەند سەد ساڵێك لەو ناوچەیە سەرقاڵی تالانی بوون. لەم کاتەدا توس پاشای ماد، کۆچی دوایی کردووە و فەریبورزی کوڕی (فەرلهورت) لەسەر تەختی پاشایەتی ماد دانیشتووە (٦٥٥پ.ن). لەم ڕۆژگارەدا پارس شوێنکەوتە و ژێردەستی دەوڵەت ماد بووە. (مێژووی پیرنیا ل ٥٢)

لەساڵی ٦٢٥ پ.ز فەریبورزی ئامـاژە پێدراو لەجەنگ دژی ئاشور شکست دەخوات و دەکوژرێت. دوای ئەو کواکسار (=هوواکساتار) پاشایەتی مادی گرتۆتەدەست و بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی باوکی هێرشی کردۆتە سەر دەوڵەتی ئاشور. ئەم پاشایە دەتوانێت سوپای ئاشور تێکبشکێنێت و گەمارۆ بخاتە سەر شاری نەینەوا. بەڵام لەبەر هێرش و پەلاماری سەکاکان لەسنوری دەوڵەتی ماد دەستی لەگەمارۆکە هەڵگرتووە و هێرشی کردۆتە سەر سەرکاکان. بەرێکەوت لەسەر دەستی سەکاکان ڕووبەڕووی شکست دەبێتەوە و وڵاتی ماد دەبێتە شوێنی تەراتێنی سەکاکان. سەکاکان بۆ ماوەی ٢٨ ساڵ لەناو دەوڵەتی ماد دەمێننەوە تا ئەوەی لەساڵی ٦١٥ پ.ز کواکسار لەمێوانیێ خوانێکدا کۆتایی بەژیانی سەرکردەکانی سەکا دێنێت و لەوڵاتی ماد دەریان دەپەڕێنێت. دواتر کواکسار جارێکی دیکە بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی باوکی ڕووبەکاتە دەوڵەتی ئاشور و لەگەڵ نابوپولاسار فەرمانڕەوای بابل کە بەنوێنەرایەتی دەوڵەتی ئاشور فەرمانڕەوایەتی ئەو سەرزەمینەی دەکرد، پەیمانی بەستووە و کچەکەی خۆی کردۆتە هاوسەری بەختنەسر (نابوکودنزر) کوڕی فەرمانڕەوای بابل. بەمشێوەیە سوپای ماد و پارس و عیلام و بابل و عەرەب هێرش دەکەنە سەر دەوڵەتی ئاشور و نەینەوا داگیر دەکەن.

سارلکوس، کوڕی ئاسوربانیپاڵ کەتازە باوکی مردووە و جێگەی باوکی گرتۆتەوە، دوای بینینی بارودۆخ، لەژیان هیوابڕوا دەبێت و لەگەڵ بنەماڵەی سەڵتەنەتی خۆیان دەکەنە پارووی ئاگر. بەمشێوەیە وڵاتی ئاشور لەنێوان پاشای ماد و بابل دابەش دەکرێت (٦٠٦ پ.ن) (تاریخی پیرنیا ل ٥٣، مێژووی گشتی ڕەزا ئەخەوی، ل ٨٢، نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، ل ١٥٨-١٦٤، مێژووی گشتی ئەحمەد رەفیق، بەرگی یەکەم ل، ٢٣٦-٢٦٩، مێژووی ئەمین زەکی و هتد)

مستر هول لەکتێبی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، ل ٥١١ دەنوسێت: ئاسوربانیپاڵ دوایین پاشای بەهێزی ئاشور، چۆکی بەفەرمانڕەوای (مانی)[1] داداوە بەڵام نەیتوانیوە لەگەڵ کوردە بوێرەکان هیچ بکات.

لەم کاتەدا دەوڵەتی ماد زۆر بەئاسانی دەست بەسەر ئەرمەنستان و کاپادوکیە لەڕۆژهەڵاتی ئاسیای ناوەڕاست دەگرێت و دواتر هێرشی کردۆتە سەر لیدی. جەنگ دژی لیدی شەش

---

[1] . مانی: خەڵکانێك بوون لەئازەربایەجان و کەنارەکانی دەریاچەی ورمێ کەهاونژادی کوردانن (مێژووی پیرنیا ل ٤٩)

ساڵ درێژەی کێشاوە. دواتر بەهۆی روودانی مانگ گیران، ئەم جەنگە بەئاشتی کۆتایی پێهاتووە و ئالیات، پاشای لیدی کچەکەی خۆی، (ئارتی نیس) دەکات هاوسەری ئازدیاک کوری کولکسار. کولکسار لەساڵی ٥٨٤ پ.ز دەمرێت. بەختنەسر لەساڵی ٥٦١ پ.ز دەمرێت.

٣- کورد لە ٥٥٠ تا رۆژگاری ئیسلام

کەیخوسرەوی دووەم (-سیروسی مەزن) کەبەکورووش بەناوبانگە، لەساڵی ٥٥٨ پ.ز دەبێتە پاشای پارس. دواتر ئانزان (-عیلامی) ملکەچی فەرمانەکانی خۆی کردووە و لەساڵی ٥٥٠ پ.ز لەئەنجامی رق و بێزاری مادەکان لەپاشایەتی ئازدیاک (-ئیختویگۆ- کەیخوسرەو) هێرشی کردۆتە سەر دەوڵەتی ماد. لەیەکەم هێرش رووبەرووی شکست بۆتەوە بەڵام لەهێرشی دووەم شکستی بەسوپای ماد هێناوە و سەرئەنجام دەست بەسەر هەمەدان دەگرێت و دەوڵەتی مادی رووخاندووە و خۆی پاشایەتی پارس و مادی گرتۆتەدەست. لەم بەروارە بەدواوە مێژووی دەوڵەتی ئێران دەست پێدەکات، یانی سەرئەنجام وشەی ئێران بەسەر سنووری دەوڵەتی ماد و پارس دەسەپێت.

لەگەڵ ئەمەیشدا تا یەك سەدە دوای رووخانی دەوڵەتی ماد، وشەی ماد لەجیاتی وشەی ئێران بەکار دەبرا. تەنانەت جەنگەکانی ئێران لەگەڵ یونان بەجەنگە مادییەکان بەناوبانگە (مێژووی پیرنیا ل ٥٨)

سنووری ئێران لەم رۆژگارەدا، لەرۆژئاوا تا قەزەل ئیرماق و لەدەریای خەزەر تا دەریای عەممان درێژ ببوویەوە. کورشی مەزن جارێکی دیکە دەستی بەسەر ئەرمەنستاندا گرتووە و خستویەتیە ناو سنووری دەوڵەتی ئێران. هیرۆدۆت، لەکاتی رۆشتنی بۆ لای پاشای ماد کورووشی بەپاشای پارس ناو بردووە بەڵام نابونائید، پاشای بابل، ئەوی بەپاشای ئەنزان (-عیلام) ناو بردووە. (مێژووی پیرنیا ل٦٠)

گومان دەکرێت هەر دوو گێڕانەوەکە راست بێت چوونکە کورووش پێش هێرشکردنە سەر ماد، دەستی بەسەر عیلامدا گرتووە و بەمشێوەیە هەم پاشای پارس بووە هەم پاشای ئەنزان. لەکاتی هێرشی بۆ سەر دەوڵەتی ماد، بەشێکی سوپاکەی لەئەنزانییەکان پێکهاتووە. (عەشق و سەڵتەنەت، باسی هێرشەکانی کورووش بۆ ماد و مێژووی پیرنیا ل ٦١)

کورووش لەساڵی ٥٤٦ پ.ز دەستی بەسەر وڵاتی لیدیدا گرتووە و تا ساڵی ٥٤٥ پ.ز هەموو

ئاسیای بچوك کەوتۆتە ژێر فەرمانی کورووش. لەهەموو ئەم سەرکەوتنانە و گەشتەکانی کورووش بەرەو ڕۆژهەلأت و ڕۆژئاوا و باکور، لەهەموو شوێنەکان سوپای ماد واتە کوردان، شان بەشانی سوپای پارس و عیلام، بەشداری جەنگەکانیان کردووە.

لەساڵی ٥٣٨ پ.ز کورووش هێرشی کردۆتە سەر بابل، نابونائید، پاشای بابلی ئەسیر کردووە و سەرزەمینی بابلی پەیوەستی سنووری دەسەڵاتەکەی کردووە. دەستی بەسەر فەلەستین و فینیقیەدا گرتووە و لەساڵی ٥٢٩ پ.ز کۆچی دوایی کردووە. هەموو کوردەکانی ڕۆژهەلأت و ڕۆژئاوا، یانی ماد و گوتی تا دەرکەوتنی ئەسکەندەر بۆ ماوەی دوو سەدە ژێردەستەی ئێرانییەکان بوون.

کاتێك کەیخوسرەوی بچووك (= کورووشی بچوك) فەرمانڕەوای کاپادوکیە بووە، مەبەستی ئەوەی کردووە تەختی پاشایەتی لەبراکەی، ئەردەشێری دووەم، زەوت بکات و پاشایەتی ئێران بگرێتەدەست. بۆ ئەم مەبەستە سوپایەکی لەیۆنانییەکان بەکرێ گرتووە. لەساڵی٤٠١ پ.ز سوپای ئاماژەپێدراو کە لەسیانزە هەزار کەس پێکهاتبوون، لەژێر فەرماندەیی کلارخوس بۆ هاوکاری کردنی کەیخوسرەو هاتوون. کەیخوسرەو لەگەڵ ئەم سوپا بەکرێگیراوە و سوپای کاپادوکیە، ڕێگەی بابلی گرتۆتەبەر و لەباکوری بابل و نزیك خانی ئەسکەندەرییەی ئەمڕۆیی، ڕووبەڕووی سوپاکەی ئەردەشێر بۆتەوە. هەرچەند سوپای کەیخوسرەو سەرکەوتنی بەدەست هێناوە، بەلأم لەبەر ئەوەی خودی کەیخوسرەو و هەشت هەزار کەس لەسوپاکەی کوژراون، سەرکەوتن بەئەردەشێر دەبڕێت. سوپای یۆنان دوای ئەوەی سەرکردەکانیان بەهۆی پیلانی تیسافرین دەکوژرێن و تەنیا دەهەزار کەسیان دەمێنێتەوە، لەناوخۆیان گەزنەفۆن وەك سەرکردە هەڵدەبژێرن و لەناو خاکی کوردستان تا ترابزون ئەسپیان غارداوە و لەوێوە ڕێگەی کەنارەکانی ئیسلامبۆلیان گرتۆتەبەر و لەدەریا گوزەریان کردووە و گەڕاونەتەوە بۆ خاکی یۆنان. ئەم سوپایە لەکاتی گەڕانەوە لەدەربەندی زاخۆ، ڕووبەڕووی کوردان بۆتەوە و شەڕێکی قورس لەنێوان ئەوان ڕوویداوە. کوردان تا نزیك ترابزون شوێنیان کەوتوون و زیان و زەرەری زۆریان لێ داون.

ئەم گەڕانەوەیە لەمێژوو بەگەڕانەوەی دەهەزارکەسەکە بەناوبانگە و گەزنەفۆن سەبارەت بەوان کتێبێکی نووسیوە بەناوی (ئانابازیس). لەو کتێبەدا دەستەی ئامـاژە پێدراو بەکاریوشوی ناودەبات کە تا ئەو زەمانە کەس ئەم ناوەی نەبیستووە.

گەزنەفۆن لەو کتێبەدا، سەبارەت بەم دەستەیە روونکردنەوە دەدات و دەڵێت: ئەم دەستەیە، کاردوشوی، بەهیچ جۆرێك ملکەچ و ژێردەستەی دەسەڵاتی ئێران نەبوون، تەنانەت جارێك یەکێك لەپاشاکانی ئێران لەگەڵ سوپایەکی سەد و بیست هەزار کەسی هێرشی کردۆتە سەریان، بەڵام هەموو سوپاکەی لەناوچوون.

بەباوەڕی گەزنەفۆن، دەستەی کاردۆك، ملکەچی ئەردەشێر (-ئەرتەخشەسرا) و کەسانی دوای ئەو و ئەرمەنەکان نەبوون.

گەزنەفۆن لەکتێبەکەیدا ئاماژە بەوە دەدات: وڵاتی کاردۆك تا بۆهتان (-بۆتانی ئەمڕۆیی) درێژ بۆتەوە. لەو مێژووە بەدوواوە لەکەنار ڕووباری دیجلە و چیای گودی (-جودی) ئەم ناوە بیستراوە و ئاماژەی پێدراوە.

نوسەرە بەناوبانگەکان ئەو سەرزەمینەیان بەکوردوان ناو بردوە. بەزمانی ئارامیش بەسەرزەمینی کاردۆ ئاماژەیان پێداوە.

دارای سێیەم (کودمان) کەپێش فەرمانڕەوایەتی ئێران، فەرمانڕەوای ئەرمەنییە و ویلایەتی کوردوان بووە، تا ساڵی ۳۳۸ پ.ز یانی بەدەست هێنانی فەرمانی فەرمانڕەوایەتی، وەك والی ئەو سەرزەمینە ماوەتەوە.

سنووری کوردوان لەم ڕۆژگارەدا لەسەرەتای زابی گەورە تا سەرچاوەی دیجلە درێژ بیوویەوە.

لەکاتی رووخانی دەوڵەتی هەخامەنشی کەئێران کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەسکەندەری مەقدۆنی، ناوچەی کوردانیش، ماد و کردوان (- کورتی و گوتی) کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی ئەسکەندەر. دوای مردنی ئەسکەندەر لەبابل، ئەم ویلایەتانە لەژێر فەرمانی سلۆکۆس یەکێك لەسەردارەکانی ئەسکەندەر بووە (۳۲۲ پ.ن) کە بۆماوەی نزیکەی سەدەیەك فەرمانڕەوایەتی کردووە. بەڵام شۆڕش و نائارامی بەبەردەوامی لەو ناوچەیەدا لەئارادا بووە.

لەسەرەتاکانی سەدەی دووی پ.ز، بەشی سەرەوەی کوردستان بەهاوکاری مێهرداد، یەکەم فەرمانڕەوای ئەشکانی، کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی ئەرمەنییەکان، بەشی خوارەوەیش تا سەرەتاکانی سەدەی یەکەمی پ.ز کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی ئەم دەوڵەتە یانی ئەرمەنستان و پایتەختەکەی دیاربەکری ئەمڕۆیی بووە. ئێستەرابۆن مێژوونوسی ناودار لەلێکۆڵینەوەکەی سەبارەت بەدەوڵەتی ئەرمەنی دەڵێت کوردان پێشەگەر و لەهەموو کاروبارە ئەندازیارییەکان

شارەزا بوون. تیگران، فەرمانڕەوای ئەرمەن لەم بارودۆخە بەردەوام کەڵکی لەهێز و توانای کوردان بردووە.

لەساڵی ٣٦ پ.ز کوردوستان کەوتە ژێر فەرمانڕەوایەتی ئانتوان، سەرداری رۆمی کەسەرقاڵی جەنگ لەگەڵ سوپای پارت (-ئەشکانی) بوو. لەئەنجامی ئەم جەنگە سوپای رۆمەکان شکستی خوارد و تالأنییەکی زۆر دەست سوپای پارت کەوت. فەرمانڕەوای مادی بچوك، یانی ئازەربایەجانی ئەمڕۆیی، لەم جەنگەدا هاوکاری سوپای پارتی دەکرد بەڵام لەسەر دابەش کردنی تالأنییەکان دڵ سارد و تووڕە و ئانتوانی سەرداری رۆمی بۆ دەستپێکردنەوەی جەنگ هاندا. سەرداری ئاماژە پێدراو بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوە، لەساڵی ٣٤ پ.ز لەگەڵ سوپایەك بەرەو ئەرمەنستانی ژێردەستەی پارت بەڕێکەوت و دەستی بەسەردا گرت. دوای ماوەیەك فەرهادی چوارەم فەرمانڕەوای پارت، لەگەڵ سوپایەکی گەورە هێرشی کردۆتە سەر مادی بچوك و دوای جەنگ، فەرمانڕەوای مادی بچوکی ئەسیر و دەستی بەسەر ئەرمەنستاندا گرتووە و یەکێك لەکەسەکانی خۆی وەك فەرمانڕەوای ئەو ناوچە دیاریکردووە.

ساڵێك دوای زایینی مەسیح، دەوڵەتی پارت (-ئەشکانی) کەفەرهادی پێنجەم بووە، لەگەڵ دەوڵەتی رۆم پەیمانی بەستووە. لەم ڕێکەوتنەدا دەوڵەتی ئەشکانی، ئەرمەنستان و کوردستانی بەحکومەتی رۆما داوە.

لەکۆتاییەکانی سەدەی یەکی زایین، وڵاتی ئەرمەنستان و کوردستان و ویلایەتی مادی بچوك گرفتاری دەستدرێژی هۆزی ئالان[1] و گورجی بوون و زەرەر و زیانی زۆریان لێ کەوتووە بەڵام دەوڵەتی ئەشکانی بەرگری لێ نەکردوون.

لەساڵی ١٦١ زایین، بلاشی سێیەم، فەرمانڕەوای ئەشکانی، دەستی بەسەر ئەرمەنستاندا گرتووە بەڵام دواتر لەبەرابەر کاسیۆس، سەرداری رۆمی شکستی خوارد و بەشی رۆژئاوایی ویلایەتەکانی کورد و ئەرمەن دووبارە کەوتە ژێر دەسەڵاتی رۆما. لەساڵی ٢٤٤ زایین، کوردان بۆ هاوکاری کردنی ئێران، ڕووبەڕووی سوپای والێرین، ئیمپراتۆری رۆما بوونەوە و

[1] - ئالانەکان، ئاری ئێرانی بوون. پێشتر لەنزیکی دەربەندی داریال نیشتەجێ بوون. دواتر تا نزیکی ڤۆلگا بڵاوبوونەوە. لەسەدەی حەوتی کۆچی، تایفەی مەغۆل دەستیان بەسەر ئەو ناوچەیەدا گرت و ئالانەکان بەرەو ویلایەتی رۆژئاوا بەڕێکەوتن

سەرداری رۆمیان کوشت. دواتر جێگرەکەی ئەو لەگەڵ دەوڵەتی ئێران ئاشتی کرد.
لەساڵی ٢٩٧ زایین، سوپای ئێرسی حەوتەم، پاشای ساسانی، لەسوپای سەرداری رۆم، کالاریوس، شکستی خوارد. ئێرسی بریندار بوو. دووبارە ناوچەی کاردۆ (کوردوستانی) رۆژئاوا لەگەڵ چوار ویلایەتی دیکە: ئەرزون، موك، زابدە، رەحیمە لەگەڵ قەرزەکانی ئێران لەرۆما و بەبەستنی پەیمانی ئاشتی، پێشکەش بەدەوڵەتی رۆما کراون.
دەوروبەری ساڵی ٣٢٨ زایین، تیردادی کورد، فەرمانڕەوای کوردستان، لەبەر بەرژەوەندی سیاسی، باوەڕی بەئایینی مەسیحی هێنا بەڵام کوردەکانی کوردستان بەم ئایینە ڕازی نەبوون و لەسەر دینی زەردەشتی مانەوە. لەم مێژووە بەدواوە، ئایینی مەسیح و زەردەشتی ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە. لەم قۆناغە تا ساڵی ٥٦٢ زایین، کوردستان چەندین شەڕ و پێکدادانی بەخۆوە بینیوە.
لەساڵی ٥٦٢ زایین، خوسرەو ئەنەوشیروانی دادپەروەر، لەڕێگەی کوردستانەوە بەرەو لازیکا ڕۆشتووە. دوای ئەوەی بۆ سەرکوت کردنی تایەفەی خەزەر بەڕێکەوتووە، دووبارە بەخاکی کوردستان و ئەرمەنییە گوزەری کردووە. لەهەر دوو گەشتەکەدا کوردەکان بەتەواوی خزمەتیان کردووە و ئالیکی فراوانیان خستۆتە بەردەست.
لەساڵی ٦٢٤ زایینی سوپای کوردان بۆ پشتیوانی کردنی دەوڵەتی ئێران، ڕووبەڕووی سوپای قەیسەری رۆم، هێرقل (-هێراقلیوس) بوونەتەوە بەڵام لەسوپای قەیسەر شکستیان خواردووە و بڵاوەیان لێکردووە. دواتر لەساڵی ٦٢٧ زایین جارێکیتر قەیسەری رۆم، جیاواز لەخوسرەو پەرویزی پاشای ئێران، هێرشی کردۆتە سەر شارەزوور و ئەردەڵان (-سنە) و هەموو گوند و ئاوەدانییەکانی ئەو ناوچەی وێران و کاول کردووە. (ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام، بەرگی دووەم ل ١٠٣٤)
لەساڵی ٦٣٨ و ٦٤٠ و ٦٤٣ زایین، (ساڵەکانی ١٦،١٨،٢١ کۆچ) لەئەنجامی جەنگی عەرەبەکان و ئێرانییەکان، سەرزەمینی کوردوستان بۆتە گۆڕەپانی جەنگ و هێرشی عەرەبەکان و بەم شێوەیە حیلوان و تکریت کەوتە ژێر دەستی عەرەبەکان. کوردەکانی شارەزوور و پاوە، زەرەر و زیانی زۆریان لێکەوت و سەرئەنجام تەسلیمی ئیسلام و عەرەبەکان بوون. (مێژووی ئەولو و مێژووی کوردستان و حەدیقەی ناسری و زۆربەی مێژووەکانیتر).

لەساڵی ۳۲۰ کۆچی، حکومەتی دیالمە (-ئالی بویە) لەشیراز و بەغداد دامەزرا و تا ساڵی ۷٤٤ کۆچی بەردەوام بوو.

لەساڵی ۳۲۳ کۆچی، دەوڵەتی ئەخشیدیە لەشام دامەزرا و دوو سەدە بەردەوام بوو.

لەساڵی ۳۵۸ کۆچی، دەوڵەتی حەسنەوییە لەدینەوەر دەستی پێکرد. شکستی سوپای رۆم لەسوپای میسر لەسوریا لەساڵی ۳۸۱ کۆچی، لەسەر دەستی ئەحمەد کوڕی زوهاکی کورد بوو کە لەناو سوپای میسر لەژێر فەرماندەیی کوڕی سەمسامدا بووە. ئەم پاڵەوانە کوردە سوارە، هێرشی کردۆتە سەر سەرداری رۆم و کوشتوویەتی و ئەم کردەوە بوێرانە بۆتە هۆی زاڵبوونی سوپای میسر. (تجارب الامم، کوڕی مسکویە).

لەساڵی ٤٤٤ کۆچی، دەوڵەتی شوانکارە (- شەبانکارە) لەفارس دامەزرا و تا ساڵی ٦٨٨ کۆچی بەردەوام بووە. (نزیکەی دوو سەدە و نیو)

لەساڵی ٤٩٥ کۆچی، دەوڵەتی ئەتابەکانی کورد دامەزراوە کەپێنج حکومەت بوون:

۱. دەوڵەتی ئەرتەکیە: لەحەسن کیف و ماردین دامەزراوە و دەوڵەتی ماردین تا سێ سەدە بەردەوام بوو. سەرئەنجام هەر دوو دەوڵەتەکە لەسەر دەستی حکومەتی قەرەقوینلو لەناوچوون.

۲. دەوڵەتی شا ئەرمەن: لەئیخلات دامەزراوە و دوای بیست ساڵ لەسەر دەستی دەوڵەتی ئەیوبیە لەناوچووە.

۳. دەوڵەتی زەنگیە: لەموسڵ و سوریا و جەزیرە و سنجار و ئەربیل دامەزراوە. لقی موسڵ لەسەر دەستی مەغۆلەکان و چوار لقەکەی دیکە لەسەر دەستی حکومەتی ئالی بویە لەناوچوون.

٤. دەوڵەتی ئەتابەکانی ئازەربایەجان: لەساڵی ٥٤٠ کۆچی لەئازەربایەجان دامەزراوە و تا ساڵی ٦٢٢ کۆچی بەردەوام بووە بەڵام لەسەر دەستی خوارەزمییەکان لەناو چووە.

٥. دەوڵەتی ئەتابەکانی لوڕستان: لەساڵی ٥٤٥ کۆچی لەلوڕستان دامەزراوە و بۆ ماوەی سێ سەدە بەردەوام بووە. دواتر لەسەر دەستی تەیموری لەنگ کۆتایی بەم دەوڵەتە هاتووە. (مێژووی الامم الاسلامیە، بەرگی دووەم)

دواتر دەوڵەتی ئەیوبییە کەدامەزرێنەرەکەی یەکێك لەکەسە ناودارەکانی کوردە، لەدەوروبەری ساڵی ٥٢٨ کۆچی دامەزراوە و لەساڵی ٥٦٩ کۆچی لەمیسر شێوەی ڕەسمی

بەخۆوە گرتووە. هەموو سەرزەمینەکانی کوردستان و میسر و سوریە و ئەلجەزیرە و ئەرمەنستان لەسنوری ئەم دەوڵەتەدا بوون. (الفتح القسی، فی الفتحی القدسی، ل ٣٠٢ و سیرە صلاح الدین، کوری شەداد و کوری خەلەکان و تقویم التواریخ و هتد...)
لەساڵی ٥٠٨ کۆچی، دەوڵەتی ئالی خورشید (بنەماڵەی خورشید) لە لوری بچوک دامەزراوە و تا ساڵی ٦٩٥ کۆچی بەردەوام بوو. (نزیکەی ١١٦ ساڵ)
لەساڵی ٣٢١ کۆچی، حکومەتی ئەتابەکی بچوک لە لوری بچوک دامەزراوە و تا ساڵی ٦٩٣ کۆچی بەردەوام بوو.
جیاواز لەدەوڵەتە ئاماژە پێدراوەکان، کوردان، ٤٦ میرنشینی سەرەکیان بووە کەخاوەنی تەپڵ و ئاڵا بوون.[1] لەبەرگی دووەمی کتێبەکە روونکردنەوەی زیاتر لەسەر ئەم بابەتە دەدەین.
ئەولیای چەلەبی، جیاواز لەم دەوڵەتانە ئاماژەی بەپێنج دەوڵەتی دیکە داوە کە لەسنوری تەبرێزدا بوون:
١. قوتور ٢. پیرە دوزی ٣. جولانی. ٤. دەمدەمی ٥. دەنبەلی. (بەرگی چوارەم ل ١٧٨)

هۆخەی کورد و پارس

لەپێشنەی کوردان ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەکورد و پارس هەمیشە لەبارودۆخی سیاسی و مەزهەبی، هاوشان و هاوخەم و هاودەنگ بوون و لەشادی و شیینی یەک بەشداربیان کردووە و وەک دوو پارچەی لێک دانەبراو لەقەڵەم دەدرێن. هەرکات کوردان هێزیان بووە، پارسەکان لەژێر دەستی ئەواندا بوون (-حکومەتی گوتی، کاسی، کیان، ماد) هەرکات پارسەکان بەهێز بوون، کوردەکان لەژێردەستی ئەواندا بوون (حکومەتی پێشدادی، هەخامەنشی و ساسانی) و هەرکات ئەم دوو دەستە لەیەک جیابوونەتەوە، یانی یەکیان کەوتۆتە ژێر دەستی دەوڵەت یا نەتەوەیەکی دیکە، هەوڵیان داوە، دووبارە یەکبگرنەوە (-دەورانی زاڵبوونی کلدە و ئاشور و عەمالیقە)
سەبارەت بەڕازی بوون بەمەزهەب، کورد و پارس پێکەوە هاودەنگ و تەبا بوون. پێکەوە بەئایینی زەردەشت و هورموزدپەرەستی ڕازی بوون. لەجەنگ دژی ئیسلام کوردەکان سەرەتا

[1] - هێمای ئاڵای کوردەکانی ماد، تیر و شمشێر بووە

پێشمەنگ بوون. دواتر لەڕازی بوون بەئیسلام، کورد و پارس پێکەوە باوەڕیان هێناوە.
تەنانەت لەباوەڕهێنان بەمەزهەبی شیعە، بەشێك لەکوردەکان شان بەشانی پارسەکان باوەڕیان بەو مەزهەبە هێنا وەك هۆزەکانی: لوڕ، کەلهوڕ، شادرلی، بادەلی، کەرمشەلی، بەختیاری، کلیایی، سینامینلی، بەهیرماز، بەلیکان، ئەشمیشارت، لەك و هتد... کەزیاتر لەسەد هۆزن و هەموویان شیعەن و عەلی کوڕی ئەبی تالیب بەخەلیفەی ڕاستین دەزانن. هەندێ لەشیعەکان تەنانەت زێدەڕۆیی دەکەن و عەلی بەخواوەند دەزانن. وەك هۆزەکانی ئانەکەلی و دیرسەملی کە لەناوچەکانی دیرسیمن و هەموویان عەلیولئەین.[1]
لەکتێبی عەهدی عەتیق، لەهەموو شوێنەکان پێکەوە ئاماژە بەناوی ماد و پارس دراوە. (کتێبی ئەستێر بەشی یەك، ئایەی٣،١٨،١٩) و کتێبی (دانیال بەشی ٦ ئایەی ٨،١٢، ١٥ و بەشی ٨، ئایەی ٢٠) و کتێبی (ئەشعیا بەشی ٢١ ئایەی ٢) و هتد کەبەم دواییانە لەسەدەی پێنجی پ.ز ناوی ئێران لەجیاتی پارس و ماد بەکار براوە.
جەنگی کوردان لەگەڵ ڤالریان لەساڵی ٢٤٤ زایینی کەئاماژەمان پێدا، بۆ پشتیوانی کردنی ئێران بووە.
مێژوونووسان دەڵێن: دوای ڕووخانی دەوڵەتی ماد، لەئەنجامی کاریگەرییە مادی و مەعنەوییەکانی پارس، بەشێکی گەورەی مادەکان تێکەڵ بەپارسەکان بوون. بەشێکی دیکەیان پەیوەستی کوردانی زاگرۆس بوون بەڵام سەرکردەکانیان لەناو پایتەختی پارس مانەتەوە و خاوەنی پۆستە باڵا دەوڵەتییەکان بوون.
کواکساری دووەم کوڕی ئازدیاك، لەسوپاکەی کوروش سەردار بووە. لەکاتی پێویست بەهۆی ئەم سەرکردانەوە سوپای کوردان کۆکراوەتەوە.
دووبارە مێژوونووسان دەنووسن: دەستەی پارتیش (-ئەشکانی) بەم شێوەیە لەناو پارسەکاندا تواونەتەوە.
لەکتێبی کورد لەبەرابەر تورك، ل ٢١ هاتووە: هۆکاری سەرەکی پەیوەندی نێوان پارس و

[1] - ئەم تایەفە دەڵێن خولوەند عەلی بۆ پێغەمبەرایەتی ئافراند. محەممەد پێگەی پێغەمبەری لێ زەوت کرد. خەلیفەکانیش خەلافەتیان بەو ئەدا. عایشە و خەواریج و معاویە ڕێگەیان نەدا ئاوێکی ڕاحەت لەقوڕگی بڕواتە خوار و نائومێدانە دنیای بەجێهێشت. بەناچاری خولوەند بۆ دڵنەوایی کردنی ئەو، پێگەی خولوەندی خۆی بەو داوە و خۆی لەسوچی عەرش دانیشتووە.

کوردی ئەمڕۆیی لەم بنەماوە (کەوتمان ماد و پارت تێکەڵ بەپارسەکان بوون) سەرچاوەی گرتووە.

دوکتۆر فریچ لەکتێبی (کورد لوڕ) دەنووسێت: جەژنی کوردی کەسالآنە کوردان لە ۲۱ ئۆگۆست بەبۆنەی ڕزگاری ئێران لەدەست زوحاکی ستەمگەر (-بیوراسب) ڕێکیدەخەن و بەجەژنی دەماوەندیش بەناوبانگە، هۆکاری یەکێتی و هاوخەمی کورد و پارسە. خاوەنی (مروج الذهب) ئەم جەژنە بەجەژنی مێهرەجان ناو دەبات و دەڵێت: جەژنی مێهرەجان و دەماوەند و جەژنی کوردی یەك جەژنە.

بەداخەوە لەبەر تۆکمە بوونی پەیوەندی پارس و کورد و لەئەنجامی هەڵەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی کە لەساڵی ۹۰۷ کۆچی لەلوتکەی ئیسلامیەتەوە بۆ هەڵدێری شیعەگەری و سوونیگەری دابەزی و بۆ پاراستنی دەسەلآتی خۆی، مەزهەبی شیعەی وەك مەزهەبی فەرمی ئێران ناساند، دەرفەتی بۆ سوڵتان سەلیمی پاشای تورکیا ڕەخساند و بەهۆی مەلا ئیدریس و هاندانەکان و ڕێکەوتننامە بێ بنەما و فریودەرەکان، بەشێکی گەورەی کوردان لەگەڵ هەبوونی هەموو پەیوەندییەکانیان لەگەڵ پارس، لەئێران جیابوونەوە و پەیوەستی دەوڵەتی تورکیا بوون.

لەئەنجامی ئەم هەڵە گەورە بوو کەسوپای سەفەوی لەشەڕی چاڵدێران ڕووبەڕووی شکستێکی مێژوویی بوویەوە (۹۲۰ کۆچی).

مێژوونووسانی تورك ئەم شکستە مێژووییە بۆ کاریگەری عوسمانییەکان لەئاسیای بچوك دەگێڕنەوە. پەیماننامەی سوڵتان سەلیم بۆ کوردان، بۆ هەمووان ئاشکرایە. دەقی ئەو پەیماننامە لەبەرگی دووی ئەم کتێبە ئاماژەی پێدەدرێت.

بەم دواییانە کەدەوڵەتی تورك، کوردانی وەك لەمپەرێکی گەورە لەبەرابەر بۆچوون و مەبەستەکانی خۆی سەبارەت بەئێران هەست پێکرد، هەموو هەوڵەکانی بۆ نەهێشتنی ئەم لەمپەرە خستەگەڕ و لەئەنجامدا لەنێوان تورکان و کوردان جەنگ و پێکدادان ڕوویدا. (مێژووی ئەولیای چەلەبی). لەڕۆژگاری کەیخوسرەوی مەزن (سیروسی مەزن) تا ئەم مێژووە، یانی ڕۆژگاری پاشایەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی، کوردان بەشێك بوون لەئێران و لەژێر فەرمانڕەوایەتی پاشای ئێراندا بوون و بەهیچ جۆرێك خوازیاری پەیوەست بوون بەدەوڵەتی تورکیا و ژێردەستەیی تورکان ڕازی نەبوون. (فتوحاتی ئیسلامی، بەرگی دووەم ل ۱۲۲)

کوروشی مەزن بەپشتبەستن بەم دوو دەستە بوێر و جەنگاوەرە، ماد و پارس کەهاوشێوەی دووباڵی بەهێز بوون، درێژەی بەخولیای خۆی بۆ گرتنی سەرزەمینەکان داوە. لەرۆژئاوا تا ڕووباری هالیس (-قەزەل ئیرماق) و لەرۆژهەڵاتەوە تا ئەوپەری ڕووباری سەیحونی بەهێزی ئەم دوو نەتەوە، یانی سوپای ماد و پارس خستە ژێر دەسەڵاتی بەجێماوی باو و باپیرانی (سنووری نێوان دەریای خەزەر و کەنداوی پارس).

لەهەموو ئەو سەرکەوتن و وڵات گرتنانە، لەهەموو شوێنێك و هەموو کاتێك ئەم دوو بازووە هاوڕێیەتی کوروشیان کردووە و لەرێی ئەودا گیانیان بەخشیوە. (نخبە الازهریە ل ٥٢٠)

بەکورتی دەتوانین بڵێین: بەهەمان شێوە کەوشەی ئاو مانای دیکەی نییە جگە لەو ڕاستییەی کەپێکهاتووە لەدوو توخمی ئۆکسیژن و هایدرۆجین، بەم پێیە وشەی ئێران مانایەکی دیکەی نییە جگە لەوەی پێکهاتووە لەدوو توخمی ئاری نەژاد یانی کورد و پارس کەبوونی هەردووکیان مەرجی ڕاستەقینەی بەدیهاتنی ئێرانییەتە، بەواتایەکی دیکە ئەگەر کورد نەبێت، پارس هەمان پارسە و وشەی ئێران تەنیا بەپارس ناوترێت. بەهەمان شێوە ئەگەر پارس نەبێت، دانانی وشەی ئێران بۆ وڵاتی کوردان هەڵەیە، بەڵام ئەگەر یەکبگرن، دانانی ئەم وشەیە ڕاست و هیچ لەمپەرێکی نییە.

بەندی سێیەم
سەبارەت بەنووسین، زمان، مەزهەب و داب و نەریتی کورد

نووسین

کوردان خاوەنی نووسینێکی تایبەت نەبوون. لەکاتی دروستبوونی نووسینی بزماری، کورد و پارس، پێکەوە نووسینەکانی خۆیان بەنووسینی بزماری نووسیوە. نولدکە دەڵێت: ئەگەر کەتیبەی کوردان بدۆزرێتەوە، گومان دەکرێت لەروانگەی نووسین و زمانەوە هاوشێوەی کەتیبەی پاشاکانی هەخامەنشی بێت (تتبعات تاريخى راجع به ايران قديم)

لەکتێبی (شوق المستهام فى معرفه رموز الاقلام) نووسینی ئەحمەد کوڕی ئەبی بەکر کوڕی وەحشیەی نبتی کلدانی، ئاماژەی پێدراوە: دەوروبەری سەدەی دەی پ.ز کەسێکی ماسی بەناوی سورات، چەند پیتێکی بەپێی نووسینی ئەبجەدی داهێناوە و بیەزکەکانی خۆی پێ تۆمار کردووە. دواتر کوردان بەو پیتانە نووسینەکانی خۆیان نووسیوە. پیتە ئاماژە پێدراوەکان کە بەپیتی ماسی سوراتی ناسراوە، هاوشێوەی ئەو پیتانەیە کە لەسەدەی شەشی زایینی داهێنراون و بەپیتە ئاڵێستاییەکان بەناوبانگن.

تانزیکییەکانی دەرکەوتنی ئیسلام، پیتی کوردی ماسی سوراتی لەناو کوردان باو بووە و لەهەمان کات نووسینی یۆنانی و نووسینی ئارامی سریانیش لەلایەن کوردانەوە بەکار براوە. بۆ نمونە سێ بەڵگەنامەی بەکرێدان کە لەساڵی ١٣٢٨ کۆچی قەمەری، لەلایەن کەسێک بەناوی شێخ حسەین لەوەچەکانی شێخ عەلائەلدین لەناوچەی هەورامان لەناو گۆزەیەکی پڕ لەهەرزن دۆزرایەوە و سەرئەنجام بەهۆی پرۆفیسۆر براون گەیشتە دەستی پرۆفیسۆر مینس، پسپۆڕی نووسین و زمانی یۆنانی. یەکێک لەوان بەزمانی پەهلەوی و نووسینی سریانی ئارامی بوو. (٨٨پ.ن)

دوانەکەی دیکە یۆنانییە و ناوەرۆکی هەردووکیان یەک شتە. هەردوو نوسخەکە لەڕۆژگاری فەرهادی چوارەم (لەپاشاکانی پارت- ئەشکانییەکان) نووسراون (٢٢-٢١پ.ن) ئەم دوو بەڵگەنامە ئەوە ڕوون دەکەنەوە کە لەو ڕۆژگارەدا ناوچەی هەورامان لەژێر فەرمانڕەوایەتی ئارتاکسیس یا ئارتاکسیاس بووە.

فەرمانڕەوای هەورامان بەهەمەنی سێیەم بووە. وەچەی هەژدەیەمی بەهەمەنی یەکەم کوڕی ئەسفەندیار باوەگەورێی سیلسیلەی پاشاکانی هەورامان.

ئەو شکڵانەی لەژێر پیتە ئاماژە پێدراوەکانی ماسی سوراتی نووسراوە دیار نییە چ پیتێکن. بەئەگەری زۆر دەبێت ئەم پیتانە بێت.

پ.چ.گ.ژ.و.ل.ت.د.ر

لای قەڵەو، تای زەعیف، دالی زەعیف، ڕای قورس

دوای زاڵبوون و فراوان بوونی ئیسلام، پیتە کوردییەکان، بزماری، ئارامی و یۆنانی بەتەواوی لەناوچوون و پیتە کوفییەکان جێگەی ئەوانی گرتۆتەوە. ئەو قورئانەی لەگوندی (ئێگڵ) شوێنی کەلاتڕەزانی سنە لەبەردەستایە و مێژووەکەی بۆ سەدەی دووی کۆچی دەگەڕێتەوە، بەنووسینی کوفی نووسراوە. دواتر نووسینی نەستەعلیق برەوی پێدراوە. کوردان وپارس لەنووسینیشدا شان بەشانی یەك ڕۆشتوونەتە پێش.

زمان، بەپێی لێکۆڵینەوەکانی دوکتۆر سپایزار، چوار تایەفەکەی زاگرۆس، یانی کوردانی بەشی ئارارات کەبریتین لەکوردی لولو و گوتی و کاسۆ و شوبارۆ، هەرکام زمانی تایبەت بەخۆیان بووە بەلاّم لێك نزیك بوون هاوشێوەی تایەفەکانی کوردی ئەمڕۆیی کەهەرچەند لق و وشەی جیاوازیان هەیە، بەلاّم سەرچاوەی وشەکان لەزمانی هەموویان یەکێکە و لەیەك نزیکن.

دەستەیەك لەڕۆژهەلاّتناسەکان دەڵێن: زمانی چوار تایەفەکەی زاگرۆس ئاری بووە بەلاّم زمانی ئاری تا هەنووکە نەزانراوە چ جۆرێك بووە چوونکە هێشتا بەڵگەیەك بەزمانی ئاری نەدۆزراوەتەوە مەگەر ئەوەی لەداهاتوودا شتێك بدۆزرێتەوە و چارەسەری ئەم کێشەیە بکات. بەمپێیە ئێمە دەبێت لەزمانی کوردانی بەشی ئارارات چاوپۆشی بکەین و سەبارەت بەزمانی دەستەی دووەمی کوردان، یانی کوردانی ڕۆژهەلاّت زەمین (-مادەکان) بدوێین. دارمیس تتر، نووسەری کتێبی (تتبعاتی ئێران) دەڵێت: زمانی مادەکان، زمانی ئاڤێستا بووە بەلاّم تا ئەمڕۆ بەڵگەیەك بەزمانی مادی دەستنەکەوتووە تا لەگەڵ ئاڤێستا بەراوەرد بکرێت.

ئێسترابۆن (جوگرافیزانی یۆنانی) کە لەسەرەتاکانی سەدەی یەکەمی زاییینی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، لەکتێبی (ئێرانی کۆن) دەڵێت: پارس و ماد بەباشی لەزمانی یەك تێگەیشتوون. کەواتە دەردەکەوێت کەزمانی پارس و ماد لەیەك نزیك بووە هاوشێوەی زمانی پارسی و

کوردی ئەمڕۆیی، ئەتنۆگراف (-زانستی نەتەوەناسی) و (خشتەی زمانی چواری کەمواتر ئاماژەی پێدەدرێت) و زۆربەی مێژووەکان ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەزمانی مادەکان زمانی کوردی موکری بووە چوونکە زەند وئاڤێستا کە بەزمانی مادی نووسراوە، زۆر نزیک لەشێوەزاری موکری یا زمانی موکریە.

ئەم بیرۆکەیە لەلایەن هوارت و دەرمستتر و زۆر لەشارەزایانی دیکە پشتڕاست کراوەتەوە و ئەنجامەکەی ئەوەیە کەزمانی ئاڤێستای زەردەشت، زمانی کوردی مادییە. زمانی پارسی لەو ڕۆژگارەدا ئەو زمانەیە کە لەبەرهەمەکانی پێرس پۆلیس (ئیستەخری پارس) بەکار براوە. ئەو جیاوازییانەی لەدۆزینەوەکانی ئەم دواییە بەدەست هاتووە، سەلمێنەری ئەوەیە کوردان وشەی زۆری عەرەبییان لەناو زمانەکەی خۆیاندا بەکار نەبردووە و شێوەی سەرەکی فرمانەکانی خۆیان پاراستووە بەڵام بەپێچەوانەوە زمانی پارسی لەم بەشەدا زیدەڕۆیی کردووە و پەیوەندی خۆی لەگەڵ زمانی پارسی کۆن لێڵ و نادیار کردووە بەهەمان شێوە کەنووسینی کاغەز بەزمانی کوردی سادە، زۆر ئاسانایە بەڵام بەزمانی فارسی سادە دژوارە.[1]

بەهەرحاڵ کوردانی ئەمڕۆ لەڕوانگەی زمانییەوە بۆ چوار لق پۆلێن دەکرێن:

١. کرمانج، ٢. گۆران، ٣. لوڕ، ٤. کەلهوڕ. هەرکام لەم چوار لقە چەندین لقی دیکەیان لێ دەبێتەوە و زمانەکەیان گۆڕیوە.

لەسەرچاوەکانی دیجلە و فورات تا کەنداوی فارس، سنووری زمانی کوردی بووە و پایتەختی ئەم زمانە سەرەتا ئارارات، دواتر زاگرۆس، دواتر ئیسپەهان، دواتر نەهاوەند و دواتر هەمەدان بووە و هەندێ کات تیسفون (-مەدائین). بەمپێیە دەتوانین بڵێین وشەی کوردی لەهەموو ویلایەتەکانی ئێرانی کۆن کەئەسکەندەری مەزن فەرمانڕەوایەتی کردووە، کاری پێکراوە و بەکار براوە.

بەهەرحاڵ، سەرچاوەی زمانی کوردی ڕۆژهەڵات بەدڵنیاییەوە هەمان زمانی مادی

[1] - ئەتانەت لەکوردی هەورامی کە لەکوێستانەکان نیشتەجێن و توانیویانە پەیوەندی خۆیان لەگەڵ زمانی کوردی ڕەسەن بپارێزن، بۆ ژن و پیاو فرمانەکان جیاوازن، دەڵێن: فەرهاد ئاما. شیرین ئامایێنی، یانی فەرهاد هات، لوا شیرین لوایێنی یانی ڕۆشت و بەم پێیە هەموو فرمانەکان هاوشێوەی عەرەبییە بەڵام زمانی فارسی ئەم ئیمتیازەی نییە.

ئاڤێستاییە کەڕەگ و ڕیشەی هەمان زمانی ئاریانی کۆنە و بەزمانی ئەمنزانیش[1] ئاریان بردووە و باوکی هەموو زمانەکانی مادی، هیندی، پارسی و عیلامیە و نزیکەی سێ هەزار ساڵ پێش ئاریانەکان بەو زمانە ئاخاوتن و دواتر چەندین لقی لێ بۆتەوە و گۆڕانی بەسەردا هاتووە.

زمانی پارسی کۆنیش حەوت لقی لێ دەبێتەوە:

١. پەهلەوی، ٢. دەری، ٣. سەگزی، ٤. هیرەوی، ٥. سەغدی، ٦. پەشتوی (پاشتوی)، ٧. زاولی پەهلە لەپارسی کۆن بەمانای شارە و لەکوردیش پێی دەڵێن (پاڵە). لەکۆنیشدا کەهەموو پایتەختەکانی وەك ئیسپەهان و نەهاوەند و هەمەدان و... بەپەهلە ناوبردووە، ئەم مانایە پشتڕاست دەکاتەوە. کەسانی بەهێز و زۆرانبازەکان بە(پەهلەوان) ناو دەبەن چوونکە ئەوان لەکۆندا پارێزەری شارەکان بوون چوونکە پەهلەوان بەمانای (پەهلەبان)ە. هاوشێوەی پاسەوان و باخەوان و دەرگاوان.

پێڵاو (کەوش) لەزمانی کوردی بەپاڵی ناوی براوە لەبەر ئەوەی خەڵکی شار لەپێیان کردووە.

لەم ڕوونکردنەوەی سەرەوە ئەوەمان دەستدەکەوێت کەزمانی پەهلەوی بەمانای زمانی شارییە و دانیشتووانی شار و دەربار پێی ئاخاوتون. بەپێچەوانەی زمانی (دەری) کەتایبەتە بەزمانی دانیشتووانی دەرودەشت و دۆڵەکان. کەوی دەریش لەبەر ئەمە پێی دەوترێت (دەری) چوونکە لەگەڵ کەوی کوێستانەکان جیاوازە.

ئیسترابۆن لە(مێژووی ئێرانی کۆن) دەڵێت: لەکەتیبەکانی دەورەی هەخامەنشی و زمانی فارسی کۆن دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەفارسی کۆن بۆ نووسین و خوێندن و فەرمانە دەوڵەتییەکان بەکار براوە بەڵام لەگفتوگۆی ڕۆژانە زمانی پەهلەوی باو بووە. فارسی کۆن و زمانی ئاڤێستایی و سانسکریت هەرسێك لەزمانی هاوبەشی ئاری دروست بوون.

بەهەمان شێوە کەدەستەیەك لەرۆژهەڵاتناسەکان دەڵێن: دیار نییە زمانی ئاری چ جۆرە زمانێك بووە. زمانی پەهلەوی لەکۆتاییەکانی دەورەی هەخامەنشی کاری پێکراوە هەروەها

[1] - ئینسان هەمان بەعەرەب کراوی ئەمزانە کەعەرەبەکان(ز)یان بۆ (س) گۆڕیەوە. هەنووکەیش لەناوچەی هەورامان لەجیاتی ئینسان دەڵێن ئەمزان هاوشێوەی ئەزمە و ئەسەد کە بەمپێیە گۆڕانیان بەسەردا هێناوە (بۆ زانیاری زیاتر کتێبی ئین خەلەکان)

لەدەورەی پارس و ساسانیش. جگە لەبەڵگەنامەکانی ئەورامان کەئاماژەی پێدرا، بەڵگەیەکی زۆر کۆنتر کە لەفەیوم یەکێک لەناوچەکانی میسر بەدەست هاتووە، بۆ زمانی پەهلەوی دەگەڕێتەوە. میستر ویست دەڵێت: ئەم بەڵگەیە بۆ سەدەی دووی کۆچی دەگەڕێتەوە. دووبارە ئەم پسپۆرە دەڵێت: جگە لەئاڤێستا هەموو ئەو کتێبانەی بەزمانی پەهلەوی نووسراون، دوای دەورانی ساسانییە (ئەوەی کەتەنیا ئاڤێستای لێ بەدەر دەکات، جێگەی پرسیارە و ئەگەر بڵێین شتی شاز روودەدات، دووبارە ئەو بەڵگەنامانەی لەئەورامان دۆزرانەوە، ناڕاستی ئەم بیرۆکە دەردەخەن مەگەر ئەوەی بڵێین مەبەستی ویست تەنیا کتێبە نەک بەڵگەنامەکان).

نزیکترین شێوەزارەکانی زمانی کوردی بەشێوەزاری پەهلەوی، یەکەم لوڕییە. چوونکە ناوچەی لوڕەکان لەناوەندی پەهلەوی کۆن نزیک بووە و لەتێکەڵ بوون لەگەڵ بیانییەکانیش پارێزراو بون. تەنیا کاریگەری نەتەوەکانی کەلدە و ئاشوریان بەسەرەوە نییە.

دوای لوڕی، زمانی کەلهوڕ لەزمانی پەهلەوی نزیکە و دواتر گۆران. دوای ئەوان هەورامی، گیلەکی و دواتر کرمانجی. بەڵام زمانی گۆران و کرمانجی بەهۆی نزیکبوونیان لە لەکەلدە و ئاشور، تا ڕادەیەک وشەکانیان تێکەڵ بووە و وشەکانی ئەوان هاوشێوەی کەلدە و ئاشورە.

دەستەیەک گومانیان کردووە زمانی کوردی شێوەزارێکی زمانی پارسی یا شێوەزارێکی شێوێندراوی زمانی فارسییە. سێر سیدنی سمیت، نووسەری کتێبی (مێژووی کۆنی ئاشور) دەڵێت: ئەم گومانە هەڵەیە چوونکە زمانی کوردی هەڵگری پێشکەوتنە ڕاستین و کۆنەکانە و لەوحەی داریوش لەزمانی فارسی کۆنترە. لەبەر ئەمە زاناکانی مێژوو دەتوانن بڵێین زمانی کوردی لەسەدەی شەشی پ.ز زمانێکی سەربەخۆ بووە و هێشتا زمانی پەهلەوی لەئارادا نەبووە.

زمانی فارسی ئەمڕۆیی دوای فراوان بوون و کاریگەری ساسانییەکان، هێندی هێندی لەوڵاتی ئێراندا بڵاوبوویەوە، تەنانەت زانا و شاعیرە کوردەکانیش بەو زمانە دەیاننووسی و دەئاخاوتن مەگەر ژمارەیەکی کەم لەنەژاد پەرستەکان و لایەنگرانی هۆنراوە نیشتمانییەکان کەزمانی نەتەوەیی خۆیان لەدەست نەدا و لەشێوەی هۆنراوە و پەخشان چەندین نووسینیان لەخۆیان بەجێهێشتووە.

مەزهەب و داب و نەریت

ئایین و داب و نەریتی کوردان لەسەدە سەرەتاییەکان، یانی پێش جیابوونەوە و کۆچ کردن بۆ ناوچەکانی ئەمڕۆیی، لێڵ و نادیارە. بەڵام دوای هاتنیا بۆ ئەم ناوچانە، لەبەڵگە و شوێنەوارەکان دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەئاهوراپەرەست بوون. یانی رووناکی پەرەست، رووناکییان خۆش ویستووە و بەتاریکی دڵتەنگ و لێی بێزار بوون چوونکە ئاهورا و ئەهیر وەك لەبەندی ٤ بەشی یەکەم ئاماژەمان پێدا، بەمانای ئاگرە و ئاهورا وشەیەکە پێکهاتوو لەئاهور بەمانای ئاگر و (ئا) بەمانای (هاتوو) یانی ئەو ڕاستییەی لەئاگرەوە هاتووە هاوشێوەی وشەی خودا (-خۆد ئا) کەپێکهاتووە لەوشەی خود (-خۆد) و (ئا) بەمانای هاتوو. مەبەست لەو ڕاستییەی لەئاگرەوە هاتووە، رووناکییە. ئەو رووناکییەیان بەشید و سەرئەنجام بەشیدی شیدان ناو بردووە و بەعەرەبی دەبێتە (نور الانوار) کە بەبەخێوکەر وپەروەردەکەری بوونەوەرکانیان زانیوە (الله نور السموات و الارض)، هێدی هێدی پێگەی بەتواناییان پێبەخشیوە و بەئاهورامەزد ناویان بردووە، یانی پەروەدەکەری بەتوانا. مەزد بەمانای توانا و بەهێزە. ئەمڕۆ بەهورمەزد یا هورموز ناوی دەبەن. ئەگەری هەیە وشەی مەست، هەمان وشەی مەزد بێت بەڵام شێوێندرابێت.

بەکورتی کوردان ئاگر کەهێمای ڕاستییە (-رووناکی) بەپیرۆز زانیوە و پەرەستوویانە. بەهەمان شێوە کەوتەی هیرۆدۆت: موغەکان هۆزێك لەشەش هۆزەکەی ماد بوون، بەڵگەیە بۆ ئاگرپەرەستی کوردان. (مێژووی پیرنیا، ل٥٧)

هەتاو کە بەهور و هورەخش و خۆر و خۆرشید ناویان بردووە و لەبەر ئەوەی سەرچاوەی رووناکی و ڕاستییە، بەپیرۆزیان زانیوە و پەرەستوویانە. لەبەر ئەمە کوردان بەخۆرپەرەستیش ناویان دەرکردووە. (مێژووی کەنیسەی کۆن،ل ٣٠١)

ئەهور کە بەمانای مەعشوق (خۆشەویست) و ئەهورا بەمانای عاشقە، ڕەگی هەردووکیان بۆ ئاهور، بەمانای ئاگر دەگەڕێتەوە کە زۆربەی شاعیرانیش بەکاریان هێناوە (آتش عشق است کاندر نی افتاد).

نەك کوردەکان بەڵکو پارسەکانیش کە لەڕێ و ڕەسمی ڕۆشتن بۆ شوێنە گشتییەکان بەئاگر و هەتاو و مانگ و ئەستێرە و ئاو و با و سەوزە و یەزدان و ئەهریمەن، سەرقاڵ بوون و تاریکییان بەهێمای ئەهریمەن زانیوە و مردن کەهۆکاری پچڕاندنی سیلسیلەکانە،

بەکردەوەی ئەهریمەن دلناوە. سەرەتا مردووەکانیان دفن نەدەکرد، بەڵکو لەشوێنێکی بەرز یا لەسەر بەردەکان دلیان دەنان تا مەل و ئاژەڵەکان بیانخۆن تا دووبارە ببێتە بەشێك لەجەستەی گیانلەبەران. دواتر ئەم نەریتەیان پشتگوێ خست. مردووەکانیان دەخستە ناو خومرە و لەچیاکاندا دەیانشاردەوە.

مارەیی و مارەبڕین لەناو ئەواندا نەبووە، تەنیا ڕازی بوونی ژن و پیاو و پەسەند کردنی باوك یا سەرۆکی بنەماڵەکان بۆ ئەنجامدانی هاوسەرگیری بەسەندە بووە. فرەژنی لەناو کوردەکان ڕێگە پێدراو بەڵام زینا و نێربازی بەهەموو شێوەیەك یاساغ بووە. کچ و خوشك و دایکیان نەکردۆتە هاوسەری خۆیان. خەتەنەیان نەکردووە، کچان تا تەمەنی بلۆق هیچیان لەپێ نەکردووە، تەنیا بەکراسێکی درێژ شەرمی خۆیان داپۆشیوە. کوڕانیش تا تەمەنی بلۆق پشتێنیان نەبەستووە.

کوردان بەگشتی کۆچەری و شوان بوون. مەڕومالأتی زۆریان بووە. لەناو عارەبانەکاندا ژیاون. گەرمێن وکوێستانیان کردووە و ئارەزوومەندی مانەوە لەیەك ناوچە نەبوون. ژیان و بژێوی خۆیان بەهۆی شوانی و میوە جەنگەڵییەکان و خواردنە سروشتییەکان دابین کردووە. سامانی ئەوان تەنیا بریتی بووە لە گا و مەڕ و ئەسپ و چوارپێ و مەل و.... و بەتەواوی لایەنگری ژیانی سروشتی بوون. بەم دوایییانە کەژیانی شارنشینیان هەڵبژارد، سەرقاڵی وەرزێری و بەخێو کردنی مێو و دار میوەکان بوون.

فەرمانڕەوای هەر بنەماڵەیەك لەئەستۆی باوك یا گەورەی بنەماڵەکە بووە. دواتر سەرۆکی هۆزەکان بۆ چارەسەر کردنی کێشە گرنگەکان پرس و ڕاوێژیان پێکراوە. هەرچەند هەندێ کات ملکەچی فەرمانەکانی پاشایەك بوون، بەڵام تەنیا سەرکردەی هۆزەکان پەیوەندییان لەگەڵ پاشادا بووە بەتایبەت بۆ بەشداری کردن لەکاروباری سیاسی و دەوڵەتی وەك جەنگ و ئاشتی و خەراج و سوپا و هتد. لەکێشەکانی ناوهۆز هەموو دەسەڵاتەکان لەدەست سەرکردەی هۆزەکان و ریش سپییەکاندا بووە. ریش سپییەکان بەبەردەوامی لەلایەن سەرکردەکانەوە پرس ورایان پێکراوە و خاوەن بڕیار بوون.

ئاشنای دراو نەبوون. مامڵەی مڵك و زەوی بەهیچ جۆرێك لەئارادا نەبووە. نیازەکانی خۆیان لەڕێگەی گۆڕینەوەی کالأ بەکالأ دابین کردووە. بەهۆی میوانی و بانگێشت کردنی یەکتر، بەشی کەسانی دیکەیان لەخواردنەکانی خۆیان داوە و لەبەر ئەمە میواندار ی و ڕێز گرتن

لەمیوان لەناو کوردان گرنگی پێدراو و پێدەدرێت و شوێنەوارەکەی تا هەنووکە لەکوردستان ماوە و دەبینرێت.

جل و بەرگ وپێڵاوی ئەوان لەخوری و پێستی ئاژەڵە ماڵی و جەنگەڵییەکان بەشێوەیەکی زۆر سادە دروست کراوە. ژنان لەژیاندا هاوبەشی پیاوان بوون. سیلاحی ئەوان تیر و کەوان، گورز وتەور و شمشێر، خەنجەر و کەمەند و قۆچەقانی بووە.

پەرستنی هورمەزد تایبەت بووە بەگەورەی بنەماڵەکان و بەپیر ناویان بردون. کەسانی دیکە لەئەرکی پەرستن و پاڕانەوە بەخشرابوون. کەم کەم پیرەکان هورموزد پەرستییان تێکەڵ بەسیحر و جادوو و خورافیات و درۆ کرد تا ئەوەی لەسەدەی حەوتی پ.ز (٦٦٠)، زەردەشت کەیەکێك لەمیرمەندانی کورد بوو، لەورمێ، بەمەبەستی چاکسازی و ڕاستکردنەوەی هەڵە و کارە ناڕاستەکانی ئەوان، ئاڵای شۆڕش و چاکخوازی بەرز کردەوە. پیرەکان بەوتەکانی ئەو ڕازی نەبوون و دژی ئەو ڕاپەڕین. زەردەشت بەناچاری ڕوویکردە بەڵخ و لەوێ بانگەوازەکەی خۆی دەستپێکرد.

دواتر لەسیستان پێگەی خۆی بەهێز کرد و بۆ ورمێ گەڕاوەتەوە وبانگەوازەکەی خۆی دەست پێکردۆتەوە بێ ئەوەی کەس بیبێتە ئەرك بۆی یا ڕێگری لێ بکات.

زۆربەی زاناکان، ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەزەردەشت کەسێکی مادی (لەدانیشتووانی ماد) و لەکوردەکانی میدیا بووە. یانی وڵاتی ماد و کتێبی ئاڤێستای بەزمانی نەتەوەیی خۆی، یانی زمانی مادی نووسیوە. مێژوونووسان سەبارەت بەزەردەشت و ساڵی دەرکەوتنی ئەو بۆچوونەکانیان جیاوازە. ئەوەی هەموان لەسەری کۆکن ئەوەیە چەندین زەردەشت بوونیان بووە. یەکەم زەردەشت لەبەڵخ دەرکەوتووە، کوڕی پورشەسپ بووە و هوشەنگ باوەڕی پێی هێناوە[1]. دەستەیەك دەڵێن ئەو خودی هوشەنگە و بەنازەر هوشەنگیش ناویان بردووە. هۆنراوەکەی خوسرەو پەرویز کە لەشانامەدا ئامارەی پێدراوە، ئەم بۆچوونە پشتڕاست دەکاتەوە:

((کە ما را ز دین کهن ننگ نیست

بە گیتی بە از دین هوشنگ نیست

[1] - زەردەشتی یەکەم زیاتر لە ١٤ هەزار ساڵ پێش لەئێران ویچ (کوردستانی گەورە) چاوی بەدنیا هەڵهێناوە

همه راه داد است و آیین مهر

نظر کردن اندر شمار سپهر (فیردەوسی)

کتێبی زەند بۆ ئەم زەرەدەشتە دەگەڕێننەوە کە بەزەرەدەشتی یەکەم بەناوبانگە. تەنیا بەشێکی کەم لەزەند ماوەتەوە.

مێژووی دەرکەوتنی ئەم زەرەدەشتە بۆ سێ هەزار ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە. نوحی پێغەمبەر لەرۆژگاری ئەو مردووە.

زەرەدەشتی دووەم بەفەرەیدون ناو دەبەن کەشۆرشی دژی زوحاکی عەرەبی کرد. لەساڵی ۳۳۹۳ی دوای دەرکەوتنی ئادەم، نزیکەی دوو هەزار و دووسەد ساڵ پێش زایین، دەستەیەک ئامارژەیان بە ۱۲۷۸ پ.ز داوە.

زۆربەی رۆژهەڵاتناسەکان نەک رووداوی شۆرشی کاوە و فەرەیدون دژی زوحاک، بەڵکو بوونی کاوە و فەرەیدون و زوحاک بەئەفسانە دەزانن لەکاتێکدا گومان لەوەدا نییە کەتاڵای کاویان کەوتە دەست موسوڵمانەکان و هەموو مێژوونووسانی رۆژئاوا و رۆژهەڵات ئەم بابەتە پشتڕاست دەکەنەوە.

دووایین زەرەدەشت هەمان زەرەدەشتی کوردە کە لەرۆژگاری گەشتاسپ لەورمێ دەرکەوت.

ئێمە پشتی زەرەدەشت بۆ مە ئابادی پێغەمبەر دەگەڕێنەوە.

لەکاتێکدا کوردی مادی و سیلسیلەی مە ئابادی هیچ پەیوەندییەکان نییە. جیاواز لەوە لەمە ئاباد تا رۆژگاری گەشتاسپ چەندین هەزار ساڵە، یانی چەندین هەزار پشت پێویستە تا بەزەرەدەشتی پێغەمبەر بگات. (بۆ زانیاری زیاتر،/ ل ٥، دەبستان للذهب)

هۆکاری جیاوازی بیروبۆچوونی مێژوونووسان بەدڵنیاییەوە بوونی چەند زەرەدەشتێکە کەلودوکسوس و ئەرەستۆ، رۆژگاری دەرکەوتنی ئەو بۆ شەش هەزار ساڵ پێش رۆژگاری ئەفلاتون دەگێڕنەوە یانی ۸۳٦٥ ساڵ پێش ئەمە. گزانتوس مێژوونووسی یۆنانی، دەرکەوتنی ئەو بۆ ۱۰۸۰ پ.ز دەگێڕێتەوە یانی ۳۰۱۷ ساڵ پێش ئێستا. زەرەدەشتییەکان دەرکەوتنی ئەو بۆ ساڵی ٦٦۰ پ.ز دەگێڕنەوە.

میسترژاکسن کە شارەزایی لێکۆڵینەوەکان لەسەر مەزهەبی زەرەدەشتە، دەڵێت زەرەدەشت لەنیوەی دووەمی سەدەی حەوتی پ.ز چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەنیوەی یەکەمی سەدەی شەشەم کۆچی دوایی کردووە کە لەگێڕانەوەی زەرەدەشتییەکانەوە نزیکە. لەزبدە الصحایف، ساڵی ٤۷۸ پ.ز وەک ساڵی دەرکەوتنی زەرەدەشت ئامارژەی پێدراوە.

بەهەرحاڵ دوایین زەرەدەشت یانی زەرەدەشتی کورد، بەپێی مێژووی سەرجان مەلکم، ل ۲۷ و

مێژووی مەسعودی و حەمزەی ئیسفەهانی و یاقوت و قەزوینی و ئەبونەلفیدا و بیلادەری و خوردابە و هتد.... لەورمێ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە. کوڕی پورشەسب کوڕی تیپرسپ کوڕی کیدار کوڕی ئاریاك کوڕی ئاگەند کوڕی ئاگیر کوڕی مامیر کوڕی هزریان کوڕی ئیسپیتمانە. لەزەمانی گەشتاسپ لەساڵی ٦٦٠ پ.ز دەرکەوتووە. گەشتاسپ باوەڕی پێی هێناوە و مەزهەبەکەی بڵاو کردۆتەوە. ئەم کارەی گشتاسپ بووە هۆی بڵاوبوونەوەی ناوبانگی وەگەرنە ئەو زیاتر لەفەرماندارێکی بەڵخ نەبوو. ئەگەری هەیە کردەوەکانی توسی کیانی بۆ بڵاوە پێکردنی ئایینی زەردەشتی یەکەم لەهەمەدان بۆ بەرپەرچدانەوەی کردەوەکانی گەشتاسپ، بڵاو کردنەوەی ئایینی ئەم زەردەشتە بووبێت. دواتر ئاماژەی پێدەدەین.

گەشتاسپ لەنەژادی کیانە، کوڕی کەی لەهراسب کوڕی کەی ئەرجان (=ئەروەندشا) کوڕی کەی مانوش کورشی کەی ئایو کوڕی کەی قوبادی کورد یەکەم پاشای سیلسیلەی کیانە. بەو شێوەی فیردەوسی ئاماژەی پێدەدات، ٣٨ کوڕی بووە :گەشتاسپ سی و هەشت کوڕی بووە و هەموویان سوارکارە بوێرەکانی دەر و دەشت بوون. لەناوەڕاستەکانی سەدەی حەوتەم (٦٦٨ پ.ز) فەرمانداری بەڵخ بووە. ناوی ڕاستی ئەو هیشتاسپە بەزیاد کردنی وشەی (کەی) یانی گەورە کەتایبەتە بەکیانییەکان. ناوی کەی هیشتاسپە بەڵام بەهۆی زۆری بەکار بردنی ناوەکەی بۆ گشتاسپ گۆڕاوە.

دەستەیەك لەمێژوونووسان ئەم گەشتاسپە بەگرشاسپی دوایین پاشای پێشدادی کە لەکۆتاییەکانی سەدەی دەی پ.ز مردووە، بەیەك دەزانن. دەستەیەك لەگەڵ ویشتاسپ یا هیشتاسپ باوکی داریوشی هەخامەنشی کە لەکۆتاییەکانی سەدەی شەشی پ.ز مردووە، بەیەکی دەزانن.

جاماسپ وەزیر و ڕاوێژکاری گشتاسپ، کچی زەردەشتی کردۆتە هاوسەری خۆی بەناوی (پورچیست (=برجیس) و برازاکەی خۆی بەناوی (ئاهوونام) کردۆتە هاوسەری زەردەشت. ئەم ژن بەژنە بۆتە هۆی ئەوەی جاماسب هاوکاری بکات. مێژوونووسان سەریانسوڕماوە لەوەی هیژدۆت کەسەدساڵ دوای ئەم زەردەشتە چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، چۆن ئاماژەی بەزەردەشت نەداوە.

بەم دواییانە پێستەیەك لەسلێمانی بەزمانی پەهلەوی دۆزراوەتەوە کەچەند هۆنراوەیەکی پرسەگێرانی تیانووسرابوو. ئەو هۆنراوانە بەڵگەن بۆ ئەوەی کوردان لەسەرەتاکانی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لەناو خاکی کوردستان، باوەڕیان بەئایینی زەردەشتی بووە و هورموزدیان پەرستوە. ئەو هۆنراوانە هێرشی عەرەبەکان بۆ سەر کوردستان باس دەکات کەگوند و ناحییەکانی تا ناوچەی شارەزوور وێران کردووە. هۆنراوەکان بریتین لە:

((هورمزگان رمان، لتران گژان
ویشان شارنە وە گورە گورەکان
زور کار ارب کرد نە خاپور
گنای پالە ی، هەتا شارەزور
شنو کنیکان و دیل بشینا
مەرد ازانئلی ژوری هوینا
روشت زردشترە مانوە بی کس
بزیکا نیکا هورمز وەویچکس

ولتاکەی: هورموزگان یانی هورموزدگان (=مزگەوتەکان) وێران بوون. ئاگرەکان کوژانەوە. گەورەی گەورەکان خۆیان شاردەوە. عەرەبە ستەمکارەکان گوندەکانیان تا شارەزوور وێران کرد. ژنان و کچان دیل کران. جەنگاوەران لەخوێنی خۆیاندا تلان. ئایینی زەردەشت بێ کەس مایەوە. هورموز بەزەیی بەکەسدا نەهاتەوە.[1]

شوێنەواری ئاتەشکەدەکان کە لەناوچە کوردنشینەکان ماونەتەوە، بەڵگەن بۆ ئەوەی کوردەکان ئاگر پەرەست بوون. بەشێوەیەکی گشتی لەبەڵگە و شوێنەوارەکان و ئەفسانە کوردییەکان دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کەکوردان سەرەتا دروشم پەرەست بوون دواتر بوونە ئاگرپەرەست. بەم دواییانە دەستەیەکیان بوونە مەسیحی. دواتر کورد و پارس پێکەوە باوەڕیان بەئیسلام هێنا و ئەمڕۆ مەزهەبی ڕەسمی کوردان شافعییە و زۆربەیان شوێنکەوتەی بیروباوەڕەکانی ئیمام محەممەدی شافعین کە لەساڵی ۱۵۰ کۆچی لەدایک بوو و لەساڵی ۲۰٤ کۆچی دوایی کردووە. (لەمیسر و لەگۆڕستانی قەرافە بەخاک سپێردراوە). لە (سیر و سلوك) زۆربەیان شوێنکەوتەی تەریقەی قادریە یا نەقشبەندین کەباوەڕێکی زێدڕۆیانەیان بەشێخ و مورشیدەکانی خۆیان هەیە و بەپێی تەریقەت ناویان دەبەن.

[1] - مسجد بەعەرەب کراوی مزگەوتە کە لەوشەی مزگە هاتووە یانی هورموزگە یا گە بەمانای گەدایە (سوڵکەر) کەمەبەست شوێنی سوڵکەرانی هورموزە (نیازمەندان بەهورموزد)

بەندی چوارەم:

سەبارەت بەکوردستان و ژمارەی دانیشتووان و تایەفەکانی کورد

کوردستان بریتییە لەو ناوچانەی کوردان لەڕۆژگاری پێش مێژوو هاتوونەتە ئەو سەرزەمینانە و لەوێ بڵاوبوونەتەوە و نیشتەجێ بوون و ئەو ناوچانە بەناوی ئەوانەوە، ناسراوە: ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا.

سنوری کوردستان: یانی سنووری نشینگەی تایەفەی کوردان، کەئەمڕۆکەیش لەو ناوچانەیشدا نیشتەجێن: بریتین لە: لەباکورەوە: ئەرمەنستان، لەڕۆژهەڵاتەوە: ئازەربایەجان و عێراقی ئێران (-عێراقی عەجەم و خوزستان) کە زنجیرە چیای زاگرۆس لەم بەشەدا جێگیرە. لەباشورەوە: عێراقی عەرەب (-بابلستان)، لەڕۆژئاوا: ڕووباری فورات و ویلایەتەکانی ئاسیای بچوك.

دەستەیەك لەمێژوونووسان بەمشێوەیە سنووری کوردستان دیاری دەکەن:

لەباکور: چیاکانی ئارارت (-ئاگری داغ)، لەڕۆژئاوا ڕووباری فورات تا سنوورەکانی بەغداد، لەباشورەوە: سنوری باکوری بەغداد (-عێراقی عەرەب)، لەڕۆژهەڵاتەوە: سنوری خوزستان و پارس و زەنجان و ورمێ و خوی و ماکو کە بەپێی ئەم دیاریکردنە بەشێك لەزەوی ڕۆم و بەشێك لەویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچوك و بەشێك لەباشوری ئازەربایەجان دەکەوێتە سنوری هەرێمی کوردستان بەڵام کوردان هەنووکە لەو ناوچانە تەنیا وەك هاوڵاتی حسێبیان بۆ دەکرێت.

حمدالله مستەوفی لەکتێبی (نزهە القلوب) ئاماژەی پێداوە کە: ناوەندی کوردستان لەکۆندا شاری بەهار بووە، نزیکەی هەشت مایل لەدووری شاری هەمەدان، دواتر ناوەند بۆ سوڵتان ئابادی چەمچەماڵ نزیك چیای بەهێستان (بیستون) گوازرایەوە و ویلایەتەکانی ئەرمەن و جەزیرە لەسنوری کوردستاندا بوون و هەولێر و ئامەد لەناو ئەم ویلایەتانەدا بوون. بەپێی ئەم گێڕانەوەیە لەسەدەی هەشتی کۆچی کوردستان بریتی بووە لەم شانزە ویلایەتە:

١. ئالانی، ٢. ئەلشتر، ٣. بەهار، ٤. خەفتیان، ٥. دەربەندی تاج خاتوون، ٦. دەربەندی

زەنگی،٧. دلربیل و یەزبیل،٨. دینەوەر، ٩. سوڵتان ئاباد چەم چەماڵ، ١٠. شارەزوور، ١١. کرمانشا، ١٢. کەرەند و خوشان، ١٣. کەنگاوەر، ١٤. ماهی دەشت، ١٥. تاق وەستان، ١٦. بێستون.

لەئینسیکلۆپیدیای ئیسلامی ئاماژەی پێدراوە کەکوردستان بریتییە لەو ناوچانەی کوردان تیایدا دەژین بەڵام سنوورەکەی بچوك دەکاتەوە و دەڵێت: کوردستان ناوچەیەکی لاکێشەییە کەلەباشوری ڕۆژهەلاتی لوڕستان بەرەو باکوری ڕۆژئاوای مەلاتیە درێژ بۆتەوە، درێژییەکەی نزیکەی ٦٠٠ مایل و پانی ناوەندی ١٢٠-١٥٠ مایل و زۆرترین ڕێژەی پانی کە لەنێوان موسڵ و ئاراراتە، نزیکەی ٢٥٠ مایل. لەم دیاریکردنە بەشی ڕۆژهەلاتی ماد پشتگوێ خراوە.

ئەولیای چەلەبی کە لەساڵی ١٠٦٥ گەشتێکی بۆ ناوچەکانی کوردستان کردووە، دەنووسێت:

سنووری کوردستان لەباکورەوە، دیاری ئەرزەرۆمە (- ئەرزی ڕۆم) و لەوێوە بەرەو وان و حەکاری (هەکاری) و جەزیرە و عەمادیە و موسڵ و شارەزوور و ئەردەلان و دڕنە و درتەنگ تا بەسرە درێژ دەبێتەوە. درێژییەکەی حەفتا فەرسەنگ و پانییەکەی کەمترە. (بەرگی چوارەم، ل ٧٥). بەهەرحاڵ لەنێوان ڕۆژهەلاتناسەکان سەبارەت بەسنووری کوردستان جیاوازی و ناکۆکییەکی زۆر لەئارادایە کەهەمووی لەبارودۆخی نەتەوەی کورد سەرچاوە گرتووە. سێرمارك سایکس، کوردەوان یانی ولاتی کوردان تەنیا بەسنووری نێوان سەرچاوەی زێی گەورە و دیجلە و دەریاچەی وان، دەزانێت.

تۆرۆ دانژینی ڕۆژهەلاتناس لەئانۆریۆلۆژی، سەبارەت بەدوو هەزار ساڵ پێش زایین دوو لەوحەی بینیوە. لەو دوو لەوحەدا، ئاماژە بەویلایەتی کاردلکا دراوە کەدەرلوسینی سوی بووە کەدەکەوێتە ناوچەکانی باشوری دەریاچەی وان. لەشەرەفنامەیش ئاماژەی پێدراوە کە لەناوچەی بەدلیس قەلایەکی زۆر کۆن بەناوی سوی بوونی هەیە. بەزمانی ئارامی، ئەم ناوچەیان بەسەرزەمینی کاردۆ ناو بردووە. جیاواز لەوان، لەزمانی نووسەرە بەناوبانگەکانەوە ئەو ناوچەیە بەولاتی کوردوان ئاماژەی پێدراوە. جەزیرەی کوڕی عومەری (بۆتان) ئێستایان بە کازارتای کاردۆ ناو بردووە. لەناو ئەرمەنییەکان کوردۆخ و لەناو عەرەبەکان وەك بەلازەری و تەبەری ئاماژەی پێدەدەن، بە باکاردا یا کاردای بەناوبانگ بووە.

یاقوتی حەمەوی کە لەکوڕی ئەسیر دەگێڕێتەوە، دەڵێت: ویلایەتی باکاردا بەشێك لەویلایەتی جەزیرەی کوڕی عومەر بووە و دووسەد گوندی بەدەورەوە بووە. شارەکانی ئەلسەمانین، جودی، فیروز، شاپور لای چەپی دیجلە ڕووبەڕووی بازابدا لای ڕاستی دیجلە بووە.

دوای ئەوە، ئەم ناوە (یانی باکاردا)، لەکتێبە ئیسلامییەکان پشتگوێ خراوە و لەجیاتی ئەوە، جەزیرەی کوڕی عومەر (ابن عمر) و بوهتان هاتۆتە ناراوە. ئەگەری هەیە بوهتان چاککراوی وشەی بوختان بێت کە بەپێی وتەی نولدکە و کیپارت و م. هارتمان بریتییە لەهەمان بوختە ویج کەهیرۆدۆت لەبیرەوەرییەکانی سەدەی پێنجی پ.ز ئاماژەی پێداوە بەوەی سیانزەهەمین ویلایەتی ئامفامەنی بووە و دواتر بۆتە بەشێك لەئەرمەنستان.

گەزنەفۆن سەبارەت بەگەڕانەوەی دەهەزار یۆنانییەکە بەڕاشکاوی دەنووسێت: سنووری وڵاتی کاردۆك تا بوهتان درێژ بۆتەوە. بەپێی وتەی ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ ئیسترابۆن، کوردوا بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ بەچیاکانی دیاربەکر و موشی ئەمڕۆیی وتراوە. گومان لەوەدا نییە کاردۆك یا کاردۆخ یا کاردۆ یا کاردۆشوی یا کارداکا یا کاردای یا کوردو یا کوردان و ناوەکانی هاوشێوە، بەناوەندی سەرەکی کوردان وتراوە.

ریسکی ڕۆژهەڵاتناس دەڵێت: کورد و کوردی و کوردیا یەك شتن و ناوەکان هاوبەشن. تەنانەت ئەدۆنسی ڕۆژهەڵاتناس سەبارەت بەلەوحەیەکی ئامۆ کە لەسەدەی حەوت لەسنوری ئەرمەنستان دۆزرایەوە و تیایدا ئاماژەی بەکورچخ دراوە، دەڵێت: وشەی کورچخ لەوشەی کورتیخ ئەخ وەرگیراوە. کورتیخ بەمانای کوردە. لەزەمانی فۆستیوس بیزانسیوس یانی سەدەی چوارەم، کورچخ ناوچەیەك بووە لەنزیکی سەلماس، دواتر بۆتە ویلایەتێك کە لەجۆلەمێرگەوە تا جەزیرەی کوڕی عومەر درێژ بۆتەوە.

هەروەها سن مارتن و نۆرمان لەکتێبی ڕۆژهەڵاتی کۆن و سێر ملکەم و لۆریە و هاسل و براون و دوکتۆر رسو و.... هەرکام سەبارەت بەوڵاتی کوردان ئاماژەیان بەشتێك داوە کەجیاواز لەجیاواز بوونیان لەگەڵ یەك، لەڕاستییەوە دوورن. یانی هەموویان سنووری کوردستانیان زۆر بەبچوکتر لەوەی هەیە، دیاریکردووە. ئەگەری هەیە مەبەستی ئەوان ناوچەی یەکەم و زادگای کوردان بێت کە لەوشێوەدا زۆر بچووکتر لەکوردستانی ئەمڕۆ دەبێت.

بەڵام بەپێی لێکۆڵینەوە ڕاستەکان، ناوچەی لورستان و کرمانشا و سنە (-ئەردەڵان) و بەشی باشوری ڕۆژهەڵاتی ئازەربایەجان و خوی و سەلماس و ورمێ و ماکۆ و موکری لەسنووری کوردستاندان. مەبەستی ئێمە لەکوردستان لێرەدا جیاوازە لەسەرزەمینی ماد کە لەبەشی سێیەمدا ئاماژەی پێدەدەین.

عەشیرە و تایەفەکانی کورد لەزۆربەی ناوچەکاندا بڵاوبوونەتەوە. لەتاران عەشیرەی پازوکی، لەخوراسان عەشیرەی پچناوەند و باوەنور و زەعفرانلی و لەهەمەدان، عەشیرەی جوزکان، لەمازەندەران، عەشیرەی مودانلو و لەفارس عەشیرەی شەبانکارە (شوانکارە) و لەعێراقی عەجەم، ئەسبارلو و چەند تایەفەیەک لەعەشیرەی لەک و لەقەزوین و باکوری ڕۆژئاوای ئەو شارە و گیلان، عەشیرەی عومەرلو کەقوبە قرانلو، شمکانلو، بەهادورلو، شاە کلانلو، بەشانلو لەتایەفەکانی ئەو عەشیرەن، هەموویان کوردن. لەخوزستان و قەهستانیش کورد بوونی هەیە (کوردەکان، نووسینی دوکتۆر فریچ ل ٣٢)

لەبەلوچستان و ئەفغانستان و هیندوستان و ئانکارا، عەشیرەکانی برلخوی و زەنگەنە و هتد نیشتەجێن.

کوردستان لەدلوێنی باشوری هەزبەی ئەرمەنستان جێگیرە کەبەرزییەکەی هێدی هێدی کەم دەبێتەوە تا ئەوەی لەدەشتی بەین ئەلنەهرەین بەرزایی نامێنێت.

بەم پێیە بەرزایی چیاکانی کوردستان، بەشێوەی گشتی لەبەرزایی چیاکانی ئەرمەنستان زۆر کەمترە بۆ نمونە چیای چل چەمە (-چل چەشمە)، کوردستانی ڕۆژهەڵات یانی سنە کەڕووباری قەزەل وەزان لەوێوە سەرچاوە دەگرێت، بەرزترین پلەی بەرزاییەکەی دەگاتە ٤٠٠٠ مەتر و بەرزایی گەردنەکانی کەلی خان لەنێوان سەقز و بانە دەگاتە ٢٢٢٥ مەتر. بەرزایی چیای ماردین لەنێوان دیجلە و فورات لەکوردستانی ڕۆژئاوا ١١٠٠ مەترە لەکاتێکدا بەرزایی ئارارات زیاتر لە ٥٠٠٠ مەترە. چیای عەبدولعەزیز و چیای سنجار لەچیاکانی کوردستانن. لەباشوری ئەم چیایانە، سارا و دەشتە بەرینەکان درێژ بونەتەوە و بەسنوورەکانی جەزیرە کۆتایی دێن.

ڕووبەری کوردستان

ڕووبەری کوردستانی (لاکێشە) لەڕۆژهەڵاتی لورستان تا ڕۆژئاوای دیاربەکر درێژ بۆتەوە،

لەنێوان بازنەی پانی ٣٩-٣٢ باکوری هێڵی یەکسان و هێڵی درێژی ٥٠-٣٩ ڕۆژهەلاتی هێڵی گرینویچ کەئەندازەی پانی ٧ پلە وئەندازەی درێژەی ١١ پلەیە. هەر پلەیەك یەکسانە بە١٥ میل. کەواتە لێکدانی پانی و درێژی لە ١٥ (١٧٣٢٥-) میلی چوارگۆشە کەئەندازەی ڕووبەری کوردستانە. ئەگەر ئەم بڕە لێکدانی ١٠ بکەین، دەبێتە کیلۆمەتر. بەم پێیە ١٧٣٢٥٠ کیلۆمەتری چوارگۆشە. بەلاّم لەبەر ئەوەی وتمان ڕووبەری کوردستان لاکێشەیە و چوارگۆشەی تەواو نییە، لەهەر دوولایەوە دوو سێ گۆشە کە نزیکەی یەك لەسەر سێی ڕووبەرەکەی دەبێت، لێی کەم دەکرێتەوە. بەم پێیە ئەو یەك لەسەر سێیەی لێ دەردەکەین و ١٢٠،٠٠٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەی دەمێنێتەوە کەدەکاتە ڕووبەری کوردستان.

ویلایات و شارەکانی کوردستان

کوردستان دابەش کراوە بۆ شەش ویلایەت، بەم بەمپێیە:

یەکەم: دیاربەکر، شارە گرنگەکانی بریتیە لە:

١. شاری دیاربەکر کەناوەندی ویلایەتەکەیە، لەسەر ڕووباری دیجلەیە و ژمارەی دانیشتووانەکەی ٣٥ هەزار کەسە.

٢. مەیافارقین، شارێکە کە ئاو و باخی زۆری هەیە.

٣. ماردین، شارێکی گەورەیە لەداوێنی چیای ماردین، ماری زۆری هەیە.

٤. نەسیبین، شارێکی خۆشە، باخی زۆری هەیە.

٥. ئەرغەنی، شارێکی پیشەسازییە، کانی مس و ئاسن و رووی زۆری هەیە.

٦. سوێرەك

٧. ئامەد.

ئەم حەوت شارە لەڕۆژئاوای دیجلە جێگیرن.

٨. جەزیرەی کوڕی عومەر، ناسراوە بەجەزیرە کە لەسەر ڕووباری دیجلەیە.

٩. نەیشابور

١٠. سەعرەد

١١. ئەرجەکی

١٢. بوتان.

دووەم- ویلایەتی موسڵ، شارە گرنگەکانی بریتین لە:

١. موسڵ کەناوەندی ویلایەتەکەیە و لەلای ڕاستی دیجلە جێگیرە. لەبەرابەر موسڵ بەدووری بیست کیلۆمەتر وێرانەکانی نەینەوایە کە لەکۆندا پایتەختی ئاشورییەکان بووە و کێشەکانی دەوڵەتەکانی ئەو سەردەمە لەوێ ڕێگەچارەیان بۆ دۆزراوەتەوە. لەکۆتاییەکانی سەدەی حەوتی پ.ز یانی ساڵی ٦٠٦ پ.ز، کوردەکانی ورمێ و کوردەکانی مادی گەورە (عێراقی عەجەم) پەیمانی هاوکارییان بەست و لەژێر سەرکردایەتی کولکسار، نەینەوایان داگیر و بۆ هەمیشە وێرانیان کرد و بنج و بنەمای پاشایەتی ستەمکاری ئاشوریان لەسەر زەوی نەهێشت. (دواتر ڕوونکردنەوەی زیاتری لەسەر دەدەین).

٢. ئەربیل کە لەزمانی کوردیدا بەهەولێر ناسراوە. بەهۆی شکستی دارا لەئەسکەندەری مەقدۆنی، بەناوبانگە.

٣. سلێمانی، لەکۆندا کوردان پێیان وتووە شاربازێر: یانی شاری بازاڕ. بەم دواییانە ئیبراهیم پاشا بەناوی باوەگەورەی بناغەی ئەو شارەی داڕشت.

٤. بوستان.

٥. کەرکوک، لەکۆندا بەئارابخا بەناوبانگ بووە. زادگەی سەلاح ئەلدینی ئەیوبییە. یوسف کوڕی ئەیوبی کورد کەپێگەی ئەو لەناو مێژووەکانی جیهان بەناوبانگە.

٦. سنجار.

٧. عەقار.

٨. عەمادیە

٩. ڕەواندز، کەدروست کردنی قەڵا گەڕۆکە جەنگییەکان لەسەر عارەبانەکان بۆ ئەم شارە دەگەڕێتەوە و وشەی ڕەواندز بەمانای قەڵای گەڕۆکە. ڕەوان بەمانای گەڕۆك و دز یا دژ یانی قەڵا. هەنووکە شێوەی دەبابەی (تانك) بەخۆوە گرتووە.

١٠. کفری.

١١.سەلاحییە.

١٢.گوڵ عەنبەر، بەکوردی خەڵەماری پێ دەڵێن. لەکەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی دەشتی شارەزوورە. لەداوێنی چیاکانی هەورامان و سنووری کوردستانی ڕۆژهەڵات، دەوڵەتی تورکیا لەسەردەمی سوڵتان سەلیم لەئەنجامی جەنگی نێوان کوردان و نەستورییەکان، دەستی

بەسەر ئەم دوو ویلایەتەدا گرت. (فتوحاتی ئیسلامی. بەرگی دووەم. ل ١٢٢)
سێیەم، ویلایەتی سنە، کە بەئەردەڵانیش ناوی دەبەن. لەبەر ئەوەی بەم دواییانە شوێنی فەرمانڕەوای ئەردەڵان بووە. ئەردەڵان کۆی ئەردەڵە کەناوی گەورەترین باوکی ئەم تایەفەیە و بە بابا ئەردەڵ[1] ناویان بردووە. ناوی فیروز کوڕی خوسرەوە.
ئەردەڵی ئاماژە پێدراو لەساڵی ١٢٧ کۆچی، لەزەمانی خوێنڕێژ (سەفاح) باوکی عەباس عەبدوڵلە عەباسی، بەهاوکاری ئەبو موسلیمی خوراسانی، دەستی بەسەر ناوچەکانی موسڵ و دیاربەکردا گرت. دواتر لەگەڵ دەستەیەک لەدەست و پێوەندەکانی خۆی بەرەو شارەزوور کۆچیان کرد و تا ساڵی ٥٦٤ کۆچی، منداڵەکانی ئەردەڵ لەناوچەکانی شارەزوور فەرمانڕەوایەتییان دەکرد. دواتر دەستیان بەسەر ناوچەکانی سنەدا گرت.
شارە گرنگەکانی سنە بریتین لە:

١. شاری سنە، کە بەسنەدژ (سەنەندج) بەناوبانگە، ناوەندی ویلایەتەکەیە. لەداوێنی باکوری چیای ئاویەر جێگیرە. ئاو و هەوایەکی پاکی هەیە. عەرەبەکان سنەدژ یان عەرەباندووە و کردوویانە بەسەنەندج. دەستەیەک بەهۆی بوونی دوو (ن) لەوشە عەرەبییە گومان دەکەن سەرچاوەی وشەکە سانان دژ بووە، یانی قەڵای سوڵتانەکان چوونکە لەکوردی سوڵتان بەسان ناو دەبەن. ئەم گومانە هەڵەیە چوونکە ئازناوی سان، تەنیا تایبەتە بەسەرۆکەکانی هەورامان کە لەسەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی، دەوڵەتی عوسمانی ئازناوی پاشای بەسەرۆکە کوردەکانی سەر سنوور بەخشی و شا ئیسماعیل بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەم کارە، ئازناوی سانی بەسەرکردە کوردەکان لەهەورامان بەخشی یانی سوڵتان بەڵام لەسنە ئازناوی خانی پێ بەخشین.[2] هەردوو وشەی سان و خان تایبەتە بەسوڵتانەکانی عوسمانی. لەو بەروارە بەدوواوە وشەی سان تەنیا بەسەرکردەکانی هەورامان وترلوە و فەرمانڕەواکانی ئەردەڵانیان بەخان ناو بردووە و هیچ کات سەرکردەکانی هەورامان لەسنە فەرمانڕەوایەتییان نەکردووە تا ئەم بۆچوونە ڕاست بێت.
لەسەرەتای بناغەدانانی سنەدژ، کە سلێمان خانی ئەردەڵان، کوڕی میرعەلەم ئەلدین لەساڵی ١٠٤٦ کۆچی بناغەی داڕشت، تا زەمانی رووخانی فەرمانڕەوای ئەردەڵانییەکان، هەمان

[1] – ئەرد بەزمانی پەهلەوی یانی زەوی و عەرەب کرلوەکەی (ارض)ە.
[2] – پێشتر سەرکردەکانی هەورامان و فەرمانڕەواکانی ئەردەڵان ئازناوی (بەیگ)یان بوو.

سیلسیلەی ئەردەڵان فەرمانڕەوایەتی سنەیان کردووە. کەواتە گومانی سانانەژ، دوور لە ڕاستییە.

٢. لەشارەکانی ویلایەتی سنە، شاری بیجارە کەناوەندی گەڕوسییەکانە.

٣. سەقز، قەزایەکی بازرگانییە و پێگەکەی زیاتر لەسنەوە جێی بایەخە.

٤. بانە، قەزایەکە کەش و هەوای پاکی هەیە و دانیشتووانەکەی بەبوێری بەناوبانگن.

٥. هەورامانی تەخت کەبەشاری هەورامان بەناوبانگە و لەئێستادا بەتەواوی وێران بووە.

تەنیا گوندێك لەجێگەی ئەم شارە ماوەتەوە و بەم ناوە، ناو دەبرێت، شاری هەورامان.

چوارەم- ویلایەتی ساوجبلاغ (-مەهاباد) و سەردەشت و ناوچەکانی دەوروبەری کەناوەندەکەی قەزای سابڵاغە.

پێنجەم- ویلایەتی کرماشان کە بەکرماشاهانیش ناوی دەبەن. شارە گرنگەکانی بریتییە لە:

١. شاری کرماشان کەناوەندی ویلایەتەکەیە و لەباشوری ڕووباری قەرەسو جێگیرە. یانی ڕووباری ڕەش. هەڵکەندنەکانی تاق وەسان و بێستون لەناسەوارە گرنگە مێژووییەکانی ئەو شارەیە.

٢. سەنقور کەناوەندی فەرمانڕەوکانی کولیاییە.

٣. کەنگاوەر. لەبینا کۆنەکان و ناوی لەناو مێژوودا ناسراوە.

٤. کەرەند، لەسەر حیلوان جێگیرە.

٥. هارون ئاباد، دەڵێن دەگەڕێتەوە بۆ ناوی هارون ئەلرەشید.

٦. زەهاو و قەسری شیرین. ئاوی حیلوان بەزەهاودا تێدەپەڕێت.

٧. هەرسین.

شەشەم ویلایەتی لوڕستان. شارە گرنگەکانی بریتین لە:

١. بروجێرد، ئاوە سەرەکییەکەی وەریگەرده. عەرەبەکان کردوویانە بەبروجێرد. ناوەندی ویلایەتەکەیە. شارێکی پاکە و کەش و هەوایەکی دڵگیری هەیە.

٢. خورەم ئاباد. شارێکی دڵگیرە.

٣. سەیمەرە. بەسەیید مەرەیش ناوی دەبەن.

٤. مەلائیرە. بەدەوڵەت ئابادیش ناوی دەبەن. (مەلایر).

٥. نەهاوەند، لەکۆندا پایتەختی کوردان بووە. موسوڵمانەکان سەرکەوتنەکانی خۆیان

لەوێوە دەستپێکرد.

٦. تویسرکان. ئەم شارە بەویلایەتی سولاس (ئلات) ناو دەبەن.

سەرزەمینی کوردستان لەهەموو لاکانەوە بەچیا بڵند و بە بەرهەمەکان دەورەدراوە. بەشی باشوری ڕۆژئاوا لەگەڵ باشوری ڕۆژهەلآت کە لەسنوری نێوان دیجلە و فورات جێگیرە، دەشت و سەرچاوەی کانی و زەوییە بەبەرەکەتەکانە کەڕووبار و سەرچاوە سروشتییەکان تێراوی دەکەن.

چیا بەرزەکانی کوردستان، چیاکانی باکوری ڕۆژهەلآتە کەزنجیرە چیای زاگرۆس بەوان کۆتایی دێت. زۆربەی چیاکان بەدارستانە سروشتییەکان داپۆشراوە و لەهەموو لایەکەوە زەوییە سەرسەوزەکان دەورەی گرتوون. لەبەر ئەم هۆکارە لەوەرزی زستان و پاییز ئاوەدانە و گوند و قەزای زۆری هەیە. بەپێچەوانەی زنجیرە چیاکان، سنور لەنێوان ئێران و تورکیا زەوییەکی ڕەق و بەردەلآن و بێ دارە و گوزەر کردن بۆ بەهێزترین سوپاکانی دونیا لەو ناوچەیە دژوارە لەکاتێکدا زۆربەی ئاو و ڕووبارەکان لەوێوە سەرچاوە دەگرن وەك ڕووباری فورات و دیجلە و لقەکانیان وەك زێی بچوك و زێی گەورە و ڕووباری خابور و شوێنەکانی دیکە. هەموو ڕووبارەکان لەباکورەوە بەرەو باشور دەڕۆن جگە لەڕووباری قیزەل ئەوزەن (ڕووباری سپی)، کە بەرەو باکور دەڕوات و دەرژێتە ناو دەریاچەی خەزەر.

سروشت بۆ بەخشینی بەرهەمە سروشتییەکان و مادە ژیارییەکان لەکوردستان کەمتەرخەمی نەکردووە و بنەما سەرەکییەکانی ژیان بەئەندازەی پێویست بۆ دانیشتووانەکەی لەبەردەستایە. جگە لەکەش و هەوای دڵگیر و دەشتە سەرسوڕهێنەرەکان، گەرمێن و کوێستانی هەیە. کان و گەنجە سروشتییە دەستلێنەدراوەکان لەکوردستان فراوانە.

ژمارەی دانیشتووانی کوردستان

سەبارەت بەژمارەی دانیشتووانی کوردستان لەبەر نەبوونی دامەزراوەیەکی سەرژمێری، بۆچوونەکان جیاوازن. بەمپێیە ناتوانین بەدڵنیاییەوە ژمارەی دانیشتووانی کوردستان دیاریبکەین بەلآم لەکتێبی (زەردی فەرەنسا) لەبەرواری ١٨٩٢ زایینی نووسراوە: ژمارەی کوردانی تورکیا٣،٠١٢،٨٧٩ کەسە. ئەگەر کوردانی ئێرانیشی پێ زیاد بکرێت دەکاتە پێنج

ملیۆن و چەند سەدهەزارێک.

لەراپۆرتی کۆمسیۆنی کە بەسەرۆکایەتی کەنت تەلگی، سەرۆک وەزیرانی هەنگاری، لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بۆ لێکۆڵینەوە لەخواست و داوای کوردان و دیاریکردنی ژمارەی ئەوان ئەنجامدرا و لە ساڵی ١٩٢٥ بڵاو کرایەوە، ژمارەی کوردانی لەسەرانسەری جیهان بەمشێوەیە خەملاّندبوو:

لەتورکیا ١،٥٠٠،٠٠٠ کەس، لەئێران ٧٠٠،٠٠٠ کەس، لەعێراق ٥٠٠،٠٠٠ کەس، لەسوریا و سەرزەمینەکانیتر ٣٠٠،٠٠٠ کەس کەکۆی گشتی دەکاتە ٣،٠٠٠،٠٠٠ کەس.

ئەلێکساندەر یابا لەکتێبەکەی کە سەبارەت بەچەژن و بەسەرهاتە کوردییەکان نووسیویەتی و لەساڵی ١٨٦٠ زایینی لەپیتێرزبۆرگ بڵاوی کردۆتەوە، دەنووسێت: ئەگەر بمانەوێت ژمارەی کوردان لەڕووی خێوەت و ڕەشماڵەوە دیاریبکەین، دەبینین لەهەر خێوەت یا مەنزڵێک ٥ تا ٢٠ کەس دەژیت. بۆ بەدەستهێنانی ئەنجامێکی ڕاست ژمارەی نێوەند لەبەرچاو دەگرین کە ١٠ کەس بێت. ئەم ژمارە لێکدانی ژمارەی خێوەت و ڕەشماڵەکان دەکەین و ئەنجامەکەی دەبێتە:

لەتورکیا ٣،٩٨٧،٩٦٠ کەس، لەعێراق ٧٤٩،٣٨٠ کەس، لەئێران ٣،٣٠٠،٠٠٠ کەس، لەسوریا ٢٨٩،٩٤٠ کەس، لەئەرمەنستان ٦٠،٠٠٠ کەس و کۆی گشتی دەکاتە ٨،٣٨٧،٢٨٠ کەس. کوردانی بەلوچستان و ئەفغانستان و هیندستان لەم خەملاّندنەدا لەبەرچاو نەگیراون. بەلاّم بەدڵنیاییەوە ئەم خەملاّندنانە لەڕاستییەوە نزیک نییە. بەهێزترین گومان ئەوەیە کەژمارەی کوردان لە ١٠ ملیۆن کەس کەمتر نییە چوونکە کوردستان بەم پان و بەرینییە، بچووکتر لەئاسیای بچوک نییە کەژمارەی دانیشتووانەکەی بە ١٦ ملیۆن کەس دەخەمڵێنن.

تایەفە سەرەکییەکانی کورد

بەپێی بەڵگەنامە مێژوویی و ئاسەوارەکان، کوردان بۆ دوو دەستە دابەش دەکرێن: دەستەیەکیان ئەو کوردانەی چەند هەزار ساڵ پێش زایینی مەسیح تا ئێستا، خۆیان بەکورد ناساندوە و مێژوونووسە یۆنانی و نێوخۆییەکان ناوی ئەوانیان بەکورد بردووە و دەستەیەکی دیکە ئەو کوردانەی لەسەدەی نۆی پ.ز خۆیان بەکوردە مادییەکان ناساندووە و

مێژوونووسان ئەوانیان بەناوی ماد، ناو بردووە.
بەشی یەکەم: ئەو کوردانەن لەلای ئارارات یانی چیای گودی (-جودی) هاتوون و بەدرێژایی دیجلە و فورات لەرۆژئاوا تا سوریە و شامات و کەنارەکانی مەغریب (دەریای سپی ناوەڕاست) و لەرۆژهەلآت تا کەنداوی فارس و کەنارەکانی دەریای عەمان بلآو بوونەتەوە و دانیشتووانی زاگرۆس لەمانە پێکهاتوون.
دەستەی دووەم: ئەو کوردانەن لەلای ئاسیای ناوەڕاست بەرەو رۆژئاوا (ئێرانی ئەمڕۆیی رۆژهەلآت) هاتوون و لەوێوە بەرەو دەریاچەی مازەندەران (-دەریای خەزەر) و ناوچەی ئازەربایەجان و ناوچەکانی ئیسپەهان و ئێکباتان و لورستان هاتوون و ئەم ولآتە پان و بەرینەیان بەناوی ئەوانەوە، بەولآتی مادای یا میدی یا میدیا، ناو بردووە. دیواری مەدی لەنێوان بابل و بەین ئەلنەهرین کە لەو پەڕی مەزنی و تۆکمەیی بەخشت و قیر دروست کراوە، بۆ ئەم دەستەیە دەگێڕنەوە.[1]
تایەفە سەرەکییەکانی دەستەی یەکەمی کوردان، یانی کوردانی رۆژئاوا کەبەکوردانی زاگرۆس ناسراون، بریتین لە: لۆلۆ، گوتی، کاسویا (کاسی)، سوبارو (سوباری، یا شوباری یا هوری).
تایەفە سەرەکییەکانی کوردانی دەستەی دووەم بریتین لە: ماد، ئایری، کاردۆخ. ئەم حەوت تایەفە، تایەفە سەرەکییەکانی کوردن کەدواتر تایەفە لاوەکییەکان لەوان دروست بووە و هەر تایەفەیەک بۆ چەند تیرەیەک دابەش بووە.

تایەفەکانی کوردانی ئارارات

١. تایفەی لۆلۆ: ئەم تایەفە یەکێك لەتایەفەکانی کوردانی ئاراراتن کە لەسەدەی ٣٧ پ.ز، یانی رۆژگارێك پێش دروست بوونی دەولەتی جەمشیدی لەناوچەی کرماشانی ئەمڕۆیی، لەنێوان کرماشان و بەغداد (لەو زەمانەدا بە لۆلۆبوم (-سەرزەمینی لۆلۆ) ناوبرلوە، فەرمانڕەوایەتیان کردووە. دەستەیەك پێیان وایە لەویلایەتی سلێمانی ئەمڕۆیی و ناوچەکانی شارەزوور و زەهاو و هالمان (حیلوان) ژیاون. بەهەرحال ئەم تایەفە لەسالی

[1] – دەستەیەك لەمێژوونووسان بەدیواری بەختنەسری ناو دەبەن. ئەگەر ئەمە راست بێت دەبێت بەدیواری بەختنەسر ناوی ببرێت نەك دیواری مەدی

٢٧٠٠ پ.ز لەگەڵ نارامسین کوڕی سارگۆنی یەکەم. پاشای ئەکەد، جەنگاون و شکستیان خواردووە. پاشای ئەوان لەم جەنگەدا شاتون (ساتون) بووە و لەسەردەمی سارگۆن باوکی نارامسین، لاسیراب، پاشای لۆلۆییەکان بووە. (مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیک، ل ١٨٦).
بەمشێوەیە ناونیشانی مێژوونووسانی ئێران، بەتایبەت شانامە کەدەنووسێت: دەستەی کوردان لەهەڵاتووان لەدەستی زوحاك دروستبوون، بەڵگەیە بۆ ئەزلنینی ئەوان.
لەلەوحەکەی زەهاو، کەسەبارەت بەئانۆبانینی، پاشای گوتی و لۆلۆیە و لەسەدەی ٢٨ پ.ز نووسراوە، هاتووە کەناوچەی زەهاوی ئەمڕۆیی لەدەست لۆلۆییەکاندا بووە. بەپێی لێکۆڵینەوەکانی دوکتۆر سپایزار، دەستەیەك لەفەرمانڕەوکانی ئاشور لەسەدەی ١٩ و ١٨ پ.ز لەلۆلۆییەکان بوون و ئەگەری هەیە لقێك لەوان لەسووریا ژیابێتن. (ئەتەوەکانی میزۆپۆتامیا).
بەپێی بەڵگەکانی ڕۆژگاری ئاسورنازیربالی پاشای ئاشور، وڵاتی لولو ئاوەدان بووە و دانیشتووانەکەی کەسانێکی شارستانی و پیشەگەر بوون تا ئەو جێگەی ئاسورنازیربال ژمارەیەکی زۆری پیشەگەرانی ئەو شارەی بۆ ئاشور بردووە. (ئولمستید)
تگلاس پالازاری دووەم بەشێك لەئارامییەکانی میزۆپۆتامیای (-بەین ئەلنەهرەین) بۆ وڵاتی لۆلۆ، یانی لۆلۆبوم گواستۆتەوە. (فۆرژ، ل ٤٣)
پرۆفیسۆر سپایزار لۆلۆییەکان بەباوەگەورەکانی لوڕەکان دەزانێت، لەکاتێکدا پاشاوەکانی لۆلۆ هەنووکە لەزەنگار و ناوچەکانی عێراق بوونیان هەیە و هیچ لێکچوونێکیان لەزمان وناداب لەگەڵ لوڕەکان نییە.
زۆربەی پاشاکانی ئاشور وەك: تگلاس پالازار و ئەداد ئیراری و توکولتی نینورتا، بەبەردەوامی لەگەڵ پاشاکانی لۆلۆ جەنگاون.
ئاسورنازیربال چوار جار هێرشی کردۆتە سەر سەرزەمینی لۆلۆ.
لەسەدەی نۆی پ.ز پایتەختی دەوڵەتی لۆلۆ شاری زیمری بووە کەئاسورنازیربال دەستی بەسەردا گرتووە. دوای ڕووخانی دەوڵەتی ئاشور و دەرکەوتنی دەوڵەتی ماد، وڵاتی لۆلۆ، کەوتۆتە ناو سنووری ئیمپراتۆری ماد. سنووری وڵاتی لۆلۆ بەتەواوی زانراو نییە. بەڵام بەپێی نەخشەکانی کۆن و بەڵگەنامە بەدەست هاتووەکان، لەلای باکوری زاموئا، ناوچەی ئامری

(-پشدەر و سەردەشت) و لەڕۆژهەڵاتەوە، ناوچەکانی سومی و هاشمار و هارهار[1] و هالمان (-حیلوان سەردەمی ئیسلام) و لەباشورەوە ویلایەتەکانی باراهسی و توکریس عیلامی دراوسێ بووە، لەڕۆژئاواوە پەیوەستی ئارابخا (کەرکوك) بووە. لەناوەوە ناوچەکانی لارا و سیماش و کیماش بووە.

ویلایەتە ناسراوەکانی دەوڵەتی لولو، بابیت یانی بازیانی ئەمڕۆ و دلگارا و کاکری و بارا و زیمری و هودون و مسو و ئارزیرو و قلای نوزی و کینبا (پیرەمەگرون) بووە.

چیا بەناوبانگەکانی: لیسر و یا کینبا (یانی چیای ڕزگاری[2]) و نیکیدیم و نیکیدی ئیرا و سیماکی و ئازیروی یانی ئەزمەڕ و کولار و لارلار و سوانی و نیسپی بووە. چیای نیسپی ئەگەری هەیە لەچیاکانی هەورامان بێت.

ڕووباری رادنو و ئەدیر لەوڵاتی لولۆیە. (سپایزار).

٢. تایفەی گوتی یا گودی: ئەم تایفە بەشێك لەکوردانی زاگرۆسن یانی کوردانی ئارارات. بەپێی بۆچوونی دەستەیەك لەڕۆژهەڵاتناسەکان، یەکەم دەستەی کوردان ئەوانن کە لەچیاکانی زاگرۆس و ناوچەکانی کەرکوك فەرمانڕەوایەتیان کردووە و لەمێژووی شومێر و ئەکەد چالاکی سیاسییان بووە.

ئەم تایفە لەنزیکەی ٢٧٠٠ پ.ز هێرشیان کردۆتە سەر بابل. ئارامسین کوڕی سارگۆنی یەکەمی پاشای ئەکەدیان تێکشکاندووە و دەستیان بەسەر شومێر و ئەکەد، گرتووە. دواتر ئاماژەی پێدەدەین.

لەیەکێك لەدوو لەوحە بەدەستهاتووەکەی زەمانی توکولتی نینورتا، پاشای ئاشور، ئاماژە بەناوی گوتی دراوە و لەلەوحەکەی دیکە ناوی کورتی نووسراوە.

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی ئەم دوو وشەیە هەردووك بەیەکێك لەتایەفەی کوردان وتراوە و یا ئەوەی گوتی بەشێك لەکورتییە کەناوچەکانی ئەوان، یانی گوتییەکان، چیاکانی ئارارات بووە. چوونکە گوتی، لەبنچینەدا گودییە کە (د) بۆ (ت) گۆڕاوە و وگودی ناوی کۆنی

[1] - شاری هارهار لەسەدەی ٢٨ گرفتاری هێرشی سارگۆن بووە. سارگۆن ناوەکەی گۆڕیوە و بەکارشارزگین ناوی بردووە. یانی شاری سارگۆن. ئەگەری هەیە ئەلبەحەی ئەمڕۆیی یا نزیك ئەوێ بێت. (مێژووی ئەمین زەکی بەگ)

[2] - ئاسورنازیربال پاشای ئاشور دەڵێت: ئەم چیایە لەڕۆژهەڵاتی ئاشورە. چیایەکی ئاقانیە، لووتکەی وەك نووکی ڕم تیژە. (مستر (م. سیرك) (لەئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام، بەرگی یەکەم ل ١٠٦) دەڵێت: مێژوونووسانی جورلەکە چیای جودیان بەچیای کوردولان ناو بردووە. چیای نیسیر لەویلایەتی کوردولانە.

ئارارانە کە لەرۆژگاری ئیسلامیشدا بەکار براوە و (استوت علی الجودی) لەگەڵ گودی پاتەسی فەرمانڕەوای لاگاش لەسەردەمی پاشایەتی گودیدا بووە. (٢٥٠٠ پ.ن). لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی گودی و گوتی یەکێکە و دەستکاری وشەکە کراوە. بەپێیە کورت، هەمان کوردە و دووبارە لێرەدا (د) بۆ (ت) گۆڕاوە. بەپێی مێژوو و بەڵگەنامە کۆنەکان، گوتی ناوی یەکێك لەهۆزەکانی ئارارات بووە و بەهۆی چیای گودی، بەو ناوە ناوبراون. دواتر تێکەڵ بەکوردەکانی دیکەی ئارارات بوون و هاتوونەتە کەرکوك. لەرۆژگاری ئاشور، ویلایەتی بوتان و ئاشوریان بە (گوتیوم) ناو بردووە یانی ویلایەتی دەستەی گوتی. رۆژهەلاتناس درایوار، بیر و هزری خۆی لەم بابەتەدا کورت کردۆتەوە و دەڵێت: کاردۆ و کاردۆخی و کارتۆخی و کاردۆشی و کاردا و کاردك و کاردلویە و کارتاویە و کوردی و. کورتوی و کورتوخی و کوردوانی و کوردویا و گوتی و .....، هەرچەند لەوشە و دەربڕیندا جیاوازن، بەلأم لەراستیدا یەك شتن و ناوێکی هاوبەشن کە بەدەستەیەکی تایبەت وتراوە. تەنانەت ئەم رۆژهەلاتناسە، وشەی سیرتی بەوشەی کورتی دەزانێت و لەرێزی ئەو ناوانەدا ئاماژەی پێداوە.

بەپێیە ئەم رۆژهەلاتناسە، کوردانی ئەمڕۆ بەهەمان کاردۆشۆ یا کاردۆخوی گەزنەفۆن یا کاردای شومیر دەزانێت و بەپێی نووسینەکانی ئەو لەوحەیە، سەبارەت بەفەرمانڕەوایەتی سێیەمی ئەلێکساندەری سێیەم(ئور) ناوی ئەم دەستە لەکوردان بووە. نووسراوی سەر لەوحەکە سەبارەت بەئەرلدنانار، پاشای لاگاشە کە لەناوەڕاستەکانی سەدەی ٢٤ پ.ز پاشایەتی کردووە و ئەو وشەی بەکاردا خوێندویانەتەوە، بەکاردلاکایش دەخوێندرێتەوە. لەم ئەنجامانەوە دەگەینە ئەوەی هەموو ناوە ئاماژە پێدراوەکانی سەرەوە، یەك ناوی هاوبەشن و دەستەیەك لەمێژوونووسان لەپشتراست کردنەوەی ئەم بۆچوونە گومانیان نییە تەنانەت دوکتۆر سپایزار، جەختی لێدەکاتەوە (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا، ل ١١٧).

سەلمانازاری یەکەم، پاشای ئاشور، زیاتر لەباو و باوەگەورێکانی خۆی شەری لەگەڵ گوتییەکان کردووە. سەلمانازار دەڵێت: دیاری گوتی لە(ئورلتری) (-ئارارات) تا (کەوخی) (-توری عابدین) درێژ بۆتەوە.

٣. تایەفەی کاسۆ یا کاسی: ئەم دەستەیە، لقێك لەدانیشتووانی زاگرۆسن. یانی بەشی کوردانی ئارارات کەیەکەم جار لەناوچەی کرمانشا بینراون و لەوێ نیشتەجێ بوون.

ئەکەدییەکان ئەوانیان بەکاسۆ یا کاشۆ ناو بردووە. یانی وشەی کاسۆ، وشەیەکی ئەکاد و ئاشورییە بەڵام لەزمانی کوردی کاکو یا کاکە و لەزمانی فارسی پێی دەڵێن کاکا. وشەی کاکەوەند (= کاکاوەند) لێرەوە هاتۆتە ئاراوە. لەناوچەکانی سنە چەند گوندێك بەناوی کاکو بوونی هەیە. ئەگەری هەیە دانیشتووانی ڕەسەنی ئەم گوندانە لەو دەستەیە بووبێتن.

دەستەی کاسۆ یا کاسی، بەکورتە هەتاوپەرستەکان ناسراون. لەسەردەمی حکومەتی هەخامەنشی ئەم دەستەیە (کاسییەکان) لەبری هاتوچۆ لەڕێگەی بابل بۆ ئەکباتان، ساڵانە باجیان لەدەوڵەتی ئێران وەرگرتووە. ئەسکەندەری مەزن لەگەڵیان جەنگاوە، سەرداری ڕۆمی ئەنتیلۆنوس لەنێو عەشیرەکانی کاسا لەدەربەندی (پول تەنگی گەلو)، گوزەری کردووە.

کاسییەکان کەم کەم ڕۆژهەڵاتی بابلیان داگیر کردووە و زۆربەی کاتەکان سەرزەمینی بابلیان تاڵان کردووە. شامی زادوگا، پاشای بابل کەچوارەم نەوەی حامورابی بووە، لەنێوان ساڵەکانی ١٩٧٧-١٩٥٦ پ.ز بۆ ڕێگرتن لەهێرش و تاڵانی کاسیەکان، لەگەڵ عیلام پەیماننامەی هاوکاری بەستووە. (مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیك، ل١٩٨. پیرنیا، ل١٩٨)

هۆزەکانی کاسی لەسەردەمی پاشایەتی شەمشوایلونا ١٩٦٠ پ.ز هێرشیان کردە سەر سەرزەمینی بابل بەڵام نەیانتوانی دەستی بەسەردا بگرن. دوای دوو سەدە، ١٧٦٠ پ.ز، دووبارە دەستەیەکی دیکە لەکاسییەکان بەهاوکاری دەستەیەك لەعەشیرەکانی هاونەژادی خۆیان (گوتی و لۆلۆ لەژێر فەرماندەیی گاندیش، فەرمانڕەوای خاوەن دەسەڵات و بەتوانای کاسی) هێرشیان کردە سەر بابل و دەستیان بەسەردا گرت. (دواتر ئاماژەی پێدەدەین).

لەسەردەمی حکومەتی ئاگامێل، حکومەتی شومێر ڕووخا (١٧١٠ پ.ز) . ئەم پاشایە ویستی دەسە بەسەر سەرزەمینی عیلامدا بگرێت بەڵام نەیتوانی پێشکەوتن بەدەست بێنێت و تێکشکاو گەڕایەوە. لەم کاتەدا یەکێك لەسەرکردەکانی کاسی بەناوی ئولام بوریاش، دژی ئاگامێل جەنگاوە و توانیویەتی شکستی پێبێنێت و دەست بەسەر وڵاتەکەیدا بگرێت. دوای چەند ساڵێك پاشای کاسی بابلستان ئاگومی سێیەم کەبرازای ئولام بوریاش بووە، دەستی بەسەر دوایین قەڵای ویلایەتە کەنارییەکان، یانی ویلایەتی شومێر بەناوی دورانا گرتووە. دوای گرتنی ئەم ویلایەتە، پاشای کاسی ناوی کاردۆنیای بۆ دوو ویلایەتی ئاکاد و شومێر دیاریکردووە و بەم ناوە تازە نزیکەی شەش سەدە، ئەم حکومەتە مەزنە درێژەی کێشاوە کەیەکێکە لەچوار حکومەتە بەهێزەکەی جیهان (میسر، هیتیت، کاردۆنیا، میتانی). فراوانی

سنووری ئەم دەوڵەتە کوردییە لەفراوانی سنووری دەوڵەتی حامورابی زۆر زیاتر بووە.

کاسییەکان دوای ئەوەی ئەم پاشایەتییان لەدەستدلوە، بۆ شوێنی سەرەکی خۆیان یانی زاگرۆس گەڕاونەتەوە. تا لەدایك بوونی مەسیح ئەم دەستەیە (کاسی) بەم ناوە، لەناوچەکانی لوڕستان بوون و هێندی هێندی ئەم ناوە لەو سەرزەمینەدا نەماوە و وشەی لوڕ جێگەی گرتۆتەوە. لەبەر ئەوەیە مێژوونووسان کاسییەکان بەباوەگەورەکانی لوڕەکانی ئەمڕۆ دەزانن. وشەی کاسی، کاسا، کاسای، کاشو، کاکو هیچ پەیوەندی و نزیکییەکان لەگەڵ وشەی لوڕ نییە بەلاّم ئەگەری هەیە لوڕەکان تیرەیەك لەکاسییەکان بووبێتن کەدوالتر بەسەر کاسییەکانی دیکەدا زاڵبوون و کاسییەکانیان لەناو خۆیاندا تواندبێتەوە و وشەی لور جێگەی وشەی کاسی گرتبێتەوە.

زۆربەی ڕۆژهەلاّتناسەکان لەئاری بوونی کاسییەکان گومانیان نییە و بەپێی بۆچوونی مێستر هوڵ، زمانی کاسی، زمانی ئاری بووە. دەرئەنجام نزیکی و و پەیوەندی زمانی کاسی لەگەڵ زمانی دانیشتووانی زاگرۆس جێگەی گومان نییە. (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا)

٤. تایەفەی شوباری یا سوباری و یا سوبارو (-هوری) ئەم ناوە یەکەم جار لە لەوحەیەکی سەردەمی حکومەتی لوگال ئانی موند، پاشای سەدەی سێیەمی پ.ز بەشێوەی (سوبیر) بینراوە. لەشوێنەوارەکانی نارامسین ئامارژە بەوشەی سوبارتیم دراوە. کوردە شوبارییەکان یا شوبری دەڵێن ئەم ناوە لەسەردەمی حکومەتی ئەکاد، ناوی دەوڵەتێکی زۆر گەورە بووە. سنوورەکەی لەباکوری ڕۆژئاوای عیلام تا چیاکانی ئامانوس[1] درێژ بۆتەوە. دوالتر ئەم ناوە بەکار براوە بۆ چەند عەشیرەیەکی سەرەکی کوردستان کەجیاوازن لەکوردەکانی زاگرۆس بەلاّم لەدەستەی یەکەمی کوردانن (-کوردانی ئارارات)

حامورابی، ئەم ناوەی بۆ وڵایەتێك بەکار بردووە کەدەستەیەکی سەربەخۆ لەوێ ژیاون. لەبەڵگەنامەکانی ئاشوری ئەم دەستەیە بەسوبارو ناویان براوە. بەکورتی لەبەڵگەنامە و شوێنەوارەکان دەگەینە ئەو ئەنجامەی دەستەیەك لەژێر ناوی سوبارو لەمیزۆپۆتامیا (- بەین ئەلنەهرەین) و سوریە و ئاناتۆلی ژیاون. (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا، سپایزل).

سوبارییەکان چەندین جار لەگەڵ سوپای ئاشور جەنگاون. تگلات پالازاری یەکەم لەسەدەی یانزەی (١١٠٠ پ.ن) یەکێك لەشارە ئاودارەکانی سوباری بەناوی شەریش، گەمارۆداوە. لەم

[1] - چیای ئانانوس: چیایەکی زۆر گەورەیە، لەویلایەتی ئاتنە، کەمێلی ئاسنی ئاتنە بۆ حەلەب لەژێر چیاکەدایە

جەنگەدا، هۆزەکانی سوباری و کارتی و موشکی پێکەوە بەرگرییان کردووە و بوێرانە جەنگاون (مێژووی کۆنی ئاشور)

سوبارییەکان لەناوەراستەکانی سەدەی دەی پ.ز، حکومەتێکی بەهێزیان بووە بەلأم لەکۆتاییەکانی حکومەتی ئاشور، ناوی سوباری سڕاوەتەوە و ناوی (نایری) جێگەی گرتۆتەوە. بەهەمان شێوە کە لەگێرانەوەکان سەبارەت بەکاسییەکان ئاماژەمان پێدا، ئەگەری هەیە ئەم دەستە تازەیە (نایری) یەکێك لەهۆزە گەورەکانی تایەفەی سوباری بووبێتن و هەموو سوبارییەکانیان لەناو خۆیاندا تواندبێتەوە. بەڵگە و شوێنەوارەکانی نایرییەکان لەناوچەکانی شەمدینان تا ئێستایش ماوە.

نووسەری کتێبی بابلستان، سێر کینگ، و دەستەیەکی دیکەی لەرۆژهەلاتناسەکان، میتانییەکان بەیەکێك لەهۆزەکانی کاسی ناو دەبەن بەلأم لەکتێبی (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا ل ١٢٨ و ١٣٥) پێچەوانەکەی ئاماژەی پێدراوە و سپایزار دەڵێت: میتانییەکان هۆزێکی گەورە لەسوبارتو (-سوبارو)ن. ئەم دەستەیە لەناوەراستی فورات (لەنێوان موسڵ و تەرابلوس) نیشتەجێ بوون بەلأم لەسدەی ١٦ پ.ز، حکومەتێکی بەهێزیان دامەزراندووە. بەهەمان شێوە کەسەبارەت بەکاسییەکان ئامارەمان پێدا، حکومەتی میتانی یەکێك لەچوار حکومەتە گەورەکەی دنیا بووە : (میسر، هیتیت، کاردۆنیا، میتانی). پایتەختی دەوڵەتی میتانی، شاری واشوکانی بووە. لەبەڵگەنامەکانی ئامارنا، پەیوەندییەکانی میتانی و حکومەتی میسر، ئامارەی پێدراوە. کاغەزی توشراتا، پاشای میتانی، کە بەم دوواییانە دۆزرایەوە، بەزمانی میتانی نووسراوە و شەش سەد دێرە. لەکاتێکدا زمانی رەسمی ئەو رۆژگارە، زمانی ئەکەدی بووە.

بورکی رۆژهەلأتناس دەڵێت: زمانی ئەم کاغەزە، تێکەڵەیەکە لەخۆگری چوار توخمی زمانی قەوقازی: (یانی کوردەکانی قەوقان)

ویلایەتی میتانی نزیکە لە ناوی سوبارو. لەناوچەی کەرکوك، چەند هەزار بەڵگەنامە سەبارەت بەسوبارییەکان و میتانییەکان دۆزراوەتەوە. لەبوغازکوی، چەندین بەڵگەنامە و شوێنەوار دۆزرایەوە. جنسنی رۆژهەلأتناس دەڵێت: ناوی میتانی بۆ بنەماڵەی پاشایەتی بەکار براوە و لەبنەمادا، کۆمەڵەی سوباری و ناوی ویلایەتەکەیان هانی گاڵبات بووە. ئەم گێرانەوەیە لەگەڵ لەوحە دۆزراوەکانی کەرکوك یەکدەگرنەوە. حکومەتی میتانی لەزەمانی

پاشایەتی ئاسورنازیربالّی پاشای ئاشور، هێندی هێندی دەسەڵاتی خۆی لەدەستداوە و ویلایەتەکەمیان لەلایەن ئاشورییەکانەوە دەستی بەسەردا گیراوە و سەرئەنجام لەناو چووە. (مێژووی گشتی مێژوونووسان).

حکومەتی میتانییەکان وەك ئاماژەمان پێدا لەسەدەی ١٦ پ.ز حکومەتێکی بەهێز بووە. هەموو ناوچەکانی سوریا، ویلایەتی عامور، بەشێك لەکوردستانی ڕۆژئاوا تا ئارافا و ویلایەتی ئاشور، لەژێر فەرمانڕەوایەتی میتانییەکاندا بووە. دانیشتووانی کۆنی میسر، میتانییەکان بەناهاری ناو دەبەن. ئەم ناوە بەهۆی نزیکی میتانییەکانە لەڕووباری دیجلە کە لەتەوراتیش بە(ئەرمی ناهاریم) ناوی هاتووە. (مێژووی گشتی مێژوونووسان، بەرگی دووەم، ل ٢٨١). ئەگەری هەیە وشەی ئایری کورتکراوەی ناهاری بێت.

سێر سیدنی سمیت دەڵێت: بەشی ڕۆژئاوای دیجلە، سوباری بەناوی هوری ناسراوە. سپایزار دەڵێت: ئەگەری هەیە لقی میزۆپۆتامیایی هوری لەژێر ناوی سوباریدا ناسرا بێت. لەڕاستیدا لەمێژووی عەشیرەکانی کورد، ئامارە بەچەندین ناوی جیاواز دراوە و کەسانی ناشارەزا گومان دەکەن ئەو ناوانە بۆ تایەفە و عەشیرە زۆر و جیاوازەکان دەگەڕێتەوە لەکاتێکدا ئەم گومانە هیچ بنەمایەکی زانستی نییە چوونکە دروست بوونی ئەو وشە و ناوانە بەپێی پێویستی و عادەتی خەڵکانی ئەو سەردەمە شتێکی باو بووە.

پرۆفیسۆر سپایزار لەکتێبی (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا، ل١١٦) ئەم بۆچوونە پشتڕاست دەکاتەوە. لەباسی تایبەت بەهورییەکان، ئامارەی بەنۆ ناوی جیاواز داوە: هوری، هوریت، هورلو، هورلیلی، هورلاش، هورروهە، کوردهورروهە، هاری، موری.

لەکاتی ئاماژەدان بەناوی میتانییەکان، ئامارەی بەناوی میتانی، میتلانی داوە. نەتەوەی لۆلۆی، بەلۆلۆ، لۆلوم، لولومی، لۆلۆبوم، نولو، ناو براوە. هەروەها هۆزەکانی مادی بەمادا، مادای، ئامادا، ئامادی، مەد، مید، میدی، میدیا ناو براوە.

کاسییەکان بەکاسی، کاسی، کاسای، کاسا، کاسو، کاشۆ ناوبراون. بەمپێیە ناوی کوردیش لێرەوە وەرگیراوە کە لەلایەن نەتەوە جیاوازەکانەوە بەپێی پێویستییەکان گۆڕانکاری سەیر و سەمەرەی بەسەردا هاتووە.

بەپێی بۆچوونی زۆربەی ڕۆژهەڵاتناسەکان، ئەو گۆڕانکارییانە هیچ کاریگەرییەکی ئەرێنیان لەسەر کورد نییە و هەموو ئەو وشە و دەربڕینانە بۆ وشەی کورد لەقەڵەم دەدەن و یا دەڵێن:

هەموو ئەو ناوە جیاوازانە، بەو شێوەی کەئێستایش باوە، بۆ تایەفە جیاوازەکانی کوردان بەکار براوە و یا هەر نەتەوەیەك، کوردانی بەناوێکی جیاواز ناو بردووە. بۆ نمونە شومێر و ئاکاد، کوردەکانیان بەناوی گوتی یا کودی ناو بردووە. لەبەر ئەوەی کوردان لەلایەن چیای گودییەوە هاتوون و ئاشور وئارامییەکان کورد بە: گوتی، کوتی، کورتی، کارتی، کاردۆ، کاردان، کاردا، کارداك، کارداکا، کارکتان ناو بردووە.

ئێرانییەکان بە: کورتو، کورتوی، کوردلها، کودرلها، کوردراها و سیرتی ناویان بردووە.

رۆم و رۆمانییەکان بە: کاردۆسوی، کاردۆشوی، کاردۆخوی، کاردۆك، کاردۆکیا، کاردویکا، کوردوکی و کاردۆخی ناویان بردوون.

ئەرمەنییەکان بە: کوردوانی، کورخی، کارخی، کورتیخ، کورچخ ناویان بردوون.

عەرەب بە: کرد، کورد، کردی، کوردی، جورد، جوردی، جودی، کاردۆی، باکاردا و کارتاویە ناویان بردوون.

روسەکان بە: قورت، قورد، قرت ناویان دەبەن و ....

ئەم بۆچوونە تەنیا لەلایەن سپایزەرەوە پشتڕاست نەکراوەتەوە. زۆربەی ڕۆژهەلاتناسە بەناوبانگەکان وەك مستر درایولر و نولدکە و هاوفمان و.... جەخت لەڕاستی ئەم بۆچوونە دەکەنەوە. تەنانەت گۆڕانکارییەکانی وشەی خالدی کە خالدی، کالدی، خالدوی، کالدوی، خالدیوی، کالدیوی، لەناو هاوبەشەکانی کورد دەزانن

ڕەوتی گۆڕانکاری ناو و وشەکان، تەنیا تایبەت بەسەدەکانی پێشوو نییە. ئێستایش لەلایەن نەتەوە جیاوازەکانی ئەم سەردەمەوە، شێواندنی ناوەکان بەردەوامە چوونکە هەر دەستەیەك ناو یا دەربڕینێك بەپێی شێوەزاری خۆیان گومان دەکەن و دەریدەبڕن. بۆ نمونە لەکۆندا بەئێرانیان وتووە (سفن). دواتر ئاریا، دواتر پێشدادی، ئاجام، ئاریان و سەرئەنجام ئێران و پارس. سەلمانازار پارسوا دەڵێت: ئەورووپاییەکان ئێران بە: پێرس، روس، پرسیا و عەرەبەکان بەفارس یا عەجەم ناویان دەبەن کەمەبەست لەهەموو ئەو ناو و وشە جیاوازانە تەنیا ناوی ئێرانە. هاوشێوەی حکایەتی (عەنەب و ئەوزەم و ترێی مەسنەوی مەولەوی) کەهەمووی یەك شتە.

ئایەفە کوردەکانی ڕۆژهەلات زەمین

١. ئایەفەی ماد: هێرەوی ڕۆبنسنی مێژوونوس و هێنری بریستید، لەمێژووی گشتی ئەوروپا، بستون (١٩٢٤) دەڵێن: لەدەوروبەری ساڵی ٢٥٠٠ پ.ز دەستەیەك لەئایەفەکانی ماوەسیّ و هاونەژاد کەسەردەمانێك بەناری ئاریان بردوون و لەرەگەزی هیندو-ئەوروپایین، لەڕۆژهەلأت و باکوری ڕۆژهەلأتی دەریای خەزەر نیشتەجیّ بوون. بەشێك لەوان سەرقاڵی وەرزێری بوون بەلأم هێشتا لەقۆناغی بەردیندا دەژیان. تەنیا بەشێکی بچوك بەوان کانەکانیان بەکار دەبرد. ئاژەڵە ماڵییەکان و ئەسپ و مەڕیان بەخێو کردووە. خاوەنی نووسین نەبوون. دەستەیەك لەم ئایەفانە بەرەو هیندستان کۆچیان کردووە. لەکتێبی (ویداس) یانی کتێبی پیرۆزی هیندییەکان کە بەزمانی سانسکریت نووسراوە، سەبارەت بە سەدە سەرەتاییەکان و ژیانی ئاشارستانی ئەم دەستەیە، هەندیّ زانیاری لەبەردەستایە.
پاشماوەی ئەو دەستەیە بەرەو ویلایەتەکانی ئاشور و (وادی ئەلرافیدەین) کۆچیان کردووە. لەناو ئەوان دوو دەستەی بەهێز و بەتوانا بینراوە: ماد و پارس.
هاتنی مادەکان لەڕۆژهەلأتی دەریای خەزەر، لەبەڵگەنامەکانی سەدەی نۆ و هەشتی پ.ز ئاشورییەکان ئاماژەی پێدراوە. ئاشورییەکان ئەم دەستەیەیان بەماد و ئامادا ناو بردووە. ئەم دەستەیە لەناوەڕاستەکانی سەدەی نۆیەمی پ.ز لەژێر فەرمانڕەوایی کەیقوبادی کورد، پاشایەتییەکی بەهێزیان دامەزراندووە و دەستەی دراوسیّ و هاونەژادی خۆیان یانی پارسەکانیان خستۆتە ژێر رکێفی فەرمانڕەوایەتی خۆیان. کۆشك و دیوارە ڕەنگینەکانی ئەکباتان (-هەمەدان) و فراوان کردن و ئاوەدان کردنەوەی ئەم شارە لەشوێنەوارە بەجێماوەکانی ئەم دەستەیە کەئەو شارەیان کردۆتە پایتەختی خۆیان.
یەکەم بەرکەوتن و ڕووبەڕوو بوونەوەی ئاشورییەکان و ئەم دەستەیە لەدەورانی سەلمانازاری دووەم، پاشای ئاشور ڕوویداوە (٨٥٣ پ.ن)
دەوڵەتی ئاشور تا ڕۆژگاری ڕووخانی، بەردەوام سەرقاڵی جەنگ و پێکدادان لەگەڵ مادەکان بووە. پرۆفیسۆر سایکس دەڵێت: مادا عەشیرەکانی کورد بوون و لەئاشور نیشتەجیّ بوون. ویلایەتەکانی ئەوان تا باشوری دەریای خەزەر درێژ ببوویەوە. بەشی سەرەکی ئەوان لەڕوانگەی زمان، هیندو- ئەوروپایی و لەڕوانگەی نەژاد، ئاری نەژاد بوون. (مێژووی گشتی

مێژوونووسان، بەرگی دووەم).

ئەم گێرانەوەیە لەگەڵ مێژووی کورد و یۆنان یەکدەگرێتەوە جگە لەوەی کەدەڵێت: مادەکان لەئاشور نیشتەجێ بوون. لەکاتێکدا مادەکان دراوسێی ئاشورییەکانن بەلأم ئەو کاتەی وڵاتی ئاشوریان رووخاند، دەستیان بەسەر دەوڵەتی ئاشوردا گرت.

دەستەیەک لەرۆژهەلأتناسەکان گومانیان کردووە سەلمانازار مادەکانی بەماد ناو بردووە. لەکاتێکدا سەلمانازار لەگێرانەوەی گەشتەکەی خۆی بەرەو رۆژهەلأت و باشور تەنیا دەڵێت لەگەڵ دوو دەستە لەپارسوا و ئامادا ڕووبەڕوو بۆتەوە نەک ئەوەی خۆی ناوی بۆ ئەوان دیاری کردبێت. کەواتە پێش گەشتەکەی سەلمانازار، پارس و مادەکان بوونیان بووە و بەم ناوە ناو براون و بەپێی وتەکانی هیرۆدۆتی یۆنانی، مادەکان خۆیان ناوی مادیان لەخۆیان ناوە نەک کەسیتر.

هۆزەکانی ماد: بەپێی مێژووە کۆنەکان، مادەکان لەدوو هەزار ساڵ پ.ز. بریتی بوون لەحەوت هۆز کەبریتین لە:

ئەلف- هۆزی پارتاسنی کە لەناوچەکانی وەرامین و ڕەی (-تارانی ئەمڕۆ) و کەنارەکانی دەریای خەزەر نیشتەجێ بوون.

ب – هۆزی بوس یا بوز کەسەرەتا لەمازەندەران بوون. دواتر بەرەو هەمەدان و ناوچەکانی عێراق هاتن و لەو سەرزەمینە بلأوبوونەوە.

ج – هۆزی ئەستروشات، لەناوچەکانی سەمەرقەند و خوارەزم سەرقاڵی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بوون.

د – هۆزی ئاریزانت، لەنزیك ئازەربایەجان و روباری ئاراکس (-ئەرەس) نیشتەجێ بوون.

ه – هۆزی بودی کەبەرەو باشور ڕۆشتوون. لەرێڕەوی ئاوەکانی هیندستان نیشتەجێ بوون.

و– هۆزی ماژ (-ماگ) یا موغ کە بەماگوشیش ناویان براوە و عەرەبەکان عەرەباندوویانە و دەڵێن مەجوس. دینی زەردەشتی کەبریتییە لەئازەرهوشەنگ، لەلایەن ئەم دەستەوە بلأو کراوەتەوە.

ز– ناوی هۆزی حەوتەم دیار نییە. لەبەڵگەکان وادەردەکەوێت کەناویان دیلام بووە. ئەم دەستە لەناوچەکانی تەبەرستان (-مازەندەران) و گیلان بلأو بوونەتەوە و ناوەندی ئەوان دیلمان بووە و هەنووکەیش ئەو ناوچانە بەدەیلەمستان ناو دەبەن.

هێرۆدۆت هۆزەکانی ماد بەهەمان شەش هۆزی سەرەتایی دادەنێت و ئامارەی بەهۆزی حەوتەم نەداوە. (مێژووی پیرنیا ل ٤٩).

هۆزەکانی ئامارە پێدرلو هەرچەند لەیەك جیا و بەربلاو بون بەلام لەکاتی پێویستی و تەنگانە، هاوکاری یەکیان کردووە. لەرۆژگاری سەلماناژاری دووەم، لەمێژووی ٨٥٣ پ.ز سوپای ئاشور لەسنوری رۆژهەلاتی ولاتەکەی خۆی، ڕووبەڕووی هۆزەکانی ماد بۆتەوە. ئەم هۆزانە دیاری و پێشکەشی زۆریان بۆ بردوون. پاشای ئاشور، ئەم کارەی ئەوانی بۆ بەهێزی خۆی و وەرگرتنی سەرانە لەکوردان گەڕاندۆتەوە لەکاتێکدا ئەم عادەتێکی باو لەناو کوردەکانە.

ئەدادنیراری سێیەمیش (٨١٢-٧٨٣ پ.ز) چەند جارێك ڕووبەڕووی هۆزەکانی ماد بۆتەوە. تەگلاس پالازاری دووەمیش (٧٤٥-٧٢٠ پ.ز) لەژێر ناوی هاوکاری بۆ حکومەتی نورارتو (-نارارات) هێرشی کردۆتە سەر ولاتی ماد. بەپێی گێڕانەوەی خۆی، تا داوێنی چیای دەماوەند پێشڕەوی کردووە. (مێژووی کۆنی ڕۆژهەلاتی نزیك، ل ٤٤٦)

لەرۆژگاری ئاسارهادون (٦٨١-٦٦٩ پ.ز) دەولەتی ماد مەبەستی ئەوەی کردووە لەگەل هاوپەیمانەکانی خۆی: مانی، سیت، کاسکاشی و هۆزەکانی کوردستانی ڕۆژئاوا، گورزێکی کوشندە لەئاشورییەکان بدات بەلام پاشای ئاشور بێ بەفیڕۆدانی کات، دەستەی سیتی لەم هاوپەیمانێتیە هێناوەتەدەر و پەیوەستی خۆی کردووە و بەهۆی ئەم سیاسەت و چارەندێشییەوە، خۆی لەم مەترسییە ڕزگار کردووە بەلام دەولەتی ماد لەویست و مەبەستەکەی خۆی پەشیمان نەبۆتەوە و چاوەڕوانی دەرفەتی گونجاو بووە.

لەسالی ٦٣٤ پ.ز پەریوەرز (فەریبوزن) چوارەم پاشای ماد، (یۆنانییەکان بەفەرلوەرس یا فەرلوەتیس) ناوی دەبەن)، هێرشی کردۆتە سەر ئاشور بەلام نەیتوانیوە سەرکەوتن بەدەست بێنێت و لەو جەنگەدا کوژراوە. تا ئەوەی هووەخشتەر، یانی کولکساری یۆنانییەکان، ئارەزووەکەی باوکی هێنایەدی و دەولەتی ئاشوری بۆ هەمیشە لەناو بردووە. (دواتر ئامارەی پێدەدەین).

٢. تایەفەی نایری (نائیری). ئەم دەستە بوزرە پێش دووایین کۆچ، یانی کۆچی پارس و ماد بۆ خاکی ئێرانی ئەمڕۆ، لەکوردستانی ڕۆژئاوا بوون. لەبەلگەنامە کۆنەکان ئامارە بەناوی ئەم دەستەیە نەدراوە بەلام لەرۆژگاری ئاشورییەکان ئامارە بەناوی ئەوان دراوە.

ئەگەری هەیە وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، ئەم دەستەیە بەشێك لەهۆزی سوبارییەکان بن و دواتر زاڵ بوون و وشەی نایری جێگەی وشەی سوباری گرتبێتەوە. یا بەهۆی نزیکی ئەوان لەڕووباری دیجلە ئەوانیان بەناهاری ناو بردووە و دواتر ئەم ناوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە و بۆتە نایری. گوند و هۆزەکانی ئەری شەمزینان و ئەدری ناوچەکانی سنە، ئەگەری هەیە پاشماوەکانی ئەم دەستەیە بن.

میجرسۆن دەڵێت: ئەگەر لەسەدەی پانزە و دوانزەی پێش زایین سەیرێکی کوردستان بکەین، دەبینین باوەگەورێکانی ماد، نایرییەکان بوون. ئەگەر ئەم بۆچوونەی میجرسۆن ڕاست بێت، مادەکانیش لەکوردەکانی ئارارات کە بەم دواییانە هاوشێوەی گودی بەرەو ڕۆژهەلات زەمین هاتن بەلام ئەمە لەگەڵ بەڵگەنامەکانی سەدەی نۆیەم و هەشتەمی ئاشوری جیاوازە.

ناوبانگ، دەسەلات و بوێری نایرییەکان، لەڕۆژگارێك کەبەخت هاوڕێیەتی کردوون، بۆتە هۆی تۆقاندن و ترساندنی دراوسێکانیان و دواتر لەژێر ناوی کورد درێژەیان بەدەسەلاتی خۆیان داوە. ولاتی نایری لەقۆناغی فەرمانڕەوایەتی خۆیان، زێی گەورە بووە و تا سەرچاوەی زێی گەورە درێژ بۆتەوە. هۆزی ماد دوای رووخانی حکومەتی نایری، ڕوویان لەو ناوچانە کردووە.

جەنگی تەکلاس پالازاری یەکەم لەگەڵ بیست و سێ فەرمانڕەوای نایری لەدەشتی مەلازگەرد، لەمێژوودا بەناوبانگە و لەسەرچاوەی دیجلە، ستوونێکی سەرکەوتنی بۆ ئەم جەنگە مێژووییە دروست کردووە و لەسەر ستوونەکە چۆنیەتی ڕوودانی جەنگەکە ئاماژەی پێدراوە (ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام).

چۆنیەتی هەڵکردن و سازانی تگلاس پالازاری یەکەم لەگەڵ فەرمانڕەوا نایرییەکان بۆتە هۆی سەرسوڕمانی مێژوونووسان کەدەڵێن: ئەو لەم کارەی تەنیا چاوەڕوانی دەرفەت بووە نەهیچیتر. لەساڵی ۹۱۰ پ.ز سوپای ئاشور هێرشی کردۆتەوە سەر ویلایەتی کوتموخ بەلام لەنێوان جودی و دیجلە ڕووبەڕووی نایرییەکان بۆتەوە و شکستی پێهێناون.

توکولتی نینیبی دووەم لەنێوان ساڵی ۸۹۰-۸۸٤ پ.ز سەرقاڵی جەنگ لەگەڵ نایرییەکان بووە. بەکورتی زۆربەی پاشاکانی ئاشور لەگەڵ دەستەی بوێر و جەنگاوەری نایرییەکان سەرقاڵی جەنگ و پێکدادان بوون. لەساڵی ۷٤۳ پ.ز ئەم دەستەیە لەباکوری ڕۆژهەلاتەوە

هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتی ئاشور و تا ناوخۆی سەرزەمینەکەیان پێشڕەوییان کردووە بەڵام تەگلاس پالازاری دووەم بەزەحمەتی زۆر، ئەوانی لەسەرزەمینی ئاشور دوورخستۆتەوە و تا پشت چیای جودی بەهەڵاتن ناچاری کردوون. (مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیک، ل ٤٦٢). سەنحەریب (سەنحاریب) پاشای ئاشور (٨٠٥-٦٨٢ پ.ن) لەساڵی ٦٦٩ پ.ز لەدەوروبەری چیای جودی، جەنگێکی دووروودرێژی دژی نایرییەکان ئەنجامداوە و ئەم سەفەرەی بەسەفەری پێنجەم ناو بردووە.

ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ، میجرسۆن سەبارەت بەنایرییەکان دەڵێت: ویلایەتی نایری تەنیا بەشی سەرەوەی زنجی گەورە نەبووە. تگلاس پالازار و ئەوەکانی، هەموو ئەو هۆزانەی لەسەرچاوەکانی دیجلە و فورات و لەباکوری نیفاتسن (- ویلایەتی دیاریەکر)، خەرپوت، دەرسیمی ئەمڕۆ و لەچیای بەتلیس و تووروس نیشتەجێ بوون، بەگشتی بەنایری ناو براون. ئەم ویلایەتانە ئەو وڵاتیە کەدوای ڕووخانی وڵاتی ماد لەناوەڕاستی قۆناغی فەرمانڕەوای هەخامەنشی (٤٠١پ.ن) دەستەی کوردانی بوێر لەوێ بوون و ئەم دەستەیە، باوەگەورێی کوردانی ئەمڕ و ئەوەکانی مادی دوێنێن.

٢. تایەفەی کاردۆخی: سەبارەت بەتایەفەی کاردۆخی یا کاردۆخوی یا کاردۆشی یا کاردۆشوی کەگەزنەفۆن لە(گەڕانەوەی دەهەزارەکە) ڕووبەڕوویان بۆتەوە، لەنێوان ڕۆژهەڵاتناسەکان دوو بۆچوون لەئارادایە:

بۆچوونی یەکەم: ئەم ناوە، لەبنچینەدا وشەی گوتی کۆنە و گۆڕانی بەسەردا هاتووە کە لەتایەفەکانی بەشەی یەکەم یانی کوردەکانی ئارارتن و بەپێی تێبینیی سەدەکان، ناوەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووە و کوتی بەکاڵ عەرەبی و دواتر بۆتە کورتی و کوردی و سەرئەنجام بۆتە کاردۆخی.

بەپێی لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ، مستر درایوار ع وشەی کورتی ڕۆژگاری توکولتی نیراری پاشای ئاشور و ع وشەی کاردای ڕۆژگاری ئاراد ئاناری پاشای لاکاش و ع وشەی کاردۆخوی یا کاردۆشوی گەزنەفۆن و ع وشە هاوشێوەکانی دیکە، هەموویان یەک ناون و بەکوردەکان وتراوە بەهەمان شێوە کەدوکتۆر سپایزار ئەم بۆچوونە پشتڕاست دەکاتەوە (پێشتر ئاماژەمان پێدا).

کەواتە بەپێی ئەم بۆچوونە، دەستەی کاردۆخی دەبێت پاشماوەی گوتییەکانی کۆن بن

کەدەستیان بەسەر شومێر و ئاکاد گرت و لەکوردانی زاگرۆسن.

بۆچوونی دووەم: ئەوەی دەستەی کاردۆشوی ئەگەری هەیە لەکاتی هاتنی ماد و پارسەکان بۆ ئێرانی ئەمڕۆیی یا دوای ئەوە، یانی لەناوەڕاستەکانی سەدەی حەوتی پ.ز هاتوونە کوردستان و نیشتەجێ بوون و دواتر هۆزەکانی دیکەی کوردیان تێکەڵ بەخۆیان کردووە.

بۆچوونی سێر سیدنی سمیت هاوڕای ئەم بۆچوونەیە و دەڵێت: دەستەی کاردۆشوی زمانێکی جیاواز و سەربەخۆیان بووە و هیچ پەیوەندییەکیان لەگەڵ پارسەکان نییە و لەپارسەکان کۆنترن.

جیاواز لەوە لەنێوان ئەم تایەفە و هۆزە گەورە و بەناوبانگانەی کورد، زۆر لق و هۆزی دیکەی نەناسراو بوونیان بووە کە لەبەڵگەنامە مێژووییەکان جارناجار ئاماژە بەناوی ئەوان دەدرێت. بۆنموونە سێر ئەلموستید دەڵێت: عەشیرەی موسری کەباوەگەورێکانی عەشیرەی مسوری یا مزوری ئەمڕۆن، لەرۆژگاری سەنحاریبیش (٧٠٥-٦٨٢ پ.ن) وەك ئێستا لەنێوان دوو لقی ئاوی خازر نیشتەجێ بوون. (مێژووی کۆنی ئاشور، ل ٣٣٢).

سەرتەکانی ڕۆژگاری ئاشور ئەگەری هەیە عەشیرەی سەید بن کەسێر مارك سایکس لەباکوری زاخۆ ڕووبەڕوویان بۆتەوە و (ت) بەپێی یاسایەکی باو بۆ (د) گۆڕاوە. بەکورتی بەپێی مێژوو و بەڵگەنامە بڵاوپێکراوەکان، لەسەردەمانێکی زۆر کۆنەوە یانی لەو کاتەوەی لافاوی کۆچی کوردانی ئارارات و ڕۆژهەلآت زەمین دەستی پێکردووە و ماد و پارس بۆ سەرزەمینەکانی ئەمڕۆیی خۆیان هاتوون، ناوچەی کوردستانی ئەمڕۆ، نیشتمانی ئەو خەڵکانە بووە کە بەکوتی یا گودی، یانی ئاراراتی ناویان براوە و بەکورتی یا کوردوانیش ناویان هاتووە. ئەم وشانە تەنیا بەدەستی گەورەی کوردان وتراوە کە لەخۆگری تیرە جیاوازەکان بووە و زمانێکی زۆر کۆنی پاکیان بووە و لەناو هەموو ڕووداوەکانی مێژوو و پێشکەوتنەکانی ڕۆژگار، زمان و خوێن و دروشم و داب و نەریتە نیشتمانی و نەتەوەییەکانی خۆیان لەتێکەڵ بوون بەبیانییەکان پاراستووە.

دوای ئەوەی ماد و پارس پاشایەتی دێرینەی خۆیان لەدەست داوە، پارسەکان، بوونەتە فەرمانبەری فەرمانڕەوایی پارتەکان (-ئەشکانی) بەلآم مادەکان خۆیان بەدوور گرتووە و لەناو چیاکان و شوێنە تۆکمە و بەهێزەکانی سروشت ژیانیان بەسەر بردووە و لەبەر ئەمە مێژووەکەیان لەژێر ناوی کوردوان، یانی کوردەکان بەردەوامی بەخۆیەوە بینیوە. گەزنەفۆن

ڕووبەڕوویان بۆتەوە و ئەوانی بەکاردۆخییەکان ناو بردووە و سەبارەت بەوان، کتێبی بەناوبانگی گەڕانەوەی دەهەزار کەسەکەی نووسیوە.
هەرکەس ئەو کتێبە بخوێنێتەوە، دەزانێت ئەم سەردارە یۆنانییە یانی گەزنەفۆن لەگەڵ سوپاکەی، چەندە بەڵا و زەحمەت و دژواری بەدەستی کوردەکان لەکاتی تووژس چێشتووە.
ئەو ناوچانە ئەمڕۆ بەهەکاری (-کوردستانی ناوەند) بەناوبانگە.
میجرسۆن دەڵێت: ئەم دەشت و چیاکانی سەرەوەی ڕێگەی نورفە بۆ موسڵ کە لەسەرچاوەکانی مێژوودا بەناوبانگن، لەنێوان ویلایەتەکانی باکور و باشوری جەزیرە (-میزۆپۆتامیا) سنورێکی سروشتی و سیاسی ڕێك بووە و ئەو چیا بڵند و تاریکانە توری عابدین کە لەکۆندا بەنیفات ناوی براوە و هەنووکە لەمیر کراوە، سەرچاوەی ڕووباری دیجلەن. لەکۆندا بەڕووباری دیجلەیان وتووە تیگریس.
لەڕۆژگاری تگلاس پالازاری یەکەم، پاشای ئاشور (١١٠٠ پ.ن) سنوری باکوری ئاشور یانی لای سەرەوە، هەمان چیاکانی نیفات بووە و لەپشتیەوە وڵاتی نایری. ئەم پاشا گەورە بەردەوام هەوڵیداوە دەست بەسەر ئەو ناوچەدا بگرێت. دواتر سەرزەمینی نایری بۆ کوردوان گۆڕاوە کەکۆی وشەی کردۆیە یانی کوردان.
لەم روون کردنانەی سەرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی ئەم دەستەی کوردە زۆر کۆنن و کۆنتر لەقۆناغی زوحاکی عەرەبین کەدەستەیەك لەمێژوونووسان ناشارەزایانە نووسیویانە کوردەکان لەنەوەکانی زوحاکی هەڵاتوون.
بەشێوەیەکی روونتر بڵێیم کوردان لەسەرەتاکانی کۆچی ناری ئەژادەکان بۆ ناوچەکانی ئێستا یا پێش ئەوە، هاتوونەتە ئەم سەرزەمینەی کەناوی کوردستانە و تیایدا بڵاوبوونەتەوە.

تایەفە لاوەکییەکانی کورد

تایەفە لاوەکییەکانی کورد نزیکەی پێنسەد لقیان لێ دەبێتەوە کە لەکوردستان و ناوچەکانی دراوسێ بڵاوبوونەتەوە. دەستەیەك لەمێژوونووسان، کەم تا زۆر ئاماژەیان بەتایەفەکانی کورد داوە بەڵام تا ئێستا هیچکام بەتەواوی ئاماژەیان بەهەموو هۆزەکانی کورد نەداوە. بۆ نمونە مەسعودی لەکتێبی (مروج الذهب) ئاماژەی بەزیاتر لەچەند هۆز

نەداوە. لەکتێبی (التنبیە)یش تەنیا عەشیرەی بازینجانی پێ زیاد کردووە.

ئیستەخری لە لاپەرەی ١١٥، ئاماژەی بەسێ هۆز داوە. نشینگە و شوێنی نیشتەجێبونی هۆزە کوردییەکان بەپێی خشتەیەك نیشان دەدات. دووبارە ئیستەخری لەلاپەرەی ٩٨، ئاماژە بەرموم دەدات. دوای رمومیش سی و سێ هۆزی کورد بەفارس ناو دەبات. کوری حوقل و موقەدەسیش وتەکانی پشتڕاست دەکەنەوە و ژمارەی خێوەتەکانی ئەوان بە ٥٠٠،٠٠٠ دەخەملێنێت.

لە(فارس نامە، مسالك الابصار، معجم البلدان، صبح الاعشی، و التثقیف)، ئاماژە بەبەشێك لەهۆزە کوردییەکان دراوە. بەتایبەت لە(مسالك الابصار) ئاماژە بەبیست ویلایەت دەکات کەشوێنی عەشیرە کوردەکان بوون. دواتر ئاماژە بەدەستەیەکی دیکە لەعەشیرەکانی کورد دەدات. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین هیچکام لەمێژوونووسان ئاماژەیان بەهەموو هۆز و عەشیرە کوردییەکان نەداوە. هەروەها دەۆست و خانیکۆف و دۆکتۆر دانیلۆ و کەسانی دیکەیش نەیانتوانیوە لەرووی بنەمایەکی زانستی، بارودۆخی هۆز و عەشیرە کوردییەکان روون بکەنەوە. ئەو کەسانەی دەیانەوێت سەبارەت بەبارودۆخی هۆز و عەشیرە کوردەکان زانیاری تەواو بەدەست بێنن، دەتوانن کتێبی (مسیۆ ئەلکساندریابا، کۆمەڵێك تێبینی و گێرانەوەکان سەبارەت بەکوردستان، ١٨٦٠) و کتێبی (مسیۆ نیکیتین) و بەرگی بیست و یەکی (ئەنسیکلۆپیدیای گەورە) و کتێبی هانری و کاپیتان های و میجرسۆن و سێر مارك سایکس (دوواین میراتی خلیفە) و پرۆفیسۆر ئەکیازاروو و دوکتۆر ریچ و ئەراکلیان و مورگان و (شەرفنامە) و ... بخوێننەوە چوونکە زانیارییەکانی ئەم کتێبانە تارادەیەك زیاتر وباشترە. ئێمەیش بۆ ئەوەی لەم بەشەدا کەمتەرخەمیمان نیشان نەدابێت، ناوی عەشیرە سەرەکییەکانی کورد کە لەبوونی ئەوان دڵنیایین، ئاماژە پێدەدەین، لەگەڵ ئەوەیشدا ژمارەی دانیشتووان یا بنەماڵە و شوێنی ئەوان و کورتەیەك لەبارودۆخیان دەخەینە روو.

ئەلف:

١. ئاتمانیکان: نزیکەی پێنج هەزار بنەماڵەی کۆچەرین. لەدەربەندی بەتلیس و بۆتان و موش و ئانکارا بڵاو بوونەتەوە.

٢. ئاخە سوری: نزیکەی پەنجا بنەماڵەن. بەشێك لەتایەفەی مەندەمین. لەگەرمەسێرەکانی کوردستان نیشتەجێن.

٣. ئاخ چەشمی (ئاق چەشمی): نزیکەی سێسەد بنەماڵەن لەرۆژئاوای سیواس نیشتەجێن.

٤. ئازەرکانی: کوڕی حەوقل لە (دیوان الصداقە، ل ١٨٧-١٨٥ ئامارەی پێداون. مقدسیش وتەکەی پشتراست کردۆتەوە. ئیستەخری، فارس بەنشینگەی ئەوان دەزانێت.

٥. ئادمانلی: نزیکەی سەد و هەشتا بنەماڵەن و لەنزیک بایەزید نیشتەجێن.

٦. ئارتوسی: چەندین تیرەن: عزئەلدینی، مەرزەکی، مامەرەش، مامەند، ئالان، بەروز، جەریکی، شەیدان، مامخور، خاویستان، شەرفان، مامەدان، گاودان، زەفکی، زیدەک، هافیجان. هەموویان لەسەریەک نزیکەی چوارهەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی موسڵ (-دەوروبەری قوش و زاخۆ و دهۆک) و تورکیا (بەیت ئەلشەباب و خوشاب و شەتاخ) نیشتەجێن.

٧. ئازادبەختی: لەخورەم ئاباد و دولفان و خاوە و تورهان بلأوبوونەتەوە.

٨. ئازاد دۆختی: کوڕی حەوقل لەدیوان الصداقە ئامارەی پێداون و ئیستەخریش شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەوان بەفارس دەزانێت.

٩. ئاشمیشارت: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەدەوروبەری خەرپوت دەژین و هەموویان شیعە مەزهەبن.

١٠. ئاکۆ: نزیکەی هەزار بنەماڵەن، لەباکوری ڕانیە، پارێزگای ئەربیل.

١١. ئالاک، لەفارس نامە ئامارەی پێدراوە کە لەکوردەکانی فارسن.

١٢. ئالیکانلی: سەد و پەنجا بنەماڵەن و بلأو بوونەتەوە.

١٣. ئامرزان: چەند بنەماڵەیەک لەدەوروبەری سیورک.

١٤. ئایرۆ: سەد بنەماڵەن، کۆچەرین و لەباکوری بالیانی پارێزگای موسڵن.

١٥. ئەبو تاهیر: چەند بنەماڵەیەکن لەدەوروبەری سیورک

١٦. ئەجاخی: چەند بنەماڵەیەکن لەوەرزنە و کوی (-ئەجاخ کاخەری) لەناوچەکانی موکری و سابلأخ (-مهاباد).

١٧. ئەحمەد زەینەل: لەناوچەکانی سنەن.

١٨. ئەحمەد وەند: لەهەمەوەند دەژین.

١٩. ئیختیار ئەلدینی: مناڵەکانی ئەمیر ئیختیار ئەلدین لەفەرمانڕەوالکانی بانە.

٢٠. ئەردەلأن: لەشاری سنە و گوندەکانی دەوروبەری و تاران و هتد بلأو بوونەتەوە. فەرمانڕەواکانی سنە لەم هۆزەن. سەرەتا لەشارەزوور فەرمانڕەوایەتییان کردووە. دواتر دەستیان بەسەر سنەدا گرتووە. هەندێ کات ملکەچی فەرمانەکانی دەوڵەتی ئێران بوون و هەندێ کات ملکەچی فەرمانەکانی دەوڵەتی عوسمانی (=تورکیا) و هەندێ کاتیش سەربەخۆ. ڕووداوەکانی تایبەت بەوان لەبەرگی دووەمی ئەم کتێبە ئاماژەی پێدەدرێت.

٢١. ئەروک: یا یوروک: (=ئەروکی چیلی) چوارسەد بنەماڵەن لەنێوان ئاماسیە و تەوقات.

٢٢. ئەزەلی: چەند بنەماڵەیەکن لەدەوروبەری موش.

٢٣. ئیسحاقی: کوری حەوقل لەدیوان ئەلصداقە، ئاماژەی پێداون. نشینگەی ئەوان فارسە.

٢٤. ئیسماعیل عەزیزی: نزیکەی شەشسەد بنەماڵەن. گەڕۆکن. زستان لەخاکی ئێران بەسەر دەبەن و هاوین لەنێوان دوکان و چیای توقمان و سورداش نیشتەجێن. ئەم دەستەیە جیاوازە لەئیسماعیل عەزیزی کە سەر بەجافەکانن.

٢٥. ئەشتەهاری: کوری حەوقل ئاماژەی پێداون. مەقدەسی پشتڕاستی کردۆتەوە. ئیستەخری شوێنی نیشتەجێبوونی ئەوان بەفارس دەزانێت.

٢٦. ئەشنویە: لەدەوروبەری شنۆ و لاهیجان دەژین.

٢٧. ئەلخاص: بەئەلخاس یا ئەلقاسیش ناویان دەبەن. نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەباشوری ڕۆژهەلأتی حەلەب چیاییەك بەم ناوە بوونی هەیە. ئەم عەشیرە لەنێوان بەهەسەنی و فورات نیشتەجێن.

٢٨. ئەلیا: عەشیرەیەکی کۆچەرین. نشینگەی ئەوان خەرپوتە.

٢٩. ئیمامی: نزیکەی حەفتا بنەماڵەن لەناوچەکانی جوانڕۆ. لەریزی جافەکانن.

٣٠. ئەمبارلو: ئەنبار لو (=هەمارلو). لەعێراقی عەجەم بلأو بوونەتەوە. لقێك لەلوڕەکانیش بەم ناوە بەناوبانگە.

٣١. ئەورامی یا هەورامی: هۆزێکن کەخۆیان بەمناڵەکانی بەهمەن دەزانن. لەناوچەکانی هەورامانی سنە نیشتەجێن. زیاتر لەدوو هەزار بنەماڵەن.

٣٢. ئیلە رووتی: لەعەشیرەی ئیناخین. زستان لای ڕووباری سیروان و هاوین لەنێوان جوانڕۆ و هەورامان نیشتەجێن.

٣٣. ئیناخی: نزیکەی پەنجا بنەماڵەن لەناوچەکانی جولنێرۆ. هاوینان دەڕۆنە چیای شاهۆ لەزنجیرە چیای زاگرۆس. ئەوان لقێك لە لقەکانی جافن و ناوی گەورە باوەگەورێی ئەوان ئیناق بووە.

٣٤. ئەیوبییان: ئەوان بەمناڵەکانی ئەیوب و سوڵتانەکانی میسر و شامیش دەزانن. سەلاح ئەلدینی ئەیوبی لەوانە. لەناوچەکانی کەرکوك و شوێنەکانی دیکە بلاو بوونەتەوە.

٣٥. ئەیوتوند: بەئێتی وەندیش ناسراون. هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی دولفان و تورهان و پیشکو نیشتەجێن.

ب-

١. باباجانی: لەگەڵ قوبادییەکان، نزیکەی هەشتسەد بنەماڵەن. لەعەشیرەی جافەکانی جولنێرۆن کەئەمیر تەیمور ئەوانی لەخاکی دەوڵەتی عوسمانی (- بەمین ئەلئەرمینی ئەمرۆ) بۆ خاکی ئێران کۆچ پێکرد و لەتەختەقاپو نیشتەجێی کردن. دەستەیەك لەوان لەکەرمند نیشتەجێن.

٢. بابان: ئەوان بەمیرەکانی بەبەیش ناو دەبەن. لەناوچەکانی سلێمانی و سنە بلاو بوونەتەوە. لقێك لەعەشیرەی کرمانجن و خالید کوڕی وەلیدیان خۆش دەوێت و بەڕێزەوە ناوی دەبەن (؟) بەپێی گێڕانەوەی خۆیان لەسەر دەستی خالید کوڕی وەلید باوەڕیان بەئیسلام هێناوە. (بەپێچەوانەوەی ئێرانییەکان کە لەسەر دەستی عومەر کوڕی خەتاب باوەڕیان هێنا و ئێرانییەکان خراپەی ئەو دەڵێن.)

٣. باجەلان: دوو تیرەن: جەمور و قازانلو. لقێك لەعەشیرەی لەکن کەجیاوازە لەعەشیرەی لوڕ. نزیکەی هەزار و سێسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی قورەتو و هۆزێن و شێخان و قەسری شیرین و قازانیەی مەندەلی نیشتەجێن. لەناوچەکانی دەرگەزێن و ڕووبدباری قەزوێن نزیکەی حەفتا بنەماڵە دەبن.

٤. بادەلی: نزیکەی هەزار بنەماڵە لەوان لە لەشکەر و یوزغادان. حەوتسەد بنەماڵەیان لەزلزان. هەموویان شیعە مەزهەبن.

٥.بادینان: بەبەهادینان و فەرمانڕەواکانی عیمادیەیش ناویان دەبەن. باوەگەورێی ئەوان ناوی بەهائەلدین بووە. ئیبن خەلدون لەمێژووی بەربەر، ئاماژەی بەعەشیرەی بادینی کورد

دلوە و جەزیرە بەشوێنێ نیشتەجێ بوونی ئەوان دەزانێت.

٦. باران: هۆزێکن لەسیورك.

٧. بارزان: دووهەزار و حەوتسەد و پەنجا بنەماڵەن. لەباکوری زێی گەورە و شاری زێباردانی پارێزگای موسڵ نیشتەجێن.

٨. باریسمان: مەسعودوی لە (مروج الذهب) ناوی ئەوانی لەگەڵ عەشیرەکانی چیاکان هێناوە.[1]

٩. بازوکی: لەناوچەکانی قەزوێن وتاران بڵاو بوونەتەوە. دوکتور فەریج دەڵێت: نزیکەی پێنج هەزار بنەماڵە لەعەشیرەی پازوکی لەنزیك یەریڤان دەژین (کوردلەر، ل ٣٥).

١٠. بازیکلی: نزیکەی حەفتا بنەماڵەن. لەباکوری مەلازگرد نیشتەجێن.

١١. بازینجان: مەسعودی لە(التبیه) و یەعقوبی و ئیستەخری لەمێژووەکەی خۆیان ناماژەیان پێداون و ئیسفەهان بەشوێنێ نیشتەجێ بوونی ئەوان دەزانن.

١٢. باسیر یا باسری یا باسریە: لەشارەزوور بوون. دواتر رویان کردۆتە میسر و شام. لەئنسیکلۆپیدیای ئیسلام، لەجیاتی ئەوان ئاماژەی بەناوی مابیر دلوە.

١٣. باشمانلی: لەنێوان مەلازگەرد و ئەلشگەردن.؟

١٤. باشناوی: لەناوچەکانی زۆزان بوون ك (معجم البلدان) دەنووسێت: ناوچەی نێوان موسڵ و خیلاّت و سەلْماسە و بەقەلاّ و حەسارەکان دەورە دراوە.

١٥. باشوکی: لەناوچەکانی ڕەوانسەری سنە نیشتەجێن.

١٦. باکیلی: ئیستەخری و کوڕی حوقل ئاماژەیان پێداون بەلاّم مەقدەسی ئامارەی بەناوی سالایی دلوە. لەفارس نیشتەجێ بوون.

١٧. بالابرانلی: پێنسەد و شەست بنەماڵەن. لەکەنارەکانی ڕۆژئاوای فورات و لەکەنارەکانی ئەگین و باشوری ئەرزەنجان نیشتەجێن.

١٨. بالاوەند: سێسەد بنەماڵەن، لەناوچەکانی هەلیلان و زەردەلاّن.

١٩. بالاگریوە: لقێك لەلقەکانی لوڕن. لەناوچەکانی کرماشان نیشتەجێن.

٢٠: باڵك: هەزار و دووسەد بنەماڵەن. لەسەرەوەی ڕووباری ڕەواندز (- ناوچەکانی هەولێر)،

---

[1] - مەبەست لەچیاکان (چیاکانی کوردە) کەولاّتی عەجەم لەسەرزەمینی عەرەب جیادەکاتەوە. لەچیاکانی هەمەدان و شارەزوور دەستپێدەکات تا نزیك ویلایەتی تەکفور کەولاّتی سیس و سنوورەکانیەیتی، درێژ دەبێتەوە.

خاوەنی شەست گوندن.

٢١. باڵکان: نزیکەی سێسەد بنەماڵەن. لەعەشیرەی زەنگنەن. ناوەکەیان لەناوی گوندەکەیان (باڵکان) وەرگرتووە.

٢٢. باڵیان: نزیکەی حەفتا بنەماڵەن لەنزیک خۆی.

٢٣. بالیلۆمند: یا بەفیلۆمند یا باڵیومند.

٢٤. بانە: نزیکەی سێ هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی بانە نیشتەجێن. خاوەنی ١٤٥ گوندن. لەخودی شاری بانە نزیکەی هەشتسەد بنەماڵە دەژین.

٢٥. باوەنور: لەخوراسان نیشتەجێن.

٢٦. بەختی: (-بەختیان- بۆتان): چوار تیرەن: سەندی، محەممەدی، راستی، دەنیکی. زۆزان بەشوێنی نیشتەجێ بوونی ئەوان دەزانن. ئەم هۆزە نزیکەی سێ هەزار بنەماڵە بوون. هەزار بنەماڵەیان لەموسڵ، پێنسەد بنەماڵەیان لەعەقر نیشتەجێ بوون. لەئێستادا لەناو تایەفەکانی دیکەی کورد بڵاو بوونەتەوە.

٢٧. بەختیاری: لەتایەفەی لوڕی گەورەن. دوو لقن: چوار لەنگ، حەوت لەنگ. حەوت لەنگییەکان لەبروجێرد و گوڵپایەکان و چوار لەنگییەکان لەکرماشان و ئیسفەهان و شوشتەر و چیای زەرد و چیای سەوز نیشتەجێن. نزیکەی شەست هەزار بنەماڵەن. هەردوو لقەکە ٣٥ تیرەن. (بۆ زانیاری زیاتر، جوگرافیای سیاسی ئێران، ل ٧٢). دوکتۆر فەریچ لەکتێبی (کوردلەر)، کورد بوونی بەختیارییەکان پشتڕاست دەکاتەوە. ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ کەرزن، ژمارەی دانیشتوانی بەختیاری لەساڵی ١٩١٨ زایینی بە ١٧٠،٠٠٠ کەس دەخەمڵێنێت. ڕەچەڵەکی ئەوان بۆ گەشتاسپی کوردکیانی دەگەڕێنتەوە کە هەندێک لەگەڵ گەشتاسپی پێشدادی بەیەکی دەزانن. (ئەمە هەڵەیە).

٢٨. بەدری: لەئێستادا بڵاوبوونەتەوە.

٢٩. بەدلیسان: ئەوان بەفەرمانڕەواکانی بەدلیسیش ناو دەبەن.

٣٠. برلخوی: نزیکەی سێسەد هەزار کەسن. لەکەنارەکانی کەلات، کەسنووری نیشتەجێ بوونی ئەوان نزیکەی دووسەد و بیست میل درێژ دەبێتەوە، نیشتەجێن. حکومەتی ناوەندی بەلوچستان کەکەلاتە، لەژێر سەرۆکایەتی ئەم عەشیرەدایە کە لەتیرەی کامبرانییە. بەشێک لەم عەشیرە لەویلایەتی سندی هیندوستان نیشتەجێن.ژمارەیان ٤٨،١٨٠ کەسە. ئەم عەشیرە

سوونی مەزهەبن. (ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام).

٣١. برادۆست: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەهوباتو و قەرەتۆرە و مەریوان و ناوچەکانی نزیك سنە نیشتەجێن. ئەم تایەفە بۆ کەهیا ساڵح دەگەڕێتەوە کەئەمیر تەیموری گورکانی ئەوی لەگەڵ دوو هەزار بنەماڵە لەعەشیرەکەی لەخاکی دەوڵەتی عوسمانی بۆ کوردستانی ئێران کۆچ پێکردووە.

٣٢. بەرازدۆختی: ئیستەخری و کوڕی حوقل و مەقدەسی، ئاماژەیان بەناوی ئەوان داوە و شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەوان بەفارس دەزانن.

٣٣. بەرازیە: نزیکەی نۆ هەزار بنەماڵەن. لەعەشیرەی بەریزانلی کە لەدەوروبەری سەروج نیشتەجێن: دوانزە تیرەن کەبریتین لە: کیتکان، شێخان، نوکیان، شەدادان، مەلی دینلی، مەعافان، زۆران، پیجان، قەرەکیچان، دنیان، میردیدان.

٣٤. بەرزنجی: نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن و لەناوچەکانی کەرکوك و سنە و خانەقین نیشتەجێن. شێخەکانی بەرزنجە لەوانن.

٣٥. بەرکیلی: هەزار بنەماڵەن و لەباشوری قەرەشەهر، لەکەنار ڕووباری قەزەل ئیرماق نیشتەجێن.

٣٦. بەرواری: هەزار و حەوتسەد بنەماڵەن، لەباکوری ڕووباری کارە کەدەڕژێتە نێو زێی گەورە لەپارێزگای موسڵ، نیشتەجێن. ئەم هۆزە دوو تیرەن: بەرواری سەرو کەحەوتسەد بنەماڵەن، بەرواری خواروو کەهەزار بنەماڵەن.

٣٧. بەریزانلی: نۆسەد بنەماڵەن. لەنزیکی دەریاچەی وان نیشتەجێن و لقێکن لەعەشیرەی حەسانلی.

٣٨. بوشری: لەنێوان سەعرەد و مەیافارقین و دیاربەکر نیشتەجێن. لەناوچەکانی کرماشان و شیرازیش دەبینرێن.

٣٩. بەکران: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن لەعەشیرەی بەکراتونیانی کۆن. زستان لەنزیك دیاربەکر و هاوین لەنزیك سەعرەد بەسەر دەبەن.

٤٠. بەڵباس: هۆزێکی گەورەن لەناوچەکانی موکری و سابلاخ.

٤١. بەلیکار: نزیکەی سەد و هەشتا بنەماڵەن لەباکوری جۆلەمێرگ.

٤٢. بەلیکان: شەش هەزار بنەماڵەن، لەناوچەکانی موش نیشتەجێن. هەموویان زازا و شیعە

مەزهەبن.

٤٣. بەلیکانلی: دووسەد و پەنجا بنەماڵەن. ژمارەی دانیشتووانەکەیان نزیکەی دەهەزار کەسە. لەنزیك مەرعەش نیشتەجێن.

٤٤. بەلیلوەند: بەباڵیلوەند و باڵیوەندیش ناویان دەبەن. نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەهەنگوژان و ناوچەکانی گاوەردی سنە نیشتەجێن. لەنێوان سلێمانی وکەرکوك و ناوچەکانی کرماشانیش دەبینرێن.

٤٥. بەنداد مەهدی: نیستەخری وکوری حوقل و مەقدەسی ئاماژەیان پێداون و دەڵێن لەناوچەکانی فارس نیشتەجێن.

٤٦. بەندەداکی: نیستەخری و کوری حوقل و مەقدەسی ئەم عەشیرەیان بەیەکێك لەعەشیرەکانی کورد فارس ئاماژە پێداوە.

٤٧. بۆرەکەیی: نزیکەی چوارسەد و پەنجا بنەماڵەن. لەزەهاو و عێراقی عەرەب و لەیلاق و ئیسلەمد ئاباد و ناوچەکانی حسین ئاوای سنە، نیشتەجێن. لەهۆزی مەندەمین. باوەگەورەی ئەوان ناوی بۆرەکە بووە.

٤٨. بوزیکان: نزیکەی سەد و هەشتا بنەماڵەن. لەناوچە جیاجیاکان بڵاوبوونەتەوە.

٤٩. بۆڵی: نزیکەی سەد و پەنجا بنەماڵەن. لەناوچەکانی هەولێر نیشتەجێن. هاوین لەباشوری باڵەکەن و زستان روودەکەنە شاری کۆی.

٥٠. بەهادینان: هەمان بادینانە کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

٥١. بەهارەوند: نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەکیالان لەباکوری دزفول نیشتەجێن. لەتایەفەی دیرکوەندن.

٥٢. بەهتویی: یا بی تویی، نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەباکوری ڕۆژئاوای کرماشان نیشتەجێن. میرنەجمەدوەند و دەم سەقاوەند لەلقەکانی ئەم هۆزەن.

٥٣. بەهیرماز: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن.. لەکەنارەکانی خەرپوت نیشتەجێن. زازان و هەموویان شیعە مەزهەبن.

٥٤. بیبانی: نزیکەی چوارسەد بنەماڵەن. لەشاری خانەقین و باکوری کەرکوك و سلێمانی نیشتەجێن.

٥٥. بیتیاوەند: چەند بنەماڵەیەکن لەباکوری ڕۆژئاوای مەندەلی.

٥٦. بیتیارەوەند: چەند بنەماڵەیەکن لەباکوری سنە. یانی باکوری ڕۆژئاوای کرماشان.

٥٧. بیرانوەنـد: بەبیرانوەنـدەیش بـەناوبانگن. نزیکـەی دە هـەزار بنەماڵـەن. ژمـارەی دانیشتووانەکەیان زیاتر لەشەست هەزار کەسە. دوو لقی سەرەکییان هەیە: بیرانوەندیار ئەحمەد و بیرانوەند مال ئەسەد. هەر لقە و بیست و شەش تیرەن. لەدۆڵی چینی، هەرو، بوزهـەل، گـەروی عـەزیز و گـەروی دینـار نیشتەجێن. لەتایفـەکانی سـەرەوەی گەریوەنـدن لەلقەکانی لوڕ. (بۆ زانیاری زیاتر: جوگرافیای سیاسی ئێران، ل ٦٦ و ٦٧).

پ

١. پاپی: نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەسیزار و چیاکانی هەشتا پاڵو و قیراب و باکوری دزفول نیشتەجێن. لەتایفەکانی سەگوەندن.

٢. پاتاقی: لەناوچەکانی کرماشان، بەشی ڕۆژئاوای کەرەند نیشتەجێن.

٣. پـازوکی: لەناوچەکانی ڕەوانسەر و چیای شاهۆ نیشتەجێن. بەشێکیان لەناوچەکانی لەیلاخ نیشتەجێن.

٤. پالانی: نزیکەی سێسەد و پەنجا بنەماڵەن. لەنێوان زەنگ ئاباد و قەرەتەپە و ڕۆژهەلاتی سیروان و دەگاگا نیشتەجێن.

٥. پایرەوەند: نزیکەی هەشتسەد بنەماڵەن. لەچیای پەراو، باکوری ڕۆژهەلاتی کرماشان و باشوری ڕۆژئاوای دینەوەر نیشتەجێن.

٦. پەچناوەند: ئەم هۆزە لەناوچەکانی خوراسان نیشتەجێن.

٧. پەریـشەیی: نزیکـەی هـەزار بنەماڵـەن. لەناوچـەکانی ئیـسپەندئاوا و گـاورەوودی سـنە نیشتەجێن.

٨. پـسانی: ئـەولیای چـەلەبی، ئـەم هـۆزە بەیـەکێك لەعەشیرە کوردییـەکان دەزانێـت (بـەرگی چوارەم، ل ٧٥).

٩. پـشدەری: نزیکـەی دوو هـەزار بنەماڵـەن لەناوچـەکانی پـشدەر (پارێزگـای سـلێمانی) نیشتەجێن. (مـاوەت، مەرگـە، قەلادزێ، شـاربازێڕ). بـەمیراودەلیش ناویـان دەبـەن. واتـا میر عەبدولعەلی. ئەم هۆزە سێ تیرەن: بابەکرئاغا، مەحمود ئاغا، عەباس.

١٠. پنجینان: نزیکەی نۆسەد بنەماڵەن. لەباکوری سەعرەد و ناوچەکانی موش نیشتەجێن.

١١. پنیانیشلی: ئەم هۆزە نۆ تیرەن: زیدان، بارکشان، کەنار بەروش، سورە تاوان، بەلیجان، گوجی، بەلی، شویلان، موسانان، نزیکەی هەزار و دووسەد بنەماڵەن لەرۆژهەڵاتی ورمێ.

١٢. پنیجاری: نزیکەی چوارسەد و پەنجا بنەماڵەن لەرۆژئاوای موش.

١٣. پوران: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن، لەنێوان دیاریەکر و موش.

١٤. پیران: نزیکەی شەشسەد بنەماڵەن. لەباکوری رانیە و ناوچەکانی سابلاغ، موکری مەهاباد نیشتەجێن. لەبەڵباسییەکانن.

١٥. پیزان: سێ بنەماڵەن لەلاهیجانی کۆن (ناوچەکانی موکری، سابلاغ) نیشتەجێن.

١٦. پیزیانلی: نزیکەی حەوتسەد بنەماڵەن. لەرۆژئاوی ئەرزەروم.

ت

١. تاپیان: نزیکەی سێسەد بنەماڵەن، گەرۆکن و لەباشوری دەریاچەی وانن.

٢. تارابی: لەتایەفەی پشتکوهن.

٣. تاریموراڤی: نزیکەی سەد بنەماڵەن لەنەقارەخان و کانی دریژ، لەتایەفەی مەندەلین و لەناوچەکانی سنە نیشتەجێن.

٤. تاکولی: نزیکەی چوارسەد و پەنجا بنەماڵەن لەرۆژهەڵاتی دەریاچەی وان. گومان دەکرێت لەتایەفەی زەیلانی بن.

٥. تاڵەبانی: نزیکەی هەزار و پەنجا بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوک و خانەقین بڵاو بوونەتەوە.

٦. تامادانی: یا تاهمادانی. لەتایەفەی کوردەکانی فارسن. ئیستەخری و کوڕی حوقل و مەقدەسی ئامارەیان پێداوان.

٧. تایگوزی: یا تایجوزی، نزیکەی پەنجا بنەماڵەن و لەناوچەکانی سنە و جوانرۆ نیشتەجێن و زستانان بۆ بی بی ناز و شێخ ئیسماعیل دەڕۆن.

٨. تایشەیی: لەعەشیرەی جافەکانی جوانرۆن. لەناوچەکانی جوانرۆ و ڕەوانسەر نیشتەجێن.

٩. تەبتەکی: هۆزێکن بچوک، بەڵام بوێر و جەنگاوەر. لەکەڵ داوود و قەمرانییە نیشتەجێن. ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام لەجیاتی تەبتەکی، بەستیکی نووسیوە.

١٠. تەرخانی: لەعەشیرە جاف موراڵدین. لەکەنارەکانی ڕەواندز نیشتەجێن.

١١. تورهانی: یا تورخانی: دوانزە تیرە: لەلقەکانی لەك، سەر بەعەشیرەی لوڕن. نزیکەی حەوت هەزار بنەماڵەن و ژمارەیان چل هەزار کەسە. لەناوچەکانی سایمەرە و خاوە و تورهان نیشتەجێن.

١٢. تەلیە: لقێك لەهۆزی حەسنانلون. لەویلایەتی کەرکار نیشتەجێن.

١٣. تەمر تورمیی: نزیکەی سێسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی لەیلاخ و باکوری سنە بڵاو بوونەتەوە.

١٤. تەمویی: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی ڕووباری قەزوێن نیشتەجێن.

١٥. تیریکان: نزیکەی شەشسەد و پەنجا بنەماڵەن. لەباکوری دیاربەکر نیشتەجێن. نزیکەی چوارسەد بنەماڵە لەبیست و چوار میلی ڕۆژئاوای ئەنکارا نیشتەجێن.

١٦. تیلەشانی: نزیکەی پەنجا بنەماڵەن. لەناوچەکانی کفری و زەرداو نیشتەجێن. (پارێزگای کەرکوك و خانەقین).

١٧. تیلەکۆیی: یا تیلە کوهی. سەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی هوباتو، تیلەکۆ نیشتەجێن. هاوینان هەندێ کات ڕوودەکەنە باشماق (-باشماخ).

چ- جاف

١. نزیکەی دوانزە هەزار بنەماڵەن. شوێنی هەمیشەیی ئەوان پارێزگای سلێمانییە. زستانان لەبانی خێلان تا سنوری قەزەڵ ڕەبات دەڕۆن. لەبەهاریش ڕوو دەکەنە شارەزوور و ناوچەکانی سنە. ئەم تایەفە دوو لقن: جاف موڕادی و جاف جوانڕۆ (-جاف کوردستانی عێراق، جاف کوردستانی ئێران). لقی یەکەم یانی جاف کوردستانی عێراق ٣٢ تیرەن کەبریتین لە: ڕەخزادی، گەلاڵی، تورخانی، شاتری، هارونی، کەماڵە، عەمەلەیی، بەدالی، سەگانی (-سەیدانی)، مەکایلی، ئیسماعیل عەزیزی، شێخ ئیسماعیلی، سۆفی وەند، ئەورولی، شوان، شێخ بەزینی، تەلانی (-جافە ڕەشکە)، غەوارە، بێسەری، قەویلە، پرخی، چوچانی، حەسەنی، ڕەشوبۆری، باشکی، موڕادی، یوسوجانی، یەزدان بەخشی، پشت ماڵە، یارەیسی، عیسایی، شەرەف بەیانی.

لقی دووەم یانی جافەکانی کوردستانی ئێران ١٥ تیرەن: قوبادی، باوەجانی، وەلەدبەیگی، ئیناخی، ئیمامی، دەتوویی، تایشەیی، تاوەگۆزی، کلاشی، نامدار بەگی، قادر مەریوەیسی،

ئێرەمزی، میرەبەگی، دەلە تازەیی، دارواشی. بەزۆری سوونی مەزهەبن.

٢. جاکیە: یەکێك لەلقەکانی حەسنانلوە.

٣. جەباری: پێنسەد بنەماڵەن. لەنێوان چەمچەماڵ و کەرکوك و شوان خاسە نیشتەجێن.

٤. جەبارەکی: مەسعودی لە(مروج الذهب) ئاماژەی پێداوە و شوێنی ئەوانی بەچیاکانی کوردستان دیاریکردووە.

٥. جوبرانلی: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەنێوان بەدلیس و موش نیشتەجێن. هەشت تیرەن: تورێنی، ئەلیکی، ئەزوینی، موخەلی، شادرلی، شێخەکان، مامەعان، عەرەب ئاغا.

٦. جەزیریان: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن لەناوچەکانی جەزیر. سێ لقن: عەزیزیان، کورکیل، ئەمنیك.

٧. جەلاوەند: لەناوچەکانی کرماشان نیشتەجێن.

٨. جەلالی: سەد بنەماڵەن. لەچیاکانی ئارارات و ناوچەکانی ئازەربایەجان نیشتەجێن.

٩. جەلیکانلی: دەستەیەکیان لەناوچەی وان، دەستەیەکیان لەمەرعەش نیشتەجێن.

١٠. جەلیلی: ئیستەخری وکوڕی حوقل ئاماژەیان پێداوە. مەقدەسی پشتڕاستی کردۆتەوە و شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەوان بەفارس دەزانن.

١١. جەلیلوەند: لەناوچەکانی دینەوەر نیشتەجێن. نزیکەی سێسەد بنەماڵەیان لەناوچەکانی قەزوێن بڵاو بوونەتەوە. هەموویان شیعەن و سەر بەعەشیرەی لوڕن.

١٢. جەمور: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن و لەزەهاو و چیاکانی ئالە پەلاق، ناوچەی ئەسەد ئابادی هەمەدان نیشتەجێن. تیرەیەك لەتایەفەی باجەلانن.

١٣. جولنی: مەسعودی لە(مروج الذهب) ئاماژەی پێداون. شوێنی ئەوانی بەچیاکانی کوردستان دیاریکردووە. کەعێراقی عەرەب لەعێراقی عەجەم جیادەکاتەوە. بەڵام گومان دەکرێت جەولانی بن بەهەمان شێوە کەئەولیای چەلەبی لەبەرگی چوارەم لاپەڕەی ١٧٨ ئاماژەی پێداوە.

١٤. جوەکی: نزیکەی شەشسەد بنەماڵەن. لەباشوری خورمە ئاباد نیشتەجێن (-ناوی سارد)

١٥. جودیکانلی: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن، لەباکوری قوچ حەسار نیشتەجێن.

١٦. جوزەکان: لەناوچەی موسڵ و چیای گودی (-جودی) نیشتەجێن. مەسعودی

لە(مروج الذهب) ئاماژەی پێداوە. گومان دەکرێت لەپاشماوەی گوتییەکان بن.

١٧. جوزیکان: لەناوچەکانی هەمەدان نیشتەجێن.

١٨. جوڵەمێرگ: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵە بوون لەویلایەتی جوڵەمێرگ. لەسەرەتای قۆناغی تاتار، ئەسعەد کوڕی مەکلان فەرمانڕەوای ئەوان بووە، دوای ئەو عیمادئەلدینی کوڕی جێگەی گرتۆتەوە، دواتر ئەسەدئەلدینی کوڕی عیماد ئەلدین فەرمانڕەوایی ئەوانی گرتۆتە دەست. ئێستا بڵاو بوونەتەوە.

١٩. جەهان بەگلی: نزیکەی پێنج هەزار بنەماڵەن. لەنێوان ئاڤیونی قەرە حسار و ئاق شەهر نیشتەجێن.

٢٠. جیگان: عەشیرەیەکی گەورەن. لەگورجستان دەژین (ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام، بەرگی دووەم، عەشیرە کوردەکانی ڕۆژهەلاتی ئێران).

چ-

١. چاپوکسان: هۆزێکن لەسیورك نیشتەجێن.

٢. چاردولی: یا چردلوەری، نزیکەی دووسەد بنەماڵەن، لەناوچەی ئیسپەنبەد ئاوا (ئیسفەند ئاباد)ی سنە نیشتەجێن کە بەناوچەی چردلوەریش بەناوبانگە.

٣. چەکوانی: ئەولیای چەلەبی لەبەرگی چوارەم لاپەڕەی ٧٥، لەریزی عەشیرە کوردەکان ئاماژەی پێداوە.

٤. چەشمگەزەك: سێ لقن: پەرتەك، سەقمان، مەجنکەرد. لەویلایەتی خوراسان نیشتەجێن.

٥: چەگنی: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەسپی ڕوود و دۆڵی گاوشمار و ڕووباری کەشکان و ڕووباری خوڕەم ئاباد و چیای مڵە شوانان نیشتەجێن.

هەزار و پێنسەد بنەماڵەیان لەکەنارەکانی قەزوێن دەژین. سێسەد بنەماڵەیان لەپارێزگای کەرکوك و سلێمانی گەرۆکن. سێسەد بنەماڵەیان تێکەڵ بەقەشقاییەکان بوون و لەناوچەکانی سەیمەرەم نیشتەجێن. ئەم هۆزە جگە لەچەگنی، هەموویان سەر بەوەندادن.

٦: چی چییە: بەکیکییەیش بەناوبانگن. لەکەنارەکانی قەراجەداغ نیشتەجێن.

٧: چیلی: بەتورەکی چیلیش ناویان دەبەن. لەخاکی عێراق (-بەین ئەلنەهرەین) بڵاو بوونەتەوە.

ح -

١. حاجی بانلی: ئەگەری هەیە حاجی مانلی بێت. نزیکەی سێسەد بنەماڵەن. لەعەشیرەی میللی، لەرۆژئاوای قەیسەری و کەنارەکانی قەزەل ئیرماق لەباکوری ئاولنوس نیشتەجێن.

٢. حەریری: لەویلایەتی حەریری سەر بەپارێزگای هەولێر نیشتەجێن. ئەولیای چەلەبی ئاماژەی بەناوی ئەوان داوە.

٣. حەسنانلو: بەحەسنانییەیش ناویان دەبەن. نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەسنورەکانی تورکیا و عێراق و ئێران و چیاکانی نزیک بەبەدلیس و ویلایەتی کەرکار نیشتەجێن. هەشت تیرەن: تەلییە، جاکیە، حەیدەرانلو، خوراسانلو، سەپیکانلو، جبرانلوزیلانلو و ئەدمانلو. ئەم سێ تیرەی دوای لەسەر سنورن.

٤. حەسنانلی: نزیکەی چوار هەزار و دووسەد بنەماڵەن. لەناوچەی خنس و مەلازگرد و دارەتو نیشتەجێن. خاوەنی سەد و دە گوندن. عەشیرەی بەریزانلی لقێک لەم هۆزەن لەنزیک دەریاچەی وان.

٥. حەسەوەند: نزیکەی پێنج هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی ئەلشەتری پیشکوە نیشتەجێن لەکەنار ڕووباری کاکەڕەزا، دۆڵی رەبات، دۆڵی حەسەن. ئەم هۆزە پێنج تیرەن: بەستام، ئەدیر، ساکی، دەوڵەت شا و کاکاوەند.

٦. حەسنەوییە: بەفەرمانڕەواکانی دینەوەر ناویان دەبەن. ئێستا بڵاو بوونەتەوە.

٧. حسەینی: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن لەنزیک دوورگەی کوڕی عومەر نیشتەجێن.

٨. حەساران: یا هەمساران: تایەفەیەکی گەورە بوون بەڵام ئێستا بڵاوبوونەتەوە.

٩. حەفتیان: یا هەفتیان: عەشیرەیەکی گەورەن لەویلایەتی هەفتیان، نزیک ڕەواندز کە بەشاریش ناویان دەبەن. لەئەنسیکلۆپیدیا لەجیاتی شاری، سوری نووسراوە.

١٠. حەکاری یا هەکاری: دوانزە تیرەن: جەلو، میسوریان، هاویریان، بارچیلان، سیوالان، لایی، هونان، ئالرامان، شامدینان (شەمەدینان یا شەمزینان)، شیروانان. ئەم تایەفە بەفەرمانڕەواکانی شەنبویش ناو دەبەن. لەبەدلیس و دوورگەی کوڕی عومەر و عەمادیە و قەڵای هارون لەنزیک جوڵەمێرگ و سلێمانی نیشتەجێن. نزیکەی چوار هەزار بنەماڵەن. هەمیشە دەهەزار تفەنگچی ئامادەیان بووە.

١١. حەمدیکان: هۆزێکن لەنێوان مەلازگەرد و ئەلشەگەرد.

١٢. حەمیدی: ئەم هۆزە دراوسێی عەشیرەی بەختی بوون بەڵام ئێستا بڵاو بوونەتەوە.

١٣. حوتان: سێسەد بنەماڵەن. لەشاری بۆتان نیشتەجێن.

١٤. حوسەیی: لە (مسالك الابصار) ئاماژەیان پێدراوە. دەڵێن لەشارەزوور نیشتەجێن.

١٥. حەیدەرانلی: دوو هەزار بنەماڵەن لەنێوان موش و ورمێ نیشتەجێن. لەشوێنەکانی دیکەش دەژین.

١٦. حەیدەری: نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەکەنارەکانی سابلاخ نیشتەجێن. گومان دەکرێت سەر بەهەمان تایەفەی حەیدەرانلی بن کەئاماژەمان پێدا.

خ-

١. خاتون ئۆغلی: چوارسەد بنەماڵەن. لەباشوری یوزغاد نیشتەجێن. تیرەیەک لەعەشیرەی میللین.

٢. خازلی: پەنجا بنەماڵەن. لەنێوان بەدلیس و دیاربەکر نیشتەجێن.

٣. خالتی: ئەگەری هەیە خالدی بێت و وشەکە گۆڕانی بەسەردا هاتبێت. بەئورارتو یا ئوراشتویش ناویان دەبەن. لەکەنارەکانی ئارارات و کوردستانی ناوەند نیشتەجێ بوون. لەکەنارەکانی دەریاچەی وان حکومەتێکی بەهێزیان بووە و تا سەرەتاکانی سەدەی شەشی پ.ز درێــژەیان بەفــەرمانڕەوایی داوە. دواتــر حکومەتەکــەیان ڕووخــاوە و خۆیــان بــڵاو بوونەتەوە.

٤. خالۆوەندی: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەئەمرار و گاکەژان، یانی گاوکێشان و کەنارەکانی فەراهان نیشتەجێن.

٥. خاڵکانی: یـا خەلەکانی: نزیکـەی چوارسـەد بنەماڵـەن. لەکـەنارەکانی دەریاچـەی قـوچ حەسار نیشتەجێن.

٦. خالی: مەسعودی لە (مروج الذهب) ئاماژەی پێداوە. گومان دەکرێت خانی یا جەلالی بن و بەهەڵە نووسیبێتیان.

٧. خانی: نزیکەی سەد و هەشتا بنەماڵەن. لەنزیک خوشاب نیشتەجێن.

٨. خانیان: هۆزێکن لەبایەزید و کەنارەکانی نیشتەجێن.

٩. خەرات: عەشیرەیەکن لەناوچەکانی سنە بڵاو بوونەتەوە.

١٠. خوسرەوی: ئیستەخری دوای (رلم)کان لەلاپەڕەی ٩٨ لەناماژەدان بەعەشیرە کوردەکانی فارس ناوی ئەوانی بردووە. مەقدەسی پشتراستی کردۆتەوە.

١١. خزرانلو: لەکەنارەکانی کالیفی، ناوچەکانی ئازەربایەجان نیشتەجێن. گومان دەکرێت وشەکە لەبنەمادا خەزەرانلو بێت: یانی خەزەران کەکۆی خەزەرە.

١٢. خەلتیان: شێمانە دەکرێت مەبەست هەمان عەشیرەی شاری بێت کە لەخەلتیان ڕەوانـز نیشتەجێ بوون.

١٣: خۆشناو: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەناوچەی چەقلاوە (شەقلاوە) نیشتەجێن. خاوەنی سەد گوندن. نزیکەی دەهەزار کەس دانیشتوویان هەیە. لەناوچەکانی کۆیە و ڕانیەیش دەبینرێنت. بەپێی ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام لقێکیان لەکارتاوریە لەدەربەندی قەرەبۆڵی بوون. ئەم دەربەندە بەپێی وتەکانی هافمان دەکەوێتە چیایەک لەنزیک زێی بچوک.

١٣.خەیزان: هۆزێکی گەورەن لەبەین ئەلنەهرەین دەژین. سێ تیرەن: خەیزان، مەکسی و ئەسبایەردی.

١٤.خەیلانلی: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی هەولێر نیشتەجێن. لەچیای باکوری باڵکیش دەبینرێن. ژمارەیان لەهەزار کەس زیاترە.

د-

١. داخوری: لەنزیک شرتاق و توری عابدین نیشتەجێن.

٢. داسنی: لەناوچەکانی بەین ئەلنەهرەینن. هەموویان شەیتان پەرستن (٣٣). دەڵێن: خواوەند بەشێوەیەکی فەرمی جڵەوی هەموو کاروبارەکانی بەشەیتان داوە و خۆی بێ لایەن دانیشتووە. بەمپێیە پەرستینی کەسی بێ لایەن سوودی نییە. دەبێت بەڕێوبەری کارەکان پەرستش بکرێت (مەبەست شەیتانە) تا زیانت لێ نەدات.

٣. داڵوەنـد: لقێـک لەعەشیرەی لەکن سەر بەتایەفەی لوڕ. لەناوچەکانی پیشکوە نیشتەجێن.

٤. داوودە: یا داوودی. نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوک و خانەقین (-لەکەنارەکانی ئاوق و کفری) نیشتەجێن. سەر بەعەشیرەی زەنگەنەن.

٥. دایابیلان: دیابیلان لەناوچەکانی سوریەن. مەسعودی لە مروج الذهب ئاماژەی پێداون.

٦. دەراجی: نزیکەی چوارسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی گاورروودی سنە و لەکانی گوڵزاری لەیلاخ نیشتەجێن. بەشێکیان لەگەڕوس و کولیایی دەژین.

٧. دەشتی: لەتایەفەکانی پشتکوەن و لەوێ دەژین.

٨. دوڵفان: لەعەشیرەی لەکن سەر بەعەشیرەی لوڕ. لەخاوە و نەلشتەر نیشتەجێن.

٩. دەلوویی: شەشسەد بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوك و خانەقین و ناوچەکانی کفری نیشتەجێن. شەش تیرەن: کاش، جامریزی، پەنجانکەشتی، کاریزی، تارکەوەند، سەلیم وەیس.

١٠. دەلیکانلی: دووسەد بنەماڵەن: کۆچەرین. لەدەشتی مەرعەش و تۆرۆس و کلیسدار نیشتەجێن.

١١. دەنبەلی: لەعەشیرەکانی کوردی عێراقن (-بەمین نەلنەمەرەین). بەعیسابەگی بەناوبانگن.

١٢. دەنیکی: لەمسالك الابصار ناماژەیان پێدراوە: هەزار بنەماڵە بوون و دواتر بەناوچەکانی دیکەدا بڵاو بوونەتەوە.

١٣. دوودایی: لەباشور و باشوری ڕۆژئاوای کۆیە و باکوری کفری نیشتەجێن.

١٤. دودەری: چوارسەد بنەماڵەن. هاوینان لەنزیك دەریاچەی وان نیشتەجێن.

١٥. دووڕوویی: سەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی جوانڕۆ و ڕەوانسەری سەر بەپارێزگای سنە نیشتەجێن.

١٦. دۆسکی: هەزار و دووسەد بنەماڵەن. لەشاری دهۆك نیشتەجێن.

١٧. دۆغانلی: دووسەد و پەنجا بنەماڵەن. کۆچەرین و لەڕۆژهەڵاتی مەرعەش دەژین.

١٨. دۆم: بەکلاش چن ناویان دەبەن. نزیکەی دووسەد بنەماڵەن و لەناوچەکانی سنە دەژین. دەستەیەکیان گەڕۆك و دەستەیەکیان نیشتەجێی تەختە قاپۆن.

١٩. دەلۆیی: یا دەلۆ: هەمان دەلوویییە کەپێشتر ناماژەمان پێدا.

٢٠. دهۆك: یا دهۆکی: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەکنارەکانی سابلاخ نیشتەجێن.

٢١. دیاربەکری: بەمەرولنییەکانیش ناویان دەبەن. نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن لەناوچەکانی دیاربەکر نیشتەجێن.

٢٢. دێرسەملی: نزیکەی چوار هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی دێرسیم و دیاربەکر و

جەزیرە و قەراجەداغ و هتد نیشتەجێن. زۆربەیان عەلیوللاهین. دەڵێن: خوداوەند عەلی بۆ پێغەمبەری رەوانە کرد بەڵام محەممەد پێگەی پێغەمبەری لێ زەوت کرد. خەلیفەکانیش پێگەی خەلافەتیان لێسەند. کاتێکیش خەلافەتی گرتەدەست، عایشە و معاویە و خەواریج رێگەیان نەدا بەئاسانی خەلافەت بکات. نائومێدانە چاوی لەدنیا بەست. بەناچاری خوداوەند بۆ دڵنەوایی کردنی ئەو، پێگەی خوداوەندی خۆی پێداوە و خۆی لەسووچێکی عەرش پاڵی لێداوەتەوە. لەبەر ئەمە بەشیعە دەمارگیرەکان ناویان دەبەن.

دەستەیەک لەم تایەفە یەزیدین. یانی یەزید بەکەسێکی باش دەزانن و بەرێزەوە ناوی دەبەن و دەڵێن: کاتێک عەلی خەلافەتی گرتەدەست، جگە لەشەڕ لەگەڵ موسوڵمانان و کوشتنی ئەوان، هیچی دیکەی نەکرد و ئیسلام لەسەردەمی ئەو، لەجووڵە کەوت. حەسەین دەیویست درێژە بەرێگەی باوکی بدات بەڵام یەزید بەکوشتنی حەسەین کۆتایی بەشەڕی نێوخۆیی موسوڵمانان هێنا و دووبارە وڵات گرتنەکانی موسوڵمانان دەستی پێکردەوە و ئیسلام بڵاو بوویەوە. ئەمانیش بەسوونییە دەمارگیرەکان ناو دەبەن. هەر دوو دەستەکە دوانزە تیرەن:

میلان، شوان، کەچەڵ، گیوران، فەرهاد ئوجاغی، بەختیارلی، کرابانلی، میرزانلی، عەباسانلی، بالآشاخی، کوزلیچان، لاچین ئوجاغی.

٢٣. دەیرەکوەند: دوو لقن: بەهاروەند و قولابوەند. نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی دزفول و کیالان و چیای تاف و چیای هەشتاپاڵو نیشتەجێن. لەتایفەی بالآگریوەی سەر بەعەشیرەی لوڕن.

٢٤. دزەیی: دزەیی کەعەرەبەکان کردوویان بەدزجی، نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن لەناوچەکانی هەولێر و شاری مەخمور. دەستەیەکیان لەکەنارەکانی چیای قەرەچەق و کەنیدناوە نیشتەجێن. سێ تیرەن: پیران، مامان، گۆنتۆلآن.

٢٥. دەیلەمی: یا دەیلەمییەکان، کۆی دەیلەم: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن لەناوچەکانی تەبەرستان (مازەندەرانی ئەمڕۆ) تا کرکاروەند نیشتەجێن. ناوەندی ئەوان دەیلەمانە لەناوچەکانی گیلان. گیلانییەکان و دەیلەمییەکان و خەزەرەکان وەک پێشتر ئاماژەیان پێدرا، لەتایفە کۆنەکانی مادن یانی کوردەکانی ڕۆژهەڵات زەمین. زمانی کۆنی دەیلەمییەکان، لەگەڵ زمانی زازا و هەورامی یەکێکە.

یۆنانییەکان ناوچەی گیلانیان بەکادۆشیان ناو بردووە. ئەگەری هەیە ئەم وشەیە لەبنەمادا

هـەمان کاردۆشـیانی گەزنـەفۆن بێـت کـەئاماژەمان پێـدا مەبەسـت ئێـی کوردەکانـە و ڕۆژهەلأتناسەکان پشتڕاستیان کردۆتەوە.

٢٦. دینـاری: نزیکـەی پێنـسەد بنەماڵـەن. لەویلایـەتی دینـار و ناوچـەکانی دەوروبـەری لـەنزیك جۆلـەمێرگ نیـشتەجێن. ئـەم هـۆزە دوو لقـن: مـیر ئیبراهیمـی و مـیر شـەهابی. لەزنبارییەکانن.

٢٧. دیناروەند: لەتایەفەکانی پشتکوهن و لەو ناوچە دەژین. ئەگەری هەیە لەویلایەتی دینارەوە ڕوویان کردبێتە ئەو ناوچەیە.

ر-ه

١. راسـنی: نزیکـەی سـێ هـەزار بنەماڵـەن، لەعەقـەر نیـشتەجێ بـوون و سـەرۆکیان مـیر عەلائەلدینی گورەك بووە. هەزار بنەماڵە لەوان لەناوچەکانی موسڵ نیشتەجێ بوون. ئەوانیتر لەعەقەر و لەناو تایەفەکانی دیکە بڵاو بوونەتەوە. لەمسالك الابصار ئاماژە بەم عەشیرە دراوە.

٢. رامانی: هۆزێکن لەفارس. نیستەخری لەلاپەڕەی ٩٨ کە ئاماژە بەڕامەکانی فارس دەدات، دوای ئەوان ناوی رامانی دەنووسێت. بەهـەرحاڵ ئەم هۆزە بۆ رامانی فارس دەگەڕێنەوە. کوڕی حوقل لە (دیوان الصداقه) ئاماژەی پێداون و مەقدەسی پشتڕاستی کردۆتەوە.

٣. ڕەحمـان بـەیگی: سـەر بـەعێلی ئینـاخین. لەناوچـەکانی ڕەوانـسەر و ماهیدەشـت نیشتەجێن.

٤. ڕەشـکوتانلی: بەڕوشـدینانیش ناویـان دەبـەن. نزیکـەی پێنـسەد بنەماڵـەی کۆچـەرین لەڕۆژهەلأتی دیاربەکر.

٥. ڕەشوان: حەفتا بنەماڵەن. کۆچەرین و لەباشوری ئەرزەروم دەژین.

٦. ڕەشوەند: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن و لەکەنارەکانی قەزوێن نیشتەجێن.

٧. ڕەشـەوەند: چـەند بنەماڵەیـەکن و لەکـەنارەکانی ئازەربایـەجان نیـشتەجێن. شـێمانە دەکرێت لەگەڵ ڕەشوەند یەکێك بن کە بۆ دوو ناوچەی جیاواز کۆچیان کردووە.

٨. ڕۆژیکی: ئەولیای چەلەبی، لەبەرگی چوارەم لاپەڕەی ٧٥ ئاماژەی پێداوان.

ز-

١. زلرلری: سێسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی هەولێر نیشتەجێن. لەباکوری باستۆرەچای دولنزە گوندیان هەیە.

٢. زلزا: نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەرۆژهەڵاتی خەرپوت و شاری سیورك نیشتەجێن. هەموویان گوندنشینن.

٣. زلفرانلی: یا زەفرانلو، زەعفەرانلو: تیرەیەك لەهۆزی حەسنانلون کەشا عەباسی سەفەوی ئەوانی بۆ خوراسان کۆچ پێکردووە. لەمەشهەد و بوجنورد نیشتەجێن.

٤. زلیادی: بەهەڵە بەزیادیش ناویان دەبەن. لەعەشیرە کوردەکانی فارسن. ئیستەخری و کوری حوقل و مەقدەسی ئاماژەیان پێداوە.

٥. زلیخی: ئیستەخری و کوری حوقل و مەقدەسی ئاماژەیان بەم عەشیرەداوە بەڵام لەئێستادا هیچ شوێنەوارێکیان نییە.

٦. زەردوویی: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی جوانرۆ و ڕووباری سیروان نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەکرماشان دەژین.

٧. زەرزا: نزیکەی چوارسەد بنەماڵەن. لەکەنارەکانی ورمێ دەژین. بەزەرزانیش ناویان دەبەن.

٨. زەرزار: نزیکەی پێنج هەزار بنەماڵە بوون. لەناوچەکانی مازگەرد و ڕەستاق[1] و مەرت و چیای جەنجەرین کەدەڕوانێتە سەر شنۆ، نیشتەجێ بوون. فەرمانڕەوالەکەیان نەجم ئەلدین پاشاك بووە. عەشیرەی باڵکان سەر بەم تایەفەن.

٩. زەرقی: لەتایەفە کوردەکانی عێراقن. چوار تیرەن: دەرزینی، تەرجیلی، عەتاقی، کوردەکانی.

١٠. زەکرەمی: ئەم تایەفەیش لەعەشیرەکانی عێراقن.

١١. زەند: نزیکەی شەشسەد بنەماڵەن سەر بەعەشیرەی لەکی سەر بەعەشیرەی لورن. لەپارێزگای کەرکوك و خانەقین، لەسەر ڕێگەی کفری و سیروان نیشتەجێن. پێنج تیرەن: تاهیرخان، عەلییان، محەممەد سالح ئاغا، غەنی. کەریم خانی زەند پاشای ئێران لەتیرەی عەلییان بووە.

[1] - ڕەستاق. لەباشوری شەمزینانە (ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام)

١٢. زەنگەنە: نزیکەی چوارسەد و پەنجا بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوك و خانەقین نیشتەجێن. لەکەنارەکانی کفری و ئیبراهیم خانجی و ناوچەکانی سوماك دەژین. دەستەیەکیان لەکرماشان و هەلیلانن. سەر بەعەشیرەی لوڕن. خێڵی زەنگەنە دوو تیرەن: فارس ئاغا و رۆستەم ئاغا. لەشەرەفنامەدا هاتووە: عەشیرەی زەنگەنە لەئەفغانستانیش بوونیان هەیە. شێمانە دەکرێت لەبەلوچستانەوە روویان لەو سەرزەمینە کردبێت.

١٣. زێباری: نزیکەی هەزار و دووسەد بنەماڵەن. لەپارێزگای موسڵ لەنێوان عەقرە و زێی گەورە و کەنارەکانی بیرەی گەورە نیشتەجێن.

١٤. زیریکانلی. زیریکانلی نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن. لەباکوری خنس دەژین. لەئەنکارا پێنسەد بنەماڵە لەزیریکانلییەکان بوونیان هەیە.

١٥. زەیلانی: عەشیرەیەکن لەئەلشەگەرد.

١٦. زەینەڵوەند: لەتایەفەکانی پشتکوهن و لەو ناوچە نیشتەجێن.

س

١. سابولی: ئەم هۆزە ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام ئاماژەی پێدراوە. شێمانە دەکرێت وشەکە لەبنەمادا سولی بێت. (دواتر ئاماژەی پێدەدەین).

٢. ساتیاری: نزیکەی شەست بنەماڵەن. لەناوچەکانی رەوانسەر و جوانرۆ و ئاوی سیروان نیشتەجێن.

٣. ساراتی: بەسارلتیش ناویان دەبەن. لەناوچەکانی ئازەربایەجان نیشتەجێن.

٤. سارمی: نزیکەی چوارسەد بنەماڵەن. لەخاکی عێراقدا بلاو بوونەتەوە.

٥. ساسۆنی: بەساسۆنییەکانیش ناویان دەبەن. لەخاکی کوردستانی عێراق بلاو بوونەتەوە. فەرمانڕەواکانی حزو سەر بەم عەشیرەن.

٦. ساکور: سێسەد بنەماڵەی کۆچەرین و لەکوردستانی عێراق دەژین.

٧. سالآنی: مەقدەسی ئاماژەی پێداوە بەلآم ئیستەخری و کوری حوقل باکیلیان نووسیوە. لەفارس نیشتەجێن.

٨. سالمونی: ئیستەخری و کوری حوقل و مەقدەسی ئاماژەیان پێداوە. لەفارس نیشتەجێن.

٩. سەبایی: یا سەباهی و بەزۆری بەسەباحی ناویان دەبەن. لەعەشیرە کوردەکانی فارسن.

١٠. سپرەتی: حەفتا بنەماڵەی کۆچەرین و لەباکوری زاخۆ دەژین.

١١: سەپیکانلی: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەباکوری دەریاچەی وان نیشتەجێن.

١٢. سەفاری: لەعەشیرە کوردەکانی فارسن و لەو ناوچە نیشتەجێن.

١٤. سەگوەر: لەناوچەکانی سنە بڵاو بوونەتەوە.

١٥. سەگوەند: چوار تیرەن: سەگوەندی حاجی عەلی خانی، سەگوەندی رەحیم خانی، پاپی، جوەکی. نزیکەی چوار هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی بالاگریوە و هەرو نیشتەجێن. سەر بەتایفەکانی پشتکوە و عەشیرەی لوڕن.

١٦. سەلدوز: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی ئازەربایەجان لەنێوان زلزا و مامش و موکری نیشتەجێن.

١٧. سەلسەلە: سەر بەعەشیرەی لەکن کەخۆی سەر بەعەشیرەی لوڕە. لەخاوە و ئەلشتەر نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەرۆژهەلاتی سنە لەنزیک کلیایی نیشتەجێن. گوندێکیان هەیە بەناوی سەلسەلە.

١٨. سلێمانی: ئەم تایفە دوو لقن: فەرمانڕەوالکانی قەلب و باتمان و فەرمانڕەوالکانی مەیافارقین.

١٩. سەلیوان: شێمانە دەکرێت سەر بەعەشیرەی زلزا بن. لەرۆژئاوای موش، لەزۆنکاوی موراد نیشتەجێن.

٢٠. سەنجاوی: سەنجابی: نزیکەی دوو هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەماهیدەشت، ناوچەکانی کرماشان و جوانڕۆ و سنە، نیشتەجێن. دوانزە تیرەن: چالاوی (چالابی)، دلێیان، گوازی، بەرازی، سیمەوەند، سورەوەند (سورخەوەند)، تەکەوەند، تفەنگچی، حەمق ئەزەرخانی، سێ تیرەی دیکەی ئەوان بریتین لە: لوڕ، جاف، گۆران کە بە ئیمامەوەند، دارخوڕ، بێوەحشتییان، ناویان دەبەن.

٢١. سەنجار: هەشت تیرەن: میرەکان، ساموگان، حوبابە، کیران، بێکەران، بەلەد، مەندیکان، بەیت ئەلخولتا. هەموویان یەزیدین و لەسەنجار نیشتەجێن.

٢٢. سەندی و گلی: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەپارێزگای موسڵ لەنێوان هێزڵ و خابور نیشتەجێن.

٢٣. سۆزانی: ئەولیای چەلەبی لەبەرگی چوارەم لاپەڕەی ٧٥ ئاماژەی بەم عەشیرەداوە. قۆڵی درێژی کوردی کە بەڵۆچکە سۆزانی بەناوبانگە، بۆ ئەم تایەفە دەگێڕنەوە.

٢٤. سورچی: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن لەپارێزگای هەولێر لەکەنارەکانی باکوری زێی بچوک تا ڕەواندز بڵاو بوونەتەوە. خاوەنی پەنجا گوندن. تیرەیەك لەعەشیرەی سورکیشلین.

٢٥. سورسوری: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن. لەباشوری سنە، لەناوچەکانی گاورووت تا بیلوار نیشتەجێن. ئەو ناوچەیە بەسورسور ناو دەبەن.

٢٦. سورکیشلی: نزیکەی نۆسەد بنەماڵەن. لەڕۆژهەلاتی دیاربەکر نیشتەجێن. سورچییەکان تیرەیەك لەم تایەفەن.

٢٧. سورەمێری: پێنج تیرەن: توتك، ئەنتەری، ئاینە، مامەجان، کەلهوڕ. نزیکەی دووهەزار و بیست و پێنج بنەماڵەن. لەکەنارەکانی خانەقین، تیرە ئانتاری، لەنێوان شارەبان و ئەبو جەسرەن.

٢٨. سوری: لەئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام، ناوی ئەم عەشیرە لەجیاتی عەشیرەی شاری هاتووە.

٢٩. سەوسەنی: نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەکەنارەکانی سابلاغ نیشتەجێن.

٣٠. سەولی: یا سەولیە: عەشیرەیەکی بوێر و نازان. لەنێوان شارەزوور و شنۆی نازەربایەجان نیشتەجێن. بۆ جەنگاوەری بەناوبانگن. نزیکەی دوو هەزار پیاوی شەرکەریان هەیە. لەئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام ناویان هاتووە.

٣١. سوەیدی: تایەفەیەکی کورد زمانن لەخاکی کوردستانی عێراق. شێمانە دەکرێت بگەنەوە بە ئالی بەرمەك.

٣٢. سوهرلنیان: ئەمانیش تایەفەیکن لەخاکی کوردستانی عێراق. لەوەچەی کەلۆس (کەولۆس). کە بەسارلنییەکان یا سارلنیش بەناوبانگن.

٣٣. سیری. لەتایەفە کوردەکانی فارسن. ئیستەخری و کوری حوقل ئاماژەیان پێداوە. مەقدەسی پشتڕاستی کردۆتەوە.

٣٤. سەندی: ئەم هۆزە لەمسالك الابصار ئاماژەی پێدراوە. لەو کتێبەدا هاتووە: سێ هەزار پیاوی جەنگاوەریان بووە و بەم دواییانە لەناو عەشیرە کوردەکانی دیکەدا بڵاو بوونەتەوە.

٣٥. سێفەکانی یا سەیفکانی: پێنسەد بنەماڵەن لەلای سەرەوەی خاڵکانی نیشتەجێن.

٣٦. سینان: لقێکن لەتایەفەی زازا. لەرۆژئاوا خەرپوت نیشتەجێن.

٣٧. سینامینلی: دوو هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەنزیک مەلاتییە نیشتەجێن و هەموویان شیعە مەزهەبن.

٣٨. سیلۆکان: نزیکەی نۆسەد بنەماڵەن. کۆچەرین و هاوینان لەدەشتی موش خێوەت هەڵدەدەن.

ش

١: شادانجان: مەسعودی لە مروج الذهب ئاماژەی پێداون و دەڵێت لەچیاکان نیشتەجێن یانی چیای کوردان.

٢. شادلو: نزیکەی هەژدە هەزار بنەماڵەن. لەکەنارەکانی بوجنورد نیشتەجێن. دوو هەزاریان خێوەت نیشینن.

٣. شادرلی: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەئەلەشگەرد و ئازەربایەجان نیشتەجێن. سەر بەعەشیرەی کورمشەلین و هەموویان شیعە مەزهەبن.

٤. شاری: نزیکەی هەزار بنەماڵەن. بوێر و جەنگاوەر. لەچیاکان و دەربەندەکانی زێی گەورە نیشتەجێن لەویلایەتەکانی شەعلاباد تا خەلتیان. لەئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام، لەجیاتی ئەم عەشیرە(شاری) سوری نووسراوە.

٥. شاهجان: یا شاهیجان. هۆزێك بوون لەناوچەی دینەوەر و هەمەدان. نزیکەی پێنج هەزار پیاوی جەنگییان بووە. ئێستا لەناو عەشیرەکانی دیکەی کورد بڵاو بوونەتەوە. مەسعودی ئاماژەی پێداوە.

٦. شاقوبادی: چەند بنەماڵەیەکن. لەناوچەکانی جولنرۆ نیشتەجێن.

٧. شاهکانی: هۆزێکن لەفارس. ئێستا بڵاو بوونەتەوە. ئیستەخری و کوری حوقل ئاماژەیان بەم هۆزە داوە.

٨. شامە سوری: بەشا مەنسوریش ناویان دەبەن. نزیکەی سەد بنەماڵەن کە هاوینان لەناوچەکانی گرد میرانی لەییلاخ، ڕۆژهەڵاتی سنە و زستان لەزەهاو بەسەر دەبەن. دەستەیەکیان کۆچەری و دەستەیەکیان گوند نشینن.

٩. شاهۆنی: هۆزێکن و لەفارس نیشتەجێن.

١٠. شاهیاری: ئەم هۆزەیش لەفارسن. ئیستەخری و کوڕی حوقل ئاماژەیان پێداون.

١١. شەبان یا شوان: لەپشتکوە نیشتەجێن. ئەگەری هەیە لەهۆزی گەورەی شوانی ناوچەی کەرکوك و خانەقین بن.

١٢. شەرەفبەیانی: نزیکەی حەوتسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی کەرکوك و خانەقین لەنێوان چیای شواڵدەر و سیروان نیشتەجێن. لەناوچەکانی قۆرەتو و هۆرێن و شێخانیش دەژین. هاوینان روو دەکەنە چیای بەمۆ.

١٣. شکاك: وشەکە لەبنەمادا شاه کاك یا شە کاکە. نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن. لەباکوری سلێمانی و ڕۆژئاوای دەریاچەی وان دەژین. سێ مانگ هاوشێوەی کۆچەرییەکان لەخێوەتدا بەسەر دەبەن. نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵە لەکەنارەکانی سەلْماسن. پێنج تیرەن: شکاك، شکفتی، موکری، شاوڵی (شاوەلی)، بۆتان.

١٤. شەکەرلی: ئەم هۆزە لەکەنارەکانی موش نیشتەجێن.

١٥. شەمسیکی: نزیکەی نۆسەد بنەماڵەن لەناوچەکانی دزە (دیزە).

١٦. شوان: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن لەپارێزگای کەرکوك و خانەقین. لەنێوان ڕووباری خاسە و زێی بچوك نیشتەجێن. دەرلوسێی شێخ بەزینی و بیبانییەکانن. ئەم هۆزە دوو تیرەن: شوان خاسە و شوانی بازیان.

١٧. شوانکارە یا شەبانکارە: یەکێك لەلقەکانی رامانی فارسن. ئیستەخری ئەوانی لەریزی عەشیرە کوردەکانی فارس ناو بردووە. عەشیرەیەکی زۆر گەورەن. پێنج تیرەن: مەسعودی، شاکانی، ڕامانی، کارزونی، ئیسمەعیلی.

١٨. شوهان: سەر بەعەشیرەی لەکن. لەباشوری پشتکوە نیشتەجێن.

١٩. شەهراکی: شاراکی: هۆزێکی گەورە بوون لەفارس بەلاّم لەئێستادا بلاّو بوونەتەوە.

٢٠. شەهرلوی: شارلوی: ئەم هۆزە لەعەشیرە کوردەکانی ناوچەی فارسە. ئیستەخری ئاماژەی پێدوان.

٢١. شێخ ئیسمەعیلی: نزیکەی سەد و شەست بنەماڵەن. لەناوچەی ئیسپەندئاوای سنە نیشتەجێن. ئەم خێڵە لەسەردەمی فەتح عەلی شای قاجار ڕوویان کردۆتە ئەم ناوچە.

٢٢. شێخ بەزینی: نزیکەی شەشسەد بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوك و خانەقین، لەکەنارەکانی باشوری زێی بچوك نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەئەرزەروم و دەستەیەکیان

لەبوی ئاوا نیشتەجێن.

٢٣. شێخ دودانلی: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن لەڕۆژهەڵاتی دیاربەکر.

٢٤. شەربەیگی: تیرەیەکن لەعەشیرەی زیریکانلی. نزیکەی دووسەد بنەماڵەن.

٢٥. شیروان: نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن لەپارێزگای هەولێر. لەکۆتایی باکوری شاری ڕەواندز نیشتەجێن.

٢٦. شیروانی: ئەم هۆزە لەهۆزە کوردەکانی کوردستانی عێراقە. شێمانە دەکرێت لقێکی سەر بەعەشیرەی شیروان بێت. دوو تیرەن: کرنی و نیروانی.

٢٧. شیوەلی: شێمانە دەکرێت سەر بەعەشیرەی شکاک بێت. لەڕۆژئاوای کفری نیشتەجێن.

ص-:

١. صالحی (سالحی): نزیکەی دووسەد بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوک و خانەقین، لەقەرەحەسەن و گوڵ نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەشام دەژین.

٢. صەباحی (سەباحی): یا سەباحی. هەمان سەبابییە کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

٣. صۆفی وەند (سۆفی وەند): نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەماهیدەشت و ناوچەکانی جوانڕۆ نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەکەلیایی دەژین.

ط -:

طابور ئۆغلی (تابور ئۆغلی): نزیکەی سێسەد بنەماڵەن. لەباکوری قەرەشەهر نیشتەجێن.

٢. طالە بانی (تاڵەبانی): هەمان تاڵەبانییە کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

٣. طورعابدین (توری عابدین): نزیکەی حەوت هەزار بنەماڵەن. لەتوری عابدین نیشتەجێن و چواردە تیرەن: مومان، دورکان، دومانە، عولیان، هارونە، سەلاحان، میریزاخ، میزیداخ، دەلەمیکان، گەرگەری، هاورکا، داسیکان، محەلەمی (ئەمەی دواتر لەخوێندنەوەی وشەکەی دڵنیا نیم)

ع:-

١. عەبدولرەحمان: ئەوڕەحمان: چەند بنەماڵەیەکن لەناوچەکانی ڕەوانسەری سنە.

٢. عوسمانوەند: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەفیروزئابادی هەلیلیان نیشتەجێن.

٣. عەشایری سەبعە (حەوت): نزیکەی نۆسەد بنەماڵەن لەناوچەکانی موسڵ. لەبنچینەدا حەوت عەشیرەی گەورە بوون. دواتر بچووك بوونەوە و تێکەڵ بەیەك بوون و بوونە یەك عەشیرە بەناوی (عەشایری سەبعە)

٤. عەمارلو: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن لەباشوری گیلان، یانی لەنێوان ڕووباری قەزوین و ڕەحمەت ئاباد و دەیلەمان نیشتەجێن. ئەم ناوچە تا ئێستایش بەعەمارلو بەناوبانگە. لەکۆندا پێیان وتووە خەرگام. دوای ئەوەی نادرشا هۆزەکانی عەمارلووی بۆ ئەو ناوچە کۆچ پێکرد بەعەمارلو ناوی دەرکرد. چەند تایەفەیکن: قوبە قەرانلو، شاملو، شاه کەلانلو (کوردلەر، دوکتۆر فەریج،ل ٣٢).

٥.عومرانلی: نزیکەی هەشتسەد بنەماڵەن. لەڕۆژئاوای قەرەشەهر نیشتەجێن.

٦. عومەرلو: هەمان تایەفەی عەمارلون. ئەو دەستەی لەخوراسانن، بەعومەرلو بەناوبانگن.

٧. عومەرمەل: نزیکەی سەد و پەنجا بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوك و خانەقین، لەنێوان کۆلانی چیان و ئاڵەشکێنان و سەرکەڵە نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەدەربەندی کرماشان دەژین.

٨. عەلوش: یا ئەلوش: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن. لەڕۆژهەلاتی حەڕان نیشتەجێن و بەعەرەبی قسە دەکەن.

٩. عەونیکی: ئەولیای چەلەبی لەبەرگی چوارەم، ل ٧٥ ئاماژەی بەم هۆزە داوە بەلاّم ژمارە و شوێنی ئەولی دیارینەکردووە.

١٠. عیسایی: بەعیسەویش ناویان دەبەن. لقێك لەعەشیرەی حەسنانلون. بۆ عیسا کوڕی شەهاب ئەلدین دەگەڕێنەوە. لەنزیك دەریاچەی وان نیشتەجێن.

غ:-

١. غەدیری: لەناوچەکانی ئیسفەندئاباد، لەیلاخ، هوباتوو بلاّو بوونەتەوە. لەبەغدادەوە ڕوویان کردۆتە ئەو ناوچە.

ف-:

١. فورلتی: لەعەشیرە کوردەکانی فارسن کە لەناوچەی فورلتەوە روویان کردۆتە ئەو ناوچە. نیمتەخری ئاماژەی پێداون (ل ٩٨).

٢. لەلەک ئەلدین یا لەلەک دینی: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن. لەخاوە (لەنێوان نەهاوەند و ئەلشتر) نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەسیمەرە دەژین. لەتایەفەکانی پشتکوەن.

٣. فەیزوللەبەیگی: نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەکەنارەکانی سابلاخ نیشتەجێن.

٤. فیلەکەری: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی سەنقوڕ و کەلیایی نیشتەجێن.

ق-:

١. قادرمەریوەیسی: لەتایەفەکانی سەر بەعەشیرەی جافن. لەناوچەکانی سنە دەژین.

٢. قادری: لەکەنارەکانی سلێمانی نیشتەجێن. ئەم تایەفە جیاوازە لەقادرییەکانی شاری سنە کە بۆ قادرخانی دەرگەزێنی دەگەڕێنەوە. میرزا عەلی ئەکبەر سادق ئەلمولك، نوسەری مێژووی کوردستان و حەدیقەی ناسری، لەقادرییەکانی دەرگەزێنییە.

٣. قازانلو: سەر بەعەشیرەی باجەلانن.

٤. قالقالی: زستان لەشێخ حەیدەر و گلەسور و دەباغ و کەنارەکانی دیوانەدەرە بەسەر دەبەن، هاوین روو دەکەنە چیاکانی ڕۆژئاوا و باشوری گلەباغی.

٥. قوبادی، سەر بەتایەفەکانی جاف جوانڕۆن. قوبادی لەگەڵ باباجانی (-باباجانی) نزیکەی هەشتسەد بنەماڵەن و لەجوانڕۆ دەژین. زستان روو دەکەنە گەرمەسێر (پشت چیای شێخان و زەهاو) و هاوینان لەبازان و بەنیگز ژیان بەسەر دەبەن. ئەمیر تەیموری گورکانی، ئەوانی لەخاکی دەوڵەتی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) بۆ ئێران گواستەوە. تایەفەی مەنوچێهری و مستەفابەیگی سەر بەم عەشیرەن.

٦. قەرە ئەلوس: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی خانەقین و مەندەلی نیشتەجێن. شەش تیرەن: گەش، کاتیون، ئەلتچی، کاکوەند، چارماوەندی، گاسواری. ئەم تایفانە و تایەفەی عەلوس لەیەک ڕەچەڵەکن.

٧. قەرەچورلو: یا قەرەچول لو. ئەم هۆزە لەکۆچکەران بۆ خوراسانن.

٨. قەرەحەسەن: نزیکەی سێسەد بنەماڵەن لەڕۆژئاوای بەهەسەنی.

٩. قریاوریە: ئەم هۆزە لەویلایەتی بەسقاد و دەربەندی قەرایر نیشتەجێ بوون. بەشێك لەناوچەکانی نوزیەگی ئازەربایەجانیان لەژێر دەسەلاتدا بووە. سەرۆکی بەشی دەربەندی قەرایر، سەیف ئەلدین کوڕی شێر حەسنانی بووە کەپەیوەندی لەگەڵ سوڵتانی میسردا بووە. بەشی بەسقاد، چوار هەزار پیاوی جەنگییان بووە.

١٠. قەشەیی: چەند بنەماڵەیەکن و لەناوچەکانی سیروان و جوانڕۆ دەژین.

١١. قولابومند: نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەچیای تاف و هەشتا پاللو دەژین. سەر بەعەشیرەی دەیرەکومندن.

١٢. قەلایی: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەکاکەڕەزای پیشکوە نیشتەجێن.

١٣. قەڵخانی: لەماهیدەشتی کرماشان نیشتەجێن. بەشێکیان لەناوچەکانی سنە دەژین.

١٤. قەیتولی: یا قەتولی، سەر بەتایەفەکانی پشتکوەن.

ك–:

١. کاجتی: لەعەشیرە کوردەکانی فارسن. ئیستەخری ئاماژەی پێداون.

٢. کارتاوی: لەنێوان شارەزوور و شنۆی ئازەربایەجان نیشتەجێ بوون. میستر هاوفمان، دەڵێت لەناوچەکانی سەر بەزێی بچوك نیشتەجێ بوون. ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام ئاماژەی بەم هۆزە داوە.

٣. کاك: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی مازنجان و بیوە و سەمحە نیشتەجێن. ئەم هۆزە بۆ ئەمیر موبارزئەلدین دەگەڕێنەوە کە یەکێك لەئەمیرەکانی دەوڵەتی عەباسی بووە و نازناوی موبارەزئەلدینی لەلایەن خەلیفەوە پێبەخشراوە و ناوی خۆی کاك بووە. لەبەر ئەمە، ئەم هۆزە بەکاك بەناوبانگە.

٤. کاکو: تایەفەییکن لەنێوان کەلیایی و سنە نیشتەجێن. چەند گوندێکیان بەناوەوەیە. گومان دەکرێت ئەم تایەفە لەپاشماوەی کاسییەکان بن: یانی کاسوی ئاکاد کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

٥. کاکەیی: یا کاکوانلو، بەکاکانلو و کاغانلویش ناویان دەبەن. نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەپارێزگای کەرکوك نیشتەجێن. لەنێوان حەویجە و زێی بچووك و لەناوچەکانی قورەتوو و خانەقینیش کاکەییەکان بوونیان هەیە. ئەمانیش دەبێت بەپاشماوەی کاسۆییەکان بن.

٦. کاکەوەنـد: یـا کاکاوەنـد یـا کاکووەنـد: ئـەم تایەفـە بەدڵنیاییـەوە لـەپاشماوەی کاسییەکانن، یانی کاسوی ئەکاد کەپێشتر ئامارەمان پێدا.

٧. کامبەرانی: لقێکن سەر بەعەشیرەی براخوی کەپێشتر ئامارەمان پێدا.

٨. کەداک: نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن و لەچیای وەشین نیشتەجێن. زلزان.

٩. کرداوەری: نزیکەی هەزار بنەماڵەن و لەناوچەکانی ئازەربایەجان نیشتەجێن. فەتح عەلی شای قاجار ئەوانی بۆ شیراز کۆچ پێکردووە.

١٠. کوردگـەلی: هـۆزێکی گـەورەن لەبەلوچـستان و هینـدسـتان کـە لەبنـچینەدا عەشـیرەی براخوی لەمان پێکهاتووە. لەرۆژئاوای ئێرانەوە روویان کردۆتە ئەو ناوچانە.

١١. کرمـاج: یـا کرمـانج: عەشـیرەیەکی زۆر گـەورەن. لەناوچـەکانی کـەرکوک، سـلێمانی، شارەزوور، سنجاق کوی، حەریر، سابلاخ، بانە و مەریوان نیشتەجێن. زمانی تایبەتی ئەم عەشیرە بەکرمانجی بەناوبانگە.

١٢. کرمانی: ئەم هۆزە لەفارس نیشتەجێن. ئەگەری هەیە لەکرمانەوە روویـان کردبێتـە ئەو ناوچە. نیستەخری لەلاپەرەی ٩٨ و کوری حوقل لەدیوان الصداقە ل ١٨٧-١٨٥ ئامارەیان پێداوە.

١٣. کەرەمعـەلی: نزیکـەی سێـسەد بنەماڵـەن و لـەخاوە، سەریەناوچـەکانی پـشتکوە نیشتەجێن.

١٤. کەرەندی: نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن. لەرۆژئاوای کرماشان لەناوچەکانی کەرەند نیشتەجێن. لـەپاتاق و بەشـیوە و سەرچـاوەی سـپی (چـشمە سـفید) نیـشتەجێن. هـۆزی کەرەندی چواردە تیرەن: کەرەندی، بێوەنجی، رەشیدعەلی، جەلالوەند، پاتاقی، باباجانی، ئایینەیی،جۆزگەلـەیی، سەرمیلی، هەڵتـەیی، یـەری، چشمە سـفیدی، خوسـرەو بەهمـەنی و نەسرئابادی.

١٥. کەرەجەک. یەکێك لەهۆزە کۆنەکانی کوردن کەبلاو بوونەتەوە. ژمارە و نشینگەی ئەوان دیاریکراو نییە.

١٦. کەرەشـەلی: نزیکـەی شـەش هـەزار و دووسـەد بنەماڵـەن. لەناوچـەکانی ئـەرزەنجان و کەنارەکانی رووباری فورات نیشتەجێن. هەموویان شیعە مەزهەبن.

١٧. کزەیـی: نزیکـەی سێـسەد بنەماڵـەن. لەسـەیدەلان و کفـری و ناوچـەکانی خانـەقین

نیشتەجێن. سێ لقن: سەرکالاً، سەعدوڵڵە بەگ، قەیخا بارام (کوێخا بارام)

١٨: کەوش زێڕین: تایەفەیکن کەدەگەڕێنەوە بۆ توسی کیانی. دانیشتووانی ڕەسەنی شاری سنە سەر بەم تایەفەن.

١٩. کلاًشی: ئەم تایەفە لەجوانڕۆ و تەرخان ئاوا و ماکوان و ناوچەکانی زەهاو و کرماشان بلاًو بوونەتەوە. دەستەیەکیان لەشارەزوور دەژین.

٢٠. کلاًوکەڕ: ئەم هۆزە لەسنە و کرماشان بلاً بوونەتەوە.

٢١. کلاًکۆگ: ئەم هۆزە لەناوچەکانی ڕەوانسەر و ماهیدەشت نیشتەجێن.

٢٢: کەڵهوڕ: نزیکەی دە هەزار بنەماڵەن. لەماهیدەشت و هارون ئاباد و قەلاًشاینی و ناوچەکانی قەسری شیرین و کەرەند نیشتەجێن. ناوەندەکەیان گیلانە. نزیکەی دووسەد بنەماڵەیەکیان لەڕۆستەمانی خوڕخوڕە و ناوچەکانی سەقز نیشتەجێن.

ئەم عەشیرە نزیکەی بیست تیرەن: خالدی، شەیانی، سیاسیا، کازم خانی، خەمان، قەڵەش، گرگا، کەلەپا، کەلەجۆ، شوان، قۆچمی، مەنسوری، ئەڵوەندی، ماهیدەشتی، هارون ئابادی، شاهینی، موشگیر (مشك گر)، بودلق بەگی، زەینەڵخانی و کەمەرە.

٢٣. کەلیایی: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی سەنگەری کرماشان (-سەنقوڕ) خاوەنی ١٦٥ گوندن. کەلیاییەکان چەند تیرەن کەبریتین لە: سۆڵ وەند، موسیوەند، پەشموەند، شیرازی، فیلەکەری و هتد...

٢٤. کلێمی.: ئەم تایەفە بەمەندیانیش ناویان دەبەن و فەرمانڕەواکانیان، بەمیرەکانی مەند بەناوبانگن. هەموویان لەرەچەڵەکی مەندن و سەر بەعەشیرەکانی عێراقن، یانی کوردستانی ڕۆژئاوا. (باشووری کوردستان)

٢٥. کەمانگەر: چەند بنەماڵەیەکن، لەشاری سنە و ناوچەی پڵنگان و ناوچەکانی سلێمانی نیشتەجێن.

٢٦. کنۆڵەیی: یا کەندۆڵەیی: نزیکەی چوارسەد بنەماڵەن و لەباکوری کرماشان (لەچیای پەراو) نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەشاری کرماشان دەژین.

٢٧. کۆچەری: نزیکەی دەهەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی سیواس و زازا نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەئەرزەنجانن. چوار تیرەن: ئینولەڕ، بارلولەڕ، سارولەڕ، گارولەڕ.

٢٨. کولاردات: نزیکەی سێ هەزار بنەماڵەن. لەویلایەتی کولاردات نیشتەجێن کەدەکەوێتە

ناوچەی ڕۆژئاوایی جۆلەمێرگ. لەئەنسیکلۆپیدیایی ئیسلام لەجیاتی کواردات، گوڕ نووسراوە.

٢٩. کورا: هۆزێکن لەڕۆژئاوایی شەقلاوە نیشتەجێن. خاوەنی چەند گوندێکن.

٣٠. کورتی: هۆزێکن لەناوچەکانی کەرکوک بلاو بوونەتەوە. دەستەیەکیان لەکەنارەکانی بۆتان دەژین. ئەم دەستەیە بەرلەدەیەک کۆنن کەدەبێت ئەوان بەیەکێك لەتایەفە سەرەکییەکانی کورد بزانین و لەکاتی گێڕانەوەی بەسەرهاتی گوتییەکان ئاماژەمان پێدان. ئەم هۆزە لەڕۆژگاری توکولتی نیراری، پاشای ئاشور ناویان بووە و لەچیای زاگرۆس نیشتەجێ بوون. دەستەیەك لەڕۆژهەلاتناسان وەك مستر درایوار، ئەم دەستەیە بەئارارلتی و لەئەمەرەکانی دالگیرکەری شومێر و ئاکاد یانی گودی کۆن دەزانن کەئاماژەمان پێدان و دواتر روویان کردۆتە چیای زاگرۆس بەلام بەباوەڕی سیدنی سمیت و دەستەیەکی دیکە: ئەم دەستە لەکۆچکەرانی ڕۆژهەلات زەمینن (مادەکان) و روویان کردۆتە چیای زاگرۆس. بەهەرحال ئەم دەستە لەریزی کوردەکانی چیای زاگرۆس لەقەلەم دەدرێن.

٣١. کورمشەلی: شێمانە دەکرێت هەمان هۆزی کەرمشەلی بێت.

٣٢. کوریان: نزیکەی سەد و هەشتا بنەماڵەن و لەخاکی عێراق نیشتەجێن.

٣٣. کوزلیچیان: سەر بەتایەفەکانی دێرسەملێن کەئاماژەمان پێدا.

٣٤. کوساد: ئەم هۆزە لەئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام ئامارەی پێدراوە بەلام شێمانە دەکرێت لوسە بێت.

٣٥. کوسەیی: نزیکەی چل بنەماڵەن و لەناوچەکانی سەقز و سیاکێو نیشتەجێن.

٣٦. کوکوێن: نزیکەی سی بنەماڵەن. لەناوچەکانی جوانڕۆ نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەعێراق دەژین.

٣٧. کوگلۆیی: : سەر بەتایەفەی لوڕن. لەناوچەکانی کرماشان و لوڕستان نیشتەجێن. سێ تیرەن: باوی، جەکی، ئاغەجەری. تیرەی ئاغەجەری لەناوچەکانی سنە دەژین و گوندێکیان هەیە.

٣٨. کولبەبن: لقێکی سەر بەعەشیرەی زازان. لەباشوری خەرپوت نیشتەجێن.

٣٩. کولی وەند: نزیکەی سێسەد و پەنجا بنەماڵەن و لەناوچەکانی ئەلەشتەر و کەنار ڕووباری سەیمەرە نیشتەجێن. سەر بەتایەفەکانی پشتکوهن.

٤٠. کۆماسی: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی کەروەزی سەر بەشاری سنە نیشتەجێن.

٤١. کویان: نزیکەی دوو هەزار و سەد بنەماڵەن و لەناوچەکانی شرناق دەژین.

٤٢: کویك: نزیکەی سەد و پەنجا بنەماڵەن. لەناوچەکانی ژاوەڕۆی سنە نیشتەجێن.

٤٣: کەکا: چەندین بنەماڵەن و لەنزیك جۆڵەمێرگ نیشتەجێن.

٤٤. کیچیان: نزیکەی سەد و پەنجا بنەماڵەن. لەکوردستانی ڕۆژئاوا بلاو بوونەتەوە.

٤٥. کەیکان: هۆزێکن و لەمەرعەش نیشتەجێن. نیستەخری لەلاپەڕەی ١١٥ ئاماژەی پێداون.

٤٦. کەیکیە: هەمان عەشیرەی چیچیمیە.

٤٧. کەیوانلو: سەر بەو عەشیرانەن کەشا عەباسی سەفەوی ئەوانی بۆ خوراسان کۆچ پێکردووە. سەر بەعەشیرەی حەسنانلون.

٤٨. کەیومران: هۆزێکن لەناوچەی گوڕ.

گ-:

١.گاوخۆر، گاخۆر: نزیکەی دووسەد بنەماڵەن و لەناوچەکانی قەرەتەپە نیشتەجێن. (پارێزگای کەرکوك و خانەقین).

٢. گاوری: هۆزێکن سەر بەتایەفەکانی پشتکوهی لوڕستان و لەوێ نیشتەجێن.

٣. گەردی: نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن لەباکوری هەولێر نیشتەجێن.

٤. گرگەیی: چەند بنەماڵەیەکن لەناوچەکانی کەلیایی و ڕۆژهەلاَتی سنە نیشتەجێن.

٥. گەشگی: نزیکەی پەنجا بنەماڵەن لەناوچەکانی بیلوار. دەستەیەکیان لەناوچەی زەهاو و خاجومان دەژین.

٦. گەلاَلی: تیرەیەکی سەر بەجافەکانی عێراقن. دەستەیەکیان لەنەهاوەند دەژین کەمەزهەب و ئەخلاقیان گۆڕیوە. لەکۆندا لەدلتراك و نەهاوەندەوە تا سنوورەکانی شارەزوور، شوێنی نیشتەجێ بوونی گەلاَلییەکان بووە.

٧. گوڵباغی: دوو هەزار بنەماڵەن و لەهوباتو و ساراڵ و قەرتۆرە نیشتەجێن. لەڕۆژگاری شا تەهماسب لەشیرازەوە بۆ کوردستان هاتوون (کۆچیان پێکراوە). لەقۆناغی پەهلەوی بۆ هەمەدان و سیادون و تاران دوور خراونەتەوە. گوڵباغییەکان هەشت تیرەن: قەمەری، گامڵی،

کاکەوەندی، موراد گۆرانی، چۆخەرەشی، پەستوەسەری، هەمزەیی کەلکەنی.

٨. گولْ فەرووخی: لەنێوان دهۆک و زاخۆ نیشتەجێن.

٩. گۆران: نزیکەی شەش هەزار بنەماڵەن. لەرۆژئاوای کرماشان نیشتەجێن. شەش تیرەن: قەلخانی، بێ بەیانی، نێرێژی، گەهوارە، کانی، زنجیری، رێزەهوو. ناوەندی هۆزەکە، گەهوارەیە. لەگەلْ شەرەف بەیانی و باجەلان و سەنجاوییەکان دراوسێن. نزیکەی دوو هەزار بنەماڵە لەشاری سنە و هەورامان و ژاوەرۆ و پلنگان نیشتەجێن. هەموویان بەشێوەزاری گۆرانی قسە دەکەن. بەپێچەوانەی زۆربەی عەشیرەکانی کورد کەکۆچەری و شوان بوون، ئەمان سەرقاڵی مسکێنی و وەرزێرین .

١٠. گورك: نزیکەی دوو هەزار بنەماڵەن. لەناوچەکانی سەردەشت و سابلاخ نیشتەجێن.

١١. گەورووس: یا گەرووسی: هۆزێکن لەدراوسێی کولەبەمین کە لەنزیکی خەرپوت نیشتەجێن.

١٢. گوگریشانلی: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن لەباکوری مەرعەش.

١٣. گێژ. هۆزێکن لەناوچەکانی کفری.

١٤. گیل: یا گیلان: هۆزێکی زۆر کۆنن لە هۆزەکانی ماد. یانی لەمناڵەکانی مادا کوڕی یافت کوڕی نوح. بەمپێیە گیلانییەکان لەکوردەکانی رۆژهەلات زەمینن کەیۆنانییەکان بەکادوسی یا کادوشی ناویان بردوون. ئەگەر ئەم وشەیە هەمان وشەی کاردۆشی گەزنەفۆن بێت، بەپێی بۆچوونی مستر درایوار و دوکتۆر سپایزار، بەکوردەکانی ئارارات وتراوە.

بەلام بۆچوونی مستر سیدنی سمیت کەدەلێت: لەکاتی هاتنی ماد و پارس بۆ ناوچەکانی ئەمڕۆیی، هۆزی کاردۆشی روویان کردۆتە ناوچەکانی رۆژئاوا و کەنارەکانی خەزەر و لەوێ نیشتەجێ بوون، بۆچوونی یەکەم پشتراست دەکاتەوە کە لەکوردەکانی رۆژهەلات زەمین بن. ئەم رۆژهەلاتناسە دووبارە دەلێت: کاردۆشییەکان لەپارسەکان کۆنترن و زمانێکی سەربەخۆ و جیاوازیان لەزمانی پارسی بووە.

نشینگەی ئەم هۆزە لەسنوری مازەندەران، لەرۆژهەلاتەوە دەست پێدەکات و لەباکوری دەریای خەزەر تا سنوری ئازەربایەجان و خەمسە و قەزوین درێژ دەبێتەوە نزیکەی ٢٢٥ کیلۆمەتر. تەواوی ئەم ناوچیە بەناوی ئەم هۆزە بەناوبانگە (ولتە گیلان). لەکۆندا ناوی ولرنا بوو و لەئاڤێستادا ئاماژەی پێدراوە.

بەهەرحاڵ گیل و خەزەر و دەیلەم وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، سەر بەتایەفەکانی ماد و کوردەکانی ڕۆژهەڵات زەمینن.

١٥.گیوەران: هۆزێکن لەسیورکی سەر بەناوچەی دەرسیم.

١٦. گوەکەش: هەمان هۆزی دووەمن کەئاماژەمان پێدا.

ل -:

١. لازیا: مەسعودی لە مروج الذهب، ئاماژەی پێداوان و شوێنی ئەوانی بەچیاکان دیاریکردووە. واتە چیاکانی کوردان کە لەنێوان عێراقەکاندایە (عێراقی عەرەب و عێراقی عەجەم) واتە کوردستانی ڕۆژئاوا و کوردستانی ڕۆژهەڵات.

٢. لاوین یا لاوینیان: هۆزێکن و لەکۆندا لەشارەزوور نیشتەجێ بوون. ئیبن خەلدون لەمێژووی بەرپەڕدا دەنووسێت: لەجەزایر نیشتەجێن. ئەگەری هەیە لەکاتی داگیرکاری مەغۆلەکان لەشارەزوورەوە بۆ جەزایر کۆچیان کردبێت.

٣. لالەیی: نزیکەی شەست بنەماڵەن و لەلەیلاخی سنە نیشتەجێن. سەر بەعەشیرەی لەکن.

٤. لوڕ: عەشیرەیەکی گەورەن. دوو لقن: فەیلی و مامەسەنی. فەیلی بەلوڕی بچوك یا فەزڵەوییەیش بەناوبانگە. مامەسەنی یانی مام حەسەنی و بەلوڕی گەورە بەناوبانگە.

دەستەیەك لوڕ بۆ دوو لقی پشتکوە و پێشکوە دابەش دەکەن. لوڕەکان بیست و هەشت تیرەن: فەیلی، گەلۆیی، لەك، بەختیاری، ماهەکی، ئەنبارلو، بەیات، بیرانوەند، مامەسەنی، ساهی، ئارسان، ئارکی، بەهی، دیرەکوەند، سەگوەند، بالاگریوە، ئودلاوەند- (عەبدوللەوەند)، شێخەوەند، کاکووەند، کیسەوەند، زاراوەند، بالاوەند، جەلیلوەند، باجلوند، ماق، سەعدوند، قەرەزەنجیر، زەنگەنە. لوڕەکان زیاتر لەهەشتا هەزار بنەماڵەن. زۆربەیان شیعەن. یاقوتی حەمودی لە (معجم البلدان) و جەودەت پاشا لەمێژووەکەی خۆی، بەرگی یەکەم لای ٢٤٢ و دوکتۆر فەریچ لە (کوردلەی) و سێر مەلکەم و لوریە و هاسل و براون و ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام، سەبارەت بەتایەفەی لوڕ و بەختیاری و کوردبوونی ئەوان ڕوونکردنەوەی پێویستیان داوە.

٥: لەك: تیرەیەکی سەر بەعەشیرەی لوڕن کەژمارەی دانیشتووانەکەی سەد هەزار کەس بووە و لەبەر ئەمە پێیان وتووە لەك واتا سەد هەزار. ئەم تیرە پێنج لقی هەیە: لالەیی، دولفان، تورهان، داڵوەند و زۆربەیان شیعەن. لەخانەقین و خوڕەم ئاباد و ئەلشتەر و ناوچەکانی

لوڕستان نیشتەجێن. لەکەلیایی، هەمەدان، ئیسفەهان، لەنێوان دەوڵەت ئاباد، سوڵتان ئاباد و کەنارەکانی سنە و لەیلاخیش دەبینرێن. دەستەیەکیان لەسەڵماس دەژین. شێمانە دەکرێت لەشیرازەوە هاتبێتن.

٦: لەکی کوردی: ئەمانیش شێمانە دەکرێت سەر بەعەشیرەی لەك بن. لەنزیك ئاتنە نیشتەجێن.

٥. لوسەیی: پێشتر لەشارەزوور بوون. دواتر روویان کردۆتە میسر و شام. لەئەنسیکلۆپیدیایی ئیسلام، لوسەیی بەکوساد ناوی هاتووە.

٦. لەولانلی: نزیکەی چوارسەد و هەشتا بنەماڵەن. لەباکوری ڕۆژئاوای موش نیشتەجێن. هەموویان شیعە مەزهەبن.

٧. لولەرزی: سەر بەعەشیرەی مەندەمین. لەناوچەکانی حسێن ئابادی سنە نیشتەجێن.

٨. لۆلۆ: ئاشورییەکان بەلۆلۆم ناویان بردوون. لەتایفە سەرەکییەکانی کوردن. لەئێستادا لەزەنگار و ناوچەکانی عێراق نیشتەجێن. لەپاشماوەی ئەو کوردانەن لەسەر دەستی نارامسینی کوڕی سارگۆنی یەکەم، شکستیان خوارد.

٩. لەیلانی: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن لەکەنارەکانی لەیلان، ناوچەکانی کەرکوك و خانەقین نیشتەجێن.

م —:

١: مایر: ئەم دەستەیە لە ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام ئاماژەی پێدراوە. شێمانە دەکرێت باسیر یا باسیری بێت کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

٢. ماحوردان: ماگردان، هۆزێکی بوێر بوون کە لەکەنگاوەر نیشتەجێ بوون. مەسعودی لەمروج الذهب ئاماژەی پێداون.

٣. ماحالی، مەحالی: سەر بەعەشیرە کوردەکانی فارسن کەئێستەخری دوای رەومی فارس لەپێرستی عەشیرە کوردەکان ئاماژەی پێداوە. کوڕی حوقل لەدیوان الصداقە ئاماژەی پێداوە.

٤. ماخانی: نزیکەی سێسەد بنەماڵەن و لەباشوری یوزغاد نیشتەجێن. سەر بەعەشیرەی میللین.

٥. مادنجان: مەسعودی لەمروج الذهب ئاماژەی پێداون و شوێنی ئەولی بەچیاکان

دیاریکردووە.

٦. مازنجان یا مازنجانی: نزیکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەویلایەتی مازنجان (کاك یا موبارز کاك) نیشتەجێن.

٧. ماف: لقێکن سەر بەعەشیرەی لەك کە لەکوێستانی رەواندز و سابلاخ بوون. دواتر شا عەباس ئەوانی بۆ رەی و شەهریار و ناوچەکانی قەزوێن و کاشان کۆچ پێکردووە.

٨. ماگردان: هەمان هۆزی ماجوردانە کەناماژەمان پێدا.

٩. مامش: نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەکەنارەکانی سابلاخ نیشتەجێن. چەند بنەماڵەیەکیان لەلاهیجانی نوێ دەژین. ناوەندەکەیان سوە. لەسەقدوز و شنۆیش دەبینرین.

١٠. مامەسەنی: یا مام حەسەنی، سەر بەعەشیرەی لوڕن. بەلوڕی گەورەیش ناویان دەبەن. لەئەنسیکلۆپیدیا ئاماژەیان پێدراوە کە لەنێوان عەشیرەکانی بەلوچ، دوو عەشیرەی دیکەی کورد بەناوی ماماسەنی بوونیان هەیە و ئەوان جیاوازلەم عەشیرەن.

١١. مامە کانلی: هۆزێکن لەباکوری مەلازگەرد نیشتەجێن.

١٢. مانیان یا مانیان: لەکوردەکانی ڕۆژهەڵاتی زەمینن بەڵام ئێستا هیچ شوێنەوارێکیان لێ نەماوەتەوە. مەگەر ئەوەی لەلێکۆڵینەوەکانی تایبەت بەمادەکان بارودۆخی ئەم هۆزە روون ببێتەوە. ئەگەری هەیە مانای ئاشوری ئەم دەستەیە بن.

١٣. مانورانلی: هۆزێکن لەنێوان مەلازگەرد و ئەلشەکرد.

١٤. ماهەکی، یا مەهەکی: هۆزێکن سەر بەتایەفەکانی پشتکوە سەر بەعەشیرەی لەکن. لەحەلیلان و ناوچەی کرماشان نیشتەجێن.

١٥. موبارزکاك: هەمان هۆزی مازنجانین کە لەکاك ئاماژەیان پێدرا.

١٦. موبارەکی یا موارەکی: ئیستەخری و کوڕی حوقل ئاماژەیان بەم هۆزە داوە. مەقدەسی پشتڕاستی کردۆتەوە و شوێنی ئەوانی بەفارس دەستنیشان کردووە.

١٧. محەممەد ئیسحاق: ئیستەخری ئەوانی لەریزی عەشیرە کوردەکانی فارس ئاماژە پێداوە.

١٨. محەممەد باشار: ئیستەخری ئەم هۆزەیشی لەریزی عەشیرە کوردەکانی فارس ناو بردووە.

١٩. محەممەی: نزیکەی سێسەد بنەماڵە بوون. دراوسێی مازنجانی و حەمیدییە. لەمسالك

الابصار ناوی ئەم هۆزە ئاماژەی پێدراوە کەشەشسەد پیاوی جەنگیان بووە. گومانی دەکرێت لقێکی بەختییەکان بن.

٢٠. مەحمود جبرائیلی: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەلەیلاخ و سنە نیشتەجێن.

٢١. مەحمودی: عەشیرەیەکی زۆر گەورە بوون لەڕۆژهەڵاتی وان. سەد و بیست تایەفە بوون و حکومەتێکی سەربەخۆیان بووە. بەردەوام شەش هەزار پیاوی جەنگییان بووە. لەئێستادا بڵاوبوونەتەوە.

٢٢. مودەسیر: ئیستەخری ئەم هۆزەی لەریزی عەشیرە کوردەکانی فارس ناو بردووە. مەقدەسی و کوری حوقل پشتڕاستیان کردۆتەوە.

٢٣. مێرداس: سەر بەعەشیرە کوردەکانی ڕۆژئاوان. سێ تیرەن: پاڵو، چەرموک، ئەکیل (بەلدوقانی).

٢٤. مەریوانی: نزیکەی هەزار و دووسەد بنەماڵەن. لەناوچەی مەریوان یانی لەکەنار دەریاچەی زرێبار و ناوچەکانی نیشتەجێن. ئەم عەشیرە سەر بەعەشیرەی گەورەی کرمانجن. بەهۆی نزیکیان لەهەورامان، شێوەزارەکەیان تا رادەیەک گۆڕانی بەسەر هاتووە. پێشتر سەر بەپارێزگای کەرکوک بوون. بەڵام دواتر پەیوەستی حکومەتی ئەردەڵان بوون.

٢٥. مەزدابەکان: مەسعودی لەمروج الذهب ئاماژەی پێدوان. شوێنی ئەوانی بەچیاکان دەستنیشان کردووە، واتە چیای کوردان.

٢٦. مەزوری یا مەسوری یا مەیسوری: نزیکەی هەزار و حەوتسەد بنەماڵەن. لەدهۆک و پارێزگای موسڵ نیشتەجێن.

٢٧. مستەفابەگی: نزیکەی سی بنەماڵەن. لەزەڵان و چەمەنزار نیشتەجێن. سەر بەهۆزی قوبادین.

٢٨. موتەلیبی: ئیستەخری ئەم هۆزەی لەریزی عەشیرە کوردەکانی فارس ناو بردووە.

٢٩. موکری یا موکریان: ئەم هۆزە سێ تیرەن: مەنگوڕ، مامش، پشدەر. لەپاشماوەکانی دەستەی مادن. لەناوچەکانی موکریان و سابڵاخ نیشتەجێن. زمانیان لەزمانی ئاڤێستا نزیکە.

٣٠. موکری گۆرک: بیست و چوار گوندن. لەناوچەکانی موکری و سابڵاخ دەژین.

٣١. موکری و بولاق: دوو عەشیرەن. لەدووسەد و نەوەد و حەوت گوند نیشتەجێن.

٣٢. مەلأشیگۆ: ئەم هۆزە لەعەشیرە کوردەکانی ڕۆژئاوان.

٣٣. مەلەکانیان: سەر بەعەشیرە کوردەکانی ڕۆژئاوان. بەفەرمانڕەواکانی حەسن کێف ناویان دەبەن.

٣٤. مەلەکشاهی: سەر بەتایەفەکانی پشتکوەن. نزیکەی شانزە تیرەن. تایەفەی کەچی، بولی و خەزەڵ سەر بەم عەشیرەن.

٣٥. مەندەمی: نزیکەی هەزار و دووسەد بنەماڵەن. لەشارەزوور و زەهاو و ناوچەکانی حسێن ئاوای سنە نیشتەجێن. دەستەیەکیان لەبازان و سەرخاری سەر بەناوچەکانی سلێمانی دەژین. ئەم هۆزە پێنج تیرەن: محەممەد موورادی (لەشارەزوور و زەهاو)، تاری موورادی (لەقرخلەر و کانی درێژ)، ئاخە سوری (لەگەرمەسێری کوردستان- سنە)، عەلی موورادی، لولەرزی (لەناوچەکانی حسێن ئاوا).

٣٦. مەنگوڕ: نزیکەی هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی سابلاخ دەژین. سەد و چل و هەشت گوندیان هەیە.

٣٧. مەنوچێهری: نزیکەی سەد و پەنجا بنەماڵەن. لەزەهاو و چەمچەماڵ و جوانڕۆ نیشتەجێن. سەر بەتایەفەی قوبادین.

٣٨. مودانلی: هۆزێکن کە لەمازەندەران نیشتەجێن.

٣٩. مودەکی یا موتەکی یا موتەگیان: حەوت تیرەن: سێ تیرەی ئەوان مودەکی ڕەسەنن: زێدان، ئەریکلی، پیرموسا. چوار تیرەیان زازان بەلأم ئێستا لەناو مودەکییەکاندان. بوبانلی، ڕوچابە، کوسون، کیبوران. ئەمانە هەموو لەچیای مودەکی لەپشت بەدلیس نیشتەجێن.

٤٠. موستاکان: مەسعودی لەمروج الذهب ئاماژەی پێدوان. دەڵێت لەچیاکان دەژین.

٤١. موسا یا موسیان: لەعەشیرە کوردەکانی ڕۆژئاوان. شوێنی ئەوان دیاریکراو نییە.

٤٢. موسیوەند: نزیکەی دوو هەزار و پێنسەد بنەماڵەن. لەکۆتاییەکانی خاوە دەژین.

٤٣. موشەك: هۆزێکن لەنێوان سەعرەد و دیاربەکر لەکەنار دیجلە، نیشتەجێن.

٤٤. کۆچکەرانی خوراسان: حەوت عەشیرەن کەشا عەباس ئەوانی بۆ خوراسان کۆچ پێکردووە: زافرانلو، ئادامانلو، کەیوانلو، عەمارلو، شادللو، پچناوەند، باوەنور کەهەموویان سەر بەتایەفەی گەورەی حەسنانلون. دەستەیەك عەشیرەی یەکەم و چوارەم بە زەعفەرانلو و عومەرلو ناو دەبەن.

٤٥. مەهرلکی: ئیستەخری ئەم عەشیرەی لەریزی عەشیرە کوردەکانی فارس ناو بردووە.

٤٦. مەهرانی: ئەم هۆزە لە (الفتح القسی، فی الفتح القسی ٢٠٢) ئاماژەی پێدراوە کەماوڕنیەتی سەلاح ئەلدینی ئەیوبییان کردووە. شوێنی ئەوان دیاریکراو نییە.

٤٧. میر: نزیکەی پەنجا بنەماڵەن لەخاکی ئەلشەتر، سەر بەتایەفەکانی پشتکوەن. ئەم دەستەیە جیاوازن لەتایەفەی میری بابان.

٤٨. میران: نزیکەی هەشت هەزار بنەماڵەی کۆچەرین. زستان لەناوچەکانی جەزیرەی عومەر و هاوینان لەدەوروبەری سەعەردن.

٤٩. میر سەمتان: سەر بەعەشیرەکانی کوردی ڕۆژئاوان (بەپێی ئەلئەمەرین)

٥٠. مەیلان: هۆزێکن لەناوچەکانی ئازەربایەجان لەنێوان ئاراس و چیای سۆکاری ماکۆ.

٥١. میللی: نزیکەی بیست هەزار بنەماڵەن. لەناوچەی دیرسیم و قەراجە داغ و عوسمانجەق. چل و چوار تیرەن بەم پێیە: دلنان، سەیدان، کیران، دودیکانلی، خەلەجان، کەلیش، مەندان، گۆمەڕەش، شەرکیان، عەلکەمرات، دلشی، مشکانلی، کالنەلان، حاجی بایرام، حەسنەکان، خەلەجاری، عولیا، ئیسیادات، تورکان، ناسریان، چولن، سارتان، نوسباخان، ماتەمییە، چەمیکان، حەسولیە، بارگەولن، چەپاڕەش، زەبروفەکان، بوجاق، تاغباشی، هوشیان، بەسکی، جاجیمانلی، کاسیایی، چەقایی، مەردیس، عەتەرکیش، جان بەگ، بەگلیان، دەرەجان،، کانو، مولیکان، قەرەکیج. ئەم تیرەی ئەخیر لەبنەمادا تورک بوون بەڵام بەتێپەڕینی کات بوونە کورد و لەناو کوردان تواوەنەوە.

تێبینی: بەشێکی زۆر لەکوردان لەناو نەتەوەکانی دیکەدا تواونەتەوە و چەندین نەتەوەی دیکە لەناو کوردا تواونەتەوە. بەم پێیە بەشێکی زۆری کوردانی ئەمڕۆ ناتوانین وەک کوردی ڕەسەن لەقەڵەم بدەین.

ن -:

١. ناشاویرا: هۆزێکن لەنزیک مەرعەش. ئیستەخری لەلاپەڕەی ١١٥ ئاماژەی پێداون.

٢. ناسرلی: نزیکەی شەشسەد بنەماڵەن لەباشوری ئانکارا نزیک قەرەعەلی نیشتەجێن.

٣. نامی وەند: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەرەحیم ئاوای ماهیدەشت و زەهاو نیشتەجێن.

٤. نانەکەلی: نزیکەی سەد و پەنجا بنەماڵەن. لەدەینەوەر و ناوچەکانی بیلوار نیشتەجێن. عەلیوللەهین.

٥. ئەدرەلی: هۆزێکن کە لەرۆژئاوای مەرعەش نیشتەجێن.

٦. ئەدری: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەمێرگەسار و ئەودالآن و جوانرۆ و ناوچەکانی سنە و ماهیدەشت و دەوروبەری کرماشان نیشتەجێن. شێمانە دەکرێت پاشماوەی ئایرییەکان بن کەوشەکە بۆ ئەدری گۆڕابێت.

٧. ئەمری: هۆزێکن لەناوچەکانی شەمزینان. لەبەڵگە و شوێنەوارەکان دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەئەم تایەفەیش لەپاشماوەکانی عەشیرەی ئایری بێت کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

٨. ئەورەڵی: (نورعلی): نزیکەی هەزار بنەماڵەن. لەباکوری تورهان و خاوە نیشتەجێن.

٩. ئەوروڵی: تیرەیەکی سەر بەعەشیرەی جافن. لەخاکی شارەزوور نیشتەجێن.

١٠. ئێرکارین: شوێنی ئەم عەشیرە لەئەنسیکلۆپیدیا، لەنێوان کەرکوك و تاوق ئامارەی پێدراوە.

١١. ئەیرێژی: لەناوچەکانی کرماشان دەژین. سەر بەعەشیرەی گۆرانن.

و —:

١. ولن یا ولنیان: هۆزێکن کە لەوان نیشتەجێن.

٢. وەرمەزیار: شێمانە دەکرێت تیرەیەك بن سەر بەعەشیرەی گوڵباغی. بەلأم وەرمەزیارییەکان خۆیان بەجیاواز لەوان دەزانن. ئەوان دوو لقن: وەرمەزیاری زەرپینە، وەرمەزیاری مەرەدەر. هەردووك لەناوچەکانی دیواندەرە نیشتەجێن.

٣. وەلەدبەگی: نزیکەی سەد بنەماڵەن. لەناوچەکانی جوانرۆ و زەهاو نیشتەجێن و بەئازایەتی بەناوبانگن. تیرەیەکی سەر بەعەشیرەی جاف جوانرۆن.

٤. وەلیانی یا وەلیانلی: هۆزێکی کۆچەرین لەنزیك مەرعەش.

ه —:

١. هاربەنی: هۆزێکن لەناوچەکانی ئازەربایەجان. مەسعودی لەکتێبەکەی ئامارەی پێداوە.

٢. هەرکەیی: نزیکەی بیست هەزار بنەماڵەن. لەرەواندز و کەنارەکانی عەقرە و وان و ئەرزەرووم نیشتەجێن.

٣. هەفتیان: هەمان عەشیرەی شارین کە لەهەفتیان نیشتەجێن.

٤. هەکاری: هەمان عەشیرەی حەکارییە.

٥. هەلاج: نزیکەی نۆسەد بنەماڵەن. لەباشوری دەریاچەی وان نیشتەجێن. دەستەیەکیان

لەناوچەی سنە دەژین.

٦. هایلان: یا حەلیلان. هۆزێکن بەم ناوە و سەر بەتایفەی پشتکوەن.

٧. هەمارلو: لەئەمبارلودا ئاماژەی پێدرا.

٨. هەماوەنـدی: هـۆزێکن لـەباکوری ڕۆژئـاوای خانـەقین نیـشتەجێن. ئـەم هـۆزە لـەناو شەرەفنامە و لەجوگرافیای سیاسی ئێران، بەمشێوەیە نووسراوە. شێمانە دەکرێت مەبەست هەمەوەندییەکان بێت.

٩. هەمەوەند یا حەمەوەند کە بەئەحمەدوەندیش ناویان دەبەن. هۆزێکی گەورە و بوێرن. لەناوچـەکانی بازیـان و پارێزگـای سـلێمانی و خانـەقین و باشـوری ڕوویـاری گـیلان و چەمـچەماڵ و ناوچـەکانی کرماشـان دەژیـن. بەشـێکیان لەشـیراز بەسـەر دەبـەن و بەهەمەوەندەکانی شیراز بەناوبانگن. هەموویان نۆ تیرەن کەبریتین لە: چەلەبی، چەنگەنی، پیریایی، کافرۆشی، ڕەشەوەند، ڕەمەوەند، صەفرەوەند، سۆفیەوەند و سینەبەسەر.

١٠. هەورامی: هەمان هۆزی هەورامییە کەپێشتر ئاماژەمان پێدا.

ی -:

١. یەزیدی یا یەزدی: هۆزێکن لەباکوری وان و سنجار و جەزیرەی کوڕی عومەر نیشتەجێن. بەیەزدانپەرەستیش ناویان دەبەن. یەزدان کـۆی یـەزدە و بـەمانای خوداوەند دێت. بەمەڵـە یەزیدییـەکانی دێـری سـەملی و سنجار بەیەزیـدی نـاو دەبـەن چوونکە بـەپێی بەڵگەنامـە و شوێنەوارەکان ئەوان نەک پێش یەزید بەڵکو پێش ئیسلامیش بەناوی یەزیدی لەم ناوچەیەدا بوونیـان بـووە. ئـەم یەزیدییانـە جگـە لـەوەی بـەزارەوەی کـوردی قسە دەکـەن، بـەکوردیش پاڕانەوە و پەرەستنی خۆیان ئەنجام دەدەن. تەنانەت باوەڕیان وایە خوداوەند بەکوردی قسە دەکات.[1]

سێرمارک سایکسیش ئاماژەی بەم دەستەیە داوە. (دوای میرات هەڵگرانی خەلیفە، لاپەڕەی ٥٢٣-٥٨٨)

٢: یـەعقوبی: ئـەم هـۆزە لەناوچـەی موسڵ و چیای جـودی نیـشتەجێن. شـێمانە دەکرێـت لەپاشماوەی گوتییەکان بن. مەسعودی لەمروج الذهب ئاماژەی پێداوە.

٣: یوسووەند یا یوسف وەند کەهۆزێکەی پێنسەد بنەماڵەن. لەئەلەشتەر نیشتەجێن و سەر بەچوار عەشیرەکەی پشتکوەن.

[1] - ئیزەدییەکان: زەردەشتییە کوردەکانن و دوو کتێبی پیرۆزیان هەیە بەناوی جلوە و مەسحەفێکیشان هەیە

٤. یوسویارئەحمەدی: یا یوسف یار ئەحمەدی: ئەم هۆزە لەناوچەکانی کرماشان دەژین. بەپێی لێکۆڵینەوەکانی کۆمەڵەی گەلان، تایەفەکانی سارلی، باجوران و شاباکیش کوردن (لاپەڕەی ٦٠).

لەئەفغانستان، بەلوچستان، سیستان، سیندی هیند، بەغداد، دیالە، کوت، قەزەل رەبات، شەهرەبان، سوریە، شامات، فەلەستین و ئاسیای بچوکیش، ژمارەیەکی زۆر لەکوردان دەژین.

تێبینی:

ئەگەر بمانەوێت بارودۆخ و مێژووی کوردان بەتەواوی بنووسین، کتێبەکەمان سنووری کورت نووسین دەبەزێنێت. تا ئەم رادەیە دەنووسین کەکوردان، لەپێشکەوتن و گەشە کردنی ئێران و بنەماکانی ئیسلام، یەکێك لەهێزە سەرەکییەکان بوون بەتایبەت زانا و میرە کوردەکان لەبڵاو کردنەوەی زانستی ئاینی و ئیسلامییەکان و فراوان کردنی هێز و کاریگەری دەوڵەتی ئێران، دەورێکی سەرنجڕاکێشیان هەیە.

لەسەرەتای دەرکەوتنی دەوڵەتی عەباسی، کوردان بۆ پێشکەوتنی ئیسلام، یەکێك لەهێزە کاریگەرەکان لەعێراق و ئێران بوون. سەرکردەی گەورە و دامەزرێنەری دەوڵەتی عەباسی، ئەبومسلیمی خوراسانی، یەکێك لەپیاوە کوردە بەناوبانگەکانی کورد لەخوراسان بووە و لەمەرو، لەناوەڕاستی سەدەی دووەمی کۆچی دەرکەوتووە بەڵام مەنسور ئەبو جەعفەر فەرمانی کوشتنی ئەوی دەرکرد.

ئەبو دولامە کۆیلەی حەبەشی مەنسور، لەکاتی کوشتنی ئەو وتوویەتی:

ابا مجرم ما غیر الله نعمتا

علی عبده حتی یغیرها العبد

افی دوله المنصورها و حلت غدرتا

الا ان اهل الغدر آباءك الكرد

ابا مجرم خوفتنی القتل فانتحی

علیك بما خوفتنی الاسد الورد.

دامەزراندنی دەوڵەتی عەباسی، بارودۆخی ئێرانی بەتەواوی گۆڕی و ئێرانی لەخنکان و رووخان ڕزگار کرد و مەزنی و شکۆی کۆنی بۆ ئێرانییەکان گەڕاندەوە و لەکەنار زێی گەورە، تۆڵەی شکستەکانی قادسییە و نەهاوەند وەرگیرایەوە.

ویلیام مویری ئینگلیسی و دوزی، مێژووی نووسی ناودار دەنووسێت: لەسەردەمی

خەلیفەکانی عەباسی، ئێران دووبارە شکۆ و مەزنی لەدەستچووی خۆی بەدەست هێنایەوە و پێگە بەرزەکانی دەرباریان گرتەدەست. جەژنی نەورۆز دووبارە لەم سەردەمەدا بووژایەوە.
کوردان، لەهەموو زانستە رەسمی و بیرکاری و زانستەکانی دیکە وەك سەرف و نحو، زمان، مێـژوو، حکمـەت، کـەلام، مـەنتیق، تەفسیر، حـەدیس، فقه، اصـول، حـساب، ئەنـدازیاری، ئەستێرەناسـی، وهتـد چـەندین نووسـەرلوی گرانبایيـان هەیـە کـە لـەناو قوتابخانـە ئیسلامییەکاندا دەخوێندرێن.
جیاواز لەوە مێژوو نیشان دەدات بەردەوام تاج و تەختی زۆربەی پاشاکانی ئێران، بەهۆی گورز و شمشێری کوردەوە پارێزگاری لێکراوە و کەسانی وەك گیو و گودەرز و گورگین و بـەهرامی چـوبین و فـەرهاد و شـیرین، رکەبـەری خوسـرەوپەرویز، حـسەین کـورد و هتـد کەسەردارە بەناوبانگەکانی کورد بوون، بوونە هۆی مەزنی و شکۆ و پێشکەوتنی سوڵتانە کورد و پارسەکان.
چالاکی بەهێزانەی ئەحمەد کوڕی مەروانی کورد (-نصرنلدەولە) دامەزرێنەری میرنشینی کـوردی مەروانییـە و سـەرکەوتنە بەرچـاوەکانی سـەلاح ئەلـدینی ئـەیوبی، دامەزرێنـەری دەوڵەتی کوردی ئەیووبی و بوێرییەکانی وەکیل ئەلرعایا (کەریم خانی زەند)، دامەزرێنەری دەوڵـەتی کـوردی زەندییـە و کردەوەکـانی کـوردە ئەخـشیدییەکان لەشـام و بوێرییـەکانی بنەماڵـەی خورشـید لەلوڕسـتانی بـچوك و داسـتانی دەیلەمییـەکان لەشـیراز و بەغـداد کەلاپـەڕەکانی مێـژوو تۆمـاری کـردوون، ڕێگـەمان پێـدەدات بڵـێین کـوردان لەپەرەپێـدانی بنـەماکانی ئیـسلام و زانـستە ئیـسلامییەکان و گەڕاندنـەوەی شـکۆ و مـەزنی بـۆ ئێـران، دەورێکی کاریگەر و بەهێزیان بووە. ئەگەر سەردانی ناوچە کوردییەکان بکرێت، دەبینرێت سەرانسەری ناوچەکانی کوردستان، لێوانلێوە لەقەلاّ و حەسار و سەنگەر و بورج و دیوارە جەنگییەکان کە لەسەر لووتکەی چیاکان بۆ بەرگری کردن لەبەرابەر دوژمنان دروست کراون و شوێنەوارەکەیان تا ئێستا ماوەتەوە. قەلاّی کەرەفتو نموونەیەکی بەرچاوە.

بەشی سێیەم
سەبارەت بەماد و سەرزەمینی ماد،
لەخۆگری سێ بەند

بەندی یەکەم: پەیوەندی نێوان کورد و ماد

دەمانەوێت بزانین وشەی کورد و وشەی ماد چ پەیوەندییەکیان هەیە. ئایا ئەم پەیوەندییە لەنێوان ئەم دوو وشەدا هاومانایییە، واتە کورد و ماد، یەک مانایان هەیە و بەیەک دەستە دەوترێن یانی هەر کات بڵێین کورد یانی ماد و هەرکات بڵێین ماد یانی کورد؟ بەهەمان شێوە کەدەستەیەک ئەم بۆچوونەیان هەیە؟ یا ئەوەی لەنێوان ئەم دوو وشەیە تایبەتی و گشتی هەیە: ماد گشتیترە لەکورد یا کورد گشتیترە لەماد. لەبەر ئەمە پێویستە سەرەتا نەژادی کورد روونبکەینەوە. دواتر پەیوەندی لەگەڵ ماد باس دەکەین.

کوردان، وەک لەبەندی یەکەمی بەشی دووەم روونمان کردەوە، بەشێکن لەنەژادی ئاری (-هیندوئەورووپایی)، لەبەر چەند هۆکارێک: یەکەم: روخسار و روخسار، دووەم: زار و شێوەزار، سێیەم: ئەخلاق و داب و نەریت، چوارەم: ناو و نیشان یانی ناوی کەسەکە و ناوی سیانی.

کوردان لەکۆنەوە، کوڕ و کچەکانی خۆیان بەناوی ئاری ناوناوە و ناو دەنێن. لەئێستایشدا لەگەڵ ئەوەی ئارەزوویەکی زێدەرۆیانەیان بۆ ناوی ئیسلامی (-عەرەبی) هەیە، بەڵام ناو ئارییەکان بەباشتر دەزانن، وەک: فەرهاد، گودەرز، فەرڕۆخ، شاپور، هوشەنگ، جەمشید، فەرەیدون، بەهمەن، پەرویز، بەهرام، سام، ئەردەشێر، فیروز، کەیخوسرەو، شەهریار، شاهیار و هتد.

ناوی کچانیش وەک: شیرین، نوشافەرین، ماەڕۆخسار، ماهچێهر، گوڵ چێهرە، ئازەر، ماهتابان، مێهرەنەنگێز، فەرەنگیس، نازەنین، خۆرشید، ئافتاب، ناهید، گوڵناز و هتد.

ناوی دووەم یا سیانی وەک: زلزا، کرماج، لۆلۆ، بابان، گۆران، کەڵهوڕ، بەرازی، کویک، کۆماسی، تەرخانی، گوڵ فەرڕۆخی، قوبادی، گودەرزی، مەنوچێهری، کاکەوەند، بیرانوەند،

ئازاد بەخت و هتد...

ئایین و مەزهەب: کوردان وەك ئارياییەکان بەگشتی، ئار پەرست (ئاگرپەرست) و شوێنکەوتەی ئایینی زەردەشتی بوون کەئایینی ڕەسمی زۆربەی نەتەوە و تایەفە ئارییەکان بووە. پێشتر باسمان کرد کەسامییەکان خواپەرست و حامییەکان بتپەرست و یافسییەکان ئاگرپەرست بوون. تا ئێستایش شوێنەواری ئاتەشکەدە و نیشانەکانی ئاگرپەرستی لەسەرزەمینی کوردان ماوەتەوە.

چۆنیەتی نشینگە و ماڵ و تەلارەکان: لەتەواوی کوردستان، زۆری دانیشتن لەئەندازیاری کۆندا، یانی ئەو ژوورەی شەوانە لەوێ دەخەوتن، بەرەو ڕۆژهەڵات بووە لەبەر ئەوەی کاتی هەڵاتنی هەتاو، بێ هیچ لەمپەرێك تیشکی هەتاویان بەرکەوێت و ڕێ و ڕەسمی پەرستینی خۆیان ئەنجام بدەن.

هیرۆدۆتی مێژوونووس، بەرلەشکاوی وشەی ئێرانی بۆ هەموو سەرزەمینەکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات لەنێوان سند و دەشتی دیجلە و فورات ناو بردووە بەڵام کوردەکانی لەدەرەوەی سنوورەکانی ئێران و بەئاریایی نەزانیوە.

پێستەیەکی دۆزراو لەسلێمانی (ئاماژەمان پێدا) ئاری بوون و ئاگرپەرستی کوردان روون دەکاتەوە: هەروەها پێمان دەڵێت کەکوردان لەعەرەبەکان بێزارو وەڕز بوون.

بەڵگەنامەکان و شوێنەوارەکانی زانستی ئاسار و ئەنتۆگرافی، ئاری بوونی کوردان پشتڕاست دەکاتەوە.

لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسەکان و کەسانیتر وسەرئەنجام بەڵگە زانستییەکان و یاساکانی زانستی (ئەنترۆپۆلۆجی و ئەسنۆلۆژی - خەڵك ناسی و نەژادناسی) ئەوەمان بۆ دەردەخات کەکوردان ئاری بوون و ئاگرپەرست و ئاگر و هەتاویان پەرستیوە.

لەمێژووەکاندا ئاماژەی پێدراوە: لەکاتی هاتنی سوپای ئەسکەندەر کوڕی فیلیقۆسی ڕۆمی بۆ ناوچەی شارەزوور _ نزیکەی سێ سەدە و نیو پ.ز_ کەخەڵکیان بۆ ئایینی بتپەرستی هاندەدا، ڕۆژئاوای کوردستانی ئەردەڵان کە لەدوو لاوە پەیوەستە بەخاکی شارەزوور، بەفەرمانی سوپای ئەسکەندەر، دەستیان بەپەرستینی بتەکان کردووە بەڵام دانیشتوانی ڕۆژهەڵات و باکوری کوردستانی ئەردەڵان، لەسەر ئایینی ئاگرپەرستی و زەردەشتی خۆیان ماونەتەوە و هیچ گۆڕانێك لەئایینی ئەواندا دروست نەبووە. بەڵام باشور بۆ ماوەیەك بتیان

پەرەستیوە. دواتر لەکۆتاییەکانی سەدەی پێنجەمی پێش زایین، باوەڕیان بەئایینی مەسیحی هێناوە. (بۆ زانیاری زیاتر- مێژووی کەنیسەی کۆن لاپەڕەی ۲۰۰).

دواتر زۆری نەخایاندووە بەهەوڵ و ماندووبوونی سوپاسالاری ئێران بەناوی (پاو)، دووبارە باوەڕیان بەئایینی ئاگرپەرەستی هێناوە. روونکردنەوەی زیاتر ئەوەی کە لەڕۆژگاری خەلیفەی دووەم (عومەر کوڕی خەتاب) کاتێك عێراق دەستی بەسەردا گیرا و شوێنی مانەوە بۆ پاشای ئێران (یەزدگێرد) نەمایەوە، سوپاسالارەکەی خۆی بەناوی پاو کوڕی شاپور کوڕی کەیوس برای ئەنەوشیروانی دادپەروەر کوڕی قوبادی پاشای ئێران لەگەڵ دوو هەزار سوار و بڕێك کەرەستەی پێویست و خواردن رەوانەی شارەزوور دەکات تا کوردانی ئەو ناوچەیە بۆ هاوکاری کردنی پاشای ئێران هان بدات. کوردان بەهاوکاری کردنی پاشا رازی دەبەن و بۆ بەرێنگەوتن خۆیان ئامادە دەکەن کە لەناکاو هەواڵی گرنگیدانی یەزدگێرد بەخوراسان بڵاو دەبێتەوە. پاو لەبیستنی ئەم هەواڵە خەمبار و بێ هیوا دەبێت و بەناچاری نامەیەك بۆ کوردانی شارەزوور دەنووسێت:

کورتەی نامەکەی پاو:

لەبەر ئەوەی پاشای ئێران بەپشتگەرمی هاوڕێیەتی خاقانی چین و نۆکەری سنووورداری خوراسان (ماهوی سووری) بەرەو رۆژهەڵات بەرێکەوتووە، ئێوە لەشوێنەکانی خۆتان بمێننەوە تا ئەو کاتەی پاشای ئێران لەو دیارە دەگەڕێنەوە. ئەوسا ئێوە لەفەرمانی پاشا ئاگادار دەکەمەوە. (پاو شەهرزاد)

لەبەر ئەوەی زێدەڕۆییمان نەکردبێت، کورتەیەکی نامەکەمان نووسی. دوای ناردنی نامەکە، پاو لەکەنارەکانی سیروان، مەنزڵگەیەك پاشەکشێ دەکات و لەکەنار ناوەدانییەکی گەورە لەنێوان دارستان بەلەد پاڵی چیاکەوە، خێوەت هەڵدەدات.

دانیشتووانی ئەو گوندە ئەرێتی رێزگرتن لەمیوان بەجێدێنن. پاو لەم دەرفەتە کەڵك وەردەگرێت و ئەوان بۆ بەستنی پەیمان لەگەڵ پاشای ئێران و پەشیمان بوونەوە لەئایینی مەسیحی و گەڕانەوە بۆ سەر دینی زەردەشتی هان دەدات و ئاتەشکەدەیەکیان بۆ دروست دەکات. هەروەها لەسەر بەرزایی چیاکە پەرسگایەکیش بنیات دەنێت و تا ئێستایش ئەو چیا، بەئاتەشگا بەناوبانگە. ئەو گوندەیان لەبەر پاو، بەپاوە ناو بردووە. عەرەبەکان دەڵێن فاوج.

پاو دوای دوو مانگ وەستان لەپاوە، لەڕێگەی هەمەدانەوە بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەوێت و هەموو ناوچەکان خەڵك بۆ هاندانی پاشای ئێران و سەقامگیر کردن و بڵاو کردنەوەی ئایینی زەردەشتی و نزێنو کردنی ئەخلاق و ڕێسا عەرەبییەکان هان دەدات و سەرئەنجام لەئیسفەهان دەگاتە لای یەزدگێرد و ڕێگەی ڕۆشتن بۆ خوراسانی لێ دەگرێت بەپێی ئەو کێشانەی لەنێوان پاو و ماهوی سووری بووە، یەزدگێرد، گرنگی زۆر بەوتەکانی نادات.

زۆری پێناچێت هەواڵی هێز و دەسەڵاتی ئیسلام بەخوزستان و کوردستان و عێراقی عەجەم دەگات. یەزدگێرد توانای مانەوە لەئیسفەهانی نامێنێت و بەرەو خوراسان بەڕێدەکەوێت.

پاو سەرپێچی فەرمانی پاشا دەکات و دەگەڕێتەوە بۆ زانگای سەرەکی خۆی لەمازەندەران و لەوێ دروشمی هیربودی بەرز دەکاتەوە. بەو شێوەی لەمێژووی ئێران و شانامە ئاماژەی پێدراوە، یەزدگێرد لەخوراسان دەکوژرێت و وڵاتی ئێران بێ پاشا و سەرپەرەست دەمێنێتەوە. لەساڵی ١٨ کۆچی بەفەرمانی خەلیفەی دووەم و لەژێر سەرکردایەتی ئیمام حەسەن و عەبدوڵڵە کوڕی عومەر و باوکی عوبەیدەی ئەنساری و چەند کەسێکی دیکە لەسەردارانی ئیسلام، سوپای عەرەب بەرەو ئێران بەڕێدەکەوێت. لەعێراقی عەرەب گوزەر دەکەن، لەناوچەی کرماشان، ئیمام حەسەن و حوزەیفەی یەمانی و قیسەم کوڕی عەباس کوڕی عەبدولموتەلیب لەگەڵ سوپایەکی چەند هەزار کەسی پێکهاتوو لەسوار و پیادە، بۆ گرتنی هەمەدان، ڕەی و مازەندەران، هەوڵەکانیان دەست پێدەکەن.

عەبدوڵڵە کوڕی عومەر و باوکی عوبەیدەی ئەنساریش لەگەڵ پێنج هەزار سوار، بەرەو شارەزوور بەڕێدەکەون. شەوانە لەڕووباری سیروان دەپەڕنەوە و بەرەبەیان لەبەرانبەر سوپای کوردان کە بۆ بەرگری کردن ریزیان بەستووە، ریز دەبەستن. لەهێرشی یەکەم باوکی عوبەیدەی ئەنساری دەکوژرێت. لەهێرشی دووەم و سێیەم _ جەنگەکە سێ ڕۆژ درێژەی کێشاوە_ سوپای ئیسلام سەرکەوتن بەدەست دێنێت و دەشتەکە بەخوێنی کوردەکان ڕەنگین دەکەن و گوندەکان وێران و ئاتەشکەدەکان دەڕووخێنن. ژنان و کچان ئەسیر و تاڵانییەکان کۆدەکەنەوە و دەیبەن. پاشماوەی دانیشتووان بەباوەڕ هێنان بەئیسلام ڕزگاریان دەبێت.

گۆڕی باوکی عوبەیدە، لەداوێنی چیایەك لەکەنار دەشتی شارەزوورە وەنووکە بە ناوچەی ئەباعوبەیدە بەناوبانگە.

عەبدوللە کوڕی عومەر چەند مانگێك لەو ناوچەیە دەمێنێتەوە، لەجیاتی ئاتەشکەدەکان، مزگەوت و پەرستگا ئیسلامییەکان دروست دەکات و یاسا و ڕێساکانی ئیسلام لەو ناوچەیە بڵاو دەکاتەوە، دواتر ڕێگەی پاوە دەگرێتە بەر. لەوێ کوشتاری بەکۆمەڵی کوردان دەست پێدەکات، ژن و کچەکان ئەسیر و تالأنییەکان بەسەربازەکانی ئیسلام دەبڕێت.
عەبدوللە کوڕی عومەر، سوپاسالاری ئیسلام، لەو ناوچەیە مزگەوتێکی گەورە دروست دەکات و یەکێك لەکوڕەکانی مەعاز کوڕی جەبەل لەگەڵ دەستەیەك لەعەرەبەکان لەو ناوچەیە بەجێدێڵێت. مەعازی کوڕی جەبەل و عەرەبەکانی هاوڕێی دەست بەسەر ژن و کچی کوردە کوژراوەکاندا دەگرن و دەیانکەنە هاوسەر و کەنیزی خۆیان و چەندین منداڵیان لەوان دەبێت. لەنێستادا دانیشتووانی پاوە و گوندەکانی دەوروبەری، ڕەچەڵەکی خۆیان بۆ مەعاز کوڕی جەبەل و عەرەبەکانی هاوڕێی دەگەڕێننەوە.
عەبدوللە کوڕی عومەر، لەماوەیەکی کەم، دەست بەسەر کوردستاندا دەگرێت. هەموو ئاتەشکەدەکان وێران و مزگەوتەکان بنیات دەنێت و یاسا و ڕێساکانی ئیسلام بڵاو دەکاتەوە.
هەرچەندە کوردان لەڕێگەی گۆڕینی دینەکەیان، گرفتاری چەندین جەنگی وەحشیانە وماڵوێرانکەر بوون، بەڵام بەهۆی ئەو حەز و مەیلە زۆرەی بۆ دینی سەرەکی خۆیان بوویانە، لەناخەوە خۆشەویستی خۆیان بۆ دینەکەیان پاراستووە.
شەڕەکانی سەردەمی خەلیفەکانی عەباسی، شەڕی مەزهەبی بوون. ئەو شەڕە خوێناوییانەی لەساڵی ٣٠٧ و ٣٢٤ کۆچی لەباکوری کوردستان ڕوویاندا، جەنگی مەزهەبی و بۆ پاراستنی مەزهەب بوو.
دانیشتوولنی هەورامان هەرچەند بەڕواڵەت باوەڕیان بەئیسلام هێنابوو و نوێژیان دەخوێند و ڕۆژوویان دەگرت، بەڵام تا ساڵی ٨٢٤ کۆچی، باوەڕدار بەئایینی زەردەشتی بوون تەنانەت کاتێك مەولانا گوشایش، گەورە باوەگەورەی شێخەکانی مەردۆخ، دەستی بەفێر کردنی قورئان و بڵاو کردنەوەی ڕێسا و یاسا ئیسلامییەکان لەهەورامان کردووە، لەگەڵ تێپەڕینی هەشت سەدە و نیو لەدەسەڵاتی ئیسلام، نەیانویستووە بەئیسلام ڕازی بین و لەمۆجیارییەکانی پیری شەهریار لابدەن کەیەکێك لەگەورەترینی مۆغەکان و هیربودانی بووە. ئێستایش بۆتە پەند کەدانیشتووانی هەورامان لەڕیشسپییەکان و زاناکانی خۆیان پرسیوە

کە: (قەرونی قەدیما یام مارفەتو پیرشالیاری) واتا (قورئان قەدیمە یا مەعریفەی پیری شەهریار).

ریشسپی و زاناکان لەوەلامدا وتوویانە: (مارفەتو پیر شالیاری قەدیما، قەرونی هیزیگە گشایشە کوری ئاوەردەنش) واتا (مەعریفەی پیری شالیار کۆنە، گوشایشە کوێر دوێنێکە قورئانی هێناوە)).

مەولانا گوشایش چاوی مۆژان یانی خێل بووە لەبەر ئەمە لەهەورامان بەگوشایشە کوێر ناسراوە. فێرکاریی و پڕوپاگەندەی ئەو بۆ ئیسلام بۆتە هۆی ئەوەی خەڵك زیاتر ڕقیان لێی بێت.

مارفەتی پیری شالیار، بریتییە لەکتێبێکی چڕوپڕ و لەخۆگری چەندین بەند و لێوانلێو لەقسەی مانادار. لەکۆتایی هەر بەندێك شێعرێکی لەم شێوەیە دووبارە بۆتەوە.

((گوشت چوانەی پیرشالیار بوو، هوشت چ کیاستەی زانای سیمیار بوو) واتە (گوێت لەوتەکانی پیری شالیار و بیرت لای ئێردراوی دانای ڕەمزبێژ بێت).[1]

دانیشتووانی ئەمڕۆی هەورامان، زانای ڕەمزبێژ بەحەزرەتی ڕەسوڵ دەزانن لەکاتێکدا ئەو ڕەمزبێژ نەبووە و بەراشکاوی پەیامەکەی خۆی گەیاندووە. دانای ڕەمزبێژ هەمان زەردەشتی پێغەمبەرە کەناسراوە بەوەخشوری سیمیاری : یانی پێغەمبەری ڕەمزبێژ (بۆ زانیاری زیاتر، کتێبی دبستان المذاهب، ل، ١٠)

ئەم کتێبە لەهەورامان و بەپێی وەسیەتی خودی پیری شالیار نایدەنە دەست بێگانەکان. سەرانسەری کتێبەکە حیکمەت و مۆجیاریە و پێکە و گەورەیی پیری شالیار نیشان دەدات. لەیەکێك لەبەندەکان دەڵێت:

وەروەیوە وارۆو وەروە وەرینە

وەریسە برێو چوار سەرینە

کەرگی سیاوە و هێلێش چەرمینە

گوشلی مەمیریو دوی بەرینە

واتاکەی: بەفر دەبارێت، بەفر خۆرەیە، تەناف کەدەپچڕێت، چوار سەری لێ دەبێتەوە،

[1] - ئەم کتێبە، وەرگێرانێکە لەکاتاکانی ئاڤێستا، زەردەشتی کورد

مریشك ڕەش و هێلکەکەی سپییە، دیگ (قازان) کەکون دەبێت، دوو دەرگای لێ دەبێتەوە کەمەبەستی بەرگری کردنە لەسوپای بێگانە و تۆکمە کردنی یەکێتی نیشتمانی و خۆڕاگری لەبەدبەختی و پاراستنی ولاَت لەدەست بیانییەکان. لەبەندێکی دیکەدا دەڵێت:

داران گیانداره‌ن، جەر گودەل پرگەن

گایی پڕ بەرگەن، گایی بی بەرگەن

کەرگ چ هێڵێن جە وەکەرگەن

ڕەواس چ ڕەواس و رەگی جەوەرگەن.

واتاکەی: دارەکان گیانیان هەیە، جەرگ و دڵیان، ڕەگ و ریشەیە، هەندێ کات گەڵایان هەیە و هەندێ کات نا، مریشك لەهێلکەیە و هێلکە لەمریشك، ڕێوی لەڕێوی و گورگ لەگورگ. مەبەستی ئەوەیە روەکەکان گیانیان هەیە و دەرکەوتنی نیشانەکانی ژیان لەوان کەگەڵای تازە دەردەکەن و روونکردنەوەی بەدوای یەکدا هاتنی نەژادەکان و دیاری کردن و نەگۆڕانی جۆرەکان کەهەر ئاژەڵە و ئاژەڵێکی وەك خۆی لێ دەکەوێتەوە.

دەردەکەوێت کە زانا ئاگرپەرستەکان، شوێنکەوتەی بۆچوون و باوەڕەی فەیلەسوفانی یۆنان بوون کەدەڵێن: مرۆڤ سەرەتای نییە و هیچ جۆر و ڕەگەزێکی دیکە نابێتە مرۆڤ (کتێبی دبستان المذاهب، ل ١٣)

پیری شالیار نووسەری کتێبە ئامارە پێدراوەکە، وەك لەناوەکەی دەردەکەوێت، گومانی تێدا نییە ئاگر پەرست بووە. باوەگەورێی پیری شەهریاری دووەمە کەموسوڵمان بووە.. پیری شەهریاری دووەم لەئەنجامی خەونێك کەبینیویەتی و حەزرەتی ڕەسوڵ لەو خەوەدا ئەوی بەکوڕی خۆی ناو بردووە، ناوی خۆی بۆ مستەفا گۆڕیوە و خۆی وەك سەیید لەقەڵەم داوە!! لەئێستادا دانیشتووانی هەورامان بەسەیید مستەفا ناوی دەبەن. پیری شەهریاری دووەم هاوچەرخی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بووە و چەندین نامە و نووسراویان گۆڕیوەتەوە.

لەدەوروبەری ساڵی ٤٨٠ کۆچی، پیری شەهریاری دووەم، کتێبی مەعریفەتی گۆڕیوە و ئەو بەشانەی لەگەڵ بنەماکانی ئیسلام یەکیان نەگرتۆتەوە، لەناو بردووە. لەئێستادا نوسخە چاککراوەکەی لای هەورامییەکانە.

مەولانا گوشاش، کوڕی بابا مەردۆخە. گەورە باوەگەورێی نوسەر (نووسەری ئەم کتێبە) کە لەساڵی٧٧٥ کۆچی رووی کردۆتە هەورامان.. لەساڵی ٧٧٨ کۆچی، کچی شێخ شەهاب

ئەلدینی دزناوەری[1] وەک هاوسەر هەڵبژاردووە و لەوێ نیشتەجێ بووە. لەساڵی ٨٤٢ کۆچی، بەهاوکاری شێخ شەهاب ئەلدین سەرقانی بڵاو کردنەوەی یاسا و ڕێنما ئیسلامییەکان و فێرکردنی قورئان بووە بەڵام پێشکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێناوە و دوای مەرگی ئەو، مەولانا گوشایشی کوڕی، ئەرکەکانی ئەوی بەجێهێناوە.

لەم ڕوونکردنەوەی سەرەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەکوردەکان ئاری و ئاری پەرەست بوون یانی لەگەڵ پارس و نەژادەکانی دیکەی ئاری، هاونەژادن و ئەم بابەتە بەهیچ شێوەیەک جێگەی گومان و دوودڵی نییە. تەنیا شتێک کەدەمێنێتەوە و ئێمە قسەی لەسەر دەکەین ئەوەیە بزانین سیلسیلەی کورد بەکوێ و لەکوێ کۆتایی دێت. ئایا کورد هاومانای مادە و هەمان دەستەی دوانزەیەم لەسیانزە دەستەکەی ئارییە، یا کورد بەشێکە لەماد یا بەپێچەوانەوە، ماد بەشێکە لەکورد.

لەزۆربەی مێژووەکان، وشەی کورد وەک مانای ماد لێکدراوەتەوە و هەر دوو وشەکە بەیەک دەستە دەوترێن. بەهەمان شێوە لەشیکردنەوەی کتێبەکانی عەهدی عەتیق و عەهدی نوێ، لەهەموو شوێنێک لەدوای وشەی مادا یا مەدی، وشەی کوردستان لەناو دوو قەوسەدا نووسراوە کەمەبەست لێی وەرگێڕانی وشەی مادا یا مەدییە. لەکتێبی عەشق و سەڵتەنەت کەڕۆمانێکی مێژووییە، لەهەموو شوێنێک کورد و مادی بەیەک مانا ئاماژە پێدراوە.

لەمێژووی کەنیسەی کۆن لەلاپەڕەی ٢٦٨، بەمشێوەیە ڕوونکردنەوەی بۆ پارت و عیلام و مەدی کردووە: پارتیا (-خوراسانی ئەمڕۆیی)، مەدی (-کوردستان)، عیلام (خوزستان)

ئەگەر ئەم ڕوونکردنەوەیە ڕاست بێت، کورد و ماد دوو وشەی جیاوازن. یانی کاتێک دەڵێین دەوڵەتی ماد، هیچ لەمپەرێک نابێت لەوەی بڵێین: یانی دەوڵەتی کورد و نەتەوەی ماد، یانی نەتەوەی کورد.

دەستەیەک لەمێژوونووسان و ڕۆژهەڵاتناسەکان. وەک پرۆفیسۆر سایس و نووسەری (آیینە سکندری و تاریخ منطقی) و هتد، مادیان وەک یەکێک لەعەشیرە کوردەکان ناو بردووە و نووسیویانە ماد یەکێکە لەتایەفە کوردەکان. وەک دەیلەمییەکان کەهاوشێوەی یەکێک لەتایەفە کوردەکان لەقەڵەم دراون (آیینە سکندری ل ٣١ و تاریخ منطقی ل، ١٥).

سەلمانازاری پاشای ئاشور، وشەی مادی بۆ دەستەیەک لەکوردەکان بەکار هێناوە نەک بۆ

[1] — دزناوەر گوندێکە لەسەر سنووری ئێران

هەموو تایەفەکانی ڕۆژهەلأت و ڕۆژئاوای کورد. (بۆ زانیاری زیاتر، کورتەیەکی میژوویی سێ نەتەوەکە)

پێکهاتەی هۆزەکانی مادیش لەحەوت هۆز بەتگەیە بۆ ئەوەی ماد، یەکێك لەتایەفەکانی کوردە کە لەحەوت تایەفە پێکدێت (بابەتی تایەفە سەرەکییەکانی کورد). بەلأم بۆچوونی میژوونووسە کوردەکان ئەوەیە کەکورد بەشێك لەماد یانی دەستەی کورد بەشێك لەتایەفەی مادەکانە و دەڵێن: ڕەچەڵەکی کورد بەکردە یا کردۆ کۆتایی دێت. میژوونووسانی یۆنانی و فەرەنگیش کورد و کاردۆ و دەستەیەك کاردۆك و کاردلکیان نووسیوە.

میژووی کۆنی هەورامان لاپەڕەی ١٦ باس لەوە دەکات کەکردە و دەیلام (دەیلەم)، گیل، خەزەر، ئەبت، گرموك (-جەرموق، جەرامقە) هەموویان منالەکانی مادا کوڕی یاپس کوڕی نوحن. لەتەوراتیش لەبەشی دەیەم و زۆربەی میژ ووە گشتییەکان ئامـاژە بـەوە دراوە کەمادا کوڕی یاپس کوڕی نوحە.

بەپێیە کوردان بەشێك لەئەوەی مادەکان. یانی ماد گشتیتر لەکوردە. دەولەتی کوردی کەیقوبادیش کە بەدەولەتی ماد ناو براوە لەبەر ئەوەیە کەزۆربەی تایەفەکانی ماد، یانی کورد، لوڕ، گیل، خەزەر و دەیلەم لەدامەزراندنی ئەو دەولەتەدا بەشدار بوون و تەنیا تایبەت نەبووە بە دەستەی کوردان. بەلأم دەولەتی گوتی، کاسی، لولۆ، میتانی، زەندییە، ئەخشیدی، حەسنەوییە، دەیلەمییەکان، لوڕی بچوك (بنەماڵەی خورشید) و ... بەدەولەتی کورد ناو دەبەن. لەبەر ئەوەی دامەزرێنەری ئەوان تەنیا دەستەی کوردان بووە و لقە و تایەفەکانی دیکەی ماد لەدامەزراندنی بەشدارییان نەکردووە.

لەم ڕوونکردنەوەی سەرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوشەی ماد، گشتیتر لەوشەی کوردە و جیاواز لەکورد، بەدەیلەم، خەزەر، گیلەکان وهتد دەوترێت. بەلأم گومانی تێدا نییە بەشێك لەکوردەکان بەهەمان شێوە کەمێژۆدۆت ئاماژەی پێدەدات، خۆیان بەماد ناو بردووە و ئەم ناوەیان تایبەت کردووە بەخۆیان کە بریتین لەکوردانی ڕۆژهەلأت زەمین.

بەپێیە وشەی ماد لەڕاستیدا زۆر گەورەتر و گشتیتر لەوشەی کوردە و بۆ کوردان و نەتەوەکانی دیکەی جیاواز لەکورد (-منالەکانی دیکەی مادا) بەکار دەبرێت بەلأم بە لەبەر چاو گرتنی ئەوەی دەستەیەك لەکوردەکان ئەم ناوەیان لەخۆیان ناوە، وشەی ماد زۆر بچوکتر لەوشەی کورد دەبێت بەهەمان شێوە کەبەشی ڕۆژهەلأت زەمین بەسەرزەمینی ماد یا وڵاتی

ماد ناو دەبەن بەڵام بەشی زاگرۆس و ئارارات و ناوچەکانی دیکە بەکوردستان ناو دەبەن. کەواتە جیاوازی مێژوونووسان جیاوازی بۆچوون و لێکدانەوەکانە و بەپێی بۆچوونی یەکەم، ماد گەورەتر و گشتیتر لەکوردە و بەپێی بۆچوونی دووەم، کورد گەورەتر و گشتگیرترە بەڵام لەڕاستیدا ماد گەورەترە و بۆ هەموو نەتەوەکانی مادا بەکار دەبرێت.

لەکەتیبە بزمارییەکان و نووسراوە دۆزراوەکان لەناوچەکانی کوردستان، کوردەکانیان بەکودرافا نووسیوە. ئیستراپۆن، جوگرافیازانی یۆنانی لەساڵی ٦٠ پ.ز نەخشەیەکی کێشاوە و لەو نەخشەدا ناوی کاردالکی نووسیوە. دوای ئەوە بۆ ڕوونکردنەوەی وشەی کارداک دەنووسێت: دەستەیەک لەسەرەتاکانی مێژوو، لەچیاکانی سووریە نیشتەجێ بوون و بەگۆتۆ ناویان بردوون یانی پاڵەوان و بەهێز یا جەنگاوەر کەمانای وشەکە بەزمانی ئاشوری کاردۆ یا کارداک و یا گوردۆیە. ئەگەر ئەم لێکدانەوە ڕاست بێت ئەگەری هەیە ئەوەی بەتێغ دەڵێن کارد، ڕاست بێت چوونکە لەبەر بڕەری و بەهێزی پێیان وتووە کارد. بەمپێیە وشەی کورد بە (ک) فارسی ئەمە ماناکەیەتی و لەهەر جێگەیەک چ شانامە یا هەر جێگەیەکی دیکە، وشەی کورد ئامارەی پێدراپێت، چ بە (ک) فارسی یا (ک) عەرەبی، جیاوازی نابێت لەبەر ئەوەی هەردووکی بەمانای بوێر و پاڵەوان دێت.

هۆزی کەڵهوڕیش کەخۆیان بەمناڵەکانی گودەرز دەزانن، بەڵگەی لەم شێوەیە بۆ سەلماندنی ئەم بانگەشەی خۆیان دەهێننەوە کەوشەی گودەرز لەوشەی گوتۆ یا گودۆ سەرچاوەی گرتووە.

بەڵام بەهەمان شێوە کە لەباسی تایفە سەرەکییەکانی کورد ئامارەمان پێدا و مێژووی هەورامانیش پشتڕاستی دەکاتەوە، گوتۆ یا ژوتۆ یا گودۆ و سەرئەنجام گودی و گوتی، ناوی یەکێك لەهۆزەکانی کوردە کە لەچیای جودی یانی ئارارات نیشتەجێ بوون و بۆ ئەو ناوچەیە دەگەڕێنەوە. ئەو دەستەی توانییان کۆتایی بەحکومەتی ئارامسین کوڕی سارگۆنی یەکەم بێنن.

لەکفایە الجغرافی، لاپەڕەی ٦٠ ئامارەی پێدراوە: کوردەکان لەنەژادی کاردۆکی کۆنن و لەڕۆژگاری کۆن بڵاوەیان لێکردووە و لەچیاکانی جەزیرە و ئەرمەنستان و باکوری ئاسوری (=ئاشور) نیشتەجێن.

گەزنەفۆن مێژوونوسی یۆنانی وەك ئامارەمان پێدا، ئەم دەستەیە بەمناڵەکانی کاردۆشیا

ناو دەبات کەڕووبەڕووی ئەو دەهەزار یۆنانییە بوونەتەوە و بەو پەڕی توندییەوە شەڕیان لەگەڵ کردوون. ناوچەی وان و بەدلیسیان بەکاردۆکیا و کاردۆشیا ناو بردووە. لەبەر ئەمەیە بەشێك لەمناڵەکانی کاردۆك لەوێ نیشتەجێن.

دەرئەنجام لەم ڕوونکردنەوانەی سەرەوە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەکوردان، چ بەشێك لەمناڵەکانی یافس کوڕی نوح بن چ ماد، بەشێك لەتایەفەی کوردانن (-یانی کوردانی ڕۆژهەلاّت زەمین) کەبەم دواییانە لەکاتی دامەزراندنی دەوڵەتی کیان، ناوی مادیان لەخۆیان نا و ئەگەری هەیە لەبەر بوێر و ئازایەتی ئەوانیان بەکورد ناو بردبێت. بەهەرحاڵ ئەم دەستەیە، دەستەیەکی ئاری نەژادی زۆر کۆنن کەزیاتر لەپێنج هەزار ساڵ پ.ز لەناوچەکانی خۆیان نیشتەجێ بوون و بوێرانە و ئازایانە و بەئەنجامدانی چالاکییە سیاسییەکان، ژیانیان بردۆتەسەر.

دەستەیەك لەزاناکانی ڕەچەڵەکناس، کوردەکان بەمناڵەکانی کورد کوڕی عومەری مەزیقیا دەزانن کەپاشای یەمەن بووە. عومەر کوڕی مەزیقیا کوڕی عامر مائلسەما کوڕی حارسە کوڕی ئەمر قەیس کوڕی سەعلەبە کوڕی مازن کوڕی ئەزد (-ئەسەد) کوڕی غەوس کوڕی نەبت، کوڕی مالك کوڕی زەید کوڕی کەهلان کوڕی سەبا کوڕی یەشجب کوڕی یەعرب کوڕی قەحتان (-یەقتان) کوڕی عابر (-کوڕی هود) کوڕی شالَخ کوڕی ئەرفەخشز کوڕی سام کوڕی نوحە.

بەپێی ئەم گێڕانەوەیە، کوردەکان دەبێت عەرەب و لەمناڵەکانی سام بن. هەروەها دەڵێن کەعومەر کوڕی مەزیقیا پاشای یەمەن بۆ شام کۆچی کردووە و مناڵەکانی لەوێ بەناوچەکانی عەجەمدا بلاّو بوونەتەوە و لەوێ بەناوی باوەگەورێی خۆیان کورد کوڕی مەزیقیا، ناوبانگیان دەرکردووە. ئەم هۆنراوەیش وەك بەڵگە بۆ وتەکانی خۆیان دەهێننەوە:

((لعمرك مالاكراد ابنا فارس

و لكنهم كرد بن عمر ابن عامر))

لە (تاریخ کامل)ی ئیبن ئەسیر لاپەڕەی ٣٤ ئامارەی پێدراوە کەعەبدوللە کوڕی عومەر وتوویەتی: پیاوێك لەعەرەبەکانی پارس، ئاماژە بەسووتاندنی ئیبراهیمی خەلیل داوە و پێی وتووە: مەگەر پارسەکان عەرەبیان هەیە، وتی بەڵێ، کوردەکان عەرەبی پارسەکانن.

باوکی عومەر، کوڕی عەبدولبەر لەکتێبی (قصد الامم، فی انساب العرب و العجم) و

فیروزئابادی لەکتێبی (قاموس) و ئەبولفضل شەهاب ئەلدینی ئالۆسی بەغدادی لە (تفسیر روح المعانی) لەژێر ئایەی (ستدعون الی قوم اولی بأس شدید) و قازی ئیبن خەلەکان لەوەرگێڕانی (مهلب بن ابی صفره) و مۆئەییدی بەغدادی لەکتێبی (سبائك الذهب فی معرفه قبایل العرب) و مەسعودی لە مروج الذهب لە تەفسیری (سیل العرم) بەپێی ئەو گێڕانەوەی سەرەوە، دەڵێن کەکوردەکان لەوەچەی مەزیقیان.

ئەوانەی باوەڕیان بەم گێڕانەوە هەیە، ئەنصاری ئەوس و خەزرەجیش بەکورد دەزانن چوونکە ئەوانیش منداڵەکانی عومەری مەزیقیان.

دەستەیەکی دیکە هەرچەند کوردەکان بەمنداڵەکانی مەزیقیا دەزانن، بەڵام ڕەچەڵەکی عومەری مەزیقیا بۆ ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیمی خەلیل دەگێڕنەوە. دەستەیەکی دیکە دەڵێن کەکورد کوڕی ئێران کوڕی ئاشور کوڕی سام کوڕی نوحە (سبائك الذهب، لاپەڕەی ١١). لەکاتێکدا تەورات هەموو سیلسیلەکانی منداڵەکانی سامی تۆمار کردووە و بەهیچ جۆرێك کورد و ئێرانی بۆ ئاشور نەگەڕاندۆتەوە جیاواز لەوە بەهیچ جۆرێك وشەی کورد و ئێران لەتەوراتدا بوونی نییە. لەهەموو شوێنێك لەجیاتی کورد، مادا و لەجیاتی ئێران، پارس ئاماژەی پێدراوە چوونکە لەو کاتەدا ئێران (کە لەماد و پارس پێکهاتبوو) هێشتا دانەمەزرا بوو. دوای کوورشی گەورە، وشەی ئێران کەم کەم هاتۆتە ئاراوە (دواتر ئاماژەی پێدەدەین).

جیاواز لەوە وەك ئاماژەمان پێدا: شێوە و قەلأفەت، زمان و شێوەزار، ئەخلاق و ئایین و هەموو نیشانەکان و شوێنەوارە زانستی و سروشتییەکان نیشانی دەدات کەکورد، عەرەب نییە و ئاری نەژادە و لەناو تایفەکانی ئاری، لەهەموو ڕوانگەکانەوە لەپارس نزیکترە وەك بڵێی دوو لقی یەك دار و دوو لقی یەك نەژاد بن. بەشێوەیەك هەر کەسێك خشتەی خوارەوە ببینێت، بێ گومان ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە کەکورد عەرەب نییە بەڵکو لەگەڵ پارس، هاونەژاد و هاوزمان و هاو ئایینە.

کورد	فارس	عەرەب	تورک	کورد	فارس	عەرەب	تورک
ئاو	آب	ماء	سو	ساڵ	سال	عام	ئیل
نان	نان	خبز	چورك	تەور	تبر	سهم	اوق
گۆشت	گوشت	لحم	ات	کەوان	کمان	قوس	یای
زەوین	زمین	ارض	پر	شمشێر	شمشیر	سیف	قلیچ
ئاسمان	آسمان	فلك	کوگ	خەنجێر	خنجر	مخمل	دشنه
ئاسیاو	آسیاب	طاحونه	دگرمان	سپەر	سپر	ترس	قلقان
باران	باران	مطر	یغمور	گەنم	گندم	قمح	بغده
با	باد	ریح	یل	جۆ	جو	شعیر	اربه
سەرما	سرما	برد	ساووق	شیر	شیر	لبن	سود
گەرما	گرما	حر	سجاق	ماست	ماست	قری	یوغورت
ئاوسان	تابستان	صیف	یاز	رۆن	روغن	دهن	یاغ
زمسان	زمستان	شتاء	قیش	دۆ	دوغ	مخیض	ایران
شەو	شب	لیل	گیجه	سەر	سر	راس	باش
ڕۆژ	روز	یوم	گون	دەست	دست	ید	ال
مانگ	ماه	شهر،قمر	ای	پا	پا	رجل	اباق

هەر بەمشێوە، پێرستی ژمارەکان، کەلوپەل، جۆرەکان، ڕۆژەکان، ئاژەڵەکان و هتد کەکورد و فارس بەجیاوازیەکی کەم دەربدەبڕن بەلاّم عەرەب یا تورك یا هەر نەتەوەیەکی دیکە، ئەو وشانە دێننە سەرزمان کەهیچ نزیکییەکی لەگەڵ وشە کوردییەکان نییە. بەمشێوەیە فرمان لەرستەی کوردی و فارسی لەدوای بکەر و بەرکار دێت بەلاّم لەزمانی عەرەبی، فرمان لەپێشەوە دێت.

ئەگەر کەسێك سەیرێکی فەرهەنگی مەردۆخ بکات کە لەخۆگری وشەی کوردی، فارسی و عەرەبییە، نزیکی و پەیوەندی وشە کوردی و فارسییەکان و دووریان لەوشە عەرەبی و تورکی و زمانەکانی دیکە روون دەکاتەوە.

لەم ڕوونکردنەوانەی سەرەوە، سێ یاسای سەلمێنراو بەدەست دێت کە بەهیچ شێوەیەك

جێگەی گومان و دوودڵی نییە. یەکەم ئەوەی کورد ئاری نەژادە و لەگەڵ پارس هاوزمان، هاودین، هاونەژاد و هاوئەدەبە و بەهیچ شێوەیەك پەیوەندی لەگەڵ عەرەب، تورك یا هەر تایفەیەکی دیکەی ئاری و نەتەوە سامییەکان نییە.

خاڵی دووەم ئەوەی کەکوردەکان، لەچەند هەزار ساڵ پێش، لەناوچەکانی ئێستای خۆیان نیشتەجێ بوون و بەدرێژایی ئەم ماوەیە، نەتەنیا ژیان و ئەخلاق و زمان و هەموو دروشمە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانی خۆیان لەولاتان و نەتەوەکانی دراوسێ وەك کلدە و ئاشور و عیلام پاراستووە، بەڵکو زۆربەی کاتەکان بەوپەری بوێری و ئازایانە، بەرپرچی یەك لەدوای یەکی هێرش و پەلامارەکانی نەتەوەکانی دیکەیان داوەتەوە و بەپاشەکشێ ناچاریان کردوون. وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، لەدەوروبەری سەدەی ۲۷ پ.ز کوردەکانی گوتی لەگەڵ ئارامیین کوڕی سارگۆنی یەکەم جەنگاون و شکستیان پێهێناوە و بۆ زیاتر لەدوو سەدە، کوردەکان فەرمانڕەوایەتی کلدەیان کردووە. دواتر لەناوەڕاستەکانی سەدەی هەژدەی پ.ز کوردەکان دژی جێگرەکانی حامورابی، پاشای بابل، جەنگاون و دووبارە دەستیان بەسەر کلدەدا گرتۆتەوە و لەگەڵ دانیشتووانی ئەو ناوچەیە تێکەڵ بوون و لەئەنجامی ئەم تێکەڵ بوونە، دەوڵەتی کلدە پێگە و گرنگی خۆی لەدەست داوە. (نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، وەرگێڕانی فروغی، لاپەڕەی ۱۲۵)

هەروەها لەسەدەی نۆیەم و هەشتەمی پ.ز، پاشاکانی ئاشور، بەردەوام هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتی کوردان بەڵام ڕووبەڕووی بەرگری بوێرانەی ئەوان بوونەتەوە. لەساڵی ۷٤٤ پ.ز جەنگێکی قورس و سەخت لەنێوان کوردان و ئاشورییەکان ڕوویداوە و هەردوولا دوای زەرەر و زیانێکی زۆر، پاشەکشێیان کردووە بێ ئەوەی جەنگەکە ئەنجامێکی بێت.

دواتر لەساڵی ۷۲۷ پ.ز دووبارە کوردەکان دژی ئاشورییەکان ئاڵای شۆڕشیان بەرز کردۆتەوە بەڵام بەهۆی دوو بەرەکی ناو سوپای کورد، بڵاوەیان لێکردووە و مادی بچوك (یانی ناوچە ئازەربایەجان)، بووبە گۆڕەپانی هێرشی ئاشورییەکان.

تا ئەوەی سەرەنجام لەکۆتاییەکانی سەدەی حەوتی پ.ز (٦٠٦) کوردەکانی ورمێ (مادی بچوك) لەگەڵ کوردەکانی مادی گەورە (لوڕستان و عێراقی عەجەم) پەیمانیان بەستووە و لەگەڵ فەرمانڕەوای بابل، لەهێرشێکی گەورە و هەمەلایەنە، دەستیان بەسەر نەینەوای پایتەختی ئاشوور گرتووە و دەسەڵاتی ئاشوورییەکانیان بەتەواوی لەناو بردووە و بۆ

هەمیشیە ئەو دەوڵەتەیان لەجیهاندا سڕییەوە. (دواتر بەشێوەیەکی گشتی ئاماژەی پێدەدەین).

بەم دواییانە لەکاتی زاڵبوونی ئەسکەندەری رۆمی لەئێران، کوردەکان هەرچەندە ژێر دەستە بوون، بەڵام ناوچەکانی خۆیان لەدەستدرێژی کردن و تاڵان کردن بەدەست سەردارەکانی ئەسکەندەر پاراست. ئەو ماوە کەمەی سوپای ئەسکەندەر لەکوردستاندا بوون، تەنیا فەرمانڕەوایەتی ئەو ناوچانەیان کردووە کە سوپاکەیان تیایدا جێگیر بووە.

خاڵی سێیەم ئەوەی کورد و ماد لەیەک جیا نین چ کورد بەشێک بێت لەماد (یانی مادا) نەتەوەکانی دیکەی وەک (دەیلەمییەکان، خەزەر، نەبت، گرموک، کورد) بگرێتەوە بەهەمان شێوە کەئیبن خەلدون وزۆربەی مێژوونووسانی کورد جەختی لێ دەکەنەوە، یا کورد و ماد یەک مانایان هەبێت یانی مادا نەتەوەکانی دیکە نەگرێتەوە و تەنیا تایبەت بێت بەکوردان. بەهەرحاڵ، کورد لەماد جیاواز نییە و لەدانانی وشەی ماد بۆ کورد، هیچ لەمپەرێک لەئارادا نییە.

لەکتێبی (عەشق و سەڵتەنەت) ئاماژەی پێدراوە: زمانی مادەکان، زمانی کوردی بووە. زۆربەی ڕۆژهەڵاتناسەکانیش ئەم بۆچوونە پشتڕاست دەکەنەوە. بەڵام پارسەکان ئەگەر بەپێی بۆچوونەکەی ئیبن خەلدون و مێژوونووسانی کورد، ئەوەکانی مادا بن، لەمشێوەدا دەبنە برای کوردان و ئەگەر کوڕی گومر بن (گیومەرس)، پارسەکان دەبنە برازاکانی مادا (یانی کورد و پارس دەبنە ئامۆزای یەکتر) و ئەگەر پارس کوڕی خودی یاپس بێت، بەهەمان شێوە کەدەستەیەک لەمێژوونووسان ئاماژەی پێدەدەن کەپارس، خەزەر، سەقلاب، سەدسان، خەلَخ، غەز، تورک، چین، کەباری (-بولغاری) و برتاس، هەموویان منداڵەکانی یاپس کوڕی نوحن. لەم شێوەدا پارس دەبێتە برای ماد و گومر یانی مامی کوردان. بەڵام ئەم بۆچوونە زۆر لاواز و بەهیچ بەڵگەیەک پشتڕاست نەکراوەتەوە و بۆچوونی یەکەم لەڕاستییەوە نزیکترە کەپارس لەمناڵەکانی گومر (گیومەرس) بێت کەعەرەبەکان بەعامر یا عامور ناوی دەبەن.

بەهەرحاڵ لەروونکردنەوەکانی سەرەوە و بەڵگە و شوێنەوارەکان کە ئاماژەدان پێیان لەگەڵ بۆچوونی نووسەر کەمێک جیاوازە، بەتەواوی بۆمان روون دەبێتەوە کەکورد و پارس لەنەژادی ئارین و بەڵگەیەک کەبتوانێت ئەوان وەک یەکێک لەنەتەوە سامییەکان بناسێنێت، لەبەردەستا نییە. (بۆ زانیاری زیاتر: ئەنسیکلۆپیدیای ئینگلیسی و مێژووی میرە کوردەکان،

نووسینی شێخ سوڵتان مەمدوح و دایرە ئەلمەعاریفی ئاڵمانی و دایرە ئەلمەعاریفی گەورەی فەرەنسی و کتێبی ئەتەوەی ئەناسراوی نووسینی جیامل لەمێژووی ١٩٠٠ زایینی و نووسینەکانی مسیۆ ژۆزێف گرنیك لە سەرچاوەی کوردان لەبەرواری ١٨٦٦ زایینی و جاماسنامە، نووسینی پیرجاماسبی هەورامی باوکی پیر شالیاری یەکەم و مێژووی کۆنی هەورامان، نووسینی مەلا شەریفی یەکەم کوری مەلا سەعدی قازی)

بەندی دووەم: سەبارەت بەسەرزەمینی ماد

ماد، وەك پێشتر لەبەندی پێنجی بەشی یەکەم ئاماژەی پێدرا، بریتییە لەدەستەی دوانزەیەم لەسیانزە دەستەکەی نەژادی ئاری کە لەکاتی بڵاوبوونەوە و کۆچ کردن رووبان کردۆتە ناوچەکانی رەی و ئازەربایەجان و لەوێ نیشتەجێ بوون و شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەوان بەمادستان ناو دەبەن.

لەچۆنیەتی نووسی ماد جیاوازی هەیە. لەکەتیبەکانی داریوش و کتێبەکانی عەهدی عەتیق، وشەی مادا یا مادی نووسراوە. نامی یانی یۆنانی و موسا خورنی، مەدییان نووسیوە، ئیستراتبۆن، مدیای نووسیوە، سەلمانازاری دووەمی پاشای ئاشور، لەناوەراستی سەدەی نۆی پ.ز ئامادای نووسیوە. هیرۆدۆتی یۆنانی، مەدی نووسیوە. لەئاڤێستا ئاماژە بەرەگە دراوە (-رەی)، بەهەرحاڵ وشەی رەسەن هەمان مادیە کە لەتەورات و کەتیبەکاندا ئاماژەی پێدراوە.

هیرۆدۆت دەڵێت: مادەکان لەعەهدی قەدیم، بەئاریان ناسراو بوون، دواتر خۆیان ناونا ماد.

مسیۆ برس، مێژوونووسی کەلدانی، لەسەر ئەو باوەرەیە کە لەرۆژگاری کۆن، مادەکان دەستیان بەسەر بابلدا گرتووە و بۆ ماوەی ٢٢٤ساڵ لەو سەرزەمینە پاشا بوون. ئەم مێژوونووسە لەسەدەی سێی پێش زایین ژیاوە. ئەگەری هەیە مەبەستی فەرمانرەوایەتی گوتییەکان بێت کەئاراسینیان شکستدا.

سنوری مادستان

بەهەمان شێوە کە ئەجم ئەلدەولە لە (کفایە الجغرافی) ئاماژەی پێداوە، کۆتایی سنووری ماد بەم شێوەیە: لەباکور: دەریای خەزەر، لەرۆژئاوا: ئەرمەنستان، لەباشور: سەرزەمینی پارس و سوزیان (خوزستان)، لەرۆژهەڵاتەوە: ئاری (ئەفغانستان) کەپێشتر بەئاریا ناو براوە.

ناوەندی دەوڵەتی مادی بەئەکباتان ناساندووە کەسەرەتا تەنیا قەڵایەك بووە و دژۆزس

(-توس) لەساڵی ١٢٨٠ پێش ئیسلام، بنیاتی ناوە و دواتر سوڵتانەکانی پارس بۆ فراوان کردنی هەوڵیان داوە و کەم کەم گەورە بووە. دواتر دەنووسێت: شێمانە دەکرێت هەمەدانی ئەمڕۆیی لەجێگەی ئەو قەڵایە دروست کرابێت. بەڵام هیرۆدۆت و فیردەوسی سنووری دەوڵەتی ماد بەمشێوەیە دەستنیشان دەکەن: لەڕۆژهەڵاتەوە: ڕووباری جەیحون کە بەڕووباری ئامویە ناوی دەبەن و لەسنوری تورکستان تێپەڕێت و دەڕژێتە ناو دەریاچەی ئۆراڵ. لەکۆندا دەڕژایە دەریای خەزەر.

لەڕۆژئاوا: ڕووباری هالیس لەسەر سنوری ئاسیای بچوک کە بەڕووباری قەزەل ئیرماقیش بەناوبانگە و دەڕژێتە ناو دەریای ڕەش.

لەباکورەوە: دەریاچەی خەزەر و ڕووباری ئاراس و چیای ئارارات کە بەدەریای ڕەش کۆتایی دێت.

لەباشورەوە: سنوری پارس و خوزستان. لەم دیاریکردنەدا کوردستان بەشێکە لەدەوڵەتی ماد.

دەستەیەکی دیکە سنووری دەوڵەتی ماد بەمشێوەیە دەستنیشان دەکەن:

لەباکورەوە: ئەرمەنستان و دەریای خەزەر و تورکستان.

لەباشورەوە: پارس و عیلام، خوزستانی ئەمڕۆی و عێراقی عەرەب.

لەڕۆژئاوا: ڕووباری هالیسی قەزەل ئیرماق، یانی سنووری دەوڵەتی لیدی لەئاسیای بچوک و سنوری بابلستان.

لەڕۆژهەڵاتەوە: سنوری ئەفغانستان. لەم دیاریکردنەدا دووبارە کوردستان بەشێکە لەدەوڵەتی ماد. ئەگەر بمانەوێت کوردستان لەدەوڵەتی ماد جیابکەینەوە، سنوری ڕاستەقینەی دەوڵەتی ماد دەبێتە:

لەڕۆژئاوا: ئەرمەنستان و کوردستان، لەباشورەوە: خوزستان و پارس.

لەڕۆژهەڵاتەوە: ئەفغانستان. لەباکورەوە: تورکستان و دەریاچەی خەزەر و چیاکانی ئارارات.

ئەمە سنووری ڕاستینەی سەرزەمینی مادە کە بۆ دوو بەش دابەش دەکرێت: یەکەم مادی گەورە کەبریتی بووە لەعێراقی عەجەم: یانی کرماشان، هەمەدان، قەزوین، ڕەی، عێراق، ئەهاوەند، ئیسفەهان و هتد، لوڕستان و مازەندەران و خوراسانیش لەم دەستەیەدایە.

دووەم مادی بچوك کەبریتی بووە لەئازەربایەجان.

ناوەندی پاشایەتی مادەکان، پێش کەیقوباد، تیسفون بووە (بیست و پێنج فەرسەخ لەدووری بەغداد لەکەناری ڕۆژهەلاتی دیجلە کە بەمادیان ناویان بردووە) دواتر ئەم ناوە گۆڕانی بەسەر هاتووە و بۆتە مەداین.

لەڕۆژگاری کەیقوباد کەدەولەتی مادی دامەزراندووە، پایتەختی دەولەتەکە بۆ ئیکباتان گوازرایەوە یانی هەمەدانی ئەمڕۆیی کە بەشاری سەوز ناوی دەبەن و تا سەردەمی ڕووخانی پاشایەتی ئازدیاك، باوەگەورەی کوورۆشی مەزن، وەك پایتەختی ماد ماوەتەوە. لەزەمانی کووروش ماوەیەك هەمەدان و دواتر (ئەحمسا) کەئیستەهانی ئەمڕۆییە، پایتەختی ولاتی ماد بووە. فەرمانی کووروش سەبارەت بەئاوەدان کردنەوەی بەیت ئەلموقەدەس لەو شارە دۆزرایەوە بەهەمان شێوە کە لەتەوڕات کتێبی عەزرا (عەزیز) بەشی شەشەم ئامارەی پێدراوە. ئەم بابەتە ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کەپاشایەتی کووروشیان بەپاشایەتی ماد ناو بردووە نەك پاشایەتی هەخامەنشی. دواتر ئامارەی پێدەدەین.

ناوەندی حکومەتی مادی بچوك، شاری ورمێ بووە کەشاری دەرکەوتنی زەردەشت وەخشووری کوردە.

ولاتی ماد، بۆماوەیەکی زۆر ژێردەستی دەولەتی ئاشور و باجیان بەو دەولەتە داوە، بەهەمان شێوە کەشەمشی ئەداد، چوارەمین پاشای دەولەتی ئاشور لەسالی ٨٢٤ تا سالی ٨١٢ پ.ز دەولەتی مادی لەناو ریزی دەولەتە ژێردەست و ملکەچەکانی خۆی ناو بردووە.

تگلاس پالازاری دووەم، پاشای ئاشوریش لەسالی ٧٤٤ پ.ز لەگەڵ مادیان جەنگاون و هەموو تایفەکانی مادیان ملکەچی خۆیان کردووە.

لەناوەڕۆکی بەشی ١٧ و ١٨ کتێبی (ملوك) ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەولاتی ماد یا بەشێکی لەژێر دەستی سەلمانازار بووە.

لەکتێبی (نخبە الازهریە) چاپی میسر لەبەرواری ١٩٠٣ زایینی، لەلاپەڕەی ٥٢٠ ئامارەی پێدراوە: بەشی باکوری فارس، ژێردەستی دەولەتی ئاشور بوون، دواتر سەربەخۆیی بەدەست هێناوە و دەولەتی مادیان پێکهێناوە. دواتر دەولەتی فارس و ماد بەفەرماندەیی کووروشی مەزن، سەربەخۆیی خۆیان تا دەرکەوتنی ئەسکەندەری یۆنانی پاراستووە.

سەبارەت بەماوەی ژێردەستەیی ماد، بۆچوونی مێژوونووسان جیاوازە. هیرۆدۆت ئەو

ماوەیە بەپێنسەد ساڵ دەزانێت. بەڵام کەتیبەکانی ئاشوری بە دوو سەدەی دەخەملێنن کەسەرئەنجام لە لەساڵی ٦٠٦ پ.ز کۆتایی پێدێت و دەولەتی ئاشور بۆ هەمیشە لەناو دەچێت.

بەندی سێیەم: سەبارەت بە دامەزراندنی دەولەتی ماد

لەبەر ئەوەی لەسەرەتاکانی مێژوو تا زەمانی دامەزراندنی دەولەتی ماد، بەردەوام تایەفەکانی کورد و ماد (یانی کوردەکانی ئارارات و کوردەکانی رۆژهەلاتی زەمین) لەگەل دەولەتەکانی ئاشور و کەلدە و عیلام ڕووبەڕوو بوونەتەوە، پێویستە بەشێوەیەکی کورت لەگەل مێژووی ئەو سێ دەولەتە ئاشنا ببین.

خوێندەوەیەکی کورت بۆ مێژووی سێ دەولەتەکە کەلدە، ئاشور، عیلام

لەشوێنەوارە دۆزراوەکانی بەغداد و کەنداوی فارس، ئەوە ڕوون بۆتەوە کە لەدەورووبەری پێنج هەزار ساڵ پ.ز (حەوت هەزار ساڵ پێش نووسینی ئەم کتێبە) دەشتێکی فراوان کەلەوێ دوو ڕووباری دیجلە و فورات بەیەك دەگەن و شەت ئەلعەرەب پێکدێنن، لەو ڕۆژگارەدا بەشەنعار ناسراو بووە (سەفەری تەکوینی تەورات، بەشی دەیەم) و لەئێستادا ئەو دەشتە بەدەشتی عێراقی عەرەب ناو دەبەن.

لەو ڕۆژگارەدا کە بەسەرەتاکانی مێژوو نووسراوە، دوو دەستە لەو دەشتەدا بوون بەناوەکانی شومێری (=سوماری) و ئاکادی. هەردووك سەربەخۆ و جیاواز ژیانیان بەسەر بردووە. خاوەنی نووسین و شارستانیەت بوون. کانزاکان و زێڕ و زیو و هەڵکۆڵین لەسەر بەرد و ئەندازیاری شارەزا بوون. ئەم دەستەیە، ئەوانەی لەولاتی شومێر نیشتەجێ و لەباکوری بابل بوون، بەشومێر ناسراون. نووسینی بزماری لەیادگارییەکانی ئەم دەستەیە. ئەوانەی لەولاتی ئەکاد و لەباشوری بابل نیشتەجێ بوون، بەئاکادی ناسراون. ناوی هەر دوو ولاتەکە یانی شومێر و ئاکاد لەکتێبەکانی عەهدی عەتیق ئاماژەی پێدراوە و دانیشتووانەکانیان زۆر لەکەلدانییەکان کۆنترن چوونکە مێژووی کەلدانییەکان کە لەمناڵەکانی سامن و ماوەیەك زۆر دوای ئەوان ڕوویان کردۆتە ئەو ناوچە، لەدەورووبەری سەدەی نۆی پ.ز دەست پێدەکات بەڵام مێژووی شومێر و ئاکاد چەند هەزار ساڵ پ.ز تێدەپەڕێنێت. لەبەر ئەمە ناتوانین مێژووی ئەوان بەمێژووی کەلدە ناو ببەین بەڵکو دەبێت ناوی مێژووی شومێر و ئاکادیان لێ بنێین.

ئاشورییەکان ناوی کلدەیان داوە بەبابل کە لەکتێبەکانی ئەوان، لەسەدەی نۆی پ.ز دەبینرێت.

لەنێوان زاناکان و لێکۆڵەوەران جیاوازی هەیە لەوەی کام یەك لەم دوو دەستەیە (شومەر و ئاکاد) پێشتر دەستیان بەسەر شەنعاردا گرتووە. بەم دواییانە ئەوە روون بویەوە کەپێش هاتنی منداڵەکانی سام بۆ ئەو ناوچانە، سەرەتا شومەرییەکان دەستیان بەسەر کەنارەکانی کەنداوی فارسدا گرتووە. کینگ ئەم بۆچوونە پشتراست دەکاتەوە. (مێژووی پیرنیا، لاپەڕەی ٢٤).

تا دۆزینەوەی شوێنەوارەکان (-یانی ساڵی ١٨٤٢ زایینی) زانیارییەکی ئەوتۆ لەسەر بارودۆخی ژیانی ئەو دوو دەستەیە لەبەردەستت نەبوو بەڵام لەئێستادا روونکردنەوەی بارودۆخی ژیانی ئەوان بەهۆی دۆزینەوەکانی بابل و عیلام، کەم کەم روون دەبێتەوە.

وڵاتی شومەر بریتی بووە لەویلایەتەکانی ئور و ئەریدو و ئەروخ و لارسام و لاگاش و ناوچەکانی دەوروبەر و سەرزەمینە پەیوەستەکانی دیکە لەکەنارەکانی کەنداوی فارس.

وڵاتی ئەکاد پێکهاتووە لەویلایەتەکانی نیپور، سیپار و ئاگادە و بابیلۆ (-بابل) کەپایتەختی وڵاتی ئاکاد بووە و سەرزەمینە پەیوەستەکانی دیکە لەبابلستان.

ئەم دوو دەستە بەردەوام سەرقاڵی جەنگ و پەلاماردانی یەکتر بوون و لەژێر فەرمانڕەوایی سەرۆکی پەرستگاکان کە بە(پاتسی) ناویان بردوون، ژیانیان بەسەر بردووە. هەرکام لە پاتسیەکانی ئەم دوو دەستە سەرکەوتنی بەدەست هێنابێت، خۆی وەك پاشای هەردوو وڵاتەکە ناو بردووە (پاشای شومەر و ئاکاد).

یەکێك لەکۆنترین پاشا ئامارە پێدراوەکان، پاشای ئورە بەناوی ئورا کەئاکادی خستۆتە ژێر فەرمانی خۆی. لەبەر ئەمە بەپاشای شومەر و ئاکاد ناویان بردووە. بەپێی شوێنەوارە دۆزراوەکانی ئەو رۆژگارە، چەندین هۆز لەهۆزە رەسەنەکانی کورد کەبریتی بوون لەلۆلۆ، گوتی، کاسی و هوری (سوباری) و دەستەیەکی گەورە کەدانیشتوونی ناوچەی زاگرۆسیان پێکهێناوە، لەباکور و باکوری رۆژهەڵاتی ئاکاد و شومەر، یانی کوردستانی ئەمڕۆ، نیشتەجێ بوون و لەکۆتاییەکانی باشوری رۆژهەڵاتی ئەم دەستە (کوردان) عیلامییەکان سنوری وڵاتی عیلامییەکان دەستی پێکردووە.

عیلامییەکان هەرچەند بەشێك لەدانیشتووانی زاگرۆسن، بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا روون

ئەبۆتەوە پەیوەندییان لەگەڵ نەژادی کوردا هەبێت، ناتوانین ئەوان بەکورد بزانین.
دانیشتووانی شومێر و ئاکاد هەندێ کات پێکەوە و هەندێ کات جیاجیا پەلاماری دەوڵەتی عیلامیان داوە. سەرئەنجام لەدەوروبەری ساڵی ٢١٤٠ پ.ز هەردوو دەستەکە یەکیان گرتووە و دەوڵەتی کەلدەیان دامەزراندووە (-یانی دەوڵەتی بابل). هەموو ویلایەتەکان و شارەکانی شومێر و ئاکاد بەکەلدە ناو براوە. هەر شارێك خواوەندێکی تایبەت بەخۆی بووە کەدانیشتووانەکەی پەرستشیان کردووە وپەرەستگایەکیان بۆ دروست کردووە. کاهینی پەرەستگا وەك ئامارەمان پێدا، پاشای ئەو شارە بووە. هەرکات هەموو فەرمانڕەوای شارەکان کەوتبێتنە ژێر دەستی یەك فەرمانڕەوا (پاشا) ئەویان بەشای شاکان ناو بردووە.
پاشاکانی کەلدە زیاتر لەدوو هەزار ساڵ بەرپەری هێز و دەسەڵاتەوە، پاشایەتیان کردووە. لەم ماوەدا تەنیا سێ جار لەبەرابەر نەتەوەکانی دیکە شکستیان خواردووە، یەکەم: لەسەدەی بیست و شەشەمی پ.ز کە لەسەر دەستی کوردانی گوتی، شکستیان خوارد.
دووەم: لەسەدەی بیست و دووەمی پ.ز کە لەعیلامییەکان شکستیان خوارد لەڕۆژگاری پاشایەتی کودور ناخونتای یەکەم، پاشای عیلام.
سێیەم: لەناوەراستی سەدەی هەژدەی پ.ز (١٧٦٠) کەدووبارە لەسەر دەستی تایەفە کوردەکان ڕووبەڕووی شکست بوونەوە. (دواتر ئامارەی پێدەدەین)
بەناوبانگترین پاشای کەلدە، یانی دەوڵەتی ئاکاد، سارگینا (-سارگۆنی یەکەم) بووە کە لەدەوروبەری ٣٨٠٠ پ.ز لە ئاغادە (-ئاگادە) لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە، لەدەوروبەری پێنج سەدە پێش گیومەرس، یەکەم پاشای سیلسیلەی پێشدادی کەزەردەشتییەکان ئەو بەئادەم یا باوکی مرۆڤەکان دەزانن.
سارگۆنی ئامارە پێدراو، پاشایەکی جیهانگیر بووە، وڵاتی شومێری خستۆتە ژێر فەرمانی خۆی، دەوڵەتی کەلدەی گەیاندۆتە ترۆپکی هێز و دەسەڵات و چەندین جار عیلامییەکانی شکستداوە و تا سوریە و شێوەدوورگەی سینا پێشڕەوی کردووە.
بەفەرمانی ئەم پاشایە، هەموو نوسراوەکان سەبارەت بەیاساکانی بەرێوەبردنی وڵات و مەزهەب، جادو، داب و نەریتەکان، ئەستێرەناسی، صەرف و نەحو بۆ زمانی سامی وەرگێردراوە و لەپەرەستگای نەروخ تۆمار کراوە. شاری ئەروخ بەشاری کتێب بەناوبانگە. لەتەورات وشەی (عەرك) تۆمار کراوە. (سەفەری تەکوین، بەشی دەیەم).

بەسەر نەژادی دەستەی شومیر و ئاکاد، مێژوونووسان و لێکۆڵەروان بۆچوونەکانیان جیاوازە. دەستەیەک ئەوان بەمناڵەکانی حام کوڕی نوح دەزانن، دەستەیەکی دیکە ئەوان بەمناڵەکانی سام کوڕی نوح بەڵام بەدڵخەوە ئەگەر نیمە باوەڕمان بەمێژووی یەهود، مەسیحی و ئیسلام هەبێت، لەم مێژووە کە دەوڵەتی کەلدە (شومیر و ئاکاد) سەرقاڵی فراوان کردنی سنووری دەوڵەتەکەی خۆیانن، یانی ۲۸۰۰ پ.ز کەسارگۆنی یەکەم پاشایەتی کەلدە دەکات، هێشتا سام و حام لەدایک نەبوون چوونکە مێژوونووسەکانی ئەو سێ دینە سەرەکییە، مێژووی ئادەم بۆ ٤٠٠٤ پ.ز دەگێڕنەوە.

دەستەیەکی دیکە ٥٥٧٥ پ.ز و دەستەیەکی دیکە ٥٥٠٨ پ.ز. لەئافراندنی ئادەم تا لەدایک بوونی سام بەپێی وتەکانی تەورات و مێژووی نەتەوەکان، ۲۱۵۲ ساڵە.

ئەم ژمارەیە لە ٤٠٠٤ کەم دەکەین، ۱۸۵۲ دەمێنێتەوە کەدەبێت لە ۲۸۰۰ مێژووی سارگۆنی یەکەمی کەم بکەین تا سام لەدایک ببێت یانی ۱۷۵۸ ساڵ دوای پاشایەتی سارگۆن، سام چاو بەدنیا هەڵدێنێت کەمێژوونووسان سارگۆن و نەتەوەکەی بەمناڵەکانی ئەو یا حامی برای دەزانن!!!

ئەم لێکدانەوانە بۆمان ڕوون دەکاتەوە کەدیاریکردنی مێژووی ئافراندنی ئادەم یا جیهان، بەم ئەندازە و بگرە چەندین هەزار بەرابەریش، بەدوور لەهەڵە نابێت.

دەستەیەک لەمێژوونووسان، نەتەوەی عیلام بەمناڵەکانی عیلام کوڕی سام کوڕی نوح دەزانن بەڵام بۆچوونی دیۆلافوا و دیمۆرگان، دوو سەرۆکی وەفدی لێکۆڵینەوەکانی فەرەنسا، لەسەر ئەوەیە کەعیلامییەکان حەبەشی بوون (یانی لەمناڵەکانی حام).

بەرەچاو کردنی ئەو کێشەی سەرەوە کەئاماژەمان پێدا، لەو ڕۆژگارەدا هێشتا سام یا حام چاویان بەدنیا هەڵنەهێناوە. حەبەشی بوونی عیلامییەکان لەگەڵ نووسینەکانی تەورات و هەموو مێژووەکانی جیهان، جیاوازی هەیە چوونکە بەهەمان شێوە کە کتێبەکانی عەهدی عەتیق و مێژووی نەتەوەکان ئاماژەیان پێداوە، عیلام کوڕی سام کوڕی نوحە و حەبەشییەکان لەمناڵەکانی حام کوڕی نوح و ڕەشپێستن.

شێمانە دەکرێت ئەو بەڵگە و بورهانانەی ئەم دوو زانایەی بۆ دەربڕینی ئەو بۆچوونە هاندلوە، سەبارەت بەنەژادی عیلام نەبێت، یانی کەسانێکی دیکە لەنەژادی حام لەوڵاتی عیلام بووبێتن کەسەرچاوەی شوێنەوار و هەڵکەندنەکان بن و بەهۆی تێکەڵ بوونیان لەگەڵ

مێژووی عیلام، ئەوانیان بەعیلامییەکان زانیبێت.
یا ئەوەی ئەگەری هەیە ئەو بەرهەمانە لەحەبەشەوە بۆ عیلام هێنرابێتن و یا لەکاتی پاشایەتی عیلامییەکان، دەستەیەك لەحەبەشییەکان دەستیان بەسەر ولاتی عیلامدا گرتبێت و عیلامییەکانیان لەولاتەکەیان دوور خستبێتەوە و یا لەژێر کاریگەری هێز و دەسەلاتی خۆیان ئەوانیان کپ کردبێت و دووبارە عیلامییەکان دەسەلاتیان گرتبێتەدەست و ژیانێکی نوێ و دەولەتێکی سەربەخۆیان دامەزراندبێت بەهەمان شێوە کەبۆچوونی خودی دیمۆرگان سەبارەت بەزمانی عیلام، ئەم بۆچونەی دوایی پشتڕاست دەکاتەوە کەدەلێت: زمانی ڕەسەنی عیلام، ئەنزانی بووە کە لەسێ هەزار سالْ پ.ز پشتگوێ خراوە. دوای ئەوە زمانی شومیری و زمانی سامی لەو ناوچەیە بلاو بۆتەوە و جارێکیتر لەسالی ١٥٠٠ پ.ز دووبارە زمانی ئەنزانی سەری هەلداوەتەوە.
ژیانەوە و زیندوو بوونەوەی زمان، لەکاتێکدا ئەگەری دەبێت کەقسەکەرانی زمانەکە لەدەرئەنجامی کۆمەلێك ڕوودلو بەپشتگوێ خستنی زمانەکەیان ناچار کرابێتن و دوای نەمانی کۆسپ و تەگەرەکان، سەر لەنوێ زمان و دروشمە نەتەوەییەکانی خۆیان زیندوو بکەنەوە، جیاواز لەوە ئەگەر زمان بەشێوەیەکی تەواو بمرێت، یانی قسەکەرانی بەتەواوی لەناوبچن، چیتر زیندووبوونەوەی بەشتێکی ئەکران دێتەبەرچاو.
سنوری دەولەتی عیلام بەهۆی هەلکەندن و شوێنەوارە دۆزراوەکان، بەمشێوەیە دیاریکراوە: لەڕۆژهەلاتەوە: بەشێك لەپارس، لەباکورەوە: ئەو ڕێگەی لەهەمەدانەوە بەرەو بابل ڕۆشتووە، لەڕۆژئاوا: ڕووباری دیجلە، لەباشور: کەنداوی فارس تا بوشێهر(-لەکۆندا بە ڕەشر ناوی براوە.).
بەم پێیە ولاتی عیلام بریتی بووە لە خوزستان و لورستان و پشتکوە و چیاکانی بەختیاری. شوش کەپایتەختی ئەم دەولەتە بووە، وەك یەکێك لەشارە کۆنەکانی جیهان لەقەلەم دەدرێت کە تا سەردەمی ئەسکەندەری مەزن ئاوەدان بووە. لەکتێبی عەهدی عەتیق، ئاماژە بەوشەی شوشەن دراوە (-سوسەن گولْ، گولی سوێسنە).
بەهۆی شوێنەوار و هەلکەندراوەکان، سێ قۆناغ بۆ دەولەتی عیلام دیاریکراوە: یەکەم: قۆناغی پێش مێژوو، لەهەشت هەزار سالْ پ.ز تا سالی ٢٢٢٥ پ.ز
قۆناغی دووەم: قۆناغی پەیوەندی عیلام لەگەلْ دەولەتی بابل، لەسالی ٢٢٢٥ پ.ز تا سالی

٢١٠، ئاناتۆمی وەك پاشای گوتییەکان ناساندووە کە ئەم پاشایە لەدەوروبەری ٣١٠٠ پ.ز یانی هاوکات لەگەڵ پاشایەتی هوشەنگی پێشدادی، دژی عیلامییەکان جەنگاوە. خودی ئاناتۆم دەڵێت: بەسەختی عیلامییەکانی تێکشکاندووە. لەشوێنەوارەکان ئەو ئەنجامە بەدەست دێت کەعیلامییەکان هێرشیان کردۆتە سەر لاگاش، بەلأم ئاناتۆم ڕووبەڕوویان بۆتەوە و بەپاشەکشێ ناچاری کردوون. ئەم جەنگە کەم کەم بەردەوام بووە تا ئەوەی ئاکادییەکان جێگەی شومێرییەکان دەگرنەوە و سەرئەنجام دەتوانن عیلامییەکان بەدانی باج ناچار بکەن. (مێژووی گشتی، ڕەزا ئەخەوی لاپەڕەی ١٩٥).

پایتەختی ئاناتۆم شاری لاکاش بووە. چوونکە مێژووی ئەم پاشایە پێنج سەدە دوای شکستی نارامسینە، ناتوانین ئەو بەیەکەم پاشای گوتی بزانین.

لەدەوروبەری ٣٠٠٠ پ.ز، ئاناتۆمی دووەم جارێکی دیکە عیلامییەکانی شکستداوە کەهێرشیان کردۆتە سەر لاکاش. نووسراوێك کەکاهین (نین مار) بۆ یەکێك لەهاوڕێکانی خۆی نووسیوە و لەخۆگری ئەم ڕووداوەیە، زیاد لەرادە سەرنجڕاکێشە (پیرنیا، لاپەڕەی ٦٢).

لەمێژووی کۆنی ڕۆژهەلأتی نزیك، لەخشتەی پاشاکان، دووبارە ئاماژە دراوە کە لەساڵی ٢٩٠٠ پ.ز، لۆگاڵ زاکیسی گوتی، پاشای ئەروخ و شومێر بووە و دەستی بەسەر هەموو بەشەکانی کەلدەی سەروودا گرتووە.

لەدەوروبەری ٢٨٥٠ پ.ز بەپێی ئەو کەتیبانەی لەناوچەی لۆلۆبوم (یانی ولأتی لۆلۆ، لەنێوان سلێمانی و بەغداد) دۆزراونەتەوە، ئانوبانینی پاشای گوتی، کەخۆی لەنەژادی گوتییەکانە، پاشای ولأتی گوتی (شومێر و ئاکاد) بووە. پایتەختی دەسەلأتەکەی لاکاشە. ئەو تاشەبەردە ئەخشێنراوەی لەزەهاو دۆزراوەتەوە، سەبارەت بەم پاشایە.

دوای ئەوەی عیلامییەکان لەرۆژگاری ئەم پاشایە، لەهێرش کردنە سەر شومێر بێ هیوا بوون، بڕیاری خۆیان گۆڕیوە و هێرشیان کردۆتە سەر ئاکاد.

مانیشتو، پاشای ڕۆحانی ئاغادە، کەسەرۆکی هۆزی کیش بووە، لەگەڵ عیلامییەکان جەنگاوە و پاشای عیلامی وەك ئەسیر بردۆتە ئاغادە و ولأتی عیلامی بەدانی باج بەئاکاد ناچار کردووە. ئینجانەیەك کە لەنیپ پور دۆزرایەوە، لەسەری نووسراوە: لەتالأنییەکانی عیلامە.

٧٤٥ پ.ز.

قۆناغی سێیەم: قۆناغی ڕووبەڕوو بوونەوەی دەوڵەتی عیلام و ئاشور. لەساڵی ٧٤٥ پ.ز تا ساڵی ٦٤٥ پ.ز کەدواتر ئاماژەی پێدەدەین.

دوای سارگۆنی یەکەم، نارامسینی کوڕی لەدەوروبەری ٢٧٠٠ پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی کەلدە (شومیر و بابل) دانیشتووە. پاشایەکی بەتوانا و خاوەن دەسەلات بووە. بەرهەم و تەلارەکانی ئەم پاشایە بەڵگەن بۆ هێز و توانایی و دوورئەندێشی ئەو. بەپێی لەوحە دۆزراوەکانی سەردەمی ئەم پاشایە کە لەدەربەندی گاور لەچیای قەرەداغ لەلایەن میجر ئیدمۆنس دۆزرایەوە و تاشەبەردێکی دیکە کەدیمۆرگان دۆزییەوە، ئەم پاشایە هێرشی کردۆتە سەر وڵاتی لولو و شاتون (ساسون) پاشای لولۆییەکانی شکستداوە و دەستی بەسەر وڵاتەکەیدا گرتووە. دواتر گوتییەکان کەهاونەژادی لولۆییەکان و لەناوچەی کەرکوك نیشتەجێ بوون (لەبنەمادا نیشتەجێی چیاکانی زاگرۆس بوون)، هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتە کەلدە. نارامسین لەبەرابەر هێرشی گوتییەکان نەیتوانیوە خۆڕاگری بکات، تێکشکاوە و دەسەلاتی لەدەستداوە. لەئەنجامی ئەم شکستە، وڵاتی لولۆیش ڕزگار بووە و جارێکی دیکە سەربەخۆیی خۆی بەدەست هێناوە.

دوای شکستی نارامسین، ویلایەتی ئاکاد کەوتۆتە ژێردەستی ئەریخ (-ئەروخ). پێنج پاشای ئەریخ، بۆ ماوەی بیست ساڵ لەو ویلایەتە پاشایەتیان کردووە. دوای ئەو گوتییەکان، دەستیان بەسەر ئەکادیش گرتووە (مێژووی ڕۆژهەلاتی نزیك، ل ١٨٩). زیاتر لەدوو سەدە، وڵاتی کەلدە (شومیر و ئەکاد) لەژێر دەستی پاشاکانی گوتی بووە، تەنانەت پاشا بەتواناکانی لاگاش ژێردەستە و باجیان بەدەوڵەتی گوتی داوە بەلام چۆنیەتی پاشایەتی گوتییەکان و ئەوەی لەکاتی پاشایەتی خۆیان چۆنیان هەڵسوکەوت کردووە و چەند کەسیان پاشایەتی کردووە و ناویان چی بووە، هێشتا نەدۆزراوەتەوە.

پرۆفیسۆر سپایزار لەکتێبەکەیدا دەنووسێت: دوولین پاشای گوتی لەوڵاتی ئاکاد، تیریگان بووە و هەروەها دەنووسێت بەپێی ناوە هاوبەشەکان، دەبێت لەڕۆژگاری زۆر کۆن، گوتییەکان ڕۆشتبێتنە ناو وڵاتی شومیر و دوای گرتنە دەستی دەسەلات بەتەواوی، دەستیان بەسەر ئەکادیشدا گرتبێت (نەتەوەکانی میزۆپۆتامیا، لاپەرەی ١٩).

نووسەری مێژووی کۆنی ڕۆژهەلاتی نزیك، میستر هۆل، لەخشتەی پاشاکانی کۆن، لاپەرەی

لەم ڕۆژگارەدا، بەو شێوەی مێژووەکان باسی لێوەدەکەن، جەمشیدی پێشدادی، تازە پەسەگستان، لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە و سەرقاڵی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتەکەی بووە. دوای ئانۆبانینی پاشای گوتی، پاشایەکی گەورەی دیکەی دەرکەوتووە بەناوی گوت نا یا گودنا. لەشاری لاکاش لەسەر تەختی پاشایەتی کلدە (شومێر و ئاکاد) دانیشتووە و پێنجەم پاشای گوتییەکانە. ئەم پاشایە چەندین جەنگی ئەنجامداوە، ئەنزانییەکانی (عیلامییەکان) خستۆتە ژێر دەستی خۆی. لەوێرانەکانی لاکاش، کەمەیێو دوسارزکی فەرمەنسەوی دۆزییەوە، شوێنەواری کۆشکی ئەم پاشا کوردە دەرکەوتووە کە لەسەر خشتەکان ناوەکەی نووسراوە. دواتر لەساڵی ٢٨٠٠ پ.ز سارگۆنی دووەمی ئاکادی دەرکەوتووە و لەجەنگێکی سەخت، شارلاکی پاشای گوتی تێکشکاندووە و کۆتایی بەپاشایەتی گوتییەکان هێناوە (مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیک، لاپەڕەی ١٦٨).

سارگۆن دوای ئەم سەرکەوتنە گەورە، گوتییەکانی لەسەرزەمینی بابل بەرەو زاگرۆس، شوێنی سەرەکی خۆیان دوور خستۆتەوە (لورستانی ئەمڕۆ). دەستەیەك نووسیویانە: پاشایەتی گوتی لەسەردەستی ئوتوەگالی پاشای ئور (-ئوروك) کۆتایی پێهاتووە.

ئەم سارگۆنە کەم کەم وڵاتەکەی خۆی فراوان کردووە، لەڕۆژئاوا تا سەرزەمینی شام و لەباکورەوە تا پشت چیاکانی زاگرۆس یانی کرماشانی ئەمڕۆیی، سنووری دەسەڵاتی خۆی درێژی کردۆتەوە و سەرئەنجام تا وڵاتی مادپێشڕەوی کردووە.

تەواوی ناوچەی کوردستان، لەسنووری ئەم پاشایە بووە. بۆ ماوەی سێ سەدە کوردەکان باجیان بەدەوڵەتی بابل داوە.

دوای سارگۆنی ئاماژە پێدراو، چیتر ڕووداوێکی ئەوتۆ ئەدۆزراوەتەوە تا لەسەرەتاکانی سەدەی بیست و پێنج (٢٦٠٠ پ.ن) بەرابەر لەگەڵ ساڵی (٢٩٠٠ ئافراندنی ئادەم) کەدەبێتە نزیکەی چوار هەزار و شەشسەد ساڵ پێش ئێستا، زوحاکی عەرەب، لەزەمانی دەوڵەتی بابل، هێرشی کردۆتە سەر وڵاتی پێشدادیان (پارس و ماد) و دەوڵەتی جەمشیدی لەناو بردووە و پارس و مادەکانی خستۆتە ژێر ڕکێفی دەسەڵاتی خۆی. لەساڵی ٢١٩٢ پ.ز فەرەیدونی پێشدادی، بەهاوکاری کاوەی ئاسنگەری ئیسفەهانی کە لەنەژادی ماد بووە، دەرکەوتووە و وڵاتی پێشدادی لەژێردەستیی کەلدانییەکان ڕزگار کردووە.

دوای ئەم ڕۆژگارە، شکۆ و مەزنی سەر لەنوێ بۆ شومێرییەکان گەڕاوەتەوە و لەساڵی ٢٤٥٠

پ.ز دونگی پاشای سومەر، پایتەختی شومێری لەلاکاشەوە بۆ شاری ئور گواستۆتەوە. لەم ڕۆژگارەدا، عیلام لەگەڵ لولۆییەکان یانی وڵاتی لولۆ، لەسنوری شومێردا بوون.

دامەزراندنی دەوڵەتی ئاشور

لەساڵی ٢٣٥٨ پ.ز ئاشور ناوێك لەمناڵەکانی ئاشور، کوڕی سام کوری نوح دەرکەوتووە و لەکەناری دیجلە، کەمێك لەخوارەوەی نەینەوا (یانی لەکەنارەکانی بەرابەر شاری موسڵی ئەمڕۆیی) شارێکی بنیات ناوە. و بەهۆی ناوی دامەزرێنەری ئەم شارە، بەئاشور ناوی دەرکردووە و دواتر نینە کوڕی بلوز گۆڕیویەتی و بناغەی شاری نەینەوای داڕشتووە. لەمێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەلات، چاپی دووەم، لاپەڕەی ١٢٥ و مێژووی پیرنیا لاپەڕەی ٣٥ ئامارەی پێدراوە کە: ئاشور یا ئالاشار ناوی خواوەندی ئەو شارە بووە و لەبەر ناوی ئەم بتە، شاری ئامارە پێدراویان بەئاشور ناو بردووە.

بەهەرحاڵ ئاشوری ئامارە پێدراو، دەوڵەتی ئاشوری دامەزراندووە و لەناوچەکانی باکوری کلدە تا کوێستانەکانی باکور و ڕۆژهەڵاتی گرتووە. دامەزراندنی ئەم دەوڵەتە بۆتە هۆی لاواز بوونی دەوڵەتی کلدە و عیلامییەکان مەبەستی ئەوەیان کردووە لەژێردەستەیی کلدە خۆیان ڕزگار بکەن.

حکومەتی ئاشور بۆ دوو قۆناغ دابەش دەکرێت: قۆناغی یەکەم: لەساڵی ٢٣٥٨ تا ساڵی ٧٤٥ پ.ز کە ١٥٩٣ ساڵ بەردەوام بووە و دامەزرێنەرەکەی هەمان ئاشوری ئامارە پێدراوە و دوایین پاشای ئەم قۆناغە ساردلناپال کوڕی سەلمانازارە. لەم قۆناغەدا سی پاشا، پاشایەتییان کردووە.

قۆناغی دووەم: لەساڵی ٧٤٥ تا ساڵی ٦٦٠ پ.ز کە ٨٥ ساڵ بەردەوام بووە، حەوت پاشا فەرمانڕەوایەتییان کردووە. یەکەمیان تکلاس پالازاری دووەمە و دواهەمینیان، ئاسوربانیپاڵە کەدوایین پاشای هەردوو قۆناغەکە، خۆیان کردە پارووی ئاگر (دواتر ئامارەی پێدەدەین).

لەساڵی ٢٢٨٠ پ.ز کودورناخونتای یەکەم، پاشای شوش (پایتەختی عیلام) دژی شومێرییەکان جەنگاوە و دەوڵەتی بابلی بەزاندووە و شاری ئوری تالان کردووە و پەیکەری نینەی لەپەرستگای ئەروخ بۆ وڵاتەکەی خۆی گواستۆتەوە و نزیکەی شەست ساڵ شومێرییەکان ژێر دەستەی عیلامییەکان بوون.

دواتر لەساڵی ٢٢٢٠ پ.ز شومێرییەکان دەسەڵاتیان فراوان بووە و خۆیان لەژێردەستەیی عیلامییەکان ڕزگار و سیلسیلەیەکی نوێیان دامەزراندووە بەناوی نی سین کەناوی شانزە کەس لەپاشاکانی سیلسیلەی ئاماژە پێدراو بەدەست هاتووە و زیاتر لەسەد ساڵ درێژەی کێشاوە.

لەم ڕۆژگارەدا یانی ساڵی ٢١٩٢ پ.ز بەرابەر لەگەڵ ٣٢٩٢ی هاتنە خوارێ ئادەم، فەرمیدونی پێشدادی نەژاد کە لەدانیشتوانی ولاتی ماد بووە، بەهاوکاری کاوەی ئاسنگەری مادی نەژادی دانیشتووی ئیسفەهان، دەرکەوتووە و ولاتی پێشدادی لەژێر دەستەیی کلدانییەکان ڕزگار کردووە و دەوڵەتی ئاجامی بوژاندۆتەوە.

دەستەیەك دەرکەوتنی فەرمیدون بەهەڵە بۆ ساڵی ١٣٧٨ پ.ز دەگێڕنەوە. یۆنانییەکان فەرمیدون بەئاباس ناو دەبەن.

لەم دواییانەدا شومێر و ئەکاد بەمەبەستی ڕووبەڕوو بوونەوەی عیلامییەکان، پەیمانیان بەستووە. ریمیسینی پاشای عیلام، هەستی بەپەیمانەکەی ئەوان کردووە و لەساڵی ٢١١٥ پ.ز هێرشی کردۆتە سەریان و بۆ هەمیشە شومێر و ئەکادی لەناوبردووە و چیتر نەیانتوانی دەسەڵات بگرنەدەست و لەناو نەتەوەکانی دیکەدا تواونەوە.

دوای ئەوە حامورابی، پاشای بابل کە لەساڵی ٢١٢٣–٢٠٨٠ پ.ز پاشایەتی کردووە، دژی عیلامییەکان ئاڵای شۆڕشی بەرز کردۆتەوە و لەیەکەمین جەنگ، ریمیسینی پاشای عیلامی شکستداوە و قەرەبووی شکستەکەی بابلی (شومێر و ئاکاد) کردۆتەوە. ئەم پاشایە، بابلی وەك پایتەختی خۆی دیاری وەدەستی بەئاوەدان کردنەوەی ولاتەکەی کردووە. حامورابی یەکێك لەپاشا گەورەکانی جیهانە کە (یاساکانی حامورابی) بەڵگەی مەزنی و گەورەیی ئەوە. ئەم یاسایانە، کۆنترین تۆمارێکە تا ئێستا لەژێر وێرانەکانی شوش دۆزراوەتەوە[1] و هەنووکە لەموزەخانە لۆڤەری پاریس دەپارێزرێت.

لەساڵی ٢٠٩٣پ.ز ریسیمینی پاشای عیلام هێزەکانی خۆی کۆکردۆتەوە و دژی حامورابی ئاڵای شۆڕشی بەرز کردۆتەوە. حامورابی ئەوی لەشاری لارسام دەرکردووە بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا عیلام سەربەخۆیی خۆی لەدەست نەداوە. خونبان نومیان دەرکەوتووە و دووبارە بنەماکانی دەوڵەتی عیلامی سەقامگیر کردۆتەوە.

---

[1] – کۆنترین تۆمارێکە لەشوش دۆزرابێتەوە وەگەرنە یاساکانی سارگۆنی یەکەم کە لەئەروخ دۆزرایەوە، کۆنترە

شەمشوایملونا، کوڕی حامورابی لەگەڵ عیلامییەکان جەنگاوە، کەدورمابوکی پاشای عیلامی تێکشکاندووە بەڵام دوای ئەو جێگرەکانی، کەم کەم کەمتەرخەمییان لەخۆیان نیشانداوە و دەوڵەتی بابل لاواز بووە و سەرئەنجام لەساڵی ٢٠٢٨ بەپێی گێرانەوەکان، کورد و ئاشور و یونان، بەلوزی ئاشوری (-بەلعون) پاشای ئاشور، کەلدەی خستۆتە ژێر فەرمانڕەوایی خۆی و پاشایەتی هەردوو وڵاتی کەلدە و ئاشوری گرتۆتە دەست.

دوای مەرگی ئەو، کوڕەکەی نین یا نینە کەیۆنانییەکان بەنینوس ناوی دەبەن، هاوسەری شمارمی شازنی بابل (-سەمیرامیس) لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە و کەلدە و ئاشوری بۆ ماوەیەك لەژێر دەستا بووە و توانیویەتی سنووری دەسەڵاتەکەی لەدوورگەی عەرەب تا هیند و لەسنورەکانی بەسرە تا چیاکانی قەوقاز فراوان بکات. ئەم پاشایە ڕووبەڕووی دەوڵەتی ماد بۆتەوە و پاشای مادی گرتووە و لەخاچی داوە (مێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، ل ١٣٠) و (مێژووی کۆنی ئەورامان ل ٩٦) و (جاماسنامە، ل ١١٥) و (ائینەی سکەندەری ل ١٠٥).

ئەم پاشایە، بۆ ماوەیەك گەمارۆی خستۆتە سەر شاری بەلخ. هەرچەند سوپایەکی گەورەی لەگەڵدا بووە بەڵامە نەیتوانییوە ئەو قەڵایە بگرێت تا ئەوەی شەمارمی، کەهاوسەری یەکێك لەسەردارەکانی نینە بووە، لەگەڵ چەند کەسێك لەسوپاییەکان، لەڕێگەیەکی دژوارەوە ڕۆشتۆتە ناو شار و سوپاکەی بردۆتە ناو شار. ئەم بوێرییە، دڵی نینەی بۆ لای شمارمی ڕاکێشاوە و ئەوی لەهاوسەرەکەی سەندووە. هاوسەری شمارمی بەدوای ئەم پێشهاتە خۆی کوشتووە.

نینە، شاری ئاشوری گۆڕیوە، کەمێك لەسەرووی ئەو شارە، شارێکی دیکەی دروست کردووە و لەبەر ناوی ئەو، کوردەکان بەنین ئاوا ناوی دەبەن: یانی نین ئاباد و بەهۆی تێپەڕینیی زەمەن و زۆری بەکار بردن بۆ نەینەوا گۆڕاوە.

دوای مردنی نینە،[1] لەبەر ئەوەی کوڕەکەی نینیا (نین نیا) کە یۆنانییەکان بەنیناس ناوی دەبن، مناڵ بووە، شمارمی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتی کەلدەی گرتۆتەدەست و بۆ ئەوەی بەتەواوی کەلدانییەکان ملچکەی فەرمانەکانی بکات، لەکەنارەکانی خوارەوەی فورات، پایتەختێکی گەورەتر لەشاری نەینەوای دروست کردووە کەشاری بابلە و حەسارێکی

[1] - جەنازەی نینە لە نەینەوا لەژێر ستوونێك کەهەزار زەرع بەرزە، بەخاك سپێردراوە.

بەدەوری شارەکەدا کێشاوە کەدەورلندەوری حەسارەکە حەفتا هەزار مەتر و پانییەکەی بەئەندازەیەك شەش عارەبانە بتوانن بەئاسانی لەتەنیشت یەکەوە بڕۆن، فراوان بووە. لەسەر ڕووباری فورات کە بەناو شارەکەدا ڕۆشتووە، پردێکی گەورەی هەڵبەستووە و لەسەر پردەکە کۆشك و باخێکی دڵگیری بنیات ناوە. ئەم شاژنە بەولاتە پان و بەرینەکەی خۆیدا گەڕاوە، بناغەی شارەکان و ڕێگەکانی داڕشتووە و لەکوێستانەکان جادەی لێداوە. زۆربەی بینا مێژووییەکانی ئاسیا بۆ ئەم شاژنە دەگێڕنەوە وەك باخە هەڵواسراوەکانی بابل، کەیەکێك لەحەوت شتە سەرسوڕهێنەرەکەی جیهانی کۆن بووە.

کەتیبەی شمارمی لەسارای دەریاچەی ئۆرال بەناوبانگە. لەو کەتیبەدا، کردەوەکانی خۆی باس کردووە و دەنووسێت: سروشت جەستەی ژنی پێدام، بەلاَم کار و کردەوەکانم، منی کردۆتە هاوسەری گەورەترینی پیاوەکانی دنیا.

ئەم شاژنە، هێرشی کردۆتە سەر هیندستان و لەڕووباری سند گوزەری کردووە بەلاَم پاشای هیند بەهۆی فیلە جەنگییەکان توانیویەتی شکستی پێبهێنێت (مێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەلاَت ل ١٣٠)، (ایینەی سکەندەری ل ١٠٣ و ١٠٥ و ١٢٥)/ (نخبە الازهریە ل ٥٢٥/٥٣٠)، (مێژووی کۆنی ئەورامان ل ١١٢ و ١١٧) و (جاماسنامە ل١٢٨).

دوای گەڕانەوە لەم شکستە، گرفتاری جەنگی زلبولییەکان بووە و لەئەنجامی شەڕەکە بریندار دەبێت و بەبریندای دەگەڕێتەوە بۆ بابل و دەستی لەپاشایەتی هەڵگرتووە.

کوڕەکەی نینیا لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە و دوای سی ساڵ پاشایەتی، لەبەر نەزانی و زیندەڕۆیی، لەسەر دەستی رامسسی دووەم، فیرعەونی میسر، شکستی خواردووە. بەمپێیە ولاَتی کلدە و ئاشور بۆ ماوەیەك باجیان بەدەوڵەتی میسر داوە.

لەدەوروبەری سەدەی بیستی پ.ز، حکومەتی ئاشوری بریتی بووە لە حکومەتە بچوك و لاوازەکان کە بەزۆری لەژێر کاریگەری چیانشینەکان بوون یانی عەشیرە کوردەکان. ماوەیەکی کەوتوونەتە ژێر رکێفی دەوڵەتی میتانی. یەکەم فەرمانڕەوای ئاشوری ئەم قۆناغە کەشێمانە دەکرێت لەسەدەی ٢٣ پ.ز بێت، کوڕی ئەیاکولابا بووە کەناوەکەی هارشێوەی ناوە گوتییەکانە. نوشپیا و کیکیا، فەرمانڕەوا کۆنەکانی ئاشور کە لەم قۆناغەدا بوون، شێمانە دەکرێت، میتانی بن. یەکێك لەپاشاکانی ئاشور لەسەدەی ١٩ بەناوی ئادلسی، شێمانە دەکرێت زاگرۆسی بێت. دوای ئەوە پاشایەك بەناوی لۆلۆلای، پاشایەتی ئاشوری

گرتۆتە دەست کە لەناوەکەیەوە دەردەکەوێت سەر بەلۆلۆییەکانە.

دوای لاولزی فیرعەونەکان، دەورووبەری ساڵی ١٧٦٠ پ.ز یا بەپێی گێڕانەوەی پرۆفیسۆر سپایزلر ١٧٤٦ پ.ز، کوردە کاسییەکان یا بەوتەی ئاکادییەکان: کاسۆ کە لەچیاکانی زاگرۆس نزیک کرماشان نیشتەجێ بوون و بەکوردە هەتاو پەرستەکان بەناوبانگ بوون، لەگەڵ عەشیرە هاونەژادەکانی خۆیان، گوتی، لۆلۆیی، لەژێر فەرمانەیی خاندیژ (-کاندیش) سەرۆکی کاسییەکان، دەستیان بەسەر کەلدەدا گرتووە و لەگەڵ دانیشتووانی ئەو سەرزەمینە تێکەڵ بوون و دەوڵەتێکی بەهێزیان لەکەلدە (شومێر) و ئاکاد دامەزراندووە کە بەحکومەتی کاردۆنیا یا کردۆنیاش بەناوبانگە. ئەم حکومەتە نزیکەی شەش سەدە درێژەی کێشاوە، لەساڵی ١٧٤٦-١١٧١ پ.ز کەهیچ دەسەڵاتێک نەیتوانیوە بەم ئەندازەیە لەبابل بەردەوام بێت.

دوای ئەوە دەسەڵاتی ئاشور دووبارە سەربەخۆیی خۆی بەدەست هێناوەتەوە. بلوزی دووەم کە لەنەژادی شمارمییە (-سەمیرامیس)، لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە و بەبەشداری کچەکەی ئاتوسا، کاروباری وڵاتیان بەڕێوە بردووە. دوای مردنی بلوز، ئاتوسای کچی بەتەنیا کاروباری وڵاتی بەڕێوە بردووە. دوای ئاتوسا، بەلچتور ناوێک (-بەعلتور) لەبنەماڵەی ئاتوسا، لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە و تا ساڵی ١٢٨٠ پ.ز پاشایەتی ئاشور لەدەست ئەژاد و بنەماڵەی بەلتور بووە.

ئەداد نیراری پاشای ئاشور، لەسەدەی ١٣ پ.ز لەیەکێک لەبەرهەمە دۆزراوەکان نوسیویەتی:

سوپای کاسی و گۆتی و سوباریم تێکشاند. ئەم گوتییە، هەمان گوتی هاوچەرخی شومێر و ئەکادە کەپێشتر ئامارەمان پێدا.

دواتر لەساڵی ١٢٨٠ پ.ز سەلمانازاری یەکەم لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە، بازنەی هێرش و و پەلامارەکانی بۆ گرتنی وڵاتانی دراوسێ تا نورارتو (ئارارات) و خانی گالبات (-لەناوچەکانی نەسیبین) فراوان کردووە و چەندین شەڕی قورسی لەگەڵ عەشیرەکانی گوتی ئەنجامداوە. خۆی دەڵێت: گوتییەکان، کە لەئاسمانی ئەم قۆناغەدا وەك ئەستێرە دەدرەوشانەوە و نەتەنیا بەهێز و زۆر بەڵکو بۆ بوێری و ئازایەتی و کاولکاری بەناوبانگ بوون، لەبەرابەر من ئاڵای شۆڕشیان بەرز کردەوە و درێژەیان بەدوژمنایەتی

خۆیاندا. هەروەها لەکۆتاییەکانی گێڕانەوەی ئەم جەنگە کەسوپای ئاشور دوژمنەکەی خۆی شکستداوە و چەندین بەلاّ و کارەساتیان بەسەردا هێناون، سەلماناژار دەنووسێت: لەسنووری ئورارتی تا کموخی، لەم سەرزەمینە پان و بەرینەدا، خوێنی گوتییەکان وەك ئاو ڕژا. لەم ڕستەوە بۆمان دەردەکەوێت کەناوچەی شۆڕشی گوتییەکان لەئەرمەنییە تا چیای توری عابدین بووە.

لەساڵی ١٢٧٨ پ.ز تەگلاسی نینی (-تەگلاس نینێن) پاشای ئاشور جارێکی دیکە دەستی بەسەر بابلدا گرتووە و دووبارە دەوڵەتی ئاشور شکۆ و مەزنی خۆی بەدەست هێناوەتەوە بەلاّم حکومەتی کاسی، یانی دەوڵەتی کاردۆنیا، هێشتا سەربەخۆیی خۆی لەدەست نەداوە و لەلاکاش درێژەیان بەفەرمانڕەوایی خۆیان داوە.

ولاّتی پارس (-زابول و کرمان) کەفەرمیدون ئەوانی لەدەستی عەمالیقەکان ڕزگار[1] و سەربەخۆییان بەدەست هێنابوو، باجیان بەئاشورییەکان نەدەدا بەلاّم ولاّتی ماد لەبەر ئەوەی هێشتا لەژێر ڕکێف و دەسەلاّتی پاشاکانی ئاشوردا بوون، باجیان بەئاشورییەکان دەدا. تەنیا حکومەتێکی بچوك لەبەلخ، لەژێر فەرمانڕەوایەتی توسەی (-دیۆکس) پاشای ماد مابوویەوە و باجی بەدەوڵەتی ئاشور نەدەدا. تایەفەکانی دیکەی ماد و پارس و هند باجیان بەئاشورییەکان دەدا.

لەساڵی ١١٩٠ پ.ز شوترۆك ناخونتای پاشای عیلام، دەست بەسەر بابلدا دەگرێت و تالاّنی دەکات و هەموو کەلوپەلە گرانباییەکان بۆ شوش دەگوازێتەوە. پەیکەری مەردوخ لەناو تالاّنییەکان بۆ شوش براوە کەدوای حەفتا ساڵ، دووبارە دەیگەڕێننەوە بۆ بابل. (لەمێژووی پیرنیا ئامارەی بەسی ساڵ دراوە، لاپەڕەی ٣٣).

شیل خاخین شوشناخی پاشای عیلام، لەپاشا بەناوبانگەکانی ئەم قۆناغەیە. لەڕۆژگاری ئەو ئەدەبیات، ئەندازیاری، هەڵکۆڵین لەسەر بەرد و پیشەسازی عیلام پێشکەوتنی بەخۆیەوە

---

[1] - مەبەست لەعەمالیقە، عەرەبەکانی کەلدەیە کە بەڕۆحاکییەکان ناویان دەبەن پاشاکانی میسر لەوانن و لەئەوەکانی عەملاق یا عەملیق کوڕی لاود کوڕی سام کوڕی نوحن کە لەکۆتایی پاشایەتی جەمشید، لەرێگەی بابل و ڕووباری فورات هێرشیان کردە سەر ئێران و دەستیان بەسەر ئێراندا گرت. لەلای سویەوە هێرشیان کردە سەر میسر و دەستیان بەسەر ئەو سەرزەمینەیشدا گرت و نزیکەی پێنسەد و پەنجا ساڵ فەرمانڕەوایەتی میسریان کرد. مسرییەکان لەبەر بیابان نشینی و مەڕومالاّت و ئاژەڵداری، ئەوانیان بەهیکسس ناو بردووە یانی پاشا شوانەکان چوونکە لەوشە میسرییەکاندا هیك بەمانای سوڵتانە.

بینیوە، بینا کۆنەکانی سەر لەنوێ نۆژەن کردۆتەوە و بۆ هەر بینایەك کەتیبەیەکی تایبەتی نووسیوە و ئاماژەی داوە بەوەی ئەم بینایە هی کام پاشا و بۆ چ قۆناغێك دەگەڕێتەوە و ئەگەر خودی بیناکە کەتیبەی لەسەر بووبێت، نووسراوەکەی بۆ زمانی ئەنزانی وەرگێڕاوە. بەم شێوەیە هاوکارییەکی گەورەی لێکۆڵەرەوانی ئەمڕۆیی کردووە. سیلسیلەی یاپاش لەڕۆژگاری ئەم پاشایە لەبابل دەرکەوتن. (١١٨٤ پ.ن).

لەساڵی ١١٧١ پ.ز لەڕۆژگاری تەکلاسی نین، پاشای بابل و ئاشور، کوردەکانی کاسی لەدەرئەنجامی چەندین ڕووداو کەلای ئێمە زانراو نییە، پاشایەتی شەشسەد ساڵەی کاردۆنیایان لەدەستداوە و بۆ شوێنی سەرەکی خۆیان، زاگرۆس، یانی لوڕستانی ئەمڕۆیی گەڕاونەتەوە.

دوای نزیکەی سەد و پەنجا ساڵ لەپاشایەتی تەگلاسی نینی پاشای ئاشور و بابل، دەوڵەتی ئاشور وەك پاشاکەی خۆی گرفتاری لاوازی و سستی بووە. لەساڵی ١١٢٨ پ.ز پالازاری یەکەم (تگلاس پالازار) دەرکەوتووە و جارێکی دیکە شکۆ و مەزنی بۆ دەوڵەتی ئاشور گەڕاندۆتەوە و سنووری وڵاتی ئاشوری لەهەموو لاکانەوە فراوان کردووە و لەگەڵ دانیشتووانی بابل و ماد و لۆلۆییەکان چەند جارێك جەنگاوە و پایتەختەکەی لەشاری نەینەوا بۆ کالاخ گواستۆتەوە.

تگلاس پالازار یەکێك لەپاشا ناودارەکانی ئاشورە کە بانگەوازی شای شاکانی بەهەموو سەرزەمینەکانی دنیای ئەو ڕۆژە داوە. لەڕۆژئاواوە، دەستی بەسەر کوماژندا گرتووە کەیەکێك لەویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتە و تا سەرچاوەکانی دیجلە پێشڕەوی کردووە. ئەرمەنستانی هیناوەتە ژێر رکێفی خۆی و تا دەریای سپی ناوەڕاست درێژەی بەپێشڕەوییەکانی خۆیداوە و لەباشورەوە تاکەنداوی فارسی پەیوەستی سنوورەکەی کردووە. ئاشکرایە کوردەکانی ڕۆژئاوا لەڕیزی ئەو تایەفانەدا بوون کەباجیان بەدەوڵەتی ئاشور داوە بەڵام بەشێوەیەکی گونجاو هەڵسوکەوتی لەگەڵ عەشیرەی نایری کردووە. راگوزین دەڵێت: لەڕاستیدا سازان و گونجانی تگلاسا پالازاری پاشای ئاشور لەگەڵ پاشاکانی نایری، جێی تێڕامانە و ئەم سازان و هەڵکردنە بەپێچەوانەی نەریتی پێشووی پاشاکانی ئاشور بووە بۆیە گومانی تێدا نییە مەبەستی لەم کارانە تەنیا بەدەست هێنانی دەرفەتی گونجاو بووە نەهیچیتر.

ئەم پاشا گەورە، هەموو سەرکەوتنەکانی خۆی لەکتێبەکاندا باس کردووە و لەیەکێك لەو بەرهانەدا نووسیویەتی: منم تگلاس پالازر، پاشای بەتوانا و سوڵتانی ئەبەزیو و شەهریاری چوار سوچی دنیا و میری میرەکان و خولوەندی خولوەندەکان و پاشای پاشاکان و سوڵتانی گەورە و سەرکەوتووی مەزن. منم هاوشێوەی لافاو دوژمنەکانم دەگرمەوە. بەهۆی بەرەکەتی خولوەندی ئاشور، ڕکەبەرم نییە و هەموو دوژمنەکانی ئاشور ملکەچ دەکەم.

لەساڵی ١١١٨ پ.ز بەختنەسری یەکەم (-نابوکودنەزر) پاشای کلدە، لەسیلسیلەی پاشەکانی بابل دەرکەوتووە. دەستەیەك لەمێژوونووسان ئەویان لەجیاتی (ئاسور دانیل) ناوبردووە.

ئەم پاشایە، سنووری بابلی تا کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست فراوان کردووە و پەیکەری مردۆخی گەڕاندەوە کەعیلامییەکان حەفتا ساڵ پێش بردبوویان بۆ شوش. بەڵام زۆری نەخایاند دووبارە عیلامییەکان لەبابل زاڵبوون و لەلای باکوری ڕۆژهەڵاتی عەرەبستانیشەوە، کلدانییەکان هێرشیان کردە سەر بابل و زۆربەی شارەکانیان وێران و تاڵان کرد و بەمشێوەیە بابل سەرەنجام لاواز و ناتەوان بوو. ئەم لاوازی و ناتەوانییە دەوڵەتی ئاشوریشی گرتەوە تا ئەوەی لەسەدەی نۆی پ.ز (-٩٠٠ پ.ن) ئاسورنازیرپال (-ئاشور نصیر بەعل) دەرکەوتووە و بەوپەڕی هێزەوە دووبارە مەزنی و شکۆی بۆ دەوڵەتی ئاشور گەڕاندۆتەوە و فراوانی کردووە. لەساڵی ٨٨٥ پ.ز ئەرمەنستانی تاڵان کردووە و دانیشتووانەکەی کوشتار و پاشای ئەرمەنستانی بەزنجیر بەستۆتەوە و ئەوی بۆ ئەربیل هێناوە و لەوێ پێستی داماڵیوە وبەدیواری قەڵاکەی هەڵیواسیوە. چوار جار لەگەڵ کوردەکانی زاگرۆس جەنگاوە. یەکەم جار لەساڵی ٨٨٤ پ.ز کەهێرشی کردۆتە سەر خاکی لۆلۆ، نورئادادی بابلی لەوێ فەرمانڕەوا بووە. لەمەوە دەردەکەوێت کە لەمکاتەدا وڵاتی لۆلۆ ژێردەستەی حکومەتی بابل بووە.

جارێکی دیکە لەدەربەندی بازیانەوە، هاتۆتە ناو خاکی لۆلۆ، دەستی بەسەر چەندین شاردا گرتووە. زیمری کە لەو ڕۆژگارەدا ناوەندی دەوڵەتی لۆلۆ بووە، لەلایەن سوپای ئاشورەوە دەستی بەسەردا گیراوە. فەرمانڕەوای لۆلۆ بەناوی ئامیخا، لەو کاتەدا پەنای بۆ کوێستان بردووە و بەپێی بۆچوونی سرلولەستید، مێژووی ئاشور، لاپەڕەی ٨٨و٨٩، لەگەڵ

دەستەیەك لەسەرکردەکان و سوپاییەکان لەقەڵای نیسیر (-کینبا-پیرەمەگرون)، سەنگەریان گرتووە. سوپای ئاشور بەفەرماندەیی جێگری پاشا، یانی سەلمانازار کوڕی ئاسور نازیربال هێرشیان کردوونەتەسەر بەڵام سەرکەوتنیان بەدەست نەهێناوە و سەرئەنجام ئاشتی لەنێوان ئەواندا سەقامگیر بووە.

ئاسورنازیربال، ئەم سەرکەوتنەی وەك شانازییەك بۆخۆی لەقەڵەمداوە و لەنزیك ستونی سەرکەوتنی تگلاس پالازار و توکولتی نینورتا، پاشاکانی ئاشور، ستونێکی بۆخۆی بەرز کردۆتەوە.

بەسەرهاتی توندوتیژی و دڵڕەقی ئەم پاشایە لەمێژوودا بەناوبانگە. ئەم پاشایە پایتەختی ئاشوری لەنەینەواوە بۆ کالاخ گواستۆتەوە و بۆ ماوەی بیست و پێنج ساڵ پاشایەتی کردووە.

دوای ئاسورنازیربال، لەدەوروبەری ٨٦٠ پ.ز کوڕە گەورەکەی سەلمانازاری دووەم، لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە و کەلدە و بابلی خستۆتە ژێر فەرمانی خۆی. یونسی پێغەمبەر لەڕۆژگاری ئەم پاشایە لەنەینەوا دەرکەوتووە. جوولەکەکانی میسر دژی ئەم پاشایە ئالای شۆرشیان بەرز کردۆتەوە. پاشا بۆ سەرکوت کردنی ئەوان هێرشی کردۆتە سەر فەلەستین بەڵام لەکاتی گەمارۆدانی بەیت ئەلموقەدەس (-ئورشەلیم) نەخۆش کەوتووە و مردووە. (٧٨٢پ.ز)

سەلمانازار جارێکیش بەمەبەستی جەنگ رووی کردۆتە کوردستان. ناوی ئەم دوو دەستەی بردووە: پارسوا، ئامادا، دەنووسێت: دەستەی یەکەم لەکوێستانەکانی نێوان رووباری زەهاو و دەیالەمە و دووەمی لەدەشتەکانی ئەو دەڤەرە نیشتەجێن. ئەم پاشایە لەساڵی ٨٩٥ پ.ز هێرشی کردۆتە سەر ویلایەتی زاموئا و تا بەرزاییەکانی چیای نیکیدم و نیکیدی ئیرای گرتووە. ئەم دوو چیایە ئەگەری هەیە تاسلۆجە و گڵەزەردە بن. هەروەها لەساڵی ٨٤٤ پ.ز هێرشی کردۆتە سەر ویلایەتی نامری، یانی پشدەر و سەردەشتی ئەمڕۆیی. پاشای نامری بەناوی مردوخ موداميخ هەڵاتووە و پەنای بۆ چیا بردووە.

دەوروبەری سەدەی هەشتی پ.ز، سەلمانازار لەبەرابەر سوپای ساردوریسی یەکەم، پاشای ئارارات شکستی خواردووە و ویلایەتی لۆلۆ بۆ ماوەیەك کەوتۆتە ژێر دەستی ساردوریس. لەناوەڕاستی سەدەی هەشتی پ.ز، ویلایەتی زاموئا کەوتۆتە ژێر فەرمانی ئاپلیا،

فەرمانڕەوای سەرکەشی ئاشور و لەکۆتایی ئەم سەدە، ئەم ویلایەتە لەلایەن دەوڵەتی ئاشورەوە پەیوەستی ولاتی لولوم کراوە. (مێژووی ئاشور، ئولمستیدا لاپەڕەی ٢٤٥)

دوای سەلمانازاری دووەم لەساڵی ٧٨٢ پ.ز، سەلمانازاری سێیەم لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی ئاشور دانیشتووە و ئەمە دوایین پاشا لەسیلسیلەی یەکەم پاشاکانی ئاشورە. بەلام بەپێی مێژووی یونان، ئاشور، ساردانا پالی کوڕی دوایین پاشای سیلسیلەی یەکەمی پاشاکانی ئاشورە کە لەجەنگ دژی کەیقوبادی کورد خۆی دەسووتێنێت.

کەیقوبادی کورد کەیونانییەکان بەئارباس ناوی دەبەن، لەساڵی ٨٥٣پ.ز لەنەیسەفەهان دەرکەوتووە. بەو شێوەی لەمێژووی یونان، کلدە و ئاشور ئامارەی پێدراوە، دەوڵەتی ئاشور لەسەر دەستی ئەو ڕووخاوە بەلام وەك پێشتر ئامارەمان پێدا، کەیقوباد ئەو کەسەیە دەستی بەسەر نەینەوادا گرت و کولکسای پاشای ماد کوڕی فەریوەرز (=فەرامورس) دەوڵەتی ئاشوری ڕووخاند.

ئاشوری نوێ

لەساڵی ٧٤٥پ.ز، یەکەم پاشای سیلسیلەی دووەمی پاشاکانی ئاشور، تگلاس پالازاری دووەم، سەر لەنوێ هێز و شکۆی بۆ دەوڵەتی ئاشور گەڕاندوتەوە و بۆ ماوەی پانزە ساڵ سەرقاڵی جەنگ و کوشت وکوشتار بووە و توانیویەتی دەست بەسەر بابل و کلدەدا بگرێت. دیمەشق و سوریەی خستۆتە ژێر فەرمانی خۆی، دژی دەوڵەتی ماد جەنگیوە و شەست هەزار ئەسیر و تالانییەکی فراوانی بردۆتە پایتەختەکەی و بەشێك لەشارەکانی مادی گرتووە. یەکێك لەسەردارەکانی تا چیای دەماوەند پێشڕەوی کردووە و گومانی کردووە ئەم دوایین چیای دنیایە. تگلاس پالازار، کوڕی گەورەی بلەزیسی کلدانیە کە لەگرتنی نەینەوا هاوکاری کەیقوبادی کرد.

لەساڵی ٧٣٠ پ.ز کوڕی ئەم پاشا ناودارە، سەلمانازاری چوارەم لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە. لەپێنجەم ساڵی پاشایەتی خۆی ٧٢٥ پ.ز هێرشی کردۆتە سەر شومرون (=سوماری) پایتەختی نەتەوەی ئیسرائیل و گەمارۆی خستۆتە سەر بەلام لەکاتی گەمارۆکە مردووە. سوپاکەی ئەو، سارگونی سێیەمیان وەك پاشا هەڵبژاردووە کەسەرداری هەموو سوپاییەکان بووە. ئەم سارگونە کوڕی دووەمی بلەزیس، مامی سەلمانازاری کۆچ کردووە

کەدەستەیەك لەمێژوونووسان بەهەڵە ئەویان بەسارگۆنی دووەم زانیوە.
سەرئەنجام ئەم پاشا نوێیە دوای سێ ساڵ گەمارۆ، دەست بەسەر شومروندا دەگرێت و هوشیعی پاشای ئیسرائیل قۆڵبەست دەکات و منداڵەکانی ئیسرائیلی وەك ئەسیر بۆ کالاخ و ناوچەکانی خابور و شارەکانی ماد کۆچ پێکردووە و لەوێ نیشتەجێی کردوون. (٧٢٢ پ.ن) (کتێبی دووەمی ملوك، بەشی ١٧ و ١٨)، (پیرنیا، ئێرانی کۆن) (مێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات).
سارگۆن دوو جار لەگەڵ مادەکانی باکوری ڕۆژهەڵاتی ئاشور، یانی کوردە ئارلراتییەکان جەنگاوە. جاری یەکەم پاشای کوردانی بەناوی دەخو (-دیاکو) (فیرەوسی بە دەغۆ ناوی دەبات) قۆڵبەست و ڕەوانەی شامی کردووە، جیاواز لەوە چوار هەزار و هەشتسەد و بیست کەس لەپیاوماقوڵانی کوردی بۆ سوریە دوور خستۆتەوە (٧١٥پ.ن)
جاری دووەم دووبارە هێرشی کردۆتە سەر کوردستان و کوردەکانی بەژێردەستەیی ناچار کردووە، چل و پێنج کەس لەسەرکردە کوردەکان ڕۆشتوونەتە دەرباری ئاشور و سارگۆنیان وەك پاشای خۆیان لەقەڵەمداوە و بەڵێنیانداوە باج بەئاشور بدەن و گوێڕایەڵی فەرمانەکانی پاشای ماد نەبن (٧١١پ.ن). ئەم سارگۆنە بەرپەرچی هێرشی هەمبانیگاسی پاشای شوشی داوەتەوە کەدژی ئەو ئالآی شۆڕشی بەرز کردبوو. سەرکەوتنەکانی ئەو لەسەرزەمینەکانی دراوسێ بەناوبانگە. لەپانزە کیلۆمەتری ئەینەوا لەکەنار ڕووبارێکی بچوك قەڵایەکی بەناوی خۆی بنیات ناوە (دورساریوگن). لەساڵی ٧٠٦پ.ز لەگەڵ هەموو دەربارییەکان و خەزێنە و خواوەندە بتەکانی لەو قەڵا تازەیەدا نیشتەجێ بوون بەڵام دوای یەك ساڵ مانەوە لەو قەڵایە، کوژراوە.
دوای سارگۆن لەساڵی ٧٠٥پ.ز، سەنحاریبی کوڕی کە بەنوێنەرایەتی باوکی، فەرمانڕەوایەتی بابلی کردووە، بۆ ئاشور گەڕاوەتەوە و لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە. ئەم پاشایە ئەینەوای زیاتر ڕازاندۆتەوە و گۆڕەپانێکی تازەی دروست کردووە و خەندەکی بەدەوردا کێشاوە. مێژوونووسان دەوری گۆڕەپانەکە بەبیست فەرسەنگ دەزانن، لەخۆگری چەندین بینا و کێڵگەیە. لەجیاتی کۆشکە کۆنەکە کە لەسەر لێواری ڕووبارەکە بووە، کۆشکێکی تازەی بنیات ناوە کەزیاتر لەبیست هەزار زەرعی چوارگۆشەی گرتۆتەوە.
لەمێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، لاپەڕەی ١٥٣، چاپی دووەم، ئامارەی پێدراوە:

سەنحاریب لەگەڵ پاشای کاردۆنیا کەفەرمانڕەوایەتی کەلدەی کردووە، شەڕێکی قورسیان ئەنجامداوە. لەئەنجامی شەڕەکە پاشای کاردۆنیا شکستی خواردووە و هەڵاتووە، سەنحاریب بابلی تالآن و دانیشتووانەکەی لەگەڵ خۆی بردووە.

پێشتر ئاماژەمان پێدا دەوڵەتی کاردۆنیا لەڕۆژگاری تەگلاسی نەین، پاشای بابل و ئاشور لەناوچووە و کوردەکانی کاسی بۆ زاگرۆس گەڕاونەتەوە. لەم گێڕانەوەی سەرەوە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کەکوردەکان جارێکی دیکە دەوڵەتی کاردۆنیایان بوژاندۆتەوە.

دوای گەڕانەوەی سەنحاریب لەبابل بۆ ئاشور، دەوڵەتی کاردۆنیا جارێکی دیکە دەستی بەسەر بابلدا گرتووە. بەسەرهاتی سەنحاریب لەبەشی ١٨ و ١٩ کتێبی دووەمی (ملوك) و بەشی ٣٢ کتێبی دووەمی مێژووی ڕۆژگاران و مێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، چاپی دووەم، لاپەڕەی٤٤ و ١٣٦ و ١٥٢و ٢٩٠ و ٢١٣ ئاماژەی پێدراوە. سەرکەوتنەکانی ئەم پاشایە لەمیسری سەرو، سوریە، بابل و عیلام بەناوبانگە. لەکاتی هێرشی سەنحاریب بۆ شوش، بەپێی هەڵبژاردنی سەرۆکەکانی عیلام، کدورناخونتای دووەم، لەسەر تەختی پاشایەتی عیلام دانیشتووە بەلآم نەیتوانییوە ڕێگە لەهێرشی ئاشورییەکان بگرێت. لەبەر ئەمە پەنای بۆ کوێستان بردووە و ماوەتەوە. خەڵکی عیلام بەهۆی کەمتەرخەمی و گوێپێنەدانەکانی ئەو، لەساڵی ٦٩٢پ.ز گرتوویانە و کوشتوویانە و لەجیاتی ئەو، ئومان میناتویان وەك پاشا هەڵبژاردووە. ئەم پاشایە، بەرلەدیەك هێزی بۆ سوپای عیلام گەڕاندۆتەوە کەبابل لەگەڵ عیلام دژی ئاشورییەکان پەیمانی بەستووە.

دوای سەنحاریب لەساڵی ٦٨١پ.ز، کوڕە بچوکەکەی (ئاسارهادون) یا (ئاسورهیدون) لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە. لەم کاتەدا میسرییەکان دژی ئاشور ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و عیلامییەکان ئەم هەلە دەقۆزنەوە.

خومبان کالداشی دووەمی پاشای شوش، لەساڵی ٦٧٤ پ.ز هێرشی کردۆتە سەر وڵاتی بابل و تا شاری سیپ باری تالآن کردووە و لەگەڵ تالآنییەکی زۆر بۆ شوش گەڕاوەتەوە. خومبان کالداش دوای ماوەیەك مردووە و ئورتاگو جێگەی ئەوی گرتۆتەوە.

ئاسارهادون لەساڵی ٦٧١ پ.ز دەستی بەسەر وڵاتی میسردا گرتووە و لەنێوان بیست پاشادا دابەشی کردووە و خۆی وەك پاشای پاشاکانی میسر ناساندووە. ئەم پاشایە وڵاتی ئاشوری گەیاندۆتە ترۆپکی هێز، جگە لەدەوڵەتی عیلام، هیچ دەوڵەتێك لەئاسیای ڕۆژئاوادا

نەبووە باج بەدەوڵەتی ئاشور نەدات.

لەرۆژگاری ئاسارهادون، هەموو پاشاکانی پارس، لەلایەن ئاشورییەکانەوە دەستنیشان دەکران. دوای ئەوەی لەژێر رکێفی ئاشورییەکان هاتنەدەر، بوونە ژێردەستەی دەوڵەتی ماد. یانی میرەکانی هەخامەنشی کەفەرمانڕەواکانی پارس بوون، لەلایەن دەوڵەتی مادەوە دەستنیشان دەکران (مێژووی پیرنیا، لاپەرەی ٦٠).

نورتاگوی پاشای عیلام، بەناچاری پلانی پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەتی ئاشوری دارشتووە بەڵام زۆری نەخایاندووە، کۆچی دوایی کردووە و براکەی، تیومان، جێگەی گرتۆتەوە. ئەویش لەساڵی ٦٥٩ پ.ز لەجەنگی ناسراو بە (تولیز) دژی ئاشورییەکان بریندار دەبێت و ئەسیر دەکرێت. ئاشورییەکان سەری دەبڕن و دەیبەنە نەینەوا و بۆ ماوەیەکی زۆر لەسەر یەکێك لەدەروازەکانی شارەکە هەڵیدەواسن. (مێژووی نەتەوە کۆنەکانی رۆژهەڵات، ل، ١٥٥)، چاپی دووەم (مێژووی پیرنیا ل،٤٠)

دوای کوژرانی نورتاگو، کوڕە گەورەکەی خومبان نیگاش، لەلایەن پاشای ئاشورەوە، وەك پاشای عیلام دەستنیشان کراوە. ئاسارهادون لەبەر ئەوەی پیر بووە، رۆشتۆتە بابل و تەختی پاشایەتی لەساڵی ٦٦٨پ.ز بۆ کوڕەکەی ئاسوربانیپاڵ بەجێهێشتووە. ئەم پاشا گەنجە دووایین پاشای بەتوانای ئاشورە. لەساڵی ٦٤٥٢پ.ز هێرشی کردۆتە سەر عیلام و شکستی بەسوپای عیلامییەکان هێناوە. خومبان نیگاشی پاشای عیلامی قۆڵبەست کردووە. باتام ماریتۆ، برای پاشای عیلام کەپێشتر لەلایەن پاشای ئاشورەوە وەك پاشای عیلام هەڵبژێردرابوو بەڵام سەرپێچی ئاشورییەکانی کرد، ئەویش ئەسیر دەکرێت. ئاسوربانیپاڵ ، ئەم دوو پاشایەی بەعارەبانەکەی خۆیەوە بەستووە. دەوڵەتی عیلام لەئەنجامی ئەم شکستە، بەتەواوی لەناوچووە. لەنەخشەکانی کۆشکەکەی ئاسوربانیپاڵ، وێنەی سەرکەوتنەکەی شوش نەخشێنراوە کەپێستی دیلەکان بەزیندووی هەڵدەماڵن و چاو و نینۆکیان دەردەهێنن و گوێ و ریشیان دەبڕن. ئاسوربانیپاڵ جیاواز لەکۆتایی هێنان و لەناو بردنی دەوڵەتی عیلام، چەندین سەرکەوتنی دیکەی بەدەست هێناوە و هەروەها لەرازاندنەوە و گەورە کردنی نەینەوا، دەورێکی بەرچاوی بووە. کۆشکەکەی سەنحاریبی نۆژەن کردۆتەوە و چەندین تالاری تازەی تیا دروست کردووە.

ئەم پاشا بەهێزە، لەو نووسراوانەی سارگۆنی یەکەم لەپەرەستگای ئەروخ، تۆماری کردوون،

لەسەر وەرقەی خشت، ڕوونووسی کردووە و لەگەڵ چەندین لەوحەی دیکە، لەئاشور تۆماری کردووە. کتێبخانەکەی ئەو لەکۆشکی سەنحاریب بەتاوبانگە کەفراوانییەکەی زیاتر لەسەد مەتری چوارگۆشەیە. خەملاندوویانە کەهەموو ڕستە نەخشینراوەکانی سەر خشتەکان، بەرابەرە لەگەڵ پێنسەد بەرگ کتێبی ئەمڕۆیی کەهەر بەرگێک پێنسەد لاپەڕە بێت.

دوای ئاسوربانیپاڵ شارلکۆی (سارلکوس) کوڕی جێگەی گرتۆتەوە. هێشتا چاو و گوێی نەکراوەتەوە کەدەکەوێتە بەر هێرشی پاشای ماد یانی (کولکسار).

پاشایەتی تازەی کەلدە

لەساڵی ٦٢٦پ.ز نابوپولاسار، فەرمانڕەوای بابل، کە بەنوێنەرایەتی دەوڵەتی ئاشور، فەرمانڕەوایی دەکرد، شۆڕش دەکات و دەست بەسەر تاج و تەختی دەوڵەتی کەلدەدا دەگرێت.

لەساڵی ٦٢٤پ.ز کولکسار (هووەخشتار) پاشای ماد، کە لەو ڕۆژگارەدا پاشایەکی بەتوانا و خاوەن دەسەلات بووە و هێز و توانای دەوڵەتەکەی گەیاندۆتە ترۆپک، لەگەڵ نابوپولاساری فەرمانڕەوای کەلدە پەیمان دەبەستێت و کچەکەی خۆی دەکاتە هاوسەری نابوکودنەزەر (بەختنەسر) کوڕە گەورەی نابوپولاسار. لەساڵی ٦٠٩پ.ز سوپای ماد و کەلدە پێکەوە، هێرش دەکەنە سەر ئاشور. دوای سێ ساڵ بەرەنگار بوونی جەنگ، سەرئەنجام سوپای هاوپەیمان لەساڵی ٦٠٦ دەڕژێنە ناو نەینەوا. ئاسوربانیپاڵ (ساراکوس) دوای ئەوەی دەبینێت سوپای دوژمن هاتۆتە ناو پایتەختەکەی و سەرقاڵی تالان کردن و وێران کردن و کوشتارن، لەژیان بێ هیوا دەبێت و خۆی و کەسانی بنەماڵەکەی لەناو کۆشکی پاشایەتیدا دەسوتێنێت. لەکۆتایی جەنگ، سەرکەوتوونی جەنگەکە، ئاشور لەنێوان خۆیان دابەش دەکەن. ڕۆژهەلات و باکوری دیجلە پەیوەستی دەوڵەتی ماد دەبێت و ناوچەکانی دیکە بەپاشای کەلدە دەبڕێت.

نابوپولاسار، لەبەین ئەلنەهرەین و هەموو ویلایەتەکانی ناوچەی فورات سەرکەوتن بەدەست دێنێت، سوڵتانەکانی فینیقییە و سوریە ملکەچی خۆی دەکات و کوڕەکەی لەگەڵ ژمارەیەک لەسوپاییەکان بۆ ملکەچ کردن و کۆکردنەوەی باج دەنێرێت و خۆی سەرقاڵی ئاوەدان کردنەوەی بابل، پایتەختەکەی، و کاروبارە پێویستەکانی دیکە دەبێت. بەلام لەبەر ئەوەی

تەمەنێکی بەسەر بردووە، ڕۆژگاری لەبەدی هێنانی ئارەزووەکانی هاوکاری ناکات و لەساڵی ٦٠٤پ.ز ماڵئاوایی لەدنیا دەکات.

نابودکودنەزەر (بەختنەسری دووەم) کەزاوای پاشای مادە و پێش مردنی باوکی، نازناوی پاشایەتی هەڵگرتووە، لەگەڵ مردنی باوکی، نەخۆ یا نەخاوی پاشای میسری لەکەنارەکانی فورات تێکشکاندووە و بەخێرایی بۆ بابل گەڕاوەتەوە و جڵەوی کاروباری کەلدەی گرتۆتەدەست.

کردەوە و کارە سەرکەوتووەکانی بەختنەسر، لەگرتنی وڵاتەکان و سەرکوت کردنی تایەفەکان و وێران کردنی بەیت ئەلموقەدەس و کۆچ پێکردنی جوولەکەکان لەساڵی ٥٩٧پ.ز لەمێژوودا بەناوبانگە. دانیاڵی پێغەمبەر، هاوڕۆژگاری ئەم پاشایە. ئەم پاشایە لەئاسیا بەغازی بەناوبانگە، یۆنانییەکان سەبارەت بەو دەڵێن: نابودکودنەزەر، لەگەڵ سوپاکەی ڕێگەی ئەورووپای گرتۆتەبەر، تا ستوونەکانی هێرکول(-جەبل تارق) پێشڕەوی کردووە.

ئیبن خەلدون لە (العبر) و مەسعودی لە(مروج الذهب) ئیبن ئەسیر لە (تاریخی کامل) و مێژووی سیستان لەلاپەڕەی ٢٤ و هتد.. بەختنەسریان وەك سوپاسالاری (لەهراسب)، ئەوەی کەیقوبادی پاشای ماد ناساندووە. دەستەیەك ئەو بەسوپاسالاری بەهمەن دەزانن.

شێمانە دەکرێت کودنەزەریان بەگودەرز زانیبێت بەهەمان شێوە کەمێژووی تەبەری، بەرگی دووەم، لاپەڕەی ٦٤٩ و سێرجان مەلکەم، بەرگی یەکەم لاپەڕەی٢٥و٢٦و١٠٥، ڕەهام گودەرزیان بەنابودکودنەزەر نووسیوە یانی کوڕی کودنەزەر.

بەسەرهاتی بەختنەسر لەکتێبی دووەمی (ملوك) بەشی ٢٤ و ٢٥ ئاماژەی پێدراوە.

بەختنەسر سەرقاڵی بەهێز کردن و تۆکمە کردنی سەرزەمینی کەلدە بووە، بابلی کردۆتە گەورەترین شاری جیهان. بابل لەهەردوو لای فورات جێگیر بووە، دیوارێکی چوارگۆشەی بەدرێژایی شەست کیلۆمەتر کەدرێژەی هەر لایەکی ١٥ کیلۆمەتر بووە، دەوری شارەکەی داوە. خەندەکێکی قووڵ و پانیش دەوری ئەم دیوارەی گرتووە کەڕێگەی نەداوە کەس بگاتە بن دیوارەکە. لەو گڵەی لەخەندەکە بەدەست هاتووە؛ خشتیان دروست کردووە، دیوارەکەی لەخشت و قیری کوڵاو بەرز کردۆتەوە. قیریان لەجیاتی قوڕ بەکار بردووە. بەرزایی ئەم دیوارە ٩٥ مەتر و پانییەکەی ٢٥ مەتر بووە کەدوو عارەبانە لەتەنیشت یەك بەئاسانی

تولنیویانە بڕۆن. ئەم دیوارە دووسەد و پەنجا بورجی بووە و جووت جووت دایاننناون.
شاری بابل سەد دەروازەی بووە کەلە برنج (جۆرە کانزایەکە) دروست کراون. ڕووباری فورات بەناوەڕاستی شارەکەدا تێپەڕیوە. لەکەنار ڕووبارەکە بەخشت سەدی زۆر گەورەیان دروست کردووە. پردێکی بەردینیان لەسەر ڕووبارەکە هەڵبەستووە، سەقفی پردەکە لەداری زۆر گەورە دروست کراوە و شەوانە لایانبردووە و بەیانیان دووبارە دایانناوەتەوە. بەشێوەیەکی گشتی شەوانە ڕووباری فورات پردی نەبووە.
باخ و کێڵگەی زۆریش لەناو شارەکەدا بینراوە کە لەکاتی گەمارۆخرانەسەر شارەکە، بەشی پێویستیەکانی خەڵکی دەکرد. کۆشکی سەڵتەنەتی لەلای ڕاستی فورات دروست کراوە. بەختنەسر لەکەتیبەیەکدا نووسیویەتی: لەگەڵ ئەوەی مردوخ (خواوەندی بت) منی وەك پاشا هەڵبژارد، بەهەوڵ و کۆششی زۆر دەستم بەدروست کردنی شارەکە کرد، کۆشکێکم بنیاتنا کەبووە هۆی سەرسوڕمانی خەڵك، بنکەی پاشایەتیم لەوێ جێگیر کرد. کۆشکەکەی لەسەر چەندین سەکۆی بەرز جێگیر کرابوو و سەکۆکان لەکەناری فورات تا کەناری شار.
باوکم، نابوپولاسار، ئەم کۆشکەی لەخشت دروست کرد و تیایدا نیشتەجێ بوو، بەڵام بناغەکەی بەهۆی بەرزبوونەوەی ئاو وێران بووە، من وێرانیەکانم پاك کردەوە تا گەیشتمە ئاوەکە، دواتر سەدێکم لەخشت و قیر بەرز کردەوە و ئەو سەدە بەئەندازەی چیایەك بەرز بوویەوە. دواتر تالارەکانم دروست کرد بەشاتیری گەورەی ئەرز (جۆرە دارێکە)، دەرگاکانیشم لەم دارە دروست کرد.
نزیك کۆشکەکە لای ڕووبارەکە، باخە هەڵواسراوەکان بووە. دەستەیەك دەڵێن بەختنەسر ئەو باخانەی بۆ شاژن یانی کچی پاشای ماد دروست کردووە تا نموونەیەك لەجەنگەڵ و گوڵستانی چیاکانی وڵاتەکەی بێت.
لەکاتێکدا پێشتر ئامارەمان پێدا، شەمارمی، شاژنی پێشووی بابل، ئەم باخانەی دروست کرد. ئەگەری هەیە بەختنەسر لەکاتی نۆژەن کردنەوە، ئەوانیشی نۆژەن کردبێتەوە. بەختنەسر لەساڵی ٥٦١پ.ز مردووە. پەرستگای مردوخ، کەگەورەترین پەرستگای بابلە، لەتەلارەکانی بەختنەسرە.

ڕووخانی دەوڵەتی بابل

دوای بەختنەسر جێگرەکانی کارێکی ئەوتۆیان ئەنجام نەدا. چوارەمینی ئەوان کە

لەبنەماڵەی بەختنەسر نەبووە، کەسێکی بازرگان بوو بەناوی ناونائید (نابوناهید) و لەساڵی ٥٥٥پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی کلدە دانیشتووە. چەندین پەرەستگای لەپەرەستگا کۆنەکانی بابل نۆژەن کردۆتەوە و پەرستینی خواوەندەکانی سەرزەمینەکانی دووبارە بلاو کردۆتەوە و خۆی لەدەرەوەی شاری بابل، لەشارێکی بچوك گۆشەگیر بووە تا ئەوەی سیروسی دووەم (کوروشی مەزن) پاشای ئێران، دوای گرتنی لیدی لەساڵی ٥٣٨پ.ز هێرشی کردۆتە سەر بابل و نابوناهیدی ئەسیر و شکستداوە و بابلی هاوشێوەی نەینەوا وێران کردووە و وڵاتی کلدە پەیوەستی سنووری ئێران کراوە.

ئەمە بوو کورتەیەك لەمێژووی کلدە، ئاشور و عیلام کەبەهۆی پەیوەندی و بەرکەوتنیان لەگەڵ مێژووی کورد، ماد و پارس، ئاماژەی پێدرا.

دامەزراندنی دەولەتی ماد

مێژوونووسان سەبارەت بەدامەزراندنی دەوڵەتی ماد بۆچوونیان جیاوازە.. دەستەیەك کەیقوباد (ئارباس) بەدامەزرێنەری دەوڵەتی ماد دەزانن. دەستەیەکی دیکە کواکسار (کولکشتار-خواخشتەر) بەدامەزرێنەر دەزانن. دەستەیەك دەخو (دیاکۆ) و دەستەیەکی دیکە توس (تیوس- دیۆکس) بەدامەزرێنەری ئەم ئیمپراتۆرییە دەزانن.

بەلأم لەئەنجامی لێکۆڵینەوە و شوێنەوارە دۆزراوەکان، دەگەینە ئەو ڕاستیەی دەوڵەتی ماد لەسەدەی بیست و یەکی پ.ز بوونی بووە چوونکە مێژووی نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەلأت و مێژووی کۆنی ئەورمان و جاماسنامە و زۆربەی مێژووەکانی کورد، ئاشور، یۆنان وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا دەڵێن کەنینەی پاشای کلدە و ئاشور لەسەدەی بیست و یەکی پ.ز لەگەڵ دەوڵەتی ماد جەنگاوە و پاشای مادی شکست و لەخاچیداوە. لەم گێڕانەوە کەهەموولان لەسەری کۆکن، دەردەکەوێت کەدەوڵەتی ماد، پێش توس و دەخو و کواکسار و کەقوبادیش بوونی بووە و خاوەنی پاشا و دامەزراوەکان بوون. بەمپێیە دەبێت دەوڵەتی ماد زۆر پێشتر لەسەدەی ٢١پ.ز دامەزرابێت بەلأم ئەوەی دامەزرێنەرەکەی چ کەسێك بووە و لەچ ڕۆژگارێك دامەزراوە، هێشتا بۆ ئێمە ڕوون نەبۆتەوە تەنانەت ئەگەر بەوردی خوێندنەوە بۆ مێژووی سارگۆنی دووەم بکەین، دەبینین مادەکان لەڕۆژگاری ئەویش (٢٨٠٠پ.ن) بوونیان بووە.

بەمپێیە دەتوانین بڵێین مادەکان، لەپێشتر لەڕۆژگاری سارگۆن، یانی سەدەی ٢٨پ.ز و لەسەرزەمینی ماد، نیشتەجێ بوون. شێمانە دەکرێت ئەو پاشایانەی ئاماژەمان پێدا، یەکیان دووبارە دەوڵەتی مادی دامەزراندبێتەوە و دەبێت ئەو بەپاشای تازەی ماد ناو ببەین نەک دامەزرێنەری ئەو دەوڵەتە. بەواتایەکی دیکە جیاوازی مێژوونووسان سەبارەت بەزیندوو کردنەوە و بووژاندنەوەی دەوڵەتی ماد دەبێت نەک دامەزراندنی و ئێمە پێویستە بزانین دەوڵەتی تازەی ماد لەسەر دەستی کام یەک لەو پاشایانە بووە.

توس (توسە) کەیۆنانییەکان بە (دیۆکس) ناوی دەبەن، لەزەمانی تگلاسی نێن، پاشای ئاشور (١٢٧٨پ.ز) تەنیا لەبەلغ فەرمانڕەوای دەستەیەک لەتایەفەکانی ماد بووە و حکومەتەکەی تایبەت بووە بەناوچەکانی بەلغ. تایەفەکانی دیکەی ماد و ویلایەتەکانی مادا، باجیان بەدەوڵەتی ئاشور دەدا. تەنانەت بەشێک لەپارس و سەرانسەری وڵاتی عیلام و کوردەکانی زاگرۆس و ئارارتیش لەژێر فەرمانڕەوایی ئاشوورییەکاندا بوون و باجیان بەو دەوڵەتە داوە. بەمپێیە ناتوانین توس بەزیندووکەرەوەی دووبارەی دەوڵەتی ماد بزانین.

دخو (دیاکۆ) لەڕۆژگاری سارگۆنی سێیەم، سەرۆکی بەشێک لەکوردەکانی زاگرۆس بووە، لەساڵی ٧١٥پ.ز دووبارە لەگەڵ سارگۆنی ئاماژە پێدراو، پاشای ئاشور جەنگاوە و شکستی خواردووە و بۆ سەرزەمینی شام دوورخراوەتەوە. دوای دوورخستنەوە، هیچ شوێنەوارێک لەگرتنەدەستی دووبارەی دەسەڵات لەلایەن دیاکۆ بوونی نییە. بەمشێوەیە ناتوانین ئەویش بەزیندووکەرەوەی دووبارەی دەوڵەتی ماد بزانین.

دەمێنێتەوە کولکسار و کەیقوباد کەیەکێک لەم دووکەسە دەبێت زیندووکەرەوەی دووبارەی دەوڵەتی ماد بێت. کولکسار لەگەڵ ئەوەی بەهاوکاری نابوپولاساری فەرمانڕەوای بابل، کۆتایی بەدەوڵەتی ئاشور هێنا، لەگەڵ ئەوەیشدا ناتوانین ڕووخانی دەوڵەتی ئاشور بەدامەزراندنی دووبارەی دەوڵەتی ماد بزانین چوونکە دەوڵەتی ماد پێش ئەم ڕووداوە دەبێت خاوەنی هێز و دەسەڵات و دامەزراوەکان بووبێت تا بتوانێت لەگەڵ نابوپولاسار پەیمان ببەستێت و هێرش بکاتە سەر ئاشور. جیاواز لەوە، پێش کولکسار، فەریومەرزیس (=فرائوەرس) باوکی پاشای ماد بووە و پاشایەتی بەشێوەیەکی بۆماوەیی، بۆ ئەو ماوەتەوە. ئەویش دامەزرێنەری دووبارەی دەوڵەتی ماد نییە.

دەمێنێتەوە کەیقوباد کە لەناو گێڕانەوە جیاوازەکان دەبینین، گێڕانەوەکانی تایبەت بەو

لەڕاستییەوە نزیکترە، لەبەر ئەمە دەگەینە ئەو ئەنجامەی دەوڵەتی تازەی ماد، بەهەمان شێوە کە لەمێژووی کورد، یۆنان و هند ئاماژەی پێدراوە، لەسەر دەستی کەیقوباد دامەزراوە. هیرۆدۆت ئەو بەدامەزرێنەی دەوڵەتی کیان دەزانێت.[1]

دوای ئەوەی مادەکان لەڕۆژهەڵات، یانی ڕۆژهەڵات زەمین بەرەو باکور و باکوری ڕۆژئاوای ئێرانی ئەمڕۆیی هاتن و لەوێ نیشتەجێ بوون، سەرەتا، تا دەوروبەری ۲۱پ.ز ئەم خەڵکە دەستە دەستە بوون و هەر دەستەیەك سەرۆکێکی بووە. پیشەی ئەوان ئاژەڵداری و لەناو عارەبانەکان سەفەریان کردووە و تا سەدەی ۲۱پ.ز هیچ چالاکییەکی سیاسی کەنیشانەدەری بوونی دەسەڵات و پاشایەتی بێت، لەوان بەدی نەکراوە. (چ پێش قۆناغی پێشدادییەکان ۳۳٤۱پ.ز و چ دوای ئەوە تا ڕۆژگاری پاشایەتی نینە، پاشای کەلدە و ئاشور یانی سەدەی ۲۱پ.ن) لەکاتێکدا کوردەکانی ئارارات لەسی و حەوت سەدە پێش زایین، ئاوەندی چالاکییە سیاسیەکان بوون و پەیوەندی و بەرکەوتنیان لەگەڵ شومێر و ئاکاد و عیلام بووە.

دەردەکەوێت پێش ئەم مێژووە، مادەکان یا هێشتا بەرەو ڕۆژئاوا (ڕۆژهەڵات زەمینی ئێمە) نەهاتوون و یا ئەگەر هاتوون، خاوەنی پاشایەتی و دەسەڵات نەبوون. بەواتایەکی دیکە یا شوێنکەوتەی دەوڵەتی هاونەژادی خۆیان پێشدادی بوون و یا بەشێوەی تایەفە تایەفە و جیاجیا ژیانیان بەسەر بردووە کە ئەم بۆچوونەی دوایی لەڕاستییەوە نزیکترە.

یەکەمجار لەسەدەی ۲۱پ.ز ناوی ماد دەردەکەوێت. دواتر لە سەدەی ۱۳پ.ز دەبینین توسە لەبەلخ، حکومەتێکی بچوکی بەناو حکومەتی ماد دامەزراندووە و باجی بەئاشورییەکان نەداوە.

دواتر لەسەدەی نۆیەمی پ.ز، جارێکی دیکە ماد لەناو بەڵگەنامەکانی ئاشور بڵاو دەبێتەوە و سەرئەنجام بەهۆی مردنی گرشاسب، دوایین پاشای پێشدادی ۹۰۲پ.ز هێرشی پاشاکانی ئاشور بۆ وڵاتی ماد و پارس دەست پێدەکات و هەر دوو دەستەکە ناچار بوون بۆ پاراستنی وڵاتەکەی خۆیان، دەوڵەتێکی سەربەخۆ لەبەرابەر دەوڵەتی داگیرکەری ئاشور دابمەزرێنن.

وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، هۆزەکانی ماد و پارس لەو ڕۆژگارەدا جیاجیا و تایەفە تایەفە بوون و هەرکام لەبەشێکی ئەم سەرزەمینە نیشتەجێ و هەر هۆزێك لەژێر سەرۆکایەتی

---

[1] - یەکێك لەمێژوونووسە یۆنانییەکان لەکتێبەکەی خۆیدا ئاماژەی بەوە داوە مادەکان ۶۵۰۰ ساڵ پ ز لەئێران ویچ حکومەتیان بووە.

سەرۆک هۆزێک، ژیانی بەسەر بردووە.

مێژوونووسی بەناوبانگی یۆنانی (ئەکتزیاس) ناوی فەرمانڕەوکانی مادی بەمشێوەیە ناو بردووە:

١. ئارباس (کەیقوباد)، ٢. ئاستی بارلس، ٣. هەشتی بورش، ٤. مانئوس (ماندوشی)، (بەڕێنیا لەلاپەڕەی ٥٠ کتێبی ئێرانی کۆن، مانودلکەسی نووسیوە)، ٥. مەنجیک، ٦. سوزارموس (بەڕێنیا سوسارموسی نووسیوە)، ٧. ئەسپادا (ئەسپاداس) (بەڕێنیا ئەسپنداسی نووسیوە)، ٨. ئارتیکا (ئارتیکاس)، ٩. ئاشکیش (بەڕێنیا ئەستیاکەسی نووسیوە)، ١٠. ئاربیان (ئاربیانس)، ١١. ئارمی (ئارمیس)، ١٢. ئارتوز (ئارتوس) (بەڕێنیا ئارتایوسی نووسیوە)، ١٣. پارسوند (پارسونداس)، ١٤. ئارتینی (ئارتینیس)، ١٥. ئارژەنگ. ئەم فەرمانڕەوایانە زیاتر لە٥٠ ساڵ بەمشێوەیە فەرمانڕەوایەتیان کردووە. تایەفەکانی فارس بەپێی وتەی هیرۆدۆت بریتین لە: ١. پاسارگادی، ٢. مەرڤ (مارافی) ٣. ماسپیانی، ٤. پانالی، ٥. ئەرومزی، ٦. ژێرمەن، ٧. ساگارتی، ٨. مەردی (ماروی)، ٩. دروپیک، ١٠. دارلن.

شەش تایەفەی یەکەم یەکەم شارنشین و گوند نشین و چوار تایەفەکەی دیکە، کۆچەری و خێوەت نشین بوون.

گرشاسبی ئامازە پێدراو، دوایین پاشای سیلسیلەی پێشدادی، کوڕی ویشتاسب کوڕی تەهماسب کوڕی مەنوچێهر کوڕی ئێرەج کوڕی فەرەیدون کوڕی ئاپتێن کوڕی جەمشید بووە.

دوای مەرگی ئەو، پارس و ماد بێ سەرپەرەست و پاشا ماونەتەوە چوونکە لەسیلسیلەی پێشدادی کەسێکی شیاو بۆ پاشایەتی نەماوە. ئەفراسیاب کە لەتوران زەمین بووە، بەهۆی کردەوەکانی و توندوتیژی، سەرۆکەکانی زابولستان و کابولستان بەپاشایەتی ئەو ڕازی نەبوون. لەبەر ئەمە هەموو سەرکردەکانی ماد و پارس کۆبوونەتەوە و بۆ کۆتایی هێنان بەو قۆناغە و پاراستنی وڵاتی ماد و پارس لەهێرش و پەلامارەکانی ئاشور، کەیقوبادی کوردیان وەک پاشا هەڵبژاردووە لەبەر ئەوەی کەسێکی بیرمەند و بەتوانا بووە. لەئەنجامی ئەم هەڵبژاردنە، پاشایەتی لەسیلسیلەی پێشدادی بۆ سیلسیلەی کیانی گوازراوەتەوە.

مێژوونووسان لەبەر پەیوەند و یەکگرتوویی ماد و پارس، سیلسیلەی کیانی بەچینی دووەمی پاشاکانی ئێران ناو دەبەن کە لەڕاستیدا کیان، پاشاکانی مادن. (ئامارەی پێدەدەین.)

بەندی چوارەم. سەبارەت بەپاشاکانی ماد

١- پاشایەتی کەیقوباد

دوای ئەوەی گرشاسب، پاشای پیشدادی، مرد (٩٠٢ پ.ن) وەك پێشتر رروونمان کردەوە، ولاتی ماد و پارس گرفتاری پشێوی و نائارامی هاتووە. هێرشە یەك لەدوای یەکەکانی سەلمانازاری دووەمی پاشای ئاشور، زیاتر بۆتە هۆی ترس و دڵەراوکێی سەرۆك هۆزەکانی ماد و پارس. هەموو سەرکردەکان و سەردارا‌ن و ڕیشسپییەکانی هەردوو ماد (مادی گەورە و مادی بچوك) و سەرۆك هۆزەکانی پارس، گیل، دەیلەم و خەزەر کۆبوونەتەوە و دوای ڕاوێژی بەردەوام و گۆڕینەوەی بیروڕاکان، سەرئەنجام کەیقوبادی کوردیان کەیۆنانییەکان بەئاریاس یا ئاریاکسی کورد ناوی دەبەن، و سەرۆکی یەکێك لەتایەفەکانی ماد و بەبیرمەندی و بەتوانایی و شارەزایی لەبەرێوەبردنی کاروبارەکان بەناوبانگ بووە، وەك پاشا هەڵدەبژێرن. بەمشێوەیە کەیقوباد لەساڵی ٨٥٣ پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی ماد و پارس دانیشتووە.

لەو کۆبوونەوەدا، وەك پێشتریش ئاماژەمان پێدا، ئەفراسیاب ئامادە نەبووە و ئاڵای ناڕەزایەتی و نەیاری خۆی بەرز کردۆتەوە لەبەر ئەوەی پاشایەتی بەمڵکی خۆی زانیوە چوونکە یەکێك بووە لەنەوەکانی تور و ڕەچەڵەکی تورانییەکان بەپیشدادییەکان کۆتایی دێت. بەمشێوەیە ئەفراسیاب، کوڕی پشەنگ کوڕی زادشەم کوڕی تور کوڕی فەرمیدون کوڕی ئاپتین کوڕی جەمشیدی پیشدادی، ئەیویستووە بەپاشایەتی ماد ڕازی ببێت بەڵام لەبەر ئەوەی کەسێکی نەزان و خراپەکار و توندوتیژ و نەشیاو بۆ پێگەی پاشایەتی بووە و جیاواز لەوە توری باوەگەورێی لەدایکەوە چۆتەوەسەر زوحاکی تازی[1]، زۆربەی تایەفەکانی مادستان، زابولستان و کابولستان ئەویان بەشیاوی پاشایەتی نەزانیوە و بەیعەت و پەیمانیان لەگەڵ کەیقوباد بەستووە. لەئەنجامی ئەم ناڕەزایەتییە، جەنگی توران و ئێران دەستپێدەکات.

مەبەست لەئێران لێرەدا، مادستان، زابولستان و کابولستانە و ئەم جەنگە، یەکەم جەنگێکە ناوی رۆستەم دەخاتە سەر زاران (مێژووی سەرجان مەلکەم لا ١٦٠).

---

[1] - تور، باوەگەورێی ئەفراسیاب لەگەڵ سەلمی برای، هەردووك لەکچی زوحاکی عەرەب چاریان بەدنیا هەڵهێناوە بەڵام ئیرەج لەئێراندوخت کە لەنەژادی ئەمەورسە، چاوی بەدنیا هەڵهێناوە

دەستەیەک بەمەنە پاشایەتی کەیقوباد بۆ ساڵی ٧٦٠پ.ز دەگێڕنەوە. کەیقوباد دوای دانیشتن لەسەر تەختی پاشایەتی، سەرەتا ڕووبەڕووی ئەفراسیاب بۆتەوە. ڕۆستەم سەرداری زابولستان و مەهراب سەرداری کابولستانی لەگەڵ قارون و کشواد، دوو سەرداری ماداستان، بۆ بەرەی پێشەوەی جەنگ ناردووە. سەرئەنجام دوای ڕووبەڕوو بوونەوە کێشەکە بەئاشتی چارەسەر دەکرێت و کەیقوباد لەڕێگەی بەڵخەوە بەرەو ئیسپەهان[1] بەڕێدەکەوێت.

ئەم پاشایە زۆر بەخێرایی هەموو تایەفەکانی ماد و پارس ملکەچی فەرمانەکانی خۆی دەکات و بۆ ڕێگرتن لەهێرشی ئاشورییەکان، سوپایەکی گەورەی پێکهاتوو لەپیادە و سوار دادەمەزرێنێت و هاوشێوەی پاشاکانی ئاشور، دەربار و گاردی پارێزەری تایبەت بەخۆی دروست دەکات و لەماوەیەکی زۆر کەم، دەسەڵاتەکانی فراوان دەکات. کەیقوباد شاری ئیکباتان (هەمەدان) دەکاتە پایتەختی خۆی.

سەبارەت بەبیناى هەمەدان، بۆچوونی مێژوونووسان جیاوازە. دەستەیەک دەڵێن: ئەم بینایە دەگەڕێتەوە بۆ شەمارەی شاژنی کەلدە (سەمیرامیس) و کەیقوباد نۆژەنی کردۆتەوە. دەستەیەکی دیکە دەڵێن: کەیقوباد خۆی بناغەی بۆ داڕشتووە.

پایتەختی کەیقوباد سەرەتا شاری ئیسپاهان بووە، دواتر هەمەدانی ئاوەدان کردۆتەوە و پایتەختەکەی بۆ ئەو شارە گواستۆتەوە.

ئەم بۆچوونەی دوایی، بەڵگەیەکی زۆری لەپشتەوە نییە، بەڵکو بۆچوونی یەکەم لەڕاستییەوە نزیکترە چوونکە پێش کەیقوباد ئەم شارە بوونی بووە و پاشاکانی ئاشور لەسەدەی ١٢پ.ز ئاماژەیان بەو شارە داوە. لێرەوە دەردەکەوێت ئەو شارە لەکۆندا، شوێنی نیشتەجێ بوونی دەستەیەک لەمادەکان بووە و لەبەر ئەمە بەهەنگمادان ناویان بردووە یانی دەستەی مادەکان چوونکە هەنگ بەمانی دەستەیە بەهەمان شێوە کەسەرهەنگ ئەم مانای هەیە و هەروەها (هەنگە، هەنگامە، هەنگۆڵت و هتد..) بەڵام بەتێپەڕینی زەمان هەنگمادان گۆڕانی بەسەر هاتووە و بۆتە هەمەدان. بەڵام وشەی ئیکباتان، لەلایەن هەخامەنشییەکانەوە گۆڕاوە چوونکە هەخامەنشییەکان بەزۆری (د) بە (ت) دەخوێننەوە یانی هەنگمادانیان بەهەنگماتان خوێندۆتەوە. لەکەتیبەکانی هەخامەنشی هەنگمەتان نووسراوە و ئەم وشەیش بەتێپەڕینی کات و زەمان گۆڕانی بەسەر هاتووە و بۆ تە ئیکباتان.

---

[1] - وشەی ئیسپەهان کۆی وشەی ئیسپاهە بەمانای سوپا، بەڵام بەتێپەڕینی کات بۆتە ئیسفەهان

ئەحمەد ڕەفیق لە(میژووی گشتی) یەکەی، بەرگی یەکەم، باسی ئێران و مەد، سەبارەت بەوشەی مادا، هاوشێوەی هەخامەنشییەکان نووسیویەتی و لەجیاتی وشەی مادای و ئامادای، وشەی ماتای و ئاماتای بەکار بردووە.

بەمپێیە هەمەدان وشەی گۆڕان بەسەر هاتووی وشەی هەنگمادانی ئاشوورییە و ئیکباتان وشەی گۆڕان بەسەر هاتووی هەخامەنشی.

بەهەرحاڵ کەیقوباد بۆ ڕێگرتن لەهێرشی ئاشوورییەکان ئەو شارەی کردۆتە پایتەختی خۆی و نۆژەن و ئاوەدانی کرووە. هەمەدان کەئەمڕۆ پایتەختی کەیقوبادی یەکەم پاشای مادە، لەداهاتوودا، دەبێتە پایتەختی ئازدیاکی (ئاژیدهاکی) دوواین پاشای ماد کەسیروسی مەزن (کورووش) دەستی بەسەردا دەگرێت. (ئامارەی پێدەدەین.)

وشەی کەیقوباد پێکهاتووە لەکەی بەمانای گەورە و قوباد کەناوی خودی پاشاکەیە. بەزمانی کوردی دەبێتە کەیکواد. لەهەموو جێگەیەك وشەی کەی بۆ ڕێزگرتن لەپێشەوەی ناوی پاشا و سوڵتانەکانی ماد دادەنرێت.

کەیقوباد، کەیناپو، کەی پەشین، کەی ئارمین، کەی ئارەش، کەی نیا، کەیکاووس، کەی ئارجان، کەی لەهراسب، کەی هەشتاسب (گەشتاسب)، کەی واکسار (کواکسار) و ...لەبەر ئەمە بەسیلسیلەی کیان ناویان دەبەن یانی گەورەکان. فیردەوسی شاعیر لەهەموو جێگەیەك وشەی کەی بەم مانایە بەکار بردووە: بۆ نموونە سەبارەت بەئاپتین، باوکی فەرەیدونی پیشدادی دەڵێت:

((تو بشناس كز مرز ايران زمين

يكى مرد بود ناو او آبتين

زتخم كيان بود و بيدار بود

خردمند و گرد و بى آزار بود))

لەکاتێکدا وەك پێشتر ئامارەمان پێدا فەرەیدون و ئاپتین لەپیشدادییەکانن نەك لەکیانییەکان. لێرەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کیان بەمانای گەورەکان و پاشاکانە. ئەم ڕێزگرتنە سەرەتا بۆ پاشاکانی ماد بەکار براوە و دواتر بۆ هەندێ لەپاشا هەخامەنشییەکانیش بەکاریان بردووە. بەڵام پاشاکانی پیشدادی و پارسیان بەناوی خۆیان ناو بردووە.

کەیقوباد جیاوازلەوەی وڵاتی مادی لەدەستی بیانییەکان پاراست، وڵاتی پارسیشی لەهێرش و پەلاماری ئاشورییەکان ڕزگار کرد و هەر دوو وڵاتەکەی خستە ژێر سەرپەرستی و دەسەڵاتی خۆی.

گێڕانەوەی هیرۆدۆت سەبارەت بەکەیقوباد، لەگەڵ گێڕانەوەی شانامە و مێژووەکانی کورد، پارس و تورك، یەکدەگرێتەوە جگە لەوەی هیرۆدۆت دەنووسێت: کەیقوباد چوونکە ویستی لەهێرش و پەلاماری ئاشورییەکان بۆ سەر وڵاتی پارس و ماد ڕێگری بکات، لەگەڵ بلەزیسی کەلدانی، فەرمانڕەوای شاری بابل کەئەویش لەهێرش و دەستدرێژییەکانی ئاشور بێزار ببوو، پەیمانی بەست و لەساڵی ٧٦٥پ.ز دەوڵەتی تازەی ماد، لەگەڵ سوپایەکی گەورە لەخەڵکانی ماد، پارس، عیلام، کەلدە و عەرەب کەزیاتر لەچوارسەد هەزار کەس دەبوون، ڕێگەی نەینەوایان گرتەبەر. ساردناپالی پاشای ئاشور کوڕی سەلمانازاری سێیەم، کاتێك لەم هێرشە ئاگادار دەبێتەوە، بەوپەڕی هێزەوە لەدەرەوەی شاری نەینەوا ڕووبەڕوویان دەبێتەوە. سێ جار ئاگری جەنگ خۆش دەبێت و هەرسێ جارەکە هێرشبەران شکست دەخۆن.

بلەزیس، فەرمانڕەوای بابل، کە لەزانستی ئەستێرەناسی شارەزا بووە، دەڵێت: ئەستێرەکان پێمان دەڵێن ئەگەر سوپاکەی کەیقوباد تا پێنج ڕۆژی دیکە خۆڕاگری بکات، ڕۆژی پێنجەم سەرکەوتن بەدەست دێنن. سوپاییەکان لەبەر ئەوەی بەتەواوی باوەڕیان بەزانستەکەی بلەزیس بووە، لەدەرئەنجامی کاریگەری وتەکانی ئەو، خۆڕاگری دەکەنە پیشە و بەوپەڕی هێزەوە بەرپەرچی ئاشورییەکان دەدەنەوە. ڕۆژی چوارەم هەواڵ دەگات کەسوپایەکی سەدهەزار کەسی لەبەلخ و سیستان بۆ هاوکاری کەیقوباد هاتووە.[1] ئێوارەی هەمان ڕۆژ، سوپای ڕۆژئاوا پەیوەستی سوپاکەی کەیقوباد دەبێت. ڕۆژی پێنجەم سوپاکەی کەیقوباد، هێرشێکی سەرلەنەوێ دەکەنە سەر نەینەوا و سوپای ئاشور تێکدەشکێنن. ساردناپال لەشارەکەدا سەنگەر دەگرێت. سوپای تێکەڵاوی کەیقوباد، گەمارۆ دەخاتە سەر چوار دەوری شارەکە و ڕێگە نادەن خواردەمەنی و بژێوی پێویست بەشارەکە بگات بەڵام لەبەر ئەوەی کەرەستەکانی ژیان و جەنگ بەئەندازەی پێویست و کێڵگەی فراوان بۆ کشتوکاڵ لەناو

[1] - لەجاماسنامە هاتووە، ئەم سوپایە بەفەرماندەیی ڕۆستەمی زابولی و میهرابی کابولی بۆ هاوکاری کەیقوباد هاتوون و بلەزیس بەرتەکانی ورەی بەسوپاییەکان بەخشیوە.

شارەکەدا بووە، گەمارۆکە دووساڵ درێژە دەکێشێت. سەرئەنجام لەساڵی سێیەم، وەرزی بەهار، لەبەر ئەوەی ئاوی دیجلە و لافاوەکان بەشێکی دیواری شارەکەیان وێران کردووە، سوپاکەی کەیقوباد دەڕژنە ناو شارەکە. کاتێك ساردانا پال ئەم بارودۆخە دەبینێت، لەژیان هیوابڕاو دەبێت و هەموو کەسان و ئەندامانی خێزانەکەی و زێڕ و زیو و خشڵەکانی سەڵتەنەتی کۆدەکاتەوە و گڕ بەردەداتە ماڵەکەی و خۆی و کەسانی خێزانەکەی و کەلوپەلەکانی دەکاتە خۆراکی ئاگر. جگە لەمشتێك خۆڵەمێش هیچیان لێ نامێنێتەوە. کەیقوباد دووای کۆتایی هێنان بەپاشایەی ساردانا پال، دووایین پاشای چینی یەکەم لەپاشاکانی ئاشور، بۆ وڵاتەکەی دەگەڕێتەوە و ئاسودە، سەرقاڵی بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی وڵاتەکەی دەبێت و هێز و توانا و سنوری دەوڵەتی ماد فراوان دەکات.

لێکۆڵەرەوان، ئەم ڕووداوە بەمشێوەیە کەیۆنانییەکان و کوردەکان باسی دەکەن، وەك ئەفسانە لەقەڵەم دەدەن و دەڵێن: سەلمانازار بێ ئەوەی منالی بۆ بێتە دنیا مردووە، جیاواز لەوە، هێشتا هیچ بەڵگە و شوێنەوارێك کەڕاستی ئەم گێڕانەوەیە پشتڕاست بکاتەوە، نەدۆزراوەتەوە و یۆنانییەکان بەهەڵە بەسەرهاتەکەی کواکساری پاشای ماد، بۆ کەیقوباد دەگێڕنەوە (مێژوی کواکسار کەدواتر ئاماژەی پێدەدەین). بەڵام ئێمە دەڵێین: یەکەم ئەوەی ئەو سەلمانازاری مێژوونووسان دەڵێن بێ ئەوەی منالی بۆ بێتە دنیا، مردووە، سەلمانازاری دووەمە و باوکی ساردانا پال، سەلمانازاری سێیەمە لەکاتێکدا بەم دواییانە لەشوێنەوارە دۆزراوەکانی نەینەوا ئەوە روون بۆتەوە کەسەلمانازار ئەزۆك نەبووە. شەمشی رامانی سێیەم کوری ئەوە کە لەساڵی ٨٥٥پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی ئاشور دانیشتووە و دەستی بەسەر شاری هەمەداندا گرتووە و چەندین جەنگی لەئێران (ماد و پارس) ئەنجامداوە. ئەگەری هەیە گومانی ئەزۆکی سەلمانازاری سێیەم، هاوشێوەی سەلمانازاری دووەم بێت کەسەرئەنجام ڕاستییەکان روون ببێتەوە یا ئەوەی ساردانا پال کوری سەلمانازاری ئەبێت و کەسێکی دیکە پاشایەتی ئاشوری کردبێت. جیاواز لەوە، پشتڕاست ئەکرانەوەی ڕووداوێك بەبەڵگە و شوێنەوارەکان،نیشانی ڕوونەدان یا ناڕاستی ئەو ڕووداوە نییە. لێکچوونی ڕووداوە مێژووییەکان، پێویستی بەدووبارە ئەبوونەوەی ئەوان نابێت. چ کێشەیەك دەبێت ئەگەر ساردانا پال و سارالکوس هەردووك لەیەك بارودۆخدا مردبێتن چوونکە دوور نییە دووکەس گرفتاری یەك چارەنوس بێن.

لەگەڵ ئەوەیشدا ئێمە پێدالگری لەسەر ڕاستی ئەم بابەتە ناکەین و چاوەڕوانین شوێنەوارەکانی ئەینەوا بدۆزرێنەوە و ڕاستییەکان دەرکەون.

دەستەیەک لەمێژوونووسان بەمشێوەیە سیلسیلەی ڕەچەڵەکی کەیقوبادیان نووسیوە کەهاوشێوەی مێژووی کۆنی ئەورامانە: کەیقوباد کوڕی زاد (زاوگ) کوڕی نورگان کوڕی سوسان یا توسان کوڕی ئارمین[1] کوڕی ئارمش (ئارمش کوڕی ئاروین یا ئەربن کوڕی ئارجان کوڕی مانیشار، دەستەیەک مالیسویان نووسیوە) کوڕی توزگان یا توسگان کوڕی نورگان کوڕی سوسار (سوسارمەن) کوڕی کوردو کوڕی مادای کوڕی یاپس کوڕی نوحە.

منداڵەکانی کەیقوباد پێنج کەس بوون:

١. کەیکاوس، ٢. کەی ئاپو، (عەرەب دەڵێن کیافو)، ٣. کەی ئارمش (کەیارشین)، ٤. کەیارمین، ٥. کەی پەشین.

سەبارەت بەماوەی پاشایەتی کەیقوباد بۆچوونەکان جیاوازە، بەلام ئەوەی لەڕاستییەوە نزیک بێت، ٩٤ ساڵە چوونکە مێژووی کۆنی ئەورامان مردنی ئەو لەدەوروبەری ساڵی ٧٥٩پ.ز نووسیوە و بەپێی وتەکانی ئەکتزیاس، پێش پاشایەتی بۆ ماوەی ٢٦ ساڵ سەرۆک هۆزێ بوز بووە. کەواتە ئەوەی دەڵێن ماوەی پاشایەتی کەیقوباد سەد و بیست ساڵ بوو، ئەگەری هەیە بەزیاد کردنی ئەو ماوە بێت کەسەرۆک هۆز بووە و بەمشێوەیە دەبێتە ١٢٠ ساڵ. بەمپێیە تەمەنی ئەو لەسەد و بیست تێپەڕی کردووە. کەیقوباد بۆ بیرمەندی و چارەنەندیشی بەناوبانگە و لەتەمەنی پیریدا هەست و ئەستی خۆی لەدەست ئەداوە.

٢- پاشایەتی کەیکاوس

دوای کەیقوباد، بۆچوون و گێڕانەوەی مێژوونووسان زیاد لەڕادە ئاڵۆز و جیاوازە و شیاوی ئاماژە پێدان نییە. تەنیا ئەنجامێک لەو جیاوازییە بەدەست دێت ئەوەیە کەدوای مردنی کەیقوباد، کاووسی کوڕی (یا کامبوز) لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە.

نووسەری (مجمع التواریخ) کەیکاوسی وەک ئەوەی کەیقوباد نووسیوە کەکوڕی ئەفراد کوڕی کەیقوبادە. دەستەیەکی دیکە ئەو بەمناڵی منداڵەکەی کەیقوباد دەزانن کەکوڕی سەر کەی

---

[1] - ئارمین برای قوبادە کەگرشاسب کوڕی ئەتراب کوڕی جەمشیدی پێشدادی لەجەنگ دژی چین، بەبیانوی سەرپێچی کردن لەفەرمانەکان کوشتوویەتی. (جاماسنامە ل. ١٢٨؛ تاریخ منتظم ل. ٥٦)

نییە یا کەی نیا یا کەی نوو بووە و بەکەی وەش و کەیمانوشیش ناویان بردووە، کوڕی کەی ئاپو کوڕی کەیقوباد.

ئەم گێڕانەوەیە لەڕاستییەوە نزیکە چوونکە کەیقوباد کوڕی نەبووە بەناوی ئەفراد، شێمانە دەکرێت ئەفوا بێت و هەڵەیان کردبێت و ئەفرا یا ئەفراد یان نووسیبێت لەبەر ئەوەی ئەفوا وشەی بەعەرەب کراوی ئەپوایە و بەزیاد کردنی وشەی کەی دەبێت کەی ئەپوا کە هەمان کەی ئاپووە.

ئەم پاشایە بوێر و دلێر بووە، دوای گرتنی هیندستان، ڕێگەی هاماوەرانی (یەمەن) گرتۆتەبەر، لەگەڵ زولئەزعار، پاشای یەمەن پەیمانی ئاشتی بەستووە و کچەکەی ئەوی بەناوی سەودابە کردۆتە هاوسەری خۆی. لەشەوی پەردەی کەیکاوس، دوو کوڕەکەی ئەوزەری پیشدادیە(توس و گەستهەم) و سەرکردەکانی دیکەی سوپا گرفتار دەبن و سوپاییەکان ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. کاتێک ئەم هەواڵە بەڕۆستەم دەگات، لەگەڵ سوپایەکی گەورە ڕێگەی یەمەن دەگرێتەبەر. پاشای یەمەن بەناچاری ڕێگەی ئاشتی دەگرێتەبەر و ئەسیرەکان ڕزگاریان دەبێت. کەیکاوس لەگەڵ سەودابە و کەرەستە شایانەکان دەگەڕێتەوە. ڕۆستەم لەئەنجامی ئەم خزمەتە گەورە، نازناوی جیهان پاڵەوانی و حکومەتی سەربەخۆیی سیستانی و کابولستانی پێدەدرێت.

کاتی بڵاوبوونەوەی هەواڵی گرفتار بوونی کەیکاوس و سەردارەکانی دیکە لەتوران زەمین، ئەفراسیاب لەگەڵ هێزی پێویست بەخێرایی ڕێگەی ئێران دەگرێتەبەر. دوای گەیشتنی کەیکاوس بۆ بنکەی پاشایەتی، بێ لەدەستدانی کات، سیاوەشی کوڕی کە یۆنانییەکان بەتیاش پش یا تایش پش، ناوی دەبن، لەگەڵ ڕۆستەم بۆ جەنگی ئەفراسیاب دەنێرێت.

ئەمجارەیش جەنگی نێوان توران و ئێران بەئاشتی کۆتایی پێدێت. کەیکاوس بەم پەیماننامە ڕازی نابێت و توس و ئەوزەر بۆ جەنگی ئەفراسیاب دەنێرێت. ڕۆستەم لەم کارە خەمبار و بۆ سیستان دەگەڕێتەوە. سیاوەش کە بەهۆی بوختانی سەودابە، لای باوکی دەستبەسەر کراوە، بەهۆی پیراوی وەیسە، کەیەکێك لەدەستوپێوەندەکانی ئەفراسیاب بووە، دەڕواتە لای ئەفراسیاب. ئەفراسیاب فەرەنگیسی کچی دەکاتە هاوسەری سیاوەش بەڵام سەرئەنجام بەپیلانی گەرسیوەزی برای فەرەنگیش دەکوژرێت. دەستەیەك نووسیویانە: کەیکاوس مەبەستی ڕۆشتن بۆ ئاسمانی کردووە و لەبەر ئەمە بەئەمرود ناوی دەبەن.

لەکاتێکدا نەمرود، بەپێی دەقی ڕاشکاوی تەورات، بەشی دەیەمی (سەفەری تەکوین)، کوڕی کوش کوڕی حامە و سیلسیلەی کەیکاوس وەك ئامازەمان پێدا، بەمادا کوڕی یاپس کۆتایی دێت. ڕەچەڵەکی ئەوان جیاواز و جیاوازە لەوە کەیکاوس هەزار ساڵ دوای نەمرود چاوی بەدنیا هەڵهێناوە. شێمانە دەکرێت لەبەر ئەوەی مەبەستی ڕۆشتن بۆ ئاسمانی کردووە، ئەویش بەنەمرود ناو ببەن. کەیکاوس لەساڵی ۷۱۵پ.ز بێ ئەوەی منداڵێك لەدوای خۆی بەجێبێڵێت، مردووە. دەستەیەك فەریومەرس باوکی توس بەنز کوڕی کەیکاوس دەزانن. (یۆنانییەکان بەفەرلومەرس یا فەرامورس یا فەرامورت ناوی دەبەن، بەلام بەپێی مێژووی کۆنی ئەورمان و مێژووەکانی دیکە، فەریبۆرز باوکی توس، ئەوەی قوباد کوڕی ئارجانە کەپێنجەم باوکی کەیقوبادە و گرشاسپی پیشدادی کوڕی ئاتراب کوڕی جەمشید لەجەنگی ئێران دژی چین، کە لەلایەن فەرمیدون، پاشای ئێران (ماد و پارس) سوپاسالار بووە، بەبیانوی سەرپێچی کردن لەفەرمانەکان قوباد دەکوژێت.

٣. پاشایەتی توس

دوای مردنی کەیکاوس (بێ ئەوەی منالی لەدوای خۆی بەجێهێشتبێت)، بۆ هەڵبژاردنی پاشای ئێران لەنێوان تایەفەکانی ماد، کێشە و ناکۆکی هاتۆتە ئاراوە. دوو دەستەی ئارمینی و قوبادی بۆ وەرگرتنی پۆستی پاشایەتی، پێداگرییان کردووە. سەر سیلسیلەی ئارمینییەکان کە لەهەرلسب کوڕی کەی ئەرجان (ئەروەند شا) کوڕی کەی مانوش (کەی نیا) کوڕی کەی ئاپو کوڕی کەیقوبادی پاشای ماد بووە و ڕەچەڵەکی ئەو بەئارمین کوڕی ئارجان کۆتایی دێت، لەبەر نەبوونی ئەزموون و شیاوی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات، لەلایەن کۆمەڵگای مادەوە پێی ڕازی نەبوون. بەلام سەر سیلسیلەی قوبادییەکان کەتوس کوڕی فەریبۆرز (فەرامورت)ە، لەگەڵ ئەوەی گۆشەگیر و گوند نشین بووە، بەلام بەهۆی بەتوانایی و بیرمەندی و شارەزایی لەبەڕێوەبردنی کاروبارەکان ناووناوبانگی پەیدا کردووە و لەلایەن کۆمەڵگای ماد و خەڵکان بەگشتی پەسەند کراوە و پێگەی پاشایەتییان بەو بەخشیوە (۷۰۸پ.ن)

لەهەرلسب، کەپاشایەتی بەمافی خۆی زانیوە و جیاوازە لەوە زاوای کەیکاوس بووە، بەپاشایەتی توس ڕازی نابێت و دەستەیەك شوێنی کەوتوون. توس بەبینینی ئەم بارودۆخە، دەست لەپاشایەتی هەڵدەگرێت و بۆ شوێنەکەی خۆی دەگەڕێتەوە و سەرقاڵی

کاروباری وەرزێری دەبێت. بەڵام تایەفەکانی ماد کۆڵ نادەن و لەنێوان ئەو و لەهراسب ئاشتی سەقامگیر و دووبارە دەیگەڕێننەوە بۆ سەر تەختی پاشایەتی (٧٠٧پ.ن).

باروتۆخیان بەمشێوەیە سەقامگیر کرد کەکاروباری پاشایەتی تایبەت بەتوس بێت، خوراسانیش پەیوەستی سنوری دەسەڵاتی توس کراوە. فەرمانڕەوایی ڕۆژهەڵات زەمین یانی ڕۆژئاوا و کابولستان و ناوچەکانی، لەدەستی لەهراسبدا بێت و لەکاتی پێویست هاوکاری یەکتر بکەن. بەمشێوەیە کێشەی نێوان توس و لەهراسب چارەسەر کراوە. لەهراسب بەلخی کردۆتە ناوەندی فەرمانڕەوایەتی خۆی و توس ئیکباتان کەپایتەختی ڕەسمی دەوڵەتی ماد بووە.

ئیکباتان وەك پێشتر ئامارژەمان پێدا یەکێکە لەو شارانەی شمارەی، شازنی بابل، بناغەی بۆ دارشتووە و کەیقوباد نوژەن و ئاوەدانی کردۆتەوە. حەوت دیواری وەك هێمایەك بۆ حەوت تایەفەکەی ماد کەشوێنکەوتە و لایەنگری ئەو بوون، بەدەوری شارەکەدا کێشاوە و هەر دیوارێك بەرزتر لەدیواری بەردەم خۆی بووە و دوایین دیوار لەهەموویان بەرزتر. کۆشکی پاشایەتی لەناو دیواری حەوتەم و لەسەر تەپۆڵکەیەك دروست کراوە. بورجی هەموو دیوارەکان بەڕەنگی جۆراوجۆر، وەك هێمای حەوت ئەستێرەکە، ڕەنگ کراوە. سەرۆکی حەوت تایەفەکەی ماد هەرکام لەیەکێك لەو حەوت کۆشکە ژیانیان بەسەر بردووە.

ڕێکخستنی ڕەنگی بورجەکان بەمشێوە بوو: دیواری یەکەم، سپی، دیواری دووەم: ڕەش، سێیەم: سور، چوارەم، شین، پێنجەم: پرتەقاڵی، شەشەم، زیوی، حەوت: کەشوێنی پاشا بووە، ئاڵتونی. (مێژووی پیرنیا ل، ٥١، نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات، ل ٣٧٨، ئیینەی سکەندەری، ١٥٠، مێژووی کۆنی ئەوران ل ١١٨).

توس دوای ئەوەی لەسەر تەختی پاشایەتی لەئیکباتان دانیشتووە، ڕێوڕەسمی تایبەت بەخۆی دئاوە کە لەمسکێنەکان کەس نابێت پاشا ببینێت. کاروباری وڵاتی لەنێوان حەوت سەرۆك هۆزەکەی ماد دابەش کردووە و فەرمانی داوە، هەرکەس کارێکی هەیە، سەردانی سەرۆکی تایەفەکان بکات و ئەوان ئەگەر بەپێویستیان زانی، پاشای لێ ئاگادار بکەنەوە. سەرۆکە ئامارژە پێدراوەکان کەڕاوێژکاری کاروبارەکان بوون، فەرمانی ئەنجامدان یا ئەنجامنەدانی کارەکان لەدەست ئەواندا بووە. پێکەنین و تف ڕۆکردن و چڵم فڕێدان لەبەردەم پاشا و هەروەها ڕوانین لەڕوخساری پاشا، یاساغ بووە.

بەردەوام کەوشی بەزێڕچنراو (پێڵاو) لەپێ کردووە و لەسەر تەختی پاشایەتی ئامادە بووە. لەنووسراوی مێژوونووس دەنووسێت: یەکەم کەس کە لەوڵاتەکەی خۆی، دادگای یاسایی دامەزراندووە، ئەم پاشایە کەیاساکانی ئاینی زەردەشتی یەکەمی (ئازەرهوشەنگ) بەناوی زەند کۆکردۆتەوە و زەردەشتی دووەم (فەرمیدون) کە بەنوخستانرتا ناوی دەبەن، چاکسازی تیا کردووە. ئەم پاشایە، فەرمان و یاساکانی بەهۆی ئەنجومەنی موبدان شرۆڤە و شیکردۆتەوە و لەکاتی خۆیدا خستوویەتیە بواری جێبەجێ کردنەوە کەکتێبی زێڕین ناوی دەبەن (پازەند). داوەری کردنی بەدەستەی موغەکان سپاردووە بەپێی بنەمای دادپەروەری سەرەتایی و چۆنیەتی دادوەری کردنی کۆمەڵایەتی. لەناو موغەکان یەکیانی وەك داوەری تاقانە یا داوەری تایبەت بۆ ویلایەتەکان و ناوچەکانی وڵات ناردووە تا لەهەموو ناوچەکان بەپێی یاسا و ڕێساکانی کتێبی زێڕین، کاروباری دادوەری ڕاپەڕێنن. گەورەیی و مەزنی ئەم پاشایە لەهێز و بەرهەمەکانی ئەو دەردەکەوێت. شێمانە دەکرێت مەبەستی ئەو لەکردنەوە مەزهەبییەکان، ڕێگرتن لەبڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی نوێی دوایین زەردەشت بووبێت کەگەشتاسب باوەڕی پێی هێنا و لەناوچەکانی بەلخ و ڕۆژهەڵات بڵاوی کردەوە و بووە هۆی بەناوبانگ بوونی گەشتاسب.

هەموو ئەو فەرمان و ڕێسایانەی توس ئامادەی کرد، تا ڕۆژگاری کوورشی مەزن بەردەوام بوو و لەوە بەدوا، کاروباری داوەری تایبەت بوو بەلێپرسراوان و کاربەدەستانی دەوڵەت و لەزەمانی داریوشی هەخامەنشی بۆ کۆمەڵەی داوەران، یانی چەندین داوەر یا قازی گۆڕا.

توس بۆ ماوەی ٥٢ ساڵ، بەوپەڕی هێز و مەزنییەوە پاشایەتی کرد و شکۆی وڵاتی ماد لەڕۆژگاری ئەو، گەیشتە ترۆپك. شاری توس(خوراسان) یەکێکە لەیادگارییەکانی ئەو.

ناوی توس، توسارمەنە کەکورتیان کردۆتەوە و بەتوس یا توسە یا توسان ناوی دەبەن. یەکێك لەمێژوونوسە یۆنانییەکان دەڵێت ناوی توس، ئارتوس یا ئارتیوسە. ئەم بۆچوونە لەگەڵ نووسراوی مێژووی ئەورامان یەکدەگرێتەوە. یۆنانییەکان توس بەدژەس یا دیۆکس ناو دەبەن کەوشەی گۆڕان بەسەرهاتووی تیوسە یانی (س) یۆنانی پێ زیاد کراوە و بۆتە تیۆسس، دواتر بۆتە دیۆسس یا دژەس و سەرئەنجام دیۆکس.

دەستەیەك گومان دەکەن دژەس کەیقوبادە. لەکاتێکدا خودی هیرۆدۆت کەئەم گومانە تایبەتە بەو، دەڵێت: دژەس کوڕێکی بوو بەناوی فەرلوورت لەکاتێکدا کەیقوباد کوڕی

بەناوی فەراوورت نەبووە بەڵکو فەراوورت کوڕی توسە کەدواتر ئاماژەی پێدەدەین.
دەستەیەك گومان دەکەن توس، هەمان توس کوڕی نەوزەرە لەکاتێکدا توس کوڕی نەوزەر وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، لەسیلسیلەی پێشدادییەکانە بەمپێیە: توس کوڕی نەوزەر کوڕی مەنوچێهر کوڕی ئیرەج کوڕی فەرەیدون کوڕی ئاپتین کوڕی جەمشید کوڕی نەوینجەهان کوڕی تەهمورس کورشی هوشەنگ کوڕی فەراوەك کوڕی سیامەك کوڕی میشی کوڕی گومەرس کوڕی یاپس کوڕی نوح.
بەڵام ئەم توسە لەسیلسیلەی کیان و لەپاشاکانی مادە. توس کوڕی فەریبورز (فەراوەرس) کوڕی شاهرۆخ (سارۆخ) کوڕی زادشاز کوڕی ئەرومەند کوڕی قوباد کوڕی ئەرجان باوەگەورەیی پێنجەمی کەیقوباد.
توس لەسالی ٦٥٥ پ.ز کۆچی دوایی کردووە.

گەڕانەوە بۆ ڕەچەڵەکی کەیقوباد

منالەکانی توسی قوبادی (یانی توسی مادی) وەچە لەدوای وەچە، لەماد و پارس و سەرزەمینە پەیوەستەکانی ئەم دەوڵەتە تا ڕۆژگاری سەرکەوتنی کوروشی مەزن بەسەر ئاژیدهاك، پاشایەتییان کردووە بەڵام منالەکانی لەهراسپی کەیقوبادی، لەڕۆژهەلات زەمین پاشایەتییان دەکرد دواتر لەدەوڵەتی ماد و پارس تا زاڵبوونی ئەسکەندەری مەزن، پاشایەتی ئەوان درێژەی کێشا و لەکاتی زاڵبوونی کوروش لەولاتی ماد و پارس، منالەکانی لەهراسب لایەنگر و پشتیوانی کوروش بوون. کوروشیش بەوپەڕی ڕێزەوە هەڵسوکەوتی لەگەڵ ئەوان کردووە.
لەلەهراسب هیچ شوێنەوارێك لەمێژوودا نابینرێت جگە لەوەی دەستەیەك دەنووسن کەدەستی بەسەر هینددا گرتووە بەڵام گرتنی هیند بێ هاوکاری پاشای ماد و پارس بۆ لەهراسب ئاسان نەبووە. شێمانە دەکرێت لەهێرشی فەریبورز بۆ هیندستان، لەهراسب بەشداری کردبێت یا سەرۆکی سوپاکە بووبێت کەمێژوونووسان بەهەڵە گرتنی هیند بۆ ئەو دەگەڕێننەوە.
بەڵام بەرهەمەکانی گەشتاسب کوڕی لەهراسب فرلوانە. قەلای سەمەرقەند و دیواری ڕۆژهەلات لەڕۆژهەلات و شاری بەمیزای پارس لەشوێنەوارە بەجێماوەکانی ئەوە. گۆڕەکەی

بەشیرازە. گەشتاسب لەسەردەمی ژیانی باوکی لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت (٦٦٨پ.ن) لەهراسب لەسالی ٦٥٠پ.ز مردووە.

پایتەختی گەشتاسپی یەکەم، شاری بەلخ بووە و دواتر پایتەختی بۆ ئیستەخری پارس گواستۆتەوە. هۆکاری ناوبانگی گەشتاسپ، زیاتر بلاو کردنەوەی ئایینی زەردەشتی بوو کەتوس ڕێگری لێدەکرد. گەشتاسب لەسالی ٦٠٢پ.ز مردووە.

فەرمانڕەوای ڕۆژهەلات زەمین، لەڕۆژگاری کوروشی مەزن، بەهمەن کوڕی ئیسفەندیار کوڕی گەشتاسپ کوڕی لەهراسب بووە (٦٠٢-٥٢٢پ.ن). بەهمەن لەکتێبەکانی عەهدی عەتیق بەناوی ئەحشویەروش ناوی هاتووە و یۆنانییەکان ئەو بەئارتاگزرمسس ناو دەبەن. ئەردەشێری درێژدەستیش ئەوە و ئیسفەندیاری باوکی لای یۆنانییەکان بەگزرمسس یا گزرمسز بەناوبانگە کەگەشتاسب ئەوی بۆ جەنگی بنەماڵەی ڕۆستەم نارد و لەوێ کوژرا.

بەهمەن سنوری فەرمانڕەوایەتی خۆی لەهیندەوە تا حەبەشە فراوان کردووە و شوشی کردۆتە پایتەختی خۆی. (٤٦٤-٤٢٤پ.ن) ئەم پاشایە یانی بەهمەنی مادی (ئەحشویەروش) بەپێی مێژووەکانی کورد و وتەکانی کتێبەکانی عەهدی عەتیق (کتێبی ئەستێر بەشی یەکەم) پاشایەتی سەد و بیست و حەوت وڵاتی کردووە. بەدادپەروەری و زانایی و یاساکانی ئەو بۆ بەڕێوەبردنی وڵات، بەناوبانگە. دەڵێن بەهمەن بۆ تۆڵە سەندنەوەی خوێنی باوکی، جەنگی لەگەڵ بنەماڵەی ڕۆستەم کرد و فەرامەرز کوڕی ڕۆستەمی کوشت.

لەڕۆژگاری بەهمەن، مناڵەکانی ئیسرائیل، بەختەوەر و بەئاسوودەیی ژیانیان بەسەر دەبرد. بەلشەسەری کوڕی بەختنەسر کە بەنوێنەرایەتی ئەو فەرمانڕەوایی بابلی دەکرد، لەبەر ئاسوودەیی جوولەکەکان لەسەر کار لابردووە و لەجێگەی ئەو کەسێك بەناوی کوروش کە لەمناڵەکانی جاماسپ کوڕی لەهراسب و دایکی بەمناڵەکانی ئیسرائیل بووە (خوشکی دانیالی پێغەمبەر) وەك فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیە دیاریکردووە. (مروج الذهب، بەرگی دووەم لاپەڕەی ٨٢و٨٣)و (سەرجان مەلکەم، بەرگی یەکەم ل ٣١) (روضة الصفا، ل ٢٢٨) ئیبن خەلدون لەلاپەڕەی ١٦٢ و مەسعودی لە مروج الذهب، لاپەڕەی ٦٤ سەبارەت بەکوروشی ئاماژە پێدراو دەنووسن: لەپاشاکانی بابل بووە. بەهەرحاڵ ئەم کوروشە، جیاوازە لەکوروشی هەخامەنشی کە لەکتێبی عەهدی عەتیق بەکوروشی پارسی یا کوروشی پاشای پارس بەناوبانگە. (کتێبی دووەم مێژووی ڕۆژگارەکان، لاپەڕەی ٣٦ ئایەی ٢٢و٢٣)، کتێبی

عەزرا، بەشی یەکەم و بەشی سێیەم، ئایەی ۷ و بەشی چوارەم ئایەی ٥. کتێبی دانیاڵ، بەشی شەش ئایەی ب۲۸ و و بەشی دەیەم ئایەی یەك.

کەواتە جیاوازی مێژوونووسان سەبارەت بەکورووش بێ هۆیە و ئەم کورووشە جیاوازە لەکورووشی هەخامەنشی. دوای بەهمەن، هومای کچی کەیۆنانییەکان بەپەریزاد ناوی دەبەن، ماوەی چل ساڵ پاشایەتی کردووە (٥٣٣-٤٩٤پ.ز)

پایتەختی ئەو لەعێراق، لەناوچەکانی تیسفون بووە. شێمانە دەکرێت وەك پەچەکردارێك لەبەرابەر کردەوەکانی باوکی رووی کردبێتە ئەو ناوچە. لەرۆژگاری پاشایەتی هوما، دوای مردنی کاووسی هەخامەنشی، کوڕی کورووشی مەزن کە یۆنانییەکان بەکامبوز ناوی دەبەن، داریوشی هەخامەنشی لەسەر تەختی پاشایەتی ماد و پارس دانیشتووە (٥٢١-٤٦٨ پ.ز)

داریوش کوڕی ویشتاسپ کوڕی ئارسام کوڕی ئاریارام کوڕی سیاوەش (تایش پش) کوڕی کورووشی یەکەم کوڕی کاووس (کامبوز) کوڕی سیاوەش (تایش پەش) کوڕی هەخامەنش فەرمانڕەوای پارس و عیلامە کە لەکەتیبەکانی خۆی، خۆی بەهەخامەنشی ناساندووە. لەکتێبی عەهدی عەتیق بەداریوشی پارسی یا داریوش پاشای پارس بەناوبانگە (کتێبی نەحمیاء بەشی دوانزەیەم، ئایەی ۲۲) کتێبی عەزرا، بەشی ٤ ئایەی ٥ و ۲٤ و بەشی ٥ ئایەی٦و۷) داریوش بەیت ئەلموقەدەسی ئاوەدان و نۆژەن کردۆتەوە.

دواتر لەساڵی ٤۲٤ پ.ز، داریوش کوڕی بەهمەن کەلەهومای چاوی بەدنیا هەڵهێنابوو، لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنیشێت و لەژێر کاریگەرییەکانی دایکی پاشایەتی کردووە. بەدارایش بەناوبانگە.

داریوش دەستی بەسەرهەموو وڵاتی ماد و پارسدا گرتووە و تا فەلەستین پەیوەستی سنووری دەسەڵاتی ئەو بووە و ماوەی پاشایەتی ئەو، بیست ساڵ درێژەی کێشاوە. داریوش لەکتێبی عەهدی عەتیق بەداریوشی مادی ناسراوە (کتێبی دانیاڵ، بەشی پێنجەم ئایەی ۳۱). بەشی ۱۱، ئایەی یەکەم و بەشی ۹ ئایە یەك ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کەداریوش کوڕی ئەحشویەروش لەمناڵەکانی مادە. بەپێی ئەم پێرستە، لەسیلسیلەی کیان یانزە کەس پاشایەتیان کردووە:

١. کەیقوباد، ٢. کەیکاووس، ٣. توس، ٤. فەریبورز، ٥. کواکسار، ٦. ئاژدیاك، ۷. لەهراسب، ٨. گەشتاسب، ٩. بەهمەن کوڕی ئیسفەندیار، ١٠. هوما، ١١. داریوش (دارا).

لەرۆژگاری سەڵتەنەتی داریوشی مادی، لەساڵی ۳۳۰پ.ز ئەسکەندەری مەقدۆنی هێرشی کردۆتە سەر ئێران (ماد و پارس). دوای جەنگێکی دژوار و قورس لەناوچەکانی هەولێر، داریوش بەدەستی دوو خیانەتکاری هەمەدانی (جانوسیار و ماهیار) دەکوژرێت و دەوڵەتی ماد کۆتایی پێدێت و هەموو وڵاتی ماد و پارس پەیوەستی سنوری فەرمانڕەوایی ئەسکەندەری مەزن دەبێت. فەرمانڕەوایی ئەسکەندەر تا ساڵی ۳۲۳پ.ز لەئێران درێژەی کێشاوە.

٤: پاشایەتی فەریبۆرز

دوای مردنی توس، پەرویوەرزی کوڕی کەناوی هاوشێوەی باوکیەتی (یانی پەریفەر کە وەرز و بەرز بەمانای شکۆ و مەزنین) وعەرەب بەفەریوەرز و یۆنانییەکان بەفەراوەرس یا فەراوەرت یا فەرلوەرتیس یا فەروەرتیش ناوی دەبەن، لەساڵی ٦٥٥پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە.

ئەم پاشایە سنووری دەسەڵاتی خۆی لەلایەک تا ڕووباری جەیحون و لەلایەکی دیکە تا هیند و لەرۆژئاوا تا میزۆپۆتامیا فراوان کردووە. دانیشتووانی فینیقیە و تەرسوس و سیلیسی (کیلکیە) و ئیچ ئیل، باجیان پێداوە. عیبرییەکان و میسرییەکان پەیمانیان لەگەڵ بەستووە و لەژێر ئاڵای پشتیوانی ئەودا بوون. شاری ئیکباتان لەرۆژگاری ئەو بۆتە پایتەختێکی گەورە و ئاوەندی ئایینی زەردەشت کە تا ئەو ڕۆژگارە لەشاری بەڵخ بووە، بەفەرمانی ئەم پاشایە بۆ شاری هەمەدان گوازراوەتەوە. لەگەڵ سوپایەکی گەورە لەمۆزە جیاوازەکان دژی ئاشورییەکان جەنگاوە بەڵام لەکاتی جەنگەکەدا کوژراوە. (٦٢٥پ.ن پیرنیا دەڵێت لەساڵی ٦٣٣پ.ز کوژراوە.

پارسەکان لەرۆژگاری ئەم پاشایە ژێردەستەی مادەکان بوون.

ئەحمەد رەفیق لەمێژووی گشتیدا، لەوەرگێرانی فەرلوەرت بەهەڵە دەنووسێت فەرهاد لەکاتێکدا فەرهاد ناو بەهیچ جۆرێک لەناو سیلسیلەی پاشاکانی کیان و سیلسیلەی پاشاکانی پیشدادی بوونی نەبووە.

٥-پاشایەتی کواکسار (هووخشتەر)

دوای کوژرانی فەریبۆرز، سوپای ماد تێکدەشکێت و ئەوەندەی نامێنێت دووبارە ولاتی ماد و پارس بکەوێتە ژێر دەستی ئاشورییەکان، بەناچاری جارێکی دیکە سەرۆک تایەفەکان دەکەونە جموجۆڵ و کوڕەکەی ئەو، بەناوی هووەخشتەر کە یۆنانییەکان بەکواکساتارا و کواکسار و ئێرانییەکان بەسیاکزار ناوی دەبەن، لەساڵی ٦٢٤پ.ز وەك پاشا هەڵدەبژێرن.
میراتێك کە لەباوکەوە بۆ ئەم پاشا مابوویەوە، هەست و ڕقی تۆڵەسەندنەوە لەئاشور بوو. لەبەر ئەمە، ئەم پاشا، سەرقاڵی ڕێکخستن و بەهێز کردنی سوپا دەبێت و هێزی پیادە و سوارەی ڕێك و بەهێز لەجەنگاوەرانی ماد و پارس پێکدێنێت (پیادەکان تیروکەوان و شمشێریان پێبووە).
هێزی سوارەی ماد لەهەموو ڕووەکانەوە لەهێزی سوارەی ئاشور بەهێزتر و باشتر بوون چوونکە سوارەکانی ماد، لەکاتی هێرش بردن، شارەزایانە تیریان دەهاویشت جیاواز لەوە ئەسپی مادەکان، لەرووی چالاکی و تیژپێی و هتد، بەناوبانگ بوون.
هووەخشتەر، دوای ئامادە کردنی ئەم سوپایە، بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی باوکی، هێرش دەکاتە سەر ولاتی ئاشور. هەرچەندە ئاشورییەکان سەرسەختانە بەرگری دەکەن، بەلام شکست دەهێنن. هووەخشتەر گەمارۆ دەخاتە سەر شاری نەینەوا. لەم کاتەدا هەواڵی هێرش و پەلاماری سەکاکان، یانی سیتەکان کەیۆنانییەکان بەسکولت ناویان دەبەن، بەهووەخشتەر دەگات کە لەقەوقازەوە گەیشتبوونە باکوری سنوری ماد. هووەخشتەر بەناچاری دەست لەگەمارۆی سەر نەینەوا هەڵدەگرێت و بۆ پاراستنی ولاتەکەی دەگەڕێتەوە. لەباکوری دەریاچەی ورمێ، جەنگێکی قورسی لەگەڵ سەکاکان ئەنجامداوە بەلام ناتوانێت لەبەرابەر ئەوان بەرگری بکات و بەناچاری ڕێگەی ئاشتی دەگرێتەبەر و بەمەرجەکانی ئەوان ڕازی دەبێت.
دوای ئەم پەیمانە، ولاتی ماد و درلوسیکانی، تا دەریای سپی ناوەڕاست دەبێتە گۆڕەپانی هێرش و تالانی سەکاکان. بۆماوەی بیست ساڵ ولاتی ماد لەژێر دەستی ئەواندا بووە تا ئەوەی هووەخشتەر، لەمیوانییەکی ڕەسمی، سەرخۆشیان دەکات و هەموو سەرکردەکانیان دەکوژێت و پاشماوەی سەکاکان لەولاتی ماد دەردەپەڕێنێت (٦١٥پ.ن

لەم کاتەدا، نابوپولاسار، فەرمانڕەوای ئاشور، لەبابل بانگەشەی پاشایەتی دەکات، پەیمان لەگەڵ هووەخشتەر دەبەستێت و جارێکی دیکە گەمارۆ دەخەنە سەر نەینەوا. پاشای ئاشور بەناوی شارلکۆ (ساراکوس) کوڕی ئاسور بانیپاڵ، لەبەر ئەوەی دڵنیاییە ناتوانێت بەرگەی ئەم سوپا گەورەیە بگرێت، لەکۆشکی پاشایەتی، ئاگر دەکاتەوە و خۆی و بنەماڵەکەی دەکاتە خۆراکی ئاگر. (٦٠٦ پ.ز).

هێرشبەران بەشێوەیەك نەینەوا وێران دەکەن کەدوو سەدە دواتر، لەزەمانی ئەردەشێری دووەمی هەخامەنشی کەگەزنەفۆن لەوێ گوزەری کردووە، نەیتوانیوە ئەو شارە بدۆزێتەوە کەسەردەمانێك یەکێك لەگەورەترین شارەکانی جیهان بووە.

لەبەر ئەوەی ئەم ڕووداوە هاوشێوەی ڕووداوەکەی کەیقوبادە، بۆیە مێژوونووسە بیانییەکان هەردوو ناوەکە بەیەك دەزانن و ڕووداوی یەکەم بەئەفسانە لەقەڵەم دەدەن.

دوای گرتن و وێران کردنی نەینەوا، هاوپەیمانان، ویلایەتەکانی ئاشور لەنێوان خۆیاندا دابەش دەکەن. ئەو ویلایەتانەی لەکەنارەکانی باکوری دیجلە بووە و هەموو سەرزەمینەکانی ئاشور لەئاسیای بچوك، دەخرێنە سەر سنوری دەوڵەتی ماد. سەرزەمینی شام و فەلەستین دەخرێنە سەر سنوری بابل.

ڕووخانی دەوڵەتی ئاشور، بەو هەموو هێز و توانایەی ئاسوربانیپاڵی باوکی شارلکۆ نیشانیدابوو، جێگەی سەرسوڕمانە چوونکە چل ساڵ پێش ئەم دەوڵەتە، دەوڵەتی عیلامی لەناو برد. دەستی تۆڵە لەم ڕۆژگارەدا ئەوی بۆ هەمیشە لەسەر نەخشەی ڕۆژگار سڕییەوە.

دوای ڕووخانی دەوڵەتی ئاشور، دەوڵەتی ماد و بابل، ڕێز لەپەیمانەکەیان دەگرن و بۆ بەهێزکردنی پەیمانەکە، پاشای ماد، کچەکەی خۆی دەکاتە هاوسەری پاشای بابل یانی بەختنەسر.

دەڵێن بەختنەسر لەکەنار ڕووباری دیجلە باخە هەڵواسراوەکانی بابلی (کەیەکێك لەو حەوت سەرسوڕهێنەرەکەی دنیای کۆن بووە)، بۆکچی پاشای ماد دروست کردووە.

پاشای ماد دوای ئەم سەرکەوتنە مێژووییە دەسەڵاتەکانی فراوان و بەئاسانی ئەرمەنستان و کاپادوکیەی لەڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچووك داگیر کردووە کەبەهۆی هێرش و پەلاماری سەکاکان بەتەواوی هێز و توانای خۆیان لەدەستداوە. پاشای ماد تا کەنارەکانی ڕووباری هالیس پێشڕەوی دەکات.

کاتێک هووەخشتەر بەسەر سەکاکان زاڵدەبێت و شوێنپێیان هەڵدەگرێت، چەند کەسێک لەوان پەنایان بۆ ئالیاتی پاشای لیدی بردووە. هووەخشتەر داوای ئەو کەسانە لەپاشای ئامارژە پێدراو دەکاتەوە. پاشای لیدی لەتەسلیم کردنەوەی ئەوان خۆی بەدوور دەگرێت. جەنگ لەنێوان دەوڵەتی مادی و لیدی رووئەدات.[1] ئەم جەنگە بۆ ماوەی شەش ساڵ لەنێوان هەردوو دەوڵەتەکە بەردەوام دەبێت بێ ئەوەی هیچ کام سەرکەوتنێکی ئەوتۆ بەدەست بێنن. لەساڵی حەوتەم (لەرۆژی ۲۸ مانگی مەی ٥٨٥پ.ز) خۆر دەگیرێت. هەتاو بەتەواوی ڕەش دەبێت و تاریکییەکی کوشندە باڵ بەسەر هەردوو سوپاکەدا دەکێشێت.

ئەم خۆرگیرانە کاریگەریەکی بەرچاو لەسەر سوپاییەکان بەجێدێڵێت و ئەمەیان وەك هێمای توڕەبوونی خواوەند لەقەڵەم داوە. بەختنەسەری پاشای بابل بۆتە نێوەنجیگەر و کێشەکە بەئاشتی چارەسەر کراوە و ڕووباری هالیس وەك سنووری نێوان ئەو دوو دەوڵەتە دیاری دەکرێت. بۆ بەهێزی کردنی پەیمانی ئاشتی، پاشای لیدی کچەکەی خۆی بەناوی (ئارتی نیس) دەکاتە هاوسەری ئازدیاك کوڕی پاشای ماد.[2]

دەڵێت ئەم خۆرگیرانە لەلایەن، تالیسی مەلیتیەوە دیاریکراوە.

هووەخشتەر یەکساڵ دوای ئەم جەنگە کۆچی دوایی کردووە (٥٨٤ق.ز). دەوڵەتی ماد لەبەر کار و کردەوەکانی و بڕیارە بەبڕشتەکانی ئەم پاشایە، بەهێزترین دەوڵەتی ئەو ڕۆژگارە بووە. سنووری دەوڵەتی ماد لەکاتی مەرگی ئەم پاشایە، بەپێی وتەکانی هێرۆدۆت بریتییە لە:

لەڕۆژهەڵاتەوە: ڕووباری جەیحون کە لەو ڕۆژگارەدا دەڕژایە ناو دەریای خەزەر.

لەڕۆژئاوا: ڕووباری هالیس. لەباکورەوە: دەریای خەزەر و ڕووباری ئاراس و چیاکانی ئارارات تا کەنارەکانی دەریای ڕەش. لەباشورەوە: کەنارەکانی دەریای عەمان و کەنداوی فارس.

پارسەکان لەم ڕۆژگارەدا ژێردەستەی مادەکان بوون.

---

[1] - لیدی ناوی یەکێك لەتایەفەکانی ئاریانە کە لەبەشێکی سەرزەمینی ئاناتولی نیشتەجێ بوون رەچەڵەکی ئەوان دەگەڕێتەوە بۆ لیدیوسی فەرمانڕەوایان.

[2] - هیرۆدۆت ناوی کچەکەی بەئاریە نیس نووسیوە، جیاوازە لەوە دەنووسێت: پاشای مادیش ئامی تیسی کچی خۆی کردۆتەوە هاوسەری کرۆسی کوڕی ئالیاتی پاشای لیدی.

٦- پاشایەتی ئازدیاک:

دوای مەرگی کولکسار (هووەخشتەر)، ئازدیاکی کوڕی (ئازیدهاك، ئاژیدهاك)، لەساڵی ٥٨٤ پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنیشێت. یۆنانییەکان بە ئاستیاگ یا ئاستیاژ ناوی دەبەن. ناوی ئەو ئیختۆویگۆیە. ئەم پاشایە کەسێکی نەشیاو بووە، نەیتوانیوە کاروباری ئەو دەوڵەتەی کەباوکی بۆی بەجێهێشتووە، بەڕێوەببات. بنەماکانی ژیانی ئەو بەرابواردن و خۆشگوزەرانی و کۆڕوکۆبونەوەکان لەجیاتی جەنگ و فراوان کردنی سنووری دەوڵەتەکەی و ئازاردانی خەڵکان بۆتە یەکێك لەسەرگەرمییەکانی. لەبەر ئەمە خەڵکان لێی ناڕازی و بێزار بوون و لەگەڵ دەرکەوتنی کوروش، بەخێرایی مادەکان پشتی بەردەدەن و پەیوەستی کوروش دەبن.[1]

وڵات بەهۆی هەوڵ و کۆششەکانی کولکسار گەشتبووە ترۆپکی هێز و دەسەڵاتی خۆی، لەڕووی سوپا و ڕێکخستنی سوپاییەکان، دەگمەن و بێ وێنە بووە، هەرچەند پاشایەتی ماد، پاشایەتییەکی ڕەها بووە، بەڵام کاروبارەکانی بەڕاوێژکردن بەسەرۆك تایەفەکان ئەنجامداوە.

مادەکان لەڕووانگەی شارستانییەت، پێگەیەکی بەرزیان هەیە. شێرە بەردینەکەی هەمەدان، یەکێك لەکارە جوانەکانی کورنە مادەکانە. هەروەها دووکانی داوود کە لەنێوان کرماشان و قەسری شیرینە و دەخمەکەی (گۆڕ) میاندوئاو و تاقەکەی فەرهاد، لەدەوروبەری لوڕستان، لەنزیك سەرپول و دەخمەی دێهنەو لەناوچەکانی ئیسحاق وەند و دەخمەی سەرتار لەپلنگان و قەڵای کەرەفتو و قەڵای زەڵم و دەخمەی ڕەوانسەر و زۆری دیکە لەشوێنەوارە بەجێماوەکان، لەیادگارییەکانی دەورەی مادن.

پاشایەتی لەمادەوە بۆ پارس

پارسەکان لەوڵاتی خۆیان، یانی کەنارەکانی کەنداوی پارس، لەسەرەتاکانی هاتنیان بۆ ئەو ناوچە بەپێی گێڕانەوەی هیرۆدۆت، سەرقاڵی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بوون. هەندێ کات سەربەخۆ ژیانیان کردووە بەڵام زۆربەی کاتەکان یا ژێردەستی پێشدادییەکان بوون یا

---

[1] - دوواین پاشای ماد لەبەر ئەوەی منداڵەکانی کچ بوون، کوڕوشی کچەزای دەکاتە جێگری خۆی. ئەوەی کوروش دژی پاشای ماد شۆڕشی کردووە، لەڕاستییەوە دوورە

باجدەری دەوڵەتی ماد یا کلدە و ئاشور. هیچ کات لەسنورەکانی خۆیان تێپەڕیان نەکردووە مەگەر هەخامەنش، یەکەم پاشای هەخامەنشی کەپاشایەتی پارس و عیلامی دەکرد و سنووری دەسەڵاتەکەی خۆی تافلەستین فراوان کرد. بەڵام پاشاکانی دیکەی هەخامەنشی لەگەڵ ئەوەی فەرمانڕەوای عیلام بوون، بەڵام زۆربەی کات لەژێر فەرمانی بەختنەسرەکانی بابل یا پاشاکانی ئاشور و ماد بوون. دوایین پاشای سیلسیلەی هەخامەنشی کە فەرمانڕەوایەتی عیلام و پارسی کردووە، کامبوزیا باوکی کوروشە (ایینەی سکەندەری لاپەڕەی ٢و١٧٤). هۆکاری ئەوەی هەندێ کات کوروشی مەزن لەکاتی گرتنە دەستی دەسەڵات بەپاشای پارس ناو دەبەن و هەندێ کات پاشای عیلام، ئەوەیە کەفەرمانڕەوایەتی هەر دوو وڵاتەکەی (پارس و عیلام) کردووە. (لاپەڕەی ٦٠ ئێرانی کۆن، پیرنیا).
بەهەرحاڵ حکومەتی پارسەکان لەکوروشی مەزنەوە دەستپێدەکات بەهەمان شێوە کە لەکتێبی مێژووی ڕۆژگاران، بەشی ٣٦، ئایەی بیستەم، ئاماژەی پێدراوە.

پاشایەتی کوروشی مەزن

دوای ئەوەی دەوڵەتی ماد، بەهۆی چالاکییەکانی کواکسار، گەیشتە ترۆپکی هێز و دەسەڵات، چیتر لەپاشایەتی ئازدیاك کەس نەبوو، دەوڵەتی ماد ببزوێنێت. حکومەتی پارس و ماد نوێنەر و دەستنیشاندەی مادەکان بوون. گەورەکان و پیاوماقوڵانی مادیش، سامانێکی بەرچاویان پێکەوەنا بوو و سەرقاڵی بەزم و خۆشگوزەرانی بوون. ئاسوودەیی و نەترسی خەڵك بۆتە هۆکاری تووڕە بوونی پاشا و هێندی هێندی ستەم و ئازاری پاشا زیادی کردووە و پەیوەندی نێوان دەوڵەت و خەڵك ڕۆژ بەڕۆژ ئاڵۆزتر و ساردتر بووە. بەمپێیە سەرکردەکانی سوپا بەگشتی دڵسارد و سوپاییەکان بێکار و تەمەڵ بوون. لەم ئاوەدا، ئارپاکی وەزیری ئازدیاك کەیۆنانییەکان بەئارباکس یا هارباکس ناوی دەبەن و لەپاشا دڵسارد و بێزارە، خۆی لەوانە نزیك دەکاتەوە کە بەپاشایەتی ئازدیاك ڕازی نین و لەدڵنیشتنێکی گشتی پەیمانی لەسەر کارلابردنی ئازدیاك دەبەستن. لەگەڵ ئەوانەی پەیماننامەکەیان واژۆ کردووە، بەنهێنی نامە بۆ کوروشی کوڕی کامبوزی فەرمانڕەوای

پارس و عیلام دەنووسێت کەکچەزای خودی ئازدیاکە. نامەکە بەگێو (گنوزیرۆ)[1] بۆ پاسارگادی پایتەختی پارسەکان دەنێرێت و پێشنیاری پێدەکات لەگەڵ سوپایەکی کەم رووبکاتە کەنارەکانی ئیکباتان و لەوێ سوپای ماد پەیوەستی دەبێت.

کورووش کەیۆنانییەکان بەسیروس ناوی دەبەن و لەئاڤێستا گوەرسرو (کەیخوسرەو)، دوای خوێندنەوەی نامەکە لەگەڵ سەرکردە و سەرۆکەکانی پارس و عیلام ڕاوێژ دەکات و لەگەڵ سوپای پارس و عیلام ڕێگەی ئیکباتان دەگرێتەبەر. ئازدیاک لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، سوپایەکی گەورە بەسەرکردایەتی ئارپاک، (کەبەڵێنی گرتنی کورووشی داوە) بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی کورووش دەنێرێت. ئارپاک لەدووەمین هێرش، شکست بەخۆی و سوپاکەی ماد دێنێت و لەگەڵ سوپاکەی ماد، پەیوەستی کورووش دەبێت. ئازدیاک لەم پێشهاتە چاوەڕوان نەکراوە تووڕە و خۆی لەگەڵ سوپایەکی دیکە بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی کورووش دەڕوات. لەسەرەتای جەنگەکە شکست دەخوات و بەناچاری بۆ ئیکباتان دەگەڕێتەوە و سەنگەر دەگرێت. سەرئەنجام سوپای کورووش دەڕژێنە ناو شارەکە، ئازدیاک ئەسیر دەکرێت و بەمشێوەیە دەوڵەتی ماد دەڕووخێت. کورووش هەموو زێڕ و زیوەکانی دەرباری پاشا بۆ عیلام دەبات. کورووش لەساڵی ٥٦٠پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی پارس و عیلام دادەنیشێت و لەساڵی ٥٥٠پ.ز دەستی بەسەر هەمەداندا (ئیکباتان) گرتووە.

کورووش دوای گرتنی هەمەدان، کولکساری دووەم، کوڕی ئازدیاک کەخاڵی کورووش خۆیەتی، دەکاتە سەرداری سوپاکەی و ئەسپەنوی کچی ئارتیماری زاوای ئازدیاک کەکچە پووری خۆیەتی وەک هاوسەر هەڵدەبژێرێت (یۆنانییەکان بەئارتیمبارس ناوی دەبەن). کورووش هەموو دامەزراوەکانی ماد وەک خۆی دەهێڵێتەوە تا گومانی جیاوازی نەکرێت، ڕێز لەسەرکردە و سەردارەکان دەگرێت و پلە و پێگەی زۆربەیان بەرز دەکاتەوە. کورووش لەهەموو ڕووەکانەوە هۆکارەکانی ڕەزامەندی سەرکردەکانی ماد و پارس دڵنیا دەکات کەهاوشێوەی دوو بازووی توانای کورووش بوون. تا زاڵبوونی ئەسکەندەر، ئەم یەکگرتوویی و ڕەزامەندییە بەردەوام بووە. (نخبە الازهریە، لاپەڕەی ٥٢٠).

---

[1] - گێو، دوای گرتنی ئیکباتان، لەلایەن کورووشەوە، پێگەی سەرداری پێدەبڕێت و بەپێشەنگی ئەو، بابل دەستی بەسەردا دەگیرێت. پێلاوی گێو بۆ ئەو دەگەڕێتەوە گێو کوڕی گودەرز کوڕی گشواد کوڕی کەیکاووس کوڕی کەیقوبادە برای ئاگیر و ڕەهام

کوروش دەوڵەتە تازەکەی خۆی ناونا دەوڵەتی ماد و پارس. (ایینەی سکەندەری لاپەڕەی ١٨٢). لەکتێبەکانی عەهدی عەتیق لەجیاتی وشەی ئێران (وشەی ماد و پارس بەکار براوە (کتێبی ئەستێر بەشی یەکەم، ئایەی ٣،٤،١٨،١٩ بەشی دەیەم، ئایەی ٢)، (کتێبی دانیال، بەشی ٥ ئایەی ٢٨، بەشی ٦ ئایەی ٧،١٢،١٥، بەشی ٨ ئایەی ٢٠)

لەگەڵ ئەمەیشدا تا دوای سەدەیەك لەرووخانی دەوڵەتی ماد، دووبارە وشەی ماد لەجیاتی پارس بەکار براوە (مێژووی پیرنیا، لاپەڕەی ٥٨). بەواتایەکی دیکە مادەکان ڕازی نەبوون بەوەی وشەی پارس یا ماد و پارس لەجیاتی دەوڵەتی ماد بەکار ببرێت.

هەموو مێژووەکان گواستنەوەی پاشایەتی لەمادەوە بۆ پارس، بەکێشەیەکی نێوخۆیی دەزانن کە لەسەر دەستی خودی مادەکان ئەنجامدراوە و لەجیاتی منداڵی خودی پاشا، کچەزلکەی لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە. تەنانەت ئەم گۆڕانکارییە بەرووخانی دەوڵەتی ماد نازانن چوونکە ئەگەر بەرووخانی ماد لەقەڵەمی بدەن، چیتر وشەی ماد بەکار نابەن. تەنانەت لەزەمانی داریوش، دەوڵەتی کوروشیان بەدەوڵەتی ماد ناو بردووە. بەهەمان شێوە لەتەورات کتێبی عەزرا، بەشی شەشەم ئاماژەی پێدراوە کەپایتەختی کوروش وەك پایتەختی ماد ناو دەبات نەك وڵاتی پارس یا وڵاتی ماد و پارس.

ئەحمەد ڕەفیق لەکتێبەکەی خۆی (مێژووی گشتی) دەنووسێت: بەبەشداری هەر دوودەستەی ماد و پارس، دەوڵەتی ئێران دامەزرا. سەرئەنجام دوای ماوەیەکی دووروودرێژ، ئەدیبەکانی پارس، بیریان لەوە کردەوە بەکار بردنی دەوڵەتی ماد بۆ وڵاتێك کەپارسەکان پاشایەتی دەکەن، بێهۆیە. لەلایەکی دیکە لەبەر مادەکان، نەدەکرا وشەی پارس لەجیاتی ماد بەکار ببەن یانی وشەی ماد پشتگوێ بخرێت و وشەی پارس جێگەی بگرێتەوە. جیاواز لەوە بەکار بردنی وشەی پارس بۆ وڵاتێك کەبەشی سەرەکی لەدانیشتووانی ماد پێکدەهات، کارێکی هەڵە بوو. بەناچاری و بەمەبەستی کورتکردنەوە و نەهێشتنی گومان و دوو ناوی کە لەوشەی ماد و پارس بەرهەم دەهات، وشەی ئاریان لەجیاتی وشەی پارس و ماد بەکار برا کەبۆ هەر دوو نەژادەکە دەگەڕایەوە. لەبەر ئەمە لەجیاتی دەوڵەتی ماد و پارس، دەوڵەتی ئاریانیان بەکار برد کەدواتر بەتێپەڕینی کات گۆڕانی بەسەر هاتووە و بۆتە ئێران (مێژووی گشتی، ئەحمەد ڕەفیق، لاپەڕەی ٢٦٣).

بەکورتی وشەی ئێران، وەك مێژووەکانی دنیا پشتڕاستی دەکەنەوە، یەکێکە لەو وشانەی

لەسەدەی چواری پ.ز بەکار براوە کەبۆ ماد و پارس و سەرزەمینەکانی ئەوان بەکار براوە و پێش ئەو مێژووە، پێشتر بەکار نەبراوە.
وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، بوونی ماد و پارس، مەرجی سەرەکی بەدیهاتنی وشەی ئێرانە، یانی ئێران بەهەردوو دەستەکە دەوترێت.
کورۆشی هەخامەنشی، لەهۆزی پاسارگادە کەیەکێکە لەتایەفەکانی پارس. بەپێی بۆچوونی هێرۆدۆت، ناوی شاری پاسارگاد لەناوی ئەم هۆزە وەرگیراوە کەلەوێ نیشتەجێ بوون.
کورۆش یەکێکە لەگەورە پیاوانی جیهان کە لەتەورات نازناوی مەسیحی پێدراوە (کتێبی ئەشعیا، بەشی ٤٥). ئەم کورۆشە جیاوازە لەکورۆشی نەوەی جاماسب. (لاپەڕەی ١٧٣).
کورۆش جیاواز لەسەرکەوتنەکانی لەڕۆژهەلأت زەمین، دوو دەوڵەتی بەهێزی لیدی و بابلی ڕووخاند و لەناو برد. ناوی کورۆش (ئاگراداد- ئاتەش داد)ە لەهۆزی خودادا. وشەی کورۆش کورتکراوی وشەی کەی خوشرووە کە بەمانای ڕەوشت بەرز و کردار جوان و ڕووخۆشە. کەم کەم ئەم وشەیە بۆ ئەو بەکار براوە و ناوە سەرەکییەکەی لەبیر کراوە.
گۆڕی ئەو لەیەکێك لەقەزاکانی مورغابە کە بەمەشهەدی دایکی سلێمان بەناوبانگە. کەتیبەیەك لەکورۆش بەنووسینی بزماریْ لەوێ نەخشێنراوە. کورۆش بۆ ماوەی سی ساڵ پاشایەتی کردووە.

بەندی پێنجەم. زانا و ئەدیبەکانی کوردستان

لەبەر ئەوەی لەشاری سنە کتێبی پیاوماقولأن و نەژادیان بەئەندازەی پێویست لەبەر دەستدا نییە، نەمانتوانی باروبۆخی زانا و ئەدیبەکانی پێش ئیسلام بەدەست بێنین. لەکۆتاییەکانی سەدەی سێی کۆچی بەملاوە، ئەوەی دەستمان کەوت، بەشێوەی کورت و بەپێی بەرواری کۆچ کردنیان، ئاماژەمان پێدا. (زاناکانی سنە و ناوچەکانی ئەم پێرستەدا نین و لەبەشی چوارەم لەپێرستی زاناکانی سنە ئاماژەیان پێدەدرێت).

١. ئەبو محەممەد عەبدوللە کوڕی موسلیمی دەینەوەری ناسراو بە ئیبن قوتەیبە، قازی دەینەوەر، نووسەری کتێبی (المعارف و ادب الکاتب و غریب القرآن و غریب الحدیث و عیون الاخبار و مشکل القرآن و مشکل الحدیث و طبقات الشعراء و الاشربه و اصلاح الغلط و تلقیه و الخیل و اعراب القراآت و الانوار و المسائل و الجوابات و میسر و قداح و هتد). ئەم

بەرهەم و کتێبانە، پێشاندەری پێگەی زانست و فراوانی زانیارییەکانی ئەوە. ئەگەر بمانەوێت سەبارەت بەپێگە و شکۆی ئەو شتێك بنووسین، لەبەر ئەوە نییە بمانەوێت پەردە لەسەر ڕاستییەك هەڵبگرین. ئەم زانایە لەساڵی ٢١٣ کۆچی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەزیقەعدەی ٢٧٦ کۆچی کۆچی دوایی کردووە.

٢. ئەبوحەنیفەی دەینەوەری لەکەسە نزیکەکانی جاحزی زانایە، لەزاستە عەقڵییەکان و زانستەکانی کەلام، لەڕۆژگارەکەی خۆیدا بێ وێنە بووە. لەساڵی ٢٨١ کۆچی ماڵئاوایی لەجیهان کردووە.

٣. ئەبو عەبدوڵڵە محەممەد کوڕی جابری ئەستێرەناس حەرانی کوڕی سەنانی ڕەقی، نووسەری (زیج صابی و مطالع البروج و رسالەی اتصالات و ڕوونکردنەوەی چوار بابەتی بطلیموس و هتد) لەزانستی ئەستێرەناسی شارەزا بووە. لەناو زاناکانی بیرکاری ئیسلام، لەئەورووپا گرنگی زیاتر بەم دەدرێت. لەساڵی ٢٦٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٣١٧ کۆچی دوایی کردووە.

٤. ئەبوجەعفەر ئەحمەدی دەینەوەری کوڕی ئیبن قوتەیبەیە. کەسێکی زانا و شارەزا بووە. لەساڵی ٣٢١ کۆچی وەك قازی میسر دەستنیشان کراوە و لەساڵی ٣٢٢ چاوی لەجیهان بەستووە.

٥. ئەبوبەکر محەممەد نەقاشی موسڵی: کوڕی حەسەن کوڕی محەممەد کوڕی زیاد کوڕی هارون کوڕی جەعفەر کوڕی سەندی موقرییە. جیاواز لەپیشەی نەقاشی، لەزانستی تەفسیر و زۆربەی زانستە دینییەکان، زانیاری تەواوی بووە. کتێبەکانی خوارەوە لەبەرهەمەکانی ئەوە: (شفاء الصدور لەتەفسیر، الاشارە لەغەریبی قورئان، الموضح لەمانای ئایەتە هاوشێوەکان، الابواب لەتەفسیر و ارم ذات العماد و ضد العقل و المناسك و فهم المناسك و اخبار القصاص و ذم الحسد و دلایل النبوە و المعجم الکبیر و المعجم الصغیر و المجم الاوسط، و السبعەی کبیر و السبعەی صغیر و السبعەی اوسط. لەگێڕانەوەی حەدیسەکان هەوڵی زۆری نەداوە و زۆربەی ئەو حەدیسانەی لەتەفسیرەکەی خۆی ئاماژەی پێداون، صحیح (ڕاست) نین. لەساڵی ٢٦٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٣٥١، سێی شەوال کۆچی دوایی کردووە.

٦. سەری رفای موسڵی: ئەبولحەسەن کوڕی ئەحمەد سەری کەندی، یەکێك

لەئەدیبەکانی موسڵ بووە، لەشیعردا شارەزا و لەئەدەبیات، خاوەنی چەندین بەرهەمە. یەکێك لەکتێبەکانی، محب و محبوب و کتێبی دیرە یە.لەم دوو دێڕەدا ڕەخنەی لەپیشەکەی خۆی گرتووە.

(و کانت الابرة فی مامضی
صائنة وجهی و اشعاری
فاصبح الرزض بها ضیقا
کانه من ثقبها جاری.

لەساڵی ٣٦٦ کۆچی ماڵئاوایی لەجیهان کردووە.

٧. شێخ عەبدوڵلە ڕوبباری: یەکێکە لەشێخە گەورەکانی تەریقەت، لەناوچەکاندا ناسراوە. لەساڵی ٣٦٩ کۆچی دوایی کردووە.

٨. ئیبن جەنی نەحوی موسڵی: ناوی عوسمان و نازناوەکەی ئەبولفەتحە. لەزانستی عەرەبیە و ئەدەبیات شارەزایی تەواوی بووە و بەناوبانگە. کتێبەکانی خوارەوە لەبەرهەمەکانی ئەوە: (الخصایص، صر الصناعە و تلقین لەنەحو و المصنف و التعاقب و الکافی و المنهج و تذکرە اصفهانیە و مختار تذکرە ابن علی و للقتضب و معتل العین و اللمع و التنبیە و للهذب و تبصرە و کورتەیەك لەعروز و کورتەیەکی دیکە لەقەوافی و شرۆڤە کردنی ئیبن جەنی لەسەر دیوانی موتەنەبی بەناوبانگە). پێش ساڵی ٣٣٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لە ٢٨ سەفەری ٣٩٢ چاوی لەجیهان بەستووە.

٩. ئیبن کەجی دەینەوەری: قازی یوسف کوڕی ئەحمەد کوڕی یوسف کوڕی کەج یەکێك لەئیمامەکانی شافعیە کە لە (فن خلاف) شارەزا و لەمەزهەبی شافعی پشت بەقسە و بۆچوونەکانی دەبەسترێت. لەدەینەوەر کاروباری داوەری کردووە و چەندین بەرهەمی هەیە. جیاواز لەزانست، کەسێکی دەوڵەمەندیش بووە. لەشەوی ڕەمەزانی ٤٠٥ کۆچی، دەستەیەك دز دەڕۆنە ماڵەکەی و لەناو جێگەکەی دەیکوژن و سامان و کەلوپەلەکانی دەدزن.

١٠. شێخ ئەبولحەسەنی هەکاری: شێخولئیسلام عەلی کوری ئەحمەد کوڕی یوسف کوڕی جەعفەر کوری غورفە، کەسێکی زانا و خۆپارێز بووە، منداڵەکانیشی بەهەمان شێوە کەسانی زانا و خۆپارێز بوون. لەساڵی ٤٠٩ چاوی بەدنیا دەپشکوێت و لەساڵی ٤٨٦ ماڵئاوایی لەجیهان دەکات.

١١. ئەبو ئەحمەدی شارەزووری: قاسم کوڕی موزەفەر کوڕی عەلی کوڕی قاسم، باوکی ئەبوبەکر محەممەدە. ناسراوە بە(قازی الخافقین). ئەبو ئەحمەد باوەگەورەی قازییەکانی شارەزوور، موسڵ و شام و جەزیرەیە. منداڵەکانی هەموویان قازی و مامۆستا و فەقیە بوون. کەمال ئەلدین محەممەد و محیێ ئەلدینی کوڕی، لەوەچەکانی ئەون. لەساڵی ٤٨٩ لەموسڵ کۆچی دوایی کردووە.

١٢. قازی ئەبوئەلحەسینی خەلەعی موسڵی: عەلی کوڕی حەسەن کوڕی حسەین کوڕی محەممەدی شافعی، چەندین بەهرەی تایبەتی بووە. لەخۆپارێزی و خواپەرستیدا بەناوبانگە. لەساڵی ٤٠٥ لەدایك دەبێت و لەساڵی ٤٩٢ لەمانگی زیحەججە، دەمرێت.

١٣. ئەبومحەممەد عەبدوڵڵە ناسراو بە قازی مورتەزا، کوڕی ئەبوئەحمەدی شارەزووری، برای قازی الخافقین. لەزانست و کەماڵات و لەڕاشکاوی و پاراوی زمان، بەناوبانگ بووە. لەساڵی ٤٦٥ لەدایك دەبێت و لەرەبیع الاوەلی ساڵی ٥١١ لەموسڵ کۆچی دوایی دەکات.

١٤. حەریری: شێخ ئەبو محەممەد قاسم کوڕی عەلی کوڕی محەممەد کوڕی عوسمان، خاوەنی (مقامات و درة الغواص و ملحة الاعراب و چەندین نامەی دیکەیە). کتێبی مقاماتی بۆ عەمید ئەلدەولە، وەزیری لەسەر کار لابراو نووسی و شێخ زەمەخشەری، لەوەسفی کتێبی مقامات دەڵێت:

اقسم بالله و آياتة

ومشعر الحج و ميقاته

ان الحريري حري بان

نكتب بالتبر مقاماته

لەساڵی ٤٤٦ لەناوچەی حەریری پارێزگای موسڵ لەدایك دەبێت و لەساڵی ٥١٦ لەهەمان ناوچە دەمرێت.

١٥. ئیبن خازنی دەینەوەری: ئەبوئەلفەزڵ ئەحمەد کوڕی محەممەد کوڕی فەزڵ کوڕی عەبدولخالقی دەینەوەری ناسراو بە (کاتب) لەنووسین و داڕشتن بەناوبانگە. لەساڵی ٤٧١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥١٨ کۆچی دوایی کردووە.

١٦. قازی الخافقین: ئەبی بەکر محەممەد کوڕی ئەبو ئەحمەدی قاسمی شارەزوورییە. پێگەی زانستی و شارەزایی ئەدەبیاتی قازی الخافقین لەمێژوودا بەناوبانگە. ئەگەر

کورتنووسێن ڕێگەی ئامارەدان بەتواناییەکانی ئەوی ئەدا، ئەبوا ئامارە بەشتی زۆری دیکە بدەین. لەساڵی ٤٥٣ لەدایك ئەبێت و لەساڵی ٥٣٨ لەبەغداد ئەمرێت.

١٧. موهەزەب ئەلدینی موسڵی: ئەبوئەلحەسەن عەلی کوڕی ئەبی ئەلوەفا سەعد کوڕی ئەبی ئەلحەسەن عەلی کوڕی عەبدولواحید کوڕی عەبدقەهار کوڕی ئەحمەد کوڕی مەسهەر، یەکێکە لەشاعیرە بەناوبانگەکان. لەئەدەبیات شارەزا بووە. دیوانی شێعرەکانی لەدوو بەرگدا کۆکراوەتەوە. لەساڵی ٤٥٢ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥٤٣ کۆچی دوایی کردووە.

١٨. ئیبن ئەدی موسڵی: یوسف کوڕی ئەدە، شاعیرێکی بەناوبانگە. گەنجێکی وشیار بووە. لەساڵی ٥٤٥ لەسەفەری حیجاز لەگەڵ دەستەیەك لەحاجییەکان مردووە.

١٩. ئەبو ئەلکەرەمی شارەزووری: خاوەن زانست و توانایی زۆر بووە. لەساڵی ٥٥٠ کۆچی دوایی کردووە.

٢٠. شێخ عودەی هەکاری: کوڕی موسافیر کوڕی ئیسماعیل کوڕی موسا کوڕی مەروان کوڕی حەسەن کوڕی مەروانە. ناوبانگی پاکی و خۆپارێزی (شێخ عودەی) لەهەموو ناوچەکان بڵاو بۆتەوە و خەڵکان بەگشتی باوەڕیان پێی بووە تا ئەو جێگەی ژیان و بژێوی خۆیان بەهی ئەو زانیوە. گۆڕەکەی لەهەکاری بۆتە زیارەتگای سەردانکەران و خەڵکان داوای بەدیهێنانی نیازەکانیان لەو ئەکەن. لەساڵی ٤٦٧چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥٥٧ مردووە.

٢١. ئیبن بەرزی جەزری: ئەبوئەلقاسم عومەر کوڕی محەممەد کوڕی عەکرەمە کە لەجەزیرەی کوڕی عومەر، ئیمام و پێشەوا و موفتی بووە و زۆربەی کاتەکانی بەهاودەمی لەگەڵ حوجەتولئیسلام ئەبو حامید، محەممەدی غەزالی و برلکەی، ئەحمەدی غەزالی بەسەر بردووە. کورتەیەکی بۆ ڕوونکردنەوەی کێشەکانی (مهذب) لەنووسینی شێخ ئەبی ئیسحاقی شیرازی نووسیوە و ناوینـاوە (الاسـلامي و العلـل). لەفیقە و دیـن کەسێکی بەناوبانگی سەردەمەکەی خۆی بووە.

٢٢. ئەبو نەجیب زیائەلدینی سۆهرەوەردی: عەبدولقاهیر کوڕی عەبدوللە کوڕی محەممەد کوڕی عەبدوللە مامی ئیبن سەعد کوڕی حسەین کوڕی قاسم کوڕی ئەزر کوڕی قاسم کوڕی ئەزر کوڕی عەبدولرەحمان کوڕی قاسم کوڕی محەممەد کوڕی ئەبی بەکری سدیق، خەلیفەی یەکەم. شێخ ئەبو نەجیب، جیاواز لەهەموو پێگەکان و بەهرە زانستی وئەدەبییەکان، یەکێك

لە بەناوبانگترین ئەولیاکانی تەریقەت بووە. لەکەنارەکانی ڕۆژئاوای ڕووباری بەغداد، شوێنێکی بۆ شوێنکەوتەکانی خۆی دروست کردووە و خۆی بۆ ماوەیەکی زۆر لەقوتابخانەی نیزامی وانەی وتۆتەوە و ئەویان بە (مفتي العراقين) ناو بردووە. ئەم کەسانە هەرچەندە رەچەڵەکی ئەوان بەعەرەبەکان دەگات، بەڵام لەبەر ئەوەی باوک لەدوای باوک لەناو کورداندا ژیاون و لەکوردستان گەورە بوون و گەشەیان کردووە، بۆیە لەڕوانگەی ئەخلاق و داب و نەریت.... وەك کورد لەقەڵەم دەدرێن. سۆهرەوەرد بەعەرەب کراوی سورەی (برد)ە و گوندێکە لەناوچەکانی زالگرۆس لەنزیك زەنگان. لەساڵی ٤٩٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥٦٣ لەبەغداد کۆچی دوایی کردووە. مامی شێخ شەهاب ئەلدینی سۆهرەوەردییە کەئاماژەی پێدەدەین.

٢٣. مەلا خزری ئەربیلی: ئەبو ئەلعەباس خزر کوڕی نەسر کوڕی عوقەیل کوڕی نەسری ئەربیلی. یەکەم کەسە لەهەولێر وانەی وتۆتەوە. لەزانستی فیقه و خلاف و تفسیر چەندین بەرهەمی هەیە. ٢٦ خوتبەی پێغەمبەری لەکتێبێکدا کۆکردۆتەوە و خەتیبەکان کەڵکی لێوەردەگرن. لەساڵی ٤٧٨ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەجومادی ئەلثانی ساڵی ٥٦٧ کۆچی دوایی کردووە و لەقوتابخانەکەی خۆی لەهەولێر بەخاك سپێردراوە.

٢٤. قازی کەمال ئەلدینی شارەزووری: ئەبو ئەلفەزڵ محەممەد کوڕی ئەبی محەممەد عەبدوڵلە کوڕی ئەبی ئەحمەد قاسمی شارەزوورییە. قازی کەمال خاوەن بەهرەی زانستی بووە. لەپاراوی و ڕاشکاوی زمان، کەسێکی بەناوبانگی ڕۆژگارەکەیەتی، شارەزای بەڕێوەبردنی وڵات بووە. لەموسڵ قازی و مامۆستا بووە و خۆی بینای قوتابخانەیەکی دروست کردووە. لەموسڵ و نەسیبین و دیمەشقیش، چەندین شوێنەواری لێ بەجێماوە. لەساڵی ٤٩٢ لەدایك و لەموحەرەمی ٥٧٢ کۆچی دوایی کردووە.

٢٥. رەمزی ئەلدینی ئەربیلی: ئەبو ئەلفەزڵ یونس کوڕی محەممەد کوڕی مونعە کوڕی مالك کوڕی محەممەد کوڕی کەمال ئەلدین کەسێکی شارەزا و فەقیە بووە. لەقوتابخانەی ئەمیر زەین ئەلدینی کەمالیە سەرقاڵی وتنەی وانە و زانستە دینییەکان بووە. لەساڵی ٥٠٨ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥٧٦ لەموسڵ کۆچی دوایی کردووە.

٢٦. شێخ ئەحمەدی جەزیری: ناسراو بەمەلای جەزیری، لەدانیشتووانی بۆتانە. چەندین قەسیدە و غەزەل و پەخشانی جوانی هەیە. لە(تجوید و تصوف و زانستە دنییەکان)

دەستێکی بالای بووە. لەساڵی ٥٧٩ لەجەزیرەی بۆتان کە بەجەزیری ئیبن عومەریش بەناوبانگە، کۆچی دوایی کردووە و لەوێ بەخاک سپێردراوە.

٢٧. ئەبو ئەلفەرەج ئیبن دەهانی موسڵی: عەبدوللە کوڕی ئەسعەد کوڕی عەلی کوڕی عیسا، کەسێکی ئەدیب و فەقیە بووە. لەحەمس وانەی وتۆتەوە، لەبەر زیندەرۆیی کردن لەشێعر، زانستەکانی دیکەی لەبیر کراوە. تەنیا وەک شاعیرێک ناوبانگی دەرکردووە. لەساڵی ٥٢٣ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥٨١ کۆچی دوایی کردووە.

٢٨. موەفەق ئەلدین شاعیری ئەربیلی: ئەبو عەبدوللە محەممەد کوڕی یوسف کوڕی محەممەد کوڕی فائید لەئەدەبیات و صەرف و نەحو و (عروز قوافی) و هونەرەکانی شێعر شارەزایی تەواوی بووە. بەردەوام کتێبی (ئەقلیدسی) فێری خەڵکان کردووە. دیوانێکی شێعری هەیە. لەساڵی ٥٣٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٥٨٥ کۆچی دوایی کردووە.

٢٩. شێخ محیٚ ئەلدینی شارەزووری: ئەبو حامید محەممەد کوڕی قازی کەمال ئەلدین لەکاتی ژیانی باوکی بۆتە قازی دیمەشق، دوای مەرگی باوکی وەک قازی موسڵ دەستنیشان کراوە. لەقوتابخانەی نیزامییە و قوتابخانەی کەمالیەی باوکی، (هەردووکیان لەموسڵ بوون) وانەی وتۆتەوە. لەبەخشندەیی و چاکەکاری بەناوبانگ بووە. لەساڵی ٥١٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەجومادی الاولی ساڵی ٥٨١ کۆچی دوایی کردووە.

٣٠. شەهاب ئەلدینی سوهرەوەردی: حەکیمی شەهید ئەبو ئەلفتەح یەحیا کوڕی حەبەش کوڕی ئەمیرە، خوشکەزای شەهاب ئەلدین باوکی حەفس عومەرە (دواتر ئاماژەی پێدەدرێت). لەکتێبی (طبقات الاطباء) بەهەڵە ناوی ئەویان بەعومەر نووسیوە و لەگەڵ شەهاب ئەلدینی خاڵی کەئەویش سوهرەوەردییە، تێکەڵیان کردووە. (زانستی حکمەت و اصول الفقە) لەمەراغەی ئازەربایەجان لای شێخ مەجدئەلدینی جەیلی، مامۆستای ئیمام فەخر ئەلدینی ڕازی خوێندووە، لەحکمەت و فەلسەفە، کەسێکی بیٚ وێنەی ڕۆژگاری خۆی و لەزانستەکانی دیکەیشدا بەتەواوی شارەزا بووە. لەلێکدانەوە و شیکردنەوەدا بەناوبانگە. کتێبەکانی خوارەوە لەبەرهەمەکانی ئەوە: تنقیحات فی اصول الفقە، تلویحات، هیا کل نوریە، حکمە الاشراق، رسالەی غربە الغریبە، مطارحات، رمز الوحی، مبدا و معادی فارسی، بستان القلوب، طوارق الانوار، نفحات، بارقات الهیە، نغمات سماویە، لوامع الانوار، کتاب البصر، رسالە العشق، رسالە المعراج، شرح اشارات.

ئەم رستەی خوارەوە لەوشەکانی ئەوە: لو کان فی الوجود شمسان، لا نطمست الارکان فابی النظام ان یکون غیر ماکان.

ئەم چوارینەی خوارەوەیش هی ئەوە:

((هان تا سر رشتەی خرد گم نکنی

خود را برای نیك و بد گم نکنی

رهرو تویی و راه تویی، منزل تو

هشدار که راه خود گم نکنی))

ئەم زانا گەنجە، لەبەر بوێری و چاونەترسی بۆ دەربرین و نیشاندانی زانستەکەی، لەلایەن زاناکانی دیکەی ئەو ڕۆژگارەوە رژدی پێبراوە و داوایان لەسوڵتان سەلاح ئەلدین کردووە، بیکوژێت. سوڵتان لەحەلەب زینـدانی کـردووە و لەزینداندا خنکانـدیان. ئـەم ڕووداوە مێژووییە، ناوبانگی سەلاح ئەلدینی ناشیرین کرد. لەسالی ٥٤٩ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەسالی ٥٨٧ لەزیندان خنکێندراوە.

٣١. ئەبولفەرەج: شمس ئەلدین موحەمەدسی حەڕانی، کەسێکی وشیار و بیرمەند بووە. پیشەی ئەو بازرگان و لەزانستی حەدیس هاوتای ئەبووە و لەناوچەکانی دەوروبەر بۆ ڕاست کردنەوەی حەدیسەکان و زانیاری لەسەر بەسەرهاتی کەسە گەورەکان، سەردانیان کردووە. لەسالی ٥٠٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەسالی ٥٨٧ کۆچی دوایی کردووە.

٣٢. ئەبوعەلی شاتانی: عەلەم ئەلدین حەسەن کوڕی سەعد کوڕی عەبدوللە کوڕی بەندار کوڕی ئیبراهیم، شاعیرێکی بەناوبانگ بووە، جیاواز لەوە لەزانستی فقە و اصول شارەزایی تەواوی بووە. لەسالی٥١٠ هاتۆتەدنیا و لەشەعبانی ٥٩٩ کۆچی دوایی کردووە. شاتان گوندێکە لەناوچەکانی دیاربەکر..

٣٣. زەریری موقری: ئەبولحەزم کوری ڕەیان کوری شەبە کوڕی سالح. باوکی بەهەژاری سەری ناوەتەوە. زەریر هەتیو و بێ بژێوی ماوەتەوە و بەپارە و خێر و هاوکاری خەڵکان ژیانی بردۆتەسەر. لەموسڵ سەرقاڵی خوێندنی زانستی صەرف و نەحو و ئەدەبیات و قورئان و حەدیس بووە و دواتر لەتاو هەژاری و پەرێشانی ڕوویکردۆتە بەغداد و لەوێ پەرەی بەزانست و زانیارییەکانی خۆیداوە و دواتر بۆ مەکسین گەڕاوەتەوە. دانیشتووانی مەکسین، خۆشحاڵ بوون لەوەی کەسێکی دانیشتووی زانای ناوچەکەیان گەڕاوەتەوە.

بەیانی ڕۆژی گەڕانەوەی، بەهۆی تانە و تەشەری پیرێژنێك دووبارە زانگاکەی بەجێهێشتووە و ڕێگەی موسڵی گرتۆتەبەر. لەشێعردا زانیاری و شارەزایی تەواوی بەدەست هێناوە. دوو بەیتی خوارەوە نموونەیەکە لەشێعرەکانی:

((علی الباب عبدیسال الاذن طالبا

له ال بالا ان نعماك تحجب

فلن كان اذن فهو كالخير داخل

عليك و الا فهو كالشر ينهب))

لەساڵی ٦٠٣ لەموسڵ کۆچی دوایی کردووە.

٣٤. ئیبن ئەسیر: مەجدەئەلدینی جەزری ئەبو ئەلسەعادات موبارەك کوڕی ئەبی ئەلکەرەم محەممەد کوڕی محەممەد کوڕی عەبدولکەریم کوڕی عەبدولواحیدی شەیبانی، برای عیزەئەلدین و زیائەلدینی جەزرییە. (دواتر ئاماژەیان پێدەدرێت). کەسێکی زانا و بێ وێنەی ڕۆژگاری خۆی بووە، لەنەحو و فقه و حەدیس و زۆربەی زانیاری دینییەکان شارەزایی و ناوبانگی تەواوی دەرکردووە و چەندین بەرهەمی هەیە. وەك کتێبی (جامع الاصول فی احادیث الرسول و النهایه فی غریب الحدیث لەدوو تونی پێنج بەرگدا و کتێبی الانصاف فی الجمع بین الکشف و الکشاف لەتەفسیر کە لەسەعلەبی و زەمەخشەری وەرگرتووە و کتێبی المصطفی و المختار و کتێبی البدیع، الفصول ابن دهان لەنەحو و کتێبی شافی تایبەت بەژیانی ئیمام شافعی و لە (صنعت)یش کتێبێکی نووسیوە. دیوانی نامەکان و پەخشانەکانی ئەو بەناوبانگە.)) لەساڵەکانی کۆتایی تەمەنی و لەماڵەکەی خۆی گۆشەگیر بووە، لەساڵی ٥٤٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٠٦ کۆچی دوایی کردووە.

٣٥. ئەبو حامید کوڕی یونس: عیمادەئەلدین محەممەد کوڕی یونس کوڕی محەممەد کوڕی مەنعە کوڕی مالك کوڕی محەممەد، برای کەمال ئەلدینی عەلامەیە (دواتر ئاماژەی پێدەدرێت). لەفقه و اصول و خلاف، شارەزا بووە. لەقوتابخانەی نوریە و عزیە و زەینییە و نەفیسیە و عەلائیە وانەی وتۆتەوە. هەروەها ئیمام و وتارخوێنیش بووە. کتێبی (المحیط فی الجمع بین المهذب و الوسیط و شرح وجیز امام غزالی) لەبەرهەمەکانی ئەوە. چەندین ڕەسالەی بەناوبانگیشی هەیە. لەرەمەزانی ٥٩٢ وەك قازی موسڵ دەستنیشان کراوە، لەخۆپارێزیدا کەسێکی بەناوبانگە. لەساڵی ٥٣٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لە جومادی ئەلئەوەلی ٦٠٨

لەموسڵ کۆچی دوایی کردووە.

بنەماڵەی بەنی یونس بەناوبانگن. بنەماڵەیەکی گەورەی ڕێزدار بوون. چەندین زانا و کەسی بەناوبانگیان تیا هەڵکەوتووە. زۆربەیان خاوەنی بەرهەم و کتێبن. التعجیر لەنووسینی محەممەد کوڕی عیماد ئەلدینە. (وەجیز)ی ئیمام غەزالیشی کورت کردۆتەوە. هەروەها کتێبی محصولی لە (اصول فقه) کورت کردۆتەوە.

٣٦. ئەبوئەلفەزایلی ئامەدی: عەلی کوڕی ئەبی ئەلموزەفەر یوسف کوڕی ئەحمەد کوڕی محەممەد کوڕی عوبەیدالله کوڕی حسەین کوڕی ئەحمەد کوڕی جەعفەر، یەکێك لەئەدیبە بەناوبانگەکانی سلێمانییە، دواتر وەك قازی واست دەستنیشان کراوە. لەفقە و حەدیس و نەحو و لوغەت، زانیاری تەواوی بووە و دیوانە شێعرێکیشی هەیە. لەساڵی ٥٥٩ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٠٨ کۆچی دوایی کردووە. (ئامەد- دیاربەکر).

٣٧. یاقوتی موسڵی: ئەبو ئەلبەدر کوڕی عەبدوڵلەی موسڵی کەئەمین ئەلدین نازناوەکەیەتی، ناوی سیانی مەلەکی بووە، دەگەڕێتەوە بۆ سوڵتان مەلەکشا، ئەبوئەلفەتح کوڕی سەلجوق کوڕی محەممەد کوڕی مەلەکشای گەورە. ئەگەر ئەمە ڕاست بێت، یاقوت لەتورکەکانە نەك کوردەکان. بەڵام چوونکە لەناو کوردەکان گەورە بووە و ژیاوە، بەکورد لەقەڵەم دەدرێت. بەهەرحاڵ کەسێکە لەمادەکان چوونکە نەژادی تورکە خەزەرەکانیش بەمادا کوڕی یاپس کۆتایی دێت. یاقوت جگە لەزانست و زانیارییەکان، لەخۆشنوسیندا کەسێکی ناودار بووە و لەبەر ئەمە بەکاتب ناوی دەرکردووە. لەساڵی ٥٣٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦١٨ کۆچی دوایی کردووە.

٣٨. عیزئەلدین: ئەبولقاسم نەسر کوڕی عەقیل کوڕی نەسر، مامۆستای ئەربیل، برازای مەلاخزر، زانایەکی بەناوبانگ بووە. ڕژدیبەران، لای سوڵتان خراپەی ئەویان هێناوەتە سەرزمان و سوڵتان ئەوی بۆ موسڵ دوورخستۆتەوە. یاقوت (یاقوتی موسڵی) ئەم سێ دێرەی بۆ ئەو نووسیوە:

((ایا ابن عقیل لا تخف سطوة من عنادها

و ان ظهرت ما اضمرت من عنادها

و اقصتك یوما عن بلادك فتیة

رات فیك فضلا لم یکن فی بلادها

كذا عادة القربان تكره ان ترى

بياض البزاة الشهب دون سوادها))

لەساڵی ٥٢٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەجومادی الثانی ٦١٩ کۆچی دوایی کردووە.

٣٩. بەهائی سەنجاری: ئەبونئەسەعادات ئەسعەد کوڕی یەحیا کوڕی موسا کوڕی مەنسور کوڕی عەبدولعەزیز کوڕی وەهب کوڕی هەبان کوڕی سەوار کوڕی عەبدوللە کوڕی رەفیع کوڕی رەبیعە کوڕی هەبانی سەلەمی، لە(فقە)ی شافعی کەسێکی شارەزا و ڕێز لەبۆچوونەکانی گیراوە. لەزانستی خلاف کەسێکی زانا و لەئەدەبیات بێ هاوتا بووە. دیوانی شێعرەکانی بەناوبانگە. یەکێك لەهاوڕێکانی بۆ ماوەیەك لێی دابڕاوە و ئەو، وەك سکاڵا ئەم پەیامەی بۆ ناردووە. ئەو هاوڕێیەی دوو دێری خوارەوە کەهۆنراوەی حەریرییە، لەوەڵامدا بۆ ناردۆتەوە:

((لا تزر من تحب في كل شهر

غير يوم و لا تزده عليه

اجتلاء الهلال في الشهر يوم

ثم لا تنظر العيون اليه)

بەها ئەم دێڕانەی خوارەوەی لەوەڵامدا نووسیوەتەوە:

((اذا حققت من خل و دادا

فزره و لا تخف منه ملالا

و كن كالشمس تطلع كل يوم

ولا انك في زيارته و هلالا)

لەساڵی ٥٣٣ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٢٢ لەسەنجار کۆچی دوایی کردووە.

٤٠. شەرەف ئەلدین ئەحمەد: ئەبونئەفەزل کوڕی عەلامە کەمال ئەلدین ئەبی ئەلفەتح موسا کوڕی شێخ رەزی ئەلدین ئەبی ئەلفەزل یونس کوڕی محەممەد کوڕی مەنعە کوڕی مالك کوڕی محەممەد کوڕی سەعد کوڕی سەعید کوڕی عاسم کوڕی عابد ئەبی کەعب کوڕی قەیس کوڕی ئیبراهیم، کەمال ئەلدین (باوکی دواتر ئاماژەی پێدەدرێت)، لەزانستەکانی عەقل و گێڕانەوە و حەدیس، هاوشانی باوکی و لەخوپارێزی و خواپەرستی کەسێکی بەناوبانگ بووە و لەقوتابخانەی مەلەك موزەفەرئەلدین کوڕی زەین ئەلدین وانەی وتۆتەوە. لەفقە،

کتێبی (تنبیه)ی نووسیوه. دووجار کتێبی (ئەحیا العلومی) کورت کردۆتەوه. مختصر کبیر و مختصر صغیر. جگە لەبژێوی گرنگی ئەوتۆی بەژیان و سامانی دنیا نەداوه. هەموو داهاتی خۆی بەسەر هەژاراندا دابەش کردووه. ئەمە یەکێك لەرستەکانی ئەوه: کەسێك کە لەزانستەکان بێ بەش و سامانێکی فراوانی بێت، هاوشێوەی کەرێکە کۆپان و شتەکەی لەزیو بێت. لەساڵی ٥٧٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوه و لەساڵ ٦٢٢ کۆچی دوایی کردووه.

٤١. شەرەف ئەلدین زیائەلدین: محەممەد کوڕی ئەبونەلفتوح زیا ئەلدین ئەسرالله (دواتر ئاماژه بەباوکی دەدرێت) لەزانست و کەمالات هاوتای باوکی خۆی بووه، لەشێعر و پەخشان دەست رەنگین و شارەزا بووه. لەساڵی ٥٨٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوه و لەساڵی ٦٢٢ کۆچی دوایی کردووه.

٤٢. نەجم ئەلدینی شاعیر، ناسراو بەکوڕی سابری مەنجەنەیقی: ئەبو یوسف یەعقوب کوڕی سابر کوڕی بەرەکات کوڕی عەمار کوڕی عەمان کوڕی عەلی کوڕی حسەین کوڕی عەلی کوڕی حەوسەرەی حەرانی، یەکێك لەئەدیبە بەناوبانگەکانە. جیاواز لەزانست و شێعر، لەدروست کردنی مەنجەنیق دەستێکی بەتوانای بووه. کتێبی (عمدە السالك فی سیاسته الممالك) لەنووسینەکانی ئەوه. سەبارەت بەجەنگ و چالاکییە جەنگییەکان و فرت وفێڵەکانی جەنگ و چۆنیەتی وەرزش کردن و باسکردنی تایبەتمەندی ئەسپ و هونەرەکانی سەنگەر گرتن لەقەلاّ و دیواربەندی و..... چەندین نووسراوی هەیە. دیوانە شێعرێکی هەیە بەناوی مغنی المعانی. ئەم هۆنراوەی خوارەوەی بۆ کوڕێك نووسیوه کە مەشکەی بەخۆیەوه هەڵواسیەوه و پانتۆڵێکی شینی لەبەردا بووه و لەڕووباری بەغداد مەلەی کردووه.

((یا للرجال شکایتی من شکوة
لضحت تعانق من احب و اعشق
جمعت هوی کهوای الا انها
تطفو و یثقلنی الغرام فاغرق
و یغیرنی التبان عند عناقة
ار دافة فهو العدو الازرق)

شاعیرەکانی عەرەب لەمشێوە شێعرەدا پێشینەیان نییە. لەساڵی ٥٤٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوه و لەساڵی ٦٢٦ کۆچی دوایی کردووه.

٤٣. ئیبن ئەسیر: عیزئەلدینی جەزری، ئەبوئەلحەسەن، عەلی کوڕی ئەبی ئەلکەرەم، محەممەد کوڕی محەممەد کوڕی عەبدولکەریم کوڕی عەبدولواحیدی شەیبانی. لەزانستی مێژوو و ڕەچەڵەک وحەدیس کەسێکی شارەزا و بەناوبانگە. کتێبی (الکامل فی التاریخ) یەکێکە لەبەرهەمەکانی کە لەسەرەتایی مێژوو تا کۆتاییەکانی ساڵی ٦٢٨ کۆچی ئاماژە پێدلوە. سەبارەت بەرەچەڵەک چەند کتێبێکی نووسیوە لەسێ بەرگدا. کتێبی (اخبار الصحابە) لەشەش بەرگی گەورەدا یەکێکی دیکە لەبەرهەمەکانی ئەوە. لەساڵی ٥٥٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٣٠ کۆچی دوایی کردووە.

٤٤. ئەبو ئەلحەسەنی ئامەدی: ناسراو بەسەیف ئەلدین عەلی کوڕی ئەبی عەلی محەممەد کوڕی سالمی تەغلەبی، کەسێک بووە لەفقیە، سەرەتا شوێنکەوتەی مەزهەبی حەنبەلی بووە و دواتر مەزهەبی شافعی هەڵبژاردووە. لەزانستە عەقڵییەکان پێگەیەکی بەرزی هەیە. لەبەر ئەمە زاناکانی سەردەمی خۆی، بۆچوون و باوەڕەکانی ئەویان خستۆتە ژێر پرسیارەوە. سەبارەت بەم بابەتە وتوویەتی:

(حسدوا الفتی اذلم ینالو اسعیە

فالقوم اعداء لە و خصوم))

لەقوتابخانەی عەزیزیە لەدیمەشق وانەی وتۆتەوە، لەفقە، اصولی دین، مەنتق، حکمەت و خلاف، چەندین بەرهەمی هەیە. وەک: کتێبی (ابکار الافکار، لەزانستی کەلام و منایح القرایح و رموز الکنوز و دقایق الحقایق و لباب الالباب و منتهی السول لەزانستی اصول و هتد) لەساڵی ٥٥١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٣١ کۆچی دوایی کردووە.

٤٥. سەلاح ئەلدینی ئەربیلی: ئەبوئەلعەباس ئەحمەد کوڕی عەبدولسەعید کوڕی شەعبان کوڕی محەممەد کوڕی جابر کوڕی قەحتان، جیاواز لەشارەزایی لەزانستەکان، شاعیرێکی بەتوانایش بووە و لەبەر ئەمە وەک شاعیر ناوی دەرکردووە. دیوانەکەی بەناوبانگە. لەخۆگری غەزەل و چوارینە و قەسیدەیە. لەساڵی ٥٧١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٣١ کۆچی دوایی کردووە.

٤٦. شێخ شەهاب ئەلدینی سۆهرەوەردی: ئەبو حەفس عومەر کوڕی محەممەد کوڕی عەبدوللە کوڕی محەممەد کوڕی عەمویە، برازای ئەبوئەجیب، کەسێکی پیرۆز و موبارەک بووە. لەفقەی شافعی زانستە دینییەکان سەرناس و لەڕیازییات (بیرکاری)و خۆپارێزی و

گۆشەگیری بێ هاوتا بووە. بیروبۆچوونەکانی لەلایەن خەڵکانەوە بەگشتی پەسەند کراوە. لەکۆتاییەکانی تەمەنی سەرقاڵی مۆجیاری کردنی خەڵکان بووە. کتێبی (عوارف النعارف و رشف النصایح و اعلام التقی و اعلام الهدی) لەبەرهەمەکانی ئەوە. ئەمە یەکێکە لەچوارینەکانی ئەو:

ای دوست وجود و عدم ات اوست همه

سرمایەی شادی و غم ات اوست همه

تو دیده نداری که ببینی او را

ورنه زسرت تا قدم ات اوست همه))

شێخ سەعدی شیرازی یەکێك لەقوتابییەکانی ئەو بووە کەخۆی لەبوستاندا دەڵێت:

مرا شیخ دانای مرشد شهاب

دو اندرز فرمود بر روی آب

یکی آن که در نفس خودبین مباش

دیگر آن که در خلق بدبین مباش.

لەساڵی ٥٣٩ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٣٢ کۆچی دوایی کردووە. لەبەغداد بەخاك سپێردراوە.

٤٧. شێخ شەهاب ئەلدین عومەری شارەزووری: شێخی ڕێنیشاندەر بووە. لەفقە و اصول زانیاری تەواوی بووە. یەکێکە لەئەولیاکان. لەساڵی ٦٢٣ لەشارەزوور کۆچی دوایی کردووە.

٤٨. ئیبن ئەسیر زیائەلدینی جەزری: ئەبوئەلفەتح نەصرالله کوڕی ئەبی ئەلکەرەم محەممەد کوڕی محەممەد کوڕی عەبدولکەریم کوڕی عەبدولواحیدی شەیبانی، برای عیزئەلدینە. قورئانی بەتەواوی لەبەر بووە، هەروەها زیاتر لەپێنج هەزار حەدیسی لەبەر کردووە. جیاواز لەسێ دیوانی ئەبی تەمام حەبیب کوڕی ئەوس و ئەبی عوبادەی بوحتەری، و ئەبی تەییبی موتەنبی، قەسیدە و هۆنراوەی زۆری دیکەی لەبەر کردووە. لەنەحو و زمان و... شارەزا و بەتوانا بووە. لەزەمانی مەلەك ئەفزەڵ، نورئەلدین عەلی کوڕی سوڵتان سەلاح ئەلدین وەك وەزیر دەستنیشان کراوە. بەهۆی ڕژدی ڕژدیبەران، خەڵکی دژی ئەو ڕاپەڕیون و مەبەستی کوشتنیان کردووە، شەوانە هەڵاتووە و چۆنیەتی هەڵاتنی خۆی لەنامەیەکی

گەورەدا تۆمار کردووە. کتێبی (المثل السایر فی ادب الکاتب و الشاعر و کتێبی الوشی المرقوم فی حل المنظوم و کتێبی المعانی المخترعه فی صناعه الانشاء) لەبەرهەمەکانی ئەوە. لەساڵی ٥٥٨ چاوی بەدنیا هەڵهیناوە و لەساڵی ٦٣٧ کۆچی دوایی کردووە.

٤٩. ئیبن مستەوفی، شەرەف ئەلدینی ئەربیلی: ئەبوئەلبەرەکات موبارەک کوڕی ئەبی ئەلفەتح ئەحمەدی مستەوفی کوڕی موبارەک کوڕی مەوهوب کوڕی غەنیمە کورشی غالبی لەخمی، یەکێک لەپیاوە ناودارەکانی ئەربیل، زیاد لەرادە ڕێزدار و خۆپارێز بووە، حەزی بەهاودەمی لەگەڵ زانا و ئەدیبەکان کردووە. هەرکەس لەزاناکان سەردانی ئەربیلی کردبێت، سەردانی کردووە و پەیوزیایی بۆ ماڵەکەی ناردووە. لەزانستی مێژوو و ڕەچەڵەک و ناوی ئەسحابەکان، زانیاری تەواوی بووە.

لەزانستی صرف و نحو و زمان و عروز و قەوافی و بەیان و بەدیع و حساب، شارەزایی تەواوی بووە. ئارەزوومەندی شێعری عەرەب و پەندەکانیان بووە. مێژوویەکی گشتی بۆ ئەربیل نووسیوە لەچوار بەرگدا. کتێبی (النظام فی شرح شعر المبتنی و ابی تمام) لەبەرهەمەکانی ئەوە لەدوو‌توێی دە بەرگدا. کتێبی (اثبات المحصل فی نسبة ابیات المفصل) یەکێکی دیکە لەبەرهەمەکانیەتی لەدوو بەرگدا. کتێبی (سر الصنیعه و ابو قماش) یەکێکی دیکە لەبەرهەمەکانی ئەوە. دیوانە شێعرێکی بەناوبانگی هەیە. سەرەتا مستەوفی دیوان بووە، بەڵام لەساڵی ٦٢٩ پێگەی وەزارەتی پێبڕاوە. لەساڵی ٥٦٤ چاوی بەدنیا هەڵهیناوە و لەساڵی ٦٣٧ کۆچی دوایی کردووە. لەبنەماڵەی ئیبن مستەوفی، کەسانی بەناوبانگی زۆر دەرکەوتن. سەفی ئەلدین ئەبوئەلحەسەن عەلی کوڕی موبارەک کەمامی کوڕی مستەوفی بووە، کەسێکی (زانا و بەناوبانگ بووە. نصیحه الملوک)ی ئیمام ئەبی حامیدی غەزالی لەفارسییەوە بۆ سەرزمانی عەرەبی وەرگێڕاوە.

٥٠. کەمال ئەلدین عەلامە: ئەبوئەلفەتح موسا کوڕی ئەبی ئەلفەزڵ یونس کوڕی محەممەد کوڕی مەنعە کوڕی مالک کوڕی محەممەد، لەموسڵ و لای باوکی، زانستی فقهی خوێندووە، دواتر ڕوویکردۆتە بەغداد و لەقوتابخانەی نیزامییە لەهەموو زانستەکان، خۆی بەهرەوەر کردووە و لەوێ بەیونس ناوبانگی پەیدا کردووە. دواتر گەڕاوەتەوە بۆ موسڵ و لەقوتابخانەی کەمالیە، یانی قوتابخانەی ئەمیر زەین ئەلدین، سەرقاڵی وانە وتنەوە بووە. لەهەمان قوتابخانە، مەنتیق و حکمەت و تەبیعیات و الهیات و پزیشکی و حساب و

ئەندازیاری و جەبر و موسیقی و زیج و زانستەکانی دیکەی وتۆتەوە و لەناو خەڵکدا بڵاوی کردوونەتەوە. عیسەوییەکان و جوولەکەکان، تەورات و ئینجیلیان لای ئەو خوێندووە. و بەزانستەکەی ئەو رازی بوون. بەکورتی (لەهەموو زانستەکاندا) شارەزا بووە. سەبارەت بەگەورەیی ئەو هەرچی بنووسین، ئەگەری هەیە وەك زێدەڕۆیی لەقەڵەم بدەن. لەکاتی وانە وتنەوە پێویستی بەکتێب نەبووە. قوتابییەکان رستەکانی ناو کتێبەکەیان خوێندۆتەوە و ئەو روونکردنەوەی لەسەر داوە و کێشەکانی بۆ چارەسەر کردوون. عیمادی ئەحوی بۆ وەسف کردنی ئەو دەڵێت:

کمال کمال الدین للعلم و العلی

فهیهات ساع فی مساعیك یطمع

اذا جتمع النظار فی کل موطن

فغایه کل ان تقول و یسمعوا

فلا تحسبوهم من عناد تطیلوا

و لکن حیا اعترافا تقنعوا))

رژدیبەران، یانی ئەو زانایانەی زانستێکی ئەوتۆیان نەبووە، رژدییان بەپێگەی ئەو بردووە و بۆ ئەوەی لەبەر چاوی خەڵکان بەگشتی، پەردەیەك بەسەر نەزانی خۆیاندانا بکێشن، دژی بۆچوون و باوەڕەکانی ئەو وەستاونەتەوە. لەپێنجی سەفەری ساڵی ٥٥١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لە ١٤ شەعبانی ساڵی ٦٣٩ زایینی کۆچی دوایی کردووە.

٥١. ئەبو ئەلبەقائی ئەحوی: ناسراو بەئیبن صایغی موسڵی: موفەق ئەلدین یەعیش کوڕی عەلی کوڕی یەعیش کوڕی ئەبی ئەلسەرایا کوڕی محەممەد کوڕی یەحیا کوڕی حەیانی قازی کوڕی بیشر کوڕی حەیانی ئەسەدی، لەنحو، صرف و حەدیس و زانستە عەرەبییەکان، شارەزایی تەواوی بووە.

لەسەر کتێبی (مفصل)ی ئەبی ئەلقاسمی زەمەخشەری، روونکردنەوەیەکی نووسیوە کەجێگەی ڕێزە. لەسەر (تصریفی) مەلوکی ئەبن جەنیش روونکردنەوەیەکی نووسیوە. لەساڵی ٥٥٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٦٤٣ کۆچی دوایی کردووە. لەحەلەب بەخاك سپێردراوە.

٥٢. عەلەم ئەلدینی سەنجاری لەزانستە عەقڵییەکان و نەقڵییەکان، تاقانەی ڕۆژگاری

خۆی بووه و لەزۆربەی زانستەکان نووسراو و بەرهەمی لەخۆی بەجێهێشتووه. لەساڵی ٦٤٣ کۆچی دوایی کردووه.

٥٣. ئیبن سەلاحی نەسری شارەزووری: ئەبو عەمرۆ، تەقی ئەلدین عوسمان کوڕی سەلاح عەبدولرەحمان کوڕی عوسمان کوڕی موسا کوڕی ئەبی نەسری کوردی شافعی، یەکێك لەزاناکانی سەردەمی خۆی بووه، لەتفسیر و حەدیس و فقه و ناوی گەورە پیاوان و زمان، شارەزایی تەواوی بووه.

سەرەتا لەقوتابخانەی ناسریه، لەقودس وانەی وتۆتەوه، دواتر رووبکردۆتە دیمەشق و لەقوتابخانەی رەواحییە وانەی وتۆتەوه. لەزانستی حەدیس و ڕێ و رەسمەکانی حەج، خاوەنی بەرهەمە. فتواکانی ئەو کۆکراوەتەوه و زاناکانی ئەم بەشە، پشتی پێدەبەستن. ئەمە یەکێك لەوتەکانی ئەوه: پێداگرتن لەسەر بابەتەکان، ڕێز لەمناو دەبات. دلوا کردنی مەبەستەکان پێش کاتی خۆی، وەك دلوا کردنی فەواکیه (میوه) پێش کاتی خۆی. لەساڵی ٥٧٧ چاوی بەدنیا هەڵهێناوه و لەساڵی ٦٤٣ لەدیمەشق کۆچی دوایی کردووه. (قازڵی دیمەشقی مەبەست لەوه).

٥٤. ئیبن حاجب: ئەبو عەمرۆ عوسمان کوڕی عومەر کوڕی ئەبی بەکر کوڕی یونس کە نازناوەکەی جەمال ئەلدینە و شوێنکەوتەی مەزهەبی مالکییە، لەزانستە ئیسلامییەکان سەرناس بووه، بەڵام زیاتر سەرقاڵی زانستە عەرەبییەکان بووه. کورتەیەکی لەسەر فقهی شافعی نووسیوه، لەاصول الفقه خاوەنی بەرهەمە و نووسینە. کتێبی کافیه، لەنحو و شافیه لەصرف، لەبەرهەمەکانی ئەون. لەساڵی ٥٧٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوه و لەساڵی ٦٤٦ کۆچی دوایی کردووه.

٥٥. ئیبن ئەلحاجی ئەشبیلی: خاوەنی چەندین کتێب و نووسینە. پێشەکی و ڕوونکردنەوەی بۆ چەند کتێبێکیش نووسیوه و لەساڵی ٦٥١ کۆچی دوایی کردووه.

٥٦. قازی ئیبن خەلەکانی ئەربیلی: شەمس ئەلدین ئەبو ئەلعەباس ئەحمەد کوڕی ئیبراهیم کوڕی ئەبی بەکر کوڕی خەلەکان، قازی قازییەکانی ئەربیل بوو و شافعی مەزهەب بووه. زانای ڕۆژگار و لەچەندین قوتابخانەدا وانەی وتۆتەوه. دواتر لەقوتابخەی ئەجیبییە وانەی وتۆتەوه، کتێبی (وفیات الاعیان) لەدوو بەرگدا لەنووسینەکانی ئەوه. لەساڵی ٦٠٨ چاوی بەدنیا هەڵهێناوه و لەساڵی ٦٨١ کۆچی دوایی کردووه..

٥٧. فەخرەلدین ئەحمەد کوڕی حسەینی چارپردی: لەزانا بەناوبانگەکانە و بەرهەم و ڕوونکردنەوەکانی ناسراوە. لەساڵی ٧٤٧ کۆچی دوایی کردووە.

٥٨. فەقێی تەیران: مەلا مەحمود، لەدانیشتووانی بەلدەیە. کەسێکی زانا و ئەدیب بووە، دوو مەنزومەی لەخۆی بەجێهێشتووە بەناوی (شێخی سەنایی و حکایاتی برسیسا)، مەنزومەیەکی دیکەی هەیە بەناوی (کلمات الحصان الاسود) یانی ئەسپەکەی پێغەمبەر ناسراو بە بوراق، مەنزومەیەکی دیکەی لەتصوف و وحدەالوجود هەیە. لەساڵی ٧٢١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٧٩٥ کۆچی دوایی کردووە.

٥٩. قازی ئەحمەد ئەرزەنجانی بورهان ئەلدین: کەسێکی خۆپارێز و خواپەرەست بووە. کتێبی (ترجیح) ڕوونکردنەوەی (تلویح) لەبەرهەمەکانی ئەوە. لەسەرەتای سەدەی هەشتەم (٨٠٠) لەجەنگی ئەرزەنجان کوژراوە.

٦٠. ئیمام محەممەدی کوردی: حافز ئەلدین کوڕی محەممەدی کوردی، ئیمامی ڕۆژگار و لەزانستی دادوەری، بێ هاوتا بووە. لەساڵی ٨٢٠ کۆچی دوایی کردووە.

٦١. مەلای بەتای (بەتێ): مەلا ئەحمەد، دانیشتووی گوندی بات، لەقورئان خوێنەکانی هەکارییە. کەسێکی ئەدیب و زانا بووە. سەبارەت بەلەدایک بوونی پێغەمبەر، چەندین هۆنراوەی نووسیوە. دیوانێکی لەقەسیدە و غەزەل هەیە. لەساڵی ٨٣٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٩١١ کۆچی دوایی کردووە.

٦٢. مەلا عەلی تەرموکی: یەکێك لەزانا دیارەکانی کوردە. لەزانستەکان و بیرکاری شارەزایی تەواوی بووە. زۆربەی تەمەنی بەوانە وتنەوە بەسەر بردووە، لەساڵی ١٠٠٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٠٦٥ کۆچی دوایی کردووە. لەگوندەکەی خۆی، تەرموك، لەنێوان هەکاری و مەکس، بەخاك سپێردراوە.

٦٣. ئەحمەدی خانی: یەکێك لەشاعیرە بەناوبانگەکانی کوردە. شاعیرێکی گەورە و ئەدیبێکی خۆشەویستی کوردانە. کتێبەکانی بەعەرەبی و تورکی بەناوبانگە. دیوانی مەم و زین کە لەکوردستاندا بەناوبانگە، لەبەرهەمە نایابەکانی ئەوە. سەر بە عەشیرەی خانیانە. لەساڵی ١٠٧١ کۆچی دوایی کردووە. لەبایەزید بەخاك سپێردراوە.

٦٤. ئیسماعیل مەعروف: لەدانیشتووانی بایەزیدە، لەشێعر و پەخشان و غەزەل کەسێکی شارەزا و بەناوبانگە و بەفیرەوسی کورد ناوی دەبەن. شێعر و قەسیدەی زۆری هەیە. زیاتر بەکرمانجی هۆنراوەی هۆنیوەتەوە. لەساڵی ١٠٧٣ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١١٢٨ کۆچی دوایی کردووە. لەبایەزید بەخاك سپێردراوە.

٦٥. ئەمیر شەرەفخان: لەمیرەکانی هەکارییە، لەئەدەبیات و صەرف و نحو و زمان،

پێگەیەکی بەرزی هەیە. شێعر و پەخشان و غەزەلی زۆری لێ بەجێماوە. دیوانێکی تایبەتی هەیە. لەساڵی ١١٠٨ لەشاری جۆلەمێرگ، ناوەندی هەکاری چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١١٦٧ کۆچی دوایی کردووە.

٦٦. مەولانا خالیدی شارەزووری: جیاواز لەپێگە زانستییەکان، لەمونەری رێنوێنی کردن و بڵاو کردنەوەی تەریقەت، بلیمەتی رۆژگاری خۆی بووە. مامۆستای شێخ سراج ئەلدین عوسمانی تەوێڵەیە. باوەگەورەی شێخ حیسام ئەلدین. لەساڵی ١١٩٢ لەشام کۆچی دوایی کردووە. گۆڕی نەیوبی کوردیش لەشامە کەیەکێکە لەئەولیا بەناوبانگەکانی کورد. خەڵکان زیارەتی دەکەن.

٦٧. ئیبن ئەلحاج: خاوەنی (رفع الخفا و ڕوونکردنەوەی لەسەر (حەولشی) هەیە. کەسێکی زانا و بەتوانا بووە. مامۆستای شێخی بەناوبانگ، باوکی کاک ئەحمەدی شێخ، باوکی شێخ محەممەد سەعید، باوکی شێخ مەحمودی حەفیدە. و لەسەدەی دوانزەی کۆچی ماڵئاوایی لەجیهان کردووە.

٦٨. مەلا یونسی هەلکاتینی: نووسەری سێ نامەی بەناوبانگ لە(صرف و ظرف و ترکیبە). لەگوندی هەلکاتین چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەهەمان شوێن و لەسەدەی دوانزەیەم کۆچی دوایی کردووە.

٦٩. مورادخانی بایەزیدی: دانیشتووی بایەزید بووە، لەعشق و تصوف خاوەنی چەندین بەرهەم و نامەی بەناوبانگە. شێعری زۆری هەیە. لەساڵی ١١٥٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٠٣ کۆچی دوایی کردووە.

٧٠. مەستورەی کورد (ماه شەرەف خانم) کچی ئەبو ئەلحەسەن بەگ، خەلەف محەممەد ئاغا، باوەگەورەی (لەدایکەوە) نووسەری (مەردۆخ) لەبنەماڵەی قادری، کەهاوسەری خوسرەوخانی ئاکام، فەرمانڕەوای کوردستان بووە و لەشێعر و پەخشاندا بەناوبانگە. مێژوویەکی بۆ سیلسیلەی ئەردەڵان نووسیوە. دیوانەکەی کە لەخۆگری قصیدە و غەزەل و چوارینە و..... بەناوبانگە و بەم دواییانە لەچاپ دراوە. هۆنراوەی خوارەوە، نیشانەی توانایی ئەوە:

((خورشید وش و به نام ماه شرفم

مستوره و خسرو زمان را طرفم))

جیاواز لەمەستورە، چەندین زانا و بلیمەتی دیکە لەناو کورد بوون بەڵام چوونکە بەسەرهاتی ئەوانمان بەڕاستی و تەواوی دەستنەکەوت، لەناماژەدان بەوان چاومان پۆشی.

ئەبوئەلقاسم حیماد الرواه و ئەبو ئیسحاق ظهیر الدین و قازی ئیبراهیمی موسڵی و شێخ

عەبدولقادری شارەزووری و محیێ ئەلدینی شارەزووری و شێخ تاج ئەلدینی کوردی کەوەزیری سوڵتان ئەورخان، دووەمین سوڵتانی تورکیا بووە، لەریزی زانا کوردەکانن. بەڵام چوونکە مێژووی مردن و بەسەرهاتی ئەوانمان دەستنەکەوت، ئاماژەمان پێنەدان.

زاناکانی خوارەوە، لەزانا بلیمەتەکانی سەدەی سیانزەن:

١. ملامحەممەدی بانگبێژ: مامۆستای سەیید حەسەنی چۆڕی، لەزاناکانی سابلاخە.

٢. مەلا محەممەد ئیبن ئادەم، خەڵکی باڵکانی سەر بەناوچەی ڕەواندزە.

٣. مەلا یەحیای مزوری: خەڵکی ئاگری، سەر بەناوچەی ڕەواندز بووە.

٤. مەلای خەتێ: دانیشتووی خۆشناوەتی، سەر بەڕەواندز بووە. شێخ محەممەد جەسیم حوجەئەلئیسلامی سنە و مەلا ئەحمەدی ئەوەدەشتی، قوتابی ئەو بوون و لای ئەو ئیجازەیان وەرگرتووە.

٥. مەلا محەممەدی کوانە دۆڵ: مەلا محەممەد دانیشتووی زەهاو بووە و بەناوبانگە.

٦. مەلا خدر: ناسراو بەنالی، شاعیری بەناوبانگی کورد، بەکوردی و فارسی و عەرەبی شێعری هەیە. دیوانەکەی بەکوردی چاپ کراوە.

٧. مەلا ڕەحیمی تاوەگۆزی: ناسراو بەمەولەوی، نازناوەکەی مەعدوم، بۆچوونە کوردی و فارسییەکانی بەناوبانگە. و بەم دواییانە چاپ کراوە و نیشانەی توانا و زانستی ئەوە.

٨. شێخ ڕەزای کەرکوکی تاڵەبانی: کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان ناسراو بەسالم کەباوکی یەکێکە لەشێخەکانی تاڵەبان. بەسەر شێعری کوردی و فارسی و عەرەبیدا زاڵ بووە و بەتایبەت لەشێعری هەجو. دیوانەکەی بەناوبانگە.

٩. ئیبن ئەلخەیات: مەلا عەبدولڕەحمان، خەڵکی قەرەداغ بووە و لەزانا بەناوبانگەکانە. مەلا عەبدولمەجید لای ئەو ئیجازەی وەرگرتووە.

١٠.عومەر ئەفەندی: خەڵکی هەولێرە و لەزاناکانی ڕۆژگاری خۆی بووە.

١١. عومەر ئەفەندی ڕەواندز: زانایەکی بەناوبانگە.

١٢.عەلی ئەفەندی: برای عومەر ئەفەندی ڕەوندزە. کەسێکی زانستی بەناوبانگە.

١٣.ئەسعەد ئەفەندی: کوڕی عومەر ئەفەندی ڕەواندزییە، کەسێکی زانا و خۆپارێزێکی ڕاستکردار بووە.

١٤.مەلا گچکە: مەلا ئەبوبەکر، کوڕی عومەر ئەفەندی هەولێری، کەسێکی بەناوبانگە.

١٥. موفتی زەهاو: مەلا محەممەد، دانیشتووی زەهاوە و بەناوبانگە.

١٦. حاج مەلا عەبدوڵڵەی کۆیی: دانیشتووی کۆیە و کەسێکی بێ هاوتای سەردەمی خۆی بووە. ئەم چوارینەیان بۆ ئەو هۆنیوەتەوە:

حاجی عەبدوڵلە لەئانەم قیل ترە
با وجوودی روتبەی پێغەمبەری
ئەو بەیەک شەیتان لەکوێیە دەرنەچوو
ئەو بەیەک شەیتان لەجەننەت دەرپەڕی

١٧. مەلا نەبی ڕەواندزی: لەزاناکانی ڕەواندزە، لەزانستەکان شارەزایی تەواوی بووە.

١٨. حاج شێخ عەلیس کەرکوکی: برای شێخ ڕەزا کوڕی شێخ عەبدولرەحمان سالمە، لەفقە و حەدیس و تفسیر بەناوبانگە و لەتەریقەت و ڕێنوێنی کردنی خەڵکان کەسێکی سەرناس و پەسەندی خەڵکان بەگشتی بووە.

١٩. مەلا عەبدوڵلەی بەیتوشی: نووسەری کتێبی کفایە یە.

٢٠. مەلا محەممەدی بەیتوشی: مامۆستایەکی بەناوبانگە.

٢١. مەلا یوسفی ئەسەم (کەڕ) کە لەبریسوە لەبەرابەر سەرلەشت بەخاک سپێردراوە.

٢٢. مەلا ڕەسوڵی زەکی: دانیشتووی موکرییە و لەزانا بەناوبانگەکانە.

٢٣. ئیبن ڕەسوڵ: کوڕی مەلا ڕەسوڵە (ئامارژەمان پێدا) و ناوی محەممەدە. نووسینی لەسەر عەبدولحەکیم هەیە. مامۆستای موفتی زەهاوە.

٢٤. مەلا محەممەدی یای: خەڵکی سابلاغ بووە و زانا و مامۆستایەکی بەناوبانگە.

٢٥. مەلا محەممەد: کوڕی مەلا موستەفا، مامۆستای مزگەوتی سور بووە لەسابلاغ کە بوداق سوڵتان بونیاتی ناوە.

٢٦. مەلا سلێمانی گردی: ڕوونکردنەوەی لەسەر کتێبی (انوار) لەفقە شافعی نووسیوە و خەڵکی گەردیانە.

٢٧. مەلا عەبدوڵلەی پیرەباب: خەڵکی گوندی بەکری بووە. لەئەمتیمش و سابلاغ وانەی وتۆتەوە. ڕوونکردنەوە و پەراوێزی بۆ (جواد شرح خلاصە الحساب) نووسیوە.

٢٨. مەلا عەلی تەرجان: مامۆستای تەرجان بووە، لەزۆربەی زانستەکان نووسین و ڕوونکردنەوەی هەیە.

٢٩. مەلا عەبدولقادری بیارە: لەخانەقای بیارە، مامۆستا بووە، لەفقەو حەدیس و تەفسیر زانیاری تەواوی بووە.

٣٠. مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوێنی: یەکێکە لەزانا بەناوبانگەکانی سەردەمی خۆی. لەفقە و حەدیس و ریازیات، بەناوبانگە.

٣١. شێخ عومەری قەرەداغی مەردۆخی: لەسیلسیلەی نووسەرە. لەسلێمانی سەرقاڵی وانە وتنەوە و لەزانستدا کەسێکی بەناوبانگە.. پەراوێزی بۆ کتێبی (تهذیب الکلام) نووسیوە.

ئەمانە لەزاناکانی سەدەکانی دووایین کە لەسەدەی دوانزەیەم تا کۆتایی سەدەی سیانزەیەم ژیان و کۆچی دواییان کردووە.
شێخەکانی تەریقەت لەناوچە کوردنشینەکان فراوانن. بەم دواییانە شێخ سیراج ئەلدینی تەوێڵەیی کە کەسێکی بەناوبانگە، لەگوندی تەوێڵەی سەر بەناوچەی شارەزوور، سەرقاڵی وانە وتنەوە بووە. لەساڵی ١٢٨٣کۆچی لە سیانزەی شەوال، کۆچی دوایی کردووە و گۆڕەکەی لەخانەقای تەوێڵەیە.
دوای ئەو شێخ بەها ئەلدینی کوڕی محەممەد، جێگەی باوکی گرتۆتەوە. شەوی هەینی، چوارەمی رەبیع الاوەلی ساڵی ١٢٨٩ کۆچی دوایی کردووە و لەخانەقای تەوێڵە بەخاك سپێردراوە.
شێخ زیا ئەلدین عومەر، برای شێخ بەها ئەلدین، لەخانەقای بیارە سەرقاڵی وانە وتنەوە بووە و لەساڵی ١٣١٨ کۆچی دوایی کردووە.
حاج شێخ ئەحمەد و شێخ عەبدولرەحمان (ئەبو ئەلوەفا)، براکانی شێخ بەها ئەلدین و شێخ زیائەلدین بوون. ئەوانیش پیشەی براکانیان گرتۆتەبەر.
شێخ حیسام ئەلدین عەلی، کوڕی شێخ شەهاب ئەلدین، لەتەوێڵە و باغە کۆن و خەڵمار، سەرقاڵی بڵاوکردنەوەی تەریقەتی نەقشبەندین و خانەقای ئەو سێ شوێنە بەڕێوە دەبات.
زانا و ئەدیبەکانی کورد فراوانن. ناوی ئەو کەسانەی بەردەستمان کەوت و لەم کتێبەدا ئاماژەمان پێدا، لەگەڵ کورت نووسی ئێمە یەکی دەگرتەوە.

سەبارەت بەتەمەنی پاشاکانی رابردوو

خەڵکانی سەرەتاکانی مێژوو، پاشاکانیان بەخوا یا بەهێمای خوا لەسەر زەوی زانیوە و لەبەر ئەمە ڕۆژی و بەختەوەری و ژیان و بژێوی خۆیان بەهۆی پاشا زانیوە و فەرمانەکانی ئەویان بێ کەموکوڕی ئەنجامداوە و سەرپێچی کردن لەفەرمانەکانیان بەگوناحێکی نەشیاو بۆ بەخشین و هۆکاری بەدبەختی لەقەڵەمداوە. رستەی (چ فەرمانی یەزدان، چ فەرمانی شا) لەیادگارییەکانی ئەو دەورەیە کە تا دەرکەوتنی ئیسلامیش بەکار براوە. لەئەنجامی ئەم بۆچوون و باوەڕەیە زۆربەی پاشاکانی وەك جەمشید و کەیکاوس و ... گومڕا بوون و بەڕاشکاوی بانگەشەی خوایەتییان کردووە.
پاشایەتی لەو ڕۆژگارانەدا، هەرچەند لەباوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە بەڵام وەرگرتنی ئەو پۆستە و دانیشتن لەسەر تەختی پاشایەتی بەند بووە لەسەر توانایی کەسەکە و زیرەکی و بیرمەندی ئەو و لەمناڵەکانی پاشا هەرکام توانیبێتی تواناییەکانی خۆی بسەلمێنێت، پاشایەتی گرتۆتەدەست و لەئەنگەری زۆری مناڵەکانی پاشا، وڵات لەنێوان ئەواندا دابەش کراوە، ناوی

پاشای گەورە وەك پاشای کۆچ کردوو ماوەتەوە و سیلاح و تاج و تەختی پاشایەتی لای سەردارلن و سەرکردە و پاڵەوانەکان، لەشوێنێکی تایبەت پارێزراوە، تا ئەوەی یەکێکیان لەبنەماڵەی پاشایەتی، تەنانەت ئەگەر منالی کچەکانی پاشا، بووبێت، دۆزیبێتەوە.

پاشای نوێ هەرچەند لەگەڵ پاشای کۆچکردوو، چەندین کەسیان لەنێواندا بووە، بەڵام بەهۆی توانایی و لێهاتوویی، ئەویان بەکوڕی پاشای کۆچکردوو ناو بردووە و بەهەمان شێوە منالە نەشیاوەکانی پاشایان، بەمنالی ڕاستینەی ئەو یا شیاو بۆ وەرگرتنی تەختی پاشایەتی نەزانیوە.

((پسر کو ندارد نشان از پدر

تو بیگانه خوانش مخوانش پسر

واتاکەی: کوڕ ئەگەر نیشانەکانی باوکی تیا بەدی نەکرێت، تۆ بەبێگانەی بزانە نەك بەکوڕی باوك.

پێشدادییەکان باوەڕیان وابوو ئەگەر پاشا بمرێت بێ ئەوەی کوڕێکی شیاو لەدوای خۆی بەجێبهێڵێت، لەم جیهانە بەکەمکوڕی کۆچی دوایی کردووە. بۆیە ڕۆحی ئەو لەجیهانی ئەرواح، و لەناو وڵاتەکەی و بەتایبەت لەنزیك کۆشکەکەی دەمێنێتەوە و چاوەڕوان دەبێت تا ئەوەی کەسێکی شیاو لەپشتی خۆی بۆ پاشایەتی هەڵدەکەوێت و ڕۆحی پاشا دەچێتە ناو گیانی ئەو کەسە و ئارام دەگرێت و ئەو منالە دوای گەشە کردن و باڵغ بوون، دەبێتە کەسێکی شیاو و لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنیشێت.

دوای ئەم پێشەکییە، دەڵێین: بەهەمان شێوە کەپێغەمبەری یەکەم کۆچی دوایی کردووە و تا دەرکەوتنی پێغەمبەری دوای خۆی، هەموو ڕووداوە مەزهەبییەکان بەناوی پێغەمبەری یەکەم ئەنجامدراوە، پاشایەتیش بەمشێوەیە، تا دەرکەوتنی پاشای نوێ،، هەموو کاروبارەکانی وڵات، جەنگ، ئاشتی، شادی، و هەموو کێشە و بابەتەکانی پەیوەست بەپاشایەتی، بۆ پاشای کۆچ کردوو گەڕاوەتەوە و بەناوی ئەو ئەنجامدراوە چوونکە ڕۆحی ئەویان لەهەموو شوێنێك بەبینەری کارەکان زانیوە.

شێمانەی ئەوە دەکرێت سەرچاوەی هەڵەی مێژوونووسان سەبارەت بەتەمەن یا ماوەی پاشایەتی، پاشاکانی ڕابردوو، ئەم باوەڕ و بۆچوونە بێت کەمێژوونووسان گرنگی ئەوتۆیان پێنەداوە و ڕەچاوی ئەم خاڵەیان نەکردووە و تەمەن یا ماوەی پاشایەتی پاشاکانیان زۆر زیاتر لەتەمەنی ئاسایی نووسیوە. بۆ نموونە پاشایەتی گیومەرس کە لەساڵی ۳۳٤۱ پێش زایین دەرکەوتووە، دەستەیەك بەسی ساڵ و دەستەیەك بە چل ساڵ ئامارەیان پێداوە و تەمەنی ئەویان بە سێ سەدە و نیو خەملاندووە. ئەم ماوە نائاساییە، بەپێچەوانەوەت لای ئەو

کەسانەی لەو ڕێ و ڕەسمە و یاسای سەرەوە ئاگادار نەبن، نەك دوور، بەڵکو وەك درۆ دێتە بەرچاو بەڵام دوای لەبەر چاو گرتنی ئەوەی باسمان کرد، چیتر گومان نامێنێتەوە و بەدڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کەگیومەرس سی ساڵ پاشایەتی کردووە و مردووە. بەمپێیە ماوەی پاشایەتی ئەو سێ سەدە و نیوە و کاتێك ئەم ماوەیە لەگەڵ دەرکەوتنی هوشەنگ کە لەپشتی سیامەکە، بەراوەرد بکەین، ڕاست دەبێت چوونکە هوشەنگ لەساڵی ٢٩٩٣پ.ز لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت و ماوەی نێوان ئەم دوو پاشایە (گیومەرس و هوشەنگ) سێ سەدە و نیوە یانی ٣٤٨ (دوو ساڵ کەمتر لەسێ سەدە و نیو). بەڵام دوو ساڵ لەم جۆرە بابەتانەدا گرنگییەکی ئەوتۆی نییە.

هەروەها مێژوونووسان نووسیویانە هوشەنگ ٤٠ ساڵ پاشایەتی کردووە. ئەگەر مێژووی دەسپێکردنی پاشایەتی هوشەنگ کەساڵی ٢٩٩٣پ.ز بووە و لەگەڵ پاشایەتی تەهمورس کە لەساڵی ٢٩٥٣ پ.ز بووە، بەراوەرد بکەین، دەبێتە چل ساڵ.

بەمپێیە پاشایەتی تەهمورسیان بەسی ساڵ لەقەڵەمداوە و تەمەنی ئەویان بەدووسەد ساڵ خەمڵاندووە. کاتێك سەیری دەسپێکی پاشایەتی ئەو دەکەین (ساڵی ٢٩٥٣پ.ز) و لەگەڵ دەرکەوتنی جەمشید کە لەساڵی ٢٧٩٥پ.ز، لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە، دەبێتە ١٩٨ ساڵ و دووبارە دوو ساڵ کەمتر لەدووسەدە و گرنگی ئەوتۆی پێنادرێت.

دەستەیەك پاشایەتی جەمشید بە٧٠٠ ساڵ و دەستەیێك بە٦٠٠ ساڵیان زانیوە. ئەگەر مێژووی دەسپێکردنی پاشایەتی ئەو لەساڵی ٢٧٩٥پ.ز لەگەڵ مێژووی دەسپێکردنی فەرەیدون لەساڵی ٢٢١٧پ.ز بەراوەرد بکەین دەبێتە ٥٧٨ ساڵ کە لەبۆچوونی دووەم نزیکترە (٦٠٠ ساڵ). پاشایەتی زوحاك لەبەر ئەوەی عەرەب و لەنەژادی ئاریان نییە، گرنگی پێنادرێت.

پاشایەتی فەرەیدونیان بە٥٠٠ ساڵ لەقەڵەمداوە. لەساڵی ٢٢١٧پ.ز کەمێژووی دەسپێکردنی پاشایەتی ئەوە تا ساڵی ١٧١٧پ.ز کەمێژووی دەسپێکردنی پاشایەتی مەنوچێهرە و دەبێتە ٥٠٠ ساڵ.

پاشایەتی مەنوچێهریان بە ١٢٠ ساڵ لەقەڵەمداوە. لەدەسپێکردنی پاشایەتی ئەو لەساڵی ١٧١٧ پ.ز تا پاشایەتی نەوزەر لەساڵی ١٦٣٧ دەبێتە هەمان ١٢٠ ساڵ؟

پاشایەتی نەوزەریان بە ٧ ساڵ نووسیوە. دوای حەوت ساڵ پاشایەتی، لەتورانییەکان شکست دەخوات و بۆ ماوەی سێ سەدە و نیو، لەلایەك ئاریانی ئێران لەگەڵ ئاریانی توران و لەلایەکی دیکە لەگەڵ کەلدە و ئاشور، سەرقاڵی جەنگ بوون. ماوەیەکیش کەوتوونەتە ژێر دەسەڵاتی کەلدە و ئاشور تا ئەوەی لەساڵی ١٢٥٢پ.ز ئەفراسیاب ئەمیرەی پشەنگ،

لەمناڵەکانی تور، لەسەر تەختی پاشایەتی ئێران دانیشت. دواتر زاب (زو) کوڕی تەهماسب لەنەژادی مەنوچێهر لەساڵی ١٢٠٠پ.ز دەرکەوتووە و لەساڵی ١١٩٦پ.ز گرشاسپی برازای زاب، لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشتووە. ئەویش ٩ ساڵ پاشایەتی دەکات و دەمرێت تا ئەوەی لەساڵی ٨٥٣پ.ز، سیلسیلەی کیان دەردەکەێت.

ماوەی پاشایەتی پیشدادییەکان، لەدەرکەوتنی گیومەرس تا دەرکەوتنی کەیقوبادی کورد کەیەکەم پاشای سیلسیلەی کیانە، نزیکەی ٢٤ سەدە و نیو درێژەی کێشاوە. بەمشێوە چیتر جیاوازی و کێشە لەسەر ماوەی پاشایەتی پاشاکان، نامێنێت و جگە لەم ڕێگە چارە هیچ ڕێگەیەکی دیکە بۆ چارەسەر کردنی ئەم کێشە مێژوویە لەئارادا نییە.

سەبارەت بەبارودۆخی گشتی سنە (ئەردەڵان) لەخۆگری پێشەکییەك و سێ بەند

پێشەکی

دوای ئەوەی کوردان لەئەنجامی بانگێشت کردنی کوروشی مەزن بۆ ئیکباتان، بەوشێوەی لەکۆتاییەکانی بەرگی یەکەم ئامارەمان پێدا، تارویۆ و شەرافەت و سەربەخۆیی خۆیان لەدەستدا و دەوڵەتی ئێران دامەزرا، هێدی هێدی، ئەتەوەی کورد لەناو وشەی ئێراندا توایەوە و هەموو کردەوە و چالاکییەکانی کورد لەژێر ناوی ئێران و ئێرانی بوون، شاراوە مایەوە. ڕووداوێکی شیاوی ئامارە پێدان بەناوی کورد، لەمێژوودا تۆمار نەکراوە، یانی ئەوەی کردوویانە بۆ ئێران و بەناوی ئێران بووە.

تا ئەوەی لەناوەڕاستەکانی سەدەی چواری کۆچی، یانی سالی ٣٥٨ کۆچی، ئارەزووی پاشایەتی و دەسەلات دووبارە لەمێشکی حەسنەویە کوڕی حسەینی دەینەوەری ژیاوە و دژی ڕوکن ئەلدەولە حەسەن کوڕی بویە کەدووەمین پاشای بنەماڵە بویەیە، ئالای شۆرشی بەرز کردەوە.

ڕوکن ئەلدەولە لەسالی ٣٥٩ کۆچی، سوپایەکی گەورەی بەفەرماندەیی یەکێك لەسەرکردەکانی بەناوی ئیبن عەمید، وەزیری خۆی، بۆ سەرکوت کردنی کوردان ڕاسپارد. حەسنەویە چەند کەسێکی بەنوێنەرایەتی خۆی، ناردۆتە لای کوڕی عەمید و کێشەکە بەئاشتی چارەسەر کراوە. دوای مردنی حەسنەویەی (باوك) کوڕەکەی لەسالی ٣٦٩ کۆچی، جێگەی باوکی گرتۆتەوە و بەڕاپەڕاندنی کاروباری حکومەتەکەی سەرقاڵ دەبێت. لەسالی ٣٨٨ وەك کەسێکی شکۆدار دەردەکەوێت و لەلایەن دیوانی بەغداد، نازناوی ناسرئەلدەولەی پێبڕا و هەموو دیاری دەینەوەر تا ئەهواز و ناوچەکانی خوزستان و بروجێرد و ئەهاوەند و ئەسەد ئابادی خستۆتە ژێر دەسەلاتەوە و دووبارە ئەمامی سەربەخۆیی لەناو دڵی کوردان جارێکی دیکە گەشە دەکات و سەرۆکە کوردەکان لەهەموو ناوچەکانەوە دەکەونە جموجۆڵ.

دواتر لەناوەڕاستی سەدەی شەشەمیش، سوڵتانەکانی بنەماڵەی بویە دەردەکەون و ئالای سەربەخۆیی بەرز دەکەنەوە و شەرافەتی تالانکراوی کورد و مێژووە پڕ بەهاکەیان،

کەلاپەڕەکانی مێژوو شایەتییەتی، بۆ نەتەوەی کورد ئامادە دەکەنەوە بەشێوەیەک دەتوانین بڵێین قۆناغی سوڵتان سەلاح ئەلدینی ئەیوبی، بەقۆناغی ژیانەوەی نەتەوەی کورد بزانین کە لەباشوری قەوقاز تا سەنعا (یەمەن) لەباکور بۆ باشور و لەدیجلە تا (تەرابلوس) ڕۆژئاوا، بەشێوەیەکی سەربەخۆ و بەتەواوی لەژێر دەسەلاتی ئەو سوڵتانەدا بووە.

حاج شێخ ڕەزای تاڵەبانی لەوەسفی ئەودا دەڵێت:

(ئەی عەرەب ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم، ئەفزەڵن ئەمما

سەلاح ئەلدین کەقودسی گرت، لەزمرەی کوردی بابان بوو

عوومی شەهریاران و سەلاتینی فەرەنگستان

لەڕەغب و ستوەتی ئەوشێرەدا گشت هەراسان بوو)).

سەڵتەنەتی بنەماڵەی بویە لەساڵی ٥٥٥ تا ٨٦٠ کۆچی درێژەی کێشاوە.

کاتی هێرش و تالأنکاری مەغۆل و تاتار، کەسەرزەمینی ئیسلامیان لەڕۆژهەلأت تا ڕۆژئاوا وێران و تالأنکرد و بنەماکانی شارستانییەتیان لەناو برد، سەرزەمینە کوردەکانیش وەک ناوچە ئیسلامییەکانی دیکە، گرفتاری تالأن و کاولکاری مەغۆلەکان بوون و جارێکی دیکە ویستی سەربەخۆیی کوردان لەناوچووە. تەنیا ئەوە بۆ کورد ماوەتەوە کە لەناخەوە هەستی سەربەخۆیی خۆیان لەدەست نەداوە.

بەم دواییانە کەدەوڵەتی ئێران زاڵبوو، شا ئیسماعیلی سەفەوی لەساڵی ٩١٢ کۆچی، لەکاتی گەڕانەوە لەگرتنی دیاربەکر، بەشێکی کرماشان و سنە و ناوچەکانی دیکەی داگیر کردووە و پەیوەستی ولأتەکەی خۆی کردووە بەلأم بەشێکی گەورە لەخاکی کوردستان لەژێر دەستی میرەکوردەکاندا ماوەتەوە. دەستەیەکیان هاوشێوەی ئەتەوە و خێڵ لەگەڵ ژێردەستەکانی خۆیان هەڵسوکەوتی کردووە و ڕێگەی سازانیان گرتۆتەبەر. دەستەیەکی دیکە بەپێی پێویستییەکانی ڕۆژگار و سەرزەمینەکەیان، مەبەستی پاراستنی سەربەخۆیی خۆیان کردووە و بەردەوام ئامادەی بەرگری کردن لەولأتەکەیان بوون و ڕێگەیان بەدەستدرێژی کەران نەداوە.

ئەم بارودۆخە تا سەرەتاکانی سەدەی دەی کۆچی بەردەوام بووە تا ئەو کاتەی سوڵتان سەلیمی تورک، دژی شا ئیسماعیلی سەفەوی، ئاگری جەنگ هەڵدەگیرسێنێت. لەم جەنگەدا میر و سەرۆک کوردەکان ڕق و کینەی دێرینەیان لەدەستبەسەردا گرتنی کرماشان و سنە و

ناوچەکانی دیکە بەدەستی پاشای ئێران، لەدڵدا بوو. حەکیم ئیدریسی بەدلیسی بەنوێنەرایەتی سوڵتان سەلیم بەڵێنی گەڕاندنەوەی ئەو ناوچانەی داوە. ئەم دوو هۆکارە بۆتە هۆی ئەوەی میرە کوردەکان بەزۆری پەیوەستی سوڵتان سەلیم بن بەلام لەئەنجامی ئەم رووداوە، کوردەکان فریویان خواردووە و کەم کەم، بەها نیشتمانییەکان و سەربەخۆیی نێوخۆیی کوردان، لاواز بووە.

لەگەڵ ئەوەی کورد و پارس، وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، هەردوو هاودەرد و هاونەژادن و دەگەنەوە بەیەك پشت. لەمەزهەب و ئایینیش پێش ئیسلام، هەردووك شوێنکەوتەی ئایینی زەردەشتی بوون. دوای ئیسلامیش هەردووك برایانە لەژێر ئالآی ئیسلامدا ژیانیان بەسەر بردووە، بەلام بەداخەوە لەگەڵ ئەم پەیوەندییە نزیکەدا، بەدبەختییەکی دیکە داوێنی ئەم دوو نەتەوە هاونەژاد و هاو ئایینەی گرت و لەسالی ٩٠٧ کۆچی، لەئازەربایجان، کێشە نێوخۆییەکان پەخەی بەم دوو نەتەوە گرت و بوار بۆ خۆتێهەڵقورتاندن و دەستێوەردانی بیانییەکان ئامادە بوو و سەرئەنجام توانییان ئاگری شەڕی مەزهەبی لەنێوان ئەم دوو نەتەوەدا هەڵگیرسێنن بەوەی ئێران مەزهەبی شیعەی هەڵبژارد و بەشێکی زۆر لەکوردەکان لەسەر مەزهەبی سوونی مانەوە. تا ئەوەی گلەیی و گازندەکان کەشیاوی چارەسەر کردن بوو، بەتەواوی لەبیرکرا و ناکۆکییە ماڵوێرانەکەران جێگەیان گرتەوە.

ئاشکرایە دوای ئەوەی دەوڵەتی ئێران لەترۆپکی کۆمەڵگای ئیسلامی هاتەخوار، هەنگاوی بەرەوهەڵدێری شیعەگەری و سوونیگەری هەڵگرت. لەگەڵ ئەوەدا دەستەیەکی بوێری کورد کەزیاتر لەدە ملیۆن کەس دەبن، لەگەڵ هەموو پەیوەندییەکان و تێکەڵ بوونیان لەگەڵ پارسەکان کەشان بەشانی پارسەکان، لەسەرکەوتنەکانی کوروشی مەزن بەشدار بوون و بەرەو پێش دەڕۆشتن، لەناکاو لەوڵاتی ئێران دابڕان و پەیوەستی دەوڵەتی تورکیا بوون. ئایا سەرکردە و سەرۆکەکانی کورد و پارس بیری لەوە ناکەنەوە کەپێغەمبەری ئیسلام دوو مەزهەبی نەبووە؟ ئەگەر شیعە بووە، سوونی چی دەڵێت، ئەگەر سوونی بووە، شیعە چی دەوێت؟ بۆ لەخەویی بێ ئاگایی خەبەریان نابێتەوە و بڕیارێکی بەبڕشت ناگرن و دەمارگیری کوێرکوێرانەی خۆیان پشتگوێ ناخەن و ڕاستی ئیسلام بەو شێوەی لەسەردەمی خەلیفەکان باو بووە و لەڕووی قورئان و حەدیسە ڕاستەکان کەوەك ئەمانەتی خوایی و خاوەنی شەریعەتن، فێری خەڵکان ناکەن و ڕۆحی شای شاکانی ئێران نادرشا، بەڵکو پاکی هێنەری

ئایینی ئیسلام، لەم کردەوە خواپەسەندانە شادمان ناکەن.

دەگەڕێینەوە بۆ بابەتەکەی خۆمان. دوای ئەوەی سوڵتان سەلیم هەستی بەئەنجامە کاریگەرەکانی جیاوازی مەزهەبی کرد و بینی ئەم پێشهاتە گرانباییە، لەبەرژەوەندی ئەودایە، بێ دوودڵی، لەدوورودوگای ئاماسیە، حەکیم ئیدریسی بەدلیسی کەرلزداری نهێنییەکانی ئەوبوو، و لای کوردەکان بەهۆی پێگەی زانستی بەرزی و بەهۆی هاوزمانی و هاونەژادی لەگەڵ کوردەکان پێگەیەکی بەرزی پێبڕابوو، بۆ لای میر وسەرکردە کوردەکان نارد. حەکیم ئیدریس، بەپشت بەستن بەڕاشکاوی وپاراوی زمان و بەڵێنی دیاری و پادشتەکان و ناردنی دیاری بۆ میر و سەرۆکەکان، هاوکاری کوردانی بۆ سوڵتان سەلیم بەدەست هێنا و لەجەنگی ناسراوی چاڵدیران، ساڵی ٩٢٠ کۆچی، شکستێکی شەرمێنەریان بەسەر سوپای سەفەویدا سەپاند کە لەمێژووەکاندا ئاماژەی پێدراوە.

مێژووی تورکان، ئەم ڕووداوەیان وەك کلیلی کاریگەری عوسمانییەکان لەناسیای ناوەڕاست لەقەڵەمداوە و نازناوی خەلافەتی ئیسلامی لەکاتی گرتنی میسر، لەئەنجامی ئەم سەرکەوتنەوە بەدەستهات. دوای ئەم سەرکەوتنە بوو کەدەوڵەتی عوسمانی تورکیا، شکۆ و مەزنی و دەسەڵاتی فراوان بوو.

سوڵتان سەلیم بەهۆی حەکیم ئیدریس، لەگەڵ میرە کوردەکان، بەپێی ئەم مەرجانەی خوارەوە، پەیمانی بەست:

یەکەم ئەوەی کە: میرە کوردەکان وەك هەمیشە میرنشینەکانی خۆیان بەڕێوەببەن و مافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆیان نەبێت.

دووەم ئەوەی کە: هەرکات دەوڵەتی تورکیا لەگەڵ یەکێك لەدەوڵەتە زلهێزەکان گرفتاری جەنگ ببێت، میرە کوردەکان دەبێت بەکەرەستە جەنگییەکانی خۆیان، سوپایەکی سەربەخۆ بۆ هاوکاری دەوڵەتی تورکیا بنێرن.

سێیەم ئەوەی کە: هەرکام لەمیرە کوردەکان ساڵانە بڕێك پارە وەك دیاری بەخەزێنەی دەوڵەت پێشکەش بکەن.

لەئەنجامی ئەم بەڵێننامە کەهاوشێوەی پەیماننامەیەك بوو، سەرۆکایەتی تورکان بەسەر کورد سەپێنرا و سەلمێنرا و سوڵتان سەلیم بۆ بەهێز کردن و سەقامگیر کردنی ئەم پەیماننامە، دیاری و پێشکەشی و خەلاتی گرانبایی بۆ میر و زانا کوردەکان ڕەوانە کرد.

خودی حەکیم ئیدریسی بەدلیسی کەهۆکاری سەرەکی بەستنی ئەم پەیماننامە بوو، شمشێرێکی جەواهیر نیشان و دوانزە هەزار دوقەی زێڕ و فەرمانی وەرگرتنی بڕە پارەیەکی مانگانەی پێبڕا.

ئەم پەیماننامە، بەکلیلی پێشکەوتنی تورکەکان لەئاسیا و سەرچاوەی کاریگەری و دەسەلاّتی تورکیا لەجیهانی ئیسلامی لەقەڵەم دەدرێت کەبەپێچەوانەوە بووە هۆکاری ئەمانی شەرافەتی کورد و هۆکاری بەدبەختی کوردان. لێرە بەدواوە دەرگای بەدبەختی و ڕیسوایی لەسەر ژیانی ئەم دەستەیە (کورد) ئاوەلاّ بوو.

لەساڵی ١٣٢٥ کۆچی، ئامارەی پێدەدەین، عەبدولڕەحمان پاشای بابان، لەسلێمانی دەرکەوت و و سلێمانی و ناوچەکانی دەوروبەری خستە جموجۆڵ و لەگەڵ تورکەکان و سنورنشینانی دەوروبەر، چەندین جەنگ و پێکدادانی ئەنجامدا و بەردەوام سەرکەوتنی بەدەست دەهێنا تا ئەوەی دوای دوو ساڵ فەرمانڕەوایی، لەیەکێك لەجەنگەکان دەکوژرێت و ناوبانگ و مەبەستەکانی بوونە خۆڵەمێشی دوای ئاگر.

دواتر لەساڵی ١٢٣١، ئەحمەد پاشای بابان، برازای عەبدولڕەحمان پاشای بابان، دەردەکەوێت و لەگەڵ تورکەکان ئاگری جەنگ هەڵدەگیرسێنێت و تا ناوچەکانی بەغداد پەیوەستی سنووری خۆی دەکات. ئەوەندەی نامێنێت شکست بەسوپای تورکەکان بێنێت کەچارەنووس یەخەی دەگرێت و پەیوەستی مامی دەبێت.

دووبارە لەساڵی ١٢٣٩ کۆچی، میر بەدرخان، کەهەرژنە بەهار لەساڵەکانی تەمەنی تێپەڕی کردبوو، فەرمانڕەوایی جەزیرە و بۆتانی گرتەدەست. بڕیاری ئەوەیدا سەربەخۆیی بەمیرنشینەکەی خۆی بدات و لەژێر دەسەلاّتی تورکان بێتەدەر. بۆ گەیشتن بەم مەبەستە نوقمی دەریای بیرکردنەوە دەبێت و دەگاتە ئەو ئەنجامەی کەهۆکاری شکستی کوردان لەتورکان، لەبەر کەمی ژمارە نییە بەڵکو دوو هۆکاری دیکەی هەیە:

یەکەم: نەبوونی یەکێتی لەنێوان هێزە کوردەکان.

دووەم: نەبوونی کارخانە و کارگە بۆ دروستکردنی تەقەمەنی و کەرەستەکانی جەنگ.

بۆ ئەم مەبەستە، میری ئامارە پێدراو، لەژێر ناوی ڕزگار کردنی گەلی کورد، نوێنەرەکانی بەناوچە کوردنشینەکاندا بلاّو دەکاتەوە و سەرۆك و میر کوردەکان بۆ یەکگرتنێکی گشتی بانگێشت دەکات. سەرۆکە کوردەکان لەبەر ئەوەی لەسیاسەتە فریودەرەکانی تورکیا وەڕەز و

بێزار بوون، وەڵامی بانگێشتەکەی دەدەنەوە و بۆ ئەم مەبەستە ئامادە دەبن.

لەو سەرکردانەی ئەم پەیماننامەیان واژۆ کرد، دەتوانین ناوی ئەم کەسانە ببەین:

لەسەرۆکەکانی وان: مستەفا بەگ، دەرویش بەگ، مەحمود بەگ.

لەسەرۆکەکانی هەکاری: نورئەللە بەگ، فەتاح بەگ

لەسەرۆکەکانی خیزان: خالید بەگ.

لەسەرۆکەکانی موش: شەریف بەگ.

سەرۆکی عەشیرەکانی قارس و ئاجریش، حەسەین بەگ، یەکێك بوو لەئەندامەکانی ئەم پەیماننامە. لەزاناکانی موسڵیش، شێخ محەممەد، لەزاناکانی زاخۆ، شێخ یوسف بەبانگێشت کردن و ئاگادار کردنەوەی خەڵکان هەستاون و بەهەموو ناوچە کوردییەکاندا گەڕاون. لەهەموو شوێنێك بەوتارە هەستبزوێنەکانی خۆیان، خەڵکیان بۆ بەشداری کردن لەم پەیمانە پیرۆزە هانداوە. زۆربەی سەرۆکەکان بێ مەرج بۆ بەستنی ئەم پەیماننامە ڕازی بوون. ئەمیر ئەردەڵان، خوسرەوخانی ناکام، کوڕی ئەمان ئەللە خانی فەرمانڕەوای سنە، وەڵامی ئەم پەیمانە پیرۆزەی داوەتەوە و دوای ئاسوودە بوون لەبەستنی پەیماننامەکە، ئەم ئەمیرە سەرقاڵی ئامادە کردنی چەك و تەقەمەنی پێویست بووە و لەقەزای جەزیرە، دوو کارگە، یەکیان بۆ دروست کردنی باروت و یەکی دیکە بۆ دروست کردنی تفەنگ، دادەمەزرێنێت. جیاواز لەوە دەستەیەك لەخوێندکارەکان لەسەر خەرجی خۆی، ڕەوانەی ئەورووپا دەکات تا زانستی دروست کردنی چەك و تەقەمەنی و چالاکییە جەنگییەکان فێر ببەن. دواتر دەستەیەك ڕادەسپێرێت هونەری کەشتی ئاژوتن بۆ دەریاچەی وان فێر بێن.

لەم کاتەدا، دەستورییەکانی ئاونە، لەدانی ماڵیات بۆ خەزێنەی ئەمیر، خۆیان بەدوور دەگرن. ئەمیر دە هەزار چەکدار بۆ سەرکوت کردنی ئەوان ڕەوانە دەکات و بەتەواوی سەرکوتیان دەکەن. لەم ناوەدا، یانی لەساڵی ١٢٤٨ تا ساڵی ١٢٥٨ کۆچی، لەناوچەکانی هەکاری، ڕەواندز و توری عابدین، چەندین جەنگی دیکە لەنێوان هێزە کوردییەکان و تورکەکان ڕوویدا. شۆڕشی محەممەد پاشای کۆرە لەم ڕۆژگارەدا بوو. هەروەها شۆڕشی شەریف خان، ئەمیر بەدلیس، دژی تورکەکان لەساڵی ١٢٤٩ ڕوویدا.

هەواڵی ئەم ڕووداوانە بەدەوڵەت و دیوانی تورکان دەگات. بەتایبەت ناوبانگی دەسەڵاتی بەدرخان بەگ لەسەرزەمین و ناوچەکانی دەوروبەر بڵاو دەبێتەوە و دەوڵەتی تورك ترس و

نیگەرانی لێ دەنیشێت. سەرەتا مەبەستی ئەوەیان کردووە، ئەندازە و ئاستی هێز و دەسەڵاتی میر بەدرخان بزانن و دواتر بۆ نەهێشتنی ئەم مەترسییە سوپا رەوانە بکەن. بۆ ئەم مەبەستە سەرەتا دوو کەسی بەکرێگیراو لەئاستانە و دیاربەکر، بۆ لای ئەمیر بەدرخان دەنێرن تا بەپەند و ئامۆژگاری ناچاری بکەن واز لەخەیاڵی یەکگرتووی کورد بێنێت و بەپاداشت و ئەو بەرژەوەندییانەی لای تورکان دەستی دەکەوێت، هیواداری بکەن و بەهەر جۆرێك بووە بۆ ڕۆشتن بۆ بابی عالی ناچاری بکەن.

پێشنیار و وتەکانی ئەو دوو کەسە کاریگەری لەسەر میر دانانێت و ڕازی نابێت بەوەی بەحەز و ویستی خۆی میرنشینەکەی بەجێ بێڵێت و بەدەستی خۆی چرای بنەماڵەکەی بکوژێنێتەوە. دوای یەکسال پێداگری ئەو دوو کەسە و پەیوەندی و ناردنی چەندین نامە و بێ ئەنجامی هەڕەشە و گوڕەشەکان، سەرئەنجام میر وەڵامی نە، بەبانگێشتەکەیان دەداتەوە و پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تورك دەپچڕێنێت وسەرقاڵی ئامادە کردنی سوپا و چەك و تەقەمەنی دەبێت و ئاڵای سەربەخۆیی هەڵدەکات و بەناوی خۆیەوە سکە لێدەدات. لەڕوویەکی سکەکە، میری بۆتان بەدرخان و لەڕووەکەی دیکە، ساڵی ١٢٥٨ کۆچی، نەخش دەبەستێت و سەرکەوتنەکانی خۆی لەلای ڕەواندز و موسڵ تا شاری وان درێژە پێدەدات و قەڵای سنجار و شاری سەعرەد وێران و شاری سیورك تا ناوچەکانی دیاربەکر پەیوەستی سنووری میرنشینەکەی دەکات.

لەم ناوەدا شۆڕشێك لەموسڵ ڕوودەدات. بەخێرایی سوپاکەی خۆی لەسنوری سیورك و دیاربەکر بەجێدێلێت و ڕێگەی موسڵ دەگرێتەبەر و دووبارە ئەمنیەت و ئارامی بۆ ئەو شارە دەگێڕێتەوە و لەوێوە ڕێگەی ناوەندی دەسەڵاتەکەی خۆی لەجەزیرە دەگرێتەبەر. لەم گەشتەدا، دەست بەسەر ورمێیش دەگرێت. هەموو ئەم ڕووداوانە بەدەرباری تورکان دەگات و ئاگری تووڕەیی سوڵتان بڵێسە دەسەنێت. لەبەر ئەمە سوپایەکی گەورە لەتورکەکان بەفەرماندەیی عوسمان پاشا بۆ سەرکوت کردنی ئەمیر بەدرخان ڕەوانە دەبێت. فەرماندەی پێشەنگی ئەم سوپایە، عومەر پاشا و فەرماندەی پاشکۆی سوپاکە، سەبری پاشا بووە. لەنزیك ورمێ، جەنگ لەنێوان دوو دەستەکە ڕوودەدات و دوای جەنگێکی قورس، میر بەدرخان سەرکەوتن بەدەست دێنێت. لەم کاتەدا میر هەوڵی پێدەگات کەفەرماندەی پاشکۆی سوپاکەی بەناوی عیزەدین شێر کەیەکێکە لەخزمەکانی خۆی، پەیوەستی

تورکان دەبێت و بەهاوکاری هێزە تورکەکان دەڕوانە ناو جەزیرە کەناوەندی دەسەڵاتەکەی میر بەدرخانە.

بیستنی ئەم هەواڵە و مەترسییە چاوەڕوان نەکراوەکان، میر پەرێشان دەکات و هێزەکانی خۆی دەکاتە دوو دەستە. یەکێک لەناوچەکانی ورمێ و لەبەرابەر سوپای تورک جێگیر دەکات کەپاشەکشێیان کردبوو و دەستەکەی دیکە هەڵدەگرێت ورێگەی جەزیرە دەگرێتەبەر. دوای جەنگێکی قورس دووبارە میر سەرکەوتن بەدەست دێنێت و هێزەکانی تورک و عیزەدەلدین شێر ڕیسوایانە شکست دەخۆن و لەگەڵ زەرەر و زیانی زۆر، ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. بەڵام بەداخەوە عیزەدەلدین شێر لەکاتی هەڵاتن لەگەڵ تورکەکان پەیوەستی سوپای تورک لەنزیک ورمێ دەبێت و بەخێرایی پەیام بۆ کەسانی بنەماڵەکەی بەناو سوپاکەی میر دەنێرێت کەمیر بەدرخان کوژراوە و تورکەکانیش دەستیان بەسەر جەزیرەدا گرتووە و ئەگەر بەخێرایی پەیوەستی سوپای تورک نەبن، هەموویان سزا دەدرێن. ئەم هەواڵە دەست و پێی سوپای ئەمیر سست و لاواز دەکات و شەولنە بڵاوەی لێدەکەن.

دوای بڵاوبوونەوەی سوپا لەبەرەی ورمێ، عیزەدەلدین شێر لەگەڵ هێزەکانی تورک، بەخێرایی بۆ جەنگی میر دەگەڕێنەوە. میر کە لەڕووداوەکە ئاگادار دەبێتەوە، بەناچاری جەزیرە بەجێدێڵێت و لەقەڵای ئەروخ سەنگەر دەگرێت. هێزەکانی تورک و عیزەدەلدین شێر بۆ ماوەی نۆ مانگ بەشەڕ و جەنگ و گەمارۆی قەڵاکە سەرقاڵ دەبن.

سەرەنجام خواردن و تەقەمەنی ڕوو لەکەمی دەکات. میر بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش دەکاتە سەر تورکان بەڵام چارەنوس ئەمجارە هاوکاری ناکات و شکست دەخوات.

دواتر لەساڵی ١٢٩٨، حەسەین کەنعان پاشا و عوسمان پاشا، لەمناڵەکانی میر بەدرخان، مەبەستی بەدیهێنانی ئاواتە بەدینەهاتووەکانی باوکیان دەکەون و لەناکاو دەڕۆنە ناو جەزیرە و دەست بەسەر هەموو دامەزراوە حکومییەکاندا دەگرن و دروشمی سەربەخۆیی بەرز دەکەنەوە و چەندین جەنگیان لەگەڵ هێزەکانی تورک ئەنجامداوە. زۆربەی ناوچەکان دەکەونە ژێر دەستی ئەم دوو میرە تا ئەوەی سنووری سەرکەوتن و دەسەڵاتەکەیان دەگاتە ناوچەکانی جۆڵەمێرگ، ناوەندی هەکاری، زاخۆ و عەمادییە و ماردین و مدیات و نەسیبین. برا گەورەکەیان، میر عوسمان، دامەزراندنی میرنشینەکەی ڕادەگەیەنێت و وتار بەناوی ئەو دەخوێندرێتەوە. سەرئەنجام شکستە یەک لەدوای یەکەکانی سوپای تورک و کاریگەری و

فراوان بوونی هێز و دەسەڵاتی میر عوسمان لەناوچەکە و دەوروبەر، سوڵتانی تورکیا، سوڵتان عەبدولحەمید نیگەران دەکات و بۆ ئەم مەبەستە لەجەنگ و ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ کوردەکان پەشیمان و بڕیار دەدات سیاسەتی خۆی لەگەڵ کوردەکان و بەتایبەت لەگەڵ بنەماڵەی بەدر بگۆڕێت.

یەکەم کاری ئەم سوڵتانە، ئازاد کردنی زیندانییەکانی بنەماڵەی بەدرخان بوو و بەهەموو شێوەیەك ڕێگەکانی ئاشتی لەگەڵ میرەکاندا گرتەبەر و بەڵێنی پێدان فەرمانڕەوایی هەموو ناوچە کوردییەکان بەوان بسپێرێت و ڕێگە بدات ئەوان بۆ گەیشتن بەم مەبەستە، لەگەڵ نوێنەرانی تورکی ناو ئەنجومەن گفتوگۆ بکەن. لەیەکێك لەدانیشتنەکان کەژمارەی تورکەکان لەو دانیشتنەدا لەکوردەکان زیاتر بوو، هەردوو میرەکە قۆڵبەست دەکرێن و بۆ ماوەیەك لەزینداننی ئاستانە دەمێننەوە تا ئەوەی دواتر بەنێوەنجیگەری خەڵکان و پیاوماقولان لەئاستانە مانەوە و خرانە ژێر چاودێرییەوە.

دواتر لەساڵی ١٣٠٠ کۆچی، شێخ عوبەیدالله لەقەزای شەمزینان شۆڕش دەکات و بەهەموو هێز و توانایی خۆیەوە، مەبەستی سەربەخۆیی دەگرێتەبەر. زۆری پێناچێت هێزەکانی شێخ و سوپای ئێران ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە و لەمەمان جەنگ، حەمزە ئاغا دەکوژرێت و شێخ قۆڵبەست و بۆ مەدینە دووردەخرێتەوە و لەوێ کۆچی دوایی دەکات.

دواتر لەساڵی ١٣٠٨، ئەمین عالی بەگ و میدحەت بەگ لەنەوەکانی میر بەدرخان کە لەئاستانە لەژێر چاودێریدا بوون، هەڵدێن و خۆیان دەگەیێنە تەرابوزان و لەوێ بەڕێنوێنی مستەفا نوری ئەفەندی شاملی، نامە بۆ سەرۆکە کوردەکان دەنێرن و سەرئەنجام سوپایەکی گەورە لەهێزە کوردەکان کۆدەکەنەوە و بەفەرماندەیی خۆیان دەگەنە گوێزلەك لەنێوان ڕێگەی ئەرزڕووم و تەرابوزان. هەردوو میرەکە لەتەرابوزان بەشێوەیەکی نهێنی پەیوەستی ئەو سوپایە دەبن بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا، مستەفا نوری ئەفەندی کەخۆی ڕێنیشاندەری میرەکان بووە، سوڵتانی لەهەموو کار و چالاکی میرەکان ئاگادار کردۆتەوە و بەفەرمانی سوڵتان، دوو هێزی گەورە لەهەردوو لاوە و لەیەك ڕۆژ ڕێگە لەمیرەکان و سوپای کوردان دەگرن. دوای جەنگێکی قورس، سەرئەنجام سوپای کوردان شکست دەخوات و پەنا بۆ چیاکانی ئەرغەنی و مەعدەن دەبەن و بۆ ماوەیەك لەو چیایە، سەرکەوتن و شکست لەنێوان کورد و تورکدا ئاڵوگۆڕ کراوە تا ئەوەی سەرئەنجام هەردوو میر ناچار دەبن خۆیان ڕادەستی سوپای

سوڵتان بکەنەوە.

دواتر، مەلا سەلیم و شەهاب ئەلدین و عەلی ئامان لەویلایەتی بەدلیس، ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە. ئاگری ئاژاوە لەکۆڵانەکانی بەدلیس خۆش دەبێت بەڵام لەماوەیەکی کەمدا سوپای تورکەکان دەگەن و شۆڕشییەکان سەرکوت دەکەن. مەلا سەلیم پەنا بۆ قونسولخانەی دەوڵەتی رووسیا لەبەدلیس دەبات و لەوێ مایەوە تا جەنگی جیهانی دەستی پێکرد. هێزەکانی تورك ئەم هەڵەیان قۆستەوە و هێرشیان کردە سەر قونسولخانە و مەلا سەلیمیان لەدارردا.

بەندی یەکەم. سەبارەت بەتایەفەکانی سنە

شێخەکانی مەردۆخ

سیلسیلەی شێخەکانی مەردۆخ، کەئابا و ئەژدادی نووسەرن (نووسەری ئەم کتێبە)، زۆربەیان پیاوانی زانا و خاوەنی بەهرە و کەماڵ بوون.. کەسێکی ئاسایی لەناو سیلسیلەی شێخەکانی مەردۆخ بەدەگمەن دەبینرێت، ئەگەر کەسانێکی ئەخوێندەوار لەناو ئەواندا دەرکەوتبێت، یا ئەوەی سەرقاڵی خواپەرستی و تەریقەت بوون، یا ئەوەی سەرقاڵی پیشە و بازرگانی بوون و لەپیشەکەی خۆیان سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە. بەڵام ئێمە دەمانەوێت لەئاماژەدان بەناسستی زانست و پێگە و پلەی ئەوان لەم کتێبەدا کەئەرکی هەر مێژوونووسێکە، خۆمان بەدوور بگرین لەبەر دوو هۆ:

یەکەم ئەوەی کتێبەکە درێژدادڕی تیا ئەکرێت و لەو سنوورەی بۆمان دیاریکردووە، تێئەپەڕێت.

دووەم ئەوەی بەپێنووسی نووسەر، ئاماژە بەبەهرە و پێگەی ئەوان ئەدرێت چوونکە ئەگەر ڕاستییەکان بنووسم، ئەگەری هەیە گومانی دیکە بێتە ئاراوە و ئەگەر کەمتەرخەمی بکەم، ڕێز لەیاساکانی مێژوونووسین ناگرم. بۆیە ئەو کارە بەمێژوونووسانی داهاتوو دەسپێرم:

(شبپره گر وصف کند آفتاب

می کشد از جهل به روی اش حجاب (نوسەر)

واتا: ئەگەر شەوپەرە، وەسفی هەتاو بکات، بەنەزانی خۆی پەردەیەکی بەسەردا دەکێشێت.

ماناى مەردۆخ

مەرۆدخ کە فەرەنسەوییەکان بە (کاف)ى عەرەبى مەردۆك دەینوسن و لەکتێبەکانى عەهدى عەتیق، مەروداخ نووسراوە، وشەیەکى ئاسورییە کە بەواتاى کوڕى الله یا وشەى الله یا هێماى الله یا ئایەتى الله یە[1] (ئامارەى پێدەدەین) بەلام لەئێستادا وشەى مەردۆخ ناوى گوندێکە لەگوندەکانى شام لەنزیك قەلاى بەعێزى سوێدا، پایتەختى چیاکانى دەروز، لەشانزە فەرسەخى باکورى شام.

ڕەچەڵەکى شێخەکانى مەردۆخ بۆ ئەم گوندە دەگەڕێتەوە کە باوەگەورێیان لەوێوە بۆ خاکى هەورامان کۆچى کردووە (ئامارەى پێدەدەین) بەلام لەڕۆژگارى ئەزانى دانیشتووانى بابل، بەشێوەیەکى خراپ وشەى مەردۆخیان بەکار هێنا و بتەکانیان بەمەرۆدخ ناو بردووە.

بەهەمان شێوە کە لەکتێبى (یرمیاه، پاسوقى ٥٠، سیمانى ٣) هاتووە:

((لەناو تایەفەکاندا بلاوى بکەنەوە و هەموان ئاگادار بکەنەوە، ئالا هەلکەن و مەیشارنەوە، بلێن بابل دەستى بەسەردا گیرا، بیل شەرمەزار و مەردۆخەکان شکێنران، بتەکانى شەرمەزار و لەت و پەت کران.))

مەبەست لەبیل، ئەو بتەیە دانیشتووانى بابل دەیانپەرەست و عەرەبەکان پێى دەلێن بەعل. وەك لەکتێبى ئەشعیا، پاسوقى ٤٦ سیمانى یەکەم و کتێبى یرمیاه، پاسوقى ٥١، سیمانى ٤٤ ئامارەى پێدراوە.

دواتر لەڕۆژگارى داریوش و بەختنەسر و کوروشى مەزن، دانیشتووانى بابل، وشەى مەردۆخیان بۆ بتەکان بەکار دەبرد. (خودا یا پاشا). لەدکسیۆنێر گراند لاروس، بەرگى یەکەم.ا.ر لاپەرەى ٩٢٤ هاتووە:

نووسەرانى عیبرى مەردۆخ بەمەروداخ ناو دەبەن. ناوى خواوەندێکە لەبابل کەپەرستشیان کردووە هاوشێوەى خواوەند. لەبەر ئەوەى نازناوەکەى (بل) بەماناى گەورە، سەیید، ڕەب- گەورەى زەوى، خواوەندى زەوى لەگەل خواوەندى کۆنى ئانلیل تێکەل دەکەن و بەهۆى ئەم لێکچواندنەوە، بەزۆرى شێوەى بل مەردۆخ بەکار براوە. بل (بەل) مەردۆخ یانى گەورەى زەوى، خواوەندى زەوى. ناوى گەورەترین بتى بابلە کەشوترۆك ناخونتا یا کوترو ناخونتاى پاشاى عیلام لەکاتى گرتنى بابل، پەیکەرى ئەو بتەى بۆ شوشى پایتەختى عیلام برد و

[1] - مەردۆخ وشەیەکى ئێرانییە و چاوگى وشەکە ماردوشە کە سیلسیلەیەکى پاشایەتى لەئێران بووە.

دواتر لەجەنگ دژی پاپاشەکان، دووبارە بابلییەکان بتەکەیان گەڕاندەوە.

سەرەتا گومانیان دەکرد مەرودخ، هێمای ھەسارەی مشتەرییە بەلأم دواتر پێگەی خۆریان پێدا و دواتر پێگەیان بەرزتر کردەوە هاوشێوەی هەتاوی جولن، هەتاوی بەرەبەیان و هەتاوی بەهار.

مەردوخ، دەورێکی کاریگەری لەجیهانی هەستیدا گێڕابوو. ئەوە کەبەهۆی خواوەندەکان یانی پاشاکانی بابل هەڵبژێردرا بۆ ئەوەی لەجەنگەکان دژی جنۆکە هاتووەکان لەکاووس یانی هاویە، ڕێنوێنیان بکات.

دوای کوشتنی تیمات، یانی خواوەندی گیان، لەشەڕێکی دەستەویەخە، مەردوخ، ئاسمان و زەوی بەپارچە کەرەستەی بێ ڕۆحی بتەکان، پەیوەندیدا. ئەو دەبووە نێوەنجیگەر لەنێوان خەڵك و باوکیان (ع-ئا) خواوەندی ڕاستەقینە. کەم کەم ئەرکەکانی سروشت و خواوەندەکانی دیکەیشی گرتەدەستۆ.

مەردوخ، سەرەتا لەگەڵ ئەبونابو پەیمانی بەست و لەگەڵ ئەم خودایە گوزەری کرد لەپەرستگای بابیلۆنیان، یانی بابل و بۆ پەرستگای ئاسوورییەکان، یانی نەینەوا، دوای ڕووخانی پاشایەتی ئاسوورییەکان لەساڵی ٦٠٨ پ.ز. ئەو لەگەڵ نابوپولاسار، پاشای ئاسور و ناکودونەسر، بەختنەسری دووەم، پاشای بابل کوڕی نابوپولاسار، بوو بەبەهێزترین خواوەندەکانی کلدە و کەمێك دوای ئەم ماوە، نابونائید، پاشای سەربەخۆی کلدە لەساڵی ٥٥٥ پ.ز، ڕۆحانییەکان ئەویان لەپشت مێزی بازرگانی دەرهێنا و لەسەر تەخت دایاننیشاند و هەوڵیدا خۆی بکاتە تاکە خواوەندی وڵاتەکەی بەهەمان شێوە کەئاسور لەئاسور بووە. ئاسوری هەم ناوی خواوەندێکە و هەم ناوی پاشای ئاسور. ئەم کردەوە هیچ ئەنجامێکی لێنەکەوتەوە و ڕۆحانییەکانی مەردوخ، نەتەوەکەی خۆیان دژی نابونائید هاندا. ئەو کاتە مەردوخ وەك تاکە خواوەندی بابلییەکان، مایەوە. (ئەگەر ناوەڕۆکەکەی کەمێك ئاڵۆزە، هۆکارەکەی بۆ وەرگێڕانی وشە بەوشە دەگەڕێتەوە). دواتر مەرودخ وەك نازناوێك بۆ پاشاکانی بابل بەکاربرا. هەرکەس لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنیشت، ئەویان بەمەرودخ ناو دەبرد. وەك لەکتێبی دووەمی (ملوك)، پاسوقی ٢٥، سیمانی ٢٧، فازڵ خان دەنووسێت:

((یەهویاهقین لەساڵی سی و حەوتەم ئەسیر کرا، یەهودا لەمانگی دوانزەیەم و لەڕۆژی بیست و حەوتەمی مانگ کەسەرەتای مەرۆدخی پاشای بابل لەو ساڵەی پاشایەتی خۆی

دەستپێکرد.))

سێریەهویاهقین، یەهودا لەزیندان دەهێنێتەدەر. (٢٨) وشەی خێرخوازی هێنایە سەرزمان و پێگەی ئەو لەپێگەی ئەو پاشایانەی لەبابل هاوڕێی بوو، بەرزتر کردەوە (٢٩) جل و بەرگی زیندانی گۆڕی و لەهەموو ڕۆژەکانی تەمەنی لای ئەو نانی دەخوارد. (٣٠) و ئازووقەی هەمیشەیی کە لەلایەن پاشا مەردۆخەوە بۆی دیاریکرابوو، لەهەموو ڕۆژەکانی تەمەنی، حسێبی ڕۆژانەی پێدەدرا.))

لەکتێبی یرمیاە لەپاسوقی ٥٢، سیمانی ٣١ بەمشێوەیە ئاماژەی پێدراوە. لەکتێبی ئەشعیا، پاسوقی ٣٩، سیمانی یەك و لەکتێبی دووەمی ملوك، پاسوقی ٢٠، سیمانی ١٢ ئامارژەی پێدراوە کەپاشاکانی بابل بەمەردۆخ ناوبراون. مەسعودی لەکتێبی مروج الذهب، لەپەراوێزی (تاریخی کامل) لاپەڕەی ٦٥ دەنووسێت: مەردۆخ ناوی یەکێك لەپاشاکانی بابل بووە کەپێش سەنحاریب پاشایەتی کردووە.

لەکتێبی بتپەرەستی و مەسیحییەتی ئەمڕۆیی، وەرگێرانی (العقائد الوثنیە) کەحاجی میرزای شەریعەتمەداری دامغانی لەزمانی عەرەبی بۆ فارسی وەرگێراوە، لەلاپەڕەی ٥٥ دەنووسێت: تیایدا نووسراوە کەئاشورییەکان مەردۆخ بەوشە ناو دەبەن و هەروەها وشە بەکوڕی خواوەند بەکر دەزانن و بەهۆی ئەم دۆعا، پشتیان بەمەرۆدخ بەستووە:

تۆی بەتوانا و ڕێنیشاندەر و ژیانبەخش، تۆی مێهرەبان لەنێوان خولومەندەکان، تۆی کوڕی خواوەندی بەکر، ئافرێنەری ئاسمان و زەوی و خاوەنەکەیان، کەس هاوتای تۆ نییە، تۆ مێهرەبانیت و زیندووکەرەوەی مردووانیت. وشەیان بەئافرێنەری و فەرمانڕەوای هەموو بونەوەرەکان دەزانی و جگە لەخوا هیچیان بەگەورەتر لەو نەدەزانی.

لەم ڕوونکردنەوەی سەرەوە دەردەکەوێت وشەی مەردۆخ نازناوە، سەرەتا بۆ بت بەکار براوە و دواتر بۆ خولومەندەکانی بابل و ئەوانەی بانگەشەی خواوەندییان کردووە. دواتر بۆ پاشا و سوڵتانەکانی بابل. بۆ هەر کەسێکی تایبەت کە لەم جیهانەدا پێگەیەکی بەرز و ڕێزداری هەبووبێت، نازناوی مەردۆخ بەکار براوە.

سەرئەنجام وەرگێرانی وشەکە کوڕی اللە-هێمای اللە- کلمە اللە (وشەی اللە)- ئایەت اللە یە کەهاوشێوەی (قطب -غەوس-وەتد) و هاوشێوەکانی کە لای شوێنکەوتەکانی تەریقەت بۆ ئەولیا و شێخە پێگە بەرزەکان بەکار براوە.

بووە کەدواتر ئاماژەی پێ ئەدرێت.

دووبارە لەکتێبی هەورامان هاتووە: بابا مەردۆخ، لەساڵی ٦٨٠ کۆچی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەتەمەنی نەوەد و هەشت ساڵی ژنی هێناوە و لەساڵی ٧٩٠ کۆچی، کۆچی دوایی کردووە. بەم پێیە سەد و دە ساڵ تەمەنی درێژ بۆتەوە.

لەساڵی ٧٨٨، لەرۆژگاری ئەمیر ئەسعەد ناسراو بەئەمیر جیاشا، یانی لەکاتی سەڵتەنەتی سوڵتان موراد خانی یەکەم، لەوڵاتی عوسمانی، لەسەر داوای پیر شەهریار، ئەورامی، کچی شێخ شەهاب ئەلدینی دز ئاوەری مارە کردووە، دوای دوانزە ساڵ ئەوی گواستۆتەوە ولەشەوی بووکێنی، مردووە. کوڕێکی بۆ هاتۆتە دنیا و ناوی ناوە گوشایش، دوای تەمەنی بلۆق لای شێخ حەسەنی مەولان ئاباد، کوڕی شێخ عەبدولکەریم کوڕی شێخ شەمس ئەلدین کوڕی شێخ مستەفا کوڕی شێخ حەسەنی یەکەم کوڕی شێخ زەکەریای موهاجیر، زانستی کۆکردۆتەوە و دواتر گەڕاوەتەوە بۆ ئەورامان و بەمەولانا گوشایش ناوبانگی دەرکردووە.

مەولانا گوشایش لەساڵی ٨٤٢، دەستی بەبڵاو کردنەوەی یاسا و ڕێسا ئیسلامییەکان کردووە و لەساڵی ٨٧٣ کۆچی دوایی کردووە. دوو کوڕی بەناوەکانی عەباس و عەبدولغەفار لەدوای خۆی بەجێهێشتووە. عەباس باوەگەورەی قازییەکانی هەورامانە و عەبدولغەفار، باوەگەورەی شێخەکانی دەرگاشێخان (دەگا شێخان) و تەختە و باقل ئاوا و قەزەل بەلاق و هەزار کانیان و مێرگەسار و دژن و تەنگەسێر و کاشتەر و ناوچەکانی قەرەداغ و سلێمانی و سنە و شێخەکانی دیکەی مەردۆخە کە لەبەغداد و بەیروت و میسر و ئەزمیر و وڵاتانی دیکەدا بڵاو بوونەتەوە.

پیری شالیاری ئاماژە پێدراو، ئەوەی پیرشالیاری یەکەمە کەدەڵێن ناوی سەیید مستەفا و هاوڕۆژگاری غەوسی گەورە بووە. ئەو بەیەکێك لەمناڵی مناڵەکانی عەلی عەریزی کوڕی ئیمام جەعفەری سادق دەزانن. لەساڵی ٥٦٧ کۆچی دوایی کردووە و ئارامگاکەی لەهەورامانە.

عەبدولغەفار، بەشێخ عەبدولغەفاری هەورامی ناسراوە. باوکی شێخ شەمس ئەلدینی یەکەم، باوکی شێخ عەبدولغەفاری دووەم ناسراو بەشێخ عەبدولغەفاری ئەمردەلان، باوکی شێخ شەمس ئەلدینی دووەم، پێشنوێژ و وتارخوێنی سنە، باوکی شێخ عەبدولموئمینی یەکەم، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی شێخ جەمال ئەلدین، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی شێخ

عەبدولموئمینی دووەم، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی حاج شێخ جەمال نەلدین، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی شێخ عەبدولموئمینی سێیەم، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی نوسەر شێخ محەممەدی مەردۆخ ناسراو بەجەمال نەلدین و ئایەت الله.

دانیشتووانی هەورامان هورموزدپەرست (زەردەشتی) بوون و خۆیان بەمناڵی مناڵەکانی ئەردەشێری دەست درێژ دەزانن ناسراو بەبەهمەن کوڕی ئیسفەندیار. هەورامییەکان تا ڕۆژگاری پیری شالیاری یەکەم، لەسەر باوەڕی زەردەشتی خۆیان مابوونەوە و بەهۆی ئەو زەرەر و زیانانەی لەسەر دەستی عەرەبەکان لێیان کەوتبوو، لەئیسلام و ئیسلامییەت بێزار بوون. پیری شاریاری دووەم، کە لەناخەوە باوەڕمەند بەئیسلام بووە، بەشێوەیەکی ئاشکرا نەیتوانیوە باسی ئیسلامیان بۆ بکات بەڵام لەناخەوە و ناڕاستەوخۆ، یاسا و ڕێساکانی ئیسلامی بۆ باس کردوون و کتێبێك کەلەخۆگری مۆجیاری و نهێنی و هێماکانە، بۆ ئەوان نووسیوە کە بە مەعریفەتی پیرشالیار ناسراوە و پێشتر ئاماژەمان بەکورتەیەکیدا. بابا مەردۆخ و موریدەکانی هەرچەندە شوێنکەوتە و باوەڕدار بەئیسلام بوون و شێمانە دەکرێت بۆ پڕوپاگەندەی ئیسلامی ڕوویان کردبێتە ئەو ناوچەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا لەبەر سەختی و دژواری ناوچەکە و توندوتیژی و وەحشیگەری دانیشتووانی ناوچەکە نەیانتوانیوە ڕاشکاوانە، بیروبۆچوونی ئیسلامی بۆ خەڵکان ڕوون بکەنەوە. ئەوانیش وەك پیری شالیار تەنیا سەرقاڵی ئامادە کردنی باروودۆخ و نزیك کردنەوەی دڵی دانیشتووان بوون تا ئەوەی مەولانا گوشایش لەساڵی ٨٤٢ کۆچی، دەرفەتی گونجاوی دەستکەوتووە و بەشێوەیەکی ئاشکرا، پڕوپاگەندەی بۆ ئیسلام و یاسا و ڕێسا ئیسلامییەکان کردووە. وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا.[1]

عەبدولغەفار دوای ئەوەی گەیشتە تەمەنی بلۆق، ئارەزووی خۆپارێزی و خواپەرستی لەودا گەشەی کرد و بۆ بەدەست هێنانی زانیاری لەسەر تەریقەت، ڕۆشتە لای شێخ شەمس

[1] - نووسەر لێرەدا تەنیا لەبەر ئەوەی دانیشتووانی هەورامان شوێنکەوتەی ئاییتی بارك و باوکانیان بوون، بەوەحشی لەقەڵەمیان دەدات کەمێنایە بۆ دەمارگیری نووسەر حاشا هەڵنەگرە کەهەر دین و ڕێبازێکی نوێ کە لەناوچەیەك بڵاو ببێتەوە یا بەزۆر دەستەیەك لەخەڵکاندا بسەپێنرێت. سەرەتا ڕووبەڕووی هەموو جۆرە دژایەتی و بەرەنگارییەك دەبێتەوە چوونکە دانیشتووانی هەورامان لەو کاتەدا نەعەرەبییان زانیوە و نەتوانای تێگەیشتنیان هەبووە لەو ئاینە تازەی لەنیمچە دوورگەی عەرەبییەوە هاتبووە ناوچەکەیان بەرەنگار بوونەوەی ئەوان یا دانیشتووانی هەرناوچەیەکی دیکە. هێما نییە بۆ وەحشیگەری ئەوان (وەرگێڕ)

ئەلدینی شوشی و دوای بڕینی قۆناغەکانی تەریقەت و گەیشتن بەحەقیقەت، بۆ ئەورامان گەڕاوەتەوە و بەوەرگرتنی مۆڵەت لەسوڵتان و میرەکانی هەورامان، ناوچەکانی دەگاشێخانی ئاوەدان کردۆتەوە و لەگەڵ موریدەکانی خۆی لەوێ نیشتەجێ بووە و بەڕێنوێنی کردنی خەڵکان سەرقاڵ بووە. لەبەر ئەمە ئەو گوندە بەدەگا شێخان ناوی دەرکردووە، یانی گوندی شێخەکان چوونکە دەگا بەمانای گوند و شێخەکان کۆی شێخە.

یەکەم کەس کەنوێژی هەینی لەهەورامان خوێندووە، شێخ عەبدولغەفارە. دوای ماوەیەک خواوەند کوڕێکی پێبەخشیوە و بەناوی مامۆستاکەی خۆی، ناوی ناوە شەمس ئەلدین.

سەبارەت بەسیلسلەی شێخەکانی مەردۆخ، جیاوازی هەیە، دەستەیەک ئەوان بەمناڵەکانی مەخزوم دەزانن لەنەوەی خالید کوڕی وەلید کە لەوێوە دەگەنەوە بەپێغەمبەری ئیسلام. دەستەیەکی دیکە ئەوان بەنەوەی مناڵەکانی ئومەییە دەزانن کەدەگەڕێنەوە سەر معاویە کوڕی ئەبی سوفیان و لەعەبد مەناف بەپێغەمبەر دەگەنەوە. بەڵام گومانی ڕاست ئەوەیە کەسیلسیلەی شێخەکانی مەردۆخ، بەنی موجتەبان (مناڵەکانی موجتەبان) یانی دەگەڕێنەوە بۆ سەر ئیمام حەسەن کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیب.

ئەو شەجەرەنامەی لای شێخەکانی مەردۆخی سلێمانی و قەرەداغ پارێزراوە وکەسانی بڕواپێکراوی وەک زیائەلدین شێخ عومەر و حسام ئەلدین شێخ عەلی و کاک ئەحمەدی شێخ و موفتی زەهاو و چەند کەسێکی دیکە لەگەورە پیاوانی سلێمانی واژۆ و پشتڕاستیان کردۆتەوە، لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا یەکدەگرێتەوە. مێژووی هەورامانیش وەک ئاماژەی پێدراوە، جەخت لەسەر ئەم شەجەرە نامەیە دەکاتەوە.

ڕەچەڵەکی نووسەر

محەممەدی مەردۆخ کوڕی عەبدولموئمینی سێیەم کوڕی جەمال ئەلدینی دووەم کوڕی عەبدولموئمینی دووەم کوڕی جەمال ئەلدینی یەکەم کوڕی عەبدولموئمینی یەکەم کوڕی شەمس ئەلدینی دووەم کوڕی عەبدولغەفاری ئەردەڵان کوڕی شەمس ئەلدینی یەکەم کوڕی عەبدولغەفاری هەورامی کوڕی مەولانا گوشایش کوڕی دەروێش میر محەممەدی مەردۆخ ناسراو بەبابا مەردۆخ یا پیر محەممەدی ئەورامی کوڕی یوسف کوڕی سلێمان کوڕی محەممەد قەسیم کوڕی عەبدولکەریم کوڕی شەهاب ئەلدین ئەحمەد کوڕی عەبدوللە کوڕی

قاسم کوڕی ئیسماعیل کوڕی ئیبراهیم کوڕی عوبەیدالله کوڕی عیسا کوڕی حسەین کوڕی محەممەد عەلی کوڕی حەسەنی تەبەرستانی کوڕی زەید کوڕی محەممەد قایم بالحەق کوڕی زەید کوڕی محەممەد کوڕی ئەبو محەممەدی ئیسماعیل (پاشای تەبەرستان) کوڕی ئەبو محەممەد حەسەن کوڕی ئەبوئەلحەسەن زەید ئەلجەواد ئەلابلەج کوڕی ئیمام حەسەنی موجتەبا کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیب کوڕی عەبدولموتەلیبی باوەگەورەی پێغەمبەر (د.خ) هەموو لقەکانی شەجەرەی شێخەکانی مەردۆخ بەشێخ شەمس ئەلدین کوڕی شێخ عەبدولغەفاری ئەردەڵان دەگاتەوە.

١. کەسە دیارەکانی شێخەکانی مەردۆخ

کەسە دیارەکانی شێخەکانی مەردۆخ بریتین لە:

١. شێخ عەبدولموئمینی سێیەم، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی نوسەر. لەهەموو زانستەکان شارەزا و لەزمان پاراوی و دلڕشتن، تاسرلو و بەناوبانگی ڕۆژگار بووە. کەسێکی خۆشنووس بووە. بۆ ماوەی بیست و پێنج ساڵ، پێشنوێژ و وتارخوێنی مزگەوتی دارولئیحسان بووە بێ هیچ کرێ و چاوەڕوانییەک، وتارخوێندنی جەژنە ڕەسمیەکانی دەوڵەتیش لەئەستۆی ئەودا بووە، بەپێی یاسا و فەرمانەکانی دەوڵەت، پیشەی داوەری و کاروباری مەحزەری پێسپێردراوە. لەساڵی ١٢٤١ کۆچی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەبەیانی هەینی، ١٩ ڕەجەبی ١٣١٤ کۆچی دوایی کردووە. ئەم پارچە هۆنراوەی خوارەوە، میرزا ئەبولباقی شەیدا، ئەوەی خوالێخۆشبوو، میرزا محەممەد حسەین، ئەوەی میرزا عەبدوڵڵە، وەزیری کوردستان لەڕۆژی لەدایک بوونی ئەو وتوویەتی:

((هزار شکر که از فضل ایزد وهاب

نهال مطلب و آمال سبز و ریان شد

شکفت خاطر مخدومیم جمال الدین

از این کرم که ز اشفاق فیض یزدان شد

چه شیخ قدوەی ارباب فضل و فهم و زکاء

ز فکر صائب او مشکلات آسان شد

چه شیخ سالك آداب حضرت نبوی

به وعظ قايد ارکان دين و ايمان شد

چه شيخ از خرد و از فصاحت و ادراك

به فضل و عقل و زکاء رشك روح سبحان شد

ز فرط لطف خدای لطيف کرد الطاف

به او نکو خلقی روح بخش نيکان شد

نخست کاتب ديوان لم يزل ناميد

بمؤمن آن خلف و فيض او نمايان شد

الهی از سر اشفاق طول عمر و خرد

کرم کنی تو به اين دل پاك دل که احسان شد

نوشت خامەی شيدا ز بهر تاريخ اش

گلی ز گلشن اقبال سبز و ريان شد (١٢٤١)

لەساڵی ١٣٠٥ کۆچی، دەستەیەك لەبانگەشەکەرانی ئایینی مەسیحی، بەدوو بار تەورات و ئینجیل و کتێبە مەزهەبی و دینییەکان، روودەکەنە کوردستان و خوازیاری گفتوگۆ کردن لەگەڵ زانا ئایینییەکان دەبن تا ناڕاستی ئیسلام و حەقیقەت بوونی ئایینی مەسیحی بسەلمێنن. زانا ئایینیەکانی کوردستان گفتوگۆیان لەگەڵ دەکەن و ناتوانن قەناعەتیان پێبکەن. سەرئەنجام بەکۆی دەنگ بڕیاردرا باوکی من گفتوگۆیان لەگەڵ بکات. نزیکەی یەك مانگ ئەم گفتوگۆیە بەردەوام بووە. هەموو ڕۆژێك نێوارێ لەکاژێر چوار تا نێوارێ، بەئامادە بوونی زاناکان و پیاو ماقوڵان و خەڵکانی بازار، دانیشتنەکانی گفتوگۆ و ڕەخنە گرتن وبەردەوام بووە و زۆربەی کاتەکان تا چواری شەو درێژ بۆتەوە. ڕۆژانە چەندین کیلۆ شەکر دەکرا بەشەربەت. ڕۆژانی هەینی دوو کاژێر پێش دەسپێکردنی نوێژ، لەناوەڕاستی مزگەوتەکە، خوالێخۆشبوی باوکم، لەسەر کورسی دانیشتووە و ناوەرۆکی هەموو گفتوگۆکان و پرسیار و وەڵامەکانی بۆ خەڵکان روونکردۆتەوە و داوای هاوکاری لەزاناکان کردووە تا ئەگەر گرفتاری هەڵەیەك بووبێت، ئاگاداری بکەنەوە و ئەگەر بابەتێکی ئەوتراو بەبیری کەسێکدا بێت، ئەوی لێ ئاگادار بکەنەوە. هەمووان توانایی و زانایی ئەویان پشتڕاست کردۆتەوە و گفتوگۆکانی ئەویان بەسوودمەند لەقەڵەمداوە. سەرئەنجام بانگەشەکەرانی مەسیحی، کۆڵ دەدەن و شەوانە ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. لەم بوارەدا

کتێبێکی نووسیوە کە هەموو بەڵگە و بورهانەکان دەگرێتەخۆ. ناوی ناوە (رد النصاری-بەرپەرچدانەوەی مەسحییەکان) بەڵام هێشتا چاپ نەکراوە. فەقیهی بەختەوەر، کوڕی مەلا رەسوڵی مەریوانی کەبەهۆی پەیوەندی باوکی، بەردەوام هاتوچۆی ماڵی ئێمەی دەکرد، پەیوەندی لەگەڵ مەسحییەکاندا دەبەستێت و لەکاتی هەڵاتن لەترس و نیگەرانی و فریودانی گەورەکەی، کوڕی قەشە یوسف ناسراو بەشەیتان، لەگەڵ ئەواندا دەڕوات و دوای چەند ساڵێك فێری پزیشکی بووە و بەگۆڕینی دینەکەی و هاوسەرگیری لەگەڵ ژنێکی مەسیحی، بۆ ئێران گەڕایەوە بەڵام نەیوێرا روو بکاتە کوردستان.

ماوەیەك لەهەمەدان ماوەتەوە و دواتر گەڕاوەتەوە بۆ تاران. لەوێ بەناوی دۆکتۆر سەعید خانی کوردستانی بەناوبانگە و یەکێکە لەپزیشکە دیارەکانی ئێران. لەگەڵ کوردستانییەکان زیاد لەرادە میهرەبان و چاکەکارە. بەم دواییانە کتێبێکی بەناوی (نەزانی)بەزمانی کوردی بۆ پڕوپاگەندە بۆ ئایینی مەسیحی چاپ و بڵاو کردۆتەوە. بەشی یەکەمی کتێبەکەی بۆ من نارد و بەڵێنیدا بوو بەشەکانی دیکەیش بنێرێت.

منیش ئەم هۆنراوەی خوارەوەم بەزمانی کوردی و لەوەڵامی ئەودا نووسی، چیتر بەشەکانی دیکەی بۆ نەناردم. هەموو نووسراوەکانی نێوان من و ئەو بەزمانی کوردییە، هەرچەندە مەزهەبەکەی لەدەستداوە، بەڵام هێشتا هەستی نەتەوەپەرستی تیا ماوە و بگرە زیاتریش بووە. هۆنراوەکەی من ئەمەیە:

ئارم دڵەی پڕ جەخارەکەم
دەرمان دەروون پڕ ئازارەکەم
نامەی نەزانیت وەڵای من یاوا
بەوسام و نەرووی دیدەم ساوا
یاوا وە سەردم کەشتەکەی تێرت
ملهەم دا نەزارم خەسەی زەنجیرت
یاسای دڵداریت بەجێ ئاوەردەن
بووچك نەزانیت پاوەجێ کەردەن
ویرەی گوڵ شیرین شەکەر ڕێژەکەت
والەی گوڵ قەشەنگ عەبیر بێژەکەت

ئەدڵێ سەد دڵ فریفتەش مەبوو
هەزاری وەك من شیفتەش مەبو
کەڵەی دڵەکەت جۆش ئاوە ڕەدبی
کزەی دووریە قسەت کەردەبی
من خۆ کەم زووخار چەپگەردم وەردەن
ئەم جار ئەم کزە سامانساش کەردەن
دیوناتە و دوورەی کوورەی دەروونم
کەڵناتو زامان دڵەی پڕ هوونم
من جە دووری تۆ دڵم پڕ دەردەن
ویرەی و ژارەم جەهەردوو دەردەن
هەر سادیم وەچەم ئەوهاڵ و باڵاَت
کارمبام یاوا وەڵاَل ئاڵاَت
دیسان دیمەوە گۆنا زەردەکەت
بوسام دوردانە قەتران وەردەکەت
ئانە ڕۆژ جەژن شادمانیمەن
ئانە نەوروەهار زندگانیمەن
وەرنە ئیسە من هوون دڵ وەردە
گیانم سەنگین بار ئەن خەزان کەردە
جەرگم وەمەودای زانا بێن ریش
بێ دەردو ئازیز ئەزانیم بی چیش
من وەیادی تۆ هەمیشە شادم
سارا و سەرزەوی ئەمەیو یادم

٢. حاجی شێخ جەمال ئەلدینی دووەم، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی شێخ عەبدولمونمینی باوکی نوسەر، لەخۆپارێزی و خواپەرستی و چاکەکاری بەناوبانگ بووە، لەفیقە و اصول و زانستە عەرەبیەکانیش شارەزایی تەواوی بووە.

لەساڵی ١١٧٢ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٥٦ کۆچی دوایی کردووە. چوار کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:

یەکەم: شێخ عەبدولمونمین (ئاماژەمان پێدا)

دووەم: شێخ عەبدولوەهاب، باوکی شێخ شەکروڵڵەی نیمام کەکەسێکی خواپەرەست و خۆپارێز و قەناعەت پیشە بووە. لەساڵی ١٢٤٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٣١٦ کۆچی دوایی کردووە.

سێیەم: شێخ عەبدولمەجید کە لەتەفسیر و حەدیس شارەزا و لەقسەخۆشیش بێ هاوتا بووە. لەساڵی ١٢٤٥ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٣٢٢ کۆچی دوایی کردووە.

چوارەم: شێخ عەبدولرەحمان کە زانایەکی بەتوانا، زمان پاراو و شیرین گوتار بووە. لەزۆربەی زانستەکان و بیرکاری شارەزا و لەهونەری گفتوگۆ و زمان شیرینی کەسێکی دەگمەن بووە. لەهەر دانیشتنێك ئامادە بووبێت، قسەکەر و زمانپاراوی دانیشتنەکە بووە. کەسانی دیکە بۆ چێژ وەرگرتن لەوتەکانی تەنیا گوێیان گرتووە و حەزیان نەکردووە وتەکانی بپچڕێنن. لەگەڵ ئەوەی قازی بووە، بەڵام زیاتر ئارەزوومەندی خواپەرەستی و گۆشەگیری بووە. توانایەکی شیاوی بۆ هۆنراوە هۆنینەوە بووە. هۆنراوەکانی زیاتر وەسف کردن و هەجو کردنە. دەخوازم هەموویان کۆبکەمەوە و چاپی بکەم. لەساڵی ١٢٤٧ کۆچی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٣١٢ بێ ئەوەی منداڵێك لەدوای خۆی بەجێبێڵێت، مردووە. شێخ شوکرڵڵەی نیمام لە٧ شەوالی ساڵی ١٢٨٤ لەدایك بووە و لەشەوی ٢١ شەعبانی ١٣٥١ کۆچی دوایی کردووە. چوار کوڕی هەیە: شێخ حەبیب الله، پێشنوێژ و وتارخوێن، شێخ عەبدوڵڵە، شێخ شەمس ئەلدین، شێخ فەخرئەلدین کەهەموویان سەرقاڵی خوێندن و نوسینن.

٣. شێخ عەبدولمونمینی دووەم، پێشنوێژ و وتارخوێن باوکی شێخ جەمال ئەلدینی دووەم، کەسێکی پیرۆز و خواپەرەست بووە. لەهەموو زانستەکان شارەزا و زانیاری فراوانی بووە. کتێبی (دلرالنظیم) لەبەرهەمەکانی ئەوە. لەساڵی ١١٥٢ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢١١ کۆچی دوایی کردووە. ئەم شێعرانەم لەپشتی بەرگی کتێبەکەی بینی کەبۆ مردنی ئەو وتراوە:

شیخ مؤمن کرد ختم این کتاب

ختم عمرش نیز شد پس بالصواب
در صفر کردش سفر سوی بهشت
مزرع دنیای فانی را بهشت
چند روزی ماند باد درد و غم
کرد رحلت زاین جهان پر زغم
چون به خود می زد ندای اخرتی
اخرتی تاریخ فوت اش ای فتی (١٢١١)
لەشێخ عەبدولموئمین دوو کوڕ بەجێماوە:
یەکەم: شێخ جەمال ئەلدین کەئاماژەمان پێدا.
دووەم: شێخ حەسەن، کەسێکی شارەزا لەزانستەکان بووە بەتایبەت لەحساب و ئەندازیاری و لۆجیك بەتوانا بووە. کەسێکی خۆشنووس بووە. کەتێبەکانی مزگەوتی دارئەلئیحسان و دارئەلحکومە، چ بەفارسی و چ بەعەرەبی، بەدەستی ئەو نووسراوە.. لەوێنەکێشانیش بەتوانا بووە. لەشێخ حەسەن دوو کوڕ بەجێماوە:
یەکەم: شێخ عسام ئەلدین کەبێ ئەوەی منداڵی ببێت، مردووە.
دووەم: شێخ عەلائەلدین کە لەنەقاشی و هونەری هەڵکۆڵین دەستڕەنگین بووە. لەشێخ عەلائەلدین یەك کوڕ بەجێماوە:
شێخ بەها ئەلدین کەئەویش لەنەقاشی و هەڵکۆڵین و چەند هونەرێکی دیکە دەستڕەنگین بووە و جێگەی باوکی پڕ کردۆتەوە.
٤. شێخ جەمال ئەلدینی دووەم، پێشنوێژ و وتارخوێن، باوکی شێخ عەبدولمۆمینی دووەم، کەسێکی خۆپارێز و گۆشەگیر بووە، لەفیقە و حەدیس و ئەدەبیاتی پێگەیەکی بەرزی هەیە.
لەساڵی ١١٠٨ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١١٦٩ کۆچی دوایی کردووە. چوار کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:
یەکەم: شێخ عەبدولموئمین کەئاماژەمان پێدا.
دووەم: شێخ شەمس ئەلدین، باوکی شێخ عەلی، باوکی شێخ ئەبولفەزڵ باوکی شێخ محەممەد کەریم و شێخ عەبدولسەمەدی مالکێن لەبەندە.

سێیەم: شێخ عەبدوللە، باوکی شێخ مەحمود و شێخ محەممەد ئیمام هاجەری خاتون، باوکی شێخ عەبدوللە، باوکی شێخ لوتف الله حیکمەت.

چوارەم: شێخ محەممەد سالح باوکی شێخ عەبدوللە و شێخ عەلی، باوکی شێخ عەبدولعەزیز، باوکی شێخ عەبدولعەلی. لەشێخ عەبدوللە یەک کوڕ بەجێماوە: شێخ جەلال ئەلدین. لەشێخ جەلال ئەلدین دوو کوڕ بەناوەکانی:

یەک: شێخ عەبدوللە باوکی شێخ نەجم ئەلدین.

دووەم: شێخ عەبدولحەمید باوکی شێخ یەحیا مەعریفەت، سەرۆکی مەعاریفی کوردستان. لەمیش دوو کوڕ بەجێماوە: عەبدولمەجید خانی مەعریفەت باوکی داریوشی دووەم، ئەحمەدخانی مەعریفەت. هەردووکیان کەسانێکی بەهرەدار و بەتوانا بوون.

٥. شێخ عەبدولمونمینی یەکەم: پێشنویژ و وتارخوێن، باوکی شێخ جەمال ئەلدینی یەکەم، کەسێکی زانا و شارەزا بووە. هەر کتێبێکی لای مامۆستاکانی خوێندبێت، بەخەتی خۆی نووسیویەتییەوە. دەقی زانستە ڕەسمییەکان کە ١٨ دەقە، بەخەتی خۆی و لەبەرگێکی بچووکی گیرفانیدا نووسیویەتییەوە و هەمووی لەبەر کردووە. بەسەر داڕشتنی عەرەبی و فارسیدا زاڵ بووە. لەساڵی ١٠٦٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١١٢٨ کۆچی دوایی کردووە.

٦. شێخ شەمس ئەلدینی دووەم: باوکی شێخ عەبدولمونمینی یەکەم، کەسێکی زانا و زمان پاراو و خۆشنوس بووە. لەزانستی (تجوید) بەتەواوی شارەزا بووە. زۆربەی دەقەکانی بەخەتی خۆی نووسیوە و هەنووکە لای من پارێزراوە. دوو کوڕی لێ بەجێماوە:

یەکەم: شێخ عەبدولمونمینی یەکەم کەئاماژەمان پێدا.

دووەم: شێخ حەسەن باوکی شێخ ئیبراهیم باوکی شێخ شەهاب ئەلدین باوکی شێخ نیعمەت الله باوکی شێخ عەبدولڕەحمان. شێخەکانی باقڵ ئاوا لەمناڵەکانی شێخ حەسەنن.

شێخ شەمس ئەلدین لەساڵی ١٠٢٣ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١١١٤ کۆچی دوایی کردووە.

٧. شێخ عەبدولغەفاری دووەمی ئەردەڵان: باوکی شێخ شەمس ئەلدینی دووەم. زانای ڕۆژگاری خۆی بووە. لەزانستی پزیشکی و ئەستێرەناسی و بیرکاری شارەزاییەکی تەواوی بووە. باسی کردنی تواناکانی ئەو کاتی زۆری دەوێت:

((اگر هر موی من گردد زبانی
شود هر یك بر او تمجید خوانی
هنوز از بی زبانی خفته باشم
ز صد مدح اش یەکی ناگفته باشم.))
لەسالی ٩٦٩ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەسالی ١٠٢٦ کۆچی دوایی کردووە.
٨. شێخ شەمس ئەلدینی یەکەم، باوکی شێخ عەبدولغەفاری دووەم، کەسێکی خوپارێز و خواپەرەست بووە. لەزانستی کەلام و بیرکاری مامۆستایەکی بەتوانا بووەوە. سێ کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:
یەکەم: شێخ عەبدولغەفاری دووەم کەناماژەمان پێدا.
دووەم: حاج شێخ مستەفا تەختە.
سێیەم: شێخ محەممەد حەسەن، باوکی شێخ عەبدول لەتیف باوکی شێخ محەممەدی مەعروف و شێخ زەهیرئەلدین باوکی شێخ نیعمەت الله.
لەشێخ محەممەدی مەعروف دوو کوڕ بەجێماوە.:
یەکەم: شێخ عەبدول لەتیف، باوکی شێخ عوسمان باوکی شێخ عەبدولله قوتب باوکی شێخ عەبدول لەتیفی سێیەم، باوکی شێخ محەممەدی نەجیب و شێخ محەممەد باوکی شێخ عومەر.
دووەم: شێخ محەممەدی سەمیع، باوکی شێخ محەممەدی نەسیم، باوکی شێخ مەحمود و شێخ محەممەدی سەعید، باوکی شێخ محەممەدی وەسیم، باوکی شێخ عەبدوللەی بەزاز و شێخ عەبدولقادر و حاج شێخ محەممەد سەعید و شێخ محەممەد صادق و شێخ نەسەدالله.
لەشێخ عەبدوللەی بەزاز شەش کوڕ بەجێماوە.
شێخ عەبدولحەکیم، شێخ محەممەد، شێخ محەممەد وەسیم، شێخ محی ئەلدین، شێخ عەبدولحەمید، شێخ محەممەد باقر.
لەشێخ عەبدولقادر دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ تەقی و شێخ حەسەن.
لەحاج شێخ محەممەدی سەعید دوو کوڕ بەجێماوە: ئیبراهیم و ئیسماعیل کە لەئەزمیر ژیان بەسەر دەبەن. لەشێخ محەممەد سادق دوو کوڕ بەجێماوە: ئیبراهیم و ئیسماعیل. لەشێخ ئەسەد الله یەك کوڕ بەجێماوە: شێخ عەبدلغەفور. لەشێخ مەحمود کوڕی شێخ محەممەدی

نەسیم دوو کوڕ بەجێماوە:

یەکەم: شێخ عەبدولڕەحمان کوڕی شێخ محەممەدی سەمیع و شێخ محەممەدی نەسیم باوکی شێخ محەممەدی مەهدی و شێخ یوسف باوکی شێخ محەممەد.

دووەم: شێخ عەبدولرەحیم، باوکی شێخ ئەحمەد و شێخ مەحمود و شێخ محەممەد حەسەن.

لەشێخ ئەحمەد دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ موسا و شێخ ئەسعەد باوکی شێخ مەسعود.

لەشێخ مەحمود سێ کوڕ بەجێماوە: شێخ جەعفەر و شێخ محەممەد تەقی و شێخ حسەین.

لەشێخ نیعمەت الله کوڕی شێخ زەهیر ئەلدین دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ عەبدوللە و شێخ محەممەدی عارف. لەشێخ عەبدوللە دوو کوڕ بەجێماوە: یەکەم شێخ ئیسماعیل باوکی شێخ محی ئەلدین و شێخ ئەحمەد و شێخ محەممەد و شێخ عەبدولڕەحمان. دووەم: شێخ یەحیا باوکی شێخ نیعمەت الله و شێخ محەممەدی سادق و شێخ ئەحمەد و شێخ محەممەد و شێخ حامید و شێخ حەیدەر و شێخ مەعروف، باوکی شێخ عەبدوللە و شێخ محەممەد حەسەن باوکی شێخ محەممەد. لەشێخ محەممەد عارف کوڕی شێخ نیعمەت الله دوو کوڕ بەجێماوە:

یەکەم: شێخ محەممەد باوکی شێخ عەلی باوکی شێخ سالحی تەفەنگچی و شێخ عەبدولقادر و شێخ محەممەد ئەمین و شێخ عەبدولکەریم و شێخ محەممەدی سادق و شێخ محەممەدی شەریف و شێخ محەممەد حسەین و شێخ حەسەن.

دووەم: شێخ حەسەن، باوکی حاجی شێخ حسەین باوکی شێخ عەبدوللە و شێخ ئەحمەد و شێخ محەممەد و شێخ عوبەیدالله و شێخ محەممەد ئەمین و شێخ محەممەدی سدیق. لەشێخ عەبدوللە، شێخ عەبدولحەمید چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، لەشێخ ئەحمەدیش، شێخ محەممەد سادق نەسیر ئەلشراف چاوی بەدنیا هەڵهێناوە.

شێخ شەمس ئەلیدینی یەکەم لەساڵی ٩١٢ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٩٨٥ کۆچی دوایی ردووە و لەگوندی دەرە هەرد بەخاک سپێردراوە.

٩. شێخ عەبدولغەفاری یەکەمی هەورامی: باوکی شێخ شەمس ئەلدینی یەکەم، لەزانست و زانیاری بەناوبانگ و لەتەریقەت و ڕێنوێنی کردنی خەڵکان، باوەرپێکراوی کەسانی دوور و نزیک بووە. فریشتەیەک بووە لەروخساری مرۆڤدا. لەساڵی ٨٤٧ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٩٣٤ کۆچی دوایی کردووە. لەگوندی دەگاشێخان بەخاک سپێردراوە.

١٠. مەولانا گوشایش، باوکی شێخ عەبدولغەففاری یەکەم، بڵاوکەرەوەی ئیسلام و ڕێنما و یاساکانی، پارێزەری هەژاران و نەداران بووە. دانیشتووانی هەورامان و سنە نازناوی (شەرفی ئیسلامیان) پێبەخشیوە. لەساڵی ٧٩٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٨٧٣ کۆچی دوایی کردووە.

١١. بابا مەردۆخە، باوەگەورەی مەردۆخییەکانی کوردستان، باوکی مەولانا گوشایش کۆچکەر لەڕێگەی خوا و شەڕکەر لەڕێگەی خوا. لەشامەوە رووی کردۆتە هەورامان بۆ بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام بەڵام لەبەر خراپی دانیشتووانی ئەو ناوچە، نەیتوانیوە بەمەبەستەکەی خۆی بگات. تەنیا لەڕێگەی مۆجیاری کردن و وانە ئەخلاقییەکان، زەین و بیروباوەڕی خەڵکانی بۆ ئەو کارە ئامادە کردووە و مەولانا گوشایش دەرفەتی گونجاوی دەستکەوت و یاسا و ڕێنما ئیسلامییەکانی بڵاو کردەوە. بابا مەردۆخ لەساڵی ٦٨٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٧٩٠ کۆچی دوایی کردووە. یەکێك لە ٩٩ پیرەگەورەکانی ئەورامانە. گێرانەوە و بەسەرهاتی زۆری لێدەگێڕنەوە وەك سوار بوونی لەسەر بەردێکی خڕ و جەنگ لەگەڵ جنۆکەکان، ڕۆشتن لەسەر دەریا و زیندوو کردنەوەی مردووەکان و سەوز کردنی داری وشکبوو، فەرمان کردن بەهەتاو و مانگ و و چەندین بەسەرهاتیتر و سەرسوڕهێنەر کەزیاتر لەئەفسانە و شتی پڕوپوچ دەچێت لەبەر ئەوە لەئامارەدان پێی چاومان پۆشی.

١٢. حاج شێخ مستەفا تەختە، کوڕی شێخ شەمس ئەلدینی یەکەم، قوتابی شێخ ئیبن حەجەر، لەزانست و کەماڵ بێ وێنە و لەتەریقەت و ڕێنوێنی کردنی خەڵکان، کەسێکی سەرناسی ڕۆژگاری خۆی بووە. لەساڵی ١٩٥١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٠٤٧ کۆچی دوایی کردووە. لەگوندی تەختە بەخاك سپێردراوە. خەڵکان سەردانی گۆڕەکەی دەکەن. دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: شێخ ئەحمەدی عەلامە و شێخ ئەبی بەکر، باوکی شێخ مەجنەلدین، باوکی شێخ موعین ئەلدین، باوکی شێخ عەبدولغەفوری کاشتەر کە لەساڵی ١٢٧٠ کۆچی دوایی کردووە. لەشێخ عەبدولغەفور دوو کوڕ بەجێماوە: یەکەم: شێخ محەممەدی دووەم، شێخ ئەحمەد باوکی شێخ محەممەدی وەسیم. لەشێخ محەممەدیش دوو کوڕ بەجێماوە: حاج شێخ ئیسماعیل، باوکی شێخ حەبیب اللەی مودەڕیس باوکی شێخ ئیسماعیل بابا شێخ و شێخ محەممەدی موسلیم. دووەم: شێخ ئیبراهیم باوکی شێخ

ئەحمەدی ڕۆحانی.

١٣. شێخ ئەحمەدی عەلامە، زانیاری لەسەر هەموو زانستەکانی ڕۆژگاری خۆی بووە. لەساڵی ١٠١٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١١١٤ کۆچی دوایی کردووە. دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: یەکیان شێخ محەممەدی وەسیم، زانای بەناوبانگ بەزانای قەڵاچوالان، نووسەری ریسالەی (سنن الصلوه) کەبەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش هەموو سونەتەکانی نوێژی چواررەکعەتی کە١٦٦٨ سوونەتە، کۆکردۆتەوە. دووەم: شێخ مەحمود باوکی شێخ محەممەدی کەریم و شێخ محەممەدی جەسیم. لەشێخ محەممەدی جەسیم، شێخ محەممەد چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەو، شێخ ئیمام ئەلدین و لەو شێخ محەممەد فخر العلما و شێخ ئیسماعیل و شێخ ئیبراهیم. شێخ محەممەدی فەخر العلما لەساڵی ١٢٩٩ بێ ئەوەی منالی ببێت، کۆچی دوایی کردووە. لەشێخ ئیسماعیل، شێخ مەسعود و شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەد و شێخ حەبیب الله، باوکی شێخ محەممەدی جەمیل و شێخ محەممەدی ئەزیز، چاویان بەدنیا هەڵهێناوە. شێخ ئیبراهیم پێنج کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: شێخ محەممەد سەعید، شێخ محی ئەلدین و شێخ سەلام و شێخ ئیزام ئەلدین باوکی شێخ ئیبراهیمی ئیزامزادە و شێخ ئەسعەد، باوکی شێخ موعین ئەلدین.

لەشێخ محەممەد کەریم، شێخ عەبدولغەفار و لەشێخ عەبدولغەفار، چوار کوڕ بەجێماوە: شێخ عەبدولکەریم و شێخ عەبدولرەحیم و شێخ محەممەد ئەمین و شێخ ئیبراهیم. لەشێخ محەممەد ئەمین، شێخ شەهاب ئەلدین باوکی حاج شێخ ئیسماعیلی مەجزوب چاوی بەدنیا هەڵهێناوە. لەشێخ عەبدولرەحیم، شێخ زیائی مەجنون بەجێماوە. شێخ عەبدولکەریم پێنج کوڕی بۆ هاتۆتە دنیا:

یەکەم: شێخ مەحمود، باوکی شێخ عەبدولغەفار، باوکی شێخ محەممەد سالح باوکی شێخ عوبەیدالله و شێخ عەلائەلدین و شێخ قەوام ئەلدین و شێخ سەلاح ئەلدین و شێخ ئیزام ئەلدین.

دووەم: شێخ محەممەد باوکی شێخ عەزیز، باوکی شێخ محەممەدی قەسیم.

سێیەم: شێخ حامید.

چوارەم: شێخ مەولان.

پێنجەم: شێخ ئەحمەد. لەشێخ ئەحمەد دوو کوڕ بەجێماوە: یەکەم: شێخ محەممەد سەلیمی

مامۆستا لەمزگەوتی دار ئەلئیحسان دیاریکردووە و وانە وتنەوەی لەو مزگەوتەدا بۆ خۆی و منالەکانی تەرخان کردووە. لەساڵی ١١٥٢ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٣٦ کۆچی دوایی کردووو. چوار کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:

یەکەم: شێخ عەبدولقادری موهاجیر، نووسەری کتێبی تقریب المرام، شروڤە کردنی (تهذیب الکلام) کە لەساڵی ١٢٧١ دوای جەنگی کاروانسەرا لەکوردستانەوە بۆ سلێمانی کۆچیکرد و لەساڵی ١٣٠٥ لەوێ کۆچی دوایی کرد. چوار کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشت: شێخ محەممەدی سەعید، شێخ عەبدولکەریم و شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی حوجەت ئەلعولەما.

لەشێخ مەحمود چوار کوڕ بەجێماوە: شێخ موحسین، شێخ محەممەدی سادق، شێخ مەسعود لەمیمر و شێخ عەبدولغەنی.

لەحوجەت ئەلعولەما دوو کوڕ بەجێماوە. شێخ محەممەدی قازی و شێخ عەبدولمەجید موعتەمید ئەلشەریعە.

دووەم: لەکوڕەکانی حاج شێخ محەممەد سەعیدی مودەریس، یەکیان شێخ وەسیمە کە لەحیکمەت و کەلام شارەزایی تەواوی بووە، چەندین نامەی جۆراوجۆری بۆ سەلماندنی (واجب و نبوت و معاد و هتد) نووسیوە. پەراوێزی وەسیمییە بۆ شەرحی (تهذیب الکلام) بەناوبانگە و نیشانەی هێز و توانای ئەوە. لەساڵی ١٢١٩ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٧٥ کۆچی دوایی کردووە. دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:

یەکەم: شێخ محەممەد ڕەزای حوجەتولئیسلام کە لەساڵی ١٢٥١ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٨٥ کۆچی دوایی کردووە. ئەویش شەش کوڕی هەیە: شێخ ئەسعەدی شێخ مەعالی، شێخ نەجم ئەلدینی حوجەتولئیسلام، شێخ محەممەدی وەسیم شێخی شێخەکان و شێخ محەممەد جەعفەری ئەمینی شەرع، شێخ عەبدولسەمەدی شەرع. لەشێخ نەجم ئەلدین کوڕێك بەجێماوە: شێخ محەممەدی سەعید.

شێخ محەممەدی جەعفەر کوڕێکی دوای خۆی بەجێهێشتووە: شێخ محەممەدی باقر باوکی شێخ سەلام و شێخ عەلا ئەلدین.

شێخ عەبدولسەمەدیش دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: شێخ وەف و شێخ ئەحمەد.

سێیەم: یەکێك لەکوڕەکانی حاج شێخ محەممەدی مودەریس، شێخ محەممەدی نەسیمە.

مودەڕیس باوکی شێخ محەممەدی شەریف و شێخ ئەحمەد و شێخ عەلی.

دووەم: شێخ محی ئەلدین باوکی شێخ کەمال ئەلدین و شێخ جەمال ئەلدین.

١٤. شێخ ئەحمەدی دووەم: کەسێکی خواپەرست و خۆپارێز بووە، خۆی لەدنیا و کەرستە مادییەکان بەدوور گرتووە. لەساڵی ١١٠٦ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی١١٨١ کۆچی دوایی کردووە. دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:

یەکەم: شێخ محەممەدی قەسیمی ئوستاد، مەولانا خالیدی شارەزووری.

دووەم: حاج شێخ محەممەدی سەعید، مامۆستای مزگەوتی دارئەلئیحسان. لەشێخ محەممەدی قەسیم سێ کوڕ بەجێماوە:

یەکەم: شێخ ئەحمەد، باوکی شێخ عەبدولفەتاح و شێخ محەممەدی جەعفەر و شێخ تاها لەبەغداد.

دووەم: شێخ محەممەد حسەین، باوکی شێخ مەحمود و شێخ عیسا و شێخ موسا باوکی شێخ یەحیا.

سێیەم: شێخ محەممەد حەسەن، باوکی شێخ یوسف و شێخ عەبدولله و شێخ عەلی. لەشێخ یوسف پێنج کوڕ بەجێماوە:

یەکەم: شێخ ئەبولحەسەن، باوکی شێخ عەبدولعەلی یەمین ئیسلام و شێخ محەممەد ئەمین.

دووەم: شێخ محەممەدی کازم، رەئیس ئەلعولەما.

سێیەم: شێخ عەبدولخالیق باوکی شێخ جەلال ئەلدین.

چوارەم: شێخ عەبدولکەریم باوکی شێخ محەممەدی قەسیم.

پێنجەم: شێخ عەبدولحەمید باوکی شێخ ئیسماعیل. لەشێخ عەبدولعەلی یەمین ئیسلام سێ کوڕ چاویان بەدنیا هەڵهێناوە: شێخ ئەحمەد، شێخ حەسەن، شێخ یەحیا. لەشێخ عەبدوللەی برای شێخ یوسف سێ کوڕ بەجێماوە:

یەکەم: شێخ عەبدولکەریمی مەجدولئیسلام باوکی شێخ عەبدولوەهاب.

دووەم: شێخ عەبدولغەفار.

سێیەم: شێخ عەبدولغەفور باوکی شێخ محەممەد.

١٥. حاج شێخ محەممەد سەعید، کوڕی شێخ ئەحمەدی دووەم، لەهەموو زانستەکانی ڕۆژگاری خۆی مامۆستا بووە. ئەمان الله خانی گەورە بەو پەڕی حەزەوە لەساڵی ١٢٢٨ وەک

لەمەلا عەباسی مودەڕیس، مەلا ئەمین چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەو، مەلا حەسەنی قازی کە لەساڵی ۱۱٦۳ وەك قازی هەڵبژێردراوە و چوار کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە بەناوەکانی: مەلا محەممەد ئەمین، و مەلا ئەحمەد و مەلا محەممەد ئیبراهیم و مەلا مەحموود.

لەمەلا ئەحمەد، مەلا حەسەن و لەمەلا حەسەن چوار کوڕ بەناوەکانی مەلا محەممەد سەعید و مەلا محەممەدی مەهدی شێخولئیسلام و مەلا سەعد و مەلا محەممەدی شەفیع ماونەتەوە. لەمەلا محەممەد سەعید، مەلا حەسەن و مەلا حسەین ماونەتەوە. لەمەلا حەسەن، مەلا عەبدولرەحیمی سەدرولئیسلام بەجێماوە، باوکی مەلا ئەبولحەسەنی سەدرولئیسلام. لەمەلا حسەین، سێ کوڕ بەجێماوە: قازی عەبدولکەریم، میرزا مەسعود و میرزا کازم. لەمەلا محەممەدی مەهدی شێخولئیسلام چوار کوڕ بەجێماوە:

١. مەلا ئەحمەدی شێخولئیسلام کە لەساڵی ۱۲۸۹ کۆچی دوایی کردووە و سێ کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: یەکەم: مەلا محەممەد مەهدی ناسراو بەئاغا بەهائی شێخولئیسسلام و لەمیش دوو کوڕ ماوەتەوە: مەلا حەسەنی یەمین ئەلئیسلام، حاجی مەلا عەلی سوڵتان ئەلعولەما، باوکی مەلا بەهائەلدین.

دووەم: مەلا عەبدولڕەزاقی شێخولئیسلام، باوکی ئاغا عەبدوللە و ئاغا ئیبراهیم.

سێیەم: حاجی مەلا باقری شێخولئیسلام باوکی مەلا ئەحمەدی فەخرولئیسلام و ئاغا جەعفەر.

٢. مەلا محەممەد ئەمین، ئەمین ئەلئیسلام کە لەساڵی ۱۳۰۲ کۆچی دوایی کردووە، باوکی مەلا عەبدولمەجیدی ئەمین ئەلئیسلام باوکی مەلا عینایەت الله مۆئەیید ئەلئیسلام و مەلا عەبدوللە شەرەف ئەلئیسلام و مەلا موحسین.

٣. مەلا عەبدولعەزیز ناسراو بەئاغە ئەولی، باوکی مەلا یەحیا و مەلا عەبدولخالقی سدیق ئەلئیسلام باوکی ئاغا عەبدولوەهاب و ئاغا عەبدولحەمید و ئاغا عەبدولواسع.

٤. مەلا محەممەد ساڵحی فەخرولعولەما، باوکی مەلا عەبدولجەوادی شێخولئیسلام و مەلا محەممەدی فەخرولعولەما و مەلا عەلی ئیفتخار ئەلعولەما، لەمەلا محەممەدی فەخرولعولەما، مەلا محەممەد سەعید و مەلا محەممەد ساڵح ناسراو بەئاغە بەجێماوە.

لەمەلا سەعدەئەلدین، کوڕی مەلا حەسەن، مەلا عەبدولوەهاب، مەلا عەبدوللە، باوکی مەلا محەممەد و مەلا مەحمودی هیند یەمەن، باوکی مەلا ئەبولقاسم بەجێماوە. لەمەلا محەممەد

ئەوان دەگەڕێنەوە بۆ مەلا عەباسی کوڕی مەولانا گوشایش و مەلا عەباس ڕێگەی تەریقەتی نەبڕیوە، ئەوان بەموالییەکانی مەردۆخی ناو دەبەن. بەڵام سیلسیلەی شێخەکانی مەردۆخ لەبەر ئەوەی وتمان بەشێخ عەبدولغەفاری کوڕی مەولانا گوشایش کۆتایی دێت و شێخ عەبدولغەفار وەك ئاماژەمان پێدا، بۆتە شێخی ڕێنیشاندەر و قۆناغەکانی تەریقەتی بڕیوە، بەشێخەکانی مەردۆخی ناویان دەبەن.

ڕیزبەندی سیلسیلەی مەردۆخی بەمشێوەیە: لەمەولانا گوشایش دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ عەبدولغەفار وەمەلا عەباس. لەمەلا عەباس، مەلا ئیسماعیلی قازی ئەورامان ماوەتەوە و لەمەلا ئیسماعیل، مەلا سەعدی قازی. لەمەلا سەعدی قازی، مەلا یەعقوبی قازی و لەو، مەلا شەریفی قازی. لەمەلا شەریفی قازی، مەلا محەممەدی قازی ماوەتەوە و لەمەلا محەممەد، مەلا حەسەینی قازی و لەمەلا حەسەین، مەلا عەبدولعەزیزی قازی بەجێماوە و لەو، مەلا عەبدوللەی نووسەری کتێبی مێژووی ئەورامان بەجێماوە.

خوالێخۆشبوو حاج مەلا عەبدولکەرمی مودەڕیس، باوکی مەلا عەلی مودەڕیس و مەلا حەسەنی شەکیبا لەم سیلسیلەن هەروەها مەلا قاسم کوڕی مەلا عەبدوللە موعیز ئەلسەلام و مەلا حەبیب الله فەخر ئەلشەریعە، باوکی مەلا حەسەنی فەخرزادە و مەلا محەممەدی یەمین ئەلعولەما باوکی فەخرئەلدین و ناسری مەردۆخی کەگەنجێکی هونەرمەندە، لەموالییەکانی مەردۆخن. لەبەر ئەوەی شەجەرەنامەی ئەوانم بەتەواوی دەستنەکەوت، بەم کورتەیە بەسەندەم کرد.

٣- سیلسیلەی موالییەکانی ئەردەلان

موالییەکانی ئەردەلان یانی بنەماڵەی قازییەکانی و شێخولئیسلامەکانی سنە، لەمەلا حەسەینی گەورە باوەگەورەیانەوە دەستپێدەکات: باوکی مەلا عەبدول لەتیفی قازی. ئەمە هۆنراوەی ئەوە:

((کی بود شاهد پی اثبات دین

چون خط عبداللطیف ابن حسین))

لەمەلا عەبدوللەتیف، مەلا یەعقوبی قازی حەسەن ئاوا بەجێماوە. لەسەدەی سێیەمی سەدەی یانزەیەمی کۆچی، کۆچی دواییکردووە و لەگوندی حەسەن ئاوا بەخاك سپێردراوە. سێ

کوڕی لێ بەجێماوە: مەلا موستەفای قازی و مەلا عەباسی مودەڕیس کەکەسێکی زانا و خۆشنوس بووە و مەلا خەلیل. لەمەلا مستەفا، مەلا عەبدولکەریمی قازی و لەمەلا مستەفا شێخولئیسلام بەجێماوە کە لەساڵی ۱۱٦۰ نازناوی شێخولئیسلامی پێبڕا. خوالێخۆشبوو مەلا هادی سەبارەت بەشێخولئسلامی ئەو وتوویەتی:

((گشت چون شرع شریف از مصطفا

بازوی بطلان شد از حکم اش ضعیف

دل رحیم و دور مهدی شد به عدل

کرد بار ظلم از مردم خفیف

ز این مناسب تر چه افتد در جهان

قاضی و تاریخ او شرع شریف)) (۱۱٦۰)

دوای سێ ساڵ داوەری کردن، شێخولئیسلامی لەساڵی ۱۱٦۳ شەهید کراوە. لەو، مەلا شەریفی قازی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە. کەسێکی زانا و ئەدیبێکی خۆشنوس بووە. لەئەستێرەناسی و مێژوو زانیاری تەواوی بووە. لەساڵی ۱۱۵۲ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە.

خواجە سادق لەمێژووی لەدایکبوونی ئەو وتوویەتی:

((ثنا و بها لایق خالقی است

که بر بندگان هست دایم لطیف

ز بحر کرم مصطفا را بداد

دری همچو روح مجسم نظیف

محمد شریف اش از آن نام شد

که اشرف بود بر وضیع و شریف

بگفتا به تاریخ او هاتفی

شد از جنس آدم محمد شریف)) (۱۱۵۲)

باسکردنی ئەم بابەتانە لەبابەتێکی مێژووی، زیاد لەرادە ناپەسەند نییە. دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: مەلا عەبدولکەریم کە لەساڵی ۱۱۸۲ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و مەلا مستەفا کە لەساڵی ۱۱۹۱ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، باوکی مەلا محەممەدی عەلی.

باوکی شێخ عەبدول لەتیف و شێخ یەحیای دارئەلبەهجە.

چوارەم: شێخ محەممەد جەسیمی حوجەتولئیسلامە کە لەساڵی ١٣٠٦ کۆچی دوایی کردووە و سێ کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:

یەکەم: شێخ عەبدوللە سەدرلعولەما، باوکی شێخ عەبدول لەتیف و شێخ ئەحمەد و شێخ محەممەد.

دووەم: شێخ ئەبولخەیر باوکی شێخ عەلائەلدین، سێیەم: شێخ ئەبولحەسەنی سەدرئەلعولەما، باوکی شێخ ئەبوئەلبەهای سەدر ئلعولەما، باوکی شێخ قوتب ئەلدین و شێخ فەخر ئەلدین و شێخ تاها.

لەسنە هەر بنەماڵەیەك بەنازناوێك (شۆرەت) بەناوبانگە، بەمشێوەیە:

بنەماڵەی مەلا فەتحوللەی شێخولئیسلام (کەرەشەل)

مەلا حسێنی قازی(گونینە)

شێخ یوسفی مودەریس (بزن)

ئەسعەد الله خانی وەکیل (سەگەڕەش)

حاجی عەبدولڕەحیمی تاجر (کەرەکوڵ)

حاج شەعبان (وشتر)

ئاغا رەحیم (شیلەزەرد) کەپردی نێوان شارەکەی دروست کردووە.

مەمنجان (قولیە) (دۆڵمەکول)(جیجاو)و....

دوای ئەوەی مەلا ئیبراهیم نەوەی مەلا فەتحوللای شێخولئیسلام، نازناوی شێخولئیسلامی پێبەخشرا، دەیویست پێش من بکەوێتەوە. ئەم هۆنراوەی خوارەوەم بۆ نووسی:

((ولست حرما ان تكون مقدما

و ما انت الا نصف ضد المقدم

ئەویش ئەك تەندروست، بەڵکو شەل. بەناچاری پەشیمان بوویەوە.

٢- سیلسیلەی قازییەکانی ئەورامان

سیلسیلەی قازییەکانی ئەورامان لەڕەچەڵەکی مەولانا گوشایشن بەڵام چوونکە ڕەچەڵەکی

ئیبراهیم دوو کوڕ بەجێماوە:

١. مەلا فەتحوللەی قازی کە لەساڵی ١٢٨٢ کۆچی دوایی کردووە. باوکی مەلا لوتفوللە شێخولئیسلام، باوکی مەلا فەتحوللە و مەلا عەبدولکەریم و مەلا مستەفا. لەمەلا مستەفا سێ کوڕ بەجێماوە: مەلا ئیبراهیمی شێخولئیسلام، مەلا حەسەنی عیمادولئیسلامی وێنەگر و مەلا خەلیل. لەمەلا ئیبراهیمی شێخولئیسلام دوو کوڕ بەجێماوە: مەلا فەتحوللە و مەلا لوتفوللە ناسراو بەئاغە باوکی مەلا ئیبراهیم.

٢. مەلا عەباسی شێخولئیسلام، باوکی مەلا هیدایەت الله شێخولئیسلام و مەلا نەسروللە و مەلا هادی و مەلا محەممەدی ئیبراهیم، مەلا هیدایەت الله ی شێخولئیسلام، کەسێکی زانا و مێژوونووس بووە. لەساڵی ١٣٠٤ کۆچی دوایی کردووە.. بۆ مەلا نەسروللە سێ کوڕ هاتۆتە دنیا:

یەکەم: مەلا محەممەد سادقی موعین ئەلئیسلام باوکی مەلا عەبدولباقی مەحمود و مەلا نەسروللە ناسراو بەئاغە.

دووەم: مەلا مەسیح، باوکی مەلا عەبدولسەمەدی ئەمین ئەلسەلام کە لەساڵی ١٢٩٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە. کەسێکی زانا و خۆشنووس بووە. چوار کوڕی هەیە: مەلا ئەحمەد، مەلا نەجم ئەلدین، مەلا عەباس، مەلا محەممەدی مەهدی.

سێیەم: مەلا فەزڵوللە موعین ئەلئیسلام، باوکی مەلا عیماد ئەلدین و مەلا خەلیل کەهەردووک بێ ئەوەی مناڵیان بێت، مردوون. چوار کوڕ بۆ مەلا هادی هاتۆتە دنیا:

١. مەلا عەبدولغەفار، باوکی ئاغا وەفا و موحسین و حسەین و عەبدوللە.

٢. مەلا عەبدولفەتاحی شێخولئیسلام کە لەساڵی ١٢٨٤ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە. کەسێکی زانا و دڵپاکە. شەش کوڕی بۆ هاتۆتە دنیا بەناوەکانی: مەلا عەباسی ئاغلە، مەلا مەسعود، مەلا عەتا الله، مەلا موحیب الله، مەلا مەحمود، مەلا ئەحمەد.

٣. مەلا محەممەد ئەمیری ئەلئیسلام، باوکی ئەمیرزادە، کەسێ ڕاستکردارە.

٤. مەلا موسای موعین ئەلئیسلام، باوکی مەلا عاریف. لەمەلا مەحمود کوڕی مەلا حسەینی قازی، مەلا ئیسماعیلی قازی چاوی بەدنیا هەڵهێناوە کە لەئەستێرەناسیدا کەسێکی شارەزا بووە. لەویش دوو کوڕ چاویان بەدنیا هەڵهێناوە: یەکیان مەلا محەممەدی کەریم باوکی مەلا عەبدوللەی ناسراو بەکاکەوەلی و ئەوی دیکە، مەلا عەلی قازی کەکەسێکی زانا و

لەئەستێرەناسی و چەند زانستێکی دیکە شارەزا بووە. سێ کوڕیش لەم بەجێماوە:

١. مەلا محەممەدی غایب

٢. مەلا محەممەد جەعفەری متەوەلی باشی

٣. مەلا ئیسماعیلی قازی. مەلا محەممەد جەعفەر دوو کوڕی هەیە: یەکەم مەلا موسا باوکی ئاغا سالح و ئاغا باقر. دووەم: مەلا محەممەد سەعید، باوکی ئاغا شەریف و ئاغا ڕەشید و ئاغا سدیق و ئاغا تەیمور و ئاغا فاتح و ئاغا تۆفیق.

لەمەلا ئیسماعیلی قازی چوار کوڕ بەجێماوە: مەلا ئیبراهیم، مەلا عەبدولحەمیدی قازی، ئاغا نەسدالله، ئاغا حەسەن.

٤: سیلسیلەی شێخەکانی کانی مشکانی

سیلسیلەی شێخەکانی کانی مشکانی بەحاج شێخ محەممەدی قەسیرانی کۆتایی دێت. قەسیران گوندێکە لەگوندەکانی شام. لەوێ کۆچی کردووە و ڕوویکردۆتە گوندی کانی مشکانی و بەخۆپارێزی و ڕێنوێنی کردنی خەڵکان سەرقاڵ بووە. سیلسیلەی ڕەچەڵەکی حاجی شێخ محەممەدی قەسیرانی، بەو شێوەی خۆیان باسی دەکەن، بەمشێوەیە: حاج شێخ محەممەدی قەسیرانی کوڕی شێخ خودابەخش کوڕی شێخ بەهائەلدین کوڕی شێخ فەخرەلدین کوڕی یوسف کوڕی فەخرەلدین کوڕی قاسم کوڕی سایم کوڕی حاجی وەلی ئەلدین کوڕی قاسم کوڕی مەحمود کوڕی حاج عیسا کوڕی یونس کوڕی حاج ئەلیاس کوڕی ئەحمەد کوڕی حاج موسا کوڕی حاج حسەین کوڕی حاج موزەفەرئەلدین کوڕی خوداد کوڕی الله بەخش کوڕی حەسەن کوڕی خەلیل کوڕی محەممەد کوڕی حاجی وەلی ئەلدین کوڕی ئیسماعیل کوڕی ئیسرائیل کوڕی عەبدولمەدرەك کوڕی قوسەی کوڕی کەلاب کوڕی مورە کوڕی کەعب کوڕی لۆئەی کوڕی غالب کوڕی فەهر کوڕی مالك کوڕی نەسر کوڕی کەنانە کوڕی خوزەیمە کوڕی مەدرەك کوڕی ئەلیاس کوڕی موزەر کوڕی نزار کوڕی مەعد کوڕی عەدنان باوەگەورەی پێغەمبەر. عەرەب بوونی حاجی شێخ محەممەد و هاتنی ئەو لەقەسیرانەوە بۆشام لەگەڵ وشەی وەك خولداد و الله بەخش لەباوەگەورەکانی ئەو یەکناگرنەوە. بەهەرحاڵ لەحاجی شێخ محەممەدی قەسیرانی، شێخ شەمس ئەلدینی یەکەم هاتۆتە دنیا و لەو، شێخ محەممەد و لەو، شێخ شەمس ئەلدینی دووەم، باوکی شێخ مستەفا

و شێخ قاسم ماوەتەوە. لەشێخ مستەفا، شێخ شەمس ئەلدین، باوکی شێخ نەسیمی نۆڕەیی، باوکی شێخ نەعیم و شێخ قەسیمی بانگبێژ ماوەتەوە.
بۆ شێخ نەعیم پێنج کوڕ هاتۆتە دنیا: ١. شێخ حەسەن، ٢. شێخ حسەین، ٣. شێخ محی ئەلدینی سەبری، ٤. شێخ نەجم ئەلدین، ٥. شێخ بەها ئەلدین. لەشێخ قەسیمی بانگبێژ، شێخ محەممەدی بانگبێژ بەجێماوە (شێخ شەکور و شێخ سەبور باوکی شێخ عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ نەسیمی نۆڕە، ئامۆزان).
لەشێخ قاسم سێ کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ زیائەلدین، ٢. شێخ شەمس ئەلدین، ٣. شێخ ئەحمەد.
لەشێخ زیائەئەلدین دوو کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ عەبدولقادر، ٢. شێخ عەبدولرەحیم.
لەشێخ عەبدولقادر دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ جەسیم، باوکی شێخ عەبدولقادر و شێخ قەسیم باوکی شێخ بابا. بۆ شێخ عەبدولڕەحیم دوو کوڕ هاتۆتە دنیا: شێخ عەبدوللە و شێخ لوتفوللە، باوکی شێخ ئەحمەد و شێخ محەممەد. لەشێخ شەمس ئەلدین چوار کوڕ بەجێماوە:
١. شێخ محەممەد حسەین، ٢. شێخ عەبدوللە، ٣. شێخ محەممەد، ٤. شێخ مۆئمین.
لەشێخ محەممەد حسەین، شێخ ئەسعەد بەجێماوە، باوکی حاج شێخ محەممەدی سادق باوکی شێخ بەها ئەلدین و شێخ محەممەدی باقر.
لەشێخ عەبدوللە دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ عەبدولڕەحیم، حاج شێخ عەبدولمەجید.
لەشێخ عەبدولڕەحیم سێ کوڕ بەجێماوە: شێخ ئەحمەد، شێخ محەممەد، شێخ عەبدولحەمید، باوکی شێخ عوبەیدالله و شێخ شەمس ئەلدین.
لەحاجی شێخ عەبدولمەجید پێنج کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ محەممەد ئەمین باوکی بەهائەلدین، ٢. شێخ عەبدولڕەحمان باوکی عەبدوللە و عەلا ئەلدین، ٣. شێخ لوتفوللە، باوکی حەبیب الله، ٤. شێخ محەممەد، ٥. شێخ عەبدولسەمەد. بۆ شێخ محەممەد چوار کوڕ هاتۆتە دنیا: ١. شێخ محەممەد سەعید باوکی شێخ محەممەد باوکی شێخ عەلا ئەلدین، ٢. حاجی شێخ محەممەدی وەسیم، باوکی شێخ عەبدوللە، ٣. شێخ ئیسماعیل، باوکی شێخ محەممەدی باقر و شێخ حەسەن باوکی شێخ عەبدولکەریم و شێخ عەبدولسەمەد، ٤. شێخ ئیبراهیم.
بۆ شێخ ئەحمەد حەوت کوڕ هاتۆتە دنیا: ١. شێخ حسەین، ٢. شێخ عەبدولکەریم، ٣. شێخ

عەبدولغەفار، ٤. شێخ عەبدولغەفور، ٥. شێخ حەسەن، ٦. شێخ محەممەدی سەعید، ٧. شێخ محەممەدی شەریفی غایب.

پێنج کوڕ بۆ شێخ حسەین هاتۆتە دنیا: ١. شێخ ئەحمەد ڕئیس ئەلعولەما، ٢. شێخ محیٚ ئەلدین، ئەمین ئەلعولەما، ٣. شێخ عەلی سیقەت ئەلعولەما، ٤. شێخ سەعد ئەلدین، ٥. شێخ نەجم ئەلدین.

١. شێخ ئەحمەدی رەئیس بێ ئەوەی کوڕ بێت، مردووە، ٢. لەشێخ عەلی، شێخ ئیسماعیل بەجێماوە، ٣. لەشێخ محیٚ ئەلدین چوار کوڕ بەم ناوانە بەجێماوە: یەکەم: میرزا محەممەد، باوکی عیزەت، حەسەن و محەممەد سەعید، دووەم: میرزا جەعفەر، باوکی سەیفوللە، شوکروللە، و محەممەد شەریف، سێیەم: میرزا باقر باوکی سالح، چوارەم، شێخ حەیدەر. لەشێخ سەعد ئەلدین، حسەین بەجێماوە.

بۆ شێخ نەجم ئەلدین سێ کوڕ هاتۆتە دنیا: محەممەد سدیق، محەممەد هادی، و شێخ عەبدوللە باوکی مەهدی.

لەشێخ عەبدولکەریم سێ کوڕ بەجێماوە: ١. حاج شێخ محەممەدی موعتەمید ئەلئیسلام، ٢. شێخ مەحمود موعتەمید ئەلشەریعە، ٣. حاج شێخ عەبدولحەمیدی مونەڕیس باوکی شێخ عارف عەرشی و شێخ بورهانی حەمدی و شێخ نەعمان.

لەحاجی موعتەمید ئەلئیسلام شەش کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ عەبدولسەمەد باوکی شێخ محەممەدی سادق، ٢. شێخ ئەبولبەقامی مەزهەرولئیسلام باوکی میرزا سەعید، باوکی بیژەن و ئەرژەنگ و میرزا جەواد و میرزا ڕەزا، ٣. شێخ عەتا اللە، باوکی عیزەت و نیعمەت و کیومەرس و فەرەیدون، ٤. ئاغا رەضا باوکی فەرهەنگ و فەرزین و فەڕوخ و مەنوچێهر، ٥. سەلاح ئەلدین باوکی جەلال و سیروس، ٦. سەلام باوکی هوشەنگ.

لەشێخ عەبدولغەفار چوار کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ سەعداللە ئیعتیماد ئەلئیسلام، باوکی شێخ محەممەدی تەبیب، ٢. شێخ حەبیب اللە ئیعتیماد ئەلئیسلام، باوکی میرزا مەسعود خانی قەسیری و میرزا موحسین، ٣. شێخ شوکروللە، باوکی عەبدوللە و نەسروللە و یەدوللە، ٤. شێخ عەبدولخالەقی غایب.

لەشێخ عەبدولغەفور، شێخ ئیبراهیمی بانگبێژ بەجێماوە، باوکی شەمس ئەلدین و فەخر ئەلدین.

لەشێخ حەسەن دوو کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ عەبدولرەحمان، باوکی شێخ عوبەیداللە و شێخ عەلا ئەلدین باوکی عەبدوللە، ٢. شێخ عەبدولمەجید باوکی شێخ محەممەد و شێخ ئەبولقاسم.

٥: سیلسیلەی سەییدەکانی ئەردەلان

چەندین لق لەسەییدەکانی حسەینی و حەسەنی لەکوردستانی ئەردەلآن دەژین کەسیلسیلە و ڕەچەڵەکیان بۆ خۆیان دروستکردووە و بەناوچەکاندا بلآو بوونەتەوە کەبریتین لە:

١: سەییدەکانی شێخولئیسلامی، بەسەیید مەحمود و سەیید زەکی ئەلئیسلام کۆتایی دێن. زنجیرەی ڕەچەڵەکی ئەوان حسەینییە و بەمشێوەیە: سەیید زەکی شێخولئیسلام کوڕی حاج مەحمودی شێخولئیسلام کوڕی سەیید زەکی یەکەمی شێخولئیسلام کوڕی سەیید ئەحمەدی شێخولئیسلام کوڕی سەیید خزری شێخولئیسلام کوڕی سەیید یەعقوبی شێخولئیسلام کوڕی سەیید خزری شێخولئیسلام کوڕی سەیید ئیسحاقی شێخولئیسلام کوڕی سەیید ئەحمەد شێخولئیسلام کوڕی سەیید ئیسماعیل کوڕی سەیید خزر کوڕی سەیید میکائیل کوڕی سەیید ئیسحاق کوڕی سەیید شەهاب ئەلدین کوڕی سەیید جەعفەر کوڕی سەیید عەرەب شا کوڕی سەیید جەعفەر کوڕی سەیید محەممەد کوڕی سەیید جەعفەر کوڕی سەیید حسەین کوڕی سەیید تالیب کوڕی سەیید حسەین کوڕی سەیید جەعفەر کوڕی سەیید محەممەد کوڕی سەیید ئیسماعیل کوڕی سەیید محەممەد کوڕی سەیید شەمس ئەلدین کوڕی سەیید ئەحمەد کوڕی سەیید محەممەدی ئەعرابی کوڕی سەیید قاسم کوڕی سەیید حەمزە کوڕی ئیمام موسای ڕەزا. لەناوەڕاستی سەدەی دوانزەیەم ڕوویان کردۆتە کوردستان. لەڕۆژگاری سوڵتان سەنجەر یانی ساڵی ٥٤٢ تا ڕۆژگاری فەتح عەلی شا، هەڵگری ناوی شێخولئیسلامی بوون. لەساڵی ١٢٣٠ بەوشێوەی دواتر ئاماژەی پێدەدەین، بەفەرمانی ئەمان اللە خان، هەردووکیان کوژران.

٢: سەییدەکانی سەڵوەتاوا کە بەسەییدەکانی ئەمان بەناوبانگن. لەبنەڕەتدا گوندی سەڵوەتاوا ناوی ئەمان بووە و بەم دواییانە بۆتە سەڵوەتاوا. سیلسیلەی ڕەچەڵەکی ئەم سەییدانە بەمەلا ئیبراهیم کۆتایی دێت کە لەو گوندەدا بەخاک سپێردراوە. مەلا ئیبراهیم و شێخ ئەحمەدی خوشکەزای کە بەشێخە ڕەش ناسراوە و لەگوندی نایسەر بەخاک

سپێردراوە، لەمناڵەکانی بابا عەلی هەمەدانین. کوڕی بابا یوسفی هەمەدانی کوڕی سوڵتان مەنسور کوڕی سوڵتان عەبدولعەزیز کوڕی سوڵتان عەبدوللە کوڕی سوڵتان ئیسماعیل کوڕی ئیمام موسای کازم. مەلا میرزای چوری کەباوەگەوڕێی دەستەیەك لەسەییدەکانی چورە، یەکێکە لەمناڵەکانی بابا عەلی هەمەدانی. ئەم سێ لقە، یانی سەییدەکانی ئەمان و نایسەر و چور، لەگەڵ سەییدەکانی بەرزنجە دەگەنەوە یەك ڕەچەڵەك و هەر چواریان دەبنە مناڵەکانی باباعەلی. سەییدەکانی پەنجە کە مناڵەکانی شای زەریــن کەمەرن(پشتێن زێـڕین)ــ لەسیلسیلەی سەییدەکانی بەرزنجەن و هەموویان حسەینین.

۳: سەییدەکانی کەلجی بەشێخ سالح کۆتایی دێن کە لەگوندی کەلجی بەخاك سپێردراوە. سیلسیلەی ڕەچەڵەکی ئەوان بەسەیید سەجاد ئیمام زەین ئەلعابدین کۆتایی دێت. ئەوانیش لەریزی سەییدەکانی حسەینین.

٤: سەییدەکانی پیری خزران، لەمناڵەکانی سەیید محەممەد زەهیر ئەلدین، پیر خزری شاهۆن کە لەگوندی قەتڵەق ئاوا بەخاك سپێردراوە. سەییدەکانی گوندی مەرقومە، هەموویان مناڵەکانی پیر خزرن. لەبەر ئەمە گوندی مەرقومە کەم کەم ناوەکەیی بۆ پیری خزران گۆڕاوە. ئەلف و نونەکەی ، ئەلف و نونی کۆیە. ڕەچەڵەکی پیر خزر بەئیمام عەلی نەقی کۆتایی دێت. ئەویش یەکێکە لەسەییدەکانی حسەینی بەمشێوەیە:

سەیید محەممەد زەهیر ئەلدین کوڕی سەیید مەحمودی مەدەنی، کوڕی سەیید جەعفەر کوڕی سەیید حەسەن کوڕی سەیید مەحمود کوڕی سەیید ڕەحمەت الله ی شەهید کوڕی سەیید موسا کوڕی سەیید حسەین کوڕی سەیید محەممەدی شەهید کوڕی سەیید منهاڵ کوڕی سەیید ماجید کوڕی سەیید عەبدولڕەحیم کوڕی سەیید قاسم کوڕی سەیید ئیدریس کوڕی سوڵتان جەعفەر کوڕی ئیمام عەلی نەقی کوڕی ئیمام محەممەدی تەقی کوڕی ئیمام عەلی ڕەزا کوڕی ئیمام موسای کازم کوڕی ئیمام جەعفەری سادق کوڕی ئیمام محەممەدی باقر کوڕی ئیمام عەلی (زەین ئەلعابدینی سەجاد) کوڕی ئیمام حسەین کوڕی ئیمام عەلی کوڕی ئەبو تالیب.

٥: سەییدەکانی باینچوب، بەشێخ ئەحمەدی باینچوب کوڕی ئەمیر مەحمودی سەبزەواری کۆتایی دێن. ئەوانیش لەمناڵەکانی پیرخزرن و شێخ ئەحمەد لەگوندی باینچوب بەخاك سپێردراوە.

٦: سەییدەکانی پاوە و دەشە و شمشێر. سەیید عەبدولسەمەدی تودار لەکتێبی نورالانوار نووسیویەتی ئەوان کاتورانین. کاتوران (حسەین) لەچاوڵکانی عەبدوڵلە بەخاك سپێردراوە. بەپێیە لەمناڵەکانی پیر یونس کوڕی پیر ئەلیاس کوڕی پیرخزری شاهۆن. بەڵام سەییدەکانی پاوە و دەشە دەڵێن لەرەچەڵەکی سەیید مەحمودی ئیسفەهانین و رەچەڵەکی خۆیان لەسەیید مەحمود تا ئیمام جەعفەری سادق دەبەنەوە و زۆربەی وتەکانی سەیید عەبدولسەمەد بەدرۆ و بەبێ بنەما دەزانن.

٧: سیلسیلەی سەییدەکانی شانی شەل، مناڵەکانی قازی خان و سەییدەکانی پارسانیان مناڵەکانی سەیید شوکروڵلە ناسرلو بەکوڵەزەرد و سەییدەکانی قاراوا و تاوە گوزییەکان هەموو دەگەڕێنەوە بۆ سەر رەچەڵەکی پیرخزر و بەگشتی حسەینین. سەییدەکانی خوڕخوڕە و دەرشێخان لەمناڵەکانی سەیید شوکرەن کە لەگوندی پارسانیان بەخاك سپێردراوە. سوڵتان ئیسحاقی کوڕی عیسا مەوتەم ئەلئشبال کوڕی ئیمام زەین ئەلعابدین لەچیایەك کە بەم ناوە بەناوبانگە، لەبەرچاو دیار نەماوە و چیتر هیچ شوێنەوارێکیان لەو نەدۆزیوەتەوە.

٨: سیلسیلەی سەییدەکانی سەقاخانە لەمناڵی پیرخزری حەفید پیرخزری شاهۆن

٩: سەییدەکانی چوڕ، لقی مەلا ئەبوبەکری موسنیفی سەیید حەسەن کوڕی سەیید هیدایەت کوڕی سەیید بدایەت کوڕی مەلا یوسف جان لەمناڵەکانی پیر خزرن. ئەمانە جیاوازن لەئەمانییەکان.

١٠: سیلسیلەی سەییدەکانی خانەقای پاوە و سوڵتان ئیسحاق و حەمزەی ئەجاڕ، مناڵەکانی ئیمام جەعفەرن. رەچەڵەکی ئەوان دەگاتەوە عەلی عەریزی کوڕی ئیمام جەعفەر.

١١: سیلسیلەی سەییدەکانی تودار، خۆیان دەگەڕێننەوە بۆ سوڵتان جەعفەری کوڕی ئیمام عەلی نەقی. یانی سەیید عەبدولسەمەدی توداری کەلەوانە، سیلسیلەی خۆیانی بەمشێوەیە نووسیوە: سەیید عەبدولسەمەد کوڕی شێخ سالح کوڕی سەیید موراد ناسرلو بەعەلامەی نەیشابوری کوڕی شێخ محەممەد ناسراو بەسەلاح ئەلدین کوڕی شێخ ئەحمەد کوڕی ئەمیر شەریف کوڕی ئەمیر کامل کوڕی شێخ عەبدوڵلە کوڕی ئەمیر عەلی کوڕی ئەمیر محەممەد کوڕی ئەمیر شەریفی عەلامنە کوڕی ئەمیر محەممەد کوڕی ئەمیر حەمزە کوڕی ئەمیر کەلال کوڕی ئەمیر حەمزە کوڕی خواجە شاە ئەحمەد کوڕی ئەمیر داوود کوڕی سەیید وەلی ئەلدین کوڕی عەبدولحەق کوڕی سەیید عەبدوڵلە کوڕی سوڵتان رەزا کوڕی سوڵتان حەیدەر کوڕی

سوڵتان جەعفەر کوڕی ئیمام محەممەدی نەقی کوڕی ئیمام محەممەدی تەقی کوڕی ئیمام ڕەزا کوڕی ئیمام موسای کازم کوڕی ئیمام جەعفەری سادق کوڕی ئیمام محەممەدی باقی کوڕی ئیمام زەین ئەلعابدین کوڕی ئیمام حسەین کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیب.

لەساڵی ١٠٤٦ کۆچی، سوپای قەزلباش هێرش دەکەنە سەر گوندی تودار و تاڵانی دەکەن. سەیید عەبدولحەمید، برای سەیید عەبدولسەمەد و شێخ ساڵحی باوکی دەکوژن. سەیید عەبدولسەمەد بریندار دەبێت و بەبرینداری بۆ کاکو زەکەریا و بۆ لای شێخ شەهاب ئەلدینی کاکو زەکەریایی کوڕی شێخ ڕەمزی ئەلدین هەڵدێت و لەوێ سەرقاڵی بەدەستهێنانی زانیاری زیاتر لەسەر تەریقەت و زانستەکان دەبێت. لەساڵی ١٠٩٩ کتێبێکی نووسیوە و ناوی ناوە نورالانوار. هەرچەند ئەم کتێبەی سەبارەت بەمێژوو و ڕەچەڵەکەکانە، بەڵام زیاتر هاوشێوەی ئەفسانەیە تا ڕاستی.

وەك سەییدەکانی پاوە و دەشە دەڵێن، لێوانلێوە لەدرۆ و گێڕانەوەی بێ بنەما کەلای زاناکان پەسەند نییە و نەشیاوە بۆ ڕازی بوون.

١٢: سیلسیلەی شێخەکانی کاکوزەکەریا: یەکەم کەسی ئەوان شێخ شەهاب ئەلدین کاکو زەکەریایە و لەسەییدەکانی حەسەنین. سیلسیلەی شێخ شەهاب ئەلدین بەمشێوەیە:

شێخ شەهاب ئەلدین کوڕی شێخ ڕەمزی ئەلدین کوڕی شێخ ڕەزای موعین ئەلدین کوڕی شێخ موسا کوڕی شێخ مەحمود کوڕی شێخ یوسف کوڕی شێخ عەبدولڕەحمانی جامی (روکن ئەلدین) کوڕی شێخ ئەحمەد شێخولئیسلامی جام کوڕی شێخ عەبدوڵلەی سامت کوڕی شێخ محەممەد سادقی فازڵ کوڕی شا نیعمەت الله کوڕی شێخ زەکەریا کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان کوڕی شێخ حەسەن کوڕی شێخ سلێمان کوڕی شێخ خالید کوڕی شێخ حەسەن کوڕی شێخ تەقی ئەلدین (ئەبولحەسەنی شازەلی) کوڕی شێخ عەبدوللە کوڕی شێخ عەبدولجەبار کوڕی شێخ هورموز کوڕی شێخ حاتەم (ئەحمەد) کوڕی شێخ قوسەی (یونس) کوڕی شێخ یوسف کوڕی شێخ نازەر (داوود) کوڕی یوشەع کوڕی وەرد عەبدوللەتیف کوڕی شێخ محەممەد کوڕی سوڵتان ئەحمەد کوڕی سوڵتان محەممەد کوڕی سوڵتان حسەین کوڕی سوڵتان محەممەد (حەسەنی موسەلەس) کوڕی سوڵتان حەسەنی موسەنا کوڕی ئیمام حەسەنی موجتەبا کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیب.

١. شێخ شەهاب ئەلدینی کاکو زەکەریا، کەسێکی زانا و خواپەرست بووە. لەساڵی

١٠٠٣ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٠٧٢ کۆچی دوایی کردووە.

٢. شێخ ڕەزی ئەلدین، لەڕۆژگاری شا عەباس سەرقاڵی ڕێنیشاندانی خەڵکان بووە.

٣. شێخ ڕەزا موعین ئەلدین، قوتابی شێخ ئیبن حەجەری مەککی بووە، کتێبی (مسلك السالك) سەبارەت بەداب و نەریتەکانی نەقشیە و قادرییە و شازەلیە ڕەفاعیە و کەبرویە و خەڵوەتییە و لەوابیە و چەشتنییە، لەبەرهەمەکانی ئەوە.

٤. شێخ عەبدولڕەحمانی جامی، ناسراو بەروکن ئەلدین، زانای ڕۆژگاری خۆی بووە. کتێبی ناوداری ئەو (فرض و سنت)ە. لەساڵی ٨٩٨ کۆچی دوایی کردووە. ئەم کەسە جیاوازە لەشێخ عەبدولڕەحمانی جامی ناسراو بەنور ئەلدین، نووسەری کتێبی جامی لەنحو و بەرهەمە بەناوبانگەکانی دیکەیە.

٥. شێخ ئەحمەد، شێخولئیسلامی جامی بووە.

٦. شێخ محەممەدی سادق، کەسێکی زانا بووە. لەزۆربەی زانستەکان شارەزا و کتێبی (قاموس الانساب) لەبەرهەمەکانی ئەوە.

٧. شاە نیعمەت الله وەلی، لەشێخە گەورەکانی تەریقەتە. لەهەموو زانستەکان زانا و لەساڵی ٨٢٧ کۆچی دوایی کردووە. سێ کوڕی لێ بەجیماوە: شێخ محەممەدی سادق (ئامارژەمان پێدا) و شێخ عەبدولرەئوف و شێخ عەبدولحەفیز.

٨. شێخ زەکەریا ناسراو بەکەمال ئەلدین لەکەسە بەناوبانگەکانی تەریقەتە. لەساڵی ٦٠٧ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ٧٤٢ شەهید کراوە. ساڵەکانی تەمەنی بۆ ١٣٥ درێژ بۆتەوە. دوانزە کوڕی لێبەجێماوە: ١. شاە نیعمەت الله وەلی (ئامارژەمان پێدا)، ٢. بابا عەلی کە لەگوندی کاکو زەکەریا بەخاك سپێردراوە، ٣. شێخ حەسەن لەگوندی سورەکەل بەخاك سپێردراوە، باوکی بابا موراد، باوکی شێخ ئەبوبەکر، شێخ ئیبراهیم، ٤. شێخ محەممەد شەریف ناسراو بەشێخ شەریەتی، ٥. پیر یونس کە لەئەنجیران بەخاك سپێردراوە، باوکی شێخ موسا و شێخ عیسا و شێخ ئیسماعیل، باوکی شێخ ئیبراهیم باوەگەورێی شێخەکانی ئەنجیران، ٦. ئەمیر تاهیری کەلان، ٧. بابا شێخ بێساران، ٨. ئەمیر تەوەکول ناسراو بەپیری تەوەکولی گاران، ٩. شێخ عەتار ناسراو بەبابا زونەلنون لەگوندی وەنینە بەخاك سپێردراوە، ١٠. شێخ یوسف ئەعرەج، لەسورەکەڵ بەخاك سپێردراوە ناسراو بەسەوزە بۆش، ١٢. پیر محەممەدی ئەمین، لەگوندی ئەیزەڵ بەخاك سپێردراوە، ١٣. پیر محەممەد کە لەگوندی

کاکوزەکەریا بەخاک سپێردراوە.

٩. شێخ عەبدولڕەحمان ناسراو بەنەهەمل لەزانستی (ظاهر و باطن) شارەزا بووە، لەساڵی ٦١٨ شەهید کراوە.

١٠. شێخ سلێمان، کەسێکی خۆپارێز بووە و بەشێخ سلێمانی خۆپارێز بەناوبانگە. کەسێک بەناوی بەداق لەمناڵەکانی مەزنەکی ئەنەوشیوان ئەوی شەهید کردووە. لەخوار گۆڕی باوکی، شێخ خالید، بەخاک سپێردراوە لەنزیک دەرەکە کە لەدۆڵی ویانەوە دێت.

١١. شێخ خالید، کەسێکی خۆپارێز بووە و لەکەشف و کەرامات بەناوبانگە. ماوەیەک لەمەریوان نیشتەجێ بووە. میرزا ئەحمەد ناوی کوڕی میرزا محەممەدی هەمەدانی، تووشی نەخۆشی گولی بووە و هاتۆتە لای ئەو و چاک بۆتەوە. گوندی هەزار گرێی کڕیوە و بەشێخی بەخشیوە و ئەم گوندە بەخالدییە ناوی دەرکردووە. بەم دواییانە ناوەکەی بۆ کاکو زەکەریا گۆڕاوە.

١٢. شێخ حەسەنی مودەڕیس، بیست و دوو کوڕی بووە. هەموویان لەماوەی حەفتەیەک بەنەخۆشی تاعون مردوون و تەنیا سێ کوڕی لێ بەجێماوە، شێخ عەبدوڵڵە و شێخ خالید (ئاماژەمان پێدا) و شێخ تاها. شێخ عەبدوڵڵە ڕۆشتۆتە دیمەشق و لەوێ سەرقاڵی ڕێنوێنی کردنی خەڵکان بووە، شێخ خالید هاتۆتە کوردستان و لەوێ بەبڵاو کردنەوەی ئایینەکانی تەریقەت سەرقاڵ بووە.

١٣. شێخ تەقی ئەلدین، ناسراو بەشێخ ئەبولحەسەنی شارەلی، لەکەسە بەناوبانگەکانی ئەولیای تەریقەتە و لەساڵی ٦٥٧ کۆچی دوایی کردووە.

تێبینی: لەهەر شوێنێک عەرەبەکان زاڵ بوون و دەسەڵاتیان پەیدا کردووە، دانیشتووانی ناوچەکە بۆ ئەوەی خۆیان لەوان نزیک بکەنەوە، هەوڵیانداوە خۆیان بەسەیید یا لەنەژادی عەرەبەکان بناسێنن. تەنانەت ناوی مردووەکانی خۆیان گۆڕیوە و ئەوانیان بەسەیید یا عەرەب لەقەڵەمداوە.

بۆنموونە پیر شەهریاری هەورامیان بەسەیید مستەفا ناو بردووە و ئەویان بەیەکێک لەمناڵەکانی ئیمام جەعفەری سادق زانیوە. لەکاتێکدا شەهریار یەکێکە لەمناوە فارسییەکانی سەردەمی زەردەشتی و لەکاتێکدا هێشتا هیچ هەواڵ و نیشانەیەک لەئیسلام لەو ناوچانەدا نەبینراوە، خاوەنی ئاتەشکەدە بووە. بەمپێیە، زۆربەی سەییدەکانی ئێران و تورکیا لەم جۆرە سەییدانەن.

٦. بنەماڵەی وەزیری:

ئەم بنەماڵەیە بەنزیکی لەدووسەد ساڵ پێش، سیلسیلەیان پێکهێناوە و بوونەتە یەکێك لەبنەماڵەکانی کوردستان. گەورە باوەگەورێی ئەوان، خواجە ئیبراهیم کوڕی خواجە یوسفی بەرزای ئیسفەهانییە کەمەڵۆ خانی ئەردەلان لەساڵی ١٠٢٢ کۆچی، خواجە ئیبراهیمی لەئیسفەهانەوە لەگەڵ خۆی بۆ حەسەن ئاوا هێناوە. ئەو باوکی خواجە یوسفی دووەم، باوکی میرزا ئەحمەد باوکی ئاغا لوتفوللە و میرزا عەبدوللە ناسراو بەکوڵەڕەق (سورخە دزەجی)یە.

لوتفوللە بێ ئەوەی منداڵی بێت، مردووە، بەڵام میرزا عەبدوللە حەوت کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: ١. حاج میرزا ئەحمەدی وەزیر، ٢: میرزا عەلی باوکی میرزا فەزڵوللە، ٣. میرزا حسەین باوکی میرزا عەبدولباقی شەیدا، ٤. میرزا مەهدی، ٥. میرزا لوتفوللە، باوکی میرزا عەبدولحەمید، باوکی میرزا محەممەدی ئەڕلنی باوکی عەبدولمەجیدخان و یەحیا خان و خەلیل خان و ئەسعەد خان و سەنجورخان و یەدوللە خان و ئەحمەد خان، ٦. میرزا فەتحوللە، ٧. میرزا یوسف.

میرزا عەبدوللە لەڕۆژگاری ئەحمەدخانی ئەردەلان باوکی خوسرەوخانی گەورە، بەهۆی خوێندەواری وخۆشنووسین و مناڵە بەتواناکانی چۆتە ریزی دیوانییەکان و لەڕۆژگاری خوسرەو، پێگەی وەزارەتی بەدەستهێناوە. (لەو ڕۆژگارەدا بەبەرکاری ئەردەلانییەکانیان وتووە، وەزیر). لەحاج ئەحمەدی وەزیر چوار کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا عەبدوللەی دووەمی وەزیر، ٢. میرزا هیدایەت الله ئەمین الایاه، ٣. میرزا فەرەج اللەی وەزیر. لەمیرزا هیدایەت الله دوو کوڕ بەجێماوە: یەکەم میرزا جەعفەری وەزیر، باوکی میرزا کازم، دووەم، شێخ محەممەدی سادق باوکی حاج شێخ عەلی باوکی ئەحمەد خان.

لەمیرزا عینایەت، میرزا الله قولی داروغا بەجێماوە. لەمیرزا فەرەج الله دوو کوڕ بەجێماوە: یەکەم میرزا فەتاح، باوکی حەبیب الله ی تفنگدار باشی، دووەم میرزا ڕەحمان باوکی غولام حسەین. لەمیرزا یوسف سێ کوڕ بەجێماوە: یەکەم میرزا عەبدولڕەحیم، دووەم، میرزا عەبدولکەریمی موعتەمید، باوکی عەلی و میرزا محەممەد ڕەزای وەزیر و میرزا عەبدولغەفاری موعتەمید. میرزا مورتەزای قولی و میرزا موسا و میرزا ڕەحمان و خەلیل سوڵتان، سێیەم، میرزا ئیسماعیلی داروغا باوکی الله وێردی سوڵتان باوکی میرزا ئیسماعیل ناسراو بەئاغە،

خۆشنووسی ناسراو بە(صدر الکتاب). لەمیرزا محەممەد ڕەزای وەزیر سێ کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا یوسف موشیری دیوان، ٢. میرزا محەممەد سادقی ئەعزاز ئەلمەلەک، ٣. میرزا عەلی نەقی ئاسفی ئەعزەم.

لەمیرزا یوسفی موشیر دیوان، شەش کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا موحسینی خان ئەواب خانی ئەمجەد ئەلمەلەک باوکی میرزا خەلیل خانی ئەمجەد ئەلمەلەک، ٢. میرزا حەسەن خانی ئازم الایالە، ٣. عەبدولعەلی خانی ئاسفی دەفتەر، ٤. ئەسغەر خانی بێ گوێ و زمان، ٥. میرزا ئیبراهیم خانی سەرداری ئەعزەم، ٦. عەلی ئەشرەف خان ئەشرەف ئەلمەلەک، جەوادخان. کوڕی حەوتەم لەمناڵیدا مردووە. لەمیرزا حەسەن خان ناز الایالە سێ کوڕ بەجێماوە: ١. حاج غولام حسەینی موشیر دیوان، باوکی سەیف الله و زەبیح الله خان و عەزیز اللهخان و ئەمین الله خان، ٢. غولام عەلی خان باوکی حەسەن خان و ناسرخان، ٣. فەزڵ الله خان.

لەمیرزا محەممەد سادق ئەعزازئەلمەلەک، حەوت کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا عەلی ئەکبەر خان ئەعزاز ئەلسەڵتەنە ناسراو بەئاغاخان، باوکی عەبدولحەمیدخان ئەعزاز ئەلسەڵتەنە و عەبدولمەجید خان، ٢. میرزا مەهدی خان باوکی عەبدولله خان و نەبی خان، ٣. محەممەد خان باوکی باقر خان و کازم خان، ٤. مەحمودخان، باوکی یەدولله خان و ناسرخان و یەحیا خان و هادی خان و سارم ئەلدین خان و سەیف ئەلدین خان، ٥. میرزا عەلی خان باوکی ئەبولقاسم خان، ٦. ئەسەدالله خان ئەعزاز ئەلمەلەک باوکی حەبیب الله خان و عەزیز الله خان و عابدین خان و محەممەد خان و ئەحمەد خان، ٧. نوسرەت الله خان ئەعزاز ئەلمەمالیک باوکی مەسعود خان و محەممەد سەعید خان.

لەمیرزا عەلی نەقی ئاسف سێ کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا فەرەج الله خان سەرداری گەورە باوکی میرزا ڕەزا خان باوکی ئەمیر خان و جەواد خان و فوئاد خان، ٢. شوکرالله خان ساعید سوڵتان، باوکی عەتا الله خان و نیعمەت الله خان و ئەسعەد خان و ئەرسەلان خان و ئەبو ئەلفەتح خان، ٣. یاوەر جەعفەر خان ساعدی ئەلمالیک باوکی محەممەد حەسەن خان و عەبدولعەلی خان و محەممەد سەعد خان و فەرهاد خان و جەمشید خان.

لەمیرزا عەبدولغەفاری موعتەمید چوار کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا ئەحمەد خانی ئیلخانی، ٢. حاج محەممەد تەقی خانی موعتەمید، ٣. میرزا محەممەد عەلی خانی مەفاخیر ئەلمولک، ٤. میرزا هیدایەت.

لەمیرزا ئەحمەد خانی ئیلخانی دوو کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا محەممەد خانی شوجاع ئەلمەمالیك، ٢. میرزا مەسعود خانی مەسعود ئەلسەڵتەنە باوکی نوسرەت الله خان و عەزیز الله خان و موزەفەر خان.

لەحاجی موعتەمید پێنج کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا عەبدوللە خان، باوکی مەحمود خان و هادی خان و ئەبوئەلقاسم خان، ٢. حاجی میرزا ئەسەدالله خان، باوکی هاشم خان، ٣. میرزا ئیسماعیل خان باوکی سلێمان خان و یەحیا خان و عەبدولوەهاب خان، ٤. میرزا مەهدی خان، باوکی تەیمورخان و هومایون خان و فەرەیدون خان و شاپورخان و مەنوچێهر خان، ٥. میرزا نەسروڵله خان.

لەمەفاخیر ئەلمەلەك شەش کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا فەتحوڵله خان، باوکی عابدین خان و محەممەد کازم خان و ئیقابل خان و محەممەد کەریم خان، ٢. وەجیە اللهخان باوکی سەیف ئەلدین خان و ناسر ئەلدین خان و ئەسعەد خان و فیروزخان، ٣. حەبیب الله خان موئەدەب ئەلمەمالیك، ٤. موحیب الله خان باوکی عەباسخان، ٥. یەدولله خان، ٦. عیزەت الله خان.

لەمیرزا مورتەزای قولی، کوڕی میرزا عەبدولکەریمی موعتەمید، میرزا عەبدولکەریم بەجێماوە باوکی میرزا عەلی ئەمین دیوان باوکی خان بابا خان و مستەفا قولی خان.

لەمیرزا موسایش، میرزا عەبدولعەزیزی سدیقی دیوان بەجێماوە، باوکی میرزا موسا خان ئەمین ئەلعداله و میرزا موحسن خانی موعین دیوان و میرزا مەسعود خان و میرزا حسەین خان و میرزا مەهدی خان.

٧- بنەماڵەی وەکیلی

ئەم بنەماڵەیە لەچوارسەد ساڵ پێشەوە سلسیلەیان پێکهێناوە. یانی سەدەیەك پێش ئاوەدان کردنەوەی سنە. بنەماڵەیەك بوون کەپیشەی پارێزەری سنەیان لەئەستۆدا بوو. سەرسیلسیلەی ئەم بنەماڵەیە خوسرەو بەگ کوڕی حسەین بەگ کوڕی خالید بەگ ناسراو بە(میری خۆشناو)ە. خوسرەو بەگ پێنج کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: ١. مامۆ بەگ، ٢. ئیبراهیم بەگی وەکیل، ٣. محەممەد عەلی سوڵتان، ٤. یوسف بەگ باوکی نەسروڵله بەگ، ٥. حسەین بەگ.

لەمامۆ بەگ، سێ کوڕ بەجێماوە: یەکەم: ئەزەر عەلی بەگی وەکیل، دووەم: مێهرعەلی

سوڵتان باوکی محەممەد عەلی بەگ و محەممەد ڕەحیم بەگی وەکیل باوکی لوتف عەلی بەگ، سێیەم: خوسرەو بەگ.

لەئیبراهیم بەگی وەکیل سێ کوڕ بەجێماوە: ١. حاج محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل، ٢. محەممەد سالح بەگ، ٣. جەمشید بەگ باوکی محەممەد ئەمین بەگ باوکی الله یار بەگ و ئاغا حاجی.

لەحاج محەممەد ڕەشید بەگ چوار کوڕ بەجێماوە: ١. فەتح عەلی بەگی وەکیل، ٢. محەممەد سالح بەگ، ٣. ئەحمەد بەگ، ٤. نەسروللە بەگ. لەئەحمەد بەگ، عەلی محەممەد بەگ بەجێماوە، باوکی ئەحمەد بەگ ناسراو بەئاغا بوچکڵە (بچکۆلە) باوکی عەتاالله خان باوکی ئەوسەت خان و ئەسفەر خان. لەمحەممەد زەمان بەگ سێ کوڕ بەجێماوە: یوسف بەگ، ڕەزا قولی بەگ و ئەکبەر بەگ، باوکی پاشا بەگ باوکی دەروێش بەگی سارم نیزام باوکی بیوك خانی سارم نیزام.

لەفەتح عەلی بەگی وەکیل، سێ کوڕ بەجێماوە: ١. محەممەد بەگ باوکی فەتح عەلی بەگ، ٢. مستەفا بەگ، ٣. ئەمان الله بەگ باوکی نەسەد الله بەگ باوکی ئەمان الله خانی وەکیل ئەلمولك.

لەئەمان الله خانی وەکیل ئەلمولك سێ کوڕ بەجێماوە: یەکەم، محەممەد خانی وەکیل ئەلمولك باوکی محەممەد سالح خان و محەممەد باقر خان و خەلیل خان و حەسەن خان. دووەم، حسەین خانی وەکیل سوڵتان باوکی هاشم خان و کازم خان و ئەمین خان و ڕەشید خان. سێیەم، عەبدوللە خان وەکیل ئەلمەمالیك باوکی ئیبراهیم خان و ئەحمەد خان و مەحمود خان.

ئەم بنەماڵەیە لەئەنجامی دوژمنایەتی وەزیرییەکان کە بەفەرمانڕەوایەتیکردنی ئەوان ڕازی نەبوون، بەزۆری یاکوژراون و یا دووڕ خراونەوە و لەئاوارەییدا سەریان ناوەتەوە. دەستەیەکی کەمیان بەمەرگی ئاسایی مردوون.

میرزا محەممەد ڕەزای وەزیر، ساحیبە خاتوونی کچی خۆی وەك خوێنبەست بەئەمان الله خان کوڕی ئەسەد الله بەگ داوە بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا ڕق و کینەی باوککوژی هێشتا بەتەواوی شوێنەواری ئەسڕاوەتەوە و هەندێ کات وەك خۆڵەمێشی ژێر ئاگر بووژاوەتەوە:

(پدر کشتی و تخم کین کاشتی

پدر کشته را کی بود آشتی)).

٨- تایەفەی بابان

بابانییەکان لەسێ تیرەن: پاشاکانی بابان، بەگەکانی بابان، ئاغاکانی بابان. لەپاشاکانی بابان لەسنە کەس نەماوەتەوە، جگە لەئیبراهیم بەگ میر باوکی عەبدوللە خان و حەسەن بەگ.

سەرسیلسیلەی ئەم تایەفە سلێمان پاشای بەبەیە کە لەکۆتاییەکانی سەدەی یانزەیەمی کۆچی لەناوچەکانی شاربازێڕ و شارەزوور و ناوچەکانی پەیوەست بەم شوێنانە، فەرمانڕەوایەتی کردووە و بەزۆری ڕووبەڕووی فەرمانڕەواکانی ئەردەڵان بۆتەوە.

لەسلێمان پاشا دوو کوڕ بەجێماوە: یەکیان محەممەد پاشا باوکی خانە پاشا، باوکی عەلی خان کە لەساڵی ١١٣٢ تا ساڵی ١١٤٢ باوک و کوڕ لەسنە فەرمانڕەوایەتییان کردووە. دووەم خالید پاشا کە لەمەندەلیج کوژرا. لەخالید پاشا سێ کوڕ ماوەتەوە: ١. ئەحمەد پاشا، ٢. محەممەد پاشا، ٣. سلێمان پاشای دروستکەری سلێمانی کە لەساڵی ١١٩٩ ئەو ناوچەی ئاوەدان کردەوە و بەناوی خۆیەوە ناوینا. لەسلێمان پاشا دوو کوڕ بەجێماوە: عەبدولڕەحمان پاشا و عەلی خان. عەبدولڕەحمان پاشا پێنج کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشت: ١. سلێمان پاشا، ٢. ئەحمەد پاشا، ٣. عەبدوللە پاشا، ٤. عومەر بەگ، ٥. مەحمود پاشا باوکی عەلی پاشا باوکی حەسەن بەگی میر باوکی ئیبراهیم بەگی میر.

تایەفەی (کارگوزاری) لەئاغاکانی بابانن. سەرسیلسیلەی ئەوان یەعقوب ئاغایە باوکی ئەلیاس ئاغا باوکی سلێمان ئاغا باوکی عەبدوللە خانی موجەریب ئەلدەولە و عەلی خانی ئیعتیزاد ئەلدەولە، کارگوزاری ئێران، باوکی ناسر خان و موزەفەر خان و ئەبونەلفەتح خان. لەعەبدوللە خانی موجەریب ئەلدەولە دوو کوڕ بەجێماوە: یەکەم محەممەد خانی موجەریب ئەلدەولە باوکی مەحمود خان، دووەم: مەنسور خان. لقی حاج داوود خان، برای ڕۆستەم خان (ئاخاڵو) لەبەگەکانی بابانن. سەر سیلسیلەی ئەوان ئەحمەد بەگە باوکی مەحمود بەگ و ڕۆستەم بەگ، خەزێنەدارەکانی پاشاکانی بابان باوکی سلێمان بەگ باوکی ڕۆستەم خان و حاجی داوود خان.

٩- تایەفەی شاهومیسیان

ئەم تایەفە بەئیبراهیم بەگیش ناودەبەن. سەر سیلسیلەی ئەوان ئیبراهیم بەگی وەزیرە کە لەسەرەتاکانی سەدەی هەشتەمی کۆچی لەدەرباری ئەمیر حەسەنی ئەردەلان، دامەزرێنەری قەلای حەسەن ئاوا، پێگەی وەزارەتی بووە. ئەوەی خواجە شاهومیسە لەدانیشتووانی شارباژێر (سلێمانی ئەمڕۆ). ئیسماعیل بەگی وەزیر کە لەساڵی ١٠٣٩ لەدەرباری خان ئەحمەد خانی ئەردەلان پێگەی وەزارەتی بووە، باوکی عەبدوللە بەگ باوکی عینایەت الله بەگی وەکیل، ئەوەی ئیبراهیم بەگی ئاماژە پێدراوە. لەعینایەت الله بەگ دوو کوڕ بەجێماوە: ١. فەتح الله بەگی وەزیر، باوکی ئیبراهیم بەگی دووەم باوکی عینایەت الله بەگ و عەلی بەگ و محەممەد خان. ٢. عەبدوللە بەگ، دروستکەری مزگەوتێک لای ماڵەکەی خۆیان، باوکی هیدایەت بەگ باوکی فەزڵ الله خانی دەبیر ئەلمەمالیک.

١٠- بنەماڵەی کەلب عەلی بەگ

ئەم بنەماڵەیە یەکێك لەتاقەکانی ئەردەلانن. سەرسیلسیلەی ئەوان کەلب عەلی خان باوکی سلێمان خانی والیيە کەشاری سنە لەسەر دەستی ئەو ئاوەدان کراوەتەوە. لوتف عەلی بەگ یاوەر، کەسەردەستەی فەوجی سەرکەوتنی کوردستان بوو، کوڕشی فەتحعەلی بەگ ئەوەی کەلب عەلی بەگی ئاماژە پێدراوە کە بەچوار پشت دەگاتەوە بەو. خانەکان و بەگزادەکانی ڕەمشت و زەرین چوب و باتمان، سەر بەم بنەماڵەیەن. بەزۆری لەناو ئیزامدا خزمەتیان کردووە و هەمیشە لێپرسراوی کاروبارە دەوڵەتییەکان بوون.

١١- تایەفەی کەمانگەر

ئەم تایەفە لەمناڵەکانی پیر میکایلن. مەولانا ئەحمەدی کوڵە سارە کوڕی مەلا عەبدولڕەحیم کوڕی مەلا عەبدولقادر کوڕی مەلا سەلیم کوڕی مەلا سلێمان کوڕی مەلا عەبدولغەفور لەم تایەفەیە. لەمەولانا ئەحمەد چوار کوڕ بەجێماوە: حاجی شێخ عەبدوللە، حاجی شێخ مەحمود، شێخ عەبدولڕەحیم و شێخ محەممەد. حاجی شێخ عەبدوللە لەساڵی ١٣١٨ کۆچی مردووە. نۆ کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: ١. حاجی شێخ عەبدولقادری ماسان باوکی شێخ بایەزید، ٢. حاجی شێخ ئەحمەد، ٣. شێخ مستەفا، ٤. شێخ عەبدولباقی، ٥. شێخ

محەممەدی سادق، ٦. شێخ ئیبراهیم، ٧. شێخ محەممەد ئەمین، ٨. شێخ محەممەد، ٩. شێخ فەتحوللە.

میرزا کەریم کوڕی محەممەد ئاغا کوڕی ڕۆستەم ئاغای دەرمشیشی شارەزووری لەم تایەفەیە. لەمیرزا کەریم خان سێ کوڕ بەجێماوە: ١. حاجی میرزا مستەفای ئیحتیشامی دیوان، ٢. میرزا محەممەد عەلی ئەشرەفی ئەلمەمالیک، ٣. میرزا محەممەد. لەحاجی ئیحتیشامی دیوان سێ کوڕ بەجێماوە: یەکەم ئاغا مەحمودی ئیحتیشام دیوان باوکی فەرەج الله خان و محەممەد ئەمین خان و عیزەت خان و سەیف الله خان، دووەم: ئاغا محەممەد سەعید باوکی سلێمان خانی سورچی، سێیەم میرزا کەرمی سالاری هومایون ناسراو بەئاغە.

لەئەشرەف ئەلمەمالیک پێنج کوڕ بەجێماوە: یەکەم: میرزا حسەین خانی ئیقبال نیزام، باوکی حەبیب الله خان و ئەسەد الله خان، دووەم، ئەحمەد خانی سالار ئەرشەد، باوکی خەلیل خان و عەبدولڕەسولْ خان و عەباس خان و هادی خان و فەرەیدون خان و مەحمود خان. سێیەم میرزا عەبدولعەزیزی ئەشرەف نیزام، باوکی هوشەنگ و تەیمور. چوارەم: مەجید خان. پێنجەم، جەعفەر خان. ئاغا مەحمود ناسراو بەئاغە کوڕی بەهرام ئاغا کوڕی مەحمود ئاغا کوڕی ئیبراهیم ئاغا ناسراو بەبلە کەمانگەر، لەم تایەفەیە. عەلی بەگی شوجات ئەلمەمالیک و مستەفا خان و مەجید خان و بەهرام بەگ، لەکوڕەکانی مەحمود ئاغا (ئاغە)ن.

٥. تایەفەی بەراز بەکەهیا سالْح دەگات کەئەمیر تەیموری گورکانی ئەوی لەگەلْ دوو هەزار بنەماڵەی تایەفەکەی لەخاکی دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ کوردستان (سنە) کۆچ پێکردووە و لەناوچەکانی هوباتو، قەرەتۆرە و مەریوان ئەوانی نیشتەجێ کردووە.

محەممەد باقر بەگی ناسراو، لەم تایەفەیە کە لەسەر حەسەن خانی ئەردەلان، فەرمانڕەوای کوردستان ڕووبەڕووی کەریم خانی زەند بۆتەوە. حاجی شێخ محەممەدی باقر، ئەوەی ئەم محەممەد باقرەیە. سیلسیلەی ڕەچەڵەکی ئەو بەم شێوەیە: حاجی شێخ محەممەدی باقر کوڕی محەممەد یوسف بەگ کوڕی محەممەد شەریف بەگ کوڕی محەممەد باقر بەگ کوڕی خزر بەگ کوڕی کەهیا سالْح.

حاجی یەعقوب بەگی ناسراویش، کەچەند جارێك لەگەلْ ئازادخانی ئەفغان جەنگاوە و سەرئەنجام کەوتۆتە دەست ئازاد خان و کوژراوە، کوڕی کەهیا سالْحە. چوار کوڕی لێبەجێماوە:١. عەبدووللە سولْتان کە بەدەستی کەریم خانی زەند کوژراوە، ٢. عەباس بەگ،

٣. عیسا بەگ، ٤. جەعفەر بەگ.

لەعەبدوڵڵە سوڵتان، عەبدولغەففار بەگ بەجێماوە. لەعەبدولغەففار بەگ چوار کوڕ بەجێماوە: یەکەم عەبدوڵڵە بەگ، دووەم فەتحوڵڵە بەگ، سێیەم محەممەد خان بەگ و چوارەم عەبدولڕەحمان بەگ.

حاجی شێخ محەممەدی باقر چوار برای بووە: ١. محەممەد ئەمین بەگ، ٢. نوروڵڵا بەگ، ٣. محەممەد حەسەن بەگ، ٤. عەلی شا بەگ. لەحاجی محەممەد شێخ باقر پێنج کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ عەبدولئەحەد باوکی شێخ بەها ئەلدین، ٢ شێخ حەسەن، باوکی شێخ عەلا ئەلدین و شێخ نیزام ئەلدین، ٣. شێخ ئەحمەدی غیاسی، ٤. شێخ محەممەد، ٥. شێخ نەجم ئەلدین.

تایەفەی جەولەقیری سەر بەم عەشیرەن. سەر سیلسیلەی ئەوان محەممەد ئاغا سەلیمی جەولەقرییە کوڕی مەولان کوڕی عەبدولڕەحمان بەگ. لەمحەممەد سەلیم چوار کوڕ بەجێماوە: ١. محەممەد حەسەن ئاغا، ٢. میرزا حەسەین خانی سنوقدار، ٣. میرزا ئیسماعیل خان ئیفتخار دەفتەر، ٤. میرزا ئیبراهیم خانی سدیق هومایون.

لەمحەممەد حەسەن ئاغا شەش کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا محەممەد ئەمین فەرید ئەلمەمالیک باوکی ئەسعەد اللە و فەتح اللە و حاجی و موزەفەر، ٢. میرزا حەبیب اللە، باوکی عیزەت اللە و ئەحمەد و باقر. ٣. میرزا عەبدوڵڵە، ٤. میرزا فەزڵ اللە، ٥. میرزا نەسروڵڵە، ٦. میرزا خەلیل اللە.

لەمیرزا حسەین خان سێ کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا محەممەد خانی سەعیدی دیوان، ٢. میرزا محەممەد عەلی، ٣. میرزا محەممەد کازم کەمردووە. لەمیرزا ئیسماعیل خان سێ کوڕ بەجێماوە: سلێمان، مەهدی و ئیقباڵ.

لەسدیقی هومایون سێ کوڕ بەجێماوە: محەممەد سدیق، محەممەد ئەشرەف و محەممەد ئەسعەد. پاشماوەی تایەفەی بەرلز لەگوندی کەپەك و عەباس جوب و گامێشان و قەراتۆرە و هویاتۆ بڵاو بوونەتەوە. کەسێك بەناوی کوێخا جەوانمەرد کە لەم تایەفە بووە، سەد تومانی بەئەمان اللە خانی والی پێشکەش کردووە تا ئەو بەرلزەی ویستوویەتی بیکوژێت، بەرەڵای بکات. لەبەر ئەمە ناوەکەیان بەرلزییە.

١٢- تایەفەی قادری

ئەم تایەفە دەگەنەوە بەقادرخانی دەرگەزینی هەمەدانی کە لەساڵی ١١٢٠ کۆچی هاتۆتە سنە. میرزا علی ئەکبەری سادق ئەلموڵکی ڕوودانووس، کوڕی میرزا عەبدوڵڵەی مونشی (سکرتێر) کوڕی محەممەد ئاغا، برای ئیبراهیم ئاغا و ئیسماعیل ئاغا کە لەڕۆژگاری خوسرەوخانی گەورە، لێپرسراوی بەڕێوەبردنی کاروبارەکان بوون، سەر بەم تایەفەن.

خورەە خاتوون، کچی محەممەد ئاغا، هاوسەری ئەمان الله خانی گەورە بووە کەحسەین قولی خان باوەگەورێی خانی خانان، لەو لەدایك بووە.

میرزا عەبدوڵڵە مونشی سێ کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: ١. میرزا علی ئەکبەری سادق ئەلموڵك کەناماژەی پێدرا، ٢. میرزا عینایەت باوکی میرزا ئیبراهیمی سەرهەنگ و ئاغا عەمو و شێخ لوتف اللەی دێری مەولا و میرزا بابا، ٣. میرزا عەبدولوەهابی ئابدار (چایچی) باوکی میرزا محەممەدی ئابدار و نائیب علی نەقی.

میرزا عەبدوڵڵەی مونشی لەساڵی ١٢١٨ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٨١ کۆچی دوایی کردووە.

ماە شەرەف خانم، شاعیری کورد کە بەمەستورە ناسراوە، کچی ئەبوئەلحەسەن بەگ کوڕی محەممەد ئاغا کچە مامی سادق ئەلموڵك سەر بەم تایەفەیە.

لەساڵی ١٢٢٠ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ١٢٦٤ کۆچ ی دوایی کردووە. هاوسەری خوسرەوخانی ناکام (سەرنەکەوتوو) بووە. ئەمە یەکێك لەهۆنراوەکانی ئەوە:

خورشید وش و بە نام ماە شرفم

مستورە و خسرو جهان را طرفم.

١٣- بنەماڵەی میرزا شەفیع

ئەم بنەماڵەیە لەدانیشتووانی ئوری مازەندەرانن. سەرسیلسیلەی ئەوان میرزا محەممەدی شەفیع، کوڕی میرزا مەهدی کوڕی میرزا محەممەد حسەین لەشکرنووس باشی دیوانی نادر بووە.

لەمیرزا محەممەدی شەفیع پێنج کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا الله وێردی مستەوفی باشی، ٢. میرزا

محەممەد ڕەفیع، ٣. میرزا نەسروڵڵە، ٤. میرزا مەهدی، ٥. میرزا حەسەین. لەمیرزا اللە وێردی چوار کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا محەممەد سادق، باوکی میرزا شەفیق و میرزا نەسروڵڵە، ٢. میرزا عەموی فەڕاش باشی باوکی میرزا مەسعود و میرزا ئاقا، ٣. میرزا حەبیب اللە مونشی حکومەتی، ٤. ئاغا میرزای خۆشنووسی بەناوبانگ، باوکی میرزا نەسەدوڵڵە.

لەمیرزا محەممەدی ڕەفیع پێنج کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا ئیسماعیلی موشریف، کە لەساڵی ١٣٠٦ کۆچی دوایی کردووە، باوکی میرزا محەممەد ڕەفیعی یەمین لەشکەر و میرزا ئەحمەد خان مۆئەیید نیزام و میرزا مەحمود خانی سەر ڕیشتەدار، ٢. ئاغا پاشا، باکوی ئاغا محەممەد تەقی و ئاغا محەممەد ڕەشید، ٣. ئاغا محەممەد قاسم باوکی ئاغا حەمی، ٤. میرزا ئیبراهیم، ٥. میرزا عەبدوڵڵە.

لەمیرزا محەممەد ڕەفیعی یەمین لەشکەر حەوت کوڕ بەجێماوە: ١. ئاغا عەبدولعەزیزی یەمین لەشکەر باوکی عەبدولحەمید خان و محەممەد ڕەفیع خان و عەبدولعەلی خان و محەممەد ڕەزا و بورهان، ٢. محەممەد باقرخان باوکی محەممەد خان و ناسرخان و بەهائەلدین و مەنسور خان و عەتا اللە خان، ٣. هادی خان، ٤. میرزا بابا، ٥. جەواد خان، ٦. عیزەت اللە خان، ٧. سەیف اللە خان.

لەمۆئەیید نیزام دوو کوڕ بەجێماوە: ئەسماعیل خان ناسرلو بەئاغە باوکی خەلیل خان و سیروس خان، دووەم عەزیز اللە خان.

لەمیرزا مەحمود خانی سەرریشتەدار چوار کوڕ بەجێماوە: ١. میرزا موسا سەرۆکی دابینکردنی پێداویستییەکانی ئیستراوا، ٢. میرزا ئیبراهیم، جێگری یەکەمی فەوجی زەفەر، ٣. یوسف خان، ٤. غوڵام ڕەزا.

١٤- تایەفەی ئاغا ڕۆستەم

سەرسیلسیلەی ئەم تایەفە ئاغا ڕۆستەمی میراخوروالیيە کوڕی بەهرام میرزا بەگ کوڕی حاج محەممەد ئاغای ئەمیر ئەخوری خوسرەوخانی گەورە (باوەگەوریی نوسەر، لەدایکەوە). ئاغا ڕۆستەم پێنج کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشت: ١. ئاغا مەحمود، ٢. مەنوچێهر ئاغا، ٣. حەمە ڕەشی بەگ ناسرلو بەڕەشە ئاغا، باوکی ڕۆستەم ئاغا، ٤. حاجی شێخ محەممەدی سەمەرانی، ٥. فەتاح ئاغای میراخۆر.

لەحاجی شێخ سەمرانی هەشت کوڕ بەجێماوە: ١. شێخ محەممەد ئەمینی شەریعەتمەدار باوکی شێخ عەبدوللە و شێخ عەتا و شێخ بەهائەلدین، ٢. شێخ محەممەد ڕەزا باوکی سەیف الله و نەسروللە، ٣. شێخ محەممەد عەلی، باوکی شێخ عەبدولحەمید، ٤. میرزا محەممەد سەعید باوکی میرزا عەبدوللە و میرزا محەممەد، ٥. شێخ محەممەد تەقی، ٦. شێخ ئەحمەد باوکی لوتف الله و حەبیب الله، ٧. شێخ مەعروف باوکی شێخ محەممەد و محەممەد عارف، ٨. شێخ عەبدولڕەحیم باوکی شێخ عەبدولڕەحمان.

لە فەتاح ئاغا پێنج کوڕ بەجێماوە: ١. فەیز الله بەگ، ٢. فەرەج ئاغا باوکی وەکیل برا و نەسروللە ئاغای میراخوڕ و عەبدوللە ئاغا فەتح الله خان، ٣. ئەبولمحەممەد خانی موعیزئەلمەمالیک، ٤. محەممەد ئەمین بەگ باوکی فەتاح خان باوکی ئیسماعیل خان، ٥. حەبیب الله ئاغا باوکی خانکە.

١٥- تایەفەی تەیموری

ئەم تایەفە دەگاتەوە بە تەیمور بەگی ئەفغانی. باوەگەورەی تەیمور بەگی دووەم، باوکی ڕەسوڵ بەگ باوکی الله وێردی بەگ باوکی سەفی قولی بەگ باوکی محەممەد بەگ باوکی فەیز الله بەگ و ئاغا بابا بەگ باوکی محەممەد ئەمین بەگ باوکی محەممەد ڕەشی بەگ. لەفەیز الله بەگ، باقر سوڵتان و عەلی ئەکبەر سوڵتان بەجێماون. ئەم تایەفە لەئەفغانستان ڕوویان کردۆتە کوردستان و شارەزوور. تایەفەی گەورەن کە لەئێستایشدا پاشماوەکانیان لەئەفغانستان دەژین.

١٦- تایەفەی زەڕین کەفش (زێڕین کەوش)

ئەم تایەفە بەکوردی دەبێتە کەوش زێڕین. ڕەچەڵەکی ئەوان دەگاتە توسی ئەوزەر. دانیشتووانی سەرەکی سنە پێش ئەردەڵانییەکان، ئەم تایەفە بوون. تەپۆڵکەی خوارەوەی شارەکە، کە لەنێوان ڕووباری شار و ڕووباری قشلاقە، شوێنی حەوانەوەی توسی ئەوزەری بەناوبانگە کە لەوشوێنەدا خێوەتیان بۆ هەڵداوە و شەرابی خواردۆتەوە. ژنەکانی ئەم تایەفە کڵوت و شەلایی بەسەرەوە بوو. پیاوەکانیان جۆرە پێڵاوێکی شازیان لەپێ کردووە کەنەشانەی شازادەکانە. کڵوت جۆرە کڵاوێکە لەتەختە دروستکراوە. شەلایی جۆرەقوماشێکی هەوریشمی ڕەشە کە بەشێوەیەکی تایبەت لەدەوری کڵوتەکەوە پێچاویانە.

تایەفەی حاج محەممەد ڕەشیدی بەنا و ئاغا محەممەد حەسەنی ئیقبال و الله محەممەد و محەممەد ڕەشیدی یەك باش، نەوەی خوالێخۆشبوو میرزا محەممەد شەریف، سەر بەم بنەماڵەن. بنەماڵەی میرزا زەمان دروستکەری چیمەنی دلوێنەکانی ئاویەر کە بەچیمەنی میرزا زەمان ناسراوە، سەر بەم تایەفەن.

چەند کەسێك لەمناڵەکانی میرزا زەمان، لەئێستادا لەتاران دەژین کەئاغا میرزا عەلی ئەکبەرخانی زێڕین کەوش، بریکاری وەزارەتی ناوخۆ و میرزا عەلی ئەسغەر خانی برای، سەر بەوانن.

١٧- تایەفەی کەمزادی

ئەم تایەفەیە کوتاڵفرۆش بوون و دەسەلاتیان فراوان بووە. لەریزی بازرگانە بەناوبانگەکان بوون. سەرسیلسیلەی ئەوان کەمزادی کوتاڵفرۆشە کوڕی بەهرامی بافکار کوڕی خودادادە کەدانیشتووی گوندی کیلانە بووە. کەمزاد برایەکی بووە بەناوی بێهزاد و بێ نەوەی مناڵی بێت مردووە. کەمزاد دوو کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: عەبدوللە ئاغا و ئیمام قولی ئاغا. لەعەبدوللە ئاغا سێ کوڕ بەجێماوە: حەبیب الله ئاغای تاجر و مەجید ئاغا. هەر سێکیان لەژێر سەرپەرەشتی خاڵی خۆیان حاجی عەلی تاجر کوڕی ڕەزا عەلی ئاغای تاجری بەناوبانگ. ڕەزا عەلی ئاغا شەش کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: ١. حاجی عەلی دروستکەری مزگەوتی بازاڕ لەخوارەوەی مزگەوتی دارئەلئەمان، باوکی عەلی محەممەد ئاغا باوکی میرزا بابا، ٢. حاجی مەلەك محەممەد باوکی محەممەد حەسەن ئاغا، ٣. حاجی فەرەج الله باوکی عەبدولکەریم ئاغا و عەبدولعەزیم ئاغا و عەزیز اللەی تاجر و ئەبولحەممەد ئاغا، ٤. محەممەد ئاغا، ٥. محەممەد سادق ئاغا، باوکی محەممەد سەعید ئاغا، ٦. ڕەزا قولی ئاغا.

حەبیب الله و بابا خان ئاغا کەم کەم لەژێر دەستی حاجی فەرەج اللە، سامانیان پێکەوە ناوە و سەرئەنجام خۆیان سەربەخۆ سەرقاڵی کاروباری بازرگانی بوون. حەبیب الله ئاغا سێ کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: حاجی میرزا بابای قەولم تجار،ئاغا خان محەممەد سالار فاتح و محەممەد باقری سالار باوکی عەتا الله خان.

لەباباخان ئاغا سێ کوڕ بەجێماوە: ١. حاجی ئاغا عەزیز وەکیل ئەلدەولە باوکی

عەبدولحەمید خانی سالاری سەعید و عەبدولعەلی خان و سوڵتان حسەین خان و سوڵتان عەلی کەمردووە، ٢. ئیبراهیم ئاغا ناسراو بەحاجی خان باوکی میرزا مەهدی خان و ئەشرەف خان و عەلی ڕەزا خان و نوسرەت الله خان و سەیف الله خان، ٣. ئیسماعیل ئاغا ناسراو بەئاغا خان باوکی هادی خان و میرزا ئاغا.

جیاواز لەم تایەفە و بنەماڵانەی ئاماژەمان پێدا، چەندین تایەفەی دیکە لەکوردستانی ئەردەڵان ژیاون کە لەناچوون و نەماون.

زانا و ئەدیبەکانی سنە

چەندین کەسی دیکە لەزانا و ئەدیبەکان لەکوردستانی ئەردەڵان دەرکەوتوون کەئاماژە بەچەند کەسێکیان دەدەین:

١. شێخ حەسەنی مەولان ئاوا، ٢. سەیید ئیبراهیمی چوڕی، ٣. سەیید جامی چوڕی، ٤. سەیید عەبدوڵڵەی چوڕی، ٥. سەیید حەسەنی چوڕی، ٦. حاجی سەیید مستەفای باینچوبی، ٧. مەلا خزری ڕوودباری، ٨. حاجی مەلا قاسمی پایگولانی، ٩. مەلا ئەبوبەکری موسنیف (سەیید حەسەن)، خاوەنی (وضوح، سراج الطريق، و رياض الخلود) کە لەچوڕ بەخاک سپێردراوە. ئەم چوارینەی بۆ مەرگی خۆی هۆنیوەتەوە:

((چنان بر روی جانم پر گشادند

به جانان مژدەی وصلم بدادند

ملك تشريف حاضر شد دە آن دم

رقم زد در لغانم خير مقدم)) (٩٩٤)

١٠. سەیید عەبدولکەریم، کوڕی مەلا ئەبوبەکر نووسەری (واضح و اوضح و متوسط) لەتەفسیری (انذار الاخوان).

١١. مەلا ئەحمەد ئەودشی، ١٢. مەلا عەبدولمەجیدی ئەمیری، ١٣. مەلا عەبدوڵڵەی موفتی دەشی، ١٤. مەلا محەممەد ڕەشیدی مەریوانی.

ئەوانەی تا ئێستایش لەژیاندان (ڕۆژگاری نووسەر): ١. مەلا عەبدولعەزیمی مودەڕیس، کوڕی مەلا عەبدولمەجید کوڕی مەلا حەمزەی حەکاکی مەریوانی، ٢. شێخ حەبیب الله ی کاشتەر کوڕی حاجی شێخ ئیسماعیل کوڕی شێخ محەممەد کوڕی شێخ عەبدولغەفوری کاشتەر.

ئەدیبەکان

١. میرزا فەتح الله ی خورەم، ٢. میرزا عەبدولباقی شەیدا، میرزا عەلی ئەکبەری سادق ئەلمولکی ئەفسەر، ٤. میرزا ئیسماعیل ئاسرلو بەناغە صدر الکتاب، ٥. میرزا حەبیب الله ئەوەی میرزا فەزڵ الله، ٦. محەممەد سەلیم خانی ئەردەلان، ٧. ئەحمەد بەگی کۆماسی، ٨. خاتای قوبادی، ٩. میرزا مستەفای جوانرۆیی، ١٠، میرزا عەبدولقادری پاوەیی، ١١. سەیدی ئەورامی، ١٢. مستەفای کەوش زێڕین، ١٣، فەرج الله بەگی کوڵ، ١٤. شێخ محەممەد سەلیمی مەردۆخی، ١٥. شێخ عەبدولڕەحمان (مامی نووسەر)، ١٦. شێخ محەممەد فەڕوخ ئەلعولەما، ١٧. شێخ یوسفی موئەڕیس، ١٨. خوسرەوخانی ئیفتخار ئەلوەلات، ١٩. میرزا عەبدولمەجیدی مەجدی مەلەك ئەلکەلام.

ئەو ئەدیبانەی هێشتا لەجیهاندا ماون (ڕۆژگاری نوسەر): ١. میرزا عەبدولمەجیدی مەجد ئەلمەمالیك٢. سەیید محەممەدی باقری روکن ئیسلام، ٣. میرزا محەممەد خانی جەوهەری سەعیدی دیوان، ٤. حاجی ئەبو سەعید ئەمیری کتێب، ٥. میرزا ئەبوئەلبەها سالاری مۆئەیید، ٦. شێخ عارف عەرەشی، ٧. میرزا عەبدولحەمید بەدیع کتێبی مەمی، ٨. میرزا عەبدوللە فیکری سەلمانی، ٩. میرزا خەلیلی سەبری، ١٠. ئەدیبی سەقزی.

بۆ ئەوەی خۆم وەك یەکێك لەئەدیبەکان بناسێنم، یەکێك لەقەسیدە بەناوبانگەکانی خۆم بەناوی (جبریە) لێرەدا ئاماژە پێ ئەدەم:

((گر که به اختیار من، خلق شدەست کار من
بهر چه وا‌ژگون شده، گردش روزگار من
از چه غم و الم شده، بار گران به دوش من
از که شدەست ناتوان، این تن بردبار من
طرەای شاهد از چه شد، پر زشکن چو حال من
از که شدەست زرد گون، گونەی گلعذار من
چشم من از چه گشته چون، ابر بهار پر گهر
از چه چو لاله پر ز خون، این دل داغدار من
از چه شدەست چون خزف، فضل و هنر به بخت من
از که شدست بی بها، گوهر، ابدار من

از چه اشاره می کند، چهره و زلف مه رخان
چهره به روز روشن و زلف به شام تار من
برق قضا چو می جهد، ز ابر قدر به حکم من
کیست که حفظ می کند، خرمن و کشتزار من
از که شدهست اهرمن، مظهر کفر و گمرهی
از چه ملك شده زدل، بندهی کردگار من
شرع به من همی زند، تهمت اختیار وهان
بی می و مطرب و صنم، می گذرد بهار من
حاصل اختیار من نیست جز آن که گفتهاند
(جبر شدهست در ازل علت اختیار من)
موج خمار می زند، چشم ملنگ گل رخان
جبر کرشمهشان نگر، قائد اختیار من
هیچ نمی توان گذشت از لب و چهرهی بتان
زان که ز تار زلف شان، رشته شده مهار من
قصهی اختیار اگر، بهر کن و مکن نبود
جام الست کرده حل، عقدهی کاروبار من
من که بهجبر آمده ام، باز به جبر می روم
بین دو جبر اختیار؟ ای بت هشیار من
شهرت اختیار تو، نیست مگر ز جبر من
جبر تو را خبر دهد، قول به اختیار من
شرك جلی ست دلبرا، در بر اهل معرفت
فرض دو اختیار ضد، در من و کردگار من
من به فساد قایلم، تو به نظام مایلی
گر به من است کام دل، باش در انتظار من
آن چه دانی آن بود، هر چه تو خواهی آن شود

من چه کنم، گناه من، چیست بگو نگار من

دیوم اگر فرشته ام، بەدست تو سرشتەام

میوەی باغ جبر توست، خفیه و آشکار من

هیچ به هم نمی خورد، گردش چرخ، واعظا

از ره عقل اگر شوی، یکدله همشعار من

در پس پرده لحظه ای، آیت اگر نظر کند

جمله بر او عیان شود، بازی پردەدار من))

بەندی دووەم

جوگرافیای سنە

ویلایەتی سنە، بریتییە لەبەشێک لەوڵاتی کوردستان، کە لەڕۆژهەڵاتەوە پەیوەستە بەخاکی هەمەدان و لەباشوورەوە بەکرماشان و لەڕۆژئاوا بە سلێمانییە (شارەزوور) و لەباکورەوە بەخاکی گەڕوس و ئەفشار و سائین قەلای ئازەربایەجان. ئەم بەشەی پێی دەڵێن سنە، بەئەردەڵانیش بەناوبانگە. لەبەر ئەوەی ماوەیەکی زۆر ناوەندی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان بووە.

پایتەختی ئەم ویلایەتە شاری سنەدژە و عەرەبەکان پێی دەڵێن سەنەندج. دژ یا دز لەکوردی و فارسی کۆن بەمانای قەڵایە. سنەدژ یانی قەڵای سنە یا پایتەختی سنە. شاری سنەدژ لەداوێنی باکوری چیای ئاویەرە. سلێمان خانی ئەردەڵان لەبەرواری ١٠٤٦ ئەو ناوچەی ئاوەدان کردۆتەوە و وشەی غەمەکانیان کردۆتە بنەمای مێژووی ئەو شارە. لەکاتێکدا دانانی ئەم جۆرە وشانە، بۆ مێژووی دامەزراندن یا لەدایکبوون یا کاروباری خێرخوازی، لەدەرەوەی سنوورەکانی عەقڵ و عیرفانە.

قەڵای حکومەتی لەناوەڕاستی شار، لەسەر تەپۆڵکەیەکی سروشتی جێگیرە کە بەسەر هەموو شارەکەدا دەڕوانێت. خودی شارەکەیش لەدەشتێکدایە و لەچوارلاوە بەچیاکان دەورەدراوە. کەسانی دیکە لەهەر ناوچەیەکەوە بیانەوێت بڕۆنە ناو شارەکە دەبێت، ڕێگەی تەپۆڵکەکان بگرنەبەر جگە لەڕێگەی ڕووبار.

ڕووباری مەبابەروان یا مەیا مەروان بەواتای نێوان ئەمروداں، کە لەڕۆژئاوای باکوری شار بەرەو ڕۆژهەڵاتی شارەکە دەڕوات، دوو گەڕەکی شارەکە یانی گەڕەکی قەتارچییان (لەئێستادا پێی دەڵێن جەننەت) و گەڕەکی گوڵ باغییەکان لەشارەکە جیادەکاتەوە و لەباغەکانی گریاشان دەگوزەرێت و دەڕژێتە ناو ڕووباری قشلاق.

چیای ئاویەر بەمانای ئاوی دۆڵە، چیاییەکی بێوێنەی پڕ گژ و گیای ئاوداره کەبۆ هەموو شتێک بەسوودە. تاشەبەرد و بەردی بیناکان لەو چیایە دەبەن. جۆرەها گوڵ و گیای بۆنخۆش لەو چیایە دەڕوێت، چەندین سەرچاوەی سروشتی لەچیایەکە دەڕژێتە خوار و لەبەردەم ئەو سەرچاوانە چەندین کانی و ئاشی فراوان و سەیرانگای خۆش و چیمەنی

داڕفین دروستکراوه و بێ ئێرانه سەرنجی هەر بینەرێك بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت.
لەشوێنه دڵگیر و داڕفینەکانی چیای ئاویەر دەتوانین ئاماژه بە(خزری زیندوو، کانی شەفا، کان سەفا، سەر تەخت، زەفەرییە، نەمانییە، کاوه ساڵ (ناسریه)، موبارەك ئاوا، نەقدی، تەکیەی شێخ عەلی، چیمەنی شەرف ئەلموڵك، ویڵه و هتد) بەدەین کەئەگەر کوردستان پەیوەست بەکۆمەڵگای وڵات بکرێت، وڵاتیش پەیوەست بەکۆمەڵگای دنیا دەکرێت و ئەم ناوچانه دەبنه جێگەی هەڵدانی خێوەت و بارەگای ئەوروپاییەکان و ساڵانه بۆ گەشتوگوزار ڕوودەکەنه ئەو ناوچەیه.
ئاوی ئاویەر بۆ باغ و زەوییه کشتوکاڵییەکانی داوێنی چیاکه بەکار دەبرێت و ئەگەر بخوازن دەتوانن لەئاوی چیاکه، کارەبای هەموو شارەکه دابین بکەن.

پێگەی جوگرافیایی سنه

شاری سنه دەکەوێته سەر بازنەی پانی ٣٦ لەباکووری هێڵی یەکسان. بەپلەی ٢/٥ دەکەوێته ڕۆژئاوای هێڵی درێژی تاران کەناوەندی وڵاتی ئێرانه. بەمپێیه جیاوازی نیوەڕۆی کوردستان و نیوەڕۆی تاران ٩ خولەکه یانی ٩ خولەك لەنیوەڕۆی تاران. نزیکەی سێ کاژێر لەبەین ئەلنەهرەین جیاوازه. لەبەر ئەوەی هێڵی یەکسانی ٢٤ کاژێره و بۆ ٣٦٠ پله دابەش کراوه، هەر کاژێرێك ١٥ پله و هەر پلەیەك ١٥ میلی جوگرافیه و هەموو هێڵی یەکسانی دەبێته ٥٤٠٠ میل. بەم پێیه دووری کوردستان لەتاران ٣٧/٥ میله و بەهێڵی ڕاست دەبێته نزیکەی ٦٢ فەرسەنگ، شەش هەزار زەرع.

تەوەرەی ئاری زەوی

هێڵی قیبلەی سنه، بەلاری ١٨ پله بەرۆژئاوای هێڵی تەوەری زەوی کەباشور و باکور، بەیەك دەگەیێنێت، تێپەڕ دەبێت

خێرایی جوولەی ڕۆژانه لەسنه

خێرایی جوولەی ڕۆژانەی سنه بەتەوەری چەقی زەوی، لەهەر خولەکێك نزیکەی ١٦/٥ کیلۆمەتره. چوونکه خێرایی جوولەی ڕۆژانەی زەوی لەهەموو هێڵەکانی یەکسان لەهەر

خولەکێك ۲۷ کیلۆمەترە و لەجەمسەرەکان سفرە، هەر ۱- پلە دوا هێڵی یەکسان، نزیکەی سێ کیلۆمەتر خاو دەبێتەوە. بەمپێیە شاری سنە کە۳٦ پلە لەهێڵی یەکسان دوورە، لەهەر خولەکێك۹/٥ کیلۆمەتر خاوتر لەهێڵەکانی دیکەی هێڵی یەکسان، خێرایی جوولەی هەیە و ئەگەر ئەم برە لە ۲۷ کەم بکەین دەبێتە ۱٦/٥ کیلۆمەتر کەبڕی خێرایی جوولەی شاری سنە بەدەوری چەقی زەوی دەرنەکەوێت.

بەرزی

بەرزیی شاری سنە لەئاستی دەریا ۱٥۷۰ مەترە. یانی لەگەڕەکی جەننەت، ئاستی دەریای مازەندەران کەمێك چاڵتر لەزەریای ئەتڵەسە.

ژمارەی دانیشتووان

ژمارەی دانیشتووانی سنە پێش وشکەساڵی و قاتوقڕی، یانی ۱۳۳۷ کۆچی، زیاتر لەسی و پێنج هەزار کەس بووە بەڵام لەئێستادا ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی ۲٥ هەزار کەسە و نزیکەی دە هەزار کەس لەژمارەی دانیشتووانەکەی لەناوچوون.

فراوانی خاک

فراوانی خاکی سنە، یانی رووبەری کوردستانی ئەردەڵان نزیکەی ۲۲٥۰ فەرسەنگی چوارگۆشەیە. لەبەر ئەوەی درێژی کوردستان لەبۆکانی موکری تا سنووری گەرمەسێری زەهاو ٥۰ فەرسەنگە. لەباکور بۆ باشور و پانییەکەی لەگرێنوەی چەقان، پەیوەست بەخاکی شارەزوور تا چیای ئاڵمە پەلاغ ٤٥ فەرسەنگە، لەڕۆژئاوا بۆ ڕۆژهەلات، یەك لەسەر سێی خاکی کوردستان لەجەنگەڵ و چیاکان پێکهاتووە، ئەوەی دیکەی دەشتە. لەم ناوچەدا نزیکەی ۱٥۰۰ گوند و شارێك و دوو قەزا بوونیان هەیە.

رەگەزی خاکەکەی

زۆربەی زەوییەکانی سنە، خاکی ڕۆس یا ڕۆسی زیخاوییە. هەر دانەیەك گەنم و جۆ، دە دانە بەرهەم دێنێت و گەنمەشامی و تۆوەکانیتر بیست تا سی دانە. بەداخەوە ئەمڕۆ بەهۆی شۆڕش و کارەساتەکانی ڕۆژگار و هەژاری و پەرێشانی مسکێنەکان و داماوی هۆزەکان و

دەستدرێژی ئاغا و دەرەبەگەکان و چەندین هۆکار و لەمپەری دیکە، نیوەی ئەم بەرهەمەیش دەستناکەوێت و زۆربەی زەوییەکان بایەرە.

شاری سنە

ویلایەتی سنە، یانی کوردستانی ئەردەڵان، پێکهاتووە لە۲۸ ناوچە کەبریتین لە:
١. کەلاترەزان (کەرەوەن)، ٢. مەریوان، ٣. کەمەرە، ٤. قڵنگان، ٥. هەورامانی تەخت، ٦. لهۆن لەلای ڕۆژئاوا، ٧.پاوە، ٨. جوانڕۆ، ٩. ڕەوانسەر، ١٠. شادی ئاباد، ١١، بیلوار، ١٢. سوڕسوڕ، ١٣. کاوڕوود، ١٤. ژاوەڕۆ، ١٥. حەسەن ئاوا لەباشور، ١٦. ئەمیر ئاباد، ١٧. لەیلاق، ١٨. ئیسفەند ئاوا، ١٩. چاردۆلی لەڕۆژهەلات، ٢٠. حسەین ئاوا، ٢١. سارال، ٢٢. هوباتۆ، ٢٣. قەرەتۆرە، ٢٤. خوڕ خوڕە، ٢٥. تیلەکۆ (سیاکێو)، ٢٦. کەرەفتو، ٢٧. سەقز، ٢٨. بانە لەباکور.

لەسەردەمی فەرمانڕەوای ئەردەڵان، بۆ ئاسانکاری کاروباری حکومەتی، ئەم بیست وهەشت ناوچیە دابەش کراوە بۆ ناوەندێك و ١٨ ناوچە بەمپێیە:

ناوەند: حەسەن ئاوا، ژاوەڕۆ، کاوڕوود، ئەمیر ئاوا

هەژدە ناوچەکە: ١. سەقز، ٢. بانە، ٣. مەریوان، ٤. ئەورامان، کەمەرە، پڵنگان، ٥. لهۆن، ٦. جوانڕۆ، پاوە، ٧. شادی ئاوا، ڕەوانسەر، ٨.بیلوار، سوڕسوڕ، ٩. ئیسفەند ئاوا، چاردۆلی، ١٠. لەیلاق، ١١. حسەین ئاوا، ١٢. سارال، ١٣. قەرەتۆرە، ١٤. هوباتو، ١٥. حوڕخوڕە، ١٦. تیلەکۆ، ١٧. کرەفتو، ١٨. کلاترەزان.

بەدواییانە ویلایەتی سنە بۆ ناوەندێك و دە حاکم نیشن دابەش کراوە و تا ئێستایش ئەم دابەشکردنە بەردەوامە، بەمپێیە:

ناوەند: حەسەن ئاوا، ژاوەڕۆ، کاوڕوود، ئەمیرئاوا، سوڕسوڕ، بیلوار.

ناوچە حاکم نشینەکان: ١. سەقز، ٢. بانە، ٣. مەریوان، ٤. هەورامان، کەمەرە، پڵنگان، ٥. لهۆن، ٦. جوانڕۆ، پاوە، ڕەوانسەر، شادی ئاباد، ٧. ئیسفەند ئاوا، چاردۆلی،/ لەیلاق، ٨. حسەین ئاوا، سارال، هوباتۆ، قەرەتۆرە، ٩. تیلەکۆ، خوڕخوڕە، کەرەفتو، ١٠. کەلاترەزان، کوماسی.

عەشیرە و خێلەکانی سنە

کوردستانی ئەردەلان، چەندین خێڵ و عەشیرەی تێدایە و بەهەموویان دەڵێن کورد و مسکێنەکان بەگۆران ناو دەبەن. بەگشتی بوێر و جەنگاوەر، خاوەنی تفەنگی کانزای، ئەسپ و ماییەی عەرەبین، وەك: ١. باباجانی، ٢. ئوبادی، ٣. ئیمامی، ٤. ئیناخی، ٥. وەلەدبەیگی، ٦. تایشەیی، ٧. تای جوزی، ٨. قادر مەریوەیسی، ٩. ئیلەڕووتی، ١٠. ساتیاری، ١١. کلاوکوگ، ١٢. زەردویی، ١٣. بیتیارەوەند، ١٤. کەمانگەر، ١٥. باشوکی، ١٦. چاردۆڵی، ١٧. شێخ ئیسماعیلی، ١٨. زەند، ١٩. گیوەکەش، ٢٠. شامەنسوری، ٢١. مەحمود جبرائیلی، ٢٢. گەرگە، ٢٣. دەراجی، ٢٤. پەرپیشەیی، ٢٥. تەمرتوزەیی، ٢٦. سوڕسوڕی، ٢٧. لەك، ٢٨. گەشکی، ٢٩. کۆیك، ٣٠. بەلیلوەند، ٣١. ئەحمەد زەینەڵ، ٣٢. کوماسی، ٣٣. وەرمەزیار، ٣٤. گوڵباغی، ٣٥. مەندەمی، ٣٦. بۆرەکەیی، ٣٧. قاڵ قاڵی، ٣٨. سەگوەڕ، ٣٩. عەبدولڕەحمان، ٤٠. لوڕ و کلاوکەڕ، ٤١. لالەیی.

خێڵی گوڵباغی هەشت تیرەن: موراد گۆرانی، قوەمری، گامڵی، کاکسوەندی، چۆخەڕەشی، پیتاوەسەری، هەمزە، کەڵکەنی.

مەندەمییەکان چوارتیرەن: تاری موڕادی، عەلی مورادی، لولەرزی و ئاخەسوری.

وەرمەزیار دوو لقن: وەرمەزیاری زەڕیینە و وەرمەزیاری مەڕەدەر. لەناو عەشیرە و خێڵەکانی کوردستان تەنیا خێڵی شێخ ئیسماعیلی، خێوەتنشین و گەڕۆك بوون کەهاوشێوەی نەریتی کۆن کۆچ یانی گەرمێن و کوێستانیان دەکرد. ئەویش لەساڵی ١٢٣٨ لەڕۆژگاری فەرمانڕەوایی میرزا عەلی محەممەد خانی شەریف ئەلدەولە، وەك هۆز و عەشیرەکانی دیکەی کوردستان نیشتەجێ بوونیان هەڵبژارد. خێڵ و عەشیرەکانی دیکەی کوردستان هەرچەند نیشتەجێ بوون بەڵام گەرمێن و کوێستانیان هەیەو وەرزی هاوین بەهەوار ناو دەبەن. یانی یەیلاق و لەکاتی زستان بۆ گوند و ناوچەکانی خۆیان دەگەڕێنەوە. لەهەوار، دەستەیەکیان خێوەت نشینن. ڕەشماڵ وکەپر دروست دەکەن. داربەستێك کە بەعەرەبی عەریشە یا سابات و بەفارسی کازەی پێدەڵێن.

خێڵی قوبادی و باباجانی کە لەجوانڕۆ دەژین، هاوشێوەی کۆن کۆچەرین. زستان روودەکەنە سەرپولی زەهاو و هاوین دەگەڕێنەوە بۆ ناوچەکانی جوانڕۆ.

ژمارەی دانیشتووانی سنە

لەگەڵ ئەوەی یاسای ئیستاتیستیک یانی سەرژمێری لەسنوری کوردستانی ئەردەلآن باو نییە، بەلآم لەبەر رووناکی ئەو زانیاریی و گەشتە بەردەوامانەی بۆ ناوچەکانی کوردستان ئەنجامم داوە و لەکەسانی زانا پرسیارم کردووە، ئەتوانین ژمارەی دانیشتووانی کوردستانی ئەردەلآن بەدڵنیاییەوە بەزیاتر لەدووسەد و پەنجا هەزار کەس بزانین. بیست و پێنج هەزار کەسیان دانیشتووی سنە و ئەوانەی دیکە لەقەزا و ناحییەکانی دەوروبەر نیشتەجێن. بەزۆری سوونی مەزهەب و شوێنکەوتەی مەزهەبی ئیمام شافعین و شێوازی ئەوان پەیڕەوی لەتەریقەتی نەقشبەندی و قادرییە و باوەڕێکی زێدەڕۆیانەیان بەشێخەکانی خۆیان هەیە. یانی بەختەوەری و بەدبەختی و هەژاری و ژیان و بژێوی و بەگشتی هەموو شتێکی خۆیان بەهی پیر ئەزانن کەهەمان شێخی تەریقەتە.

سوار و تفەنگچی

لەکورد و گۆرانی ویلایەتی کوردستانی ئەردەلآن، لەئێستادا شێمانە ئەکرێت بیست هەزار سوار و تفەنگچی بۆ گۆڕەپانی جەنگ ئامادە بکرێت بەلآم لەکاتی پێویست، لەئەگەری ئامادە کردنی تفەنگ و جبەخانە، زیاتر لەشەست هەزار سوار و تفەنگچی، لەکوردستانی ئەردەلآن ئامادە ئەبێت.

ڕووبارەکان

ڕووبارەکانی ئەردەلآن فراوانە وەک بڵێی ئایەی (جنات تجری من تحتها الانهار) سەبارەت بەکوردستانی ئەردەلآن هاتۆتە خوار. ڕووبارەکان بریتین لە:

١. ڕووباری قشلاقە لەنێو فەرسەخی ڕۆژهەلآتی سنە جێگیرە و لەباکورەوە بەرەو باشور ئەڕوات.٢. ڕووبـاری کـاوەڕوود، ٣. ڕووبـاری پلَنگـان، ٤. ڕووبـاری گـاران، ٥. ڕووبـاری سورکول، ٦. ڕووباری مەریوان، ٧. ڕووباری زەلان، ٨. ڕووباری بانە.

ئەم هەشت ڕووبارە بەرەو باشوری ڕۆژئاوای سنە ئەڕۆن و ئەڕژێنە ناو ڕووبـاری بەغداد. شەش ڕووباری یەکەم جگە لەڕووباری بانە، ڕووباری سیروان پێکدێنن. ٩. ڕووبـاری جەقەتو، ١٠. ڕووباری سەقز، ١١. ڕووباری خوڕخوڕە، ئەم سێ ڕووبارە ئەڕژێنە ئەریاچەی ورمێ کە بەدەریاچەی شورتەسوجیش بەناوبانگە.، ١٢. ڕووبـاری قەزەل وزن یـا قەزەل ئـەوزەن، ١٣. ڕووبـاری کولە، ١٤. ڕووباری تـەڕواڵ، ١٥. ڕووبـاری حـاجی چا یـانی ئـەجی چا. ئـەم چوار

ڕووبارە دەڕژێنە دەریای مازەندەران، دەریای خەزەر. ١٦. ڕووباری ڕەوانسەری قەرەسو، ١٧. ڕووباری زەڕین جوب. ئەم دوو ڕووبارە دەڕژێنە قەرەسوی کرماشان.
زۆربەی ڕووبارەکانی سنە بەناو زەوی و دەشتە فراوانەکاندا گوزەر دەکەن. بەداخەوە بەهۆی نەبوونی سەدی پێویست، بەگشتی ئەم ئاوانە کەڵکێکی ئەوتۆیان بۆ دانیشتووانی ناوچەکە نییە.

سەرچاوە و جۆگە

سەرچاوە سروشتییەکان و جۆگە لێدراوەکان لەکوردستانی ئەردەڵان بەڕادەیەکە ژماردنیان لەتوانای ئێمەدا نییە. بەداخەوە بەهۆی نەبوونی زانست و زانیاری تەواو زۆربەی ئەو ئاوانە بەفیڕۆ دەڕوات و یەک لەهەزاری بۆ زەوییە کشتوکاڵییەکان بەکار نابرێت.

چیا سەرەکییەکانی سنە

چیا گرنگ و سەرەکییەکانی سنە بریتین لە:

١. چیای ئاویەر: کە بەمانای ناوی دۆڵە چوونکە هەموو دۆڵەکانی سەرچاوەی ئاوی فراوانن. ئەم چیایە لەنێوان ڕۆژئاوا و باشووری سنە جێگیرە.

٢. چیای شاهۆ: لەباشوری شاری سنە بەدووری دوانزە فەرسەنگ جێگیرە. ناوی ئەم چیایە لەبنەمادا شا کێوە کەخەڵک گۆڕانیان بەسەردا هێناوە و بۆتە شاهۆ. چیایەکی درێژە و لەهەر ناوچەیەک ناوێکی هەیە. لەگوندی داریانی هەورامان تا نێوان دەربەندی کرماشان بەشاهۆ ناسراوە. لەکرماشان پێی دەڵێن پەراو و لەناوچەکانی دیکە ناوی دیکەی هەیە. چیای شاهۆ هەمیشە بەفری پێوەیە و لەزۆربەی شوێنەکانی چاڵی زۆر قووڵ، بەقووڵایی چل تا پەنجا زەرعەی عەیە و لێوانلێوە لەبەفر. ئەو چاڵانە بەچاڵی نور بەناوبانگن. چیای شاهۆ لەهاوین بەگوڵ و ڕێحانە و چەندین جۆر ڕوەکی پزیشکی سەوز دەبێت. هەموو جۆرە ئاژەڵە کێوییەکان لەم چیایەدا دەبینرێت. لەزۆربەی بەشەکانی شوێنەواری بورکان دەبینرێت. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت نورەکان (چاڵە قووڵەکان) لەکۆندا شوێنی بورکان بوون و سەرئەنجام سارد بوونەتەوە. خێڵەکانی ئەو ناوچە لەهاویندا بارگە و بنە هەڵدەدەن. داری بەڕو و بادەم و ئەرجەن و زۆربەی دار جەنگەڵییەکان لەم چیایەدا دەستدەکەوێت.

٣. چیای کۆسالان کە لەبنەمادا کۆسارانە. لەپشت گوندی ڕزاو جێگیرە، لەباشوری ناوچەکانی کەمەرەی هەوارگە، زۆربەی گوندەکانی لەدەوری ئەو چیایە.

٤. چیای پیر ڕۆستەم: یانی پیر ڕۆستەم، لەهەورامانی تەختە و بەزەربەنلەیش بەناوبانگە. لەشارەزوور کۆتایی پێدێت.

٥. چیای میانە: میانە ناوی گوندێکە لەهەشت فەرسەنگی شاری سنە. ئەم چیایە پەیوەستە بەو گوندە. گوندەکانی ئەسڵ و گۆشخانی لەداوێنی باشووری چیاکە جێگیرن. ئەگەر تۆپخانەی لێ بێت، دەتوانێت گوندی زڕاو بەئاسانی لەناو ببات..

٦. چیای ئەبدالأن: چیایەکە لەحەوت فەرسەنگی باشووری سنە جێگیرە، نزیک لەسەرچی و دۆڵاب. چیایەکی پاك و دڵگیرە. لەلوتکەکەی گۆڕی حەوت کەس دەبینرێت کە بەئەبدالأن بەناوبانگن. یانی دەروێشە گۆشەگیرەکان. ئەم چیایە بەناوی ئەوان، بەناوبانگە. جۆرێکی پیاز لەم چیایەدا دەبینرێت کەئەگەر لەوێ بخورێت، تامی پیاز دەدات و ئەگەر بیانەوێت بۆ شوێنێکی دیکەی ببەن، وشك دەبێت و دەبێتە گیایەکی ناخۆش. لەبەر ئەم هۆیە، ئەو پیازە بۆتە پەند و دەڵێن: ((فلأنە شت وەك پیازی ئەبدالأنە، دەخورێت، بەلأم نابرێت)).

٧. چیای سوڵتان سەراج ئەلدین: لەباشووری ڕۆژهەلأتی شارەکە جێگیرە، بەدووری پێنج فەرسەنگ، لەنێوان ئەڕان و موچش. لەسەر لوتکەکەی گۆڕێك دەبینرێت کەدەڵێن دەگەڕێتەوە بۆ سوڵتان سەراج ئەلدین. کەمێك لەخوار لوتکەی چیاکە، سەرابێکە کە بەسەراوی سەراندەر بەناوبانگە و شوێنێکی دڵگیرە.

٨. چیای سوڵتان شوشەری: چیایەکە بەدووری سێ فەرسەنگ لەڕۆژهەلأتی شارەکە جێگیرە. لەسەر لوتکەکەی چاڵێك بەقووڵی چل زەرع دەبینرێت کەنیشانەیە بۆ ئەوەی سەردەمانێك ئەم چیایە بورکان بووە و دواتر سارد بۆتەوە ومادە بورکانییەکان کە لەچیاکە هاتوونەتەدەر لەبەر ئەوەی هاوشێوەی شووشە بوون، ڕەنگەکەی بەشووشەریٚ ناوبانگی دەرکردووە یانی ڕەنگەی شووشە.

٩. چیای مەیهەمین: مەیهەمین ناوی دوو گوندە کەپێیان دەڵێن مەیهەم. ئەم چیایە لەوپەڕی بەرزی و دژواری لەو ناوچەیە جێگیرە. شوێنی دڵگیری زۆرە ولەداوێنی چیاکە، کانییەك دەبینرێت کە بەشاپەسەند ناسراوە. کاتێك ناسرئەلدین شا هاتۆتە سنە، خێوەتی سەڵتەنەتییان لای ئەو کانییە هەڵداوە. ناسرئەلدین شا وەسفی شوێنەکە و ناوچەکەی کردووە و لەوە بەدوا، ئەو کانییە بەشاپەسەند ناوی دەرکردووە. لەڕۆژهەلأتی چیاکە،

چارۆدڵی و لەباکوری ئیسفەندئاباد و لەڕۆژئاوای لەیلاق و شاری سنە و لەباشووری، ناوچەکانی کەلیایی جێگیرە.

١٠. چیای شەیدا: بەدووری هەشت فەرسەنگ لەباکوری ڕۆژهەڵاتی شارەکە جێگیرە. لەلوتکەکەی گومەزێك دەبینرێت بەناوی شەیدا ناسراو بەشەیدای ئازدار کەلەوێ بەخاك سپێردراوە. سوبحان وەردی خانی فەرمانڕەوای کوردستان کەباوەگەورێی ئەمان ئەڵلە خانە، بەپێی وەسیەتی خۆی لەسەر لوتکەی ئەو چیایە بەخاك سپێردراوە. جۆرەکانی ڕوەك و ئاژەڵەکان بۆ ڕاو، لەم چیایەدا دەبینرێت.

١١. چیای توڕێز خاتون: چیایەکە بەدووری دوانزە فەرسەنگ لەنێوان سارالْ و هوباتو، لەباکوری ڕۆژئاوای شارەکە جێگرە و ئارامگای کەسێك لەوێ دەبینرێت کەبۆتە سەیرانگای خەڵکان. لەناوەکەی دەردەکەوێت ئەو کەسە ژنە و لەدانیشتووانی تەورێزە و شێمانە دەکرێت ناوی توریز بێت.

١٢. چیای خوسرەوخان: چیایەکی بەرزە لەناوچەی خوڕخوڕە کەخوسرەوخان، مامی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان، لەزەمانی شا عەباس لەلایەن سلێمان خانی باوکی فەرمانڕەوایەتی خوڕخوڕەی کردووە، زۆربەی کاتەکانی لەو چیایە بەسەر بردووە و چیاکە ناوی ئەوی بەسەرەوە ماوە.

١٣. چیای چیە چەرمەك: لەنێوان هوباتو و تیلەکۆ جێگیرە. لەخوارەوە تا لوتکەی چیاکە فەرسەخێکە و زستان هاتوچۆ لەو ناوچەیە دژوارە بەڵام هاوینان شوێنێکی دڵگیرە.

١٤. چیای چل چەمە: لەناوچەی خوڕخوڕە جێگیرە. بەفارسی پێی دەڵێن چهل چشمە. چیایەکی بەرزە و ڕووباری جقەتو و ڕووباری خوڕخوڕە لەم چیایەوە سەرچاوە دەگرن. بەدرێژایی ساڵ بەفری پێوەیە و چل سەرچاوەی گەورەی هەیە و لەبەر بوونی سەرچاوەکان، بەو ناوە ناسراوە.

١٥. چیای گاران: چیایەکە بەرزە بەدووری دوانزە فەرسەنگ لەڕۆژئاوای شارەکە کەڕێگەی شاری مەریوان بەرێدا تێدەپەڕێت. گەردەنەی گاران بەناوبانگە. ئەم چیایە جگە لەداری وەن و ماز و بەڕ، ڕێواسی زۆری لێ بەرهەم دێت.

١٦. چیای کەلی خان: چیایەکە لەنێوان سەقز و بانە. لەڕۆژئاوا بەرەو ڕۆژهەڵات درێژ بۆتەوە. بەردەوام سەرسەوزە. ڕووباری سەقز و ڕووباری بانە، لەم چیایەوە دەست پێدەکەن.

١٧. چیای نەکەرزز: لەباشوری ڕۆژئاوای شاری سەقز جێگیرە و پەیوەستە بەسنوری خاکی بانە. لەروانگەی ئاو و گیا، چیایەکی بێ وێنەیە.

مزگەوتەکانی سنە

لەشار و گوندەکانی دەوروبەر و قەزاکانی سەر بەسنە، زیاتر لەهەزار و پێنسەد مزگەوتمان هەیە و نوێژی تیا دەخوێندرێت. ژمارەی مزگەوتەکانی شار بریتین لە:

١. مزگەوتی حاجی شێخ محەممەد باقر، ٢. مزگەوتی نەدر محەممەد بەگ، ٣. مزگەوتی نایب شوکروڵڵە، ٤. مزگەوتی قوڵە، ٥. مزگەوتی سارم نیزام، ٦. مزگەوتی حەبیب الله مەلا وەیسی، ٧. مزگەوتی شێخ بابا، ٨. مزگەوتی دایکی وەزیر، ٩. مزگەوتی شەریعەتمەدار، ١٠. ئیمام زادە پیر عومەر، ١١. مزگەوتی مەلا جەلال (دووبەرگا)، ١٢. مزگەوتی والی، ١٣. مزگەوتی حاجی عەلی، ١٤. مزگەوتی شاتر ئەبولحەسەن، ١٥. مزگەوتی عەبدوڵڵە کوڕەزاد، ١٦. مزگەوتی مەلا شەمسەدین، ١٧. مزگەوتی ڕەشید قەڵعە بەگی، ١٨. مزگەوتی محەممەد کەریم داداش، ١٩. مزگەوتی دارۆغە، ٢٠. مزگەوتی حاجی عەبدولکەریم، ٢١. مزگەوتی میرزا کەریم، ٢٢. مزگەوتی کەریم ئاغا، ٢٣. مزگەوتی حاجی ئیسماعیل، ٢٤. مزگەوتی مەلا سەلیم، ٢٥. مزگەوتی حاجی ئەولی، ٢٦. مزگەوتی حاجی محەممەد (چوارباغ)، ٢٧. مزگەوتی شێخ محەممەدی نەسیم، ٢٨. مزگەوتی مەلا محەممەدی شەفیع، ٢٩. مزگەوتی نەسیری دیوان، ٣٠. مزگەوتی شەمس ئەلحاجییە، ٣١. مزگەوتی هاجەر خاتون، ٣٢. مزگەوتی میرزا زەین ئەلعابدین، ٣٣. مزگەوتی پەری ئەسا خاتوون، ٣٤. مزگەوتی حاجی ئەحمەد بەگ، ٣٥. مزگەوتی خورشید لەق خاتوون، ٣٦. مزگەوتی عەبدوڵڵە بەگ، ٣٧، مزگەوتی فاروقییە، ٣٨. مزگەوتی تاقە گەورە، ٣٩. مزگەوتی وەزیر، ٤٠. مزگەوتی موعتەمید، ٤١. خانەقای حاجی سەیید ئیبراهیم، ٤٢. مزگەوتی دارئەلسەلام، ٤٣. مزگەوتی شێخ سەلیم، ٤٤. مزگەوتی میرزا فەرەج الله، ٤٥. مزگەوتی ئەمین، ٤٦. مزگەوتی مەلا قاسم، ٤٧. مزگەوتی بابای نەقشبەند، ٤٨. مزگەوتی حاجی ئەبولحەسەن، ٤٩. مزگەوتی حاجی فەتحوڵڵە، ٥٠. مزگەوتی حاجی سەیید مستەفا، ٥١. مزگەوتی میرزا عەبدوڵڵە، ٥٢. مزگەوتی دارئەلئیحسان.

مزگەوتی دارئەلئیحسان

مزگەوتی دارئەلئیحسان کە بەمزگەوتی جامیع (گەورە) ناسراوە، لەبیناکانی خوالێخۆشبوو ئەمان الله خانی گەورەیە. مزگەوتێکی رازاوە و پتەوە. دەرگا و دیوارەکانی کاشیکارییە. لەسەر بیست و چوار ستونی بەردین بنیاتنراوە و سی و پێنج گومەزی هەیە. دوو ئەیوانی زۆر گەورەی هەیە. یەکیان لای قیبلە و ئەوی دیکەیان لەرۆژهەلاتی مزگەوتەکەیە. دوو بەشی قورئان لەسەر کەتیبەکانی دەوری مزگەوتەکە و ئەیوانەکە و دەوری ستونەکان بەخەتێکی جوان نووسراوەتەوە. میرزا محەممەد سادقی ئیسفەهانی، قەسیدەیەکی بۆ تەواو بوونی مزگەوتەکە هۆنیوەتەوە کەهەردێرێکی، مێژووی تەواو بوونی بینای مزگەوتەکەیە و لەسەر بەردی مەرمەڕی ئەیوان، ڕومو قیبلە، بەخەتی نەستەعلیق نووسراوەتەوە و خوالێخۆشبوو میرزا فەتح الله خوڕەمی کوردستانی، قەسیدەیەکی لەبەرابەر ئەوەدا وتووە و دێری یەکەمی هەر بەیتێکی، مێژووی دەسپێکردنی بینای مزگەوتەکە و دێری دووەمی مێژووی کۆتایی هاتنی بینای مزگەوتەکەیە. ئەم قەسیدەیش لەسەر کەتیبەی بەردی مەرمەڕی ئەیوانی ڕۆژهەلات نووسراوە. خوڕەم کوردستانی هەموو هونەرەکانی شێعری بەکار بردووە. خەتی نەستەعلیق و نوسخی ئەم کەتیبانە یادگاری خوالێخۆشبوو شێخ حەسەن، ئەوەی خوالێخۆشبوو شێخ عەبدولمۆئمینی دووەمە کەمامی شێخ عەبدولمۆئمینی باوکی نووسەری ئەم کتێبەیە. حەوشی ئێستای مزگەوتە، حەوشی قوتابخانەیەکە کەدوانزە حوجرە و دوو باڵەخانەی هەیە. خوالێخۆشبو ڕیسوریەتی حەوشی ئەیوانەکە ڕومو قیبلە بنیات بنێت بەلام بەئاواتەکەی نەگەیشتووە. هەموو بەردە مەرمەڕەکانی ئەم مزگەوتە و قەلای حکومەتی و گەرماوەکانی شار و زۆربەی بیناکانی دیکە، لەگوندی قەسلانەوە هاتووە و کانەکە لەوێیە بەلام ئێستا خۆڵیان بەسەردا کردووە و دایانپۆشیوە. ئەو حەوزەی لەناو حەوشی قوتابخانەکەدایە، لەهەشت تاشەبەرد دروستکراوە، پانییەکەی دوو تیکە، درێژییەکەی دوو تیکە و تا قووڵای حەوزەکە ڕۆشتۆتە خوار. گوندی ئاخلیچیان کە لەیەك فەرسەخی باکوری شارەکە جێگیرە، لەگەڵ چەند باخێك وەقفی ئاوەدان کردنەوەی مزگەوتەکە و بژێوی فەقێکان و مامۆستاکان و مێجێوری مزگەوتەکە کراوە بەلام بەداخەوە داهاتی ئەو گوند و باخانە، بۆ خۆشگوزەرانی کەسانی دیکە بەکار دەبرێت و گرنگی بەباردۆخی مزگەوتەکە و مامۆستا و

لەقێکان نادرێت و دەرگا و دیواری مزگەوتەکە وردە وردە خراپ دەبێت و دەڕوخێت.
گوڵدەستەکانی ئەم مزگەوتە کەخراپ ببوو، لەزەمانی حکومەتی موزەفەرخان، سەرداری فەرمانڕەوا، بەھەوڵ و ماندوو بوونی ئەو و من (نووسەر) و دەستەیەکی دیکە لەدانیشتووانی شارەکە، لەجیاتی دوو گوڵدەستەی پێشوو، دوو گوڵدەستەی دیکەمان دروستکرد و ئەم پارچە شیعرەم وەك یادگاری ئەو کاتە نووسی:

((چو شد بنیاد این مسجد،ز جور چرخ آشفته
دل مجموع ملت شد گرفتار پریشانی
مظفرخان سردار انتصار، آن مظهر رافت
رسید از بهر تعمیرش ز تاییدات ربانی
ز یمن همت نیکان و اقدامات این والی
اساس دار الاحسان یافت رونق، نوبت ثانی
مثال سرو برجسته، بر این مسجد دو گلدسته
که از رفعت همی سایند، سر بر عرش رحمانی
برای حفظ این مسجد، نمایند این دو گلدسته
به جای شه پر طاووس، روز و شب مگس رانی
بر این گلدستەها بهر ندای مسلمین هر دم
بلال آسا موذن گشته سرگرم خوش الحانی
بگفتا آیت الله از برای سال تاریخ اش
دلا بنیوش زین گلدسته گلبانگ مسلمانی)) (١٣٤٣)

داهاتی زەوییە وەقفەکانی ئەم مزگەوتە، ساڵانە دەبێتە زیاتر لەھەزار تمەنی ئەمڕۆیی بەڵام یەك لەسەر سێی بۆ مزگەوتەکە تەرخان ناکرێت و بێ ویژدانانە خەرجی خۆشگوزەرانی خۆیانی دەکەن و گرنگی بەڕووخانی مزگەوتەکە نادەن.
ئەمان الله خانی فەرمانڕەوا، بۆ بینای ئەم مزگەوتە و قەڵای حکومەتی و بیناکانی دیکەی خۆی، لەئیسفەھانەوە ئەندازیاری و وەستای کاشی و بەردتاش و دارتاشی ھێناوە.
تەنانەت شاعیری لەئیسفەھانەوە بانگێشت کردووە و دوای ئەوەی بینای مزگەوتەکە کۆتایی ھاتووە، قەسیدەی ناتقی ئیسفەھانی لەئەیوانی مزگەوتەکە دەنووسرێت.

میرزا فەتحوڵڵەی خورەمی کوردستانیش لەناو دەستەی بیسەران بۆ بیستنی قەسیدەکەی ناتیقی ئیسفەهانی دەڕوات. دوای گەڕانەوە بۆ ماڵە هەژارانەکەی خۆی، قەسیدەیەک دەنووسێت و بۆ فەرمانڕەوای دەنێرێت. والی قەسیدەکەی نیشانی ناتیقی ئیسفەهانی دەدات. کاتێک ئەم شاعیرە سەیری قەسیدەکە دەکات، هەست بەزمان پاراوی و هونەرەکانی شیعری خورەمی کوردستانی دەکات و بەفەرمانڕەوا دەڵێت: لەگەڵ بوونی شاعیرێکی بەتوانای وەک خورەمی کوردستانی، بانگهێشتکردنی من بێ هۆ بووە. بەڕاستی هونەری شیعری ئەو زۆر جوانتر و باشتر لەهونەری شیعری منە و شیاوە قەسیدەکەی ئەو لەسەر دیواری ئەم مزگەوتە بنوسرێت. فەرمانڕەوا فەرمان دەدات، قەسیدەی خورەمی کوردستانی لەسەر دیواری مزگەوتەکە بنوسن و چیتر ناتیق هیچی نەوتووە و دوای دوو سێ ڕۆژ مۆڵەتی گەڕانەوەی پێدەدرێت و فەرمانڕەوا گرنگی بەخورەمی کوردستانی دەدات.

هەرکەس سەیری ئەو دوو قەسیدەیە بکات، دەستبەجێ پێگە و جێگە و هۆشی و توانایی کورد لە خەڵکانی دیکەی بۆ دەردەکەوێت بەڵام بەداخەوە پشتیوانیان نییە و بەپێچەوانەوە دەستی هونەرکوژی، بەردەوام زەرەر و زیانیان لێدەدات.

ئەم هۆنراوەی خوارەوە لەخوالێخۆشبوو شێخی بەناوبانگ، باوکی کاک ئەحمەد، باوکی شێخ سەعید باوکی شێخ مەحمود (مەلیکی کوردستان)ە کە لەئەیوانی قیبلە نووسراوە:

((تعالوا و انظر و ایا قوم هذا الجامع العالی

به للبال تفریح و تفریج لبلبال

مقام طیب ذو نزهه یزهو بتزئین

و احکام و ترصیص علی الاف امثال

فصلوا فیه و اتلوا فیه قرانا و اذکارا

جماعات و فذ اذا بابکار و اصال

بناه الخان عالی الجاه قرم ضیغم الهیجا

امان الله وهاب العطایا باذل المال

محب السادە الاشراف و الاجبار مولیهم

من الخیرات ما فیه لهم اصلاح احوال

الافاد عواله طرا باقبال و اجلال

و الفلاح و اصلاح و انجاح لاٰمال
و لما قيل ارخ عام تكميل البنا قلنا
لجدا فلح الوالى بهذا الجامع العالى)) (١٢٢٩)

نیمامزادە پیرعومەر

سەبارەت بەرەچەڵەکی ئەم ئیمامزادە بۆچوونەکان جیاوازە. دەستەیەك دەڵێن کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیبە و دەستەیەك دەڵێن: عومەر کوڕی یەحیا کوڕی زی ئەلدەمعە (حسەین) کوڕی زەیدی شەهید کوڕی سەیید سەجاد عەلی ناوەڕاست ناسراو بەزەین ئەلعابدین کوڕی ئیمام حسەین کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیبە.

ئەم گێڕانەوەیە لەڕاستییەوە نزیکترە. دەڵێن: پیرمحەممەد کەلای ڕۆژهەڵاتی شارەکە بەخاك سپێردراوە کوڕی ئەم پیر عومەرەیە. لەساڵی ١٠٤٠ کۆچی، سلێمان خانی ئەردەڵان کوڕی میر عەلەم ئەلدین لەسەر گۆڕی پیرعومەر گومەزێکی دروستکردووە، لەساڵی ١١١٦ حەسەن عەلی خان کوڕی ئیعتیماد ئەلدەولە کەفەرمانڕەوای کوردستان بووە، ئەو گومەزەی وێران کردووە و دولتر خانە پاشای بابان، گومەز و حەوشێکی بچووکی بۆ دروستکردووە و غولام شا خان فراوانی کردووە. لەساڵی ١٢٩٧ کۆچی، میرزا سادق خانی مستەوفی باشی کوردستان، نەوەی میرزا محەممەد ڕەزای وەزیر، ئاوەدانی کردۆتەوە و حەوشەکەی کەبچووك و شەش حوجرەی هەبووە، گەورە کردووە و دە حوجرەی تیا دروستکردووە. لەساڵی ١٣٠٦ کۆچی، ئیبراهیم خانی ئیزام ئەلدەولە، فەرمانڕەوای کوردستان، جارێکی دیکە نۆژەنی کردۆتەوە و ئاوێنەی لەناو گومەزەکە داناوە.

مزگەوتی والی

یەکێکی دیکە لەمزگەوتەکانی سنە مزگەوتی والییە کە بەدارئەلئەمان ناسراوە. خوالێخۆشبوو ئەمان الله خانی دووەم (غولام شا خان) ناسراو بەزیانئەلمەلەك لەساڵی ١٢٦٨ بنیاتیناوە، هەیوانێکی گەورەی هەیە کەڕووی کردۆتە ڕۆژهەڵات، سێ باڵەخانە و دوانزە حوجرەی هەیە. گوندی خەلیفەی تەرخان، مزگەوتی حاجی ئاوا و باخێك لەسەیابروانی وەقفی ئەم مزگەوتە کردووە. جۆگەیەکی تایبەتی بۆ لێداوە. خوالێخۆشبوو ئەم مزگەوتەی بۆ میرزا کەریم خان، سەرسیلسیلەی شێخەکان بنیاتناوە تا ئەو بێنێتە شاری سنە و لەم

شارەدا سەرقاڵی ڕێنوێنی کردنی خەڵکان بێت. دانیشتووانی شار لەساڵی ١٢٧١ دژی فەرمانڕەوا شۆڕشیان کردووە و جەنگی کاروانسەرا ڕوویداوە. لەو مێژووە بەدواوە فەرمانڕەوا لەتەواو کردنی مزگەوتەکە دڵسارد بۆتەوە و بەوشێوە بەجێی هێشتووە. لەساڵی ١٣٤٧ کۆچی، بەفەرمانی ئەمیر عەبدوڵلە خانی تەهماسبی، شەقامی شارەکە لەباکورەوە بۆ باشور دەستی پێکردووە و حەوش و حەوزی مزگەوتەکە کەوتۆتە سەر ڕێگەی شەقامەکە و بەشێکی سەرەکی بۆتە شەقام. لەبەرابەر ئەوە، محەممەد باقر خان، کەسەرۆکی شارەوانی ئەو سەردەمە بووە، هەیوان و مزگەوتەکەی نۆژەن کردۆتەوە و حەوزێکی بچووکی لەبەردەم هەیوانەکەدا دروست کردووە. دوو سێ حوجرەی بۆ فەقێکان دروستکردووە و بەڕووی شەقامەکەدا دیوارێکی بەرز کردۆتەوە.

مزگەوتی هاجەرخاتون

هاجەرخاتوون خوشکی ئیمامی دووەم عەلی ڕەزا، کوڕی ئیمام موسای کازم کوڕی ئیمام جەعفەری سادق کوڕی ئیمام محەممەد باقر کوڕی سەیید سەجاد ئیمام زەین ئەلعابدین کوڕی ئیمام حسەینە کە لەم ناوچەیە بەخاك سپێردراوە. لای گۆڕەکەی ئەو، یەعقوب ناوێك مزگەوتێکی بنیاتناوە و بەناوی هاجەرخاتوون ناوی دەرکردووە. خوالێخۆشبوو حاجی شێخ شوکروڵلە باوکی حاجی شێخ عەبدوڵلە مزگەوتەکەی بەتەواوی نۆژەن کردۆتەوە. ئەم مزگەوتە بەهۆی نزیکی لەگۆڕی ئەو خاتوونە تا دەرکەوتنی پەهلەوییەکان جێگەی ئەزر و پاڕانەوەی خەڵکان بووە و خەڵکان لەدەستدرێژی و ستەمی فەرمانڕەواکان پەنایان بۆ بردووە. گوندی ساتیلە کە لەنزیك ڕووباری شارەکەیە، شەرەف ئەموڵك (عەلی ئەکبەر)خان بەخوالێخۆشبوو حاجی شوکروڵلەی بەخشیوە تا داهاتەکەی بۆ دابین کردنی نیازەکانی مزگەوتەکە و بژێوی حاجی شێخ تەرخان بکرێت. چەندین پارچە زەوی و باخیش لەناوچە جیاوازەکان وەقفی ئەو مزگەوتە کراوە و داهاتەکەی بەتەواوی بۆ مزگەوتەکە خەرج دەکرێت.

قوتابخانە

لەشاری سنەدا تەنیا دوو قوتابخانە بوونی بووە. ئەحمەدییە و ئیتیحاد، ئەویش قوتابخانە نەبوو بەڵکو شوێنی سیاسەتی دیموکرات و سۆشیالەکان بووە کە لەکاتی جەنگی ئەم حیزبانە، ئەم دوو قوتابخانە دژی یەکدی، دروشمیان بەرز کردۆتەوە و دەستەبەندی حیزبەکان لەم دوو قوتابخانەوە دەستیپێکردووە و گەندەڵی بەسەر ئەم دوو قوتابخانەدا

زڵبووە. تا سەرەتاکانی دەرکەوتنی دەوڵەتی پەهلەوی، ئەم دوو قوتابخانە کەمێك بارودۆخیان باشتر بووە، قوتابخانەی ئەحمەدییە ناوەکەی بۆ شاپور گۆڕا و چەندین قوتابخانەی دیکەی لەشاری سنە و ناوچەکانی سەر بەسنە دروستکران. هەنووکە لەشاری سنە و شارەکانی نزیکەی بیست قوتابخانەی دەوڵەتی کراوەتەوە. لەشاری چواریاب، قوتابخانەی ئیتیحاد لەناوچەی نێوان قەلاَ، قوتابخانەی شاپور لەناوچەی ڕیزەخار، قوتابخانەی مومتازییە لەگەڕەکی جەننەت، قوتابخانەی ئەسوان لەناوەڕاستی شار و لەچەند شوێنێکی دیکە قوتابخانە بۆ منداڵی دانیشتووانی شارەکە و مسکینەکانی گوندەکان، دامەزراوە کەبریتین لە: قوتابخانەی تای، قوتابخانەی ڕەمشت، قوتابخانەی سەرا بەقەحەت، قوتابخانەی دیهگولان، قوتابخانەی دیواندەرە، قوتابخانەی سەقز، قوتابخانەی بانە، قوتابخانەی مەریوان، قوتابخانەی ڕەزاو، قوتابخانەی بیساران، قوتابخانەی کامیاران، قوتابخانەی جوانرۆ کەبڕیارە دوو قوتابخانەی دیکەی لەپاوە و نەوسو دروست بکرێت. قوتابخانەیەکی ناوەندی لەشارەکەدا هەیە بەڵام بەرەو نەمان دەڕوات. مەسیحییەکانیش قوتابخانەیەکیان هەیە کە بەقوتابخانەی پەهلەوی ناسراوە. قوتابخانەی ئالیانسیش لەگەڕەکی کەلیمییەکانە کەلەژێر دەسەلاَتی دەوڵەتی ئێران بەڕێوە دەبرێت.

بارودۆخی مەعریفە و کەسانی مەعریفی کوردستان تا رادەیەك سەرنجڕاکێشە چوونکە کەسانی چینی یەکەم کە لەتروێکی کۆمەڵگادان و دەسەلاَتی کوردستان لەدەستی ئەواندایە، نەخوێندەوار و هیچ بەهرەیەکی زانستی و ئەدەبییان نییە. بەپێیە دژی مەعریفە و پێشکەوتنن و ناخوازن کورەکانی کۆمەڵگا پێش خۆیان بکەونەوە. لەبەر ئەمە بەردەوام زانست بەدژی دین و ئیسلامییەت دەناسێنن و بەچەندین بیانووی جۆراوجۆر، لەمپەر لەڕێگەی خوێندن و پێشکەوتن دروست دەکەن بێ ئاگا لەوەی ڕۆژگار دژی بۆچوون و بیرکردنەوەی ئەوانە و مێژووی کردار و ئاکاری ئەوان تۆمار دەکات تا لەکاتی خۆیدا تۆڵەیان لێ بستێنێتەوە.

سەقز

سەقز یەکێك لەشارە گرنگەکانی کوردستانە. بەدووری ٢٤ فەرسەنگ لەباکوری ڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە. قەزایەك و پێنج ناحیە و ٣٦٠ گوندی هەیە. ناوی ناحییەکان بریتییە لە: ١. میرەدێ،٢. سەرشیو، ٣. کەندەلاَن، ٤. کەلێ تەپە، ٥. ئەزێ سەقڵ

سنورەکەی لەباکورەوە بەسابلاغ کۆتایی دێت و لەڕۆژئاوا دەگاتە بانە و شلێر، لەباشورەوە بەتیلەکۆ و لەڕۆژهەڵاتەوە بەخاکی ئەفشار. ژمارەی دانیشتووانی قەزاکە زیاتر لەپێنج هەزار کەسە. هەموویان سوونی و شافعی مەزهەبن. هەزار و پێنسەد بنەماڵەی تیا دەژیت. ڕووبارێکی گەورە لەبیست هەنگاوی قەزاکە بەرەو باکور دەڕوات. لەکەلی خانەوە سەرچاوە دەگرێت و بەرەو میرەدێ دەڕوات و لەوێوە دەڕژێتە ناو ڕووباری جەغەتو. لەسەر ئەم ڕووبارە پردێك لەدار هەڵبەستراوە. سێ گەرماوی تێدایە. یەکێك لەگەرماوەکان لەسەر دەستی وەستا ساڵح لەدانیشتووانی سەقز بەم دواییانە دروستکراوە و لەدوو گەرماوەکەی دیکە باشترە. دە مزگەوتی هەیە و یەکیان مزگەوتی گەورەیە کەبیناکەی کۆنە. مەجید خانی فەرمانڕەوای ئەو شارە، بەم دواییانە نۆژەنی کردۆتەوە. بازاڕ و کاروانسەرایەکی گەورەی هەیە. بینای حکومەتی گەورە و مەزنە. ڕووباری جەغەتو بەناوەڕاستی خاکی سەقز تێدەپەڕێت. زەوییەکانی سەقز بەزۆری لەسەرچاوە یا ڕووبارەکان تێراو دەبن. باخی فراوان لەسەقزدا دەبینرێت. چاندنی توتون لەو شارەدا بەزۆری دەبینرێت و بەرهەمی هەناردەی ئەو شارە توتن و کشمیشە. جۆرەکانی دانەوێڵە و میوەکان و بەرهەمە هاوینییەکان و زستانییەکان لەو شارە بەرهەم دێت. هەموو جۆرەکانی ئاژەڵی کێوی و ماڵی کەپێشتر ئاماژەمان پێدا، لەو ناوچەیەدا دەبینرێت. هەرچی ئازناو لەسنەدا هەیە وەك حوجەتئەلئیسلام، شێخولئیسلام، مەزهەرئەلئیصلام، ئەمین ئەلئیسلام، شێخولمەشایخ، سەدرولعولەما، فەخرولعولەما و هتد... لەسەقزیشدا هەیە. ماڵیاتی سەقز ٦٣٠٥ تمەنە.

بانە

یەکێکی دیکە لەشارە گرنگەکانی کوردستان، شاری بانەیە. بەدووری ٢٤ فەرسەنگ لەڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە. نۆ ناحیەی هەیە کەبریتین لە: ١. کیوەڕۆ، ٢. دەشتەتاڵ، ٣. نەمشیر، ٤. شوێ و ساوان، ٥. بەلوە و بنەخوێ، ٦. بوزین و بڕێ، ٧. نەمنۆر، ٨. پشت ئاربەبا، ٩. تاژان. دەسەڵاتی ئەم ناحیانە لەدەستی سەرۆکی ناحییەکاندایە. درێژییەکەی لەهەنگەژاڵ، سنوری شلێر تا هوازە و عەمرە کە بەسەردەشت کۆتایی دێت، دە فەرسەنگە. پانییەکەی لەکەلیخان تا چیای سوری شیوەکەڵ، ٨ فەرسەنگە.

سنوری بانە لەڕۆژهەڵاتەوە: خوڕخوڕە، لەباکورەوە: سەقز و موکری، لەڕۆژئاوا، سەردەشت، لەباشورەوە، بەشلێر و قزڵجە کۆتایی دێت. ڕووباری شار لەکەلیخانەوە سەرچاوە دەگرێت و

دەرژێتە ناو ڕووباری کەلات لەسنووری تورکیا، زەوییەکانی بانە بەزۆری لەجەنگەڵ و چیا و بەردەڵان پێکهاتووە، دەشتی و زەوی پان و بەرینی کەمە. کشتوکاڵ لەوشارە بەزۆری بەئاوی سەرچاوە سروشتییەکانە. توتنی بانە یەکێک لەهەناردە گرنگەکانی کوردستانە کەساڵانە لانی کەم ٥ هەزار بار توتن بۆ دەرەوە هەناردە دەکرێت.

هەنار، تری، جۆ، گەنم، گەنمەشامی، هەرزن، ماشی بەئەندازەی دابین کردنی نیازی دانیشتووانەکەی هەیە. جۆرەکانی داڵەرێڵەی کێوی و دەشتییەکان لەو شارەدا دەبینرێت. فەرمانڕەواکانی ئەو شارە بەسوڵتان ناو دەبەن لەبەر ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی نازناوی پاشای بەفەرمانڕەوای سنوورییەکانی بەخشیوە.

نادریش وەک پەچەکردارێک فەرمانڕەوا سنوورییەکانی خۆی لەبانە و هەورامان بەسان ناو بردووە کەکورتکراوەی سوڵتانە. لەژمارە و بەڵگەنامەکان هەمان سوڵتان دەنووسرێت. ڕۆژانە لەکاتی ئاوا بوونی هەتاو بەفەرمانی ئەو پاشایە، شەیپور لێدەدەن.

بانە قەزایەک و دووسەد ئاوەدانی هەیە. دانیشتووانی قەزاکە زیاتر لەسێ هەزار کەسە. کۆی ژمارەی دانیشتووانی سەر بەو شارە دەگاتە چل هەزار کەس. هەموویان سوونی و شافعی مەزهەبن. دانیشتووانی شارەکە لەبەرهەمە جیاوازە جەنگەڵییەکان سوود دەبینن. لەقەزای بانە گەرماوێک و هەشت مزگەوت دەبینرێت. مزگەوتی جامیعی شارەکە گەورەیە و ڕۆژانی هەینی خەڵک بەگشتی لەو مزگەوتەدا نوێژ دەخوێنن. ماڵیاتی ئەو شارە ٥٦٠٠ تمەنە.

سێ کاروانسەرا لەقەزای بانەدا هەیە کە لەکاتی گەیشتنی مازو لەهەر لایەک، بازرگانە گەورەکان بۆ بازرگانی کردن بەمازوو ڕوودەکەنە ئەو شارە.

یەکێک لەنیعمەتە سروشتییەکانی کوردستان، جەنگەڵەکان و دارستانەکانە کە لەگەردەنەی کەلیخانەوە دەستپێدەکات. بەدرێژایی چوار فەرسەنگ تا ناوچەکانی باشووری کوردستان و سنووری کرماشان. چیاکانی قەزای بانە، مەریوان، هەورامان، لهۆن، جوانڕۆ، ڕەوانسەر، سورسور، کاوڕوود، ژاوەڕۆ، هەمووی بەجەنگەڵ و دارەکانی وەک مازوو، بەڕو، وەن (چاتلانقوش) داپۆشراوە. بەداخەوە لەبەر نەزانی دانیشتووان و گرنگی پێنەدانی وەزارەتە پەیوەندیدارەکان، ناوچەکانی ئەم بەرهەمە سروشتییە بۆتە شوێنی بەدبەختی و نەزانی و بەردەوام لەلایەن تەور و تەشوێ و داسی دانیشتووانەوە هەڕەشەی لێدەکرێت کەبۆ دابین کردنی دار و سووتەمەنی یا ئامادە کردنی زەوی کشتوکاڵی، بەبڕینەوەیان سەرقاڵن. دارە

گەنج و پیرەکان دەبڕنەوە و لەم ڕوانگەوە ساڵانە زەرەر و زیانێکی زۆر لەسامانی نیشتمانی دەدرێت چوونکە ئەگەر بەشێوەیەکی ڕێکوپێک و زانستی کەڵکی لێوەربگیرێت، ساڵانە داهاتێکی زۆر بەدەوڵەت دەبڕێت و ماڵیاتی دانیشتووان زیاد دەکات و سووتەمەنی و خەڵوز و داریش بەشێوەیەکی ئاسانتر دەستدەکەوێت.

زەوییەکان و چیاکانی ڕۆژئاوا و باشوری کوردستان هەموویان شیاوی جەنگەڵ و کردن بەدارستانێکی چڕوپڕن کە لەوشوێنانەی دارەکانیان بڕیومەتەوە دەتوانرێت دووبارە داری لێ بنێژن یا تۆوی لێ بچێنن.

میوە و بەرهەمی ئەم جەنگەڵانە، بەڕووی شیرین و تاڵ، مازوو، کشمیش و قەزوان و هەرمێ کێویلە و گوێژ و بادەمی تاڵ و هاڵەبلاڵوك و .... کە لەکاتی گرانی و وشکەساڵی دانیشتووانی ئەو ناوچە بەهۆیانەوە خۆیان لەچنگی برسیەتی ڕزگار دەکەن.

داری مازوو بێ ئەوەی دەستی مرۆڤ لەچاندنی دەورێکی هەبێت، پانزە جۆرە بەرهەمی هەیە:

١. مازوو، ٢. برا مازوو، ٣. بەڕو، ٤. دەنوکە (کشمیشی کاولیان)، ٥. سیچکە، ٦. خڕنوك، ٧. کەڵکاف، ٨. کەلە شینکە، ٩. هەمزە بەگی، ١٠. تسقل، ١١. کوڵ، ١٢. پانکە، ١٣. قڕگە، ١٤. پۆزە خوگە، ١٥. قرژاڵە. دەستەیەك لسکەیش بەم پێرستە زیاد دەکەن و دەڵێن جیاوازە لەتسقل.

گەزۆیش کەیەکێك لەهەنارده سەرکییەکانی کوردستانە، شیرەییەکە ساڵانە لەهەوا هاوشێوەی شەونم لەسەر گەڵا و بەرگی دارەکانی ئەم جەنگەڵە کۆدەبێتەوە. دەڵێنی ئایەی (ولنزلنا علیکم المن و السلوی) بۆ دانیشتووانی ئەم شارە هاتۆتە خوار. هەر ساڵ کەبەهارەکەی خۆش بێت، گەزۆی زیاتر بەرهەم دێت و هەرساڵ کەهەوا وشك بێت، گەزۆ کەمترە.

سەقز (بنێشت) کەئەمڕۆ لەدنیای پیشەسازی جێگەیەکی بۆخۆی کردۆتەوە، شیرەی داری وەنە. چاتلانقوش (قەزوان) کە لەجەنگەڵەکانی بانە، مەریوان، هەورامان و جوانڕۆ فراوانە، ئەگەر بەشێوەیەکی زانستی بەرهەمی بێنن، ساڵانە بڕە پارەیەکی زۆر دەست دانیشتووان دەکەوێت. جۆرەکانی ڕوەك و گیا بۆنخۆشەکان و پزیشکییەکان لەم ناوچەیەدا فراوانە. خانەکانی بانە لەمناڵەکانی ئیختیار ئەلدینن کەجگە لەپۆستی فەرمانڕەوایی، پێگەی

خواپەرەستیشی پێبڕاوە. یەکەم کەس کەلەو سیلسیلە ئالای بەرز کردۆتەوە و فەرمانڕەوایی سەربەخۆی شارەکەی کردووە، میرزا بەگ کوڕی میر محەممەد بووە کەکچی بەگە بەگ کوڕی مەئمونی ئەردەلانی کردۆتە هاوسەری خۆی و سەرئەنجام لەسەر ئەم پەیوەندی هاوسەرگیرییە پەیوەندی ئەو لەگەڵ سوڵتان علی بەگ، گرژی و ئاڵۆزی بەخۆیەوە بینیوە و دوای جەنگێکی دژوار، سوڵتان علی بەگ، قایتمەش بەگی برای لەبانە جێگیر کردووە و میرزا بەگی لەشارەکە دەرپەڕاندووە. میرزا بەگ دلوای هاوکاری لەبەگە میرزا بەگ کردووە و بەهاوکاری ئەو، سوپای ئەردەلان هاتۆتە بانە و قایتمەش بەگ هەڵاتووە و دووبارە میرزا بەگ، پاڵ بەکورسی فەرمانڕەوایەتی شارەکەوە دەدات. دوای ماوەیەک دەمرێت و پێنج کوڕ لەدوای خۆی بەجێدێڵێت: بەداق بەگ، سلێمان بەگ، غازی خان، میر محەممەد، ئەغورلوبەگ. بەداق بەگ دوای مردنی باوکی، جێگەی دەگرێتەوە، میر محەممەد و ئوغورلو کە لەدایکێکی دیکە بوون، دژی ئەو شۆڕش دەکەن و لەبانە دووری دەخەنەوە. بەداق بەگ هانا بۆ دەرباری شا تەهماسب بەرز دەکاتەوە تا بەهاوکاری ئەو بتوانێت دووبارە دەسەڵاتی شارەکە بگرێتەدەست. بەرێکەوت لەقەزوین نەخۆش دەکەوێت و دەمرێت. سلێمان بەگی برای، خۆی دەگەیێنێتە دەرباری شا تەهماسب و فەرمانی حکومەتی بانە، بۆ ئەو دەردەچێت. بوئەلقولی بەگ کوڕی ئامادین ئاغای زولقەدر، فەرمانڕەوای مەراغە، فەرمانی پێدەدرێت سلێمان بەگ بباتە بانە و فەرمانڕەوایەتی شارەکەی پێ بسپێرێت. سلێمان بەگ نزیکەی بیست ساڵ دادپەروەرانە فەرمانڕەوایەتی شارەکەی کردووە و لەبەر خواپەرەستی و خۆپارێزی، دەسەڵاتی بەجێهێشتووە و کچەکەی خۆی لەبرازاکەی، بەدر بەگی کوڕی بەداق بەگ مارە کردووە و حکومەتی بانەی پێدەبەخشێت و خۆی ڕێگەی حیجاز دەگرێتەبەر و لەوێ دەمێنێتەوە. دوای حەوت ساڵ و نیو، حەوت حەج وعەمرە دەکات و دەگەڕێتەوە و لەبانە دەمرێت. ئارامگاکەی لەنێو فەرسەنگی شارەکەیە و بۆتە زیارەتگای دانیشتووانی شارەکە. کەس ناوێرێت دارەکانی ئەو ناوچەیە ببڕێتەوە و لەبەر ئەمە دارستانێکی چڕوپڕە.

لەساڵی ١٣٠٨ کۆچی، ڕۆژی شەممە ١٨ زینەلحەججە، کەڕۆژی جەژنی غەدیرە، یوسف خانی فەرمانڕەوای شارەکە، کەرەستەکانی کوشتنی مستەفابەگی برای بەهاوکاری کوڕەکانی ئامادە دەکات و ئەوان بۆ میوانی بانگێشت دەکات. کوڕەکەی یونس خان بەنیشارەی باوکی، جەنگ دەستپێدەکات و بەدەمانچە کۆتایی بەژیانی مستەفا بەگی مامی

دێنێت. دوو کوڕەکەی حاجی مستەفا کەلەو میوانییەدا ئامادە دەبن، یەکیان دەکوژرێت. کوڕەکەیتری کە لەوکاتەدا ١٥ سالی تەمەن بووە، لەبەر ئەوەی دلنیایە ڕێگەی هەلاتن نەماوە، دوای ئەوەی هەشت برینی جەرگبڕی بەر دەکەوێت، خەنجەر بەدەست هێرش دەکاتە سەر یونس خان و دەیکوژێت. شەش کەسی دیکەیش بریندار دەکات. دواتر کەسانی یونس خان پەلاماری دەدەن و دەیکوژن.

مەریوان

مەریوان بەدووری هەژدە فەرسەنگ لەڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە و پەیوەستە بەخاکی دەولەتی عوسمانی. لەدەشتی مەریوان دەریاچەیەك بەناوی زرێبار دەبینرێت کەدرێژییەکەی فەرسەنگ و نیوێك و پانییەکەی نیو فەرسەنگە. زرێبار لەسەرچاوە سروشتییەکان پێکهاتووە و لەگەل ئەوەی دەڕوانێتە سەر دەشتێکی پان و بەرین، بەهۆی نەبوونی سەد، ئاوەکەی بەفیڕۆ دەڕوات. لەزستاندا سەرەوەی ئاوەکە دەیبەستێت و بەفری لەسەر دەبارێت. لەهەر شوێنێکەوە ڕێوی بڕوات، ڕاوچییەکان بەو شوێنەدا دەڕۆن. گوندی کانی سانان کەبنکەی خانەکانی ئەو ناوچەیە، لەڕۆژئاوای دەریاچەکە جێگیرە. لەڕۆژهەلاتی دەریاچەکە، قەلایەك بۆ هێزەکان دروستکراوە. قەلایەکی بەهێز و تۆکمەیە و لەسالی ١٢٨٢ کۆچی مانگی بەفەرمانی ناسرئەلدین شا دروستکراوە و چل هەزار تمەنی بۆ دابینکراوە. لەسالی ١٢٨٦، حاجی فەرهادی میرزای موعتەمید ئەلدەولە، کەمێك لەفراوانییەکەی گرتووە و زیاتر گرنگی بەتۆکمەیی و بەهێزی قەلاکەداوە و ناوینناوە قەلای شائاباد. ئەم قەلایە بەم دواییانە لەکاتی پشێوی و ئالۆزی هۆزەکان، وێران بوو. لەڕۆژئاوای قەلای شا ئاباد، ئاوەدانییەکی گەورە دروستکراوە و بەقەلا ناوی دەرکردووە. نزیکەی سەد بنەمالە لەوێ نیشتەجێن. گەرماو و مزگەوتێکی گەورەی تیا دروستکراوە. فەرهاد میرزا بۆ ئەم ئاوەدانییە جۆگەیەکی لێداوە و ئاوی بۆ ناو قەلاکەیش بردووە. لەوێ هەمارێکی گەورەی ئاوی بۆ کاتی پێویست دروستکردووە کە لەو ئاوە پڕ دەبێتەوە. لەناو قەلاکە حەوزێکی گەورە دەبینرێت.

حاجی محەممەد عەلی خان زەفەر ئەلمولك سەرداری بەڕێز، لەکاتێکدا فەرمانڕەوای ناوچەکە بووە، ئاوەدانی قەلای شائاباد و دەوروبەری فراوان کردووە. چەند ژوورێك و گەرماوێکی لەناو قەلاکەدا دروست کردووە. لەگوندی قەلایش کاروانسەرایەکی بۆ بازرگانەکانی دەرەوە و ناوەوەی ناوچەکە و شوێنی بارخستن و بار کردن، بنیاتناوە، جۆگەیەکی دیکەی لێداوە و

لەبەردەم جۆگەکە ئاشێك و باخێکی گەورەی دروستکردووە بەڵام بەتێپەڕبوونی کات هەموویان وێران بوون. تا لەسەرەتاکانی سەڵتەنەتی پەهلەوی بەفەرمانی میر عەبدوڵڵە خانی تەهماسبی، قەڵای ئامارەی پێدراو سەر لەنوێ نۆژەن کراوەتەوە و سەرباز و تونژوو و جبەخانە و تۆپخانەی پێویستی بۆ ئەو ناوچەیە ناردووە و لەئێستادا بۆتە ناوەندی سوپاییەکان. هەوای قەڵاکە بەهۆی نزیکی لەدەریاچەکە گەرم و ناپەسەندە. مەریوان جەنگەڵ و دارستانە. بەرهەمی جەنگەڵی زۆری هەیە. گەنز و بنێشت بۆ دەرەوە هەناردە دەکرێت. برنج و توتنی زۆر لەو شارە بەرهەم دێت.

دەشتی مەریوان بەردەوام گۆڕەپانی بوێران و جەنگاوەران بووە و زۆربەی کاتەکان دەوڵەتەکانی ئێران و ڕۆم ئەو ناوچەیان کردۆتە شوێنی جەنگ و ململانێکانی خۆیان. دانیشتووانی ئەو ناوچە بوێر و جەنگاوەرن. هەموویان سوونی و شافعی مەزهەبن. مەریوان دووسەد گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی بیست و شەش هەزار کەسە ولەکاتی پێویست بەردەوام دوو هەزار و پێنسەد تفەنگچی بۆ گۆڕەپانی جەنگ ئامادە دەبێت. مەلا ئەبوبەکری موسنیف کەپێشتر ئاماژەمان پێدا، خەڵکی گوندی چورە کەیەکێکە لەگوندەکانی مەریوان. حاجی سەیید حەسەنی شێخولئیسلامی چوریش، باوکی سەیید عەبدولقادری شێخولئیسلام، خەڵکی هەمان گوندە و یەکێکە لەزاناکانی مەریوان. سەیید عەبدوڵڵە چوری، لەزانا بەناوبانگەکانی ئەو ناوچەیە.

قەڵای کۆنی وڵاتی ئەردەڵان کەسورخاب بەگ بنیاتی ناوە، لەسەر بەرزایی چیایەك جێگیرە و لەچوار هەزار هەنگاوی قەڵای شانابادە. لەباکوری ڕۆژهەڵات زۆر دژوار و بەهێز بووە و لەئێستادا تەنیا شوێنەواری ماوەتەوە. ماڵیاتی ساڵانەی مەریوان ١٦٥٠ تمەنە. مەحمود خانی کانی سانان کوڕی عەلی بەگ کوڕی حاجی حەیدەر بەگە. کەیخوسرەوخانی وەڵەژێر کوڕی محەممەد عەلی بەگ کوڕی سلێمان بەگ کوڕی مامی حاجی حەیدەر بەگە. خاجی کەیخوسرەخانی زەهیر ئەلسەڵتەنە کوڕی حەسەین قولی بەگە کەکوڕی مامی فەتح عەلی بەگی وەکیلی مەریوان بووە. هەرسێکیان کوڕی پوری یەکترن.

هەورامانی تەخت

هەورامانی تەخت، بەدووری شانزە فەرسەنگ لەباشوری ڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە. ناوچەیەکی سەخت و دژوارە، لەڕۆژئاوا پەیوەستە بەخاکی شارەزوور و لەباشورەوە

پەیوەستە بەهەورامانی لهۆن. لەکوردستانەوە تەنیا دوو ڕێگە بۆ ئەو ناوچەیە هەیە. ناوچەیەکی دژوارە کە لەبەر دژواری بردنی سوپا و تۆپخانە لەو دوو ڕێگەیە، کارێکی ئەستەمە و لەبەر ئەمە دانیشتووانی ئەو ناوچە بەردەوام دژی دەوڵەت شۆڕش دەکەن و گرنگییان بەفەرمانەکانی دەوڵەتی ئێران نەداوە. لەساڵی ١٢٤٩ کۆچی سەرهەنگ مەحمود خانی ئەمینی، کەفەرماندەی تیپی سەربەخۆی کوردستان بووە، بەشێوەیەکی لەناکاو هێرشی کردۆتە سەر دەربەندی دزڵی و دەربەندی کەڵوێ و گوندی دزڵی داگیر کردووە کەبنکەی مەحمود خان بووە. مەحمود خان و دەستەیەك لەدەست و پێوەندەکانی ڕێگەی هەڵاتنیان گرتۆتەبەر. لەساڵی ١٢٥٠، هەورامانی تەخت و لهۆن بەهۆی هەوڵی سەرتیپ عەلی خانی ڕەحیمی ناسراو بەعەلی شا کەفەرماندەی تیپی کوردستان بووە و کردەوەکانی سەرهەنگ حاجی عەلی خان، دەوڵەت توانیویەتی دەست بەسەر ئەم دوو ناوچەیەدا بگرێت. جەعفەر سوڵتان کوڕی محەممەد سەعید سوڵتان کەفەرمانڕەوای ناوچەکە بووە، لەگەڵ کوڕ و کەسەکانی ئاوارەی بەین ئەلنەهرەین بووە. نزیکەی چوارسەد کەس لەسوڵتان و خان و سەرۆك و کوێخاکان و پیاوماقوڵانی هەورامان و لهۆن و مەریوان و جوانڕۆ و قوبادی وباباجانی و خانەکانی ڕەزاو لەسەرمای زستاندا ڕێگەی تارانیان گرتۆتەبەر و لەوێوە بەشارەکانی سمنان، دامەغان و ئیسفەهان و ویلایەتەکانی دیکەدا بڵاو بوونەتەوە.

هەورامانی تەخت سی و دوو گوندی هەیە. بەرهەمی ئەو ناوچەیە هەنار و ئەنجیر و ترێ و میوە جەنگەڵییەکانە. ژمارەی دانیشتووانەکەی زیاتر لەچوار هەزار کەسە.ماڵیاتەکەی ٧٠٠ تمەنە. نادر سوڵتان، فەرمانڕەوای هەورامانی تەخت، کوڕی ڕۆستەم سوڵتان برای بوورۆ بەگ کوڕی حەسەن سوڵتانن. مەحمود خانی دزڵی کوڕی عەزیز خان کوڕی بەهرام بەگ برای مستەفا سوڵتان کوڕی عەباس قولی سوڵتانی ڕەزاو و فەرەج الله سوڵتانی ئاڵمانە و ڕەزا قولی بەگە. حسەین خان و مەجید خان و محەممەد عەلی بەگی چولاغ کوڕەکانی ڕەزا قولی بەگن. حسەین خان دوو کوڕی هێناوەتە دنیا، محەممەد ڕەشی بەگ، باوکی عەبدوللە بەگ و حەسەن بەگ.. لەمحەممەد عەلی بەگ چوار کوڕ بەجێماوە: محەممەد بەگ، ئەحمەد بەگ، مەحمود بەگ و محەممەد ئەمین بەگ. مەجیدخان کوڕێکی هەیە: محەممەد بەگ. حەسەن سوڵتان و مستەفا سوڵتان و بەهرام بەگ، هەر سێك کوڕەکانی محەممەد سوڵتان کوڕی یوسف سوڵتان کوڕی پیری بەگن. بەهرام بەگ شەش کوڕی بووە: ١. سەردار بەگ، ٢. قارد

بەگ باوکی محەممەد سالح سوڵتان و ئەسکەندەر بەگ باوکی عەبدوڵلە بەگی سەرهەنگ، ٣. عەزیز بەگ، باوکی مەحمود خانی دزلی، ٤. شێخ جان الله بەگ، باوکی عەلی محەممەد بەگ و محەممەد ڕەشی بەگ، ٥. حەیدەر بەگ، ٦. حەبیب الله بەگ تفلی باوکی محەممەد بەگ.

هەورامانی لهۆن

هەورامانی لهۆن بەدووری هەژدە فەرسەنگ لەنێوان ڕۆژئاوا و باشوری کوردستان جێگیرە. ناوەندەکەی گوندی نەوسودە. لەرۆژئاوا و باشور پەیوەستە بەخاکی دەوڵەتی عوسمانی. هەمیشە ئەم دوو هەورامانە، لەبەرابەر سوپای دەوڵەت یەکگرتوون. ڕێگەی هەورامانی لهۆن لەبەر ڕووباری سیروان، دژوارە و بەبێ تونلای پێویست تێپەڕینی لەو ڕێگەیە ئاسان نییە. لهۆن بیست و دوو گوندی هەیە و هەموو شوێنێکی چیایە و جەنگەڵ. زەوی تەخت و شیاوی کشتوکاڵ لەو ناوچەیە بوونی نییە. بەرهەمی ئەو ناوچە، هەنجیر و هەنار و ترێ و میوە جەنگەڵییەکانە. ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی چوار هەزار کەسە. ماڵیاتەکەی سێسەد تمەنە. فەرمانڕەواکانی هەورامان وەك لەباسی بانەدا ئاماژەمان پێدا، بەهۆی نزیکی لەدەوڵەتی عوسمانی، بەسان ناو دەبەن کەکورتکراوەی سوڵتانە. لەنزیك ڕووباری سیروان لای پردی کەران، کەسێك بەخاك سپێردراوە کە بەسوڵتان ئیسحاق ناوی دەبەن. برازای حەمزەی ئەجارە (دارتاش) کەهەردووك لەمناڵەکانی ئیمام جەعفەری سادقن. لەعەلی عەریزی کوڕی ئیمام جەعفەر چاویان بەدنیا هەڵهێناوە. حەمزەی ئەجار لەگوندی ئەجار بەخاك سپێردراوە. لای چەپی ڕووبارەکە، سوڵتان عوبەیدالله برای ئیمام عەلی ڕەزا کوڕی موسای کازم لەگوندی هەجیج بەخاك سپێردراوە و بەکۆسەی هەجیج بەناوبانگە. دانیشتووانی ئەم گوندە، جل و بەرگ و جامانە و کڵاوی تایبەت بەخۆیان هەیە و لەهەموو دنیا بەهۆیەوە دەناسرێنەوە. لەبەردەم ئاوای هەجیج، لەسەر ڕووباری سیروان، پردێك لەموو (گوریس) دروستکراوە و بە(وەنن) بەناوبانگە. جگە لەدانیشتووانی ئەو ناوچە کەسی دیکە بوێری پەڕینەوە لەو پردەی نییە چوونکە گوریس شیاوی بڕوا پێکردن نییە. جیاواز لەوە، هاوشێوەی تۆڕ دروستیان کردووە و هەر ئەوەندەی پێی کەشتیارێك بلەغزێت، دەکەوێتە ناو ڕووبارەکە. خراپتر لەهەموو شتێك ئەم پردە بەردەوام لەجووڵەدایە و لەکاتی پەڕینەوەی هەر کەس، بەرەو لای ڕاست و چەپ هاوشێوەی جۆلانێ دەجووڵێتەوە. بەڵام دانیشتووانی ناوچەکە، دەست و پێی ولاغ دەبەستنەوە و لەپردەکە دەپەڕنەوە.

جەعفەر سوڵتان فەرمانڕەوای لهۆن کوڕی محەممەد سەعید سوڵتانە کەعەلی ئەکبەر خانی شەرەفە ئەڵمولك، شازادە موعتەمید ئەلدەولە ئەوی لەگەڵ عەبدولڕەحمان بەگی کوڕی، لەقەڵای جوانڕ کوشت. دوای ئەو ڕۆستەم سوڵتانی کوڕی، فەرمانڕەوای لهۆن دەگرێتە دەست. دوای ماوەیەك جەعفەر سوڵتان، حسەین بەگ کوڕی مستەفا سوڵتان برای فەتحوللە بەگ، ئەوەی ئەحمەد سوڵتان کەکوڕە پووری یەکتر بوون، بۆ کوشتنی ڕۆستەم سوڵتان ناچار دەکات تا خۆی فەرمانڕەوایەتی لهۆن بگرێتەدەست. دوای کوشتنی ڕۆستەم سوڵتان، محەممەد ساڵح سوڵتان کوڕە گەورەی ڕۆستەم سوڵتان، فەرمانڕەوای لهۆن دەگرێتەدەست. جەعفەر سوڵتان، حسەین بەگ تەسلیم بەحاجی زەفەرئەلمولك دەکات و لەتۆڵەی ڕۆستەم سوڵتان دەیکوژێت. دواتر جەعفەر سوڵتان، مەحمود بەگی کوری عوسمان بەگ ناچار بەکوشتنی محەممەد ساڵح سوڵتان دەکات. دوای کوشتنی ئەو، جەعفەر سوڵتان فەرمانڕەوایی لهۆن دەگرێتە دەست. ئەحمەد سوڵتان و محەممەد سەعید سوڵتان، کوڕەکانی عوسمان سوڵتانن. محەممەد سەعید سوڵتان شەش کوڕی هەیە: ١. عەبدولڕەحمان بەگ، ٢. عوسمان بەگ، ٣. ڕۆستەم سوڵتان، ٤. فەتاح بەگ، ٥. جەعفەر سوڵتان، ٦. محەممەد بەگ ناسراو بەحەمیتە. لەعەبدولڕەحمان بەگ، عەباس بەگ و فەرەیدون بەگ و کەیخوسرەو بەگ، چاویان بەدنیا هەڵهێناوە. لەڕۆستەم سوڵتان، محەممەد ساڵح سوڵتان و ئەفراسیاب بەگ و تۆفیق بەگ و حسەین بەگ چاویان بەدنیا هەڵهێناوە. جەعفەر سوڵتان، هەژدە کوڕی هەیە کەبریتین لە: ١. ئەحمەد بەگ، ٢. کەریم بەگ، ٣. غەفار بەگ، ٤. محەممەد ڕەشید بەگ، ٥. قادر بەگ، ٦. مستەفا بەگ، ٧. حەسەن بەگ، ٨. عەبدولغەفور بەگ، ٩. مەحمود بەگ، ١٠. محەممەد ئەمین بەگ، ١١. محەممەد تەقی بەگ، ١٢. محەممەد ڕەزا بەگ، ١٣. عەلی بەگ ناسراو بەپاشای کۆرە، ١٤. عەلی محەممەد بەگ، ١٥. فەتحوللە بەگ، ١٦. محەممەد سەعید بەگ، ١٧. مەنسورخان، ١٨. سەیفوللە بەگ. نزیکەی سەد کەس لەکوڕ و منداڵەکانی لەپشت سەری سوار دەبن و لەگۆڕەپانی جەنگ نامادە دەبن. جەعفەر سوڵتان و پێنج لەکوڕەکانی، لەدەوری پەهلەوی مانگانەیان وەردەگرت. لەکاتی ڕاگەیاندنی داماڵینی چەك، گرنگییان بەبەندەکانی ڕاگەیندراوەکە نەدا. گەورەکانی دەوڵەت منیان کردە نێوەنجیگەر بەڵکو گوێ لەمۆجیارییەکان بگرێت بەڵام سوودی نەبوو. سەرئەنجام کار بەهێرش کردنی سوپا کۆتایی هات و لەڕەجەبی ١٣٥٠ کۆچی، سەرهەنگ غولام حسەین، لەگەڵ دەستەیەك لەهێزەکانی

کوردستان، ڕێگەی هەورامانی تەختیان گرتەبەر و دوای ئەو سەرهەنگ مستەفا خانی مەنسور، لەگەڵ دەستەیەکی دیکە، لە ٤ ی ڕەجەب سەرهەنگ حاجی عەلی خان، لەگەڵ هێزەکانی کرماشان لەڕێگەی پاوەوە، بەڕێکەوتن. دواتر لە ٧ ڕەجەب، فەرماندەی تیپی سەربەخۆی کوردستان، عەلی خانی ڕەحیمی، ناسراو بەعەلی شا، لەگەڵ پاشماوەی هێزەکانی کوردستان، ڕێگەی ڕەزاویان گرتەبەر و لەپشت سەری هەموویانەوە ئەمیر ئەحمەد خان سوپاسالاری گەورە، لە ٨ی شەعبان هاتە ناو سنە و ڕۆژی نۆیەم لەڕێگەی ڕەزاو بەرەو ئەوسود بەڕێکەوتن. ئێوارێی ڕۆژی چوارشەممە، بەهۆی تەلەفۆن لەگرتنی ئەوسود ئاگادار بوومەوە و دوای دوو ڕووبەڕوو بوونەوە هێزەکانی جەعفەر سوڵتان شکستیان خوارد و جەعفەر سوڵتان و کەسەکانی ڕێگەی خاکی بەین ئەلنەهرەینیان گرتەبەر. بەیانی ١٥ شەعبان، کەجەژنی بەرات و لەدایکبوونی ئیمام مەهدی (ئیمامی شیعەکان) بوو، لەبەڕێوەبەرایەتی حکومەتی، نیزام ئەلدین خانی حیکمەت، پیرۆزبایی هەردوو جەژنەکەی لەئامادەبوونی دانیشتنەکە کرد. منیش لەوەڵامی پیرۆزباییەکەی ئەو، لەهەواڵی سەرکەوتنەکەی ئەوسود (کەتەنیا من لێی ئاگادار بووم) ئاگادارم کردەوە. لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، باری دۆخی دانیشتنەکە گۆڕا. دەستەیەک کەخوازیاری پێشکەوتنی مەبەستەکانی دەوڵەت بوون، بەبیستنی ئەم هەواڵە شادمان و دەستەیەک کەخوازیار و شوێنکەوتەی سیاسەتی عەشایری بوون، خەمبار بوون.[1]

ئەمە دەقی ئەو نامەیە کە لەسەر داوای فەرمانبەرانی دەوڵەت بۆ جەعفەر سوڵتانم نووسی:

بەڕێز ئەمیر ئەلئومەرا، ئاغای جەعفەر سوڵتان، سەرداری گەورە و فەرمانڕەوای لهۆن و ناوچەکانی پەیوەست، چەندین جار بۆ ئێوەم نووسی، ئەم دوا جارەیش دەنووسم کەسەردەمی عەشیرەگەری و پاشایەتی کۆتایی هاتووە. هەموو سەرۆک عەشیرەکانی ئێران و میری تایەفەکان، سەری تەسلیمیان بۆ بارەگای شاکانی پەهلەوی دانەواندووە و هەموان ملکەچ و فەرمانبەردارن. چی ڕوویداوە لەگەڵ ئەوەی پێشینەی خزمەتی زۆرتان

[1] - هەرچەند لەبەشەکانی پێشوودا دەبینین نووسەر بەشێوەیەکی دیکە سەبارەت بەکورد و وڵاتی کوردستان دەدوێت بەڵام لێرەدا خۆشحاڵی خۆی لەسەرکەوتنی سوپای پەهلەوی بەسەر کوردان دەردەبڕێت و بەشانازییەوە باسی دەکات ئەگەری هەیە هۆکارەکەی ئەوە بێت کەنووسەر زیاد لەڕادە لەژێر کاریگەری ئاییندا بێت و لەبەرژەوەندی خۆیدا بنووسێت و بیر بکاتەوە

هەیە، خۆتان لەمەڵدێری بەدبەختی نزیك دەکەنەوە. هەرچی زووترە ملکەچی و گوێرایەڵی خۆتان نیشان بدەن و فەرمانەکانی دەوڵەت جێبەجێ بکەن و خۆتان لەقورسایی هەڵگرتنی سیلاح و چەك ڕزگار و ئاسوودە بکەن. سەرپێچی و نافەرمانی فەرمانە باوك ئاساکانی دەوڵەت، جگە لەبەدبەختی و ڕیسوایی هیچی دیکەی لێ ناکەوێتەوە. دانیشتووان و هێزە عەشایرییەکان، کاتێك شکۆ و مەزنییان هەیە کە لەژێر فەرمانی دەوڵەتا بن و گەرنە هاوشێوەی سەهۆڵە لەبەردەم تیشکی هەتاودوا کە لەماوەیەکی زەمەنی کەم دەتوێتەوە و لەناو دەچێت. دامەزراوە عەشایرییەکان بێ بنەما و نەشیاوە بۆ باوەڕ پێکردن بەلاّم بەپێچەوانەوە، دەسەلاّتەکانی دەوڵەت فراوان و نەشیاوە بۆ کۆتایی هاتن. کەواتە وەك کەسێکی چاکەخوازی ئێوە بۆتان دەنووسم کەهەرچی زووتر بەئامێزی کراوە پێشوازی لەمیهرەبانی دەوڵەت بکەن و سیلاح و چەکەکانی خۆتان بەهۆی نوێنەرەکەتانەوە بۆ شار بنێرن. منیش بەنوێنەرایەتی حەزرەتی فەرماندەی تیپ بەڵێنتان پێدەدەم تا لەژیاندا ماون، بەو پەڕی ڕێز و ئیحترام، فەرمانڕەوایی ناوچەکەی خۆتان لەدەستا دەبێت و بەشێوەیەکی ئاسوودە ژیان بەسەر دەبەن. ئەو مانگانەی پێشتر بەخۆتان و کەسانی خۆتان دەدرا، لەمەداهاتویش لەژێر ناوی حکومەت و دابین کردنی ئاسایشی ناوچەکە بەئێوە دەدرێت. دەوڵەت ئەمڕۆ لەگەڵ ئەوانەی پێچەوانەی بەرژەوەندییەکانی نەجووڵێتەوە، نامیهرەبانی نیشان نادات و دەخوازێت مسکێنەکان کەهاوشێوەی منداڵەکانی ئەون، لەڕێگەی مۆجیاری کردنەوە، بۆ ڕێگەی بەختەوەری و شادمانی ڕێنوێنی بکات. ئەم سوپایەی سەرلەسەری ئێرانی گرتۆتەوە، بۆ پاراستنی ئارامی و دابین کردنی ئاسایش ئامادە کراوە، تفەنگیان بەدەستەوەیە و شەو و ڕۆژ پاسەوانی کۆمەڵگان، یانی ئەوان لەزەحمەتان تا من و تۆ لەئارامیدا بژین، لەئارامیدا بخەوین. هەڵگرتنی سیلاح لەدەورانی پەهلەوی بۆ کەسانی نا نیزامی، پێویست نییە و دەبێتە هۆکاری بەدبەختی بۆ هەڵگرەکەی. ئەمڕۆ مسکێنەکان دەبێت تفەنگەکان بدەنە دەست سەربازەکان و بەدڵنیایی و ئاسوودەیی، خاکەناز بەدەستەوە بگرن و سەرقاڵی کشتوکاڵ و وەرزێری بن، ماڵئاوایی لەجەنگ و کێشەی عەشایری بکەن و هێزی خۆتان بۆ چاندن و کێڵانی زەوی بەکار ببەن تا وڵات بەهۆی ڕەنج و ماندوو بوونی ئەوان، ئاوەدان ببێتەوە. من ئەوەی پێویستە بەتۆی دەڵێم، گەر دەخوازی گوێ بگرە و گەر ناخوازیت گوێ مەگرە. لەکۆتاییدا، جەخت لەوە دەکەمەوە خۆشبەختی و بەدبەختی ئێوە

لەوەڵامی ئەم نامەدایە ئەگەر ملکەچی خۆتان نیشان بدەن یا ڕێگەی سەرپێچی کردن بگرنەبەر. چیتر خۆتان دەزانن. ((خواوەند کەشتی بۆ ئەو شوێنە دەبات کەخۆی دەخوازێت، تەنانەت ئەگەر کەشتیوان، هەموو جلەکانی خۆی بدڕێت)) (محەممەدی مەردوخ).

ئەمە وەڵامەکەی جەعفەر سوڵتانە: بۆ حوجەتولئیسلام بەڕێز ئایەت الله مەردوخ، سڵاوی خولتان لێ بێت! دەستخەتی پیرۆزی ئێوە کەسەرلەنسەر بوو لەموجیاری و ئامۆژگاری باوکانە، بەدەستمان گەیشت. بەڕێزتان ئاگادارن یەکەم کەس کە بۆخزمەتگوزاری دەوڵەت وسەرکوت کردنی عەشایرەکان ئامادە بوو، بەندەی خزمەتگوزار بوو کە لەئەنجامی خزمەتەکانم، خەڵات و ئیمتیازم پێبەخشرا. ئێستا چی ڕوویداوە وەک یەکێک لەخیانەتکارەکان هەژمار دەکرێم و داوای دانانی سیلاحم لێدەکەن. خۆتان باش دەزانن عەشیرەکانی ئەم سنورە، لەدەرەوە و ناوەوە دوژمنی منن. ئەگەر دەوڵەت سیلاح لەعەشیرەکانی دەوروبەر وەربگرێتەوە، ئامادەم تفەنگەکانم بەبار پێشکەش بەدەوڵەت بکەم. ئەگەر دوژمنەکانی من هەموویان خاوەنی سیلاح و تفەنگ بن، منی بێ سیلاح چۆن دەتوانم سیلاحەکەم تەسلیم بکەم. من تەنیا لەدوو شێوەدا دەتوانم سیلاح دابنێم: یەکەم ئەوەی هەموو عەشیرەکانی ئەم سنوورە لەچەک داماڵن، ئەوسا منیش بێ گفتوگۆ، هەرچی سیلاحم هەبێت، پێشکەش بەدەوڵەتی دەکەم یا ئەوەی کەسێکی وەک ئاسفی ئەعزەم، بەڵێن بدات و دڵنیام بکاتەوە، ئەوسا خۆم و بنەماڵە ڕوودەکەمە شار و سیلاحەکەم تەسلیم دەکەم. بەڵێن و وادەی سەرۆکی سوپاکان لای من گرنگ نییە. ئەمڕۆ سەرۆکێک بەڵێنم پێ دەدات و بەیانی دەڕوات و یەکی دیکە جێگەی دەگرێتەوە و گرنگی بەبەڵێن و وتەکانی سەرۆکی پێش خۆی نادات و من بەهەموو کارێکی نەشیاو و دژوار ناچار دەکات. جیاواز لەم دوو شێوە ئەگەر دەزانن دەوڵەت هیچ ڕێگە چارەیەکی دیکەی نییە، چیتر جگە لەکۆچ کردن بۆ وڵاتێکی دیکە هیچ ڕێگە چارەیەکی دیکەم نییە. وەک خۆم نیگەرانی دەسەڵاتی شای شاکان، (ڕۆحم بەفیدای بێت) نیم و بەرەحم و بەزەیی بەڕێزیان هیوادارم بەڵام لەلێپرسراوان دڵنیا نیم و لەهەڵس و کەوت و کردەوەکانی ئەوان دەترسم و بەهیچ شتێکی ئەوان ناتوانم باوەڕم هەبێت چوونکە بەچاوی خۆم دەبینم هەرکەس گوێڕایەڵی خۆی نیشان بدات، لێپرسراوان بۆ بەرزکردنەوەی پلە و پێگەی خۆیان بەدبەخت و ڕیسوای دەکەن بەهەمان شێوە کەڕەزاوییەکان بەحەمز و خواستی خۆیان هاتن و گوێڕایەڵی خۆیان نیشاندا، بەڵام

لێپرسراوان بۆ بەرز کردنەوەی پێگە و پایەی خۆیان ئەوانیان وەك یاخی و ئاژاوەچی لەقەڵەمدا و زیندانیيان کردن و دوای گەیشتنی نیشان و بەرزبوونەوەی پلەی ئەوان، ئازادیان کردن. بۆ مەحمودخانی دزلی سوێندیان بەقورئان خوارد و بەڵێنیان پێدا. کوڕەکەیان برد تا نیشان و پێگەی پێ ببەخشن. لەناکاو شەوانە هێرشیان کردەسەر و دەربەدەر و ئاوارەیان کرد. دوای قورئان ئیتر من باوەڕ بەچی بکەم. بەسەری بەڕێزتان تا بەتەواوی دڵنیا نەبم، ناوێرم سیلاح لەخۆم دوور بکەمەوە، ئیتر خۆتان خاوەن دەسەڵاتن. ئەگەر دەوڵەت، منی بۆ نۆکەری و خزمەتگوزاری پێویستە، دەبێت هۆکارەکانی دڵنیایی من ئامادە بکات و کەسێکی وەك ئاسفی ئەعزەم دڵنیایم پێببەخشێت تا سیلاح دابنێم. زیاد لەمە، هیوای ژیانێکی بەختەوەرتان بۆ دەخوازم (یا نیمام جەعفەری سادق).

جوانڕۆ

ئەم شارە لەباشوری ڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە. بەواتایەکی دیکە لەنێوان قیبلە و باشور، بەدووری شانزە فەرسەنگ لەشار، قەڵای جوانڕۆ کەناوەندی مێرنشینی ناوچەکەیە، لەهەر لایەکەوە شەش فەرسەنگ لەسنوری ناوچەکە دوورە. قەڵای ئەو ناوچە لەسەر دەستی ئەمان اللە خان لەساڵی ١٢٢٤ کۆچی بنیاتنراوە. قەڵایەکی بەهێز و تۆکمەیە. قەڵاکە لەشوێنێکی بەرز جێگیرە کەنزیکەی بیست زەرع بەرزتر لەئاستی گوندەکەیە. لەم قەڵایەدا بینایەکی بەرز دروستکراوە، ئاویان لەکوێستانی ڕۆژهەڵاتەوە هێناوەتە سەد هەنگاوی قەڵاکە و لەو شوێنەدا، ئیستەخرێکی گەورەیان دروستکردووە، لێرەوە ئاویان بردۆتە ناو قەڵاکە، باخێکی دروستکردووە کەداری فراوانی تیایە بەتایبەت داری بەهێ. تەنانەت دار بەهێکانی ئیسفەهانیش هاوشێوەی ئەو دارانە نییە. قەڵای ئامارەژە پێدراو لەبەر کەمتەرخەمی فەرمانڕەواکانی ئەو ناوچەیە بەرەو وێرانی دەڕوات. لەزەمانی ناسرەلدین شا، میرزا نەسرولڵا خانی سەرتیپی ئەندازیار راسپێردرا قەڵایەکی دیکە لەنزیکی ئەو قەڵایە دروست بکات بەڵام پێش ئەوەی کۆتایی پێ بێنێت، دەگەڕێتەوە.

کەش و هەوای جوانڕۆ باش نییە، جۆگەلەیەکی ئاو لەناوەڕاستی ئاوەدانییەکەوە بەرەو باشور دەڕوات. لای قەڵا کۆنەکە کانییەك دەبینرێت و لەبەردەم کانییەکە گەرماوێك کەدانیشتوونی ئەو ناوچەیە کەڵکی لێوەردەگرن. چوار مزگەوت و دوو خانەقای تیایە. دانیشتووانەکەی سوونی و شافعی مەزهەب و شوێنکەوتەی تەریقەتی نەقشبەندین.

دەستەیەک لەزاناکان لەم ناوچەیە دەژین کە بەسدیقی بەناوبانگن یانی ڕەچەڵەکی خۆیان بۆ ئەبوبەکر سدیق دەگەڕێننەوە. خوالێخۆشبوو مەلا ئەحمەدی مەلا باشی (نصیر الاسلام) لەوانە.

جوانڕۆ لەڕۆژئاواوە پەیوەستی بەخاکی شارەزوور، لەباشورەوە بەزەهاوی کرماشان، لەڕۆژهەلاتەوە بەگوندەکانی ڕەوانسەر و لەباکورەوە بەهەورامانی لهۆن. زیاتر لەسەد گوند لەم ناوچەیەدا هەیە و زۆربەی گوندەکانی جەنگەڵی هەیە. یەکێک لەگوندە بەناوبانگەکانی جوانڕۆ، پاوەیە کەعەرەبەکان پێی دەڵێن فارج. پێنج مزگەوتی هەیە کەدەستەیەکیان قەدیمی و بەمزگەوتی عەبدوللە کوڕی عومەر ناسراون. چەندین زانا و پیرەمەندی گەورە لەپاوە سەریان هەڵداوە. لەنزیک پاوە سەرچاوەیەکی ئاو هەیە ناسراو بەسەرلوەوڵی. شوێنێکی دڵگیرە. ئاوایی پاوە و دەوروبەری، لەئاوی ئەو سەرچاوە و ڕووبارەکەی کەڵک وەردەگرن. سەرچاوەی ڕووباری ئەو ناوچەیە، کوێستانی ئەم ناوچەیەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی زیاتر لە١٥ هەزار کەسە.

جۆرەکانی بەرهەمی هاوینە و زستانە وەک گەنم، جۆ، گەنمەشامی، هەرزن، نۆک، نیسک، کاڵەک، شوتی، توتن و هتد لەم ناوچەیە بەرهەم دێت. هەنار، هەنجیر و باڵووکی ئەو ناوچەیە بەناوبانگە.. گەزۆ و هەنگوین و بنێشت و کەتیرەی زۆر لەو ناوچەیە بەرهەم دێت و ساڵانە هەنارەی دەرەوە دەکرێت. شتێک کەتایبەت بەم ناوچەیە و ناوچەکانی سەردەشتە، هەنگوینی شای بەدرەمە کە لەئێران جگە لەم دوو شوێنە، لەهیچ شوێنێکی دیکە دەستناکەوێت.، هەنگی ئەم هەنگوینە لاوازتر و باریکتر لەهەنگەکانی دیکەیە و هیچ کات ماڵی نابێت. لەبیابانی کەم ئاو و لەزەوی ڕەق هێلانە دەکات. کونەکەیان نزیکەی نیو زەرع قووڵە. ئەم هەنگە لەوێ شانەی هەنگی بچوک بەئەندازەی بەری دەستێک بەجێدێڵێت. هەنگوینی شا بەدرەم هاوشێوەی هەنگوینی ئاسایی ئاشیرین نییە. دانیشتووانی پاوە چەقۆ و قامچی باش دروست دەکەن. ماڵیاتی پاوە ٤٠٩٨ تمەنە.

ئەشکەوتی کاوات لەشوێنەوارەکانی ناوچەی جوانڕۆیە. ئەم ئەشکەوتە بەڕواڵەت وا دەردەکەوێت وەستایەکی کارامە دروستی کردبێت. شێوەکەی هیلالییە، تاقێکی گەورە بەرەو باشور دەبینرێت کەزارەکەی گەورەیە و هەرکەس دەتوانێت بەئاسانی بڕواتە ناو تاقەکە. لەکاتی ڕۆشتن بۆ تاقەکە خڵ دەبنەوە بەشێوەیەک گومان دەکرێت لەبنەمادا

پلیکانەیە و بەتێپەڕینی کات پلیکانەکان خراپ بوون بەڵام لەئێستادا بەدژواری کەسێك دەتوانێت بڕواتە خوار. کاتێك دەگەنە ناوەڕاستی ئەشکەوتەکە، لەسەقفەکەی هێمای دوو باڵەخانە دیارە کە لەبەرد دروستیان کردووە. کاتێك دەگەنە کۆتایی ئەشکەوتەکە، دوو هەنگاو دوور لەدیوارەکە، جۆگە ئاوێکی گەورە بەپانی دوو بەرد، لەزەوی ئەشکەوتەکە گوزەر دەکات. زەوی ئەشکەوتەکە لەبەرابەر باشورە. ئاو لەکونێکەوە هاوشێوەی دەمی کانی دێتەدەر و دەڕژێتە ناو کونێکی دیکە. ئەم دوو کونە یەکیان لەڕۆژئاوا و ئەوی دیکەیان لەڕۆژهەڵاتە. ئاو کەلەوێ دێتەدەر، لەناو تاڵەکەدا ون دەبێت. کەمێك لەخوارەوەی تاڵەکە، ڕووبارێکی بچووك لەکونێکەوە دێتەدەر. هەرچەندە گەشتیارەکان هەوڵیانداوە بڕۆنە ناو ئەو کونە، دوای ئەوەی ماوەیەك ڕۆشتوونەتە پێش، بەڵام ترساون و گەڕاونەتەوە.

ڕەوانسەریش سەر بەم شارەیە. گوندی ڕەوانسەر کەنارەندی ناوچەکەیە، لەداوێنی چیایەکی سروشتی جێگیرە کە یەکێکە لەلقەکانی شاهۆ. لەژێر ئەم لووتکە، لەڕۆژهەڵاتەوە، تاڵێکی بچوك هەیە هاوشێوەی تاق وەك بڵێی لەچیاکە داتاشرابێت کە بەتاقی فەرهاد ناسراوە. دەڵێن فەرهاد دوای دروستکردنی تاقی بۆستان لەکرماشان، هاتۆتە ئەو ناوچە و ویستوویەتی تاق و شوێنەوارێکی هاوشێوە لەوێ وەك یادگار بەجێبێڵێت بەڵام لەئەنجامی ئەو لەمپەرانەی ڕووبەڕوویان بۆتەوە بەمەبەستەکەی نەگەیشتووە. لەڕۆژئاوایی ڕەوانسەر، نزیك گوندی گەرمەخانی، کانیاوێك هەڵدەقوڵێت کەسەرچاوەی ڕووباری قەراسوی کرماشانە. تاشەبەردێکی گەورە و تەختی لێیە کە بەتەختی زەنگی بەناوبانگە. ئەو داستان و حکایەتانەی دانیشتووانی ئەو ناوچەیە دەیگێڕنەوە، ئەفسانەیە و شیاوی باس کردن نییە. بەمدواییانە گوندی ڕەوانسەر بۆتە شوێنی نیشتەجێ بوونی حسەین خان و عەباس خان (سەرداری ڕەشید) کوڕەکانی عەلی خانی حاکم، نەوەی عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولك. لەکاتی هاتنی ئەبولفەتح میرزای سالار ئەلدەولە بۆ کوردستان، پەیوەستی بووە و کەم کەم دەسەڵاتیان زیادی کردووە. پێشتر حسەین خان، حەمیدە خان کچی سلێمان خان مامی خۆی کەدەزگیرانی عەباس خان بووە، مارە کردووە و پێگەی سەرۆکایەتی ناوچەکەیشی بەدەستهێناوە. ئەم کارانە کاریگەری لەسەر عەباس خان داناوە و بەردەوام چاوەڕوانی دەرفەت بووە تا تۆڵە بستێنێتەوە. تا ئەوەی لەکاتی هاتنی سالار ئەلدەولە و بەرێکەوتنی ئەو بۆ تاران، هەردوو براکە هاوشێوەی پێشەنگی جەنگ، هێرشیان کردۆتە

سەر سوڵتان ناوای عێراق و دەستی بەسەردا دەگرن. عەباس خان بەشێوەیەکی نهێنی لەدەرمان خانەی ئەو ناوچەیە بڕێک ژەهر وەردەگرێت و لای خۆی هەڵیدەگرێت. لەکاتی شکستی سالار ئەلدەولە لەباغی شا، لەڕێگە ژەهرەکە دەکاتە ناو قاوەی حەسەین خان و دوای دوو سێ کاژێر حاڵی حەسەین خان خراپ دەبێت و دەست بەڕشانەوە دەکات. دوای گەیشتن بۆ ڕەوانسەر، دوو ڕۆژ لەجێگەدا دەکەوێت و دواتر دەمرێت. سەرئەنجام سەرداری ڕەشید سەرۆکایەتی ناوچەکە بەدەست دێنێت و حەمیدە خان، دەزگیرانی پێشووی خۆی کەحەسەین خان مارەی کردبوو، دووبارە دەکاتە هاوسەری خۆی. مارەی دە ساڵ بەخت و شانس هاوڕێیەتی دەکات بەڵام دواتر بەدبەختی باوەشی بۆ دەکاتەوە و پەردە لەسەر ئەزانی ئەو هەڵدەگرێت و شەریف ئەلدەولەی فەرمانڕەوای کوردستان، قۆڵبەست کراو، ڕەوانەی تارانی دەکات.

کلاتەرزان

یەکێکی دیکە لەناوچەکانی کوردستان، ناوچەی کلاتەرزانە. لەڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە. بەدووری فەرسەنگێک تا هەشت فەرسەنگ درێژی خاکی ئەم سنوورەیە. ٦٤ گوندی هەیە و زۆربەی گوندەکانی بەجەنگەڵی سروشتی و دار و ڕەز داپۆشراوە و شوێنێکی تایبەت بۆ لێپرسراوی دەوڵەت دیاری ناکرێت. لەبەر ئەمە لێپرسراو بەگوندەکاندا دەگەڕێت. بەرهەمی ئەو ناوچەیە گەنم، جۆ، نۆک، نیسک، ترێ، هەنار و جۆرەکانیتری میوەی دارەکانە. کەتیرا لەم ناوچەیە بەفراوانی دەستدەکەوێت.

ژمارەی دانیشتووانی ئەم ناوچەیە زیاتر لەدەهەزار کەسە. گوندەکانی پشت بەئاوی ڕووبار و سەرچاوەکان دەبەستێت. ماڵیاتەکەی ٢٨٦٢ تمەنە. دانیشتووانەکەی هەموویان سوونی و شافعی مەزهەبن. زۆربەی گوندەکانی مزگەوتی هەیە. یەکێک لەگوندە بەناوبانگەکانی نێگڵە. لەم گوندەدا مزگەوتێکی قەدیمی دەبینرێت کە بەمزگەوتی عەبدوڵڵەی عومەر یا عەبدوڵڵەی عیمران بەناوبانگە. قورئانێک لەم مزگەوتەدا هەیە. قورئانێکی گەورەیە و وەرەقەکانی ئەستورە و بەخەتی کوفی نووسراوە. دووایین وەرەقەی قورئانەکە دیار نییە و کەس نازانێت کێ نووسیویەتی. هاوشێوەی ئەم قورئانە دوو قورئانی دیکە لەمزگەوتی ئەیا سوفیەی ئەستانبوڵ دەبینرێت. دەڵێن یەکیان خەتی عوسمان کوڕی عەفانی خەلیفەی سێیەم و ئەوی دیکەیان خەتی عەلی کوڕی ئەبی تالیبە.

کەرموز

ئەم شارە بەدووری دە فەرسەنگ لەرۆژئاوای شاری سنە جێگیرە. دانیشتووانی ئەم ناوچەیە سەر بەتایەفەی کۆماسین. هەموویان بوێر و جەنگاوەرن.
ئەم بەشە بیست گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی ٢٥٠٠ کەس و ماڵیاتەکەی ٢٥٠ تمەنە. ئەم ناوچەیە بەرهەمێکی زۆری نییە. تەنیا بەئەندازەی پێویستی دانیشتووان گەنم، جۆ و گەنمە شامی بەرهەم دێنن. بەم دواییانە دەستیان بەبەرهەم هێنانی توتن و لۆکە کردووە.

ژاوەرۆ

ژاوەرۆ لەباشوری شار، بەدووری چوار فەرسەنگ جێگیرە و ٨٥ گوندی هەیە. دانیشتووانی ئەم ناوچە خەڵکانێکی زەحمەتکێشن. هەموویان سەرقاڵی خواپەرەستین. لەهەر گوندێك، مزگەوتێك و ماڵێك بۆ نوێژ و غوسڵ بوونی هەیە. لەژێر سێبەری هەر دارێك و لێواری هەر سەرچاوەیەك، بەرەو نوێـژێك روەو قیبلە دانراوە. مزگەوتەکانی ئەم ناوچەیە کۆن و بۆ عەبدوڵلە کوڕی عومەر دەگەڕێنەوە (دەستەیەك عەبدوڵلە کوڕی عیمران ناو دەبەن). ئەم ناوچەیە، ناوچەی دارستانی چنار و باخی ترێ و داری قەیسییە. جۆرەکانی دار وەك گوێز، بەهێ، سێو، بلاڵوك و هتد لەم ناوچەیە بەرهەم دێت. گەنم، جۆ، هەرزن، گەنمەشامی و هەموو بەرهەمەکانی هاوینە و زستانە لەم ناوچەیە بەردەوام بەرهەمدێت. زەوییەکانی ئەم ناوچەیە بەسەرچاوە و کارێزەکان تێراو دەبن. دانیشتووانی ئەم ناوچەیە زیاترە لەدە هەزار کەس. ماڵیاتەکەی ١٣١٤ تمەنە. گوندی بێساران یەکێکە لەگوندەکانی ئەم ناوچەیە. لەوێ کەسێك بەخاك سپێردراوە ناسراو بەبابا شێخ. ناوی شێخ عەلییە. برای شێخ نیعمەت اللەی وەلی کە بەشا نیعمەت الله ناوی دەبەن. کوڕی شێخ زەکەریایە. بەپێیە بابا شێخ بێساران لەسەییدەکانی حەسەنییە بەڵام خوالێخۆشبوو سادق ئەلمولك لە (حدیقـەی ناسـری) رەچەڵەکی ئەو بۆ ئیمام حسەین دەگەڕێنێتەوە. بەپێیە: سەیید عەلی کوڕی حاجی سەیید عیسا کوڕی سەیید عەبدولعەزیز کوڕی سەیید ئیسحاق کوڕی سەیید مەنسور کوڕی سەیید یوسف کوڕی سەیید عەلی کوڕی سەیید ئیسماعیل کوڕی ئیمام موسای کازم کوڕی ئیمام جەعفەری سادق کوڕی ئیمام محەممەدی باقر کوڕی ئیمام زەین ئەلعابدین کوڕی ئیمام حسەین کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیبە.

پلنگانی، بیلوار، ئەمیرئاوا

ئەم سێ ناوچەیە بەهۆی نزیکی لەیەک، وەک یەک ناوچە لەقەڵەم دەدرێن. بەدووری هەشت فەرسەنگ تا دوانزە فەرسەنگ لەباشوری ڕۆژئاوا تا باشوری ڕۆژهەڵات جێگیرە. سی و پێنج گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی ٤٥٠٠ کەسە. ماڵیاتەکەی ١٢٣٦ تمەنە. زەوییەکانی لەسەرچاوە و ڕووبارەکان تێراو دەبن. هەموو جۆرە میوە و بەرهەمێکی هاوینە لەم ناوچەیە بەرهەم دێت.

حەسەن ئاوا

گوندی حەسەن ئاوا کەناوەندی ناوچەکەیە، لەیەک فەرسەخی شارەکە جێگیرە. لەساڵی ٧٤٦ کۆچی، میر حەسەنی ئەردەڵان بناغەی داڕشتووە. لەسەر چیایەکی بەرز کە لەباشوری گوندەکەیە، قەڵایەکی بەهێزی وەک ناوەندی حکومەتەکەی خۆی دروست کردووە کە بەتێپەڕبوونی کات وێران و لەناو چووە. هەڵۆخانی ئەردەڵان، فەرمانڕەوای کوردستان، لەسەرەتای سەدەی دەی کۆچی نۆژەنی کردۆتەوە و ئەو قەڵای کردۆتەوە ماڵی هاوینەی خۆی. بەدواییانە سلێمان خانی ئەردەڵان، فەرمانڕەوای کوردستان، لەناوەڕاستی سەدەی یانزەیەمی کۆچی ١٠٤٨، وێرانی کردووە و ئەو ماڵەی بۆ شاری سنە گواستۆتەوە و لەئێستادا بەسەنەدژ بەناوبانگە. ئەم ناحیە لەکەنار شارەوە حەوت فەرسەنگ درێژە. دوو لقی ڕووبار لەم ناحیەدا هەیە. یەکیان ڕووباری قشلاق و ئەوی دیکەمیان ڕووباری گاوەڕوود. ئەم ناحیە ٣٢ گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی ٥٥٠٠ کەسە. ماڵیاتەکەی ٢٤٠٠ تمەنە. هەموو جۆرە دانەوێڵەیەک و میوەکانی هاوینە لەم ناحیە بەرهەم دێت. باخی فراوانی هەیە. زەوییەکانی لەکانی و ڕووبارەکان تێراو دەبێت. یەکێک لەگوندەکانی ئەم ناحیە گوندی پیرەقەدانە. مزگەوتێکی کۆن لەم گوندەدا هەیە. کەسێک لەبەرەوەی مزگەوتەکە و لەڕۆژهەڵاتی بەخاک سپێردراوە کەدەڵێن میقداد کوڕی ئەسوەدە. گۆڕەکەی بۆتە زیارەتگای سەردانکەران.

لەیلاخ

لەیلاخ یا لەیلاغ یا ئیلاق لەڕۆژهەڵاتی شار جێگیرە. لەدوو فەرسەخی شار تا هەشت فەرسەنگی شار، درێژی خاکی ئەم ناحیەیە. هەشتا گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی زیاترە لەدوانزە هەزار کەس. ماڵیاتەکەی ٣٦١٤ تمەنە. زەوییەکانی لەکارێز و ڕووبارەکان

تێراو دەبن. باخ و دارستان لەم ناوچەیە کەمە. بەرهەمەکانی زیاتر گەنم، جۆ، نۆك، نیسك و لۆکەیە. ئەم ناحیە سارده. زۆربەی گوندەکانی ئەو ناوچەیە لەماوەی نۆ مانگدا ناتوانن بێ ئاگر شەوەکانیان بەسەر ببەن.

ئیسفەندئاوا

ئیسفەندئاوا کە لەکۆندا بەسنوری عەلی شەکەر ناو براوە، لەکۆتایی ناحیەی لەیلاق و بەدووری دوانزە فەرسەنگ لەڕۆژهەڵاتی شارەکە جێگیرە. ناوەندی حکومەتەکەی لەکۆندا گوندی قسلآنە کەئەمان الله خانی گەورە، فەرمانڕەوای کوردستان، قەڵا، بینا، مزگەوت، گەرماو و باخ و جەنگەڵێکی گەورەی لەو ناوچەدا دروستکردووە. بەمدواییانە خاوەنەکەی بێ ڕەچاو کردنی هیچ شتێك، قەڵا و بیناکەی وێران کردوە. لەگەرماوەکەیش تەنیا شوێنەوارێك بەجێماوە. کانی بەردی مەڕمەڕی کوردستان لەو ناوچەیە کەهەموو بەردە مەڕمەڕەکانی قەڵای حکومەتی شارەکە و مزگەوتی دارئەلئیحسان و زۆربەی بینا و گەرماوەکانی شار لەوێوە هاتووە. خاوەنەکەی خۆڵی بەسەرا کردووە و داپۆشیوە تا کەس کەڵکی لێوەرنەگرێت. ئەم ناحیەیە ٩٤ گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی چوارده هەزار کەسە. هەموو جۆرە بەرهەمەکانی هاوینە و زستانە لەو ناوچەیە بەرهەم دێت. یەکێك لەگوندەکانی ئەو ناوچەیە گوندی باوەگرگر (باوە گوڕگوڕە). شوێنەواری سروشتی زۆر لەو ناوچەیە دەبینرێت. لەسەر تەپۆلکەیەك ڕووبەڕووی گوندەکە، تەنورێکی گەورەی قووڵ دروستبووە، لێوڕێژە لەئاوی کانی، دەورەکەی نزیکەی دووسەد پێ دەبێت. بەردەوام ئاوەکەی قوڵت دەدات. ڕەنگی ئاوەکەی زەردی لیمۆییە هاوشێوەی ئاوی قوڕاوی. دانیشتووانی ئەو ناوچەیە و دەوروبەرەکەی لەبەر ئەوەی تورکن، ئەو حەوزە بەدەنگز ناو دەبەن یانی دەریا. گومان دەکەن لەژێر ئەو تەپۆلکەیە دەریایەکی قووڵە و بەردەوام هەڵدەقوڵێت. لەخوارەوەی ئەو دەنگزە، کاتێك بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕۆن، دوو تەنوورەی دیکە هاوشێوەی تەنوورەی یەکەم دەبینرێت بەڵام وشك و بێ ئاو. لەبەڵگەکان دەردەکەوێت لەکۆندا ئەو دوانەیش ئاویان تیا بووە و بەتێپەڕینی کات وشکبوون. لەڕۆژهەڵاتی دەنگزەکان، شوێنێك بەرچاو دەکەوێت کەلای باکوری کونێك و بەردەوام بای لێوە دێت. ئەگەر پارەیەکی ئاسن بخەنە ناو ئەو کونە، دوای چەند خولەك، بایەکی توند فڕێیدەداتەدەر. لەباشوریشی، کونێکی هەیە کە لەناو کونەکەدا ئەشکەوتێکی پڕ ئاو دەبینرێت و هاوشێوەی

مەشکە دەنگی لێوە دێت و بۆنی گوگردی لێ هەڵدەستێت (هەموو ناوەکانی ئەم تەپۆڵکەیە بۆنی گۆگردیان لێدێت) ئەم کونە بەکونی مەشکە ناو دەبەن و سەرچاوەی ناونانی ئەم ناوچەیە بەباوە گرگرِ ئەم کونەیە چوونکە بەردەوام با و دەنگی گرگری لێوە دێت کە لەکوردیدا بەمانای بایە. حکایەتی مار و دوو لەت کردنی و شەڕی قۆچە بەردینەکان لەشەوانی هەینی ودروست کردنی قوربانی و ئارامگا و دورستکردنی سەیید جەمال ئەلدین ئاوێك و شتەکانی دیکە.... ئەفسانە و دوورن لەڕاستی جگە لەتێکەڵ بوونی ئاو و مادە سوێرەکان و دروستبوونی هەڵم، هیچی دیکە لەوێ نییە و ئەم حکایەتانە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی خەڵکان دروستکراون. بەتایبەت ئەگەر بەوردی سەرنج بدرێت، دروستکردنی ئارامگای سەیید جەمال ئەلدین کە لەسەر تاشەبەردێك دروستکراوە و لەسەر کونی ئەشکەوتەکە جێگیرە و بەردەوام شەپۆل دەدات لەکاتێکدا ئەو تاشەبەردە قەبارەیەکی ئەوتۆی نییە بتوانێت جێگەی گۆڕ و دفن کردنی مردوویکی تیا ببێتەوە.

لەدەوروبەری ئەم ناوچەیە و لەچەند شوێنێکی دیکە، چەند سەرچاوەیەکی دیکە بوونیان هەیە کەئاوەکەیان سوێر و بۆنی گۆگردی لێدێت و ئاوی ئەم سەرچاوانە بەهەر شوێنێکدا بڕوات، جۆگەیەکی بارێك دروست دەکات کەحکایەتی مار و دوو لەت بوونی لێرەوە سەرچاوە دەگرێت. ئاوی ئەوێ بۆ چەندین نەخۆشی وەك خووڕانی لەش و هتد سوودی هەیە.

حسەین ئاوا

ناحیەی حسەین ئاوا لەباکوری شارەکە جێگیرە و ناوەندەکەی گوندی حسەین ئاوایە کە لەپێنج فەرسەخی شارەکە جێگیرە. ئەم ناحیە ٣٤ گوندی هەیە و ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی پێنج هەزار کەسە و ماڵیاتەکەی ١٢٩٦ تمەنە. بەشی زۆری ئەم ناحیە سەر بەقەرەتۆرە و ساراڵ و هوباتووە و لێپرسراوی دەوڵەتی تایبەتی بۆ دانانێن.

ساراڵ، هوباتوو، قەرەتۆرە

ئەم سێ ناوچەیان بەیەك ناحیە هەژمار کردووە، لەباکوری شار جێگیرە بەدووری دە فەرسەنگ تا دوانزە فەرسەنگ. ٨٢ گوندی هەیە. هوباتوو کەیەکێکە لەسێ ناوچەکە، کەش و هەوایەکی ساردی هەیە و بەزۆری لەبەر بەفر و سەرما، چوار مانگ ڕێگەکەی دەبەسترێت. ئەم ناوچەیە لەبەهار و هاوین، بەجۆرەکانی گوڵ و ڕێحانە دادەپۆشرێت و لەباشترین

شوێنەکانی کوردستانە. ناوچەیەکی بەرزە و زەوییەکانی تەختە. سەرچاوەی ناوی شیرین لەم سەرزەمینە فراوانە. دانیشتووانی تیلەکۆ بەهۆی نزیکی، بەردەوام هاوینان و بەهاران لەو ناوچەیە بەسەر دەبەن. پانی و درێژییەکەی دە فەرسەنگە. ژمارەی دانیشتووانەکەی دەگاتە دوانزە هەزار کەس. تایەفەکانی مەندەمی و گوڵ باغی لەم سێ ناوچە دەژین. هەموو جۆرە بەرهەمێکی هاوینە و زستانە لەم ناوچەیە بەرهەم دێت. دار و جەنگەڵ لەم سەرزەمینە نابینرێت. زەوییەکانی لەکانی و ڕووبارەکان تێرلو دەبن. ڕووباری قزل ئەوزەن (ناوێکی تورکییە) بەم ناوچەیە تێدەپەڕێت.ماڵیاتەکەی ٢٨٢٢ تمەنە. شێخ عەبدوللە کوڕی خوالێخۆشبوو حسەینی مەردۆخی لەم ناوچەیە دەژین. کەسێکی زانا و خۆشنووس و کردار جوانە.

کەرەفتوو

ناحیەی کەرەفتو، بەدووری هەژدە فەرسەنگ لەباکوری شاری سنە جێگیرە و ١٥ گوندی هەیە. لەکۆندا سەر بەسەقز بووە. بەم دوایییانە دەرکەوتووە جگە لەگەنم و جۆ هیچ بەرهەمێکی دیکەی نییە. ژمارەی دانیشتووانەکەی نزیکەی ١٦٠٠ کەسە. لەم ناوچەیەدا ئەشکەوتێکی ناموٚ هەیە ڕووەو باشور کە لەبەرد داتاشراو و هێز و توانای مرۆڤ نیشان دەدات. ئاشکرا نییە کێ دروستی کردووە و لەچ مێژوویەکدا دروستکراوە. شوێنەوارى سەرنجڕاکێش لەم ئەشکەوتەدا فراوانە و کەس تا ئەمڕۆ نەگەشتۆتە کۆتایی قەڵاکە. سەرەتا کاتێک کەسێک بەرەو باکور دەڕواتە ناو ئەم ئەشکەوتە، وەك هێڵێکی ڕاست بەرچاو دەکەوێت. چەند کونێکی لەملاولادا هەیە، لای ڕاست بەچرا دەڕواتە ناو کونێك و دەگاتە ژوورێکی بچوك کەستوونێکی بەردین لەناوەڕاستەکەیدا دەبینرێت. ئێستا ئەو ستوونەیان شکاندووە. تەنیا کەمێك لەبەشی خوارەوە و سەرەوەی ستوونەکە ماوەتەوە، لەوێوە دەگاتە ژوورێکی دیکە و لەوێ دەڕواتە ناو ژوورێکی پان و بەرین کە لەڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات و باشورەوە، لەکون و دەلاقەکان ڕووناکی دێتەژوور، لەوێ دەگەڕێتەوە و ڕوودەکاتە ڕۆژهەڵات، بەچەند پلیکانەیەك سەردەکەوێت و دەگاتە ژوورێك، دەرگایەك و دوو دەلاقەی بەرەو باشور هەیە، لەوێوە دەگاتە ژوورێکی دیکە و لەو ژورەیشەوە دەگاتە ژووری سێیەم کە بەشی باشورەکەی وێران بووە و ڕووناکی بێ هیچ لەمپەرێك دەگاتە ئەم ژوورە. هەموو ئەم ژوورانە لەبەرد داتاشراون و شارەزایی و کارامەیی زۆری تیا بەکار براوە، هەموویان

رووناکن. لێرەوە دەگەڕێتەوە دووبارە لەهەمان کونی یەکەم کەماوەمان پێدا، لەلای ڕاستەوە گەشتەکەی دەستپێدەکات، کەمێک بەرەو ڕۆژهەڵات و دواتر ڕوو دەکەنە باکور. لای ڕاست گۆڕێک دەبینرێت ناسراوە بەگۆڕی ساری بابا. چەند هەنگاو دوورتر، دەگەنە گۆڕەپانێکی تەڕ، نزیکەی بیست زەرع. لەبیستەمین زەرع، دارەدەستی زۆر لەسەر زەوی کەوتووە. دەڵێن هەرکەس لەکاتی گەڕانەوە کەدەگاتە ئەم شوێنە، ئەگەر دارەدەستی بەدەستەوە بێت، دەبێت فڕێبدات. لەم شوێنەدا سنوقێک هاوشێوەی تابووت دروستکراوە، کەلەی مرۆڤێک و ئێسک و پروسکەکانی لەناو ئەو سنوقەدایە. تا ئێرە دەتوانرێت بەئاسانی ببینرێت. ئەگەر بیانەوێت لێرە بەدولوە بڕۆنە پێش، لەدەرگایەکی زۆر بچوکەوە دەڕۆنە ناو ژوورێک کەئەویش لەبەرد داتاشراوە. لەم ژوورەدا چەند دەرگایەک بەرچاو دەکەوێت و کەسە لەهەر دەرگایەکەوە بخولێتەوە، چرا بەدەستەوە دەڕوات و دەگاتە ژوورەکانی دیکە. لەو ژوورانەیشدا شتی دیکە دەبینێت. کەسەکان ئەگەر وردە کا یا شتێکیان پێ نەبێت تا وەک نیشانە لەسەر زەوی بیڕێژن، لەکاتی گەڕانەوە، ڕێگە ون دەکەن و سەرگەردان دەبن. بۆ ئەم گەشتە ژێرزەمینییە، جگە لەچرا و کا، توێشوو و خواردنی زۆریش پێویستە چوونکە دەبێت چەند ڕۆژێک بمێنێتەوە تا بتوانێت هەموو بەشەکانی ببینێت.

خوالێخۆشبوو ڕەزا قولی خان، فەرمانڕەوای کوردستان، جارێک لەگەڵ دەستەیەک و خواردنی پێویست مەبەستی ئەم گەشتە دەکەن و کەمێک دەڕۆنە پێش و کاتێک دەزانن ناگەنە کۆتایی ئەم شوێنە، ناچار لەترسی ون کردنی ڕێگە و کۆتایی هاتنی خواردەمەنی، دەگەڕێنەوە. ئەوەی زیاتر لەهەر شتێک سەرنجی کەسەکان ڕادەکێشێت، یەکێک لەو دەرگایانەیە کەدوای ماوەیەک ڕۆشتنە پێش، بەبازارێک کۆتایی دێت هاوشێوەی بازاڕی ئاسنگەران. شیشەکانی ئاسن (چارەکێک پانی و زەرعێک درێژی) لەوێ کەوتووە و ڕژاون. هەروەها چەندین بازاڕی دیکەیش دەبینرێت هاوشێوەی بازاڕی بەزازەکان کە لەحوجرەکانیدا (دوکانەکان) قوماش و کەل و پەلیان داناوە. کاتێک دەستی لێدەدەن، لەبەر ئەوەی ڕزاوە، هەڵدەوەرێت و دەبێتە تۆز. لەهەندێ شوێن حەوز دەبینرێت. لەشوێنەکانی دیکە شتی سەرنجڕاکێشی دیکە دەبینرێت کەمرۆڤ سەرسام دەکات. بۆ هەر کەسێک خاوەن هەست و زەوق، گەشتێک بەم شوێنەدا بەسە تا هێز و توانایی مرۆڤ ببینێت و بزانێت مرۆڤ چەندە کاری سەرسوڕهێنەر دەتوانێت ئەنجام بدات. لەچیای بەرابەر ئەم بینایە، سێ

پەیکەری دووڕنما لەبەرد دروستکراوە، دوو پەیکەری لای چەپ ماونەتەوە، یەکیان شێوەی پیاوێکی سەر ڕووتە و ئەوی دیکەیان پەیکەری ژنێك کە لەتەنیشت یەکەوە دانراون.

خوڕخوڕە

ئەم ناحیە لەهەڕتە لەرسەنگی شاری سنە جێگیرە لەنێوان باکور و ڕۆژئاوا. ٣٨ گوندی هەیە. لەکۆندا زیاتر لە ٩٠ گوند سەر بەم ناحیە بوون کە لەئەنجامی شۆڕشی عەشیرەکان و بارودۆخی پاشایەتی تایەفەکان، وێران و چۆڵ کراون. یەکێك لەگوندەکانی ئەم ناحیە، گوندی بستە کەمەشتا بنەماڵەی مسکینی تیا دەژی. نزیکەی چوارسەد و بیست ساڵ پێش ئێستا بناغەی بۆ دارێژراوە.

. کەسێك بەناوی شێخ ئیبراهیم لەو ناوچەیە بەخاك سپێردراوە کەگۆڕەکەی بۆتە زیارەتگای سەردانکەران. شێخ قادری بستی و شێخ حسەینی برای، لەمناڵەکانی ئەم شێخ ئیبراهیمەن. شێخ قادر لەگوندی بست نیشتەجێ بووە و شێخ حسەین لەئاوبارە. لەشێخ حسەین، شێخ شەمس ئەلدین بەجێماوە. لەشێخ شەمس ئەلدین، شێخ ئەحمەد و شێخ عەبدوللە چاویان بەدنیا هەڵهێناوە.

شێخ قادر شەش کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە:

١. شێخ محەممەد، ٢. شێخ ئەحمەد، ٣. شێخ عەزیز، ٤. شێخ ئیسماعیل، ٥. شێخ سەعدی، ٦. شێخ محەممەد ئەمین.

لەشێخ محەممەد، شێخ عەلی بەجێماوە، خاوەنی ئیسحاق ئاوا.

لەشێخ ئەحمەد، شێخ مەحمود چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، خاوەنی توکلان، لەشێخ مەحمود، دوو کوڕ بەناوەکانی شێخ سدیق و شێخ نەجم ئەلدین چاویان بەدنیا هەڵهێناوە.

لەشێخ عەزیز، خاوەنی شەش دانگی شا قەلا و وەزمان و قاوڵ بەگ، سێ کوڕ بەجێماوە: شێخ حەسەن، شێخ شەهاب ئەلدین و شێخ عەبدوللە. لەشێخ حەسەن دوو کوڕ بەجێماوە: شێخ محەممەد و شێخ عەلی. لەشێخ شەهاب ئەلدین چوار کوڕ بەجێماوە: شێخ ئیبراهیم، شێخ عارف، شێخ عەبدولڕەحمان و شێخ مستەفا. لەشێخ عەبدوللە، خاوەنی دۆڵی هەوان، کوڕێك بەجێماوە بەناوی شێخ محەممەد.

لەشێخ ئیسماعیل دوو کوڕ بەجێماوە بەناوەکانی: شێخ محەممەد ناسراو بەکاکە حەمە و شێخ قادر کە لەئێستادا لەبست دەژین و ژنێك بەناوی خاتوو نامین هاوسەری شێخ شەهابی

ئامارەی پێدراوە.

لەشێخ سەعدی خاوەنی کەکە وەسان و وەرگێران کوڕێک بەناوی شێخ مەحموود چاوی بەدنیا هەڵهێناوە.

شێخ محەممەد ئەمین بێ ئەوەی منالی بێت، مردووە.

یەکێکی دیکە لەگوندەکانی ناحیەی خوڕخوڕە، مەولان ئاوایە کە بەدووری شانزە فەرسەنگ لەباکوری ڕۆژئاوای سنە جێگیرە. گوندێکی بەناوبانگە و لەئێستادا پەنجا بنەماڵەی تیادەژی. شێخەکانی ئەو گوندە بەشێخەکانی مەولان ئاوا بانگ دەکەن کە لەمناڵەکانی حەسەنی مەولان ئاوایین کەکەسێکی خۆپارێز و خواپەرست بووە. مەولانا گوشایش، گەورە باوەگەورەی مەردۆخییەکان، لای ئەو زانستە دینییەکان فێر بووە و لەساڵی ۸۲۳ کۆچی بۆ هەورامان گەڕاوەتەوە. گۆڕی شێخ حەسەن لەهەمان گوندە. گومەزێک لەسەر ئارامگاکەی دروستکراوە و زیارەتگای کەسانی دوور و نزیکە. دایکی، خاتوونێکی خواپەرست و خۆپارێز بووە. بەوشێوەی دەڵێن: بێ دەستنوێژ مەمکی نەخستۆتە دەمی مناڵەکانی و لەخواپەرستی بەناوبانگ بووە.

لەبەر ئەمە زیارەتکەران، سەرەتا زیارەتی دایکی دەکەن و دواتر دەڕۆنە سەر گۆڕی شێخ حەسەن. گۆڕی دایکی لەدەرەوەی گومەزەکەیە.

ژمارەی دانیشتووانی خوڕخوڕە زیاتر لەهەشت هەزار کەسە. ماڵیاتەکەی ۲۹۰ تمەنە. ڕووبارێک کە لەم ناحیەوە بەرەو باکور دەڕوات، بەڕووباری خوڕخوڕە بەناوبانگە. بەرهەمەکانی ئەم ناحیە، گەنم، جۆ، هەرزن، گەنمەشامی، لۆکە و توتنە.

تیلەکۆ

ئەم ناحیە بەدووری هەژدە فەرسەنگ لەنێوان باکور و ڕۆژئاوای شاری سنە جێگیرە و ۲٤ گوندی هەیە. ژمارەی دانیشتووانەکەی زیاترە لەچوار هەزار کەس. ماڵیاتەکەی ۱۵۰٦ تمەنە.

زەوییەکانی ئەم ناحیە بەشێوەیەکی گشتی لەسەرچاوەکان تێراو دەبن و هەموو جۆرە بەرهەمێکی هاوینە و زستانەی وەک گەنم، جۆ، هەرزن، لۆکە، توتن، نیسک، نۆک، کاڵەک، شوتی و هتدی تیا بەرهەم دێت.

بەندی سێیەم

سەبارەت بەفەرمانڕەواکانی سنە، ئەردەڵانییەکان و ئەوانەی ئەردەڵانی نەبوون

فەرمانڕەوا ئەردەڵانییەکان

ئەردەڵان کۆی ئەردەڵە. تایەفەی وەڵاتی کوردستان کە لەڕەچەڵەکی قوبادی ئەردەڵن، بەئەردەڵان لەقەڵەم دەدەن. ئەم قوبادەیان بەبابا ئەردەڵ ناو بردووە. گێڕانەوەی مێژوونووسان سەبارەت بەقوبادی ئەردەڵ جیاوازە. دەستەیەک نووسیویانە قوبادی ئەردەڵ، ئەوەی ئاشەوانێکە بەناوی خوسرەو لەمەرو کەیەزدگێرد پاشای ئێران کاتێک لەساڵی ٣١ کۆچی لەسوپای عەرەبەکان شکستی خوارد، بەرەو مەرو هەڵات و ئەو خوسرەوەی ناسی. خوسرەو، یەزدگێردی لەناو ئاشەکەدا کوشت و لەزێڕ و سامانی ئەو پاشایە، دەسەڵاتی بۆ خۆی پێکەوەنا و بەهرامی کوڕی بەبازرگانی ناچار کردووە. دوای مردنی خوسرەو، بەهرامی کوڕی لەساڵی ٦٥ کۆچی، لەجەنگی موهەلیب کوڕی ئەبی سەفرە، فەرمانڕەوای خوراسان، لەگەڵ ئەزاریقە دەکوژرێت. قوبادی کوڕی لەساڵی ٨٦ دەبێتە یەکێک لەخزمەتگوزارە تایبەتەکانی قوتەیبەی فەرمانڕەوای خوراسان. کاتێک دەرکەوتنی ئەبومسلیمی خوراسانی لەمەرو، یانی سەردەمی سەففاح ئەبولعەباس عەبدوڵڵەی عەباسی، قوبادی لەساڵی ١٣٢ کۆچی لەگەڵ کەسەکانی خۆی لەمەروی خوراسانەوە بەرەو موسڵ کۆچاندووە. دوای ماوەیەک لەوێ دەسەڵاتی فراوان دەبێت و دەبێتە فەرمانڕەوای موسڵ و دیاربەکر. سەرئەنجام ئەوەکانی هەموو ناوچەکانی شارەزوور دەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و شەهری بازاڕ (شاربازێڕ) کەئێستا بەسلێمانییە ناسراوە، دەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان و دەست بەسەر عەمادیەیشدا دەگرن. تا ساڵی ٥٦٤ کۆچی، ئەردەڵانییەکان لەناوچەکانی شارەزوور فەرمانڕەوایەتییان کردووە و قەڵای زەڵمیان بۆ ناوەندی فەرمانڕەوایەتی خۆیان بنیاتناوە. بەم دواییانە پڵنگان کەناوچەی نیشتەجێبوونی تایەفەی کەڵهوڕ و گۆران بووە، کەوتۆتە دەستی ئەردەڵانییەکان و لەوێش قەڵایەکیان وەک ناوەندی فەرمانڕەوایەتی خۆیان دروستکردووە کەشوێنەوارەکەی لەگەڵ یەک تای دەروازە، کە لەتاشەبەردێکی گەورە دروستکراوە، هێشتا دەبینرێت. ئەردەڵانییەکان بۆ ماوەی ٤٢ ساڵ لەناوچەکانی پڵنگان

فەرمانڕەوایەتییان کردووە تا ئەوەی فەرمانڕەوایەتی کلۆڵ بەگ دەستپێدەکات.

دەستەیەکی دیکە لەمێژوونووسان، سەبارەت بەقوباد، سەرزنجیرەی ئەردەڵانییەکان نووسیویانە: لەساڵی ٥٩٨ کۆچی، شا مەنسور، فەرمانڕەوای دوشیک بەدەستی تورکمانەکان کوژرا، لەو چوار کوڕ بەجێماوە، کوڕە گەورەکەیان ناوی فیروزە کەدوای کوژرانی باوکی ناوی خۆی گۆڕیوە بۆ قوبادی ساسان و پەنا بۆ سورخاب، کوڕی بەدری حەسنەوی دەبات کە لەوکاتەدا فەرمانڕەوای شارەزوور و دەینەوەر بووە. ماوەی چەند ساڵێک قوباد لەناو عەشیرەی گۆران بەو پەڕی ڕێزەوە ژیانی بەسەر بردووە و دوای ڕووخانی فەرمانڕەوای حەسنەوییە، قوباد لەساڵی ٦٣٠ کۆچی، لەناوچەکانی گوڵ عەنبەر و ئەلبەجە، دەستەیەک لەدەوری خۆی کۆدەکاتەوە و بەمەبەستی گرتنی ئازەربایەگان (ئازەربایەجان) و لەراستیدا بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی باوکی، بەرەو ئەو دیارە بەرێدەکەوێت. موزەفەرئەلدین فەرمانڕەوای ئەردەبیل، ئاگاداری ئەم هێرشەی ئەو دەبێت و سوپایەک بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو ڕەوانە دەکات. لەنزیک قەڵای (نوی)، قوباد شکست بەسوپای ئەردەبیل دەهێنێت. لەئەنجامی ئەم سەرکەوتنە، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ، ژمارەی کەسانی دەوروبەری زیاد دەکات. لەناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی شارەزوور دەست بەسەر چەند قەڵایەکدا دەگرێت و دەسەڵاتەکانی بەتەواوی فراوان دەبێت. سەرئەنجام لەگەڵ تورکمانەکانی ئازەربایەجان ڕێگەی ئاشتی دەگرێتەبەر و لەساڵی ٦٣٦ کۆچی لەگەڵ ئەمیر شەرەف ئەلدینی جەلالی فەرمانڕەوای ئەردەبیل جەنگ دەستپێدەکات و شکست دەخوات. بەناچاری دووبارە پەنا بۆ عەشیرەی گۆران دباتەوە تا ئەوەی لەساڵی ٦٥٦ هۆلاکۆ خان دێتە ناو خاکی عێراق. قوباد پەیوەستی یەشموت میرزا کوڕی هۆلاکو دەبێت کە لەکرماشانەوە ڕێگەی عێراقی گرتۆتەبەر و دەبێتە ئەردەڵی تایبەتی یەشموت میرزا. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی قوباد کەسێکی زیرەک و بەتوانا بووە، یەشموت بەبابا بانگی دەکات. سەرئەنجام قوباد بەناوی بابا ئەردەڵ بەناوبانگ دەبێت و یەشموت فەرمانڕەوایەتی شارەزووری پێدەسپێرێت و لەساڵی ٦٧٥ کۆچی دەمرێت کلۆڵ بەگ، کوڕە گەورەکەی جێگەی دەگرێتەوە.

بەپێی ئەم گێڕانەوەیە، ئەردەڵانییەکان دەبێت لەمناڵەکانی شامەنسوری فەرمانڕەوای دوشتیک بن نەک لەمناڵەکانی خوسرەوی ئاشەوان، بکوژی یەزدگێرد. بەڵام زۆربەی کتێبە مێژووییەکانی کورد ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەئەردەڵانییەکان پێش شا مەنسوری ئامارە

پێدراو، لەناوچەکانی شارەزوور و دەوروبەری فەرمانڕەوایەتییان کردووە و چەندین شوێنەواری مێژووییان لەخۆیان بەجێهێشتووە.

حکومەتی کلۆل بەگی ئەردەلان

لەساڵی ٦٠٦ کۆچی، کلۆڵ بەگی ئەردەلان کوڕی پیر بوداق کوڕی میر ئەبداڵ کە بەپێی گێڕانەوەی یەکەم لەرەچەڵەکی قوبادی نەوەی خوسرەوە و بەپێی گێڕانەوەی دووەم کوڕی چوباد کوڕی شا مەنسورە، فەرمانڕەوایەتی دەگرێتەدەست و بوێرانە و بەهێزانە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەردەلانییەکان فراوان دەکات و شارەکانی سەقز، سیاکێو، زەرێین کەمەری گەڕوس و ناوچەی عەلی شەکەر (-نیسفەند ناوای ئەمڕۆیی) پەیوەستی سنووری ئەردەلانییەکان دەکات. لەڕۆژهەڵات هەمەدان و لەڕۆژئاوا هەولێر تا موسڵ، لەباکور زەنجان، لەباشور کرماشان و سەقز سنوری فەرمانڕەوایەتی ئەم میرە پێکدێنێت. سلێمانی کە لەو کاتەدا شارباژێر بووە، لەگەڵ کۆیە و عمادییە و حەریر و ڕەواندز، لەناو سنوری فەرمانڕەوایەتی کلۆڵ بەگ بووە.

بۆ ماوەی بیست و سێ ساڵ، هاوشێوەی پاشایەکی بەهێز، فەرمانڕەوایەتی کردووە و دار ئەلمولکی (ماڵی فەرمانڕەوایەتی) کوردستانی لەقەڵای زەڵمەوە بۆ قەڵای پڵنگان گواستۆتەوە و سەرئەنجام کۆچی دوایی کردووە.

حکومەتی خزربەگی ئەردەلان

دوای مردنی کلۆڵ بەگ، خزربەگی کوڕی یا خدر بەگ، لەساڵی ٦٢٩ کۆچی جێگەی باوکی دەگرێتەوە و بۆ ماوەی ٣٤ ساڵ، وەك کەسێکی دادپەروەر و میرێکی بەهێز، کاروباری سنووری وڵاتەکەی باوکی بەڕێوە دەبات و لەساڵی ٦٦٣ کۆچی، تەمەنی کۆتایی دێت.

حکومەتی ئەلیاس بەگی ئەردەلان

دوای مردنی خزر بەگ، ئەلیاس بەگی کوڕی لەساڵی ٦٦٣ کۆچی جێگەی باوکی دەگرێتەوە و دادپەروەرانە بۆ ماوەی ٤٧ ساڵ فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەکات و لەبەر بەخشندەیی و بوێر، لەلایەن کۆمەڵانی خەڵکەوە بەگشتی ڕێزی دەگیرێت. ماوەی فەرمانڕەوایەتی ئەو، ئارامی و ئاسایش باڵی بەسەر ناوچەی ژێر دەسەڵاتیدا کێشاوە و لەساڵی ٧١٠ کۆچی دوایی کردووە.

حکومەتی خزربەگی دووەمی ئەردەڵان

دوای مردنی ئەلیاس بەگ، کوڕەکەی خزربەگی دووەم لەساڵی ۷۱۰ کۆچی لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت. کەسایەتییەکی رووخۆش و نییەت پاك بووە. زۆربەی کاتەکانی لەهاودەمی لەگەڵ زانا و ئەدیبەکان بەسەر بردووە و لەنوێژ و ڕۆژوو و خواپەرستی هاوتای نەبینراوە. بەهیچ جۆرێك خوازیاری ئازاردانی خەڵکان نەبووە و لەستەم کردن خۆی بەدوور گرتووە. تەنانەت بەوەرگرتنیماڵیاتی دیوان رازی نەبووە و لەژێر ناوی جۆراجۆر ماڵیاتی بەمسکینەکان بەخشیوە. تەنیا بەوە رازی بووە لەسنووری ژێر دەسەلاتی پشێوی ونائارامی روو نەدات. دەوڵەتی عوسمانی ناوبانگی چاکەکاری و خواپەرستی ئەوی بیستووە و سوپایەکی بۆ سنووری ژێر دەسەلاتی ڕەوانە کردووە و فەرمانی دەستدرێژی کردن و وێرانکاری بەسوپاکەی داوە. خزر بەگ بۆ ئەوەی کوشت و کوشتار روو نەدات، بەشێك لەولاتەکەی خۆی کەبریتی بووە لەسلێمانی، هەولێر، کۆیە، حەریر و عمادیە و ڕەواندز و سنوری ڕۆژئاوای کوردستان، پێشکەش بەدەوڵەتی عوسمانی کردووە و تەنیا بەسنوورەکانی ڕۆژهەلات قەناعەتی کردووە. دوای ٣٦ ساڵ فەرمانڕەوایەتی ئەنگین و شەرمێنەر مردووە.

حکومەتی ئەمیر حەسەنی ئەردەڵان

ئەمیر حەسەن کوڕی خزربەگ لەساڵی ۷٤٦ کۆچی لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دانیشتووە، فەرمانڕەوایەکی چاکەکار و مێرێکی خواپەرست بووە. بۆ بوێری و ئازایەتی و میهرەبانی و دادپەروەری ناسراوی کەسانی دوور و نزیك بووە. بۆ سوپا و بەڕێوەبردنی وڵات، یاسایەکی رێکخستووە تا هەرکەس ئەرك و سنووری خۆی بزانێت و سوپایەکی لەگەنجانی بوێر، پێکهاتوو لەسێ هەزار کەس بۆ پاراستنی سنووری دەسەلاتەکەی ئامادە کردووە و هەموو کەرەستە پێویستەکانی ئەم سوپایە وەك نان و جلوبەرگ و سیلاح و هتد.. لەخەزێنەی خۆیدلوە. ڕۆژانە ئەوانی بەئەنجامدانی چالاکییە نیزامییەکان و تیر هاویشتن و ئەسپ سواری ناچار کردووە. دوو سێ جار لەگەڵ سوپای عوسمانییەکان جەنگاوە و سەرکەوتنی بەدەست هێناوە. ئەم میرە لەترسی ئەوەی نەکا دەوڵەتی عوسمانی مەبەستی تۆڵەسەندنەوە بکات، لەیەك فەرسەخی شاری سنە، لەسەر چیایەکی بەرز بۆ ناوەندی حکومەتەکەی خۆی، قەلایەکی بەهێز و تۆکمە بنیات دەنێت و لەداوێنی باکوری قەلاکە،

بناغەی گوندێك بەناوی خۆیەوە دادەرێژێت کە ئێستایش بەگوندی حەسەن ئاوا بەناوبانگە.
بۆ ماوەی ٣٨ ساڵ وەك میرێکی خاوەن دەسەڵات فەرمانڕەوایەتی کردووە و لەرەبیع الاوەلی ٧٤٨، ماڵئاوایی لەجیهان کردووە.

حکومەتی بابلو بەگی ئەردەلان

دوای مردنی ئەمیر حەسەنی ئەردەلان، بابلو بەگی کوڕی لەساڵی ٧٨٤ کۆچی، لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت. ئەم میرزادە، کەسێکی خۆسەر و دەستبلاو بووە. ئارەزوومەندی کوشت و کوشتار و خوێنڕێژی بووە. لەبەرابەر هەڵەیەکی بچووك، فەرمانی کوشتن و سەر بڕین و خەساندنی دەرکردووە. لەبەر ئەمە وڵات و سوپا لێی بێهیوا و بێ ئومێد بوون. دووسێ جار مەسکێنەکان دژی ئەو ئاڵای شۆڕشیان بەرز کردۆتەوە. ئیبراهیم بەگی وەزیر کەکەسێکی بیرمەند و زانا و خاوەن ئەزمون و لەدەرباری ئەمیر حەسەن پێگەی وەزارەتی لەدەستا بووە و وەك سەرپەرەستی بابلوبەگ لەقەڵەمدراوە، شۆڕشییەکانیی بێدەنگ و هێور کردۆتەوە. دوای ٤٤ ساڵ فەرمانڕەوایەتی، مردووە.

حکومەتی مونزەر بەگی ئەردەلان

دوای مردنی بابلوبەگ، مونزەر بەگی کوڕی لەساڵی ٨٢٨ کۆچی، لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دانیشتووە و لەجیاتی باوکی بەڕێوەبردنی وڵاتی گرتۆتە دەستۆ. کەموکوڕییەکانی باوکی قەرەبوو کردۆتەوە و هیوای بۆ ژیانی خەڵکان گەڕاندۆتەوە. سەرۆکەکانی سەر سنور، بەناردنی دیاری و خەڵات، ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆیان نیشانداوە و خەڵکان بەگشتی فەرمانبرداری فەرمانەکانی بوون. لەخەت و نووسین و زانست، کەسێکی زانا و لەتیرهاویشتن کەسێکی دەگمەن بووە. دوای ٣٤ ساڵ فەرمانڕەوایەتی، لەجێگەدا کەوتووە. مەئمون بەگی کوڕی کە بەمامۆبەگ ناسراوە، وەك جێگری خۆی ناساندووە و لەساڵی ٨٦٢ کۆچی دوایی کردووە.

حکومەتی مەئمون بەگی ئەردەلان

دوای مردنی مونزەر بەگ، مەئمون بەگی جێگری، بەپێی وەسیەتی باوکی لەساڵی ٨٦٢ لەسەر کورسی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دانیشتووە. ئەم میرە، دوای چەندین کار بۆ ئاوەدان کردنەوەی وڵات و تەخت کردنی ڕێگەکان و هتد... دەستی بەئامادە کردن و کۆکردنەوەی سوپا کردووە و بەمەبەستی قەرەبووی نەشیاوی و ناکارامەیی خزربەگی

دووەم، بوێرانە هێرشی کردۆتە سەر خاکی دەوڵەتی عوسمانی و دوای دوو ساڵ شەڕ و پێکدادان، هەموو ئەو ناوچانەی خزربەگی دووەم، لەدەستیدابوو، دووبارە هێناوەتە ناو سنووری کوردستان و دەسەڵاتی خۆی و ڕاوێژکار و لێپرسراوی بۆ دیاریکردوون. ئەو ناوچانە بریتین لە: شارباژێر، هەولێر، کۆیە، حەریر، عەمادییە، ڕەواندز. دەستەیەک لەسوپاکەی خۆی لەقەڵای ڕەواندز بەجێهێشتووە تا ئارامی و هێمنی ئەو سنورە بپارێزن. بۆ ماوەی ٣٨ ساڵ بوێرانە و بەهێزانە کاروباری وڵاتی بەڕێوە بردووە و کەس نەیتوانیوە لەهیچ شوێنێکی وڵاتەکەیەوە کەلێنێک دروست بکات. دواتر لەسەرەتایی سەدەی نۆیەمی کۆچی، یانی ٩٠٠، هەموو سەرکردە و سەرۆکەکانی بۆ دەرباری خۆی بانگێشت کردووە و کوردستانی لەنێوان سێ کوڕەکەی خۆی بەمشێوەی خوارەوە دابەش کردووە:

بەشی بەگە بەگی کوڕە گەورە: زەڵم، گوڵ عەنبەر، شەمیران، هاوار، هەورامان، ئەوسود،

بەشی سورخاب بەگ: ناوچەکانی هەشلی، مەریوان، تەنورە، نەشکاش، پڵنگان، کەلاش (جوانڕۆ)، سنە، ناوچەکانی عەلی شەکەر، مێهرەبان. بەشی محەممەد بەگ: سروچەک، قەرەداغ، شارباژێر، ئالان، هەولێر، کۆیە، حەریر، عەمادییە و ڕەواندز.

دوای دابەشکردنی وڵات، پێشنیاری یەکگرتوویی و یەکێتی بەکوڕەکانی دەکات و خۆی گۆشەگیری هەڵدەبژێرێت. دوای یەکساڵ دەمرێت. کوڕەکانی هەرکام لەسنوری دیاریکراوی خۆیان، فەرمانڕەوایەتی دەستپێدەکەن. سورخاب بەگ و محەممەد بەگ، ڕێزێکی زۆریان لەبرا گەورەکەیان گرتووە. ماوەی ٤٢ ساڵ بەگە بەگ، ڕۆژگاری لەگەڵ فەرمانڕەوایەتی و سەرپەرەستی براکانی بەسەر بردووە و لەساڵی ٩٤٢ کۆچی، کۆچی دوایی کردووە.

حکومەتی مەئمون بەگی دووەمی ئەردەلان

دوای مردنی بەگە بەگ، مەئمون بەگی دووەم، لەساڵی ٩٤٢ کۆچی، جێگەی باوکی دەگرێتەوە و دوای دوو ساڵ فەرمانڕەوایەتی، لەلایەن سوڵتان سلێمان خان، سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی، سوپایەکی گەورەی پێکهاتوو لە بیست هەزار سوار و پیادە بەسەرداری حسەین پاشای فەرمانڕەوای عەمادیە، بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی کردەوەکانی مەئمون بەگی یەکەم لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بۆ لەناوبردن و سەرکوت کردنی کوردەکان و وێران کردنی کوردستان ڕەوانە دەکرێت. مەئمون بەگ لەگەڵ چوار هەزار کەس ڕووبەڕوویان دەبێتەوە و لەناوچەی شارەزوور، دوو سوپا لەبەرابەر یەک ریزیان بەستووە و بەیانی

دووشەممە هەشتی زی قەعدەی ساڵی ٩٤٤، جەنگ دەستپێکردووە. ئەم ژمارە کەمە لەبەرابەر ئەو سوپا گەورەیە، تا ئێوارێی ئەو ڕۆژانە، بوێرانە دەجەنگن و بەرگری و خۆڕاگری دەکەنە پیشە. زیان و زەرەری هەردوو لا فراوان دەبێت. کاتێک هەتاو ئاوا دەبێت، دوو سوپا دەست لەجەنگ هەڵدەگرن. مەئمون بەگ و پاشماوەی سوپاکەی پەنا بۆ قەڵای زەڵم دەبەن و لەوێ سەنگەر دەگرن. دوو نامە بۆ مامەکانی سورخاب بەگ و محەممەد بەگ دەنووسێت تا بەسوپا و جەنگاوەران هاوکاری بکەن. بۆ ماوەی یەک مانگ لەمەرووبەری قەڵاکە بەرگری دەکات و چاوەڕوانی هاتنی سوپای هاوکارییە. هەموو ڕۆژێك لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو، سوپای عوسمانییەکان بەهیوای گرتنی قەڵاکە، هێرش دەبەن و ئێوارێ بێهیوا و بێ ئەوەی هیچ سەرکەوتنێکیان دەستکەوێت، دەگەڕێنەوە. مەئمون بەگ دوای بێ هیوا بوون لەگەیشتنی هێزی پشتیوان و کەمبوونەوەی خواردەمەنی و توێشوو، ناچار شەوانەلەگەڵ چەند کەسێك لەنزیکەکانی خۆی، لەقەڵاکە دێتەدەر و ڕاستەوخۆ پەنا بۆ ماڵی حسەین پاشای سەرداری عوسمانی دەبات. حسەین پاشا کەسێك لەبڕواپێکراوەکانی خۆی بەنامەیەک کەداوای بەخشینی بۆ مەئمون بەگ کردووە، لەگەڵ مەئمون بەگ بۆ ئیستانبوڵ دەنێرێت. لەکاتی گەیشتن بەئیستانبوڵ، مەئمون بەگ زیندانی دەکەن. سوپاییەکان بەیانی ئەو شەوە، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی مەئمون بەگ تاڵان دەکەن و دەگەڕێنەوە.

حکومەتی سورخاب بەگی ئەردەڵان

سورخاب بەگ کوڕی مەئمون بەگی یەکەم، مامی مەئمونی دووەم کاتێك لەچەند و چۆنی ڕووداوەکە ئاگادار دەبێتەوە، هێزەکانی خۆی کۆدەکاتەوە و لەساڵی ٩٤٥ کۆچی دەست بەسەر هەموو سەرزەمینەکانی ژێر دەستی برازاکەیدا دەگرێت و هەروەها ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی محەممەد بەگی برا بچووکی دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و بەگشتی کوردستان دەخاتە ژێر ڕکێفی فەرمانەکانی خۆی. لەگەڵ شا تەهماسبی سەفەوی پەیوەندی دادەمەزرێنێت و خەڵات و دیاری بۆ دەرباری ئەو پاشایە ڕەوانە دەکات و ملکەچی و گوێرایەڵی خۆی نیشان دەدات. لەناوچەی مەریوان و لەسەر بەرزایی چیایەکی بەرز لەباکوری ئەو دەشتەدا، قەڵایەکی بەهێز بۆ ڕۆژی تەنگانە بنیات دەنێت و تا ئەمڕۆیش شوێنەوارەکەی ماوە.

محەممەد بەگ کەشکەستی خواردووە و سورخاب بەگ دەستی بەسەر سنووری

دەسەڵاتەکەیدا گرتووە، پەنا بۆ دەرباری عوسمانی و سوڵتان سلیمان دەبات. سوڵتان سلیمان رێز لەمحەممەد بەگ دەگرێت و دەستبەجێ فەرمان دەدات مەئمون بەگ لەزیندان بێننەدەر. سوڵتان، ناوچەی حیللەی سەر بەبەغداد وەك ناوچەی دابینکەری بژێوی خۆیان و ماڵ و منالّیان دیاریدەکات و هەروەها رۆستەم پاشای سەرداری ئەکرەم لەگەڵ سی هەزار سوپایی و بەهاوڕێیەتی محەممەد بەگ و مەئمون بەگ، بۆ لەناو بردن و سەرکوت کردنی سورخاب بەگ رەوانە دەکات. لەساڵی ٩٤٧ کۆچی، رۆستەم پاشا دەگاتە ناوچەکانی شارەزوور، سورخاب بەگ لەم هێرشە ئاگادار دەبێتەوە و بەخێرایی بەسوپاییەکی هەشت هەزار کەسی لەکوردەکان ڕووبەڕوویان دەبێتەوە. لەرۆژی پێنجشەممەی ٢٤ رەجەبی ساڵی ٩٤٧ کۆچی، هەردوو سوپا لەدەستی شارەزوور ریز دەبەستن و ئاگری جەنگ بەخێرایی لەنێوان کورد و رۆمییەکان بڵێسە دەسەنێت سوارەکانی کورد لەم جەنگەدا بوێری و جەنگاوەری خۆیان دەسەلمێنن و بۆ سێ جاری یەك لەدوای یەك شکست بەپێشەنگەکانی سوپای عوسمانی دەهێنن کەزیاتر لەدە هەزار کەس بوون. تا ئاوابوونی هەتاو، جەنگ بەردەوام بووە. تاریکی شەو جیایی لەنێوان دوو سوپا دروست دەکات و هەرکام بۆ ئوردووگاکانی خۆیان دەگەڕێنەوە. ماوەی هەشت ڕۆژ بەمشێوەیە جەنگ درێژەی کێشاوە و نزیکەی حەوت هەزار کەس لەسوپای عوسمانییەکان و سێ هەزار کەس لەکوردان دەکوژرێن. سەرئەنجام سورخاب بەگ سەنگەر گرتن بەباشترین ڕێگە چارە دەبینێت و لەقەڵای زەڵم سەنگەر دەگرێت. لەگەڵ ئەمەیشدا شا تەهماسب لەم ڕووداوە ئاگادار دەکاتەوە و داوای هاوکاری دەکات. هێزەکانی عوسمانی بۆ ماوەی دوو ساڵ گەمارۆ دەخەنە سەر قەڵای زەڵم و ناوچەکانی شارەزوور تالان دەکەن. لەم ماوەدا هەموو هێرشەکانیان بۆ سەر قەڵاکە ناکام و بێ ئەنجام دەبێت. لەیەکێك لەهێرشەکان رۆستەم پاشای سەردار، بریندار و لەجێگەدا دەکەوێت لەناکاو هەواڵ بەسورخاب بەگ دەگات پانزە هەزار کەس لەهێزەکانی شا تەهماسبی ئێران بەسەرکردایەتی حسەین بەگ ئاوێك بۆ هاوکاری کردنی گەیشتوونەتە دوو فەرسەخی قەڵای زەڵم. بەو ئەندازەی سورخاب بەگ لەبیستنی ئەم هەواڵە شادمان دەبێت، سوپای رۆم خەمبار و ورەیان دەڕووخێت بەرێکەوت رۆستەم پاشا بەهۆی برینەکەیەوە دەمرێت بەکورتی مەرگی ئەم سەردارە و هاتنی سوپای هاوکاری ئێرانییەکان، دەبێتە هۆی ئەهێشتنی ورەی سوپای عوسمانی و پەرێشان بوونیان سورخاب لەگەڵ

بیستنی هەواڵی مردنی ڕۆستەم پاشا، دەستبەجێ لەگەڵ سوپاکەی خۆی لەقەڵای زەڵم هێرشیان دەکاتەسەر و حسەین بەگی سەرداری سوپای ئێران ئاگادار دەکاتەوە و بوێرانە بۆ ناو جەرگەی سوپای دوژمن ئەسپ غاردەدات. کاتێک سوپای ئێران دەگات، تەنیا شوێن سوپای تێکشکاوی عوسمانییەکان دەکەون. دەستەیەکیان ئەسیر و دەستەیەکیان دەکەنە خۆراکی شمشێر. ئەوانی دیکەیان لەژێر فەرماندەیی محەممەد پاشا، یەکێک لەپلە بەرزەکانی عوسمانی، پەنا بۆ قەڵای زەڵم دەبەن و ماڵ و منداڵی سورخاب بەگ دەکەنە تکاکار. حسەین بەگی سەرداری ئێران بەتکای ژنەکان ڕازی دەبێت و محەممەد پاشا و شەشسەد کەسی هاوڕێی بێ ئەوەی چەکیان بکات، ڕەوانەی دەرباری عوسمانی دەکاتەوە. حسەین بەگ و سوپای ئێرانیش بەو پەڕی شادومانی بۆ وڵاتی ئێران دەگەڕێنەوە. سورخاب بەگیش هاوشێوەی میرێکی سەرکەوتوو، لەسەر کورسی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دادەنیشێت و سەربەخۆ، فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەکات. دواتر سورخاب بەگ، ناوەندی دەسەڵاتەکەی لەقەڵای زەڵم بۆ قەڵای مەریوان دەگوازێتەوە و ئەوێ دەکاتە دار ئەلمولکی کوردستان.

دوای ئەم ڕووداوانە، لەساڵی ٩٥٦ ئەلقاس میرزا، برای شا تەهماسب کەماوەیەک لەدەوڵەتی ئێران یاخی ببوو، ڕوو دەکاتە ناوچەکانی شارەزوور. بەهرام میرزا و شا قولی خانی موهردار و ئیبراهیم خان بەنوێنەرایەتی شا تەهماسب لەگەڵ بیست هەزار سواری جەنگی، بەشوێنییەوە بوون و لەناوچەکانی مەریوان و شارەزوور پێی دەگەن و بڵاوە بەشوێنکەوتووەکانی دەکەن. ئەلقاس میرزا لەگەڵ بیست و یەک کەس لەدەستوپێوەندەکانی پەنا بۆ قەڵای مەریوان و سورخاب بەگ دەبەن. سورخاب بەگ لای شا تەهماسب تکای بۆ دەکات و ئەلقاس میرزا و هاوڕێکانی لەگەڵ شا نیعمەت اللەی قەهێستانی ڕەوانەی دەرباری شا تەهماسب دەکات. شا تەهماسب بەتکاکەی سورخاب بەگ ڕازی دەبێت و لەپاداشتی ئەم خزمەتەی، چەندین ڕێزی شایانەی لێ دەگرێت و ساڵانە بڕە پارەیەک (هەزار تمەن) لەخەزێنەی دەوڵەت بۆ سورخاب بەگ دیاریدەکرێت.

سورخاب بەگ یانزە کوڕی بووە: ١. حسەین بەگ، ٢. ئەسکەندەر بەگ، ٣. سوڵتان عەلی بەگ، ٤. یەعقوب بەگ، ٥. بەهرام بەگ، ٦. زولفەقار بەگ، ٧. ئەسمەش بەگ، ٨. شاسوار بەگ، ٩. سارۆخان بەگ، ١٠. قاسم بەگ، ١١. بەسات بەگ

سورخاب بەگ، سێیەم کوڕی خۆی (سوڵتان عەلی بەگ) لەبەر بوێری و ئازایەتی و

لیهاتوویی وەك جێگری خۆی دیاریدەکات، بەهرام بەگ، پێنجەم کوڕی خۆی دەکاتە فەرمانڕەوای ڕەوندلز و عەمادییە و تا ساڵی ۱۲٤۹، منداڵەکانی ئەم بەهرام بەگە، فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیە بوون. محەممەد بەگ کە بەمیری ڕەواندز بەناوبانگە، نەوەی ئەم بەهرام بەگەیە کەچەندین ساڵ لەگەڵ عوسمانییەکان جەنگاوە.

سەرئەنجام سورخاب بەگ، دوای سی ساڵ دەسەڵات و فەرمانڕەوایی، دەمرێت و سوڵتان عەلی جێگری، زۆری پێناچێت، پەیوەستی باوکی دەبێت. لەسوڵتان عەلی بەگ دوو منداڵ بەناوەکانی تەیمورخان و هەڵۆ خان بەجێماون. بەسات بەگ (پانزەهەمین کوڕی سورخاب بەگ) کە کەسێکی زانا و بوێر بووە، لەساڵی ۹۷۵ کۆچی، فەرمانڕەوایەتی دەگرێتە دەست.

حکومەتی بەسات بەگی ئەردەلان

دوای مردنی سورخاب بەگ و سوڵتان عەلی بەگ، کوڕی سێیەم کەجێگرەوەی بووە، لەساڵی ۹۷۵، کوڕی پانزەیەمی، بەسات بەگ، فەرمانڕەوایەتی دەگرێتە دەست. ئەم میرزادەیە، لەزانست جێگەی شانازی ئەردەلانییەکان و لەبەخشش و بەخشندەیی کەسێکی کەم وێنەی ڕۆژگاری خۆی بووە. زۆربەی کاتەکانی خۆی بەهاودەمی زاناکان بەسەر بردووە و خوازیار و تامەزرۆی دادپەروەری بووە.

نزیکەی دەساڵی فەرمانڕەوایەتی خۆی بەئارامی و ئاسایش بەسەر بردووە و لەساڵی ۹۸۵ تەیمورخان و هەڵۆخان کوڕەکانی سوڵتان عەلی بەگ کەکچەزاکانی مەنشا سوڵتانی ئیستاجلو بوون، دژی ئەو شۆڕش دەکەن و قەلای پلنگان دەکەنە پەناگەی خۆیان. بەسات بەگ دەستەیەك بەسەرکردایەتی سوهراب بەگی ژن برای بۆ تەمێ کردن و سەرکوت کردنی برازاکانی دەنێرێت. هێشتا ئەم سوپایە ناگاتە پلنگان کەتەیمورخان و هەڵۆخان هەڵدێن و پەنا بۆ دەرباری شا ئیسماعیلی دووەم دەبەن. نزیکەی ساڵێك لەقەزوێن سەرگەردان دەبن و سەرئەنجام شا ئیسماعیل لەساڵی ۹۸٦ کۆچی دەمرێت. تەیمورخان و هەڵۆخان بۆ کوردستان دەگەڕێنەوە. دەستەیەك لەسەرکردە و خانەکان لەدەوری خۆیان کۆدەکەنەوە و دەست بەپەلاماردانی ناوچەکان دەکەن و بەشێك لەسنووری بەسات بەگ دەخەنە ژێر دەستی خۆیان. بەڕێکەوت، مەرگ دەرفەتی بەرگری کردن بەبەسات بەگ نادات و لەم کاتەدا کۆچی دوایی دەکات و تەیمورخان بێ هیچ کێشەیەك، لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت.

حکومەتی تەیمورخانی ئەردەڵان

دوای مردنی بەسات بەگ، تەیمورخانی برازای، کوڕی سوڵتان عەلی بەگ لەساڵی ٩٦٨ کۆچی لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی بەجێماوی باوکی دادەنیشێت و ژیانێکی تازە و سەرنجڕاکێش بەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دەبەخشێت. لەبەر ئەوەی هێشتا پاشایەتی ئێران جێگیر نەبوو و پاشایەکی خاوەن دەسەڵات و بەهێز پاشایەتی نەدەکرد، تەیمورخان لەگەڵ سوڵتان موراد خان، سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی، پەیوەندی دەبەستێت و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆی بۆ ئەو دەوڵەتە نیشاندەدات. سوڵتان موراد لەم پێشهاتە شادومان و ساڵانە زیاتر لەسەد هەزار ئاقچەی زێڕ کە داهاتی شارەزوور بووە، بۆ دەرباری تەیمورخان دیاریدەکات و نازناوی میری میرەکانی پێدەبەخشێت.

تەیمورخان چوار کوڕی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە: ١. سوڵتان عەلی بەگ، ٢. بەداق بەگ، ٣. موراد بەگ، ٤. ئەمیر عەلەم ئەلدین. سنووری وڵاتەکەی لەنێوان چوار کوڕەکەی دابەش دەکات:

سنوری سوڵتان عەلی بەگ:، شارەزوور، قەزەڵجە، زەڵم، سنە، حەسەن ئاوا.

سنوری بەداق بەگ: قەرەداخ، کۆیە، حەریر.

سنوری مورلد بەگ: سەقز، سیاکێو، تیلەکۆ، خوڕخوڕە.

سنوری ئەمیر عەلەم ئەلدین: شاربازێڕ (ناوچەکانی سلێمانی ئەمڕۆیی).

تەیمورخان لەگەڵ سوپایەکی تەیار سەرقاڵی گرتنی ناوچەکانی دەوروبەر دەبێت و کرماشان و دەینەوەر و زەرین کەمەر (گەڕوس یا بیجار) دەهێنێتە ناو سنوری فەرمانڕەوایەتی خۆی.

بێ گرنگیدان بەدەوڵەتی ئێران، ئاڵای سەربەخۆیی هەڵکردووە. دوو سێ جار هێرشی کردۆتە سەر خێڵی کەلهوڕ و تالانی کردوون. لەساڵی ٩٩٣ لەگەڵ هەزار سوار، دووبارە هێرشی کردۆتە سەر ناوچەکانی عومەر بەگی کەلهوڕ. عومەر بەگ بەناچاری پەنای بۆ شا وێردی خانی فەرمانڕەوای لوڕستان بردووە. شا وێردی خان لەگەڵ سوپای لوڕستان و کەلهوڕ ڕێگە لەتەیمورخان دەگرن. تەیمورخان کەکەلهوڕی تالان و بەنیازی گەڕانەوە بوو و چاوەڕوانی پێشهاتێکی لەو شێوەی نەکردووە، بەناچاری لەگەڵ هەمان هەزار سوار، ڕووبەڕوویان دەبێتەوە. لەگۆڕەپانی جەنگ، ئەسپەکەی تەیمورخان دەکەوێتە سەرزەوی.

سوپای لوڕستان هێرشی دەکەنەسەر و قزلباستی دەکەن. شاوێردی خان کەکەسێکی بەئەزموون و دووربینیش بووە، بەوپەڕی ڕێزەوە تەیمورخانی بردۆتەوە بۆ ماڵەکەی خۆی.
دوای ماوەیەک تەیمورخان لەگەڵ سوارە و سوپاکەی دەگەڕێتەوە بۆ کوردستان. دوای سێ ساڵ لەلایەن دەرباری ئێرانەوە، دەوڵەتیاری سوڵتان سیای مەنسوری، بۆ ناوچەکانی زەڕین کەمەر دەستنیشان دەکرێت و دەست بەسەر ئەو ناوچەیەدا دەگرێت تەیمورخان لەگەڵ دوو هەزار سوار بەمەبەستی دەرپەڕاندنی دەوڵەتیار و سەرکوت کردنی دانیشتووانی ئەو ناوچە بەرێدەکەوێت. دەوڵەتیار لەگەڵ سێ هەزار سواری قزلباش لەئێرانییەکان، ڕێگە لەتەیمورخان دەگرێت و دوای شەڕ و پێکدادانێکی کەم، دەوڵەتیار ڕیسوایانە شکست دەخوات و لەقەڵای زەڕین کەمەر سەنگەر دەگرێت. تەیمورخان و سوپاکەی گەمارۆی قەڵاکە دەدەن و دوای دوو سێ هێرش دەست بەسەر قەڵاکەدا دەگرن. لەکاتی هێرش بۆ سەر قەڵاکە تەیمورخان تیرێکی بەردەکەوێت و دەکوژرێت. سوپاکەی ورەیان ناڕووخێت و هەڵۆخانی برا بچووکی تەیمورخان مەبەستی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی براکەی دەکات و زیاتر لەدووسەد کەس لەدانیشتووانی زەڕین کەمەر دەکوژێت. سەرئەنجام دەوڵەتیاریش دەگرێت و لەتۆڵەی تەیمورخان، دەیکوژن و ناوچەکە تالان و جەنازەی تەیمورخان بۆ قەڵای مەریوان دەگێڕنەوە.

حکومەتی هەڵۆخانی ئەردەلان

دوای کوژرانی تەیمورخان، هەڵۆخانی برا بچوکی لەساڵی ۹۹٦ کۆچی، دەست بەسەر فەرمانڕەوایەتی تەیمورخاندا دەگرێت و فەرمانڕەوایەتی کوردستانی سەربەخۆ دەگرێتە ئەستۆ. هەڵۆخان هاوشێوەی تەیمورخانی برای، بۆ ماوەی دوو ساڵ پەیوەندییەکانی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و سوڵتان موڕادی سێیەم دەپارێزێت بەڵام دواتر پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران دەبەستێت و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆی بۆ پاشای ئێران نیشان دەدات و ناوەندی فەرمانڕەوایەتی کوردستان لەقەڵای زەڵم و قەڵای مەریوان بۆ پلنگان دەگوازێتەوە. قەڵای پلنگان لەناوچەیەکی سەخت و دژوار و بەرەدەڵانە و لەو ڕۆژگارەدا وەک یەکێک لەقەڵا تۆکمەکان لەقەڵەمدەدرا کەهیچ پاشایەک نەیتوانیوە بەزۆر و جەنگ دەستی بەسەردا بگرێت. شوێنەوارەکانی دەروازەی بەرزینی ئەو قەڵایە، وەک ئاماژەمان پێدا، هێشتا ماوەتەوە. لەڕۆژگاری کۆن، ناوەندی تایەفەکانی کەلهوڕ و گۆران بووە کە لەتایەفەکانی کوردستانن و لەوێ نیشتەجێ بوون. دواتر لەئەنجامی پێشهاتەکانی ڕۆژگار وێران و خاپور بووە.

هەڵۆخان سەرلەنوێ ئوژمنی کردۆتەوە و تۆکمەتری کردووە. چەندین گوندی لەدەوری قەڵاکە بنیاتناوە و لەهەر گوندێك، مزگەوتێکی تۆکمەی بۆ پەناگرتنی دانیشتووانی گوندەکان لەکاتی تەنگانە، دروستکردووە. گوندی پڵنگان لەدوانزە فەرسەخی شاری سنە جێگیرە. لەباشووری ڕۆژئاوای ئەم قەڵایە، قەڵای زەڵم، مەریوان و حەسەن ئاوای ئوژمن و ئاوەدان کردۆتەوە.

هەڵۆخان کەسێکی بوێر و بەهێز و دادپەروەر بووە. لەگەڵ ژێردەستان و مسکێنەکان، دادپەروەرانە هەڵسوکەوتی کردووە و لەگەڵ فەرمانڕەواکانی دەوروبەر، پەیوەندی دۆستایەتی و هاوڕێیەتی بەستووە. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی هەڵۆخان، هەموو ناوچەکانی ژێردەستی ئاوەدان، ڕێگەکان ئەمن و خەزێنەی دەوڵەتی لەزێڕ و زیو لێوانلێو بووە. لەهەرکام لەوەرزەکانی ساڵ، لەیەکێك لەقەڵاکان نیشتەجێ بووە، زستان لەزەڵم، بەهار لەپڵنگان، هاوین لەحەسەن ئاوا و پاییزی لەقەڵای مەریوان بەسەر بردووە. بۆ زیادکردنی ژمارەی سوپاییەکانی و تەیاری کردنیان، هەموو هەوڵەکانی خۆی خستۆتە گەڕ و دڵنیایی تەواوی بۆ پارێزگاری کردن لەوڵاتەکەی بەدەست هێناوە و کوردستانی وەك ناوچەیەکی سەربەخۆ و ئازاد ناساندووە.

بۆ فێرکاری زانستەکان و بڵاوکردنەوەی ئایین و پێشنوێژی نوێژی هەینی، شێخ عەبدولغەفاری دووەمی مەردۆخی کوڕی شێخ شەمس ئەلدینی هێناوەتەوە حەسەن ئاوای کەپایتەختی سنە بووە. شێخ عەبدولغەفار لەگوندی دەگاشێخانی هەورامان نیشتەجێ بووە.

بۆ پەروەردە کردن و وانە وتنەوە بەخان ئەحمەد خان، مەلا یەعقوب، گەورە باوەگەورەی مسکێنەکانی سنەی هێناوەتە حەسەن ئاوا و هەموو کەرەستەکانی ژیانی بۆ دابین کردوون. مەلا یەعقوب لەگوندی سورەکوڵ ژیاوە.

لەساڵی ١٠١٩ کۆچی، حسەین خانی فەرمانڕەوای لوڕستان، بەفەرمانی پاشای ئێران، شا عەباس، لەگەڵ دەهەزار سوپایی، هێرشی کردۆتە سەر کوردستان و لەقەڵای حەسەن ئاوا، ڕووبەڕووی هەڵۆخان بۆتەوە. لەسێ ڕووبەڕوو بوونەوەدا، حسەین خان شکستی خواردووە. لەچوارەم جار، کەگۆڕەپانی جەنگ لەسوار و پیادەی هەردوو سوپا لێوانلێو بووە، حسەین خان بەتەواوی شکستی خواردووە و سوپای کوردستان تا چوار فەرسەنگ شوێن سوپای

تێکشکاوی حەسەین خان کەوتوون و زیاتر لەدەهەزار کەس لەسوپای لوڕستان کوژراوە.[1]
هەواڵی ئەم شکستە بەدەرباری ئیسفەهان دەگات. شا عەباسی توڕە، سوپایەک بۆ ڕێگرتن لەکردەوە خۆسەرانەکانی هەڵۆخان ڕەوانەی کوردستان دەکات. ئەم سوپایە لەنزیک حەسەن ئاوا، ڕووبەڕووی سوپای هەڵۆخان دەبێتەوە و لەیەکەم ڕووبەڕووبوونەوەدا شکست دەخۆن. دووبارە شا عەباس سوپایەکی گەورە ئامادە و فەرمانی سەرکوت کردنی هەڵۆخانیان پێ دەدات. ئەم سوپایش لەبەرانبەر سوارە جەنگاوەرەکانی کورد، توانای خۆڕاگری نامێنێت و دوای زەرەر و زیانێکی زۆر پاشەکشێ دەکەن. شا عەباس لەم چالاکییە بوێرانەی هەڵۆخان و شکستە یەک لەدوای یەکەکانی سوپای ئێران توڕە و خۆی لەگەڵ سوپایەکی گەورە بەمەبەستی داگیرکردن و سەرکوت کردنی کوردستان و هەڵۆخان بەڕێدەکەوێت. کاتێک دەگاتە گوندی مەیهەم لەگوندەکانی ئیسفەند ئاوا، ئالی بالی ئاوێک کەپێشتر پێشخەنگی تایبەتی شا عەباس بووە، لەو گوندە دەردەکەوێت و ڕاستییەکان و بارودۆخی هەڵۆخان و چۆنیەتی بەهێزی قەڵاکان و گرتنیان بەشا عەباس دەڵێت و لەم جەنگە پەشیمانی دەکاتەوە و ئالی بالی بەڵێن دەدات لەڕێگەی ئاشتییەوە، هەڵۆخان بەملکەچی و گوێڕایەڵی ناچار بکات. شا عەباس، ئالی لەگەڵ دیاری و فەرمان بۆ لای هەڵۆخان دەنێرێت و خۆی بۆ دەرباری پاشایەتی دەگەڕێتەوە. ئالی بالی لەقەڵای مەریوان چاوی بەهەڵۆخان دەکەوێت و دیارییەکانی پێشکەش و لەفەرمانەکان ئاگاداری دەکاتەوە. هەڵۆخان ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆی نیشان دەدات و خان ئەحمەد خانی کوڕی لەگەڵ چەندین دیاری گرانبایی بۆ دەرباری پاشای ئێران ڕەوانە دەکات. شا عەباس بەهاتنی خان ئەحمەد خان شادومان و بەهەموو شێوەیەک ڕێزی دەگرێت. شا عەباش خوشکەکەی خۆی بەناوی (زەرین کلان) (کڵاو یا تاج زێڕین) لەخان ئەحمەد خان مارە دەکات و لەئیسفەهان ڕێوڕەسمێکی شایانە بەم بۆنەوە دەگێڕێت و دوای ماوەیەک مۆڵەتی گەڕانەوەی پێدەدات. لەکاتی گەڕانەوە پەیمانی لێدەستێنێت هەڵۆخانی باوکی بەوەرگرتنی دیارییە شاهانەکان و ڕۆشتن بۆ ئیسفەهان ناچار بکات. خان ئەحمەد خان دوای گەڕانەوەی بۆ کوردستان، لەبەر بەڵێنەکەی بەشا عەباس، هەڵۆخان بۆ ڕۆشتن بۆ ئیسفەهان هان دەدات. هەڵۆخان هەست بەمەبەست و داوای کوڕەکەی

---

[1] - لەچەند دێری سەرەوەتر ئاماژە بەوە دراوە کەژمارەی سوپاکە دە هەزار کەس بووە و لێرەدا دەڵێت زیاتر لەدەهەزار کەسیان لێ کوژراوە. ئەگەر نووسەر بەهەڵەدا نەچووبێت ئەگەری هەیە سوپایەکی دیکە بۆ هاوکاری سوپاکەی حەسەین خان هاتبێتە.

دەکات و ڕازی نابێت. لەبەر ئەوەی خان ئەحمەد خان بەڵێنیداوە، ئەیتوانییوە لەبەرلەبەر ڕازی نەبوونی باوکی بێدەنگ بێت و لەهەر جێگە و شوێنێکدا ئەم بابەتەی وروژاندووە و مەلا یەعقوبی مامۆستای خۆی ڕازی دەکات تا بەهەر شێوەیەك بووە، هەڵۆخان بۆ ئەم سەفەرە ڕازی بکەن. پێدالگرتنی کوڕ و مەلا یەعقوب، هەڵۆخان پەرێشان دەکات و کوڕەکەی زیندانی و ڕێگەی ئاخاوتن و قسە کردن لەمەلا یەعقوب دەگرێت. دوای دوو سێ ڕۆژ شێخ عەبدولغەفاری پێشنوێژ و میر و سەرکردەکانی هەڵۆخان کە لەبابەتەکە ئاگادار بوونەوە، بۆ زیندانی کردنی کوڕەکەی کەزاوای شای ئێرانە، سەرکۆنەی دەکەن و دڵنیای دەکەنەوە و دەڵێن ئەگەر پاشای ئێران نییەتێکی خراپی لەسەردا بێت، خان ئەحمەد خانی بەشێوەیەکی ڕەسمی نەدەکردە زاوای خۆی. سەرئەنجام هەڵۆ خان ڕازی و فەرمانی ئازاد کردنی کوڕەکەی دەدات و بەڕەزیی و خۆشەویستی باوکانەی پێدەبەخشێت و بەڵێنی پێدەدات بەمزووانە داواکارییەکەی بەدیدێنێت. دوای چەند ڕۆژێك هەڵۆخان خۆی بۆ گەشتەکە ئامادە دەکات و لەگەڵ چەندین دیاری گرانبایی و شایانە، بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەوێت و دەگاتە دەرباری شای ئێران. شا عەباس لەهاتنی شادومان و ڕێزێکی شایانەی لێدەگرێت. دوای شەش مانگ ڕێز گرتن و میوانداری کردن، لەگەڵ پێدانی هەر جۆرە ئیمتیازێك، مۆڵەتی گەڕانەوە بۆ کوردستانی پێدەدات و لەسەر داوای خودی هەڵۆخان، فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان لەهەمەدان تا عەمادییە و کۆیە و حەریر، بەناوی خان ئەحمەد خان، دەردەکرێت. لەساڵی ١٠٢٣، هەورامان یاخی دەبێت و خان ئەحمەد خان بەفەرمانی هەڵۆخانی باوکی، ئەو ناوچەیە دەسووتێنێت و دوای دوو ڕۆژ جەنگ و پێکدادان، دەست بەسەر هەوراماندا دەگرێت و هەژدە کەس لەخان و بەگەکانی ئەو ناوچەیە دەکوژێت. دوای ئەم ڕووداوە، تا مردنی هەڵۆخان، ڕووداوێکی ئەوتۆ کەشیاوی ئاماژەدان بێت، ڕووینەداوە.

حکومەتی خان ئەحمەد خانی ئەردەلان

دوای مردنی هەڵۆخان، خان ئەحمەد خانی کوڕی لەساڵی ١٠٢٥ بەپێی فەرمانی شا عەباس، پاشای ئێران، بەشێوەیەکی ڕەسمی وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان دەکرێت و ئاڵای فەرمانڕەوایی هەڵدەکات و بەهێزانە و بەدڵنیاییەوە، سەرقاڵی بەڕێوەبردنی وڵات دەبێت. پێش هەر کارێك، سوپایەکی بیست هەزار کەسی سوار و پیادە لەگەنجە بوێرە کوردەکان بەناوی سوپای ئەردەلان بۆ پارێزگاری کردن لەوڵات ئامادە و بەئەندازەی

پێویستی بژێوی و مانگانە و کەرەستەکانی ژیانیان بۆ دابین دەکات. دوای چەند مانگ لەلایەن شا عەباسەوە فەرمانێکی پێدەگات کە دانیشتووانی موکری و بەلباس ئالای شۆڕشیان بەرز کردۆتەوە. دەستبەجێ خان ئەحمەد خان لەگەڵ سوپایەکی گەورە بۆ سەرکوت کردنی ئەوان بەڕێدەکەوێت. دانیشتووانی موکری و بەلباس کاتێک لەهاتنی خان ئەحمەد خان ئاگادار دەبنەوە، لەگەڵ سوپایەکی گەورە بۆ ڕووبەڕوو بوونەوە ڕوودەکەنە گۆڕەپانی جەنگ. لەگەڵ ئەوەی سوپای ئەردەڵان بەژمارە لەسوپای ئەوان کەمتر بووە، بەڵام چوونکە جەنگاوەر و خاوەن ئەزموون بوون و بۆ ئەو مەبەستە پەروەردە کرابوون، هێرشێکی یەکلاییکەرەوە دەکەنە سەر ئوردووی سوپای موکری و بەلباس و بەهەوڵ و ماندوو بوونێکی کەم، شکستیان پێدێنن ژمارەیەکی زۆریان ئەسیر و دەکوژرێت. ئەوانی دیکە ڕێگەی چیا و بیابان دەگرنەبەر و سوپای ئەردەڵان شوێنپێیان هەڵدەگرن تا دەگەنە قەڵای ڕەواندز. هەڵاتووان پەنا بۆ قەڵاکە دەبەن و لەوێ سەنگەر دەگرن. خان ئەحمەد خان گەمارۆ دەخاتە سەر قەڵاکە کە لەسەر چیایەکی بەرزە و بۆ دابین کردنی خواردەمەنی سوپاکەی، سەرقاڵی تاڵان کردنی گوندەکانی دەوروبەر دەبێت و مسکینەکانی ئەو دیارە لەنشینگەکانی خۆیان دوور دەخاتەوە و مەڕومالآت و دانەوێڵەی ئەوان بۆ سوپاکەی کۆدەکاتەوە بەڵام دژواری و سەختی چیاکانی ئەو ناوچەیە زیاتر لەوە بوو ئەو خواردەمەنییانە بەشی گەمارۆی قەڵاکە بکات. خان ئەحمەد خان لەکۆتایی هاتنی خواردەمەنییەکان و نەگرتنی قەڵاکە خەمبار دەبێت و لەگەڵ دەستەیەک لەکەسە نزیکەکانی خۆی بەمەبەستی گەڕان و خۆشگوزەرانی ڕوودەکەنە ئاوێکی ئەو ناوچەیە. بەڕێکەوت پیرەژنێکی قسەخۆش دەبینن. پیرەژن لەخان ئەحمەد خان دەپرسێت، چی لەمپەرە لەوەی ناتوانن دەست بەسەر ئەو قەڵایەدا بگرن؟ خان دەڵێت: ڕێگەی چوونە ژوورەوەمان نییە و لەبەر ئەوە لێرە چاوەڕوانین. پیرەژن دەڵێت: لەشەوی بووکێنی، ڕێگەی منیش داخراو بوو، بەڵام چوونکە بەرامبەرەکەم پیاو بوو، بەهێرشێک دەستی بەسەر قەڵاکەدا گرت و بۆ هەمیشە ڕێگەی تەخت کرد. ئەم وتەیە کاریگەری لەسەر خان ئەحمەد خان دادەنێت و بۆ ناو سوپاکەی دەگەڕێتەوە و بەسەرهاتەکەیان بۆ باس دەکات. سوپاییەکان لەتانەی پیرەژنەکە خوێنیان دێتە کوڵ و هێرش دەکەنە سەر قەڵاکە و لەگەڵ زەرەر و زیانێکی کەم دەست بەسەر قەڵاکەدا دەگرن. دوای کوشت و کوشتاری فراوان، خان ئەحمەد خان، ئەمان بەپاشماوەی دانیشتووانی

قەڵاکە دەبەخشێت و ڕەواندز پەیوەستی سنووری فەرمانڕەوایەتی خۆی دەکات. منداڵەکانی بەهرام بەگ، کوڕە مامەکانی، نەوەکانی سورخاب بەگ کە لەو ناوچەیە بەدژواری ژیانیان دەگوزەراند، کۆدەکاتەوە و ڕێزیان دەگرێت و قەراحەسەن بەگ کەکوڕە گەورەی بەهرام بەگ بووە، وەك فەرمانڕەوای ڕەواندز دەستنیشان دەکات و خالید بەگی خۆشناوی دەکاتە فەرمانڕەوای خۆشناو و عەمادییە بەعوسمان بەگ کوڕی یەعقوب بەگ دەسپێرێت و یەکێك لەکەسە نزیکەکانی خۆی بۆ کۆیە و حەریر دەستنیشان دەکات. فەرمانڕەوەکانی ڕەواندز لەمنداڵەکانی قەراحەسەن بوون. تایفەی محەممەد ڕەشی بەگی وەکیل بەخالید بەگ دەگەنەوە کەناسراو بەمیری خۆشناو بووە.

دواتر خان ئەحمەد خان بەمەبەستی گرتنی موسڵ، درێژە بەڕێگەکەی دەدات و کاتێك دەگاتە شەش فەرسەنگی موسڵ، فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە هەڵدێت و ڕێگەی دیاربەکر و حەلەب دەگرێتەبەر. خان ئەحمەد خان بێ جەنگ دەست بەسەر موسڵدا دەگرێت. کارگوزاران و دەوڵەمەندییەکانی موسڵ، بەپێشکەش کردنی دیاری شایانە دەگەنە خزمەتی و ڕێزیان لێدەگیرێت. ماوەی چل ڕۆژ لەموسڵ و ناوچەکانی دەوروبەری بۆ حەواندنەوەی سوپاییەکانی دەمێنێتەوە و سەردانی گۆڕی یونسی پێغەمبەر دەکات

لەموسڵەوە، مژدەی سەرکەوتنەکانی خۆی بۆ شا عەباس دەنێرێت. شا عەباس خەنجەری گەوهەرنیشانی کەمەری خۆی لەگەڵ ئەسپێکی تایبەت و دوانزە هەزار تمەن پارەی زێڕ بۆ خان ئەحمەد خان دەنێرێت و فەرمانی پێدەدات هێرش بکاتە سەر کەرکوك و بەغداد و دەست بەسەر ئەو ناوچانەیشدا بگرێت. خان ئەحمەد خان دوای چل ڕۆژ مانەوە لەموسڵ، ملی ڕێگە دەگرێتەبەر و دەست بەسەر کەرکوکدا دەگرێت و کارگوزارێکی بۆ دەستنیشان دەکات و لەوێوە سەرنجی بۆ لای بەغداد ڕادەکێشرێت. شا عەباس کاتێك لەبەرێکەوتنی خان ئەحمەد خان بەرەو بەغداد ئاگادار دەبێتەوە، خۆی لەگەڵ سوپایەکی گەورە ڕێگەی ئەو شارە دەگرێتەبەر. خان ئەحمەد خان دەگاتە دەوروبەری بەغداد. پاشا و سەرۆکەکانی ئەو شارە، بەرژەوەندی لەخۆبەدەستەوەداندا دەبینن و بەدیاری و پێشکەشی شایانە پێشوازی لەخان ئەحمەد خان دەکەن. خان ئەحمەد خان ڕێزیان دەگرێت. خان ئەحمەد خان لەناو خۆشی دانیشتووان، دەڕواتە ناو شاری بەغداد و کاروبارەکانی ئەو شارە ڕێکدەخات.

بەماوەی دوو ڕۆژ، سوپای شا عەباس دەگاتە دەوروبەری بەغداد. خان ئەحمەد خان لەگەڵ

دەستەیەک لەگەورە پیاوانی ئەو شارە بۆ پێشوازی کردنی دەڕۆن و لەلایەن شا عەباسەوە ڕێزیان لێدەگیرێت. خان ئەحمەد خان دوای ئەم سەرکەوتنانە، لەساڵی ۱۰۳۵ کۆچی داوای مۆڵەت دەکات و بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە. ماوەی گەشتەکەی خان ئەحمەد خان لەکاتی بەڕێکەوتنی تا ڕۆژی گەڕانەوەی (حەوت ساڵ و سێ مانگ) درێژەی کێشاوە. دوای سێ ساڵی دیکە، شا عەباس دەمرێت و لەجومادی الاخری ساڵی ۱۰۳۸ کۆچی، شا سەفی، لەسەر تەختی پاشایەتی ئێران دادەنیشێت. وشەی (ظل حق) مێژووی دەستپێکردنی پاشایەتی ئەوە. شا سەفی هاوشێوەی شا عەباس هەڵسوکەوت لەگەڵ خان ئەحمەد خان دەکات و بەهەموو شێوەیەک ڕێزی دەگرێت. خان ئەحمەد خان لەزەرین کلاهی (کڵاو زێڕین) هاوسەری کوڕێکی هەیە بەناوی سورخاب. لەهەرەتی گەنجی، شا عەباس ئەو دەباتە دەرباری خۆی و چەند کەسێک بۆ پەروەردە کردنی ڕادەسپێرێت و لەئەنجامی ئەم کارە، سورخاب بەگ، بەجوانی زانست و بوێری دەرازێتەوە. سلیمان خانی ئەردەڵان کەناماژەی پێدەدەین، شا لەو گەنجە پاکە، دڵگرمێ دەکات کەنیازی گرتنە دەستی پاشایەتی لەسەردایە. شا سەفی بۆ پاراستنی تاج و تەختی خۆی، بێ لێکۆڵینەوە و ئەندێشە کردن لەساڵی ۱۰۳۹ فەرمان دەدات چاوی ئەو گەنجە ئەردەڵانییە کوێر بکەن. خان ئەحمەد خان لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، ئاوزی لەسەردا نامێنێت و شێت دەبێت و ئەم هۆنراوەی دێتە سەر زار:

(بی تو ای جان جهان با دل خونین چه کنم
بهر بی حشمتت ای چشم جهان بین چه کنم
بی گنه دیدەات از حدقه برون آوردند
چشم من کور، بگو پس من مسکین چه کنم)

ڕۆژ بەڕۆژ ئەخۆشی مالیخۆلیایی لەناخیدا پەرەدەستێنێت و کردەوەی شێتانە و مەترسیداری لێ دەبینرێت. سەرئەنجام بەڕەزامەندی و بڕیاری سەرۆک و میرەکانی کوردستان ئەو شێرە بوێرە زنجیر دەکرێت و ئیسماعیل بەگ، گەورە باوەگەورێی عینایەت الله بەگ، کەلەو کاتەدا وەزیر بووە، بۆ ماوەی ساڵێک و بەڕاوێژ وڵات بەڕێوە دەبات و ڕێگەی نەداوە، هیچ کەلێن و ڕەخنەیەک لەحکومەتی کوردستان دروست ببێت. دوای یەکساڵ لەنەخۆشیەکەی خان ئەحمەد خان، چاکبۆتەوە و دووبارە جڵەوی کاروبارەکانی گرتۆتە دەست. خوالێخۆشبوو مەلا یەعقوبی قازی، بۆ ئەم کارەساتە دەنووسێت:

(احمد از این خبر کەدوش امد
غرق در ناله و خروش آمد
در غلط گشت ابله و مجنون
دل اش از داغ شه بەجوش آمد
باز در غم برای فرزندش
دل اش از بی هشی به هوش آمد)

خان ئەحمەد خان دوای باشبوونەوەی لەنەخۆشی، دەستبەجێ گوێڕایەڵی و فەرمانبەری خۆی بۆ سوڵتان موراد خان، سوڵتانی عوسمانی نیشان ئەدات و دەست بەکۆکردنەوەی سوپا لەناوچەکانی دەوروبەر دەکات و لەساڵی ١٠٤١ هێرش دەکاتە سەر خاکی ئێران. لەماوەیەکی کەمدا کرماشان، سەنقور، هەمەدان، گەڕوس، خۆی و ورمێ دەخاتە ژێر دەستی خۆی و کارگوزارەکانی خۆی لەو ناوچانە دادەنێت. بەناوی خۆیەوە سکە لێدەدات و لەمینبەر و مزگەوتەکان بەناوی خان ئەحمەد خان وتار دەخوێندرێتەوە و بۆ ماوەی پێنج ساڵ بەرەسمی پاشایەتی کردووە.

ئەو وتارەی لەڕۆژی دانیشتنی ئەو لەسەر تەختی پاشایەتی و لەقەڵای حەسەن ئاوا خوێندرایەوە، وتاری خوارەوەیە کەخوالێخۆشبوو عەبدولغەفاری مەردۆخی (گەورە باوەگەوڕێی نوسەر) خوێندوویەتییەوە و ئەمە یەکەم وتارە لەکوردستانی ئەردەڵان خوێندرابێتەوە:

((الحمدللة الذي اصطفى لرسالتة على البرية احمد المختار، و ايده بالتاج و المعراج و علمه انواع الرموز و الاسرار. ارسلة و رحمة للعالمين في ذلك لعبرة لا ولي الابصار و سلطة على كافة البشر ان الانسان لظلوم كفار شرف آبانا آدم بشريفة اني جاعل في الارض خليفة و بجله تبجيلا و كرمه بكريمة و لقد كرمنا بني آدم و فضلناهم على كثير ممن خلقنا تفضيلا و الصلوة و السلام على سيدنا احمد المبعوث على الاسود و الاحمر، و على آله و اصحابه ما ازهر شجر و اثمر الذى خضعت جباه الجبابرة لدى عتبته العليه بالعشى و الاشراق و توجهت وجوه الاكاسرة الى سدته السنية من جميع الاقطار و الافاق خصوصا سلطاننا الذى ابصر آمالنا بنور حدقة جلاله و جماله والافهام و تفرحت من كمال شمس سيرته النفوس و الاوهام. نظم امور مما لكنا بسهمه الثاقب و اصلح مصالح امالنا براية الصائب. خليفة ملك الافاق سطوته و الحق كان مداه اية سلكا. يحوم حول ذراه العالمون

کما، تری الحجیج ببیت الله معتزکا. یحیی نسیم رضی منه الزمان و کم. مکافح بلظی من سخطه هلکا. اطار صاعقة من نصله فیها. الی السلمک لواء الشرع فتمسکا و صادف الرشد منها کل معتسف. قد کان فی ظلمات الغی منهمکا. فالدین صار قریر العین مبتسما و الملک اقبل بالاقبال ممتسکا. علا فاصبح یدعوه الوری. ملکا وریثما فتحوا عینا غدا ملکا. باسط بساط العل و الانصاف و قامع اساس الجور والاعتساف. منبع الجود و السخاء و معدن الحلم و الحیاء و الی لواء الولایة فی الافاق و مالک سریر السلطنة بالاستحقاق. الوالی ابن الوالی والی و الاشان خان احمد خان اردلان پادشاه بالاستقلال ممالک کردستان صانه الله تعالی عن طوارق الحدثان و متعنا بدوام دولته و قوام شوکته الی مدید الزمان. بحق محمد وآله الطاهره و بشرف سورة المبارکه الفاتحه))

کاتێک شا سەفی لەم بارودۆخە ئاگادار دەبێتەوە، سوپایەکی گەورە بەسەرکردایەتی زاڵ خان و سیاوەش خان، بۆ سەرکوت کردنی خان ئەحمەد خان ڕەوانە دەکات. خان ئەحمەد خان، سوڵتان موراد لەم پێشهاتە ئاگادار دەکاتەوە. بەنوێنەرایەتی سوڵتانی ڕۆم، مەنوچێهر پاشا لەگەڵ دوو هەزار سوار بۆ هاوکاری کردنی خان ئەحمەد خان بەڕێدەکەوێت. لە ٢٧ ڕەبیع الاوەلی ١٠٤٦ کۆچی، سوپای ڕۆم و قزڵباش لەکەنار دەریاچەی مەریوان ڕووبەڕوو بوونەوە و لە ٦ ڕەبیع ئەلثانی، سوپای ڕۆم و خان ئەحمەد خان، ڕووبەڕووی شکست دەبنەوە و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. خان ئەحمەد خان و دەستەیەک لەمیر و سەرکردەکان ڕێگەی موسڵ دەگرنەبەر و ناوەندی فەرمانڕەوایەتی خۆیان بۆ موسڵ و کەرکوک دەگوازنەوە. سلێمانی و شارەزوور لەم کاتەدا لەژێر دەسەڵاتی خان ئەحمەد خان بووە.

سوڵتان موراد لەتۆڵەی ئەم شکستە، لە ٣ ڕەمەزانی ساڵی ١٠٤٦، سوپایەکی پێکهاتوو لەشەش فەوج پیادە نیزام و چوار هەزار سوارە، جیاواز لەسوپاکەی خان ئەحمەد خان، بەفەرماندەیی خوسرەو پاشای عەسکەر، بۆ گرتنی عێراق و کوردستان ڕادەسپێرێت. شا سەفی کاتێک لەم هێرشە ئاگادار دەبێتەوە، زەینەڵ خانی سوپاسالاری شاملویی لەگەڵ سوپایەکی گەورە بۆ کوردستان ڕەوانە دەکات. شای سەفی خۆی لەپشتی ئەم سوپایە، لەگەڵ سوپایەکی گەورە، ڕێگەی هەمەدان دەگرێتەبەر. زەینەڵ خان و سوپاکەی بەخێرایی دەگەنە مەریوان، خوسرەو پاشا کاتێک هەواڵی گەیشتنی سوپای ئێران بۆ مەریوان دەبیستێت، سوپاکەی خۆی بەرەو ئەو شارە دەبات و جارێکی دیکە جەنگ لەدەشتی مەریوان بڵێسە دەسێنێت. دوای کوشت و کوشتاری فراوان و زەرەر و زیانی زۆر، سوپای قزڵباشی ئێران

شکست دەخوات و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. کاتێک سوپای تێکشکاوی ئێران دەگاتە هەمەدان، شا سەفی، زەینەڵ خان دەخاتە ناو دەمی تۆپێک و خۆی بۆ جەنگ ئامادە دەکات. خوسرەو پاشای سەرکردە، شوێنی سوپای تێکشکاوی ئێران دەکەوێت و دەگاتە سنە. دوای شەوێك وەستان لەو شارە، ڕێگەی هەمەدان دەگرێتەبەر و دەگاتە ناوچەی ئیسفەند ئاوا و سنوری عەلی لەشکەر. لەوێ دەبینێت دانیشتووان بەفەرمانی شا سەفی ناوچەکەیان بەجێهێشتووە و هیچ گوندێك بۆ دابین کردنی نیازی سوپاکەی نابینرێت. بەناچاری ڕێگەی بۆ ناوچەکانی دەرگەزین دەگۆڕێت و لەوێ دووبارە ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت. سوپای خوسرەو پاشا لەبەر کەمی خواردەمەنی و تونێشوو و کەرەستەکانی جەنگ، شکست دەخوات و ڕێگەی گەڕانەوە بۆ بەغداد دەگرنەبەر.

شا سەفی دوای لەناوبردنی خوسرەو پاشا، سلێمان خان کوڕی میر عەلەم ئەلدین، ئەوەی تەیمورخانی ئەردەلان وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاری دەکات کە لەو کاتەدا یەکێك لەخزمەتگوزارانی شا سەفی و یەکێك لەکەسە باوەڕپێکراوەکانی بوو. شاسەفی، سلێمان خان لەگەڵ ژمارەیەکی کەم ڕەوانەی سنە و شارەزوور دەکات.

حکومەتی سلێمان خانی ئەردەلان

سلێمان خانی ئەردەلان، کوڕی عەلەم ئەلدین لە ٤ شەوالی سالی١٠٤٦ کۆچی بەفەرمانی شا سەفی وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا. شا سەفی هەمان سام میرزا کوڕی سەفی میرزا کوڕی شا عەباسە و شا عەباس نازناوی شا سەفی پێبەخشیوە. سلێمان خان پێشنیاری کردبوو ناوەندی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بۆ شاری سنە بگوازرێتەوە. لەبەر ئەمە لەگەڵ هاتنی بۆ کوردستان لە زیلقەعدەی ١٠٤٦، گوندی سنە کە لەو ڕۆژەدا یەکێك لەگوندە بچووکەکانی کوردستان بوو و تایەفەی کەوش زێڕینە لەوێ نیشتەجێ بوون، گەورە و فرلوان دەکات. تایەفەی کەوش زێڕین یا زێڕین کەوش، ئەو تایەفەن کەپێشتر ئاماژەمان پێدا و ڕەچەڵەکی ئەوان بۆ توسی ئەوزەر دەگەڕێتەوە.

قەڵای حکومەتی کە لەناوەڕاستی شارەکە و لەسەر تەپۆڵکەیەك جێگیرە و قەڵایەکی بەهێزە و بەسنەدژ ناویان بردووە. یانی قەڵای سنە (دژ بەمانای قەڵایە). دواتر عەرەبەکان گۆڕانیان بەسەر ئەو وشەدا هێناوە و بۆتە سنەدج و سەرئەنجام لەئەنجامی گۆڕانکارییەکان بۆتە سنەندج. ئەم قەڵا، هەمان قەڵای حکومەتییە کە تا سالی ١٣٤٧ کۆچی، ناوەندی

فەرمانڕەواکان بووە. لەساڵی ۱۲٤۷ بۆتە شوێنێك بۆ هێزە دەوڵەتییەکان

سلێمان خان جیاواز لەقەڵای حکومەتی، چەندین بینا و بازاڕ و مزگەوتی لای ئەو قەڵایە دروستکردووە. جۆگەیەکی لێداوە کە لەناوچەکانی سەرنودی و لەرۆژئاوای شارەکە جێگیرە و ناوی جۆگەکەی بردۆتە ناو قەڵاکە. بەم دواییانە حەسەن عەلی خانیش لەساڵی ۱۲۱۰ لەکاتی فەرمانڕەوایەتی خۆی، ئەو جۆگەیە نوژەن کردەوە و چەندین ڕێڕەوی بۆ دروستکردووە. لەساڵی ۱۳٤۹ کۆچی بەهەوڵ و ماندووبوونی سەرهەنگ مەحمود خانی ئەمینی، سەرۆکی تیپی سەربەخۆی کوردستان، لەبەغدادەوە بۆری ئاسنیان هێناوە و لەقەڵای حکومەتی تا دەرەوەی شارەکە، بۆریان بۆ ئاو داناوە.

سلێمان خان دوای دروستکردنی قەڵای حکومەتی لەسنە، قەڵای زەڵم، پڵنگان، مەریوان و حەسەن ئاوای وێران کردووە. خان ئەحمەد خان کەهەوڵی حکومەتی سلێمان خان و کردەوەکانی ئەو دەبیستێت، لەساڵی ۱۰٤۷ کۆچی لەگەڵ دوانزە هەزار سوار و پیادە لەموسڵەوە بەمەبەستی دووبارە دەستگرتنەوە بەسەر کوردستان و سەرکوت کردنی سلێمان خان، بەڕێدەکەوێت و دەربەندی چەقان تێدەپەڕێنێت و دێتە ناو سنوری فەرمانڕەوایەتی سلێمان خان. سلێمان خان کەپێشتر شا سەفی لەهێرشی خان ئەحمەد خان ئاگادار کردبوویەوە، بەخێرایی لەلایەن دەرباری شاری ئەفی، ئالی بالی زەنگەنە، سەرۆکی ئاخوڕی پاشا (پێشتر ئاماژەمان بە ئالی بالیدا) لەگەڵ سێسەد سوار، بۆ پاراستنی قەڵای حکومەتی ڕادەسپێرێت. دواتر سیاوەش بەگی قوڵلەر ئاغاسی و شا وێردی خان، فەرمانڕەوای لوڕستان و ئاقاخانی مقەدەمی جوانشیری، هەرکام لەگەڵ سوپاکەی خۆیان، فەرمانی ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ خان ئەحمەد خانیان پێدەدرێت. لەدەشتی مەریوان جارێکی دیکە ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت و شەڕێکی دژوار و مەترسیدار ڕوودەدات. دوای کۆشش و هەوڵی زۆر، چەند کەس لەپاشاکانی عوسمانی ناو سوپای خان ئەحمەد خان دەکوژرێن.

خان ئەحمەد خان کاتێك دەبینێت لاوازی و بێهێزی تەنگی بەسوپاکەی هەڵچنیوە، شەوی ئەو ڕۆژە دووبارە ڕێگەی موسڵ دەگرێتەبەر. دوای شەش مانگ لەساڵی ۱۰٤۸ کۆچی لەموسڵ کۆچی دوایی دەکات. سەرۆکەکانی کوردستان جەنازەی ئەو لای گۆڕی یونسی پێغەمبەر بەخاك دەسپێرن. ماوەی فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خان لەکوردستان دوای باوکی ۲۳ساڵ درێژەی کێشاوە کەپێنج ساڵی وەك پاشا و ناوی خۆی لەسەر سکەکان

هەڵکەندووە و بەناوی خۆی وتاری خوێندۆتەوە. دوای مردنی خان ئەحمەد خان، سلێمان خان ئاسوودە دەبێت و بێ نیگەرانی، فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەکات.

سلێمان خان سەرەتا لای خان ئەحمەد خانی کوڕە مامی بووە و چوونکە بەردەوام لەجەنگ و شەڕەکان، بوێری و ئازایەتی ئەوی بینیوە، لەناخەوە حەزی کردووە بەجۆرێك لەناوی ببات. سلێمان خان لەمەبەستی خان ئەحمەد خان ئاگادار بۆتەوە و بێ ئاگادار کردنەوەی کەس هەڵاتووە و خۆی گەیاندۆتە دەرباری شا سەفی. ماوەیەك لەوێ ژیان بەسەر دەبات و بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوە لەخان ئەحمەد خان، دڵی شا سەفی لەسورخاب بەگی کوڕی خان ئەحمەد خان کرمێ دەکات و دەبێتە هۆی کوێر کردنی ئەو. (پێشتر ئامارژەمان پێدا.)

لەجەنگی هەمەدان کاتێك سوپای شای سەفی، لەگەڵ خوسرەو پاشای فەرماندەی سوپای رۆم ڕووبەڕوو دەبنەوە، سلێمان خان بوێری زۆری لەخۆی نیشانداوە و چەندین کەس لەجەنگاوەرانی ڕۆمی کوشتووە و لەئەنجامی ئەم کارەی ڕێزی شایانەی لێگیراوە و دەرئەنجام فەرمانڕەوایەتی کوردستانی پێبەخشراوە.

دوای شا سەفی، شا عەباسی دووەمیش، ڕێزی لەسلێمان خان گرتووە. سلێمان خان ماوەی بیست ساڵ فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە و لەساڵی ١٠٦٦ مردووە.

حکومەتی کەلب عەلی خانی ئەردەڵان

دوای مردنی سلێمان خان، شا عەباسی دووەم، بەپێی پێشنیاری مەریدویس، سوڵتانی کەلهوڕ کەیەکێك لەخزمەکانی سلێمان خان بووە، کوردستان بۆ شەش ناوچە دابەش کردووە و هەر بەشێکی بەیەکێك لەکەسەکانی سلێمان خان سپاردووە.

١. ویلایەتی سنە و ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی بەکەلب عەلی خان کوڕە گەورەی سلێمان خان سپاردووە. ٢. فەرمانڕەوایی مەریوانی بەخوسرەو خان، یەکێکی دیکە لەکوڕەکانی سلێمان خان سپاردووە، ٣. سەقز و سیاکێوی بەسوهراب سوڵتان کوڕە بچووکەی سپاردووە، ٤. ناوچەکانی پلنگانی بەمەریدوس سوڵتان سپاردووە، ٥. ناوچەکانی شارەزوور و شارباژێری بەمحەممەد خانی گورجی سپاردووە، ٦. فەرمانڕەوایەتی جوانڕۆی بەسەفی خانی سوڵتان سپاردووە و فەرمانی بەهەموویانداوە ملکەچ و فەرمانبرداری کەلب عەلی خان بن و محەممەد سوڵتانی گوڵباغی و میر وسەرکردەکانی دیکەی لەخزمەتی کەلب عەلی خان بۆ یەکێك لەپێشەکانی دیوان راسپاردووە. لەساڵی ١٠٦٧ کۆچی، کەلب عەلی خان لەویلایەتی سنە

جێگیر بووە. فەرمانڕەواکانی دیکەیش بەرەو ناوچەکانی فەرمانڕەوایەتی خۆیان ڕۆشتوون. کەلب عەلی خان بەنیشاندانی توانایی و لێهاتوویی خۆی توانیویەتی سەرنجی شا عەباسی دووەم ڕابکێشێت و ڕێز و خەڵاتی شایانە بەدەست بێنێت. لەو ڕۆژگارەدا دانیشتوانی خوزستان ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە. بەفەرمانی دەرباری ئێران، کەلب عەلی خان لەگەڵ سوپای ئەردەڵان بۆ سەرکوت کردنی دانیشتووانی ئەو ناوچەیە ڕادەسپێردرێت. کەلب عەلی خان بەپێی فەرمانی شایانە، بۆ سەرکوت کردنیان ملی ڕێگە دەگرێتەبەر و بوێرانە و بەخێرایی دانیشتووانی ئەو ناوچەیە تەمێ و سەرکوت دەکات و نارامی و ئاسایش بۆ ناوچەی خوزستان دەگێڕێتەوە و لەئەنجامی ئەم خزمەتە زیاتر لەلایەن پاشای ئێرانەوە ڕێزی لێدەگیرێت. کەلب عەلی خان لەکۆکردنەوەی زێڕ و زیو و کۆکردنەوەی مەرومالات و وڵاغ، زێدەڕۆیی کردووە و کەسێکی بەخشندە و بەخشەر بووە. دوای ١٥ ساڵ فەرمانڕەوایەتی لەساڵی ١٠٨٢ کۆچی، دەمرێت.

حکومەتی خان ئەحمەد خانی دووەمی ئەردەڵان

خان ئەحمەد خان کوڕە گەورەی کەلب عەلی خان دوای مردنی باوکی، لەساڵی ١٠٨٢ کۆچی، بەپێی فەرمانی شا سلێمانی سەفەوی کوڕی شاعەباسی دووەم، جێگەی باوکی گرتۆتەوە بەڵام لەجیاتی سەرقاڵ بوون بەکاروباری بەڕێوەبردنی وڵات سەرقاڵی ڕابواردن و مەی خواردنەوە بووە و لەبەخشین و دەستبڵاوی، زێدەڕۆیی کردووە. لەماوەیەکی کەمدا، هەموو پارەی خەزێنەکانی باوکی بەفیڕۆ داوە. لەبەر ئەوەی زێڕ و زیوی زۆری لەناو خەڵکدا دابەش کردووە، خەڵک ماڵەکەی ئەویان بەخانەی زێڕینە ناو بردووە. جگە لەخۆشگوزەرانی، هیچ کارێکی دیکەی ئەنجام نەداوە و جگە لەکەمتەرخەمی و بەفیڕۆدانی کات، ئارەزوومەندی هیچ کارێکی دیکە نەبووە. لەئەنجامی کەمتەرخەمییەکانی، بێنەزمی و پشێوی و ستەم و نائەمنی باڵ بەسەر وڵاتدا دەکێشێت. خوسرەوخانی مامی، هەرچەند سەرکۆنەی کردووە بەڵام بێ ئەنجام بووە و سەرئەنجام، شا سلێمانی سەفەوی لەبارودۆخ ئاگادار کردۆتەوە. شا سلێمان لەزیقەعدەی ١٠٩٠ حکومەتی کوردستانی بەخوسرەوخان سپاردووە و خان ئەحمەد خانی دووەم، بەهۆی ئەزانی تەختی فەرمانڕەوایەتی لەدەست دەدات.

حکومەتی خوسرەوخانی ئەردەلان

دوای لەسەر کار لابردنی خان ئەحمەد خان، خوسرەو خانی مامی لەساڵی ۱۰۹۱ فەرمانڕەوایەتی کوردستانی پێدەسپێردرێت، ئەسپی خوسرەوخان لەقەڵای مەریوانەوە بەرەو سنەدێ، غاریداوە و بەشێوەیەکی لەناکاو ڕۆشتۆتە ناو سنە و بەخێرایی خان ئەحمەد خان، قۆڵبەست و ڕەوانەی ئیسفەهانی دەکات و خۆی جڵەوی کاروباری فەرمانڕەوایەتی دەگرێتە دەست بەڵام بەپێچەوانەی چاوەڕوانی، بەشێوەیەکی نەشیاو و ستەمکردن و خوێنڕشتن و دەستدرێژی، هەڵسوکەوت لەگەڵ دانیشتووانی ناوچەکە دەکات. ئاگری تووڕەیی و ڕق و کینەی خەڵکان دەگاتە مانگ و ئاسمان. خەڵکان لەستەم و کارە نەشیاوەکانی بێزار و چەند کەسێك شەوانە ملی ڕێگە بەرەو ئیسفەهان دەگرنەبەر. شا سلێمان ڕێزیان دەگرێت و ئەوان بۆ لای خوسرەوخان دەگەڕێنێتەوە تا دڵنەواییان بکات. خوسرەوخان لەم کارەی پاشا بەشێوەیەکی خراپ کەڵك وەردەگرێت و بەپێچەوانەی فەرمانی شا، هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکات و بەهەر بیانوێك سەرکوت و لەناویان دەبات و تەنانەت دەستەیەکیان دەکوژێت. کاتێك شا لەڕووداوەکان ئاگادار دەبێتەوە، بەخێرایی فەرمان بەتەیمور خانی ئاجورلو دەدات. تەیمورخان لەساڵی ۱۹۰۳ دێتە ناو کوردستان و خوسرەو خان دەگرێت و ڕەوانەی ئیسفەهانی دەکات و خۆی فەرمانڕەوایەتی ئەردەڵان دەگرێتەدەست و خوسرەوخان لەگەڵ گەیشتنی بۆ ئیسفەهان، لەناو گۆڕەپانی شایی، ئیعدام دەکرێت.

حکومەتی تەیمورخانی ئاجورلویی

دوای خوسرەو خانی ئەردەڵان، تەیمورخانی ئاجورلویی، بەفەرمانی شا سلێمانی سەفەوی لەساڵی ۱۹۰۳، لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی ئەردەڵان دادەنیشێت و ئەمە یەکەم فەرمانڕەوایە لەتایەفەیەکی جیاواز لەئەردەڵانییەکان بەهۆی خراپەکاری فەرمانڕەواکانی ئەردەڵان، لەسەر کورسی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت. ئەمە کەسە چوونکە لەدانیشتووانی ناوچەکە نەبوو و ئەدۆژمنی کەس بووە ئەدۆست، زیاد لەڕادە چاکەی لەگەڵ دانیشتووان کردووە و هاوشێوەی برا هەڵسوکەوتی لەگەڵ کردوون و هەموویانی شەیدای خۆی کردووە. ماوەی شەش ساڵ بەمشێوەیە فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە و لەساڵی ۱۰۹۹ کۆچی لەسەر کار لابراوە.

حکومەتی خان ئەحمەد خانی ئەردەلان، بۆ دووەم جار

دوای لابردنی تەیمورخانی ئاجورلو، دووبارە خان ئەحمەد خانی دووەم، کوڕی کەلب عەلی خان لەساڵی ١٠٩٩ بەپێی فەرمانی شا سلێمانی سەفەوی، بۆ حکومەتی کوردستان و شارەزوور دەگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خان لەم گەڕانەوەیدا لەجیاتی ئەوەی قەرەبووی رابردوو بکاتەوە و هیوا بەدانیشتووان و دڵنەواییان بکات، پێش هەر شتێك بەرابواردن و خۆشگوزەرانی و ئازاردان و ستەمکردن لەخەڵکان سەرقاڵ دەبێت و خەڵك جارێکی دیکە بێ هیوا و وڵات گرفتاری پەرێشانی و پشێوی و باروبۆخ بۆ شۆڕش ئامادە دەبێت. سلێمان پاشای بابان کاتێك لەباروبۆخی خان ئەحمەد خان و کوردستان ئاگادار دەبێتەوە، لەگەڵ دەستەیەك لەکورد و عەرەبەکان لەساڵی ١١٠٠ کۆچی، هێرش دەکاتە سەر کوردستان و دەست بەسەر مەریوان و سەقز و هەوراماندا دەگرێت و سوهراب سوڵتانی فەرمانڕەوای سەقز کوڕی کەلب عەلی خان و ئیبراهیم بەگی مینەسکەندەری، فەرمانڕەوای مەریوان دەگرێت و دەیانکوژێت. خان ئەحمەد، شا سلێمان لەم باروبۆخە ئاگادار دەکاتەوە و خۆی بۆ بەرگری کردن ئامادە دەکات. لەلایەن شا سلێمانەوە، رۆستەم خانی سوپاسالار و عەباس قولی خانی زیاد ئۆغلی ئاسرلو بەعەباس خانی قاجار، لەگەڵ سوپایەکی تەیار بۆ هاوکاری خان ئەحمەد خان ڕوودەکەنە کوردستان. سوپای پاشا و سوپای ئەحمەد خان بەگشتی ڕوودەکەنە مەریوان و لەدەشتی مەریوان ڕووبەڕوو بوونەوە ڕوودەدات. دوای دوو ڕۆژ جەنگ سلێمان پاشا شکست دەخوات و زیاتر لەچوار هەزار کەس لەسوپاکەی دەکوژرێن و خێوەت و بارەگاکانیان لەلایەن قزڵباشەکانەوە تاڵان دەکرێت.

عەباس خانی زیاد ئۆغلی، دوای ئەم سەرکەوتنە مێژووییە بەهۆی دوژمنانی قاسم سوڵتانی هەورامی، سەرچاوەی خراپەکاری و هۆکاری هێرشی سلێمان پاشای بابان، تۆمەتی ناڕەوا بۆ دانیشتووانی کوردستان هەڵدەبەستێت و دەستبەگرتن و قوڵبەست کردنی خەڵکان دەکات. دەستەیەك شەوانە بەرەو وڵاتی عوسمان هەڵدێن و دەستەیەك گرفتار دەبن. لەناو گرفتاران چەند کەسێك لەگەورە پیاوان و پیاو ماقووڵانی کوردستان لەگەڵ هەزار و دووسەد کەس لەمسکێنەکان دەبینرێت و دوای زەوتکردنی سامانی هەموویان، بەشێوازی جۆراوجۆر دەیانکوژن و تەپۆڵکەیەکی گەورە لەجەنازەکانی ئەوان لەدەشتی مەریوان پێکدەهێنن. قاسم سوڵتانی هەورامی کەسەرچاوەی هەموو ئەم کوشت و کوشتارە بووە، دەکوژرێت و سەری ئەو

دەکات بەدارێکەوە و وەک ئاڵا هەڵیدەکات. هێشتا ئەو تەپۆڵکەیە هاوشێوەی چیایەکە لەکەلەی سەر. شا سلێمان لەم کردەوە وەحشیانەی عەباس خان خەمبار و بەخێرایی فەرمانی گەڕانەوەی بۆ دەنێرێت و لەگەڵ گەیشتنی بۆ ئیسفەهان لەگۆڕەپانی شایی ئیعدامی دەکات. ڕۆژی پێنجشەممە ٦ زیحەججەی ١١٠٥ شا سلێمان دەمرێت، ڕۆژی سێشەممە ١٤ زیحەججەی هەمان ساڵ، سوڵتان حسەین لەسەر تەختی پاشایەتی ئێران دادەنیشێت و لەساڵی ١١٠٧، خان ئەحمەد خان بەفەرمانی شا سوڵتان حسەینی سەفەوی لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دووردەخرێتەوە و محەممەد خان کوڕی خوسرەو خانی کوژراو، بۆ ئەم پۆستە دەستنیشان دەکرێت. ماوەی فەرمانڕەوایەتی خان ئەحمەد خان لەجاری دووەم، هەشت ساڵ و چەند مانگێک درێژەی کێشاوە.

حکومەتی محەممەد خانی ئەردەلان

دوای لابردنی ئەحمەد خانی دووەم لەجاری دووەم، محەممەد خانی ئەردەڵانی، کوڕی خوسرەوخانی کوژراو، لەساڵی ١١٠٧ لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دادەنیشێت و دەست بەفراوان کردن و ئاوەدان کردنەوەی کوردستان دەکات. شا سوڵتان حسەینی سەفەوی بۆ گەڕاندنەوەی نەزم و کۆکردنەوەی سەرۆک و ئەو میرانەی لەئەنجامی کردەوە وەحشیانەکەی عەباس قولی خان، بۆ ناوچەکانی دەوروبەر هەڵاتبوون، حسەین خانی سەرداری لوڕ، بۆ کوردستان و ئازەربایەجان و شارەزوور ڕەوانە دەکات تا خراپەکاران سەرکوت و چاکەخوازان لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە و تا رادەیەک لەم کارەیدا سەرکەوتن بەدەست دێنێت و دەگەڕێتەوە. دواتر جەهانگیر سوڵتان، کوڕی کەلب عەلی خانی ئەردەڵان کەخوازیاری بەدەستهێنانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بووە، لەگەڵ دەستەیەک لەدانیشتووان پەیمان دەبەستێت و لەساڵی ١١١٣ کۆچی دژی محەممەد خانی ئەردەڵان ئاڵای شۆڕش بەرز دەکاتەوە و سکاڵای بۆ دەرباری شا سوڵتان حسەینی سەفەوی بەرز دەکاتەوە. لەئەنجامی ئەم شۆڕشە و ستەمکاری، محەممەد خانی ئەردەڵان لەسەر کار لادەبرێت و محەممەد خانی گورجی بۆ فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەستنیشان دەکرێت. ماوەی فەرمانڕەوایەتی محەممەد خانی ئەردەڵان شەش ساڵ درێژەی کێشاوە.

حکومەتی محەممەد خانی گورجی

دوای لابردنی محەممەد خانی ئەردەڵان، لەرەبیع الاوەلی ساڵی ١١١٣، محەممەد خانی

گورجی وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت و لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت. ئەم محەممەد خانە دوای هاتنی بۆ کوردستان خۆی بەشافعی مەزهەب و سوونی لەقەڵەم دەدات و پێنج نوێژەکەی لەگەڵ خەڵکان خوێندووە و بۆ فراوان کردنی سنە هەوڵی زۆری بەخەرجداوە، مزگەوت و قوتابخانەکانی نۆژەن کردۆتەوە و لەتەنیش بازاڕ، لەزەوییەک کەمەلا عەبدولکەریمی قازی وەک میرات بۆی مابوویەوە، کاروانسەرایەک دروست دەکات کەپێکهاتبوو لەشەست و شەش حوجرە. دوای تەواو کردنی ئەم کاروانسەرایە، داهاتەکەی بۆ کاری خێرخوازی تەرخان کردووە و سەرپەرەستی کردنی بەمەلا عەبدولکەریمی قازی سپاردووە تا ساڵانە ١٠٪ داهاتەکەی بۆ خۆی هەڵبگرێت (چوونکە خاوەنی زەوییەکە بووە). محەممەد خان دوای سێ ساڵ فەرمانڕەوایەتی، خراپەکارلن، پاشا لەمەزهەبەکەی ئەو (سوونی مەزهەب) ئاگادار دەکەنەوە و لەساڵی ١١١٦ محەممەد خانی ئاماژە پێدراو، لەسەر کار لادەبرێت و حەسەن عەلی خان جێگەی دەگرێتەوە.

حکومەتی حەسەن عەلی خان

دوای لابردنی محەممەد خانی گورجی لەساڵی ١١١٦ بەپێی فەرمانی شا سوڵتان حسەین، حەسەن عەلی خان کوڕی محەممەد خانی ئیعتیماد ئەلدەولە، وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت. ئەم فەرمانڕەوایە بەپێچەوانەی محەممەد خانی گورجی، کەسێکی دەمارگیر لەمەزهەبی شیعە و بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو مەزهەبە هەموو هەوڵەکانی خۆی خستۆتە گەڕ. بەرادەیەک لەمەبەستەیدا زێدەڕۆیی کردووە کەبۆتە دوژمنی دانیشتووان و گیان و سامانی سوونی مەزهەبەکان بەڕەوا دەزانێت. وەک دەڵێن ڕۆژێک بەمەبەستی ڕاو کردن لەقەڵای حکومەتی دێتەدەر و بەسواری ئەسپ لای بارگەکای پیر عومەر، تێپەڕ دەبێت لەکەسانی دەوروبەری دەپرسێت ئێرە شوێنی کێیە؟ پێی دەڵێن: پیر عومەر. ئەم کەسە وەحشییە، بەهۆی دەمارگیری و بیستنی ناوی عومەر، تووڕە دەبێت و فەرمان دەدات تا گەڕانەوەی ئەو ئارامگاکە لەگەڵ خاک یەکسان بکەن. بەڕێکەوت تا گەڕانەوەی ئەو هیچ شوێنەوارێک لەئارامگاکە نامێنێت و کاتی گەڕانەوە، گرفتاری دڵ ئێشە دەبێت و لەکاژێری چواری شەو، دەمرێت. لەکاتی مردن بەماڵ و منداڵەکەی خۆی دەڵێت: من نەخۆش نەبووم، پیرعومەر، تۆڵەی خۆی وەرگرتەوە.

پێشتر ئاماژەمان بەڕەچەڵەکی پیر عومەردا. ماوەی فەرمانڕەوایەتی حسەین خان کەمتر

لەدوو ساڵ بووە.

حکومەتی حسەین عەلی خان برای حەسەن عەلی خان

دوای مردنی حەسەن عەلی خان، لەساڵی ١١١٨ کۆچی، حسەین عەلی خانی برای کوڕی مۆنمین خانی ئیعتیماد ئەلدەولە، بەفەرمانی شا سوڵتان حسەین، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە. ئەم فەرمانڕەوایە لەبراکەی دەمارگیرتر بووە بەتایبەت دوای مردنی براکەی و بیستنی ئەو قسە و قسەلۆکانەی سەبارەت بەمردنی ئەو وترلوە، زیاتر ئەوی تووڕە کردووە و بەهەر بیانوو و هۆکارێك، ئازاری دانیشتووانی کوردستانی داوە و ستەمی لێکردون. سەرئەنجام خەڵك چیتر بەکارەکانی ڕازی نەبوون و لەساڵی ١١١٩ دژی ئەو ئالای شۆڕشیان بەرز کردۆتەوە و گەورە پیاوانی کوردستان ڕێگەی ئیسفەهان دەگرنەبەر و فەرمانی لەسەر کار لابردنی ئەو دەردەکەن و کەیخوسرەو بەگی یەساول جێگەی ئەو دەگرێتەوە. ماوەی حکومەتی حسەین عەلی خان، ساڵێك و چوار مانگ درێژەی کێشاوە.

فەرمانڕەوایەتی کەیخوسرەو بەگی یەساول

دوای لابردنی حسەین عەلی خان لەساڵی ١١٢٠، کەیخوسرەو بەگ، یەساول شا جێگەی دەگرێتەوە. ئەم فەرمانڕەوایە دوای گەیشتنی بۆ کوردستان، دانیشتووان لەکار و کردەوەکانی ئەو ئاگادار دەبنەوە کەکەسێکی نەفس نزم و نانەجیب بووە. (یەساول- قەراول)

لەبەرئەمە چیتر خەڵکان تێکەڵی نابن و سەری کوڕنوشی بۆ دانانەوێنن و هیچ کام لەفەرمانەکانی جێبەجێ ناکرێت. سەرئەنجام پەیوەندی لەگەڵ دانیشتووان دەپچڕێت و خەڵك ئالای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و تۆمارێك بۆ پاشا دەنووسن کەدانیشتوونی کوردستان سوونی مەزهەب و گۆڕینی مەزهەب لای دانیشتووان ڕێگەپێدراو نییە. کەواتە دیاریکردنی کەسێکی شیعەمەزهەب بەتایبەت ئەگەر دەمارگیر و نانەجیب و کەسێکی سووك بێت، دەرئەنجامەکەی ئاژاوە و پشێوی نێوان خەڵك و دەوڵەتە. ئەگەر مسکینەکان ببینن پاشا ڕێز لەمەزهەبەکەیان ناگرێت، بەناچاری ئاوارەی وڵاتانی دیکە دەبن و پەنا بۆ دەوڵەتێکی دیکە دەبەن تا مەزهەب و ناموس و گیانیان پارێزراو بێت.

شا سوڵتان حسەین دوای خوێندنەوەی تۆماری، بەباشی دەزانێت فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەکوردستانییەکان یانی بنەماڵەی ئەردەلان بسپێرێت. لەبەر ئەمە بەڕەزامەندی

دانیشتووان، حکومەتی کوردستان بەعەباس قولی خان کە لەخزمەکانی خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆ خان بووە، دەسپێرێت و خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بۆ دەنێرێت. عەباس قولی خان لەناکاو پێکهێنەکی بەرز بەدەست دێنێت وفەرمانڕەوایەتی کوردستان دەگرێتەدەست.

ماوەی فەرمانڕەوایەتی کەیخوسرەو بەگی یەساول، ساڵێک کەمتر بووە.

حکومەتی عەباس قولی خانی ئەردەلان

دوای لابردنی کەیخوسرەو بەگی یەساول، بەپێی ڕەزامەندی و پێشنیاری دانیشتووانی کوردستان، لەساڵی ١١٢١ کۆچی، عەباس قولی خانی ئەردەلان، نەوەی محەممەد خان، نەبیرەی خان ئەحمەد خان کوڕی هەڵۆخان، لەسەرۆکاری بەڕێکاری دەبێت و ڕاستەوخۆ لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دادەنیشێت. دانیشتووان ئارەزوومەندانە قوڵ بۆ ئەنجامدانی فەرمانەکانی هەڵدەکەن. شازادە و گەورە پیاوان شەو و ڕۆژ لەکۆڕ و دانیشتنەکانی ئامادە دەبن و خوازیارانە چاوەڕوانی فەرمان و وتەکانی دەبن. ئەویش هاوشێوەی کەسێکی خاوەن ئەزموون فەرمانڕەوایەتی دەکات.

لەساڵی ١١٢٨ فەرمان لەپاشاوە دێت کەعەباس قولی خان لەگەڵ سوپای کوردستان بۆ لەناوبردن و سەرکوت کردنی فیتنە و ئاژاوەی مەریدوسی ئەفغانی، لەڕێگەی ڕەی، بەرەو قەندەهار و هەرات بەڕێبکەوێت. عەباس قولی خان لەگەڵ هەشت هەزار سواری شارەزا و بەئەزموون بەرەو شوێنی مەبەست ڕێدەکەوێت. کاتێک دەگەنە تاران، عەلی قولی بەگی ئەردەلان، کوڕی جەهانگیر سوڵتان نەبیرەی کەلب عەلی خان کەیەکێک لەسوارەکانی سوپا بووە، بەشێوەیەکی نهێنی سەرکردەکان ئاگادار دەکاتەوە کەجەنگ لەئەفغانستان بۆ سوپای کوردستان جگە لەکوژران و لەبرسا مردن، هیچ دەرئەنجامێکی دیکەی نابێت. باشترە بگەڕێینەوە.

ئەم پیلانە کاریگەری لەسەر سوپاییەکان دادەنێت و شەوانە ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. تەنیا خودی عەباس قولی خان و دووان لەکەسە نزیکەکانی لەتاران دەمێننەوە. عەباس قولی خان بەناچاری لەوێوە، پاشای ئێران لەڕووداوەکە ئاگادار دەکاتەوە. شا لەبێ ئەزموونی و نەشیاوی عەباس قولی خان تووڕە دەبێت و فەرمانی زیندانی کردنی دەردەکات. لەگەڵ ئەوەیشدا فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان لەگەڵ نازناوی خانی بەعەلی خانی فەراش

خەلوەت بۆ عەلی قولی بەگی ئەردەلان ڕەوانە دەکات. عەباس قولی خان بۆ ماوەی هەشت ساڵ فەرمانڕەوایەتی کردووە.

حکومەتی عەلی قولی خانی ئەردەلان

دوای لابردن و زیندانی کردنی عەباس قولی خان لەساڵی ١٢١٩ کۆچی، عەلی قولی بەگ کوڕی جەهانگیر سوڵتان ئەمیرەی کەلب عەلی خان، پێگەی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەدەستدێنێت. بەسەرهاتەکەی بەمشێوەیە کەعەلی قولی بەگی ئامارژە پێدراو، لەئەنجامی پشت تێکردنی ڕۆژگار، گرفتاری هەژاری و نەداری دەبێت و لەگوندی شەخڵە، یەکێک لەگوندەکانی خوڕخوڕەی کوردستان، نیشتەجێ دەبێت. دانیشتووانی ئەو گوندە لەدابین کردنی بژێوی ژیانی هاوکاری دەکەن. بەردەوام هاوڕێیان وکەسانی نزیک پێیان وتووە: تۆ یەکێك لەئەردەلانییەکانیت و شیاو نییە نیشتەجێی گوند بیت، ئەگەر لەشاردا بیت، لەئێستادا یەکێك لەکەسەکانی ناو دامەزراوەی حکومەت دەبوویت. ئەو لەوەڵامدا وتوویەتی: ئەگەر خوا بیەوێت، لەشەخڵەیش ئەو پێگەم پێدەبەخشێت.

بەرێکەوت کاتی ڕەوانە بوونی عەباس قولی خان بەرەو هەرات و قەندهار، لێپرسراوی کۆکردنەوەی سوپا، عەلی قولی بەگ لەناو پێرستی سوارەکان دەنووسێت. دوای گەیشتنی سوپا بەتاران و هەڵاتنیان، عەلی قولی بەگ کەسەرچاوەی ئەم هەڵاتنە بووە، بۆ گوندی شەخڵە دەگەڕێتەوە.

عەباس قولی خان، لەنامەکەی خۆی بۆ پاشا، هۆکاری هەڵاتنی سوپاکەی بۆ پیلانەکەی عەلی قولی بەگ دەگێڕێتەوە. شا سوڵتان حسەین بێ ئاگا لەباروودۆخی عەلی قولی بەگ، گومان دەکات یەکێکە لەکەسە خاوەن دەسەڵات و کاریگەرەکانی ئەردەلان و کوردستان کەدانیشتووان شوێنکەوتەی فەرمانەکانی ئەون و عەباس قولی خان بەبەراوەرد بەو، پێگەیەکی ئەوتۆی لای دانیشتووانی کوردستان نییە. ئەم گومانە، پاشا ناچار دەکات، فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی لەگەڵ نازناوی خانی بە عەلی خانی لەڕاش خەلوەت بۆ قولی بەگ ڕەوانە بکات. عەلی خان لەگەڵ فەرمان و خەڵات دەگاتە کوردستان و بەدوای عەلی قولی بەگدا دەگەڕێت. دەڵێن لەگوندی شەخڵەیە. عەلی خان بەرەو گوندەکە بەڕێدەکەوێت. لەنزیك گوندی شەخڵە دەگاتە جۆگەیەکی گەورە کەلەوبەر جۆگەکە، عەلی قولی بەگ و سیان لەدانیشتووانی گوندە دانیشتبوون. عەلی خان دەپرسێت، قولی بەگ

لەکوێیە؟ عەلی قولی بەگ بەسەیر کردنی قیافە و قەڵافەتی سوارەکە تێدەگات کەیەکێکە لەسوارە دەوڵەتییەکان و لەبەر ئەوەی بۆتە هۆکاری هەڵاتنی سوپاکەی عەباس قولی خان، گومانی لا دروست دەبێت و دەترسێت و دەڵێت: بۆچیتە؟ عەلی خان دەڵێت: فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتیم بۆ هێناوە. عەلی قولی خان، نیگەران و دەشڵەژێت، بۆ ئەوەی ڕاستی بابەتەکەی بۆ دەرکەوێت، یەکێك لەدەسکێنەکان ڕادەسپێرێت تا عەلی خان بۆ ماوەی نیو کاژێر دوور بخاتەوە و خۆی بەخێرایی دەگەڕێتەوە بۆ ماڵ. دوای نیوکاژێر عەلی خان دەگاتە ناو گوندەکە و خەڵك بەسەرسوڕمانەوە لەدەوری کۆدەبنەوە. عەلی قولی بەگ سەرەتا خۆی نیشان نادات و دوای دڵنیابوون لەڕاستی ڕووداوەکە، خۆی نیشان دەدات. عەلی خان ڕێزی دەگرێت، جل و بەرگی پاشایەتی لەبەر و فەرمانی پاشایەتی تەسلیم دەکات. لەکۆتایی خوێندنەوەی فەرمانەکە، لەناکاو عەلی قولی بەگ دەبێتە فەرمانڕەوای کوردستان و بەدانیشتووانی گوندەکە دەڵێت: ((ئەموت ئەگەر خوا بیبەخشێت، لەشەلغەمیش دەیبەخشێت.))

ئەم ڕستەیە ئێستا لەکوردستان بۆتە پەند.

دوای دوو سێ ڕۆژ میر وسەرکردەکانی کوردستان ئاگادار دەبنەوە و بێ درەنگ ڕوو دەکەنە ماڵەکەی عەلی قولی خان. دوای ئامادەکاری ڕێوڕەسمی حکومەتی، بەرەو سنەدژ بەڕێدەکەون و لە ١٩ شەوالی ١١٢٩، لەقەڵای حکومەتی دادەبەزن. هاوکات لەگەڵ ئەم ڕۆژگارە، دانیشتووانی لورستان و بەختیاری ئالای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و شۆڕش دەستپێدەکەن. شا سوڵتان حسەین، فەرمانی سەرکوت کردنی ئەم شۆڕشە بەعەلی قولی خان و سوپای کوردستان دەدات. لەکاتی ڕووبەڕووی بوونەوەی کوردستان و شۆڕشگێڕان، عەلی قولی خان هاوشێوەی نیزامی دەوڵەتی سوپاکەی خۆی بۆ باڵی ڕاست و چەپ دابەش دەکات و خۆی لەناوەڕاستی سوپاکەی جێگیر دەبێت. ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت. سەرەتا سوارەکانی بەختیاری کەمێك خۆڕاگری دەکەن بەڵام دواتر بەخت پشتیان تێدەکات ودوای زەرەر و زیانێکی زۆر ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. شەشسەد کەسیان لێ دیل دەکرێت و فەرمانڕەوای لورستان بەناچاری پەنا بۆ ئاخوڕی فەرمانڕەوای کوردستان دەبات. فەرمانڕەوا، ئەو و چەند کەس لەسەرۆك خێڵەکانی بەختیاری کەنەسیر کرابوون، بۆ دەرباری پاشا ڕەوانە و داوای بەخشینیان بۆ دەکات. شا سوڵتان لەئازایەتی و بوێری سوپای

کوردستان و شا عەلی قولی خان شادومان و بەداواکەی ڕازی دەبێت و ڕێز لەسەرۆکەکانی لوڕستان دەگرێت و مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێ دەدات. عەلی قولی خان دوای بەدەست هێنانی ئەم شانازییە بۆ سنەدژ دەگەڕێتەوە.

لەساڵی دووەمی فەرمانڕەوایەتی عەلی قولی خان، نەخۆشی تاعوون لەکوردستان بڵاو دەبێتەوە و نزیکەی هەشتا هەزار کەس لەدانیشتووانی شار و ناوچەکانی دەوروبەر بەهۆی ئەو پەتا کوشندەوە دەمرن و لەساڵی ۱۱۳۲ کۆچی کەلاوازی و ناتەوانی لەحکومەتی شا سوڵتان حسەین دەردەکەوێت، ئەفغانی و ئوزبەکەکان ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و شۆڕشێکی گشتی لەئێران دروست دەکەن. حسەین بەگ و دەروێش بەگی مەنمونی لەگەڵ دەستەیەک لەزاناکانی ئەردەڵان، دژی عەلی قولی خان پەیمان دەبەستن و خانە پاشا کوڕی محەممەد پاشای بابان کە لەکوڕە مامەکانی سلێمان پاشا و لەو کاتەدا فەرمانڕەوای سلێمانی و بابان بووە، بۆ گرتنی سنوری عەلی قولی خان بانگێشت دەکەن. خانە پاشا بەم بانگێشتە ڕازی دەبێت و لەگەڵ سوپایەکی ئامادە و تەیار ملی ڕێگە دەگرێتەبەر و دوای گرتنی مەریوان دەگاتە پێنج فەرسەخی سنەدژ. عەلی قولی خان کەتوانای خۆڕاگری لەخۆیدا نابینێت، هەڵاتن هەڵدەبژێرێت و ڕێگەی ئیسفەهان دەگرێتەبەر.

زانا و سەیید و ئەشراف زادەکانی کوردستان، بۆ پارێزگاری کردن لەماڵ و گیانی خۆیان، بۆ پێشوازی کردنی خانە پاشا دەڕۆن و دەیهێننە ناو شارەکە. ماوەی فەرمانڕەوایەتی عەلی قولی خان سێ ساڵ درێژەی کێشاوە.

حکومەتی خانە پاشای بابان

دوای هەڵاتنی عەلی قولی خانی ئەردەڵان لەساڵی ۱۱۳۲ کۆچی، خانە پاشای بابان دەست بەسەر کوردستانی ئەردەڵاندا دەگرێت ولەکەرکوک تا هەمەدان دەهێنێتە ناو سنووری دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی خۆی و هاوشێوەی کەسێکی دادپەروەر مامڵە و هەڵسوکەوتی لەگەڵ دانیشتووان کردووە. لەبەر ئەمە دانیشتووان لەکاتی فەرمانڕەوایەتی ئەو، بەئارامی و ئاسایش ژیانیان بەسەر بردووە. قوتابخانەیەک و مزگەوتێکی گەورەی لای قەڵای حکومەتی دروست کردووە و منارەیەکی گەورەی بۆ بانگدان بنیاتناوە. ئەم مزگەوت و منارە بۆ ماوەی سەد ساڵ لەکوردستان ماوەتەوە، دواتر ئەمان الله خان، فەرمانڕەوای کوردستان، لەبەر دەمارگیری خێڵایەتی مزگەوتەکەی ڕووخاندووە و منارەکەی لەگەڵ خاک یەکسان کردووە و

لەشوێنی مزگەوت و قوتابخانەکە، باغی فیردەوسی بنیاتناوە. لەئێستادا باخەکەیش بەتەواوی وێران بووە و بۆتە شوێنی راهێنانی سوپاییەکان. خانە پاشا بۆ ماوەی چوارساڵ فەرمانڕەوایەتی کردووە و لەسەدەی ۱۱۳٦ کۆچی، عەلی خانی کوڕی وەک فەرمانڕەوای سنەدژ دیاریدەکات وخۆی بۆ سەرزەمینی بابان دەگەڕێتەوە. لەم ساڵەدا ئاژاوە سەرلەسەری ئێرانی گرتۆتەوە، بەتایبەت ناوچەی باکور و رۆژئاوا، بۆتە گۆڕەپانی هێرش و پەلاماری عوسمانییەکان. لەلایەکی دیکە ئەحمەد پاشای بابان هێرش دەکاتە سەر کرماشان و هەمەدان و بروجێرد و نەهاوەند و دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا دەگرێت و لەلای ئەرزەڕوومیشەوە، ناوچەکانی وان و باش قەلعە و ئازەربایەجان و هتد تا خەمسە پەیوەستی سنووری دەسەڵاتی خۆی دەکات. زۆربەی ناوچەکانی دیکە کەوتۆتە دەست رووس و ئەفغانەکان.

حکومەتی عەلی خانی بابان

دوای گەڕانەوەی خانە پاشا بەرەو بابان، لەسەدەی ۱۱۳٦ کۆچی، عەلی خانی کوڕی لەسەر کورسی فەرمانڕەوایەتی ئەردەڵان دادەنیشێت. ئەم گەنجە تازە پێگەیشتووە، لەگەڵ ئەوەی گەنج و لەعەرەتی لاویدا بووە، کردارەکانی لەسەر خۆ و وتارەکانی شیرین و دڵگیر بووە. زۆربەی کاتەکانی خۆی بەهاودەمی زاناکان بەسەر بردووە. ماوەی شەش ساڵ هاوشێوەی میرێکی دادپەروەر فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە. لەساڵی ۱۱٤۲ کۆچی، ناوبانگی هێز و شکۆی نادرشای ئەفشار کە لەو کاتەدا سوپاسالاری شا تەهماسبی دووەمی سەفەوی کوڕی شا سوڵتان حسەین بووە و بەتەهماسب قولی خان ناویان بردووە، لەسەرزەمینی ئێران بڵاو دەبێتەوە و رایدەگەیێنن کەبەرەو کرماشان و هەمەدان و کوردستان بەڕێکەوتووە. عەلی خانی بابان کەهەست بەئارەزوومەندی کوردەکان بۆ پەیوەست بوون بەدەوڵەتی ئێران دەکات، بێ جەنگ و ئاژاوە، کوردوستانی ئەردەڵان بەجێدێڵێت و بۆ سەرزەمینی بابان دەگەڕێتەوە. دانیشتووان بەخێرایی شا تەهماسبی سەفەوی لەم رووداوە ئاگادار دەکەنەوە و بەفەرمانی تەهماسب قولی خان (نادرشا) عەباس قولی خانی ئەردەلان (پێشتر ئاماژەمان پێدا) وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت و چرای سەروەری ئەردەڵانییەکان جارێکی دیکە رۆشن دەبێتەوە.

حکومەتی عەباس قولی خان، جاری دووەم

دوای گەڕانەوەی عەلی خانی بابان، بەرەو کەرکوك لەڕەمەزانی ١١٢٤ کۆچی، عەباس قولی خانی ئەردەڵان، بەفەرمانی شا تەهماسبی سەفەوی و ڕەزامەندی تەهماسب قولی خانی سوپاسالار (نادرشا) وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت بەڵام زۆری پێناچێت کۆچی دوایی دەکات و کورەکەی، سوبحان وێردی خان جێگەی دەگرێتەوە.

حکومەتی سوبحان ویردی خانی ئەردەڵان

دوای مردنی عەباس قولی خانی ئەردەڵان، لەزیقەعدەی ١١٤٣ کۆچی، سوبحان وێردی خانی کوڕی جێگەی دەگرێتەوە. سوبحان وێردی کەسێکی خۆپارێز و دادپەروەر و لەگەڵ دڵنیشتووانی کوردستان هاوشێوەی سەرۆك خێڵ و سەرۆك عەشیرەت هەڵسوکەوتی کردووە. زۆربەی کاتەکانی بەهاودەمی خوالێخۆشبوو جەمال ئەلدینی یەکەم، کوڕی شێخ عەبدولمۆئمینی یەکەم (باوەگەورەی نووسەر) کەوتارخوێن و پێشنوێژی مزگەوتی خانە پاشا بووە، بەسەر بردووە و لای ئەو بەخوێندنەوەی زانستەکان سەرقاڵ بووە. لەئاوەدان کردنەوە و نۆژەن کردنەوەی وڵاتەکەی هەوڵ و کۆششی زۆریداوە. لە ٢٨ موحەڕەمی ١١٤٤، سوبحان وێردی خان لەگەڵ خێڵی ئەردەڵان بەرەو تاران بەڕێکەوتووە و لەڕەمەزانی ئەو ساڵەدا گەڕاوەتەوە. دواتر لەمێژووی ١١٤٧ کۆچی، نادرشا بەمەبەستی گرتنی شیروان، لەئیسفەهانەوە بەڕێکەوتووە.

لە١٨ سەفەری هەمان ساڵ، هاتۆتە ناو سنە. لەتالاری ڕوو بەتەپۆڵکەکە، یانی تالاری ڕوو لەباکوری بینای حکومەتی دادەبەزێت. ئەم تالارە بیست زەرع درێژ و دە زەرع پان بوو. لەسەرەوەی تالارەکە نادرشا دانیشتووە و میوانییەکی گشتی ڕێکخستووە و سوبحان وێردی خانی فەرمانڕەوای کوردستان لەخوارەوەی تالارەکە بووە. نادرشا دەڵێت: سوبحان وێردی خان ئێمە نەهاتووین شوێنی تۆ بگرین، تالارەکە گەورەیە، ئێمە لەم بەشەدا فەرمانڕەوایەتی دەکەین تۆ لەو بەشەدا. سوبحان وێردی خان بۆ سوپاسکردنی ئەم ڕێزگرتنە، چوارده هەزار مەن ڕۆن و هەزار تەمنی پێشکەش دەکات.

نادرشا لەکوردستانەوە بەرەو خوراسان و هەرات بەڕێدەکەوێت. ئەحمەد خان کوڕی سوبحان وێردی خان و دەستەیەك لەڕیشسپی و پیاو ماقووڵانی کوردستان کە الله وێردی بەگ و حەسەن بەگی میر ئەسکەندەری لەناویاندا بوون، لەگەڵیدا دەڕۆن. نادرشا دوای

لەسەر کردنی تاج، لەدەشتی موغان لەشەوالی ١١٤٨، لەئەنجامی گازندە و سکاڵای دانیشتوولن، سوبحان وێردی خان لەسەر کار لادەبات و براکەی سوبحان وێردی خان بۆ فەرمانڕەوایەتی کوردستان ڕادەسپێرێت. ماوەی فەرمانڕەوایەتی سوبحان وێردی خان، لەجاری یەکەم، پێنج ساڵ و هەشت مانگ درێژەی کێشاوە.

حکومەتی مستەفا خانی ئەردەلان

دوای لابردنی سوبحان وێردی خان، مستەفا خانی برای کوڕی عەباس قولی خان لەساڵی ١١٤٨ وەك فەرمانڕەوای کوردستان و ئەزمر عەلی بەگ بەوەکالەتی ئەو دیاریدەکرێت و لەم ساڵەدا، مەحمود سارایی دەرجەزینی، بەخۆی و سێسەد سوارەوە هێرش دەکاتە سەر کوردستانی ئەردەلان و تالانییەکی زۆر کۆدەکاتەوە. لەموحەڕەمی ١١٤٩، مستەفا خانی ئەردەلان دەگاتە ناوەندی حکومەت و دوای سێ چوار مانگ فەرمانڕەوایەتی، بەهۆی نەشیاوی و ناتەوانی، دانیشتوولن ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و دەریدەپەڕێنن. مستەفا خان لەئیسفەهان نەخۆش دەکەوێت و دەمرێت. دووبارە سوبحان وێردی خان لەهەمان ساڵ و بەفەرمانی نادرشا وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان دەکرێتەوە و بەرەو کوردستان بەڕێدەکەوێت.

حکومەتی سوبحان وێردی خانی ئەردەلان، جاری دووەم

دوای ڕۆشتن و مردنی مستەفا خانی ئەردەلان لەئیسفەهان، دووبارە سوبحان وێردی خان لەساڵی ١١٤٩ وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت و لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت. ماوەی چوار ساڵ و حەوت مانگ فەرمانڕەوایی کوردستان دەکات و لەساڵی ١١٥٣ نادرشا دوای گەڕانەوەی لەسەفەری هیندستان و بەڕێکەوتنی بۆ گرتنی خوارەزم و سەرکوت کردنی ئیلیاریسی فەرمانڕەوای ئەو سەرزەمینە، سوبحان وێردی خان بۆ بارەگای خۆی بانگێشت دەکات. ئەحمەد سوڵتانی کوڕی سوبحان وێردی خان کە لەهەموو سەفەرەکان هاوشانی نادرشا بووە و گیانبازی و فیداکاری لەخۆی نیشانداوە، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکات و نازناوی خانی پێدەبەخشێت.

حکومەتی ئەحمەد خانی ئەردەلان

دوای بانگکردنەوەی سوبحان وێردی خان، ئەحمەد خانی کوڕی لەجومادی الاولی ١١٥٣ لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت و پێش هەرکارێك، سەرزەمینی موسڵ تا کۆتایی

خاکی هەمەدان پەیوەستی سنوری فەرمانڕەوایەتی خۆی دەکات و هاوشێوەی میرێکی مەزن و خاوەن دەسەلآت، بەڕاپەڕاندنی کاروباری فەرمانڕەوایەتییەکەی سەرقاڵ دەبێت. لەساڵی ١١٥٤ کۆچی کەنادر شا ڕووەدەکاتە سەرزەمینی داغستان، لەبەر ئەوەی بوێری و ئازایەتی ئەحمەدخانی لەسەفەری هیندستان بینیبوو، لەم سەفەرەیشدا بوونی ئەو بەپێویست دەزانێت. بۆ ئەم مەبەستە ئەحمەد خان بانگێشت دەکاتەوە و بۆ جاری سێیەم سوبحان وێردی خانی باوکی وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکاتەوە. ساڵێك و سێ مانگ سوبحان وێردی خان فەرمانڕەوایەتی دەکات. دووبارە لەرەبیع الاوەلی ١١٥ بەفەرمانی نادرشا لەسەر کار لادەبرێت و ئەحمەد خانی کوڕی وەك فەرمانڕەوا دیاریدەکرێتەوە و ئیبراهیم بەگ بەوەکالەت فەرمانڕەوایەتی دەگرێتەدەست. لەرەبیع ئەلثانی ئەم ساڵە، ئەحمەد خان دەگاتە ناوەندی حکومەتەکەی. بەرێکەوت وشکەساڵی و قاتوقڕی لەم ساڵەدا لەکوردستان بلاو دەبێتەوە و نان یەکسان دەبێت بەگیان. ئەحمەد خان بۆ پاراستنی گیانی دانیشتووان، دەرگاکانی چاکەکاری بەسەر هەمووان‌دا دەکاتەوە و هەموو ئەو دانەوێڵەی بۆ سوپاکەی پاشەکەوت کرابوو، بەسەر هەژار و نەدارەکاندا دابەش دەکات. زۆری پێناچێت، لەم کاتەدا نادرشا لێپرسراوەکەی خۆی دەنێرێت تا ئەنبارە دەوڵەتییەکان بۆ ئازوخەی سوپاکەی بۆ ئازەربایەجان ببەن. کاتێك لێپرسراوەکە دەگات، دەبینن هەموو ئەنبارەکان خاڵی و یەك دانە گەنمیش نەماوەتەوە. لێپرسراو ئەم بارودۆخە بۆ نادرشا دەنووسێت. نادرشا لەگەڵ خوێندنەوەی نامەکە، تووڕە دەبێت و فەرمانی ئیعدام کردنی ئەحمەدخان دەردەکات.

هاوڕێکانی ئەحمەدخان، پێش گەیشتنی فەرمانەکە، ئەحمەد خان ئاگادار دەکەنەوە. ناچار ئەحمەدخان لەگەڵ دوو هەزار کەس لەخزم و کەس و کارەکانی خۆی، بەرەو خاکی عوسمانی بەڕێدەکەوێت و کاتێك دەگاتە شارەزوور، زاهیربەگی ئیل بەگی جاف، ڕووبەڕووی دەبێتەوە. ئەحمەد خان دەیگرێت و ئیعدامی دەکات و لەوێوە ڕوودەکاتە سلێمانی. خالید پاشای بابان، لەگەڵ دیاری و پێشکەشی فراوان پێشوازی لێدەکات و بۆ خزمەتکردنی قۆڵ هەڵدەکات. ئەحمەد خان فەرمانڕەوایەتی ئەو لەسەرزەمینی بابان پشتڕاست دەکاتەوە و ڕێگەی موسڵ دەگرێتەبەر. فەرمانڕەوای موسڵ، ڕێگەی دوژمنایەتی دەگرێتەبەر و دەرگاکانی قەلآکەی دەبەستێت و جەنگ دەستپێدەکات. ئەحمەدخان دوای جەنگێکی کەم،

دەستبەسەر قەڵاکەدا دەگرێت و فەرمانڕەواکە قۆڵبەست و ئیعدامی دەکات و دواتر کەسێک بەناوی محەممەد چەلەبی وەک فەرمانڕەوای موسڵ دەستنیشان و بەرەو دیاربەکر و حەلەب بەڕێدەکەوێت. دوای یەک مانگ و چوار ڕۆژ دەگاتە ئیستانبوڵ. لەڕۆژی گەیشتنی بۆ ئەو شارە، بەپێی فەرمانی سوڵتانی عوسمانی (سوڵتان مەحمود)، ژمارەیەک لەپاشاکان و ئەفەندییەکان و شێخولئیسلامەکان پێشوازی لێدەکەن و بەڕێوەی ڕێزەوە لەماڵێک کەلەلایەن دەوڵەتەوە بۆی ئامادە کراوە، دەیبەن. دوای چەند ڕۆژ بەپێی فەرمانی سوڵتان، فەرمانڕەوایەتی ئەدرنەی پێدەدرێت و بەرەو ئەو دیارە بەڕێدەکەوێت. لەلایەکی دیکە هەواڵی هەڵاتنی ئەحمەدخان بەنادرشای ئەفشار دەگات. سوبحان وێردی خانی باوکی ئەحمەدخان لەتاران دەهێڵێتەوە و لەساڵی ١١٥٦ حاجی مەولا وێردی خانی قاجاری قەزوینی وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت.

حاجی مەولا وێردی خان کاتێک دێتە کوردستان، بەهۆی جیاوازی بیروبۆچوون و جیاوازی مەزهەب و نەبوونی ئاوز و شیاوی و لێهاتوویی، زیاتر لەیەک ساڵ ناتوانێت فەرمانڕەوایەتی کوردستان بکات و لەسەر کار لادەبرێت و سوبحان وێردی خان بۆ جاری چوارەم فەرمانڕەوایەتی کوردستانی پێدەسپێرێت و نزیکەی هەزار سواری ئەفغانی و خوراسانی بەسەرکردایەتی محەممەد ڕەزا بەگی گورجی، کوڕی پیاوێک بەناوی بابا کەریم، لەگەڵ سوبحان وێردی خان بەڕێدەکەون و بەپێی فەرمانی نادرشا، وەک قەرەبووی ئەنبارە دەوڵەتییەکان، نزیکەی دەهەزار تمەن لەئیبراهیم بەگ کە لەو زەمانەدا بەوەکالەت فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە، وەریگرێت.

محەممەد ڕەزا بەگی سەرداری سواری ئەفغانی کەسێکی توندوتیژ و ئەخلاق ناشیرین بووە. دانیشتووان لەقسە و وتەکانی ئەو بێزار و مەبەستی بەرز کردنەوەی ئاڵای شۆڕشیان بووە بۆ ئەوەی لەکوردستان دەربپەڕێنن. بەڕێکەوت لە ١٦ جومادی الاخر ١١٦١ کۆچی، هەواڵی کوشتنی نادرشا دەگاتە کوردستان. سوبحان وێردی خان بەخێرایی محەممەد ڕەزا بەگ و چەند کەسێکی دیکە لەسەرکردەکانی ئەفغان و خوراسان بەنهێنی کۆدەبنەوە و لەمەرگی نادرشا ئاگاداریان دەکاتەوە و دەڵێت هێشتا دانیشتووان کوردستان بەم ڕووداوەیان نەزانیوە. سوبحان وێردی خان بەم بیانوە یەکی هەزار تمەن پارە و خەڵاتیان پێدەدات و شەوانە لەکوردستانەوە بەڕێیان دەکات. بۆ بەیانی کاتێک دانیشتووانی لەکوژرانی نادرشا و

هەڵاتنی محەممەد ڕەزا بەگ ئاگادار دەبنەوە، بەمەبەستی تۆڵەکردنەوەی خۆیان شوێنی دەکەون بەڵام سوبحان وێردی خان ڕێگەی ئەو کارەیان لێدەگرێت. دوای حەوت مانگ لەم ڕوداوە، لەلایەن ئیبراهیم خان، برازای نادرشا کەبانگەشەی پاشایەتی کردووە و خۆی بەعادل پاشا ناساندووە، حکومەتی کوردستان بەحەسەن عەلی خانی ئەردەڵان دەسپێرێت.
سوبحان وێردی خان لەساڵی ١١٦١ لەتەمەدان ماڵئاوایی لەجیهان دەکات و جەنازەکەی دەبەنە چیای شەیدای کوردستان و لەگومەزی شەیدا، لەسەر چیایەکی بەرز، بەخاکی دەسپێرن. ماوەی حکومەتی سوبحان وێردی خان لەکوردستان هەژدە ساڵ درێژەی کێشاوە و لەم ماوەدا هەشت جار لەسەر کار لابراوە و دووبارە فەرمانڕەوایەتی کوردستانی پێسپێردراوە.

حکومەتی حەسەن خانی ئەردەڵان

لەساڵی ١١٦١ کۆچی، حەسەن خانی ئەردەڵان برازای سوبحان وێردی خان، بەپێی فەرمانی عادل شا، فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەگرێتەدەست و دەست بەئاوەدان کردنەوەی وڵات و پاراستنی سنووری فەرمانڕەوایەتییەکەی دەکات.
لە ١٢ زیحەججەی ساڵی ١١٦٢ کەنێزامی نێران خان خانی و پاشایەتی تیرەکان بووە، ئیمام قولی خانی زەنگەنە لەکرماشان دەستەیەک لەتایەفەکانی کەلهوڕ و گۆران و زەنگەنە و عەشیرە و خێڵەکانی دیکەی کرماشانی لەدەوری خۆی کۆکردۆتەوە و دەست بەهێرش و پەلامار بۆ سەر سنوری کوردستانی ئەردەڵان دەکات.. حەسەن عەلی خان بەم کارە ڕازی نابێت و لەگەڵ سوپای ئەردەڵان بۆ بەرگری کردن لەشار دەڕۆنەدەر. لەناوچەی بیلوار دوو سوپا ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە. سوپای ئەردەڵان لەگەڵ ئەوەی ژمارەیان کەمە، لەهێرشی یەکەم شکست بەسوپای ئیمام قولی خان دەهێنن، دەستەیەکیان دەکوژرێن و دەستەیەکیان بریندار و ئەوانی دیکە ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. تۆپخانە و خێوەت و سیلاحی سوپاکەی ئیمام قولی خان بەسوپای ئەردەڵانییەکان دەبڕێت. خودی ئیمام قولی خان، بەدژواری خۆی لەگۆڕەپانی جەنگ دەرباز دەکات و پەیوەستی هەڵاتووان دەبێت. حەسەن عەلی خانی فەرمانڕەوای ئەردەڵان، دوای دابەش کردنی تاڵانییەکان، کارگوزار بۆ کرماشان و سەنقور و کەلیایی و کەنگاوەر و مەلایر و بروجێرد و ئەو ناوچانە دیاریدەکات و خۆی لەگەڵ دنیایەک شانازی بۆ سنە دەگەڕێتەوە. دواتر لە ١٣ موحەڕەمی ١١٦٣، مێهر عەلی خانی بروجێردی

لەدەستدرێژی زەندییەکانی دراوسێی، سکالاّ بۆ لای حەسەن عەلی خان بەرز دەکاتەوە. حەسەن عەلی خانیش لەگەڵ سوپای ئەردەلاّن بۆ سەرکوت کردنی زەندییەکان بەرێدەکەوێت. لەولایش توشمال کەریم (کەریم خانی زەند) و شێخ عەلی خان و ئەسکەندەر خان لەگەڵ سوپایەکی گەورە پێشرەوی دەکەن و هەر دوو سوپا لەمەلایر ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە و ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت. دوای هەوڵ و کۆششی زۆر، سوپای زەندییە شکست دەخوات. ٣٦ کەس لەکەسە ناودارەکانی زەندییە و ١٨٠ کەسیان دەکوژرێن و ئەوانی دیکە ڕێگەی هەلاّتن دەگرنەبەر. دوای ئەم سەرکەوتنە، حەسەن عەلی خان، دەڕواتە ماڵی مێهر عەلی خان و ئەو دەکاتە فەرمانڕەوای ویلایەتی بروجێرد و ناوچەکانی پەیوەست و خۆی بۆ سنە دەگەڕێتەوە.

دواتر لەکۆتایی ئەم ساڵەدا، سەلیم پاشا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، وەك فەرمانڕەوای سەرزەمینی بابان دیاریدەکرێت. سلێمان پاشا، کوڕە مامی ئەو کەلەسەر کار لابرابوو، پەنا بۆ حەسەن عەلی خان دەبات و ماوەیەك لەکوردستانی ئەردەلاّن دەمێنێتەوە. سەلیم پاشا بۆ گرتنی سلێمان پاشا، نامەیەك بۆ حەسەن عەلی خان دەنووسێت تا سلێمان پاشایان تەسلیم بکاتەوە. حەسەن عەلی خان وەلاّمی نا دەداتەوە. بەناچاری سەلیم پاشا، ئەم بابەتە بۆ وەزیری بەغداد بەرز دەکاتەوە و وەزیر، نامەیەك بۆ حەسەن عەلی خان دەنووسێت و لەکۆتایی نامەکەدا ئاگاداری دەکاتەوە ئەگەر بەتەسلیم کردنەوەی سلێمان پاشا ڕازی نەبێت، پەیوەندییەکان دەپچڕێت و ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت. حەسەن عەلی خان گرنگی بەنامە و هەڕەشەکە نادات و نائومێدانە نێردراوەکە دەگەڕێنێتەوە و چارەسەر کردنی ئەم کێشەیە بۆ گۆڕەپانی جەنگ بەجێدێڵێت. وەزیر لەم کارەی زویر و بابی عالی لێ ئاگادار دەکاتەوە. بەپێی فەرمان، کەهیا لەگەڵ عەشیرە عەرەبەکان و یەنگی چەری و حەشەم ئاقاسی، فەرمانڕەوای موسڵ و عوسمان پاشای فەرمانڕەوای کۆیە و قوچ پاشای فەرمانڕەوای حەریر، کەزیاتر لەبیست هەزار کەس بوون، بۆ هاوکاری کردنی سەلیم پاشا بەرەو کوردستانی بەڕێدەکەون و لەنزیك سنور، دووبارە، پێش ئەوەی ئاگری جەنگ بڵێسە بسێنێت، سەلیم پاشا، فەرهاد خانی کوڕی بۆ لای حەسەن عەلی خان دەنێرێت. حەسەن عەلی خان کە لەگەڵ دە هەزار سوار و پیادە ڕووی کردۆتە گۆڕەپانی جەنگ، دوای هاتنی فەرهاد خان، لەگەڵ سەرکردە و سەرۆکەکان کۆدەبێتەوە. شێخ وەسیمی مەرۆدخی کوڕی

شێخ ئەحمەدی عەلامە و مەلا مستەفای شێخولئیسلام و شێخ جەمال ئەلدینی وتاربێژ، باوەگەورەی نووسەر، و ئیبراهیم بەگی وەکیل و خوسرەوخان نەوەی ئەحمەد خان و جەعفەر سوڵتان و پیاوماقووڵانی دیکەی کوردستان، بەهۆی زۆری ژمارەی سوپاکەی سەلیم پاشا و عوسمانییەکان، بەباشی دەزانن ڕێگەی ئاشتی دەگرنەبەر. مەلا حسەین، باوەگەورنی مەلا عەباسی شێخولئیسلام و عەبدوللە سوڵتانی بەراز، زاوای حەسەن عەلی خان، بڕیاری جەنگ دەدەن و ئاشتی بەمەنگی خیلایەتی لەقەڵەم دەدەن کە (النار و لاالعار). حەسەن عەلی خانیش لەبەر ئەوەی سلێمان پاشا پەنای بۆ بردووە، بڕیاری کەمینە پەسەند دەکات و بڕیاری جەنگ دەدات و بەپێی ئەم بۆچوونە فەرهاد خان دەگەڕێنێتەوە. سەلیم پاشا دوای گەڕانەوەی فەرهاد خان و بێ هیوایی لەڕێگە چارەی ئاشتی، لەگەڵ سەرکردە و پاشاکان بەڕێدەکەوێت. حەسەن عەلی خانیش لەگەڵ محەممەد ئەمین خانی گەرووسی بەڕێدەکەوێت و هەردوو سوپا لەدەشتی مەریوان ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە و ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت. دوای شەش کاتژمێر کوشت و کوشتار، ئاڵای ئەردەڵانییەکان دەکەوێتە خوار و سوپاکەیان شکست دەخوات. حەسەن عەلی خان بەرەو سنە دەگەڕێتەوە. سلێمان پاشا کەسەرچاوەی سەرەکی ئەم کێشەیە، لەگەڵ کەسانی بنەماڵەکەی ڕێگەی هەڵاتن دەگرێتەبەر. لەگەڵ گەیشتنی حەسەن عەلی خان بۆ سنە، هەواڵی پێدەگات کەکەهیا و سوپاکەی ڕێگەی شاری سنەیان گرتۆتەبەر. حەسەن عەلی خان بەناچاری بەرەو یەیلاق هەڵدێت، سوپای کەهیا و پاشاکان دێنە ناو شاری سنە و لەماوەی سیانزە ڕۆژ مانەوەیان لەکوردستانی ئەردەڵان، هەموو سامان و دارایی دانیشتووانەکەی تاڵان و پەردەی ناموسی یەهودی و مەسیحیەکان دەدڕێنن. زۆربەی بنەماڵە دەوڵەمەندەکانیش بۆ سلێمانی و کۆیە و حەریر دەنێرن. دوای گەڕانەوەی سوپای ڕۆم بۆ سەرزەمینی خۆیان، حەسەن عەلی خان بۆ شار دەگەڕێتەوە و دەست بەئاوەدان کردنەوە و نۆژەن کردنەوەی وێرانییەکانی شار دەکات.

ئیبراهیم بەگی وەکیلیش، لەبەر ئەوەی لەگەرمەی جەنگەکە، لەگەڵ دەستوپێوەندەکانی خۆی، پەیوەستی سوپاکەی سەلیم پاشا و یەکێك لەهۆکارەکانی شکستی سوپای ئەردەڵان بوو، لەکاتی هاتنی سوپای عوسمانییەکان بۆ ناو شارەکە، بەشداری لەتاوانەکانی ئەوان کرد. لەکاتی گەڕانەوەی سوپای ڕۆم، ئەویش لەگەڵ کەسەکانی خۆی ڕووی کردە ناوچەی ڕەوانسەر و لەگوندی ئەلەك، قەڵایەکی بەهێز دروست دەکەن و دەست بەسەر ناوچەکانی

پڵنگان، بیلوار و ڕەوانسەر دەگرن و بیر لەسەربەخۆیی دەکاتەوە لەوێوە نامەیەك بۆ تۆشماڵ کەریم (کەریم خانی زەند) و شێخ عەلی خانی زەند دەنووسێت: حەسەن عەلی خان لەئێستادا لاواز و بێ هێزە، ئەگەر دەتانەوێت تۆڵە بکەنەوە، دەرفەتێکی گونجاوە. کەریم خان و شێخ عەلی خان ئەم دەرفەتە دەقۆزنەوە و لە ١٣ ڕەمەزانی ١١٦٤ لەگەڵ بیست هەزار سواری عەشیرەکانی کرماشان و زەنگەنە، بەمەبەستی تۆڵەی شکستی ساڵەکانی پێش، بەرەو کوردستان ئەسپ غار دەدەن. حەسەن عەلی خان کاتێك ئەم بارودۆخە پەرێشانە دەبینێت و دەزانێت لەم کاتەدا ناتوانێت بەرگری بکات، کەسە لاواز و هەژارەکانی شارەکە لەگەڵ شێخ محەممەد وەسیمی مەردۆخی کوڕی شێخ ئەحمەدی عەلامە بەرەو هەورامان دەنێرێت. مەلا مستەفای شێخولئیسلام و ئەجەف قولی بەگ بۆ ناو سوپای کەریم خان دەنێرێت تا بەهەر شێوەیەك بووە، ئەم کێشەیە بەئاشتی چارەسەر بکرێت. بەو واتایە کە خوشکی حەسەن عەلی خان لەکەریم خان و خوشکی کەریم خان لەحەسەن عەلی خان مارە بکەن و جەنگ بەئاشتی کۆتایی بێت. کەریم خان گرنگی بەوتەکانی ئەو دوو کەسە نادات و ڕێگەی شارەکە دەگرێتەبەر. حەسەن عەلی خان بەناچاری لەگەڵ کەسان و سوپاکەی خۆی بەرەو قەڵای قەرالتۆڕە دەڕوات و لەوێ سەنگەر دەگرێت.

کەریم خان لەگەڵ گەیشتنی بۆ شارەکە و لەماوەی ١٢ ڕۆژ بەکوشت و کوشتار و تاڵان کردنی سامانی خەڵکان سەرقاڵ دەبێت. شێخ عەلی خانیش بۆ چەند ڕۆژێك لەقەڵای قەرالتۆڕە گەمارۆ دەخاتە سەر حەسەن عەلی خان بەڵام بەهۆی بەهێزی قەڵاکە و فراوانی خواردەمەنی، سەرکەوتنی بەدەست نەهێناوە و بەناچاری بۆ سنە گەڕاوەتەوە. سلێمان پاشای بابان کە لەبەرەدەڵانەکانی شەقان ناوارە و سەرگەردان بووە، کاتێك هەواڵی هاتنی کەریم خان بۆ سنە دەبیستێت، بێ درەنگ پەیوەستی دەبێت. دوای گەڕانەوەی شێخ عەلی خان، سوپای کەریم خان دوای تاڵان کردن، ئاگر بەردەدەنە شاری سنە و مزگەوت و قوتابخانەکان و ڕێگەی گەڕوس دەگرنەبەر. لەگەڵ گەیشتنیان بۆ گەڕوس، خانەی محەممەد ئەمین خانی فەرمانڕەوای گەڕوس دەگرن و خورشید خانمی خوشکی ئەو وەك ئەسیر دەبەن و گەڕوس لەگەڵ خاك یەکسان دەکەن.

حەسەن عەلی خان دوای ڕۆشتنی کەریم خان بۆ شارەکە دەگەڕێتەوە و کاتێك کوردستان و کوردستانییەکان بەمشێوەیە دەبینێت، بەناچاری گوێرایەڵی و ...

ئازادخانی ئەفغان نیشان ئەدات کە لەوکاتەدا لەئازەربایەجان و قەلاکانی دیکەی ئەفشار، بانگەشەی پاشایەتی ئەکرد. دواتر بەخێرایی دەست بەکۆکردنەوەی هەلاتوان و گەرانەوەی ئەوان و ئاوەدان کردنەوەی بیناکان و نۆژەن کردنەوەی شارەکە ئەکات و ژیانێکی تازە بەکوردستان ئەبەخشێت. دوای دوو ساڵ زەحمەت و ماندووبوون، لەساڵی ١١٦٦ کۆچی، عەلی موراد خانی بەختیاری، سوپایەك کۆئەکاتەوە و دەست بەسەر کرماشاندا ئەگرێت. لەو کاتەدا کەسێك کەرەچەڵەکی زانراوە نەبووە، لەبەغداد دەرئەکەوێت و خۆی بەکوڕی شا سوڵتان حسەین ئەناسێنێت و خۆی بەشا سوڵتان حسەینی دووەم ناو ئەبات و لەژێر ئەم ناوە ئالای شۆرش بەرز کردۆتەوە و بانگەشەی پاشایەتی ئێرانی کردووە. میرزا مەهدی خانی شەقاقی، سکرتێری نادرشا، وتەکانی ئەوی پشتڕاست کردۆتەوە و لەگەڵ خۆی ئەیهێنێتە کرماشان.

عەلی موراد خان ئەم پێشهاتە بەهەل ئەزانێت و سوڵتان حسەینی دووەم ئەکاتە ئامێری دەستی خۆی و بەمەبەستی گرتنی کوردستان بەرێئەکەوێت. حەسەن عەلی خانی فەرمانڕەوای کوردستان ئاگادار ئەبێتەوە و لەگەڵ سوپا لاواز و بێ هێزەکەی ئەردەلان، بۆ بەرگریکردن ئەڕۆنە ئەرەوەی شارەکە. کەریم خانی زەند کاتێك لەم رودلوە ئاگادار ئەبێتەوە، بەهەلی ئەزانێت، بۆ تۆڵەسەندنەوەی خۆی لەعەلی موراد خان و قەرەبووی خراپەکارییەکانی لەگەڵ دانیشتووانی ئەردەلان، پەیوەستی سوپاکەی حەسەن عەلی خان ئەبێت. هەردوو سوپای کورد و زەند (زەندییەکانیش یەکێك لەتایەفە گەورەکانی کوردن)، لەدەشتی بیلواری کوردستان، ڕووبەڕووی سوپاکەی عەلی موراد خانی بەختیاری ئەبنەوە و ئاگری جەنگ بڵێسە ئەستێنێت. لەهەمان هێرشی یەکەم سوپاکەی عەلی موراد خان شکست ئەخوات و ڕێگەی هەلاتن ئەگرنەبەر. شا سوڵتان حسەینی دووەم لەو جەنگەدا ئەگیرێت و ئەکوژرێت و هەموو خێوەت و بارەگاکان وسیلاحەکانی عەلی موراد خان کەبۆ گرتنە دەستی دەسەلاتی پاشایەتی کۆی کردبوویەوە، ئەکەوێتە دەست سوپای ئەردەلانییەکان و زەندییەکان. دوای ئەم سەرکەوتنە، حەسەن عەلی خان بەشانازی بۆ سنە ئەگەڕێتەوە و کەریم خان هێرش ئەکاتە سەر کرماشان.

دواتر لەساڵی ١١٦٧، ئازاد خان لەئیسفەهان ئالای سەڵتەنەت هەڵئەکات و حەسەن عەلی خان بانگ ئەکات. حەسەن عەلی خان کە لەهۆکاری بانگکردنەکە ئاگادار نەبووە، لەگەڵ

چەند کەس لەکەسە نزیکەکانی خۆی وەک مەلا مستەفای شێخولئیسلام و عەبدوڵڵە سوڵتان و هتد بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەوێت.

سەلیم پاشای بابان کە لەئازەربایەجان، هەموو خزمەتێکی پێشکەش بەئازاد خان کردووە و پەیوەندییەکی دۆستانەی لەگەڵ ئەو دامەزراندووە، لەگەڵ هەزار سوار لەئیسفەهان ئامادەی خزمەت کردن بووە و لەگەڵ ئەوەیشدا بڕی چوار هەزار تمەنی بەناوی کوردستانەوە پێشکەش کردووە. کاتێک حەسەن عەلی خان دەگاتە ئیسفەهان، ئازاد خان دەیگرێت و تەسلیم بەسەلیم پاشای دەکات و مەلا مستەفای شێخولئیسلام و عەبدوڵڵە سوڵتان دەخنکێنێت و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بۆ سەلیم پاشای بابان دەنووسێت و ڕەوانەی کوردستانی دەکات.

حکومەتی سەلیم پاشای بەبە

سەلیم پاشای بابان، بەپێی فەرمانی ئازاد خان لەرەجەبی ١١٦٧ بەمەبەستی فەرمانڕەوایەتی کردنی کوردستان بەڕێدەکەوێت و حەسەن عەلی خان بۆ قەڵاچوالان دەنێرێت و خۆی دەڕواتە ناو شارەکە و فەرمانڕەوایەتی دەستپێدەکات. دوای حەوت مانگ فەرمانێک بۆ قەڵاچوالان دەنێرێت و لەگوندی ئەلەک، حەسەن عەلی خان دەکوژن. سەرئەنجام دوای چەند مانگ، دانیشتووان دژی سەلیم پاشا ڕادەپەڕن و لەشارەکە دەریدەکەن. ئەم جارە سەلیم پاشا، پەنا بۆ نەواب والا محەممەد حەسەنی خانی قاجار دەبات کە لەناوچەکانی دەوروبەر ئالای سەربەخۆیی هەڵکردبوو تا بەهۆیەوە جارێکی دیکە فەرمانڕەوایی کوردستان بگرێتەدەست. خوسرەوخان کوڕی ئەحمەد خانی ئەردەڵان کەسانێکی سال، خزمەتی بەمحەممەد خانی قاجار کردبوو و تەمەنی خۆی لەگەڵ ئەودا بەسەر بردبوو، لەناجوامێریی و خیانەتەکانی سەلیم پاشا ئاگاداری دەکاتەوە. نەواب والا لەوەڵامی خوسرەوخان دەڵێت: تۆ مەگەر تا ئێستا محەممەد حەسەنت نەناسیوە، چۆن دەتوانم خزمەتەکانی تۆ لەبیر بکەم و ویلایەتەکەت بەدوژمنەکەی تۆ بفرۆشم، دڵنیابە فەرمانڕەوایەتی کوردستان عابایێکە و بۆ باڵای تۆ دووراوە و تۆ دەبیتە فەرمانڕەوای کوردستان. دوای چەند ڕۆژ، محەممەد حەسەن خان، سەلیم پاشا لەفەرمانڕەوایەتی کوردستانی ئەردەڵان پەشیمان دەکاتەوە و خەڵات و فەرمانی پاشایەتی بۆ خوسرەو خان دەنێرێت و بۆ سەرزەمینی بەجێماو لەباوکی ڕەوانەی دەکات.

حکومەتی خوسرەوخانی ئەردەلان

دوای ئەوەی خوسرەوخانی گەورە کوڕی ئەحمەد خانی موهاجیر، ئەوەی سوبحان وێردی خانی ئەردەلان، فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی کوردستان لەنەواب والا محەممەد حەسەن خانی قاجار وەردەگرێت، لەموحەرەمی ۱۱٦۸ دێتە ناو کوردستان. عەباس خانی شاهسەوەن لەگەڵ دووسەد سوار لەلایەن محەممەد حەسەن خانەوە، بۆ هاوکاری کردن هاوڕێیەتیان کردووە. خوسرەوخان کەسێکی زانا و بەتوانا بووە و لەبوێری و ئازایەتیشدا بەناوبانگە.

مەستورەی کوردستانی لەوەسفی ئەودا دەڵێت:

(چنین خسروی در جهان کس ندید

به دوران اش با میش و گرگ آرمید

به دورش زبس تازه شد عدل و داد

کس از داد کسری نشان نداد.)

لەخان ئەحمەد خان دوو کوڕ بەجێماوە: یەکیان خوسرەوخان و ئەوی دیکەیان ڕەزا قولی خان. دوای ئەوەی خوسرەوخان لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت، بەدوورئەندێشی و زۆری شمشێر، کوردستان لەبەدبەختی و گێژاوی هەژاری دەرباز دەکات، دانیشتووانی کوردستان بەگشتی جگە لەمحەممەد ڕەشید بەگ، ئەوەی ئیبراهیم بەگی وەکیل کەپێشتر ئاماژەمان پێدا، لەفەرمانڕەوایەتی ئەو شادومان و خۆشحاڵ بوون. ئاوارەکان و هەڵاتووان لەڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتی ئەو بۆ وڵات گەڕاونەتەوە. لەبەر ئەوەی شاری سنە لەئەنجامی هێرش و پەلاماری دراوسێ و بیانییەکان، وێران و کاول ببوو، ناچار قەڵای حەسەن ئاوای نۆژەن کردۆتەوە و ماوەیەك لەو قەڵایە وەك ناوەندی فەرمانڕەوایەتی خۆی کەڵکی وەرگرتووە. خوسرەوبەگ و مێهر عەلی سوڵتان کە لەگەڵ محەممەد ڕەشید بەگ ئەوەی ئیبراهیم بەگی وەکیل ئامۆزا بوون، لەفەرمانڕەوایەتی خوسرەوخان ڕازی نەبوون و لەناخەوە کۆسپ و تەگەرەیان لەڕێگەی کارەکانی ئەودا دروست کردووە و دانیشتووانی قەڵای حەسەن ئاوا ناچار بەسەرپێچی کردن لەفەرمانەکان دەکەن و بەهەر هۆکارێك هەوڵ دەدەن فەرمان و دەستوورەکانی خوسرەوخان ئەنجام نەدرێت. خوسرەوخان فەرمانی گرتنی ئەو دوو کەسە دەردەکات. مێهر عەلی سوڵتان قۆڵبەست دەکرێت بەڵام خوسرەوبەگ تەسلیم

نابێت و بەخەنجەر دوو سێ کەس لەکەسەکانی خوسرەوخان بریندار دەکات. سەرئەنجام ژمارەی راسپێردراوان زیاد دەکات و سەری بەشمشێر جیا دەکەنەوە و دوای کوژرانی ئەو، فەرمانی کوشتنی مێهر عەلی سوڵتانیش دەردەچێت و خوسرەوخان دەست بەسەر سامانی هەردووکیاندا دەگرێت. دووای ئەم ڕووداوە، خوسرەوخان بەسەر دانیشتووانی قەڵای حەسەن ئاوا زاڵ دەبێت و بۆ سنەدژ کۆچیان پێدەکات و سەرقاڵی نۆژەن کردنەوەی تەلار و بیناکانی شار دەبێت. لەساڵی ١١٦٨، ئازاد خانی ئەفغان، لەترسی کەریم خانی وەکیل و هێرشەکانی محەممەد حەسەن خانی قاجار، ئیسفەهان چۆڵ دەکات و لەڕێگەی هەمەدانەوە ڕوودەکاتە ئازەربایەجان. لەڕێگە بەهۆی پیلانی سلێمان پاشای بابان، لەگەڵ دوو هەزار سوار بەمەبەستی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان بەڕێدەکەوێت. خوسرەوخان لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، بەخێرایی بۆ قەڵای حەسەن ئاوا دەگەڕێتەوە و لەوێ سەنگەر دەگرێت و کەسەکانی بۆ کۆکردنەوەی هێز و خواردەمەنی بۆ ناوچەکانی دەوروبەر دەنێرێت. ئازاد خان لەگەڵ سوپاکەی دەکات و گەمارۆ دەخاتە سەر قەڵاکە. محەممەد ڕەشید بەگ و محەممەد سالح بەگ بۆ تۆڵەسەندنەوەی خوێنی خوسرەو بەگ و مێهر عەلی سوڵتان، پەیوەستی سوپاکەی ئازاد خان دەبن. گەمارۆکە بۆ ماوەی دوانزە ڕۆژ بەردەوام دەبێت و هیچ کام لەسوپاکان سەرکەوتن بەدەست ناهێنن. یەکێك لەسوارە ئەفغانییەکان، هەموو ڕۆژێك دێتە گۆڕەپانی جەنگ و داوای شەڕی دەستەویەخە دەکات، دوو سێ کەس ڕووبەڕووی دەبنەوە بەڵام دەکوژرێن. چیتر کەس ناوێرێت بۆ جەنگی ئەو ڕوو بکاتە گۆڕەپانی جەنگ بەڵام ئەو پێداگری لەسەر کارەکەی دەکات و هەموو ڕۆژێك دێتە گۆڕەپانی جەنگ. تا ئەوەی ڕۆژێك حاجی محەممەدی پێشەنگ، باوەگەورەی ڕۆستەم بەگی ئەمیر ئاخوڕ، خوێنی دێتە کوڵ و لەقەڵاکە دێتەدەر و ڕووبەڕووی دەبێتەوە و دەنگ و هاواری کەسانی ناو قەڵاکە بەرز دەبێتەوە. لەیەکەم هێرش پاڵەوانی ئەفغانی دەکوژێت و سەری دەبڕێت و دەیهێنێتە بەردەم فەرمانڕەوا و پێگە و نازناوی میراخوڕی پێدەبەخشرێت. هاوکات لەگەڵ ئەم ڕووداوە، سوپای ئەردەڵان لەناوچەکانی دیکەوە دەگەن، شێخ عەلی خانی زەندیش کە لەهەمەدان بووە، لەم ڕووداوە ئاگادار دەبێتەوە و بەخێرایی لەگەڵ سوپاکەی بەرەو کوردستان بەڕێدەکەوێت. ئازادخان بەبینینی هاتنی سوپاییەکان لەهەموو ناوچەکانەوە و بیستنی هەواڵی بەڕێکەوتنی شێخ عەلی خانی زەند، پەرێشان دەبێت و بەناچار دەست لەگەمارۆی

سەر قەڵاکە هەڵدەگرێت و ڕێگەی ئازەربایەجان دەگرێتەبەر. خوسرەوخانیش بەبیستنی کۆبوونەوەی ئەردەڵانییەکان و هاتنی شێخ عەلی خان دڵگەرم دەبێت و لەقەڵاکە دێتەدەر و شوێن ئازاد خان دەکەوێت. شێخ عەلی خان لەناوچەی ئیسفەندئاواوە دەگات و هەردوو سوپا تا سنووری گەڕوس شوێن ئازادخان دەکەون. سوپای ئازاد خان هەموو شت و بارە قورسەکانی خۆیان بەجێدێڵن و بەخێرایی ناوچەکە بەجێدێڵن و کەلوپەلەکانیان بۆ ئەردەڵان و زەندییەکان دەمێنێتەوە. ئازادخان دەرباز دەبێت. خوسرەوخان لەگەڕوسەوە بەرەو سنە دەگەڕێتەوە بەڵام شێخ عەلی خان، مەبەستی گرتنی مەڕومالاتی سلێمان پاشا دەکات و دوای ئەوەی زەوتیان دەکات، لەڕێگەی مەراغەوە بەرەو هەمەدان دەگەڕێتەوە.

خوسرەوخان ئەم ڕووداوە بۆ ئەواب والا محەممەد حەسەن خانی قاجار دەنووسێت. محەممەد حەسەن خان نزیکەی سێ هەزار تمەن و ئەسپ و خەڵات بۆ خوسرەوخان دەنێرێت. شێخ عەلی خان، دوای گەڕانەوە بۆ هەمەدان دەست بەنۆژەن کردنەوە و ئاوەدان کردنەوە دەکات و لەپاداشتی ئەو هاوکارییە، بەردەوام دانەوێڵە و شت ڕەوانەی کوردستان دەکات. خوسرەوخان کەبۆ دڵنەوایی کردنی خەڵك و دڵگەرم کردنی ئەوان و مسکێنەکان، بەناوچەکاندا سەفەر دەکات، ئەزم و ئارامی سنەدژ و قەڵای حەسەن ئاوا بەخواڵێخۆشبوو میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر و یوسف بەگ دەسپێرێت. میرزا عەبدوڵڵە و یوسف بەگ لەکار و کردەوەکانی شێخ عەلی بێزار دەبن و شەوانە لەگەڵ ماڵ و منداڵی خۆیان بەرەو شارەزوور دەڕۆن و بنەماڵە و خێزانی خوسرەوخان و ڕەزا قولی خان لەقەڵای حەسەن ئاوا بەجێدێڵن. خوسرەوخان بەبیستنی ئەم هەواڵە دەگەڕێتەوە و بنەماڵە و کەسەکانی خۆی بۆ شار دەبات و فەرمانی وێران کردنی قەڵای حەسەن ئاوا دەردەکات بۆ ئەوەی ڕۆژێك لەڕۆژان نەبێتە پەناگەی دوژمنان. دوای ئەوەی محەممەد حەسەن خان، لەجەنگ دژی شێخ عەلی خان کە نوێنەری کەریم خان بوو، لە ١١ جومادی الاوەلی ١١٧٢ کۆچی بەدەستی سەبزعەلی ناوێکی کوردی ئێستەرئابادی و محەممەد عەلی ئاغای دەلۆ، برای حسەین خانی دەلۆ، دەکوژرێت و کەریم خان دەبێتە فەرمانڕەوای سەرانسەری ئێران. خوسرەوخان لەترسی کەریم خان، سوپاکەی خۆی کۆدەکاتەوە و سەرقاڵی ئامادە کردنی سوپا و بەهێز کردنی قەڵاکانی دەبێت. لەبەر ئەوەی هەواڵی ترسانی خوسرەوخان بەکەریم خان دەگات، خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەیەکێك لەکەسەکانی خۆی بۆ خوسرەوخان دەنێرێت و هیوا و

دڵگەرمی پێدەبەخشێت. لەساڵی ١١٧٣ کەکاروانی کەریم خانی وەکیل الرعایا لەتارانەوە بەرەو چەمەنی سوڵتانیە بەڕێدەکەوێت، خوسرەوخان، ئەحمەدخانی کوڕی لەگەڵ چەندین دیاری گرانبایی بۆ پێشوازی کردنی ڕەوانە دەکات.

لەساڵی ١١٧٦، سلێمان پاشای بابان بەمەبەستی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان، هێرش دەکاتە سەر مەریوان. خوسرەوخان لەگەڵ سوپایەکی کەم بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ڕوو دەکاتە ئەو ناوچە و جەنگ لەدەشتی مەریوان دەست پێدەکات. سلێمان پاشا شکست دەخوات و ڕێگەی هەڵاتن دەگرێتەبەر و بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوە پەنا بۆ دەرباری کەریم خان دەبات. سلێمان پاشا بەدانی سێ هەزار تەمەن پێشکەشی و تۆمەت هەڵبەستن بۆ خوسرەوخان، سەرئەنجام فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستانی ئەردەڵان وەردەگرێت و خوسرەوخان بانگێشی شیراز دەکرێت.

حکومەتی سلێمان پاشای بەبە

دوای هاتنی سلێمان پاشای بەبە بۆ کوردستان لەساڵی ١١٧٧ کۆچی، بۆ ماوەی شەش مانگ فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەکات. دواتر لەگەڵ سوپای ئەردەڵان و بابان هێرش دەکاتە سەر شارەزوور و ئەحمەد پاشای بابان لەو ناوچەیە دوور دەکاتەوە کە لەلایەن عەلی پاشای، وەزیری بەغداد وەك فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە دیاریکرابوو. وەزیری بەغداد ئەم هەواڵە دەبیستێت و بیست هەزار لەسوارەکانی عەشیرە عەرەبەکان بۆ سەرکوت کردنی سلێمان پاشای بەبە ڕەوانە دەکات.

ئەمین پاشای موسڵ و عەبدوڵڵە پاشای زەهاو و سوپاکەیان لەخزمەتی وەزیردا بوون و کاتێك دەگەنە کفری، سلێمان پاشا ئاگادار دەبێتەوە و لەگەڵ دوو هەزار سواری ئەردەڵان و بابان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەیان ئەسپ غار دەدات. دوای بڵێسە سەندنی ئاگری جەنگ، سوارەکانی ئەردەڵان و بابان توانای خۆراگرییان نامێنێت و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر و عەلی پاشا دووبارە ئەحمەد پاشای برای سلێمان پاشا وەك فەرمانڕەوای شارەزوور دەستنیشان و خۆی دەگەڕێتەوە. دوای ماوەیەکی کەم دووبارە سلێمان پاشا لەگەڵ سوپای ئەردەڵان هێرش دەکات سەر شارەزوور و ئەحمەد پاشا بەهەڵاتن ناچار دەکات و خۆی فەرمانڕەوایەتی ئەو ناوچەیە دەگرێتە دەست. ئەو بنەماڵانەی بەهۆی ڕووداوەکانی ڕۆژگار بۆ شارەزوور کۆچیان کردبوو و دەستەیەکیان بەفەرمانی سەلیم پاشا ڕوویان لەو ناوچانە

کردبوو، بۆ کوردستانی ئەردەڵان دەگەڕێنێتەوە و عەلی خانی کوڕی لەگەڵ خێزانەکەی بۆ فارس دەنێرێت تا لەخزمەتی پاشا دابێت. سلێمان پاشا هەندێ کات لەشارەزوور و هەندێ کات لەسنە ژیانی بەسەر بردووە. لەساڵی ١١٧٨ کەسێك بەناوی ئیبراهیم لەتۆڵەی ئەوەی گوایە سلێمان پاشا پەیوەندی لەگەڵ خێزانەکەیدا بووە، نیوە شەو هێرش دەکاتە سەر جێگەخەوی سلێمان پاشا و بەزەربی شمشێر گیانی دەگرێت.

دوای مردنی ئەو بەفەرمانی کەریم خانی وەکیل، محەممەد پاشای برای لەشارەزوور و عەلی خانی کوڕی لەکوردستانی ئەردەڵان، وەك فەرمانڕەوا دیاریدەکرێن. دوای نزیکەی دوو ساڵ لەم ڕووداوە، محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل و میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر و میرزا محەممەد سادقی مستەوفی سکالاَ بۆ دەرباری کەریم خان بەرز دەکەنەوە و بەمشێوەیە عەلی خان لەسەر کار لادەبرێت و لەساڵی١١٧٩، دووبارە خوسرەوخانی ئەردەڵان، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت

حکومەتی خوسرەوخانی ئەردەڵان، جاری دووەم

دوای ئەوەی عەلی خانی بابان لەسەر کار لادەبرێت، لەساڵی ١١٧٩ کۆچی، خوسرەوخانی ئەردەڵان دووبارە بەپێی فەرمانی کەریم خانی زەند، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت و لەساڵی ١١٨٠ دەڕواتە ناو شاری سنەدژ و دەست بەئاوەدان کردنەوە و نۆژەن کردنەوەی وڵات و ناوەندی دەسەڵاتەکەی دەکات. لەشوێنی سوپای ئێستا کەپێشتر لەدەرەوەی دلر الایە بووە، تالارێکی ڕازاوە و مەزن بەرەو ڕۆژهەڵات و لەبەردەم تالارەکە حەوزێکی گەورە و چەندین پەیکەری بەردین کە لەدەمی هەموو پەیکەرەکانەوە ناو دەهاتەدەر، دروست دەکات. ئەم تالارە بەتالاری خوسرەوییە بەناوبانگ بووە و تا ساڵی ١٢٣٨ یانی زەمانی حکومەتی عەلی محەممەد خانی شەریف ئەلدەولە ماوەتەوە. لەبەر ئەوەی خراپ و وێران بووە، شەریف ئەدەولە لەگەڵ نۆژەن کردنەوەی بینا و بەشەکانی دیکەی ناوەندی دەسەڵاتەکەی، شێوەکەی بۆ شێوەی ئەمڕۆیی گۆڕیوە و لەئێستادا ژێرەکەی ئەنبارە و قاتی سەرەوەی چەندین ژووری هەیە بەرەو ڕۆژهەڵات، باکور و ڕۆژئاوا. گەرماو و مزگەوتی دارالایە و باخی بەناوبانگ بەناوی باخی چوارباغ کەلەژێر چاودێری ئەندازیاری تایبەت دروستکراوە، لەیادگارییەکانی ڕۆژگاری ئەوە و لەساڵی ١١٨٤، پردی قشلاَقی بەتەواوی چاککردۆتەوە و ئەم دێرە نیشانەدەری ساڵی تەواو بوونیەتی : (ج نیکوتر

شد از کهنه پلی نو)

لەساڵی ١١٩١، وەزیری بەغداد بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی وێرانی بەسرە، کەپێشتر سوپاکەی کەریم خان وێران و کاولی کردبوو، بەپێی فەرمانی دەوڵەتی عوسمانی، لەگەڵ سوپایەکی گەورە لەڕێگەی زەهاو و عەبدوڵڵە پاشای فەرمانڕەوای موسڵ و کەرکوک، لەگەڵ سوپاکەی خۆی لەڕێگەی قەڵاچوالانەوە کە لەپێنج فەرسەنگی قزڵجەیە، هێرش دەکەنە سەر سنوری ئێران. محەممەد پاشای فەرمانڕەوای بابانییەکان کە بەنوێنەرایەتی کەریم خانی زەند فەرمانڕەوایەتی شارەزووری کردووە، پەیوەستی سوپاکەی وەزیری بەغداد دەبێت و بەڵێنی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان دەدات. وەزیر لەسوپا دوانزە هەزار کەسییەکەی ژێر فەرمانی، هەشت هەزار سواریان پەیوەستی سوپاکەی محەممەد پاشا دەکات و ئەو، بەرەو مەریوان بەڕێدەکەوێت. کاتێك ئەم هەواڵە بەخوسرەوخان دەگات، بەخێرایی کەریم خان ئاگادار دەکاتەوە و خۆی لەگەڵ دوو هەزار سواری ئەردەڵان بۆ بەرگری کردن بەرەو مەریوان بەڕێدەکەوێت. لەنیوەی ڕێگەدا نزیکەی حەوتسەد سوار لەمەراغە و گەڕوس پەیوەستی سوپاکەی خوسرەخان دەبێت. لەکەنار دەریاچەی زرێباری مەریوان، دوو سوپا ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە. سەرەتا سوپای مەراغە و گەڕووس شکست دەخۆن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. دواتر سوپای ئەردەڵان، دوای ئەوەی سی کەسیان لێ دەکوژرێت و سەد و حەفتا کەسیان لێ ئەسیر دەکرێت، شکست دەخوات و بەرەو سنەدژ پاشەکشێ دەکەن. لەناو کوژراوەکانی ئەردەڵان، میرزا عەلی و میرزا مەهدی کوڕەکانی میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر، نەسروڵڵە بەگ کوڕی یوسف بەگ، محەممەد ڕەزا بەگی ئەردەڵان و عەبدوڵڵە بەگی سکرتێر و کەسانی دیکە دەبینران. لەناو ئەسیرەکانیش کەسانی وەك میرزا ئەحمەد کوڕە گەورەی میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر لەگەڵ دەستەیەك لەپیاوماقووڵانی سنە.

محەممەد پاشا لەترسی کەریم خان توانای پێشڕەوی نەبووە و لەترسی وەزیریش توانای پاشەکشێی کردنی لەخۆیدا نەبینیوە و لەمەریوان خێوەت هەڵدەدات. لەولاوە خوسرەوخان چۆنیەتی ڕووداوەکە بۆ دەرباری کەریم خان دەنێرێت. کەریم خان تووڕە دەبێت و سادق خانی برای لەگەڵ سوپایەك بەرەو بەسرە و نەزەر عەلی خانی زەند لەگەڵ سوپایەك لەڕێگەی مەندەلیجەوە بەرەو بەغداد و کەلب عەلی خان و عەلی موراد خانی زەند لەگەڵ سوپایەك لەڕێگەی کوردستانەوە بەمەبەستی گرتنی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی ڕەوانە

دەکات. سادق خان لەماوەیەکی کەمدا دەست بەسەر بەسرەدا دەگرێت و نەزەر عەلی خانیش بەغداد تا سێ فەرسەخی دارئەلسەلام دەگرێت و تالأنی دەکات. کەلب عەلی خان و موراد خانیش دەڕۆنە ناو شاری سنە. هەرچەند محەممەد پاشا لەکارەکەی خۆی پەشیمان و تالأی ئاشتی بەرز کردبوویەوە، بەلأم گرنگییان پێ نەداوە و سوپای زەندییە لەگەڵ خوسرەوخان و سوپای ئەردەلأن لەرەجەبی ١١٩١ بەرەو مەریوان بەڕێکەوتووە و محەممەد پاشا بێ جەنگ و بەرگری کردن، ڕێگەی هەلأتن دەگرێتەبەر. سوپای زەند و ئەردەلأن بێ ئەوەی ڕووبەڕووی بەرگری و خۆڕاگری ببنەوە، تا قزلەجە پێشڕەوی دەکەن کە لەپێنج فەرسەخی قەلأچوالانە. لوتف عەلی خانی کوڕی سوبحان وێردی خانی ئەردەلأن، مامی خوسرەوخان لەگەڵ دەستەیەك لەسوارەکانی ئەردەلأن، شوێنپێی محەممەد پاشای بابان و سوپا هەلأتووەکەی هەلدەگرن و تا ناوچەکانی قەرەداغ دەڕۆن و ئەو ناوچانە تالأن و وێران و بیناکان لەگەڵ خاك یەکسان دەکەن. لەم کاتەدا گورگ علی بەگ پێشمەنگی پاشا، بەفەرمانی کەریم خانەوە دەکات: نوێنەرەکانی دەوڵەتی عوسمانی هاتوونەتە دەرباری پاشای ئێران تا کێشەکە بەئاشتی لەنێوان ئەو دوو وڵاتە چارەسەر بکرێت، دوای گەیشتنی ئەم فەرمانە دەست لەگرتنی ناوچەکان هەلگرن و لەسەر سنووری ئێران بمێننەوە و هیچ چالاکییەك ئەنجام مەدەن تا فەرمانی دووبارەمان بەدەستی ئێوە دەگات.

دوای خوێندنەوەی فەرمانەکە، بەخێرایی علی موراد خان بۆ کرماشان و خوسرەوخان و کەلب علی خان بۆ گوندی زاغەی کوردستان پاشەکشێ دەکەن و دوو مانگێك چاوەڕوان دەبن. دووبارە پەیك دێت کەکێشەی نێوان دوو دەوڵەتەکە بەئاشتی چارەسەر نەکرا. بەخێرایی هێرش بکەنە سەر سنوورەکانی دەوڵەتی عوسمانی و تا ئەو جێگەی دەتوانن ناوچەکان تالأن و وێران بکەن. بەپێی فەرمان، دووبارە کەلب علی خان و علی موراد خان و خوسرەوخان، ڕوودەکەنە ناوچەکانی شارەزوور. خوسرەوخان دەبێتە پێشمەنگی سوپاکە. زولفەقار خان هاوکات لەگەڵ بەڕێکەوتنی ئەوان لەگەڵ سوپاکەی خۆی دەگات و هەمووان ڕێگەی قەلأچوالان دەگرنەبەر. محەممەد پاشا کە لەقەلأچوالان بووە، دووبارە ڕێگەی هەلأتن دەگرێتەبەر. لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، حەسەن پاشای وەزیر، وەزیری بەغداد کەهیا و سوپایەکی گەورە، بۆ هاوکاری محەممەد پاشا و پاراستنی سنوور بەرەو شارەزوور بەڕێدەکەون. لەنێوان ڕێگە بەمحەممەد پاشا دەگەن و دەیگەڕێننەوە. کاتی ڕووبەڕوو

بوونەوەی دوو سوپا کەریز بەستن و سەنگەر هەڵکەندن و کارە سەرەتاییەکان ئەنجام دەدرێت، ئەحمەد پاشای برای محەممەد پاشا پشت دەکاتە سوپای عوسمانی و پەیوەستی سوپای ئێران دەبێت. هەردوو سوپا شەوان لەناو سەنگەر و شوێنەکانی خۆیان ئارام دەگرن بۆ ئەوەی بەیانی و لەگەڵ هەڵاتنی خۆر جەنگ دەستپێبکەن. سوپای ئێران لەگەڵ هەڵاتنی خۆر روودەکەنە گۆڕەپانی جەنگ، هێرش دەکەنە سەر هەر شوێنێك دەبینن، هیچ کەسی لێ نییە و کەس لەسوپای عوسمانییەکان نەماوەتەوە. ئاشکرا دەبێت لەبەر ئەوەی توانای بەرگری کردنیان لەخۆیاندا نەبینیوە، شەوانە هەڵاتوون. سوپای زەند و قەزەڵباش و ئەردەڵان، بەئاسوودەی دەست بەپێشڕەوی و تاڵان کردن و وێران کردن و سووتاندنی گوند و ئاوەدانییەکان و ئەسیر کردنی ژنان و کچان دەکەن و دەست بۆ چەندین کردەوەی نامرۆڤانە و وەحشیانە درێژ دەکەن، خوسرەوخان کاتێك دەبینێت ئەمە چیدی جەنگ نییە و دەستدرێژی کردنە سەر ناموسی کوردانە، دەسیرەکان لەسوپای زەند و قەزەڵباش وەردەگرێتەوە و تەسلیم بەکەس و کارەکانیانی دەکاتەوە و دەستەیەك لەبنەماڵەکانیش رەوانەی شاری سنەدژ دەکات. خوسرەوخان، ئەحمەد پاشا وەك فەرمانڕەوای شارەزوور دەستنیشان و ڕەزا قولی خانی برای لەگەڵ دەستەیەك لەسوپاکەی بۆ بەهێزکردنی ئەحمەد پاشا لەو ناوچەیە بەجێدێڵێت. دوای ئەم ڕووداوانە، محەممەد پاشا ڕوودەکاتە دەرباری کەریم خانی زەند و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆی نیشان دەدات و بەدانی پێشکەشی و خەڵاتی زۆر، فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بابان و شارەزوور بۆ خۆی وەردەگرێت و ئەحمەد پاشا لەسەر کار لادەبرێت. وەزیری بەغداد لەم ڕووداوە نیگەران و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بۆ ئەحمەد پاشای بابان دەنێرێت. محەممەد پاشا، دەرباری کەریم خان لەم ڕووداوە ئاگادار دەکاتەوە و داوای هاوکاری دەکات. بەخێرایی عەلی موراد خان لەگەڵ سوپایەکی گەورە بۆ هاوکاری کردنی محەممەد پاشا ڕادەسپێردرێت و لەگەڵ بڵاوبوونەوەی هەواڵی هاتنی سوپای عەلی موراد خان، ئەحمەد پاشا ڕێگەی بەغداد دەگرێتەبەر و عەلی موراد خانیش بەرەو شیراز دەگەڕێتەوە. ئەم جارە ئەحمەد پاشا لەگەڵ سوپایەکی بەهێز و گەورە، هێرش دەکاتە سەر شارەزوور. دووبارە عەلی موراد خان بۆ هاوکاری کردنی محەممەد پاشا بەرێدەکەوێت و دوای ڕووبەڕوو بوونەوەی دوو سوپا و بڵێسە سەندنی ئاگری جەنگ، عەلی موراد خان قۆڵبەست و سوپای زەند و بابان شکست دەخۆن. ئەحمەد پاشا، عەلی موراد

خان ڕەوانەی بەغداد دەکات. وەزیری بەغداد تا ئەو جێگەی دەتوانێت ڕێزی دەگرێت و مۆڵەتی گەڕانەوەی پێدەدات. دوای گەڕانەوەی بۆ شیراز، کەریم خانی زەند، لەم پێشهاتە خەمبار و نیگەران دەبێت و محەممەد شەفیع خانی زەند لەگەڵ دوانزە هەزار کەس بۆ هاوکاری محەممەد پاشای بابان دەنێرێت. شەفیع خان لەناوەڕاستی زستان و لەگەرمەی بەفر بارین و سەرما دەگاتە کوردستان و دوای دوو مانگ وەستان، لەگەڵ خوسرەوخان، ڕێگەی شارەزوور دەگرنەبەر. ئەحمەد پاشا دووبارە بێ جەنگ، ناوچەکە بەجێدێڵێت و محەممەد پاشا، جڵەوی کاروبارەکان دەگرێتەدەست. خوسرەوخان و محەممەد شەفیع خان بۆ ماوەی حەوت مانگ لەو ناوچەیە دەمیننەوە و دوای دڵنیابوون لەجێگیر بوونی پاشایەتی محەممەد پاشا، بەرەو ناوچەکانی خۆیان دەگەڕێنەوە.

لەسێشەممەی ١٣ سەفەری ساڵی ١١٩٣، کەریم خانی زەند دەمرێت و (ئەی هاوار کەریم خان مرد)، ساڵی مردنی ئەوە. سەرۆك عەشیرەکان و سەرانی تایەفەکان، سەر بەرز دەکەنەوە و پشێوی و نائارامی باڵ بەسەر ئێراندا دەکێشێت. لەلایەك عەلی موراد خانی زەند، خۆی بەجێگری کەریم خان دەزانێت. لەلایەکی دیکە زولفەقار خانی ئەفشار قووت دەبێتەوە و خۆی بەمیرات هەڵگری پاشایەتی نادری ئەفشار لەقەڵەم دەدات. جیاواز لەوە عەلی موراد خان لەئیسفەهانەوە هێرش دەکاتە سەر ئەفشار. ئەحمەد خانی کوڕی خوسرەوخان کە بۆ ماوەی چواردەساڵ لەئیسفەهان دەستبەسەر بووە، لەم سەفەرەدا هاوڕێیەتی دەکات. لەڕێگەی، سوپای عێراق و محەممەد خانی لوڕ و ئەحمەد ئاغای باش ئاغا و کەسانی دیکە پەیوەستی دەبن. لەمانگی ڕەمەزان، لەسنوری عەلی شەکەر (ئیسفەند ئاوا) جەنگ لەنێوان دوو سوپا ڕوودەدات و دوای کوشت کوشتاری فراوان، سوپای ئەفشار ڕێگەی هەڵاتن دەگرێتەبەر. زولفەقار خان و دوو سێ کەسی نزیکی خۆیان بەتارم و خەڵخان دەگەیێنن. فەرمانڕەوای ئەو ناوچە قۆڵبەست و ڕەوانەی بارەگای عەلی موراد خانیان دەکات. لەگەڵ گەیشتنیان سەریان لەلاشە جیا دەکەنەوە. دوای ئەم سەرکەوتنە، بەو پەڕی ڕێزەوە، ئەحمەد خانی کوڕی خوسرەوخان ئازاد دەکات و خۆی ڕێگەی تاران دەگرێتەبەر و داوای بینینی خوسرەوخان دەکات. خوسرەوخان لەناوەڕاستی ڕەمەزانی ١١٩٣ لەگەڵ دەستەیەك لەزاناکان و گەورەپیاوانی سنە و خان و سەرکردەکانی ئەردەڵان و هەزار و پێنسەد سوار بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. عەلی موراد خان لەگەڵ سەرکردە بەناوبانگەکانی خۆی، تا دوو فەرسەخی

شاری تاران بەرەو پیری دێن و خوسرەوخان دەبەنە ناو شارەکە. خوسرەوخان لەدووەم دانیشتن داوای بەخشین و ئازاد کردنی الله قولی خان، فەرمانڕەوای کرماشان دەکات. عەلی موراد خان بەخێرایی ئەو لەزیندان دەهێنێتەدەر و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی دووبارەی کرماشانی بۆ دەنووسێت.

دواتر لەتارانەوە ڕوودەکاتە قەزوێن و دواتر بۆ ئیسفەهان دەگەڕێتەوە و خوسرەخان و خانەکانی کوردستان لەم سەفەرەدا هاوڕێیەتی دەکەن. لەئیسفەهان، محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل، بەنوێنەرایەتی دانیشتووان،، سکالاَ و گازندە لەخوسرەوخان دەکات. عەلی موراد خان کە لەناخەوە لەدەسەلأتەکانی خوسرەوخان ترساوە، ئەم دەرفەتە بەهەل دەزانێت و خوسرەوخان لەسەر کار لادەبات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بۆ کەمزاد خانی کوڕی سوبحان وێردی خان دەنووسێت و لەگەڵ محەممەد ڕەشید بەگ وئەردەلأنییەکان، ڕەوانەی کوردستانیان دەکات. هاوکات لەگەڵ ئەم پێشهاتە، هەواڵ دەگات کەکوڕەکانی سادق خانی زەند، دەستەیەکیان لەدەوری خۆیان کۆکردۆتەوە و مەبەستی شۆڕشیان لەسەردایە. عەلی موراد خان سوپایەک بەسەرکردایەکی سەرکردە زەندییەکان بۆ سەرکوت کردنی ئەوان دەنێرێت. هەروەها محەممەد ڕەشید بەگی وەکیلیش لەگەڵ سێسەد سواری ئەردەلأن هاوڕێیەتی ئەوان دەکەن. لەیەکەم ڕووبەڕووبوونەوەدا، سەرکردەکانی سادق خان، شکست بەسەردارەکان و سوارەکانی زەند و ئەردەلأن دەهێنن و سوپاکەی عەلی موراد خان بەتەواوی لەناو دەچێت. محەممەد ڕەشید بەگ و هاوڕێکانی چیتر بۆ ئیسفەهان ناگەڕێنەوە و لەوێوە ڕێگەی کوردستان دەگرنەبەر تا فەرمانڕەوایەتی کەمزاد خان بەهێز بکەن. خوسرەوخان کاتێک لەشکست و لەناوچوونی سوپاکەی عەلی موراد خان ئاگادار دەبێتەوە، لەگەڵ ڕەزا قولی خانی برای و لوتف عەلی خانی مامی، ڕێگەی کوردستان دەگرنەبەر. کاتێک دەگەنە ناوچەی ئیسفەندئاوا، محەممەد ڕەشید بەگ ئاگادار دەبێتەوە. بەناچاری محەممەد ڕەشید بەگ و کەمزاد خان و میرزا یوسق و میرزا ئەحمەد، کوڕەکانی میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر و دەست و پێوەندەکانیان، بەخێرایی بەرەو پایگولأن بەڕێدەکەون. لەگەڵ هەلأتنی ئەوان، خوسرەخان دێتە ناو شارەکە و پێش ئەوەی هیلاکی ڕێگە لەجەستەی دەربکات، لەگەڵ کۆمەڵێک سوار، شوێنپێیان هەڵدەگرێت. لەگەڕدنەی عاشقان دەگاتە کاروانی بارەکانی ئەوان و هەموو ئەو کەل و پەلە دەوڵەتییانەی لەگەڵ خۆیان بردبوویان، وەری دەگرێتەوە و

ئەو دەستەیە بێ ئەوەی بتوانن هیچ لەگەڵ خۆیان ببەن، ڕێگەی شارەزوور دەگرنەبەر و پەنا بۆ محەممەد پاشای بەبە دەبەن. خوسرەوخان لەگەڵ تالأنییەکان دەگەڕێتەوە. دواتر هەڵاتووانی ویلایەتەکەی کۆدەکاتەوە و ئەمن و ئارامی بۆ وڵات دەگێڕێتەوە. لەم کاتەدا محەممەد پاشا و عومەر بەگ، براکانی مەحمود پاشا، پشت دەکەنە براکەی خۆیان و پەنا بۆ خوسرەو خان دەبەن. بەدوای ئەوان، مەحمود پاشا بۆ خوسرەوخان دەنووسێت: ئەگەر ئەو، محەممەد پاشا و عومەر بەگ بۆ من ڕەوانە بکاتەوە، منیش کەمزاد خانی بۆ دەنێرمەوە، تا بەمشێوەیە پەیوەندی نێوان هەردووکمان بەهێز ببێت. خوسرەو خان بەمە ڕازی دەبێت و بەهۆی محەممەد ئاغای بروجێردی، محەممەد پاشا و عومەر بەگ دەگەڕێنێتەوە. مەحمود پاشایش بەدەستی بابەکرئاغا، کەمزاد خان ڕەوانەی سنە دەکاتەوە. لەڕێگە بابەکر ئاغا و محەممەد ئاغا بەیەك دەگەن و دیلەکانی خۆیان دەگۆڕنەوە و هەرکام بۆ شوێنی خۆیان دەگەڕێنەوە.

بابەکر ئاغا کاتێك محەممەد پاشا و عومەر بەگ تەسلیمی مەحمود پاشا دەکاتەوە، دەستبەجێ فەرمانی کوشتنی هەردووکیان دەردەکات. محەممەد ئاغایش کاتێك کەمزاد خان تەسلیمی خوسرەخان دەکات، بەپێچەوانەی مەحمود پاشا، دەستی دەکاتەوە و ڕێزی دەگرێت. محەممەد ڕەشید بەگ و هاوڕێکانی بۆ زەهاو کۆچ دەکەن و ئەزەر عەلی بەگی کوڕە مامی و کوڕەکانی لەوێ بەجێدێڵێت و خۆی پەنا بۆ وەزیری بەغداد دەبات. وەزیر چوار گوند لەسنووری زەهاو بەوان دەبەخشێت و ئەو بۆ لای کەسوکار و بنەماڵەکەی دەنێرێت. بۆ ماوەی چوار ساڵ لەوێ دەمێنێتەوە بەڵام لەگەڵ عەشیرەکانی کوردستان کەگەرمێن و کوێستانیان کردووە، بەشێوەیەکی خراپ هەڵسوکەوت دەکات. هاوڕێکانی بەم کارانەی ڕازی نابن و بەناچاری دڵ بەچاکەکاری خوسرەوخان خۆش دەکەن و بۆ کوردستانی ئەردەڵان دەگەڕێنەوە و لەلایەن خوسەروخانەوە ئەمانیان پێدەبەخشرێت. محەممەد ڕەشید بەگیش لەمانەوە لەزەهاو بێزار دەبێت و بەناچاری پەنا بۆ دەرباری عەلی موراد خانی زەند دەبات. عەلی موراد خان بۆ خوسەروخان دەنووسێت کەچاوپۆشی لەکار و کردەوەکانی محەممەد ڕەشید بەگ بپۆشێت و ناوچەکانی پڵنگان و جوانڕۆ لەکوردستان جیابکاتەوە و بەمحەممەد ڕەشید بەگی بسپێرێت. خوسرەوخان ئەو فەرمانەی ئەنجامداوە و ڕێزێکی زۆری لەبنەماڵەی محەممەد ڕەشید بەگ گرتووە.

کەمزاد خان و لوتف عەلی خان، لەناخەوە پەیوەندی خۆیان لەگەڵ محەممەد ڕەشید بەگ پاراستبوو. محەممەد ڕەشید بەگ وەك پێشتر ئامارژەمان پێدا، ئەزەر عەلی بەگی کوڕە مامی و کوڕەکانی ئەزەر عەلی بەگی لەزەهاو دانابوو، خۆی دەڕواتە نیسفەهان و پەنا بۆ عەلی موراد خان دەبات. کارگوزاری زەهاو بەخێرایی وەزیری بەغداد لەم کارەی محەممەد ڕەشید بەگ ئاگادار دەکاتەوە. وەزیر کاغەزێکی میهرەبانانە بۆ محەممەد ڕەشید بەگ دەنووسێت و بانگێشتی بەغدادی دەکات. پەیك کاغەزەکە دەباتە لای ئەزەر عەلی بەگ و دەکەوێتە دەستی کەمزاد خان. کەمزادخان بۆ ئەوەی خۆی لەخوسرەوخان نزیك بکاتەوە، دەستبەجێ کاغەزەکە تەسلیم بەخوسرەخان دەکات. خوسرەوخانیش کاغەزەکە بۆ موراد عەلی خان دەنێرێت و ئاگاداری دەکاتەوە کە: بەپێی فەرمانی بەرێزتان دوو بەشی کوردستانم جیاکردەوە و خستمە ژێر دەسەڵاتی محەممەد ڕەشید بەگ، جیاواز لەوە چاکەی زۆرم لەگەڵ کرد و تا توانیم ڕێزی خۆی و بنەماڵەکەیم گرت بەڵام بەپێچەوانەوە دەست لەدوژمنایەتی ئێمە و بەندایەتی دوژمنی ئێران هەڵناگرێت وەێشتا لەگەڵ وەزیری بەغداد پەیوەندی هەیە و سەرکردە و کەسەکانیشی لەزەهاون.

لەگەڵ گەیشتنی کاغەزەکە بەدەستی عەلی موراد خان فەرمان بەگرتن و تاڵان کردنی سامانی محەممەد ڕەشید بەگ دەدات و ئەوەی سامانی محەممەد ڕەشید بەگە لەنیسفەهان دەکەوێتە دەستی داروەستەی عەلی موراد خان. حەسەین خانی غولام ڕادەسپێرێت تا پێنج هەزار تمەن وەك جەریمە لەمحەممەد ڕەشید بەگ وەربگرێت. محەممەد ڕەشید بەگ ماوەیەك لەزینداندا دەمێنێتەوە و دواتر ئازاد دەکرێت. دوای ئازاد بوونی دووبارە تۆمەت هەڵبەستن بۆ خوسرەوخان لای عەلی موراد خان دەستپێدەکاتەوە و لەفراوان بوونی دەسەڵاتەکانی ئاگاداری دەکاتەوە عەلی موراد خانیش لەبەر ئەوەی هێشتا دەسەڵاتی بەتەواوی جێگیر و سەقامگیر نەبوو، بەردەوام لەفراوان بوونی دەسەڵات و هێزی کەسانی وەك خوسرەوخان دەترسا و لەبەر ئەمە وتەکانی محەممەد ڕەشید بەگ کاریگەری خۆی دادەنێت و لەساڵی ١١٩٦ کۆچی، خوسرەوخان بۆ نیسفەهان بانگ دەکات. خوسرەوخان لەبەر کار و کردەوەکانی پێشووی داوای لێبوردن دەکات. عەلی مورادخانیش بەپشت بەستن بەوتەکانی محەممەد ڕەشید بەگ بەخێرایی فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بۆ ڕەزا قولی خانی برای خوسرەوخان دەنێرێت و جەعفەر خانی برای خۆی لەگەڵ پێنج هەزار سوار

رادەسپێرێت تا خوسرەوخان قۆڵبەست و رەوانەی ئیسفەهانی بکات. خوسرەوخان لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە لەگەڵ دەستەیەك لەکەسەکانی خۆی لەرێگەی خوانسار دەڕواتە ناو ئیسفەهان. خان ئەحمەدی کوڕیشی کەجێگری بووە، لەگەڵ کەس و کار و دەستوپێوەندەکانی لەترسی هاتنی جەعفەر خان، بەرەو هەورامان و شارەزوور بەڕێدەکەوێت. رەزا قولی خانیش لەگەڵ ئەوەی فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بەناوی ئەو دەرچووە، حاشا لەبرایەتی خۆی لەگەڵ خوسرەوخان ناکات و لەگەڵ بنەماڵەکەی پەیوەستی خان ئەحمەد خان دەبێت. سێ رۆژ دوای رۆشتنی ئەوان، جەعفەر خان و سوپاکەی دەگەنە شارەکە و کوشت و کوشتار و تالآن کردن دەستپێدەکەن. ئەحمەد خان لەشارەزوور دەمێنێتەوە بەلآم رەزا قولی خان رێگەی ورمێ دەگرێتەبەر. و پەنا بۆ ئیمام قولی خان دەبات کە لەوکاتەدا لەبەرابەر عەلی موراد خان، دەیویست پاشایەتی ئێران بگرێتەدەست. جەعفەر خان دوای کردەوە وەحشیانەکانی، شێخ عەبدولمۆئمینی دووەم، پێشنوێژ و وتار خوێن و گەورە باوەگەوڕێی نووسەر بۆ شارەزوور دەنێرێت تا مۆجیاری رەزا قولی خان و ئەحمەد خان بکات و ئەوان بۆ سنە بگەڕێنێتەوە. شێخ ئەم دەرفەتە بەهەل دەزانێت و رێگەی شارەزوور دەگرێتەبەر و لەوێ دەمێنێتەوە. ئیمام قولی خانیش رێز لەرەزا قولی خان دەگرێت و بەناوی هاوکاری لەگەڵ شەش هەزار سوار، لەگەڵ رەزا قولی خان رێگەی کوردستان دەگرێتەبەر. جەعفەر خان لەگەڵ نزیك بوونەوەی ئەم سوپایە لەسنە، شەوانە رێگەی هەلآتن دەگرێتەبەر و ئیمام قولی خان بێ ئەوەی رووبەڕووی بەرگری ببێتەوە، دەڕواتە ناو شارەکە و رەزا قولی خان وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکات و خۆی رێگەی ئیسفەهان دەگرێتەبەر. لەرێگەدا سەرکردە و سالارەکانی گرنگی بەبۆچوونەکانی نادەن و بەرەو ورمێ دەگەڕێنەوە. رەزا قولی خان دوای حەفتە رۆژ لەفەرمانڕەوایەتی خۆی بەهاندان و هەڵخراندنی محەممەد رەشید بەگ، کەمزاد خان و لوتف عەلی خان، هێرش دەکاتە سەر کرماشان. بەڕێکەوت رەزا قولی خان بەهۆی رمی ئەزەر عەلی خان بریندار دەبێت و بەرەو گەڕوس هەڵدێت و لەوێ دەمرێت. خوسرەوخانیش کەدەڕواتە ئیسفەهان، لەلایەن عەلی موراد خانەوە پشتگوێ دەخرێت و بۆ ماوەی شەش مانگ لەوپەڕی بەدبەختی و ریسواییدا ژیان بەسەر دەبات تا ئەوەی هەواڵی هێرشی کەمزاد خان و مردنی رەزا قولی خان بەعەلی موراد خان دەگات. دوای بیستنی ئەم هەواڵە، خوسرەوخان بانگ دەکات و

ڕێزی دەگرێت خەلأت و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بۆ ئەحمەد خانی کوڕی دەنووسێت و ڕەوانەی شارەزووری دەکات. ئەحمەد خان بەپێی فەرمان لەگەڵ شێخ عەبدولمۆئمینی دووەم بەرەو سنەدژ دەگەڕێتەوە و کەمزاد خان و لوتف عەلی خان پێشوازیان لێدەکەن و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆیان نیشان دەدەن. دوای ماوەیەک عەلی موراد خان لەساڵی١١٩٨ بەهۆی زیندەڕۆیی کردن لەخواردنەوەی مەشروبات، گرفتاری نەخۆشی دەبێت و دەمرێت. سەرکردە و سەرۆکەکان لەهەموو ناوچەکانەوە بانگەشەی پاشایەتی بەرز دەکەنەوە و نیزامی پاشایەتی تیرەکان جارێکی دیکە باڵ بەسەر ئێراندا دەکێشێت. خوسرەوخان بەناچاری بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە و سەرقاڵی کۆکردنەوەی ئاوارە و هەڵاتووەکان و ئاوەدان کردن و تۆکمە کردنی قەڵا و سەنگەرەکان دەبێت. لەو کاتەدا الله قولی خانی زەنگەنە، مەبەستی گرتنە دەستی دەسەڵاتی پاشایەتی دەکات و لەتایەفەکانی زەنگەنە، کەڵهوڕ و عەشیرەکانی سەرسنور و سەرپولی زەهاو و خاکی عوسمانی و هتد... نزیک بیست هەزار سوار کۆدەکاتەوە و بەهۆی هاندان و هەڵخڕاندنی محەممەد ڕەشید بەگ کەپێشتر لەگەڵ کەسەکانی خۆی ڕۆشتبووە کرماشان، گرتنی کوردستان وەک سەرەتایەک بۆ گەیشتن بەمەبەست و ئاواتەکەی خۆی دەزانێت و لەگەڵ تۆپخانە و تەشریفاتی سەڵتەنەتی لەڕێگەی کەنگاوەر بەرەو کوردستان دێت. لەهەموو شوێنێک محەممەد ڕەشید بەگ و کەسەکانی پێشەنگ و پێشڕەوی و ڕێنیشاندەری بوون.

کاتێک خوسرەوخان لەشۆڕشی الله قولی خان ئاگادار دەبێتەوە، لەرەبیع الاوەڵی ١١٩ کۆچی، لەگەڵ حەوتسەد سواری خاوەن ئەزموون لەپیاوماقوولان و نەجیبزادەکانی کوردستان، بەمەبەستی ڕووبەڕوو بوونەوە، شارەکە بەجێدێڵن. لەگەڕدەنەی باخان کە لەسێ فەرسەنگی شارەکەیە، سوارەکان لەنێوان کوڕەکانی خۆی دابەش دەکات. هەریەک لەکوڕەکانی دەکاتە فەرماندەی سەد سوار و پەنجا سوار لەژێر سەرکردایەتی خۆیدا دەمێنێتەوە. ئەحمەد خانی کوڕە گەورەی لەگەڵ میرزا یوسفی وەزیر کوڕی میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر لەپێشەوەی سوپاکەی جێگیر دەکات. دوای نیو کاتژمێر لەشەو، پێشەنگەکانی دوو سوپا لەدەشتی ئەمیرئاوا ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە. پاڵەوانەکانی هەردوو سوپا، بوێرانە دەجەنگن و ئازایەتی خۆیان نیشان دەدەن. سەرئەنجام پێشەنگەکانی زەنگەنە کەکوڕەکانی محەممەد ڕەشید بەگ لەناو ئەواندا بینراون، پاشەکشێ دەکەن. بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی خۆر،

ئەحمەد خان و میرزا یوسف لەگەڵ ئەسیر و تالآنییەکان بۆ لای خوسرەوخان دەگەڕێنەوە.
کاتێک هەتاو لەئاسۆی ڕۆژهەڵاتەوە سەر دەردێنێت، سوپای ئەردەڵان شێر ئاسا هێرش دەبات و لەناوچەی سەنقوڕ، بوێران و دلێران لەباڵی چەپ و ڕاست ڕیز دەبەستن و خودی فەرمانڕەوا لەدواوەی سوپاکەی جێگیر دەبێت. الله قولی خانیش پێشڕەوی کرد و لەبەرابەر سوپای ئەردەڵان کەگرنگی زۆری پێئەدەدان، سوپاکەی بۆ چەندین باڵ دابەش کردووە و تۆپخانەکانی لەهەر دوو باڵی سوپاکەی داناوە و لەڕاست و چەپەوە هێرش دەستپێدەکەن. ئەحمەد خان کەدووبارە پێشەنگی سوپای ئەردەڵان بووە، لەبەرابەر پێشەنگەکانی زەنگەنە کەم کەم پاشەکشێ دەکات تا ئەوان سەرکەوتن بەدەست بێنن و لەنیشانەی تۆپەکان دوور بکەونەوە. کاتێک بەمەبەستەکەی خۆیان دەگەن، ئەحمەد خان لەناوەڕاست، ئەمیر ئەسلان خان و محەممەد خان لەچەپ و ڕاست، هەر سێ برا لەگەڵ سوارەکانی سوپای ئەردەڵان هێرش دەکەنە سەر سوپای زەنگەنە کەمحەممەد ڕەشید بەگیان هاوڕێیەتی کردوون و لەیەکەم هێرش، زەرەر و زیانێکی زۆریان لێدەدەن و بەپاشەکشێ ناچاریان دەکەن. سوپای الله قولی خان کاتێک ئەم بوێرییەی سوپای ئەردەڵان دەبینن، وره و توانای خۆڕاگری لەدەست دەدەن و کوێرانە هێرش دەستپێدەکەن. سوپای ئەردەڵان لەم کاتەدا دەرفەتیان پێنادەن و لەچەپ و ڕاستەوە هێرشیان دەکەنەسەر. ژمارەیەکی زۆریان لێ دەکوژن و ژمارەیەکیان بریندار دەکەن.
لەم بگرە و بێنەدا، ڕەزا بەگی پێشەنگی خوسرەوخان، دەگاتە الله قولی خان و لەئەسپەکەی دەیهێنێتە خوار و سەری لەجەستەی جیا دەکاتەوە و دەیباتە لای خوسرەوخان. سوپای زەنگەنە دوای کوژرانی الله قولی خان ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر.. سوپای ئەردەڵان دەبێتە دوو دەستە: دەستەیەکیان شوێن هەڵاتووان دەکەون و بەکوشتن و ئەسیر کردنیان سەرقاڵ دەبن، دەستەیەکی دیکەیان سەرقاڵی کۆکردنەوەی تالآنییەکان دەبن. هەموو تۆپخانە و سیلاحە گرنگەکانی سوپای زەنگەنە و الله قولی خان دەکەوێتە دەستی ئەردەڵانییەکان. خوسرەوخان دەڕواتە ناو خێوەتی الله قولی خان. محەممەد ئاغا، باوەگەورێی میرزا عەلی ئەکبەری سادق لەگەڵیدا دەڕواتە ناو خێوەتەکە و ڕاستەوخۆ دەڕۆنە لای سنوقی خەزێنەکەی الله قولی خان. لەوێ شتی زۆری سەڵتەنەتی دەبینن. محەممەد ئاغا سنوقێکی بچووك سەرنجی ڕادەکێشێت، هەڵیدەگرێت و دەگەڕێتەوە بۆ لای خوسرەوخان.

خوسرەوخان کە لەناو شەکەتی پاڵی داوەتەوە، بەمحەممەد ئاغا دەڵێت: بۆ ئەڕۆشتیت و تاڵانییەکان شتێك بۆ خۆت کۆبکەیتەوە. محەممەد ئاغا دەڵێت: من بۆ خزمەت کردنی مەلیك هاتووم، بۆ کۆکردنەوەی تاڵانی نەهاتووم. دواتر باسی سنووقەکە و سنووقەکانی بۆ دەکات. خوسرەوخان لەشوێنەکەی بەرز دەبێتەوە و دوای سنووقەکە دەکات، دەبینێت قوفڵێکی بچووکی پێوەیە. محەممەد ئاغا دەیەوێت قوفڵەکە بشکێنێت. خوسرەوخان دەڵێت: مەیشکێنە، من کلیلێکی بچووکم پێیە، بزانم دەیکاتەوە یا نە. کلیلەکە دەردەهێنێت و دەیکاتە ناو قوفڵەکە. دەیکاتەوە. خوسرەوخان دەڵێت: ئەمڕۆ دەرکەوت سەرکەوتن بەهەموو شێوەیەك لەگەڵ ئێمەیە. تەنانەت کلیلی ئێمە قوفڵی زەنگەنە دەکاتەوە. سنووقەکە دەکەنەوە و دەبینن لێوانلێوە لەزێڕ و زیوی جۆراوجۆر. خوسرەوخان لەناو زێڕ و زیوەکان ئەنگوستیلەیەکی فیروزەیی لەقامك دەکات و پاشماوەکەی بەمحەممەد ئاغا دەبەخشێت کەبەهاکەی زیاتر لەچەند هەزار تمەن بووە. لەم ناوەدا دەستەیەك لەسوارەکان دەگەڕێنەوە، محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل و نەسیر خانی کەلیایی و دەستەیەکی دیکە بەئەسیری دەهێنن. خوسرەوخان بەخێرایی فەرمان دەدات دەستی محەممەد ڕەشید بەگ بکەنەوە و هەموو سامانەکانی لەسوپاییەکان دەستێنێتەوە و بۆی دەگەڕێنێتەوە و ڕێزی لێدەگرێت و دەڵێت: وەکیل، جیاواز لەهەموو شتێك، هاوڕێیەتی لەهەموو شتێك گرنگترە. دڵنیابە چرایەك خولوەند دایگرسێنێت، ئەگەر نەزان فووی لێ بکات، ڕیشی دەسووتێت. وەستان و مانەوە لەمە زیاتر شیاو نییە. شێلم و بڕوێشی کوردستانی خۆمان لەخواردنە جۆراوجۆرەکانی ئیسفەهان و نیعمەتەکانی کرماشان باشتر و خۆشترە.

خوسرەوخان دوای ئەم سەرکەوتنە گەورە، لەهەمان ئوردووگا، حاجی عەلی خانی مامی الله قولی خان وەك فەرمانڕەوای کرماشان دەستنیشان و خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بۆ دەنێرێت. حاجی عەلی خانیش هەموو خەزێنە و مەڕومالاَت و هەموو سامانەکانی الله قولی خان کەبەهاکەی زیاتر لەسەد هەزار تمەن بووە، تەسلیم بەنوێنەرەکەی خوسرەوخان دەکات. خوسرەوخان هەموو ئەو تاڵانی و سامانە لەناو سوپاکەی دابەش دەکات و جگە لەئەسپێك و خێوەت و بارەگای الله قولی خان، هیچی دیکە بۆ خۆی هەڵناگرێت و سەربڵند وسەرکەوتوو دەگەڕێتەوە.

لەساڵی ١٢٠٠ کۆچی، جەعفەر خانی زەند، زڕبرای دلیکی عەلی موراد خان کە لەئیسفەهان

ئـالأی سـەلتەنەتی بـەرز کردبوویـەوە، لەگـەڵ سـوپاکەی ڕووەکاتـە هەمـەدان و لـەوێوە خوسرەوخان بانگێشت دەکات. چوونکە لەو کاتەدا هێز و دەسەلأتی خوسرەوخان زۆر زیاتر لەجەعفـەر خـان بـووە، بەبانگێـشتەکەی ڕازی نابێـت و گۆڕەپـانی جـەنگ بـۆ ئـەو کـارە هەڵدەبـژێرێت. دوو ڕۆژ دواتـر خوسـرەوخان لەگـەڵ سـوپایەکی گـەورە بـەرەو هەمـەدان بەڕێدەکەوێت. لەگەڵ ئەوەیشدا محەممەد حسەین خانی قەراگوزلو و محەممەد ئەمین خانی گەڕووسی بۆ ئەم جەنگە هان دەدات. ئەم سەرکردانە لەگەڵ پێنج هەزار سوار لەنزیك گوندی سالح ئاوا، پەیوەستی سوپاکەی خوسرەوخان دەبن. بەیانی ئەوڕۆژە کەپێنجشەممەی ٢٤ شەعبانی ساڵی ١٢٠٠ کۆچی بووە، سوپای خوسرەوخان دەڕواتە ناو بەهاری هەمەدان و لەوێ ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت.

ڕۆژی یەکـەم هـیچ کـام لەسـوپاکان نـەیانتوانیوە سـەرکەوتن بەدەسـت بێـنن و بـێ بەدەسـت هێنـانی سـەرکەوتن یـا شکـست بـۆ شـوێنەکانی خۆیـان دەگەڕێنـەوە. ڕۆژی دووەم دەمـەو نیـوەڕۆ، سـوپاکەی عـەلی خـانی خەمـسە و محەممـەد حـسەین خـانی قـەراگوزلو، شکـست دەخۆن و بلأوەی لێدەکەن. خوسرەوخان لەهەلأتنی سەردارەکان سەرپسوڕدەمێنێت و هەزار لەسـوارە خـاوەن ئەزموونـەکانی بەفەرمانـدەیی سـێ کوڕەکـەی دەنێرێتـە گۆڕەپانی جەنـگ و لەیەکـەم هێـرش گۆڕەپـان لەزینـدوو چـۆڵ و لـەکوژراو لێوانلێـوی دەکـەن. جەعفـەر خـان کەپیاوێکی قەڵـەو و چوارشـانە بـووە، توانـای هـەلأتنی نابێـت، لـەناو سـەنگەری تۆپخانـەی سوپاکەی سەنگەر دەگرێت. سوارەکانی ئەردەلأن دەوروبەری سەنگەرەکەی گەمارۆ دەدەن و کێشك دەگرن. هەموو کەرەستە سەڵتەنەتییەکانی جەعفەر خان دەکەوێتە دەستی سوپاکەی ئەردەلأن. لـەم جەنگـەدا نزیکـەی هـەزار و سێـسەد کـەس لەزمندییەکان و سوپاکەی جەعفەر خـان دەکوژرێـت و هەشتـسەد کەسـیان ئەسـیر دەکرێـت. سـوپای ئـەردەلأن و خەمـسە و گەڕووس سەد و چل و پێنج کوژراو و بریندارپان دەبێت.

سـەرئەنجام دوای پێـنج کـاژێر لەشـەو، جەعفـەر خـان هـەموو زێـڕ و زیوەکـانی سـەڵتەنتی و قورئانێك وەك تکا بۆ لای خوسرەوخان دەنێرێت تا ڕێگەی بۆ بکەنەوە و ڕێگەی لێ نەگرن بۆ ئـەوەی بـۆ کـوێ دەخوازێـت، بڕوات. خوسـرەخان بـۆ سـەرۆکی تۆپخانـەی جەعفـەر خـان دەنووسێت: جەعفەرخان و سیان لەخزمەکانی ئـازاد و خۆتـان و تۆپخانەکە تەسلیم ببن. جەعفـەر خـان لەگـەڵ خوێندنـەوەی نامەکـەی خوسـرەوخان، لـەو شـەوەدا لەگـەڵ سـیان

لەخزمەکانی بەرەو ئیسفەهان دەڕوات و تۆپخانەکە دەکەوێتە دەست سوپای ئەردەڵان.
خوسرەوخان دوای کۆتایی هێنان بەم جەنگە، سەرقاڵی گرتنی مەلایر و ڕیگەرد و تویسرکان وکەزاز و فەراهان و گوڵپایەگان دەبێت. لەماوەی چەند ڕۆژدا دەست بەسەر هەموو ئەو ناوچانەدا دەگرێت و دەڕواتە ناو گوڵپایەگان. دوو سێ ڕۆژ بۆ حەوانەوەی سوپاکەی لەو ناوچەیە دەمێنێتەوە تا دواتر بەرەو ئیسفەهان بەڕێکەوێت. شەوی چوارەم، میرزا ئەحمەدی وەزیر لەناو کۆڕی دانیشتن بەئامادەبوونی سەرکردەکانی سوپا و میرەکانی ئەردەڵان بەخوسرەوخان دەڵێت: ئەمڕۆ چیتر لەسنووری ئێران هیچ لەمپەرێك بۆ بانگەشەی پاشایەتی نەماوەتەوە، ئاغا محەممەد خانی قاجاریش توانای ئەوەی نییە، لەبەرابەر دەسەڵاتەکانی ئەمڕۆی ئێوەدا هیچ کارێك ئەنجام بدات. باشترە ئاڵای سەڵتەنەت بەرز بکەنەوە و بەناوی خۆتان سکە لێدەن. جەعفەر بەگی ئەرخان لەناو کۆڕەکەدا دەبێت و لەوەڵامی وەزیردا دەڵێت: هەوا و هەوەس کۆتایی نییە، هەرکەس تەسلیمی هەوا و هەوەس بێت، هیچ کات ئارامی و ئاسایش بەخۆیەوە نابینێت. دنیا بێ ئارامی و ئاسایش هیچ بەهایەکی نییە. شێلم و بڕێنشی کوردستان، نەك لەسەڵتەنەتی ئێران بەڵکو لەپاشایەتی هەموو جیهان خۆشتر و باشترە. بیر لەم خەیاڵانە مەکەنەوە و لێرەوە بگەڕێنەوە. ئەم وتانە کاریگەری لەسەر خوسرەوخان بەجێدێڵێت و بەیانی ئەو ڕۆژە هەموو ئەسیرەکانی زەندییە و تۆپخانە و زێڕ و زیوەکانی سەڵتەنەتی لەگەڵ نامەیەکی بەندە ئاسایانە بۆ ئاغا محەممەد خانی قاجار دەنووسێت و ئەو ویلایەتانەی دەستی بەسەردا گرتووە، پێشکەشی دەکات و خۆی ڕێگەی کوردستان دەگرێتەبەر. ئاغا محەممەد خان لەگەڵ هاتنی نوێنەرەکەی خوسرەوخان و بینینی نامە و دیاری و پێشکەشییەکان، لەشادیدا لەپێستەکەی جێگەی نابێتەوە و نامە وەك نیشانەی بەختی بەرزی خۆی لەقەڵەم دەدات. بەخێرایی نوێنەرەکەی خوسرەوخان بەڕێزی تەواوە دەگەڕێنێتەوە و لەبری ئەم خزمەتە، حکومەتی سەنقور و کەلیایی و ئەسپە تایبەتەکەی خۆی و زینی گەوهەر نیشان و خەنجەرێکی دەسك ئەڵماس و دەستەیەك جل و بەرگی شایانە بۆ خوسرەوخانی ئەردەڵان دەنێرێت. دوای ئەوە لەڕەمەزانی ١٢٠١ کۆچی، ئیسماعیل خانی زەند دەردەکەوێت و هێرش دەکاتە سەر کرماشان و حاجی عەلی خانی فەرمانڕەوای ئەو شارە کەدەستنیشاندەی خوسرەوخان بووە، گەمارۆ دەدات. حاجی عەلی خان، ئاغا محەممەد خانی قاجار لەم بارودۆخە ئاگادار دەکاتەوە و لەم لاوە،

داوای هاوکاری لەخوسرەوخان دەکات. خوسرەوخان چاوەڕوانی فەرمانی ئاغا محەممەد خان نابێت و لەگەڵ هەزار جەنگاوەر بۆ هاوکاری حاجی عەلی خان بەرەو کرماشان بەڕێدەکەوێت. کاتێك لەکرماشان نزیك دەبێتەوە، ئیسماعیل ئاگادار دەبێتەوە و بۆ چیای بێستون هەڵدێت. دوای گەیشتنی خوسرەوخان بەکرماشان، فەرمانی هاوکاری کردنی حاج عەلی خان بەخوسرەوخان دەگات تا هاوکاری حاجی عەلی خان بکات و بەڵای ئیسماعیل خان لەو ناوچەیە نەهێڵێت. ئاغا محەممەد خانیش دوای ئەم فەرمانە لەگەڵ سوپایەکی گەورە بەرەو ناوچەکە بەڕێدەکەوێت. خوسرەوخان لەگەڵ سوپای ئەردەڵان و سوپای کرماشان شوێن ئیسماعیل خان دەکەوێت تا ئەوەی لەسەربەندی سیلاخوڕ پێی دەگاتەوە. لەوێ جەنگێکی قورس و دژوار ڕوودەدات و ئسماعیل خان شکست دەخوات و تاڵانییەکی زۆر دەست سوپای ئەردەڵان دەکەوێت و لەوێوە بەناوی ئاغا محەممەد خانی قاجار، میرزا فەتحوللە کوڕی میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر وەك فەرمانڕەوای تویسرکان دیاری دەکات و دەگەڕێتەوە و ڕووداوەکە بۆ پاشا دەنووسێت. ئاغا محەممەد فەرمانی ڕێزگرتن و دەسخۆشی کردن بۆ خوسرەو دەنێرێت و لەگەڵ ئەوەدا داوا دەکات لەهەمەدان چاوی بەخوسرەوخان بکەوێت. خوسرەوخان بۆ ئەرۆشتن چەندین بیانوو دەهێنێتەوە و لەجیاتی خۆی، لوتف عەلی خان کوڕی سوبحان وێردی خان لەگەڵ دیاری و پێشکەشی فراوان ڕەوانە دەکات. ئاغا محەممەد خان بەبیانووەکانی ڕازی دەبێت و بۆ تاران دەگەڕێتەوە. بۆ ماوەی دوو ساڵ لوتف عەلی خان لەدەرباری پاشا ڕێزی لێدەگیرێت و دوای ئەو ماوەیە، لەگەڵ چەندین خەڵاتی شاهی، مۆڵەتی گەڕانەوەی پێدەدات و دووبارە داوای بینینی خودی خوسرەوخان دەکات. خوسرەوخان بە لەبەرچاو گرتنی پێشینەی خزمەتەکانی بۆ محەممەد حەسەن خانی قاجار و خزمەتەکانی بەخودی ئاغا محەممەد خان، لەشەعبانی ١٢٠٤، ئەحمەد خان وەك جێگری خۆی لەکوردستان دادەنێت و بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. لەم سەفەرەدا حەسەن عەلی خانی کوڕی مستەفا خان و میرزا ئەحمەدی وەزیر لەگەڵ خۆی دەبات. لەیەك فەرسەخی تاران هەموو وەزیر و پیاو ماقوڵانی دەربار، بۆ پێشوازی کردنی خوسرەوخان دێن و خوسرەوخان لەگەڵ ڕێزی زۆردا دەبەنە ناو شارەکە و چاوی بەپاشا دەکەوێت و بەپێی گومان لەلایەن پاشاوە ڕێزێکی زۆری لێدەگیرێت. ئەم ڕێز گرتنە بۆ ماوەی شەش مانگ بەردەوام و زیاتر دەبێت تا ئەوەی لەبەزمێکی مەی خواردنەوە، ساقی بەفەرمانی پاشا، دەرمان دەکاتە

خواردنەوەکەی خوسرەوخان و گرفتاری نەخۆشی شێتی دەکات. نازانم چییان کردە پیاڵەکەی کە بەپیاڵەیەک شێتیان کرد.

مەوقی شێت بوونی خوسرەوخان دەکاتە کوردستان و عەشیرەکانی هەموو ناوچەکان یاخی دەبن. بۆ نمونە تایەفەی موکری و بەڵباس چیتر گوێڕایەڵی فەرمانەکانی ئەحمەدخان نابن و دەست بەتاڵان کردنی ناوچەکان دەکەن. ئەحمەد خان لەگەڵ هەزار سوار بەمەبەستی سەرکوت کردنی ئەوان بەڕێدەکەوێت و لەناوچەی ساراڵ و هوباتوو ڕووبەڕوویان دەبێتەوە. جەنگ بڵێسە دەسێنێت ولەچیاکەوە بەرەو دەشت و دۆڵ ڕاویان دەنێت و شکستیان پێدێنێت. لەکاتی شوێنکەوتنی هەڵاتووان کەئەحمەد خان بەو کارەوە سەرقاڵ بووە، الله وێردی خان کوڕی ئەزەر عەلی خان کەئەوەی سوبحان وێردی خان بووە، لەناکاو هێرش دەکاتە سەر ئەحمەد خان و دەیکوژێت.

دوای کوژرانی ئەحمەد خان، محەممەد رەشید بەگی وەکیل لەگەڵ ئەمیر ئەرسەلانی کوڕی ڕەزا قولی خان، کۆتایی بەجەنگ دێنێت و تا ناوچەکانی سەقز و سیاکێو شوێنیان دەکەوێت. لەکاتی شوێنکەوتنەکە، میرزا لوتف الله کوڕی میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر، پیاوەتی و دادپەروەری لەخۆی نیشان دەدات. دوای کۆتایی هاتنی جەنگ، جەنازەی ئەحمەد خان هەڵدەگرن و لەگەڵ تاڵانییە فراوانەکان بۆ سنە دەگەڕێنەوە و چۆنیەتی ڕووداوەکە بۆ دەباری پاشا دەنووسن. بەخێرایی لەدەرباری پاشاوە، فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەناوی لوتف عەلی خان کوڕی سوبحان وێردی خان دەردەکرێت و خوسرەوخان لەساڵی ١٢٠٦ کۆچی دوایی دەکات.

حکومەتی لوتف عەلی خان

دوای کوژرانی ئەحمەد خان لەساڵی ١٢٠٥، فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان لەلایەن ئاقا محەممەد خانەوە بەناوی لوتف عەلی خان، مامی خوسرەوخان ڕەوانە دەکرێت و کاروباری فەرمانڕەوایەتی دەگرێتەدەست و حەسەن عەلی خانی کوڕی لەگەڵ دیاری و پێشکەشی فراوان بۆ دەرباری پاشا ڕەوانە دەکات. لەساڵی ١٢٠٦، خوسرەوخان بەهۆی هەمان نەخۆشی (شێتی) لەتاران کۆچی دوایی کرد. ئەمیر ئەسلان خان، جەنازەی ئەو بەگالیسکە بۆ کوردستان دەگەڕێنێتەوە و لەوێ بەخاکی دەسپێرن.

لەهەمان ساڵ (١٢٠٦) دانیشتووانی خوزستان ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و تاڵان کردنی

ناوچەکان دەستپێدەکەن. فەرمانی پاشا بۆ لوتف عەلی خان دەردەکرێت تا بۆ گەڕاندنەوەی ئەزم و ئارامی و سەرکوت کردنی یاخییەکانی ئەو دەڤەرە، لەگەڵ سوپای ئەردەڵان بەڕێکەوێت وسوپای کرماشان و لورستانیش لەگەڵ خۆی ببات. لوتف عەلی خان لەسەرەتاکانی زستان لەگەڵ پێنج هەزار سواری ئەردەڵان و کرماشان و لورستان بەرەو ناوچەکانی خوزستان ئەسپ غاردەدات و یاخی و ئاژاوەچییەکان قۆڵبەست و ئارامی و ئاسایش بۆ ناوچەکە دەگێڕێتەوە و شۆڕشییەکان لەگەڵ ماڵیات و پێشکەشی و تالآنی فراوان، ڕەوانەی دەرباری پاشا دەکات و زستان لەخوزستان دەمێنێتەوە و سەرەتاکانی بەهار بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە.

لەسەرەتای زستانی ١٢٠٧ کۆچی، ئەحمەد سوڵتان، فەرمانڕەوای بانە و دەستەیەک لەبەگزادەکانی هەورامان یەکدەگرن و پەیمان لەگەڵ عەبدولڕەحمان پاشای بابان دەبەستن و چیتر گوێڕایەڵ و ملکەچی فەرمانەکانی لوتف عەلی خان نابن و دەست بەسەر ناوچەکانی دەوروبەردا دەگرن. لوتف عەلی خان لەگەڵ ئەوەی هەوا سارد و بەفرێکی زۆر باریبوو، لەگەڵ سێ هەزار سواری ئەردەڵان بەمەبەستی سەرکوت کردنیان بەڕێدەکەوێت و دوای گەیشتنی فەرمانڕەوا بەمەریوان، ئەحمەد سوڵتان بەرەو بەغداس هەڵدێت.

لوتف عەلی خان، فەرمانڕەوایەتی بانە بەفەتح عەلی سوڵتان کوڕە مامی ئەحمەد سوڵتان دەسپێرێت و فەرمان دەدات ماڵی ئاژاوەچییەکان بسووتێنێت و گوندەکانی سەرسنوری کەعەبدولڕەحمان پاشای بابان دەستی بەسەردا گرتبوو، وەربگرێتەوە. مەڕوماڵاتی شارەزوور کەساڵانە لەوەرزی بەهار و هاوین لەبەیلاقەکانی کوردستان لەوەڕاون، ئەو ساڵە ڕێگەیان لێدەگیرێت و ڕێگەنادەن بێنە ناو خاکی ئێران. لەئەنجامی ئەم کارە، مەڕوماڵاتی شارەزوور لەو ساڵەدا لەناو دەچن یا بەناوچەکانی دیکەدا بلاو دەبنەوە.

لەساڵی ١٢٠٨، فەرمانڕەوای هوەیزە، ئالآی شۆڕش بەرز دەکاتەوە. حەسەن عەلی خان کوڕی لوتف عەلی خان کە لەدەرباری پاشا بووە، بەپێی فەرمانی پاشا، بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە و لەگەڵ سوپای ئەردەڵان بەرەو هوەیزە بەڕێدەکەوێت. دوای گەیشتنی بۆ ناوچەکە، بەبێ جەنگ، فەرمانڕەوا ناچار بەملکەچی و گوێڕایەڵی دەکات و ئارامی و ئاسایش بۆ ناوچەکە دەگەڕێنێتەوە و فەرمانڕەوای هوەیزە و شێخەکانی ئەو دەڤەرە لەگەڵ خۆی بۆ دەرباری پاشا دەبات. لەشەوالی ١٢٠٩ کۆچی، لوتف عەلی خان، بەهۆی زێدەڕۆیی

کردن لەخواردنەوەی مەشروبات، کۆچی دوایی دەکات. هەوڵی مەرگی ئەو بەپاشای قاجار دەگات و بۆ فەرمبوو کردنەوەی خزمەتەکانی حەسەن عەلی خان، خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەناوی حەسەن عەلی خان دەنووسێت و ڕەوانەی کوردستانی دەکات.

حکومەتی حەسەن عەلی خانی ئەردەلان

دوای مردنی لوتف عەلی خان، لەساڵی ۱۲۰۹ کۆچی، حەسەن عەلی خانی کوڕی، بەفەرمانی ئاغا محەممەد خانی قاجار لەگەڵ فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە و لەجێگەی باوکی، جڵەوی کاروباری کوردستان دەگرێتەدەست. بەڵام زیاتر خولیاری خواپەرستی و گۆشەگیری بووە و زۆربەی کاتەکانی بەڕاو کردن بەسەر بردووە و بەڕێوەبردنی کاروباری حکومەتی بەمحەممەد ڕەشید بەگ سپاردووە. ماوەی دوو ساڵ بەمشێوەیە تێپەڕیوە. لەساڵی ۱۲۱۱ کۆچی، سوپای پاشا بەرەو ئازەربایەجان و قەرەباغ و قەڵای پەناه ئاوا، کە بەقەڵای شوشی یا شیشە بەناوبانگ بووە، بەڕێکەوتووە. حەسەن عەلی خانیش بەپێی فەرمانی پاشا، لەگەڵ پێنسەد سوار پەیوەستی سوپای پاشا بووە. دوای گرتنی قەڵای شیشە کەیەکێك لەقەڵا تۆکمەکانی ئەو سەردەمە بووە، ئاغا محەممەد خان لەگەڵ چەند کەسێك لەپیاوانی دەوڵەت، دەڕواتە ناو قەڵاکە و سوپاییەکان و کەسانی دیکە لەدەرەوەی قەڵاکە خێوەت و بارەگا هەڵدەدەن. سێ لەخزمەتگوزارەکان لەبەر خواردنی کاڵەك کەڕۆژی پێشتر شا وتبووی بۆی هەڵبگرن بەڵام ئەوان خواردبوویان، هەڕەشەیان لێدەکرێت. چوونکە خزمەتگوزارەکان دڵنیان لەوەی هەڕەشەکەی مەترسیدارە و فەرمانی کوشتنیان دەردەچێت، بەناچاری لەنیوەی شەودا، دەرفەتێك بەدەست دێنن و پاشا دەکوژن.

بەیانی ئەو شەوە کاتێك سوپای ئێران لەڕووداوەکە ئاگادار دەبنەوە، زۆربەیان بڵاوەی لێدەکەن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. حەسەن عەلی خان ئاڕوات و لەگەڵ عەلی قولی خان برای پاشا، لەشارەکە دەڕواتەدەر. دانیشتووانی شارەکە کاتێك هەڵاتنی سوپاییەکان دەبینن، سەر بەرز دەکەنەوە و تەقە کردن دەستپێدەکەن. بەڕێکەوت گوللەیەك بەر قاچی حەسەن عەلی خان دەکەوێت و بریندار دەبێت بەڵام بەو حاڵەیش برای پاشا لەدەستی دوژمنەکانی دەرباز دەکات و مۆڵەتی پشوو وەردەگرێت بەڵام پێش ئەو ئەمان اللە خان کوڕی خوسرەوخان و سوبحان وێردی خان کوڕی محەممەد مۆمنین خان کەزاوای ئەمان اللە

خان بووە و هەردووك لەکوڕە مامەکانی حەسەن عەلی خان بوون، لەگەڵ دەستەیەك لەسەرۆکەکانی کوردستانی ناو سوپا، پەیمان دەبەستن و بەمەبەستی تالآن کردنی کوردستان، هەشت ڕۆژ پێش گەڕانەوەی حەسەن عەلی خان بۆ سنە، دەڕۆنە ناو شارەکە. محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل کەنەخۆش بووە، ڕەزامەندی بەو کارە نیشان نادات. کاتێك حەسەن عەلی خان لەسنە نزیك دەبێتەوە، سوبحان وێردی خان و نەمان اللە خان، بۆ مەریوان و لەوێوە بەرەو سەقز هەڵدێن. حەسەن عەلی خان دوای ئەوان دێتە ناوشارەکە و سەرقاڵی تیمار کردنی برینەکەی دەبێت. نەمان اللە خان و سوبحان وێردی خان پەنا بۆ عەبدولرەحمان پاشای بابان دەبەن. عەبدولڕەحمان پاشا سوپایەکی گەورە بەسەرکردایەتی براکەی، سەلیم بەگ کە بەسەلیم سێ تەنگ ناسراوە (لەسپەکەی هەمیشە سێ تەنگی بووە چوونکە توانای هەڵگرتنی ئەوی نەبووە) بۆ هاوکاری ئەوان دەنێرێت. ئەم سوپایە لەگەڵ سوپای سەقز و بانە و بابان دەڕواتە ناو مەریوان. حەسەن عەلی خان و محەممەد ڕەشید بەگ لەگەڵ کەس و کار و بنەماڵەی خۆیان دەڕۆنە دەربەندی ماهی دەشت. لەوێوە پەیکێك بۆ لای وەزیری بەغداد دەنێرن و لەچۆنیەتی هێرشەکەی پاشای بابان ئاگاداری دەکەنەوە. مەلا شەریفی قازیش بۆ لای سەلیم بەگ دەنێرن تا لەمەریوان بمێنێتەوە ئەگەر لەلایەن فەرمانڕەوای بەغدادەوە فەرمان هات کوردستانی ئەردەڵان بەشێك بێت لەدەوڵەتی عوسمانی، ئێمەیش ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆمان نیشان دەدەین، ئەگەر پێچەوانە بوو، ئەوسا خۆی دەتوانێت هەڵبژێرێت یا گوێڕایەڵی فەرمانی فەرمانڕەوای بەغداد بێت یا سەرپێچی فەرمانەکەی بکات.

لەگەڵ گەیشتنی پەیکی حەسەن عەلی خان بۆ بەغداد، فەرمانڕەوای بەغداد، فەرمانی گەڕانەوەی سوپای بابان دەردەکات و ڕێگەی دەستدرێژی کردن و سنور بەزاندنیان لێدەگرێت. دوای گەڕانەوەی سوپای بابان، حەسەن عەلی خان و محەممەد رەشید بەگ بۆ سنە دەگەڕێنەوە و لە زی ئەلحەججەی ساڵی ١٢١٢ کۆچی، نەمان اللە خان بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. سوبحان وێردی خان و هاوڕێکانی، دوای چەند ڕۆژێك و دوای بەخشینیان لەلایەن حەسەن عەلی خانەوە بۆ سنە دەگەڕێنەوە. هاوکات لەگەڵ ئەم ڕووداوانە، لەزیحەججەی ١٢١٢ کۆچی، فەتح عەلی شا لەجێگەی مامی، زیاتر لەسێ مانگە لەسەر تەختی پاشایەتی ئێران دانیشتووە. محەممەد ڕەشید بەگی وەکیلیش ئەخۆشییەکەی

دەشمنەی سەندووە و بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت تا چارەسەری نەخۆشییەکەی بکات و ڕێگە لەجموجۆڵ و چالاکییەکانی ئەمان الله خان بگرێت و دووبارە فەرمانڕەوایی حەسەن عەلی خان جێگر و سەقامگیر بکات. بەڕێکەوت و دوای گەیشتنی بۆ تاران دوای هەشت ڕۆژ دەمرێت. کەسوکارەکەی جەنازەکەی بۆ کوردستان دەگێڕنەوە و حەسەن عەلی خان بۆ ڕێز گرتن لەخزمەتەکانی، پێگەی وەکالەت بەمحەممەد زەمان بەگ کوڕە بچووکی محەممەد ڕەشید بەگ کەزاوا و هاوسەری خوشکی حەسەن عەلی خان بووە، دەسپێرێت (وەکالەت بەمانای یاریدەدەرە کە بەمانای بوونی فەرمانڕەوا، یاریدەدەر و لەنەبوونی فەرمانڕەوا، بەڕێوبەری کاروباری حکومەت بووە.)

فەتح عەلی بەگ، کوڕە گەورەی محەممەد ڕەشید بەگ و دوولە لەبراکانی دیکەی، ئەحمەد بەگ و نەسروڵڵە بەگ، لەهەڵبژاردنی محەممەد زەمان بەگ، بۆ ئەو پێگەیە خەمبار و لەگەڵ دەستەیەک لەمیر و بەگزادەکان پەیمان دەبەستن و لەموحەڕەمی ۱۲۱۳ کۆچی، دژی حەسەن عەلی خان ڕێگەی تاران دەگرنەبەر و لەوێ پەیوەستی ئەمان الله خان دەبن و هەموویان پێکەوە سکاڵا و گازندەکانیان لەحکومەتەکەی حەسەن عەلی خان بەرز دەکەنەوە. لەو کاتەدا حاجی میرزا ئەحمەدی وەزیر کە لەدەرباری پاشا خزمەتی کردووە و هەروەها ئەحمەد بەگ کەزاوای ئەو بووە، بەهەموو شێوەیەک هاوکاری ئەو دەستەیە دەکەن و حاجی میرزا ئیبراهیم خان سەدری ئەعزەمی شیرازی بۆ هاوکاری کردنی ئەوان هان دەدەن تا ئەوەی سەرئەنجام فەرمانی بانگ کردنی حەسەن عەلی خان دەردەچێت. دوای چەند ڕۆژ حەسەن عەلی خان دەگاتە تاران و محەممەد زەمان بەگیشی لەگەڵ خۆیدا بووە. دوای گەیشتنی حەسەن عەلی خان، لەبەر ئەوەی سوپای پاشا بەمەبەستی گرتنی خوراسان بەڕێکەوتووە، ئەنجامی ئەم فەرمانە بۆ دوای گەڕانەوەی سوپا دوادەخەن. هەمووان چاوەڕوان بوون تا سوپای پاشا لەخوراسان بگەڕێتەوە و لێکۆڵینەوە لەڕاستی کاروبارەکان بکرێت. دوای سەلماندنی نەشیاوی حەسەن عەلی خان لەسەفەری ۱۲۱٤، فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی بەناوی ئەمان الله خان دەردەکرێت و حەسەن عەلی خان و محەممەد زەمان بەگ لەسەر کار لادەبرێن و محەممەد ڕەحیم بەگ ئەوەی مێهر عەلی سوڵتان و ئەزەر عەلی بەگ، لەماڵی بیگلەر بەگ کەهەمان حاجی میرزا ئیبراهیم خانی سەدرئەعزەمە، دەستبەسەر دەکرێن و پێگەی وەکالەت بەفەتح عەلی بەگی کوڕە گەورەی محەممەد ڕەشید بەگ دەسپێردرێت.

حکومەتی ئەمان الله خانی فەرمانڕەوای ئەردەڵان

دوای لابردنی حەسەن عەلی خان لەسەفەری ١٢١٤ کۆچی، ئەمان الله خانی ئەردەڵان لەلایەن فەتح عەلی شای قاجارەوە، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان و لەمانگی ڕەجەبی ئەو ساڵەدا، هاتۆتە ناو کوردستانی ئەردەڵان. ئەم ئەمان الله خانە کە بەئەمان الله خانی گەورە ناسراوە، کەسێکی بەبڕشت و خاوەن ئیرادە و ڕێزدار و پایەبەرز بووە. بۆ بەخشندەیی بەناوبانگ و لەبوێری و دلێریدا سەرناسی کەسانی دوور و نزیك بووە. (ئافرێنەری جیهان، تا جیهانی ئافراند، کەسێکی ناوداری وەك ئەو نەهاتە بوون). زۆربەی کاتەکانی خۆی بۆ ئامادە کردن و بەهێز کردنی سوپاکەی و ئاوەدان کردنەوە و فراوان کردنی سنووری دەسەلاتەکەی تەرخان کردووە. بیناکانی ناو قەلاّی حکومەتی، حەوشی گوڵستان، تالاری دڵگوشا، مزگەوتی دارئلئیحسان، چیمەنی کانی شەفا، باخ و کۆشکی حەسەن ئاوا، قەلاّ، بینا، گەرماو و بازاڕی قسلاّن، باخ و کۆشکەکەی خوسرەوئاوا، بینای پشت مزگەوتی دارئلئیسحان، بینای سەرهەنگ خان، گۆڕەپانی بەردەم دەروازەی حکومەتی، زۆربەی بینا ناودارەکانی شاری سنە، مزگەوتەکان، گەرماو و بازاڕەکان لەیادگارییە بەجێماوەکانی ئەم فەرمانڕەوایە. کوردستان لەڕۆژگاری ئەودا بەتەواوی ئاوەدان و گەشەی کردووە.

دوای دوو ساڵ لەفەرمانڕەوایەتی ئەو، حەسەن عەلی خان لەساڵی ١٢١٦ لەتاران هەڵدێت و پەنا بۆ تایەفەی بەڵباس دەبات. لەوێ دەستەیەك لەدەوری خۆی کۆدەکاتەوە و بەمەبەستی جەنگ دژی ئەمان الله خان هێرش دەکاتە سەر سنە. ئەمان الله خان لەگەڵ سوپاکەی بەرگری لەشارەکە دەکات و لەدەشتی مەریوان کەبەردەوام جەنگەکان لەوێ ڕوویانداوە، دوو سوپا ڕووبەڕووی یەکدەبنەوە. دوای کوشت و کوشتاری فراوان، حەسەن عەلی خان بریندار و ئەسیر دەکرێت و سوپاکەی بلاّوەی لێدەکەن. ئەمان الله خان چۆنیەتی ئەم ڕوداوە بۆ دەربار دەنووسێت. فەرمانی ڕەوانە کردنی حەسەن عەلی خان دەردەکرێت. ئەمان الله خان حەسەن عەلی خان ڕەوانەی تاران دەکات و لەوێ دەمرێت.

پێشتر ئامارەمان پێدا، پێگەی وەکالەتی ئەردەڵان بەپێی فەرمانی فەتح عەلی شا بەکوڕە گەورەی محەممەد ڕەشید بەگ سپێردرا. بنەماڵەی وەکیل لەزەمانی حکومەتی حەسەن خانی ئەردەڵان بەتەواوی جڵەوی کاروباری حکومەتی کوردستانیان گرتبووە دەست و هەموو

شتێك و هەموو کارێك لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوو. خەڵکان بەگشتیش نارەزوومەند و خوازیاری فەرمانڕەوایەتی ئەوان بوون. لەڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتی ئەمان الله خان، ئەو بنەماڵەیە ویستوویانە بەپشت بەستن بەکۆمەڵگا، وەك هەمیشە جڵەوی کاروبارەکانیان لەدەستدا بێت. ئەمان الله خان بەپێچەوانەی حەسەن عەلی خان، توانایەکی سروشتی هەبووە و نەیویستووە و فەرمانڕەوایەتی خۆی بۆ حکومەت بگۆڕێت. لەبەر ئەمە بۆ چارەسەر کردنی کێشەکان زۆر گرنگی بەبیروبۆچوونی ئەوان نەداوە و زیاتر بەپێی خواست و بڕیارەکانی خۆی جووڵاوەتەوە و پێگەی وەکالەت تەنیا ناوەکەی ماوەتەوە. لەنێوان ئەم زنجیرەیی و گوێپێنەدانە، بۆ ئەوەی، نەشیش بسووتێت نەکەباب، فەتح عەلی بەگ و بنەماڵەی وەکالەت، چەندین پەیمانی نهێنی دەبەستن و بەگشتی سوێند دەخۆن تا ئەو کاتەی ئەمان الله خان چاکسازی لەدەسەڵاتەکانی خۆی نەکات، کەس ڕاوێژ و هاتوچۆی نەکات. تەنانەت بازارییەکان و بازرگانەکانیش لەگەڵ بنەماڵەی فەرمانڕەوا بازرگانی و ئاڵوگۆڕ نەکەن. لەئەنجامی ئەم شۆڕشە، بەشێوەیەك باروبۆخ لەفەرمانڕەوا دژوار دەبێت کەگوڵئەندام خانمی دایکی کە بەگوێرەی هەورامی ناسراوە، قورئان بەدەست بۆماڵی شێخ مەحمودی شێخولئیسلام دەنێرێت و بەڵێن دەدات هیچ کارێك بێ پرس و ڕاوێژ کردن بەبنەماڵەی وەکیل ئەنجام نەدات. لەبەر ئەوەی شۆڕشەکە کاری خۆی کرد و خەڵکان بەگشتی لەسەر داواکەی خۆیان سوور بوون، کەس بەتکاکەی گوڵئەندام خانم ڕازی نەبووە و بەڕاشکاوی دەڵێن لەبەر ئەوەی کار گەشتۆتە شوێنێکی هەستیار و چیتر هیچ لایەك باوەڕی بەوی دیکە نەماوە، دەبێت یەکێك لەم دوو کارە هەڵبژێرێت، یا ئەو بڕوات یا ئێمە دەڕۆین. بۆ جەخت لێکردنەوەی ئەم وتانە، تۆمارێکی چڕوپڕ کەواژۆی خەڵکانی لەسەر بووە و لەخۆگری بێزاری خەڵك لەحکومەت و چۆنیەتی هەڵسوکەوتی ئەمان اللەخان بووە، بۆ دەربار ڕەوانە دەکرێت. سەرەتا فەتح عەلی شا نوێنەرەکان بانگ دەکات دەخوازێت بەهەڕەشە کردن و ترساندنی ئەوان، بەگوێڕایەڵی کردن و فەرمانبەری کردنی ئەمان الله خان ناچاریان بکات بەڵام چوونکە نوێنەرەکان بەوتە و پەیمانی دانیشتووان، پشتگەرم بوون، گرنگی بەهەڕەشە و تۆقاندنەکانی پاشا نادەن و دەڵێن: گەڕانەوە بەبوونی ئەمان الله خان نەگەری نییە و ئەگەر لەبەزمییەکانی پاشا بێ هیوا ببین، ناچارین پەنا بۆ خاکی دەوڵەتانی دیکە ببەین و خەڵکانیش ڕێگەی وڵاتی دووەم دەگرنەبەر. پاشا کاتێك بەبڕشتی و سووربوونی نوێنەرەکان

دەبینێت، ناچار ڕێگەی دادپەروەری دەگرێتەبەر و هەردوولای کێشەکە بۆ تاران بانگ دەکات. لەگەڵ گەیشتنی فەرمانی بانگێشت کردنەکە، هەردوولا خۆیان ئامادە دەکەن و ڕێگەی تاران دەگرنەبەر. سەرەتا هاوپەیمانەکان لەشار دەرۆنەدەر. فەرمانڕەوا شوێنکەوتە و کەسەکانی خۆی لەحەوشی قەڵای حکومەتی کۆنەکاتەوە. کاتێک فەرمانڕەوا دێتەدەر، دەبینێت چیای و سارای چوارباغ و پیرمحەممەد، لەبەر زۆری خەڵکان و ستەملێکراوان ڕەش بووە و شوێنکەوتەکانی خۆی ناگەنە پەنجا کەس. لەخەمی ئەم پێشهاتە نێرگەلەیەک بانگ دەکات و نوقمی دەریای بیرکردنەوە دەبێت.

دوای ماوەیەک ئەندێشە و خەیاڵ، لەئازاری خەم و بێ هیوایی، ئەم چوارینە دەنووسێت:

از جوشش و کثرت سیاهی

تن گشته نحیف و چهره کاهی

از خلق امید قطع گشته

مانده به عطوفت الهی

واتاکەی: لەتاو زۆری و ڕەشی خەڵکان، جەستەم لاواز و ڕوخسارم زەرد بووە، چیتر هیوام بەخەڵك نەماوە و تەنیا چاوەڕوانی بەزەیی خواوەندیم.

لەکۆتایی چوارینەکە، فرمێسك لەچاوی دەرژێت، قەترە فرمێسکێك دەکەوێتە سەر وشەی (سیاهی) و دەیکوژێنێتەوە. فەرمانڕەوا ئەم پێشهاتە بەشێوەیەکی باش لێکدانەوەی بۆ دەکات و بێ درەنگ سوار دەبێت.

دوای ئەوەی هەردوولا دەگەنە ناو شار، ئەمان الله خان ڕێزی شایانەی لێدەگیرێت، ئەوانی دیکە هەرچی دەکەن، هیچیان بۆ ناکرێت. سەرئەنجام حاجی میرزا ئەحمەدی مستەوفی، دەبێتە نێوبژیوان و خەڵکانی بێ هیوا دەباتە ماڵی ئەمان الله خان و بەشێوەیەکی کاتی نێوانیان باش دەکات و دووبارە فەرمانی وەکالەت بۆ فەتح عەلی بەگ دەنووسێت. محەممەد زەمان بەگ و محەممەد ڕەحیم بەگ و نەزەر عەلی بەگ کەپێشتر وتمان لەگەڵ حەسەن عەلی خان دەستبەسەر کرابوون، ئازاد دەکرێن وهەموویان بۆ کوردستان دەگەڕێنەوە. ئەمان لله خان چۆنیەتی کارو کردەوەکانی بنەماڵەی وەکیل و دەستەبەندی و پشتگوێ خستنی خۆی و گەمارۆ خستنە سەر حکومەت و یاساغ کردنی مامەڵە لەگەڵ کەسانی فەرمانڕەوا و هەموو شتەکان موو بەموو بۆ پاشا دەنووسێت و دلوای مۆڵەتی لێدەکات لەکاتی گەڕانەوە، ئەگەر

پێداگری لەسەر ئەم کارانەیان بکەن، بتوانێت، سزایان بدات. ڕکەبەرەکانی ئەمان الله خان بێ
هیوا گەڕاونەتەوە و بەو پەیمانە ناچارییە ڕازی بوون کەسەرکەوتنی ئەمان الله خانی
لێکەوتەوە، ئەمە بووە هۆی زیاد بوونی ڕق و کینە و دوای گەڕانەوە، پەیوەندییەکانی
نێوانیان ڕۆژ بەڕۆژ ساردتر و ئاڵۆزتر بوو. فەرمانڕەوا کەچاوەڕوانی دەسکەوتنی دەرفەتێکی
گونجاو بوو، گرنگی بەم ڕووداوانە نادات و هەرچەند ئەوان زیاتر فەرمانڕەوا پشتگوێ
دەخەن، ئەم زیاتر ڕێزیان دەگرێت تا ئەوەی لەشەعبانی ١٢١٧، فەرمانڕەوا، فەتح عەلی
بەگی وەکیل و سێ براکەی بۆ دانیشتنێك بەمەبەستی یاری کردن بانگهێشت دەکات. لەگەڵ
گەیشتنی چوار براکە، پەلاماریان دەدەن و دەیانگرن و لەژووری بەردەم دەروازەی ناوەوەی
قەڵای حکومەتی زیندانیان دەکەن. فەرمانڕەوا هەمان شەو کەسەکانی دەنێرێت تا هەموو
شوێنکەوتە و هاوپەیمانەکانی ئەوان بگرن و بیانهێنن. دوای ئەمە، فەتح عەلی بەگی وەکیل
و دوو براکەی، ئەحمەد بەگ و نەسروللە بەگ دەکوژن و محەممەد زەمان بەگ کەکوڕە بچووك
و گەنجێکی قۆز بووە، دوو ساڵ لەزیندانەدا دەمێنێتەوە. دواتر ئەویش دەکوژن و
بەشێوەیەکی نهێنی بەخاکی دەسپێرن کەتا ئێستایش کەس نازانێت گۆڕەکەی لەکوێیە. میر
ئەمان الله خان دوای ئەم کارە پێگەی وەکالەت بەمحەممەد ڕەحیم بەگ کوڕی مێهر عەلی
سوڵتان کەزاوای محەممەد ڕەشید بەگ بووە، دەسپێرێت. هاوپەیمانەکانی دیکەی بنەماڵەی
وەکیل، یەك لەدوای یەك سزا دەدرێن و دوای ڕوودان و کۆتایی هاتنی ئەم پێشهاتانە،
حکومەتی ئەمان الله خان جێگیر و سەقامگیر دەبێت و دانیشتووان دەترسن و ملکەچی
خۆیان نیشان دەدەن و کەس بوێری دەنگ بەرز کردنەوەی نامێنێت. ئەمان الله خان بۆتە
تاقە فەرمانڕەوای ویلایەتەکە و دەستی بەکۆکردنەوەی زەوی و دەست بەسەردا گرتنی
گوندەکان کردووە و لەماوەیەکی کەمدا زۆربەی ناوچە گرنگەکانی کوردستانی بەناوی
خۆیەوە کردووە و لەزۆربەی ئەو زەوییانە، بینای حکومەتی و قەڵا و مزگەوت و گەرماو و
باخ و دارستانی دروستکردووە. بەمشێوەیە سامانێکی زۆری پێکەوە ناوە.

لەساڵی ١٢١٩ کۆچی، عەبدولڕەحمان پاشای بابان، لەحکومەتی شارەزوور لەسەر کار
لابراوە و لەبەر ئەمە پشتی کردە دەوڵەتی عوسمانی و پەنای بۆ دەوڵەتی ئێران بردووە و
لەگەڵ بنەماڵە و حەوتسەد سواری سوپاکەی و کەسەکانی بەرەو کوردستانی ئەردەڵان کۆچ
دەکات و میری ئەردەڵان دەکاتە ناوبژیوانی خۆی. میری ئەردەڵان سوپای و خێزانەکەی

لەسەر سنور نیشتەجێ دەکات و لەناوەندی حکومەتەکەی ڕێز لەخودی عەبدولڕەحمان پاشای بابان دەگرێت و چۆنیەتی ڕووداوەکە بۆ دەرباری پاشا ڕەوانە دەکات. لەلایەن وەزیری بەغدادەوە، سلێمان پاشای ناسرلو بەفەخری زادە، سەبارەت بەتەسلیم کردنەوەی عەبدولڕەحمان پاشای بابان ڕوو دەکاتە دەرباری ئێران.

دوای گەیشتنی نامەی میری ئەردەڵان بەدەستی پاشا، بەپێی فەرمانی دەرباری، ناوچەی سەقز بۆ دابین کردنی بژێوی بەبابانییەکان دەدرێت و خودی عەبدولڕەحمان پاشا لەگەڵ میری ئەردەڵان بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت و ڕێزی شایانەی لێدەگیرێت. دوای دانیشتنێکی ڕاوێژکردن، فەتح عەلی شا، سەلیم پاشای نوێنەری وەزیری بەغداد دەگەڕێنێتەوە و داوا دەکات دووبارە فەرمان و خەلاتی فەرمانڕەوایەتی لەلایەن بنەماڵەی عوسمانی و وەزیری بەغداد بۆ عەبدولڕەحمان پاشای بابان ڕەوانە بکرێت بۆ ئەوەی بۆ ناوچەکانی خۆی بگەڕێتەوە.میری ئەردەڵان و عەبدولڕەحمان پاشا بۆ کوردستان دەگەڕێنەوە. عەبدولڕەحمان پاشا دەڕواتە مەریوان و لەناو کەس و کارەکەی خۆی چاوەڕوانی وەڵامی وەزیری بەغداد دەبێت. دوای گەڕانەوەی سەلیم پاشا بۆ بەغداد و گێڕانەوەی ڕووداوەکان، ڕەزامەندی لەسەر داواکەی دەوڵەتی ئێران نیشان نادرێت و چارەسەر کردنی ئەم کێشەیە بەجەنگی نێوان دوو دەوڵەتەکە کۆتایی دێت. لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی بیست هەزار سوار لەعەشیرە عەرەبەکان و سوپای موسڵ و کەرکوک و هتد.... لەگەڵ سوپای دەوڵەتی تەیار بەتۆپخانە و چەکی قورس لەبەغدادەوە بەڕێدەکەون و دەڕۆنە ناو قەسری شیرین و سنورەکانی زەهاو. لەم کاتەدا پاشای ئێران لەچەمەنی سوڵتانییە بووە و هەواڵی هاتنی هێزەکانی عوسمانی پێدەگات. شا، بەخێرایی لەوێوە شازادە محەممەد عەلی میرزا کەخاوەنی دەسەڵاتی سێ سەرزەمینەکە (کرماشان، خوزستان و لورستان) بووە، لەگەڵ تۆپخانە و سوپا بۆ بەرگری کردن ڕەوانەی کرماشان دەکات. لەلایەکی دیکە، فەرەج الله خانی نەسق چی باشی بەسەرداری سێ هەزار سوار لەکوردستانەوە لەگەڵ میری ئەردەڵان و سوپاکەی ڕادەسپێرێت تا لەڕێگەی مەریوانەوە هێرش بکەنە سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی. لەکۆتایی جومادی ئەلثانی ١٢٢١، میری ئەردەڵان نزیکەی دەهەزار سوار کۆدەکاتەوە و لەگەڵ فەرەج الله خان بەڕێدەکەوێت و لەشێخ عەتار بۆ یەکەم جار بارگا هەڵدەدەن. کاتێک هەواڵی ئەم ڕووداوانە بەوەزیری بەغداد دەگات، بەخێرایی خالید پاشای حاکمی بابان لەگەڵ سلێمان پاشای

کەهیا و پاشاکانی کۆیە و حەریر، لەگەڵ سوپایەکی سێ هەزار کەسی لەسوار و پیادە، بۆ ڕێگرتن لەتاڵوە و هێرشی سوپای ئێران و عەبدولرەحمان پاشای بابان ڕادەسپێرێت. کاتێک سوپای کەهیا دەگاتە سلێمانی، عەبدولڕەحمان پاشا کە لەوکاتەدا لەمەریوان بووە، کەسێک بۆ شێخ عەتار دەنێرێت و میری ئەردەلان و فەرەج الله خان ئاگادار دەکاتەوە. میری ئەردەلان و فەرەج الله خان لەگەڵ سوپاکەیان بەڕێدەکەون. لەولایش خالید پاشا و کەهیا پێشڕەوی دەکەن. ئەم دوو سوپا گەورە لەکەنار دەریاچەی زرێباری مەریوان ڕووبەڕووی یەکەبنەوە، دەنگی تۆپ و بەریەککەوتنی شمشێرەکان ئاسمان دەلەرزێنێت، پاڵەوانەکانی هەردوو سوپا بوێری و ئازایەتی لەخۆیان نیشان دەدەن. ئەسپ بێ سوار و سوار بێ ئەسپ، سەر بێ لاشە و لاشە بێ سەر لەودەشتەدا دەکەوێت. سەرئەنجام ئاڵای ئێرانییەکان بەرز دەبێتەوە و سەرکەوتن بەدەست دێنن. سوپایی عوسمانی زیان و زەرەرێکی زۆری لێدەکەوێت و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. سلێمان پاشای کەهیا و دەستەیەکی دیکە ئەسیر دەکرێن. سەلیم بەگی برای عەبدولڕەحمان پاشا (سەلیم سێ تەنگ) لەم جەنگەدا بوێری و ئازایەتی لەڕادەبەری لەخۆی نیشاندلوە، هەرچەند لەکاتی گرتنی تۆپخانەکەی عوسمانی، بریندار و دوای دوو ڕۆژ دەمرێت. دوای ئەم سەرکەوتنە مێژووییە، عەبدولڕەحمان پاشا بۆ شوێنەکەی دەگەڕێتەوە و میری ئەردەلان و فەرەج الله خانیش دەگەڕێنەوە. ئەمان الله خان، کەهیای بەغداد لەگەڵ دووسەد کەس لەئەسیرەکان بەمحەممەد ئاغا (باوەگەورەی مەستورەی ئەردەلانی) بۆ دەرباری قاجار ڕەوانە دەکات. ئێرانییەکان لەزەهاویش سەرکەوتن بەدەست دێنن. شازادەی ئێران، محەممەد عەلی میرزا تا سنوورەکانی بەغداد پاشەکشێ بەسوپای عوسمانی دەکات و ئەو ناوچانە تاڵان دەکەن و دەگەڕێنەوە.

لەسەرەتاکانی زیحەججەی ١٢٢٢ کۆچی ئەمنا الله خان لەگەڵ دیاری و پێشکەشی فراوان بەرەو دەرباری شا بەڕێدەکەوێت و فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی بۆ محەممەد حەسەن خانی کوڕە گەورەی وەردەگرێت و لەموحەرەمی ١٢٢٣ دەگەڕێتەوە. لەم ساڵەدا خان ئەحمەد خان کوڕی ڕەزا قولی خان و محەممەد قولی خان کوڕی خان ئەحمەد خان، برای ئەمان الله خان و محەممەد ڕەحیم بەگی وەکیل و نەزەر عەلی بەگ و ئیمام وێردی بەگ لەگەڵ کەسان و بنەماڵەکەی خۆیان پەیمان دەبەستن تا ئەمان الله خان لەدانیشتنێکی گشتیدا بکوژن و خۆیان فەرمانڕەوایەتی وڵات بگرنەدەست.

میرزا لوتف الله کوڕی میرزا عەبدوللەی وەزیر کەیەکێك لەو کەسانە بووە بەشداری ئەم پەیمانەی کردووە، بەهۆی میرزا عەبدولکەریمی نۆکەری ئەمان الله خان، میر لەم پیلانە ئاگادار دەکاتەوە. میر، بێ لەدەستدانی کات، هەموویان بانگێشت دەکات و دەیانگرێت و زیندانییان دەکات و دواتر پاشای ئێران لەم ڕووداوە ئاگادار دەکاتەوە. پاشایش بێ لەبەر چاو گرتنی هیچ شتێك، فەرمانی سزادانی ئەوان دەردەکات. ئەمان الله خان دەستبەجێ محەممەد ڕەحیم بەگ و محەممەد عەلی بەگی برای و ئەزەر عەلی بەگ و ئیمام وێردی بەگ دەکوژێت و سامانەکەیان تالآن دەکات و خان ئەحمەد خان و محەممەد قولی خان و کەسانی دیکە ئازاد دەکات بەلآم برە پارەیەکی زۆریان لێ دەستێنێت و پێشکەش بەدەرباری دەکات.

دوو سێ ساڵ دوای حکومەتی عەبدولڕەحمان پاشای بابان، دووبارە مەبەستی سەربەخۆیی دەکات و وەك پێشتر ئامارژەمان پێدا، نافەرمانی و دژایەتی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران دەکات و لەمانگی شەعبانی ۱۲۲٥ لەگەڵ ڕەئیس ئەفەندی بەمەبەستی لابردنی وەزیری بەغداد لەڕێگەی قەرەتەپپەوە بەڕێدەکەوێت. لەلایەن هەردوو دەوڵەتەکەوە فەرمانی سەرکوت کردنی عەبدولڕەحمان پاشا دەردە چێت. ئەمان اللە خان و سوپای ئەردەڵان لەڕێگەی مەریوان و سلێمان پاشای وەزیری بەغداد لەگەڵ سوپایەکی گەورە لەڕێگەی دار ئەلسەلامەوە بەڕێدەکەون. لەڕەمەزانی ۱۲۲٥ جەنگ لەدەرەوەی دارئەلسەلام ڕوویداوە و سوپای وەزیری بەغداد شکست دەخوات و وەزیر بۆ ناو عەرەبەکان هەڵدێت و بەپێی فەرمانی دەوڵەت، دەکوژرێت. دوای ئەم پێشهاتە، لەلایەن دەرباری ئێرانەوە، فەرمانی گەڕانەوەی میری ئەردەڵان دەردەکرێت. ئەمان الله خان گوندەکانی شارەزوور تالآن دەکات و دەگەڕێتەوە. عەبدولڕەحمان پاشا دوای شکستدانی سلێمان پاشا، جڵەوی ئەسپەکەی بەرەو ئێران دەسووڕێنێت و بەمەبەستی گرتنی کوردوستانی ئەردەڵان، ئەسپەکەی غار دەدات.

لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە، شازادە محەممەد عەلی میرزا بۆ سەرکوت کردنی هێرشەکەی عەبدولڕەحمان پاشا ڕادەسپێرێت. فەرمان بەمیری ئەردەڵان دەکات لەگەڵ سوپای ئەردەڵان، پەیوەستی سوپاکەی شازادە بێت. لەڕەجەبی ۱۲۲٦ میر و سوپای ئەردەڵان بەڕێدەکەون و لەدەوروبەری کرماشان، پەیوەستی سوپای شازادە دەبن و ڕێگەی زەهاو دەگرنەبەر. عەبدولڕەحمان پاشا لەپێشڕەوی شازادە ئاگادار دەبێتەوە و لەسلێمانییەوە بەرەو قەڵای کۆیە هەڵدێت و لەوێ سەنگەر دەگرێت. شازادە و سوپاکەی قەڵای کۆیە گەمارۆ دەدەن و

دوای دوو سێ ڕۆژ کەماروداخ لەعەبدولڕەحمان پاشای بابان دژوار دەبێت، سەرئەنجام تەسلیم دەبێت و دوو لەکوڕەکانی خۆی بۆ ناو سوپاکەی شازادە دەنێرێت. شازادە دوای بەدەستهێنانی ئەم سەرکەوتنە بۆ کرماشان دەگەڕێتەوە و میری ئەردەڵانیش بۆ سنە.

عەبدوڵڵە پاشای وەزیری بەغداد، لەگۆڕانیەکی و ملکەچی عەبدولڕەحمان پاشای بابان بۆ دەوڵەتی ئێران ئاگادار دەبێتەوە و لەگەڵ سوپایەکی تەیار بەتۆپخانە و چەکی قورس، بەمەبەستی گرتنی سەرزەمینی بابان بەڕێدەکەوێت. عەبدولڕەحمان پاشا لەگەڵ سوپای بابان ڕووبەڕوویان دەبێتەوە و دوای ڕووبەڕووبوونەوەی دوو سوپا وشەڕێکی قورس، سەرئەنجام سوپای بابان شکست دەخوات و عەبدولڕەحمان پاشا بەرەو کرماشان هەڵدێت.

شازادە محەممەد عەلی میرزا، دووبارە دەربار لەم ڕوودوانە ئاگادار دەکاتەوە. لەلایەن دەربارەوە چەند کەس لەخانەکانی قاجار ڕادەسپێردرێن تا لەگەڵ فەرمانڕەوای ئەردەڵان پەیوەستی سوپاکەی شازادە بین و دەست بەسەر بەغدادا بگرن و عەبدوڵڵە پاشا سەرکوت بکەن. سوپای شازادە تاو ناوچەکانی دارئەلسەلام وێران و تالان دەکات و هێرش دەکەنە سەر بەغداد. عەبدوڵڵە پاشا توانای بەرگری کردنی شارەکەی نامێنێت و لەدارئەلسەلام سەنگەر دەگرێت و شێخ جەعفەری شێخی نەجەف لەگەڵ دەستەیەک لەسەیید و شێخەکانی ئەو دیارە بەمەبەستی وەرگرتنی ئەمان بۆ لای شازادە دەنێرێت و ملکەچی خۆی ڕادەگەیەنێت. شازادە لەوێوە پاشا لەم پێشهاتە ئاگادار دەکاتەوە کە لەو کاتەدا لەچەمەنی سوڵتانییە بووە.

سەرئەنجام بەدلوکەی عەبدوڵڵە پاشا ڕازی و دووبارە فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی بۆ عەبدولڕەحمان پاشای بابان دەنێردرێت و سوپای شازادە لەسەرەتاکانی شەوالی ١٢٢٧ دەگەڕێتەوە و میری ئەردەڵانیش بۆ ناوەندی دەسەڵاتەکەی یانی شاری سنە دەگەڕێتەوە و سەرقاڵی ئاوەدان کردنەوەی وڵات و نۆژەن کردنەوەی مزگەوت و بازاڕەکان و هتد... دەبێت. مزگەوتی دارئەلئیحسان وەک ئاماژەمان پێدا لەم ساڵەدا دروستکراوە و لەساڵی ١٢٢٨ کۆتایی پێهاتووە و شێخ جەمال ئەلدینی دووەمی (باوەگەورەی نووسەر) وەک پێشنوێژ و حاجی شێخ محەممەد سەعیدی نەوەی حاجی شێخ مستەفای تەختەی وەک مامۆستای ئەو مزگەوتە دیاریکردووە.

لەساڵی ١٢٣٠ محەممەد زەمان بەگ و کوڕەکەی یوسف بەگ، لەگەڵ کەسان و بنەماڵەکەی خۆی بەهاوڕێیەتی سەیید مەحموودی شێخولئیسلام و سەیید زەکی کوڕی و ئیسماعیل

بەگ و میرزا رەحیم کوڕەکانی میرزا یوسف، ئاژاوە و فیتنە دەنێنەوە و دەستەیێك لەدەوری خۆیان کۆدەکەنەوە و بەمەبەستی گازندە و سکالاَ لەمیری ئەردەلاَن، بەرەو دەرباری شای قاجار بەڕێدەکەون.
ئەمان اللە خانیش، محەممەد ئاغای ئازر لەگەلْ بڕە پارەیەکی زۆر و نامەیەك کەنیشاندەری ئاژاوە و فیتنەی ئەو کەسانەیە، رەوانەی دەربار دەکات. لەو کاتەدا شا و دەربارەکەی لەفیرۆزکوە دەبن، نوێنەری میری ئەردەلاَن بەرەو ئەو ناوچەیە بەڕێدەکەوێت تا زووتر نامەکەی میری ئەردەلاَن تەسلیم بەپاشا بکات. کەسانی دیکەیش بەناچاری بەڕێدەکەون. هەردوولا لەیەك کاتدا دەگەنە مالْی میرزا شەفیع کەڕاوێژکاری ئەوسای ئێران بووە و میرزا شەفیع، فەتح عەلی شا لەم کێشەیە ئاگادار دەکاتەوە. ئاشکرایە داوای سکالاَکەران لەلایەن پاشاوە گرنگی پێنەدراوە و لەکاتی بانگکردنیان ڕووبەڕووی سزا دەبنەوە و سەرئەنجام پاشا فەرمانی خۆی دەردەکات و سکالاَکەران بەمحەممەد ئاغادا بۆ کوردستان دەگەڕێنێتەوە. محەممەد زەمان بەگ لەگەلْ سەییدەکان دێتە کوردستان و کوڕەکانی یانی رەزا قولی بەگ و یوسف بەگ و دووان لەئامۆزاکانیان بەرەو ناوەندی پاشایەتی ئێران بەڕێدەکەون و خزمەتی شازادە محەممەد عەلی میرزا دەکەن. دوای ئەوەی حەوت مانگ لەوێ دەبن، بەنهێنی بڕێك پارە بەشازادە دەدەن تا ئیعدامیان بکات (لەگەری هەیە میری ئەردەلاَن ئەو پارەی ناردبێت). شازادە بەئیعدامی ئەوان ڕازی نابێت و هەر چوار کەسەکە رەوانەی کوردستان دەکاتەوە. بەلاَم دوای ئەم سەرکەوتنە، ئەوانی دیکەیش دەگرێت و سامانەکانیان زەوت دەکات و بەنهێنی هەموویان دەخنکێنێت و سەیید مەحمودی شێخولئیسلام و سەیید زەکی کوڕی رەوانەی قسلاَن و کەرەفتو دەکات. سەیید مەحمود لەقسلاَن و سەیید زەکی لەکەرەفتو لەدار دەدەن. دواتر کەسەکانیان بەدژواری مۆلەت وەردەگرن و جەنازەکانی ئەوان دەگوێزنەوە. سەیید مەحمود لەگوندی دەورە قەلاَ و سەیید زەکی لەسەقز بەخاك دەسپێرن. ئێستا گۆڕەکانیان بۆ زیارەتگای سەردانکەران. لەکۆتایی ئەم ڕووداوانە و زالْبوونی میری ئەردەلاَن لەکوردستان، لەهەمان سالْ ١٢٣٠ کۆچی، لەگەلْ چەندین دیاری گرانبایی بەرەو دەرباری شای ئێران دەڕوات و دوای ڕێزی شایانە داوا دەکات، شای شاکانی قاجار، خوسرەوخانی کوڕی میر وەك خزمەتکاری خۆی قبولْ بکات و حوسن جیهانی کچی لێ مارە بکات. شا لەبەرابەر خواست و خزمەتەکانی میری ئەردەلاَن بەم داوایە ڕازی دەبێت بەلاَم

سەرەتا بۆ ئەوەی ئامادەکارییەکان بۆ ئەم هاوسەرگیرییە ئەنجام بدرێت. پێشنیار دەکەن ئەمان الله خان سەرەتا سەروناز خانم، کەنیزی شایی کەیەکێک لەژنەکانی حەرەمسەرای پاشا بووە، وەک هاوسەر دیاری بکات و دواتر هاوسەرگیری کوڕ و کچەکە ئەنجام بدرێت. بەمپێیە، شای شاکانی قاجار، سەروونازی کەنیزی خۆی لەگەڵ دەهەزار تمەن و مارەیی و جیازی بەئەمان الله خان دەبەخشێت و ئەمان الله خان ناوەکەی بۆ قوبازەر خانم دەگۆڕێت و دەیکاتە یەکێک لەپەردەنشینەکانی حەرەمەکەی. دوو مانگ دوای ئەم پێشەکییە، شای شاکانی قاجار، تاقە کچەکەی خۆی لەخوسرەوخانی کوڕی ئەمان الله خان مارە دەکات و نازناوی والیە خانمی پێدەبەخشێت. دوای پێشەکییە سەرەتاییەکان، ئەمان الله خان داوای مۆڵەتی گەڕانەوە دەکات و بۆ ماوەی یەکساڵ سەرقاڵی ئامادە کردنی بەزم و ڕەزمی زەماوەند دەبێت. لەساڵی ١٢٣٢ بۆ ڕۆشتن ئامادە و لەگەڵ دەستەیەک لەزانا و خانزادەکان و گەورەپیاوان و خاتون جان خانمی خوشکی و دەستەیەک لەژنە میرەکان بەرەو تاران بەڕێدەکەون. بۆ ماوەی یەک مانگ سەرقاڵی ئاهەنگ و خۆشی دەبن، هەموو حەوش و تالارە سەڵتەنەتییەکان و ئەرک دەڕازێنرێنەوە و شتی سەیر و سەمەرە نیشانی خەڵکان دەدرێت. زۆربەی زاناکان و شازادەکان و میرەکانی دەربار و باڵوێزی وڵاتانی دراوسێ و وەزیر و پایەبەرزەکانی وڵات و پیاوماقووڵانی تاران، لەم بەزمە و ڕەزمەدا ئامادە دەبن و سەرقاڵی ڕابواردن و خۆشگوزەرانی دەبن کەباسی کردنی چۆنیەتییەکەی لەتوانای ئەم کتێبە بەدەرە. دوای مانگێک ئاهەنگ و خۆشی، لەکاتی خۆیدا، بووکەخان بەڕێبەری ڕێزەوە هەڵدەگرن وبۆ کوردستان دەگەڕێنەوە.

محەممەد حەسەن خان کوڕە گەورەی ئەمان الله خان لەم زەماوەندە لەبەر ئەوەی کوڕە بچووکیان هەڵبژارد و گرنگییان بەکوڕە گەورە نەدا، لەباوکی دڵساردو پشتی تێدەکات. دەستەیەک لەگەنج و خانزادەکان لەدەوری خۆی کۆدەکاتەوە و بەرەو زەهاو و گەرمەسێر هەڵدێن. لەوێ خێڵەکانی کوردستان لەگەرمەسێر پەیوەستی خۆیان دەکەن و سوپایەک پێکەوە دەنێت و دەست بەهێرش و پەلامار بۆ سەر سنووری عەرەبستان و لوڕستان دەکات و ڕووبەڕووی یەکێک لەشێخە عەرەبەکان دەبێتەوە و لەگۆڕەپانی جەنگدا دەیکوژێت و میرەکانی دەستگیر و سامانەکانیان زەوت دەکات. میری ئەردەڵان چەندین جار کەسانی نزیکی خۆی بۆ دڵنەوایی کردن و گەڕاندنەوەی ناردووە بەڵام سوودی نابێت. هەواڵی

شۆڕش و ئاژاوەگێڕی ئەو بەدەرباری پاشا دەگات. نەواب والا عەباس میرزای جێگری پاشا، بەخەت و نووسینی خۆی، تۆمارێک بۆ ئاگادار کردنەوە و مۆجیاری کردنی محەممەد حەسەن خان دەنێرێت بەلآم سوودی نابێت.

دواتر لەلای شای شاکانی قاجارەوە، فەتح عەلی شا، بابا عەلی خانی شاتریباشی وەک ناوبژیوان ڕەوانە دەبێت بەلآم دووبارە بێ ئەنجام دەبێت. ناچار ئەمان الله خان لەسالی ١٢٣٥ فەرمانی کۆبوونەوە و کۆکردنەوەی سوپا دەدات و بۆ جەنگی کوڕەکەی بەڕێدەکەوێت و شاتریباشی شەهریاری و مەلا عەباسی شێخولئیسلام کەمامۆستای والی زادە بووە، لەگەڵ خۆی دەبات. لەگوندی ئاراوی کەیەکێک لەگوندەکانی ڕەوانسەری کوردستانە، سوپای باوک و کوڕ لەبەرابەر یەک ریز دەبەستن. چەندین جار بابا عەلی خانی شاتریباشی و مەلا عەباسی شێخولئیسلام قورئان بەدەست بۆ لای کوڕ دەنێرێت بەلآم هیچ ئەنجامێکیان دەستناکەوێت. سەرئەنجام کار بەجەنگ و کوشت و کوشتار کۆتایی دێت. هەڵبەتە خوێنەران پشتڕاستی دەکەنەوە کەئەم جەنگە جەنگێکی مێژوویی و سەرنجڕاکێشە چوونکە جیاواز لەوەی سەرکردەکانی ئەم دوو سوپا باوک و کوڕ بوون، شەڕکەران و جەنگاوەرانی هەردوو سوپا، هاوڕێی باوک و کوڕ، یا برا و برا یا مام و ئامۆزا و سەرئەنجام خزم و کەس و کاری یەکبوون و لەئەنجامی هەوەسڕانی ئەم باوک و کوڕە، دژی یەک دەستیان بۆ شمشێر برد و یەکتریان کوشتار دەکرد.

سەرئەنجام، سەردارانی هەردوو سوپا سوار ئەسپ دەبن و سوارەکان کەوتوونەتە جموجۆڵ، شمشێرەکان لەکالآن دەرهاتوون، ڕمەکان بۆ هەوا بەرز کراونەتەوە، تیرەکان دڵی ئاسمانیان بڕیوە، بەجارێک دوو سوپا پەلاماری یەکیانداوە و لەو ناوەدا کوڕی میری ئەردەلآن هاوشێوەی شێر، هێرشی بردووە و کوژراوەکانی لەپشت سەری خۆی بەجێهێشتووە و سوپاکەی بۆ جەنگ هانداوە. تیر هاوشێوەی باران و تەرزە بارییوە، لەبروسکەی شمشێرەکان، شێرەکان سەریان کردۆتە ناو کونەکانی خۆیان و هەتاو، لەبوێری جەنگاوەرانی ئەم شەڕە، سەری سوڕماوە و زەمین و زەمان دەستخۆشییان لەبوێری و ئازایەتی میری ئەردەلآن کردووە.

دەستەیەک وەک میرزا عەبدوڵڵەی وەزیر و محەممەد عەلی سوڵتانی ئەردەلآن و ئاغا حسەین، برای محەممەد بەگی داروغە (محەممەد بەگی داروغە هەمان دامەزرێنەری مزگەوتی ناسراو

بەمزگەوتی دارۆغەیە کە لەساڵی ۱۲۳۷ بنیاتنا) و میرزا باقر کوڕی میرزا لوتف الله و کەسانی دیکە کەلەناو سوپای میری ئەردەڵاندا بوون، کوژران. دەستەیەکی دیکە وەك عەبدولکەریمی موعتەمید و ئیسماعیل بەگی برای و میرزا عەبدولڕەحمان کوڕی و میرزا فەرەج الله ی وەزیر کوڕی میرزا ئەحمەد و میرزا لوتف الله کوڕی میرزا عەبدوللەی وەزیر و میرزا فەزڵ الله کوڕی میرزا عەلی لەگۆڕەپانی جەنگ بریندار دەبن. لەسوپای کوڕی میری ئەردەڵانیش دەستەیەکیش دەکوژرێن و بریندار دەبن. ملی میرزا عەبدولکەریمی موعتەمید بەشمشێری محەممەد بەگی کوڕی حاجی حسەینی قولی بەگی سەنقوری، بریندار کرا. دوای چاکبوونەوەیش ملی خوار بووە و تاکاتی مردن بەو شێوەیە ماوەتەوە. سەرئەنجام میرزا لوتف الله کوڕە مامی میرزا فەرەج الله کەخۆی شاردبوویەوە، بەتیرێکی لەناکاو کوڕی میری ئەردەڵان لەپێ دەخات و لەئەسپەکەی دەیهێنێتەخوار و ئەسیری دەکات. محەممەد سادق خان کوڕی عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولکیش کەکوڕی ئەمان الله خان بووە، لەو بگرە و بێنەدا بریندار دەبێت. سوپای محەممەد حەسەن خان، دوای ئەوەی سەردارەکەیان بریندار و ئەسیر دەکرێت، شکست دێنن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. سەد و دەکەسیان ئەسیر دەکرێت و ئەمان الله خان هەموویان دەکوژێت. لەناو کوژراوەکان عەباس میرزا بەگ کوڕی مەنوچێهر بەگی سەقزی و سوبحان وێردی بەگ کوڕی محەممەد حەسەن بەگ بینراون. لەهەر دوو سوپا لەگۆڕەپانی جەنگ، جگە لەو سەد و دەکەسە، چوارسەد کەسی دیکە لەمیر و گەورەکانی کوردستان دەکوژرێن و دەبنە قوربانی هەوەسەکانی باوك و کوڕ. دوای کۆتایی هاتنی جەنگ، دوو کوڕە میری بریندار لەسەر تەخت بەرەو سنە دەبەن. دوای یەك مانگ، محەممەد حەسەن خان لەتەمەنی ۲۲ ساڵی دەمرێت و جەنازەکەی ڕەوانەی ئەجەف دەکەن و محەممەد سادق خان باش دەبێتەوە. دوای ئەم ڕووداوە ئەمان الله خان لەناو خەمی کوڕەکەی، هەستەوەرەکانی لەدەست دەدات و لەسەرەتای زستانی ۱۲٤۰ کۆچی، دەمرێت. ئەو بۆ ماوەی ۲۷ ساڵ فەرمانڕەوایەتی کوردستانی ئەردەڵانی کردووە. لەساڵی ۱۲۲۰ تا ساڵی ۱۲۳۰، هەموو ئەو شوێنانەی دەبوا، نۆژەن بکرێنەوە، نۆژەن کردەوە.

حکومەتی خوسرەوخانی ئەردەڵان ناسراو بەناکام

خوسرەوخانی ناکام کوڕی ئەمان الله خانی فەرمانڕەوا، لەکاتی تێکچوونی باری دەروونی باوکی، پێگەی جێگری حکومەتی بووە و دوای مردنی باوکی لەبەهاری ۱۲٤۰ کۆچی، وەك

فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە.

خوسرەوخان کەسێکی قسەخۆش و شیرین وتار بووە، توانای نووسینی شیعری بووە، خەتی نەستەعلیقی بەجوانترین شێوە نووسیوە. بۆ بەخشندەیی کەسێکی بەناوبانگە وپەندی زۆری زانیوە.

ڕەزالەی سەقزی (ڕەزا عەلی) دەلاّلی ئەو بووە. زۆربەی شەوەکانی لەمالی ڕەزالە بەسەر بردووە. لەسالی ١٢٤١ حەیدەر سولّتان ئەورامی و محەممەد سولّتان ئەورامی، بەلەبەر چاو گرتنی ڕێگەی دژوار و بەردەلانی هەورامان، ئالاّی شۆڕشیان بەرز کردۆتەوە و ملکەچی فەرمانەکان نەبوون. خوسرەوخان بۆ سەرکوت کردنی ئەوان، محەممەد خانی سەرهەنگی برای، لەگەلّ سوارە و پیادەی ئەردەلاّن ڕەوانەی هەورامان دەکات. دوای گەیشتن بەناوچەکە، ئاگری جەنگ بلّێسە دەسێنێت و ئاغا جەعفەر خانی ئەردەلاّن دەکوژرێت. کوشتنی ئەو دەبێتە هۆی ئەوەی سوپای ئەردەلاّن خوێنیان بێتە کولّ و هێرشێکی سەراسەری دەکەنە سەر چیا و سەنگەری شۆڕشییەکان و لەیەکەم سەنگەر گەمارۆ دەخەنە سەر حەیدەر سولّتان. حەیدەر سولّتان بەناچاری خۆی هەلّدەداتە ناو ڕووبار و بەهۆی مەلە خۆی دەرباز دەکات. سوپاییەکان تیربارانی دەکەن و لەناو ئاوەکە دەیکوژن. دەستەیەك لەشوێنکەوتەکانی ئەسیر و دەستەیەکی دیکەیان دەکوژرێن. جەعفەر سولّتانی ئاجودان باشی لەگەلّ دەستەیەك لەسوپاییەکان هێرش دەکاتە سەر سەنگەرەکەی محەممەد سولّتان و لەسەنگەرەکەی دەردەپەڕێنن. محەممەد سولّتان و سوپاکەی ڕێگەی هەلاّتن دەگرنەبەر و بەرەو شارەزوور دەڕۆن. محەممەد خانی سەرهەنگ چەند ڕۆژێك دوای ئەم سەرکەوتنە، لەو ناوچەیەدا ماوەتەوە و دواتر لەگەلّ تالاّنییە فراوانەکان بۆ شاری سنە دەگەڕێتەوە.

لەسالی ١٢٤٣ وشکەسالی و قاتوقڕی دەستیپێکردووە، نان بۆتە هاوتای گیان. هەژارەکان لەکۆلاّن و گەرەکەکان کەلّەکە بوون و لەبرسانا مردوون. خوسرەوخان بڕی پەنجا هەزار تەغار گەنمی لەعەنبارەکاندا بووە و بەشێوەیەکی یەکسان لەناو دانیشتووان دابەشی کردووە و بەلّگەی لێسەندوون تا دوای نەمانی وشکەسالی و قاتوقڕی بۆ خەزێنەی دەولّەتی بگێڕنەوە. بەهۆی ئەم کارەوە، دانیشتووانی کوردستان لەو بەلاّیە ڕزگاریان دەبێت. دوای ڕزگار کردنی خەلّکان لەو بەلا مالّوێرانەکەرە و گەڕانەوەی ئاسایش و ئەرزانی، میرزا فەرەج الله ی وەزیر، بەلّگەکان دەباتە لای خوسرەوخان و داوای لێدەکات، قەرزەکانی لەخەلّك وەربگرێتەوە.

خوسرەوخان بەڵگەکان وەردەگرێت و دەیخاتە ناو ئاگر و دەیانسووتێنێت و بەمشێوەیە ڕەزامەندی و خۆشحاڵی دانیشتووان بەدەست دێنێت. بڕی ئەو پارەی کەدەبوا بۆ خەزێنەی حکومەت بگەڕێتەوە، زیاتر لەدووسەد هەزار تمەن بووە.

خوسرەوخان بەشێوەیەکی خراپ هەڵسوکەوتی لەگەڵ براکانی کردووە و سەرئەنجام هەموویانی لەناو بردووە و ڕیسوا و بەدبەختی کردوون. لەساڵی ١٢٤٤، محەممەد بەگ و مستەفا بەگ کوڕەکانی فەتح عەلی بەگی وەکیل کەئەمان الله خان ئەوانی بۆ سمنان و دامەغان دوورخستبوویەوە، دوای ٢٧ ساڵ ئاوارەیی و سەرگەردانی، بەپێی فەرمانی میری کوردستان، دەگەڕێنەوە. عەلی محەممەد بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ کەخاڵۆزای خوسرەوخان بووە، ڕێزی زۆری لێ گیراوە. لەو کاتەدا سوپای دەوڵەتی رووسیا هێرشی کردۆتە سەر خاکی ئێران و چەندین ویلایەتی سەر سنووری وەک ئازەربایەجان دەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و شۆڕش و ئاژاوەیەکی سەیر لەئێران بەتایبەت لەئازەربایەجان دەستپێدەکات. ئەکبەر بەگ کوڕی محەممەد زەمان بەگ لەگەڵ چەند کەس لەخزم و کەس و کاری خۆی کە لەچۆنیەتی حکومەتی خوسرەوخان ناڕازی بوون، دەیانەوێت کەڵک لەو دەرفەتە وەربگرن و پەیوەستی سوپای رووسیا بن و دەخوازن حسەین قولی خانی کوڕی میر کەلەو دواییانەدا لەحکومەتی ئیصفەند ئاوا لەسەر کار لابرابوو، پەیوەستی خۆیان بکەن. لەبەر ئەمە بەشێوەیەکی نهێنی دەیبینن و بابەتەکەی لا باس دەکەن. ئەویش ئەم بابەتە بۆ میر دەگێڕێتەوە و ئەبولحەسەنی بەگی باوکی مەستورەی ئەردەلان وەک پیلانگێری سەرەکی ئەم پیلانە دەناسێنێت. بۆ پشتڕاستکردنەوەی وتەکەی خۆی دەڵێت: سبەی شەو لەماڵی ئەکبەر بەگ کۆدەبنەوە، ئەگەر میر جلوبەرگەکانی بگۆڕێت و لەسەر بانی ماڵی ئەکبەر بەگ گوێ لەوتەکان بگرێت، ڕاستییەکەی بۆ دەردەکەوێت. میر گوێ لەقسەکانی حسەین قولی خان دەگرێت و ئەوەی دەبێت ببیستێت بەگوێی خۆی دەیبیستێت و لەپلانەکەی ئەوان ئاگادار دەبێتەوە. ئاگری ڕق و کینەی کۆن کەبۆ ماوەیەکی زۆر لەژێر خۆڵەمێشدا بوو، دەژێنێتەوە. میر خوسرەوخان بۆ بەیانی ئەو شەوە فەرمانی گرتنی کوڕەکانی فەتح عەلی بەگ و سوڵتان ئەزەر بەگ و ئەبولحەسەن بەگ (باوکی مەستورە) و هەموو کەسان و کوڕە مامەکانیان دەردەکرێت و زیندانی و زنجیر دەکرێن. ئەکبەر بەگیش لەماڵی محەممەد بەگی سلێمانی زیندانی دەکرێت. دوای چەند ڕۆژ کوڕەکانی فەتح عەلی بەگ لەگەڵ کوڕەکانی

فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە.

خوسرەوخان کەسێکی قسەخۆش و شیرین وتار بووە، توانای نووسینی شێعری بووە، خەتی نەستەعلیقی بەجوانترین شێوە نووسیوە. بۆ بەخشندەیی کەسێکی بەناوبانگە وپەندی زۆری زانیوە.

ڕەزالەی سەقزی (ڕەزا عەلی) دەلاڵی ئەو بووە. زۆربەی شەوەکانی لەماڵی ڕەزالە بەسەر بردووە. لەساڵی ١٢٤١ حەیدەر سوڵتان ئەورامی و محەممەد سوڵتان ئەورامی، بەلەبەر چاو گرتنی ڕێگەی دژوار و بەردەلانی هەورامان، ئالای شۆڕشیان بەرز کردۆتەوە و ملکەچی فەرمانەکان نەبوون. خوسرەوخان بۆ سەرکوت کردنی ئەوان، محەممەد خانی سەرهەنگی برای، لەگەڵ سوارە و پیادەی ئەردەلان ڕەوانەی هەورامان دەکات. دوای گەیشتن بەناوچەکە، ئاگری جەنگ بڵێسە دەسێنێت و ئاغا جەعفەر خانی ئەردەلان دەکوژرێت. کوشتنی ئەو دەبێتە هۆی ئەوەی سوپای ئەردەلان خوێنیان بێتە کوڵ و هێرشێکی سەراسەری دەکەنە سەر چیا و سەنگەری شۆڕشییەکان و لەیەکەم سەنگەر گەمارۆ دەخەنە سەر حەیدەر سوڵتان. حەیدەر سوڵتان بەناچاری خۆی هەڵدەداتە ناو ڕووبار و بەهۆی مەلە خۆی دەرباز دەکات. سوپاییەکان تیربارانی دەکەن و لەناو ئاوەکە دەیکوژن. دەستەیەک لەشوێنکەوتەکانی ئەسیر و دەستەیەکی دیکەیان دەکوژرێن. جەعفەر سوڵتانی ئاجودان باشی لەگەڵ دەستەیەک لەسوپاییەکان هێرش دەکاتە سەر سەنگەرەکەی محەممەد سوڵتان و لەسەنگەرەکەی دەردەپەڕێنن. محەممەد سوڵتان و سوپاکەی ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر و بەرەو شارەزوور دەڕۆن. محەممەد خانی سەرهەنگ چەند ڕۆژێک دوای ئەم سەرکەوتنە، لەو ناوچەیەدا ماوەتەوە و دواتر لەگەڵ تالآنییە فراوانەکان بۆ شاری سنە دەگەڕێتەوە.

لەساڵی ١٢٤٣ وشکەساڵی و قاتوقڕی دەستیپێکردووە، نان بۆتە هاوتای گیان. هەژارەکان لەکۆڵان و گەرەکەکان کەڵەکە بوون و لەبرسانا مردوون. خوسرەوخان بڕی پەنجا هەزار تەغار گەنمی لەعەنبارەکاندا بووە و بەشێوەیەکی یەکسان لەناو دانیشتووان دابەشی کردووە و بەڵگەی لێسەندوون تا دوای نەمانی وشکەساڵی و قاتوقڕی بۆ خەزێنەی دەوڵەتی بگێڕنەوە. بەهۆی ئەم کارەوە، دانیشتوولنی کوردستان لەو بەڵایە ڕزگاریان دەبێت. دوای ڕزگار کردنی خەڵکان لەو بەڵا ماڵوێرانەکەرە و گەڕانەوەی ئاسایش و ئەرزانی، میرزا فەرەج اللە ی وەزیر، بەڵگەکان دەباتە لای خوسرەوخان و داوای لێدەکات، قەرزەکانی لەخەڵک وەربگرێتەوە.

خوسرەوخان بەڵگەکان وەردەگرێت و دەیخاتە ناو ئاگر و دەیانسووتێنێت و بەمشێوەیە ڕەزامەندی و خۆشحاڵی دانیشتووان بەدەست دێنێت. بڕی ئەو پارەی کەدەبوا بۆ خەزێنەی حکومەت بگەڕێنەوە، زیاتر لەدووسەد هەزار تمەن بووە.

خوسرەوخان بەشێوەیەکی خراپ هەڵسوکەوتی لەگەڵ برلکانی کردووە و سەرئەنجام هەموویانی لەناو بردووە و ڕیسوا و بەدبەختی کردوون. لەساڵی ١٢٤٤، محەممەد بەگ و مستەفا بەگ کوڕەکانی فەتح عەلی بەگی وەکیل کەلەمان الله خان ئەوانی بۆ سمنان و دامەغان دوورخستبوویەوە، دوای ٢٧ ساڵ ئاوارەیی و سەرگەردانی، بەپێی فەرمانی میری کوردستان، دەگەڕێنەوە. عەلی محەممەد بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ کەخاڵۆزای خوسرەوخان بووە، ڕێزی زۆری لێ گیراوە. لەو کاتەدا سوپای دەوڵەتی رووسیا هێرشی کردۆتە سەر خاکی ئێران و چەندین ویلایەتی سەر سنووری وەک ئازەربایەجان دەخەنە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە و شۆڕش و ئاژاوەیەکی سەیر لەئێران بەتایبەت لەئازەربایەجان دەستپێدەکات. ئەکبەر بەگ کوڕی محەممەد زەمان بەگ لەگەڵ چەند کەس لەخزم و کەس و کاری خۆی کە لەچۆنیەتی حکومەتی خوسرەوخان ناڕازی بوون، دەیانەوێت کەڵك لەو دەرفەتە وەربگرن و پەیوەستی سوپای رووسیا بن و دەخوازن حسەین قولی خانی کوڕی میر کەلەو دواییانەدا لەحکومەتی ئیسفەند ئاوا لەسەر کار لابرابوو، پەیوەستی خۆیان بکەن. لەبەر ئەمە بەشێوەیەکی نهێنی دەبیینن و بابەتەکەی لا باس دەکەن. ئەویش ئەم بابەتە بۆ میر دەگێڕێتەوە و ئەبولحەسەنی بەگی باوکی مەستورەی ئەردەلان وەك پیلانگێری سەرەکی ئەم پیلانە دەناسێنێت. بۆ پشتڕاستکردنەوەی وتەکەی خۆی دەڵێت: سبەی شەو لەماڵی ئەکبەر بەگ کۆدەبنەوە، ئەگەر میر جلوبەرگەکانی بگۆڕێت و لەسەر بانی ماڵی ئەکبەر بەگ گوێ لەوتەکان بگرێت، ڕاستییەکەی بۆ دەردەکەوێت. میر گوێ لەقسەکانی حسەین قولی خان دەگرێت و ئەوەی دەبێت بییستێت بەگوێی خۆی دەیبیستێت و لەپلانەکەی ئەوان ئاگادار دەبێتەوە. ئاگری ڕق و کینەی کۆن کەبۆ ماوەیەکی زۆر لەژێر خۆڵەمێشدا بوو، دەژێنێتەوە. میر خوسرەوخان بۆ بەیانی ئەو شەوە فەرمانی گرتنی کوڕەکانی فەتح عەلی بەگ و سوڵتان ئەزەر بەگ و ئەبولحەسەن بەگ (باوکی مەستورە) و هەموو کەسان و کوڕە مامەکانیان دەردەکرێت و زیندانی و زنجیر دەکرێن. ئەکبەر بەگیش لەماڵی محەممەد بەگی سلێمانی زیندانی دەکرێت. دوای چەند ڕۆژ کوڕەکانی فەتح عەلی بەگ لەگەڵ کوڕەکانی

ئەزەر عەلی بەگ دەکوژێت. ئەکبەر بەگ و ئەبولحەسەن بەگ و ئیسماعیل بەگی برای و کەسەکانیان لەبەرابەر وەرگرتنی برە پارەیەک ئازاد دەکات و بۆ ئەم مەبەستە، خوازبێنی مەستوری شاعیر دەکات ودەیکاتە هاوسەری خۆی.

دوای کوژرانی کوڕەکانی فەتح عەلی بەگ و محەممەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ، بنەماڵەی وەکالەت پەرێشان بووە، ئەمان الله بەگی کوڕە بچووکی فەتح عەلی بەگ و عەلی محەممەد بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ، لەگەڵ دە کەس لەخزمەکانیان، شەوانە هەڵدێن و بەرەو دەباری پاشای قاجار بەڕێدەکەون. خوسرەوخانیش، میرزا فەرەج اللهی وەزیری خاڵی، بەدوای ئەواندا ڕەوانەی تاران دەکات. زنجیرەی وەکالەت، پەنایان بۆ شازادە سەیف ئەلدەولە بردووە و بەخزمەت کردنی ئەو هەڵدەستن و سکاڵا و گازندەکانی خۆیان بەهۆی تاج ئەلدەولە خانم، دەگەیێننە دەربار. بەپێیە قسە و وتەکانی میرزا فەرەج اللەی وەزیر لەدەرباری پاشا کاریگەری نابێت و سکاڵاکەران تەسلیم بەسەیف ئەلدەولە و ڕەوانەی ئیسفەهانیان دەکات.

لەساڵی ١٢٤٥ کەشای شاکان بەرەو هەمەدان بەڕێدەکەوێت، خوسرەوخانی فەرمانڕەوای ئەردەلآن بەمەبەستی بینینی شا، بەرەو هەمەدان بەڕێدەکەوێت. عەلی محەممەد بەگ و ئەکبەر بەگ و ئیسماعیل بەگیش لەگەڵ دەستەیەک لەئامۆزاکانی خۆیان، بەدوای میری ئەردەلآن، دەگەنە هەمەدان و سکاڵا و گازندەکانی خۆیان بەرز دەکەنەوە. میری ئەردەلآن بەنهێنی پێنج هەزار تمەن بەئابدارچی شا پێشکەش دەکات بۆ ئەوەی کارێک بکات پاشا سکاڵاکەران تەسلیم بەمیر بکاتەوە. فەتح عەلی شا لەگەڵ ئەوەی خاتوونی حەرەمسەراکەی خۆی، تاج ئەلدەولە (دایکی سەیف ئەلدەولە) پشتیوانی لێکردوون و هەروەها عەبدوڵڵە خانی ئەمین پشتی ئەوانی گرتووە، یاساکانی دادپەروەری و شەرافەت لەدەست دەدات و ئەو کەسانە تەسلیم بەخوسرەوخان دەکاتەوە. خوسرەوخان ئەوان بۆ سنە دەگەڕێنێتەوە و ئەو برە پارە و بڕێکی دیکەیان لێ وەردەگرێت و دواتر هەموویان ڕیسوا و خانەنشین دەکات بەجۆرێک ئەکبەر بەگ، پاشماوەی ژیانی لەبەدبەختی وهەژاریدا بەسەر دەبات. کەسانی دیکەش گۆشەگیر دەکرێن. دوای ماوەیەک بەپێی تکای میرزا فەرەج اللەی وەزیر و میرزا هیدایەت اللەی ئەمین، عەلی محەممەد بەگ ئازاد دەکرێت و دەڕواتە گوندی بەڵبان. لەوێوە نامە بۆ کەس و کاری خۆی لەئیسفەهان دەنووسێت و ژمارەیەکیان لەو گوندە کۆدەبنەوە و شەوانە هێرش دەکەنە سەر گوندەکە و عەلی محەممەد بەگ بۆ ئیسفەهان دەبەن. میرزا

جەعفەر کوڕی میرزا هیدایەت الله کە لەو نزیکانەدا بووە، هەرچەند تەمەنی کەم بووە بەڵام لەگەڵ دەستەیەک لەسوار و پیادەکان شوێنیان دەکەوێت و لەنێوەی ڕێگەدا پێیان دەگاتەوە. دوای کەمێک شەڕ وپێکدادان، بەشمشێر عەلی محەممەد بەگ بریندار دەکات و هەموویان دەگەڕێنێتەوە. چەند کەسێکی ناسرلو و نەناسرلویش کە لەئیسفەهانەوە هاتبوون، ئەسیر دەکات و بۆ لای میری ئەردەلانی دەنێرێت. میری ئەردەلان دووان لەوان بەناوەکانی لوتف عەلی بەگی کوڕی محەممەد ڕەحیم بەگ و ئەوی دیکەیان حسەین قولی خانی کوڕی میر بووە، ڕیسوا و بەدبەخت دەکات. حسەین قولی خان لەو کاتەدا پشتی کردبووە باوکی و ڕۆشتبووە ئیسفەهان و پەیوەستی بنەماڵەی وەکالەت ببوو.

لەساڵی ١٢٤٦، شا موراد بەگی کورد، ناسرلو بەمیری ڕەواندز، لەناوچەکانی کۆیە و حەریر و ڕەواندز ئاڵای شۆڕش بەرز دەکاتەوە و هێرشەکانی بۆ سەر ناوچەکانی دەوروبەر دەستپێدەکات وسەرەدەشت و موکری و سابلاخ و لاهیجان پەیوەستی سنووری فەرمانڕەوایەتییەکەی دەکات. بەپێی فەرمانی فەتح عەلی شای قاجار، خوسرەوخانی میری ئەردەلان بۆ جەنگی ئەو بەڕێدەکەوێت و شکست بەسوپاکەی میری ڕەواندز دێنێت و تا کەنارەکانی کۆیە و حەریر شوێنی دەکەوێت و سەرئەنجام سی هەزار تمەن وەک قەرەبووی جەنگ لەمیری ڕەواندز دەستێنێت و ئەمان نامەی پێدەدات و دەگەڕێتەوە و لەلایەن پاشاوە، ڕێز لەم خزمەتەی دەگرێت.

لەساڵی ١٢٤٧ کۆچی، مەحمود پاشای بابان، پشت دەکاتە سلێمان پاشای بابان و پەنا بۆ دەوڵەتی ئێران دەبات. بەپێی فەرمانی دەرباری، خوسرەوخان لەگەڵ سوپای ئەردەلان، ئەو دەگەڕێننەوە بۆ سلێمانی و سەربەخۆیی پێدەدەن و سلێمان پاشا بۆ دارئەلسەلامی بەغداد ڕادەکات و خوسرەوخان سەرکەوتووانە دەگەڕێتەوە.

لەساڵی ١٢٤٨، حاجی شێخ جەمال ئەلدینی پێشنوێژ و وتارخوێن (باوەگەورەی نووسەر) لەسەر مینبەر دەڵێت: وتنی ((انی انا الله یا انا الحق یا الله فی جبتی)) و وشە و ڕستەی هاوشێوەی ڕێگەپێنەدراو کەبێژەرەکەی بەهەر مەبەستێک بیهێنێتە سەرزمان، کفرە و هۆکارێکە بۆ لەدەستدانی دین و دیانەت چوونکە هیچ کام لەپێغەمبەران یا زاناکانی مەزهەبەکان بەمە ڕازی نەبوون. دەستەیەک لەزانا و شێخەکان پێکەوە دژی دەوەستنەوە و دژی ئەو شۆڕشێکی گشتی دەستپێدەکەن، خەڵکان فریو دەدەن و دەڵێن پێشنوێژ کافر

بووە، چیتر نوێژ خوێندن لەپشت سەری ئەو ڕێگە پێدراو نییە و کوشتنی ئەو یەکسانە بەحەجێکی گەورە. ئەم مەولە بەمیری ئەردەڵان دەکات و بەخێرایی کەسێك بۆ لای پێشنوێژ دەنێرێت کەدەبێت بەیانی بڕوات بۆ مزگەوت. ئەگەر پێشتر خزمەتکارێکی لەگەڵدا بوو، سبەی کەس لەگەڵ خۆی نەبات و بەتەنیا بڕواتە ناو مزگەوتەکە. دوای ئەم پەیامە، چوار تۆپ دەباتە سەرەوەی قەڵای حکومەتی و تۆپەکان پڕ دەکات و مزگەوت و شار دەکاتە نیشانە تا ئەگەر دەنگەدەنگ لەشار دروست بوو، تۆپبارانی بکات. جیاواز لەوە دەستەیەك تفەنگچی لەدەوروبەری مزگەوتەکە جێگیر دەکات تا ئەگەر کەسێك مەبەستی ئاژاوە یا دەستدرێژی کرد، سەرکوتی بکەن. دوای ئەم ئامادەکارییانە کاتێك دانیشتووان لەمەبەستەکەی ئاگادار دەبنەوە، بەبێدەنگی دەڕۆنە ناو مزگەوتەکە و نوێژی خۆیان دەخوێنن جگە لەدەستەیەك ڕوودلوخواز کە لەترسی میر ئەو ڕۆژە نوێژی هەینی ناخوێنن. دوای خوێندنی نوێژ و گەڕانەوەی حاجی شێخ جەمال بۆ ماڵەکەی، بەخێرایی میر کەسێك دەنێرێت و ئەو کەسە ڕوودلوخوازانە دەستگیر دەکات. دەستەیەکیان تەمێ و چەند کەسێکیان دوور دەخاتەوە و ئەوانی دیکە ناچار دەکات بڕۆنە ماڵی حاجی شێخ جەمال بۆ ئەوەی داوای بەخشین و لێبوردنی لێ بکەن.

لەساڵی ١٢٥٠ نەخۆشی تاعون دەگاتە شاری سنە و دانیشتووان بڵاوەی لێدەکەن. خوسرەوخانیش شارەکە بەجێدەهێڵێت و لەهەزار هەنگاوی شارەکە، خێوەت وبارەگا هەڵدەدات. سەرئەنجام گرفتاری ئەو نەخۆشییە دەبێت و لەدووەمی رەبیع الاوەلی ئەو ساڵە، لەتەمەنی ٢٩ ساڵی ناکام، دەمرێت. نزیکەی هەشت هەزار کەسیش لەدانیشتووانی شارەکە بەهۆی ئەو نەخۆشییەوە دەمرن. کەسانی وەك الله وێردی خان، کوڕی ئەزەر عەلی خان و عەلی موراد سوڵتانی کوڕی و چەند کەسێکی دیکە لەگەورە پیاوانی سنە کە بەهەمان نەخۆشی دەمرن.

حکومەتی ڕەزا قولی خانی ئەردەلان

دوای مردنی خوسرەوخانی ناکام، ڕەزا قولی خانی کوڕە گەورەی کە لەحوسن جیهانی کچی فەتح عەلی شای قاجار، چاوی بەدنیا هەڵهێنابوو، لەساڵی ١٢٥٠ لەتەمەنی دەساڵی لەسەر کورسی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دادەنیشێت. فەرمانی فەرمانڕەوایەتی لەلایەن شازادە فەتح الله میرزا، برای دایکی و تاج بەیگم خانمی خوشکی ڕەوانە کراوە. شازادەکان چەند

ڕۆژێک بۆ گێرانی پرسە و ڕێوڕەسمی بەخاک سپاردن و ئاگادار کردنەوەی دانیشتووان لەفەرمانی حکومەتی چاوەڕوان دەبن و دواتر دەگەڕێنەوە، بەڵام خودی والیەی دایکی ڕەزا قولی خان لەگەڵ میرزا فەرەج ئللەی وەزیر، جڵەوی کاروباری حکومەتی لەدەست دەگرێت. لەم کاتەدا شازادە ئەردەشێر میرزای روکن ئەلدەولە کەفەرمانڕەوای گەرووس بووە، بیر لەگرتنی کوردستان دەکاتەوە و لەگەڵ سوپایەکی تەیار بەرەو کوردستان بەڕێدەکەوێت. والیە خاتوون لەم هەواڵە سەرسوڕدەمێنێت و فەرمان بەکۆکردنەوەی سوپای ئەردەڵان دەدات و خۆی لەگەڵ ئەوەی هێشتا تۆزی مردنی هاوسەرەکەی بەروخساریەوە بووە، خۆی دادەپۆشێت و سەرداری سوپاکەی دەگرێتەدەست و لەناوچەی زاڵغە و ئابلاق، خێوەت و بارەگای شەڕ هەڵدەدات. ئەردەشێر میرزا کاتێک دەبینێت ڕکەبەرەکەی ژنێکە و لەسەرکەوتن و شکست جگە لەناوزڕان هیچی بۆ نامێنێتەوە، بەناچاری ڕێگەی ئاشتی دەگرێتەبەر و خوازبێنی کچی والیە دەکات و دەگەڕێتەوە.

لەساڵی ١٢٥١ کەفەتح عەلی شای قاجار دەمرێت و تەختی پاشایەتی بەنەبیرەی ئەو، محەممەد شا غازی دەبرێت، هێشتا کە لەئازەربایجانەوە بەڕێنەکەوتووە، میرزا هیدایەت ئللەی ئەمین بەنوێنەرایەتی میری ئەردەڵان وەک باڵوێز دەڕواتە لای و لەگەڵ ئەودا بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. دوای دانیشتن لەسەر تەختی پاشایەتی، میرزا هیدایەت ئللەی ئەمین لەگەڵ خەڵات و فەرمان دەگەڕێنێتەوە و فەرمانی دەرباری دەردەکرێت کەمیری ئەردەڵان و سوپاکەی پەیوەستی سوپای بەهرام میرزای برای محەممەد شا ببێت، محەممەد حسەین میرزا، ئەوەی محەممەد عەلی میرزا کە فەرمانڕەوای کرماشان و لوڕستان و خوزستان و عەرەبستان بووە، دوور بخەنەوە و بەهرام میرزا جێگەی بگرێتەوە. ڕەزا قولی خانی میری ئەردەڵان لەگەرمەی زستان لەگەڵ هەشت هەزار سواری ئەردەڵان و دەستەیەک پیادە بەڕێکەوتووە و لەکاروان سەرای ماهیدەشت پەیوەستی سوپاکەی بەهرام میرزا دەبێت. محەممەد حسەین میرزا کەلەم ڕووداوانە ئاگادار دەبێتەوە، لەبەر ئەوەی دڵنیایە ناتوانێت بەرگری لەخۆی بکات، لەگەڵ کەسەکانی بەرەو ناوەندی خەلافەت بەڕێدەکەوێت. دوای چەند ڕۆژ لەگەڵ شازادەکان ڕێگەی ئەردەبیل دەگرێتەبەر و لەوێ زیندانی دەکرێن. لەولایش شازادە بەهرام میرزا لەگەڵ سوپای ئەردەڵان بێ ئەوەی ڕووبەڕووی بەرگری ببنەوە، دەڕواتە ناو کرماشان و لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی دادەنیشێت و میری ئەردەڵان بۆ کوردستان

دەگەڕێتەوە. دواتر لەم ساڵە و بەپێی فەرمانی دەربار، نەجەف قولی خان کوڕی محەممەد حەسەن خانی ئەردەڵان، ئەوەی ئەمان اللە خان، لەگەڵ سێسەد سوار بۆ گەڕاندنەوەی ئارامی و ئاسایش ڕەوانەی گورگان و خوراسان دەبێت و لەوێ بەکارەکانی هەڵدەستێت و بەوەرگرتنی خەڵات و ئیمتیاز لەدەرباری پاشایەتی دەگەڕێتەوە. لەهەمان ساڵ (١٢٥١ کۆچی) حوسن جیهان خانمی والیە، لەدەرباری پاشا، نەواب توبا خانم خوشکی ئەو پاشایە بۆ ڕەزا قولی خان خوازبێنی دەکات. لەساڵی ١٢٥٢، والیە لەگەڵ دەستەیەك لەخانزادە و میرزادەکانی کوردستان لەکوردستانەوە بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت و بەڕێوڕەسمێکی شایانە، بووك لەتارانەوە بۆ کوردستان دێنن.

دواتر لەساڵی ١٢٥٤ سوپای پاشا بەمەبەستی گرتنی هەرات و سەرزەمینەکانی تورکستان بەڕێدەکەوێت و ژمارەیەك لەسوپای ئەردەڵانیش بانگێشت دەکرێن. دووبارە نەجف قولی خانی ئاماژە پێدراو لەگەڵ پێنسەد سواری خاوەن ئەزموون، پەیوەستی سوپای پاشا دەبێت و لەگەڵ محەممەد پاشا بۆ گرتنی قەڵای هەرات بەڕێدەکەون. لەم کاتەدا محەممەد سادق خانی ئەردەڵان کە لەحکومەتی ڕەزا قولی خان ناڕازی بووە و پەنای بۆ مەنوچێهر خانی موعتەمید ئەلدەولەی فەرمانڕەوای کرماشان بردووە، ئەم هەلە دەقۆزێتەوە و لەگەڵ دوسەد کەس لەسوارەکانی خۆی بەمەبەستی گرتنی کوردستان بەڕێدەکەوێت. لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، میری ئەردەڵان و میرزا فەرەج اللەی وەزیر و دەستەیەك لەسوپاییەکان بۆ بەرگری کردن لەهێرشەکەی لەشارەکە دێنەدەر و شەو لەگوندی ئەڕان بەسەر دەبەن. محەممەد سادق خان، لەپێشڕەوی میری ئەردەڵان بەرەو ئەران ئاگادار دەبێتەوە و بێ درەنگ لەڕێگەی یەمینان و گەزرەوە، بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش دەبات و نیوەشەو دەڕواتە ناو شارەکە. کەسوکاری میرزا فەرەج اللەی وەزیر و میرزا هیدایەت اللەی ئەمین و مەلا عەباسی شێخولئیسلام و دەستەیەکی دیکە هەمان شەو کۆچ دەکەن و بۆ بەیانی پەیوەستی خێڵی جاف لەسەر سنوور دەبن. دوای ئەوەی میری ئەردەڵان و میرزا فەرەج اللە لەم ڕووداوە ئاگادار دەبنەوە، لەگەڵ سوپاکەیان بەڕێدەکەون و لەگەڵ هەڵاتنی خۆر، دەگەنە شارەکە. محەممەد سادق خان لەناو شارەکە گەمارۆ دەدرێت. سوپای محەممەد سادق خان لەسەر بانەکان و گۆڕەپانی بەردەم دەروازەی حکومەتی، تا نزیك نیوەڕۆ دەجەنگن بەڵام هیچیان بۆ ناکرێت. ناچار ئەمان اللە بەگی وەکیل و قوباد بەگی فەڕاش باشی، لەگەڵ چەند کەس

لەبەگزادەکان و تفەنگچییەکانی هەورامی و بانە، بەتەناف خۆیان دەگەیینە سەر بانەکان و بارودۆخیان لێ دژوار دەکەن. لەملایش سەرئەنجام بەزەبری تیر و تەشوێ، دەروازەکە دەشکێنن و دەڕژێنە ناو قەڵاکە و جەنگ هەڵدەگیرسێت و محەممەد سادق و و شوێنکەوتەکانی شکست دەخۆن و دەستگیر دەکرێن. دوای تێپەڕینی یەکسال، لەساڵی ١٢٥٥، پەیوەندی نێوان میرزا فەرەج اللەی وەزیر و میرزا هیدایەت اللەی ئەمین دەشێوێت و دانیشتووانی ویلایەت بۆ پشتیوانی کردن لەوان دەبنە دوو دەستە و والیە خانم خوازیاری پشتیوانی کردن لەمیرزا هیدایەت اللەی ئەمینە. حاجی میرزا ئاقاسی وەزیری گەورەی شای شاکان، لەسەر داوا و خواستی میری ئەردەڵان، خوازیاری پشتیوانی کردن لەوەزیر بووە و سەرئەنجام ئەم کێشانە گەشتۆتە دەرباری پاشای ئێران. پاشای ئێران لەکاتی ڕۆشتنی کەژاوەی شایی بۆ یەیلاقی ئەلوەند، ڕەزا قولی خانی میری ئەردەڵان و والیە خانم و میرزا فەرەج اللە و دەستەیەک لەمزاناکان و پیاو ماقوڵان بۆ هەمەدان بانگهێشت دەکات و پەیوەندییەکانی نێوان میرزا فەرەج اللەی وەزیر و میرزا هیدایەت اللەی ئەمین باش دەکات و مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدەدات. لەکاتی گەڕانەوە بۆ کوردستان، دووبارە والیە خانم گرنگی بەوەزیر نادات و کاروبارەکان بەئەمین دەسپێرێت. ناچار وەزیر دەست لەکارەکەی دەکێشێتەوە و دوای سێ مانگ گۆشەگیری، لەساڵی ١٢٥٦ کۆچی دوایی دەکات و بەفەرمانی والیە خانم، فەرمانی وەزارەت بەناوی میرزا هیدایەت اللەی ئەمین دەردەچێت.

دواتر لەساڵی ١٢٥٧ جارێکی دیکە مەحمود پاشای بابان، لەگەڵ هەزار بنەماڵە لەگەورەکان و ناودارەکانی بابان ڕوودەکەنە کوردستانی ئەردەڵان و پەنا بۆ ڕەزا قولی خان دەبەن. ڕەزا قولی خان دوای دوو مانگ میوانداری شایانە، مەحمود پاشا لەگەڵ چەند لەگەورە پیاوانی بابان هەڵدەگرێت و ڕێگەی تاران دەگرێتەبەر و لەلایەن دەرباری پاشاوە ڕێزیان دەگیرێت. دوای پێنج مانگ مانەوە، مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدەدرێت و بەپێی فەرمانی دەرباری، ڕەزا قولی خان سوپای ئەردەڵان کۆدەکاتەوە و مەحمود پاشا لەگەڵ خۆی دەبات تا دووبارە فەرمانڕەوایەتی کوردستانی بابانی پێبسپێرێت. لەوکاتەدا کەئاماژەمان پێدا، پەیوەندی نێوان میری ئەردەڵان و دایکی باش نەبووە و دەستەیەک لەوەزیر و پیاوماقووڵانی کوردستان کەمیرزا هیدایەت اللە سەرۆکیان بووە، بۆ لایەنگری کردن لەدایکی میر، مەبەستی شێواندنی کاروبارەکانیان کردووە. دوای ئەوەی میری ئەردەڵان و سوپاکەی دەگەنە نزیک دەریاچەی

زرێبار، میرزا هیدایەت الله، ئاودارانی ئەردەڵان و کوردستان بەسەرکردایەتی ئەمان الله بەگ بۆ هاوکاری کردنی مەحمود پاشا، ڕەوانەی سلێمانی دەکات تا دەسەڵاتی لەو ناوچەیە بۆ بگێڕنەوە. لەهەمان کات نامە بۆ عەبدوڵڵە پاشای برای ئەحمەد پاشا دەنێرێت و دەڵێت هەموو بوێر و جەنگاوەرە ئاودارەکانم لەسوپای ئەردەڵان دوور خستۆتەوە، تا دەرفەتتان لەبەردەستایە، ڕووبەڕووی ئەو سوپایە ببنەوە چونکە هۆکارەکانی شکستیم ئامادە کردووە و لەگەڵ بیستنی دەنگی شەیپوری ئێوە، پێشەنگەکان پاشەکشێ دەکەن و سوپاکە بڵاوەی لێدەکات. عەبدوڵڵە پاشا لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، لەگەڵ دەستەیەک سەرباز و دوو هەزار سوار و چوار تۆپ، لەڕۆژی چوارشەممەی دەی ڕەبیع الاوەلی ساڵی ١٢٥٧، دوای تێپەڕینی دوو کاتژمێر لەبەیانی، خۆی دەگەیێنێتە شوێنی پێشەنگەکان. میرزا هیدایەت الله پێشتر فەرمانی بەپێشەنگەکان دابوو کەکاتێک شەیپوری عەبدوڵڵە پاشا لێدرا، گۆڕەپان بەجێبێڵن و ڕێگەی هەڵاتن بگرنەبەر. بەڕێکەوت میرزا فەزڵ اللەی مۆهردار و میرزا ئەبولفەتح و محەممەد ڕەزا بەگی ڕەمشتی نەوەی محەممەد عەلی بەگ و شێخ عەلی بەگی کوڕی ئەزەر بەگ و میرزا ڕەحیم کوڕی میرزا یوسف و مستەفا خانی کوڕی ئەمیر ئەرسەڵان خان و ئەجەف قولی خانی کوڕی و محەممەد قولی خانی کوڕی ئەزەر عەلی خان و میرزا محەممەد ڕەفیعی ئازر، بێ ئیجازە و مۆڵەتی وەزیر، دەڕۆنە لای پێشەنگەکان و لەناکاو شەیپوری جەنگ لەلایەن سوپای عەبدوڵڵە پاشا لێدەدرێت. پێشەنگەکان بەفەرمانی وەزیر بەخێرایی ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر و بۆلای سوپاکە پاشەکشێ دەکەن. بەڵام ئەو کەسانەی ئاماژەمان پێدا، لەپیلانەکەی وەزیر بێ ئاگا بوون و پێیان شەرم بووە گۆڕەپانی جەنگ بەجێبێڵن و نۆ کەسی لەبەرابەر سوپای بابانەکان بەرگری دەکەن. میری ئەردەڵان کاتێک لەهاتنی سوپای بابان ئاگادار دەبێتەوە، بەخێرایی عەبدولحەمیدی فەرمانڕەوای بانە لەگەڵ هەزار تفەنگچی بانە و سەقز بۆ هاوکاری پێشەنگە تازەکان ڕەوانە دەکات و خۆیشی بەڕێدەکەوێت تا هاوکاریان بکات. وەزیر دووبارە ئەم دەرفەتە لەدەست نادات و بەشێوەیەکی نهێنی بەعەبدولحەمید سوڵتان دەڵێت خۆی لەجەنگەکە دوور بخاتەوە و لەسوچێکدا بمێنێتەوە. سوپای عەبدوڵڵە پاشا، گەمارۆی ئەو نۆ کەسە دەدەن و دەیانکوژن و هێرش دەکەنە سەر سوپای میری ئەردەڵان. میرزا هیدایەت بەمیر دەڵێت پێشەنگەکان و عەبدولحەمید کوژراون و هەنووکە سوپای دوژمن دەگات و چیتر مانەوە ڕەوا نییە. میر بەناچاری هەڵدێت و سوپای بابان بەبەجێماوەکانی سوپای ئەردەڵان

دەگاتەوە و کوشتاریان دەکەن. لەولا ئەمان الله بەگی وەکیل و مەحمود پاشا دەگەنە یەک فەرسەخی سلێمانی. کاتێک ئەم بەسەرهاتە دەبیستن، بەخێرایی دەگەڕێنەوە و پەیوەستی میر دەبن. والیە خان کە لەم پێشهاتە شادومان بووە، بەهاندانی میرزا هیدایەت اللەی وەزیر، ڕوودلوەکەی بەمیرزا هیدایەت بۆ دەربار ناردووە و هۆکاری شکستەکەی بۆ گەنجی و کەم ئەزموونی میر و خۆسەری میرزا عەبدولمەجید، نەوەی میرزا شوکراللە کوڕە مامی میرزا هیدایەت اللەی وەزیر گەڕاندۆتەوە. میریش لەهەمان کات، میرزا عەبدولمەجید بۆ دەربار دەنێرێت تا دەربار لەچۆنیەتی ڕوودلوەکە ئاگادار بکاتەوە و داوای هاوکاری و یارمەتی بکات. کاتێک میرزا عەبدولمەجید دەگاتە دەرباری شای شاکانی ئێران، لەئەنجامی کاریگەری نامەکەی میرزا هیدایەت الله، بەخێرایی فەرمانی کوشتنی ئەو بێ تاوانە دەردەکرێت و میر و دەستەیەک لەدەستوپێوەندەکانی بۆ تاران بانگهێشت دەکرێن. موساخانی وەسافیش ئەرکی تەمێ کردن و گرتنی ئەو کەسانەی پێدەدرێت کەبوونەتە هۆکاری شکستەکە. لەگەڵ گەیشتنی بۆ کوردستان، باباخان ئاغای برازای ئەحمەدخانی بیگلەر بەگی مەراغەیی کەمیرئاخوڕی میر بووە و عەلی خانی مامی کە لەسیلسیلەی منداڵەکانی ئەردەلانی نیشتەجێی تویسرکان بووە و لەو کاتەدا بۆتە پێشکار و هەمەکارەی میر و ئیسماعیل بەگی دلۆغە و قوباد بەگی فەڕاش باشی، ڕەوانەی تاران دەکات و هەشت هەزار تمەن وەک قەرەبووی زیانەکان لەو کەسانە وەردەگرێت. میر لەگەڵ گەیشتنی بۆ تاران سەرکۆنە دەکرێت و لەفەرمانڕەوایەتی لادەبرێت و میرزا هیدایەتی وەزیر ئەرکی دەسەڵاتەکانی کوردستان و کۆکردنەوەی ماڵیاتی دیوانی پێدەسپێردرێت. میرزا هیدایەت الله لەگەیشتنی بۆ کوردستان، عەباس قولی خانی مامی ڕەزا قولی خان وەک جێگری حکومەت دیاریدەکات و فەرمانە دەرکراوەکان بەهۆی مۆرێک کەمۆری ئەو میرە بووە، مۆر دەکات. دوای سێ مانگ، عەباس قولی خان لەپێگەی جێگری دوور دەخاتەوە و محەممەد سادق خان، برا گەورەی عەباس قولی خان وەک جێگری حکومەت دەستنیشان دەکات. بۆ ماوەی هەژدە مانگ بەمشێوەیە کوردستان بەڕێوە دەبات و لەو ماوەدا ڕەزا قولی خانی میر و سەییدەکان و زاناکان و پیاوماقووڵانی کوردستان کە لەگەڵ ئەودا ڕۆشتبوون، لەتاران سەرگەردان و نەیاندەزانی چییان بەسەر دێت تا ئەوەی شازادە تویا خانم، هاوسەری ڕەزا قولی خان کەخوشکی محەممەد شا بووە، دەڕواتە تاران. لەسەر تکا و داوای ئەو، دووبارە ڕەزا قولی خان وەک

میری کوردستان دیاریدەکرێت. ڕەزا قولی خان، توبا خانم و ئەمان الله بەگی وەکیل و کوردستانییەکانی دیکە کەنزیکەی هەزار کەس بوون، دەگەڕێنێتەوە و خۆی دوای چوار مانگ، لەگەڵ فەرمان و خەلاتی فەرمانڕەوایەتی، ڕێگەی کوردستان دەگرێتەبەر. کاتێك دەگاتە گوندی جامەشۆران، والیەی دایکی، بەلەبەرچاو گرتنی ڕق و کینەی کۆن، لەڕێگەی گەرووسەوە بەرەو تاران دەڕوات. ڕەزا قولی خان لەم بارودۆخە خەمبار دەبێت و براکەی خۆی بەناوی ئەمان الله خانی دووەم کەنازناوەکەی غولام شا بووە، بۆ داوای لێبوردن و بەخشین ڕەوانەی تاران دەکات تا بەهەر شێوەیەك بووە، دایکی بگەڕێنێتەوە. ئەمان الله خان لەنیوەی ڕێگە بەوالیە خانم دەگاتەوە. والیە، ئەمان الله خان پەیوەستی خۆی دەکات و پێکەوە دەڕۆنە ناو تاران و چالاکییەکانیان دەستپێدەکەن.

سەرەنجام لەدوای هەوڵ و کۆششی زۆر کێشەکە بەوە کۆتایی دێت کەناوچەی ئیسفەند ئاوا لەکوردستان دابڕێت و والیە خانم و ئەمان الله خان لەوێ نیشتەجێ بن و قەنبەر عەلی خانی سەعدئەلدەولە، بەپێی فەرمانی شاهانە رابسپێردرێت تا میرزا هیدایەت اللەی وەزیر و هەموو دەستوپێوەندەکانی والیەخانم وەك محەممەد سادق خان و حسەین قولی خان و عەباس قولی خان و ئەبوئەلفەتح و مەلا مەعدی قازی و عەلی محەممەد بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ و کەسانی دیکە، لەسنەوە بۆ ئیسفەندئاوا ببات. ماوەی دوو ساڵ ڕەزا قولی خان وەك میرێکی بەهێز، فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە و لەبەر ئەوەی والیە خان بەردەوام هەوڵی شێواندنی بارودۆخی ئەوی لەدەرباری ئێران داوە، لەساڵی ١٢٦١، ڕەزا قولی خان دووبارە لەفەرمانڕەوایەتی دوور دەخرێتەوە و بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت و ئەمان الله خانی برا گەورەی، وەك میری کوردستان دیاریدەکرێت و بەرەو سنە بەڕێدەکەوێت. لەڕێگەدا، میرزا هیدایەت الله دەمرێت و ئارەزووەکانی لەگەڵ خۆی بۆ ژێر خاك دەبات.

حکومەتی غولام شا خانی ئەردەڵان

ئەمان الله خانی کوڕی خوسرەوخانی ناکام، لەبەر ئەوەی لەحەرەم سەرای فەتح عەلی شا چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، ئەو شایە ئاڵقەی غولامی (کۆیلەی) کردۆتە گوێچکەی و نازناوی غولام شا خانی پێدەبەخشێت و بەم نازناوە ناو دەردەکات. غولام شا خان، لەساڵی ١٢٦٢ کۆچی، بەفەرمان و خەلاتی فەرمانڕەوایەتی دێتە کوردستان و لەگەڵ کارگوزار و کەسە دانراوەکانی ڕەزا قولی خان بەشێوەیەکی خراپ هەڵسوکەوت دەکات بەشێوەیەك خەوی

ڕاحەت لەچاویان ناکەوێت. ناچار ئەمان الله بەگی وەکیل، کەهەمەکارەی ڕەزا قولی خان بووە، لەگەڵ تایەفە و کەسوکاری خۆی بەرەو هەورامان کۆچ دەکات و لەوێش بەدرانی خێومت لێدەدات و مەلا عەباسی شێخولئیسلامیش لەگەڵ دەستەیەک بەرەو ئەفشار هەڵدێن. شازادە تویا خانم، هاوسەری ڕەزا قولی خان لەناوەندی دەسەڵات ماوەتەوە و چاوەڕوان بووە، ناوچەیەک لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ کەسەکانی ڕەزا قولی خان دیاری بکرێت. لەبەر ئەوەی ناسازگاری هاوسەری ئەمان الله خان کەئەویش لەناوەندی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بووە، تەشەنە دەسێنێت، چارەسەر کردنی کێشەکە لەلایەن دەوڵەتەوە، دوا دەکەوێت. ناچار تویا خانم بۆ ئەمان الله بەگی وەکیل دەنووسێت: بارودۆخ گەیشتۆتە شوێنێک کەمانەوە لەدۆزەخ بۆ من خۆشترە لەمانەوە لێرە. ئەگەر بەزووترین کات کارێک بۆ ڕزگار کردنی من نەکەن، بەشێوەیەک خۆم دەکوژم. وەکیلیش دەقی نامەکەی تویا خانم بەحەسەن سوڵتان و ئەحمەد سوڵتانی هەورامی نیشان دەدات. هەورامییەکان سوێند بۆ وەکیل دەخۆن کەبەهەموو هێزییانەوە بۆ ڕزگار کردنی ئەو خاتوونە ئامادەن و تا دوا دڵۆپی خوێن، گوێڕایەڵی فەرمانەکانی وەکیل دەبن بەو مەرجەی تویا خانم لەشارەکە بێتەدەر و خۆی بگەیەنێتە گوندی حەسەن ئاوا. ئەمان الله بەگی وەکیل لەساڵی ١٢٦٢ و لە٢١ جومادی الثانی، سوپای هەورامان بەڕێدەخات و دەڕوانە حەسەن ئاوا و لەوێوە پەیام بۆ تویا خانم دەنێرێت تا بەرەو گوندەکە بەڕێکەوێت. ئەمان الله خان لەم ڕووداوە ئاگادار دەبێتەوە و بەهاوکاری عەلی محەممەد بەگ و میرزا جەعفەری کوڕی میرزا هیدایەت اللەی وەزیر، تویا خانم لەڕۆشتن پەشیمان دەکەنەوە و لەگەڵ سوپایەکی گەورە بۆ جەنگی هەورامییەکان بەرەو حەسەن ئاوا بەڕێدەکەون. هەورامییەکان دوای ئەوەی دەبینن تویا خانمی خوشکی پاشا دیار نییە و ئەمان الله خان بەمەبەستی جەنگ بەڕێکەوتووە، پشتی ئەمان الله بەگی وەکیل چۆڵ دەکەن. دووسەد سواری تایەفەی لەک کەهاوڕێیەتی ئەمان الله خانیان کردووە، لێی جیادەبنەوە و پەیوەستی سوپاکەی میری ئەردەڵان دەبن. ناچار ئەمان الله بەگ کە نەتوانای گەڕانەوەی بووە و نەتوانای مانەوە، لەگەڵ چەند کەس لەکەسە نزیکەکانی، لەقەڵای حەسەن ئاوا سەنگەر دەگرێت و شەڕ ڕوودەدات. لەهاوڕێیانی وەکیل، شاکەرەم سوڵتانی سوڕسووری لەیەکەم هێرش دەکوژرێت. هەورامییەکان لەچیاکە دێنەخوار و پەیوەستی سوپاکەی میر دەبن. وەکیل تەنیا دەمێنێتەوە و لەگەڵ ئەسەد الله بەگی کوڕی و فەتح علی بەگی برازای و

چەند کەسێکی دیکە لەخزمەکانی، تا کۆتاییەکانی نیوەڕۆ، سەرقاڵی سەنگەر لێدان و بەرگری کردن دەبن. میر بۆ ڕازی کردنی چەند کەس لەشێخ و سەییدەکان و کەسانی دیکە لەگەڵ حسەین قولی خان و عەلی محەممەد بەگی کوڕە مامی وەکیل بۆ لای نەمان الله خانی وەکیل دەنێرێت و سوێند دەخوات، جگە لەڕێز و خۆشەویستی هیچی دیکە بەرابەر بەو ئەنجام نادات. وەکیل لەبەر دڵنیا بوون لەسوێندەکە لەقەڵاکە دێتەدەر و دەڕواتە بەردەم میر. میر ماچی دەکات و لای خۆی دادەنیشێنێت و دوای نیو کاتژمێر ڕێگەی شار دەگرنەبەر. لەڕێگە، میرزا فەتاح کوڕی میرزا فەرەج اللەی وەزیر، میری ئەردەڵان ناچار دەکات نەمان الله بەگ بەڕێزەوە نەباتە ناو شارەکە. میر بەمەبەست لەڕۆشتن بۆ ناو شارەکە خۆی دواخستووە و دوای تێپەڕینی دوو کاتژمێر لەشەو دەڕواتە ناو شارەکە. نەمان الله بەگ لەیەکێك لەماڵەکان زیندانی دەکەن. دوای هەژدە ڕۆژ، بەهۆی پیلانی نەیارەکان، نەمان الله بەگی وەکیل دەکوژێت و دواتر کوڕ و برازاکەی و کەسەکانی تەسلیم بەعەلی محەممەد بەگ دەکات. ژنی خوالێخۆشبوو میرزا فەرەج الله، بەزەیی بەحاڵی ناسازگار و بەدبەختی ئەواندا دێتەوە و لای میر تکایان بۆ دەکات و ئازادیان دەکات. لەکۆتایی ئەم ڕودوانە لە ٢٦ شەعبانی ١٢٦٢، میرزا ڕەحیم خان، پێشخزمەتی شایی، ڕادەسپێردرێت تا تووبا خانم بۆ ئیسفەند ئاوا ببات. لە ٨ ڕەمەزانی ئەم ساڵە، تووبا خانم بەرەو گوندی قسڵان بەڕێکەتووە و نامە بۆ کەس و خزمەکانی خۆی دەنووسێت کە بەناوچەکاندا بڵاو بوونەتەوە. هەموو کەسەکانی ڕووەکەنە قسڵان و لەگوندەکانی ئیسفەند ئاوا نیشتەجێیان دەکات.

دوای ئەوە تووبا خانم نامەیەك بۆ حاجی میرزا ئاقاسی ڕاوێژکار دەنووسێت کەناوەڕۆکەکەی ئەمەیە: مەگەر تۆ ئەو کەسە نەبوویت چەندین جار دەتوت: خزمەتەکانی من بۆ بنەماڵەی خوالێخۆشبوی جێگری پاشایەتی، لەترۆپکدایە، چی ڕوویداوە بێ سەرەوژێر بوون، لەپلەو پێگە بەرزەوە کەوتنە خوار و کەوتنە ئەم بارودۆخەوە.

کاتێك ئەم نامەیە بەدەستی حاجی میرزا ئاقاسی دەگات، لەهاوکارییەکانی بۆ میرزا هیدایەت الله و والیە خانم پەشیمان دەبێتەوە و بەمشێوەیە وەڵامی دەداتەوە: ئەوەی نووسیبووتان، ڕاستە و ڕەوایە، ئەگەر لەسەر داوای کەسانی دیکە کەموکوڕی لەخزمەتەکانی منی بێ ناو و نیشان ڕوویداوە، بەگەورەیی خۆتان بمبوورن: باشترین کار بۆ بەندەکان ئەوەیە دوای تاوانەکەی خۆیان پەنا بۆ بارەگای خواوەند ببەن. بەخواستی خوا، بەزووترین کات

کەموکوڕی و کەمتەرخەمییەکان قەرەبوو دەکرێنەوە بەهێنانی پێتان دەڵێم کەمێک تەریاک بکێشن و لەسێبەری داری بی بحەوێنەوە کەهیوادارم بەزووترین کات ڕەزا قولی خانی فەرمانڕەوا، لای ئێوە بێت.

زۆری پێناچێت حاجی میرزا ئاقاسی، بەڵێنەکەی خۆی دەباتەسەر. ئەمان الله خان (غولام شا خان) لەسەر کار لادەبات و ڕەزا قولی خان دوای پێنج مانگ لە١٥ شەوالی ١٢٦٢، دووبارە وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت و خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی پێدەبەخشرێت. لەهەشتی زیقەعدە فەرمانی فەرمانڕەوایەتی ئەو دەگاتە کوردستان. ڕەزا قولی خان فەرمان دەدات شوێنکەوتە و دەستوپێوەندەکانی ئەمان الله خان قۆڵبەست و زیندانی بکەن. دەستەیەکی وەک میرزا جەعفەر و ئیسماعیلی بەگی دارۆغە و میرزا محەممەد ڕەزای موعتەمید، کوڕی میرزا عەبدولکەریم و هتد... زیندانی دەکرێن و کەسانی دیکە وەک حەسەین قولی خانی ئەردەڵان و نەجەف قولی خان کوڕی محەممەد حەسەن خان و میرزا فەتاح کوڕی میرزا فەرەج اللەی وەزیر و هتد... بەرەو شارەزوور هەڵدێن. میر لە١١ زیقەعدەی ١٢٦٢ بۆ جاری سێیەم دەگەڕێتەوە بۆ کوردستان. لەگەڵ گەیشتنی، ئەو کەسانەی بەشداری کوشتنی ئەمان الله بەگی وەکیلیان کردبوو، سزا دەدات بۆ نموونە کەسێکی وەک جەعفەر قولی خانی ئەردەڵان خوشکەزای ئەمان الله خانی گەورە و میرزا ئیسماعیلی دارۆغە و میرزا ئیبراهیمی مونشی کوڕی حاجی مستەفا و ئەلقاس ناوێک و محەممەد ناوێک کوڕی سەبزی لەک کەمەرکام بەشێوەیەک سزا دەدرێت. میر، دووبارە پرسە بۆ ئەمان الله خان دەگێڕێت و خۆی وەک نیشانەی خێڵایەتی، قوڕ لەسەر دەگرێت و ڕەش دەپۆشێت و بەپێی فەرمانی ئەو، هەموو دانیشتووان ڕەشپۆش دەبن. دوای کۆتایی هێنان بەپرسە، پێگەی وەکالەت بەئەسەد الله بەگی کوڕی دەبەخشێت و لەجێگەی باوکی دایدەنێت

دوای دووساڵ فەرمانڕەوایەتی، ئەیارەکان لەدەرباری پاشایەتی، ڕەزا قولی خان بەهاوڕێیەتی لەگەڵ بەهمەن میرزای برای محەممەد شا تاوانبار دەکەن کەلەو کاتەدا فەرمانڕەوای ئازەربایەجان بووە. لەلایەن دەوڵەتەوە، خوسرەوخانی گورجی بۆ گرتنی بەهمەن میرزا و ڕەزا قولی خان بەڕێدەکەوێت. بەهمەن میرزا لەڕووداوەکە ئاگادار دەبێتەوە و بەخێرایی ڕێگەی دەربار دەگرێتەبەر. خوسرەوخان ڕێگەی لەئازەربایەجانەوە بەرەو کوردستان دەگۆڕێت و بەڕەزا قولی خان دەڵێت لەلایەن دەوڵەتەوە ئەرکێکم لەم ناوچەیە

پێسپێردراوە، پێویستە چاوم بەئێوە بکەوێت. ڕەزا قولی خان بێ ئاگا لەهەموو شتێك، دەڕواتە ناو سوپاکەی خوسرەوخان و لەکاتی نانی نیوەڕۆ دەگاتە لای خوسرەوخانی گورجی. دوای خواردنی نان، بەپێی فەرمانێك کەخوسرەوخان پێشتر بەپیاوەکانی داوە، دەستەیەك پەلاماری ڕەزا قولی خان دەدەن و دەیگرن و هەموو هاوڕێی و نۆکەرەکانی ڕووت دەکەنەوە. خوسرەوخان، میری ئەردەڵان بە عەباس قولی خانی گەرووسی بۆ تاران ڕەوانە دەکات و لەوێ لەتۆپخانەی دەوڵەتی زیندانی دەکرێت. خوسرەوخان ڕێگەی سنە دەگرێتەبەر و فەرمانڕەوایەتی دەگرێتەدەست.

حکومەتی خوسرەوخانی گورجی

خوسرەوخانی گورجی کەبەخوسرەوخانی خواجە بەناوبانگە، لەساڵی ١٢٦٤ کۆچی دەڕواتە ناو شاری سنە. دوای گەیشتنی ئەو بۆ ناو شارەکە، دەستەیەك لەپیاوماقووڵانی سنە، بۆ لایەنگری و پشتیوانی کردن لەڕەزا قولی خان ڕێگەی تاران دەگرنەبەر و لەمزگەوتی شا، کۆدەبنەوە و مان دەگرن. حاجی میرزای ئاقاسی، کاتێك شۆڕش و کۆبوونەوەی کوردستانییان دەبینێت، لەناخەوە لەکارەکەی خۆی پەشیمان دەبێتەوە بەڵام بۆ ئەوەی لەشکۆ و مەزنی دەوڵەت کەم نەبێتەوە، دەستەیەك سەرباز و چوار تۆپ بەفەرماندەیی عەلی خان قەراگوزلو بۆ بەهێز کردنی فەرمانڕەوایەتی خوسرەوخان، ڕەوانەی کوردستان دەکات و هەرچەند لەتارانیش گوشار دەخەنە سەر کوردستانییەکان بۆ ئەوەی دەستبەرداری داواکەیان ببەن و بگەڕێنەوە، بەڵام کاریگەری نابێت. تەنانەت عەلی محەممەد بەگی وەکیل کەسەرۆکی مانگرتووەکان بووە، بەڵێندانی پێنج هەزار دار سزا دەدرێت بەڵام ئامادە نابێت بۆ کوردستان بگەڕێتەوە و لەسەر داواکەی خۆی بۆ گەڕانەوەی ڕەزا قولی خان پێداگری دەکات تا ئەوەی لەشەوی ٦ شەوالی ١٢٦٤، فەرمانڕەوای عەجەمی کوردستان دەمرێت. لەم کاتەدا دانیشتووانی کوردستان کە لەچۆنیەتی هەڵسوکەوتی نادادپەروەرانەی حاجی میرزای ئاقاسی و کردەوەکانی خوسرەوخانی گورجی بێزار ببوون و میری ئەردەڵانیش لەگوندی تەجریش کەشوێنی تۆپخانەی دەوڵەتی بووە، زیندانی بووە، ئەم دەرفەتە دەقۆزنەوە و لەگەڵ گەرووسییەکان پەیمان دەبەستن و بێ ئەوەی ڕەزاقولی خان ئاگادار بکەنەوە، هێرش دەکەنە سەر گوندی تەجریش و ڕەزا قولی خان لەتۆپخانە دەهێننەدەر و بەرەو کوردستان بەڕێدەکەون. لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە بەجێگری خوسرەوخان، بەخێرایی لەگەڵ دوو تۆپ

و دەستەیەک سەرباز، لەرێگەی گەرووسەوە بەرەو زەنگان (زەنجان) هەڵدێت. لەملایش ڕەزا قولی خان و گەڕووسییەکان، دێنە ناو سنە و چاوی دانیشتووان بەبینی میرەکەیان شادومان دەبێتەوە. میر، ڕێزێکی زۆر لەسەرکردەکانی گەڕووس دەگرێت و هاوشێوەی کەسانی ڕێزدار، مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدەدات.

حکومەتی ڕەزا قولی خانی ئەردەڵان بۆ جاری چوارەم

ڕەزا قولی خان لەساڵی ١٢٦٤، بەوشێوەی ئامارەمان پێدا، بۆ شاری سنە دەگەڕێتەوە و دەست بەدابەش کردنی سوپا و ئامادە کردنی سوپاکەی دەکات و ئاسایش و ئارامی بۆ کوردستان دەگەڕێنێتەوە. کاتێک ناسرەلدین شا، لەشوێنی ویلایەتەکەی لەئازەربایەجانەوە، بەرەو ناوەندی تاج و تەخت، تاران بەرێدەکەوێت، غولام شا خان بۆ پێشوازی کەژاوەی شایی دەڕوات و لەسولتانییە دەگاتە خزمەتی پاشا و سەرنجی پاشا رادەکێشێت. ڕەزاقولی خانیش بەنوێنەرایەتی خۆی، محەممەد عەلی خانی سەقزی و میرزا الله قولی دارۆغە لەگەڵ دیاری و پێشکەشی فراوان بۆ دەرباری پاشا ڕەوانە دەکات. غولام شا خان، لەکاتی گەیشتنی بۆ تاران، لەدیوان خانەی میرزا تەقی خانی ئەمیر کەبیر، نیشتەجێ دەبێت و بۆ بەدەست هێنانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان، هەوڵەکانی دەخاتەگەڕ تا ئەوەی دوای شەش مانگ، خەلات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەناوی غولام شا خان دەردەچێت و ڕەزا قولی خان لەسەر کار لادەبرێت ونەمە دوایین جاری فەرمانڕەوایەتی ئەوە کە لەئەنجامی ڕووداوەکەی تەجریش، پێگەی لای دەرباریەکان لەدەست دەدات. ڕەزا قولی خان لەتاران دەمێنێتەوە تا لەسەفەری گورگان دەبێت یەکێك لەخزمەتکارەکانی میرزا محەممەد خانی سوپاسالار.

ڕەزا قولی خان، کەسێکی بوێر و دلێر بووە، بۆ هێزی دەست بەناوبانگ بووە، سینی مسینی لوولە کردووە و لەکاتی هێرش کردن، نیوەی بەهێنی لەدار کردۆتەوە و نیوەکەی دیکەی بەدارەکەوە ماوەتەوە و کاری لەمشێوە کەسەکانی دیکە لەئەنجامدانی ناتەوان بوون. کەسێکی بەخشندە و پایەبەرز بووە و زۆر ئارەزوومەندی کۆکردنەوەی سامان و دارایی دنیا نەبووە و ئەوەی بەدەستی هێناوە، بەخەڵکانی بەخشیوە. لەتوبا خانمی خوشکی محەممەد شا، سێ کوڕی بۆ هاتۆتە دنیا: ١. میر خوسرەوخان، ئیفتیخار الوملات. ٢. حاجی محەممەد عەلی خان، سەرۆکی سوپای کوردستان، ٣. حاجی ئەبوئەلحەسەن خانی فەخرولمولك

کەسانەکانی تەمەنی لەدەرباری ناسری بەسەر بردووە.

حکومەتی غولام شا خان بۆ جاری دووەم

ئەمان الله خان ناسراو بەشا غولام خان، بەپێی فەرمانی ناسرەلدین شا، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە و لەڕۆژی سێشەممە ١٤ رەبیع الثانی ١٢٦٥ کۆچی، هاتۆتە ناو سنە و فەرمانڕەوایەتی دەستپێکردووە و میرزا الله قولی وەك وەزیر و محەممەد عەلی خانی سەقزی وەك جێگری خۆی دیاریکردووە. دوای سێ مانگ، ئالتاب (هەتاو) سوڵتان خانم، کچی خوالێخۆشبوو حسەین قولی خان وەك هاوسەری خۆی دیاریکردووە و لەسێی شەعبان مارەی دەکات.

لەسەرەتای ١٢٦٦ بەپێی داوای دەوڵەتی عوسمانی، لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە، میری ئەردەڵان بۆ سەرکوت کردن و لەناو بردنی بابانییەکان رادەسپێردرێت. میر لەگەڵ سوپای ئەردەڵان بەرەو سلێمانی بەڕێدەکەوێت و لەلایەن دەوڵەتی رۆمەوە تۆپخانە بەرەو سەرزەمینی بابان دێت و هەموو پاشا و پاشازادەکانی بابان لەلایەن ئەم دوو دەوڵەتەوە گەمارۆ دەدرێن و سەرئەنجام قۆڵبەست و رەوانەی دەوڵەتی رۆم دەکرێن جگە لەعەزیز بەگی بابان کە لەگەڵ کەس و سوپاکەی خۆی بەرەو زەهاو هەڵاتووە و لەوێوە پەلامارەکانی بۆ سەر ناوچەکانی دیکە دەستپێدەکات. میری ئەردەڵان شوێنی دەکەوێت و ناچاری دەکات بۆ ناو تایەفە عەرەبەکان هەڵبێت و لەسنوورەکان دووری دەخاتەوە و سەرکەوتووانە بۆ ناوەندی دەسەڵاتەکەی خۆی دەگەڕێتەوە. لەسەرەتاکانی ١٢٦٧، پێگەی وەزارەت بە میرزا محەممەد ڕەزای موعتەمید کوڕی میرزا عەبدولکەریمی موعتەمید دەسپێرێت و بەپێی فەرمانی میرزا تەقی خانی ئەمیر کەبیر، دەستەیەك سەربازی هەزار کەسی لەگەڵ سەرهەنگ و یاوەر و سوڵتان و کەسانی دیکە، لەدێهات و شارەکانی کوردستان کۆدەکاتەوەو و فەرماندەیی ئەو دەستەیە بەخان ئەحمەد خانی برا بچووکی دەسپێرێت. لەکۆتایی ئەم ساڵە، کەژاوەی پاشای ئێران بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەوێت. میرزا تەقی خانی کەبیر، میری کوردستان و ئەم دەستە سەربازە هەزار کەسییە و سوپای سوارەی کوردستان بانگ دەکات. میر، سوپاکەی بەشێوەیەکی زۆر رێکوپێك بەڕێدەخات و لەچەمەنی عەلی ئاباد، بەکەژاوەی پاشا دەگاتەوە. میری ئەردەڵان لەم سەفەرەدا دەبێتە هاوڕێی میرزا ئاقاخانی ڕاوێژکار. میرزا ئاقا خان هاوکاری زۆری میری ئەردەڵان دەکات.

لەکۆتاییەکانی ساڵی ١٢٦٨ کۆچی، حەسەن سوڵتان هەورامی، ئاڵای شۆڕش بەرز دەکاتەوە و یاخیگەری و تاڵان کردنی گوند و ناوچەکانی دەوروبەر دەستپێدەکات. میری ئەردەڵان بەپێی فەرمانی دەوڵەت، لەگەڵ دەستەیەک سەرباز و چوار تۆپ و دوو هەزار پێشمەرگە، بەرەو هەورامانی تەخت بەڕێدەکەوێت و نەجەف قولی خان، نەوەی محەممەد حەسەن خانی کوڕە مانی لەگەڵ ئەبولقاسم بەگ و پێنج دەستە سەرباز و ژمارەیەک سوار لەڕێگەی جوانڕۆ و پاوە بۆ سەرکوت کردنی محەممەد سەعید سوڵتان، ڕەوانەی لهۆن دەکات. لەبەشی هەورامانی تەخت، خان ئەحمەد خانی سەرکردە، برای میری ئەردەڵان، پێشەنگی جەنگەکە بووە و لەڕێگەی دەربەندی دزڵییەوە فەرمانی هێرشکردن دەدات. دەستەیەک تفەنگچی کە لەلایەن حەسەن سوڵتانەوە پارێزگارییان لەدەربەندەکە کردبووە، ڕووبەڕووی پێشەنگەکانی سوپای ئەردەڵان دەبنەوە بەڵام دوای شەڕێکی کەم، ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. سوپای ئەردەڵان دەست بەسەر سەنگەرەکاندا دەگرێت و میریش لەگەڵ پاشماوەی سوپاکەی لەدەربەندەکە گوزەر دەکات. خان ئەحمەد خان بێ لەدەستدانی کات، لەدزڵییەوە بەرەو حەوشی بەدرانی کەشوێن و ناوەندی حەسەن سوڵتان و سوپای هەورامان بووە، پێشڕەوی دەکات. هەورامییەکان کە لەهاتنی خان ئەحمەد خان ئاگادار دەبنەوە، هێرشێکی سەرلەسەری دەکەن و خان ئەحمەد خان ناچار بەپاشەکشێ و سەنگەر گرتن دەکەن. لەم هێرشەدا لەهەورامییەکان ٢٤ کەس دەکوژرێن و ٤٣٧ کەس بریندار و ئەسیر دەبن و لەئەردەڵانییەکانیش ٦ کەس دەکوژرێت و ١٤ کەس بریندار دەبێت.

دوای ئەم هێرشە، میر و سوپاکەی هاوڕێی، لەڕێگەوە دەگەن و هەورامییەکان ناچار بەپاشەکشێ دەکەن. شەو، جیایی لەنێوان دوو سوپاکە دروست دەکات. حەسەن سوڵتان نیوەی شەو لەگەڵ تایەفە و کەسەکانی خۆی بەرەو شارەزوور هەڵدێن. بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو، سوپای میر ئەردەڵان هێرش دەکاتە سەر سەنگەر و شوێنی هەڵاتووان و ئەوەی لەوان بەجێمابێت، تاڵانی دەکەن و دەیسووتێنن. نەجەف قولی خان لەگەڵ سوپاکەی خۆی لەناوی سیروان دەپەڕێتەوە و هێرش دەکاتە سەر گوندی نەوسود کەشوێن و بارەگای محەممەد سەعیدی سوڵتانی هەورامی بووە. نەوسودییەکان شکست دەخۆن و نەجەف قولی خان دەست بەسەر ناوچەکەدا دەگرێت و محەممەد سەعید سوڵتان و کەسەکانی ڕێگەی شارەزوور دەگرنەبەر و پەیوەستی حەسەن سوڵتان دەبن.

دوو سێ ڕۆژ دوای ئەم ڕووداوانە، هەواڵ دەگات کەناسر ئەلدین شا بەدەستی کەسێك بریندار بووە. ئاژاوەگێڕەکانی سەرسنور بەبیستنی ئەم هەواڵە چالاکییەکانیان دەستپێدەکەن و دووبارە هێرش دەکەنە سەر سوپاکەی نەجەف قولی خان.

سوپای نەجەف قولی خان ئەو شەوە پیاوانە خۆڕاگری دەکەن. بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی خۆر تا ئێواریێ، جەنگ بەردەوام دەبێت. لەسەربازەکانی دەوڵەت ۷۰ کەس و لەتفەنگچییەکان لەو شەڕەدا ۲٦ کەس دەکوژرێت. تاریکی شەو، دوو سوپاکە لەجموجۆڵ دەخات. لەلایەن میرەوە هاوکاری ناگات. ناچار نەجەف قولی خان، لەگەڵ پاشماوەی سوپاکەی ئەوسود چۆڵ و بەرەو جوانڕۆ پاشەکشێ دەکات.

میر، دوای گەڕاندنەوەی ئارامی و ئاسایش بۆ هەورامان، بەرەو قەڵای مەریوان دەڕوات و لەوێ لەگەڵ پاشای سلێمانیی و سنوردارانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ گەڕاندنەوەی هەڵاتوولن، ڕاوێژ و گفتوگۆ دەکات.

عەزیز ئاغای موتەسەریف و ئەیوب ئەلئەشراف، لەلایەن پاشای سلێمانی بۆ تکا کردن بۆ حەسەن سوڵتان و محەممەد سەعید سوڵتان دێنە لای میری ئەردەڵان. سێ هەزار تمەن پێشکە بەمیر دەکەن و میر مۆڵەتی گەڕانەوە بۆ ناوچەکانی خۆیانیان پێدەدات. لەم کاتەدا پەیکی تایبەت لەناوەندی دەسەڵاتەوە و دێت و مژدەی باشبوونەوەی پاشا دەهێنێت. میری ئەردەڵان لەخۆشی ئەم هەواڵە، ئاهەنگێك ڕێکدەخات و سەد و دە گوللە تۆپ بەسلامەتی چاکبوونەوەی پاشا دەتەقێنن. بەیانی ئەو شەوە سوپا بەرەو سنە دەگەڕێنێتەوە و دوای گەیشتنی بەشارەکە فەرمان دەدات هەموو بازاڕ و دووکانەکان بڕازێننەوە. چوار شەو و ڕۆژ خەڵکی سنە سەرقاڵی خۆشی و ئاهەنگ گێڕانن.

لەبەهاری ساڵی ۱۲٦۸ کۆچی، تایەفەی جاف کەکێشەیان بۆ هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی دروستکردووە، یاخی دەبن و ئازار و ئەزیەت کردنی خەڵکان لەشاری سنە دەستپێدەکەن. میری ئەردەڵان دەرباری لەکار و کردەوەکانی ئەوان ئاگادار کردۆتەوە و بەمۆڵەت وەرگرتن لەدەوڵەت زیاتر لەشەش هەزار سوار و پیادەی کۆکردۆتەوە و دەستەی گەڕوسیش لەگەڵ تۆپخانەی پێویست هەڵگەدەگرێت و بەرەو تورێزخاتوون بەڕێدەکەوێت. لەوێ، خان ئەحمەد خان و ئیسماعیل خان و نەجەف قولی خان لەگەڵ چەند دەستە سەرباز و سوارەی مەندەمی و سورسوڕ و گەشکی و جوانڕۆ و هتد... بەرەو مەریوان دەنێرێت تا

لەوێوە هێرش دەستپێبکەن. میر خۆی لەگەڵ سوپای ئەردەلان و گەڕووس لەسارقەوە هێرشی بردووە و شوێنپێی تایەفەی جاف دەکەوێت کەزیاتر لەدە هەزار بنەماڵە بوون. جافەکان نەیانتوانیوە بەرگری بکەن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. خان ئەحمەد خان لەمەریوانەوە هێرشیان دەکاتەسەر و نزیکەی سی کەس لەپیاوماقووڵەکانی جاف دەگرێت و ژمارەیەکیان دەکوژێت و زیاتر لەسی هەزار سەر لەمەڕوماڵاتەکەیان تالان دەکات و لەسنووری ئێران دووریان دەکاتەوە و سەرکەوتووانە دەگەڕێتەوە.

لەساڵی ١٢٧١ کۆچی، میرزا عەبدولسەمەد ناوێک، لەدانیشتووانی هەمەدان، کەبانگەشەکەری مەزهەبی شێخی بووە، بەنوێنەرایەتی حاج کەریم خانی کرمانی دێتە کوردستان و میر هان دەدات و مەزهەبەکەی دەگۆڕێت و هەروەها بەڵێن بەمیر دەدات حاجی کەریم خان خۆی بێتە کوردستان و مزگەوتی دارئەلئەمان وەک شوێنی ڕێنوێنی کردنی خەڵکان دیاریبکات تا بەهاوکاری میر، مەزهەبی شێخی لەکوردستان بڵاو ببێتەوە. زاناکانی کوردستان کەزۆربەیان سوونی و شافعی مەزهەبن، لەمکارە سەریان سوڕدەمێنێت و هەرچەند هەوڵ دەدەن لەڕێگەی مۆجیاری کردن میر لەبڕیارەکەی پەشیمان بکەنەوە، سوودی نابێت. بەناچاری دانیشتووان، شێخ سەراج ئەلدینی تەوێڵە (عوسمان) لەم بارودۆخە ئاگادار دەکەنەوە. ئەویش لەلایەن خۆیەوە بەمەبەستی خێرخوازی و چاکەخوازی، شێخ عەبدولڕەحمانی کوڕی و مەلا عەبدولڕەحیمی مەولەوی بۆ لای میری ئەردەلان دەنێرێت و ڕێگەی ئەو کارەی لێدەگرێت، بەڵام وتەکانی شێخیش کاریگەری نابێت. لەبەر ئەمە ڕۆژی چوارشەممەی ١٦ ربیع الاوەل ١٢٧١ ، هەموو زاناکان، میرزادەکان، بەگزادەکان، پیاوماقوڵان و بازرگانان لەگۆڕستانی شێخان کە لەڕۆژئاوای شارەکەیە، کۆدەبنەوە و پەیام بۆ میر دەنێرن کەئەگەر ئەو نوێنەری دەوڵەتە، مافی خۆتێهەڵقورتاندن لەمەزهەبی ئێمەی نییە و دەبێت میرزا عەبدولسەمەدی شێخی لەم شارە دەربکات و ئەگەر بانگەشەکەری حاجی کەریم خانە، ئێمە ناماندەوێت. یا دەبێت ئەو بڕوات، یا ئێمە وڵات بەجێدێڵین و کۆچ دەکەین. میر لەم پەیامە توڕە دەبێت و زیدەڕۆیی دەکاتە پیشە و ئامادە نییە داوای بەخشین لەدانیشتووان بکات. دەستەیەک لەدەورێشەکانی قادری ئەم هەڵە دەقۆزنەوە و بێ وەرگرتنی ئیجازە و مۆڵەت لەزاناکان، هێرش دەکەنە سەر کاروانسەرا و بازاڕەکان و دووکانی هەموو بازرگانە شیعەکان تالان و هەموو شیعە مەزهەبەکان دەکوژن. دواتر تالان وبڕەو، دووکانی سوونی

مەزهەبەکانیش دەگرنەوە و هەموو کاروانسەرا و بازارەکان تالان دەکەن. خاوەن دووکانەکان لەشیعە و سوونی بۆ باخی فیردەوس هەڵدێن و هاواری دادخوازی بەرز دەکەنەوە. میر لەم دەرفەتە کەڵك وەردەگرێت و دوو تۆپ دەباتە سەر قەڵای حکومەتی کە بەسەر بازاڕ و کاروانسەرەکان دەڕوانێت و تەقە لەئاژاوەچی و شۆڕشگێڕەکان دەکات. ئاژاوەچی و تالانچییەکان لەترسی تۆپەکان، دەست لەتالانی هەڵدەگرن و هەڵدێن. پیاوانی حکومەت، نزیکەی چل کەسیان لێدەگرن کەکلوپەل و قوماشی دووکانەکانیان تالان کردبوو و بەفەرمانی والی، گوێ و لوتیان دەبڕن و لەقەلاکەوە فڕیاندەدەنە خوار. شێخ عەبدولقادری مەعروف، خاوەنی (تهذیب الکلام) کەیەکێك لەزانا بەناوبانگەکانی کوردستانە و سەرسیلسیلەی شێخەکانی مەردۆخە، دوای بینینی ئەم بارودۆخە لەگەڵ هەموو کەس و کار و تایەفەکەی، هەمان ڕۆژ بەرەو خاکی دەوڵەتی عوسمانی کۆچ دەکەن. میری ئەردەلان دوای ڕۆشتنی ئەم شێخە، گرتنی خەڵکان دەستپێدەکات و زۆربەی کەسەکان سزا دەدات. کەسانی وەك مستەفا ئاغای کوڕی حاجی شەعبان کەسەرۆکی بازرگانەکان بووە، بەدەمی تۆپەوە دەبەستێت. چاوی شێخ وەسیم، ناسراو بەشێخ وەسیمی بازاڕی هەڵدەکوڵێت و بۆ ماوەی سێ ساڵ، ساڵی هەشتاهەزار تمەن وەك مالیات لەدانیشتووانی شارەکە وەردەگرێت. ئەم شۆڕشە بەشۆڕشی کاروانسەرا ناسراوە. لەم جەنگەدا دەستەیەك سامانێکی زۆریان کۆکردەوە و دەستەیەك ڕیسوا و نەدار بوون.

دوای گەیشتنی شێخ عەبدولقادر بۆ سلێمانی، کارگوزاری ئەو شارە، هەواڵی گەیشتنی ئەو بەسوڵتان عەبدولحەمید خانی غازی دەدات. سوڵتان ئەم نامەی خوارەوە بۆ شێخ دەنووسێت: دوای سڵاو، لەبەرهەمەکانی ئێوەی بەڕێز، ئاستی زانین و زانایی ئێوە ئاشکرایە. هاتنتان بۆ سلێمانی بەشێوەیەکی باش لێکدەدەینەوە کەهاوکات بوو لەگەڵ سەرکەوتنی سیونیستاپول و سوپای مەنسور، ڕۆشتە ناو ئەو قەڵایە. لەئێستادا وەك هاوکاری بژێوی، مانگانەیەك بەناوی ئێوەی بەڕێز دیاریکرا، ئەگەر بەسەندەی نەکرد، دووای کۆتایی هاتنی جەنگ، بیرمانی بخەنەوە تا بەئەندازەی پێویست، هۆکارەکانی ئاسوودەی ئێوە دابین بکرێت. لەدوعای خێری خۆتان بێ بەشمان مەکەن.

شێخ لەساڵی ۱۲۱۱ چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لەساڵی ۱۳۰۵ لەسلێمانی کۆچی دوایی کردووە.

لەربیع الاولی ساڵی ١٢٧٢، دەنگۆیەک لەناو خەڵکان بڵاوبوویەوە کەدەوڵەتی ئینگلیس گوشاری خستۆتە سەر ئێران بۆ ئەوەی ببێتە دەوڵەتێکی یاسایی. لەمانگی جومادی الاول، ئەم فەرمانەی خوارەوە دەکات و نوسخەی ئەو فەرمانە بۆ هەموو ناوچەکان ڕەوانە دەکرێت. لەوەڵامی نامەکە، تۆمارێکی چڕوپڕ بەمۆری هەموو زاناکانی شار و گوندەکان ڕەوانەی تاران دەکرێت کەتیایدا هاتووە: لەبەر ئەوەی مەسیحییەکان یاسای ئاسمانیان نییە، ناچاران یاسایەک بۆ وڵاتەکەی خۆیان دابڕێژن بەڵام ئیسلامییەکان، خۆیان یاسایەکی ئاسمانیان هەیە و پێویستیان بەیاسای فەرەنگییەکان نییە و تا گیان لەجەستەیاندا بێت، بەهیچ جۆرێک بەیاسای فەرەنگی ڕازی نابن و هەموان بۆ جیهاد ئامادەن.

لەساڵی ١٢٧٥ کۆچی، ناسرەدین شا بەمەبەستی گەڕان لەڕێگەی هەمەدانەوە ڕوودەکاتە کوردستان. تا کاتێک گەڕاوە و سوپای پاشا ئاگاتە خاکی کوردستان، کەس ئاگادار نابێتەوە. دوای ئاگادار بوونەوە، میری ئەردەڵان و دەستەیەک بۆ پێشوازی کردنی دەڕۆن و لەناوچەی ئیسفەند ئاوا، چاویان بەپاشا دەکەوێت و شان بەشانی، بەرەو سنە بەڕێدەکەون. لەزیلقەعدەی ١٢٧٥، خێوەت و بارەگای سەڵتەنەتی لەباخی خوسرەوئاباد، هەڵدەدرێت و کەسانی هاوڕێی پاشایش لەدەوری باخەکە، خێوەت هەڵدەدەن. ئەو وتارەی خواڵێخۆشبوو، باوکی شێخ عەبدولمۆئمین، پێشنوێژ و وتارخوێن لەکاتی هاتنی پاشا خوێندیەوە، هێشتا ماوە و لەدیوانی وتارەکانی ئەودا پارێزراوە. بەزمانێکی زۆر پاراو و شیرین کەسەرنجی پاشای ڕاکێشاوە و لەئەنجامدا سەد ئەشرەفی و شاڵێکی تورمەیی کشمیری وەک دیاری و خەڵات و سپاردنی گوندی هیند یەمەنی پێدەبەخشن. بۆ بەیانی ئەو ڕۆژە بەمەبەستی گەڕان سەردانی قەڵای حکومەتی و مزگەوتی دارئەلئیحسان دەکەن و ساڵانە پێنسەد تمەن بەمەبەستی نۆژەن کردنەوە و ئاوەدان کردنەوەی ناوچەکە دیاری دەکات. میرەکان هەموو ساڵێک ئەو برە پارەیان وەرگرتووە بەڵام بۆ نۆژەن کردنەوەی قەڵای حکومەتی بەکاریان نەبردووە و سەرئەنجام ئەو شوێنە وێران و کاول بوو. لەڕۆژی سێیەمی هاتنی بۆ سنە، پاشا سەردانی ئەمانیەی کردووە و بەمەبەستی کات بەسەر بردن، زۆرانبازی لەنێوان شەعبانە ڕەشی پاڵەوانی تایبەتی پاشا و نادر پاڵەوانی کوردستان، سازداوە. شەعبانە ڕەش دێوێکی ترسناک و گەورە بووە. نادر کاتێک شەعبان بەرز دەکاتەوە و دەیخاتە سەر سەری، شەعبان هاواری لێ بەرز دەبێت و دەڵێت: گەورەم، مەهێڵە. پاشا بەخێرایی هاوار دەکات: کوڕە

مەکە، کوردە مەکە. نادر بەڕێزەوە شەعبان لەبەردەم پاشا دێنێتەخوار و سەری کوڕنوش دادەنەوێنێت. شا خەڵاتێکی زۆر پێشکەش بەنادر دەکات. دوای سێ ڕۆژ مانەوە، کەژاوەی پاشا لەڕێگەی گەڕووسەوە بەرەو ئازەربایەجان بەڕێدەکەوێت. لەکوردستان بەهۆی ئاگادار نەبوونی دانیشتووان لەهاتنی کەژاوەی پاشا، کەسانی دەوروبەری پاشا نەیانتوانیوە کاتێکی خۆش بەسەر ببەن. میر لەجیاتی گەنم و جۆ، زێڕی سور و قرانی سپی بەکەژاوەکەی پاشا داوە، بەڵام وەریاننەگرتووە. (ملك الشعرا) کە لەگەڵ پاشادا بووە، ئەم هۆنراوەی بۆ سەرکۆنە کردنی میی ئەردەڵان هێناوەتە سەرزمان:

در شهر سنه، سلطان سه روز اقامت کرد

والی سنه، سینه آماج ملامت کرد

چون طبل میان خالی، بانگ است همه والی

عرضه که نبودش هیچ، عرض قد و قامت کرد

از بند بلا جستیم، از قحط و غلا رستیم

القصه سخن کوتاه، زن قحبه قیامت کرد))

واتاکەی: پاشا بۆ ماوەی سێ ڕۆژ لەشاری سنە مایەوە، میر، خۆی کردە ئامانجی سەرکۆنە و توانج، هیچ کەلێهاتوویی و کارامەیی نەبوو، خۆیشی دەنواند و بەشان و باڵی خۆیدا هەڵدەدا، ، لەبەلاْ ڕزگارمان بوو، لەوشکەساڵی و قاتوقڕی ڕزگارمان بوو، بەکورتی، ئەو ژنە قەحبەیە، هیچی بۆ نەکردین.

ناسرەلدین شا، لەسەرەتاکانی سەڵتەنەتی خۆی، زیاد لەرادە ئامەزرۆی گەشەپێدان و پێشخستنی ئێران بووە و دەیخواست لەهەموو ڕەهەندەکانەوە هۆکارەکانی گەشەکردنی وڵاتەکەی ئامادە بکات و سوپایەکی تەیار و ڕێکوپێك، دابمەزرێنێت و ئامێرەکانی دروست کردنی تۆپ و تفەنگ و دروستکردنی فیشەك و چنین و ڕێگەی ئاسان بنیات بنێت. بەڵام بەدلخەوە ڕووبەڕووی کۆسپ و تەگەرەی ناوەکی و دەرەکی بۆتەوە، لەمەستی خەڵکانیش بێ هیوا بووە و بەناچاری چاوی لەمەبەستەکانی خۆی پۆشیوە و کاتەکانی بەخۆشگوزەرانی بردۆتەسەر و کاروباری وڵاتی بەوەزیرەکانی سپاردووە و لەقووڵایی دڵەوە وتوویەتی: ئەم میلەتە، شیاوی ڕیسوایی و بەدبەختییە نەك ڕێز و شەرەف. هاوکات لەگەڵ ئەوەی پاشا لەکوردستانەوە بۆ تاوەند دەگەڕێتەوە، عومەر پاشای سەرداری ئەکرەم،

بەنوێنەرایەتی دەوڵەتی عوسمانی، ڕۆشتوتە سەر سنووری کوردستان، میری بەموڵەت وەرگرتن لەپاشای ئێران، بەئامادەکاری تەواو، بەرەو مەریوان ڕۆشتووە. ئەم دوو سەردارە لەسنوور چاویان بەیەکدەکەوێت و دوای گۆڕینەوەی پەیام و ئەنجامی کارە گرنگەکان، هەرکام بۆ شوێنەکەی خۆی دەگەڕێتەوە.

لەناوەڕاستی مانگی شەعبانی ١٢٧٦ کۆچی، میرزا ئەبولقاسمی مستەوفی تەفرەشی وەك وەزیری کوردستان دیاریدەکرێت و دێتە ناو سنە و میرزا محەممەد ڕەزا لەو پێگەیە دوور دەخرێتەوە و بانگێشتی تاران دەکرێت. دوای یەك مانگ، میریش لەسەر کار لادەبرێت و نەجەف قولی خانی ئامۆزای کەفەرمانڕەوای جوانڕۆ بووە، وەك جێگری حکومەت دەستنیشان دەکرێت. میر دوای ئەوەی لەسەر کار دوور دەخرێتەوە، لەگەڵ هەموو کەس و کار و خێزانەکەی بەرەو تاران دەڕوات. لەملاوە، نەجەف قولی خان دێتە ناو شارەکە و خان ئەحمەد خانیش لەسەرکردایەتی سوپا دوور دەخرێتەوە و محەممەد عەلی خانی سەقزی جێگەی دەگرێتەوە. دوای دوو مانگ، خەڵات و فەرمانی حکومەتی کوردستان، بۆ نەجەف قولی خان دەردەکرێت. نەجەف قولی خان، هەرچەندە گوێچکەی گران بووە، بەڵام زیاد لەرادە زیرەك و وشیار و بۆ چەندین ساڵی بەردەوام، ئارەزوومەندی فەرمانڕەوایی کوردستان بووە. ماوەی یەك ساڵ فەرمانڕەوایەتی کردووە. ئەوەی لەجوانڕۆ کۆی کردبوویەوە، لەکاتی فەرمانڕەوایی، بەسەر خەڵکانی شاری سنەدا دابەشی دەکات. کۆتایی ساڵ لە١٥ ڕەمەزانی ١٢٧٧ کۆچی، لەسەر کار لادەبرێت و بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. لەوێ وەك سەرۆکی کێشکچییەکانی موزەفەرئەلدین میرزای جێگری پاشا، دەستنیشان دەکرێت و دەڕواتە ئازەربایەجان. دوای ئەوەی ساڵێك لەوێ دەبێت، دەمرێت.

غولام شا خان، دوای لەسەر کار لابرانی نەجەف قولی خان، دووبارە وەك میری کوردستان دیاریدەکرێتەوە و لە ٢٣ ڕەمەزان، هەواڵی فەرمانڕەوایی ئەو بەکوردستان دەگات. لەپێنجی شەواڵ، حسەین قولی خان، کوڕەکەی کە بەخانی خانان بانگیان کردووە، بەپێی فەرمانی دەرباری، وەك جێگری میری کوردستان، لەگەڵ دەستەیەك کوردستانی ڕەوانەی کوردستان دەکات و خۆی لەسەرەتاکانی زیلقەعدە لەتارانەوە بەڕێدەکەوێت و لەناوەڕاستی هەمان مانگ دەگاتە سنە و دووبارە میرزا محەممەد ڕەزا وەك وەزیر دەستنیشان دەکاتەوە و ماوەی سێ ساڵ، وەك میرێکی بەهێز، فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەکات.

لەساڵی ١٢٨٠ کۆچی، مەلا فەتح اللەی قازی و مەلا محەممەد ئەمین ئەلئیسلام و مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام و مەلا محەممەدی سالح فەخر ئەلعولەما و دەستەیەکی دیکە لەزانا و پیاوە ناودارەکانی کوردستان، لەفەرمانڕەوایەتی میر و وەزارەتی میرزا محەممەد ڕەزا ناڕازی و بەمەبەستی سکالا کردن ڕێگەی تاران دەگرنەبەر. لەلایەن دەوڵەتەوە بەمەبەستی ئارامی و ئاسایشی دانیشتووان، ماڵیاتی گوندەکان، لەدیوانی دەوڵەتی دیاریدەکرێت و بۆ هەر گوندێک فەرمانێکی تایبەت دەردەکرێت. میرزا زەکی مستەوفی دیوانیش، بەپێی فەرمانی پاشا، وەك ڕاوێژکاری غولام شا خان و لێکۆڵینەوە لەچاکسازی کردن لەماڵیات، ڕەوانەی کوردستان دەبێت.

لەساڵی ١٢٨١ کۆچی، جارێکی دیکە بەهاندانی دانیشتووانی شار، سوڵتانەکانی هەورامان، ئاڵای یاخیبوون بەرز دەکەنەوە و پەلامارەکانی بۆ سەر ناوچەکانی دیکە دەستپێدەکەن. میرزا زەکی ئەم بارودۆخەی پێ پەسەند ناکرێت و دەربار لەهەموو ڕوداوەکان ئاگادار دەکاتەوە. لەلایەن دەوڵەتەوە، غولام شا خانی میر، لەگەڵ دەستەی زەفەری کوردستان و چوار تۆپ و سێ هەزار تفەنگچی، بۆ سەرکوت کردن و لەناوبردنی ئەوان دیاریدەکرێت. میر لەگەڵ سوپاکەی خۆی لەڕێگەی جوانرۆ بەرەو لهۆن بەڕێدەکەوێت و کاتێك دەگاتە گوندی پاوە، عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولك، لەگەڵ چەند دەستە سەرباز و تفەنگچی، وەك پێشەنگ دەستنیشان دەکات. شەرەف ئەلمولك لەگەڵ سوپاکەی ژێردەستی، بۆ کەنارەکانی سیروان ئەسپ غاردەدەن، لەهێرەوی ڕووبەڕووی پێشەنگەکانی هەورامان دەبێتەوە. دوای جەنگ و پێکدادانێکی کەم، هەورامییەکان توانای خۆڕاگرییان نامێنێت و شەرەف ئەلمولك بەناسوودەیی لەسیروان دەپەڕێتەوە و میر لەم سەرکەوتنەی ئاگادار دەکاتەوە. میر بێ درەنگ لەگەڵ تۆپخانە و سوپاکەی پەیوەستی دەبێت. محەممەد سەعید سوڵتان کاتێك هەواڵی پەڕینەوەی سوپاکە لەسیروان دەبیستێت، بەخێرایی نەوسود بەجێدێڵێت و لەگەڵ کەسەکانی خۆی بەرەو شارەزوور بەڕێدەکەوێت و پەنا بۆ شێخ عەلی ئەبا عوبەیدە (عەبا عەبیلێ) دەبات. ماوەی سێ مانگ ئاڵای شێر و خورشید لەنەوسود بەرز کراوەتەوە و دواتر محەممەد سەعید سوڵتان لەگەڵ شێخ عەبدولڕەحمانی کوڕی شێخ عوسمان کەپیری سیلسیلەی نەقشبەندییەیە، لەگەڵ محەممەد پاشا سەرۆك عەشیرەتی جاف، پەنا بۆ میر دەبات. لەسەر تکا و داواکاری شێخ عەبدولڕەحمان و محەممەد پاشا و دانی سێ هەزار تمەن

جەریمە و قەرەبوو، محەممەد سەعید سوڵتان دەبەخشرێت وەك جاران، دەبێتەوە فەرمانڕەوای هەورامان و لهۆن و میر و سوپاکەی بۆ سنە دەگەڕێنەوە و دەربار لەم بارودۆخە ئاگادار دەکەنەوە. لەئەنجامدا دەکەوێتە بەر بەخششەکانی دەربار و نازناوی زیانەلمولکی پێدەبەخشرێت.

لەساڵی ١٢٨٢ کۆچی، لەلایەن دەوڵەتەوە، ئەندازیارێك بۆ دروست کردنی قەڵایەك لە ناوچەی مەریوان دیاریدەکرێت. لەماوەی شەش مانگ قەڵایەکی تۆکمە و بەهێز دروست دەکات بەناوی قەڵای شا ئاباد. لەکۆتاییەکانی ساڵی ١٢٨٢، غولام شا خان و میرزا زەکی وەزیر هەردووك بۆ تاران بانگدەکرێن و دوای مانگێك میر، گرفتاری نەخۆشییەکی کوشندە دەبێت. پزیشك تولوزان، پزیشکی پاشا، هەوڵەکانی بۆ چارەسەر کردنی دەخاتە گەڕ و چاك دەبێتەوە. لەم ماوەدا کەژاوەی پاشا بەرەو خوراسان بەڕێدەکەوێت و میر و میرزا زەکی، مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدەدرێت. دوای یەك مانگ دووبارە نەخۆشییەکی میر سەرهەڵدەداتەوە. لەنیوەڕۆی سێشەممەی نۆی جومادی الثانی ١٢٨٤، میری ئەردەڵان دەمرێت. غولام شا خان کەسێکی وشیار و بیرتیژ بووە. لەشەرم و حەیا و زانستیش بەناوبانگە. بیست ساڵی تەواو، فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە. ئەو کەسانەی ئەمڕۆ خاوەن پلە و پێگەن، بەهۆی کار و کردەوەکانی ئەوە. مزگەوتی دارئەلئەمان ناسراو بەمزگەوتی میر، لەبیناکانی ئەوە بەڵام لەبەر ئەوەی بەناوی حاجی کەریم خانی شێخی کۆتایی پێهێنا، یەك کەسیش نوێژی تیا نەخوێندووە. دانیشتووانی بازاڕیش کەنیوەڕۆیان یا ئێواران ڕۆشتوونەتە مزگەوتەکە، لەسەر کاشییەکان و لەدەرەوە نوێژیان خوێندووە. بەم دواییانە حوجرەکانیان کردۆتە ئەنباری دووکاندارەکان و کەلوپەلەکانیان لەوێدا ئەنبار دەکەن و مانگانە کرێیەك دەدەن. فراوان کردن و نۆژەن کردنەوەی ئیمام زادە پیر عومەر و نۆژەن کردنەوەی ئەم دواییەی ئەمانیە و باخی حەسەن ئاوا، لەیادگارییەکانی ئەوە. ئارەزوویەکی زۆری بۆ کۆکردنەوەی کتێب و بەدەست هێنانی زەوی و زار بووە. دوای مردنی ئەو، زیاتر لەدوو هەزار کتێب لەکتێبخانەکەیدا بووە. خاوەنی زیاتر لەپەنجا پارچەی زەوی گرنگی کوردستانیشە بەڵام لەبەرابەردا هەشتا هەزار تمەن قەرزار بووە. میر ئەبو تالیبی ئیسفەهانی دووای مەرگی میر، بەماوەی شەش ساڵ، قەرزەکانی بۆ داوەتەوە. دوای مردنی میر، تا هاتنی موعتەمید ئەلدەولە، کاروباری حکومەت بەمیرزا زەکی وەزیر بووە.

حکومەتی شازادە موعتەمید ئەلدەولە فەرهاد میرزا

دوای مردنی غولام شا خان، بەماوەی سێ مانگ، شازاد حاجی میرزای موعتەمید ئەلدەولە، مامی ناسرئەلدین شا، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا. میرزا زەکی و خانی خانان لەڕێگەی گەڕوس بەرەو تاران بەڕێدەکەون. موعتەمیدئەلدەولە، لەتاران، محەممەد عەلی خانی کوڕی ڕەزا قولی خانی میر کەخوشکەزای بووە، وەك فەرماندەی سوپای زەفەری کوردستان هەڵدەبژێرێت و لەتارانەوە بەڕێدەکەوێت و لەڕۆژی هەینی، چواری زیقەعدەی ١٢٨٤ کۆچی، دەگاتە ناو سنە. لەڕۆژی گەیشتنی بۆ شارەکە، کەزۆربەی زاناکان و پیاوماقووڵانی شارەکە ئامادە بوون، لەناو وتەکانی خۆیدا دەڵێت: تا من لەکوردستاندا بم، درۆ لەگەڵ کەس ناکەم و چاوەڕوانم دانیشتووانی کوردستانیش درۆم لەگەڵ نەکەن. ئەگەری درۆی کەسێك لای من ئاشکرا ببێت، لای من وەك کەسێکی دوورخراوە و بۆ هەمیشە بەدرۆزنی ناودەبەم. ئەم وتەیە کاریگەری لەسەر دڵی دانیشتووان دادەنێت و بەڕاستیش تا ئەوکاتەی فەرمانڕەوای کوردستان بوو، ڕاستی و دروستی باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشاوە.

دوای سێ مانگ فەرمانڕەوایی، شازادە موعتەمیدئەلدەولە، لەگەڵ ژمارەیەکی کەم، بەمەبەستی سەردانی مەریوان و بینینی قەڵای شاناباد، بەرەو ئەو سنورە بەڕێدەکەوێت. حەسەن سوڵتانی هەورامی کەچەندین ساڵی بەردەوام دژی میرەکانی کوردستان شۆڕشی دەکرد، لەگەڵ بەهرام بەگ و مستەفا بەگی برای و هەزار تفەنگچی، دەڕۆنە لای فەرمانڕەوا. فەرمانڕەوا لەقەرەباڵغی و زۆری ژمارەی تفەنگچییەکانی حەسەن سوڵتان و کردەوەکانی ئەوان، لەناخەوە ڕەنجاوە. دەمەوئێواری، دەڕۆنە گوندی بیلەگ کەیەکێك لەگوندە سنوورییەکانی مەریوانە. مزگەوتی گوندەکە دەکەنە ماڵی شازادە. شەو لەمزگەوتەکەدا بەسەر دەبات. بەیانی بەزەین ئەلعابدینی خزمەتکاری فەرمان دەدات، پێنج شەش خزمەتکار و جەلاد لەچایخانەکەی مزگەوتەکەدا ئامادە بکات. کاتێك حەسەن سوڵتان وبراکانی بۆ خواردنەوەی چایی دێن، هەر سێکیان دەگرێت و حەسەن سوڵتان بەتەناف دەبەستێتەوە. زەین ئەلعابدین فەرمانەکانی شازادە جێبەجێ دەکات. نزیکەی هەزار تفەنگچی هەورامی لەبیست هەنگاوی مزگەوتەکە ڕیزیان بەستووە و چاوەڕوانی گەڕانەوەی حەسەن سوڵتان دەکەن. لەناکاو خزمەتکارەکان جەنازەی حەسەن سوڵتانی بەڕاکێشان فڕێدەداتە بەردەم تفەنگچییەکان. ئەو هەزار تفەنگچییە بەبینینی جەنازەی حەسەن سوڵتان بڵاوەی لێدەکەن و

هەركام بەرەو شوێنێك هەڵدێت. شازادە دوای ئەم سەركەوتنە، براكانی حەسەن سوڵتان دەبەستێتەوە و بەرەو سنە دەگەڕێتەوە. شازادە بۆ ئەم ڕووداوە هۆنراوەیەكی هەیە كەتیایدا باس لەدژواری ڕووداوەكە دەكات و خواوەند كارەكانی بۆ ئاسان كردووە.

ئەم ڕووداوە، كاریگەری لەسەر تایەفەكان و سنوورنشینەكان دادەنێت و هەموویان دەترسن و ملكەچ دەبن. هەورامییەكانیش بەو هیوایەی دوو براكەی حەسەن سوڵتان ئازاد بكرێن، ملكەچی خۆیان نیشان دەدەن و ماوەی یەكساڵ بۆ ئازاد كردنی ئەوان تێدەكۆشن، پێشكەشی دەنێرن، خەڵكان و زاناكان دەكەنە دەستەبەر بەڵام بەداوڵكەیان ڕازی نابن و دوای بێ هیوایی لەڕزگاری دوو براكە، یاخیگەری و شۆڕشەكەی خۆیان دەستپێدەكەنەوە. لەزستانی هەمان ساڵ كە قەڵای شانابادی مەریوان بەهۆی چاودێری نەكردن، خراپ دەبێت، فەرمانی نۆژەن كردنەوەی لەلایەن دەوڵەتەوە دەكات. حاجی موعتەمیدئەلدەولە باقرخان، ئەوەی محەممەد حوسەین خانی سەدری ئیسفەهانی، وەك فەرمانڕەوای مەریوان و نۆژەنكردنەوەی قەڵاكە دیاریدەكرێت. دوای گەیشتنی بۆ ناوچەكە هەورامییەكان بەڕێ لێگرتنی دەكەنەوە تا بەهۆی ئەوەوە بتوانن براكانی حەسەن سوڵتان ئازاد بكەن. محەممەد باقرخان لەمەبەستەكەی ئەوان ئاگادار دەبێتەوە و پارێزگاری لەخۆی دەكات و شازادە لەپیلانەكەی ئەوان ئاگادار دەكاتەوە. شازادە بێ دركاندنی بابەتەكە، ڕۆژی هەینی ٢٢موحەرەمی ١٢٨٦ كۆچی، لەگەڵ ژمارەیەكی كەم لەكوردستانییەكان و سەد سەرباز، لەڕێگەی سوركولەوە بەرەو مەریوان بەڕێدەكەوێت. شەوی دووشەممەی ٢٦ ئەم مانگە، لەسارای ئاسرلو بەسارای شێخ سلێمان، لەنزیك گوندی ئەنجومەنە، خێوەت و بارەگا لێدەدات. هەورامییەكان بەگومانی ئەوەی نێچیرەكە كەوتۆتە تەڵەوە، نزیكەی هەزار تفەنگچی شەوانە خۆیان دەگەیێننە تەپۆڵكەیەكی نزیك شوێنەكەی شازادە و چاوەڕوانی هەڵاتنی خۆر دەكەن. ئەم هەواڵە (بێ ئەوەی لێی دڵنیابن) بەعەلی ئەكبەر خانی شەرەف ئەلمولك و میرزا ڕەزاعەلی دیوانی بەیگی و كوردستانییەكانی هاوڕێی شازادە دەگات و بەخێرایی شازادەی لێ ئاگادار دەكەنەوە. شازادە لەبەر غروور و لەخۆباییبوون، باوەڕی نەكردووە. هەرچەندە كوردستانییەكان پێداگری دەكەن، ئەو زیاتر حاشا دەكات. سەرئەنجام بەهەرشێوەیەك بێت، شەو دەكەنە ڕۆژ. لەبەرەبەیاندا شازادە بانگیان دەكات و دەڵێت: بەخواستی خوا، هەتاو هەڵات و هیچ شوێنەوارێك لەدزەكانی دوێشەو، نابینرێت. هێشتا وتەكانی كۆتایی

پێنەهاتووە کەدەنگی تەقەی هەورامییەکان بەرز دەبێتەوە و گوللە هاوشێوەی تەرزە دەبارێت. شازادە فەرمانی کۆبوونەوەی سوار و پیادە دەدات. سوار و پیادە لەهەر شوێنێکەوە سەردەردێنن،، دەبنە نیشانەی تیر و گوللەکان و دەکوژرێن. چەندین گوللە بەر خێوەتەکەی شازادە دەکەوێت و یەکێك لەخزمەتکارەکانی لەناو خێوەتەکەیدا پێوە دەبێت. گوللەیەك بەر شەرەف ئەلمولك دەکەوێت و بریندار دەبێت. لەگەڵ ئەمەیشدا شازادە ناخوازێت بەڕێکەوێت. شەرف ئەلمولك دەزانێت، ترس لەرِیسوایی هەڵاتن، ڕێگرە لەوەی شازادە هەڵبێت و گرنگی بەکوژرانی خۆی نادات، ناچار بەزۆر شازادە دەهێنێتەدەر و بەهەڵاتن ناچاری دەکات. دوای کوژرانی دەستەیەك، شەرف ئەلمولك و شازادە و دەستەیەکی دیکە، سوار ئەسپەکانیان دەبن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. لەڕێگەدا شازادە بۆ دڵنەوایی کردنی خۆی، ئەم هۆنراوەیە دێنێتە سەرزمان:

فليس الفرار اليوم عارا على الفتى

اذا عرفت منه الشجاعه بالامس

لەپشت سەری شازادە، سەربازە کوردستانییەکان بۆ ماوەی کاتژمێرێك بەرگری دەکەن. تا ئەوەی عەباس میرزا سوڵتانی ڕەمشتی و محەممەد بەگی جێگر و چەند کەسێکی دیکە لەسەربازەکان دەکوژرێن و دەستەیەك ئەسیر دەکرێن. دووان لەخزمەتکارەکانی شازادە کە لەناو خێوەتەکەدا بوون، لەکاتی هێرش کردنە سەر خێوەتی شازادە بەدەستی هەورامییەکان دەکوژرێن. بەگشتی لەهاوەڵان و سوپاکەی شازادە ٣٦ کەس دەکوژرێت و ١٨ کەس ئەسیر دەکرێت. هەموو سامان و کەلوپەلی شازادە و خێوەتەکان دەکەوێتە دەست هەورامییەکان. سۆهرابە کەچەڵی هەورامی، عاباکەی شازادە لەبەر دەکات و سوار ئەسپەکەی شازادە دەبێت و چەند کەس پێش خۆی دەخات و بەمەبەستی لاسایی کردنەوەی شازادە بەکەسەکانی بەردەم خۆی دەڵێت (بڕۆن، بڕۆن، بێستن، لاچۆ، بۆ پێشەوە..) شازادە و هاوەڵانی لەماوەی شەو و ڕۆژێکدا دەگەنە شاری سنە. شازادە بەهۆی ئەم ڕووداوە وەك شێری برینداری لێدێت و شەو و ڕۆژ لەخۆی دەناڵێت و دەرباری پاشا بەتەواوی لەڕووداوەکە ئاگادار دەکاتەوە. پاشا لەم ڕووداوە تووڕە دەبێت و فەرمان دەدات سوپای هەمەدان و دوو دەستەی دیکە و هەزار سوار، بەفەرماندەیی موستەفا قولی خانی ئیعتیماد ئەلسەڵتەنە، بەرەو کوردستان بەڕێکەوێت. سەرداری ئەم سوپایە کە پێکهاتووە لەسوپای هەمەدان و دوو دەستەی دیکە و

هەزار سوار، بەحاجی قەنبەر عەلی خانی سەعدەلدەولە دەسپێرێت. شازادە پێش گەیشتنی سوپای ئامادە پێدراو، محەممەد عەلی خانی سەرهەنگ، لەناوەڕاستی مانگی سەفەر لەگەڵ سوپای کوردستان و تفەنگچییەکانی بانە و سەقز و مەریوان و سێ تۆپ، بۆ دەشتی شامیان و دەربەندی کەڵوێنی ڕەوانە دەکات. محەممەد عەلی خان، لەبەردەم دەربەندی کەڵوێ خێوەت هەڵدەدات. لەکۆتایی مانگی سەفەر، قەنبەر عەلی خانی سەعدەلدەولە، لەگەڵ سەرکردەکان و سوپای دەوڵەتی دەگەنە شاری سنە. شازادە، بەپێی پێویست سوپاکە دەکاتە دوو دەستە، دەستەیەکیان بەفەرماندەیی حاجی قەنبەر عەلی خان بەرەو شامیان و هەورامان ڕەوانە دەکات تا پەیوەستی سوپاکەی محەممەد عەلی خانی زەفەر نەعلوك بێن. دەستەیەکی دیکەیش کەبریتی بووە لەسوپای هەمەدان و نەفشار و تفەنگچییەکانی جوانڕۆ، بەفەرماندەیی مستەفا قولی خان بۆ ئەوسود و سەرکوت کردنی محەممەد سەعید سوڵتان ڕەوانە دەکات. شازادە بەسوپاییەکان دەڵێت هەرکەس سۆهرابە کەچەڵ (زیندوو یا مردوو) بۆ من بێنێت، سەد تمەن و شاڵێکی کشمیری و خەڵات وەردەگرێت. لەبەرمبەیانێکدا، لەدەربەندی کەڵوێوە، هەورامییەکان لەناکاو هێرش دەکەن و محەممەد عەلی خانی زەفەر نەعلوك بەهۆی ئاگری تۆپخانە و تەقەی تفەنگەکان، پاشەکشێیان پێدەکات و چەندین کەس لەهەورامییەکان دەکوژێت. لەسەربازەکانی سوپای زەفەری کوردستان، هەڵۆخانی سوڵتانی منداڵەکانی ئەردەلان و جێگرێك و بیست کەسی دیکە دەکوژرێن و بریندار دەبن. ئەو ڕۆژە لەبەیانییەوە تا ئێوارێ، سوپای دەوڵەتی سەرقاڵی جەنگ و بەرگری کردن بووە و سەرئەنجام تاریکی شەو، هەردوو دەستەکە بەگەڕانەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان ناچار دەکات. لەلای جوانڕۆوە، محەممەد سەعید سوڵتان، پرد لەسەر ئاوەکە هەڵدەبەستێت و نزیکەی چوارسەد تفەنگچی بۆ کەنارەکانی سیروان دەنێرێت تا ڕێگرین لەپێشڕەوی سوپای دەوڵەتی. سوپای دەوڵەتی کاتێك لەڕووباری سیروان نزیك دەبنەوە، لەبەر ئەوەی سەنگەری هەورامییەکان بەئاسانی دەیڕوانییە سەر سیروان، دەست بەتەقە کردن دەکەن. و ڕێگە نادەن سوپاکە لەڕووبارکە بپەڕنەوە. تینویەتی تەنگ بەسوپای دەوڵەتی هەڵدەچنێت و بەهەوڵ و بەدبەختی زۆر، دەست بەسەر کانییەکی نزیك ڕووبارەکەدا دەگرن. سەردارانی سوپا کاتێك دەبینن سوپاکەیان بەهیچ جۆرێك ناتوانێت بەڕۆژ لەڕووبارەکە بپەڕێتەوە، بەناچاری شەوی ۲۱ ڕەبیع الثانی، ئیعتیماد ئەلسەڵتەنە، لەتاریکی شەو کەڵك وەردەگرێت و بێ ئاگادار

کردنەوەی کەسانی دیکە، خۆی دەگەیێنێتە لێواری ڕووبارەکە و لەپشت سەنگەرە سروشتی و دەسکردەکان، بۆسە دادەنێت و چاوەڕوانی هەڵاتنی هەتاو دەبێت. لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو کاتێک سوپای ئەفشار لەکارەکەی ئیعتیماد ئەلسەلتەنە ئاگادار دەبنەوە، خوێنیان دێتە کوڵ و لەپشت بەرد و سەنگەرەکان دێنەدەر و بروسکە ئاسا خۆیان دەگەیێنە لێواری ڕووبارەکە و لەیەک ڕیزدا سەنگەر دەگرن. هەورامییەکان لەپشت تاشەبەردەکان دەمێننەوە و لەبەر ئاگری تۆپخانەی سوپای دەوڵەتی ناتوانن سەر بەرز بکەنەوە و لەبەر ئەمە ئاگایان لەنزیکبوونەوەی سوپاییەکان بۆ کەنار ڕووبارەکە نابێت. سوپاییەکانی هەمەدان کەمەلە کردنیان زانیوە، خۆیان لەڕووبارەکە داوە و پەڕیونەتەوە و هاوشێوەی کەو بەبەرد وسەنگەرەکاندا هەڵگەڕاون و ئاگری جەنگیان خۆشکردووە. گوللەی تۆپ و تفەنگی سوپاییەکان هاوشێوەی تەرزە بەسەر سەنگەری هەورامییەکاندا باریوە. بەکریەگی هەورامی، بەر گوللە تۆپێک دەکەوێت و هەپرون هەپرون دەبێت. ڕۆژی ٢٢ ڕەبیع الثانی، تفەنگچییەکانی هەورامان لەبەرەی جوانڕۆ کۆدەبنەوە و هێرشێکی سەراسەری دەکەنە سەر سوپای دەوڵەتی. ئەو بەشەی سوپا کە لەناو پەڕیبوویەوە، لەسەنگەرەکان و لووتکەی چیاکان جێگیر ببوون و دەستەکەی دیکە، لەو بەری ڕووبار مابوونەوە و سەرقاڵی دروستکردنی پردێک بوون تا بتوانن لەناوەکە بپەڕنەوە. لەهەموو بەرەکان بەرپەرچی هێرشی هەورامییەکان دەدەنەوە و ناچار بەپاشەکشێیان دەکەن. ڕۆژی ٢٣، سوپا بەگشتی لەناو دەپەڕێتەوە و لەوبەرەوەی ڕووبارەکە بڵاو دەبنەوە و دەست بەسەر هەموو سەنگەرەکاندا دەگرن و شەو بەئاسوودەیی بەسەر دەبەن. ڕۆژی ٢٤، شەپۆری بەڕێکەوتن لێدەدەن و بەموزیک و باڵەبان بەرەو نەوسود بەڕێدەکەون. لەڕێگە، ڕەحمان بەگ و عوسمان بەگ، کوڕەکانی محەممەد سەعید سوڵتان خۆیان نیشان دەدەن و دوای کاتژمێرێک جەنگ و پێکدادان، ئەوانیش ناچار بەپاشەکشێ و هەڵاتن دەبن و سوپای دەوڵەتی سەرکەوتووانە، دەگاتە گوندی نەوسود کەپایتەختی لهۆنە و ئالآی شێر و خورشید لەسەربانی ماڵی محەممەد سەعید سوڵتان بەرز دەکەنەوە. عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولك، لەگەڵ تفەنگچییەکانی جوانڕۆ، لەم جەنگەدا، بوێری و ئازایەتی بەرچاوی لەخۆی نیشانداوە و تا گەیشتن بەنەوسود، پێشەنگ و پێشڕەو بووە و هۆکارەکانی پێشڕەوی سوپای دەوڵەتی ئامادە کردووە.

دوای گەیشتن بەنەوسود، شەرەف ئەلمولك، بۆ قەنبەر عەلی خان سەعد ئەلدەولە

دەنووسێت: ئێمە سێ کەس، کاری خۆمان کرد، ئێستا سەرەی تۆیە، ڕیشی خۆت بخورێنە. مەبەست لەسێ کەس خودی شەرەف ئەلمولك و ئیعتیماد ئەلسەلتەنە و ئیقبال ئەلدەولەیە. لەگەڵ گەیشتنی نامەکەی شەرەف ئەلمولك بەدەستی قەنبەر عەلی خان کەبەهۆی دژواری هەردوو دەربەندی کەڵوێ و دزڵی، نەیتوانیبوو یەك هەنگاو بڕواتە پێش، خوێنی دێتەکوڵ و فەرمان دەدات سوپای کوردستان و تفەنگچییەکانی سەقز و بانە و سوپاکەی دیکە، شەوانە هێرش بکەنە سەر هەورامانی تەخت. لەو کاتەدا خالید بەگ و عەبدولرەحمان بەگی هەورامی، لەگەڵ چەند کەس لەپیاوەکانی خۆیان، کەپێشینەیەکی خراپ و دژایەتیان لەگەڵ تایەفەی حەسەن سوڵتاندا بووە، دەڕۆنە لای محەممەد عەلی خان و بەڵێن دەدەن سوپای دەوڵەتی لەو ڕێگەی خۆیان شارەزان، ببەنە ناو دزڵی. شەوی ۲۸ ڕەبیع الثانی، پێنج هەزار سوار و پیادە لەگەڵ سەران و سەرکردەکانی سوپا، بەڕێنوێنی خالید بەگ و ڕەحمان بەگ، بەڕێدەکەون و لەڕێگەی وەیە، کەڕێگەیەکی باریك و نائاسایی بووە، هەڵۆ ئاسا، لەتاریکی شەودا بەبەرد و چیاکەدا هەڵگەڕاون و لەسەر لووتکەی چیاکانەوە هاوشێوەی بەلای ئاسمانی بەسەر دزڵیدا باریون. دەمەوبەیان، بەدەنگی شەیپوری سوپای دەوڵەتی، خەڵکان لەخەو هەڵدەستن و بەچاوی خەوڵۆ و ترساو دەردەپەڕن. کاتێك وردەبنەوە، دەبینن هەموو پشت تاشەبەرد و سەنگەرەکان و بەرزاییەکانی باکوری دزڵی، بەدەست هێزەکانی دەوڵەتەوەیە و هیچ ئومێد بۆ بەرنگاری نەماوەتەوە. بەناچار دانیشتووانی دزڵی دەبنە دوو دەستە، دەستەیەکیان لەگوندەکەدا دەمێننەوە و دەستەیەك ڕوودەکەنە گرد و تەپۆڵکەکانی باشوری دزڵی و بەرگری کردن دەستپێدەکەن. هەموو تفەنگچییەکانی هەورامانی تەخت کەبەرەو لهۆن پۆشتبوون و لەوێ لەسوپای دەوڵەتی شکستیان خواردبوو، لەگەڵ تفەنگچییەکانی لهۆن، بەدەم هەڵاتن و پاشەکشێ کردنەوە ڕوویان دەکردە هەورامانی تەخت تا لانی کەم بتوانن پارێزگاری لەدزڵی بکەن کاتێك لەگرتنی دزڵی ئاگادار دەبنەوە، بەگشتی هێرش دەکەنە سەر دزڵی و ئاگری جەنگ بەتەواوی بڵێسە دەسەنێت و هەورامییەکان بوێرانە، گۆڕەپانی جەنگ دەکەنە شوێنی بەزم و ڕەزم. لەسەر هەر بەردێك و لەسەر هەر بەرزاییەك، دەهۆڵ لێدەدەن و فوو بەکەڕەنادا دەکەن. شێخ کەمو، پێستی کەوێك دالەماڵێت و فووی پیادەکات. دەستەیەك لەهەورامییەکان لەدەوری کۆدەبنەوە و خەڵك بۆ جەنگ و بەرگری کردن هان دەدەن. لەناکاو گوللەیەك بەر شێخ دەکەوێت و دەکوژرێت. شێخ کەدوو

ئەو کەسەیەی لەڕۆژی ٢٦ موحەڕەم، کاتی گەمارۆ خستنە سەر شازادە، ئالآیەکی بەدەستەوە گرتبوو و بەئاهەنگێکی تایبەت ئەم هۆنراوە کوردییەی بۆ شازادە خوێندبوویەوە:

(ئاهیر مەوارو، وەیت لادەر لەشەڕ، نە سەوزەمە مانو، نە وشك و نە تەڕ): واتاکەی: ئاگر دەبارێت، خۆت لادە لەشەڕ، نەسەوزی دەمێنێتەوە، نەوشك و نەتەڕ.

لەپشت سەری شێخ کەدو، بەهرام میرزا بەگ، کوڕی محەممەد بەگی هەورامی، کەبکوژی حاجی شێخ عەبدولکەریم بووە، هاتوهاوار دەستپێدەکات و پەیوەستی شێخ کەدو دەبێت. سەرئەنجام زەفەر ئەلمولك لەدەنگی دەهۆڵ و کەڕەنای هەورامییەکان تووڕە دەبێت و لەگەڵ سوپای زەفەر و تفەنگچییەکانی بانە و سەقز، وەحشیانە بەمەبەستی کوشتن و کوژران، هێرش دەبات. لەم هێرشەدا، دانیشتووانی هەورامان ناچار بەبەجێهێشتنی سەنگەرەکانیان دەکات و بەرەو هۆش بەدرانی پاشەکشێیان پێدەکات و دەست بەسەر ئەو ناوچەیەشدا دەگرێت و بەتەواوی شکستیان پێدێنێت و زۆربەیان بەرەو شارەزوور هەڵدێن. سەری بەهرام بەگ و شێخ کەدو و چەندین سەری دیکە و ئەسیرەکان، وەك مژدەی سەرکەوتن بۆ شازادە دەنێرێت. شازادە، دەربارەی ئەم سەرکەوتنە ئاگادار دەکاتەوە و بۆ سەرکردەکان و گیانبەخشەکان و سوپاییەکان، داوای هاوکاری و بەرز کردنەوەی پلەوپایە دەکات. بۆ هەموویان نیشان و مانگانەی زیاتر دیاریدەکرێت و پلە و پێگەیان بەرز دەکرێتەوە و مۆڵەتیان پێدەدرێت بۆ ناوچەکانی خۆیان بگەڕێنەوە. شێخ عەبدلرەحمان، مامی نووسەر، چۆنیەتی ئەم جەنگ و سەرکەوتنەی تۆمار کردووە.

دوای ئەم سەرکەوتنە، شازادە بڕیار دەدات، بەردەوام چوار دەستە سەرباز لەهۆش بەدرانی بمێننەوە. ماوەی یەکساڵ هەورامییەکان بەهیوای گۆڕانی باروذۆخ لەشارەزوور دەمێننەوە و سەرئەنجام پەنا بۆ تکا و تکاکاری دەبەن. یەکەم کەس ئەحمەد سوڵتان، برای محەممەد سەعید سوڵتان، هاوسەری کافیە خانم، بەجلوبەرگی گۆڕا و ڕوخسارێکی نەناسراو، دەڕواتە ماڵی شێخولئیسلام و ئەو دەکاتە تکاکاری خۆی. شازادە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی کەسانی دیکە، بەتکای شێخولئیسلام ڕازی دەبێت. هەورامییەکان کاتێك ئەم هەواڵە دەبیستن، دڵگەرم و هیوادار دەبن. محەممەد سەعید سوڵتانیش، پیرۆزخانمی هاوسەری کەژێنیکی جوان و قەشەنگ بووە، بەهۆی شەرەف ئەلمولکەوە ڕەوانەی دەرباری شازادە دەکات. شازادە بەتکای

پەروزخانم و شەرەف ئەلمولك ڕازی دەبێت و ئەمانیان پێدەبەخشێت بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە.
دوای چەند ڕۆژ محەممەد سەعید سوڵتان پەنا بۆ ئاخورەکەی شازادە دەبات و لەلایەن شازادەوە دەبەخشرێت. لەگەڵ گەڕانەوەی ئەو، بەهرام بەگ، باوکی مەحمود خانی دزڵی برای حەسەن سوڵتان کە لەگەڵ مستەفا بەگی برای باوکی عەباس قولی سوڵتان، لەزیندان هابوونەوە، دەمرێت. میرزا ڕەزا عەلی دیوان بەگی، لەم هەلە کەڵك وەردەگرێت و تکا بۆ مستەفابەگی برای دەکات و کەسێك دەنێرێت تا کەس و کارەکەی بۆ شار بێنن. شازادە بەتکای دیوان بەگی ڕازی دەبێت و مستەفا بەگ تەسلیم بەدیوان بەگی دەکات. لەلایەن دەوڵەتیشەوە حەوتسەد تمەن بۆ ئەو و کەسەکانی دیاریدەکرێت تا لەشار بۆ بژێوی خۆیان خەرجی بکەن.
لەم ناوەدا سۆهرابە کەچەڵ، بەبیانوی ئەوە بابەتێکی گرنگی بۆ وتن هەیە و دەبێت خۆی شازادەی لێ ئاگادار بکاتەوە، دەڕواتە لای شازادە و دەڵێت: بیستوومە فەرمانتان داوە هەرکەس سۆهرابە کەچەڵ بەزیندوویی یا مردوویی بۆ من بێنێت، سەد تمەن و شاڵێکی کشمیری و خەلاتی دیکەی پێدەبەخشیت. شازادە دەڵێت: بەڵێ من وتوومە. سۆهرابە دەڵێت: ڕۆژی هاتنتان بۆ کوردستان وتتان تا لەکوردستان بیت، درۆ ناکەیت. دەڵێت: بەڵێ، ئەو بڵێنەم داوە. سۆهراب دەڵێت: من سۆهرابە کەچەڵم و هەنووکە بەزیندوویی هاتوومەتە لای تۆ. شازادە لەم کارەی ئەو خۆشحاڵ دەبێت و فەرمان دەدات سەد تمەن و شاڵێکی کشمیری پێبدەن و ئەو دەکاتە یەکێك لەخزمەتکارە تایبەتییەکانی خۆی.
دوای ماوەیەك عەلی ئەکبەر خان شەرەف ئەلمولك بۆ فەرمانڕەوایی جوانڕۆ دەستنیشان دەکرێت. شازادە بەنهێنی پێی دەڵێت محەممەد سەعید سوڵتان بۆ فەرمانڕەوایی لەوێ لەگەڵ خۆی ببات و بەڵای ئەو دوور بخاتەوە. شەرەف ئەلمولك، فەرمانەکەی شازادە جێبەجێ دەکات و محەممەد سەعید سوڵتان لەگەڵ خۆی دەبات. محەممەد سەعید سوڵتان کەکەسێکی دوورئەندێش و وشیار بوو، لەم پێشهاتە کەبێ داخوازی ئەو بیری لێکرلوەتەوە، گومان لا دروست دەبێت. لەبەر ئەمە لەناو ڕێگە بەردەوام چەندین کردەوەی لەخۆی نیشانداوە بۆ ئەوەی ڕاستییەکانی بۆ ئاشکرا ببێت، هەندێ کات فەرسەخێك پێشکەوتووە و هەندێ کات فەرسەخێك دواکەوتووە تا بزانێت شەرەف ئەلمولك بەدوایدا دەگەڕێت یا نە. شەرەف ئەلمولکیش کەسێکی خاوەن ئەزموون بووە و لەم کردەوانەی ئەو، دەشڵەژاوە و نیگەرانی

بەرابەر پێشکەوتن یا دواکەوتنی ئەو، نیشاندەداوە تا ئەوەی سەرئەنجام دەگەنە جوانڕۆ. لەوێ، ڕێزی زۆری دەگرێت. بۆ ئەوەی عەبدولڕەحمان بەگی کوڕی کەفەرمانڕەوای ئەوسود بووە، بخاتە تەڵەوە، بەنهێنی بەمحەممەد سەعید سوڵتان دەڵێت: نامە بۆ عەبدولڕەحمان بنێرە تا بێت و لای من بمێنێتەوە و تۆیش بەخەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی لەهۆن، بڕۆیتە ئەوسود. محەممەد سەعید سوڵتان دوای ئەوەی لەڕێگە دڵنیا دەبێت، ئەم کارە بەشتێکی سادە لەقەڵەم دەدات و فەرمان بۆ کوڕ و کەسەکانی دەنێرێت لەماوەی دوو ڕۆژدا لەجوانڕۆ بن. مەلا ئەحمەدی نەودشی لەگەڵ ئەوان بۆ بینینی شەرەف ئەلمولک دێت. دوای هاتنیان، شەرەف ئەلمولک، پیارەکەی خۆی، سەیفور بەگ، کەهەموو نهێنییەکانی خۆی دەدرکێنێت، بانگ دەکات و بەشێوەیەکی نهێنی پێی دەڵێت: دەستەیەک لەنۆکەرەکان ئامادە بکە، کاتێک محەممەد سەعید سوڵتان و کوڕەکانی دێنە لای من، نۆکەرەکان ببنە دوو دەستە و لەنێوان خۆیاندا شەڕ بکەن و هەردوو دەستەکە بەمەبەستی سکاڵا کردن بێنە لای من. من بەمەبەستی تەمێ کردنی ئەوان لەژوورەکە دەڕۆمەدەر. دواتر نۆکەرەکان محەممەد سەعید سوڵتان و کەسەکانی قۆڵبەست و زنجیر بکەن.

سەیفور بەگ، فەرمانەکەی ئەنجام دەدات. دوای گرتنیان، یەک یەک لەگۆڕەپانی بەردەم تەلاری حکومەتی، تیرباران دەکرێن. شەرەف ئەلمولک، شازادە لەم پێشهاتە ئاگادار دەکاتەوە. شازادە بۆ ئەم خزمەتەی، نازناوی شەرەف ئەلمولک و سەرتیپی و نیشانی لەدەوڵەت بۆ وەرگرتووە و بۆی دەنێرێت. دوای کوشتنی محەممەد سەعید سوڵتان و بنەماڵەکەی، ئارامی و ئاسایش بۆ هەورامان دەگەڕێتەوە.

لەکاتی گرتن و بردنەدەرەوەی محەممەد سەعید سوڵتان، مەلا ئەحمەدی نەودشی و مەلا عەزیزی هەورامی کە لەدانیشتنەکەدا ئامادە بوون، دوای چەند کاتژمێرێک لەچەند و چۆنی ڕووداو و پیلانەکە ئاگادار دەبنەوە و دەڕۆنە لای شەرەف ئەلمولک و پرسیاری لێدەکەن. شەرەف ئەلمولک بروسکەی دەوڵەتییان نیشان دەدات کەبەپێی فەرمانی دەوڵەتی ئەو کارەی ئەنجامداوە و لەهەمان شوێن فەرمان بەمەلا عەزیز دەدات، جەنازەکان بشوات و کفن و دفنیان بکات.

ئەگەر هەموو وردەکارییەکانی چالاکییەکانی شازادە موعتەمیدئەلدەولە لەکاتی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بنووسین، چەندین لاپەڕەی دیکە لەم کتێبە داگیر دەکات بۆیە

بەکورتی ئاماژە بەچەندین کار و کردەوەی دیاری ئەو دەدەین:

یەکێک لەچالاکییە گرنگەکانی وەک ئاماژەمان پێدا، گەڕاندنەوەی ئارامی و ئاسایش بۆ هەورامان و لەناو بردنی سوڵتانەکانی بوو کە لەسلێمانی تا شاری سنە لەژێر دەسەڵات و کاریگەری ئەواندا بوو، تەنانەت لێپرسراوانی ئێرانی و عوسمانی، لەسنووری دەسەڵاتی ئەواندا نەیاندەتوانی بەئاسانی کارەکانیان ڕاپەڕێنن. فەرمانڕەوا دەوڵەتییەکانیش لەبەر ئەوەی پابەندی ڕاپەڕاندنی کاروبارەکانی دەوڵەت نەبوون و گرنگییان بەئارامی و ئاسایشی ناوچەکە نەداوە، بۆ شاردنەوەی ناکارامەیی و بێ دەسەڵاتی خۆیان، ئەم کێشەیان شاردۆتەوە و دەوڵەتەکانیان لێ ئاگادار نەدەکردەوە. شازادە بەپێچەوانەی هەموو فەرمانڕەواکانی دیکە، بەم ڕیسواییە ڕازی نەبووە و بەوشێوەی ئاماژەمان پێدا، هۆکارەکانی لەناوبردن و سەرکوت کردنی ئەوانی ئامادە و دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لەبەلای هەورامییەکان ڕزگار کرد.

یەکێکی دیکە لەکارەکانی ئەوە بوو دانیشتووانی کوردستان بەردەوام لەدەستدرێژی و ستەمی خراپەکارانی ویلایەتەکان لەئازاردابوون و لەلایەن ئەوانەوە ستەمیان لێدەکرا. شازادە بەچارەئەندێشی و کردەوەیەکی بوێرانە، کوردستان و کوردستانییانی لەبەلا و شەڕی دراوسێکانی ئاسوودە کرد و ئارامی و ئاسایشی بەتەواوی بۆ ئەم سەرزەمینە گەڕاندەوە. بۆ نموونە بۆ بچووکترین سەرپێچی کەخانەکانی کەلیایی ئەنجامیاندابوو، پیاوماقووڵەکانی ئەوانی قۆڵبەست و زیندانی کرد. بەمشێوەیە خانەکانی ئەفشار و کرماشان و گەڕوس، دەستیان لەستەم و دەستدرێژییەکانی خۆیان هەڵگرت. یەکێکی دیکە لەکارەکانی بۆ کوردستان ئەمەیە: دانیشتووانی کوردستان لەدەست عەشیرەکانی جاف کەزیاتر لەدوانزە هەزار بنەماڵە بوون، بێزار ببوون و لەکاتی گەرمێن کاتێک جافەکان دەهاتنە خاکی کوردستان، دانیشتووانی شار و گوندەکانی سارال و هوباتو و خورخورە و تیلەکۆ و سەقز و مەریوان، لەستەم و دەستدرێژییەکانی ئەوان ئاسوودە نەبوون چوونکە ئەم تایەفە لەدزی و خراپەکاری ئاسراو و بۆ دڕینی پەردەی ناموس و کوشتاری خەڵکان و لەناو بردنی ئاوەدانییەکان و تاڵان کردن، کەمتەرخەمییان نەدەکرد. چەندین ساڵ ئەم تایەفە بەهاوبەشی لەنێوان دەوڵەتی ئێران و عوسمانیدا دەژیان. بەپێی پەیماننامەکانی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە، ئەم تایەفە لەکاتی مانەوە لەخاکی ئێران، وەک دانیشتووی ئێران لەقەڵەم دەدران و لەکاتی

مانەوە لەخاکی عوسمانی وەك دانیشتووی ئەو وڵاتە. هەروەها لەپەیماننامەکەدا هاتووە ئەم تایەفە سەربەستن لەوەی لەکام وڵاتە بمیننەوە و دەتوانن یەکیان هەڵبژێرن. هەرکات هەموویان یا دەستەیەکیان بخوازێت، ببێتە هاووڵاتی ئەو وڵاتە، دەوڵەتەکەی دیکە هیچ مافێکی نامێنێت. ئەم تایەفە چەندین ساڵ بەپێی ئەو پەیماننانە، سیاسەتی وشتەرییان بەرابەر بەو دوو دەوڵەتە نیشاندەدا، کاتێك لەسنوری دەوڵەتی عوسمانیدا بوون خۆیان بەهاووڵاتی ئێران و کاتێك لەئێران بوون، خۆیان بەهاووڵاتی عوسمانی نیشاندەدا. لەپاییز و زستان کەکاتی کوێستان کردنی ئەوانە، دێنە چیاکانی کوردستان و خێوەت هەڵدەدەن و لەو ماوەدا، برە پارەیەکیان لەبری بەکاربردنی لەوەڕگا، بەفەرمانڕەوای کوردستان دەدا بەڵام ئەم برە پارە لەڕاستیدا خوێنبایی ڕەخنە و ناموسی مسێکنەکانی کوردستان و مۆڵەتی هێرش و پەلامارەکانی عەشیرەی جاف بووە کەچیتر کەس لەبەرابەر ئەوان خاوەن گیان و سامان نەبووە و مسکێنە هەژارەکان لەترسی ئەوان، بەردەوام سەرگەردان و ئاوارە بوون. ئەو هەژارانە سکاڵایان بۆ هەر شوێن و کەسێك بەرز دەکردەوە، کەس گرنگی پێنەدەدان و دادی وەرنەدەگرتن.

شازادە، ئەم بارودۆخەی بۆ دەربار نووسی و بەپێی فەرمانی دەوڵەت، بەشێوەیەکی ڕەسمی بەسەرۆکەکانی تایەفەی جاف دەڵێت دەبێت ببنە هاووڵاتی ئێران و هاوشێوەی هەموو تایەفەکانی دیکە، لەناو خاکی ئێراندا نیشتەجێ بن یا ئەوەی جارێکی دیکە روو لەسنوورەکانی ئێران نەکەن. سەرۆکەکانی جاف، دوای ئەم ئاگادار کردنەوە، پەرێشان دەبن و بەدڵنی برە پارەیەك ئەو ساڵە بەسەر دەبەن تا بۆ ساڵی داهاتوو خۆیان یەکلایی بکەنەوە. بەهاری ساڵی داهاتوو، شازادە سوپایەك ئامادە دەکات و ڕەوانەی ئەو دوو ناوچەی دەکات کەجافەکان لێوەی دەهاتنە ناو خاکی ئێران تا ڕێگە نەدەن جافەکان لەسنورەکانی ئێران نزیك ببنەوە. دەستەیەکیان بەرەو ناوخان و دەستەیەکیان بەرەو مەریوان و ڕۆژهەڵات و ئەمیر ئاوا دەڕۆن. کاتێك جافەکان دەگەنە سەر سنور، لەهەموو ناوچەکانەوە ڕێگەیان لێ دەبەستن. سەرئەنجام بەپاڕانەوە، تۆمارێك بۆ شازادە دەنێرن و بەڵێن دەدەن زەرەر و زیان لەکەس نەدەن و ساڵانە دوانزە هەزار تمەن وەك حەقی لەوەڕگا پێشکەش بکەن. شازادە بەداواکەیان ڕازی نابێت جافەکان دوای ئەوەی دەبینن بەزێڕ و پارە ناتوانن هیچ بکەن، دەیانەوێت هێز بەکار ببەن. شەڕ و ئاژاوە دەستپێدەکات و ئاگری جەنگ لەنێوان جافەکان و

مێژەکانی سەر سنور بلێسە دەسێنێت. دوای جەنگ و پێکدادانێکی کەم، جافەکان شکست دەخۆن و بۆ ناوچەکانی خۆیان دەگەڕێنەوە. مەسێکنەکان و گوندنشینەکان لەو ساڵە لەدەست جافەکان ڕزگاریان دەبێت. لەو ساڵە بەدواوە، سوپای دەوڵەتی بۆ ڕێگرتن لەهاتنی جافەکان بۆ ناو خاکی ئێران، ڕەوانەی ئەو دوو ناوچە دەکران. گوندنشینەکان دەستیان بەنۆژەن کردنەوە و ئاوەدانکردنەوەی گوندەکان کرد و گوندێك وەك پادلشتی خزمەتەکانی شازادە، ناودەنێن فەرهادئاوا. لەناوچەی ڕۆژهەلأت و نەمیر ئاوا بەپێی فەرمانی شازادە، بۆ سوپای دەوڵەتی قەلأیەك بنیات دەنێن و ناوی دەنێن لەشکرئاوا.

مێژووی گرتنی هەورامان و مێژووی دروستکردنی قەلأکە، خوالێخۆشبوو میرزا عەلی ئەکبەری مێژوونووس، ناسراو بەسادق ئەلمولك، نووسەری (حدیقەی ناصری) تۆماری کردووە و بۆ هەرکام، قەسیدەیەکی جیاوازی نووسیوە. دێڕی کۆتایی هەرکام لەوان ئەمەیە:

گرتنی هەورامان

(گفت از شهر ربیع الثانی، ازصد کم کنی

هفت بفزایی، شود تاریخ فتح ات لشکار)

واتاکەی: لەمانگی ڕەبیع ئەلثانی ئەگەر سەد کەم بکەیتەوە و حەوتی پێ زیاد بکەیت، مێژووی گرتنی هەورامان ئاشکرا دەبێت.

دروستکردنی قەلأی لەشکرئاوا

(نوشت خامەی افسر به سال تاریخ اش

به سعی معتمدالدوله قلعه شد آباد)

واتاکەی: پێنوسی ئەفسەرێك لەو ساڵەدا نووسی بەهەوڵی موعتەمید ئەلدەولە قەلأی لەشکرئاوا، ئاوەدان بوویەوە.

یەکێکی دیکە لەکارەکانی موعتەمیدئەلدەولە: لەکۆتاییەکانی ساڵی ١٢٨٧ کۆچی ئەخۆشی کۆلێرا لەکوردستان دەردەکەوێت، سێ مانگ درێژە دەکێشێت و گیانی ژمارەیەکی زۆر لەدانیشتووان دەگرێت. لەسەرەتاکانی ساڵی ١٢٨٨ کۆچی، وشکەساڵی و قاتوقڕی دەستپێکردووە و جگە لەهەژارەکان و مەسکینەکانی شار و گوندەکان، لەناوچەی خەمسە و میهرەبان، نزیکەی چوارهەزار بنەماڵە، هێرش دەکەنە سەر خاکی کوردستان و ترس و دڵەڕاوکێ لای دانیشتوان دروستدەکات. ئەوانەی گەنمیان پاشەکەوت کردووە، ئەم هەلە

دەقۆزنەوە و نرخەکەی بەرز دەکەنەوە و لەناکاو، لەخەروارێ دوو تمەنەوە بۆ دوانزە تمەن بەرز دەبێتەوە و ژیان لەهەژار و نەدارەکان دژوارتر دەبێت. شازادە سەرەتا، دەستەیەك لەهەژارە کۆچبەرەکان بەسەر دەوڵەمەندەکان و بەتواناکان دابەش دەکات و خۆیشی ئەرکی بەخێوکردن و دابین کردنی بژێوی دەستەیەکی گرتۆتە ئەستۆ و لەبەر ئەوەی هەوا سارد بووە، گەرماوێکی بەمەبەستی نیشتەجێ کردنی ئەوان بەکرێ گرتووە و شەو وڕۆژیان لەوێ بەسەر بردووە. لەگەڵ ئەم کارانەی شازادە، بۆچوونی بازرگانەکان و خاوەن مڵکەکان نەگۆڕاوە و نرخەکان دلنابەزێت. ناچار شازادە شوێنێکی تایبەت بەخواردەمەنی دروست دەکات و ڕەوانە کردنی دەهەزار تەغار گەنم دەخاتە سەر شانی خاوەن مڵکەکان تا لەبری وەرگرتنی یەك تمەن، تەسلیمی دەوڵەتی بکەن. خاوەن گەنمەکان لەم بڕیارەی شازادە پەشۆکاو و پەرێشان بوون و هەرچەند هەوڵیانداوە لەڕێگەی جۆراوجۆر بڕیارەکەی شازادە بگۆڕن، شازادە ڕازی نەبووە. سەرئەنجام لەماوەیەکی کەمدا، خاوەن گەنمەکان ناچار دەبن هەموو گەنمە داواکراوەکە ڕەوانە بکەن. ئەم گەنمە ڕۆژانە بەسەر نانەواکاندا دابەش کراوە و بەمشێوەیە نرخی نان لەیەك من دوو هەزار بۆ دوو عەباسی دابەزیوە کەدەستیش ئەدەکەوت و بەفراوانی دەستکەوتووە. هەرچەند پێش گەیشتنی گەنمەکە، زیاتر لەسێ هەزار کەس لەهەژارەکان و پەناهێنەران لەئەنجامی قاتوقڕی و ساردی هەوا و نەخۆشی کوژلێرا، لەناوچوون بەڵام دوای گەیشتنی گەنمەکە، هەموو هەژارەکان ئاسوودە و گیانیان بەسەلامەتی دەرباز کردووە. شازادە هەموو خەرجییەکانی کفن و دفنی مردووەکانی گرتۆتە ئەستۆ.

یەکێکی دیکە ئەوەی لەکۆنەوە نەریتی خانوو بژاردن کەدەرماڵانەیان پێوتووە، لەسنە باو بووە. بەو واتایە کەساڵانە خانووەکانی شاریان بژاردووە و لەهەر ماڵێك بەئەندازەی توانایی ماڵەکە، بڕە پارەیەکیان وەرگرتووە و بەمپێیە ساڵانە زیاتر لەپانزە هەزار تمەن کۆکراوەتەوە. شازادە ئەم بڕە پارەی لەسەر داوای حاجی مەلا محەممەدی ئەیپری کەیەکێك لەزاناکان و خۆپارێزەکانی کوردستان بووە، لەمزگەوتی دارئەلئیحسان بۆ کاری پێویست، تەرخان کردووە.

یەکێکی دیکەی ئەوەی جیاوازی کێشەکان لەکوردستان بۆتە هۆی ئاژاوە و کێشە لەئاڵوگۆڕەکاندا. شازادە موعتەمید ئەلدەولە، بۆ نەهێشتنی ئەم کێشە و جیاوازییە، نزیکەی هەزار مەنی هاوتای نۆسەد مسقاڵ لەئاسن دروستکردووە و لەشار و گوندەکانی دەوروبەر

بلاوی کردۆتەوە و هەنووکەیش ئەو کێشە و وەزنە لەکوردستان باوە و کاری پێدەکرێت.
یەکێتر ئەوەی لەبەردەم قەلاّی حکومەتی، بۆ سوپای پیادە، سەربازخانەیەکی دروستکردووە کەتوانای جێبوونەوەی دەستەیەک سەربازی هەیە. نەقارەخانە کە لەرۆژئاوای ئەم سەربازخانە جێگیرە، لەبیناکانی ئەمان اللە خانی گەورەیە و هەموو رۆژێک لەکاتی ئاوابوونی هەتاو لەوێ، نەقارە و کەرەنای نادرییان لێداوە.
لەبەهاری ساڵی ١٢٨٩ کەناسرەدین شا سەفەری دەرەوەی وڵاتی کردووە، شازادە بۆ بەرێوەبردنی کاروباری دەوڵەتی و وەرگرتنی پێگەی جێگری سەڵتەنەت بۆ تاران بانگدەکاتەوە. میرزاحەسەن خانی سەدرینەعزەم بۆی دەنووسێت: گەورەم، هەرچەند دەزانم دوژمنی تۆم لەدڵدا چاندووە، میوانێکی خانەخوێ کوژم لەماڵەکەی خۆمدا جێکردۆتەوە.
شازادە لەنەبوونی خۆی جێگری حکومەتی کوردستانی بەکورەکەی خۆی، شازادە عەبدولعەلی میرزای ئیحیشام ئەلدەولە سپاردووە و پێگەی وەزارەتیش بەحاجی میرزا ئیسماعیل خانی عەلی ئابادی دەسپێرێت و خۆی رێگەی تاران دەگرێتەبەر. لەم ساڵەدا ژمارەیەکی زۆر لەدانیشتووانی کوردستان گرفتاری نەخۆشی بەلەغیرە و سکچوون دەبن و دەمرن. کەسانی وەک مەلا ئەحمەدی شێخولئیسلام و ئیسماعیل خان کوڕی خوسرەوخانی ناکام و میرزا نادری مستەوفی باشی و نەسەد اللە خانی وەکیل و ئاغا لوتف اللەی دیوان بەگی و دەستەیەکی دیکە لەپیاوماقوولان و ئەشرافی زادەکان بەهۆی ئەم نەخۆشییەوە مردوون.
دوای گەڕانەوەی پاشا لەسەفەری دەرەوەی وڵات بۆ ناوەندی دەسەلاّت و لەکاتی لەسەر کار لابردنی حەسەین خانی سەدری ئەعزەم کەوردەکارییەکانی لەمێژووی ئێراندا ئامارەی پێدراوە، شازادە بۆ کوردستان دەگەڕێتەوە و دوای شەش مانگ مانەوە، لەمانگی سەفەری ساڵی ١٢٩١ کۆچی، لەحکومەتی کوردستان دوور دەخرێتەوە و لەرۆژی چوارشەممەی ٢٨ سەفەر بەرێدەکەوێت و شازادە تەهماسبی میرزای مۆئەیید ئەلدەولە لەجێگەی ئەو وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە. خوالێخۆشبوو سادق ئەلمولکی مێژوونووس ئەم هۆنراوەی خوارەوە سەبارەت بەڕۆشتن و هاتن، ڕۆشتنی فەرهاد میرزای موعتەمید ئەلدەولە و هاتنی تەهماسب میرزای مۆئەیید ئەلدەولە نووسیوە:
(از تخت جلال رفت فرهاد

تهماسب به جاى او مكان يافت)

واتاکەی: فەرهاد تەختی فەرمانڕەوایەتی بەجێهێشت و تەهماسب جێگەی ئەوی گرتەوە.

لەتـەختی فەرمانڕەوایـەتی (جـلال) کـە١٤٦٤، فـەرهاد کـە ٢٩٠ه، دەربکرێـت، ١١٠٤ دەمێنێتـەوە. حکومـەتی شـازادە موعتەمیـد ئەلدەولـە، مێـژووی لەناوچـوونی میرنـشینی ئەردەلانـە چـوونکە لـەم مێـژووە بـەدواوە چـیتر کـەس لەئەردەلانییـەکان لەسـەر کورسـی فەرمانڕەوایەتی دانانیشێت.

حکومەتی شازادە تەهماسبی میرزای مۆئەیید ئەلدەولە

شازادە تەهماسبی میرزای مۆئەیید ئەلدەولە، لەکرماشان فەرمانڕەوا بووە و لەساڵی ١٢٩١ بەپێی فـەرمانی دەربـاری، کوردسـتان پەیوەسـتی کرماشـان کراوە و بەنوێنەرایـەتی شـازادە تەهماسب، شازادە محەممەد شەریف بۆ ڕاگەیاندنی ئەم هەواڵە ڕەوانەی کوردسـتان دەکرێـت و خۆی بەدوای ئەودا ڕێگەی کوردستان دەگرێتەبەر. لەدەیەی کۆتـایی ڕەبیع الاوەلی ١٢٩١ دەگاتـە نـاو سـنە. ئـەم شـازادە خـاوەن زانسـت و کەسـێکی بەخـشندە و چاکەخـواز بـووە و لەگەورەیی و ڕێزداریدا پێش کەسانی هاوڕۆژگاری خۆی کەوتۆتـەوە. لەهـەموو کێشەکانی ویلایەتەکەی ژێر دەسەلاتی و کێشەکانی خەڵك، ڕاوێژی بەمیرزا ئەرەستوی وەزیـری کـردووە و محەممـەد مەهـدی مـیرزای کـوڕی لەهەمەدانـەوە گەڕاندۆتـەوە وەك جێگـری فـەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشانی کردووە. بەڕەزامەندی میرزا ئەرەستو، قەواڵەی ماڵیاتی و شتەکانی دیکەی لەعەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئـەلمولك وەرگرتووە و وەزارەت و پێگـەی ڕاوێـژکاری مـیرزا محەممـەد مەهـدی پێـسپاردووە و خـۆی بەمەبەسـتی بینـینی قـەلای شاناباد ڕەوانـەی مـەریوان دەبێـت. چـەند ڕۆژێـك لـەوێ دەمێنێتـەوە و بـۆ شـاری سـنە دەگەڕێتـەوە و لـەوێوە ڕوودەکاتە کرماشان. لەهاتن بۆ کوردستان تا گەڕانەوەی بۆ کرماشان، نزیکەی دوانزە هـەزار تـمەن دەبەخـشێت. محەممـەد مەهـدی مـیرزا بـەئامادە نـەبوونی بـاوکی، لـەژێر چـاودێری و وەزارەتی شـەرەف ئـەلمولك، فەرمانڕەوایـەتی کوردسـتان دەکات. ئـەم کەسـە چـوونکە پێشتر لەقوتابخانـە سـەرقاڵی خوێنـدن بـووە و لەڕاپەڕانـدنی کاروبـاری دەوڵـەتی شـارەزا نـەبووە، ڕشـتەی کاروبارەکـان لێـك دەپـچڕێت و شـیرازەی کارەکـان دەشـێوێت. سنورنـشینەکان و سەرۆکی تایەفەکان بەهاندانی خەڵکانی شار، ئاڵای شۆرش بەرز دەکەنەوە و لەدانیشتووانی شـاریش، ئەوانـەی نـەیاری شـەرەف ئـەلمولك بـوون، ئـاگری ئاژاوەکـەیان خۆشـتر کـردووە و

کرێکارەکان و کەسانی بازاڕیان بۆ شۆڕش و ئاژاوە نانەوە و قەرباڵغی هاندەوە و چەند بابەتێکیان کردۆتە بیانوو و هێرشیان کردۆتە سەر بینای حکومەتی. تایەفەی چاردۆڵی کە لەو کاتەدا ئامادەی خزمەت کردن بوون و نۆکەری شازادەیان دەکرد، بەرگرییان کردووە و لەبەرابەر قەرەباڵغی خەڵکان دەوەستنەوە. بازنەی شەڕ و پێکدادان گەورەتر دەبێت و چەندین کەس لەتایەفەی چاردۆڵی و دانیشتووانی شار دەکوژرێن و دەستەیەکیش برینداردەبن تا ئەوەی سەرئەنجام ژناکان و پیاوماقووڵان کەخۆیان هەڵگیرسێنەری ئاگری ئاژاوەکە بوون، نێوەنجیگەری دەکەن و بڵاوە بەدانیشتووان و دەرباری پاشا لەم ڕووداوانە ئاگادار دەکەنەوە. لەئەنجانی ئەم گەمەیە، شازادە مۆئەیید ئەلدەولە لەحکومەتی کرماشان و کوردستان دووردەخرێتەوە و شازادە ئیمام قولی میرزای عیمادئەلدەولە، وەك فەرمانڕەوای کرماشان و کوردستان دەستنیشان دەکرێت.

حکومەتی شازادە ئیمام قولی میرزای عیماد ئەلدەولە

شازادە ئیمام قولی میرزای عیماد ئەلدەولە لەساڵی ١٢٩٢ کۆچی، وەك فەرمانڕەوای کوردستان و کرماشان دیاریدەکرێت و لەکاتی بەڕێکەوتن لەتارانەوە، گەورەکان و پیاوماقووڵانی کوردستان بۆ هەمەدان بانگ دەکات. عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولك و میرزا محەممەد ڕەزای وەزیر و چەند کەسێکی دیکە لەگەورە پیاوانی کوردستان بەرەو هەمەدان بەڕێدەکەون و چاویان بەشازادە دەکەوێت. لەدانیشتنی دووەم قەوڵەی مالیات و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کوردستان لەشەرەف ئەلمولك و میرزا محەممەد ڕەزا کەسەرچاوەی ئاژاوە و دووبەرەکی بووە، وەردەگرێت و شازادە حیشمەت ئەلسەڵتەنەی کوڕی وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکات. کوردستانییەکان لەگەڵ کەژاوەی حیشمەت ئەلسەڵتەنە بۆ کوردستان دەگەڕێنەوە و عیماد ئەلدەولە خۆی بەرەو کرماشان بەڕێدەکەوێت.

شازادە مۆئەیید ئەلدەولە لەکاتی گەڕانەوە بۆ تاران، نزیکەی زیاتر لەحەفدە هەزار تمەنی زیاتر لەمالیاتی ڕەسمی کوردستان لەقەڵەمدەداوە. ناسرئەلدین شا دە هەزار تمەنی بەمەبەستی کەمکردنەوەی قورسایی لەسەر شانی دانیشتووان لەبەرچاو نەگرتووە و حەوت هەزار تمەنەکە پەیوەستی مالیاتی کوردستان دەکات و بۆ حیشمەت ئەلدەولە فەرمانی دەرباری دەردەچێت کەمالیات بەشێوەیەکی یەکسان دابەش بکات. دوای سێ چوار مانگ، عیماد ئەلدەولە لەکرماشان گرفتاری نەخۆشییەکی کوشندە دەبێت و حیشمەت ئەلدەولە بۆ

لای خۆی بانگ دەکات. حیشمەت ئەلدەولە، شەرەف ئەلمولك وەك جێگری خۆی لەکوردستان دیاریدەکات و خۆی ڕێگەی کرماشان دەگرێتەبەر. زۆری پێناچێت عیمادئەلدەولە دەمرێت و فەرمان و خەڵاتی فەرمانڕەوایی کوردستان و کرماشان لەلایەن دەربارەوە بۆ حیشمەت ئەلدەولە، ڕەوانە دەکرێت. لەم ساڵەدا بەڵای کوللە لەکوردستان دەردەکەوێت، دانیشتووان پەرێشان و دەشڵەژێنێت و شیرازەی باروودۆخی کوردستان دەپچڕێت. میرزا محەممەد ڕەزای وەزیر، ئەم هەلە دەقۆزێتەوە و تۆمارێکی نهێنی کە لەخۆگری سکاڵا و گازندەی دانیشتووان لەچۆنیەتی حکومەتی شەرەف ئەلمولکە، بەزانا و پیاوماقووڵان مۆر و ڕەوانەی دەرباری ئێرانی دەکات. بەدوای ئەم تۆمارە، دەستەیەك لەزاناکان وەك مەلا محەممەد مەهدی ئەمین ئەلئیسلام و مەلا محەممەد ئەمین و کەسانیتر، ڕێگەی تاران دەگرنەبەر.

لە ٦ سەفەری ١٢٩٣ کۆچی، غولام ڕەزا خانی شەهاب ئەلمولك، نەوەی میرزا حەسەین خانی نیزام ئەلدەولەی شاهسەوەند، بۆ خەڵات و فەرمانڕەوایەتی کوردستان دیاریدەکرێت. ڕۆژی گەیشتنی زاناکان بۆ تاران، شەهاب ئەلمولك لەتارانەوە بەرەو کوردستان بەڕێدەکەوێت. دوای گەیشتنی بەشاری سنە، شەرەف ئەلمولك ترسی لێدەنیشێت و دوای یەك حەفتە بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت و لەمارامگای عەبدولعەزیم نیشتەجێ دەبێت. زاناکانی کوردستان دوای بینینی پاشا، مەلا محەممەد مەهدی ئەمین ئەلئیسلام بەنازناوی شێخولئیسلامی و مەلا محەممەد ئەمینی مامی، نازناوی ئەمین ئەلئیسلامی پێدەبەخشرێت. هەرکام لەزاناکانیش خەڵات و نازناوێکی دیکەیان پێدەبەخشرێت و بەرەو کوردستان دەگەڕێنەوە.

حکومەتی غولام ڕەزا خانی شەهاب ئەلمولك

غولام ڕەزا خانی شەهاب ئەلمولك لەسەفەری ١٢٩٣ فەرمانڕەوای کوردستانی پێدەبەخشرێت و لەرەبیع الاوەل دەگاتە شاری سنە و لەباخی خوسرەوئاباد کە لەدووسەد هەنگاوی باشووری ڕۆژئاوای شارەکە جێگیرە، نیشتەجێ دەبێت. دوای یەك حەفتە دەڕواتە تەلاری حکومەتی. میرزا ڕەسوڵی قەزوینی مستەوفی دیوان کەیەکێك لەخزمەتکارەکانی بووە، پێگەی وەزارەتی پێدەبەخشرێت و کاروباری ماڵیاتی و ویلایەتی بەو دەسپێردرێت. میرزا ڕەسوڵ بەهۆی زیرەکی و دووربینیشی، لەماوەیەکی کەمدا ئاشنای باروودۆخی ناوچەکە و سیاسەت دەبێت. شەهاب ئەلمولك دیوان خانەی لەکوردستان دامەزراندووە تا کاروباری

ویلایەتی لەوێ چارەسەریان بۆ بکرێت. بۆ سنوورەکانی ناوچەکەیش کارگوزاری دیاریکردووە و ئەوانی لەگەڵ خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی ڕەوانە کردووە. لەو کاتەدا کە حاجی حەیدەربەگی وەکیلی مەریوان، باوەگەورەی مەحمودخانی کانی سانان، مەبەستی ئاژاوە و یاخیبوونی لەسەردا بووە، محەممەد تەقی خانی ئەردەڵانی وەک فەرمانڕەوای مەریوان دیاریکردووە تا قۆڵبەست و ڕەوانەی سنەی بکات. ئەم کارە ئاسایشی سنوورەکانی زیادکردووە و ڕێگەکان ئەمن بووە. زاناکانی کوردستان کە لەتاران بوون، گەڕاونەتەوە و لەبەخششەکانی ئەو کەڵکیان وەرگرتووە. شەهاب ئەلمولک هاوشێوەی سەرۆک خێڵ و عەشیرەت لەگەڵ دانیشتووانی کوردستان مامڵەی کردووە و ڕێزی لەزانا و سەییدەکانیان گرتووە. لەهەموو ژەمەکانی نیوەڕۆ و شەو، سفرەیەکی گەورەی ڕاخستووە و ژمارەیەکی زۆر لەسەر خوانەکەی ئامادە بوون. شاعیر و ئەدیبەکانی خۆشویستووە و هاندەداون. لەبەخشیندا هیچ سنوورێکی نەناسیوە. شەرەف ئەلمولک وەک ئامارژەمان پێدا، لەترسی شەهاب ئەلمولک هەڵات و لەشازادە عەبدولعەزیم نیشتەجێ دەبێت. لەدەرئەنجامی چەندین هۆکارە ئەو شوێنە بەجێدێڵێت و لەلایەن دەربارەوە ڕێزی لێدەگیرێت و لەتاران دەمێنێتەوە. ناوەڕاستەکانی ساڵ، دەستەیەک لەبەزاز و بازرگانەکانی کوردستان بەماندان و هەڵخڕاندنی دەستەیەک لەگەورەپیاوان، چاو لەچاکییەکانی شەهاب ئەلمولک دەپۆشن و ئاژاوەیەک دەنێنەوە و لەئیمام زادە پیر عومەر کۆدەبنەوە. هاندەرانی ئەم ئاژاوە، ئۆباڵەکەی دەخەنە ئەستۆی شەرەف ئەلمولک و شەهاب ئەلمولک ناچار دەکەن نامەیەک بەم ناوەڕۆکە بۆ دەربارە بەرز بکاتەوە. شەرەف ئەلمولک بەهیچ جۆرێک ئاگاداری ئەم ڕووداوە نەبووە، کاتێک پاشا و کەژاوەکەی لەییلاقەکانی لار و شەهرستانەک بووە، نامەکەی شەهاب ئەلمولکی بەدەست دەگات. پاشا بەخێرایی چەند کۆیلەیەک دەنێرێت تا شەرەف ئەلمولک لەتاران قۆڵبەست و زیندانی بکەن. کەسێک لەئاشناکانی کە لەناو کەژاوەکەی پاشادا بووە، بەخێرایی دەگەڕێتەوە و شەرەف ئەلمولک لەم ڕووداوە ئاگادار دەکاتەوە. ئەویش بەناچاری بۆ ئارامگای شازادە عەبدولعەزیم دەگەڕێتەوە و گۆشەگیر دەبێت. شەهاب ئەلمولک، ئاژاوەگێڕان بێدەنگ و دڵنیاییان پێدەبەخشێت و بەمشێوەیە لەئیمامزادەکە دێنەدەر.

شەرەف ئەلمولک کەسێکی سادە، دڵپاک و واقیع بین بووە. لەگەمە سیاسییەکاندا تەنیا بەسەرکەوتنی ڕووکەش و سەنگەرگرتن قەناعەتی کردووە و هیچ کات بیری لەپاراستنی

سەنگەر نەکردۆتەوە بۆیە هەمیشە لەگەڵ ئەوەی توانای زاڵبوون و سەرکەوتنی بووە، شکستی خواردووە و بەزاوە. بەپێچەوانەوە میرزا محەممەد ڕەزا بەردەوام لەئەندێشەی بەدەستهێنانی سەرکەوتندا بووە و لەکۆتا پلەکانی ڕیسوایی و نزمی، ڕێزداری و پێگەی بەدەستهێناوە لەبەر ئەمە شەرەف ئەلمولك هەمیشە لەبەرابەر ئیرادە و خواستی ئەو، وەك با بووە و ڕێگەی نەداوە لەهیچ شوێنێکی ئێران بۆ یەك ساتیش ئاسوودە بێت. وەك ئامارەمان پێدا شەرەف ئەلمولك کەڕۆحیشی ئاگای لەو کێشە و ئاژاوەیە نەبوو، لەتاران هاوشێوەی کەسێکی ڕیسوا و زەلیل ژیانی بەسەر دەبرد. تەنانەت جارێك دەبینێت میرزا محەممەد ڕەزا خۆی ئاژاوە و هەرا دژی حکومەت دەنێتەوە و تۆمەتەکەی دەخاتە پاڵ شەرەف ئەلمولك و ئەو لەتاران بەگۆشەگیری ناچار دەکات و خۆیشی بۆتە تکاکاری ئاژاوەچییەکان و ئەمانیان بۆ وەردەگرێت. لەسەرەتاکانی زستانی ئەمساڵە، حکومەتی کوردستان و کرماشان بەشازادە سوڵتان موراد میرزای حیسام ئەلسەڵتەنە دەسپێردرێت.

حکومەتی شازادە سوڵتان موراد میرزای حسام ئەلسەلتەنە

دوای ئەوەی حکومەتی کوردستان و کرماشان لەکۆتاییەکانی ساڵی ۱۲۹۳ بەئەولبی والا، شازادە سوڵتان موراد میرزای حیسام ئەلسەڵتەنە دەسپێردرێت، بەپێی فەرمانی دەوڵەت، شەهاب ئەلمولك وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەمێنێتەوە و ئاگادار دەکرێتەوە لەژێر دەسەڵات و وەك جێبەجێکاری فەرمانەکانی حیسام ئەلسەڵتەنە، فەرمانڕەوای کوردستان بکات. کاتێك شازادە لەتارانەوە بەڕێدەکەوێت، خوسرەوخانی کوڕی ڕەزا قولی خان و شەرەف ئەلمولك لەگەڵ خۆی دەگەڕێنێتەوە و لەکاتی گەیشتنی بۆ کرماشان، بەپێی فەرمانی دەوڵەت، خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی بۆ شەهاب ئەلمولك ڕەوانە دەکات. شەهاب ئەلمولك سوپاس و پێزانینی پێویست بۆ خەڵات و فەرمانەکەی شازادە دەرنابڕێت. شازادە لێی دڵگران و بیر لەدوورخستنەوەی ئەو دەکات و سەرئەنجام شەهاب ئەلمولك دەست لەکارکێشانەوەی خۆی لە فەرمانڕەوایەتی کوردستان بەدەربار ڕادەگەیەنێت و لەدەیەی دووەمی ڕەبیع الاوەلی ۱۲۹٤ بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. شەهاب ئەلمولك لەحکومەتی کوردستان، هاوشێوەی کەسێکی دڵوێنپاك و دڵسۆز هەڵسوکەوتی کردووە و بەشێکی زۆری سامانەکەی بەخشیوە. خێوەتێکی گەورەی بۆ حسەینییەی کوردستان (پرسەخانە) بەبەهای هەشتسەد تمەن دروست کردووە. لەبەردەم دەروازەی حکومەتی و سەرتەپۆڵە، قەراوڵخانەی

بنیاتناوە و مەبەستی ئەوەی کردووە لەهەموو ناوچەکانی شار، قەرەوڵخانەیەک دروست بکات بەڵام قەزا و قەدەر، لەگەڵ ئەودا سازگار نەبووە چوونکە شازادە حیسام ئەلسەڵتەنە لەرۆشتنی شەهاب ئەلمولک ئاگادار دەبێتەوە و هەموو زانا و پیاوماقوڵانی کوردستان بەپێی پێشنیاری شەرەف ئەلمولک بانگهێشتی کرماشان دەکات. لەم کاتەدا مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام و مەلا عەلی قازی و چەند کەسێکی دیکە لەزاناکانی کوردستان بەمەبەستی پشتیوانی کردنی شەرەف ئەلمولک لەکرماشان بوون تا وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریبکەن و بەگشتی کاروباری فەرمانڕەوایەتی ئەو ئامادە کراوە بەڵام خودی شەرەف ئەلمولک وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، لەبەر نییەت پاکی، دەستوویەتی ئاژاوە و دووبەرەکی کوردستان لەسەر دەستی شازادە لەناو بچێت و هیچ کێشە و لەمپەرێک بۆ فەرمانڕەوایەتی ئەو نەمێنێت. بەپێچەوانەی چاوەڕوانی ئەو، میرزا محەممەد ڕەزای وەزیر و میرزا عەبدولغەفاری موعتەمیدی برای کەپێشینەی دوژمنایەتی لەگەڵ شەرەف ئەلمولکدا بووە، زۆربەی زانا و کەسە دیارەکانی شارەکەیان پەیوەستی خۆیان کردووە و پێکەوە و یەکدەنگ دژایەتی خۆیان لەگەڵ شەرەف ئەلمولک و مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام دەردەبڕن و شەش ڕۆژ پێش دەسپێکردنی جەژنی سەڵتەنەتی، بەرەو کرماشان بەڕێدەکەون. خەرجی ڕێگە و خواردنی زاناکان لەلایەن میرزا محەممەد ڕەزا و میرزا عەبدولغەفارەوە دابین دەکرێت. شێخ محەممەدی فەخرولعولەما کە لەنووسین و دەرشتن، کەسێکی بێ هاوتای ڕۆژگاری خۆی بووە، وەک سەرۆکی شێخەکانی مەردۆخ دیاریکراوە و شێخ عەبدولمۆئمینی پێشنوێژ (باوکی نووسەر) و شێخ عەبدولڕەحمانی برای کەهەردووک کەسانێکی زمان پاراو و خاوەن عەقڵ بوون، لەگەڵ فەخرولعولەما هاوڕا و هاودەنگ بوون. مەلا محەممەد مەهدی شێخولئیسلام وەک سەرۆکی ئەوان لەگەڵ هەموو زاناکان بەڕێکەوتوون. کاتێک لەکرماشان نزیک دەبنەوە و شازادە لەهاتنی ئەوان ئاگادار دەبێتەوە، مۆئەیید ئەلدەولەی کوڕی بۆ پێشوازی ئەوان دەنێرێت. لەبەر ئەوەی ماڵی شازادە لەعەمادییە بووە، بۆ زاناکانی کوردستان نزیکەی پەنجا خێوەت لەعەمادییە هەڵدەدەن. کاتێ گەیشتنیان بەعەمادییە، هەموویان پێکەوە چاویان بەشازادە دەکەوێت. شێخ محەممەدی فەخرولعولەما وتارێک پێشکەش دەکات و شازادە شەیدا و شێتی وتەکانی دەبێت. دواتر یەک یەک هاوڕێکانی خۆی دەناسێنێت. هەموویان لەلایەن شازادەوە ڕێزیان لێدەگیرێت و پێکەوە مۆڵەتی

پۆشتنیان پێدەدرێت و دەرۆنە ناو ئەو خێوەتانەی بۆ حەوانەوەی ئەوان ئامادە کراوە. ڕۆژی بیستەمی مانگی رەبیع الثانی ١٢٩٤ کەڕۆژی نەورۆزی سوڵتانی بووە، شازادە بەڕێزەوە دادەنیشێت و کوردستانییەکان لەچەپ و ڕاستی خۆی دادەنیشێنێت. دەستەی شێخ محەممەدی فەخرولعولەما لای ڕاست و دەستەی مەلا لوتف اللە لای چەپ دادەنیشن و بەرابەرەکەیان زوهەیر ئەلمولکی کرماشانی بووە. لەکاتی ئەم سڵاوەدا شەش هەزار کوردستانی و کرماشانی و سەرکردەکانی سوپا ئامادە بوون و دوای کۆتایی هاتنی ڕێوڕەسمەکە، میرزا عەلی ئەکبەری سادق ئەلمولك کە لەناو دەستەی میرزا محەممەد ڕەزا بووە، قەسیدەیەك دەخوێنێتەوە و لەلایەن شازادەوە دەسخۆشی لێدەکرێت و شاڵێکی کشمیری وەك خەڵات پێدەدات. لەکۆتایی ڕێوڕەسمەکە، شێخ محەممەدی فەخرولعولەما، بەڕاشکاوی بەنوێنەرایەتی دانیشتووانی کوردستان، ناڕەزایەتی خۆی لەحکومەتی شەرەف ئەلمولك دەردەبڕێت و دواتر مۆڵەتی پۆشتنیان پێدەدرێت. چیتر دەرفەتی بەرگری کردن و بەرپەرچدانەوە بەمەلا لوتف اللە نادرێت و بێ ئەوەی هیچ بڵێت، لەخێوەتەکە دێتەدەر. شازادە دوای ئەوەی دەبینێت گەورە پیاوان و زاناکانی کوردستان بەگشتی بەفەرمانڕەوایی شەرەف ئەلمولك نارازین، ئەبولفەتح میرزای مۆئەییەد ئەلدەولەی کوڕی خۆی وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکات و میرزا ڕەزای مونشی باشی خۆی وەك وەزیر و لەگەڵ کوردستانییەکان، بەرەو کوردستان ڕەوانەیان دەکات. دوای گەیشتنیان بەکوردستان لەلایەن شازادەوە فەرمان دەگات تا شەرەف ئەلمولك وەك فەرمانڕەوای جوانڕۆ دەستنیشان و ڕەوانەی ئەو ناوچە بکرێت. هەرچەند بۆ نەڕۆشتن پێداگری دەکات ئەنجامی نابێت و بەناچاری ملی ڕێگە دەگرێتەبەر. خوسرەوخان لەلایەن شازادەوە وەك فەرمانڕەوای سەقز دیاریدەکرێت. ئەبولفەتح میرزا بۆ شار و ناوچەکانی سەرسنور کارگوزار دەستنیشان و ڕەوانەیان دەکات. کاروباری ویلایەتیش لەسەر دەستی میرزا ڕەزای مونشی باشی و میرزا عەلی ئەکبەری سادق ئەلمولك، بەڕێوەبرێت. ماوەی دوو ساڵ بەمشێوەیە کاروباری حکومەتی بەڕێوەدەبرێت تا ئەوەی میرزا یوسفی مستەوفی باشی بیر لەپێگەی وەزارەت دەکاتەوە و بۆ ئەم مەبەستە، لەگەڵ کەس و کارەکەی خۆی ڕێگەی کرماشان دەگرێتەبەر. شازادە پێگە و پلەی وەزیری پێدەبەخشێت و میرزا ڕەزای وەزیر بۆ ناوەندی حکومەت بانگ دەکرێت. سادق ئەلمولك بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. میرزا یوسف بەناسوودەیی کاروباری

وەزارەت رادەپەڕێنێت. کاتێک ئەم هەواڵە بەشەرەف ئەلمولک دەگات، چیتر ناتوانێت خۆڕاگری بکات و بەڕەسمی داوای بینینی حیسام ئەلسەڵتەنە دەکات. دوای وەرگرتنی مۆڵەت دەڕواتە کرماشان و هەرچەند هەوڵ بۆ لابردنی میرزا یوسف دەدات، بەڵام هیچ ئەنجامێکی دەستناکەوێت. ناچار نامەنووسین بۆ سادق ئەلمولک دەستپێدەکات و تا کاتی دوورخرانەوەی حیسام ئەلسەڵتەنە، شەرەف ئەلمولک، هەموو نیگەرانی و دەردە دڵەکانی خۆی بۆ سادق ئەلمولک دەنووسێت و داوا دەکات بەهەر شێوەیەک بووە، ئەو بانگهێشتی تاران بکەنەوە. دوای دەرکردنی مۆڵەت، بێدەرەنگ بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت و لەرەبات کەریم بەهۆی ئەم هۆنراوەوە، لەڕێگەی بێتەلەوە، داوای سادق ئەلمولک دەکات: زۆر چاوەڕوان بووم، ئەی یار ئەگەر تۆ دەتوانیت خۆڕاگر بیت. من تاقەتم نەماوە. چاوەڕوانم لەزووترین کات خۆتان بەرەبات کەریم بگەیێنن. سادق ئەلمولک بەخێرایی بەڕێدەکەوێت و لەرەبات کەریم دەگاتە لای شەرەف ئەلمولک. دوای گۆڕینەوەی بیروڕا و هەواڵەکان، بڕیار دەدەن بۆ سەلامەت بوون لەبەلای حیسام ئەلسەڵتەنە، هەردووکیان لەماڵی میرزا حەسەن خانی سوپا سالاری گەورە، دادەبەزن. دوای دڵنیابوون لەئەنجامی گفتوگۆ و ڕاوێژەکەیان، هەردووکیان بەرەو تاران بەڕێدەکەون و ڕاستەوخۆ لەماڵی میرزا حەسەن خان دادەبەزن. میرزا حەسەن خان بەڵێنیان پێدەدات و دواتر شەرەف ئەلمولک بۆ لای میرزا یوسف خانی مستەوفی ئەلمەمالیک دەنێرێت. ئەویش شەرەف ئەلمولک بۆ لای حیسام ئەلسەڵتەنە دەنێرێت، حیسام ئەلسەڵتەنە، لەماڵەکەی خۆی پێشوازی لەشەرەف ئەلمولک دەکات و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ، چاکە و میهرەبانییەکانی لەگەڵ ئەو زیاد دەکات. دوای حەفتەیەک، نەیارەکان، دڵی حیسام ئەلسەڵتەنە لەشەرەف ئەلمولک پیس و ڕەش دەکەن و بیر لەگرفتار کردنی ئەو دەکاتەوە و بەنهێنی بەدەستی میرزا عەلی خانی ڕاوێژکاری خۆی، پاشا لەم بابەتە ئاگادار دەکاتەوە کە لەو کاتەدا لەئیلاقی مازەندەران بووە. میرزا عەلی خان دوای حەفتەیەک، فەرمانی گرتنی شەرەف ئەلمولک وەردەگرێت و دەگەڕێتەوە. بەڕێکەوت میرزا عەلی ئەکبەری سادق ئەلمولک، شەوانە لەشوێنێکەوە گوزەر دەکات کەمیرزا عەلی خان لەگەڵ میرزا عەلی نەقی ئاسفی برای سەبارەت بەگرفتار کردنی شەرەف ئەلدەولە بەشێوەیەکی نهێنی گفتوگۆ دەکەن. لەبەر ئەوەی سادق ئەلمولک لەتاریکدا بووە، نەیانبینیوە. میرزا عەلی نەقی هەوڵ دەدات هەمان شەو شەرەف ئەلمولک دەستگیر بکرێت بەڵام میرزا عەلی خان بەباشی دەزانێت ئەو کارە بۆ

ڕۆژی دواتر، دوا بخرێت. سادق ئەلمولك بەخێرایی دەگەڕێتەوە و شەرەف ئەلمولك لەو وتووێژە ئاگادار دەکاتەوە. لەگەڵ هەڵاتنی خۆر، شەرەف ئەلمولك و سادق ئەلمولك بەرەو ئارامگای عەبدولعەزیم هەڵدێن و لەوێ دەمێننەوە و لەوێوە بەردەوام دەرباری پاشا، لەو زوڵم و ستەمانەی لێیان کراوە، ئاگادار دەکەنەوە.

لەلایەن بەندەکانی پاشاوە، بەهۆی میرزا عەباس خانی قەوام ئەلدەولە، فەرمانێکی ڕاشکاو بۆ میرزا یوسف خانی سەدری ئەعزەم دەردەچێت کەکەس نەبێتە ئەرك بۆ شەرەف ئەلمولك.

لەکاتی گۆشەگیری ئەو لەگەڵ سادق ئەلمولك لەشا عەبدولعەزیم، مەلا محەممەد باقری فەخرولئیسلام کوڕی مەلا ئەحمەدی شێخولئیسلام کە لەتاران بووە، بەهاندانی میرزا عەلی نەقی ئاسف، دەڕواتەماڵی سادق ئەلمولك. هەموو نامەکانی شەرەف ئەلمولك کە بۆ سادق خانی ناردووە، دەدزێت و بۆ میرزا عەلی نەقی دەبات و لەبەرابەر ئەم کارەی پانزە هەزار تمەن وەردەگرێت. میرزا عەلی نەقیش نامەکان تەسلیم بەحیسام ئەلسەڵتەنە دەکات. کاتێك قەوام ئەلدەولە، شەرەف ئەلمولك لەشا عەبدولعەزیم دێنێتەدەر، دەیباتە لای سەدری ئەعزەم. سەدری ئەعزەم ئەو لەگەڵ قەوام ئەلدەولە بۆ لای حیسام ئەلسەڵتەنە دەنێرێت تا چارەسەری کێشەی نێوانیان بکرێت. شازادە حیسام ئەلسەڵتەنە، نامەکان وەك بەڵگەیەك نیشانی شەرەف ئەلدەولە دەدات تا بیخوێنێتەوە. شەرەف ئەلمولك کاتێك نامەکانی خۆی دەبینێت، هیچ چارەیەکی نامێنێت و بەتوندی دەڵێت: ئێوە کەدەتانەویست من لەناو ببەن، منیش دەبێت زیاتر لەمانە بڵێم و بنووسم. ئەم وەڵام و پرسیارە دوایین گفتوگۆی نێوان ئەو دووانە بووە و چیتر چاویان بەیەك نەکەوتۆتەوە. شەرەف ئەلمولك گومان دەکات سادق ئەلمولك نامەکانی بۆ حیسام ئەلسەڵتەنە بردووە. هەرچەند ئەو داماوە حاشای لێدەکات بەڵام سودی نابێت و پەیوەندی نێوانیان بۆ هەمیشە دەپچڕێت.

لەبەرواری زیقەعدەی ١٢٩٧ کۆچی، شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدالله لەکوردستان دەستپێدەکات وکەم کەم ئاگری شۆڕشەکە ئازەربایەجانیش دەگرێتەوە. ناسرەلدین شا ترسی شۆڕشەکەی لێ دەنیشێت و شازادە حیشمەت ئەلدەولە لەگەڵ سوپایەکی گەورە بۆ لەناو بردنی شۆڕشەکە ڕادەسپێرێت. لەکاتی بەڕێکەوتنی حیشمەت ئەلدەولە، شەرەف ئەلمولیەکی لەگەڵدا بووە. شا بەشەرەف ئەلمولك دەڵێت: ئێوە کەخەڵکی کوردستانن، چ زانیارییەکتان لەسەر شێخ هەیە؟ چ کارەیە؟ پیشەی چییە؟ شەرەف ئەلمولك کەهەمیشە

چاوەڕوانی ئەو دەرفەتە بووە، دەڵێت: کەسێکی دەروێشە و تووشی خەیاڵی پڕوپوچ بووە و شیاوی گرنگی پێدان نییە. هەرکات فەرمان بدەن، منی نۆکەر ئامادەم لەگەڵ سوپای کوردستان بڕۆم و بڵاوە بەدارودەستەکەی بکەم بێ ئەوەی زیان بەدەوڵەت بگات و خودی شێخ زیندوو یا مردوو تەسلیم بەدەوڵەت دەکەم. کەمتیار ناتوانێت دەست بەسەر دارستانەکانی مازەندەراندا بگرێت مەگەر سەگی مازەندەرانی. شا لەم وتانە دڵخۆش دەبێت و بەخێرایی فەرمان بەمیرزا یوسف خانی سەدری ئەعزەم دەدات، شەرەف ئەلمولك لەگەڵ خۆی ببات و چی پێویستە، بیخاتە بەردەستی. خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستانی بۆ بنووسێت و لەماوەی دوو ڕۆژدا ڕەوانەی بکات. سەدری ئەعزەم لەگەڵ شەرەف ئەلمولك لەدەربار گەڕاوەتەوە، سەرەتا بروسکەیەك بۆ ئەبولفەتح میرزای مۆئەیید ئەلدەولە دەنێرێت و بانگێشتی دەکات و لەفەرمانی فەرمانڕەوایەتی شەرەف ئەلمولك ئاگاداری دەکاتەوە، دواتر فەرمان بەمیرزا حەسەن خانی مونشی باشی دەدات فەرمانی حکومەت و فەرماندەیی دەستەی زەفەری کوردستان بەناوی شەرەف ئەلمولك بنووسێت و تا نیوەڕۆ تەواو و تەسلیمی بکات.

شەرەف ئەلمولك دوای ئەم پێشهاتە چاوەڕوان نەکراوە، لەبەر خۆشحاڵی و شادومانی، خۆی دەدۆڕێنێت و بەمەبەستی دڵنەوایی کردنی ئەیارەکانی دەڕوات و برووسکە دەنێرێت. نزیکەی هەشتا بروسکە بۆ زاناکان و پیاو ماقووڵانی کوردستان دەنێرێت و بەتایبەت لەبروسکەکەی میرزا یوسفی موشیر دیوان دەنووسێت: چیتر سەرەی ئاشتی و ئارمییە بەو مەرجەی باسی رابردوو نەکەین. کاتێك بروسکەکەی سەدری ئەعزەم بەمۆئەیید ئەلدەولە و هەروەها بروسکەکانی شەرەف ئەلدەولە بەدانیشتووانی و میرزا یوسف دەگات، میرزا یوسف، مەرگ بەچاوی خۆی دەبینێت و دەکەوێتە جموجۆڵ و لەماوەی شەو و ڕۆژێکدا هەموو دانیشتووانی شار لەدەوری خۆی کۆدەکاتەوە و دەیانبات بۆ ئەوەی بروسکە بنێرن و ناڕەزایی خۆیان لەفەرمانڕەوایەتی شەرەف ئەلدەولە نیشان بدەن. مۆئەیید ئەلدەولە کە بەپێی فەرمانی دەوڵەتی دەبێت بەرەو تاران بەڕێکەوێت، سەرقاڵی ئامادە کردنی کەرەستەکانی سەفەرەکەی دەبێت، هەموو کەلوپەلە زیادەکان و ترشیات و مرەباکانی خۆی کۆدەکاتەوە و دەخوازێت بەمەبەستی فرۆش بۆ بازاڕی بنێرێت. میرزا یوسف ئەم هەواڵە دەبیستێت و پەیامی بۆ دەنێرێت کەئەم کارەی بەتەواوی ورەی دانیشتووانی شارەکە

دەرووخێنێت و بەهیچ جۆرێك نابێت شتەکانی بەمەبەستی فرۆش بۆ بازاڕ بنێرێت. ئێمە ئێستا سەرقاڵی بروسکە ناردنین، ئەگەر توانیمان ماوەی فەرمانڕەوایەتی ئەو درێژ بکەینەوە و ڕێگە نەدەین شەرەف ئەلمولك بەئاواتەکەی بگات، ئەو شتانەی پێویست دەبێت. ئەگەر نەمانتوانی، بەدوو بەرابەری بەهاکەی لێی دەکڕینەوە.

دوای ناردنی بروسکەی دانیشتووان، خودی میرزا یوسف خانی سەدری ئەعزەم دێتە بروسکە خانە. سەرەتا هەڕەشە لەکەسانی ناو بروسکە خانە دەکات و دەڵێت دەوڵەت لەم کاتەدا شەرەف ئەلمولکی بۆ سەرکوت کردنی شێخ عوبەیدالله و شوێنکەوتەکانی ناردووە و کۆبوونەوەی ئێوە لێرە بێ ئەنجامە و دەبێتە هۆی توڕە بوونی پاشا، لەزووترین کات بڵاوەی لێبکەن و بۆ ماڵەکانی خۆتان بگەڕێنەوە، خوێندنەوەی ئەم بروسکە خانە، لەگەڵ فرۆشتنی کەلوپەلی حکومەت، دەبنە هۆی ئەوەی دانیشتووان لەهاتنی شەرەف ئەلمولك دڵنیابن و نەیارەکان پەرێشان و دەخوازن بڵاوەی لێبکەن. میرزا یوسف بەخێرایی وەڵامی بروسکەی سەدری ئەعزەم دەداتەوە و دەڵێت: یەکەم: دەوڵەت چۆن دەتوانێت دڵنیابێت لەوەی شەرەف ئەلمولك پەیوەستی سوپاکەی شێخ نابێت و ئاگری ئەم شۆڕشە خۆشتر ناکات، دووەم ئەگەر مەبەستی دەوڵەت سەرکوت کردنی شۆڕشەکەی شێخ بێت بروسکەی مانەوەی حکومەتی مۆئەیید ئەلدەولە دەربکات، من خۆم بەڵێنم دەدەم گیان و ماڵ و ژیانی مناڵەکانم وەك بارمتە دادەنێم کەشێخ و سوپاکەی ئەتوانن یەك هەنگاو بێنە ناو خاکی کوردستان و کوردستان لەشەڕی ئەو پارێزراو بێت. میرزا عەبدولغەفاری موعتەمید، حاشا لەم بەڵێنە دەکات. میرزا یوسف دەڵێت: مامە تۆ موو دەبینی و من لوول بوونی موو. تۆ برۆ دەبینی و من ئیشارەی برۆ، ئەگەر ئەم بەڵێنە نەدەم، بەو پێشینەی لەگەڵ شەرەف ئەلمولك هەمانە، چۆن دڵنیا بین لەوەی لەگەڵ هاتنی بۆ کوردستان ئێمە بەسەرچاوەی ئەم ئاژاوە لەقەڵەم نەدات و ژیان و سامان و پێگەی ئێمە نەخاتە ژێر پرسیارەوە. من ئەمڕۆ بەهۆی ئەم بروسکەوە، لەشەڕی شەرەف ئەلمولك خۆمان ڕزگار دەکەم، بەیانی ئەگەر شێخ عوبەیدالله دەسەڵاتی فراوان و دەستی بەسەر کوردستاندا گرت، دەوڵەتی ئێران چیتر دەستی بەمن ناگات و ئەگەر ئاژاوەکە کوژایەوە، دەڵێم بەهۆی چالاکییەکانی منەوە بوو. میرزا عەبدولغەفار لەبەرابەر ئەم بەڵگەهێنانەوە بێدەنگ دەبێت و بروسکەکە دەنێردرێت. سەدری ئەعزەم بەخێرایی بروسکەکەی میرزا یوسف بۆ دەرباری پاشا دەبات. میرزا عەبدولوەهاب خانی ئاسیف

ئەلدەولە کەلەوێ ئامادە بووە، بۆ پشتیوانی کردنی مۆئەییەد ئەلدەولە و ئەبوونی حیسام ئەلسەلتەنە کە لەسەفەری حیجاز بووە، دەڵێت: بەم بەڵێنەی میرزا یوسف، چیتر ڕەوانە کردنی شەرەف ئەلمولك لەبەرژەوەندیدا نییە و بگرە مەترسی هەیە. لەم کاتەدا شەرەف ئەلمولك بۆ دەربار بانگهێشت دەکرێت تا خەڵاتی حکومەتی بپۆشێت و بەڕێکەوێت. دوای گفتوگۆکان، شا بەقەوام ئەلدەولە دەڵێت شەرەف ئەلمولك ئاگادار بکەرەوە کەڕۆشتنی ئەو لەم کاتەدا بەم بارودۆخە کەدانیشتووانی کوردستان ڕژاونەتە بروسکەخانە و لەفەرمانڕەوایەتی ئەو سکاڵا دەکەن، لەبەرژەوەندیدا نییە. فەرمان دەدەم پۆست و پێگەیەکی دیکەی پێ بسپێرن. قەوام ئەلدەولە کاتێك لەدەربار دێتەدەر، لەبەردەم دەروازەی ئەلماسییە، بەشەرەف ئەلمولك دەگات و لەفەرمانی پاشا ئاگاداری دەکاتەوە. شەرەف ئەلمولك لەشوێنەکەی خۆی وشك دەبێت و خەمبار و مەلول بۆ ماڵەکەی دەگەڕێتەوە.

دوای بیست ڕۆژ لەم ڕووداوە، لەسەر داوای شازادە مۆئەییەد ئەلدەولە، فەرمانی دەرباری دەردەکرێت تا شەرەف ئەلمولك و کەسەکانی تاران بەجێبهێڵن و بڕۆنە خوراسان و لەوێ نیشتەجێ بن. شەرەف ئەلمولك بەناچاری پەنا بۆ قاوەخانەی ئەواب عطیە ئەنیس ئەلدەولەی حەرەمی پاشا دەبات. سادق ئەلمولك لەم کارەدا هاوکاری دەکات. دوای بیست و حەوت ڕۆژ، ئەنیس ئەلدەولە، فەرمانی پاشا بۆ مانەوەی شەرەف ئەلمولك لەتاران وەردەگرێت بێ ئەوەی کەس کێشەی بۆ دروست بکات. دوای چوار مانگ لەم ڕووداوە، محەممەد ڕەحیم خان عەلا ئەلدەولە لەمانگی ڕەبیع الثانی ١٢٩٨ بۆ فەرمانڕەوایەتی ئازەربایەجان دەستنیشان دەکرێت و نازناوی ئەمیری نیزامی پێدەبەخشرێت. ئەم کەسە بەهۆی ئاشنایی، شەرەف ئەلمولکیش لەگەڵ خۆی دەبات. دوای گەیشتن بەئازەربایەجان، شەرەف ئەلمولك وەك فەرمانڕەوای ئەردەبیل دیاریدەکات. هاوکات لەگەڵ ئەم ڕۆژگارە، بەپێی فەرمانی شا، کوردستان پەیوەستی سنووری فەرمانڕەوایەتی مەسعود میرزای زەلێ ئەلسوڵتان کراوە و میرزا مۆئەییەد ئەلدەولە لەسەر کار لابراوە و حکومەتی کوردستان و کرماشان لەلایەن زەلێ ئەلسوڵتانەوە بەمەحمود خان ناسر ئەلمولکی قەراگۆزلوویی دەسپێردرێت.

حکومەتی مەحمودخان ناسر ئەلمولکی هەمەدانی

دوای لابردنی شازادە مۆئەییەد ئەلدەولە، مەحمود خان ناسر ئەلمولك کە لەخانەکانی

تایفەی قەرەگوزلوی هەمەدانە، لەلایەن شازادە زەڵ ئەلسوڵتان وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت و لەشەعبانی ١٢٩٩ دێتە ناو کوردستان. دوای گەیشتنی، چەند ڕۆژێك بەبیانوی حەوانەوە، چاوەڕوان دەبێت تا لەگەڵ دانیشتووان و بارودۆخی ناوچەکە ئاشنا ببێت. دوای چەند ڕۆژ لەوڵەکانی ماڵیات و بەڵگەنامەکانی دیکە لەمیرزا یوسف وەردەگرێت و ئەو دەکاتە وەزیر و جێگری حکومەتەکەی خۆی و بێ خۆهەڵقورتاندن لەکاروباری حکومەتی کوردستان، بەرەو کرماشان دەڕوات میرزا یوسف بۆ ماوەی هەشت مانگ وەك کەسێکی دادپەروەر و میهرەبان، فەرمانڕەوایەتی کردووە و دواتر لەبەر ئەوەی هیچ کۆسپ و تەگەرەیەك لەسەر ڕێگەی خۆی نابینێت و دڵنیایە لەوەی شەرەف ئەلمولك لەناوچەکە دوور و ئاوارەی ئەردەبیل بووە، هێرش و دەستدرێژیی و ستەمەکانی بۆ سەر خەڵکان زیاد دەکات و سامانێکی زۆر کۆدەکاتەوە بێ گرنگیدان بەهیچ شتێك و هیچ کەسێك. دانیشتووانیش بەکار و کردەوەکانی ڕازی نەبوون و لەمانگی ڕەبیع الاوەلی ١٣٠٠ کۆچی، زاناکان و پیاوماقووڵانی کوردستان بەسەرۆکایەتی شێخ محەممەدی جەسیمی سەدری ئەلعولەما و مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام دەڕژێنە بروسکە خانە و لەکار و کردەوەکانی میرزا یوسف، سکاڵا بۆ بارەگای زەڵ ئەلسوڵتان بەرز دەکەنەوە و بڕی حەفتا هەزار پارەی دەخەنە پاڵ کەبۆ خۆی کۆکردۆتەوە. میرزا یوسف بەخێرایی پیاوێك ڕەوانەی کرماشان دەکات و هۆکاری دروستبوونی ئەم گرژی و ئاڵۆزیە دەخاتە ئەستۆی مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام کە بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی شەرەف ئەلمولك دەستەیەك لەکەسە هیچ و پوچەکانی لەبروسکە خانە کۆکردۆتەوە و بۆتە هۆکاری دروستبوونی ئەم بارگرژییە. لەپیاوماقووڵان و زاناکانی شار، کەسیان لەگەڵدا نییە. ئەوانە هەموو بەکرێ گیراون. ناسر ئەلمولك نامەکەی میرزا یوسف بۆ دەربار دەنێرێت. ماوەی شەش ڕۆژ لەمانگرتنی زاناکان لەبروسکە خانە تێدەپەڕێت و هەموو ڕۆژێك سکاڵاکانیان بەرز دەکەنەوە بەڵام لەلایەن شازادەوە وەڵامیان نادرێتەوە. ڕۆژی حەوتەم بروسکەیەك دەگاتە بروسکەخانە و پرسیار دەکرێت ئەو کەسانەی کۆبوونەتەوە و مانیان گرتووە، کێن؟. چ کارەن؟ لەخراپەکارانن یا لەزاناکان؟ پێویستە ئەوان بناسێنن. لەگەڵ گەیشتنی بروسکەکە، شێخ محەممەدی جەسیم توڕە دەبێت و ئەم بروسکە بۆ زەڵ ئەلسوڵتان دەنێرێت: بۆ بەڕێز شاهەنشازادەی گەورە، وەك ئاشکرایە نەیارەکان تۆمەتی کەسانی هیچ و پوچیان خستۆتە پاڵ کەسانێك کەئەم پەرە پیاوە حەفتا ساڵە

کەزۆریەی تەمەنی لەڕێگەی خواپەرەستی و خۆپارێزیدا بەسەر بردووە، هاودەم و هاونشینی ئەوانم. ئەگەر ئێوەی بەڕێز بەباشی من ناناسن، باوکی بەڕێزتان بەباشی دەمناسن کە لەرێزی کەسانی خراپ و سەرسەریدا نیم بەلاّم ئێستا دەبینم بوومەتە هاودەمی ئەوان، گەورەم ئەگەر لەم ڕۆژگارەدا کەسێکی وەک من کافر بێت، لە هەموو ڕۆژگارەکان کەس موسولّمان نەبووە، بەهەرحاڵ چ کەسێکی خراپەکار بم، چ زانا و خۆپارێز، ئێمە چیتر ناتوانین بەحکومەتەکەی میرزا یوسف ڕازی ببین و خوازیاری گۆڕینی ئەوین. وەگەرنە ئەم دەستە خراپەکارە، درێژە بەدەربرینی نارەزایی خۆمان دەدەین و پەردە لەسەر هەڵە گەورەکان وڕاستیە شاراوەکان لادەبەین. محەممەد جەسیمی سەدرولعولەما.

هەروەها بروسکەیەکی دیکە بۆ دەرباری پاشا دەنێرێت: بۆ شاهەنشا گەورە، ناسرەدین شا: چالاکی و کاروکردەوە نەشیاوەکانی میرزا یوسف، دانیشتووانی کوردستانی بێزار کردووە و هەمووان لەبروسکە خانە کۆبووینەتەوە و مانمان گرتووە و سکالاّ و گازندەکانی خۆمان بۆ شازادە بەرز کردۆتەوە. ماوەی حەوت ڕۆژە و هێشتا هیچ وەلاّمێکمان دەستنەکەوتووە. وەک ئاشکرایە لای شازادە ئێمە کەسانێکی سەرسەری و بێ بەهاین. بەناچار پەنامان بۆ دەرباری تاقە پاشای دادپەروەر هێناوە و لەزمانی ئەم کەسە خراپانەوە دەڵێم: ئەی پاشا، بەرەوای مەبینە ئەم ستەمەی لەئێمە دەکرێت، ئەو کەسەی خوازیارە دەوڵەتەکەت هەمیشە پایەندە بێت، محەممەد جەسیمی سەدرولعولەما.

ڕۆژی هەشتەم هەم لەدەرباری پاشا و هەم لەدەرباری شازادەوە بروسکە دەگات کەمیرزا یوسف لەپێگەکەی دوور بخرێتەوە و مستەفا قولی خانی قەرەباشی بۆ لێکۆڵینەوە لەسکالاّ و گازندەی دانیشتووان ڕەوانە کرا. دوای گەیشتنی مستەفا قولی خان، تا ڕادەیەک گەرمی شۆڕشەکە و شۆڕشگێرەکان دامرکایەوە بەلاّم لەناخەوە دووبەرەکی و دژایەتی کردن لەناونەچوو تا ئەوەی بەفەرمانی زەلّ ئەلسوڵتان، مەلا لوتف الله و میرزا یوسف کەسەردەستەی دوو دەستە نەیارەکە بوون، بۆ ئیسفەهان بانگ کران و میرزا محەممەد خان ئیقباڵ ئەلمولک وەک فەرمانڕەوای کوردستان ڕەوانە کرا. ئیقباڵ ئەلمولک کاتێک دەگاتە هەمەدان، ژمارەیەک لەهەر دوو دەستەکە بۆ پێشوازی کردنی دەڕۆن و داوا دەکەن ڕێگە لەڕۆشتنی مەلا لوتف الله و میرزا یوسف بگرێت. ئیقباڵ ئەلمولک ئەم داوایە بۆ زەڵ ئەلسوڵتان بەرز دەکاتەوە و ئەویش، ڕەزامەندی خۆی نیشان دەدات و بەمشێوەیە

هەردووکیان لەدوو فەرسەخییەوە بۆ شارەکە دەگەڕێنەوە. لەم شۆڕشەدا، میرزا یوسفی موشیری دیوان، پانزە هەزار تمەن و مەلا لوتف الله شێخولئیسلام حەوت هەزار تمەن زەرەر دەکەن. شێخ محەممەدی فەخرولعولەما لەکۆتاییەکانی رەبیع الاوەلی ئەم ساڵە نەخۆش دەکەوێت و لەسەرەتای رەبیع الثانی دەمرێت.

حکومەتی میرزا محەممەد خانی ئیقبال ئەلمولک

میرزا محەممەد خانی ئیقباڵ ئەلمولک کوڕی میرزا بابای حەکیم وەک ئامارەمان پێدا، لەلایەن زەڵ ئەلسوڵتان وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە و لە ٥ رەجەبی ١٣٠٠ لەتارانەوە بەرێکەوتووە و ڕۆژی ٢٨ رەجەب دەگاتە ناو سنە. لەم کاتەدا عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولک لەفەرمانڕەوای ئەردەبیل دەستی لەکار کێشابوویەوە و گەڕابوویەوە بۆ تاران. ئیقباڵ ئەلمولک دوای گەیشتنی بەکوردستان، لەسەر داوای مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام لەزەڵ ئەلسوڵتان داوا دەکات شەرەف ئەلمولک وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاری بکات. زەڵ ئەلسوڵتان، شەرەف ئەلمولک ڕەوانەی کوردستان دەکات. ئیقباڵ ئەلمولک تا گەیشتنی شەرەف ئەلمولک، هەموو بەڵگەنامە و قەواڵەکانی ماڵیات لەسلێمان خانی کوڕی شەرەف ئەلمولک، بەدەستەبەری مەلا لوتف اللە شێخولئیسلام وەردەگرێت و ئەو وەک جێگری شەرەف ئەلمولک و وەزیری کوردستان دیاریدەکات. شەرەف ئەلمولک دوای گەیشتنی بۆ کوردستان، بەرەسمی خەڵاتی وەزارەت لەبەر دەکات و بۆ ماوەی یەکساڵ کاروبارەکان ڕادەپەڕێنێت. لەم ماوەدا هەرچەند پێگەی وەزارەت و پێشکاری حکومەت بەناوی شەرەف ئەلمولک و سلێمان خانی کوڕی بووە بەڵام لەڕاستیدا هەموو کاروبارەکان بەڕاوێژ کردن بەمەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام ئەنجامدراوە. مەلا لوتف الله لەم پێشهاتە، خراپ کەڵک وەردەگرێت و بەشێوەیەکی خراپ هەڵسوکەوت لەگەڵ شێخەکانی مەردۆخ دەکات و دەخوازێت پێگەی لەوان بەرزتر ببێتەوە. شێخەکانی مەردۆخ بەمە ڕازی نابن و پەیوەستی میرزا یوسفی موشیر دیوان دەبن و حکومەت ناچار بەگۆڕینی باروودۆخ دەکەن. حکومەت دوای ئەوەی دەبینێت تەنیا مەلا لوتف الله لەپشت شەرف ئەلمولکەوەیە و دانیشتووانی شار بەگشتی پشتیوانی لەمیرزا یوسف دەکەن، لەسەرەتای ساڵی ١٣٠١ کۆچی، قەواڵەکانی ماڵیات تەسلیم بەمیرزا یوسفی موشیر دیوان دەکات و ئەو وەک وەزیر و پێشکار دەستنیشان

دەکات.

لەم ساڵەدا شا محەممەد ناوێک، کوڕی کوێخا یارئەحمەدی تیلەکۆیی لەسارا کچی کوێخا حەسەنی گوڵباغی دەبینێت و پەردەی کچێنی هەڵدەگرێت. کچ دوای گەڕانەوە بۆ ماڵ، ڕووداوەکە بۆ باوکی باس دەکات. کوێخا حەسەن نزیکەی دوو هەزار سوار لەخزم و کەس و کارەکەی کۆدەکاتەوە و بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش دەکەنە سەر تیلەکۆ و تاڵانیان دەکەن و چەند کەس لەژنەکانیان دەگرن و پەردەی ناموسیان دەدڕێنن و کوێخا عوسمانی تیلەکۆیی و فەیز للەی کوڕی و پانزە کەسی دیکە دەکوژن. چەند کەسێکیش لەم جەنگەدا بریندار دەبن. کوێخا حەسەن و داردەستەکەی هەموو مەڕوماڵاتی تیلەکۆییەکان تاڵان دەکەن و دەگەڕێنەوە. تایفەی تیلەکۆیی دوای ئەم کوشتار و تاڵان کردنە، بەهۆی ئەوەی دایکی سەیف ئەلدین خان ئەوەی عەزیز خانی سەردار، برازای کوێخا عوسمانی کوژراو بووە، دەڕۆنە موکری و پەنا بۆ سەیف ئەلدین خان دەبەن کە لەو کاتەدا فەرمانڕەوای موکری و سابلاغ بووە. سەیف ئەلدین خان، دەرباری دەوڵەت لەم ڕووداوە ئاگادار دەکاتەوە. لەلایەن دەوڵەتەوە، فەرمانێک بۆ ئیقبال ئەلمولکی فەرمانڕەوای کوردستان ڕەوانە دەکرێت تا تۆڵەی تیلەکۆییەکان لەگوڵباغییەکان بکاتەوە. میرزا عەلی ئەکبەری سادق ئەلمولک لەو کاتەدا سکرتێری سەیف ئەلدین خان بووە. ئەم کەسە بەنوێنەرایەتی لەلایەن سەیف ئەلدین خانەوە لەگەڵ چەند کەس لەسەرۆکەکانی تایفەی تیلەکۆ، لەزیلقەعدەی ١٣٠١ کۆچی دێنە شاری سنە و دوای چەندین سوڵحی عەشایری، خوێنبەست ڕادەگەیێنن و دیەی کوژراوەکان و بریندارەکان لەبەرابەر هەزار و شەشسەد تمەن و هەروەها لەسەر دوو کچی کوێخاکانی گوڵباغی سوڵح دەکەن و چوار هەزار تمەن وەک قەرەبووی دەوڵەت لەگوڵباغی وەردەگرن.

لەسەرەتاکانی ڕەجەبی ١٣٠٢، زڵ ئەلسوڵتان، ئیقبال ئەلمولک و میرزا یوسفی بۆ ئیسفەهان بانگکردووە و لەوێ ئیقبال ئەلمولک لەسەر کار لادەبات و جێگەکەی بەشازادە ئیحتیشام ئەلدەولە پڕ دەکرێتەوە. شازادە ئیحتیشام لەگەڵ میرزا یوسف بەرەو کوردستان بەڕێدەکەوێت.

حکومەتی شازادە ئیبراهیم میرزای ئیحتیشام ئەلدەولە

دوای لەسەر کار لابردنی ئیقبال ئەلمولک، ئیبراهیم میرزای ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە، لەڕەجەبی ساڵی ١٣٠٢ کۆچی بەلایەن زڵ ئەلسوڵتان، وەک فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان و

لەمانگی شەعبان هاوڕێ لەگەڵ میرزا یوسفی موشیر دیوان دەگاتە شاری سنە. شازادە ئیحتیشام، کەسێکی کەمتەرخەم و بێ خەم بووە، لەماوەیەکی کەمدا شیرازەی کاروباری حکومەتی شێواوە. خێڵی جاف کاتێک ناوبانگی ناکارامەیی ئەو دەبیستن، هێرش دەکەنە سەر کوردستان و زیاتر لەسەد هەزار تمەن لەسامانی دانیشتووانی کوردستان تالآن دەکەن و لەکوشتن و دڕینی پەردەی نامووسی هاوولآتیان خۆیان بەدوور ناگرن. تایەفەی تیلەکۆیی بەمەبەستی تۆڵەسەندنەوەی ڕووداوەکەی ساڵی پێشوو، لەم دەرفەتە کەڵك وەردەگرن، ژمارەیەك کۆدەکەنەوە و بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش دەکەنە سەر گوڵباغییەکان. جەواد ناوێك، کوری کوێخا حەسەنی گوڵباغی، دەکوژرێت و چەند کەسێکی دیکەیش دەکوژرێن و بریندار دەبن و هەموو مەروماڵآتەکانیان تالآن دەکەن. ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە، زەلَ ئەلسوڵتان لەم رودلوە ئاگادار دەکاتەوە. بەفەرمانی زەلَ سوڵتان فەرمانی سەرکوت کردنی تایەفەی تیلەکۆیی دەردەکرێت. شازادە ئیحتیشام و میرزا یوسف نامەیەك بۆ میرزا عەبدولغەفاری موعتەمیدی فەرمانڕەوای مەریوان دەنووسن تا سوپاکەی هەورامان، سەقز و بانە لەگەڵ خۆی هەڵبگرێت و تایەفەی تیلەکۆیی سەرکوت بکات. هەروەها فەرمان بۆ سوپاکەی سەقز و بانە دەنێرن تا پەیوەستی میرزا عەبدولغەفار بېن. میرزا عەبدولغەفار نزیکەی هەزار تفەنگچی مەریوانی هەڵدەگرێت و کارگوزارەکانی سەقز و بانەیش ئاگادار دەکاتەوە تا هەردووکیان لەشەوی چوارشەممەی ١٢ زیئەلحەججە لەگەڵ هێزەکانی خۆیان لای ڕووباری خورخورە ئامادە بن. ئەم ناوچەیە یەك فەرسەخ لەتیلەکۆ دوورە. لەو شوێنەدا میرزا عەبدولغەفار پەیوەستیان دەبێت و پێکەوە و بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش دەکەنە سەر تیلەکۆ و ئەوەی دەتوانن لەکوشتن و دڕینی پەردەی نامووس و تالآن کردن، ئەنجامی دەدەن. دەستەیەك لەوان بەرەو سابلاغ هەڵدێن و پەنا بۆ سەیف ئەلدین خانی میرپەنجە دەبەن. لەلایەن دەوڵەتەوە فەرمان دەردەکرێت تا ئەوان قۆڵبەست و ڕەوانەی کوردستان بکەن. سەیف ئەلدین خان، بەپێی فەرمانی دەوڵەت، ئەوان بەمحەممەد بەگ، بۆ کوردستان ڕەوانە دەکات. بەکورتی حکومەتی ئیحتیشام ئەلەدولە بووە هۆی فراوان بوونی کێشە و ئاڵۆزییەکانی زەلَ ئەلسوڵتان و پیاوانی دەربار. سەرئەنجام لەجومادی الاخری ١٣٠٢، شازادە ئیحتیشام لەسەر کار لادەبرێت و دووبارە ئیقبالَ ئەلمولك وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان دەکرێتەوە و ڕەوانەی کوردستان دەبێت. حاجی مەلا ئەحمەدی نەودشی، لەموحەڕەمی ئەم ساڵە دەمرێت

و مەلا مەعدی شێخولئیسلام ناسراو بەنابغە، لەرەبیع الثانی و مەلا محەممەد ئەمینی ئەمین ئەلئیسلام لەجومادی الاوەل کۆچی دوایی دەکەن.

حکومەتی ئیقبال ئەلمولک، بۆ جاری دووەم

میرزا محەممەد خانی ئیقبال ئەلمولک، نەوەی میرزا بابا حەکیم، بۆ جاری دووەم لەلایەن زەلّ ئەلسولتانەوە لەجومادی الاخری ١٣٠٢ کۆچی، بۆ حکومەتی کوردستان دەستنیشان و لەرەجەبی ئەم ساڵە دەگاتە ناو شاری سنە. دووای گەیشتنی بۆ شارەکە، هەموو ئەوڵەکانی ماڵیات تەسلیم بەعەلی ئەکبەری شەرەف ئەلمولک دەکات و ئەو وەک وەزیر و پێشکاری خۆی دیاریدەکات. حەبیب الله بەگی باباخانی کەسەرۆکی ئەو تایەفە بووە، دەکاتە فەرمانڕەوای جوانڕۆ. مەجید خانی کارگوزاری سەقز و یونس خانی کارگوزاری بانە بۆ سنە بانگێشت دەکات. سەرەتا یونس خان کەلایەنگری میرزا یوسف بووە، دەستگیر و مەجیدخان بۆ فەرمانڕەوایەتی کردنی سەقز دەگەڕێنێتەوە. دوای ماوەیەک، بڕێک پارەوە وەک جەریمە لەیونس خان دەستێنێت و بەدەستەبەری چەند بازرگانێکی بڕواپێکراوی کوردستانی، ئەوڵەکانی ماڵیاتی بانەی تەسلیم دەکاتەوە و فەرمانڕەوایەتی شارەکەی پێدەبەخشێت.

لەم ساڵەدا لەلایەن زەلّ ئەلسولتانەوە، دەستەیەک سەرباز لەگەڵ سێسەد سوارەی فەتحی و سێ تۆپ و پەنجا کەسی دیکە، بۆ ڕێگرتن لەهاتنە ناوەی جالەکان بۆ کوردستان، ڕەوانەی سنور دەکرێن و لەشوێنی پێشووی مانەوەی سوپای دەوڵەتی، نیشتەجێ دەبن. خەرجییەکانی ئەم سوپایە و ئالیک و تەقەمەنییەکانی ئەم سوپایە پێشتر پاشەکەوت کرابوو. لەکۆتایی ئەم ساڵە میرزا یوسف بیر لەوە دەکاتەوە پێگەی وەزارەت بۆ ساڵی داهاتوو لەئیقبال ئەلمولک وەربگرێت بەڵام سەرکەوتوو نابێت. دوای بێ هیوایی، لەگەڵ شێخەکانی مەردۆخ پەیمان دەبەستێت و لەچلەی زستان ٢٢ سەفەری ١٣٠٤ کۆچی، شێخ محەممەد جەسیمی سەدرولعولەما و شێخ عەبدولمۆئمینی پێشنوێژ (باوکی نوسەر) و مەلا عەبدولڕەزاقی ئەمین ئەلئیسلام و شێخ محەممەد ڕەزای ئەمین ئەلشەرع و شێخ عەبدولڕەحمان (مامی نووسەر) و دەستەیەکی دیکە لەشێخەکان و سەییدەکان، بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەون. لەگەڵ گەیشتنیان بۆ ئیسفەهان، شازادە زەلّ ئەلسولتان ڕێزێکی زۆریان لێدەگرێت و لەماڵی موشیر ئەلمولک میوانداریان دەکات و هەموو کەرەستە پێویستەکان و نانی ئێواری و شەو و.... لەخەزێنەی زەلّ ئەلسولتان دابین کراوە.

ئەم بەرێزانە دوای حەوانەوە، لەدانیشتنی دووەم لەحکومەتی ئیقبال ئەلمولك و شێخولئیسلام مەلا لوتف الله و وەزارەتی شەرەف ئەلمولك، سکالاّ دەکەن. شازادە دەڵێت: ئێوە تازە هاتوون و هێشتا بەتەواوی هیلاکی و شەکەتی رێگە لەجەستەتان دەرنەچووە، ئەم زستانە پێکەوە بەسەر دەبەین تا بەهار دێت. ئەوسا لێکۆڵینەوە لەم کێشەیە دەکەین. دوای بەرێکەوتنی ئەم دەستەیە، مەلا لوتف الله بەئیقبال ئەلمولك دەڵێت: مەلا باقری برای مەلا عەبدولرەزاقی ئەمین ئەلئیسلام، سەرقاڵی سیخوڕی کردن و کۆکردنەوەی هەواڵ و زانیارییەکانە و بەهەر پۆستێکدا باروەزخی کوردستان بۆ ئیسفەهان دەنێرێت. ئیقبال ئەلمولك بەخێرایی مەلا باقر قۆڵبەست و زیندانی دەکات. کەسەکانی مەلا باقر پەنا بۆ موشیری دیوان دەبەن. موشیر دیوان لەترسا بەباشی نازانێت لەم کێشەیە خۆی هەڵقورتێنێت بەلاّم فەرمان دەدات ئێستا کەپیاوەکان لەشارەکەدا نین و هەموویان روویان کردۆتە ئیسفەهان، ژن و خاتوونەکان بڕۆنە بروسکە خانە و سکالاّکانی خۆیان بۆ شازادە بنێرن. بەپێی ئەم فەرمانە، هەموو ئەو ژنانەی پیاوەکانیان لەئیسفەهان بوون، دەرژێنە بروسکە خانە. ژمارەیان زیاتر لەپێنسەد کەس بووە. بەپێی فەرمانە نهێنییەکانی میرزا یوسفی موشیر دیوان، خاتوونەکان دەست بەناردنی بروسکەکانی سکالاّ کردن دەکەن (نووسەر لەو کاتەدا شەش ساڵە بووم و منیشیان لەگەڵ دایکم بۆ بروسکە خانە برد). دوو شەو و ڕۆژ ئەم خاتوونانە لەبروسکە خانە مانەوە. ڕۆژی سێیەم ئیقبال ئەلمولك، بەفەرمانی شازادە، مەلا باقر تەسلیم بەژنەکان دەکاتەوە و هەموویان بروسکە خانە بەجێدێڵن. هەموو خەرجییەکانی خواردن و بروسکە خانە لەلایەن موشیر دیوانەوە دابین کراوە. زستانی ئەم ساڵە مێژوویی بوو. بەفر بەئەندازەیەك باریبوو کەهەموو کۆڵانەکانی گرتبوو و لەسەر بانەکانەوە هاتوچۆ دەکرا و لەزۆربەی شوێنەکان هاوشێوەی تونێل لەژێر بەفرەکە، ڕێگەیان دروست کردبوو و ناو بەناو بەمەبەستی رووناکی و هەوا، کونیان لەبەفرەکە کردبوو. هەموو عارەقی نەعنا و گوڵاو و ترشیاتەکانی ناو ماڵەکان، سەرما بردی. خەڵوزیان بەسینی دەگێرا و مەنێکیان بەدوو تمەن دەفرۆشت لەگەڵ ئەمەیشدا بەئاسانی دەستنەدەکەوت. ئەمە ساڵی پیچی ئیل بوو، هەرچەند ساڵی پیچی ئیل لەکوردستان سارد و بەفر زۆر دەبارێت، بەلاّم ئەم ساڵە لەناو پیچی ئیلەکان زۆر سارد بوو و لەبەر ئەمە بەساڵی ئیقبال ئەلمولکی بەناوبانگە. دوای چوار مانگ، دووبارە دەستەیەك لەزاناکانی کوردستان بەرەو ئیسفەهان بەرێکەوتن و لەشاری قوم

بەهۆی بروسکەوە خولزیاری بینینی زەڵ ئەلسوڵتان دەبن. سەرۆکی ئەم دەستەیە مەلا محەممەد ساڵحی فەخرولعولەما و سەرۆکی هەموویان ئەمان الله خانی وەکیل بووە. شازادە، مۆڵەتی سەردان بەو بەڕێزانە دەدات و دڵنیایان دەکاتەوە کەئیقباڵ ئەلمولك لەسەر کار لادەبات وشەرەف ئەلمولك بۆ ئیسفەهان بانگێشت دەکات. بەبروسکەیش بەفەخرولعولەما و وەکیا کە لەقوم چاوەڕوانی مۆڵەتی شازادە بوون، مۆڵەتی ڕۆشتن بۆ ئیسفەهانیان پێدەدات. شێخ محەممەد جەسیمی سەدریلعولەما نازناوی حوجەت ئەلئیسلامی پێدەبەخشرێت و شێخ عەبدوڵڵەی کوڕی دەبێتە سەدرلعولەما. کەسانی دیکەیش هەموویان نازناو و خەڵاتیان پێدەبەخشرێت. نزیکەی هەشتسەد تەمەن وەك دیاری و دوانزە خەڵات و هەشت نازناو بەشێخەکان دەبەخشرێت. لەکاتی بەڕێکەوتنی حوجەتئەلئیسلام و کەسانی دیکە لەئیسفەهان، مەلا محەممەد ساڵحی فەخرولعولەما و ئەمان الله خانی وەکیل و هاوڕێکانی دەگەنە ئیسفەهان و ڕێزیان لێدەگیرێت. مەلا عەبدولڕەزاقی ئەمین ئەلئیسلام کە بۆ وەرگرتنی نازناوی شێخولئیسلامی لەگەڵ حوجەت ئەلئیسلام ڕۆشتبووە ئیسفەهان، بەمۆڵەت وەرگرتن لەزەڵ ئەلسوڵتان لەو شارە دەمێنێتەوە تا ئەو کاتەی مەلا لوتف الله و شەرەف ئەلمولك و ئیقباڵ ئەلمولك، بانگێشتی ئیسفەهان دەکرێن. لەشەوی چوارشەممەی ٦ شەوال، مەلا حەسەینی قازی لەئیسفەهان دەمرێت. دوای سێ مانگ لەگەڕانەوەی حوجەت ئەلئیسلام، مەلا لوتف الله بۆ ئیسفەهان بانگ دەکرێت و لەچوارەی زیقەعدەی ١٣٠٤ لەڕێگەی عێراقەوە بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەوێت. دوای گەیشتنی ئەو بۆ ئیسفەهان، عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولکیش بانگێشت دەکرێت. لەسەرەتاکانی رەبیع الاوەلی ١٣٠٥ ئەویش بەرەو ئیسفەهان بەڕێدەکەوێت. لەگەڵ گەیشتنی حوجەت ئەلئیسلام و کەسانی دیکە بۆ کوردستان، ئیقباڵ ئەلمولك، میرزا یوسف وەك وەزیر و پێشکاری حکومەتەکەی دەستنیشان دەکات و لە شەوی حەڤدەی رەبیع الاوەلی ١٣٠٥ بروسکەی لەسەر کار لابردنی ئیقباڵ ئەلمولك دەگاتە کوردستان و کوردستان پەیوەستی کرماشان دەبێت و فەرمانڕەوایەتییەکەی بەحیسام ئەلمولکی ئەمیر تومان دەسپێردرێت. بەیانی ئەو ڕۆژە کەجەژنی لەدایك بوونی پێغەمبەرە، ئیقباڵ ئەلمولك هەواڵی لەسەر کار لابرانی خۆی شاردۆتەوە و بەو پەڕی شانازییەوە بۆ پیرۆزبایی جەژن دادەنیشێت و هەموو ئامادەکارییەکانی ڕێوڕەسمەکە ئەنجام دەدات و لەکۆتاییەکانی ڕۆژ، بابەتەکە بۆ خەڵکان

ئاشکرا دەکات.

حیسام ئەلمولکی ئەمیر تومان، بەبروسکە، میرزا یوسفی موشیر دیوان لەحکومەتەکەی خۆی ئاگادار دەکاتەوە و ویلایەتەکە تا گەیشتنی خۆی بەو دەسپێرێت. نیقبال ئەلمولك لەکۆتاییەکانی رەبیع الثانی بەرەو تاران بەڕێدەکەوێت. زەل ئەلسولتان لەکۆتایی بەسەر بردنی بەڵێنەکانی خۆی، مۆڵەتی گەڕانەوە بەمەلا محەممەد سالحی فەخرولعولەما و ئەمان الله خانی وەکیل دەدات. حیسام ئەلمولکی ئەمیر، لەڕێگەی کلیایی بەرەو کوردستان دێت. موشیر دیوان، میرزا محەممەد عەلی، یەکێك لەپیاوەکانی خۆی، کەفەرمانڕەوای ئیسفەندئاوا و لەییلاق بووە، بۆ میوانداری کردن بەرەو پیری دەنێرێت. کاتێك دەگاتە بەردەم ئەمیر، سەرخۆش بووە و بەهۆی پرسیار و وەڵامەکانەوە، ئەمیر هەست بەسەرخۆشی ئەو دەکات. بەخێرایی ئەمیر فەرمانی تەمێ کردنی دەردەکات و پێنسەد دار لەبەرە پێی دەدەن و دواتر زیندانی دەکرێت. لەگەڵ گەیشتنی ئەم هەواڵە بۆ شار، شکۆی ئەمیر زیاد دەبێت و ترس لەدڵی دانیشتووانی شارەکە دەنیشێت.

حکومەتی محەممەد حسەین خان حیسام ئەلمولکی ئەمیر

دوای لەسەر کار لابردنی نیقبال ئەلمولك، محەممەد حسەین خان حیسام ئەلمولکی ئەمیر تومان کە لەخانەکانی قەراگوزلوی هەمەدان بووە، لەلایەن زەل ئەلسولتانەوە بۆ فەرمانڕەوایەتی کردنی کرماشان و کوردستان دیاریدەکرێت و لەڕۆژ ١٤ رەبیع الثانی ١٣٠٥ دێتە ناو کوردستان.. لەگەڵ گەیشتنی ڕاگەیاندنێك لەناو خەڵکان بڵاو دەکاتەوە و بەدەرگا و دیواری شوێنە گشتییەکانەوە هەڵیدەواسێت و بۆ گوند و ناوچەکانی دیکەیشی دەنێرێت بەم نووسراوە: هەرکەس سکاڵا یا گازندەیەکی هەیە، بێ ترس و دڵەڕاوکێ بێت و لەکێشەکەی خۆی ئاگادارمان بکاتەوە. دوای بڵاو کردنەوەی ئەم ڕاگەیاندراوە، دەستە دەستە و پۆل پۆل، سکاڵاکەران ڕوو لەبارەگاکەی دەکەن و حیسام ئەلمولك خۆی لێکۆڵینەوەی لەکێشەکان کردووە و دادی بۆ خەڵکان گەڕاندۆتەوە. دوای حەفتەیەك، بڕێك پارەی وەك پێشکەشی لەمیرزا یوسفی موشیر دیوان وەرگرتووە و پێگەی وەزارەتی پێدەسپێرێت. دووبارە دوای سێ ڕۆژ جارێکی دیکە ڕاگەیاندراوێکی دیکە بەدەرگای مزگەوت و شوێنە گشتییەکاندا هەڵدەواسن کەهیچ کەس مافی لێکۆڵینەوە لەکاروباری ویلایەتەکەی نییە و هەرکەس هەر کێشە یا بابەتێکی هەیە، دەبێت تەنیا حکومەتی لێ

ئاگادار بکاتەوە. لەم ڕاگەیەندراوە خەڵک تێدەگەن کەسەرچاوەی هەموو دادپەروەرییەک حکومەتە و پێشکار یا هەر کەسێکی دیکە مافی خۆتێهەڵقورتاندنی نییە. بۆ ناوچەکانی سەرسنووریش کاگوزاری پێویست ڕەوانە دەکات. فەرمانڕەواکانی سەقز و بانە بانگ دەکات. چەند کەسێکی دز لەناو ئەواندا دەگرێت و بەخێرایی دەست و پێیان دەبڕێتەوە و سزایان دەدات. مەلا لوتف الله شێخولئیسلام بەپێی مۆڵەتی زەلّ ئەلسوڵتان لەئیسفەهان گەڕاوەتەوە و دەگاتە کوردستان. ئەمیر گرنگی زۆری پێنادات. ماوەی دوو مانگ بەپێی ئیرادە و خواستی خۆی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دەکات، لەمانگی سێیەم، جومادی ئالاخری ١٣٠٥، بەپێی فەرمانی دەرباری، هەموو ئەو ویلایەتانەی لەژێر دەسەڵاتی زەلّ ئەلسوڵتاندا بووە، لێی دەسەندرێتەوە و هەموو کارگوزار فەرمانڕەواکانی لەسەر کار لادەبرێن. بەمشێوەیە حیسام ئەلمولکی ئەمیر لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دووردەخرێتەوە و لەلایەن دەرباری پاشاوە، تەنیا بۆ فەرمانڕەوایەتی کردنی کرماشان دیاریدەکرێت و لەلایەن دەربارەوە نیزام ئەلدەولەی نوری وەک فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان دەکرێت. لەم کاتەدا و بەپێی فەرمانی دەربار، عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولک بەبروسکە، بۆ تاران بانگ دەکرێت و دەچێتە ڕیزی بەندەکانی پاشا و بەنازناوی ئەمیر تومانی وەخەڵات و شمشێرێکی گەوهەرنیشانی پێدەبەخشرێت و دەگەڕێتەوە.

حکومەتی میرزا ئیبراهیم خانی نیزام ئەلدەولەی نوری

دوای لابردنی حیسام ئەلمولک لەحکومەتی کوردستان، بەپێی فەرمانی دەربار، میرزا ئیبراهیم خان نیزام ئەلدەولەی ئەمیر تومان نوری، لەدەیەی کۆتایی جومادی الاخری ١٣٠٥ کۆچی بۆ حکومەتی کوردستان دەستنیشان و لەدوانزەی ڕەجەب دەگاتە شاری سنە. لەگەڵ زاناکان و خەڵکان بەگشتی دادپەروەرانە هەڵسوکەوت دەکات و دڵنیشتووان لەچاکەکارییەکانی ئەو خۆشحاڵ و شادومان دەبن. دوای حەفتەیەک، پێگەی وەزارەتی کوردستان بەمیرزا یوسفی موشیر دیوان دەسپێرێت و بۆ سنوورەکانیش کارگوزارەکانی خۆی ڕەوانە دەکات و خۆی بەخەیاڵێکی ئاسوودە، سەرقاڵی فەرمانڕەوای کوردستان و بڵاو کردنەوەی زانست دەبێت. عەشیرەکان و تایەفەکانی سەر سنوری، لەچاکەکاری ئەم ئەمیرە، خراپ کەڵک وەردەگرن و چەندین کردەوەی نەشیاو و دژە حکومەت ئەنجام دەدەن. حکومەت، چەند کەسێک لەو ئاژاوەچییانە دەگرێت و بەپێی تاوانەکەیان، دەست و

گوێچکەیان دەبڕێت و سزایان دەدات. سێ دز و کەسێکی کەلیایی، کەبەخراپەکاری و دزی بەناوبانگ بوون، لای گوڵشەن، سەرەوخوار هەڵدەواسن و دواتر بەزیندووی دەیانخەنە ژێر گڵ. کەسێکی دیکە بەناوی ئیبراهیم کوڕی سول جور ئاوا کە بەخراپەکاری بەناوبانگ بووە و لەباوەشی ژنێکدا قۆڵبەست دەکرێت، دەخەنە ناو چاڵ و چاڵەکە بەگەچ پڕ دەکەنەوە. ئیبراهیم تا ئێوارێ زیندوو دەبێت، دواتر جەلاد سەری بەبەرد پان دەکاتەوە. بەهۆی ئەم سیاسەتەوە، ئارامی و ئاسایش باڵ بەسەر هەموو ویلایەتەکەدا دەکێشێت. چۆنیەتی حکومەتی نیزام ئەلدەولە بەتەواوی پێچەوانەی فەرمانڕەوکانی پێش خۆی بووە، لەفەرمبالغی و خۆ نواندان و زۆری خزمەتکارەکان بێزار بووە. زۆربەی کاتەکان تەنیا و بەشێوەیەکی نەناسراو، پۆشتۆتە ناو بازاڕ، لەنانەوا و قەساب شتی کڕیوە و لەدوکانێکی دیکە کێشاویەتی، ئەگەر کێشەکەی تەولو بووبێت، لەکاتی گەڕانەوەی بۆ شوێنەکەی خۆی، بەسەر هەژاراندا دابەشی کردووە و ئەگەر کێشەکەی ناتەواو بووبێت، کەسی ناردووە و خاوەنی دووکانەکەی بانگکردووە و سزای داوە. لەئەنجامی ئەم سیاسەتە، بازاڕییەکان لەکەم فرۆشی خۆیان بەدوور گرتووە. شەوانە بەشێوەی نەناسراو بەناو شاردا گەڕاوە و لەگەڵ بارودۆخی خەڵکان ئاشنا بووە. کێشە گەورەکانی زۆر بەسادەیی چارەسەر کردووە و لەبەرتیل و ریشوە بیزار و خۆی لێکۆڵینەوەی لەهەموو سکاڵاکانی خەڵکان کردووە. لەماوەی فەرمانڕەوایەتییەکەی نەبینراوە، بەرتیل لەکەس وەربگرێت. لەساڵی دووەمی فەرمانڕەوایەتیکەیدا، تالارەکانی بینای حکومەتی نۆژەن کردۆتەوە. نیزام ئەلدەولە کاتێک هاتۆتە کوردستان، نازناوەکەی سەهام ئەلدەولە بووە و دواتر نازناوی نیزام ئەلدەوی پێبەخشراوە. بۆ محەممەد عەلی خانی زەفەر ئەلمولك پێگەی میر پەنجەیی وبۆ شەرەف ئەلمولك و موشیر دیوان خیتاب جەنابی و بۆ میرزا حەسەن خان کوڕی موشیر دیوان پێگەی سەرتیپی لەدەوڵەت داوا کردووە و خەلات و فەرمانی بۆ دەرکردوون. دوای دوو ساڵ و نۆ مانگ لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دوور دەخرێتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ تاران. شێخ محەممەدی جەسیم حوجەت ئەلئیسلام لەزیئەلحەججەی ۱۳۰۵ کۆچی دوایی دەکات و میرزا عەبدولغەفاری موعتەمید، لەجومادی الثانی ۱۳۰٦ مردووە.

حکومەتی ئیقبال ئەلمولک بۆ جاری سێیەم

دوای لابردنی نیزام ئەلدەولە، میرزا محەممەد خانی ئیقباڵ ئەلمولك، بۆ جاری سێیەم لە ١٤

ڕەبیع الاوەلی ۱۳۰۸ بۆ حکومەتی کوردستان هەڵدەبژێردرێت و لە ۲۸ ڕەبیع الثانی دێتە ناو سنە. ئەم جارە مەبەستی ئەوەی کردووە بەشێوەیەکی شیاو و گونجاو هەڵسوکەوت لەگەڵ دانیشتووانی ویلایەتەکە بکات. نزیکەی هەزار و پێنسەد تمەنی بۆ زاناکان دیاریکردووە، بۆ نموونە سەد تمەنی بەمانگانەی شێخ عەبدولمۆئمینی پێشنوێژ زیاد کردووە و تاقمێک شاڵی کشمیری بۆ ناردووە. لەکاتی هاتنی خێڵی جاف بۆ کوردستان، سوپای بۆ ڕێگرتن لەوان ڕەوانە کردووە، جافەکان هەشت هەزار تمەن پێشکەشییەکان داوە و مۆڵەتی هاتنە ناو کوردستانی پێداون. ماوەی فەرمانڕەوایەتی ئەو، ساڵێک و چەند مانگێک درێژەی کێشاوە. لەپێنجی جومادی الاوەل ۱۳۰۹ کۆچی بۆ تاران بانگ دەکرێت.

حکومەتی حەسەن عەلی خانی ئەمیر نیزامی گەڕوسی

دوای لابردنی ئیقبالُ ئەلمولک، حەسەن عەلی خان ئەمیر نیزامی گەڕوسی لەپێنجی جومادی الاوەلی ۱۳۰۹ بۆ فەرمانڕەوایەتی کوردستان و کرماشان و گەڕوس و ئەفشار و ساین قەڵا و سنورپارێزی ڕۆژئاوای ئێران دیاریکرا. لەڕۆژی ۱۲ هەمان مانگ لەتارانەوە بەمەبەستی هاتن بۆ ناوچەی دەسەڵاتەکەی، لەڕێگەی گەڕووسەوە بەڕێدەکەوێت. لەکاتی بەڕێکەوتن، شازادە زیائەلدەولە، کوڕی خوالێخۆشبوو بەهمەن میرزا وەک جێگری خۆی بۆ فەرمانڕەوایەتی کردنی کرماشان و محەممەد عەلی خانی زەفەر ئەلمولک وەک جێگری حکومەتی کوردستان دیاریدەکات و خۆی لەڕۆژ ۲۲ جومادی الاوەل دەگاتە گەڕوس. چەند ڕۆژێک بۆ ئەنجامدانی کارەکانی خۆی لەگەڕووس دەمێنێتەوە. میرزا یوسفی موشیر دیوان لەناخەوە بەجێگری زەفەر ئەلمولک ڕازی نەبووە بەڵام لەترسی ئەمیر نیزام، خۆڕاگری دەکاتە پیشە و چاوەڕوانی دەرفەتی گونجاو دەبێت. هەموو ڕۆژێک دەڕواتە ماڵی زەفەر ئەلمولک و ڕێزی لێدەگرێت، بەپێچەوانەوە زەفەر ئەلمولک گرنگی زۆری پێنادات و لەهیچ کارێکدا ڕاوێژی پێناکات و بۆچوونی ناپرسێت. دوای دوو سێ ڕۆژ، زەفەر ئەلمولک دەخوازێت محەممەد کازم خانی نەسیر دیوان بەنوێنەرایەتی خۆی لەگەڵ دیاری و پێشکەشی پیرۆزبایی بۆ گەڕوس بنێرێت. موشیر دیوان ئەم دەرفەتە بەگونجاو دەزانێت و دەڵێت: منیش دەمویست دەروێش خانی مەنسوری دیوان بنێرم، ئێستا کەوایە، با هەردووکیان پێکەوە بڕۆن. زەفەر ئەلمولک لەم کارەی موشیر دیوان کەچاوەڕوانی نەکردووە، بەتەواوی دەگۆڕێت و دەست و پێی خۆی کۆدەکاتەوە چوونکە لەسەرەتاوە گومانی کردبوو بەگرنگی پێنەدان و پشتگوێخستن،

بەتەواوی موشیر دیوانی ترساندووە و تۆقاندووە و چیتر توانای ئەنجامدانی هیچ کارێکی نەماوە، بەڵام بەناردنی مەنسوری دیوان تێدەگات کەبەپێچەوانەی گومانەکەی خۆیەتی و موشیر دیوان گرنگی بەپشتگوێخستنی خۆی نەداوە، بەمپێیە، سیاسەتی لەبەرابەر موشیر دیوان دەگۆڕێت و ڕێگەی سازان دەگرێتەبەر و هەردوو کەسەکە پێکەوە ڕەوانەی گەڕووس دەکەن. لەکاتی گەیشتنیان بۆ گەڕوس، ئەسیر دیوان کەنوێنەری ڕەسمی بووە، گرنگی پێدەدرێت و لەگەڵ مەنسور دیوان بەشێوەیەکی نارەسمی هەڵسوکەوت دەکرێت. لەڕۆژی ١٢ رەجەبی ١٣٠٩، نوێنەرەکان مۆڵەتی گەڕانەوەیان خواستووە، ئەمیر نیزام لەڕێگەی خوسرەوئاوای گەڕوس بەرەو کوردستان بەڕێدەکەوێت و لەڕۆژی چوارشەممەی ١٨ رەجەب دەگاتە شاری سنە.

لەساڵەکانی پێشوو، بۆ پێشوازی کردن لەفەرمانڕەوکان، ئەم ڕێورەسمانەیان ئەنجامداوە:

١. چەندین ئەسپ و ماینیان بەسەر کەسە ناودارەکاندا دابەش دەکرد و ڕەوانەی هەمەدانیان دەکردن بۆ ئەوەی پیاوانی حکومەتی کە لەتارانەوە تا هەمەدان بەگاری دەهاتن، لەوێوە سوار ئەسپ بێن و بەسواری ئەسپ بێنە ناو شاری سنە.

٢. لەسەرسنووری کوردستان تا گەیشتن بەشارەکە، حکومەت لەهەموو گوندەکانی سەر ڕێگە بۆ دابین کردنی خەرجییەکانی خۆی، ڕەوانە کردنی خواردەمەنی و کا وگەنم و جۆ و برنج و ڕۆنی و مریشك و شەکر و چایی خستۆتە سەر شانی هەژاران و نەداران، هەندێ لەشتەکانیان وەرگرتووە و ئەوەی دیکەیان بەنەقدی وەرگرتووە.

٣. پیاوماقوڵان و ئەشراف زادەکان تا سەڵوات ئاوا بۆ پێشوازی کردن ڕۆشتوون و لەوێ چاویان بەفەرمانڕەواکان کەوتووە و هەموویان شان بەشانی ئەو بەرەو شارەکە بەڕێکەوتوون.

٤. لەبەردەم پردی قشلاق، دەستەیەك سۆزانی[1] بەتەپڵ و نەی و شمشاڵ و چەقەنە لێدان هاتوونەدەر و لەبەردەم ئەوان سەمایان کردووە و شادومانی خۆیان دەربڕیوە.

٥. زاناکان تا لێوار ڕووبارەکە بۆ پێشوازی کردن ڕۆشتوون و لەوێ خێوەتیان هەڵداوە، تا پیاوانی حکومەتی هاتوون و لەوێ چایی و شەربەتیان خواردووە ودواتر بەڕێکەوتوون.

[1] - هەرچەندە وشەی سۆزانی بۆ ئەو کەسانە گونجاو نییە، بەڵام چوونکە نوسەر بەو ناوە ناوی بردوون، منیش ئەو وشەیەم بەکار برد

زناکانیش لەپشت سەری ئەوان بەسواری یا پیادە، ڕێگەی شارەکەیان گرتۆتەبەر.

٦. چینە بازرگانەکان، کەلیمی و مەسیحییەکان، هەرکام تا گەڕەکەی پیر محەممەد هاتوون. لەناو پیشەوەران، وتاری بەخێرهاتنیان بەزمانی عەرەبی خوێندۆتەوە، خەلیفەی کەلیمییەکانیش، وتارەکەی بەزمانی عیبری خوێندۆتەوە و دواتر مەسیحی و کلدانییەکانیش بەشێوازی خۆیان شادومانی خۆیان دەربڕیوە و هەرکام ئاژەڵێکیان لەبەردەم پێی پیاوانی حکومەت کردۆتە قوربانی.

٧. لەسەر پردەکەوە تا بینای حکومەتی، کرێکارەکانی نەقارەخانە و لۆتی و دەروێشەکان و پاڵەوانەکان، بەدەم لێدانی تەپڵ وکەڕەنا و زوڕنا و هتد.. لەگەڵ تەناف بازی و سەما کردن و گەمە کردن و هتد... ئەرکەکانی خۆیان ئەنجامداوە، چەرمەس فرۆش و چایی فرۆش و هتد بەدەنگی بەرز هاواریان بۆ ناساندنی شتەکانی خۆیان کردووە و لەپێش و دوای پیاوانی حکومەت ڕێگەیان بڕیوە.

٨. دوو سێ تۆپ لەگەڵ تۆپچی و پیادە نیزام تا پشت گوڵشەن پێشوازییان لەپیاوانی حکومەتی کردووە و تا گەیشتنی ئەوان بۆ قەڵای حکومەتی، تۆپیان تەقاندووە و سڵاوی نیزامیان داوە و لەپێشەوەی پیاوانی حکومەت ڕیزیان بەستووە و چەندین دەستە لەچەپ و ڕاستی پیاوانی حکومەت ڕێگەیان بڕیوە.

٩. خزمەتکارەکانی پیاوانی حکومەت لەدەرەوەی شار تا گەیشتن بەقەڵای حکومەتی بەدەنگی (دوور کەوەرەوە، کوێر بی، بڕۆنە پێش، بیەستن، خۆتان لادەن) خەڵکیان ئازارداوە.

١٠. ژنەکانی شار خۆیان ڕازاندۆتەوە و تا گەیشتن بەقەڵای حکومەتی لەسەر بانەکان وەستاون و پیاوانی حکومەت لەناو خۆشحاڵی ئەوان بەرەو قەڵای حکومەتی ڕۆشتوون.

١١. دوای گەیشتن بەناوەندی فەرمانڕەوایی شارەکە، دەبوا بۆ ماوەی یەک حەفتە نانی نیوەڕۆ و شەوی پیاوانی حکومەت لەماڵی وەزیر یا پێشکار دابین بکرێت و لەسەر سینی تایبەت ڕەوانەی شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەوان بکرێت.

١٢. دانیشتووانی شار بەزانا و خەڵکانی ئاسایی، هەرکەس بەگوێرەی توانا و دەسەڵاتی خۆی، لەئەسپی باش، قاڵیچەی گرانبایی یا سادە یا پارەی نەقد یا شتی دیکەیان بەناوی پیرۆزبایی بۆ پیاوانی حکومەتی ناردووە و لەمکارەدا، دانیشتووان بۆ خۆ نواندن و پێشکەوتن لەکەسانی دیکە، کێبڕکێیان کردووە. زۆربەی کاتەکان بەهای ئەم دیارییانە زیاتر

لەیانزە هەزار تمەن بووە.

ئەمیر نیزام لەبەر ئەوەی کەسێکی دووربەندیش و لەئەورووپا ژیابوو، ڕێگە لەهەموو ئەم ڕێوڕەسمانە دەگرێت و ئەم دوانزە خاڵە بۆ پێشولزی کردن لەفەرمانڕەواکان بەتەواوی هەڵدەوەشێنێتەوە. تەنیا فەرمانیدابوو چەند کەسێك لەزاناکان لەناوەندی فەرمانڕەوایەتی شارەکە ئامادەبن. ئەمیر نیزام پۆشتۆتە لایان و بەزمانێکی پاراو ڕێزی لێگرتوون. دوای پۆشتنی زاناکان، پیاوماقوڵان و ئەشراف زادەکانی بانگکردووە و هاوشێوەی خێلایەتی، لەڕاست و چەپی خۆی دایبنیشاندوون و ڕێزی لەهەموویان گرتووە و بەزمانێکی شیرین وتوویەتی: ماوەیەکە حکومەتی کوردستان، لەدەست کوردستانییەکاندا نەماوە و کەسانی بێگانە فەرمانڕەوایەتی ئێوەیان دەکرد، ئەم جارە من بۆ زیندوو کردنەوەی کوردستان و کوردستانی هاتووم و جارێکی دیکە نانی کوردستان دەخەمە داوێنی کوردستانییەکان..

ئێوەیش هاوشێوەی ئەژدادی خۆتان بن و خۆتان نانی کوردستان بخۆن، دووبەرەکی مەکەنە پیشە، دووبارە پێگەی فەرمانڕەوایەتی خۆتان تەسلیم بەبیانییەکان مەکەن. ئەمڕۆ من فەرمانڕەوام، بەیانی کەدەڕۆم، خۆتان فەرمانڕەوایەتی بگرنەدەست. (خۆمان دڵ بۆ خۆمان بسووتێنین، بێگانە دڵمان بۆ نەسووتێنێت) لەکۆتایی وتەکانی، ڕوودەکاتە زەفەر ئەلمولك و موشیر دیوان و دەڵێت: ج کێشەیەك دەبێت ئەگەر ئێوە ئەمان الله خانی فەرمانڕەوا بن و موشیر دیوان، میرزا عەبدولکەریمی وەزیر. لەم دانیشتنەدا خەڵاتی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بە محەممەد عەلی خانی زەفەر ئەلمولك دەدات و فەرمانی دەربارى تەسلیم دەکات. فەرمانی سەرتیپی و سەرهەنگی کوڕەکانیشی دەدات. بەیانی ئەو ڕۆژە پێگەی پێشکاری و وەزارەتی دارایی (مالیە) بەموشیر دیوان دەسپێرێت و دابین کردنی ئارامی و ئاسایشی شارەکە و سەرپەرەستی جوولەکە و مەسیحییەکان دەخاتە ژێر سەرەپەرەستی ئەمان الله خانی وەکیل. هەمووان بەگشتی لەم ڕێزگرتنە و کارانەی کەدەستی خێلایەتی نیشاندراوە، شادومان دەبن و سەرقاڵی کارەکانی خۆیان دەبن. عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولك کە بۆ گەڕاندنەوەی ئاسایش و ئارامی بانە، لەچوار مانگ پێشەوە ڕۆشتبووە ئەو شارە، دوای گەڕاندنەوەی ئارامی و ئاسایشی شارەکە و ئەنجامدانی فەرمانە دەوڵەتییەکان، داوای مۆڵەتی گەڕانەوە دەکات و بەفەرمانی ئەمیر نیزام دەگەڕێتەوە. محەممەد خانی کوڕی یونس خان کە بۆ تەبریز هەڵاتبوو، لەسەر داوای ئەمیر نیزام، بۆ کوردستان دەگەڕێننەوە.

حەسەن عەلی خانی ئەمیر نیزام کە لەخانەکانی گەرووسە، کوڕی محەممەد سادق خان کوڕی نەجەف قولی خان کوڕی محەممەد ئەمین خان کوڕی حەسەن عەلی سوڵتان ئیشمک ئاقاسی باشی نادرشا و کوڕی لوتف عەلی خانی گەڕووسییە کە لەکوردەکانی ئەو ناوچەن. باوباپیرانی ئەو لەڕۆژگاری سوڵتانەکانی تەیموورییە و سەفەوییە و ئەفشارییە و زەندییە و قاجارییە، بەردەوام سەرچاوەی خزمەتە شایانەکان و سەرچاوەی کارە گەورەکان بوون. فەرمانڕەوایەتی گەڕوس بەدەستی ئەوان بووە. حەسەن عەلی خان لەساڵی ١٢٣٦ لەگوندی بیجاری گەڕوس چاوی بەدنیا هەڵهێناوە و لە ٥ رەمەزانی ١٣١٧ لەکرمان کۆچی دوایی کردووە. پێشکەوتنەکانی ئەمیر نیزام پلە پلە و لەسەر خۆ بووە، هەموو پێگەکانی سوپایی و حکومەتی بەمەوڵ و وەزەحمەتی فراوان بەدەست هێناوە. یەکێك لەو چوارکەسەی لەئێران هەڵگری نیشانەی (قودس)ن، یەکیان ئەمیر نیزامە. نیشانەی قودس یەکێکە لەنیشانە گرنگەکانی ئێران.

حکومەتی فەرمان فەرما، سالاری لەشکر

دوای لابردنی ئەمیر نیزام لەشەعبانی ١٣١١، حکومەتی کوردستان بەنەواب والا شازادە عەبدولحوسەین میرزای فەرمان فەرما (سالاری لەشکر- سوپا) سپێردرا و لەو مانگەدا، میرزا عەلی خان بیهجەت ئەلمولك وەك جێگری فەرمانڕەوا، بەنوێنەرایەتی ئەو دێتە کوردستان. بیهجەت ئەلمولك کەسێکی دووربینیش و بەتوانا بووە. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی خۆی، بەشێوەیەکی گونجاو هەڵسوکەوتی لەگەڵ خەڵکان کردووە و دانیشتووان لەکاروکردەوەکانی ڕازی بوون. عەلی ئەکبەر خانی شەرەف ئەلمولك لە٥ شەوال مردووە، مەلا محەممەد ساڵحی فەخرولعولەما و شێخ حەسەینی کانی مشکانی لەجومادی الثانی ئەم ساڵە کۆچی دواییان کردووە. لەسەرەتاکانی رەبیع الثانی١٣١٢، شێخ عەبدولڕەحمان (مامی نووسەر) گرفتاری نەخۆشییەکی کوشندە دەبێت و لەجێگەدا دەکەوێت. لەکۆتایی ئەم مانگەدا شێخ عەبدولمۆئمینی پێشنوێژ و وتارخوێن، گرفتاری نەخۆشی دەبێت. ڕۆژی هەینی ٢ جومادی الاوەل، من (نوسەر) کە١٤ ساڵم بوو، بەهۆی نەخۆشی باوکم و مامم، ڕۆشتمە مزگەوتی گەورە و پێشنوێژیم بۆ خەڵکان کرد. شەوی دووشەممەی دەی ڕەجەب، شێخ عەبدولڕەحمانی مامم، مرد. ڕۆژی ١٢ رەجەب، فەرمان فەرما هاتە کوردستان. دەستەیەك لەگەورە پیاوان و شازادەکان، بۆ پێشوازی کردنی ڕۆشتن. لەگەڕەکەی پیر محەممەد (کەلە

کلۆلە) پێی گەیشتن. بەهۆی بەفر بارین و سەرمای زۆر، ڕێوڕەسمی پێشوازی کردن ئەنجام نادرێت و بەخێرایی بەرەو شارەکە بەڕێدەکەون. دوای دوو ڕۆژ میرزا عەلی نەقی ئاسفی دیوان وەك وەزیر هەڵدەبژێرێت و لە ٢٦ رەمەزان لەسەر کار لادەبرێت و بۆ تاران دەگەڕێتەوە.

حکومەتی زەین ئەلعابدین خانی حیسام ئەلمولك

دوای لەسەر کار لابردنی فەرمان فەرما، زەین ئەلعابدین خانی حیسان ئەلمولکی قەراگوزلی هەمەدان، ئەمیری ئەلخەم، لەزیلقەعدەی ١٣١٢ کۆچی، وەك فەرمانڕەوای کوردستان، دێتە شاری سنە. قەمەر ئەلسەڵتەنە کچی موزەفەر ئەلدین میرزای جێگری پاشا، هاوسەری ئیحتیشام ئەلدەولەی کوڕی بووە. ئەوی لەگەڵ ئیحتیشام ئەلدەولە لەگەڵ خۆی هێناوەتە کوردستان. سەرۆکی دیوانخانەکەی، ئیفتیخار دیوان بوو کەبەم دوواییانە بوو بەموعتەمیدی دیوان. مونشی باشی ئەو موعین دیوان بوو. ئاوازخوێنێکی بەناوی جەناب خیتاب لەگەڵدا بوو. حیسام ئەلمولك کەسێکی خۆشگوزەران و خۆش ڕابوێر بوو. لەحکومەتی کوردستان زیاتر لەبیست هەزار تمەن، خەڵات و دیاری و مانگانەی پێشکەش بەخەڵکان کرد. شیعەیەکی دەمارگیر بوو. دووجار لە کاتی عاشورا لەکوردستان ڕێوڕەسمی لەخۆدان و پرسەگێری ئەنجامدا و هەرجارە و زیاتر لەسێ هەزار تمەنی بۆ ئەو مەبەستە تەرخان دەکرد. لەژووری دلگوشا، حەوت شەو نانی بەخەڵکان دەدا. شەوی یەکەم، بەگشتی زاناکان وحافزەکانی قورئانی بانگێشت دەکرد، شەوی دووەم خانەکان و خانزادەکانی شارەکە، شەوی سێیەم، بازرگانەکان و بازرگانەکان، شەوی چوارەم، سەربازەکانی سوپای زەفەری کوردستان لەگەڵ سەردارەکان و سەربازەکانی تۆپخانە، شەوی پێنجەم و شەشەم هەژارە و نەدارەکانی شار و دوای نانی شەو، بەهەرکام ئەشرەفییەکی پێنج هەزاری دەبەخشی و شەوی حەوتەم، ژنەکانی شار و خاتوونە ڕێزدارەکانی بانگدەکرد. خودی حیسام ئەلمولك و ئیحتیشام ئەلدەولەی کوڕی، لەهەموو شەو و ڕۆژەکانی عاشورا، بەجل و بەرگی ڕەش و پێپەتی و سینەی کراوە، وەك پێشخزمەت کاریان دەکرد و بۆ خەڵکان، چایی، ئاو و قاوە و نێرگەلەیان دەبرد و تا کاتی نان خواردن، بەسەرپێیەوە بەخزمەت کردن سەرقاڵ دەبوون. لەکاتی نان خواردن، لەخوارەوەی سفرەکە کەچوار زەرع لەچوارده زەرع درێژی و پانییەکی بوو، دادەنیشتن و نانیان دەخوارد.

شێخ محەممەد تەقی موجتەهیدی هەمەدانی کە لەکوردستان نیشتەجێ بوو، لەبۆلنگەی ئاینەوە زیاد لەڕادە ڕێزی لێدەگرت و لەکۆبوونەوە ڕەسمییەکان لەسەرەوەی زاناکانی کوردستان دایدەنیشاند لەکاتێکدا ئەم ماف و لەپێشییەی نەبوو و سەرئەنجام ئەم ڕێزگرتن و خۆشەویستییە ئەوی بەکوشتندا. دواتر ئاماژەی پێدەدەین.

لەربیع الاوطی ١٣١٣ لەسەر دوای قەمەر ئەلسەلتەنە، کەژلۆمیەک دەرازێنێتەوە و بەمەبەستی سەردانی ویلایەت بەرەو ئازەربایەجان بەرێدەکەوێت و دوای چەند ڕۆژ دەگەڕێتەوە و بۆ دەستەیەک لەزاناکان و پیاوماقوولانی شار، خەلات و ئازناویان بەدیاری هێنا. بۆ نموونە بۆ من (نووسەر) ئازناوی عەنبەرین شیم و تاقمیەک شالی کشمیری هێنابوو. بۆ ماوەی یەک مانگ دانیشتنی شەربەت خواردن لەمالی زاناکان و پیاوماقوولان بەردەوام بوو.

ڕۆژی هەینی ١٧ زیلقەعدەی ١٣١٣، میرزا ڕەزای کرمانی، لەگۆڕەپانی شا عەبدولعەزیم، دلی ناسرەلدین شا دەکاتە ئامانجی گوللەیەک و کۆتایی بەژیانی دێنێت. میرزا عەلی ئەسغەری ئەتابەکی ئەعزەم، بەخێرایی ئەو بۆ دەربار دەگەڕێنێتەوە و بەبەرقەرار کردنی ئارامی و ئاسایش سەرقاڵ دەبێت.

ڕۆژی شەممە ١٨ زیلقەعدە، موزەفەرەلدین میرزای جێگەر کە لەتەبریز بووە، لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنیشێت و بەئەندازەی ساڵەکانی پاشایەتی قاجارییەکان، ١١٤ تۆپی تەقاندووە و لەڕۆژی یەکشەممەی ٢٥ زیلحەججە، گەشتۆتە تاران. ئەتابەکی ئەزن، ڕێوڕەسمی تاج لەسەر کردنی ئامادە کردووە و ئەم هەواڵەی بۆ هەموو ویلایەت و شارەکان ناردووە و بەم بۆنەیەوە هەموو شارەکانیان ڕازاندۆتەوە. حیسام ئەلمولکی ئەمیریش فەرمانیداوە بۆ ماوەی پێنج شەو ڕۆژ شارەکە بڕازێننەوە و هەموو زاناکان و پیاوماقوولان و بازاڕییەکانی بۆ نانی نیوەڕۆ بانگێشت کردووە. پێنج شەو ڕۆژ دووکان و بازاڕەکانی ڕازاندۆتەوە. دوای بلاو بوونەوەی هەواڵی کوژرانی ناسرەلدین شای قاجار، سەرۆک تایفەکانی سەرسنور، کەوتونەتە جموجۆڵ و هێرش و پەلامارەکانیان دەستپێکردووە و بارودۆخی پاشاگەردانی هاتۆتە ئاراوە. شێخ ڕەزای تاڵەبانی، شاعیری بەناوبانگی کورد، ئەم چوارینەی ژێرەوەی سەبارەت بەکوژرانی ناسرەلدین شا نووسیوە:

ئەهلی عیبرەت بێنە و با سەیری ئەسری شا بکەن

دوولە دوو سێ کەم شەمی کرد و کشێکی پێ نەمات
هاتی وا سەیری نەماتی کەن کەسەد تیپ و سوپا
پاسبانی بوو لەنێویشدا پیادە کردی مات.

ڕۆژی هەینی ١٢ صەفەری ١٣١٤، وەك نەریت لەجێگەی باوکم ڕۆشتمە مزگەوت تا نوێژی هەینی بخوێنین. کاتێك دەمویست بڕۆمە سەر مینبەر و وتار بخوێنمەوە، مەلا عەبدولڕەزاقی ئەمین ئەلسەلام، لەئەنجامی چەندین کار کەشیاوی ئاماژە پێدان نییە، بەرماڵەکەی هەڵگرت و وتی: ئێمە لەپشتسەری منداڵێکی نابالغ نوێژ ناخوێنین. ئەمەی وت و لەگەڵ ژمارەیەك لەکەسەکانی لەمزگەوت ڕۆشتنەدەر. ڕۆشتنی ئەو کاریگەری لەسەر کەسانی دیکە دانەنا و کەس گرنگی ئەوتۆی پێنەدا. کاتێك گەیشتە ناو حەوشی مزگەوتەکە و بینی کەس بەدوایدا نەهاتووە، ئەو چەند کەسەی هاوڕێی بەدەم جوێن و قسەی ناشیرین و چەقۆ بەدەست بۆ ناو مزگەوتەکە گەڕاندەوە تا بڵاوە بەخەڵك بکەن. فەقێ ڕەحیم ناوێك کەلای شێخ شوکرللەی ئامۆزام دەرسی جامی دەخوێند، خەنجەر بەدەست هێرشی کردە سەر من و باوکم بۆ ئەوەی بمانکوژێت. شێخ محەممەد نەسیمی مەردۆخی و دەستەیەك لەئەهلی جەماعەت، بەردەم میحرابەکەیان گرت و ڕێگەیان نەدا دەستی بەئێمە بگات. سەرئەنجام ئەو چەند کەسە، بەزۆر خەڵکیان لەمزگەوتەکە دەرکرد. من و باوکیشم هاتینەدەر بۆ ئەوەی بگەڕێینەوە بۆ ماڵ. لەناو حەوشی مزگەوت، خەڵك ڕێگەیان لێگرتین و وتیان پێشنوێژ دەبێت ئێستا نوێژ بخوێنێت و ئێمە لەپشت سەری ئەو ریز دەبەستین. بەرماڵیان ڕاخست و باوکمیان ناچار کرد پێشنوێژی بکات. هێشتا کۆتایی بەسورەی فاتیحە نەهێنابوو کەدووبارە ئەو خراپەکارانە بەسەرۆکایەتی مەلا عەلی ئەلی سەدر ئەلشەریعە، چەقۆ و خەنجەر بەدەست گەڕانەوە و بڵاوەیان بەخەڵك کرد و دووبارە بەمەبەستی کوشتنی من و باوکم، پەلاماریان داین. دەستەیەك بەرگرییان لێکردین و لەناو هێرش و بەرگری هێرشبەران و بەرگریکاران، ئێمە خۆمان گەیاندە حوجرەی مزگەوتەکە. مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام و دەستەیەك کە لەناو حوجرەکەدا بوون، لەترسی ئەوەی نەکا هێرشبەران پەلاماری حوجرەکە بدەن، بەخێرایی هەستان و هەڵاتن و ئێمەیان بەتەنیا بەجێهێشت. ئێمە لەترسی ئەوان، دەرگای حوجرەکەمان بەست و دوو بەدوو لەناو حوجرەکەداماینەوە. پیاوەکانی ئێمەیش کە لەدەرەوە بوون، هەڵاتن و خۆیان دەرباز کرد و ئاشناکانیان ئاگادار کردبوویەوە. لەناکاو بینیمان خراپەکاران

و نەیارەکانمان هێرشیان هێنایە سەر حوجرەکە. دووبارە دەستەیەك بۆ بەرگری کردن دەرکەوتن و پاشەکشێیان پێکردن. ئەوان کە لەماتنە ناو حوجرەکە بێ هیوا ببوون، مەبەستی ئەوەیان کرد بەپاچ و خاکەناز حوجرەکەمان بەسەردا برووخێنن. لەناکاو لەکونی حوجرەکەوە بینیمان مستەفابەگی شەهبەندەر و ئاغا نەسروللە و دەستەیەك لەهاوولاتیانی عوسمانی، سیلاح بەدەست دەرکەوتن. لەبەردەم دەرگای مزگەوتەکەوە دەستیان بەلێدان و فەلاقە کردنی خەڵکان و هێرشبەران کرد. لەماوەی پێنج شەش خولەك هیچکام لەنەیارەکانی ئێمە لەحەوشی مزگەوتەکەدا نەما و ژمارەی هاریکارەکانمان زیادیکرد. مەمکێنە نەمەکدارەکانیش کەمتریکەی سی کەس هاتبوونە شار و لەماڵی محەممەد جەعفەری متەولی باشیدا بوون، بەتفەنگ و تێلاً بەدەست، شان بەشانی مەلا موسای کوڕی متەولی باشی بۆ هاوکاری کردنی ئێمە هاتن. سەیید عەبدولڕەحمان و سەیید عەبدولڕەحیمی نامانی ڕەوانەدزی کە لەمزگەوتی خورشید لەقا خانم لەبەردەم ماڵی موشیر دیوان، لای مەلا عەبدولعەزیم دەرسیان دەخوێند، لەگەڵ ژمارەیەك فەقێ، خەنجەر و دەمانچە بەدەست پەیوەستی هاوڕێیانی ئێمە بوون و سەرئەنجام من و باوکم لەناو خۆشحاڵی و شادومانی ئەوان بۆ ماڵەوە گەڕاینەوە. ئەو ڕۆژە نوێژی هەینی نەخوێندرا. حیسام ئەلمولکی فەرمانڕەوا بەهۆی کوژرانی شا و پشێوی بارودۆخ بوێری خۆهەڵقورتاندن لەم کێشەی نەبوو و بەهۆی بروسکە، دەرباری لەم ڕووداوانە ئاگادار کردبوویەوە. فەرمانی دەرباری لەلایەن میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەتابەکی ئەعزەم، بۆ حکومەتی کورستان ڕەوانە کرا بەم پێیە: ئاگادار بووینەوە مەلا عەبدولڕەزاق ناوێك لەگەڵ دەستەیەك خراپەکار، لەمزگەوتی جامیع، دژی پێشنوێژ و وتار خوێن و کوڕەکەی ئاژاوەیان ناوەتەوە و مەبەستی کوشتنی ئەوانیان کردووە و ئێوە بێدەنگبوون. لەزووترین کات، هاندەران و ئەنجامدەرانی ئەم کردەوەیە سزا دەدەن و خودی مەلا عەبدولڕەزاقیش دەبێت تەمێ بکرێت.

حکومەتی کوردستان لەترسا، توانای ئەنجامی هیچ کارێکی نەبوو. لەوەڵامی بروسکەکە وتبووی لەئێستا لەبەرژەوەندیدا نییە. سەرئەنجام دوای ماوەیەك، فەرمانڕەوا، بەروالەت بەمەبەستی گەڕان، بەڵام لەناخەوە لەترسا، ڕووی کردە ئەمانیە و لەوێ خێوەتیان بۆ هەڵدا. شەوێك حەسەن چەقەڵ ناوێك، خۆی دەگەیێنێتە خێوەتەکەی ئیحتیشام ئەلدەولە و میوە و خۆراکی ناو خێوەتەکە بەدەفر و قاپەکانەوە دەدزێت. حیسام ئەلمولك کاتێك لەم ڕووداوە

ئاگادار دەبێتەوە، فەرمانی شاردنەوەی کێشەکە دەدات. حەسەنە چەقەڵ دوو ڕۆژ دواتر بۆ ئەوەی زیرەکی و بەتوانایی خۆی بسەلمێنێت، بابەتەکە بڵاو دەکاتەوە. حیسام ئەلمولك دوای گەڕانەوە بۆ شار، حەسەن چەقەڵ بانگ دەکات و تا دەتوانێت، دارکاری دەکات. مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام ئەم بابەتە دەکاتە بیانوو و دەست بەهاندان و هەڵخراندنی خەڵکان دەکات. هەموو فەقێ و مامۆستاکان لەمزگەوتی دارئەلئیحسان کۆدەبنەوە و لەوێوە پەیام بۆ حیسام ئەلمولك دەنێرن تا دڵنەوایی حەسەنە چەقەڵ بکات و قەرەبووی بکاتەوە. حیسام ئەلمولك بەم داوا نەنگینە ڕازی نابێت. فەقێکانی ناو مزگەوتەکە پێکەوە، بەخەنجەر و داردەست و تێلاً هێرش دەکەنە سەر بینای حکومەتی. محەممەد عەلی وەرشکە و براکانی لەگەڵ محەممەدسادق للە کەریم و کرێکارەکانی فەڕاشخانە، لەبەردەم دەروازەی قەڵاکە، ڕێگە لە فەقێکان دەگرن. فەقێکان هەرچەند هەوڵیانداوە دەروازەکە بکەنەوە، سەرکەوتوو نەبوون. دەستەیەك هێرش دەبەنە سەر ئاخوڕی حکومەتی و هەموو ئەسپ و زین و بەرگەکانی تاڵان دەکەن. فەڕاشەکان کاتێك دەزانن ژمارەی فەقێکان کەم بۆتەوە و بەمەبەستی کۆکردنەوەی تاڵانی بڵاوەیان لێکردووە، دەروازەکە دەکەنەوە. ئەوانەی لەپشت دەروازەکەوە بوون، بەلێشاو دەڕۆنە ژوور. محەممەد عەلی وەرشکە و کرێکارەکان، بەخێرایی دەروازەکە دەبەستن و ئەو ژمارەیە لەناو تالارەکان زیندانی دەکەن. چەند کەسێك بریندار و ئەوانی دیکە ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. دەستەیەك خۆیان لەقەڵاکە فڕنداوەتەوە خوارەوە ودەستەیەك لەڕێگەی فێرەوسیەوە خۆیان دەرباز کردووە. لەناو بریندارەکان مەلا بیلال، فەقێی تالشی بوو کەسەری لەدوانزە شوێنەوە بریندار کرابوو.

دوای بریندار بوونی فەقێکان، دووبارە هەموویان لەماڵی عەبدولڕەزاقی ئەمین ئەلئیسلام کۆدەبنەوە و بەفەرمانی ئەو، بەناوی تۆڵەسەندنەوەی فەقێکان، هێرش دەکەنە سەر ماڵی شێخ محەممەد تەقی هەمەدانی، ئەو ئیمامەی پێشتر ئاماژەمان پێدا. ئەو لەماڵەکەی دەهێننەدەر و بەرەو ماڵی موشیر دیوانی دەبەن. موشیر دیوان فەرمانی داخستنی دەرگاکانی دەدات و ڕێگەی چوونە ژوورەوەیان پێنادات. لەوێوە دەیبەنە ماڵی مەلا لوتف اللە شێخولئیسلام، لەبەردەم ماڵی ساعید سوڵتان کوڕی ئاسیف، سەید عەبدولڕەحمان و سەیید عەبدولڕەحیمی ڕەوانسەری، بەخەنجەر ورگی هەڵدەدڕن. دوای کوشتنی ئەم شێخە، فەقێ و شوێنکەوتەکانیان دەست بەکوشتنی شێعەکان و تاڵان کردنی ماڵەکانیان دەکەن. ئاژاوە و

پشێوی بەخێرلیی لەناو شاری سنە و ناوچەکانی دیکە سەرهەڵدەدات شەوان لەبەردەنگی گوللەی تفەنگ، کەس نەیدەتوانی بخەوێت.

ڕۆژی سێشەممەی ٢٩ رەبیع الاول، دانیشتووان دەڕۆنە بروسکە خانە، حیسام ئەلمولك لەسەر کار لادەبرێت و لەڕۆژی سێشەممەی ٦ رەبیع الثانی، حەسەن عەلی خان ئەمیر نیزامی گەڕوسی بۆ جاری دووەم وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریدەکرێت.

حکومەتی حەسەن عەلیخان، ئەمیر نیزامی گەڕووسی، جاری دووەم

دوای لابردنی حیسام ئەلمولکی ئەمیر، ڕۆژی سێشەممە ٦ رەبیع الثانی ١٣١٤، حەسەن عەلی خان ئەمیر نیزامی گەڕووسی وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا و ڕۆژی شەممە ١٧ رەبیع الثانی هاتە ناو کوردستان و شاری سنە و شوێن بکوژەکانی شێخ محەممەد تەقی کەوت. خەلیفە بەها ئەلدین و میرزا بابان ناوێك کەهۆکاری کوژرانی ئەو بوون، بەدەستی ئەمیر نیزام خنکێنران لەکاتێکدا بکوژەکەی وەك ئامانجمان پێدا، سەیید عەبدولڕەحمانی ڕەولندزی بوو. نزیکەی بیست هەزار تمەنی وەك خوێنبایی بەسەر دانیشتووانی شار و گوندەکان سەپاند تا لەلایەن دەوڵەتەوە بەمناڵەکانی شێخە کوژراوەکە بدرێت. مەلا عەبدولڕەزاقی ئەمیر ئەلئیسلام بۆ کۆکردنەوەی ئەو پارەیە و تەسلیم کردنی بەدەوڵەت دەستنیشانکرا کەخۆی یەکێك بوو لەبکوژەکانی شێخ مەلاعەبدولرەزاق بەهاوکاری موشیر دیوان، زیاتر لەسی هەزارتمەنی لەدانیشتووانی شار و گوندەکان کۆکردەوە. بیست هەزار تمەنیان خستە ناو سنووقی حکومەتی و پاشماوەی پارەکە لەنێوان کەسەکانی خۆی و کەسەکانی موشیرديوان، دابەشکرا. دوای ماوەیەك ئەمیر نیزام، بۆ گەڕاندنەوەی ئارامی و ئاسایشی ئازەربایەجان دیاریکرا و عەبدولحوسەین خانی سالار ئەلمولکی کوڕشی وەك جێگری خۆی لەکوردستان دیاریکرد و موشیر دیوانی کردە وەزیر ئەو. ڕۆژی هەینی دەی رەجەبی ١٣١٤، شێخ عەبدولمۆئمینی باوکم کۆچی دوای کرد، نیوەڕێی شەممە پانزەی مانگ، سالار ئەلمولکی فەرمانڕەوا، لەگەڵ زۆربەی پیاوماقووڵانی شارەکە هاتنە ماڵی ئێمە و کۆتاییان بەپرسەکە هێنا و دۆعای خەتم خوێنرا. دوای ماوەیەك دوو دەستە سەرباز بەسەرۆکایەتی ئەسعەد سەڵتەنەی زەنجانی هاتە ناوکوردستان، لای باخێك خێوەتیان هەڵدا تا لەگەڵ دەستەی زەفەری کوردستان بۆ سەرکوت کردنی هەورامان و مەریوان بەڕێکەوتن. موشیر دیوان هەوڵەکانی دەستپێکرد و بۆ ئەوەی خزمەتەکانی خۆی بەئەمیر نیزام

بسەلمێنێت، بەهەر هۆکارێك بووە، نادر سوڵتان و ڕەزا قولی بەگ و دەستەیەك لەخانەکانی هەورامانی لەگەڵ شێخ عومەر زیائەدلدین هێنایە شار و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆیان نیشاندا و بڕە پارەیەکیان پێشکەش کرد. بەمشێوەیە سوپاکە گەڕایەوە و خانەکانیش بۆ ناوچەکانی خۆیان گەڕانەوە. تەنیا نزیکەی سەد تفەنگچی بەسەرۆکایەتی حسەین خانی کوڕی ڕەزا قولی بۆ ئەنجامدانی فەرمانەکانی حکومەت و پارێزگاری کردن لەدەروازەی قەڵای حکومەتی مانەوە. ڕۆژی دووشەممە ١٣ شەوالی ١٣١٥، مەلا لوتف الله شێخولئیسلام مرد. وشەی (غفرلە) ساڵی مردنی ئەوە. لە ٢٢ شەوالی ئەم ساڵە، مەلا عەبدولڕەزاقی ئەمین ئەلئیسلام، نازناوی شێخولئیسلامی پێبەخشرا و مەلا ئیبراهیم ئەوەی مەلا لوتف الله کەگەنجێکی وشیاری ١٤ ساڵە بوو، نازناوی ئەمیر ئەلئیسلامی پێبەخشرا. لەجومادی الثانی ١٣١٦، سالار ئەلولك لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دوورخرایەوە و حاجی میرزا مەحمودخان ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە جێگەی گرتەوە.

حکومەتی حاجی میرزا مەحمود خانی ئیحتیشام ئەلسەلتەنە

دوای لابردنی ئەمیر نیزام و ڕۆشتی سالار ئەلمولکی کوری لەکوردستان، ڕۆژی سێشەممە ٤ شەوالی ١٣١٦، بروسکەی حکومەت بەحاجی میرزا مەحمود خانی ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە ئەمیر تومان، یاریدەدەری وەزیری دەرەوە گەیشت. لە ٢٧ زیلقەعدە هاتە کوردستان. کەسێکی وشیار و دوورئەندێش بوو. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی خۆی بەشێوەیەکی دادپەروەرانە لەگەڵ خەڵکان هەڵسوکەوتی کرد. یەکێك لەفەرمانەکانی ماوەی فەرمانڕەوایەتی کردنی لەکوردستان ئەوە بوو بەپیلانی نەیاران و ناحەزان، سلێمان خانی شەرەف ئەلمولك و ئەمان الله خانی وەکیل ئەلمولك و محەممەد کازمی نەسیر دیوانی دارکاری کرد و نزیکەی بیست و پێنج هەزار تمەن جەریمەی کردن. دوای خۆی هەستی بەڕاستی بابەتەکە کرد کە نەیارەکانی ئەو کەسانە بۆ ئەو کارە ناچاریان کردووە و دڵنەوایی کردن. لە١٥ ڕەمەزانی ئەم ساڵە مەلا ئەحمەدی نەسیر ئەلئیسلام کەکەسێکی زانا بوو، بەنەخۆشی جەڵتە کۆچی دواییکرد. لەحکومەتی سالار ئەلمولك، زۆربەی دانیشتووانی کوردستان، پێناسی هاوولاتی بوونی دەوڵەتی عوسمانییان وەرگرت و خراپەکارییان کردبووە پیشە. ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە، بۆ جیاکردنەوەی هاوولاتیان ڕاسپێردرا. لەئەنجامی هەوڵ و ماندوو بوونی زۆر، ئاموسوڵمانەکانی لەموسوڵمانەکانی دەوڵەتی عوسمانی

جیاکردەوە و دانیشتووانی کوردستان تا ڕادەیەک لەدەست ئەم کارەی دانیشتووانە تازەکەی کوردستان ڕزگاریان بوو. ڕۆژی ٢٣ رەمەزانی ١٣١٨، بروسکەی لەسەر کار لابرانی ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە و فەرمانڕەوایەتی میرزا ئەبوئەلقاسم خانی ناسر ئەلمولک گەیشت. ڕۆژی ٢٥ رەمەزان ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە کوردستانی بەجێهێشت.

حکومەتی ئەبو ئەلقاسم خانی ناسر ئەلمولک

دوای لابردنی ئیحتیشام ئەلسەڵتەنە، ڕۆژی ٢٣ رەمەزانی ١٣١٨ حکومەتی کوردستان بەئەبو ئەلقاسم خان ناسر ئەلمولکی هەمەدانی سپێردرا و ڕۆژی هەینی ١١ شەوال، بروسکەی ناسر ئەلمولک گەیشت و پێگەی جێگری خۆی بەموشیر دیوان سپارد. ڕۆژی دووشەممە ٢ زیحەججەی ١٣١٨ هاتە ناو کوردستان. لەگەڵ گەیشتنی بۆ کوردستان، هەموو کاروبارەکانی شار بەڕەزامەندی میرزا سلێمان خان کەهەمەکارەی ئەو بوو، بەموشیر دیوان سپارد و خۆی سەرقاڵی دروستکردنی بینایەک لەئەمیرییەی کاوەساڵە سەرقاڵ بوو. ئەو شوێنەی کردە شوێنی مانەوەی خۆی و بەناسرییە ناوی دەرکرد. ماوەی چوارساڵ و چوارمانگی لەکوردستان وەک کەسێکی ڕێزدار و وشیار بەسەر برد. هەمیشە خۆی دەیوت: ((من لەکەس پارە وەرناگرم، پارەیش بەکەس نادەم.)) کردەوەکانی لەسەرخۆ و عەقڵانی بوو. بەباشی دەیتوانی بەزمانی ئینگلیسی و فەرەنسی قسە بکات و کەسێکی خوێندەوار بوو. یەکێک لەهاوڕێکانی، سەرلاد وارینگەری، وەزیری دەرەوەی ئینگلیس بوو. حەزی بەئازاردانی خەڵک نەدەکرد. هەمووانی بەئاغا بانگ دەکرد.

بەتاوانباری دەوت: ئەم ئاغایە ببەن و بەڕێزەوە دارکاری بکەن. لەتەنیایش کاتێک کەسی لانەبوو، بەئەدەبەوە دادەنیشت. لەو گەردەنەی لەحەسەن ئاواوە دەڕواتە گوندی کێلانە و بە کەل سەیف بەناوبانگە، پیاوێکی مەلەکشانی کوژرابوو، تۆمەتی کوشتنی ئەویان خستبووە پاڵ دوو کەسی هەژار بەناوی ئیبراهیم و عەلی ئەکبەر. ناسرئەلمولک کەسی بۆ لای باوکی ئەوان نارد تا ئەو دووانە ڕەوانەی قەڵای حکومەتی بکات. بەو بیانووەی تەنیا پرسیار و لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ دەکرێت. بەماوەی یەک کاتژمێر هەواڵیان هێنا کەئیبراهیم و عەلی ئەکبەریان زیندانی کردووە. بۆ ئێوارێ خۆم ڕۆشتمە قەڵای حکومەتی و لەهۆکاری زیندانی کردنی ئەوانم پرسی. وتی کەسێکی مەلەکشانی دوێنێ شەو لەکەل سەیف کوژراوە و دەڵێن عەلی ئەکبەر و ئیبراهیم، لەوێوە گوزەریان کردووە. ئەو تفەنگەیشیان پێبوو کەکوژراوەکەی

پێکوژراوە. خۆیشیان دانیان بەوەدا ناوە کەدوێ شەو لەوێ بوون و تفەنگیان پێبووە. لەبەر ئەمە فەرمانی گرتنی ئەوانم دەرکرد تا ئێوە لەسزاکەیان ئاگادار بکەمەوە. وتم: ئەگەر تەنیا هەڵگرتنی کەرەستەی کوشتن هۆکاری کوشتن بێت، پیاوەکانی من، کەرەستەی زینایشیان پێبووە، کەواتە دەبێت گومانی زیناکارییان لێبکرێت. لەوەلامدا کەمێك بێدەنگ بوو و دواتر فەرمانی ئازاد کردنی ئەو دوو کەسەی دەرکرد. لەو بەروارە بەدوواوە پەیوەندی نێوان ئێمە گەرم و گورتر بوو. ئەم وتەیش لەنێوان ئێمەدا بوو بەپەند کەکەرەستەیەکی دیکەی پێبووە و بۆ هەموو بابەتە هاوشێوەکان بەکاری دەبرد و پێدەکەنین.

لەزیلقەعدەی ١٣١٩، هەواڵی مردنی شێخ محەممەدی نەسیم لەگوڵعەنبەری شارەزوور گەیشتە سنە. لەساڵی ١٣٢٠ حاجی شێخ عەلی کوڕی حاجی شێخ شوکراللە کەگەنجێکی وشیار و خۆشنووس بوو، ماڵئاوایی لەجیهان کرد و لەساڵی ١٣٢١، خودی حاجی شێخ شوکرللە مرد و لەساڵی ١٣٢٢ نەخۆشی کۆلێرا لەخوراسانەوە گەیشتە کوردستان و زیانەکان فراوان بوو. ناسرئەلموڵك بەخێرایی ڕۆشتە ناسرییە و لەوێ گۆشەگیر و پەیوەندی لەگەڵ هەمووان پچڕاند. جگە لەچەند کەسێك کەفەرمانی پێدابوون چاودێری تەندروستی خۆیان بکەن، مۆڵەتی بینینی بەکەس نەدەدا. ڕێگەی لەسڵاوی جەژنی تاجگوزاری گرت. شەوی تاجگوزاری لەتەپۆڵکەی کچکەڕەش یاری ئاگرینیان دەستپێکرد و خۆی بەدووربین لەناسرییەوە سەیری دەکرد. منیش لەگەڵ خێزانەکەم ڕۆشتینە گوندی تەختە و لەوێ نیشتەجێ بووین. کۆتاییەکانی پاییز کەشوێنەواری نەخۆشییەکە نەما، بۆ شار گەراینەوە.

لەشەواڵی ئەم ساڵە، ١٣٢٢، هەواڵمان پێگەیشت سەیید عەبدوللە بەهبەهانی و سەیید محەممەدی تەباتەبایی و دەستەیەکی فراوان لەدانیشتوانی تاران، ڕۆشتوونەتە شاعەبدولعەزیم و کۆبوونەتەوە و لەشا خوازیاری مەشروتە بوون و پەیمانیان وەرگرتووە بەڵام شازادە عەین ئەلدەولە پەیمانەکەی نەبردەسەر. ڕۆژی چوارشەممە ١٢ موحەڕەمی ١٣٢٣، ناسرئەلموڵك لەسەر کار لابرا و شازادە سالار ئەلدەولە وەك فەرمانڕەوای کوردستان هەڵبژێردرا.

دوو سێ ڕۆژ پێش ڕۆشتن، ڕۆشتمە ناسرییە و موشیر دیوانم لەگەڵ خۆم برد. منی بۆ نانی نیوەڕۆ بانگهێشت کردبوو. دوای نان خواردن، دەستی موشیری گرت و بەڕێگەدا دەڕۆشت. منیش وەستابووم. بەموشیر دیوانی وت: من بەیانی یا دووبەیانی دەڕۆم، لەدوای من

کەسێکی دیکە دێت، لەلاگری ئارەزووەکانی ئەو خۆتان بەدوور بگرن، زۆر ئامێنێتەوە.
دوای ئەوە وڵات دەبێتە وڵاتێکی مەشروتە. من ئێرەم بۆ حەوانەوەی ئێوە لەو کاتەدا دروستکردووە، لەو ڕۆژەدا بارودۆخی ئێوە لەگەڵ مندا ناگونجێت.، ئەگەر خۆتان بەدوور بگرن، ئاسوودەن و گەرنە دەبنە پارووی مەترسییەکان. بەتایبەت ئەمڕۆ بەتەمادەبوونی فلآنە کەس ئەم قسانەتان وەك یادگاری بۆ دەڵێم، ئەگەر گوێرایەڵی وتەکانی من بوون، پێشنیار بەفلآنیش دەکەم لەو کاتەدا هاوڕێی ئێوە بێت و ئێوە بەدەستی میهرەبانییەکانی سروشت دەسپێرم.

حکومەتی شازادە ئەبو ئەلفەتح میرزا سالار ئەلدەولە

دوای لابردنی ناسرئولمولك، ڕۆژی هەینی ٢٥ موحەڕەمی ساڵی ١٣٢٣، شازادە ئەبوئەلفەتح میرزای سالار ئەلدەولە، کوڕی موزەفەر ئەلدین شا، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا و ڕۆژی شەممە لەمانگی ڕەبیع الثانی، هاتە ناو کوردستان. پیاوماقووڵان تا سەلوات ئاوا و بازرگانەکان و بازاڕییان تا داوێنی پیرمحەممەد بەرەو پیری ڕۆشتن. لەکاتی گەیشتنی بۆ ناو بازاڕییەکان، لەناو گالیسکەکەی خۆیەوە فەرمانی دەدا: بکەونە سەر خاك، بکەونە سەر خاك. خەڵکی داماویش کەوتنە سەر خاك و زەوییان ماچ کرد و خودی شازادە لەم کارەی ئەوان، پێدەکەنی. کاتێك گەیشتە تۆپخانە، فەرمانیدا مورتەزا خانی شوجاع لەشکری ئەرتەلآن کەسەرۆکی تۆپخانە بوو، لەسەر زەوی ڕیزی بکەن و دارکاری بکەن بەبیانوی ئەوەی تۆپەکان دەنگی کەم بووە. کاتێك گەیشتە قەڵای حکومەتی، شێخ محەممەد ڕەزای حوجەت ئەلئیسلام و مەلا عەبدولڕەزاقی شێخولئیسلام و من و مەلا عەلی نەقی سوڵتان ئەلعولەما، تا بەرەدەم دەروازەی قاپچی بەرەو پیری ڕۆشتین و لەدوای ئەو، ڕۆشتینە ئەو ژوورەی زلتاکان دانیشتبوون. شازادە بێ ئەوەی دانیشێت، بەوەستانەوە دەستیکرد بەقسەی زل و تانە و تەشەر لێدان کەمن حاکم نیم، من مالکی ڕقابم. پاشای باوکم، کوردستان و گەڕوسی بەمن بەخشیوە. من خاوەنی ژیان و ماڵی هەموو دانیشتووانی گەڕوس و کوردستانم. هەرکەس بکوژم، یا بەهەر کەس ببەخشم، کەس لەمن ناپرسێتەوە. لەبەر ئەوەی هیلاکم، مۆڵەتتان پێدەدەم بڕۆن.... هەموومان هاتینەدەر و کاتێك گەشتینە ناو حەوشەکە، شێخ شەپور کە لەگەڵ شازادە هاتبوو، هات و ماڵئاوایی لێکردین و بەچرپە بەمەلا باقری شێخولئیسلامی وت: شەو وەرنە و چاوتان بەمن بکەوێت.

ئەوکەسانەی لەگەڵ شازادە هاتبوون، بریتی بوون لە: ١. شازادە مەزهەر ئەلدەولە کوڕی روکن ئەلدەولە، ٢. یەمین ئەلسەڵتەنە، ٣. یەمین ئەلدەولە، ٤. نەسیر ئەلمولك شیرازی وەزیر. ٥. میرزا حەبیب الله خانی عەلی ئابادی مونشی باشی، ٦. عاسم ئەلمولکی فەڕاش باشی، ٧. مەلەك ئەلموتەکەلمین، ٨. شێخ شەمپور. ئەم دوو کەسە هاودەم و هاونشینی شازادە بوون. دوای ئەوەی زاناکان و پیاوماقوولان لەقەڵای حکومەتی هاتنەدەر، بەخێرایی فەرمانیدا سارم نیزامی فەڕاش باشی لەو شوێنەی کەچەندمانگ پێشووتر عەبدوڵڵەی فەڕاشی خۆی بەخەنجەر کوشتبوو، سەر ببڕن. لەبڵاو بوونەوەی ئەم هەواڵە، ئاژاوە کەوتە ناو شار، هەموو دانیشتووان ترسیان لێ نیشت. بەرادەیەك ترس لەدڵی دانیشتووان دروست ببوو کەفەڕاش بەدوای وەستادا ڕۆشتبوو تا قادرمەکانی ژوورێکی قەڵای حکومەتی چاکبکاتەوە بەڵام کاتێك فەڕاش بەوەستا دەڵێت، شازادە بەیانی تۆی دەوێت، وەستا بەخێرایی دەکەوێتە سەر زەوی و جەڵتە لێی دەدات. بەیانی ئەو ڕۆ ژە پێنج هەزار تمەن پارەی ئەختی لەمەلا باقری فەخرولئیسلام وەرگرت، مەلا عەبدولڕەزاقی برای کەشێخولئیسلام بوو، لەسەر کار لابرد و نازناوی شێخولئیسلامی بەو بەخشی، دوای چەند ڕۆژ موشیر دیوان و موعتەمیدی گرت و وەك قەرەبووی کارەکانیان داوای سەد هەزار تمەنی لێدەکردن. سەرئەنجام بەشەست هەزار تمەن، ڕازی بوو. موشیر دیوان و مەلا عەبدولڕەزاق، هەردووك خانەنشین کران و ڕێگەی نەدا کەس هاتوچۆیان بکات. عەلی خانی بابانی بۆ لای مەحمود پاشای جاف نارد تا کچەکەی بۆ شازادە خوازبێنی بکات و هەروەها بەڵێنی لێ وەربگرێت لەکاتی پێویست بەهەموو هێزی جاف بۆ هاوکاری شازادە بێت تا کوردستان بەتەواوی لەژێردەست و دەسەڵاتی شازادەدا بێت. کاتی گەڕانەوەی عەلی خانی بابان، شێخ عەبدولغەنی مەردۆخی وکەی خوسرەوبەگ کوڕی مەحمود پاشا هاتنە لای شازادە و لەگەڕوس چاویان بەشازادە کەوت و لەگەڵ شازادە بۆ سنە گەڕانەوە.

لەدەورانی فەرمانڕەوایەتی شازادە، گرتن و زیندانی کردن و لێدان و ئەشکەنجە فراوان بوو، کەس لەژیان و سامانی خۆی دڵنیا نەبوو. لەو پارانەی لەخەڵکی وەردەگرت، چەندین گوند و زەوی کڕی. دوو سێ جار لەدانیشتنە نهێنییەکان، شازادەم لەبارودۆخی خراپی خەڵکان و شار ئاگادار کردەوە. ڕۆژ بەڕۆژ گوشار و نائارامییەکان زیادی دەکرد و ناڕەزامەندی لەفەرمانڕەوایەتی شازادە گەشتبووە ترۆپك. شەوی یانزەی ڕەمەزانی سالی ١٣٢٣، موشیر

دیوان بەنهێنی داوای بینینی منی کردبوو، دوای کاتژمێر شەشی شەو، بەنهێنی ڕۆشتمە ماڵەکەی. بەکورتی موشیر دیوان داوای دەکرد من لەگەڵ قازی ئیسماعیل بڕۆینە تاران یا کرماشان و دەربار لەم بارودۆخە ئاگادار بکەینەوە تا شەڕی شازادە لەکوردستان نەمێنێت. لەبەر هەندێ هۆکار و لەبەر ئەوەی نەمتوانی بەڵێنی ڕۆشتن بدەم بەڵام وتم ئەگەر دەتوانن مەلا عەبدولڕەزاق ڕەوانەی کرماشان بکەن و دڵنیان حاجی نەسیر ئەلئیسلامیش لەگەڵی دەڕوات. منیش بۆ ناردنی بروسکە گشتی و نهێنییەکان ئامادەم. دواتر ئەگەر پێویستی کرد خۆم بەرەو تاران بەڕێدەکەوم. موشیر دیوان ئامادە کردنی مەلا عەبدولڕەزاقی خستە ئەستۆی من و قازی ئیسماعیل. دوو شەو دواتر من و قازی لەگەڵ ئەوەی هەوا سارد و بەفر دەباری، لەلاڕێوە خۆمان گەیاندە ماڵی مەلا عەبدولڕەزاق. دوای گۆڕینەوەی بیروبۆچوونەکان، ئەومان بۆ ڕۆشتن ئامادە کرد. تەنیا چاوەڕوانی خەرجی گەشتەکەی دەکرد. بڕیارماندا موشیر دیوان دووسەد تمەن پارەی نەخت و هەزار تمەن بەراتی کرماشانی بۆ بنێرێت. دوای کۆتایی هێنان بەگفتوگۆ و بەڵێنەکان، هەستاین، ئەملاولای یەکمان ماچ کرد و پێمان وت ئەمە دوا دیداری ئێمەیە چوونکە ئەگەری هەیە چیتر نەتوانین بیبینە ئێرە. پازی لەپشت مزگەوتی دارئەلئیحسان و منیش لەڕێگەی ڕووباری مەیابەروانەوە گەڕاینەوە. سەرئەنجام موشیر دیوان هەموو کەرەستەکانی سەفەرەکەی بۆ ئامادە کرد و شەوی ٢٨ ڕەمەزان لەگەڵ ئەوەی نەخۆش بوو، لەگەڵ دوو سێ لەپیاوەکانی خۆی بەڕێکەوت. کاتژمێر سێی شەو کاتێک دەگەنە گوندی گرێزە، لەتاو سەرما و نەخۆشی، شەو لەوێ دەمێننەوە. بەیانی لای نیوەڕۆ هەواڵی ڕۆشتنی شێخولئیسلام بەسالار ئەلدەولە دەگات. بەخێرایی وەکیل ئەلمولك و موجەرەب ئەلدەولە و حاجی مەلا باقری شێخولئیسلام بانگ دەکات و دوای توڕە بوون و جوێندان بەمەلا عەبدولڕەزاق دەڵێت: بەخێرایی و بەسوار ئەسپ بڕۆن بەدوایدا و لەهەر شوێنێك بینیتان، بیبەستنەوە و بیگەڕێننەوە. وەکیل ئەلمولك دەڵێت: ئەو کەسەی بەشەو ڕۆشتووە، بەبێ لەمەترسییەکانی گرفتار بوونیش کردۆتەوە، ئێستا بەدڵنیاییەوە یا لەهەمەدانە یا لەکرماشان و ناتوانین پێی بگەینەوە. ئەگەر گەڕانەوەی ئەو پێویستە، بروسکە بۆ هەمەدان یا کرماشان بنێرن تا بیگەڕێننەوە. جیاواز لەوە ڕۆشتنی ئاخوندێك (مەلا) کەی ئەوەندە گرنگە. شارەکە لەژێر دەستی ئێمەدایە و کەس نازانێت ئەو بەرەو تاران ڕۆشتووە یا لەترسا پەنای بۆ کەسێکی دیکەی بردووە تا لای ئێوە، تکای بۆ بکات. ئێستا بێ هۆ، بۆ

بشلەژێنن. شازادە بەمشێوەیە بەچاوەڕوانی ڕازی دەبێت و دەست لەشوێنکەوتنی ئەو هەڵدەگرێت. مەلا عەبدولڕەزاق بەیانی ئەو شەوە، دەمەو نیوەڕۆ، لەگرێزەوە بەرێدەکەوێت و لەماوەی دوو شەو و ڕۆژ دەگاتە کرماشان و لەماڵی ئاغا عەبدولڕەحیمی موجتەهید دادەبەزێت. بەدوای ئەو، مەلا عەلی ئەقی سوڵتان ئەلعولەما و دواتر حاجی نەسیر ئەلئیسلام لەلارێوە دەڕۆنە کرماشان. لەوێ دانیشتووانی کرماشان و ئەو کوردانەی لەوێ نیشتەجێ بوون، لەم کارەدا بەشداری دەکەن و شازادە عەین ئەلدەولە کەسەدری ئەعزەم و سەرۆک وەزیران بووە و لەسالار ئەلدەولە بێزار بووە، بەخێرایی بروسکەی دادخوازی ڕەوانەی تاران دەکات. ڕۆژی ١٠ شەوال، بروسکەی بانگکردنەوەی شازادە گەیشت. هەرچەند هەوڵیدا بەدانی پارە بۆچوونی دەوڵەت بگۆڕێت، سەرکەوتوو نەبوو. سەرئەنجام ڕۆژی یەکشەممە ٢١ شەوال، ئامادەی ڕۆشتن بوو و زۆربەی زاناکان و پیاوماقووڵانی بانگێشت کرد. منیش یەکێك بووم لەبانگێشتکراوەکان. لەو میوانییەدا بەڕێوەبردنی کاروباری شاری بەمەزهەر ئەلدەولە و یەمین ئەلسەڵتەنە و وەکیل ئەلمولك و کافی ئەلدەولەی گەڕوسی سپارد تا ڕۆژانە لەقەڵای حکومەتی کۆببنەوە و کاروباری ویلایەتەکە بەڕێوە ببەن و خۆی بەڵێنیدا لەماوەی دەڕۆژدا دەگەڕێتەوە. حەبیب الله ئاغا، بازرگانی ناوداری کورد وتی: قوربان، دیاری منی پیرت لەبیر نەچێت. وتی: پیرەپیاو، چیت دەوێت با بۆت بێنم. وتی: خۆتانم دەوێت گەورەم. ئەگەر توانیتان، لەزووترین کات بگەڕێنەوە. ئەم وتەیە کاریگەری لەسەر دڵی شازادە بەجێهێشت. ماڵئاوایی لەمەموان کرد و سوار بوو. خەڵك بۆ شار گەڕانەوە. ڕۆژی ٧ زیقەعدە، بروسکەی حکومەت بەشازادە جەلال ئەلدەولە گەیشت و ڕۆژی ٢٨ زیقەعدە، مەلا عەبدولڕەزاقی شێخولئیسلام گەڕایەوە و ڕۆژی دووشەممە ١٨ زیحەججە مەلا باقری شێخولئیسلام، لەداخا مرد.

حکومەتی شازادە جەلال ئەلدەولە

دوای لابردنی سالار ئەلدەولە لە ٧ زیقەعدە ١٣٢٣، حکومەتی کوردستان بەشازادە عەبدولحسەین میرزای جەلال ئەلدەولە کوڕی زەلْ ئەلسوڵتان، سپێردرا. ڕۆژی چوارشەممە ١١ موحەڕەمی ١٣٢٤ هاتە ناو کوردستان. وەزیری ئەو سەهام نیزام بوو. ئەم شازادە تا رادەیەك خۆپەسەند و خۆسەر بوو. جگە لەچەند کەسی زانا، مۆڵەتی بینینی بەکەس نەدەدا. پیاوماقووڵان و خاوەن زەوییەکان بۆ ئەوەی شکستی پێبێنن یا بۆچوونەکانی خۆیان بەسەر

شازادە و حکومەت بسەپێنن، نرخی نان و گەنمیان بەرز کردەوە. دەنگی دانیشتووان بەرز بوویەوە و دادخوازی دەستپێکرد. شازادە بەخێرایی خاوەن زەوییەکانی بانگکرد و و فەرمانگەیەکی بۆ خواردەمەنی دروست کرد و بەڵێنی لەهەموویان وەرگرت تا لەسەر خەرمان، مانگی هەزار خەروار گەنم، تەسلیم بەو دامەزراوەیە بکەن و لەمزگەوتی دارنەلنەمان زەخیرە و پاشەکەوتی بکەن. خاوەن زەوییەکان بۆیان دەرکەوت لەم ڕێگەوە ناتوانن شازادە ناچار بەهیچ کارێك بکەن، بەناچاری تۆمەتی هەتیوبازی و مێبازییان خستە پاڵ شازادە و دەستیان بەپڕوپاگەند کرد و دڵی خەڵکانی ساویلکەیان پڕ کرد. من، بەشێوەیەکی نهێنی لەم بارودۆخە ئاگادارم کردەوە و بەموجیاریکردن و بەمەبەستی خێرخوازی ویستم لەبارودۆخ ئاگاداری بکەمەوە و بەگۆڕینی هەڵسوکەوتی لەگەڵ دانیشتووان ناچاری بکەم بەڵام ئەنجامی نەبوو و لەخۆبایی بوون و خۆپەسەندی ڕێگەی میهرەبانی پێنەدەدا. سەرئەنجام ڕۆژی هەینی ٢٢ رەبیع الاوەل، هەموو سەرکردە و گەورەکانی خەڵك، بەپێی بەڵێنێك کەپێشتر دابوویان، لەماڵی موشیر دیوان کۆبوونەوە و لەمزگەوتی جامیعیش خەڵکیان ئاگادار کردەوە تا هەمووان لەمزگەوتی هاجەر خاتوون کۆببنەوە و بروسکەیەك بۆ دەوڵەت بنێرن و بڵێن کوردستان بچووکە و شیاوی شازادەکان نییە. داوا دەکەین کەسێکی ڕاستکردار و داوێن پاك کەشازادە نەبێت، بۆ حکومەتی کوردستان ڕەوانە بکەن و فەرمانڕەوایی ناوچەیەکی دیکە بەشازادە بسپێرن تا شیاوی کاروکردەوەکانی ئەو بێت. ئێوارەی ڕۆژی دووشەممە ٢٦ رەبیع الاوەل، بروسکەی لەسەر کار لابردنی شازادە و حکومەتی وەزیر هومایون گەیشت و شەوی سێشەممە ٢٧ رەبیع الاوەل، شازادە، کۆتاییەکانی شەو، لەلاڕێوە کوردستانی بەجێهێشت و بەرەو تاران بەڕێکەوت. وەزیر هومایون جێگری حکومەتی بەهۆی بروسکەوە بە حاجی سەرداری موکەرەم و موشیر دیوانی سپارد تا بەهاوبەشی کاروبارەکان ڕاپەڕێنن.

حکومەتی میرزا مەهدی خانی وەزیری هومایون

دوای لابردنی جەلال ئەلدەولە، ڕۆژی ٢٦ رەبیع الاوەلی ١٣٢٤، حکومەتی کوردستان بە میرزا مەهدی خانی قائیم مەقامی کاشی، کەنازناوەکەی وەزیر هومایونە، سپێردرا و ڕۆژی ٦ جومادی الثانی، هاتە ناو کوردستان. دەبیر خەڵوەت کەگەنجێکی خۆشنووس و بەتوانا لەنووسیندا بوو، سەرۆکی نامەنووسینەکانی ئەو بوو. چوار ڕۆژ دوای هاتنی بۆ کوردستان،

خەلأت و فەرمانی وەزیری بەموشیر دیوان بەخشی و سەرۆکایەتی دیوان خانەی بە موعەزەم ئەلمەمالیك سپارد. ڕۆژی هەینی ٥ جومادی الثانی، ڕۆژێك پێش هاتنی وەزیر هومایون، مەلا عەبدولڕەزاقی شێخولئیسلام بۆ وەرگرتنی پێگەی شێخولئیسلامی، بەرەو تاران بەڕێکەوت و دەستەیەك وەك مەلا عەلی نەقی سوڵتان ئەلعولەما و شێخ عەلی سەققەت الله و شێخ عەبدولحەکیمی مەجدولئیسلامی مەردۆخی و شێخ محیٰ ئەلدینی ئەمین ئەلعولەما و قازی عەبدولکەریم و کەسانی دیکەی لەگەڵ خۆیدا بۆ تاران بردبوو. لەسەرەتاکانی شەعبانی ١٣٢٤ بەهۆی ولزهێنان لەمەشروب خواردن کەعادەتی هەمیشەیی ئەو بوو، گرفتاری نەخۆشی سکچوونی دەبێت و لە ٢٥ شەعبان دەمرێت. لەرەمەزاندا جەنازەی ئەویان گەڕاندەوە بۆ شارەکە.

لەسەرەتاکانی ئەمساڵە، دووبارە ورتەورتەی مەشروتە لەتاران سەری هەڵدایەوە و خەڵك بەهۆی کۆبوونەوەکان و نامەکانی شەوانە دەستیان بەهاندانی خەڵکان بۆ بەدەستهێنانی مەشروتە کرد. هەرچەند شازادە عەین ئەلدەولە عەبدولمەجید میرزا مەبەستی ئەوەی کرد بەگرتن و هەڕەشە و زیندانی کردن خەڵکان بێدەنگ بکات و ڕێگە لەهەستی دانیشتووان بگرێت، بەپێچەوانەوە ورە و بوێری خەڵکان زیادی کرد و بەشێوەیەکی ئاشکراتر داوای ماف و خواستەکانیان دەکرد و لەسەر خواستی مەشروتە، زیاتر پێداگر بوون.

تێبینی: شاراوە نەبێت ئێرانییەکان بەهەمان ئەندازە کەبوێر و چاونەترسن، بەهەمان ئەندازە وردبینن، خەڵکی ئێران تا ئەو کاتەی پاڵپشتێکی بەهێز لەدەوڵەتی ئێرانیان شك نەدەبرد، بیریان لەو مەبەست و داوایە نەدەکردەوە.

بەرکەوتنی ئەم دوو هێزە بووە هۆی بڵێسەسەندنی ئاگر و ئاژاوە لەنێوان دەوڵەت و میلەت و کوشت و کوشتار، لەخەیاڵەوە بوو بەڕاستی. سەیید عەبدوڵڵە بەهبەهانی و سەیید محەممەد تەباتەبایی و زاناکان و پێشەواکان، لەداهاتووی ئەم پێشهاتە ترسان و بەرەو قوم بەڕێکەوتن و بەشێوەیەکی کاتی لەوێ نیشتەجێ بوون. دانیشتووانی تارانیش نزیکەی شانزە هەزارکەس لەباڵوێزخانەی ئینگلیس کەپەناگەی کۆمەڵانی خەڵك بوو، کۆبوونەوە و مانیان گرت. باڵوێزخانە، پاشای لەکردەوەکانی شازادە عەین ئەلدەولە ئاگادار کردەوە. پاشا، عەین ئەلدەولەی لەسەر کار لابرد و میرزا نەسروڵڵە خانی موشیرئەلدەولەی وەك سەدرئەعزەم (ڕاوێژکاری گەورە) دەستنیشان کرد. پاشا و سەدری ئەعزەمی تازە، چارەسەر کردنی ئەم

کێشەیان لەپێدانی مەشروتیەتدا بینی و ڕۆژی ١٤ جومادی الثانی ١٣٢٤، نووسراوێکی دیکە دەرکرا کەئەنجومەنی شورای نیشتمانی بکرێتەوە و ئێران ببێتە وڵاتێکی مەشروتە.

گەیشتنی ئەم هەواڵە بۆ کۆچکردووەکان بۆ قوم (بەهبەهانی و تەباتەبایی) وەرەی بۆ ئەوان گەڕاندەوە و ڕێگەی تارانیان گرتەبەر. دانیشتووانی تاران لەناوەڕاستی شەعبانی ١٣٢٤، وەکیلەکانی خۆیان هەڵبژارد. فەرماندرا ئەنجومەن لەبینای بەهارستان کۆبوونەوەکانی گرێبدات. چوونکە شا لەم کاتەدا نەخۆش بوو، جێگرەکەی لەتەبرێزەوە بۆ تاران گەڕاندەوە. لەمانگی شەوالی ١٣٢٤ جێگر گەیشتە تاران. ئیزامنامەی ئەساسی(دەستوور) کەتەواو کرابوو، لە ١٧ زیقەعدەی ١٣٢٤ لەلایەن پاشاوە مۆر کرا. جێگر و موشیر ئەلدەولەیش مۆریان کرد. ڕۆژی دواتر یانی ١٨ زیقەعدە، شا مرد و ئەم ساڵە، بەساڵی مەشروتیەت ناوی دەرکرد.

چواری زیحەجەی ١٣٢٤، محەممەد عەلی میرزا لەسەر تەختی دەسەڵات دانیشت و تاجی لەسەر نا. دواتر بەهاندان و هەڵخراندنی کەسانی دەوروبەر، شای نوێ، هەوڵەکانی بۆ دژایەتی کردنی مەشروتە خستەگەڕ. مەشروتەخوازانیش لەبەرابەردا، کۆبوونەوەکانی خۆیان فراوانتر و زیاتر کرد و خۆڕاگرییان کردە پیشە. سەرئەنجام موشیر ئەلدەولە دەستی لەکار کێشایەوە. شا، میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەتابەکی لەفەرەنگەوە بانگکردەوە تا بەڕێگەچارەکانی ئەو بتوانێت، مەشروتە لەبنەڕەتەوە، لەناو ببات.

دووشەممە ٢٢ زیقەعدەی ١٣٢٤، وەزیر هومایون لەسەر کار لابرا و حکومەتی کوردستان بە سەقەت ئەلمولك سپێردرا.

حکومەتی میرزا ئیسماعیل خان سەققەت ئەلمولک

دوای لابردنی وەزیر هومایون، ڕۆژی هەینی ٩ موحەڕەمی١٣٢٥، بروسکەی حکومەت بەدەستی میرزا ئیسماعیل خان گەیشت. ڕۆژی پێنجشەممە ١١ ڕەبیع الاول هاتە ناو کوردستان. فوئاد ئەلمولکی کوڕی و میفەتح ئەلمولك، هاوڕێیەتیان دەکرد. دوای ماوەیەك، پێگەی وەزیری بەموشیر دیوان بەخشی و دیوان خانەی بەمیفەتح ئەلمولك سپارد. میرزا ئیسماعیل بەڕواڵەت بەفەرمانی دەوڵەت فەرمانڕەوایی دەکرد بەڵام لەناخەوە لەلایەن لایەنگرانی مەشروتەوە ڕاسپێردرابوو دانیشتووانی کوردستان لەگەڵ مەشروتە ئاشنا بکات و ئەم ناوچەیە پەیوەست بەڕێزی هێزە نیشتمانییەکان بکات. لەسەر ئەم بنەمایە کەهەمیشە

لەدانیشتنە نهێنییەکان، بەرژەوەندییەکانی مەشروتە و زیانەکانی دیکتاتۆری بۆ خەڵکان باسدەکرد. موشیر دیوان لەدڵەوە بەوتەکانی ئەو خەمبار دەبوو و چەندین جار ئاگاداری کردبووییەوە ئێمەی لێپرسراوانی دەوڵەت دەبێت ملکەچ و گوێڕایەڵی فەرمانەکان بین نەگوێڕایەڵی سەیید و مەلا و بازارییەکان. ئیسماعیل خان دوای ئەوەی چاو و گوێی کرایەوە و لەبارودۆخی کەسەکان ئاگادار بوویەوە، ڕۆژێك منی بانگکرد و وتی: من دانیشتووانی ئەم شارە یا بەکارلێکراو دەبینم یا تۆقاو بەدەستی کارلێکراوان کەبەهیچ جۆرێك ناتوانن ڕێگەیەکی دیکە و بارودۆخێکی دیکە بۆخۆیان هەڵبژێرن. ئەو کەسەی کەهەست دەکرێت ئارەزوومەندی ژیانەوە و نوێخوازییە، تەنیا ئێوەن. ج کێشەیەك هەیە ئەگەر ببنە پێشەنگ و پێشوازی و لایەنگری لەهەستی گشتی کۆمەڵانی خەڵکی ئێران بکەن و پێگەیەکی بەرز و ناوێکی هەمیشەیی بۆ خۆتان بهێڵنەوە. لەوەڵامدا وتم: چوونکە دانیشتنەکە خۆمانەیە، ڕاستییەکان ناشارمەوە. دوو حەفتە پێش لەلایەن هاوڕێکانم لەتاوەندەوە، شتێکی لەم بابەتەیان بۆ باس کردم تا لەکوردستانیش ئەنجومەنە نیشتمانییەکان دابمەزرێت و دەنگمان بخەینە پاڵ دەنگی ویلایەتەکانی دیکە بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا بەتەواوی ئامادەکاریم بۆ نەکردووە، دەستم پێنەکردووە، ئەگەر مۆڵەت دەدەن لەم دوو سێ ڕۆژەدا دەڕۆمە شارەزوور تا چاوم بەشێخ حیسام ئەلدین بکەوێت. لەوێ لەبارودۆخی تورکیا ئاگادار دەبمەوە و دڵنیا دەبم لەوەی مەشروتە لەتورکیا چی بەسەر هاتووە و لەگەڵ ڕۆشتنم پەناگەیەك لەهەورامان بۆ ڕۆژی مەترسیدار دەدۆزمەوە تا ئەگەر شکستمان خوارد، پەنا بۆ ئەو ناوچەیە ببەین، ئەوسا چالاکییەکانم دەستپێدەکەم. ئیسماعیل خان وتی: درەنگ دەبێت، تا دەڕۆن و دەگەڕێنەوە، بیست ڕۆژ یا مانگێك دەخایەنێت. وتم: درەنگ بجووڵێینەوە و چالاك بین باشترە لەوەی لەخۆوە دەست پێبکەین. بەڵێن دەدەم لەزووترین کاتدا بگەڕێمەوە بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا لەگەڵ بەڕێزان حاجی شێخ یەحیا و مەلا ئەحمەدی مودەریس و حاجی باقر بەڵێنمانداوە، چەند ئەنجومەنێك لەخەڵکان و بازارییان دابمەزرێنین. کاتێك خۆیشم گەڕامەوە، چەند ئەنجومەنێکی دیکە دادەمەزرێنم. دوای کۆتایی هێنان بەگفتوگۆکە، من، لەڕۆژی ٥ ڕەبیع الثانی ١٣٢٥ لەگەڵ شێخ عارف، ئەوەی خوالێخۆشبوو حاجی شێخ شوکرڵڵە بەرەو هەورامان بەڕێکەوتین. لەگوندی تەوێڵە گەشتینە خزمەت شێخ و دوای گفتوگۆ کردن و بەدەستهێنانی زانیارییە بەسوودەکان سەبارەت بەوڵاتی دەوروبەر، شێخ لەکاتیماڵئاوایی کردن،،

دەستنووسی خەلافەتی بەناوی من نووسی: هەروەها عابایەکی دەتڵەسی زەرد و عەمامەی شێخایەتی و ئەسپێکی کەموێنەی وەك خەلات بەمن بەخشی و گەڕاینەوە. (شێخ حیسام ئەلدین لەکوردستان چەندین هەزار موریدی هەیە و باوەڕی تەواویان پێیەتی و وتەکانی ئەو بەوەحی دەزانن و سەرپێچی کردن لەفەرمانەکانی بەگوناحێکی گەورە دەزانن.) من لەساڵی ۱۳۳۲ گوێرایەڵی ئەوان بووم. شێخ بەم پێگەی لەکوردستان هەیەتی، لەدەستنووسەکەی خۆیدا ئاماژەی بەوەداوە کەفلاَنەکەس وەك خودی منە، گوفتاری ئەو گوفتاری من و کرداری ئەو کرداری منە. هەرکەس سەرپێچی فەرمانەکانی بکات، سەرپێچی فەرموودەکانی خواوەند و ڕەسولی کردووە. ئەو کەسانەی پەیوەندی هەژاران و بازاڕییەکانیان لەگەڵ مندا دەزانی، کاتێك دەستنووسی شێخیان دەخوێندەوە، دەیانوت: بەهەموو شێوەیەك ڕازین و پشتیوانی تۆین. تا گەڕانەوەی من، حاجی شێخ یەحیا لەگەڵ حاجی شێخ بەقای مەزهەر ئەلئیسلام، دەستەیەك لەبازاڕییەکان و بازرگانەکانیان کۆکردبووەوە و لەژێر ناوی یەکێتی کرێکاران، شەوانە دانیشتنە گەرۆکەکانیان ئەنجامدەدا. منیش لەسەرەتاکانی جومادی الاوەلی ۱۳۲۵ گەڕامەوە. بەڕێکەوت پەیوەندی موشیردیوان لەگەڵ حاجی میفتەح ئەلمولك و حاجی ئەرفەع، گرژی بەخۆیەوە بینی. شەوی ۲۷ ڕەمەزان ئەوان ڕۆشتنە ماڵی خوالێخۆشبوو حوجەت ئەلئیسلام و ئاگاداریان کردەوە. منیش ڕۆشتم. پێکەوە بڕیاری کۆتاییماندا کەئەنجومەنێك پێکهاتوو لەزاناکان و پیاوماقووڵان و پیاوانی چینی یەکەمی کوردستان بەبێ موشیر و ئاسیف دابمەزرێنین. لەبەیانی ئەو شەوەوە، ئامادەکارییەکانمان ئەنجامدا و دەستەیەکمان لەژێر ناوی ئەنجومەنی (سداقەت) ڕاستی کۆکردەوە و مەبەست و پەیڕەوێکی دیاریکراومان بۆ نووسی. سەرۆکەکانی ئەو ئەنجومەنەمان بەدەنگی نهێنی و زۆرینە هەڵبژارد و لەبەردەم دەروازەی قەڵای حکومەتی، لەبەردەم دەروازەی مەلا جەلال، بینایەکمان بۆ دانیشتنە گشتی و نهێنییەکان بەکرێ گرت. ڕۆژی ۲ زیلقەعدەی ۱۳۲۵، ئەنجومەن بەسەرۆکایەتی من، کرایەوە و ئەم بەیاننامەیەم بەئامادە بوونی خەڵکان خوێندەوە.

بەیاننامەی کردنەوەی ئەنجومەنی لداقەت

((الاعذار ما الاعذار، بعد هذا الانذار فاعتبروا يا اولى الابصار لعلكم تفلحون فى دار القرار))، ئەی هاوولاَتیان، ئەی موسوڵمانان، ئەی برایان و ئەی گیانبەخشەکان، بیر بێننەوە کەپێغەمبەر لەکاتی کۆچی، بۆ ئێوەی موسوڵمان چ وەسیەتێکی کرد و چ ئەمانەتێکی بەئێوە سپارد کە

کردن. هەرکەس ئەو ڕاستییە بزانێت، موسوڵمانە و هەرکەس نەیزانێت، ناموسوڵمان و هەڵبژاردنی سێیەم لەئارادا نییە. بێ هۆ و بێ بنەما خۆتان سەرگەردان دەکەن. فەرمودەی ڕاشکاوی پێغەمبەرە کەدەفەرمێت: ((ستفترق امتی ثلاثا و سبعین فرقة الناجیة منهم واحدە و الباقون هلکی قیل و من الناجیه. قال الذین علی ما انا علیە الیوم و اصحابی.)) و لەفەرموودەیەکی دیکەدا دەفەرمێت: ((و الباقون فی النار)). ئاشکرایە کەمەبەستی ئەوەیە: دەستەی موسوڵمانان لەناو دەستە جیاوازەکانی ئوممەتی من تەنیا یەک دەستەیە و بەس. ئەوانی دیکە هەموو لەناو دەچن و ناموسوڵمانن و شیاوی دۆزەخ. بەم ڕاشکاوییە لەدیاریکردن، ئیتر چۆن جێگەی جیاکردنەوە و پۆلێن کردن دەمێنێتەوە تا بتوانین بڵێین ئیسلام چەندین چینی هەیە یانی نیوە لەموسوڵمان و نیوەی لەنیوە موسوڵمان پێکدێت. حاشا کەبەهیچ جۆرێك ئەمە لەئیسلامدا ڕێگەپێدراو نییە و لەئادەمەوە تا خاتەم، کەس بەم جیاکردنەوە ڕازی نەبووە. بێ هۆ چاوەڕوانن و خۆتان سەرگەردان دەکەن کەخۆتان ناناسن و بەدوای ڕاستی و ناوەڕۆکی ڕاستەقینەی خۆتان ناگەڕێن. بێ پەردە و بەڕاشکاوی دەبێت بڵێین ئەگەر موسوڵمان بریتی بێت لەخەلیفەکانی ڕاشدین، بەدڵنیاییەوە ئێمە بەکردەوە ئیسلام کوژانە و دین شکێنانە، موسوڵمان نین و چەندین فەرسەخ لەئیسلام و ئیسلامەییەت بەدوورین. ئاوێنەی ڕاستی ئیسلامیەتمان بەبەرد شکاندووە، چیتر شیاوی چاکبوونەوە نییە. هەرچی زووتر دەبێت بیر لەڕێگە چارەیەك بۆ ناموسوڵمانی خۆمان بکەینەوە تا دووبارە ببینە موسوڵمان و ئەسڵ و فەرزەکانی موسوڵمانی بەجێبێنین و ئەوەی جیاوازە لەئیسلام، پشتگوێ بخەین. حەکیم و فەیلەسووفەکانی دنیا، بۆ ڕزگار کردن لەگێژاوی بێ دینی، بیریان لەڕێگە چارەیەك کردۆتەوە ئەگەر لایەنگرییان بکەین ئەگەری هەیە دووبارە بەرەو سنوورەکانی ئیسلام و موسوڵمانی ڕێنوێنیمان بکات و کەشتی شکاوی باروودۆخی ئێمە جارێکی دیکە بەکەناری ڕزگاری بگەیەنێت و ئەویش ئەمەیە کە بەباشی دەزانن: جڵەوی کاروباری هەر نەتەوە و وڵاتێك لەدەستی سوڵتان یاپاشای ئەو وڵاتەیە و بەئەزموون دەرکەوتووە ئەگەر لەدەستی پاشایەکی باشدابێت، وڵات بەرەو ترۆپکی پێشکەوتن دەبات و ئەگەر خراپ بێت، خەڵك و وڵات بەرەو گێژاوی بەدبەختی و لەناوچوون دەبات. لەبەر ئەمە پێشەواکانی ئیسلام و سەرۆکەنی میللەت، هەموولان چارەی پاراستنی ئیسلام لەوەدا دەبیننەوە کەهەوڵ بدەن پاشای ئیسلام وەك دەورانی خەلیفەکانی راشدین، پاك و موسوڵمان

لەپاراستن و چاودێری کردن تێبکۆشن و ڕێگەنەدەن زیانی بەرکەوێت. دڵنیام بیرتانە کەفەرمووی:

((انی تارك فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی)): ئەی موسوڵمانان، ئەی ئەمانەتداران، بەدڵنیاییەوە لەمیرتان نەکردووە کەدوای کۆچی پێغەمبەر، چۆن مافی ئەمانەتداریتان بەجێهێنا. وەسیەتی پێغەمبەرتان جێبەجێ کرد و (عترت)ی ئەوتان لەکەربەلا بەو بەلاو بەدبەختییانە گرفتار کرد و کتێبی خواوەند کەبریتییە لەئەحکامی ئەو، شێواند و خستتانە ژێرپێ و ئایەتەکانتان بەپێی ویست و حەزی خۆتان شرۆڤە و تەفسیر کرد کەئەمڕۆ دەبینین لەقورئان جگە لەوشە بێ ماناکان، هیچی دیکە نەماوەتەوە و جیاواز لەخەت و کاغەز هیچ شوێنەوارێکی لێ نابینرێت. چوونکە ئەحکامەکانی بەتەواوی لەبیرکراوە و بەهیچ شێوەیەک جێبەجێ ناکرێت. بەڵکو پەچەکرداری لەناو خەڵکانی ئاساییدایە. هەرکەس مانای قورئان بەخەیاڵ و هزری خۆی دەزانێت و بۆچوونەکانی ناخی خۆی بەئیسلامیەت گومان دەکات. لەکاتێکدا قورئان و هێنەری قورئان، لەخەیاڵ و هزر دووریان کردۆتەوە و لەم دین و ئیسلامەی ئێمە هەمانە، زەمین و ئاسمان شەرمەزارە و لەگەڵ ئەمەیشدا، خۆمان بەموسوڵمان دەزانین. حەزرەتی شێخ حیسام ئەلدین، موسوڵمان و شوێنکەوتەی قورئانە. لا مناقشة فی المثال، چوارشەممەی خوێنکاریش کەهەمووتان دەیناسن خۆی بەموسوڵمان و شوێنکەوتەی قورئان دەزانێت. ئێستا دادپەروەرانە داوا لەهەمووان دەکەم ئەوە پشتڕاست بکەنەوە ئایا شێخ حیسام ئەلدین و چوارشەممە، لەڕوانگەی ئیسلامیەتەوە لەیەک پێگە و جێگەدان یا جیاوازی ئەوان ئاسمان تا زەمینە؟ بەم بەراوەرد کردنە شێخ حیسام ئەلدین بەبەراوەرد کردن لەگەڵ خەلیفەکانی ڕاشدین و ئێوە بەبەراوەرد لەگەڵ چوارشەممە کەئەگەر ئێمە بێت و هەمووی ئەمانە بەموسوڵمان بزانین، ناچار دەبێت ئیسلامییەت و ئیسلامییەکان پۆلێن بکەین: خەلیفەکانی ڕاشدین موسوڵمانی تەولو عەیارن، و کەسانی وەک شێخ حیسام ئەلدین نیوە موسوڵمانن و ئێوە کەبەرزەخی نێوان شێخ حیسام ئەلدین و چوارشەممەن، چارەکە موسوڵمانن و بەمشێوەیە پێنج سیر موسوڵمان و دوو سیر نیو موسوڵمان تا مسقاڵ و زەرە و نۆک و گەنم، موسوڵمان لەبەرچاو بگرین تا دەگەینە چوارشەممە کەیەک زەرە ئیسلامەیت لەودا بوونی نییە لەکاتێکدا خۆیشی بەموسوڵمان دەزانێت.

ئەی موسوڵمانان، سوێند بەخواوەند، ئیسلامیەت، ڕاستییەکی تاقانەیە و نەشیاوە بۆ پۆلێن

بێت یا ئەگەر موسوڵمانی پاك دەستنەکەوت، لانیکەم مەرج و شەرت بۆ هەڵسوکەوت و دەسەلأتەکانی پاشای ناموسوڵمان دابنێن تا خۆسەرانە و هەوسار پچڕاو پەلاماری گیان و سامانی خەڵکان نەدەن و ناموسی کۆمەڵگا نەکەنە پارووی ئاگری ئارەزووەکانی خۆیان. مەبەست لەمەشروتە ئەمەیە وبەس کەهەڵبـژێردراوانی مەملەکـەت بەشێوەیەکی تایبەت هەڵدەلبژێردرێن و لەشوێنێك کەبەدار ئەلشورای مەملەکەتی ناوی دەبەن، کۆدەبنەوە و چەند مادە و یاسایەك بۆ سنووردار کردنی دەسەلأتەکانی پاشای نەشیاو یانی ناموسڵمان دەنووسن تا هاوشێوەی پاشایەکی موسوڵمان هەڵسوکەوت لەگەڵ موسوڵمانان بکات. ئەو مادانە بەیاسا و ئەم ڕێکخستنە بەڕێکخستنی مەشروتییەت و ئەم دەوڵەتە بەدەوڵەتی مەشروتە ناو دەبەن. مەبەست و ئامانجی ئێمەی پێشەنگەکانی مەشروتە ئەمەیە تا کەس بێ مۆڵەتی شەرعی یا یاسایی ماف خۆتێهەڵقورتاندنی ژیان و سامانی خەڵکی نەبێت و فەرمانڕەواکان و کاربەدەستان ستەمکاری نەکەنە پیشە و زاناکان و قازییەکان لەجادەی شەریعەت لانەدەن. مامڵە بەنەهەکامی ئیسلامی نەکەن، فیتوای ناڕەوا نەدەن و مەنسوخ (بەتاڵکراوە) نەنووسن، ماڵی هەتیو و بێ سەرپەرەستان نەخۆن. بۆ خواردنی ماڵی خەڵك پەنا بۆ فێڵە شەرعییەکان نەبەن، جیاوازییەکان وەلا نێن و ڕێگەیەکی ڕاست بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خەڵکان دەستنیشان بکەن. زۆربەی دەوڵەتە مەزنەکانی دنیا ئەم ڕێگەیان هەڵبـژاردووە. نیزامی دنیا ڕێگە نادات ئێمە ئێرانییەکان لەوان دوابکەوین. لەکۆنیشدا زۆربەی نەتەوەکانی دنیا وەك یەهوود و نەساری و هتد... بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتی خۆیان، ئەنجومەنێکی ڕاوێژکارییان بووە. لەتەورات و ئەنجیل و کتێبەکانی عەهدی عەتیق هاتووە کە نەتەوەی یەهوود لەکورسی ویلایەتی ئورشەلیم و زۆربەی شارەکان تا هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەتی یەهوود و دەرکەوتنی قەیسەرەکان، ئەنجومەنی شۆرایان بووە. نەتەوەی مەسیحیش تا دەرکەوتنی هەتاوی محەممەدی، بەزۆری ئەنجومەنی شۆرایان بووە. پۆلس حەواری مەسیح یەکێك لەئەندامەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی و جێبەجێکاری ئەنجامی کۆتایی ڕاوێژکەران بووە. هەروەها بتپەرستەکانی زەمانی پێغەمبەر لەشوێنێك بەناوی (دارالندوە) ڕاوێژیان کردووە و کەسانێك کەتەمەنییان لەچل ساڵ کەمتر بووبێت، لەو ئەنجومەنەدا ڕێگە نەداوە و لەگەڵ ئەوەیشدا بنەمای مەزهەبی ئیبراهیم و زەردەشتیان لەڕاوێژ کردندا بەکار بردووە و ئەوە سوڵتانەکانی ئەو هەموویان ئەنجومەنی ڕاوێژکارییان

بووە. دەقی ئایەتە قورئانییەکان و حەدیسە صەحیحەکان کەهەمووتان بینیوتانە و بیستووتانە، نیشانی دەدەن کەپێغەمبەریش ئەنجومەنی ڕاوێژکاری بووە و لەجەنگی بەدر، ئوحود، ئەحزاب و صولحی حودەیبیە، ئەنجومەنی دامەزراندووە. بەهەمان شێوە کە لەتەفسیری سوری آل عمران، انفال، احزاب، فتح، شیکراوەتەوە و ئایەتەکانی (شاورهم فی الامر) و (امرهم شوری بینهم) و (لقد کان لکم فی رسول الله اسوه حسنه) و حەدیسی صحیحی (ما ضل قوم شاوروا) و (لا تجتمع امتی علی الضلاله) و (المشاوره اصل من اصول الدین و هی سنه الله رب العلمین علی کافه الخلاق اجمعین) و چەندین حەدیسی صحیحی دیکە، بەڵگەی ئاشکران بۆ ئەوەی ئەنجومەنی شورای نیشتیمانی و ڕاوێژ کردنی نیشتمانی و ئەنجومەنە ویلایەتییەکان لەیاساکانی دین و لەکەرەستەکانی دینە. ئەگەر کەسانێک شەمشەمەکوێرە ئاسا لەتیشکی هەتاوی مەشروتییەت، چاویان کوێر دەبێت و ئایانەوێت دورشم و شوێنەوارە ڕزاوەکەی خۆیان لەدەست بدەن و پیاوانە و بوێرانە بێنە گۆڕەپانی ئازادی و برایەتی و یەکسانی و مەشروتییەت تا لەئامەکانی دنیای تازە بەهرەمەند بن، زۆر جێگەی سەرکۆنە کردن و تانە لێدان نین چوونکە ماوەیەکە لەڕووناکی دیکتاتۆری ژیان بەسەر دەبەن و دەستیان بەخوێن و ناموسی خەڵکان ئاشنا بووە و ئارەزووی مژینی خوێنی خەڵکان و ستەمکردن لەوان، فەرمانڕەوایەتی دڵ و مێشکیان دەکات و بەبینینی نووری دنیای ڕۆشن و تامی جیهانی شارستانی بێزار و دەنگی هاواریان بەرز دەبێتەوە. ئەوان چێژی زوڵم و ستەم لەناخیاندا جێگیر بووە و تا گیان لەجەستەیاندا بێت، بەئارەزووری خۆیان دەست لەستەمکردن و دڕینی پەردەی نامووسی خەڵکان هەڵناگرن. دەبێت لەئێستا لەخەوی کەرونشکی خۆیان بەجێیان بێڵن تا لەداهاتوودا مشتی سروشت و سزاکانی ڕۆژگار، سزایان بدات. ئەوکەسانەی دەڵێن مەشروتە خراپە و دەبێتە هۆی پشێوی و ئاژاوە و کوشت و کوشتار و تێکچوونی ئاسایشی وڵات و لەم ڕێگەوە دەخوازن خەڵکان بۆ هەڵدێری بەدبەختی بکەڕێننەوە، لەوەڵامی ئەواندا بەزمانێکی پاراو دەڵێین ئەم ئاژاوە و پشێوییە هیچ نییە جگە لەتەپ و تۆزی ڕووخانی کۆشکی دیکتاتۆری و پاشایەتی کەچاو و گوێچکەکان ئازار دەدات و هاوشێوەی ئەبولهەول لەبەر چاوی جیهانیان خۆی نیشان دەدات. ئەگەر ئەمە نییە بۆ مەشروتە لەوڵاتە پێشکەوتووەکاندا دەبێتە هۆی ئارامی و پێشکەوتن و لەئێران دەبێتە هۆی پشێوی و بەدبەختی خەڵکان. مەگەر مەشروتە ڕووباری نیلە بۆ

سەبتییەکان ئاو بێت و بۆ قیبتییەکان ڕووباری خوێن. یا زیخی بیابانی میسرە کە بۆ ئیسرائیلییەکان (من سلوی) بێت و بۆ فیرعەونەکان فرێوك و ئەسپێ و یا مەشروتە سارای مەحشەرە کە بۆ موسوڵمانە ڕاستەقینەکان بەهەشتە و بۆ کافرەکان دۆزەخ. هەرچییەك بێت، بەهۆی بەڵای ئەگونجاوی دیکتاتۆرانە کەئەم ئاژاوە و شۆڕشە دێتە ئاراوە و گەرنە هیچ کێشەیەك لەبنەماکانی مەشروتییەتدا نییە. ئەزمون و مێژوو ئەوەمان نیشان دەدات کەبەردەوام لەکاتی دەرکەوتنی نور و تیشکی ڕاستی، لەبەر ئەوەی دڵە خراپەکارەکان ئاڵای حاشاکردن بەرز دەکەنەوە و بەبڵاو کردنەوەی قسەی پڕوپوچ سەرقاڵ دەبن، لەبەرابەر لافاوی بەختەوەری و تۆفانی ڕەحمەت دەخولێن، پەچەکردار نیشان بدەن. ئاشکرایە لەبەر ڕووناکی یاساکانی سروشت، لەبەر یەك کەوتنی دوو هێزی شەڕ و خێر، ئاگری ئاژاوە بڵێسە دەسێنێت و هەموو خراپەکارییەکان بۆ توخمی ڕووناکی دەگۆڕدرێن و سەراسەری سنوری ڕاستی ڕووناك دەکەنەوە. بەهەمان شێوە کە لەکاتی دەرکەوتنی نوح بۆ ئاشکرا کردنی ڕاستی و بەرز کردنەوەی ئاڵای بەختەوەریی دنیایی، نوقمی تۆفان بوو و لەکاتی شۆڕشی زونلعەصا، حەزرەتی موسا، چەندین هەزار خەڵك لەناوچوون و میسر و کەنعان وێران و خاپوور بوون و هەروەها نەهەنگی شمشێری محەممەد لەدەریای خوێنی هەزاران کەس نوقم بوو. بۆچی؟ بۆ ئەوەی ڕاستی دەبوایە دەرکەوێت و ناڕاستی دەبوا لەناو بچێت. لەکۆتاییدا بەدڵێکی پاك وپڕ لەڕاستی، بەبەرزبایی ڕێوڕەسمی کردنەوەی ئەم ئەنجومەنە لەهەموو ئەندامەکانی دەکەم و لەخواوەندی مەزن، سەرکەوتنی خەڵکان بەگشتی خوازیارم. زیندوو بێت فیداکاریانی گۆڕەپانی زیندوو بوونەوە، پایەدار بێت مەشروتییەت و ئازادی.

ئەم ڕاگەیێندراوە یەکەم ڕاگەیێندراو بەیانییە بوو لەکوردستان بۆ پروپاگەندە کردن بۆ مەشروتییەت خوێندرایەوە و یەکەم بۆمب بوو دژی ستەمکاران تەقی. لەبەر ئەمە هەزار نوسخەی لێ گیرایەوە و بەسەر شار و قەزا و ناحییەکان بڵاو کرایەوە و هەزاران نوسخەیش بۆ تاران و ویلایەتەکانی دیکە ڕەوانە کرا. جیاواز لەئەنجومەنی صداقەت و کرێکاران، چەندین ئەنجومەنی دیکە بەناوی جیاواز، وەك (حقیقت) (اخوت) (صلاحت) لەلایەن هاوڕێیان بەهاوکاری حکومەت لەگەڕەکەکانی شار دامەزرا. لەبەر ئەوەی خۆم بتوانم لەدانیشتنی ئەنجومەنەکان بۆ هاندانی خەڵکان ئامادە بم و هەروەها بۆ ئەوەی لەهەموو ڕۆژەکانی حەفتە دانیشتووانی کوردستان سەرقاڵی گفتوگۆ کردن سەبارەت بەمەشروتە

بکەم، دانیشتنەکانی ئەنجومەنم بەمشێوەی خوارەوە بەسەر ڕۆژەکانی حەفتە دابەش کرد.
شەممە: سەداقەت، یەکشەممە: سەداقەت، دووشەممە: حەقیقەت، سێشەممە: ئخوەت، چوارشەممە: صلاحت، پێنجشەممە: سەداقەت، هەینی: پشوو.

لەبەر ئەوەی هەڵسووڕێنەری هەموو ئەنجومەنەکانی دیکە، ئەنجومەنی سەداقەت بوو و سەرۆکەکەیشی خۆم بووم، بۆ زیاتر تەرخان کردنی کات بۆ ئەم ئەنجومەنە، ڕۆژی یەکشەممە و پێنجشەممەیشمان بۆ ئەنجومەنی سەداقەت تەرخان کرد. موشیر دیوان لەم کارانە و دامەزراندنی ئەم ئەنجومەنانە تووڕە و دژایەتی کردنی دەستپێکرد. من لەبەر ڕێزگرتنی ئەو، وەسیەتی ناسر ئەلمولکم (فەرمانڕەوای پێشووتری کوردستان) بیرخستەوە. وەڵامی دابووەوە: ئەویش مەشروتە خوازێك بوو وەك فلانەکەس. تا گیان لەجەستەما بێت، ناچمە ژێر کاریگەری قسەی بەقاڵ و چەقاڵ.

سەرئەنجام پەچەکردارەکان تەشەنەی کرد تا ئەوەی لە ١٨ زیقەعدەی ١٣٢٥، دانیشتنێکی نائاسایی لەئەنجومەنی سەداقەت بەسترا و هەموو ئەنجومەنەکانی دیکە بانگهێشت کرابوون. حکومەت و موشیر دیوانیشمان بانگهێشت کرد. موشیر دیوان سەرەتا ڕازی نەبوو بێت، بەڵام دواتر حکومەت سەرکۆنەی کرد و ئەوی لەگەڵ خۆی بۆ ئەنجومەنەکە هێنا بەڵام دەستەیەك لەپیاوە چەکدارەکانی خۆی هێنایە ناو ئەنجومەنەکە. (لەکاتێکدا هێنانی چەك بۆ ناو ئەنجومەنەکە یاساغ بوو). دوای بینینی ئەم کردەوانە، هەستام بەشێوەیەکی توند بۆ بەرگری کردن لەهەژاران و سەرکۆنە کردنی موشیر دیوان، وتارێکم پێشکەش کرد. لەڕەنگ پەڕین و زەرد هەڵگەرانی لێوی دەرکەوت کەخوازیارە چەندین قات لەژێر زەوییەوە بێت بەو مەرجەی گوێی لەوتەکانی من نەبێت. ئەو ڕۆژە هەستی کرد، دەمانچە و خەنجەر لەبەرابەر شمشێری زمان، ناتوانێت بەرگری بکات. چوونکە ئەوەی دەبوا بیڵێین، وتمان و ئەو بەچەکەکانی خۆی، نەیتوانی هیچ کارێك بکات. کاتێك بەسەلامەتی لەئەنجومەنەکە ڕۆشتەدەر، گومانی دەکرد جارێکی دیکە لەدایك بۆتەوە.

ڕۆژی ١٢ رەبیع الاوەلی ١٣٢٥، میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەتابەك کەپاشا ئەوی لەدەرەنگەوە بۆ وڵات گەڕاندبووییەوە، هاتە تاران و چەند کەسێك لەزاناکان کە لەدەوری شا بوون، دەستیان لەگەڵ ئەتابەك تێکەڵ کرد و لەڕێگەی شەرع و مەزهەب دەستیان بەدژایەتی کردنی بنەماکانی مەشروتە کرد. ڕۆژی ٢١ رەجەبی ١٣٢٥، کاتێك ئەتابەك لەبەهارستان

دیتەدەر، عەباس ئاغای تورکی تەبریزی بەدەمانچەی حەوت تیر دەیکوژێت و دەستبەجێ خۆیشی دەکوژێت. لەم کەین و بەینەدا، ڕەشنووسی نیزامنامەی ئەساسی کۆتایی هات و محەممەد عەلی شا واژۆی کرد و لەمانگی شەواڵی ١٣٢٥، خۆی پۆشتە ئەنجومەن و بەئامادە بوونی حوجەج ئەلئیسلام و وەکیلەکانی ئەنجومەن سوێندی خوارد ڕێز لەبنەماکانی مەشروتە بگرێت. دواتر لەسەرەتاکانی زیلقەعدەی ١٣٢٥، دەستەیەک کرێکار و کەسانی نەفس نزم و کرێکاران، لەگۆڕەپانی تۆپخانە کۆبوونەوە و هاوار دەکەن ئێمە مەشروتەمان ناوێت و دەست بەئازاراردان و تالآن کردنی سامانی خەڵکان دەکەن. وەکیلەکانی ناو ئەنجومەن بەرگری لەخەڵکان دەکەن و بەهارستان و مزگەوتی سوپاسالار دەکەنە سەنگەر و سەرئەنجام شکست بەهێرشبەران دەهێنن. شا دووبارە بۆ بێدەنگ کردنی خەڵک ڕەزامەندی خۆی نیشان دەدات و دەبێتە لایەنگری مەشروتە. دواتر لەکۆتاییەکانی موحەڕەمی ١٣٢٦، کاتێک شا بەرەو دۆشان تەپە دەڕوات، کەسێکی نەناسراو لەنزیک تەختی بەربەرییەکان، بۆمبێک لەبەردەم ترۆمبێلی سەڵتەنەتی دەتەقێنێتەوە و چەند کەسێک بریندار دەبن و دەکوژرێن. شا کە لەگالیسکەی دواوە بوو، تەندروست دەمێنێتەوە. ئەم ڕووداوە، دەبێتە هۆی تووڕە بوونی شا و ڕەشبینی بۆ مەشروتە خوازان زیاد دەکات.

لە ٥ ڕەبیع الاوەلی ١٣٢٦، ئیسماعیل خان لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دووردەخرێتەوە و حکومەتی کوردستان تەسلیم بە شازادە زەفەر ئەلسەڵتەنە دەکرێت.

حکومەتی شازادە زەفەر ئەلسەلتەنە، جاری یەکەم

دوای لابردنی ئیسماعیل خان، حکومەتی کوردستان بەشازادە عەزیز الله میرزای زەفەر ئەلسەڵتەنە سپێردرا. شێخ محەممەد ڕەزای حوجەت ئەلئیسلام، شەوی هەینی ١٢ ڕەبیع الاوەلی ١٣٢٦ دەمرێت، ڕۆژی ٣ جومادی الاوەلی ١٣٢٦، شا لەگەڵ سێسەد کەس قەزاق و دوو هەزار سەربازی گارد بەمەبەستی گەڕان دەڕواتە باخی شا و دوای چەند ڕۆژ ڕاگەیەندراوێکی لەتاران بلاّو کردەوە کەچەند کەسێک لەناوەندی ولآت، هۆکار و سەرچاوەی گەندەڵی و خراپەکارین و دەبێت دوور بخرێنەوە. دوای بلاّو کردنەوەی ئەم ڕاگەیەندراوە، شەش کەس لەئەنجومەنەوە بانگ دەکات. ئەنجومەن لەتەسلیم کردنی ئەوان خۆی بەدوور دەگرێت. شا بەخێرایی دەست بەسەر بروسکەخانەدا دەگرێت و بەمشێوە پەیوەندی نێوان ئەنجومەن و ویلایەتەکان دەپچڕێنێت و حکومەت نیزامی بەسەرۆکایەتی پالکونیک لیاخوڤ

ڕووسی ڕاگەیەنێت و شەوی ٢٢ جومادی الاولی ١٣٢٦، نزیك بانگی بەیانی، هەزار نەفەر قەزاق و چەندین دەستەی دیکە، بەسەرۆکایەتی پالکونیك کەماندان بریکادی قەزاق، لەسێ لاوە، ئەنجومەن تۆپباران دەکەن. نزیکەی هەشت کاتژمێر هێزە نیشتمانییەکان بەرگری دەکەن و سەرئەنجام ئەنجومەنییەکان بەدانی زەرەر و زیانی زۆر شکست دەخۆن. سەیید عەبدوڵڵە بەهبەهانی و سەیید محەممەدی تەباتەبایی و دەستەیەکی دیکە لەوەکیلەکان بۆ پارکی ئەمین ئەلدەولە هەڵدێن. قەزاق دەوری پارکەکە دەگرێت و دوای زەرەر و زیانی زۆر، ئەو دوو کەسە دەگرێت و لەگەڵ ئیهانە کردن، دەیانبەنە باخی شا و لەوێ فەرمانی دوورخستنەوەیان دەردەکەن. حاجی مەلەك ئەلموتەکەلمین و میرزا جەهانگیرخانی دەخو بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی (صور اسرافیل) و بەڕێوەبەری (روح القدس) لەباخی شا و ئەنباری دەوڵەت لەناو دەبەن و سەیید جەمال ئەلدین ئەسەد ئابادی کە لەهەمەدان دەستگیر کرابوو، لەبروجێرد دەکوژن. ڕەحیم خانی چەلەبیانلو بەئەمیر هاشم، کەسەردەستەی ئەنجومەنی ئیسلامی لەتەبرێز بوو، بۆ تەبرێز ڕەوانە کرا تا بلاوە بەئازادی خوازانی ئەو ناوچەیە بکات. ستارخان و باقرخان لەبەرابەر هێزەکانی چەلیبیانلو سینە دەکەنە قەڵغان. موخبیر ئەلسەڵتەنە کەفەرمانڕەوای ئازەربایەجان بووە، جبەخانەی دەوڵەتیان تەسلیم دەکات و خۆی بەمەبەستی هەڵاتن ڕێگەی ئەورووپا دەگرێتەبەر. دەرئەنجام هێزی ڕزگاری، سوپای ڕەحیم خان لەباخی باکور دووردەخەنەوە. ڕۆژی پێنجشەممە ٢٤ جومادی الثانی ١٣٢٦، شازادە زەفەر ئەلسوڵتان دێتە ناو کوردستان. لە ٢٦ جومادی الثانی سوپایەك بەسەرداری سەهام ئەلدەولە بۆ هاوکاری کردنی ڕەحیم خان دەڕوات بەڵام سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت. لە١٥ ڕەجەب شازادە عەین ئەلدەولە وەك فەرمانڕەوای ئازەربایەجان دیاریدەکرێت بەڵام دووبارە ناتوانن دەست بەسەر تەبرێزدا بگرن. شازادە زەفەر ئەلسەڵتەنە، سەرەتا لایەنگری مەشروتەخوازان بووە و لەڕووداوەکەی گۆڕەپانی تۆپخانە دەڕواتە سەر مینبەر و دژی دەوڵەت وتارێك پێشکەش دەکات. بەڵام بەم دواییانە شا دڵنەوایی دەکات و دەیکاتە فەرمانڕەوای کوردستان تا ئازادیخوازانی کوردستان سەرکوت بکات. یەکەم کاری ئەوە بوو دووبەرەکی لەناو ئازادیخوازان دروستکرد. هەموو ماڵەکانی مزگەوتی دارئەلئیحسانی کەتایبەت بوو بەبنەماڵەی حوجەت ئەلئیسلام کەخەزووری من و تازە مردبوو، زەوت کرد و تەسلیم بەمەلا ئیبراهیمی شێخولئیسلامی کرد. حاجی میفتەح ئەلمولك و حاجی ئەرفەع

ئەملوك کەسەرئەستەی ئازادیخوازەکان بوون و سەرۆکایەتی دەستەی زەفەری کوردستانیان لەئەستا بوو، دوای ڕووداوی تۆپباران کردنی ئەنجومەن لەتاران ترسان و لەئەنجومەنی سداقەت کشانەوە. ئەنجومەنەکانی دیکەیش داخران تەنیا پەیوەندییەکی نهێنی لەنێوان ئازادیخوازاندا مابوویەوە و هەمووان چاوەڕوانی ڕووداوەکانی ئازەربایەجانمان دەکرد. شازادەی فەرمانڕەوایش چاوەڕوان بوو تا ئەگەر تەبریز شکستی خوارد، شازادەیش لێرە نزیکی و پەیوەندی خۆی لەگەڵ شادا بسەلمێنێت و گەرنە تا ئەوکات وەك کەسێکی بێ لایەن بمێنێتەوە. منیش لەناو ئەم گێژاوەدا سەرگەردان بووم. هەندێ کات دەمویست بەرەو فەرەنگ بڕۆم بەڵام غیرەت ڕێگەی لێدەگرتم. هەندێ کات دەموت لەکوردستان بمێنمەوە، بەڵام ئادیاری داهاتوو ڕێگەی پێنەدەدام. سەرئەنجام بەپێی ئەم ڕستەیە (لەناو بەڵادا بیت باشترە لەوەی لەترسی بەڵادا بیت) ڕۆشتن بۆ تارانم بەباش زانی و زەوتکردنی ماڵەکانی مزگەوتی دارئەلئیحسانم لەبنەماڵەی حوجەت ئەلئیسلام کردە بیانو و بۆ ئەهێشتنی هیچ گومان و دوودڵییەك، شێخ نەجم ئەلدین و شێخ محەممەدی وەسیم و شێخ ئاغابرام بۆ ئەم سەفەرە ئامادە کرد تا ئازناوی حوجەت ئەلئیسلامی بۆ خاوەنەکانی مزگەوتی دارئەلئیحسان بۆ شێخ نەجم ئەلدین و ئازناوی شێخولمەشایخی و مانگانەی پێویست بۆ شێخ ئاغابرا وەربگرم و بگەڕێمەوە. شەوی ١٦ رەمەزانی ١٣٢٦ بەنهێنی چاوم بەموشیر دیوان کەوت و بەڵێنمان بەست ئەگەر دەوڵەت سەرکەوتنی بەدەست هێنا، ئەو پارێزگاری لەئێمە بکات و ئەگەر خەڵك سەرکەوتنی بەدەست هێنا، ئێمە پارێزگاری لەو بکەین. نیوەشەو لەکوردستانەوە بەرەو تاران بەڕێکەوتین. سێ ڕۆژ لەڕێگەدا بووین و ڕۆژی چوارەم گەیشتینە هەمەدان. دوو ڕۆژ لەماڵی میرزامەحمودخانی لوقمان ئەلئیسنانی کوردستانی ماینەوە. حاجی شێخ محەممەد باقری موجتەهید و زۆربەی زاناکان و پیاوماقووڵانی هەمەدان بۆ بینینی ئێمە هاتن. ڕۆژی سێیەم بەرەو تاران بەڕێکەوتین.

نیوارێی ڕۆژی شەشی شەوالی ١٣٢٦ گەیشتینە گوندی رەبات کەریمی نزیکی تاران. کاتژمێرێك بۆ ئێوارێ، بروسکەیەکمان بۆ حاجی شێخ فەزڵ اللە نوری کەمەمەکارەی ئەوسای ئێران بوو و ئێمە ئەماندەناسی، نارد:

(بۆ بەڕێز غوث الانام، بەڕێز حاجی شێخ فەزڵ اللە نوری، لەگەڵ بەڕێزان حوجەت ئەلئیسلام و شێخولمەشایخی کوردستان، مەبەستی بینینی بەڕێزتانمان کردووە و لەقووڵایی دڵەوە

دەڵێم:

بەمەبەستی بینینی تۆ گیانم هاتۆتە سەر لێو، بگەڕێمەوە یا بێم، چییە فەرمانی ئێوە (بچوکتان محەممەدی پێشنوێژ و وتارخوێن).

دوای چوارکاتژمێر ئەم وەڵامەی خوارەوەمان بەدەست گەیشت:

بۆ بەڕێز ئیمام جومعە و پێشنوێژی کوردستان، هاتنتان مایەی شانازیمانە و ئەو شەرەفەمان پێببەخشن. سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین. بەیانی نیوەڕۆ، منداڵی حاجی میرزا هادی لەگەڵ دەستەیەکی دیکە لەبەڕێزان لەدوو فەرسەخی شار، چاوەڕوانی هاتنی ئێوە دەبن. لەبەر ئەوەی کاتی بینین نزیکە، زیاتر لەمە زەحمەتتان نادەم (شێخ فەزڵ الله نوری).

بەیانی ئەو ڕۆژە کە٧ شەوالی ١٣٢٦ بوو، بەرەو تاران بەڕێکەوتین. لەدوو فەرسەخی تاران گەشتینە خزمەتی حاجی میرزا هادی، کوڕی حاجی شێخ و ئیعتیماد ئەلشەریعە و بەڕێز شێخ ئەحمەدی موحەڕیر و دەستەیەکی دیکە لەکەسەکانی شێخ کە بەگالیسکە بۆ پێشوازیمان هاتبوون. ئێمەیان سوار گالیسکە کرد و ئەسپەکانیان لەگەڵ پیاوەکانمان لەدواوە هێنا. نیو کاتژمێر بۆ ئێوارێ، ڕۆشتینەماڵی شێخ کەپێشوەخت دەستەیەک لەزاناکانی تاران وەک ئیمام جومعەی تاران و زەهیر ئەلئیسلام و سوڵتان ئەلعولەما و شێخ عیسا چالە مەیدانی و شێخ جەعفەری گوڵپایەگانی و حاجی عەلی ئەکبەر زاوای شێخ و شێخ ئەحمەدی عەرەب و هتد... بۆ بینینی ئێمە بانگێشت کرابوو. دوای ئەحواڵپرسی و یەکتر ناسین، شەربەتێک خورایەوە و بەڕێزان ڕۆشتن. حاجی شێخ فەرمووی: بەیانی لەباخی شا، دانیشتنێک بەئامادەبوونی باڵوێزەکان و زاناکان و هەموو چینەکانی خەڵکی تاران دەبەسترێت و دەیانەوێت سەبارەت بەمەشروتیەت بڕیارێک بدەن. زۆرینە هەرچی پەسەند کرد، پەسەندی دەکەن. ئەگەر هیلاکی ڕێگە نابێتە لەمپەر، بڵێم وەرەقەی بانگێشت کردن بۆ ئێوەیش بێنن چوونکە لەوێ ئەگەری هەیە بتوانن چاوتان بەشا بکەوێت. وتم: هیلاکی ئێمە بەبینینی شێخ ڕەوایەوە. هەتاو بۆ هەر شوێنێک بڕوات، وەک سێبەر لەپشت سەری ئامادەین. شێخ لەگفتوگۆی ئێمە شادومان و تا ئێوارێ لامان مایەوە. هاوڕێکانم دوای نانی ئێوارێ، لەتاو شەکەتی ڕێگە، خەوتن. بەپیاوەکانم وت چای تازەم بۆ دروست بکەن و خۆیان بخەون. تا ئامادە بوونی چای، دەستم کرد بەنووسینی وتارێک بۆ دانیشتنەکەی بەیانی. کاتێک

پێنوسم هەڵگرت، هەزم بۆ دۆزینەوەی پێشەکی، بەهەر لایەکدا دەڕۆشت. نەمدەزانی چی بنووسم. ئەگەر لەوەسفی دیکتاتۆری شتێکم دەنووسی، پێچەوانەی ویژدان و پێچەوانەی وتەکانی ناخم بوو و ئەگەر وەسفی مەشروتیەتم دەکرد، بەپێچەوانەی ئاوز بوو. ئەگەر بێدەنگیم هەڵدەبژارد، ئەم دەرفەتەم لەدەست دەچوو. جیاواز لەوە گومانم دەکرد حکومەت و نەیارەکان ئەگەری هەیە لەناو نووسراوە خێرخوازییەکانی خۆیان، لەپێشینەی من ئاگاداریان کردبێتنەوە کەفلانەکەس لایەنگری مەشروتەیە. هەڵبەتە لەبەرابەر پێشهاتێکی لەمشێوە، بێدەنگی دەبووە هۆی پێشڤەچوونی ئارەزووی نەیاران. سەرئەنجام پێنوسم خستە سەر کاغەز و دلوای هاوکاریم لەئاخ کرد وئەم وتارەی خوارەوەم نووسی:

کەس ناتوانێت حاشا لەباشییەکانی مەشروتە بکات، چوونکە بنەمای مەشروتە، بنەمای ئاسایشە. بنەمایەکە پەیوەندی لەنێوان دەوڵەت و میللەت دروست دەکات، بنەماییکە تەپوتۆزی و بێزاری نێوان پاشا و مسکینەکان بۆ یەکگرتوویی و یەکێتی دەگۆڕێت کەدەوڵەت پشت بەمیللەت دەبەستێت و میللەت بەدەوڵەت هیوادارە تا بەیەکگرتوویی و یەکێتی، وڵات بخەنە سەر شارێگەی بەختەوەری و پێشکەوتن. بەهەمان شێوە کە لەسەر ئەم بنەمایە بوو دەوڵەتی مەزن و خاوەن شکۆی ئێران بەئارەزوومەندی دەستی خستە ناو دەستی خەڵك و مەشروتە و هەموو زاناکان و پێشەواکانی ئەم وڵاتە بەباوەشێکی کراوە پێشوازییان لەم پێشهاتە کرد و بوونە لایەنگری مەشروتە. چی رویدا بەیەکجار ئەم یەکگرتوویە و یەکێتییە بۆتە هۆکاری بێزاری و دووبەرەکی و ئەو هاوبەشییە بەدووڕوویی و نەیاری گۆڕاوە. هیچ هۆکارێکی دیکە نییە مەگەر ئەوەی میللەتی نەزانی ئێران بەهای ئەم نیعمەتە نەزانێت و لەسەر بنەمای (ان الانسان لیطغی ان راه استغنی) دەستیان بەخراپەکاری و هەراوهوریای بێ سوود کردووە. ئەوەی نەدەبوا بیڵێن وتیان و ئەوەی نەدەبوا بیکەن، کردیان. لەجیاتی شوکر و سوپاس، دژی دەوڵەت وتاریان نووسی، ڕۆژنامەیان چاپ و بڵاو کردەوە. نامەکانی شەوانەیان بڵاو کردەوە. بۆمبیان لەسەر ڕێگەی شا دانا و سەرئەنجام دەوڵەتیان لەمیهرەبانییەکانی پەشیمان کردەوە. زاناکانیش لەبەر نەزانی و جووتە هاواریشتنی میللەت، ڕەمیان کرد و لەبۆچوونەکەی خۆیان پەشیمان بوونەوە و سەرئەنجام بەتۆپباران کردنی ئەنجومەن کۆتایی هات و دەنگی تەپڵی ئاوزڕان و نەزانی و نەشیاوی نەتەوەی ئێران لەجیهان و گونچکەی جیهانیان دەنگیدایەوە کەنەك تەنیا دانیشتووانی کوردستان بەڵکو

هەموو بیرمەندانی بەوێژدان ئێرانیان لەمەشروتە و مەشروتەخوازی پەشیمان کردەوە و ئەم گەنجە شیاوەیان بەبەهایەکی کەم لەدەستدا.

ئەگەر لەنەوەیەک کەسێک کارێکی نەزانانەی کرد.
ئەکێو پێگەی دەمێنێتەوە نە مانگ
ئەگەر مانگایەک بکەوێتە لەوەڕگایەک
هەموو مانگاکانی گوندە تووش دەکات.

ئێمە سێ کەس، دوێنێ ئێوارێ لەلایەن سێسەد هەزار کەسی دانیشتووی کوردستان هاتووینە تاران. تەنیا بۆ ئەوە هاتووین تا بەپیاوانی دەوڵەت و میللەت بڵێین، میللەتی ئێران نەشیاوی خۆیان بەهەموو دنیا سەلماند کەشیاوی مەشروتە نین. دەوڵەتی ئێرانیش زیاتر لەمە ناتوانێت بەکارە نەزانینەکانی نەتەوەیەکی نەزان ڕازی ببێت. بەڕاشکاوی دەڵێم تا نەتەوەی ئێران بەتەواوی لەخەوی نەزانی بەخەبەر نەیێتەوە و بەهۆی زانست و مەعریفە هەست بەمافەکانی خۆیان نەکەن، نەک شیاوی مەشروتیەت نین، بەڵکو ناوی مەشروتە و مەشروتە خوازانی دنیایان زڕاند. ئەو سیاسەتەی ئەمڕۆ شیاوی ئەم میللەتیە ئەوەیە کەدەڵێت:

ئەگەر سوڵتان سیاسەت نەفەرموێت
هەر ناکەسێک بانگەشەی سیاسەت دەکات
بەڵا سەرانسەری زەوی دەگرێتەوە
ئەدنیا دەمێنێتەوە نە دین.

بەهەمان شێوە کە بەچاو بینیمان و بەناوز هەستمان پێکرد، دەسەڵاتی ولات بەدەستی میللەتی نەزان، هاوشێوەی چەقۆ خستنە دەستی کەسێکی سەرخۆشە. ئێمە نوێنەرانی خەڵکی کوردستان بەدەنگی بەرز و ڕاشکاو کەهەموو بالوێزەکان و نوێنەرانی دەوڵەتەکانی دراوسێیش ببیستن، دەڵێین: ئێمە نەتەوەی بێ ئاوز، شیاوی نیعمەتی مەشروتە نین و ولاتی ئێرانیش هێشتا بۆ ئەم نوشداروە ئامادە نییە. هێشتا پێویستمان بەسەرپەرستە و کاروباری ژیانی ئێمە دەبێت لەژێر سەرپەرستی دەوڵەت بەڕێوە ببرێت. ئەگەر بۆ پێشکەوتن و بەختەوەری ولات مەشروتە پێویست بێت، دەبێت دەوڵەت خۆی جڵەوی بگرێتەدەست و لەولاتدا بلاوی بکاتەوە تا زیاتر لەمە لای خۆمان و بیانییەکان سەرشۆڕ وشەرمەزار نەبین.

ئەمە بۆچوونی ئێمەیە و زیاتر لەمە قسەیەکمان نییە بۆ وتن.
دوای ئەوەی وتارەکەم نووسی، پەیوەستی هاوڕێکانم بووم و خەوتم. بەیانی پێکەوە خۆمان شۆرد و تەپ و تۆزی ڕێگەمان لەخۆمان داماڵی تا ئێواریٚ لەکاتی دیاریکراو بڕۆینە باخی پاشا. نزیک نیوەڕۆ حاجی میرزا هادی وتی: ئەو دانیشتنە بۆ ڕۆژی دوانزەیەم دواخراوە. ڕۆژی ١٢، کاتژمێری سێی ئێواریٚ، هەموو زاناکان هاتنە ماڵی شێخ و لەوێوە پێکەوە بەگالیسکە بەرەو باخی شا بەڕێکەوتین. زیاتر لەپەنجا گالیسکە لەماڵی شێخەوە بەڕێکەوت. لەباخی شا دابەزین. خێوەتێکی گەورەیان هەڵدابوو کەزیاتر لەهەزار کەسی دەگرت. لەو شوێنەی شێخ دانیشت، ئێمەیش لای ئەو دانیشتین. باڵوێزەکان و کەسانێک لەچینە جیاوازەکانی خەڵك هاتبوون. هەر کەسە و هەر چینێک لەشوێنی دیاریکراوی خۆی دانیشتبوو. زۆری نەخایاند شازادە مۆنەیید ئەلدەولە ئەبولفەتح میرزا، لەگەڵ خزمەتکارێك کەکاسەیەکی بلوورینی لەسەر سینییەکی زیوین بەدەستەوە بوو، هاتە ناو دانیشتنەکە و دەستی کرد بەکۆکردنەوەی دەنگەکان. حاجی شێخ فەزڵ الله و پێشنوێژی تاران حاجی میرزا ئەبولقاسم، بۆچوونی خۆیان تەسلیم بەمۆنەیید ئەلدەولە کرد و ئەویش خستیە ناو کاسەکە. سەرەی ئێمە گەیشت. من بەمۆنەیید ئەلدەولەم وت: بۆچوونی ئێمە بۆچوونی کەسیەتی نییە، بۆچوونێکی گشتییە. ئێمە بەنوێنەرایەتی ویلایەتێك هاتووینەتە ئێرە، دەبێت بۆچوونەکەی خۆمان بەئاشکرا بڵێین تا دانیشتووانی کوردستان گومان نەکەن خیانەتمان لێکردوون. مۆنەیید ئەلدەولە سەیری حاجی شێخی کرد تا بۆچوونی ئەو وەربگرێت. حاجی شێخ وتی: بڕۆن و مۆڵەت وەربگرن. مۆنەیید ئەلدەولە ڕۆشت و گەڕایەوە و بەگوێی حاجی شێخدا چرپاندی. حاجی شێخ وتی: نەخێر، میوانی منن. لەوەڵامەکەی شێخ هەستم بەوە کرد شا لەبۆچوونەکەی ئێمە دوودڵە و نەهێشتنی ئەم دوودڵییەی بەشێخ سپاردووە. دواتر مۆنەیید ئەلدەولە وتی: فەرموون و بۆچوونی خۆتان بڵێن. لەو کاتەی کەهەستام، حاجی شێخ شەپیور دەرکەوت. چوونکە لەکوردستانەوە یەکترمان دەناسی، کاتێك منی بینی، بەرەو ڕووم هات. دوای ئەحواڵپرسی، کاغەزەکەی بەدەستی منەوە بینی، پرسی: دەتەوێت شتێك بخوێنیتەوە. وتم: بەڵێ. وتی: چاوەڕێبە تا کورسیەکت بۆ بێنم. بەخێرای لەچاپخانەی شایی کورسییەکی هێنا. ڕۆشتمە سەر کورسییەکە. سەرەتا شێخ شەپیور بەدەنگی بەرز منی بەئامادەبووان ناساند. دواتر دەستم کرد بەخوێندنەوەی

وتارەکەم. لەجووڵەکانی مۆئەیید ئەلدەولە هەستم کرد شا لەپشتەوەیە و گوێ دەگرێت. ڕەنگ و ڕوخساری نیشان دەدات لەپێشەکی وتارەکەی من شڵەژاوە و چاوەڕوانە بزانێت بەچی کۆتایی دێت. کاتێک گەیشتمە بەشی دووەمی وتارەکەم، کەمێک ڕەنگ و ڕووی کرایەوە. دوای کۆتایی هێنان بەوتارەکەم هاواری ئەحسەنت، بەرز بوویەوە و مۆئەییەد ئەلدەولە بەرەو لای ئاخوند ڕۆستەم ئابادی ڕۆشت تا بۆچوونی وەربگرێت. ئاخوند بەدەنگی بەرز وتی: بۆچوونی من، دەنگی من، مەزهەبی من، ئەوەیە کەپێشنوێژی کوردستان وتی. جگە لەوە هیچ بۆچوونێکی دیکەم نییە. کاتێک لەو تێپەڕی، شێخ گوڵپایەگانیش ئەم وتەی دووبارە کردەوە. کەسانی دوای ئەویش بەهەمان شێوە. سەرئەنجام دەنگ بەرز بوویەوە کەبۆچوونی هەمووان ئەوەیە کەپێشنوێژی کوردستان ئاماژەی پێدا. ئەم دەقەوە شیاوی مەشروتە نییە. دەنگی زیندوو بێت پێشنوێژی کوردستان، لەهەموو شوێنێکەوە بەرز بوویەوە. باڵوێزەکان کەچاوەڕوانی زۆرینە و کەمینە بوون تا ببینن لایەنگرانی مەشروتە زۆرینە بەدەست دێنن یا نە، کاتێک ئەم بارودۆخەیان بینی، بۆچوونی سێیەم هاتە ئاراوە. جێبەجێ کردنی مەشروتە لەژێر سەرپەرەستی دەوڵەت. هەمووان بەدەم بەزەوە سەیری یەکیان دەکرد بزوێنەرانی مەشروتە پەرێشان بوون و خەمبار و دڵتەنگ بڵاوەیان لێکرد.

لەکۆتایی دانیشتنەکە، مۆئەیید ئەلدەولە بەحاجی شێخی وت: شا دەفەرمێت حاجی شێخ و میوانەکانی بێنە لای ئێمە. پێکەوە ڕۆشتینە خزمەتی. حاجی شێخ ویستی من بناسێنێت. کاتێک ناوی منی برد، شا فەرمووی: بەڵێ بەڵێ، پێشنوێژی کوردستان، بەخێر بێن. ئێمە لەپێشەکی وتارەکەی ئێوە گومانمان لا دروست بوو. بەڵام بەشێوەیەکی باش کۆتاییتان پێهێنا. خۆشحاڵم، کەی هاتن، لەکوێن. وتم: منم چاوم بەدیداری شا ڕوون بۆتەوە. سێ ڕۆژ پێش هاتینە تاران، لەماڵی حەزرەتی شێخین. فەرمووی: ڕاکێشانی ئاخوندی ئێوەی بردۆتە ئەوێ، وەگەرنە لێرەیش ماڵی لێ بوو. وتم: گەدەی ئێمەی هەژار بەخواردنە شاییەکان عادەتی نییە. حەزرەتی شێخ میواندار ئێمەی گرتە ئەستۆ. فەرمووی: فەرمان بەموشیر ئەلسەڵتەنە دەدەم سبەی ئێوارێ سەردانی ئێوە بکات. ئەگەر داواکاریتان هەیە، پێرستەکەی بنێرن تا فەرمان بدەم لەزووترین کات جێبەجێ بکرێت. بەڕێزانی حوجەت ئەلئیسلام و شێخولمەشایخم بەناوناوەکانیانەوە ناساند و لەکۆتاییدا وتم: هەمووان دوعاگۆی بارەگای بەڕێزتانین. ئێمەی شافعی مەزهەب بەهۆی مەزهەبەکەمانەوە شا پەرەستین چوونکە پاشا

بەسەرومر و گەورەی خۆمان دەزانین. حاجی شێخ وتی: بەڵێ، سوونی مەزهەبەکان گوێڕایەڵی پاشا بەئەرکی سەرشانی خۆیان دەزانن. ئێمە لێرەدا بۆچوونی ئەوانمان خستە ڕوو (سوونی مەزهەب)، وتارەکەی ئێمەیش دەرئەنجامی ئەم بۆچوونەیە. حاجی شێخ مۆڵەتی ڕۆشتنی وەرگرت و ئێمەیش بەهەمان شێوە. فەرمووی تا لەتارانن حەز دەکەم بەردەوام بتانبینم.

بەیانی دەمەو ئێواریّ، بەڕێز میرزا ئەحمەدخانی موشیر ئەلسەڵتەنە، لەلایەن پاشاوە هاتنە لامان. ئێمەیش دوای ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی باو، پێرستی داواکارییەکانی خۆمان نووسی و تەسلیمان کرد. دوای ڕۆشتن بۆ ماڵ، بەهۆی پێشخزمەتەکەیەوە بری پێنسەد تمەنی خستە ناو پاکەتێك و بۆ ئێمەی بەجێهێشت. حاجی میرزا هادی و دەستەیەك لەخزمەکانی شێخ ئامادە بوون، گومانیان کرد پارەکە وەردەگرین. بەڵام بەپێچەوانەی بۆچوونی ئەوان، پارەکەمان خستە ناو پاکەتەکە و ئەم نامەی خوارەوەمان خستە ناو پاکەتێك و بۆمان ناردەوە: بەعەرزی حزووری ئێوەی بەڕێز رادەگەیەنم، ئەو پێنسەد تمەنی وەك خەرجی چایی و خواردن بۆ ئێمەتان ناردبوو، گەشت. زیاتر لەجاران دۆعاگۆین و سپاستان دەکەین. چوونکە ئەم ڕێزگرتنە نیشانی دەدات دەوڵەتی مەزن و خاوەن شکۆ، لەهەموو ڕوویێکەوە خوازیاری ئاسایش دۆعاگۆکانی خۆیەتی، بەڵام لەوێوە کەئێمە هاتووینەتە ماڵی حەزرەتی شێخ و میوانی ئەوین، ئەوان ڕازی نەبوون ئێمە خەرجی خۆمان بکێشین و هەموو خەرجییەکانی ئێمە کەوتۆتە سەرشانی ئەو حەزرەتە. لەبەر ئەمە ڕازیبوون بەو برە پارەیە بێ هۆ و زیندەڕۆیی دەبێت. لەگەڵ ڕێزی فراوان پارەکەمان گەڕاندەوە و دەڵێین ئێمە ئابڕوی هەژاری و قەناعەت نابەین. بەپاشا بڵێن ڕۆژی دیاریکراوە. تەنیا ئەگەر داوایەکمان هەبێت، خێرایی لەجێبەجێ کردنی داواکارییەکانە تا زیاتر لەمە نەبینە ئەرك بەسەر شانی حاجی شێخەوە. والسلام و علیکم و رحمە الله و برکاتە. (محەممەدی کوردستانی)

کاتێك ئەمەم تەواو کرد، دام بەحاجی میرزا هادی و خوێندییەوە. وتی: مۆڵەت دەدەن حەزرەتی شێخ ئاگادار بکەینەوە. وتم: هیچ کێشەیەك نییە. دەقی وەڵامەکەی بۆ خوێندەوە. حاجی میرزا هادی ڕۆشت و بەخێرایی گەڕایەوە، وتی: حاجی شێخ زۆر خۆشحاڵ بوون و پەسەندیان کرد. پاکەت و پارەکەم تەسلیم بەپێشخزمەتەکە کرد، دە تمەن حەقدەستمان پێدا و بەڕێکەوت. ئەم ڕووداوانە لەتاراندا دەنگی دایەوە. زاناکان و پیاوماقووڵانی کوردستان، ع

لایەنگرانی دەوڵەت و چ لایەنگرانی مەشروتە سەردانیان کردین.

وردەکاری گفتوگۆکان و باسە زانستییەکانی ئێمە لەگەڵ زاناکانی تاران، زۆر و گشتگیرە و لەماماژەدان پێیان چاو دەپۆشین. ڕۆژی سێیەمی گەیشتنی ئێمە بۆ تاران، بروسکەی خوارەوە لەلایەن حاجی شێخ بۆ دڵنەوایی کردنی پاشماوەکان ڕەوانە کرا.

((بەڕێزان و شەریعەتمەداران، بەڕێز ئەمین ئەلشەرع و موعین ئەلشەرع، سلمهالله تعالی الله، سێ ڕۆژە بەڕێزەکان بەسەلامەت گەیشتوون، چوونکە خۆیان سەرقاڵی میوانداری سەردانکەرانن، دەرفەتیان نەبووە ئێوە ئاگادار بکەنەوە. لەبەر ئەمە و لەبەر ئاسایشی خەڵکان ئاگادارم کردنەوە. بەخواستی خوا خۆیان ئەگەر دەرفەتیان دەستکەوت، هەموو شتێکیان بۆ بروسکە دەکەن. سوپاسگوزارم کەبەخزمەتیان گەیشتم. خواوەند تەمەنی درێژیان پێببەخشێت. سڵاوی تایبەتی بەموشیر دیوان بگەیێنن. خزمەتەکانی ئەوان لای دەوڵەت بەهادار و بێ وەڵام نابێت (فەزڵ الله نوری) شەوی دەی شەوالی ١٣٢٦، میرزا حسەین خانی دیوان بەگی، ئەم بروسکەی بۆ موشیر دیوان نارد:

((بەڕێز موشیر دیوان، بەڕێزان شەرەفمەندانە گەیشتوونە مەنزڵ، ڕۆژی چوارەم بەپێی فەرمانی دەربار، بەشداری ئەو کۆبوونەوەیان کردووە کە لەباخی شا بەستراوە، هەتاوی شانازی لەوڵاتی ئێمەوە ئاوا بووە، یانی بەڕێز پێشنوێژی کوردستان، هەستاوەو وتارێکی سەرنجڕاکێشی خوێندۆتەوە، بەڕاستی کە ئەتەنیا کوردستان، بەڵکو ڕۆحی هەموو ئێرانی شادومان کردووە. لەهەر شوێنێکەوە دەنگی ئافەرین و ئەحسەنت بەرز بۆتەوە. دوای کۆتایی هێنان بەدانیشتنەکە، بەبینینی پاشای ئیسلام پەنا شادومان بوون و زیاد لەڕادە ڕێزی لەبەڕێزانی کوردستان گرتووە. دووبارە لەبەردەم پاشا، پێشنوێژی کوردستان وتارێکی خوێندۆتەوە. بەکورتی ئێستا باس و وەسف کردنی ئەو، بۆتە داستانی هەر کۆڵان و گەڕەکێکی شارەکە. بەڕاستی تا ئێستا کەس سەفەرێکی لەوشێوەی نەکردووە و نایکات. دەبێت هەموان بەهای ئەم نیعمەتە بزانین و ئەم دەرفەتە بۆ زیندوو کردنەوەی کوردستان بقۆزینەوە.

بەیانی ئەو ڕۆژە هەموو زاناکان و کاربەدەستانی دەوڵەت، لەوەزیر تا دوایین کەس، بۆ پیرۆزبایی کردن هاتنە ماڵی ئێمە. لەزمانی منەوە ئەم بروسکە بۆ کەسوکاری ئەو ڕەوانە دەکرێت و پیرۆزباییان لێدەکەم.(حسەینی دیوان بەگی)))

لەلایەن سوپاسالاری گەورە، بروسکەیەک بۆ موشیردیوان رەوانە کرابوو:

((جەنابی جەلال ماب، موشیر دیوانی وەزیری کوردستان، بەڕێز پێشنوێژی کوردستان، لەسەر کۆنگرەی شانازی و شکۆ، ئالای هەڵکرد. بەتایبەت پاشای گەورە لەوتەکانی بەڕێزیان شادومان بووە. ئەمڕۆ لەسنووری دڵ، دەست دەستی ئەوە. بەڕاستی، پێش هەموان کەوتووە و حەشر دەکات. تا ئێستا سێ جار شەرەفی بینینی پاشای پێبڕاوە و هەرجارە، ڕێزی شایانەی لێدەگیرێت. لەلایەن منەوە بەڕێزان ئەمین ئەلشەرع و موعین ئەلشەرع دڵنیا بکەنەوە. بەخواستی خواوەند بەم نزیکانە دەگەڕێنەوە. سوپاسالاری گەورە))

شەوی ٢٤ شەوالی ١٣٢٦ بەپێی ئیشارەی دەربار، حاجی شێخ فەزڵ اللە نوری و دەستەیەکی دیکە لەزاناکان، داواکارییەکیان بۆ دەرباری پاشا بەرز کردەوە و خۆیان پێشکەشیان کرد و لەدەربار کۆبوونەوە. بەماوەی دوو کاتژمێر، نووسراوێك بەم ناوەرۆکەی خوارەوە دەرکرا و بەیانی، لەگەڵ داواکارییەکەی ئەو بەڕێزانە چاپ و لەشاردا بلاویان کردەوە.

باسمه تبارك و تعالی

بەڕێزان، حوجەت ئەلئیسلام، مەبەستی ئێمە هەموو کات بەهێزکردنی ئیسلام و پشتیوانیکردنی ئۆمەتی محەممەدی بووە. ئێستا کەمەستتان کرد دامەزراندنی ئەنجومەن پێچەوانەی یاسا ئیسلامییەکانە و فەرمانی ڕێزگرتنتان دەرکرد و زاناکانی ولاتیش، بەنووسراو و بروسکە پشتڕاستیان کردەوە، ئێمەش دەستبەرداری داواکەی خۆمان دەبین و چیتر باسی ئەنجومەن ناکرێت بەلام بەسەرنجدان بەوتەکانی حەزرەتی ئیمامی زەمان، بۆ بلاو کردنەوەی دادپەروەری و یەکسانی، فەرمانی پێویستمان داوە و دەیدەین. ئێوەی بەڕێز هەموو چینەکانی خەڵك لەم بڕیارە شایانەی ئێمە بۆ بلاوکردنەوەی دادپەروەری و ڕێزگرتن لەمافی مسکێنەکان و لەناوبردنی گەندەڵی بەپشت بەستن بەیاساکانی دینی ئیسلام، ئاگادار بکەنەوە. محەممەد عەلی شای قاجار)

بسم الله الرحمن الرحيم

بەبەندەکانی شاهەنشای ئیسلام پەنا ڕادەگەیەنین لە ١٢ شەوالی ١٣٢٦ کە کارگوزارانی دەوڵەت، دەستەیەکی فراوان لەزاناکان و شازادەکان و وەزیرەکان و میرەکان و پیاوماقووڵان و ئەشراف و بازرگانەکان بەپێی فەرمان لەدەربار کۆبوونەوە و ئەو بەیاننامەتان لەمەجلیسی نیشتمانی بڵاو کردەوە کە بەهیچ جۆرێك کۆنەنگی لەسەر نییە. بەهەمان شێوە کەبینیمان و ئێمەی موسوڵمان کە لەژێر دەسەڵاتی ئیسلامیداین، بەهیچ جۆرێك ڕازی نابین زیان بەدین و ئیسلامی ئێمە بگات. لەبەرابەر فەرمانەکانی ئیسلام، شا و مەسکین یەکسان و بەرابەرن و پاراستنی دین و ئایینی شەریعەتی پێغەمبەر، ئەرکی سەرشانی هەمووانە. دوای بروسکەی هەموو ویلایەتەکان و شارەکان کەزیاتر لەدووسەد بروسکە بوو، دەستەیەکیان شرۆڤەکران و دەستەیەکیان تەنیا خوێندرانەوە و دوای ئەوەی حوکمەکانی حوججەج ئەلئیسلام و زاناکانی دیکە بەئامادەبووان ڕاگەینرا و تۆمارە فراوانەکان سەبارەت بەم بەڵا گەورەیە لەچینی زاناکان و زانستخوازان و بازرگانەکان و پیشەوەران کەلەو کۆبوونەوەدا نەبوون، یەك یەك خوێندرانەوە. دوای ئەمە، هەموو ئامادەبووانی کۆبوونەوەکە لەهەموو چینەکان بەهۆی جەنابی ئەشرەف سەدری ئەعزەم، تۆمارێکیان بۆ پاشگەزبوونەوە لەم بڕیارە پێشکەش بەدەرباری پاشاکرد و خوازیاری بینینی سەرچاوەی دادپەروەری بوون و دوای بینینی پاشا و بەڵێنی شایانە، مۆڵەتی ڕۆشتنیان پێدرا، تا ئێستا کە ٢٤ ڕۆژە، لەلایەن شاهەنشای هومایونی فەرمانی ئاسایش، دەرنەکراوە کەبەهەموو یاسا و ڕێسایەك، پاراستنی ئیسلام لەهەموو ڕۆژگارەکان لەئەستۆی پاشا و زاناکانە. لەو ڕۆژەوە تا ئەمڕۆ هەمووان چاوەڕوانین و کات دەگوزەرێنین تا ئەوەی چاوەڕوانی لەڕادە تێپەڕی و تەنیا ڕێگەمان دووبارە بینینەوەی شاهەنشای هومایونییە و چوونکە ئەم داوایە بۆ ئەنجامدانی ئەرکێکی شەرعییە و پێویستمان بەمۆڵەت وەرگرتن لەخاوەنی شەرع نییە. سوێند بەهەموو پیرۆزییەکان، ئێمە بەڵکو هەموو موسوڵمانانی ئەم وڵاتە، بۆ دامەزراندنی مەجلیسی شورای گشتی ئامادە نین و ئەنجامەکەی جگە لەپشێوی و ئاژاوە و بەفیڕۆچوونی نامووس و شەرەفی ئیسلامی ئێمە، هیچی دیکە نییە.

لەمکاتەدا حاجی مەلا عەلی ئەسیر ئەلئیسلام لەکوردستان بۆ سەرپەرشتی کردنی مزگەوتی والی دارئەلئەمان هاتە کوردستان و هاتە لای ئێمە. ئێمەیش بەخێرایی ئەومان

برده خزمەتی پاشا و فەرمانیدا فەرمانەکەی بۆ دەربکەن. بەپێی ئەو پێرستەی دابوومان، هەشت فەرمان و دوو گۆچانی گەوهەرنیشان، یەکیان بۆ خۆم و ئەوی دیکەیان بۆ حوجەت ئەلئیسلام و دە ئەنگوستیلەی ئەلماس و دوو تۆپ عابای تورمەیی و هەژدە دەستنووسی و دولنزە نازناو و حەوتسەدتمەن مانگانە بۆ خۆمان و بنەماڵە و کەسەکانمان دەرکرا و بەهۆی حاجی شەیف ئەلشەریعەی تەبریزی، مامۆستای شا، تەسلیم بەئێمەکرا.

زۆری نەخایاند عەین ئەلدەولە، لەتەبریزەوە بێ دەسکەوتنی هیچ ئەنجامێك گەڕایەوە و هاتە تاران. دوای چەند ڕۆژ فتوایەك لەلایەن ئاخوند مەلا کازمی خوراسانی بەم ناوەرۆکەی خوارەوە چاپ و بڵاو کرایەوە:

بسم الله الرحمان الرحیم

بەستنی ئەم مەجلیسە پێویست و جێبەجێ کردن و پشتیوانی کردنی ئەرکی سەرشانی هەموو موسوڵمانانە. (محەممەد کازمی خوراسانی).

بۆ حوجەت ئەلئیسلام ئاخوند مەلا کازم: مەجلیسی شورای ئیسلامی کەبنەمای ژیانەوە و دیاریکردنی سنوری دەوڵەت و هۆکاری بەختەوەری و سەروەری میللەت و نەمێشتنی ستەمی دیکتاتۆرانەی دەسەڵاتداران و هۆکاری ئاسوودەی هەموانە، ئایا بوونی لەئێران پێویستە یا حەرام، پاراستنی ئەرکی سەرشانی خەڵکە یا ڕووخاندنی؟ هیوادارم ئەوەی ئێوەی بەڕێز بیری لێدەکەنەوە، لەناو فتواکەتان ئاماژەی پێبدەن تا بەڵگەیەك بێت بۆ هەمووان.

بەدوای ئەم ڕووداوانە لەتاران بڵاوبوویەوە کەدەستەی ئیتیحاد و تەرەقی لەدەوڵەتی عوسمانی پێشکەوتنیان بەدەست هێناوە و سالۆنیکیان کردۆتە بنکەی خۆیان و بڕیاری جەنگ و ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دەوڵەتیان داوە و سوڵتان عەبدولحەمیدیان ئاگادار کردۆتەوە ئەگەر داواکارییەکانی ئەوان جێبەجێ نەکات، هێرش دەکەنە سەر ئیسلامبۆڵ. ئەنوەر بەگ و حەکەمی بەگ کە لەئەندامە گەورەکانی دەستەی ئیتیحاد و تەرەقین و بەم دواییانە لەبێرلین و ڤییەننا بوون، بەخێرایی بەرەو سالۆنیك گەڕانەوە. سوڵتان عەبدولحەمید دوو سێ ڕۆژ ڕاوێژ دەکات و لەژوورەکەی ناڕواتەدەر و جگە لەتۆفیق پاشا، کەسی دیکەی نەبینیوە و شەو و ڕۆژ، کەژاوەی سوڵتانی و کەژاوەی جەنگی لەبەرابەر

عیمارەتی یەڵدوز ئامادەی حەرەکەت بوون.

دانیشتووانی ئیسلامبوڵیش هەموو ڕۆژێك لەشارەکە دەڕۆنەدەر و لەگوندی سان ئیستیفانۆ کۆ دەبنەوە و مەبەستی پەیوەست بوون بەئۆردووی سالۆنیکیان دەکرد. بەیانی ڕۆژی ٢٤ ئاوریل، ئۆردوی سالۆنیك هێرش دەکاتە سەر بەرزاییەکانی یەڵدوز و گەمارۆی دەخەنە سەر. دوای جەنگێکی قورس و دژوار، ئۆردوی ساخلۆی عیمارەتی یەڵدوز تەسلیم دەبێت، شەوکەت پاشا سەرۆکی ئۆردوی سالۆنیك دەڕواتە ناو شاری ئیسلامبوڵ. دوای چەند کاتژمێر جەنگ، هەموو سوپای شارەکە تەسلیم و چەك دادەنێن و باری ئاناسایی لەشار ڕادەگەیەنرێت و سوڵتانی تازەی عوسمانی، سوڵتان محەممەدی پێنجەم، لەسەدا بیستی داهاتەکەی خۆی بەخەزێنەی دەوڵەت دەبەخشێت. بڵاوبوونەوەی ئەم هەواڵە کە بەهۆی بروسکەخانەکانی دەرەوە دەگەیشت، ترسێکی گەورەی لەناو دەوڵەت و کاربەدەستانی دەوڵەت دروستکرد و کەوتنە جموجوڵ. چوونکە ئەزمون کرابوو کەسیاسەتی ئێران هەنگاو لەدوای هەنگاو بەدوای سیاسەتی عوسمانیدا دەڕۆشت و لەپێشکەوتنی مەبەستی دانیشتووانی عوسمانی، ئاشکرا بوو، دانیشتووانی ئێرانیش لەداهاتوویەکی نزیك بەمەبەستەکەی خۆیان دەگەن. لەم ماوەدا، کەریمی دەوانگەر، دوای تێپەڕینی پێنج کاتژمێر لەشەو، لەپشت ماڵی عێزەد ئەلمولك، تەقە لەحاجی شێخ فەزڵ الله دەکات. گوللەیەك بەرلاچی شێخ دەکەوێت و شێخ بەبرینداری دەبەنە ماڵەکەی خۆی. لەناو ئەم ڕوودلوانە، لایەنگرانی سیاسی مەشروتەی ئێران، بەنهێنی چاویان بەشا دەکەوێت و لەلابردنی سوڵتان عەبدولحەمید ئاگاداری دەکەنەوە و بەڕازیبوون بەمەشروتییەت ناچاری دەکەن بەڵام بەڵێنی پێدەدەن بۆ پاراستنی ڕێزی سەڵتەنەت، پێشتر خەڵکان هەستی خۆیان دەربڕین و لەبەرابەردا شا فەرمانی مەشروتییەت دەربکات.

بەپێی ئەم ڕێکەوتنە، چوارشەممە ١٤ ڕەبیع ئەلثانی ١٣٢٧ کەبەیانییەکەی جەژنی لەدایکبوونی پاشایە، هاوشێوەی هەموو ساڵەکانی دیکە جەژنێك لەباغی پاشا سازدرا و باخەکەیان بەتەواوی ڕازاندەوە. دانیشتووانی شاریش بەناوی شاپەرستی، هەموو شار و بازاڕ و دووکانەکانیان ڕازاندەوە و ڕێز و خۆشەویستی خۆیان نیشانی پاشادا. ڕۆژی جەژن، دوای چوار کاتژمێر، باڵوێزی دەوڵەتەکان و وەزیرەکانی دەرەوە بەجلوبەرگی ڕەسمی لەگەڵ ئەمیر موعەزەم وەزیری تەشریفات و مشار ئەلسەڵتەنە، یاریدەدەری وەزیری دەرەوە، بۆ

پیرۆزبایی کردن دەڕۆنە خزمەتی شا و دوای ڕێوڕەسمی باو، مۆڵەتی ڕۆشتنیان پێدەدرێت بەڵام لەسووچ و قوژبنەکانی باخەکە، بەڕواڵەت تەنیا بۆ سەیر کردن پیاسە دەکەن بەڵام لەناخەوە بۆ ئەوەی پاشای وڵات لەدوایین جەژنی سەڵتەنەتی خۆیدا ببینن. دواتر شاهەنشا لەسەر تەخت دادەنیشێت، جێگر و جێگری سەڵتەنەت ئەمیر کەبیر، کامەران میرزا و شازادەکان و وەزیرە پایەبەرزەکان و میرەکان و چینەکان و کاربەدەستان نیزام، دەگەنە خزمەتی پاشا و لەتۆپخانەوە تەقاندنی تۆپ دەستپێکرد و دەستە نیزامییەکان نمایشێکی جوانی سەربازییان نیشاندا. لەکۆتایی جەژنەکە هەواڵ گەیشت موعیزسوڵتان سەردار موحیی و موسیۆ یەپرەم دەستیان بەسەر قەزوێندا گرتووە.

ڕۆژی ١٨ مانگ، فەرمانی زیندووکردنەوەی بنەماکانی مەشروتە، وەك لەخوارەوە ئاماژەی پێدەدەین، دەرکرا.

فەرمانی هومایوونی

لەو ڕۆژەوەی بەپێی فەرمانی خواوەند، پاشایەتی دەوڵەتی ئابادی ئێران، بەئێمە براوە، بەردەوام شاهەنشا بیری لەنەهێشتنی کەموکوڕییەکان و پەرێشانییەکان و کێشەکانی ئەم وڵاتە شەش هەزار ساڵە بووە کەهاوشێوەی ماڵی خۆمان و نیشتمانی ئازیزی خۆمانە. جگە لەتێکەڵ کردنی هێزەکانی میللەت و دەوڵەت و سەڵتەنەت هیچ ڕێگە چارەیەك نییە و جگە لەهاوکاری و چارەسەری گشتی دانیشتووانی ئەم خاکە پاکە بۆ پەرستاری کردن و خزمەت کردن بەم دایکە میهرەبانە هیچ ڕێگەیەکی دیکەمان نییە. شەو و ڕۆژ، بەبەردەوامی، لەئەندێشەی ئەم ڕێگەچارەدا بووین تا ئەوەی خودی میللەتی بوێری ئێران و منداڵە ئازیزەکانی ئێمە، بەنییەتی پاك، هاوکاری ئێمەیان کرد و لەدەرباری پیرۆزی شاهەنشا داوای مەشروتەیان کرد.

بروسکە و تۆمارە نووسراوەکانی ئێمە بۆ شاهەنشای خوالێخۆشبوو لەبروسکەخانە ماوە و هاوخەمی ئێمە لەگەڵ میللەتەکەی خۆمان نیشان دەدات و دوای بەخشینی مەشروتە کاتێك هاتینە تاران، بۆ واژۆ کردنی دەستوور چەندە زەحمەتمان کێشا تا ئەوەی شاهەنشامان بۆ واژۆ کردنی ناچارکرد و کاتێك تاجی سەڵتەنەتی بەخۆمان برا، یەك خولەکیش بۆ پێشکەوتن و پێشخستنی کاروباری تایبەت بەمەشروتە کەمتەرخەمیمان نیشاننەداوە و هەموو هێزی خۆمان بۆ فراوان کردن و مەزنکردنی مەجلیسی شورای ئیسلامی تەرخانکرد

بەڵام دەستدرێژی نەیاران و خیانەتکاران لەم دوولییانە، بەوشێوەی شارەزاکان دەزانن و لێی ئاگادارن، بەتەواوی ئێمەی پەرێشانکرد و بێهیوای کردم. ئەو بارودۆخە ناسازگارەی مەجلیسمان بەچارەسەرکەری گرفتارییە جۆراوجۆرەکانی ئێران و ئەم ئاو و خاکە ئەزانی. ماوەیەك بەپێی یاسای گشتی، دانیشتنەکانی مەجلیسمان ئەهێشت و لەنۆزدەی شەوالی ١٣٢٦ کاتێك ویستمان مەجلیس بکەینەوە، هەندێ لەکۆسپ و تەگەرەکان ڕێگەی ئەو کارەیان لێگرتین و هەمووان ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە، کۆبوونەوەکانی پەرلمان سازدەدرا، جگە لەڕژانی خوێن و لەناوچوونی خەڵکان، هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەدەکەوتەوە. ئەوەبوو دواتر بەدۆزینەوەی ڕێگەچارە، کۆسپ و تەگەرەکان لەسەر ڕێگە لابران و ئەمڕۆ کەکاتێکی گونجاوە و کۆسپ و تەگەرە لەئارادا نییە، ئارەزوومەندانە و لەدڵەوە، ئەم فەرمانە پیرۆزە کەگونجاوە لەگەڵ دەستووری وڵات، بێ کەموکوڕی، فەرمانی سازدانی کۆبوونەوەکانی پەرلمان دەدەین و دیاریمانکرد کەدەستەیەك لەکەسە زانا مەشروتەخوازەکان کەبڕواپێکراوی میللەت و دەوڵەت بن، پەیوەستی مەجلیسی شورای ئیسلامی وڵات دەبن و یاساکانی هەڵبژاردن ئامادە و بڵاوی دەکەنەوە و لەگەڵ ئەوەی یاسای هەڵبژاردن بڵاوبوویەوە، هەڵبژاردن دەستپێدەکات و کاتێك دوو لەسەر سێی پاڵێوراوەکان هەڵبژێردران، مەجلیسی شورای میللی لەبەهارستان دەکرێتەوە. لەبەرواری ١٨ شەهریوەری ڕەبیع ئەلثانی ١٣٢٧، لەکۆشکی سەڵتەنەتی باغی شا، ساڵی سێیەمی سەڵتەنەتی ئێمە ئەم فەرمانە دەرکرا. (محەممەد عەلی شای قاجار).

لەئەنجامی کاریگەری ئەم ڕووداوانە، موشیر ئەلسەڵتەنە لەوەزارەت دوورخرایەوە و میرزا جەوادخانی سەعدئەلدەولە وەك سەرۆك وەزیر دەستنیشانکرا. دووبارە لە ٢٧ ڕەبیع ئەلثانی ١٣٢٧ فەرمانێکی دیکە بۆ دامەزراندنی مەشروتیەت بەپێی ماددەی ١٥٨ دەستور، لەگەڵ وتاری خودی سەعدئەلدەولە کە لەخوارەوە ئاماژەی پێدەدرێت، چاپ و بڵاوبوویەوە.

دەستنووسی شاهەنشاهی: لەبەر ئەوەی ئاسوودەی گشتی و دڵنەوایی کردنی دڵی ڕۆڵەکانی نیشتمان کەمناڵە ڕۆحانییەکانی ئێمەن، زیاد لەڕادە جێی سەرنج و جەخت لێکردنەوەی هاوپەیمانی نێوان دەوڵەت و میللەت، مەبەستی شاهەنشای ئێرانە و بۆ سەلماندنی جێبەجێ کردنی ئەم نییەتە پاکە و پیرۆزە، ڕوونکردنەوەی هەر بابەتێکی نامۆ و شیکردنەوەی هەر بابەتێکی کورت کەئەگەری هەیە ببێتە هۆی هەڵخراندن و گومانی

خەڵکان، بەپێویست دەزانین، بۆیە بۆ پشتڕاستکردنەوە و جەختلێکردنەوەی فەرمانەکی پێشوو، بەمەبەستی ئاگادار کردنەوەی خەڵکان دەنووسین کەمەشروتییەتی ئێران لەڕووی هەمان ماددەی ١٥٨ دەستوور و بنەمای بەختەوەری وڵاتە. ٢٧ رەبیع ئەلثانی ١٣٢٧، (محەممەد عەلی شای قاجار).

بەیاننییەی سەعدئەلدەولەی سەرۆک وەزیر

چوونکە لەراده و ئەندازەی بەزەیی شاهانە و باوکانەی هومایونی شاهەنشاهی، ڕۆحمان فیدای بێت، سەبارەت بەخەڵکانی ئێران ئاگادارین و لەنییەت پاکی پیرۆزیان دڵنیاین کەدوای ئەمێشتنی لەمپەرەکان، سەقامگیر کردنی بنەماکانی مەشروتییەت کەهۆکاری بەختەوەری و پێشکەوتنی ئەم وڵاتەیە، لەلایەن شاهەنشاوە گرنگی و سەرنجی پێدەدرێت.

بۆیە لەم قۆناغە رەشەی شۆرشەکان، لەرازیبوون و وەرگرتنی ئەرکە دەوڵەتییەکان خۆم بەدوور نەگرتووە و ئارەزوومەند بووم ئەو کاتەی نییەت پاك و پیرۆزەکانی شاهەنشا، شێوەی راستین بەخۆیەوە دەگرێت و هەتاوی مەشروتییەت لەرۆژهەلاتی بەزەیی شاهانە بەرەو ئاسۆی هیوای و چاوەڕوانی ئێرانییەکان تیشك دەپرژێنێت، بۆ ئەنجامدانی ئەو مەبەستە پیرۆزە، تواناکانی خۆم دەخەمەگەڕ. لەگەڵ ئەوەی دوو فەرمانی هومایوونی کە بەم دواییانە بۆ مۆڵەتدان بەزیندوو کردنەوەی هەڵبژاردنی نوێنەرانی میللەت و ئامادەکاری بۆ کردنەوەی پارلمان، بلاوکرایەوە، ئەوەی بۆ ڕوونکردینەوە کەهیچ کەموکورییەك لەبنەماکانی مەشروتییەت کاریگەری لەسەر دڵی ڕووناکی شاهەنشا دانەناوە و دەستووری گشتی ئێران، پێکهاتوو لەپەنجا و یەك ماددەی کۆن کەشاهەنشا واژۆی کردووە و سەد و حەوت بەند، بەتەواوی دەپارێزرێت و جێبەجێ کردنی ئەو یاسایانە، جێی سەرنج و گرنگیپێدانی شاهەنشای هومایوونییە. لەگەڵ ئەوەیشدا بۆ ئەمێشتنی گومان و بۆ ئەوەی لای خەڵکان بەشارلوەیی نەمێنێت، شاهەنشا بۆ ئاسوودەی و ئاسایشی ئەتەوەی ئێران، کەمتەرخەمی ئەکات، بەپێی فەرمانی شاهەنشا، دووبارە سەرنج و بەزەیی شاهانە پەیوەستی دوو فەرمانەکەی پێشوو کرا بەمەبەستی ڕوونکردنەوەیان. ئێستا ئەرکی سەرشانی هەموو ڕۆڵەکانی نیشتمانە بۆ سپاسکردنی ئەم دیارییە گرانباییە شاهانە، لەگیان و دڵ ئامادە و لەپاداشتی خزمەتێك کە لەم کاتەدا توانیم ئەنجامی بدەم، بۆ پاراستنی ئەزم و ئاسایشی وڵات و بەتایبەت لەناو بردنی دووبەرەکی و ئاژاوەگێڕی، کەبەدبەختانە لەماوەیەك پێش

ئێستا لەژێر ناوی مەشروتە خوازی لەناو ڕۆڵەکانی ئەم نیشتمانە ڕوویداوە، هەوڵ و کۆشش بەهن و ڕق و کینەی تایبەت و نەخۆشی هەوا و هەوەسپەرەستی لەخۆیان دوور بکەنەوە و یەکدڵ و یەکدەنگ، لەشارێنگەی یەکێتی هاوهەنگاو بن تا ڕزگاری هەمیشیی و بەختەوەری جیهانییان دەستکەوێت.

لەدوای ئەم ڕووداوانە، عەلی قولی خان سەردار ئەسعەدی بەختیاری، کە تازە لەفەرەنگ گەڕابووەوە، لەگەڵ سەمسام ئەلدەولە و زەرغم ئەلسەڵتەنە و هێزەکانی بەختیاری هێرشیان کردبووە سەر تاران و دەستیان بەسەر قودا گرتبوو. محەممەد عەلی خانی سوپاسالاری ئەعزەمیش لەتەنکابونەوە پەیوەستی شەڕکەرانی قەزوین بوو. شا لەباخی شارە بەڕێکەوت و ڕۆشتە سەڵتەنەت ئاباد و بەشێك لەسوپای دەوڵەتی بەفەرماندەیی کاپیتان زاپۆلۆسکی لەگەڵ تۆپی ماکزیم بۆ شەڕی خۆبەخشەکان نارد. لەبادامەك، جەنگێکی قورس ڕوویدا. سەرەتا قەزاق سەرکەوتنی بەدەستهێنا. دواتر سەردار ئەسعەد لەقوم بەڕێکەوت و پەیوەستی هێزە خۆبەخشەکان بوو و شکستی بەهێزەکانی قەزاق هێنا. دووبارە لەلایەن دەوڵەتەوە، سوپایەکی دیکە بۆ هاوکاری کردنی قەزاق ڕەوانە کرا. ئەگەری هەیە خوێنەران لێرەدا بپرسن دوای ئەوەی شا فەرمانی مەشروتەی دەرکرد، ئەم شەڕ و جەنگانە لەسەر چی بوو؟ مەبەست لەم هاتوچۆیان چی بوو؟ لەوەڵامدا دەڵێین ئەوانە هەورەکانی هەڵگری وزەی پۆزێتیڤ و نێگەتیڤن کە لەباشور و باکوری ئێران بەرز بوونەوە و دەیانەوێت لەئاسمانی تاران بەریەك کەون تا هەورەبرووسکەی ئاژاوە دەستپێبکات و شا لەوزەی پۆزێتیڤ، ببێتە نێگەتیڤ و بەهاری مەشروتییەت بەشێوەی سروشتی خۆی نیشانبدات.

بەنهێنی ئەمەم بەحاجی شێخ وت کە:بەدڵنیاییەوە سەرکەوتن بەدانیشتووان دەبێت. باشترە ڕێگەی سازان لەگەڵ ئەوان بگرنەبەر و خۆتان بگەیەننە شوێنی ئەمن و پارێزراو تا لەهەورەبرووسکەی ئاژاوە پارێزراو بن. شێخ لەوەڵامدا وتی: منیش دڵنیام ئەوان پێشکەوتن و سەرکەوتن بەدەستدێنن. بەڵام لەسەرەتا منیش لایەنگری مەشروتە بووم، دواتر تێگەیشتم ئەم گۆڕانییە، گۆڕانی بێگانەیە و بەنێمە ئاشنا نییە، بەخێرایی باوەڕی نایینی ڕێگەی لێگرتم و لەهاوڕێکانم دوورکەوتمەوە و لەماڵەوە گۆشەگیر بوون. دەوڵەتییەکان ڕێگەیان نەدەدام دانیشم و دەوریان گرتم و خوازراو و نەخوازراو منیان بردە عەبدولعەزیم و منیان تێوەگلاند تا میرزا مستەفای داماویان لەوێ کوشت و بەمشێوەیە پەیوەندی من و

مەشروتەخوازان بۆ هەمیشە شێوا و پەرێشان بوو و بەتەواوی منیان بەلایەنگری شا لەقەڵەمدا. لەناخەوە چوونکە بنەماکانی مەشروتەم بەپێچەوانەی یاساکانی دین دەبینی، نارەزوومەند بووم، شا سەرکەوتن بەدەست بێنێت تا ئەوەی ئێستا سازان و ئاشتی من لەگەڵ مەشروتەخوازان دژوارە، ئەئەوان من وەردەگرن، ئەشیاوە ڕۆژێك لایەنگری مەشروتە و ڕۆژێك لایەنگری پاشا بم. کەواتە هەڵبژاردنی دووەم دەمێنێتەوە کەبڕۆمە شوێنێکی ئەمن و پارێزراو. هەرچی بیردەکەمەوە، ئەمەیش ئەگەری نییە، چوونکە ئەگەر بڕۆمە دەرەوەی وڵات، نەیارەکان لەڕێگە هەوڵی لەناوبردنم دەدەن بەهەمان شێوە کەویستیان لەشاردا بمکوژن و برینداریان کردم بەڵام ئەجەلم هێشتا کۆتایی نەهاتبوو و ئەگەر بمەوێت لەیەکێك لەباڵوێزخانەکان پەنا بگرم، گفتوگۆم لەگەڵ باڵوێزخانەی عوسمانی کردووە. شارژدافر، جێگری باڵوێز بەئاشکرا ڕەدی کردەوە و من وەرناگرێت. لەباڵوێزخانەکانی فەرنگیش، بۆ جیهانی ئیسلامی بەدەنگ دەزانم کە لەمێژووی کفر و ئیسلام بنووسن یەکێك لەزاناکانی ئیسلام دوای حەفتا ساڵ خزمەت بەجیهانی ئیسلامی، لەترسی مەرگ پەنای بۆ باڵوێزخانەی فەرەنگ برد. مەرگ بۆ من لەمە باشترە. وتم: ج کێشەیەك هەیە ئەگەر لەگەڵ من بێیت بۆ کوردستان تا بزانین دەرئەنجامەکانی ئەم ئاژاوە بەکوێ دەگات. وتی: ئەم بیرۆکەیش هیچ ئەنجامێکی نییە چوونکە ئەگەر دەوڵەت سەرکەوێت، بۆ من مانەوە لەتاران باشترە و ئەگەر مەشروتەخوازان سەرکەون، لەهەر شوێنێکی ئێران بم، بەهۆی حکومەتی ویلایەتەکان داوای من دەکەن. وتم: کوردستان سەر سنوورە. ئەگەر ئەمانتوانی لەوێ بتانپارێزین، لەوێوە بەئاسانی دەتوانن بۆ دەرەوەی وڵات بڕۆن. وتی: هێزی جەستەی و توانای کۆچ کردن بۆ دەرەوەی وڵاتم نییە. دووایین شت کەبەباشی دەزانم ئەمەیە: غمض العینین، مد الرجلین، قول الشهادتین، رضینا بقضاء الله و نصبر علی بلاء الله.

لەم ڕستەیە کەچیتر ئەمانی هیوا بۆ مرۆڤ بوو، خەمبارییەکی قورس دایگرتم، دوای ماوەیەك بێدەنگی وتم: ئا بەمانەوە و ئەمانەوەی ئێمە لەتاران چی دەفەرموون؟ وتی: باش بوو خۆتان باستان کرد. سپاس بۆ خوا ئەوەی لەدەوڵەت دەتانویست، بەدەستتان هێنا و کەموکوڕیتان نییە. دەزانم ئەم ماوەی دوواییی لەبەر ئەمەکداری خۆتان لێرە ماونەتەوە. لەبەر ئەوەی خوانەکردە گرفتاری مەترسی نەبن، پێم باشترە بگەڕێنەوە. وتم: حاجی فەخرولمەلەکی کوردستانی تازە لەحیجاز گەڕاوەتەوە، ئەگەر بەباشی بزانن دەمانەوێت بەناوی مەنزڵ گۆڕین

چەند ڕۆژێك بڕۆینە ماڵی ئەو دواتر لەوێوە ڕێگەی کوردستان دەگرینەبەر. فەرمووی: کێشە نییە بەڵام بەو مەرجەی لەماڵی حاجی فەخرولمەلیك زۆر نەمێننەوە و خێراتر بۆ کوردستان بگەڕێنەوە. دوای کۆتایی هێنان بەگفتوگۆکانمان هاتینەدەر. هاوڕێکانم ئاگادار کردەوە و دوو ڕۆژ دواتر ڕۆشتینە ئەو ماڵەی حاجی لەنزیك ماڵەکەی خۆی بۆ ئێمەی ئامادە کردبوو. بەڵام هەموو شەوێك دەڕۆشتینە ماڵی شێخ. سەرئەنجام شەوی ٢٤ جومادی ئەلثانی ١٣٢٧ سوپاسالاری ئەعزەم و سەردار ئەسعەد لەگەڵ دەستەیەك لە هێزە خۆبەخشەکان و بەختیارییەکان، بەهێواشی کەئاسمانیش هەستیان پێنەکات، لەنێوان ئوردووگای بریگادی قەزاق و هەموو سوپا دەوڵەتییەکان گوزەر دەکەن و خۆیان دەگەیێننە بەردەم دەروازەی مەجلیس و لەکاتی تێپەڕینی لەشەقامەکانی شار، ئەوانەی لەشارەکەدا سەنگەریان گرتبوو، پەیوەستیان دەبن. بەمشێوەیە ژمارەیان لەدوو سێ هەزارکەس تێدەپەڕێت. دوای جەنگ و پێکدادانێکی کەم، دەروازەی مەجلیس دەکرێتەوە و هێرشبەران دەڕۆنە ناو مەجلیس. کۆمیتەی ئیتیفاق و تەرەقی کەبەناوی میرزا جەهانگیرخان لەشارەکە دامەزرابوو، لەگەڵ دەستە ئیشتمانییەکان پەیوەستیان دەبن. سێ شەو و ڕۆژ تەقە کردن و جەنگ درێژە دەکێشێت. ڕۆژی هەینی ٢٧ جومادی ئەلثانی ١٣٢٧، محەممەد عەلی شا لەگەڵ چەند کەسێك لەئەندامانی خێزانەکەی دەوڵەتە زەرگەندە و پەنا بۆ باڵوێزخانەی ڕووس دەبات. پاڵکۆنێك کە لەقەزاق خانە و گۆڕەپانی جەنگ سەرقاڵی جەنگ و بەرگریکردنە، لەم کارەی شا ئاگادار دەبێتەوە و بەچەندین مەرج خۆی بەدەستەوە دەدات. لەم سێ چوار ڕۆژەی جەنگ و تەقە کردن، بارودۆخی ژیان پەرێشان و خواردەمەنی بەئاسانی دەستنەدەکەوت. کەس بەبێ بەستنی پەڕۆی سور لەسەر بازووی نەیدەتوانی خواردن بەدەست بێنێت. لەلایەن خۆبەخشەکانەوە بڵاوکرابوویەوە لەسەر هەر دەروازەیەك ئەگەر نیشانەی مەشروتییەت و ئاڵای سور نەبینرێت، ئەو شوێنە تاڵان و دانیشتووانەکەی دەکوژرێت.

ئێمەیش لەبەر نەبوونی نیشانەکانی ژیان، نەتوانای هاتنەدەرمان بوو، نەتوانای مانەوە لەماڵ، بۆ ئەوەی خۆمان دەرباز بکەین یا نان بەدەست بێنین. هاوڕێیان لەگەرماوگەرمی ئەم قەیرانە، سەرسوڕماو و سەرگەردان بوون و بەردەوام سەرکۆنەی خۆیان و نفرینی ئاسمان و زەوییان دەکرد کەئەم چ گەشتێك بوو کردمان و ئەم چ بەڵایەك بوو گرفتاری بووین. ئەگەر خۆبەخشەکان بەمەبەستی کوشتنی ئێمە نەیێن، لەبرسا دەمرین. هەموولن لەناو حەوشێکە

بەدەوری یەك دانیشتبووین و سەرقاڵی بیرکردنەوە بووین کەسەرئەنجامی داهاتووی ئێمە بەکوێ دەگات. من کەخۆم لەوان بەبوێرتر و دڵگەرمتر دەبینی و دەزانی، ئەمدەزانی چی بکەم و بیر لەچی بکەمەوە. لەناکاو بیرۆکەیەك بەمێشکمدا هات، ئەو بیرۆکەیە منی لەشوێنەکەم هەستاند و ڕۆشتمە ژوورەکەم. هاوڕێکانم گومانیان دەکرد شێت بووم. کاتێك ڕۆشتمە ژوور، ڕاستەوخۆ ڕۆشتمە سەر مێزی نووسینەکە، چەند بەستەیەك مرەکەبی سەوز و شین و سور و وەنەوشەییم بۆ نووسین ئامادە کردبوو. بەخێرایی بەستەی ڕەنگ سوورەکەم هەڵچڕی و کردمە قاپی بەردەم سەماوەرکە و ئاوم تێکرد. عەمامەکەی حاجی نەسیم لەبوخچەکەی دەرهێنا، لەتێکم لێکردەوە و کردمە ناو ڕەنگەکە. بەمشێوەیە ڕەنگێکی سووری ئابڕوومەند دروست بوو. کاتێك لەگەڵ ڕەنگەکە هاتمەخوار، هاوڕێیان سەریانسوڕما کە ئەم ڕەنگەم لەکوێوە هێناوە. پەڕۆکەم خستە بەرهەتاو، هەر کەسە و لەتێکم پێدا و لەبازوویان بەست. لەتێکی پەڕۆکەم لەگۆچانەکەی حوجەت ئەلئیسلام بەست و ئاڵایەکی سووری ئابڕوومەندانەم دروست کرد کە لەئاڵای ماڵەکانی دیکە زۆر باشتر و جوانتر بوو. فەرمانمدا لەسەر دەروازەکە هەڵیواسن. لەئەنجامی ئەم چارەسەرە ئاسانە، هەمووان ئاسوودە بوون و شەش دڵنگ بوونە مەشروتەخواز. ئەوسا پارەم دا بەپیاوەکانم بۆ ئەوەی بڕۆن و ئەگەر دووکان یا بازاڕێکیان دەستکەوت، هەر شتێکیان بۆ خواردن دەستکەوت، وەك نانی وشك، خورما، قەیسی، پەنیر، مریشك و هتد... بیکڕن و بیهێنن. ئەگەر دەستیان نەکەوت، بڕۆنە ماڵی هاوڕێکانمان و خۆراکی دوو سێ ڕۆژیان لێ وەربگرن.. میرزا عەبدولحەمیدی فەقێ وتی: ئەگەر بەم هێما سوورەیشەوە ئاسیانەوە کەپیاوی ئێوەم و بەو پێشینەی ئێوە لەتاران هەتانە و منیان گرت و پرسیاری ئێوەیان لێکردم، چی بکەم و چیم بەسەر دێت؟ وتم: یەکەم ئەوەی ئەمڕۆ ئەم نیشانەیە کەمیللەت خۆی وەك نیشانەی ئەمان دیاریکردووە، ئەگەر شایش لەبازووی ببەستێت کەسەردەستەی نەیارەکانە، کەس ڕێگەی لێ ناگرێت، دووەم مەگەر من چیم وتووە کەمن بەتاوانبار دەزانی، تا ببێتە هۆی ئەوەی کەسێکی نزیکی من بگرن و لێپێچینەوەی لەگەڵ بکەن؟ وتی: هەمووان بابەتەکەی باخی شایان بیستووە و لەبیریان نەکردووە. وتم: مەگەر ئەو بابەتە لەناو تاراندا بڵاو بۆتەوە، چیم نووسیوە جگە لەوەی نووسیومە: ئەم میللەتە نەزانە تا ئەگەنە ئاستی گەشەکردن، شیاوی ئازادی و مەشروتە نین و سەرپەرشتیان پێویست نییە. ئێستا سپاس بۆ خواوەند کەگەشەیان کردووە

و بەزۆری بازوو داوای مافی ڕەوای خۆیان دەکەن، چیتر شیاون بۆ دەوڵەتی مەشروتە. منیش ئەوە پشتڕاست دەکەمەوە کەدەوڵەت دەبێت بێ بەرگری کردن، وڵاتیان تەسلیم بکات. حاجی نەسیر کەھەمیشە وەکیلی غایب و دلوکاری حازر بوو، وتی: ئەگەر بڵێن دوێنێ چۆن گەشەمان نەکردبوو و شیاوی مەشروتە نەبووین و ئەمڕۆ چی ڕوویدا کەگەشەمان کرد و شیاوین بۆ مەشروتە، چ وەڵامێك دەدەیتەوە؟ وتم: یەکەم ئەوەی هیچ کەس چەندایەتی و چۆنایەتی گەشەکردنی خۆی لەکەسێکی دیکە ناپرسێت. دووەم ئەگەر بەپێی یاساکانی گەشەکردن بیانەوێت هۆکاری گەشە کردنی خەڵکی ئێران لەمن بپرسن، دەڵێم هێزی شەھوانییەتی سەروەری میللەت، دەماری سستی دانیشتووانی تارانی بزواندووە و شۆڕشی لەتاران دروستکرد. لەناکاو بەھۆی بۆمباران و تۆپباران، ئەم هێز و وزە لەجووڵە کەوت و لەتازەرپایەجانەوە سەری بەرز کردەوە و ستارخان و باقرخان دەرکەوتن و موخبیر ئەلسەڵتەنەی ناچار کرد چەك و جبەخانەی دەوڵەتی تەسلیم بەوان بکات. دواتر یەپرەمی ئەرمەنی خستەڕێ کەئێرانییەکان نەیاندەناسی و خۆبەخشەکانی پەیوەستی ئەو کرد و سوپاسالارێکی لەپشتی ئەوان ئامادە کرد و سەردار ئەسعەدی لەفەرەنگ گەڕاندەوە و سەمسام ئەلسەڵتەنەی لەگەڵ هێزەکانی بەختیاری هێنایە جموجۆڵ و لەبەرابەر فتوای زاناکانی تاران، بەخێرایی فتوایان لەئاخوندی خوراسانی وەرگرت و لەبادامەك و کەرەج، یەك دوو جەنگ ڕوویدا و سەرئەنجام هێزی بزوێنەری ئامازەپێدراو، سوپای دەوڵەتی بەزاند و نیوە شەو ڕۆشتنە ناو مەجلیس. میللەتی ئێران لەڕۆشتنە ناو مەجلیس شەیتانی بوون و کاتێك ڕۆژ بوویەوە، بینیان گەشەیان کردووە. حاجی نەسیر ئەلئیسلام کە لەڕستە و دەستەواژەکانی من حاڵی نەدەبوو، سەری ڕاوەشاند و بەمیرزا عەبدولحەمیدی وت: خوات لەگەڵ بێت، برۆ بزانە دەتوانێت شتێك بۆ خواردن پەیدا بکەیت تا لەبرسا نەمرین. میرزا عەبدولحەمید و مەحمود بەترس و لەرزەوە تا بەردەم دەروازەکە ڕۆشتن، کەمێك وەستان تا چەند کەسێك لەخۆبەخشەکان گوزەر بکەن. خۆبەخشەکان سەیرێکی ئاڵاکەی سەر ماڵەکە و پەڕۆ سوورەکانی سەر بازووی ئەوانیان کرد و ڕۆشتن. میرزا لەکاریگەری چارەسەرەکەی من دڵنیا بوو و بەخێرایی و هاوشێوەی کەسێکی ئاسایی کە لەهیچ شتێك ترسی نەبێت، بەڕێکەوت و مەحمودی بەدوای خۆیدا برد. دوای دوو کاتژمێر لەگەڵ حەماڵێك گەڕانەوە، دە من نانی وشك و چوار من سەننەکی (سەنگەکی) و پێنج من خورما و یەك من پەنیر و کەمێك

کاڵەك و ترێ و خواردنی دیکەیان کڕیبوو و هێنابوویان. لەئەنجامی ئەم ڕێگەچارەی من، زیاد لەڕادە خۆشحاڵ بوون بەتایبەت میرزا عەبدولحەمید کەپێدەکەنی و دەیوت دووان لەدانیشتووانی شار دەیانویست ڕێگەمان لێبگرن و دەیانپرسی ئەم هەموو نان و خواردنە بۆ کوێ دەبەن. خۆبەخشەکان هاوکارییان کردین و ئەوانیان دوورخستەوە بەگومانی ئەوەی ئەم شتانە بۆ خۆبەخشەکان دەکڕین. بەکورتی لەئەنجامی ڕێگەچارەکەی من، تا کۆتایی ڕووداوەکان لەخواردن بێ نیاز ببووین بەڵام کاتژمێر لەدوای کاتژمێر هەواڵیان دەهێنا کەمەفاخیر ئەلمولکی فەرمانڕەوای تارانیان تیرباران کردووە، سەنعی حەزەرتیان لەداردا، میر هاشمی تەبرێزیان کوشت، چییان کرد و چییان برد. تا ئەوەی ڕۆژی سێیەم لەناکاو هەواڵیان هێنا کەحاجی شێخ فەزڵ اللەی نوری لەلایەن شێخ ئیبراهیمی زەنجانی لێکۆڵینەوەی لەگەڵ کراوە و فەرمانی ئیعدامی بۆ نووسیوە و لەداریانداوە. لەبیستنی ئەم هەواڵە، دنیا لەبەر چاوی ئێمە تاریك بوو، خەمێکی قورس تەنگی پێهەڵچنین. سەرەنجام دوای ڕۆشتنی شا بۆ باڵوێزخانە، مەجلیسێك پێکهاتوو لەزاناکان و پیاوماقووڵان و وەکیلەکان لەبەهارستان سازدەدرێت و شازادە ئەحمەد میرزای کوڕە گەورەی پاشا کەتەمەنی دوانزە ساڵ بوو، وەك پاشا هەڵدەبژێرن و عەزەد ئەلمولك، سەرۆکی خێڵی قاجاریان بۆ سەرپەرەستی کردنی سەڵتەنەت هەڵبژارد. سوپاسالاری ئەعزەم، سەرۆك وەزیر و وەزیری جەنگ و سەردار ئەسعەد وەك وەزیری ناوخۆ دەستنیشانکران. ڕۆژی ۲۹ جومادی ئەلثانی ۱۳۲۷، جێگری سەڵتەنەت لەشائاباد پیرۆزبایی لەشای تازە دەکات، لەدووی ڕەجەبی ۱۳۲۷ شای تازە، لەگەڵ ڕێزی تەواو و گوڵباران لەناو هەستی خۆشحاڵی خەڵکان، هاتە پایتەخت. بەیانی ڕۆژی ۳ ڕەجەب، سەعدئەلدەولە کەپەیوەندییەکی دۆستانەی لەگەڵ مندا بوو، لەگەڵ دەستەیەکی دیکە لەهاوڕێیان پەیامیان نارد کەئێمە فڵانیمان بەسوپاسالار و سەردار ئەسعەد و خۆبەخشەکان ناساندووە. ئاسوودە بن. ڕێز و پێگەی خۆی و هاوەڵانی پارێزراوە. بەیانی لەگەڵ هاوڕێیان سەردانێکی سەردار ئەسعەد بکەن و کارەکانی دیکە ئێمە ئەنجامیان دەدەین. ئێوارەیەك حاجی فەخرولمولك لەگەڵ دنیایەك شادومانی و خۆشحاڵی هاتە ماڵی ئێمە، وتی: دوژمن دەبێتە هۆکاری خێر ئەگەر خوا بیەوێت. ئێستا لەماڵی سوپاسالار بووم. بروسکەیەك لەزەفەر ئەلسەڵتەنەی فەرمانڕەوای کوردستان هاتبوو، نووسیبووی: لەکوردستان بڵاوبۆتەوە پێشنوێژی کوردستان و هاوەڵانی لەتاران کوژراون.

ئەبلاو بوونەوەی ئەم هەواڵە لەشار و ناوچە سنوورییەکان، بارودۆخ شێواوە و دەیانەوێت هەموو شیعەکانی کوردستان بکوژن بەپیاوانی حکومەتیشەوە و تا ئێستا چەند ماڵێکیان تاڵانکردووە. منیش لەئێستادا گەمارۆ دراوم. سەرئەنجام بەوە هێور بوونەوە کەخۆیان بەهۆی وەزارەتی ناوخۆ، بروسکەیەک بنێرن. ئەگەر وەڵامیان دەستکەوت کەئەوان تەندروستن، هیچ کارێک ناکەن جیاواز لەوە ئەوەی لەدەستیان بێت، بەرابەر بەشیعەکان ئەنجامی دەدەن. لەبەر ئەمە پێویستە ئەگەر خۆیان لەوێن، بروسکەیەک بۆ کەسەکانی خۆیان بنێرن، جیاواز لەوە بابەتەکە بشارنەوە تا ڕێگەچارەیەک بدۆزینەوە بۆ ئەوەی ئاگری ئەم ئاژاوە بکوژێنینەوە.

ئێستا سوپاسالار و سەردار ئەسعەد داوایان لەمن کردووە ئەمشەو دوای تێپەڕی کاتژمێرێک لەشەو، هەمووتان بڕۆنە ماڵی زەرغامەلسەڵتەنە کەنزیکە لەخۆتان. سەردار ئەسعەدیش دێتە ئەوێ. لەوێ بروسکەی تەندروستی خۆتان بۆ کەسەکانتان بنێرن. پێرستی ئەو شتانەی بڕیاری لێدراوە و هێشتا ئامادە نەکراوە، بیدەن تا لەزووترین کات ئامادە بکرێن و بەخێرایی، تەندروست لێوە بگەڕێننەوە. ئێوارێ لەکاتی دیاریکراو ڕۆشتینە ماڵی زەرغام ئەلسەڵتەنە. زۆری نەخایاند سەردار ئەسعەدیش هات. دوای ئەحواڵپرسی، بروسکەی تەندروستی خۆمان لەگەڵ ناونیشانی ڕاست تەسلیم بەوان کرد و بڕیاردرا ئەوانیش بروسکەیەک کەبۆ حکومەتی کوردستانی دەنێرن بەئێمە بدەن کەهەموو فەرمان و پێویستییەکانی فلانی و هاوڕێکانی جێبەجێ بکات. بەڵێنی شەرەفی خێڵایەتیمان وەرگرت کەئەگەر حکومەت لەئەنجامی داواکانی ئێمە، هاوکاری نەکرد، بەخێرایی بانگێشتی تاران بکرێت.

بەیانی سێ کاتژمێر پێش نیوەڕۆ ڕۆشتینە ماڵی سەردار ئەسعەد و بروسکەی ئامارە پێدراومان لێوەرگرت. لەوێوە لەگەڵ نوێنەری سەردار ڕۆشتینە ماڵی سوپاسالاری ئەعزەم. لەویش بەپێی فەرمان، بروسکەی وەزارەتی ناوخۆمان وەرگرت و ئاسوودە گەڕاینەوە. بروسکەکانمان بۆ بروسکەخانە نارد و ڕەوانەیان کرد. خۆیشمان دوای چەند ڕۆژ مۆڵەتی گەڕانەوەمان وەرگرت و بیتاقە و تفەنگەکانی خۆمان وەرگرتەوە و لەڕێگەی بیجارەوە گەڕاینەوە. لەدوو فەرسەنگی شاری زەنجان، ڕووبەڕووی نۆ سوار لەسوارەکانی جەهان شا خان بووینەوە. سەرەتا بەمەبەستی پشکنین هاتنە پێش. دواتر یەکێک لەسوارەکانی

مەحمود، پیاوەکەی ئێمەیان لەئەسپەکەی خستەخوار و تفەنگە سێ تیرەکەی لێوەرگرت و سوارییەکەی بەرەو لا چەپی جادەکە دوورخستەوە. سوارێکی دیکە حوجەت ئەلئیسلامی هێنایەخوار و ئەسپەکەی لێسەند. شێخولمەشایخ کاتێک ئەم دۆخەی بینی، بەهێواشی لەئەسپەکەی هاتەخوار و هەوساری ئەسپەکەی بەردا. مەجید کە لەدواوەوە بوو، ڕێگەی هەڵاتنی گرتەبەر. تەنیا من مامەوە و میرزا عەبدولحەمید، بەناچار منیش هەڵاتم و خۆم گەیاندە تەپۆلکەیەك کەلای ڕاستی جادەکە بوو. میرزا عەبدولحەمیدیش بەدوای مندا هات. دووان لەسوارەکان ویستیان شوێنمان کەون، من تەقەم دەستپێکرد و بەگەڕانەوە ناچارم کردن. تا گەیشتمە سەر تەپۆلکەکە. ئەوسا بەتەواوی تەقە کردنم دەستپێکرد. لەلای سوارەکانیشەوە تەقە دەستپێکرا. لەئەنجامی نێوکاتژمێر شەڕ و تەقە کردن، یەکێك لەسوارەکان گوللەی بەرکەوت و ئەسپەکەی بێ سوار مایەوە. سوارێکی دیکەیش بێ ئەسپ مایەوە. حەوت سوارەکەی دیکە ورەیان لێبڕا و سەرقاڵی چارەسەری بریندارەکە بوون. من لەسەرقاڵبوونی ئەوان بەبریندارەکە کەڵکم وەرگرت و بەدەم تەقە کردنەوە هێرشم کردە سەریان. سوارەکان نەیانتوانی خۆڕاگری بکەن، تفەنگەکانیان هەڵگرت و بریندارەکەیان بەجێهێشت و هەڵاتن. ماوەیەك شوێنیان کەوتم. دواتر بەرەو لای چەپ گەڕامەوە و نزیکەی نیو فەرسەنگ بەدوای کەل و پەلەکانماندا ڕۆشتم چونکە هەستی و هەموو ئەنجامی گەشتەکەی ئێمە و دیاری و فەرمانەکان و گۆچانە گەوهەرنیشان و ئەنگوستیلە ئەلماسەکان لەوێدا بوو. بەدەم تەقە کردنەوە، ئەویشم لەسوارەکان وەرگرتەوە. لەم کاتەدا میرزا عەبدولحەمیدیش دەرکەوت. کەلوپەلەکانم تەسلیم بەو کرد و خۆم لەگەڵ سوارە دزەکە، سەرقاڵی جەنگ بووم تا ئەوەی گەیشتمە لای هاوڕێکان کە لەترسا دەمیان وشك و چاوەڕوانی ئەنجامی کارەکەی من بوون. بەخێرایی ئەوانم سوار کرد و ئەسپی دزە بریندارەکەمان هەڵگرت و لەگەڵ خۆمان هێنامان. بەڵام من و میرزا عەبدولحەمید لەدواوە ڕێگەمان دەبڕی بۆ ئەوەی ئاگامان لەدواوە بێت تا ئەوەی گەشتینە زەنجان و ڕاستەوخۆ ڕۆشتینە ماڵی ئاخوند مەلا عەلی قوربان و دوای ئەحواڵپرسی، هەموو شتێکمان بۆ باسکرد. بەخێرایی نامەیەکی توندی بۆ جیهانشا خان نووسی کەسوارەکانی ئێوە پارێزەرانی ئەمنەیتی ڕێگەکانن یا دز و ڕێگر؟ دوێنێ لەدوو فەرسەنگی شار، هێرشیان کردۆتە سەر زاناکانی ئیسلام و ڕووتیان کردوونەتەوە و بەناچاری پێشنوێژی کوردستان بەرگری کردووە

و شکستی بەسوارەکانی ئێوە هێناوە. بەڵام سوارەکانی ئێوە تفەنگێکی سێ تیری پیاوەکەمیان ڕفاندووە. بەخێرایی تفەنگەکە ڕەوانە بکەنەوە. پێویستە سوارەکانتان تەمێ بکەن تا جارێکی دیکە ڕووداوی لەم شێوەیە دووبارە نەکەنەوە بەتایبەت بەرابەر ئەو کەسە بەڕێزانەی کەدراوسێی ئێمەن. ئەسپێکی ئێوەیش لێرەیە، یەکێك لەپیاوەکانتان بنێرن و ئەسپەکە ببەنەوە.

بەیانی لەکاتی نیوەڕۆ ئاخوند گەڕایەوە و تفەنگەکەی هێنا. جیهانشا نامەیەکی لەوەڵامدا نووسیبوو کەیەکەم ئەوەی زیاد لەڕادە شەرمەزاری ئەو بەڕێزانەم بۆ ئەو ڕووداوەی لەنێوان ئەوان و سوارەکانی من دروست بوو، دووەم لەجیاتی ئەوەی من سوارەکانم تەمێ بکەم، خودی پێشنوێژی کوردستان، ئەوانی تەمێ کردووە، ئەسپی یەکێك لەسوارەکان کوژراوە و پێی سەردەستەی سوارەکانیش بریندارە. لەگەڵ ئەوەیشدا تفەنگەکەم لێسەندن و گەڕاندمەوە و هەشت کەسەکەی دیکەیش تەمێ دەکرێن. هیوادارم ئەو بەڕێزانە بۆ ئەم ڕووداوە لێمان خۆش بن کەئەوکاری شەرمەزاری بەندەیە. دە کەلە شەکر و یەك من چایی وەك پیرۆزبایی کردن بۆ ئەو بەڕێزانە ڕەوانە کرا تا بەسلامەتی نۆشی بکەن.

بەیانی ئەو ڕۆژە کە ٢٨ ڕەجەبی ١٣٢٧ بوو، لەزەنجانەوە بەڕێکەوتین. لەلایەن ئاخوندەوە بەڕێزان میر سالح و سەیید موحسن تا سنووری خەمسە هاوڕێیەتیان کردین. ڕۆژی سێی شەعبان هاتینە ناو کوردستان و نزیك نیوەڕۆ لەچیمەنی موعتەمید چاومان بەدیداری دۆست و ئاشناکان، ڕوون بوویەوە.

هەمووی ئەو خەڵات و فەرمانانەی بۆ دۆستان و ئاشناکان هێنابوومان، حکومەت واژۆی کرد و تەسلیم بەهاوڕێکانمان کرد. ماوەیەك میوانی و شەربەت خواردن لەماڵەکانی کوردستان بەردەوام بوو. لەشەوالی ١٣٢٧ بەبروسکە هەواڵ هات کەسەیید عەبدوڵڵە بێهبەهانی، بەوپەڕی ڕێزەوە ڕۆشتۆتە تاران. لەزیلقەعدەی ١٣٢٧ کە٦٤ کەس لەوەکیلەکانی تاران ئامادە بوون، مەجلیسی شورای نیشتمانی بۆ جاری دووەم کرایەوە. ڕۆژی دووەمی زیلقەعدە، دەستەیەك بەناوی دەستەی گەشەکردن لەماڵەکانی سەدرئەلکیتاب پێکهاتوو لەدوو هەزار کەس دامەزراند و ئەم وتارەی خوارەوەم خوێندەوە:

بەناوی خواوەندی بەخشندە و میهرەبان، دوای پیرۆزبایی کردن بەبۆنەی کردنەوەی ئەم دەستەیە و دامەزراندنی دەستەی سولزاسیۆن، ڕایدەگەیەنین: ئێمەی دانیشتووانی

کوردستان بۆ گەشەکردن و پێشکەوتنی وڵات و پاکبوونەوەی ئەخلاقی میللەت ئەم دەستەیەمان بەناوی سیۆلیزاسیۆن دامەزراند. ئەگەری هەیە سیاسییەکانی تاران لەبەر ئەوەی چاوەڕوان نین لەدەرەوەی تاران کەسانی کارامەو شارەزا دەرکەوێت، لەگەڵ بیستنی ئەم وشەیە لەکوردستانەوە، قاقا پێبکەنن و گاڵتەمان پێبکەن بەوەی دەستەیەك لەکوردەکان کۆبوونەتەوە و سیلۆیلیزاسیۆنیان پێکهێناوە. دەیانەوێت گەشە بەوڵاتی ئێران بدەن و ئەخلاق فێری عەجەم بکەن. بەڵام گومان ناکەم دوای ساتێك بیرکردنەوە، ئەو سیاسییانە ئەو ڕاستییە پشتڕاست دەکەنەوە کەپێکەنین بۆ ئەم کارەی ئێمە، بێ مانا و دوورە لەڕاستی چوونکە هێشتا لەبیر نەکراوە کەدوێنێ بوو قوڕگی ناسکی ئەو سیاسییە ناسك ئەندامانە لەدەستی بێ بەزەییانەی دیکتاتۆری زەختی لێ دەکرا و لەحاڵەتی خنکاندا بوو و بەبزوتنەوەیەکی بوێرانە لوڕ وبەختیارییەکان کەلقێکی کوردەکانن، قوڕگیان لەدەستی دیکتاتۆری هاتەدەر و بۆ حاڵەتی ئاسایی گەڕانەوە. کەواتە بەهەمان شێوە کەلقێکی کوردەکان توانیویانە بەزۆری شمشێر ئێران لەخنکان ڕزگار بکەن، شاهەنشای وڵات لەسەر تەختەکەی بێننە خوار، جێگەی سەرسوڕمان نییە دەستەیەکی دیکە لەکوردەکان بەهێزی پێنوس و زمان و توانای هزر و ئەندێشە، هۆکارەکانی پێشکەوتنی ئێران و چاکسازی لەوڵات ئامادە لەناو دۆڵابەکانی مێزی سیاسەت بێننەدەر و نیشانی خەڵکانی بدەن و بەهۆی گۆڤار و ڕۆژنامە و نامە و تۆمارەکان ئەخلاقی گەنیو و هزری خەمۆکی ئێرانییەکان بگۆڕن. هاوشێوەی ئەم پێکەنینە، فیردەوسی لەشانامە سەبارەت بەخەڵکانی دوورگەی عەرەب ئاماژەی پێدەدات کەزۆری نەخایاند سەرانسەری ئێران بەهەتاوی شارستانییەتی ئیسلامی ڕووناك بوویەوە و نەتەنیا سوڵتانی ئێران، بەڵکو زۆربەی سوڵتانەکانی دنیا لەبەرابەر یاسا و فێرکارییەکانی عەرەب هاوشێوەی وشتر و مارمێلك سەری کوڕنوشیان دانەواند. کەواتە وەڵامی ئەم ڕەخنانە، بەکردەوە دەدرێتەوە و ئەگەر کردەوەکانمان بەدیهات، شیاوی سپاس و پێزانینین و جیاواز لەوە، ناتەواوی و نەشیاو، خراپترینی سزاکان و تەمێ کردن دەبێت. بەڵێ شەپۆلی پێشەکی ئێمەی لەبەستێنی مەبەست دوورخستەوە. ئێمە دانیشتووانی کوردستان، هاودەنگ و هاوپەیمان بووین کە بۆ دۆزینەوەی ڕێگەی گەشەکردن و بەدەستهێنانی میعراجی سەرکەوتن هەموو هەوڵ و توانای خۆمان بخەینەگەڕ، بنەماکانی مەشروتە زیندوو بکەینەوە و تا ئەو جێگەی دەتوانین چاکسازی لەئەخەلاقی گشتی بکەین.

پێش هەر شتێك دەبێت بزانین بەناوبردنی حەڵوا، دەم شیرین نابێت و بەناو بردنی بەهار، گوڵ ناروێت. یانی لەگەڵ وتنی وشەی مەشروتە، وڵات مەشروتە نابێت و تا یاساکان و بنەماکانی مەشروتە لەویلایەتەکان جێگیر و سەقامگیر نەبێت، رۆحی مەشروتە لەناو دەمارەکانی ئێمەدا نابێتە فەرمانڕەوا. بەوتەیەکی دیکە و بەراشکاوی، ئێمە دانیشتووانی ئێران، کاتێك دەتوانین وڵاتەکەی خۆمان بەمەشروتە بزانین کەومکیلە چاکەکارە وڵاتپارێزەکانی ئێمە لەمەجلیس سەرقاڵی نووسینەوەی یاساکان بن و ئەنجومەنەکانی ویلایەتەکان و شارەکان بۆ بەهێزکردنی مەجلیس دامەزرابێتن و بۆ پاراستنی شەرافەت و ئابرووی دەوڵەت، هێزی پێویستمان لەبەردەستدا بێت، بەڕێوبەرایەتی هێزی ئاسایش و ئەمنییە و شارەوانی و تەندروستی و سەرژمێری لەهەموو ویلایەتەکان بەپێی یاساکانی مەشروتە بێت. بەڕێوبەرایەتی ڕێگەوبان بەئامادەکردنی ڕێگەوبان و کەرەستەکانی گواستنەوە و هەر وەزارەتێك سەرقاڵی ئەنجامدانی ئەرکەکانی خۆی و ئەهێشتنی کۆسپ و تەگەرەکان بێت و بەهەمان شێوە بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازی وڵات لەگەشەکردندا بێت و هەناردەکانی ئێمە بۆ دەرەوە زیاتر بێت لەهاوردەکانمان. لەهەموو ناحیە و قەزا و ویلایەتەکان، قوتابخانەی زانستی، کشتوکاڵی و ڕێکخراوە هەرەوەرزییەکان بوونیان هەبێت و بۆ پەرستاری کردنی ناتەوانەکان و هەژاران، بنکەکانی تەندروستی، نەخۆشخانەکان دروست بکرێت و سەرئەنجام ئاسایش و ئارامی باڵ بەسەر هەموو وڵاتدا بکێشێت تا دانیشتووان دڵنیابن و بتوانن سامانی خۆیان بخەنەگەڕ و کارگە و کارخانەکان دروستبکەن. هەلی کار بۆ بێکارەکان بدۆزنەوە و کارە خێرخوازییەکان لەهەموو شوێنەکان بەزۆری و فراوانی ببینرێت. ئەوسا دەتوانین دەوڵەتی ئێران بەدەوڵەتێکی مەشروتە بزانین و بەئاسوودەیی و دڵنیایی سەرقاڵی ژیانکردنی خۆمان بین. جیاواز لەوە، دەوڵەتی بێ سوپا، بێ پارە و بێ بڕوا، دەوڵەتی قەرزار و نیازمەند، دەوڵەتێك کەپشێوی وئاژاوە باڵی بەسەردا کێشابێت، دەوڵەتێك کەدامەزراوە دەوڵەتییەکان لەهیچ شوێنێکیدا نەبینرێت، چۆن دەتوانێت لەکۆمەڵەی گەلان خۆی بەمەشروتە بناسێنێت و چۆن ڕەوایە ئێمە کوێرکوێرانە دانیشین و دەمی خۆمان بەخەیاڵی حەڵوا شیرین بکەین و تەنیا بەقسەی زل و پڕوپوچ بەسندە و لەئەنجامدان و جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی خۆمان بۆ چاکسازی چاوپۆشی بکەین. کاربەدەستانی ئەمڕۆ، کەدەستی چارەنووس، دەسەڵاتی وڵاتی پێبەخشیون و جڵەوی

خەڵکانیان گرتۆتە دەست، لەئێستادا نوقمی دەریای شادی و خۆشحاڵین کەپاشایەکیان لەسەر تەخت هێناوەتەخوار و پاشایەکی دیکەیان بەپێی ویست و خواستی خۆیان بردۆتە سەر تەخت. لەبەر ئەمە شەو و ڕۆژ سەرقاڵن تا هیلاکی و شەکەتی ڕابردوو قەرەبوو بکەنەوە و چاڵەوچۆڵەکانی ژیانی خۆیان پڕ بکەن و پێکە و پلەکانیان بەرز بکەنەوە و چیتر لەبیری داهاتوی وڵات و میللەتدا نین. ئێمە کە لەدەرەوەی بازنەی سیاسەت جێگیر بووین، لەسووچ و کەنارەکان چاوەڕوانی سەقامگیر کردنی مەشروتەین، دەبێت بەناڵە و هاوار، بەڕێوەبەرانی وڵات لەخەوی نائاگایی بەئاگا بێنینەوە و سەرنجیان بۆ لای چاکسازی و بنەماکانی مەشروتە ڕابکێشین تا لەزووترین کات ئارامی و ئاسایش لەوڵاتدا بڵاو بکەنەوە، هێز و سوپا ئامادە بکەن، ماڵیات کۆبکەنەوە و بە لەبەرچاو گرتنی ئەو قەرزە زۆرانەی دەوڵەت بەدەوڵەتانی دیکە قەرزاره، ڕێگەچارەیەکی گونجاو بدۆزنەوە و لەکەمی بودجە کەڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەزیادبووندایە، ڕێگری بکەن و ئەو کێشە سیاسییانەی ئەمڕۆ ڕووبەڕووی دەوڵەتی ئێران بۆتەوە و پەیوەندی کاربەدەستانی لەگەڵ دەوڵەتەکانی دیکە بەرەو گێژاوی ئەمان بردووە، چارەسەر بکەن کەدیارترینی ئەو کێشانە، لەنگەرخستنی سوپای ڕووس و ئینگلیسە لەناوچەکانی ڕەشت و ئازەربایەجان و قەزوین و ناوچە جیاوازەکانی باکور و باشوری ئێران کەبەئاشکرا هەڕەشە لەئاسایشی وڵات دەکەن و ئاگری ئاژاوە و شەڕی ناوخۆ هەڵدەگیرسێنن. دەبێت کاربەدەستان لەم بابەتانە ئاگادار بکەینەوە و ناچاریان بکەین بیر لەڕێگەچارە بکەنەوە. هەرچەند دەستەیەک گومان دەکەن کێشەکانی ئێران ڕێگەچارەی نییە و وڵات بۆ دوو ناوچەی باشور و باکور دابەشکراوە و هەر هەوڵێک بۆ چارەسەر کردن بێ ئەنجام دەبێت بەڵام دوای سەرنجێکی کەم لەبارودۆخی دەوڵەتان دەبینین ئەم گومانە هەڵە و بێ مانایە و لەنەبوونی زانیاری لەسەر وڵاتانی دنیا سەرچاوە دەگرێت. چوونکە لەدنیای ئەمڕۆ، بەکاربردنی زۆر و دەستگرتن بەسەر وڵاتەکان باوی نەماوە و کەم و زۆری سەرباز و فراوانی ئاو و خاک و کەمی ژمارەی دانیشتووان کاریگەری ئەوتۆی لەسەر شەرافەت و سەربەخۆیی وڵاتدا نییە. ئەمڕۆ هێز و دەسەڵاتی هەر دەوڵەتێک پەیوەستە بەدەسەڵاتی سیاسی و زانستی ئەو دەوڵەتە. شمشێر و غاردانی ئەسپ بۆ گۆڕەپانی جەنگ، بەتەواوی هەڵوەشاوەتەوە و ڕۆژگاری پاڵەوانبازی بەسەرچووە ئەگەرنا بولغارستان بەو بچووکیە کە یەک پێنجی خاکی ئێران دەبێت، چۆن دەتوانێت لەگۆڕەپانی سیاسی خۆی بنوێنێت و

سەربەخۆیی خۆی بەسەر ڕووسەکاندا بسەپێنێت یا ئەوەی یۆنان کە یەک لەسەر حەوتی ئێرانە، چۆن ئەگەری بوو تەنیا بەپێی حەز و خواستی خۆیان ژیان بەسەر ببەن یا ڕەش و ڕووتەکانی حەبەشە کەڕاخەری ژێریان گەڵای بیابان و ئاسمانە، چۆن دەیانتوانی لەبەرابەر دەوڵەتێکی بەهێزی وەک ئیتالیا خۆڕاگری بکەن و ئەو دەوڵەتە بەهێزە نەیتوانی دەستدرێژییان بکاتەسەر. ئەخشەی باروودۆخی ژاپۆن لای هەمووان ڕوون و ئاشکرایە کەتا ماوەیەک پێش، زۆر خراپتر لەباروودۆخی ئێستای ئێران بوو، لەماوەی بیست ساڵ بەشێوەیەک خۆی کۆکردەوە و پێشکەوت کەتوانی لەبەرابەر دەوڵەتێکی بەهێزی وەک ڕووسیا، ئەو نمایشە سەیرە لەخۆی نیشان بدات و بوونی خۆی بەو دەوڵەتە بسەپێنێت. لەم نموونانە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەبیرۆکەی دابەشکردنی ئێران، بیرۆکەیەکی هیچ و بێ مانایە. مەملەکەتی کیان و سەرزەمینی سیروس و داریوش بەم ئاسانییە نابێتە پارووی بیانییەکان و ئێران، مناڵی بوێر و بەهێزی وەک کەریم خان و نادرشای لەناو خۆیدا حەشاردلوە کە لەکاتی پێویست لەگۆڕەپانە جیاوازەکان خۆیان دەنوێنن. هاووڵاتیان، شەرەف و ڕیسوایی ئێمە پەیوەستە بەئەندازەی هێز و ئاستی یەکێتی و بڕیاری بەبڕشت و سیاسەتی گونجاو. هەرکات ئەم سێ توخمە لەناو نەتەوەی ئێراندا فەرمانڕەوا بێت، بەهەمان ئەندازە، ئاستی شکۆ و دەسەڵاتی ئێمە بەرەو گەشەکردن دەڕوات و بەپێچەوانەوە، ژیان و شەرافەتی ئێمە بەرەو نەمان دەڕوات. کەواتە بەدەنگی بەرز کەدۆست و دوژمن بیبیستن، دەڵێم: هەوڵەکانی خۆتان بخەنەگەڕ چوونکە پیاوانی ڕۆژگار، بەهۆی هەوڵ و کۆشش، گەشتوونەتە شوێنی گونجاو. لەبەر ئەوەی کات گرانبەهایە، ئەم دانیشتنە زیاتر لەمە درێژە پێنادەین. بەخواستی خوا لەدانیشتنەکانی داهاتوو، بۆچوون و بیرۆکەکانی خۆمان سەبارەت بەچاکسازی وڵات بەپشت بەستن بەبەڵگە عەقڵانییەکان دەخەینەڕوو. کەمێک دەردی دڵم لای تۆ باس کرد، ترسام، لێم بڕەنجێیت وەگەرنە قسەی زۆرم پێیە. ڕۆژی ٨ زیحەججە ١٣٢٧ بەبروسکە زەفەر ئەلسەڵتەنە لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دوورخرایەوە و ڕۆژی دەی زیحەججە لەتارانەوە بروسکە گەیشت کەبەڕێزان حوجەج ئەلئیسلام بۆ دەربڕینی بێزاری خۆیان لەمانەوەی ڕووسەکان لەخاکی ئێران، ڕێوڕەسمی جەژن ئەنجام نەدەن و هەموو شار و ویلایەتەکانی دیکەش ئاگادار بکرێنەوە کە لەجیاتی جەژن، پرسە بگێڕن. لە ١٢ زیحەججە بروسکەیەک لەلایەن دەستەی تەرەقی بەم ناوەرۆکە بۆ تاران ڕەوانە کرا:

تاران: بۆ بەڕێز سەرۆك وەزیران و وەزیری ناوخۆ: بروسکەی گشتی بەڕێز حوجەج ئەلئیسلام بۆ ئەنجامنەدانی ڕێوڕەسمی جەژن خوێندرایەوە. سستی ئیرادەی بەڕێزانی حوجەج ئەلئیسلامی تاران، گیانبەخشانی نیشتمانی بەتەواوی لەڕۆحانیەکان دڵسارد کرد چوونکە پشتگوێ خستنی جەژن ئاسانە، ئەگەر دروسەد بابەتی دیکەی دینی پشتگوێ بخەین، جگە لەخۆشحاڵ کردنی دوژمن، هیچ ئەنجامێکی نابێت. شەریعەتی ئیسلام سەبارەت بە دەستدرێژی هێزی کوفر بۆ خاکی ئیسلام چ فەرمانێکی داوە، پێویستە بەڕێزانی ڕۆحانی ئەو فەرمانە لەکاتی خۆیدا جێبەجێ بکەن. یانی لەجیاتی پشتگوێ خستنی جەژن، فەرمانی جیهاد بدەن. دەماری ئێمەی ئێرانی هێشتا ئەوەندە لاواز و سست نەبووە کەسوپای نامەحرەم لەحەرەمسەرای خاکی پیرۆزی ئیسلام دەستدرێژی بکات و ئێمەیش زەق زەق هاوشێوەی کەسێکی کەمتەرخەم سەیریان بکەین. ئایا خاوەن شەریعەت یا دایکی نیشتمان، لەم بێدەنگی وکەمتەرخەمییەی ئێمە، بەپشتگوێ خستنی جەژن، لەئێمە ڕازی دەبێت یا بۆ هەمیشە بۆ بێ غیرەتی و بێ هەستیمان نفرینمان دەکات. ئەگەر موسوڵمانی ئەمەیە، هاوار لەوەی ئەگەر لەدوای ئەمڕۆ بەیانی هەبێت. ئێمە ئەندامانی تەرەقی کوردستان، بەنوێنەرایەتی هەموو کوردستانییان، لەو دوو وەزیرە بەڕێزە خوازیار و داواکارین بەناوی حەسانەوەی بوێرەکانی ئازەربایەجان و دلێرەکانی بەختیاری کە بۆ سەپاندن و سەقامگیر کردنی مەشروتییەت، هەوڵیان دەدا و هیلاك بوون، شانازی پێشەنگی ئەم جیهادە بەئێمەی شافعی مەزهەب بدەن کەهاوشێوەی پەروانە بەدەوری ئاگری دوژمن بسوڕێینەوە و گەورە و بچووك و پیر و گەنجمان لەم ڕێگەدا بکەینە قوربانی. ئێمە کەمەزهەبی خۆمان لەکوشتن و کوژران دەزانین، هیچ لەمپەرێك بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە خێرە نابینین و دەمانەوێت بەهۆی ئەم گیانبازییە، بابەتێکی فراوان بۆ ڕۆژنامەنووسان و مێژوونووسان ئامادە بکەین تا لەگۆڕەپانی ڕۆژنامەکان و مێژووەکان، کردەوە قێزەونەکانی ئەوان لەدەوڵەتی شەش هەزار ساڵەی ئێران تۆمار بکەن. هەروەها لەنێوەی بەڕێز داواکار و خوازیارین لەجیاتی پشتگوێ خستن و ئەنجامنەدانی جەژن، ئەم بڕیارە وڵاتپەرستانەی ئێمە پەسەند بکەن تا مژدەی جیهاد بەهەموو موسوڵمانانی ئێران و دنیا بدەین و ئەم جەژنە کەجەژنی قوربانی ڕاستەقینە یا جەژنی جیهادە، لەیەکتر پیرۆز بکەین. چاوەڕوانی فەرمانی جیهادین. دەستەی بەڕێوەبەرایەتی تەرەقی و چاکسازی ئەخلاقی کوردستان.

وەڵامی ژمارە ۲۲ لەتارانەوە بۆ کوردستان: وەڵامی دەستەی بەڕێوەبەری تەرەقی و چاکسازی ئەخلاقی کوردستان، بروسکەی ئێوەی بەڕێزم بینی، لەکۆبوونەوەی وەزیرەکان باس و گفتوگۆی لەسەرکرا، لێپرسراوان دەربڕینەکان و کردەوەی بوێرانەی ئێوە کە لەم کاتەدا بۆ دەرپەراندنی سوپای ڕووس لەناو خاکی وڵات ئەنجامتان داوە، ستایش دەکەن، هەمووان هاوخەمی خۆیان لەگەڵ ئێوە نیشان دەدەن و هیوادارن بەسەرنجدان بەکار و بڕیاری وەزیرەکان، بەزووترین کات ئەوان لەوڵاتەکەمان دوور بخەینەوە و ئاسوودەی بۆ دڵنیشتووان بگێڕینەوە. حکومەتیش لەماوەی ئەم یەک دوو ڕۆژەدا بەڕێدەکەوێت و دوای هاتنی، هەموو مەبەستە نیشتمانییەکانی ئێوە دێنێتەدی تا هۆکارەکانی ئاسوودەی ئێوە دابین بکرێت. (سوپاسالاری ئەعزەم).

ڕۆژی ۱۵ زیحەججە، شازادە زەفەر ئەلسەڵتەنە لەکوردستانەوە بەڕێکەوت. لەسەرەتاکانی ڕەبیع ئەلئانی ۱۳۲۸، حاجی مەنزەم ئەلمولک وەک سەرۆکی داد هاتە کوردستان و لەکۆتایی ئەم مانگە، بروسکەی حاجی ئەمیر نیزامی هەمەدانی گەیشت کەفەرمانڕەوایەتی کوردستانی قبوڵ کردووە و بەمزووانە بەڕێدەکەوێت.

حکومەتی حاجی میرزا عەبدوللە خانی ئەمیر نیزام

دوای لابردنی زەفەر ئەلسەڵتەنە، حاجی میرزا عەبدوڵڵە خانی ئەمیر نیزامی قەراگوزلوی هەمەدانی، لەڕۆژی ۱۱ ڕەجەبی ۱۳۲۸ وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا. میرزا یوسفی موشیری دیوانی وەک وەزیری خۆی دەستنیشان کرد. لەناوەڕاستی ڕەجەب دەنگۆی ئەوە بڵاو بوویەوە کەشەوی ۹ ڕەجەب، چوار کەس چوونەتە ماڵی سەیید عەبدوڵڵە و کوشتوویانە. لەنێوەڕۆی یەکێك لەڕۆژە سەرەتاییەکانی مانگی شەعبان، هێزە دەوڵەتییەکان، ماڵی ستارخان سەرداری میللی و باقرخان سالاری میللییان لەپارکی ئەتابەک گەمارۆداوە و تا کاتژمێر دووی شەو، جەنگێکی قورس لەنێوان هێزە دەوڵەتییەکان و شەڕکەرەکانی بەرەی نیشتمانی لەئارادا بووە و دوای زەرەر و زیانی زۆر، سەرداری میللی و سالاری میللی و شەڕکەرەکانیان قۆڵبەست دەکرێن و گوللەیەک بەر قاچی ستارخان دەکەوێت. حاجی ئەمیر نیزام بۆ گەڕاندنەوەی ئاسایش، داوای ڕەوانە کردنی سوپای هەمەدان و دوو تۆپ بۆ کوردستان دەکات. لەم ناوەدا دەستەیەک لەبازرگانەکان سکاڵا بەرز دەکەنەوە کەچاردۆڵییەکان کاڵا بازرگانییەکانی ئەوانیان دزیوە. حاجی ئەمیر نیزام بروسکەیەک بۆ

فەرماندەی سوپای هەمەدان دەنێرێت و فەرمانی پێدەدات لەکاتی هاتنیان لەهەمەدانەوە بەرەو کوردستان کاتێك لەرێگەی چاردۆڵییەکانەوە گوزەر دەکات، سەرکردەکانیان کەبریتین لەقاسم خان، سلێمان خان، باقی خان و عەبدوللە خان، قۆڵبەست و لەگەڵ خۆیدا بۆ شاریان بهێنێت تا کەلوپەلە دزراوەکانیان لێ وەربگیرێتەوە. دوای چەند ڕۆژ سوپای هەمەدان هاتە کوردستان و هەموو سەرکردەکانی چاردۆڵییان بەقۆڵبەست کراوی لەگەڵ خۆیان هێنا کە بەفڕاندنی کەلوپەلەکان تۆمەتبار کرابوون. ئەم هەواڵە بەدەستەی سەرۆکایەتی جەمعیەتی تەرەقی گەیشت کەئاسف دیوان دەیەوێت بڕە پارەیەك وەك ریشوە بەحکومەت بدات و تاوانبارەکان کەزۆربەیان خزمی ئەو بوون، ئازاد بکات. بەخێرایی لەلایەن دەستەی جەمعیەتی تەرەقی حکومەت ئاگادار کرایەوە کەهەواڵێکی لەو چەشنە لەشاردا بڵاوبۆتەوە و ئەگەر یەکێك لەتۆمەتبارەکان بێ لێپێچینەوە لەدادگایەکی ڕەسمی ئازاد بکرێت، حکومەت بەشەریکە تاوانی ئەوان لەقەڵەم دەدرێت و دەوڵەت لەم رودلوە ئاگادار دەکرێتەوە. حکومەت، فەرمانی بەسەرۆکی دادگادا بۆ لێپێچینەوە لەو ڕووداوە، دانیشتنەکانی دەستپێبکات. سەرۆکی دادگا، حاجی مونەزەم ئەلمولك بوو، وەڵامی دایەوە: من بۆ دامەزراندنی دادگا هاتوومەتە کوردستان و لەیاساکانی دادگا تەنیا بەرگی دامەزراندنەکەم پێیە، ناردوومە پاشماوەی یاساکان یەك لەدوای یەك بنێرن، هێشتا نەگەیشتوون، دارتاشەکانم راسپاردووە، مێز و کورسیم بۆ دروست بکەن، هێشتا تەواو نەبووە. جیاواز لەوە هێشتا سەرۆکی سزادان و داولکاری گشتی و شتەکانی دیکە ئامادە نییە. لەبەر ئەم هۆکارانە، ناتوانین دانیشتنەکانی دادگا ببەستین. حکومەت، وەڵامی سەرۆکی دادگای بۆ جەمعیەتی تەرەقی نارد و لەکۆتایی ئەم نامە گۆڕینەوە، خوازیاری بینینی من بوون بۆ چارەسەر کردن و کۆتایی هێنان بەم کێشەیە. منیش بەمۆڵەت وەرگرتن لەو دەستەیە، چاوم بەبەرپرسانی حکومەت کەوت و دوای چەندین گفتوگۆ، وتم: یا دەبێت ئەم تاوانبارانە تا بەستنی دانیشتنی دادگا بەوەرگرتنی دەستەبەری بەئاسف دیوان بسپێرن یا لەفەرمانگەی حکومەتی و لەژێر دەستی خودی فەرمانڕەوا دەستبەسەر بن یا ئەوەی مۆڵەت لەسەرۆکی دادگا وەربگرن. منیش لەماوەی دوو ڕۆژ مەحکەمەی سزا بەمانای وشە ئامادە و دەیخەمە بەردەست سەرۆکی دادگا. حکومەت ئەم دوا پێشنیارەی پەسەند کرد و کەسیان بەدوای سەرۆکی دادگادا نارد. لەگفتوگۆ کردن لەگەڵ سەرۆکی دادگا تێگەیشتن لەبەستنی دانیشتنی دادگا بەتەواوی

ئاتەوانە بەهەمانشێوە کە لەوەلامی حکومەتدا وتی: ئێستا کەفلانە کەس ئەم ئەرکە دەگرێتە ئەستۆ، باشترە، ئامادەکارییەکانی دیکەیشمان بۆ بکات. وتم: ئەگەر یەك ڕۆژی دیکە مۆڵەتم پێبدەن، ئامادەم. یەك ڕۆژی دیکەیان بەدوو ڕۆژەکە زیادکرد. بۆ ماڵەوە گەڕامەوە، کەسێکم بۆ لای موزەفەر خانی والیزادە نارد کەومەك سەرۆکی دادگای بازرگانی دیاریکرابوو. هاوڕێ لەگەڵ ئەو، ئەسعەد ئەلمولکمان وەك جێگر دیاریکرد و پێکەوە، هەرسێکمان، شێخ محەممەد ئەمینی شەریعەتمەدار و حاجی شێخ عەبدولحەمیدی مودەڕسمان ئامادە کرد. لەڕۆژی چوارەم ئامادەکارییەکانی دادگامان کە لەقەلای حکومەتی و ڕووبەڕووی تەپۆڵە بوو، بەمشێوەی خوارەوە ئامادە کرد: دادگای سەرەتایی یاسا بەسەرۆکایەتی ئەسعەد ئەلمولك، دادگای سەرەتایی سزا بەسەرۆکایەتی شەریعەتمەدار، دادگای بازرگانی بەسەرۆکایەتی والیزادە و ژووری سزا بەسەرۆکایەتی سدیقی لەشکر و ژووری دلوکاری گشتی بەسەرۆکایەتی حاجی شێخ عەبدولحەمید، مێز و کورسی و هەموو کەرەستە پێویستەکانی دیکەمان ئامادە کرد و بۆ هەر سێ دادگاکە، سکرتێر، دەفتەردار و پاسەوانمان بەئەندازەی پێویست ئامادە کرد و یاساکانی کاتی دادگا کەخۆم بووم، بەخۆڕایی پێشکەش بەسەرۆکی دادگا کرد و بەمشێوەیە بۆ تۆمەتبارەکانی چاردۆلی، حوکم دەرکرا و ئەمە یەکەم دادگایەکی یاسایی لەکوردستان بوو کە بەمشێوەیە دامەزرا. بەکورتی لەماوەی یەك هەفتەدا دادگامان بۆ سزادانی تاوانبارانی چاردۆلی دروستکرد و قەرەبووی کەلوپەلەکانمان بۆ بازرگانەکان گەڕاندەوە و تاوانباران بەسزای خۆیان گەیشتن. باقی خان و قاسم خان و عەبدوللە خان کەتاوانێکی ئەوتۆیان نەبوو، ئازاد کران. لە ١٧ رەمەزانی ١٣٢٨ هەواڵی مردنی عیزەدئەلمولکی جێگری سەڵتەنەت گەیشت. لە ٥ سەفەری ١٣٢٩ هەواڵ گەیشت کەئێوارێی شەممەی ٤ سەفەر، دوو کەسی گورجی کەئاوی یەکیان ئەیوان بووە، سەنیع ئەلدەولەی وەزیری داراییان لەشەقامدا بەگوولە کوشتووە و بالیۆزخانەی رووسیا، پەنای بەبکوژەکە داوە و ڕەوانەی روسیای کردووە تا لەوێ سزا بدرێت. ڕۆژی ٨ سەفەر ناسرئەلمولکی ئەبوقاسم خانی قەراگوزلو وەك جێگری سەڵتەنەت دەگاتە تاران، یەك مانگ دواتر سوپای ساخلۆی روس لەقەزوین دەڕۆنەدەر. لەدووی رەبیع الاوڵی ١٣٢٩ ناسرئەلمولك، وەك جێگری سەڵتەنەت سوێندی یاسایی دەخوات و وەکیلەکانی مەجلیس بەپێی داوای ناسرئەلمولك، خۆیان و ڕێبازی خۆیان ئاشکرا کرد. لەم بەروارە بەدواوە، دەستەی

دیموکرات و میانڕە و یەکێتیەتی و تەرەقی و داشناکسیونی ئەرمەنییەکان لەتاران دروستبوو. دامەزرێنەی سەرەکی حزبی دیموکرات، حسەین قولی خانی نەواب جێگری وەزیری دەرەوە بوو.

هاوکات لەگەڵ ئەم ڕووداوانە، کاغەزێك لەلایەن شێخ حسام ئەلدینەوە گەیشتە دەستم کەنووسیبووی دوای بەدەست گەیشتنی نامەکە، بێدرەنگ بڕۆمە باغی کۆنە. لەگەڵ ئەوەی هەوا سارد و بەفرێکی زۆر باریبوو، بەپێی فەرمانی شێخ بەڕێکەوتم و لەباخی کۆنە چاوم بەشێخ کەوت. فەرمووی: مەبەست لەهاتنتان بۆ ئێرە لەم زستانەدا بینینی سالار ئەلدەولە بوو کەچەند ڕۆژێك پێشووتر بەجلوبەرگی کوردییەوە هاتبووە ناوچەکە. دەیوت لەوێنە چاوی بەمحەممەد عەلی شا و شوعاع ئەلسەڵتەنە کەوتووە و پەیمانیان بەستووە کە لەدوو لاوە بۆ گەڕاندنەوەی تاج و تەختی پاشایەتی باوك و باپیرانمان هێرش بکەینە سەر خاکی ئێران. سالار ئەلدەولە لەخاکی کوردستان و کرماشان و محەممەد عەلی شا و شوعاع ئەلسەڵتەنە لەگەڵ ئەمیر بەهادور و ئەرشەد ئەلدەولە لەخاکی تورکمانەوە و وەك دیارە دەوڵەتی ڕوسیایش پشتیوانییان دەکات. سەرکردەکانی جافیش بەڵێنی هاوکاری کردنیان بەسالار ئەلدەولە دابوو. چاوەڕوان بوو چاوی بەئێوە بکەوێت بەڵام چوونکە درەنگ گەیشتن و ئەویش پەلەی بوو، ڕۆشت. من بەنوێنەرایەتی ئێوە، بەڵێنی هاوکاری کردنم پێداوە. بڕیارە سەرەتاکانی بەهار ئەو لەگەڵ عەشیرەکانی جاف بەرەو خاکی کوردستان بەڕێکەوێت. ئێوەیش تا هاتنی ئەو، بارودۆخی کوردستان ئامادە بکەن. ئەگەری هەیە ئەم بەدبەختانە دووبارە تاج و تەختی خۆیان بەدەست بێننەوە. ئەو زستانە چیتر بەهۆی بەفر بارینی زۆر نەمتوانی بگەڕێمەوە. کۆتاییەکانی زستان بەدژواری گەڕامەوە بۆ کوردستان. بەشێوەیەکی نهێنی بەئەمیر نیزامم وت: لەو سنورە باس باسی سالارئەلدەولەیە کەدەیەوێت بێتە کوردستان. ئەویش بەنامە وەزارەتی ناوخۆی ئاگادار کردەوە. وەزیری ناوخۆ کەقەوام ئەلسەڵتەنە بوو، بەتەواوی حاشای لەبابەتەکە کرد و وتبووی: ئەم وتانە بێ بنەمایە و ئێمە ئاگادارین سالارئەلدەولە لەئێستادا لەشەقامی شانزەلیزەی فەرەنسا پیاسە دەکات. زۆری نەخایاند ئەم هەواڵە بڵاوبوویەوە کەسالارئەلدەولە گەیشتۆتە خاکی ئازەربایەجان و سەرقاڵی ئامادە کردن و کۆکردنەوەی سوپایە. هاوکات لەگەڵ ئەم دەنگۆیە، هەواڵ گەیشت کەمحەممەد عەلی شا لەئەدەساوە بەرەو ئێران بەڕێکەوتووە. دوای ئەوە هەواڵ گەیشتە

کەسوپاسالاری ڕەشتی لەتارانەوە ڕێگەی ڕەشتی گرتۆتەبەر تا پەیوەستی محەممەد عەلی شا بێت. زۆری نەخایاند دانیشتووانی شار بەهاندانی ئاسف دیوان دژی حکومەت ڕاپەڕین و ڕژانە بروسکەخانە و بۆ ماوەی سێ شەو وڕۆژ لەوێ مانەوە. سەرئەنجام ڕۆژی ٤ جومادی ئەلئەلانی ١٣٢٩ بروسکە گەیشتە کەشازادە ئەسەد اللەی میرزای شەهاب ئەلدەولە وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکراوە.

هێرشی سالارئەلدەولە لەکوردستانەوە بۆ خاکی ئێران

لەکۆتاییەکانی جومادی ئەلئەلانی ١٣٢٩، هەواڵ گەیشت کەسالار ئەلدەولە لەماڵی مەحمود پاشای جاف سەرقاڵی کۆکردنەوەی سوپایە. ئەم هەواڵە کەم کەم بوو بەڕاستی. شەوی ٢ ڕەجەب، ئەحمەد بەگی ڕیشینی جاف، لەگەڵ پێنج پاکەتی سالارئەلدەولە بۆ ئەم کەسانەی خوارلاوە گەیشت: موشیر دیوان، ئاسف دیوان، حاجی موعتەمید، وەکیل ئەلمولك، حەبیب اللەی بازرگان کەنووسیبووی لەگەڵ شەش هەزار سواری جاف و موکری و سەرئەشت و سابلاخ و هەورامان و هتد... بەرەو کوردستان دێم تا ژیانی مەشروتە و مەشروتە خوازان لەناو ببەم و دووبارە ڕێز و سەروەری بۆ شێخ و سەییدەکانی کوردستان بگێڕمەوە. لێپرسراوانی مەشروتە لەوشارە بگرن و دەستبەسەریان بکەن تا خۆم دەگەم. هەمووان ئاگادار بکەنەوە هەرکەس گوێڕایەڵە و شا پەرستە، ڕێزی دەگیرێت و دەبەخشرێت و هەرکەس لایەنگری مەشروتە بێت، سزای خۆی دەبینێت. ئەوسا نەك بۆ مردووەکان بەڵکو دەبێت بۆ زیندووەکان بگرین. ئەحمەد بەگ وتی کاتێك من بەڕێکەوتم، سوپایش بەدوای مندا بەڕێکەوت بەڵام من بەخێرایی هاتم. گومان دەکەم تا دوو ڕۆژی دیکە شازادە بگاتە کوردستان. لەهەمان شەوی گەیشتنی ئەحمەدبەگ، ئاسف و وەکیل ئەلمولك ڕۆشتنە ماڵی موشیر دیوان تا سەبارەت بەم پێشنهاتە ڕاوێژ و گفتوگۆ بکەن. بەمیانی ئەو شەوە لەدەرئەنجامی گفتوگۆکان، تارانیان لەم پێشهاتە ئاگادار کردەوە. وەڵام گەیشت کە: هەواڵی هاتنی سالارئەلدەولە بۆ ئەو سنورە درۆیە و ئەگەر دانیشتووان دەترسن، بەم نزیکانە شازادە شەهاب ئەلدەولە وەك فەرمانڕەوای کوردستان بەڕێدەکەوێت تا ئارامی و ئاسایش بۆ ئەو ناوچەیە بگێڕێتەوە. کاتژمێرێك بۆ ئێوارێ، زۆربەی زاناکان، پیاوماقوڵان و بازرگانەکان لەماڵی موشیر دیوانی جێگیر فەرمانڕەوای کوردستان کۆبوونەوە تا سوێند بەقورئان بخۆن لەبەرگری کردن و تەسلیم بوون، هاوپەیمان بن. هێشتا دەرئەنجامێکی ئەوتۆ لەگفتوگۆکان

بەدەست نەهاتبوو کە ژمارەیەکی زۆر لەنۆکەرەکان کە لەناو حەوشێکەدا کۆبوونەوە، پێکەوە بەدەنگی بەرز هاواریان کرد: زەحمەت بەخۆتان مەدەن، ئێمە سوێندمان خواردووە کەهەمووان تەسلیمی شازادە ببین و ئەگەر ئێوە پێچەوانەی ئێمە، بڕیارێکی دیکە بگرن، هیچکەس لەئێمە گوێڕایەڵی فەرمانی ئێوە نابێت. ئەمە، بارودۆخی دانیشتنەکەی گۆڕی و ڕەنگدانەوەی، شارەکەیشی پەرێشان کرد. هەمان شەو، سەرۆکی سوپای هەمەدان، لەگەڵ سەربازەکان و تۆپخانە ڕێگەی هەڵاتنی گرتەبەر. زۆربەی لێپرسراوانی دەوڵەتی، ئەوانەی توانیان هەڵاتن و هەرکام نەیتوانی، لەماڵی ئاشنا و دۆستەکانیان، خۆیان حەشاردا. بەیانی ئەو شەوە، موشیر دیوان و ئاسف دیوان، چاویان بەیەک دەکەوێت و سوێند بەقورئان دەخۆن و پەیمان دەبەستن تا ئاسف دیوان بڕواتە هەمەدان و لەوێوە داوای هاوکاری لەدەوڵەت بکات. موشیر دیوانیش بۆ پاراستنی ملك و زەوییەکانیان لەشارەکەدا بمێنێتەوە. ئەگەر دەوڵەت جووڵایەوە و بەرپەرچی هێرشەکەی شازادەیدا، ئاسف موشیر بپارێزێت و ئەگەر شازادە پێشکەوتن و سەرکەوتنی بەدەست هێنا، موشیر، ئاسف بپارێزێت. ڕۆژی هەینی، ٨ەی ڕەجەبی ١٣٢٩ هەواڵ گەیشت کەشازادە لەگەڵ سوپای جاف و عەشیرەکانی سەرسنور گەیشتۆتە گوندی خروسە. لەمزگەوتی گەورەی شار، خەڵك یەکتریان ئاگادار کردەوە. جارچی جاریدا کەبەیانی حاجی شێخ محەممەد باقر بۆ پێشوازی شازادە دەڕوات. هەرکەس دەخوازێت لەگەڵی بەڕێکەوێت، خۆی ئامادە بکات. هەمان شەو ئاسف دیوان و ژن و منداڵەکەی و حەبیب اللەی بازرگان هەڵاتن. حاجی ئیعتیزاد ئەلئیسلام لەیەکێك لەحوجرەکانی هاجەرخاتون خۆی حەشاردا. منیش لەچاوەڕوانی قەزا و قەدەر لەماڵەکەی خۆمدا مامەوە. دەستەیەکی دیکە بەرەو خروسە ڕۆشتن. بۆ بەیانی، حاجی شێخ محەممەد باقر و مەلا عەبدولمەجیدی مودەڕس و شەریعەتمەدار و شێخ عارف و حاجی شێخ عەبدولحەمید و نازم الایە و حاجی سەرداری موکەڕەم، سەرۆکی ئاسایش و دەستەیەکی گەورە لەزاناکان و پیاوماقوڵان بۆ پێشوازی شازادە ڕۆشتن و دەستەیەك لەگوندی خروسە و دەستەیەك لەگوندی ئارنان چاویان بەشازادە کەوت. ئەسپ و کەلوپەلی دەستەیەك لەپێشوازیکەران تالانکرا و شازادە بەڵێنی پێدابوون خۆی لەگەڵ ژمارەیەکی کەم دێتە ناوشارەکە و سوپاکەی و ئەوانی دیکە لەدەرەوەی شارەکە و لای خوسرەوئاباد دەمێننەوە. نیوارێی شەممە ١١ ڕەجەب، دەستەیەك لەسەرکردەکان و بەشێکی سوپاکە هاتە ناو شارەکە

و ڕاستەوخۆ ڕوویانکردە قەڵای حکومەتی. شەوی یەکشەممەی١٢ ڕەجەبی ١٣٢٩، شازادە و سەد و پەنجا کەس لەسەرکردەکان و فەرماندەکانی سوپا، بەڕێنوێنی مەحمود سوڵتان ئیحتیشام دیوان و سالاری ئەشرەف، دەڕۆنە ناو قەڵای حکومەتی، دوای تێپەڕینی چوار کاتژمێر لەشەو، کەسی بەدوای مندا نارد. دوای بینینی، قورئانێکی بچووکی لەبن باخەڵی دەرهێنا و وتی: سوێند بەم قورئانە، ئەگەر من سەرکەوتن بەدەست بێنم، ئێوە لەدەسکەوتەکانی من بەشدار و برای من دەبن. ئێوەیش دەبێت سوێند بخۆن و خیانەت لەمن نەکەن و چیتر بیر لەمەشروتە نەکەنەوە. وتم: سوێندی شازادە بۆ من لەگەڵ ئەوەی خاوەن دەسەڵاتە، ڕێز و خۆشەویستی شازادە بۆ من دەسەلمێنێت کەبێ ئیرادە من ناچار بەبەخشینی سامان و گیان دەکات، بەڵام سوێندی من بۆ شازادە لەم ئیوەشەودا، کەچەند هەزار کەس لەهێزی چەکدار و سەرکردەکان دەوریان گرتووم، لاوازی من دەسەلمێنێت. کەواتە بێ ئەوەی سوێند بخۆم، لەقوولایی دڵەوە بڵێن دەدەم تواناییەکانی خۆم بۆ گەیشتن بەم مەبەستە بخەمەگەڕ بەو مەرجەی شازادە لەکاتی پێویست، گوێ لەپێشنیار و وتەکانی من بگرێت. شازادە بەم بەڵێنە سادە بێ ڕیایە بەسەندەی کرد و چیتر ڕێگەی نەدا ئەو شەوە بۆ ماڵەوە بگەڕێمەوە. ناچار کەسێکم بۆ ماڵەوە نارد تا هاوسەرەکەم نیگەران نەبێت. بەکورتی تا ئەو کاتەی شازادە لەکوردستان بوو، ڕێگەی نەدا شەو و ڕۆژ ئیستراحەت بکەم، سەرەتای دەرکەوتنی هەتاو تا کاتژمێر شەش و حەوتی ئێواری لەقەڵای حکومەتیدا بووم و هیچ کارێکی بێ ئامادەبوونی من نەدەکرد. تەنانەت هەموو نووسینی هەموو نامە و بروسکەکان لەئەستۆی مندا بوو. بەیانی ئەو شەوە، پاشماوەی سوپاکە، بەهاوڕێیەتی شێخ عەلائەلدین و شێخ سادق و شێخ مەزهەر، برلکانی شێخ حسام ئەلدین و شێخ غەنی مەردۆخی، نوێنەری مەحمود پاشای جاف، هاتنە ناو شارەکە: دوای دوو سێ ڕۆژ هەواڵ گەیشت کەمەحمود وەلی خانی سوپادار، لەڕەشتەوە بۆ تاران گەڕاوەتەوە. هەموو ڕۆژێک لەناوچەکانەوە، سەرۆک عەشیرەکانی کوردستان لەگەڵ سوپاکەیان دەهاتن و ملکەچی خۆیان نیشاندەدا. ڕۆژی ١٦ ڕەجەب، سلێمان خانی شەرەف ئەلمولک لەگەڵ حسەین خانی موزەفەر ئەلسەڵتەنە و عەباس خانی زەفەر ئەلسوڵتان، کوڕی خانی حاکم، هاتنە کوردستان. ڕۆژی ١٧، عەباس خان، زەفەر سوڵتانی بۆ لای والی، داوود خانی کەلهوڕ نارد تا ئەوانیش لەگەڵ سوپاکەی خۆیان بێن و دەست بەسەر کرماشاندا بگرن. ئەو بروسکە و نامەکانی ئەو

ڕۆژانە لەکوردستانەوە بۆ تاران و کرماشان و بروجێرد و هەمەدان و قەزوێن و زەنجان و گەڕوس و سوڵتان ئابادی عێراق و ناوچەکانی دیکە ڕەوانە کرا، خۆی لەخۆیدا دەفتەرێکی گەورەیە کەئاماژەدان پێیان لەتوانای ئەم کتێبە بەدەرە.

ئەمان اللەخان وەکیلی ئەلمولك هەستی کردبوو شازادە دەخوازێت لەکاتی ڕۆشتن لەکوردستان، ئەو لەگەڵ خۆی ببات. بۆ هەڵاتن لەم کێشەیە، لەخزمەت شازادەدا وتی: وەك بیستوومە ئاسف و هاورێکانی لەتاران بێ هیوا بوون و چاوەڕوانی کەرەستە و ئامێری گواستنەوەن تا لەلایەن شازادەوە ئەمانیان پێببەخشرێت و بگەڕێنەوە. هەرکات مۆڵەت بدەن، من شەریعەتمەدار ئامادە دەکەم تا پێکەوە بەدەستنووسی پیرۆزی شازادەوە بڕۆین و ئەوان دڵنیا بکەینەوە و بیانگەڕێنینەوە. شازادە لەبەر ساویلکەیی هەستی بەمەبەستەکەی ئەمان الله خان نەکرد و بەخۆشحاڵییەوە مۆڵەتی ڕۆشتنی پێدا. منیش بەهۆی هاوڕێیەتیم لەگەڵ ئەمان الله خان، شازادەم لەنییەت و مەبەستی ئەو ئاگادار نەکردەوە و بێدەنگیم هەڵبژارد. دوای ڕۆشتنی ئەوان هەواڵ گەیشت کەمحەممەد عەلی شا بەهاوڕێیەتی شوعاع ئەلسەڵتەنە و ئەمیر بەهادور، ڕۆژی ٢١ ڕەجەب لەگەڵ شەش هەزار تورکمان ڕۆشتوونەتە ناو کەمش تەپە، لەنزیك سنووری ڕوسیە لەکەنارەکانی دەریای خەزەر و دەیانەوێت بەرەو ئەستەرئاباد بڕۆن. بەدوای ئەوەدا هەواڵ گەیشت کە٢٢ ڕەجەب، شاری تاران شێوەی نیزامی بەخۆیەوە گرتووە و حکومەتی نیزامی بەسەمسام ئەلسەڵتەنەی وەزیری جەنگ، برا گەورەی سەردار ئەسعەد و سەرداری جەنگ و ئەمیر موجاهید سپێردراوە. دووبارە هەواڵ هات کەشەوی ٢٣ ڕەجەب، محەممەد عەلی شا، بروسکەی بۆ سوپاسالار ناردووە تا دەست بەسەر تاراندا بگرێت تا خودی شا دەگات. لەگەڵ ئەم هەواڵە، سالارئەلدەولە بەئەنقەست و بەپێی ئەم ناوەرۆکە، بروسکەیەکی چڕوپڕی بۆ سوپاسالار نارد. بەدوای ئەوەدا هەواڵ گەیشت کەوەکیلەکانی مەجلیس بەزۆرینەی دەنگ لەدانیشتنی ٢٨ ڕەجەب، دەنگیان بۆ دەرکردن و دوورخستنەوەی سوپاسالار و موحتەشیم ئەلسەڵتەنە و معاون ئەلدەولە داوە. عەباس خانی زەفەرسوڵتان، قورئان بەدەست لەگەڵ داوود خانی کەلهوڕ گەڕایەوە و لەگەڵ گەیشتنیان لەلایەن شازادەوە، نازناوی سەردار ڕەشیدی و حەسەین خانی برای نازناوی سەرداری گشتی پێبەخشرا. دواتر لە ٢٩ ڕەجەب هەواڵ هات کەکابینەی نوێ لەم بەڕێزانەی خوارەوە بۆ بەرگری کردن لەشا و براکانی پێکهاتووە: سەمسام ئەلسەڵتەنە سەرۆك وەزیران و وەزیری

جەنگ، وسوق ئەلدەولە وەزیری دەرەوە، حەکیم ئەلمولک وەزیری دارایی، موشیر ئەلدەولە وەزیری داد، عەلا ئەلسەلتەنە، وەزیری زانست، قەوام ئەلسەلتەنە وەزیری ناوخۆ، دەبیر ئەلمولک وەزیری پۆست و تێلگراف.

دولتر هەواڵ گەیشت کەپێشەنگی شا گەیشتۆتە شاهرود. بەدوای ئەوەدا هەواڵ هات کە لەناوەڕاستی ڕەجەب، ڕەشید ئەلمولک، سێسەد کەس لەسەربازەکانی روس لەتەبرێز ئازاد دەکات و پەیوەستی سەمەدخانی شوجاع ئەلدەولە دەبێت. ئەم هەواڵە خەڵکانی ڕازی کرد کەدەوڵەتی روس هاوکاری شا دەکات. ڕۆژی ٢ شەعبانی ١٣٢٩، شازادە لەکوردستانەوە بەڕێکەوت و منی لەگەڵ خۆیدا برد. شەوی یەکەم لەئاساولە بووین. ڕۆژی دووەم لەکامیاران ماینەوە. لەوێ عەباس خانی چناری لەگەڵ ژمارەیەکی پێویست بۆ گرتنی هەمەدان ڕاسپارد. ڕۆژی سێیەم کاتێک گەیشتینە قاخڵستان، لەکاتی نیوەڕۆ، سواری بروسکەخانەی کرماشان گەیشت و پاکەتێکی تەسلیم بەشازادە کرد. بەخوێندنەوەی، ڕەنگ بەروخساری شازادەوە نەما. زۆر بەنهێنی نامەکەی بەمندا و جەختی لەبلاو نەکردنەوەی کردەوە. نووسرابوو: ئەمرۆ بروسکەی خانەی تاران ئاگاداری کردینەوە کەوەکیلەکانی مەجلیس لەدانیشتنی ڕۆژی ٢ شەعبان، بەپێی پێشنیاری میستەر شوستەری ئەمریکی، خەزێنەداری گشتی ئێران، بۆ ئیعدامکەرەکانی شا و براکانی، خەڵاتیان دیاریکردووە و بلاویان کردۆتەوە. بەناچاری وەک کەسێکی ئەمەکدار بەپێویستم زانی ئاگادارتان بکەمەوە تا ئاگاداری خۆتان بن. گەیشتنی ئەم هەواڵە، شازادەی بەتەواوی ترساند بەجۆرێک لەسێبەرەکەیشی دەترسا و وەڵامی دایەوە: ئەگەر ئەم هەواڵە بلاو ببێتەوە، ئێوە لێپرسراون.

چەند ساڵ پێشتر، کاتێک شازادە یاخی ببوو و حسام ئەلمولکی هەمەدانی زەین ئەلعابدین ئەوی دەستگیر و لەتاران زیندانی کرابوو، مەحمود خانی حیشمەت ئەلمولکی کوردستانی برای ئەسیر دیوان، بەشێوەیەکی نهێنی نیشانەیەکی بەحیشمەت ئەلمولکدا بوو کەقەمەی گەوهەرنیشانی ئەو لەنورئەلدەولەی دایکی وەربگرێت و بەبارمتە دایبنێت و پێنسەد تمەنی بۆ بێنێت تا کەرەستەکانی هەڵاتنی خۆی پێ ئامادە بکات. حیشمەت ئەلدەولە قەمەکەی بردووە و چیتر نەگەڕاوەتەوە بۆ لای سالار ئەلدەولە. لەم سەفەرەیشدا حیشمەت ئەلدەولە لەگەڵ سەد سوار، هاوڕێیەتی شازادە دەکات. بەنهێنی شازادە بابەتەکەی بۆ باس کردم و وتی: ئەم ئەمەک بەحەرامە ئەگەر ئەم هەواڵە ببیستێت، لەترسی خۆی ئەکا ئەوەی ئەو بابەتەم

بیر بێتەوە، یەکەم کەس دەبێت دەستدرێژی دەکاتە سەرمن. باشترە فەرمانی گرتنی خۆی و چەك داماڵینی پیاوەکانی بدەم تا لەمەترسییەکانی ئەو ئاسوودە بم. وتم: لەم کێشە هەستیار و مەترسیدارانەدا هیچ بۆچوونێکم نییە، خۆتان خاوەن دەسەڵاتن. شازادە بەخێرایی فەتح ئەلسەلتەنەی میان دەربەند و مەحمودخانی مەریوانی بانگکرد و فەرمانی گرتنی حیشمەت ئەلمولك و چەك داماڵینی سوارەکانی پێدان. ئەوان ڕۆشتن. زۆری نەخایاند دەنگی تەقە کردن بەرز بوویەوە. سوپاییەکان گومانیان دەکرد سوپای دەوڵەتی هاتووە و سەرقاڵی زین کردنی ئەسپ و هەڵاتن بوون. بەناچاری چەند کەسێکمان بۆ سەر بەرزاییەکان نارد و جاڕیاندا: ئەم تەقە کردنە بەفەرمانی شازادە بوو و دەیویست ئێوە تاقی بکاتەوە. ڕێگەی هەڵاتن مەگرنەبەر. سوپای دەوڵەت لەئارادا نییە. دوای دە خولەك حیشمەت ئەلمولك زنجیر کرا و هێنایان. سوارەکانی ئەوەی توانی، هەڵات و ئەوانی دیکە چەککران. شازادە ئەو شەوە لەخێوەتەکەی خۆیدا نەمایەوە و هاتە خێوەتەکەی من. فەرمانیدا چراکەمان کوژاندەوە و حەوایەوە. بەیانی زوو لەقاخلەستانەوە بەڕێکەوتین و گەیشتینە دایچی. لەوێ سەیید حەسەنی ئوجاق و دەستەیەك لەخان و پیاوماقوڵانی کرماشان هاتن و گەیشتنە خزمەتی شازادە. نیوەشەو، شازادە بێ ئاگادار کردنەوەی سوپا، لەگەڵ سەد سوار بەرەو کرماشان بەڕێکەوت و فەرمانیدا: ئێوە بەیانی زوو سوپا بەڕێبخەن و ڕێگەی کرماشان بگرنەبەر. بەیانی کەڕۆژی ٧ شەعبانی ١٣٢٩ بوو، فەرمانی شازادەم بەسەرکردەکانی سوپا راگەیاند. هەمووان بەڕێکەوتین و نزیك نیوەڕۆ گەیشتینە کرماشان. ڕۆژی ٩ شەعبان، بروسکەیەك لەئاستارا بۆ سان پیترزبورگ، بۆ بەغداد، بۆ کرماشان، لەلایەن شاوە گەیشت:

برای ئازیزم سالار ئەلدەولە، من لەگەڵ شەش هەزار سواری بلباس و تورکمان بۆ تاران هاتووم. بەخێرایی خۆتان بگەیێنە دەروازەی تاران. بەهیچ جۆرێک گرنگی بەسوپای تاران مەدەن. هەموویان پێکهاتووە لەسێ هەزار کەسی بەختیاری و هتد... بەخێرایی خۆتان بگەیێنە چوونکە دواکەوتنی ئێوە ئەگەری هەیە زیانێکی گەورە لەپلانی گەورەی سوپاکەی ئێمە بدات. (محەممەد عەلی شای قاجار)

سالار ئەلدەولە لەوەڵامدا نووسی: لەکرماشانەوە بۆ بەغداد، بۆ سان پیترزبورگ، بۆ ئاستارا، بۆ سوپای شاهەنشاهی: بۆ گەورەی گەورەکان و شای شاکان، محەممەد عەلی شای قاجار، ڕۆحمان فیدای بێت، منیش لەگەڵ بیست و پێنج هەزار سواری عەشیرەکانی جاف و

کوردستان و کەلهوڕ و سەنجابی و پشتکوە والی و سوپای کوردستان و کرماشان و گەڕوس لەکرماشان چاوەڕوانم. چاوەڕێی ئەزەر عەلی خان و هێزەکانی لوڕستانم. دەستم بەسەر هەمەدانیدا گرتووە. لەم دوو سێ ڕۆژەدا بەخواستی خواوەند و بەختی شاهەنشاهی، بەرەو تاران بەڕێدەکەوم تا لەوێ بەخۆشحاڵییەوە پێی شاهەنشاهی ئێران ماچ بکەم و لەبەردەم تەختی پاشایەتی، سەری کڕنوش دانەوێنم. (گیانبەخش سالارئەلدەولە)

ڕۆژی ١٢ شەعبانی ١٣٢٩، بروسکەیەکی دیکە بەم ناوەڕۆکە گەیشت:

برای ئازیزم سالار ئەلدەولە، بروسکەکەتان بەدەستی من گەیشت. لەناوەڕۆکەکەی خۆشحاڵ بووم. هێزی تاران زۆر بچووکتر و کەمتر لەوەیە بیری لێ دەکەنەوە. چوونکە مەبەستی ئێمە گرتنی تارانە. ئێوە دەبێت هەرچی زووتر هێزەکەی خۆتان ڕەوانە بکەن. هێزی تاران لەنێوان کیفە. لەبەر ئەمە بەخێرایی بەڕێکەون. چوونکە دواکەوتنی ئێوە هەموو پلانەکەی ئێمە دەخاتە مەترسییەوە. (محەممەد عەلی شای قاجار)

دووبارە ڕۆژی ١٣ شەعبان بروسکەیەکی دیکە گەیشت:

برای ئازیزم سالارئەلدەولە، سوپاکەی خۆتان بکەنە دوو دەستە. دەستەیەک بۆ دەروازەی هەمەدان و دەستەیەک بۆ دەروازەی شا عەبدولعەزیم بنێرن. خۆتان لەشا عەبدولعەزیم چاوەڕوانی فەرمانەکانی من بن کە لەکۆشکی قەجەرەوە بەدەستتان دەگات. من جیاواز لەشەش هەزار سوارەکەی پێشوو، هەشت هەزار سواری دیکەم لەبەردەستایە. لەسێ قۆڵەوە بۆ دەروازەی قەزوین و یوسف ئاباد و دەروازەی دۆڵابیان دەنێرم. خۆیشم بەیانی بەڕێدەکەوم. بەخێرایی خۆتان بگەیێنن تا لەشا عەبدولعەزیم، باڵوێزەکانی دەوڵەتانی دراوسێ و دانیشتووانی تاران پێشوازیتان لێ بکەن. (محەممەد عەلی شای قاجار)

دوای ئەم بروسکەیە هەواڵ هات کەئەرشەد ئەلدەولە، سوپای تارانی لەڕۆژی ١٢ شەعبان لەدامەغان شکستداوە و دەستەیەک لەسوپای تاران پەیوەستی سوپاکەی شا بوون. ئەم هەواڵە، شازادەی هێنایە جموجۆڵ، وتی: ئەگەر سوپای شا خێراتر بەتاران بگات، هەموو هەوڵەکانی من بەفیڕۆ دەڕوات. دەبێت هەرچی زووتر خۆمان بەتاران بگەیێنین. شەو کاتێک دانیشتنەکە چۆڵکرا، پێی وتم: ئێوە لەکرماشان بمێننەوە و لەنەبوونی من کرماشان بپارێزن تا بتوانم بەخێرایی بگەمە تاران. وتم: ئەم بابەتە گاڵتە نییە، جەنگی دەوڵەتییە، هیچ کات ناتوانم لەگەڵ شەست سوار، لێپرسراوی کرماشان بگرمە دەستۆ. ئەگەری هەیە ئێوە بڕۆن و

خوا نەخواستە شکست بخۆن، لەمشێوەدا یەکجار من لێرە ئابلۆقە ئەدرێم و ڕێگەی گەڕانەوە لەئێوە دەگیرێت. ئەگەر دەتانەوێت من لێرە بمێنمەوە، سلێمان خانی شەرەف ئەلمولك و سەد سوارەکەی هاوڕێی لای من بهێڵنەوە چوونکە لێیان دڵنیام. بەمشێوەیە ئامادەم لێرە بمێنمەوە وەگەرنە کەسێکی دیکە و هێزی پێویست لەم شارە بەجێبێڵن. وتی: ئاخر من کەسم نییە، دوو براکەم شواج ئەلسەڵتەنە و شا لەباکووری ئێرانن. براکەی دیکەم عێزەد ئەلسوڵتان لەعێراقە. نە ئەو دەستی بەمن دەگات ونە من بەو. منیش زیاتر پشت بەهێزەکەی شەرەف ئەلمولك و برازاکانی ئەو دەبەستم. ناتوانم ئەوان لەخۆم جیا بکەمەوە، ئەگەر فەرمانی مانەوەیش بەسەرکردەکانی دیکە بدەم، لەهێزەکانی من کەم دەبێتەوە. نازانم چی بکەم. دوای کەمێك بێدەنگی وتی: ئەگەر کەسێك بەدوای عێزەد ئەلسوڵتانی برام بنێرم، ئێوە لەگەڵ ئەو لێرە دەمێننەوە. وتم: بەو مەرجەی دووسەد سواری بڕواپێکراوم لەگەڵدا بێت، لێرە دەمێنمەوە. وتی: شازادە لانی کەم سەد سواری هەیە و خۆیشتان شەست سوارتان لەبەردەستایە، ئەم ژمارەیە بەسە. جەعفەر سوڵتانیش لەدواوە دێت. ئەگەر بەپێویستان زانی ئەویش لای خۆتان بهێڵنەوە. وتم: بەم شێوەیە ئامادەم. بەخێرایی کەسی نارد و شەرەف ئەلمولك و داوودخانی کەلهوڕ و نوێنەری ئەزەر عەلی خانیان هێنا. پێی وتن: کامتان دەتوانێت لەماوەی یەك حەفتەدا، عێزەدسوڵتانی برام لەعێراق بێنێتە ئێرە. هەموویان وتیان: لەئێستادا هێزەکانی بەختیاری نێوان عێراق و کرماشانیان گرتووە و کەس بێ جەنگ ناتوانێت بگاتە ئەو وڵاتە. دوای دوو کاتژمێر گفتوگۆ، سەرئەنجام سەردارەکان وەڵامێکی نائومێدانەیان دایەوە. دوای ڕۆشتنی ئەوان بەشازادەم وت: هەرچەند دواکەوتنی ئێوە لەهێرشکردنە سەرتاران، پلانەکەی شا بەو شێوەی خۆی ئاماژەی پێداوە، لەناو دەبات، بەڵام ئەگەر ئێوە شازادە ئەحمەد میرزای تویسرکانی لەگەڵ سالار مۆئەییدی کرماشانی بخەنە ژێر فەرمانی من، گومان دەکەم بتوانم، عێزەد سوڵتان بێنمە ئێرە. وتی: خۆت دەتەوێت بڕۆیت یا ئەوان دەنێریت. وتم: هەرچی دەکەم پەیوەندی بەئێوە نییە. من لەماوەی یەك حەفتەدا شازادە تەسلیمی ئێوە دەکەم. وتی: بەیانی هەردووکیان دەنێرم تا لەژێر فەرمانی تۆدا بن. وتم: ئەو نامەی دەتانەوێت بۆ عێزەدسوڵتانی بنووسن، بەیانی بێنێرن. ڕۆژی دواتر ١٤ شەعبانی ١٣٢٩ بوو. شازادە نامەکەی بۆ عێزەد سوڵتان لەگەڵ شازادە ئەحمەد میرزا و سالار مۆئەیید بۆ لای من نارد و بەشێوەیەکی نهێنی سەبارەت

بەمەبەست و شوێنی مەبەست،گفتوگۆی لەگەڵ کردبوون. منیش دە کەس لەسوارە بەئەزموونەکانی خۆم هەڵبژارد. سالار مۆئەیید، ئەلوەزارەی برای و سێ کەسی دیکەی هەڵبژارد. شازادە ئەحمەد میرزایش دوو سوار و کوڕە شەش ساڵەکەی ئامادە کرد.

دەوروبەری نیوەڕۆ، نانمان خوارد و لەکرماشانەوە بەڕێکەوتین. لەدەرەوەی شار، بەسوارەکانمان راسپارد تا گەیشتن بەعێراق هەرکەسێك پرسی ئەم مەلایە کێیە، بڵێن پێشنوێژ و وتارخوێنی کوردستانە و وەك نوێنەری سالار نەلدەولە بەرەو عێراق دەڕوات. بڕیارە قەوام ئەلسەڵتەنە و سەرداری جەنگی بەختیارییەکانیش بەرەو عێراق بەڕێکەون و لەوێ بڕیارێکی کۆتایی لەنێوان سالارئەلدەولە و دەوڵەت بدەن بۆ ئەوەی ئەم کێشەیە بەجەنگ و هێرشکردنە سەر یەك کۆتایی نەیێت. جیاواز لەوە فەرمانمان پێدان لەهەر مەنزڵێکەوە کەبەڕێکەوتین، کەمێك جۆ و کەمێك نان و خواردن لەگەڵ خۆی هەڵبگرێت. بەمشێوەیە شەش شەو و ڕۆژ لەڕێگەدا بووین و هەرکەس دەیپرسی، هەمان وەڵامی دەبیست کەفەرمانمان دابوو. بەمشێوەیە هەموویان خۆشحاڵ دەبوون و دوعایان دەکرد سەرکەوتن لەم کارە بەدەست بێنین و جەنگ بۆ ئاشتی بگۆڕین. کاتێك گەیشتینە نزیك دەوڵەت ئاباد، ڕێبوارێك ئاگاداری کردینەوە کەنزیکەی پێنسەد سواری ئەمیر موفەخەمی بەختیاری لەوێیە.

شازادە ئەحمەد میرزا وتی: چیتر باڵندە ناتوانێت لەوێ گوزەر بکات مەگەر ئەوەی ڕێگەکەمان بگۆڕین. لەم گفتوگۆیەدا بووین کە لەناکاو نزیکەی پەنجا سوار ئێمەیان لەدوورەوە بینی و بەرەو لامان هاتن. کاروانسەرای دەم شاتر نزیك بوو. شازادە وتی: پەنا بۆ کاروانسەراکە دەبەین و لەوێ سەنگەر دەگرین. چیایەکی بەرز لەباشووری کاروانسەراکە بوو. وتم: پەنا بۆ چیاکە دەبەین نەکا لەکاروانسەراکەدا گەمارۆمان بدەن. هەموو ان بەبۆچوونەکەی من ڕازی بوون. سوارەکان کاتێك بینیان پەنا بۆ چیاکە دەبەین، لەدوورەوە دەستیان بەتەقە کردن کرد. ئێمەیش وەڵاممان دانەوە تا گەیشتینە لووتکەی چیاکە. لەوێ بینیمان ئەحمەد میرزا و منداڵەکەی دیار نین. سوارەکان گەیشتنە کاروانسەراکە، چیتر نەیانتوانی بەچیاکەدا سەرکەون و لەوێوە تەقەیان لێدەکردین. ئێمەیش وەڵاممان دەدانەوە. نزیکەی کاتژمێرێك تەقە کردن بەردەوام بوو. هەتاو ئاوا دەبوو. گوندەکانی دەوروبەریش کاتێك دەنگی تەقەی ئێمەیان بیست، ترسان و دەستیان بەتەقە کردن کرد. دوای کاتژمێرێك لەشەو، چیتر دەنگی تەقە کردن نەما. سوارەکانمان بینی لەو ڕێگەوەی

هاتبوون، گەڕانەوە. یەکێك لەپیاوەکانمان بەهێواشی ناردەخوارەوە تا هەواڵێکی ئەحمەد میرزامان بۆ بێنێت. زۆری نەخایاند گەڕایەوە و وتی: کاروانسەراکە کەسی تیا نییە و شازادە ئەحمەد میرزا و کوڕەکەی لەوێ چاوەڕێی ئێوەن. بەداخەوەیی هاتینەخوار و کاتێك گەشتینە لای شازادە و ئەحواڵیمان پرسی، وتی: کاتێك بەچیاکەدا سەرکەوتن، ئەسپەکەی من نەیتوانی سەرکەوێت، ناچار لەباخێکی پشت کاروانسەراکە دابەزیم و ئەسپەکەم بەدارێکەوە بەست و تفەنگ و فیشەکەکانم لەژێر داری مێوێك شاردەوە و لەگەڵ کوڕەکەم لەژێر دارێکدا دانیشتین. کاتێك سوارەکان گەیشتنە ناو کاروانسەراکە، لەوێوە دەستیان بەتەقە کردن کرد. یەکیان هاتە ناو باخەکە و بینی لەگەڵ منداڵەکەم دانیشتووم. پرسی: ئێوە چ کارەن؟ وتم: باخەوانی ئەم باخە. وتی: ئەم سوارانە کێ بوون؟ وتم: سوارەکانی ئەزەرعەلی خان. کاتێك ئێوەیان لەدوورەوە بینی گومانیان کرد سەر بەسوپاکەی سالار ئەلدەولەن، ترسان و پەنایان بۆ چیاکە برد. کاتێك ئەمەم پێوت، ڕۆشت و کەسانی دیکەی ئاگادار کردەوە و بەمشێوەیە دەستیان لەتەقە کردن هەڵگرت و ڕۆشتن. من و کوڕەکەم سوار بووین و لێرەدا چاوەڕوانی ئێوەمان دەکرد.

دوای کۆتایی هێنان بەم باسە، دووبارە ڕاوێژمان کرد کەئایا لەجادەی ڕاستەوخۆی دەوڵەت ئاباددەوە بڕۆین یا لەدەشت و لاڕێکانەوە؟ وتم: لەڕێگەی دەوڵەت ئابادەوە باشترە، بەڵام ئەگەر کەسێکمان بینی، وەك هەمیشە وەڵامی بدەنەوە. دوای تێپەڕینی شەش کاتژمێر لەشەو، گەیشتینە قەزای دەوڵەت ئابادی مەلایر. لەو جادەی بەناو قەزاکەدا تێدەپەڕی، گوزەرمان کرد. دوو کەسی گەزمە ئێمەیان بینی. بەدەنگی بەرز هاواریان کرد: (سەوار کیێم دێن) (سوار کێیت؟) بەخێرایی وتم: خۆمانین. تەنیا بەم وەڵامە ڕازی بوون و لەقەزاکە تێپەڕینی. ئێوارێی ڕۆژی ١٧ شەعبان، گەیشتینە گوندی ئاستانە کەمەنزڵگەی شازادە بوو. نامەی سالارئەلدەولمان تەسلیم کرد و لەبارودۆخ بەو شێوەی سەرنجی ڕابکێشێت، ئاگادارمان کردەوە. سەرئەنجام هەر چۆنێك بێت، بەپشت بەستن بەهێزی زمان و وشە و هێنانەوەی بەڵگە، هەمان شەو شازادەمان بۆ بەڕێکەوتن ئامادە کرد. تەنیا داوای ئەوە بوو بەیانی بڕواتە عێراق و چاوی بە ئەمیر ئەفخەم حیسام ئەلمولکی هەمەدانی بکەوێت کەفەرمانڕەوای عێراق بوو بۆ ئەوەی ئەمانەتی ماڵەکەی و ژیانی بەو بسپێرێت و بەڕەزامەندی ئەو بەڕێکەوێت. بیرم لەوە کردەوە ئەگەر ڕێگە بدەم بەتەنیایی بڕوات ئەگەری

هەیە ئەمیر ئەلغەم ئەو لەمەبەستەکەی پەشیمان بکاتەوە و ئیمەیش بگرێت. وتم: ئێستا کەوایە، منیش حەز دەکەم چاوم بەئەمیر ئەلغەم بکەوێت. وتی: دەترسم ئەمیر لەبینینی ئێوە شادومان نەبێت و هەست بەلێپرسراوێتی بکات. وتم: شەو بەشێوەیەکی نەناسراو کەکەس هەستی پێنەکات، دەڕۆینە لای. وتی: باشترە بەیانی زوو کەسێک بۆ لای ئەمیر بنێرین و داوای مۆڵەتی لێ بکەین. وتم: کێشە نییە. منیش نامەیەکم کەنیشانەی تامەزرۆییم بۆ بینینی ئەمیر بوو، نووسی. بەیانی ئێوارێکەی، سوار گەڕایەوە و وەڵامی ئەمیری هێنا کە لەترسا بەخەتی عەرەبی نووسیبووی: ئەمشەو لەباخی قەنات کە لەدەرەوەی شارە، بۆ شەو، چاوەڕوانی ئێوەم. دوای سێ کاتژمێر لەتێپەڕینی شەو، ڕۆشتینە باخی قەنات کە بەباخی فەرمان فەرمایش بەناو بانگە. دوای باسکردنی مەزنی و دەسەڵاتەکانی سالارئەلدەولە بەجۆرێک ببێتە هۆی ترساندنی ئەمیر، لەکۆتاییدا وتم: لێرە بێهۆ دانیشتووین. ئەمیر بەقاقایەک کەتایبەت بوو بەخۆی، وتی: سەیرە، والیارە ئەمشەو میوانی خانەخوێ کوژم لەماڵەکەی خۆمدا جێگە کردۆتەوە. دەتەوێت بەکوشتنم بدەیت؟ مەگەر پێشینەی من لەگەڵ سالارئەلدەولە نازانیت کاتێک یاخی بوو و من قۆڵبەستم کرد و لەتاران زیندانیکرا. ئێستا بێ وەرگرتنی دەماننامە، چۆن خۆم دەخەمە مەترسییەوە؟ جیاواز لەوە ئاگادارم ڕۆژی ١٤ شەعبان، موعین هومایونی بەختیاری، سوپای ڕەشید سوڵتانی لەفیرووزکوه شکستداوە و ڕەشید سوڵتانیش دەسیر کراوە. وتم. ئەگەر خودی شایش شکست بخوات، هیچ مەترسییەک ڕووبەڕووی سالارئەلدەولە نابێتەوە. بەکورتی، دوای گۆڕینەوەی بیروڕاکان، نانمان خوارد و چەند کاغەزێک لەو کاغەزانەی بۆ کوشتنی شا و براکانی لای ئەمیر بوو، وەرمان گرت و گەڕاینەوە. بەیانی ئەو شەوە، بێ وەستان بەرەو کرماشان بەڕێکەوتین. شازادە سێ سواری لەگەڵدا بوو. هەموویانی لەگەڵ خۆی هێنا و فەرمانی بەهاوسەرەکەیدا سوارەکانی دیکە بەدوای ئەودا بنێرێت دووبارە بەسوارەکانمان وت هەرکەس پرسی، بڵێن: شازادە لەلایەن سەرۆکایەتی وەزیرانەوە ڕاسپێردراوە بڕوات و چاوی بەسالارئەلدەولە بکەوێت بۆ ئەوەی ئاشتی بەرقەرار بکەن و کێشەکە بێ جەنگ کۆتایی پێبێنێت. بەکورتی، شەو و ڕۆژ بەخێرایی ڕێگەمان بڕی. شەوی ٢٢ شەعبان دوای تێپەڕینی دوو کاتژمێر لەشەو، گەشتینە کەنگاوەر و ڕۆشتینە ماڵی ساری ئەسلان خان و بەخێرایی سالارئەلدەولەمان لەگەڕانەوەی خۆمان ئاگادار کردەوە. ساری ئەسلان خان، میوانداری کردین. کاتژمێر چوار، وەڵامی

بروسکەکەمان گەیشت: لەکرماشانەوە بۆ کەنگاوەر، بۆ بەڕێزی شەریعەتمەدار، حوجەت ئەلئیسلامی پێشەوایێژ و وتارخوێن، زۆر سوپاسی ئەرکەکانی ئێوە دەکەم. بەخواستی خوا، وادەی دیدار نزیکە. بەیانی بەڕێکەون و تەشریف بێنن تا خولەکێك زووتر براکەم لەئامێز بگرم. (سالارئەلدەولە)

بەیانی ٢٤ شەعبانی ١٣٢٩، چایی و قاوەڵتیمان خوارد و بەڕێکەوتین. شەوی ٢٤ شەعبانی، دوای تێپەڕینی کاتژمێرێك لەشەو، گەیشتینە سەحنە. لەدوورەوە شەقامێکمان لەچرا بینی، کاتێك نزیك بووینەوە، بینیمان عەلی ڕەزا خانی گەڕوسییە و لەگەڵ سوپای گەڕوس بۆ پێشوازی کردنمان هاتوون. لەبەر ئەوەی هەتاو ئاوا ببوو، هەموو سوپاکەی بەدووری هەر چوار کەس، مۆمێکی بەدەستی پێنجەم کەس دابوو و لەدوو لای شەقامەکە ریزیان بەستبوو و چاوەڕوانی ئێمەیان دەکرد. دوای ئەوەی لەشەقامەکە گوزەرمان کرد، ڕۆشتینە ناو خێوەتێك و بینیمان سفرەیەکی رازاوە ڕاخراوە، جۆرەکانی شیرینی و میوە کە لەشاردا بەدژواری دەستدەکەوت، لەسەر سفرەکە دانرابوو. دوای خواردنی شەربەت و چایی، کاتی نان خواردن، نانێکی باشیان ئامادە کرد و خواردمان و ئەو شەوە بەئاسوودەیی خەوتین.

بەیانی کە ڕۆژی ٢٤ شەعبانی ١٣٢٩ بوو، لەسەحنەوە بەڕێکەوتین. بەردەوام پێشوازیمان لێدەکرا. داوودخانی سەرداری کەلهوڕ لەگەڵ هەموو هێزەکانی خۆی، تا بێستوون بۆ پێشوازی کردنمان هاتبوو. کاتێك لەو گوزەرمان کرد، دەستەی زەفەری کوردستانمان بینی کە بەسەرۆکایەتی حاجی ئەرفەع ئەلمولك محەممەد خانی ئەردەڵان بۆ پێشوازی کردنمان هاتبوون. لەبەر ڕێزی هاوشاری بوون، لەناو خێوەتەکەی حاجی ئەرفەع دابەزین. پیاڵەیەك چاییمان خوارد و سوار بووینەوە. وەك تۆپەڵەی بەفر کەهەرچی زیاتر تل بخوات، گەورەتر دەبێت، ئێمەیش تا دەڕۆشتینە پێش، ژمارەی پێشوازیکەران زیادی دەکرد. قەرەبالغی شەپۆلی دەدا تا گەیشتینە ناوەندی دەسەڵات. لەوێ دابەزین و خودی شازادە سالارئەلدەولە تا بەردەم حەوشەکە بۆ پێشوازی کردنمان هات. دوای ماچ و موچ، ڕۆشتینە ژوور و زۆربەی زاناکان لەو دانیشتنەدا ئامادە بوون.

دوای خواردنی شەربەت، زانا بەڕێزەکان، مۆڵەتی ڕۆشتنیان پێدرا. منیش بۆ ماڵەکەی خۆم کە لەحەوشی ماڵیەدا بوو، گەڕامەوە. حەوشی ڕۆژئاوای پەیوەست بەحەوشی بیدستانی شا. شەو دووبارە دانیشتنێکی سێ قۆڵیمان بەست و دوای باسکردنی سەفەرەکەمان،

شازادەمان لەشکست و گرفتاری ڕەشید سوڵتان ئاگادار کردەوە و یەکێک لەو کاغەزانەی لەئەمیر ئەفخەم وەرگرتبوو، نیشانی شازادەدا کەنووسرابوو:

٤ شەعبانی ١٣٢٩، بەپێی بڕیاری مەجلیسی پیرۆز: ئەو کەسانەی محەممەد عەلی میرزا دەستگیر یا دەکوژن، سەد هەزار تمەنیان وەک خەڵات پێدەدرێت. ئەو کەسانەی شوجاع ئەلسەڵتەنە ئیعدام یا قۆڵبەست دەکەن، بیست و پێنج هەزار تمەنیان پێدەدرێت و هەروەها ئەوە ڕادەگەیێنین هەرکەس لەکاتی ئەنجامدانی ئەم ئەرکە، بکوژرێت، بڕە پارەکە بەکەس و کارەکەی دەدرێت و ئەم پارەیە لەخەزێنەی دەوڵەتایە و دوای ئەنجامدانی خزمەتەکە، بەنەقدی پێیان دەدرێت.

شازادە لەخوێندنەوەی کاغەزەکە توڕە و بەخێرایی بروسکەیەکی بەم ناوەڕۆکە بۆ مەجلیس نارد:

تاران: بۆ وەفدی بەڕێزی سەرۆکایەتی مەجلیس. لەکوردستانەوە بروسکەم نارد، وەڵامتان نەدامەوە، لەجیاتی ئەوەی گرنگی بەخاڵەکانی ئەو بروسکەیە بدەن و وردبینانە لەبارودۆخی مەملەکەت بڕوانن، بیرێک لەو کێشانە بکەنەوە کەخۆتان سەرچاوەی دروستبوونیانن. بڕیاری کوشتنی من و خەڵات کردنی بکوژەکەی منتان داوە. لەگەڵ ئەوەی من خۆم بەپێی خۆم و بۆ کوژران و گیان بەخشین بەم خاک و ئاوە هاتووم، بەڵام ئەتانزانی کەئێرانی ڕاستەقینەی خوداناس، هیچ کات پشت ناکاتە نیعمەتەکانی سەد و پەنجا ساڵەی قاجار، بەتایبەت بۆ منداڵەکانی خوالێخۆشبوو، موزەفەرەدین شا و هیچکات دەستدرێژیان ناکرێتەسەر. چونکە ئێرانییەکان وەک برای ئێمە و هەموومان منداڵی پاشایین کەسێبەر و هەڵبژێردراوی خوداوەندە. دژایەتی ودوژمنایەتی یەک ناکەین. گومان دەکەم مۆڵەتتان بەشێوێنکەوتەکانی خۆتانداوە، کێشە نییە. دۆعای خەڵکی ئێران پارێزگاری لەئێمە دەکات، بەڵام کوژرانی من، ئایا چارەسەری کێشەی ئێستای دەوڵەت و میللەتی ئێران دەکات کەئێوەی وەکیل، سەرچاوەی کێشەکانن. ئەرکی خوداناسین و پارێزگاری کردن لەماڵ ئەو داماوانە کەماڵەکانی خۆیان بەئێوە سپاردووە، ئەوەیە ڕق و کینە پشتگوێ بخەن، و چیتر شوێنکەوتەی هەوا و هەوەسی خۆتان نەبن. بیرێک لەبارودۆخی ئێستای وڵات و مەسکینە داماوەکان بکەنەوە بەهەمان شێوە کە لەقۆناغی یەکەم، وەکیلەکانی مەجلیس گرنگییەکان بەدوا و مۆجیارییەکانی محەممەد عەلی شا نەدا. وەکیلەکانی ئەو دەورە، تەنیا بەمەبەستی

پێشخستنی مەبەستە فێڵەکانی خۆیان، لەخۆبایی بوون و بوونە خراپەکارانی ڕۆژگاری خۆیان و ئەوەی کردیان، سەرئەنجام داوێنی خۆیانی گرتەوە. دوو ساڵی تەواو لەسەرانسەری ئێران، خوێنەکان دەرژا و ماڵەکان وێران دەکرا تا ئەوەی سەرئەنجام دوای دەست لەکارکێشانەوەی پاشا، بەگومانی ئەوەی، باروودۆخ هێور و کێشەکان چارەسەر دەبێت، بەڵام پێچەوانەکەی ڕوویدا. ئەمڕۆکە، نەک تەنیا دانیشتووانی ئەورووپا و ئاسیا و ئەمریکا پشتڕاستی دەکەنەوە، بەڵکو وەحشییەکانی ئەفریقایش حاشا لەوە ناکەن کەباروودۆخ سەد هەزار جار زیاتر خراپ بووە. ئێستا بەئاشکاری دەینووسین، چەند سوارێکی بەختیاری و چەند کەسێکی سەرسەری تارانی، دەوڵەتی ئێرانیان پێ بەڕێوە نابرێت. دوو هەزار سواری بەختیاری سێ مانگە شەو و ڕۆژ هەوڵ دەدەن بەڵام نەیانتوانی چارەسەری تایەفەی ماڵ ئەسعەد بکەن کەیەکێک لەتایەفەکانی بیرانوەندە. بەناچاری ڕێگەی هەڵاتن بۆ بروجێردیان گرتەبەر. جیاواز لەوە بەختیارییەکان خۆیان دەزانن ئەگەر ئەو کارەی ئەوان لەتاران پێشکەوتن و سەرکەوتنی بەدەست هێنا، بەهۆی ئەو تووڕەیی و دڵگرانییە بوو کەهەمووومان لەپاشا بوومان. جیاواز لەمە چۆن دەتوانین گومانی ئەوە بکەین دانیشتووانی ئێران بەم شتە پڕوپووچانە ڕازی بن. بەڕێزانی وەکیل، سوێند دەخۆم بەو خوایەی گیانی من و هەموو مرۆڤەکانی لەدەستایە، ئێوە بوونەتە هۆی ڕژانی خوێنی موسوڵمانان و ئێوە دەبن. سەرئەنجام چی دەبێت. محەممەد عەلی شا لەم دوو ڕۆژەدا دەگاتە تاران. منیش دەمەوێت بزانن چ بەڕاستی بزانن یا بەزیندەڕۆیی و فشە کردن، لەگەڵ سی هەزار کەس کەئەگەر زیاتر نەبێت کەمتر نییە، بەیانی بەڕێدەکەوم. بەڵام ئێوە بێ ئاگان و ڕاستییەکانیان بەئێوە نەوتووە. لەدەروازەی کرماشان تا ئەوبەران سوپاکە درێژ بۆتەوە و لەڕێدایە. لەئازەربایجان، شاهسوەن و شوجاع ئەلدەولە، لەگەڵ زیاتر لەسێ هەزار سوار و بەم ئەندازەیە پیادە کەفەرمانیان پێدراوە لەڕێگەی زەنجانەوە بەرەو تاران بەڕێکەون. گومان بکەن تا گەیشتن بەتاران ئەم سوپایە چی دەکات و چ کاولکارییەک دروست دەبێت. دڵتان بۆ ئەم خەڵکە بسووتێت کەئەوانتان کردۆتە ئامێری دەستی خۆتان چوونکە سوێندتان بەخوا و قورئان و پێغەمبەر خواردووە پارێزگاری لەماڵەکانی ئەوان بکەن. گوێ لەقسەی پڕوپووچی دەستەیەک لەنەیارەکان مەگرن. بیر لەڕێگە چارەیەک بکەنەوە تا ئێران لەم وێرانی و کاولکارییە ڕزگاری بێت و مەملەکەت ببێتە خاوەنی یەک پاشا و یەک مەجلیسی نیشتمانی و

یاسایەکی ڕاست. ئەم کردەوانەی ئێوە جگە لەوەی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ باروودۆخ خراپتر دەکات، هیچ سوودێکی دیکەی نییە. بەڵام تا دە ڕۆژی دیکە ئەگەر باروودۆخ بەمشێوەیە بمێنێتەوە، بەخواستی خوداوەند، هەموو گومانەکانی ئێوە بەتاڵ دەبێتەوە. خاوەنی وڵات بەخواستی خوداوەند دێتە ناو پایتەخت و کاروباری مەجلیس و دەوڵەت و میللەت ڕێکدەخات. باشترە خزمەتی ئێوە لەخزمەتی خاك و ئاوی ئەم وڵاتەدا بێت. ئەم هێزە کەدە ڕۆژە لەڕێگەدایە، تا ئێستا لەماڵەکانی خۆیاندا بوون. خراپ یا باش تێپەڕی. من وەك ئێوە ماڵیاتی وڵاتێکی وەك ئێران، یا گومرك یا بانکم لەبەردەستدا نییە کەبەردەوام پارەیان بۆ خەرج بکەم. ئەم خەرجییانە، خواردنی ئەم سوپایە ئاشکرایە زەرەر و زیانەکەی یەخەی هەژارەکان دەگرێت چۆن ڕازی دەبن ئەم داماوانە لەگەڵ کەمی بەرهەم. بەمشێوەیە ماڵەکانیان پێشێل بکرێت. بەکورتی هەرکات دەخوازن وەرنە بروسکەخانە، منیش دێم و گفتوگۆی پێویست دەکەین. ئەوسا لەگەڵ دوو هەزار سواری بەئەزموون دێم و دەگەمە خزمەتی شاهەنشا، محەممەد عەلی شا. بەباشی کاروبارەکان ڕادەپەڕێنم. شای شاکان سوێندی خواردووە هەموو جۆرە چاکەیەك و خێرخوازییەکی باوکانە پێشکەش بەئێرانییەکان بکات. دوای تەشریف هێنانی بۆ پایتەخت، بەڵێنەکەی خۆی دەباتەسەر. ئەگەر وەڵام نەدەنەوە و گرنگی بەڕێگە چارە نەدەن، بەگومانی ئەوەی کەفلانەکەس بۆ کوشتنی سالارئەلدەولە یا شوعاع ئەلسەڵتەنە ڕۆشتووە یا فلانە سەردار ڕاسپێردراوە یا فلانەکەس چیکردووە.... جگە لەگاڵتە کردن بەخۆتان و شێواندنی باروودۆخی ئێران هیچی دیکەتان دەستناکەوێت. چوونکە ئێوە دژی خواستی خوداوەند دەجەنگن و هەرگیز سەرکەوتن بەدەست ناهێنن. بەو بەڵگانەی لەبەردەستدایە، پشت ئەستوورم کەسەرکەوتن بەدەست دێنین. ئەگەر لەڕووی دوژمنایەتی و نەیارییەوە نەبێت، هەمووتان وتەکانی من پشتڕاست دەکەنەوە. ئەگەر تا ئێواری وەڵام نەکات، بەیانی بەڕێدەکەوم. ئێستا سەربەستن و مەبەستم ئەوەیە کەهەموو نەتەوەکان لەناو ڕۆژنامەکان ئەم بروسکەیە دەبینن و دەزانن ئێمە نەبووینەتە سەرچاوەی ڕژانی خوێنی خەڵك و وێرانی ماڵەکانیان بەڵکو ئێوە سەرچاوەن. ئەم بروسکەم بۆ هەموو زانا پایەبەرزەکان ڕەوانە کردووە. (سالار ئەلدەولەی قاجار)

ئەماننامەیەکمان بەم ناوەرۆکەی خوارەوە لەشازادە وەرگرت و بۆ ئەمیر ئەلخەممان نارد:

بەڕێزی گەورە، ئەمیری ئەلخەم، کاتێك بەرەو خاکی ئێران بەڕێکەوتین، سەرەتا لەخزمەت

شا، ڕۆحم فیدای بێت، بەشایەتی دەستەیەك لەسەرکردەکانی میللەت، بەڵێنم لەگەڵ خوای خۆم بەست، هەموو مەبەستە کەسییەکان پشتگوێ بخەم و هەموو هەوڵەکانم بۆ ڕزگار کردنی میللەتی ئێران بخەمەگەڕ و گیانی خۆم لەڕێگەی دینی پیرۆزی ئیسلام و پاراستنی سەربەخۆی دەوڵەتی شەش هەزار ساڵەی ئێران ببەخشم. و سوپاسی خواوەند دەکەم کەتا گەیشتن بەکرماشان، لەهەموو شوێنێك سەرکەوتنمان بەدەست هێناوە و ئەمەیش جەخت لەوتەکانی من دەکاتەوە. ئەوەی تا ئێستا هیچ بروسکەیەکم بۆ جەنابتان نەناردووە، نەمدەزانی ئێوەیش ڕێبازی خۆتان گۆڕیوە یانە؟ ئێستا کە نامەکەی ئێوە بەدەستی شەریعەتمەدار، پێشنویژ و وتارخوێنی کوردستان بەدەستمان گەیشت، خۆشحاڵی منی زیاتر کرد. من نەهاتوومە ئێران شوێن هەوا و هەوەسی خۆم بکەوم یا بەپێچەوانەی بەڵێنەکەم لەگەڵ خواوەند، دوژمنایەتی و دژایەتی کەس بکەم. بەهیچ جۆرێك، من تەنیا کەسێکی خزمەتکاری ئەم وڵاتەم. هیچ مەبەستێکم نییە جگە لەوەی دەمەوێت دەوڵەت و میللەتی مردوو زیندوو بکەمەوە. ڕێگە نەدەم بەندەکانی خوا بەهۆی نەزانییەوە زیاتر لەمە خوێنی یەکتر بڕێژن. بروسکەکەیشم بۆ مەجلیسی نیشتمانی، وتەکانم پشتڕاست دەکاتەوە. دەقی بروسکەکەیش بۆ ئێوە دەنێرم، بەوردی بیخوێننەوە. لەناو سوپای مەراغە و بەقورئانی مەجید سوێندم خوارد کەمن و ئەو بیست و پێنج هەزار کەسە، تا دوواین دڵۆپی خوێنی خۆمان، بۆ نەهێشتنی خراپەکاران و کوژاندنەوەی ئاگری فیتنەی ئاژاوەگێران ئامادە بین. دوای ڕێکخستنی کاروبارەکانی ئەو ناوچە، هاتینە کوردستان. لەهەموو سەرزەمینەکانی کوردستان و گەڕوس سوێندەکەم تازە کردەوە. دووبارە بەئامادە بوونی بەڕێزی پێشنویژ و وتارخوێنی کوردستان سوێندم خوارد کە لەلایەن منەوە ئاسوودە بن. دڵنیا بن. هەر سوێندێکی دیکە کەئاسوودەی ئێوەی لێبکەوێتەوە، ئامادەم بیخۆم. بەڵام ئەمڕۆ کەدەوڵەت و میللەت پێویستیان بەخزمەت هەیە، ئێوە دەبێت باشتر و زیاتر لەهەمووان بۆ خزمەت کردن ئامادە بن. بیر لەهیچ شتێك مەکەنەوە. پیاوانە بۆ خزمەت کردن ئامادە بن. ئەمڕۆ خزمەت کردن بەمن یا برای تاجدارم نییە، بەڵکو خزمەت کردن بەمیللەت و ئاو و خاکی ئێرانە. ئایا ئێوەی ئێرانی دەزانن نەخۆشییەکەتان تا چەندە کوشندەیە و چارەی دەردی بێ دەرمانی ئێوە چییە؟ ئەو دەرمانە لەئێستادا دەنگێك جۆی هیممەت و دەنگی نۆکی غیرەتە کەپیاو بن و پیاوانە بجووڵێنەوە. من ئەمڕۆ بەشێوەیەکی کاتی، شوانی ئەم مەڕانەم، چاوەڕوانم بزانم

ئێوە تا چەندە بۆ خزمەت کردن ئامادەن تا بەو شێوەیە ئەرکەکانی ئێوە دیاریبکەم. چاوەڕوانم لەناو سوپاکەم چاوم بەئێوە بکەوێت.

هەستە و وەرە کەئێمە چاوەڕوانی تۆین، بێگانە مەبە کەئاشنای تۆین (سالارئەلدەولە)

ڕۆژی ٢٧ شەعبانی١٣٢٩، سالارئەلدەولە، ئەمانەتی شازادە فەزڵ اللەی میرزای عیزەد ئەلسوڵتانی بەمن سپارد و خۆی لەگەڵ بیست و پێنج هەزار عەشایر و هێزی چەکدار بەرەو تاران بەڕێکەوت. دوای چەند ڕۆژ هەواڵ گەیشت کەڕۆژی٣ ڕەمەزان، ئەرشەد ئەلدەولە، لەگەڵ سوپای تورکمان، لەنزیک ئیوان کیف شکستیان خواردووە. ڕۆژی ٦ ڕەمەزان هەواڵ گەیشت هێزەکانی سالارئەلدەولە، سوپای ئەمیر موفەخەمی بەختیاری لەمەلایر شکستداوە و نزیکەی دووسەد کەس لەبەختیارییەکان کوژراون و بریندار بوون و ژمارەیەکی زۆری تۆپ و فیشەک و تالانی دەست سوپاکەی سالارئەلدەولە کەوتووە. دواتر هەواڵ گەیشت لەڕۆژی دەی ڕەمەزانی ١٣٢٩، یەپرەمی ئەرمەنی و ماژورهانی موشاقی ئاڵمانی کەهاوڕێی یەپرەم بوو، لەگەڵ سێسەد و پەنجا سوار کەسەد و هەشتا کەسیان خۆبەخشە ئەرمەنییەکان بوون، لەگەڵ سێ تۆپ و پێنسەد سواری بەختیاری بەسەرۆکایەتی بەهادور و سەردار موحتەشەم و دەستە دەوڵەتییەکانی دیکە، بەفەرمانی ئەمیر موجاهید، بەرەو ئیمام زادە جەعفەر لەباشوری ڕۆژهەڵاتی تاران بەڕێکەوتن.

یەپرەم کەپێشتر لەکاتی گرتنی تاران ئاماژەمان پیدا، خەڵکی ئەرمەنستانی عوسمانی بوو. چەند ساڵ پێش مەشروتییەتی ئێران هاتە ڕەشت و لەوێ بەبازرگانی کردنەوە سەرقاڵ بوو. خوێندەواری نەبوو بەڵام کەسێکی بوێر و چاونەترس بوو.

دواتر هەواڵ گەیشت ڕۆژی سێشەممەی ١١ ڕەمەزان، هێزەکانی یەپرەم و بەختیاری لەنزیک ئیمامزادە جەعفەر، کاتژمێریک پێش نیمەڕۆ لەگەڵ هێزەکانی ئەرشەد ئەلدەولە کەدوو هەزار تورکمان و هەزار و چوارسەد سواری دیکە بوون و چوار تۆپیان پێبوو، ڕووبەڕوو بوونەوە و دوای جەنگێکی قورس، کاتژمێری یەکی پاش نیوەڕۆ، ئەرشەد ئەلدەولە شکست دەخوات و شەست و سێ کەس لەتورکەکان کوژراو و سێسەد و پەنجا کەسیان بریندار و ئەسیر و ئەوانەی دیکەیان لەڕێگەی مەشهەدەوە هەڵاتوون. پێی ئەرشەد ئەلدەولە گوولەی بەردەکەوێت و ئەسیر دەکرێت. ئێوە شەو ئەرشەد ئەلدەولە دەبەنە خێوەتەکەی یەپرەم. بەیانی ئەو ڕۆژە کە١٢ ڕەمەزان بووە، ئەرشەد ئەلدەولە تیەباران و جەنازەکەی دەبەنە تاران.

لەکاتی تیرباران کردن هاواری کردبوو: زیندوو بێت محەممەد عەلی شا. ڕۆژی ١٣ ڕەمەزان، جەنازەی ئەو بۆ بینینی گشتی لەگۆڕەپانی تۆپخانە دادەنێن. من ئەمهێشت ئەم هەواڵە ئەبە سالارئەلدەولە بگات نە بەعێزەد ئەلسولتان. بەردەوام هەواڵ لەسوپای شازادە دەهات کەدەگەنە هەر گوندێك، تالانی دەکەن و ڕێبواران ڕووت دەکەنەوە. بەم دووایییانە هەواڵ هات کە لە ١٧ ڕەمەزان، موعین هومایونی بەختیاری، توانیویەتی لەسەواد کوە شکست بەسوپای شا بێنێت و شا و شوعاع ئەلسەڵتەنە و ئەمیر بەهادور هەڵاتون. بەنهێنی و بەشێوەی ڕەمز، ئەم هەواڵەم بۆ سالارئەلدەولە نارد کەچیتر گۆڕەپان گۆڕەپانی ئێوەیە. ئەگەر پێشڕەوی بکەن، دەبنە خاوەنی تاج و تەخت بەلام لەدڵەوە دەترسام کەئێستا یەپرەم و بەختیارییەکان چیتر مەترسی شا و شوعاع ئەلسەڵتەنەیان لەسەر نەماوە و ئەگەر هێرش بکەنە سەر سالارئەلدەولە، سوپا تالانچییەکەی سالارئەدولە بەرگری ناکات و گۆڕەپانی جەنگ بەجێدێڵێت. بەڕێکەوت ڕۆژێك من و شازادە عێزەد ئەلسولتان نانی نیمەڕۆمان خوارد و حەواینەوە، لەناکاو بینیمان شازادە ئەبولفەتح میرزای بروسکەچی، ڕەنگ پەڕاو و پەرێشان هاتە ژوور، بێ پێشەکی وتی: سوپا شکستی خوارد و سالار ئەلدەولە هەڵاتووە و سوپاییەکان بلاوەیان لێکردووە. عێزەد ئەلسولتان لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، دەمی وشك و خوێن لەجەستەیدا نەما، پالی بەدیوارەکەوەدا و وتی: ئای ئیمام، بینیت چ قوڕێکت کرد بەسەرما، ئێستا بۆ کوێ بڕۆم و چی بکەم؟.

ئاگام لەعێزەد ئەلسولتان نەبوو، ویستم بروسکەچی هەموو شتێکم بەتەواوی بۆ باس بکات. وتی: ڕۆژی ٣ شەوال، سەردار بەهادور و سەردار موحتەشەم و سەرداری جەنگ و یەپرەمی ئەرمەنی لەگەڵ دوو هەزار بەختیاری و خۆبەخش، لەباخی شا و ساوە (نێوان نوبەران و قوم) ڕووبەڕووی سوپای شازادە دەبێتەوە، سەرەتا بەختیارییەکان شکست دەخۆن، دواتر یەپرەم دەگات و دوای جەنگێکی قورس و سەخت، سوپای شازادە شکستی خواردووە. خودی شازادە و شازادە ئیحتیشام ئەلدەولەی بروجێردی بەرەو هەمەدان هەڵاتوون. عەلی ڕەزای خانی گەرووسی و جەعفەر سولتانی هەورامی، کەشوێنەکەیان بەرز بووە، فریای سوپاکە دەکەون و ڕێگەیان نەداوە سوپای بەختیارەکان شوێنپێی سوپا تێکشکاوەکەی شازادە هەڵبگرێت وەگەرنە خودی سالار ئەلدەویش ئەسیر و تەواوی سوپاکە یا دەکوژران یا ئەسیر دەکران. وتم: داوود خان و ئەزەرخان و کوردستانییەکان چییان بەسەر هاتووە؟ وتی:

ئەوانی دیکە نازانم، کوردستانییەکان لەگەڵ شازادە بەرەو هەمەدان هەڵاتوون. عەلی ڕەزا خان لەگەڵ تۆپ و سوپاکەی بەرەو کوردستان ڕۆشتووە. شازادە عیزەد ئەلسوڵتان دەیویست نیگەرانی خۆی نیشان بدات. وتم: خەڵکی کرماشان بوێر و بێ شەوڕن. کاتێک بزانن تا ئەم ڕادەیە لاواز و ترساون، دژی ئێمە ئاڵای شۆڕش بەرز دەکەنەوە و دەبنە ئەرک بۆمان. کەمێک ئارام ببنەوە. خۆم شەو دەڕۆم و عەبدولکەریم بەگی شەهبەندەری عوسمانی دەبینم. ئەگەر ئەمانی پێداین، خۆمان دەگەیێنینە شەهبەندەرخانە تا لەسالارئەلدەولە ئاگادار دەبینەوە. ئەگەر نە، لێرەوە ڕاستەوخۆ دەڕۆینە کوردستان. وتی: ئەی بۆ ئێستا ناڕۆیت؟ وتم: بەو ئەندازەی ئێوە دەترسن، من ناترسم. پەلە مەکە. شەو باشترە. بەهەر بەدبەختییەک بوو، تا چەند ڕۆژێکی دیکە شازادە عیزەد ئەلسوڵتانمان لەکرماشان هێشتەوە و لەو ماوەدا چاوم بەشەهبەندەر کەوت و ئەمانم لێوەرگرت. هەواڵ گەیشت کەسالار ئەلدەولە لەهەمەدانەوە بەرەو مالی والی ڕۆشتووە. لەم چەند ڕۆژەیش هەرچی بروسکە لەتاران و سەردار زەفەرەوە دەگەیشتە هەمەدان بۆ شازادە موحتەشیم ئەلدەولە بوو کەفەرمانی گرتن و قۆڵبەست کردنی دەدا. تا ڕۆژێک نزیک نیوەڕۆ هەواڵمان پێگەیشت کەداوود گەشتۆتە ناو بیستون و دانیشتووانی شار سوێندیان خواردووە، ڕێگەی نەدەن بێتە ناو شارەکە. دەنگی تەقە لەدانیشتووانی شار بەرز بوویەوە. بینیم شازادە چیتر توانای خۆڕاگری نەماوە و دەیەوێت پیادە بەرەو شەهبەندەرخانە هەڵبێت. ناچار هاتمەدەر و فەرمانم بەسوارەکاندا ئەسپ و کەرەستەکان ئامادە و بۆ ڕۆشتن ئامادە بن تا شازادە ئامادە دەبێت. ئەم فەرمانەم دەرکرد و گەڕامەوە بۆ لای شازدە و کەم کەم دەنگی تەقە زیاتر دەبوو. کاتێک لەگەڵ شازادە هاتینەدەر و ویستمان سوار ئەسپ ببین، بینیمان لەسەد سوارەکەی شازادە، دە سوار و لەشەست سوارەکەی من، چوار ماونەتەوە و ئەوانی دیکە هەڵاتوون. لەگەڵ ئەم چواردە کەسە بەرەو شەهبەندەرخانە کە لەدەرەوەی شار و لەنزیک قەڵای حاجی کەریم بوو، بەڕێکەوتین. تا گەیشتن بەشەهبەندەرخانە، بەخێرایی ئەسپمان غاردەدا. دەنگی تەقە لەهەموو ناوچەکانەوە بەرز بوویەوە. دەمەو ئێوارێ بینیمان دەستەیەک سەیید و بازرگان هاتنە ناو شەهبەندەرخانە و فەرش و ڕاخەریان ڕاخست و سەماوەریان هەڵکرد. گومانمان دەکرد ئەوانیش هاودەردی ئێمەن و هاوشێوەی ئێمە هاتوون لەم شوێنەدا سەنگەر بگرن. دواتر لەفەڕاش باشی شەهبەندەرم پرسی: ئەمانە بۆ چی هاتوون؟ وتی: هاتوون بڵێن

شازادە عیزەد ئەلسوڵتان نزیکەی سی هەزار تمەن پارەی لێوەرگرتووین. بەهەمان شێوە کە ئەو لێرە پەنای گرتووە، ئێمەیش لێرە دەمێنینەوە و تا پارەکەمان نەداتەوە، ڕێگە نادەین لەم شوێنە بڕواتەدەر. پرسیم: مەگەر شەمبەندەر لەم ڕووداوە ئاگادارە؟ وتی: بۆ؟ وتم: کەواتە ئەم بەپێچەوانەی ئەو پەیمانەیە کە بەئێمەی داوە. وتی: من ئەمە نازانم، ئەوەی کێشەی خۆتانە لەگەڵ ئەو. پرسیم: شەمبەندەر لەکوێیە؟ وتی: لەژوورەکەی خۆی سەرقاڵی نووسینە. ڕاستەوخۆ ڕۆشتمە ژوورەکەی و بەسەرسوڕمانەوە لەچۆنیەتی ئەو کارەی پرسیارم کرد. وتی: بەڵێنم پێداون ئێوە لەدەستدرێژی سوپای دەوڵەت و بەختیارییەکان بپارێزم. چیتر بەڵێنم نەداوە، قەرز و داوای خەڵك لەشازادە بدەمەوە. ئەمانە بەپێی ئەو بەڵگانەی بەمنیانداوە، شازادە سی هەزار تمەن پارەی لێوەرگرتوون، خۆیشم بۆ بەشێکی زۆری ئەو پارەیە ئاگادارم. دەبێت پارەکە بەتەواوی بداتەوە و ئەم بابەتە قسەی لەسەر نییە. بینیم هیچ ڕێگە چارەیەکمان نییە. سەرم داخست و نوقمی دەریای بیرکردنەوە بووم، دواتر سەرم بەرز کردەوە و وتم: ئەگەر ئەوەی تۆ دەیڵێیت، ڕاست بێت، شازادە ئێستا پارەی نەقدی پێ نییە، لەکوێ ئەو بڕە پارە بێنێت؟ وتی: لەعێراق مڵك و ماڵی هەیە. بەڵگەم پێبدات، بەسەلامەتی ئەو دەبەمە عێراق و لەوێ قەرزی بازرگانەکان بداتەوە. وتم: ئەمە هەمووی خەیاڵە، هیچ ئەنجامێکی لێ بەدەست نایەت. چارەیەك بدۆزەرەوە تا دڵم شەق نەبات. ڕێگەم بدە شازادە ڕازی بکەم بڕە پارەیەك بەئێوە بدات و بەهەر شێوەیەك بووە لەدەست بازرگانەکان ڕزگاری بکەن تا شەرافەتی شەمبەندەرخانە و بەڵێنی شەمبەندەری خۆتان وەك خۆی بمێنێتەوە. بەپێکەنینەوە وتی: تۆ دەڵێی پارەی نەقدی پێ نییە، ئیتر باس کردن لەو بابەتە چ ئەنجامێکی دەبێت. وتم: نهێنییەك لای ئێوە باس دەکەم. دەزانم شازادە دوانزە هەزار تمەنی لای کەسێك بەئەمانەت داناوە، ڕازی دەکەم پێنج هەزار تمەنی بەئێوە بدات و حەوت هەزار تمەنیشی بۆ خەرجییەکانی خۆی تا دەگاتە شوێنێکی ئەمن. وتی: نە، بازرگانەکان بەمە ڕازی نابن. حەوت هەزار تمەن بۆ شازادە زۆرە، فەرمان بدە دە هەزار تمەنی بەشێوەیەکی نهێنی بۆ من بێنن، دەبێت بەشی بازرگانەکانی لێ بدەم تا بتوانم ئەوان دوور بخەمەوە. شازادەیش دوو هەزار تمەنی بەسە و دەتوانێت بەو پارەیە بۆ هەر شوێنێك دەخوازێت، بڕوات. وتم: ئەگەر بەمشێوەیە کۆتایی بەکێشەکە بێنم، چی بەمن دەدەیت؟ وتی: پێنسەد تمەن بەخۆت دەدەم. وتم: کەواتە جارێك بازرگانەکان دڵخۆش مەکە تا لەئەنجامی

کارەکە ئاگادارت دەکەمەوە. هاتم و بەنهێنی و بەڕەمز و ڕاز هەموو شتێکم بۆ شازادە باسکرد. بینیم دووبارە ورەی خۆی لەدەستداوە. وتم: ئێستا کاتی ئەوە نییە، دەبێت ئەمشەو بەئاسوودەیی بخەوین تا بزانین بەیانی خواوەند چی بۆ نووسیوین. لەڕاستیدا، خۆیشم لەچارەسەر کردنی ئەم کێشەیە سەرگەردان بووم. لەبەردەم پەنجێرەکەدا دانیشتم و زەق زەق سەیری بازرگانەکانم دەکرد، بەلام بیرم لەڕێگە چارە دەکردەوە. پیاوەکان کەدەستیان بەڕووداوەکە کردبوو، یەکیەک دەهاتن و لەگفتوگۆی بازرگانەکان ئاگاداریان دەکردمەوە. لەبەر ئەوەی هیچ وەلامێکم پێنەبوو، دەموت: بزانین خوا چی دەوێت.

بەیانی ئەمەو ئێوارێ، فەڕاشباشی شەهبەندەر کە بۆ شار ڕۆشتبوو، گەڕایەوە، بەئیشارە بانگم کرد. هەواڵی شارەکەم لێپرسی، وتی: هەواڵەکان ئەوەیە کەخۆتان لێی بەئاگان، داوود هاتە ناو شارەکە. وتم: خۆی تەنیا یا لەگەڵ سوپا؟ وتی: هەزار سوارێکی لەگەڵدایە. سوارەکانی دیکەی هەلاتوون، نەیوێراوە بڕواتە ناو شارەکە، ڕاستەوخۆ ڕۆشتۆتە قەلای حاجی کەریم. وتم: لەکوردستانییەکان کەس نەگەڕاوەتەوە؟ وتی: هیچ دەنگێک نییە، دەڵێن هەموویان هەلاتوون. وتم: بڕۆ بزانە شەهبەندەر کاتی هەیە، بڵێ فلانەکەس دەخوازێت چاوی بەتۆ بکەوێت. ڕۆشت و گەڕایەوە و وتی: فەرموون. چاوم بەشەهبەندەر کەوت، پێم وت: لەیانزە هەزار تمەن لەگەڵ شازادە ڕێکەوتم، دە هەزار بۆ بازرگانەکان، هەزاری بۆ خۆت، بەلام لەڕاستیدا دە هەزاری بۆ تۆ، هەزاری بۆ من. بەخێرایی شەهبەندەر وەک گوڵ گەشایەوە و وتی: زۆر باشە، پارەکە ئامادەیە؟ وتم: ئا فەرمان بدە یەکێک لەفەڕاشەکان کاتژمێرێکی دیکە لەگەڵ من بێت تا بڕۆم پارەکە بێنم. وتی: بەسەر چاو. بەخێرایی یەکێک لەپێشخزمەتەکانی شەهبەندەرخانە کەفلانە و فیسارە نیشانی بوو، بانگکرد و پێی وت: کاتژمێرێکی دیکە فلانەکەس بۆ هەر شوێنێک دەڕوات، لەگەڵی بڕۆ و ڕێگە مەدە کەس بێ ڕێزی بەرامبەر بنوێنێت. بەچرپە پێم وت: ئەگەر ئەو کەسە ڕازی نەبوو، پارەکە بگەڕێنێتەوە، فەرمانی پێبدە، بیهێنێتە ئێرە. وتی: هەر فەرمانێکی پێدەلێیت ئەنجامی بدە و هەرکەسی ویست، بیهێنە ئێرە. دوای دوو کاتژمێر لەشەو، بێ ئەوەی شازادە عێزەد ئەلدەولەتان ئاگادار بکەمەوە، پێشخزمەتی شەهبەندەرم هەلگرت و بەرەو قەلای حاجی کەریم بەڕێکەوتم. لەوێ چاوم بەداوود خان کەوت و بابەتەکەم بۆ باس کرد. وتی: ئێستا ڕێگە چارە چییە؟ وتم: چارە ئەوەیە سبەی دەبێت هەموو سوارەکانی خۆت بنێریت تا لەبەردەم شەهبەندەرخانە ڕیز

ببەستن. عەبدوڵڵە خانی فەڕاش باشی لەگەڵ دە چەکدار بێنە ناو حەوشەکە و ئێمە پێش خۆیان بدەن. ئەگەر بازرگانەکان یا کەسانی ناو شەهبەندەرخانە ڕێگەیان گرت، سەرەتا شەهبەندەر دەگرین و دارکاری دەکەین تا کەسانیتر چاوترسێن بکرێن. ئەگەر کەسیش ڕێگەی نەگرت، ئێمە درێژە بەڕێگەی خۆمان دەدەین و دێینە ئێرە. بەمشێوەیە بەڵێنم لێوەرگرت و دوای چوار کاتژمێر لەشەو گەڕامەوە. کاتێک گەیشتمە بەردەم دەروازەی شەهبەندەرخانە، بۆ ئەوەی شەهبەندەر لەڕووداوەکان و ئەوەی بۆ کوێ چووم، ئاگادار نەبێتەوە، بەپێشخزمەتم وت: ئێستا زەحمەتێکی دیکەم بۆتان هەیە و دەبێت هەر ئێستا بڕۆی بۆ شار و بروسکەچی ئاگادار بکەیتەوە، بەیانی بۆ هیچ شوێنێک نەڕوات و بێتە ئێرە بۆ ئەوەی چاوی بەمن و شەهبەندەر بکەوێت. لەبەر ئەوەی شەو درەنگە، چیتر پێویست ناکات بۆ ئێرە بگەڕێیتەوە، شەو لەماڵەکەی خۆت بخەوە و بەیانی بڕۆ و شازادەی بروسکەچی لەگەڵ خۆت هەڵگرە و بیهێنە بۆ ئێرە. شازادەم ڕازی کردووە بەیانی بۆ سپاسی خزمەتەکانت، بیست تمەنت پێ بدات. پێشخزمەت لەبەر ئەوەی شەهبەندەر فەرمانی پێدابوو، فەرمانەکانی من بێ کەموکوڕی ئەنجام بدات و هەرکەس بەپێویستم زانی، لەگەڵ خۆی بیهێنێت و کاتێک دڵنیابوو، بیست تمەن پاداشتی دەستدەکەوێت، بەخێرایی بەڕێکەوت. ڕۆشتمە ناو حەوشی شەهبەندەرخانە، بینیم ژمارەیەک لەبازرگانەکان خەوتوون و ژمارەیەکیان سەرقاڵی گفتوگۆ کردنن. بەهێواشی و ڕاستەوخۆ بەپلیکانەکان سەرکەوتم، ڕۆشتمە سەر و چوومە ژووری شازادە. بینیم بەچاوی پڕفرمێسک و پەرێشان دانیشتووە و گومانی کردووە من هەڵاتووم و بەتەنیا جێم هێشتووە. کاتێک چاوی بەمن کەوت، هەموو خەم و ناڕەحەتییەکانی لەبیر کرد و بینیمی منی وەک ژیانێکی تازە بۆ خۆی لەقەڵەمدا. وتی: بۆ کوێ ڕۆشتبوون؟ وتم: ڕۆشتم خۆم و خۆت لەو سیاچاڵەی ناویان ناوە شەهبەندەرخانە، ڕزگار بکەم. هەموو بەسەرهاتەکەم و بینینی داوودخانم بۆ گێڕایەوە. ئەو شەوە بەترس و دڵەراوکێ خەوتین. بەیانی، پێش ئەوەی شەهبەندەر لەخەو هەستێت، دەنگێکی بەرز لەحەوشێکە بەرز بوویەوە: پێشنوێژی کوردستان و شازادە لەکام ژوورەدان؟ بەخێرایی هەستام و لەشووشەی پەنجەرەکەوە سەیرم کرد. بینیم عەبدوڵڵەخان، فەڕاشباشی داوودخانە، لەگەڵ چەند کەسێکی چەکدار و هەموویان سیلاح بەدەست لەپلیکانەکان سەرکەوتون. بازرگانەکان و پیاوەکانی خۆمان گومانیان کرد هاتوون ئێمە ببەن و لەتۆڵەی

کوڕەکانی خۆیان تیربارانمان بکەن. دوای ئەوەی عەبدوڵڵەخان هاتەسەر، وتی: سوار و پیادە لەبەردەم دەروازە تا قەڵای حاجی کەریم ریزیان بەستووە و سەردار چاوەڕوانی ئێوەیە. شازادە لەخۆشحاڵیدا لەپێستی خۆی جێگەی نەدەبوویەوە. بەخێرایی هاتینە خوار و بەناو بازرگانەکاندا ڕۆشتین. کاتێک گەشتینە بەردەم دەروازەکە، فەڕاشباشی شەهبەندەری گەیشت. پرسی: بۆ کوێ تەشریف دەبەن؟ وتم: لەدەست شەهبەندەری بێ شەرەف ئێوە هەڵدێین چوونکە شەرافەتی ئیسلامییەت و ئابڕووی دەوڵەتی عوسمانی لەسەر دەستی ئەم بێ شەرەفە بەفیڕۆ چوو. ئەگەر بگەڕێمەوە بۆ کوردستان، کتێبێکی گەورە سەبارەت بەبێ شەرەفی ئەو دەنوسم و لەهەموو گۆڤارەکانی دەوڵەتانی دراوسێ بڵاوی دەکەمەوە. فەڕاشباشی سەریشۆڕ کرد. لەدەروازەکە ڕۆشتینەدەر و چووینە ناو ریزی سوپای کەلهوڕ. بەو پەڕی ڕێزەوە ڕۆشتینە ناو قەڵاکە و داوودخان و کوڕەکانی بەو پەڕی ڕێز و ئەدەب، تا بەردەم دەروازەی قەڵاکە بۆ پێشوازی کردنمان هاتن. کاتێک ڕۆشتینە ژوور، عیزەدینەسولتان ڕلکشا و جارێکی دیکە شایەتومانی هێنایە سەرزمان. دوو ڕۆژ لەقەڵای حاجی کەریم ماینەوە. ڕۆژی سێیەم، ڕێنیشاندەرمان لەداوودخان وەرگرت و بەرەو کاروانسەرای ماهیدەشت بەڕێکەوتین. شەوێکمان لەوێ بەبیرکردنەوەی ڕووداوەکانی رابردوو بەسەر برد و بەیانی لەکاتی جیابوونەوە، دوای ماچوموچ و ڕێوڕەسمی ماڵئاوایی کردن، شازادە بەرەو ئیسلامبوڵ و من بەرەو کوردستان بەڕێکەوتین. ئێوەڕەمان لەماڵی شێرخانی سەنجابی سەمسام ئەلمەمالیک خوارد و بۆ نانی ئێواری، گەشتینە ڕەوانسەر. حسێن خان سەرداری گشتی و عەباس خان سەرداری ڕەشید، چەند ڕۆژ پێش، گەشتبوونە ڕەوانسەر. حسەین خان دوای گەڕانەوە لەجەنگ، دوای چەند ڕۆژێک خوێن هەڵدێنێتەوە و دەمرێت. کەسەکانی دەیانوت عەباس خان ژەهرخواردی کردووە لەتۆڵەی حسیبەخانم، کچی شەرەف ئەلمولک کە لەڕاستیدا دەزگیرانی عەباس خان بووە و حسەین خان بەپشت بەستن بەهێز، بەسەریدا زاڵبووە و ئەوی لەخۆی مارە کردووە.

عەباس خان سەرداری ڕەشید، بۆ ماوەی شەش ڕۆژ ئێمەی لەگەڵ مەخانی هێشتەوە و ڕێگەی نەدا بڕۆین. دوای شەش ڕۆژ بەڕێکەوتین و کاتێک گەشتینە گەردەنەی خەراجییان، مەجید، پێشەنگی من کوڕی حاجی محەممەد کەریم ئائەمی وەکیل ئەلمولک، کە لەپێشەوە دەڕۆشت، لەبەرچاو ون بوو. کاتێک دەگاتە شیوێک، لەناکاو دە تفەنگچی کەبۆسەیان

نابوویەوە، ئەسپ و تفەنگەکەی دەگرن. ئێمەیش هەموان لەبەرزاییەکەوە سەرەوخوار بووینەوە و ویستمان بەرەو شیوەکە برۆین. هەمان دەکەس هێرشیان کردە سەر ئێمە. جڵەوی ئەسپەکەم سووڕاند و ویستم سەنگەر بگرم. بینیم پێنج کەس لەدواوە هێرشیان کرد. بەناچاری لەئەسپەکەم دابەزیم و پەنام بۆ چیاکە برد. لای چەپ، بەردێکی گەورەم بینی و لەپشت بەردەکە سەنگەرم گرت. سێ کەسی دیکە کەدوای من لەئەسپەکانیان دابەزین، هەرکام لەپشت بەردێك سەنگەریان گرت. تەنیا دەمانچەیەکی دەتیرم پێبوو. بەتەقاندنی دە گوللە، تفەنگچییەکان تۆقان و بڵاوەیان لێکرد و کەوتنە پاڕانەوە. ئەسپ و تفەنگەکەی مەجیدیان بەجێهێشت و هاواریان دەکرد: ڕێگەمان بدەن برۆین، کارمان بەکاری ئێوە نییە. شێخ وەهاب ئێمەی بۆ ئەم کارە ناچار کرد. پرسیم: ئێوە چ کارەن. وتی: ئێمە پیاوەکانی شێخ وەهاب کوڕە مامی سەیید نەقدەولە، شێخ قەیداری دەوڵەت نابادین. لەدوێنێوە ئێمەیان ناردۆتە ئەم گەردەنە و پێیان وتین ئێوە لێرە و سیلاحتان پێیە تا ڕووتتان بکەینەوە و کەلوپەلەکانتان بۆ ئەو ببەین و ئێستا بەمشێوەیە گرفتار بووین. کاتێك وتیان کارمان پێیان نەبێت، ڕێگەمان بۆ کردنەوە تا لەنیشانەی تفەنگەکانی ئێمە دوورکەوتنەوە. من پیادە تا سەرەوەی گەردەنەکە هاتم، پیاوەکانیش ئەسپەکانیان هێنا. سوار بووین و ڕوومان کردە گوندی لون. شەو لەوێ ماینەوە و بەسەرهاتەکەمان بۆ سەییدەکانی لون گێڕایەوە. سەییدەکان وتیان: لەدوێنێ ئێوارێوە ئەم تفەنگچییانە لەگەردەنەکەن و پیاوەکانی ئێمە نەیانوێرا لەوێوە هاتوچۆ بکەن. دوای ئەم ڕووداوە، لەو ناوچەیە بڵاو بوویەوە کە فلانەکەس بەدەمانچەیەك، دە سواری ڕاوناوە و شکستی پێهێناون. زیاتر تفەنگچییەکان خۆیان ئەم ڕووداوەیان لەناو خەڵکدا بڵاو کردەوە. بەیانی ئەو ڕۆژە گەشتینە گوندی تای، چەند ڕۆژێك لای ئیفتیخار سوڵتان ماینەوە و دواتر ڕۆژی ٦ زیلقەعدەی ١٣٢٩، گەشتینە ناو شار. لەبەر ئەوەی دراوسێی حاجی شێخ محەممەد باقر بووین و ئەوانیش لایەنگری سالارئەلدەولە بوون، بۆ پاراستن و پارێزگاری کردن لەخۆمان، گەڕەکی قەتارچییەکانمان لەشار جیاکردەوە و سی کەس لەبوێرەکانی شارمان هەڵبژارد کەخۆم باوەڕم پێیان بوو. ئەم سی کەسە شەو و ڕۆژ پارێزگارییان لەگەڕەکەکە دەکرد و سەرۆکەکەیان نائیب فەتحوڵڵە خان بوو. بەنیشان و ڕەمزی شەو ڕازی نەدەبوون و هەر شەوێك بۆ گەڕەکی قەتارچییەکان، ڕەمزێکی شەوانەی تایبەتمان دیاریدەکرد چوونکە حکومەت لەشارەکەدا نەبوو.

دوای چەند ڕۆژێك تەتەرێك لەکرماشانەوە هات و کاغەزێکی لەگەڵ خۆی هێنا. مۆری پاکەتی سالارئەلدەولە، مارکی پشت پاکەتەکە شێر و خورشید و دواتر ئەم ڕستەی خوارەوە لەژێرەوە نووسرابوو: سالارئەلدەولە شاهەنشای هەموو سەرزەمینەکانی خوزستان و لوڕستان و عێراقی عەجەم. پاکەتەکەم کردەوە، بینیم خەتی شازادە خۆیەتی و هەموو شتێکی ڕوونکردبوویەوە و نووسیبووی کاتێك لەباخی شا هەواڵی پاشەکشێی شامان پێگەیشت، ئێمەیش بەپێی بەرژەوەندی سیاسی، پاشەکشێمان کرد و بڕیارماندا ئەم زستانە لەکرماشان بمێنینەوە و سەرقاڵی بەڕێوەبردنی خوزستان و لوڕستان و عێراق بین تا بەخواستی خواوەند لەوەرزی بەهار، دووبارە محەممەد عەلی شا لەباکور و ئێمە لەباشورەوە هێرش بکەینە سەر تاران و کۆتایی بەم کێشەیە بێنین. لەئێستادا من لێرە تەنیام، بەخێرایی بەڕێکەون و خۆتان بگەیێنە ئێرە. هەرچەندە دەتوانن سوار کۆبکەنەوە و لەگەڵ خۆتان بیهێنن.

لەبەر ئەوەی پێشتر لەگەڵ شازادە گاڵتەمان دەکرد، لەوەڵامدا بەگاڵتەوە ئەم نامەی خوارەوەم بۆ نووسی: پاکەتی سالارئەلدەولەی شاهەنشاهم بینی، مۆری سەر پاکەتەکە و ناوەڕۆك و دەستنووسەکەم هەڵسەنگاند، سەراسەر وشتر مانگا پڵەنگ بوو. مۆری نازناوی سالارئەلدەولە، لەگەڵ وشەی شاهەنشاهی جیاوازە، بەکار بردنی شێر و خورشید کەهێمای دەوڵەتی ئێرانە، لەگەڵ فەرمانڕەوایەتی بەشێك لەسەرزەمینی ئێران، یەکناگرێتەوە. بانگێشتکردنی منیش کە لەدانیشتووانی کوردستانم و کوردستان لەناو مۆر و هێماکەدا نییە، بێهۆیە. لەئەنجامدا پێتان دەڵێم لەزووترین کات ئەم هێما و مۆرە بگۆڕن چوونکە دەبێتە هۆکاری پێکەنین و ڕێکەدەدەن بلاو ببێتەوە. سەبارەت بەگەڕانەوەی خۆیشم بۆ کرماشان، لەبەر ئەوەی تازە گەڕاومەتەوە و هێشتا هیلاکی و شەکەتی ڕێگە لەجەستەمدایە، داوا دەکەم مۆڵەت بدەن ئەم زستانە لەکوردستان بەسەر بەرم. بەخواستی خوا لەوەرزی بەهار، محەممەد عەلی شا لەباکور و لەگەڵ هێزی تورکمان و بەڕێزیشتان لەکرماشان لەگەڵ هێزی کەلهوڕ و لوڕستان و منیش لەکوردستانەوە لەگەڵ هێزی ڕەشت، بەرەو تاران بەڕێدەکەوم. هەروەها هیوادارم فەرمان بەکابینەی شاهەنشاهی بدەن هەموو حەفتەیەك من لەبارودۆخی شاهەنشاهی بەڕێز و کاروبارەکان ئاگادار بکەنەوە..

زۆری نەخایاند هەواڵ گەیشت کەشەوی ١٩ سەفەری ١٣٣٠، یار محەممەد خانی

کرمانشانی لەگەڵ دووسەد و پەنجا تفەنگچی، هێرشی کردۆتە سەر کرماشان و سالارئەلدەولە، سەردار ڕەشید و داوود خان هەڵاتوون. سلێمان خانی شەرەف ئەلمولك لەگەڵ جەواد خانی برازای کەماڵیان لەناو شارەکەدا بووە، حاجی ئەعلەبند (ناڵبەند) و چەند کەسێك دەچنە سەریان و لەماڵی مەحمود ئاغا، برای مەهدی ئاغا، هەردووکیان دەکوژن و ماڵەکەیان تالآن دەکەن. چەند ڕۆژی دیکە هەواڵ گەیشت کەسەردار ڕەشید دوای بیستنی هەواڵی کوژرانی شەرەف ئەلمولك، دەڕواتە هارون ئاباد و لەوێ چاوی بەشازادە دەکەوێت و لێی دەپاڕێتەوە لەگەڵ داوود خان بڕۆنە کاروانسەرای ماهیدەشت و لەوێ خێوەت هەڵبدەن.
ئەگەر توانی کرماشان لە یار محەممەد خان پاکبکاتەوە، شازادە مۆڵەتی پێبدات ئەعزەم ئەلدەولە لەتۆڵەی شەرەف ئەلمولك بکوژێت، ئەگەر نەیتوانی، ئەوکات شازادە بۆ هەر شوێنێك دەخوازێت، دەتوانێت بڕوات. دوای وەرگرتنی ئەم بەڵێن و پەیمانە، شازادە و داوود دەڕۆنە کاروانسەرای ماهیدەشت و سەردار ڕەشید لەگەڵ هێزەکانی ڕەوانسەر و جوانڕۆ و کەمانگەر و هتد.. هێرش دەکەنە سەر کرماشان و شکست بە یارمحەممەد خان دەهێنن و دەست بەسەر کرماشاندا دەگرن و بەخێرایی شازادە ئاگادار دەکاتەوە لەگەڵ داوود خان بۆ کرماشان بگەڕێتەوە. ئەعزەم ئەلدەولە و فەخیم ئەلسەڵتەنەی کوڕی، بۆ کونی شایانەی خۆیان هەڵدێن. سەردار ڕەشید لەگەڵ ژمارەیەکی کەم دەڕواتە ئەوێ و هەردووکیان دەگرێت و دەیانگەڕێنێتەوە بۆ ناو شارەکە. دواتر هەردووکیان دەکوژێت و ماڵەکەیان تالآن دەکات.
ئەم کردەوە بوێرانە بۆ شازادەی سەلماند کەعەشیرەکانی کوردستان و کرمانشا نایانەوێت دڵسۆزانە چالاکی بۆ بکەن و ئەوی کردۆتە بووکەڵەی دەستی خۆیان و هەر ڕۆژە و بەمەبەستی تالآن کردن، بۆ ناوچەیەکی دەبەن. وەگەرنە شکستدانی یەپرەم و بەختیارییەکان لەباغی شا، لەگەڵ ئەو سوپا گەورەیە، دژوارتر لەڕاونانی یار محەممەد لەکرماشان نەبوو.
لە ٨ ڕەبیع الاوەلی ١٣٣٠، سەردار موجەللەل، پێشخزمەتی محەممەد عەلی شا لەگەڵ دە سوار هات و ڕاستەوخۆ ڕۆشتە بروسکە خانە و لەگەڵ سالارئەلدەولە گفتوگۆی دەستپێکرد و دواتر لەبروسکەخانە هاتەدەر و بەبیانوی ئەوەی لەلایەن شاوە فەرمانی بۆ سالارئەلدەولە پێیە، ڕاستەوخۆ ڕێگەی کرماشانی گرتەبەر. دوای چەند ڕۆژ لەگەڵ سەردار ڕەشید و قاسم خانی سەنجابی و سەعیدئەلدەولە گەڕایەوە. شێخ عەلائەلدین لەگەڵ دەستەیەك سۆفی و مەریوانی هات. دوای دوو سێ ڕۆژ، سەردار موجەلەل، مەلا ئیبراهیمی شێخولئیسلامی

قۆلبەست کرد. کاتێك ئەوی ئازاد کرد، دوای چەند ڕۆژ، وەکیل ئەلمولك و کارگوزاری میرزا عەلی خانی بابان و شوجاعی لەشکر و حاجی ئەرفەع ئەلمولك و دەستەیەکی دیکەی قۆلبەست کرد. لەهەرکام بڕە پارەیەکی وەرگرت و دواتر ئازادی کردن و سوپایەکی پێکهاتوو لەسەنجابی و شێخ ئیسماعیلی و چاردۆڵی پێکهێنا و ڕێگەی هەمەدانی گرتەبەر.

ڕۆژی ٢٥ ڕەبیع الاوەل کەکۆتاییەکانی زستان بوو، دووبارە پاکەتێکی دیکە لەلایەن شازادەوە بەمۆری فەرمانڕەوای سەرزەمینەکانی کرماشان و خوزستان و عێراقی عەجەم گەیشت. جەختی کردبوویەوە من ڕێگەی کرماشان بگرمەبەر. بۆ سەردار موجەللەلی نووسیبوو کەلاڵانەکەس بۆ ڕۆشتن هان بدەن. ڕۆژی ٨ ڕەبیع الثانی ١٣٣٠، من بەناچاری لەگەڵ سێ سوار بەڕێکەوتم. دوو ڕۆژ لەڕەمەشت مامەوە و لەوێ پەنجا سوارم هەڵبژارد. ڕۆژی سێیەم گەیشتمە کامیاران. لەوێ پەنجا سواری گەشکی بەسەرۆکایەتی زەرغام لەشکر سەعید بەگ و عەزیز بەگی فەتح ئەلسوڵتان کوڕەکانی فەرەج الله خان گەشکی پەیوەستی ئێمە بوون. لەسورخە لیزەی کرماشان، شازادەم لەهاتنی خۆم ئاگادار کردەوە. کاتێك گەیشتینە حاجی ئاباد، لەوێ بەڕێزان نەسیر دیوان و حیشمەت ئەلمولکی کوردستانی و دووسەد سوار گەیشتن. کاتێك لەپردی حاجی ئاباد نزیك بووینەوە، سوارێك بەغاردان هات و پاکەتێکی شازادەی هێنا. نووسیبووی: کەمێك لەسەر پردەکە بمێننەوە تا پێشوازیکەران دەگەن. چوونکە فەرمانم بەسوپاییەکان و پیاوماقووڵانی کرماشان داوە، بۆ پێشوازی کردن بێن. تا پاکەتەکەم خوێندەوە، پێشەنگی سوارەکان دەرکەوت. بینیم فەرمباڵغی وەك لافاو دێت و پێش یەکتر دەکەون. بەکورتی لەناو پێشوازیکردنی پێشوازیکەران ڕۆشتینە ناو کرماشان و گەشتینە خزمەتی شازادە. دوای ڕێوڕەسمی یەکتربینین، بۆ ماڵێك لەگەڕەکی فەیز ئاباد لەنزیك فولادی ڕۆشتین کەتایبەت بەحەوانەوەی ئێمە ئامادەیان کردبوو. دووبارە بەپێی فەرمانی شازادە ڕۆشتینە خزمەتی و فەرمووی: من پێویستم بەئێوە بوو بۆ پاراستنی کرماشان تا گەڕانەوەی من لەماڵی والی، ڕێگە نەدەن ئاژاوە لەشارەکەدا دروست ببێت. فەرمانم بەئیلخانی داوە لەخزمەت فەرمانەکانی تۆدابێت بۆ ئەوەی شەو و ڕۆژ ئاگاتان لەبارودۆخەکە بێت. دوای دوو ڕۆژ شازادە بەرەو ماڵی والی بەڕێکەوت و ئێمە لەکرماشان ماینەوە.

لەناوەڕاستی جومادی الاوەلی ١٣٣٠، شازادە گەڕایەوە. دوای دوو سێ ڕۆژ، شێخ

عەلائەلدین و مەلا عەبدوڵڵەی موفتی لەکوردستانەوە هاتن. شەوی ١٨ جومادی الاول شازادە وتی: بەپێی هەواڵی بروسکەخانە، فەرمانفەرما و دەستەیەک لەبەختیارییەکان گەشتوونەتە هەمەدان، ئێوە لەگەڵ ئیلخانی بڕۆنە سەحنە، نەکا لەناکاو هێرش بێنن تا داوود دەگات. بەشازادەم وت: مەلای دۆعانووس و پێشەنگی جەنگ کوجا مەرحەبا. ئێوە لەگەڵ سوپایەکی سی هەزار کەسی نەتانتوانی بەر بەسوپای دەوڵەتی بگرن، ئێستا من و ئیلخانی چۆن دەتوانین ڕووبەڕوویان ببینەوە. ئەگەر داوود دێت، ئەمە کاری خۆیەتی. وتی: تا داوود دەگات، دەبێت سەنگەرەکانی سەحنە لەدەستی ئێمەدا بێت و من جگە لەتۆ کەسی دیکەم لێرە نییە. یا دەبێت ئێوە بڕۆن یا من. لێرەدا فرمێسک لەچاوی شازادە قەتیس ما، ناچار وتم: ئێمە دەڕۆین، بەڵام ئەگەر داوود نەگات، دەگەڕێینەوە. وتی: داوود نەگات، منیش لێرە نامێنمەوە. سەرئەنجام من و ئیلخانی و فەتح الایە و سالار مۆئەیید لەگەڵ دووسەد و پەنجا سوار بەرەو سەحنە بەڕێکەوتین. دوو ڕۆژ دواتر خانلەرخانی سەگوەند، ناسراو بەخانە لەرە، لەگەڵ سەد سوار گەیشت. چەند ڕۆژێک لەوێ مایەوە. خواردەمەنی و ئالیک کەمی کرد. ناچار کەسمان بۆ لای ساری ئەسلان خان لەکەنگاوەر نارد. ئەو بەنهێنی پێنج بار نان و دوو بار ئارد و دوو بار جۆ و دوو سەر مەڕی بۆ ناردین. شەوی ٥ جومادی الثانی ١٣٣٠، لەخێوەتی ئیلخانی دانیشتبووین و سەرقاڵی گفتوگۆ کردن بووین کەیەکێک لەپیاوەکانی سالارمۆئەیید هات و وتی: کەسێکی کەلیایی هاتووە و دەڵێت سەردار موجەلەل شکستی خواردووە و سوپای دەوڵەتی بەرەو کرماشان دێت. کەسم نارد و ئەو کەسەیان هێنا. دەرکەوت پیاوی باقی خانە و هەڵاتووە. وردەکانی ڕووداوەکەم لێپرسی. وتی: هێرشی یەکەم کەباقی خان و ژمارەیەک لەچاردۆلییەکان و قاسم خان و بەبر ئەلمەمالیک و ژمارەیەک لەسەنجابییەکان پێشەنگی جەنگەکە بوون، شکستیان بەسوپای دەوڵەتی هێناوە و دوو تۆپیان لێ سەندوون و بۆ سەردار موجەلەلیان ناردووە کە لەدزج بووە. ئەویش تۆپەکانی بۆ کوردستان ناردووە. چەند ڕۆژ دواتر کەخودی فەرمانفەرما لەگەڵ بەختیاری و یەپرەم و سوپا و تۆپخانە بەڕێدەکەون، دووبارە باقی خان و سوارەکانی چاردۆلی گۆڕەپانی جەنگ گەرم دەکەن، بەختیارییەکانیش دەکەونە خۆ و ئاگری جەنگ بڵێسە دەستێنێت. باقی خان هاوشێوەی شێر پەلاماریان دەدات و هانی سوپاییەکانی خۆی دەدات. گوللەی تۆپ و تفەنگ وەک تەرزە دەبارێت، لەکاتێکدا باقی خان سوپای بەختیاری

ناچار بەپاشەکشێ دەکات، سوپاکەی سەردار موجەلەل شکست دەخوات و قاسم خانی سەنجابی و ژمارەیەک لەپیاوەکانی ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. باقی خان بێ پشتیوان دەمێنێتەوە، ناچار دەڕواتە سوڵچە و لەوێ سەنگەر دەگرێت. یەپرەم و هێزەکانی دەوری سوڵچە دەگرن. تاریکی شەو، ئاگری شەڕەکە دەکوژێنێتەوە. سەرەتای دەرکەوتنی هەتاو، دووبارە تەقە دەستپێدەکاتەوە. عەبدولباقی خان تا دوا گوللە بەرگری دەکات و چەند کەسێک دەکوژێت و قەڵاکە تەسلیم ناکات. کاتێک دەبینێت چوار گوولەی پێماوە، هەناسەیەک هەڵدەکێشێت و بێدەنگ دەبێت. یەپرەم کەدەبینێت چیتر لەقەڵاکەوە تەقە ناکرێت، لەقەڵاکە نزیک دەبێتەوە و فەرمانی چوونە ناو قەڵاکە دەردەکات. باقی خان خۆی حەشار دەدات و بەگوللەیەک یەپرەم دەکوژێت. منیش لەناو ناودەستی قەڵاکە خۆم شاردەوە. تا ماوەیەک نەیانوێرا بێنە ناو قەڵاکە تا ئەوەی فەرمانفەرما هات و فەرمانی هاتنە ناو قەڵاکەی دەرکرد. باقی خانیان گرت و کوشتیان. منیش لەشوێنەکەی خۆم مامەوە تا تاریکی شەو داهات. بەهێواشی لەناودەستەکە هاتمەدەر و خۆم گەیاندە ئێرە.

هەموو ئەم بەسەرهاتەم بۆ سالارئەلدەولە نووسی و جەختم کردەوە ئەگەر داوود نەگات، مانەوەی ئێمە لێرە بێ ئەنجامە. بەیانی ئیمڕۆ، وەڵام گەیشت کەهەموو ئەم ڕووداوە درۆیە و فەرمانفەرما شکستی خواردووە و یەپرەم کوژراوە، ئێوە لەشوێنی خۆتان بمێننەوە تا داوود دەگات. خان لوڕخان وتی: ئەگەر فەرمانفەرما شکستی خواردووە و یەپرەم کوژراوە و سوپای دەوڵەتی تاڵانکراوە، ئیتر ئێمە لێرە چی دەکەین، یا دەبێت بڕۆینە پێش و یا بگەڕێینەوە بۆ کرماشان. بەرهەحاڵ من ناتوانم سوارەکانم لەم بەدبەختییەدا بهێڵمەوە. ئەگەر داوود هات، منیش دەگەڕێمەوە، ئەگەرنە، نامەوێت، سوارەکانم لەبرسا بمرن. کاتێک ئەو ڕۆشت، ئیلخانی وتی: منیش دەڕۆم بۆ بێستوون، ئەوێ بەهێزترە، لەوێ دەمێنمەوە تا داوود دەگات. من مامەوە و سوارەکانی ڕەمشتی و گەشکی. بەناچار دوو کاتژمێر دوای ئەوان بەڕێکەوتم، کاتێک گەیشتمە بێستون، بینیم ئیلخانی لەوێ نییە. وتیان: ڕاستەوخۆ درێژەی بەڕێگەداوە و گەڕاوەتەوە بۆ شار. ناچار بەرەو تاق بوستان بەڕێکەوتین تا لەوێ فەرمان لەشازادە وەربگرم. شەوی ٧ جومادی ئەلثانی ١٣٣٠، دوای سێ کاتژمێر لەشەو، گەشتینە تاق بوستان و لەوێ شازادەم لەڕووداوەکان ئاگادار کردەوە، نووسیم: لەم بارودۆخە بێ سەروبەرە، سەرئەنجام ئەزۆک دەبێت، ئێوە لەقەڵای حاجی کەریم بمێننەوە تا

بڕۆم و لەماوەی سێ ڕۆژدا هێزەکانی جوانڕۆ و ڕەوانسەر کۆبکەمەوە. ئەگەر داوود هات، پێشڕەوی دەکەین، جیاواز لەوە، لەئێستادا پارێزگاری لەکرماشان دەکەین تا والی و داوود دەگەن. پاکەتەکەم بەکوێخای تاق بوستان بۆ شار نارد، نانی شەومان خوارد و حەواینەوە. دەمەو هەڵاتنی هەتاو، لەنزیك برنجان، گەشتینە سەردار موجەلەل کە لەگەڵ تۆپێك و سەد سواری تێکشکاو بەرەو کرماشان دەڕۆیشت. دوای یەکتربینین، لەئەسپ هاتینەخوار و چەند هەنگاوێك لەسوارەکان دوور کەوتینەوە. یەکترمان لەبارودۆخ و قەزا و قەدەر و داهاتوو ئاگادار کردەوە، دواتر سوار بووین. ئەو بەرەو کرماشان و من بەرەو ڕەوانسەر بەڕێکەوتن.

ڕۆژی ٧ جومادی ئەلثانی، دوو کاتژمێر ماوە بۆ نێوارێ، گەشتینە ڕەوانسەر و هەمان شەو لەگەڵ سەردار ڕەشید نامەمان بۆ سەرۆکەکانی جوانڕۆ، قوبادی، وەلدبەیگی و ئیناخی و باباجانی نووسی و هەموویان لەماوەی دوو ڕۆژ لەڕەوانسەر ئامادە بوون. پەیمانیان بەست لەگەڵ سوپاکەی خۆیان هاوکاری شازادە بکەن. پەیماننامەکەمان بەتەتەرێك بۆ شازادە نارد تا چاوەڕوانی ئێمە بێت. تەتەر ڕۆشت و نزیك نێوارێ لەگەڵ پەیماننامەکە گەڕایەوە، وتی: کاتێك گەیشتمە کەنار شار، ئاگادار بوومەوە داوود لەبێستون ڕووبەڕووی سوپای فەرمانفەرما بۆتەوە، خودی داوود و عەلی ئەکبەر خانی کوڕی، لەهێرشی یەکەم دەکوژرێن و سوپا بێ سەرکردە دەمێنێتەوە و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. سالار ئەلدەولە لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، بەخێرایی لەگەڵ سەردار موجەلەل، لەقەلای حاجی کەریم هەڵدێن. شێخ عەلائەلدین کە لەشارەکەدا بووە، هەڵاتووە. منیش ئەڕۆشتمە ناو شارەکە، گەڕامەوە و لەکاتی گەڕانەوە، سوارەکانی بەختیاریم بینی، بەرەو شارەکە ئەسپیان غاردەدا. بەڕێزەکان دەیانویست سەیید ئەلدەولە بنێرن تا شازادە لەهەر شوێنێك بێت، بگەڕێننەوە. من ڕێگەم نەدا، وتم: چیتر سوودی نییە، ئێوە هەرکام بۆ ناوچەکانی خۆتان بگەڕێنەوە و منیش ڕێگەی سنە دەگرمەبەر. کاتێك گەشتین، بینیمان دەنگۆی ئەوە هەیە کە ڕۆژی ٧ جومادی الثانی سەردار موزەفەر خان سەرداری نینتیسار لەگەڵ شەست حەفتا سوار وەك فەرمانڕەوای کوردستان لەلایەن فەرمانفەرماوە هاتووە، ئاسف دیوان و حاجی ئەرفەع ئەلمولك و کارگوزار و دەستەیەك لەدانیشتووان بۆ پێشوازی کردنی ڕۆشتوون. دوو کاتژمێر بۆ نێوارێ دەگەنە ناو شار. ئاژاوەگێرانی ناو شار دژی ئەوان ڕادەپەڕن، دوانزە کەسیان لێ دەکوژرێت و ئەوانی دیکە ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. حەبیب حاجی خودادای هەمەدانی کەکەسێکی

ئازادیخواز بووە، لەم ڕووداوەدا دەکوژرێت. میرزا عەبدولکەریم ئەوەی موشیر دیوان کەمناڵێکی شەش حەوت ساڵە بووە، لەسەربان، گوولەی وێڵی بەردەکەوێت و دەکوژرێت. سەردار موزەفەر، حاجی ئەرفەع لەلارێوە دەرباز دەکات و بەتەندروستی دەیگەیێنێتە هەمەدان. دوای چەند ڕۆژ شازادە عەمید ئەلدەولە لەگەڵ ساعید هومایون، برای مەجدئەلدەولە، لەلایەن فەرمانفەرما وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەگاتە ناو شارەکە و ئاسف دیوان وەك جێگری خۆی دەستنیشان دەکات. بەماندنی ئاسف دیوان، مەحمودخانی ئیحتیشام دیوان قۆلبەست دەکات. دوای ئەوەی بڕە پارەیەکی لێ دەستێنرێت، ئازاد دەکرێت. عەمیدئەلدەولە بۆ ئەنجامدانی فەرمانەکان کەخودی فەرمانفەرما، فەرمانیدابوو، داوای کۆمەڵێك سوار دەکات.

دوای چەند ڕۆژ سالار موئەییدی کرماشانی، لەگەڵ حەفتا سوار دێت و لەقەڵای حکومەتی نیشتەجێ دەبێت. دوای دوو سێ ڕۆژ، ئاسف، سوڵتان عولەما دەگرێت و ڕەوانەی کرماشانی دەکات. شەوێك بەنهێنی موشیر دیوان پەیامی ناردبوو کەفڵانی بێ ئاگا نەبێت. مەبەستی سەرەکی لەهاتنی سالار موئەیید گرتنی ئەوە. دوو سێ ڕۆژ دواتر سالار موئەیید پەیامێکی نارد کەئێمە چەند ڕۆژە هاتوینە ناو کوردستان بەڵام فڵانەکەس، خۆی نیشان نەداوە. ئێواریێ ئەگەر لەماڵەوە بێت، خوازیارین سەردانی بکەین. لەوەڵامدا وتم: من دوو ڕۆژە لەهاتنی ئەوان ئاگادار بوومەتەوە، بەهۆی گرفتاری و سەرقاڵ بوون بەکاروبار، دەرفەت نەبووە سەردانیان بکەم، ئەمڕۆیش بەڕێکەوت کاری زۆر گرنگم هەیە، بەخواستی خواوەند، سبەی ئێواریێ، سەردانی دەکەم یا ئاگاداری دەکەمەوە، ئەوان تەشریف بێنن. نێردراو ڕۆشت و گەڕایەوە، وتی: سالار دەڵێت چوونکە بەیانی دەڕۆم، دەخوازم ئەمڕۆ چاومان بەیەکتر بکەوێت، دەمەو ئێواریێ، چاوەڕوانم یا ئەوان تەشریف بێنن یا ئێمە دەچین. ئەم پێداگرتن و سوور بوون و پەیامەکەی موشیر دیوان، دڵنیایی کردم نییەتی پاك نییە، بێ درەنگ وتم: کەواتە پێی بڵێن زووتر تەشریف بێنێت چوونکە هەواڵێکی خۆشم هەیە و دەبێت ئاگاداری بکەمەوە.

پیاوەکەی سالار موئەیید ڕۆیشت، بەمیرزا عەبدولمەجید، پیاوەکەی خۆم وت: خێرا بڕۆ و دەمەوڵ کوتێك بێنە. سێ کاتژمێر بۆ ئێواریێ، با بێت و لەبەردەم دەروازەکە دەمەوڵ بکوتێت بەمەبەستی خۆشحاڵی دەربڕین لەوەی سالارئەلدەولە ڕۆشتۆتە ناو کرماشان و ئەوەی

فەرمانفەرما هەڵاتووە. میرزا عەبدولمەجید لەبەر ئەوەی دەیزانی من لەکاتی تەنگانە کەمتەر بەمەڵەدا دەچم، بێدرەنگ ڕۆشت. پیاوەکانی دیکەم ڕاسپارد سێ کاتژمێر بۆ ئێواریێ، بڕۆنە سەر بانەکان و ئاگایان لەدەروازەکە بێت. ئەگەر مۆنەییەد لەگەڵ دوو سێ کەمات، ڕێگەی لێ نەگرن و ئەگەر لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر هات، ڕێگەی پێنەدەن. ئەگەر پێداگرییان کرد، تەقە و بەرگری بکەن. لەگەڵ ئەوەیشدا دڵنیابووم ئەگەر یەکێك لەوان بریندار ببێت، چیتر دانیشتووانی گەڕەکەکە ڕێگەنادەن لەوانی دیکە بەسەلامەت ڕزگاریان بێت. هەواڵی سەرکەوتن و مژدانەم بەحاجی شێخ محەممەدی باقردا تا لەکاتی لێدانی دەهۆڵ، بێ ئاگا لەبارودۆخ نەبێت.

سێ کاتژمێر بۆ ئێواریێ، دەهۆڵکوت هات و دەستیکرد بەدەهۆڵ لێدان. دانیشتووانی گەڕەك لەگەورە و بچووك کۆبوونەوە و مژدەیان بەیەکدەدا. لەم کاتەدا هەواڵیان هێنا سالارمۆنەیید و پیاوەکانی بەرەو گەڕەکی قەتارچیان دێت. کاتێك گەیشتە ناو قەرەباڵغییەکە، لەبینینی قەرەباڵغی ولێدانی دەهۆڵ و تفەنگچییەکان لەسەر بان، پەرێشان و پرسی: چی ڕوویداوە؟ وتیان: بەبۆنەی سەرکەوتنی سالارنەلدەولەیە، ڕۆشتۆتە ناو کرماشان و فەرمانفەرما هەڵاتووە. ئەم هەواڵە بەتەواوی هێزی لێ بڕی، نەیەتوانی بگەڕێتەوە، نەیدەوێرا بێتەپێش. ناچار دابەزی. ڕۆشتە خانەقا بۆ لای حاجی شێخ محەممەد باقر و پەیامی نارد: ئێمە بەمەبەستی سەردانی فلانەکەس هاتین، بەلام لەبەر تفەنگچییەکان و قەرەباڵغییەکە نەمانویست خۆسەرانە بڕۆینە سەردانی، ئەگەر ڕێگەمان دەدەن، بەخزمەت بگەین، وەگەرنە دەگەڕێینەوە. وتم: بەئارەزووی خۆی، ئەگەر خوازیاری بینینە، چاوەڕوانم، بەلام پێی بڵێن خۆی لەگەڵ یەك پیاو بێت، نەکا خەڵکان بەشێوەیەکی دیکە لێکدانەوە بۆ هاتنی ئەو بکەن و کێشە و ئاژاوە دروست ببێت. زۆری نەخایاند خۆی لەگەڵ یەکێك لەپیاوەکانی هاتە ژوور. دوای ماچوموچ، چۆنیەتی ڕۆشتنی (بەدرۆ) سالارنەلدەولە بۆ کرماشان و هەڵاتنی فەرمانفەرمام بۆ باسکرد. وتی: ئێستا دەرئەنجام چی دەبێت؟. وتم: گرنگ نییە، من لەسەر بەڵێنەکەی خۆم بۆ هاوڕێیەتی ئێوە، پێداگرم. بەڵێن دەدەم هۆکارەکانی ئاسوودەیی و ئارامی ئێوە دابین بکەن. بەشازادە عەمید ئەلدەولە بڵێن نەترسێت، ئاسوودەیی گیانی و ماڵی ئێوە دوو کەس لەئەستۆی مندایە. وتی: من کارم بەو نییە و دڵنیام ئەو نەیاری ئێوەیە چوونکە بەنهێنی داوای لەمن کرد کاتێك فلانەکەس بۆ سەردانی ئێوە هاتە قەڵای حکومەتی،

قۆڵبەستی بکەن تا ڕەوانەی کرماشانی بکەین. وتم: پێویست بەناردن نەبوو، ئەگەر پێشهاتەکان بەمشێوەیە نەدەبوو، خۆم بەرەو کرماشان دەڕۆشتم بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا چوونکە لەناخەوە کەسێکی پاکە، ڕێگە نادەم هیچ بەڵایەکی بەسەردا بێت. نیو کاتژمێر بۆ ئاوابوونی هەتاو، سالار مۆئەییەد ڕۆشت و ئێمەش کۆتاییمان بەدەمۆڵ لێدان هێنا و چاوەڕوان بووین تا هەوا بەتەواوی تاریک بوو. فەرمانمدا کەلوپەکان ئامادە بکەن. دووای دوو کاتژمێر لەشەو، لەگەڵ ماڵ و منداڵ و کەلوپەلی پێویست بەرەو گوندی تەختە بەڕێکەوتین. چەند ڕۆژێک لەوێ ماینەوە. هەوڵمان پێگەیشت کەئاسف دیوان و دەستەیەک لەدانیشتووان لەڕێگەی کەلیایی بەرەو کرماشان بەڕێکەوتوون. دواتر هەواڵ هات کەسوپای هەورامان و دزڵی و کوماسی، بۆ گرتنی کەرجۆ بەڕێکەوتوون. دوای پەنابردنی سالارئەلدەوله بۆ عەشیرەکان، چیتر عەشیرەکان ئاڵای شۆڕشیان بەرز کردبوویەوە و هەموو گوندەکانیان تا کەنار شارەکان تاڵان کردبوو. کوێخا محەممەد سەلیمی کەرجۆیی، یەک دوو بورجی لەکەرجۆ بنیاتنا و سەرپێچی هەورامییەکانی دەکرد. یەک دووجار سەد تفەنگچی و دووسەد تفەنگچییان نارد بەڵام بەهۆی بوونی بورجەکان نەیانتوانی سەرکەوتن بەدەستبێنن. گوندەکانی دیکەیش کاتێک بینیان، بورج، گوندەکان لەدەستدرێژی کەسانی دیکە دەپارێزێت، لەهەموو گوندەکانی دەورووبەر، دروستکردنی بورج دەستپێکرد. ئەم کردەوەی کوێخا محەممەد سەلیم، عەباس قولی بەگی هەورامی تووڕە کرد و سوپایەکی پێکهاتوو لەهەورامی و کوماسی و دزڵییەکان بۆ گرتنی کەرجۆ ڕەوانە کرد. کوێخا محەممەد سەلیمیش پیاوی بۆ شار نارد تا هێزی هاوکاری بۆ کۆبکاتەوە یا چەند کەس لەزاناکان بۆ چارەسەر کردنی کێشەی نێوانیان ڕەوانە بکەن. کەسی بۆ لای من نارد ئەگەر هاوکاری لەشارەوە گەیشت، فڵانەکەس ژمارەیەک لەگوندی تەختەوە بۆ هاوکاری کردنی ڕەوانە بکات. ئەگەر زاناکانیش بۆ بەرقەرار کردنی ئاشتی هاتن، خۆم بڕۆم بەڵکو ئاگری ئەم ئاژاوەیە دامرکێنتەوە. دوای ئەم پەیامە، هەواڵ هات کەمەلا عەبدولمەجیدی موئەڕیس و شێخ سەلیمی مەردۆخی و حاجی شێخ عەبدولحەمید و دەستەیەک لەپیاوماقووڵانی شار، گەشتوونەتە کەرجۆ. منیش بەڕێکەوتم. کاتێک گەیشتم، ڕەزا قولی بەگ و خانەکانی ڕەزاو لەبەرامبەر گوندی کەرجۆ کەپریان دروستکردبوو و ئاسوودە پاڵیان دابوویەوە. سوار و تفەنگچییەکان دەوری گوندەکەیان گرتبوو، دانیشتووانی گوندەکەیش ئەوەی تفەنگی بوو،

ڕۆشتبووە سەر بورجەکان و مەڕومالأت و ژن و منالەکانیش لەتەویلە و مزگەوت حەشاردرابوون. لەگفتوگۆی نێوان بەشیرنەلئیسلام و خانەکان لەگەڵ زانان ناییینیەکان، تێگەیشتم پیلانێك لەئارادایە. بەبیانوی دەستوێژ گرتن، حاجی شێخ عەبدولحەمیدم برەو سوچێك و لەمەبەستی هەورامیەکان ئاگادارم کردەوە و جەختم کردەوە کەبێ دڵنیایی، خۆی هەڵنەقورتێنێت و نەبێتە هۆی کوشت و کوشتاری دانیشتووانی کەرجۆ و تالأنکردنی گوندەکەیان. دوو کاتژمێر بۆ ئێواری، ئەو بەڕێزانە، خۆیان دۆڕاند و ڕۆشتنە لای کوێخا سەلیم و مسکینەکان، دڵنیاییان پێدان بۆ ئەوەی لەبورجەکان بێنەخوار. هەرچەند پێداگرییان کرد، نەڕۆشتم. لەگەڵ ڕۆشتنی ئەوان، سوار بووم و گەڕامەوە. شەو هەواڵ گەیشت ئەو بەڕێزانە دڵنیاییان بەدانیشتووانی گوندەکە داوە و کوێخا سەلیمیان بردۆتە لای خانەکانی هەورامی. دەستبەجێ بەبوونی ئەو زلنایانە، سوپای هەورامی و کوماسی دەڕژێنە ناو گوندەکە، ئەسەداللەی موباشر و چەند کەسێکی دیکە دەکوژن و گوندەکە تالأن و دەیسوتێنن. ئەو بەڕێزانە ئەنجامی ساویلکەیی خۆیان دەستکەوت و سەرشۆڕانە بۆ شار گەڕانەوە.

دوای چەند ڕۆژ هەواڵ گەیشت کەفەرمانفەرما و سەرکردە بەختیارییەکان و یار محەممەد خان و کوردستانییەکان لەکرماشانەوە بەرەو کوردستان بەڕێکەوتوون و کاتێك دەگەنە گوندی کامیاران، عەلی ئەکبەر خانی سەنجابی لەگەڵ سوپاکەی مۆڵەت لەفەرمانفەرما وەردەگرێت و دەگەڕێتەوە. کاتێك دەگەنە گوندی ماراب، حاجی ئاغا و دوو کوڕی و حەوت مسکێن دەکوژن و سامانەکەیان تالأن دەکەن. فەرمانفەرما و هاوەڵانی دەڕۆنە ناو شارەکە.

لەکۆتاییەکانی شەعبانی ١٣٣٠، نامەی سالارنەلدەولە گەیشت. نووسیبووی: لەهەواربوکم. زەردەوڵە بەچاوڕێوە دلوم، بەخێرایی کەمێك ئامونیاکم بۆ بنێرن و خۆێشتان پێویستە لەزووترین کات لێرەبن چوونکە ئێوە باشتر لەزمانی ئەم کەرانە (مەبەست هەورامییەکانە) تێدەگەن. بەخێرایی کەسێکم نارد و لەشارەوە ئامۆنیاکیان هێنا و بۆم نارد. لەوەلأمدا بۆم نووسی: لەبەر ئەوەی خەدیجە خانمی هاوسەرم تازە مردووە و خەڵك لەهەموو شوێنەکانەوە بۆ پرسە و سەرەخۆشی دێن، ناتوانم لەماڵەوە نەبم. لەبەر ئەمە لەئێستادا ناتوانم بگەمە خزمەتتان بەلأم سەبارەت بەزمانی کەرەکان، لەو کاتەوەی ئەوان شوێن ئێوە کەوتن، ئێمە جەختمان لەکەریەتی ئەوان کردۆتەوە و باوەڕمان وایە، ئێوە لەتێگەیشتنی زمانی ئەوان،

پێش هەموولن کەوتوون. لەگەڵ ئەوەیشدا دەبێت بڵێین خولوەند بەرەکەت بەکەریەتی ئەولن بدات تا بتوانن درێژە بەیاسای کەرسواری بدەین.

دوای دوو ڕۆژ نامەیەکی دیکە لەشازادە گەیشت، نووسیبووی: پاساو و بیانووەکەت شیاوی ڕازی بوون نییە، چێژی تازە کردنەوەی دیدار، خەمی مەرگی هاوسەرکەت لەناو دەبات، هەندێ بابەتی تازە هاتۆتە پێش، پێویستە بەخێرایی لێرەبن تا بەئاگاداری ئێوە دەستپێبکەین. لەگەڵ گەیشتنی نامەکە هەواڵ گەیشت بەختیارییەکان، موشیر دیوان و نازم الایمیان بەپیلانی ئاسف دیوان گرتووە و لەئەمیرییە زیندانییان کردوون.

ئەم هەواڵە زیاد لەڕادە پەرێشانی کردم، ئاشنا ڕەحمی نەکرد بەلأم دڵی بێگانە سووتا. نوقمی دەریای بیرکردنەوە بووم تا بزانم چۆن دەتوانم هۆکارەکانی ئازاد کردنی ئەو پیرەپیاوە ڕاستکردارە ئامادە بکەم. هەندێکات بیرم لەوە دەکردەوە سەد تفەنگچی خاوەن ئەزموون هەڵبگرم و لەکاتێکدا سفرەی بەختیارییەکان ڕادەخرێت و دەڕۆنە خەوی مەستی، لەچیای ئاویەر بڕۆینە خوار و بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش بکەینە سەر ماڵەکانیان و موشیر دیوان لەدەستی ئەوان ڕزگار بکەین. و هەندێکات بەبیرکردنەوەی ئەوە نەکا لەم چالاکییەدا خودی موشیر دیوان لەدەست بچێت، پەشیمان دەبوومەوە. ناچار بەڕۆشتن بۆ هەورامان ڕازی بووم بەڵکو بەهۆی هێنانی هێزەکانی هەورامان بتوانم بەمەبەستەکەم بگەم.

بەپشتبەستن بەم بڕیارە بەرەو هەوراربوک بەڕێکەوتم. بینیم شازادە لەوێ نەماوە، وتیان: دوێنێ لەلایەن یار محەممەد خان کە لەفەرمانفەرما جیابۆتەوە و لەگوندی کەلأتی لەگەڵ عەبدولکەریم بەگی وەکیل و فەتاح سەعید پەیمانی بەستووە، قورئانێکی واژۆ کراویان بۆ شازادە هێنا و شازادە دەستبەجێ بەرەو گوندی کەلأتی بەڕێکەوت. هەرچەند ڕێگریمان لێکرد، سوودی نەبوو. وتم: ئێستا بابەتەکە شتێکی دیکەیە. بەختیارییەکان موشیر دیوان و نازم الایمیان گرتووە و دەیانەوێت بیانبەن بۆ تاران بۆ ئەوەی لەداریان بدەن. ئەگەر ئەم کارە بکرێت، ئابڕو بۆ کوردستان و کوردستانی نامێنێتەوە. ئەم وتەیە کاریگەری لەسەر دڵی عەباس قولی خانی سوڵتان و کوێخاکان کاریگەری دانا و لەماوەی دوو ڕۆژ هەموو هێزەکانی هەورامانی ڕەزاو، کەمزیاتر لەدوو هەزار کەس دەبوون، بەڕێکەوتن. ڕۆژی ٢٧ ڕەمەزانی ١٣٣٠ ڕۆشتینە گوندی تەختە و بەخێرایی پیاومان بۆ شار نارد تا هاوڕێ و هاوەڵەکانمان ئاگادار بکەنەوە کە ئێمە شەوی ٢٩ بەشێوەیەکی لەناکاو هێرش دەکەین و

لەچیای ئاویەر بەرەو ئەمیرییە سەرەوخوار دەبینەوە. دانیشتووانی شاریش هێرش بکەنە سەر قەڵای حکومەتی. شەوی ۲۸، دوای تێپەڕینی پێنج کاتژمێر لەشەو، سوارێك هات و نامەیەکی هێنا. بینیم نامەی سەردار ڕەشیدە، نووسیبووی: من لەلایەن شازادەوە لەگەڵ دانیشتووانی ڕەوانسەر و جوانڕۆ و کەمانگەر هاتووم و گەشتووینەتە پتلیدەری قشلاق تەختە. لێرە بیستمان ئێوە لەگەڵ هێزی هەورامان مەبەستی هێرشکردنە سەر شارتان هەیە، پێویستە چاومان بەیەك بکەوێت تا هەردوولا بەپشت بەستن بەپلانێکی دارێژراو ئەو کارە بکەین. سالارنەلدەولەیش لەدواوە دێت. دوای شەش کاتژمێر لەشەو، سوار بووم و ڕۆشتمە پتلیدەر. دوای گفتوگۆ و ڕاوێژ، بڕیارماندا شەوی جەژن، هێرش بکەینە سەر شار. ئێمە بەرەو ئەمیرییە و سەردار و دانیشتوانی شار بەرەو قەڵای شار. بەخێرایی کەسێکی دیکەمان بۆ شار نارد تا دانیشتووان لەم نەخشە تازە ئاگادار بکەنەوە.

بەیانی ۲۹ ڕەمەزان، دوو کاتژمێر بۆ بانگی بەیانی، دەنگێکی گەورە هاوشێوەی دەنگی تۆپی ٤٢ سانتیمەتری، لەسەد هەنگاوییەوە بیسترا. گومانمان کرد لەنێوان هێزەکانی سەردار ڕەشید و هێزەکانی فەرمانفەرما جەنگ ڕوویداوە. سەردار ڕەشید گومانی دەکرد ئێمە هێرشمان کردۆتە سەرشار و ئەوە دەنگی تۆپی هێزەکانی فەرمانفەرمایە. کەسمان بۆ لای سەردار نارد. هەواڵیان هێنا لەگەڵ بیستنی دەنگەکە، سەردار و سوپاکەی بەرەو ڕەوانسەر گەڕاونەتەوە. لەشارەوە هەواڵمان بۆ هات فەرمانفەرما دوای بیستنی دەنگی تۆپەکە، گومانی کردووە هێزەکەی سالارنەلدەولە گەیشتۆتە نزیك شار و لەبەر ئەوەی لەدانیشتووانی شارەکە دەترسا، بەرەو کرماشان بەڕێکەوتبوو. ئەوەی ڕەستبوومان بوو بەخۆری. سەرئەنجام بڕیارماندا نوێژی جەژن لەگوندی تەختە بخوێنین و دوای ڕێوڕەسمی جەژن، سوپای هەورامان بگەڕێتەوە.

ئەو دەنگە دواتر دەرکەوت دەنگی ئاسمان بووە و لەئازەربایەجان و قەزوێن و ڕەواندزیش بەهەمان شێوەیە بیستراوە و هەمووان گومانیان کردووە دەنگی تۆپ بووە (؟؟؟؟؟)

ڕۆژی ۲۹، لای ئێواری، سوارێك لەلایەن شازادەوە هات و نامەیەکی هێنا. نووسیبووی: هەنووکە من لەگەڵ یار محەممەد خان و هێزەکانی جوانڕۆ و کرماشان بەرەو کوردستان بەڕێکەوتووم. ئێوەیش لەگەڵ هەموو پیاوەکانتان بەرەو شار بەڕێکەون و هیچ بیانو و پاساوێك مەهێننەوە. (دەرکەوت لەهاتنی هەورامییەکان بۆ گوندی تەختە بێ ئاگایە.

ئێمەیش بەیانی جەژن، دوای نوێژی جەژن بەڕێکەوتین و لەکاتی نیوەڕۆ گەشتینە چەمەنی شەرەف ئەلمولك. کاتژمێرێك دواتر شازادە و هاوڕێکانی گەیشتن و ڕاستەوخۆ بەرەو ئەمیرییە ڕۆشت و لەوێ کەسی نارد تا خوسرەوئابادی بۆ چۆڵ بکەن. ئاسف دیوان و عەمیدئەلدەولەی فەرمانڕەوا و وەکیل ئەلمولك و حەبیب اللەی بازرگان و کارگوزار و دەستەیەکی دیکە ڕۆشتنە شەعبەنەدەرخانە و لەوێ پەنایان گرت. دوو ڕۆژ دواتر سوارێکی شێخ ئیسماعیلی هات. وەکیل ئەلمولك و کارگوزار بەهۆی حاجی شێخ محەممەد باقر و یار محەممەد خان ئەمانناممیان وەرگرت و لەشەعبەنەدەرخانە هاتنەدەر. چەند ڕۆژ دواتر شازادە نەسروللە خان، مۆئەیید ئەلسەڵتەنەی کرماشانی، مۆئەیید ئەلوەزاری پێشووی بەناوی حکومەت، بۆ قەڵای حکومەتی نارد تا ڕۆژانە لەگەڵ وەکیل ئەلمولك کاروباری شارەکە بەڕێوە ببەن مەنسور نیزامی وەك فەراشباشی دەستنیشان کرد و بڕێك پارەی لەهەموویان وەرگرت. دوای چەند ڕۆژ یار محەممەد خان و عەبدولکەریم بەگ، وەکیلی جوانڕۆی وەك لێپرسراونی کرماشان ڕەوانە کرد. ئەو، شەوانە دەڕواتە کرماشان و شەوانە گەماڕۆ دەخەنە سەر قەڵای حکومەتی. ئەوەندەی نامێنێت فەرمانفەرما ئەسیر بکرێت. یار محەممەد خان گوللەی بەردەکەوێت و دەکوژرێت. سوپاییەکانیش ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. کاتێك ئەم هەواڵە بەکوردستان گەیشت، هەوراامییەکان شەوانە هەڵاتن. ڕۆژی ٢١ شەوالی ١٣٣٠، شازادە، وەکیل ئەلمولکی بانگکرد و لەگەڵ وەکیل ئەلمولك و سەیید ئەلدەولە و سوارەی شێخ ئیسماعیلی بەرەو ئیسفەندئاوا بەڕێکەوت. لەخوارەوەی شار، مۆڵەتی گەڕانەوە بەوەکیل ئەلمولك دەدات، چەند ڕۆژێك لەئیسفەند ئاوا دەمێنێتەوە و مۆڵەتی گەڕانەوە بەسەیید ئەلدەولە و شێخ ئیسماعیلی دەدات و خۆی لەگەڵ چەند سوارێك بەرەو ناوچەکانی ئازەربایەجان بەڕێدەکەوێت. موشیر دیوان لەگەڵ گەیشتن بەتاران، بڕە پارەیەکی زۆر دەدەن و بەخێرایی لەگەڵ نازم الایەی کوڕی بەخێرایی دەگەڕێنەوە. ڕۆژی ٢٠ سەفەری ١٣٣١، نازم الایە دەمرێت، ڕۆژی سێشەممە، ١١ ڕەبیع الاولی ١٣٣١، حاجی شێخ محەممەد باقریش مرد.

حکومەتی شازادە زەفەرئەلسەلتەنە جاری دووەم

دوای کۆتایی هاتنی کارەکانی سالارئەلدەولە، شازادە عەزیزاللە میرزای زەفەر ئەلسەڵتەنە، لەڕەجەبی ١٣٣١ بۆ جاری دووەم وەك فەرمانڕەوای کوردستان ڕەوانە کرا. ڕێگەی وەزارەتی

بەئاسف دیوان و سەرۆکایەتی دادی بەوەکیل ئەلمولك سپارد.

ئاسف دیوان بۆ سەرکوتکردنی مەندەمی و گوڵباغی، سوپاییەکی پێنج شەش هەزار کەسی بەسەرۆکایەتی سەردار موعەزەمی کوڕی پێکهێنا و مەلا ئیبراهیمی شێخولئیسلام و موفخیر ئەلمولك و دەستەیەك لەگەورە پیاوانی لەگەڵ ئەم سوپایەدا ڕەوانە کرد. کاتێك دەگەنە دیواندەرە، هەواڵیان پێدەگات کەسالارئەلدەولە هاتۆتە ناو گوڵباغییەکان. لەگەڵ بیستنی ناوی سالارئەلدەولە، سەرکردەکانی سوپا دەترسن و شەوانە ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. سەردار موعەزەم و سەردار موعەممەی شێخولئیسلام بەیانی پێش هەمووان گەیشتنە شار. بەیانی ئەو ڕۆژە خوسرەوخانی ئیفتیخار ئەلوەلات، لەماڵی موشیر دیوان بووە و کەسێك لەسوپاییەکان، ئەم ڕووداوە ئەنگێنە بۆ موشیر دیوان باس دەکات. ئیفتیخار ئەلوەلات لەکۆتایی بەسەرهاتەکە دەڵێت: ئاسف گووی کردە تەختی جەم، عاباکەی بەرز کردەوە و گووی کردە هەموو دنیا.

بەدوای ئەم پێشهاتە، محەممەد باقرخان ساری موڵەخەم، مەهدی شا ئەستەرئابادی، برازای میرفەندرسکی کە لەناوچەکانی تورکمان وەزیری جەنگی سالارئەلدەولە بووە و بەدەم هەڵاتنەوە لەگەڵ سێ سوار دەگاتە گوندی ماقوق، دەبێتە میوانی ئەو. ئەو، بەپێچەوانەی نەریتی کوردان کەڕێزی میوان دەگرن، ئەو داماوە دەگرێت و ڕەوانەی شاری دەکات. زەفەر ئەلسەڵتەنە، بەزەیی پیایدا دێتەوە و سی تەمەنی وەك خەرجی پێدەدات و ئازادی دەکات.

باوردۆخی گەنم و نان بەهۆی وشکەساڵی و قاتوقڕی پەرێشان دەبێت، زەفەر ئەلسەڵتەنە دەیەوێت، خۆراکی شار لەخاوەن زەوییەکان وەربگرێت. ئاسف دیوان ڕازی نابێت و بەمشێوەیە پەیوەندی حکومەت و ئاسف دیوان گرژی بەخۆیەوە دەبینێت و زەفەر ئەلسەڵتەنە دەخوازێت پێگەی وەزیری بەموشیر دیوان بسپێرێت. ئاسف دەستەیەك هان دەدات و ڕۆژی هەینی ٢٦ شەوال، دوای نوێژی هەینی، دەڕۆنە ماڵی مەلا ئیبراهیمی شێخولئیسلام و لەوێ کۆدەبنەوە و بروسکە و بروسکە ناردن دەستپێدەکات. تاران درەنگ وەڵام دەداتەوە. شەوانە پارە و گەنم بۆ سەرۆکی سەندیکاکان و بازرگانەکان دەنێرێت و بەیانی، حاجی شێخ عەبدولحەمیدی مودەڕیس و حاجی ڕەشیدی بەننا و چەند کەسێکی دیکە بۆ بازاڕ دەنێرێت، بازاڕ و دووکان دادەخەن و هەموویان ڕوودەکەنە ماڵی مەلا ئیبراهیم. سفرەی نیوەڕۆ و شەو بڵاو دەکەنەوە. هەموو شەو و ڕۆژێك پەنجا سفرەی بچووك لەماڵی

ئاسفەوە دەهاتە ماڵی شێخولئیسلام. کاتێک وەڵامی تاران گەیشت، بەڕێکەوت لەبەرژەوەندی ئاسفدا نەبوو. شەوێکی زیحەجحە، دەستەیەک لەئاژاوەگێڕان هاندەدات و لەهەر لایەکەوە تەقە لەقەڵای حکومەتی دەکەن. ناچار زەفەر ئەلسەلتەنە پەنا بۆ شەعبەندەرخانە دەبات و لە ٢ زیحەجحە بەهاوکاری شەعبەندەر لەکوردستان هەڵدێت. چەند ڕۆژ دواتر بەهای گەنم لەخەرواری پێنج تمەن بۆ سی و شەش تمەن بەرز بوویەوە و پیلانی وشکەساڵی دەستکرد بەمشێوەیە داڕێژرا. دواتر بازاڕییەکان، یانی ئەو ئاژەڵە بێ شەرمانە، یا وڵاخە دوو پێکان، کەهەمیشە بۆ دە من گەنم یا پێنج تمەن پارە، خوێنی کوردستانییەکان دەکەنە ناو تەشت و دوو دەستی بەنەیار و ناحەزانی کوردی دەفرۆشن. هەرچەند هاواریان کرد ئێمە ئەوەمان نەکرد کەوای لێبێت، ئاسف گرنگییان پێنادات و دەڵێت: سەگبابانە گومان دەکەن من شلە و سەموونی بەلاشەم لەبەهەشتەوە هێناوە کەهەموو شەو و ڕۆژێک پەنجا سفرە نانی نیوەڕۆ و شەویان پێبدەم، یا گەنم و پارە لەئاسمانەوە دەبارێت کەشەوانە بۆیان بنێرم. ئەگەر نرخی گەنم بەرز نەکەمەوە، چۆن دەتوانم قەرەبووی خەرجییەکانی خۆم بکەمەوە. کاتێک بەوردی لەبابەتەکە بڕوانن، دەبینن ئاسف ڕاست دەکات. ئەم خەڵکە نەزانە، شیاوی خراپتر لەمەیە. بەوتەی پیاوەکانی خودی ئاسف کەدەڵێن: تا ئەم خەڵکە کەرن ئاسف، خەڵک کەرە. یانی بەپارە ئەوان دەکڕێتەوە کەس ماف چەند و چوونی نییە.

دڵگیرکەرانی کوردستان هەرکات ویستوویانە وشکەساڵی و قاتوقڕی دەستکرد لەکوردستان وەگەڕبخەن، لەدوو ڕێگەوە دەستیان پێکردووە یا پارەیان بەحکومەت داوە و ئەویان کردۆتە هاودەستی خۆیان یا بەو شێوەی ئاماژەمان پێدا، سەرۆک و بازاڕییەکانیان دژی حکومەت هانداوە و دوای ڕۆشتنی حکومەت، وشکەساڵی و قاتوقڕی دەستپێکردووە. ڕۆژی ١٥ موحەڕەمی ١٣٣٢، بەهۆی پیلان و دەسیسەی خودی موسیۆ شارل کەسەرۆکی گومرک و داراییی کوردستان بوو، بەڕێوەبەرایەتی گومرک و داراییی تاڵان کرد و مەلا فاتح لەو ئاژاوەیەدا کوژرا.

حکومەتی ئەبولحەسەن خان سەرداری موحیی

دوای هەڵاتنی زەفەرئەلسەلتەنە، ڕۆژی ٢١ موحەڕەمی ١٣٣٢، بروسکەی فەرمانڕەوایەتی ئەبوحەسەن خان، سەرداری موحیی گەیشت. لەکاتی بەڕێکەوتن لەتارانەوە، دەستەیەک قەزاقی بەسەرۆکایەتی ڕوودمێستر، ڕەبا و ڕەزا خانی ماکزیم، لەگەڵ خۆی هێنا و لەقروەوە

بەرەو مەندەمی و گوڵباغی ڕۆشتن. چەند کەس لەگوڵباغییەکان و دەستەیەک مەڕومالاتیان لەگەڵ خۆیان بۆ شار هێنا. رودمێستەر لەکەنار خوسرەوئاباد نوردووی لێدا. ڕەزا خان لای بینـای خوسـرەوئاباد، لـەنێوان خێوەتێـک نیـشتەجێبوو. ئەحواڵپرسـی کـرا. لـەم چاوپێکەوتنەدا، پەیوەندی لەنێوان ئێمەدا دروست بوو و زۆربەی شەوەکان بۆ بینینی من دەهات. کەسانی هەستیاری قیافەناس، لەقسەکانی ئەو، هەستی بەوە دەکرد ئەم پیاوە بۆ پشت ڕەشاش نەئافرێنراوە بەڵکو بۆ مەبەستێکی دیکە هاتۆتە دنیا. بەڕێکەوت شەوێک کەسەرقاڵی گفتوگۆ بووین، هەستی بەوە کرد تەزبێحەکەی دەستی ڕەش کردووە، وتی: ئەم تەسـبێحە بـەزیو ئـاودراوە، هەمیـشە دەسـتم ڕەش دەکـات، ئەگـەر تەسـبێحتان هەیـە، بیگۆڕینەوە. چەند تەسبێحێکی قەزوانم لەگیرفان دەرهێنا و وتم: ئەم تەسبێحە دەست ڕەش ناکـات، تەسـبێحەکەی خۆیـشتان بـۆ خۆتـان. وتـی: نـا، تەسـبێحەکەی ئێـوە لای مـن وەک یادگاری دەمێنێتـەوە، ئەم تەسـبێحەی منیش وەک یادگاری پێشکەشە بەئێوە. سەرئەنجام تەسبێحەکەمان گۆڕیوە. ئەو کەسانەی لەگەڵ سەردار موحیی هاتبوون، بریتین لە:

موفەق ئەلسەڵتەنە کوڕی یەمین ئەلمەمالیک، جێگری ئەو بوو، موعەزەم ئەلمولک سەرۆکی کابینەکەی و میرزا ئەبولحەسەن خانی مونشی، حاجی زەمان خان بەهادور ئەلسەڵتەنەی بانەیی کەسەرۆکی پاسەوانەکانی بوو. بەیانی دووشەممەی جومادی ئەلئانی ١٣٣٢، مەلا ئیبراهیمـی شێخولئیـسلامی مـرد. مـەلا عەبدولفـەتاحی عێـزەد ئەلئیـسلام لەگـەڵ شێخولئیـسلامیدا بـوو. بەسـەردار موحییـان وتبـوو کەبـەهای شێخولئیـسلامی کوردستان حەوت هەزار تمەنە. مەلا عەبدولفەتاح ئامادە نەبوو زیاتر لەسێسەد تمەن بدات کەسـی دیکە خوازیاری ئەو پێگەیە نەبو. سەردار موحیی لەهەموو شتێک زیاتر خوازیـاری دوو شت بـوو، یەکەم پارە، دووەم منداڵی جوان، لەبەر ئەوەی حەوت هەزار تمەنەکە لەمێشکی ئەودا نەخشی بەستبوو، بەهیچ شێوەیەک ئەمەی لەمێشک دەرنەدەهات. ڕۆژێک ئەم بابەتـەی بۆ باس کردم. وتم: کاتێک بەهای پێگەی شێخولئیسلامی حەوت هەزار تمەن بوو کەچەندین کـەس ئامادە و خوازیاری بەدەست هێنـانی ئـەو پێگـە بوون بـەڵام ئـەمڕۆ کـەس نییـە. مـەلا عەبدولفەتاحیش لەروانگەی زانست و دین و ڕاستکرداری لەپێشتر لەهەموانە، لەبەر ئەوەیە ئامادە نییە زیاتر لەسێسەد تمـەن پـارە بـدات. ئەگـەر بەدوو هـەزار تمـەن ڕازی دەبن، مۆڵـەتم پێبـدە ببینـم و کۆتایی بەم کێشەیە بێنم. وتی: مەلا عەبدولفەتاح شیاوی گفتوگۆکردن نییە، کەسێکی دیکە

بدۆزنەوە. وتم: کەسەکە پەیوەندی بەتۆوە نییە، تۆ بیر لەبڕە پارەکە بکەرەوە، هەرکەس ئامادە بێت، لای تۆ جیاوازی نییە. دوای وەرگرتنی مۆڵەت، سەرەتا بەهۆی پەیوەندی هاوڕێیەتیم لەگەڵ مەلا عەبدولفەتاح، گفتوگۆم لەگەڵ ئەودا دەستپێکرد و بەڕاشکاوی پێم وت کەئەم حکومەتە بۆ ئەم پارەیە بۆتە مەشروتەخواز و جگە لەپارە بەهیچ شتێکی دیکە ڕازی نییە و دووایین بڕە پارەیەک کەئەوان پێی ڕازی دەبن، دوو هەزار تمەنە. ئەگەر بەمە ڕازی نەبن، ئەم پیشە کە لەباوک و باپیرانتەوە ماوەتەوە، لەدەستتان دەچێت. دوای گفتوگۆ و قسەکردن، سەرئەنجام وتی: لەبەر داواکەی تۆ، پەنجا تمەن بەسێسەد تمەنەکە زیاد دەکەم و زیاتر لەوە ئامادە نیم. بەبیستنی وشەی پەنجا تمەن، خورپەیەک بەدڵما هات و بێدەنگیم هەڵبژارد. سەرئەنجام لەگەڵ مەلا جەوادی فەخرولعولەما کەهیچ شتێک نەبوو، ئەپارەی بوو ئەخوێندەواری، گفتوگۆم دەستپێکرد. سەرەتا بابەتەکەی بەگاڵتە لەقەڵەمدا. دوای ئەوەی دڵنیابوو گاڵتە ناکەم، ئامادەیی خۆی نیشاندا و پرسیاری کرد. وتم: نازناوی فەخرولعولەمایی ئێوە بەسێسەد تمەن بەمەلا محەممەدی ئیفتیخارئەلعولەمای برا بچوکت دەفرۆشین، نازناوی ئیفتیخار ئەلعولەمای ئەو بەدووسەد تمەن بەمەلا عەلی برابچووکی دەفرۆشین، کۆی پارەکە دەبێتە پێنسەد تمەن. هاوسەری ئێوە کەمێردەکەی دەبێتە پێنسەد تمەن، دەبێت پشکی گەرماوی خۆی لەگرەوی پێنسەد تمەن دابنێت، خۆیشتان ماڵەکەتان لەبری پێنسەد تمەن بخەنە گرەو. ئەمە دەبێتە هەزار و پێنسەد تمەن. دوای ئەوەی بوونە شێخولئیسلام، کەسێک کەڤەولم ئەلئیسلامی زاوات دەبێت دیاری دەکەین تا لەداهاتەکەی ئێوە ڕۆژی دوو تمەن بۆ خەرجییەکانی ماڵەکەتان کۆ بداتەوە و ئەوەی دیکە بەقەرزارەکان بدات تا ئەو کاتەی قەرزەکەتان کۆتایی پێدێت. دوای ئەوەی ئیتر خۆتان دەزانن چی دەکەن. بەپلانەکەی من ڕازی بوو و لەماوەی حەفتەیەک، بەهاوکاری خۆم، پارەکەی کۆکردەوە. ڕۆژی ١٧ ڕەجەبی ١٣٣٢، خەڵات و فەرمانی شێخولئیسلامی و فەخرولعولەمایی و ئیفتیخارئەلعولەمایی بۆ ئەو بەڕێزانە ڕەوانە کرا. محەممەد کازم خانی نەسیر دیوان لەو کاتەدا خوازیاری فەرمانڕەوایەتی ئیسفەندئاوا بوو. حکومەت داوای پێنج هەزار تمەنی لێکرد تا حکومەتی ئیسفەندئاوای پێبسپێرێت. حاجی محەممەد خانی ئەرفەع ئەلمولکیش خوازیاری ئیسفەند ئاوا بوو، هەزار و پێنسەد تمەنیشی لەو وەرگرت و بەڵێنی بەهەردووکیاندا سبەی ئێوارێ لەماڵەوە بن تا خەڵات و فەرمانی فەرمانڕەوایەتییان بۆ ڕەوانە

بکرێت. ئەو دوو کەسە، دۆستان و ئاشناکانی خۆیان کۆکردەوە و شەربەت و چاییان لەخۆشی وەرگرتنی ئەو پێگەیە، دەبەخشییەوە و خۆیان ئامادە کرد. بەیانی دوو کاتژمێر بۆ ئێواریێ، خەڵات و فەرمانی بۆ حاجی ئەرفەع ئەلمولك نارد و نەسیر دیوانی داماوی پشتگوێخست و پارەکەی خوارد. ئەم جۆرە کردارانە لەم سەردارە بەرێزە دەبینرا. ڕۆژی ٢٦ شەعبانی ١٣٣٢ جەنگی جیهانی دەستیپێکرد.

شەوێك سەرداری فەرمانڕەوا، حاجی بەهادور ئەلسەڵتەنەی بەدوای ئاسف دیواندا نارد تا بیست هەزار تمەنی لێ وەربگرێت بۆ ئەوەی پێگەی جێگری حکومەتی پێببەخشێت. ئاسف ئامادە نەبوو زیاتر لەپێنج هەزار تمەن بدات. لەم ناوەدا لەناو شار و دەوروبەر چەند ڕووداوێکی دزی ڕوویاندا و تاوانی ئەم کارەیان خستە ئەستۆی سەنجارخانی بەناوبانگ. سەردار، رودمێستەری ناچار کرد لەگەڵ دەستەیەك قەزاق بڕوات و سەنجار خان بێنێت. سەنجار خان لەگوندی مەیاوەروران بورج و قەڵای بوو. قەزاقەکان شەولە ڕۆشتن و گەمارۆیان خستە سەر بورجەکە. چەند قەزاقێك کوژرا و نەیانتوانی سەنجارخان بگرن. سەردار بەرودمێستەری وت: ئەم سەنجەرخانە لەکەسەکانی ئاسفە و ئاسف پێشتر، سەنجارخانی لەمەبەستەکەی ئێوە ئاگادار کردۆتەوە، کەواتە هۆکاری کوژرانی قەزاقەکان ئاسفە. سەرئەنجام رودمێستەر، ڕەزاخانی ماکزیمی لەگەڵ دەستەیەك قەزاق بۆ ماڵی ئاسف نارد. ئاسفیان گرت و بردیانە قەڵای حکومەتی. هەرچەند هەوڵیاندا ئەو بڕە پارە داواکراوە بدات و خۆی ڕزگار بکات، ئاسف ڕازی نەبوو. سەرئەنجام سەردار ئەوی ڕەوانەی تاران کرد. بەمشێوەیە بازاڕی فێڵ و تەڵەکەبازی دەستیپێکرد و بوو بەهۆی ئەمانی باوەڕ بەمەشروتە و مەشروتەخواز و وشەی مەشروتە لەناو خەڵکان بەمانای کوشت و کوشتار و تاڵانکردن دەهات. هەرکەس هەرکەسی دەکوشت یا شوێنێکی تاڵان دەکرد، دەیانوت: مەشروتە ڕوویدا. بەمەیش قەناعەتیان نەکرد و لەهەر شوێنێك منداڵێکی جوانیان دەبینی، بەبیانوی جۆراجۆر تەڵەیان بۆ دەنایەوە و دەیانوت مەشروتە کرا.

لەسەرەتاکانی زیحەجەی ١٣٣٢، دەستەیەك لەزاناکان و بازاڕییەکان لەمزگەوتی هاجەر خاتون کۆبوونەوە تا تاران لەستەمکارییەکانی سەردار ئاگادار بکەنەوە. سەردار بەخێرایی دەستی بەسەر بروسکەخانەدا گرت و تۆپی بردە سەر دیواری قەڵاکە و مزگەوتی هاجەرخاتوونی کردە نیشانە و رایگەیاند ئەگەر بڵاوەی لێنەکەن، مزگەوتەکە تۆپباران

دەکات. سەرئەنجام خوسرەخانی ئیفتیخار ئەلوەلات و موشیردیوان بوونە نێونجیگەر و بڵاوەیان بەکۆبوونەوەکە کرد. ڕۆژی دواتر مەلا عەبدولفەتاح کەیەکێک بوو لەو کەسانەی لەمزگەوتی هاجەرخاتوون کۆببوویەوە، ڕۆشتە گوندی حسەینی و لەوێوە ڕۆژی ٧ زیحەججە بەرەو تاران بەڕێکەوت و پەیوەستی ئاسف بوو. حاجی بەهادور ئەلسەلتەنە بەسەردار دەڵێت: کۆبوونەوەی مزگەوتی هاجەرخاتون و ڕۆشتنی مەلا عەبدولفەتاح بەهاندانی ئاسف بووە. بیستوومە فلانەکەس و دەستەیەکی دیکە دەیانەوێت بەرەو تاران بەڕێکەون ئەگەر ڕێگەیان لێ نەگیرێت، دلهاتوویەکی باش چاوەڕوانمان ناکات. دوو ڕۆژ دواتر سەردار کەسی بەدوای مندا نارد، وتی: بیستوومە ئێوە بەهاندانی ئاسف دەتانەوێت بەرەو تاران بەڕێکەون. ئەم کارە دەبێتە هۆی پەرێشانی کاروباری وڵات و من بەنوێنەرایەتی دەوڵەت، لێپرسراوی بڵاوکردنەوە و گەڕاندنەوەی ئارامیم بۆ ناوچەکە. بەڕاشکاوی دەڵێم ئەگەر کەسێک بێ مۆڵەتی من بۆ شوێنێك بڕوات، ڕێگری لێ دەکەم. وتم: من بۆ جیهاد دەڕۆم و لەگەڵ دەستەیەکی دیکە دەمانەوێت بەمەبەستی جیهاد بڕۆین. وتی: بۆ جیهادیش دەبێت مۆڵەت لەدەوڵەت وەربگرن. وتم: ئێمەیش تا مۆڵەتی دەوڵەت وەرنەگرین، ناڕۆین. بەیانی، سێ پۆلیس هاتن و لەبەردەم ماڵی ئێمەدا دانیشتن. پیاوەکانم لەهۆکاری هاتنی ئەوانیان پرسی. وتبوویان: ڕاسپێردراوین لێرەدا بین و ڕێگە نەدەین فلانەکەس بۆ هیچ شوێنێك بڕوات. لەناو شاریش بۆ هەر شوێنێك بڕوات، یەکێك لەئێمەی لەگەڵ دەبێت. منیش گرنگیم پێنەدا و هیچم نەوت. دوو ئەسپم لەناو شارەکەدا هەبوو، لای ئێوارێ، بەبیانوی ئەوەی ڕێگەی سەفەر کردنم لێگیراوە، فەرمانمدا بیانبەنە دەری شار و لەشوێنێکدا ڕایانبگرن. دواتر، دوای شەش کاتژمێر لەشەو، لەڕێگەی تەپولەوە بیانبەنە ماڵی شێخ عارف بێ ئەوەی کەس ئاگادار ببێتەوە. ڕۆژی دواتر ئەمان الله خانی وەکیل ئەم بابەتە دەبیستێت و دەڕوات گفتوگۆ لەگەڵ سەردار دەکات بەڵام هیچ ئەنجامێکی دەستناکەوێت. بەیانی شەوەکەی، شەوی ١٤ سەفەر، دوای پێنج کاتژمێر لەشەو، لەگەڵ میرزا عەبدولحەمید لەڕێگەی ماڵی ئیبراهیم خان، دراوسێی کوڕی ئیفتیخار ئەلوەلات بەرەو خوسرەوئاباد ڕۆشتین. ماوەی چوار شەو و ڕۆژ بێ ئەوەی کەس ئاگادار ببێتەوە، چاوەڕوانی هاوڕێکانمان دەکرد. حکومەت هەموو ڕۆژێك بۆ دۆزینەوەی ئێمە، هەموو ناوچەکان و ڕێگەکان دەگەڕا، بەڵام بەرێکەوت نەیانتوانی ئێمە بدۆزنەوە. تەنیا دەمانچەیەکم پێبوو، کەسێکم نارد بۆ لای حیشمەت ئەلمولك و چەند

دەمانچەیەکی دیکەم وەرگرت. شەوی پێنجەم کەبڕیاربوو هەمووان لەماڵی خۆیانەوە بەڕێکەون و لەپردی قشلاق پەیوەستی یەك ببن، دووای دوو کاتژمێر لەشەو، ئیحتیشام دیوان یەکێك لەپیاوەکانی خۆی نارد کەسەربازەکانی حکومەت دەوری ماڵی حیشمەت ئەلمولکیان گرتووە. منیش زۆر لەسەر خۆ و لەترسی ئەوەی نەکا، دەوری ماڵەکەی منیش بگرن، لەشار هاتوومەدەر. لەگوندی سیلسیلە چاوەڕوانی فلانەکەسم. ئێمەیش نانی شەومان خوارد کاتژمێر شەشی شەو، سوار بووین و لەبەردەم ماڵی حاجی بەهادور ئەلسەلتەنە، سەرۆکی سەربازەکان کە لەماڵەکانی حاجی ئیحتیشام دیوان نیشتەجێبوو، گوزەرمان کرد. لەماڵەوە و لە١٨ سەفەر، تۆمارێکی گەورەم سەبارەت بەهەڕەشە و ستەمکارییەکانی حکومەت نوسیبوو، لەدەرگاکەوە فڕمدایە ژوور و ڕێگەی خوسرەوئابادم گرتەبەر و لەڕێگەی حەسەن ئابادەوە بەڕێکەوتین. هەموو شوێنێك بەفر بوو، جادەکەمان دەبینی. لەهەر شوێنێك بەفرەکە توابوویەوە، بەدژواری جادەکەمان بۆ دەدۆزرایەوە تا ئەوەی گەشتینە لێواری ڕووبارەکە و ویستمان لەئاوەکە بپەڕینەوە. ئەسپەکەی میرزاعەبدولحەمید کەوتە ناو زۆلکاوێك و تفەنگەکەی کەوتە ناو ئاوەکە. میرزا عەبدولحەمید ویستی جلەکانی دابنێت. بینیم لەو هەوا سارەدا دوور لەوێژدانە ڕێگە بدەم ئەو کارە بکات. وتم: لێرەدا بیوەستن تا شوێنی تفەنگەکە ون نەبێت تا دەڕۆمە گوندی قەیسەر و دەگەڕێمەوە. بەخێرایی ڕۆشتمە گوندەکە و دوو کەسم هێنا. یەك لەوان ڕۆشتە ناو ئاوەکە، تفەنگەکەمان دۆزییەوە و ڕوومان کردە ماڵی کوێخا. ئاگریان خۆشکرد. میرزا عەبدولحەمید کەهەموو گیانی تەڕ ببوو، خۆی وشك کردەوە.. منیش تفەنگەکانم پاککردەوە، ئەسپەکانمان حەوانەوە و سێ کاتژمێر بۆ نوێژی بەیانی، لەقەیسەرییە بەڕێکەوتین. نانی نیوەڕۆمان لەگوندی سەمران خوارد و بۆ شەو گەشتینە ڕەمشت. لەوێ سێ سواری دیکەمان هەڵگرت، بورمەکان و گەرگەڕ و سەرپەول و ئاگا و لەوێوە ڕۆشتینە کەل سپی ماڵی مەنسور ئەلسولتان ئەمیر ئەمجەدی کەلیایی. لەوێ سوارێکمان بەدوای ئیحتیشام دیواندا نارد. هاتە کەل سپی. شەوی دووەم مۆڵەتی گەڕانەوەمان بەسوارەکانی ڕەمشتیدا. چوار قۆڵی بەرەو هەمەدان بەڕێکەوتین. نزیك بانگی بەیانی، گەشتینە گوندی ئابشنە. دوو شەو لەماڵی زیائەلمولکی هەمەدانیماینەوە. ئەو دوو شەوەمان بەگفتوگۆ کردن لەگەڵ سارم ئەلسەلتەنە و زیا ئەلمولك و ئیعتیماد ئەلدەولە، کوڕی خوالێخۆشبوو بەهائەلمولك بەسەر برد. ڕۆژی سێیەم لەڕێگەی عێراقەوە بەرەو تاران

بەڕێکەوتین و یەك لەدوای یەك مەنزڵەکانمان بڕی. شەمەوە، ئیبراهیم ئاوا، سەرخاب، راجەرد، سەلفەچکان، کاروانسەرای سەنگی (تەرلاب)، قوم، مەنزەرییە، کۆشکی نوسرەت، قەڵای محەممەد عەلی خان، ڕووباری شور، حەسەن ئاوا، کەهریزەك، تاران. شەوی یەکەم، ئاسفمان لەگەیشتنی خۆمان ئاگادار کردەوە و لەبەیانییەوە شوێن کاروبارەکانی فەرمانڕەوا کەوتین. لەگەڵ هەرکام لەوەزیر یا وەکیلەکان قسەمان دەکرد، بەترسەوە وەڵامیان دەدایەوە. لەگەڵ بەڕێوبەرانی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانیش گفتوگۆمان کرد تا ستەملێکراوی و دەستدرێژییەکانی فەرمانڕەوا لەناو ڕۆژنامەکانی خۆیاندا بڵاو بکەنەوە. تا ئەوەی یەکێك لەهاوڕێیان بەشێوەیەکی نهێنی پێی وتم: چالاکییەکانی ئێوە دژی سەرداری موحیی نەك بێ ئەنجام بەڵکو مەترسیدارە چوونکە ئەم کەسە لەحزبەکانی دیموکرات، ئیعتیدال (میانڕەو)، ئیتیفاق و تەرقی وهتد... ئەندامە. میرزا کەریم خانی برای وچەند کەسێکی دیکە کۆمیتەیەکی تایبەتن و پەیوەندییان بەکەسێکی بەرزتر هەیە و خوازیاری گۆڕینی دەوڵەتن، ئێستا وەزیر یا وەکیل یا کاربەدەستان چۆن دەوێرن گوێ لەوتە و داواکارییەکانی ئێوە بگرن. ئەگەر دەکرێت ڕێگەی سازان لەگەڵ ئەو بگرنەبەر و کەریم خان ئاگادار بکەنەوە. جیاواز لەوە دەبێت شەو و ڕۆژ ئاگاتان لەخۆتان بێت بۆ ئەوەی گرفتاری بەڵا نەبن. سپاسی ئەم هاوڕێیەم کرد بۆ ئەوەی ڕاستییەکانی بۆ ڕوونکردمەوە. منیش ناچار بەپێی یاسای کردەوە دژی کردەوە، خۆم پەیوەستی یەکێك لەسەردارە بەڕێزەکان کرد و بەهۆی ئەو کەسەیەوە، بەڕێوبەری گۆڤاری شەمابی سەلیب ئامادە بوو، بابەتەکەم لەگۆڤارەکەیدا بڵاو بکاتەوە. بێ لەدەستدانی کات ئەم ستەمنامەی خوارەوەم کەپێشتر پێشکەشی وەزیرەکان و مەجلیس کردبوو، بەبەڕێوبەری ڕۆژنامەی شەمابی سەلیبدا و ئەویش بڵاوی کردەوە.

سکاڵا لەفەرمانڕەوایەکی مەشروتەخواز

بۆ بەڕێز، پاشای خۆشەویستی و بەختەوەری ئێران، بۆ هەموو وەکیلە بەڕێزەکانی پارلمان، وەزیرە بەڕێزەکان، هەموو نیشتمان پەرستەکان و ئازادیخوازانی ئێران، پشتیوانانی دادپەروەری، بەوردی و ئاسوودەیی، ناوەڕۆکی ئەم ستەمنامە کەماوەیەك بەر لەئێستا بۆ وەزیرە بەڕێزەکان، پەرلەمانمان نارد، بخوێننەوە چوونکە جادووگەرە مەشروتە ئاساکانی نەتەوەخۆریان بناسن و بۆ فەرمانڕەوایی کردنی هیچ شوێنێك ڕەوانەیان نەکەن و دانیشتووانی وڵاتیش خۆیان لەوان بەدوور بگرن چوونکە لەماوەیەکی کەمدا چەندە بەڵایان

بەسەر ئێوەدا هێنا و چەندە ستەمی گیانبڕیان بەسەر دانیشتووانی کوردستاندا سەپاند کە ئەم تۆمارە دووورودرێژە، تەنیا بەشێکی بچووک لەو هەموو ستەمەیە و ئەم وشە و ڕستانە، توانایی ئاشکراکردنی و نووسینی پێرسیتی ستەم و ستەمکارییەکانی ئەوانی نییە کە لەماوەی هەشت مانگ، ئەم حکومەتە ئازادیخوازە زیاتر لەدووسەد هەزار تمەنی بەهەزاران شێوەی نەشیاو بۆ وتن لەدانیشتووانی بەدبەخت و زەحمەتکێشی کوردستان وەرگرتووە.

پێرستی ستەمنامەکە: بەڕێزی پاشا، بەڕێزی سەرۆك وەزیران و وەزیرە بەڕێزەکان، سەرنجڕاکێشە کە بەبوونی ئەو هەموو پیاوماقووڵ و ئاودارە لەتاران، کەسێکیان بۆ حکومەتی کوردستان دیاریکردووە کەشارەزای کاروباری بەڕێوەبەری وڵات نییە. جگە لەدرهەم و دینار هیچی دیکە ناپەرستێت و جگە لەفێڵ و تەڵەکە، هیچ ئایین و دینێکی نییە. خۆشحاڵی و بەختەوەری خۆی، لەبەدبەختی و هەژاری مسکێنەکان دەبینێتەوە. بەردەوام بۆ بەدەستهێنانی پارە و داهاتی نایاسایی، ئازاری هەژار و نەدارەکان و سەرقاڵی ئەشکەنجەی بەدبەختەکانی ڕۆژگارە. نە لەخواوەند و پێغەمبەر شەرم دەکات و نە لەدەوڵەت و وەزارەتە بەرپرسەکانی خۆی دەپرسێت. ئاشکرایە بەم بارودۆخە کەسانی هەژار لەدەست ستەمەکانی ئەم سەردارە ئازادیخوازە، چی دەکێشن و لەژێر چ گوشار و ئەشکەنجەیەکدان. یەکێك لەستەملێکراوان سەبارەت بەو دەڵێت:

ئەوەی سەردار لەگەڵ ئێمە کردی
شیمری بەنەعلەت کراو شەرمی لێدەکات
ئەو ستەمانەی ئەو لێمانی دەکات
دڵی چەنگیزخانی هەژاند
دەورەی نەمرود و دەورەی شەدادی
لەناوبرد و ئەوانی سڕییەوە
ڕۆژی کەربەلامان لەبیر کرد
لەو ستەمەی ئەو لەئێمەی کرد
گرنگی بەداد نادات
وستەم و ستەمکاری کردۆتە پیشە
ڕەگی زوڵم و ستەمی چاندووە

باخی مەشروتەی ئاوەدان کردۆتەوە
هەموو فەرش و ڕاخەرەکانی تالأن کرد
خەڵکانی هەژار و نەدار کرد
لەستەمەکانی ئەو، کوردستانییەکان
هەموویان دەستیان بۆ ئاسمان بەرز کردۆتەوە
ئەوەندە گریاین و شینمان کرد
دەڵێی هەموو ماڵێك پرسەی هەیە
هەرچەند نازناوەکەی موحییە بەڵام
کردەوەکانی هەموو شتێکی لەناو بردووە
ئێستا چوونکە نەقدینە (پارەی نەقد) نەماوە
تەماحیکردۆتە جلوبەرگ و عاباکان
جلوبەرگی کچان و ژنان
دەرفێنێت و تالأنی دەکات
بەکورتی لەباسی کردەوەکانی ئەو
ناتوانین بڵێین کەچی کردووە
ئەوەی وتمان ستەمە دیارەکانن
هاوار لەو ستەمانەی بەنهێنی کردوویەتی
نهێنی چی؟ ئەوەی کردوویەتی بەشەو و ڕۆژ
ڕۆژگار هەمووی ئاشکرا کردووە
تا ئەو کاتەی زمان لەدەممماندا دەسوڕێت
تا ئەو کاتەی خواوەند ژیانی بۆ دیاریکردووین
نفرین لەو کەسە بێت کەیەکەمجار
ئێمەی گرفتاری ئەم بەڵایە کرد.

هەم پێنووس لەباسکردنی کردەوە شەرمێنەرەکانی ئاتەوان و هەم زمان لەگێڕانەوەی کردەوەکانی. بەڵام هەر ئەوەندە دەڵێم کەکردەوە بێ بەزەییەکانی ئەم سەردارە ئازادیخوازە، گوورزێکی کوشندەی لەشەرافەتی دەوڵەتی ئێران و ئابڕووی نەتەوەی ئێراندا وە و مەشروتە و

مەشروتەخوازی بەدناو کرد. بەتایبەت حزبی ئیتیفاق و تەرەقی کە بەهۆی کردەوەکانی ئەم ناوبراوە، ئەوەندەی دیکە ناویان زڕا و بەدناو بوون.

ئەگەر لەخەڵکانێك، کەسێك کارێکی ئەشیاوی ئەنجامدا، ئەپێکە بۆ کەس دەمێنێتەوە ئەجێگە. لەجۆری ئەم کەسە بێ ویژدانانە، تەنیا بۆ پڕکردنی گیرفان و مژینی خوێنی خەڵکە هەندێ کات وەك ئەندامێکی ئیتیفاق یا تەرەقی دەناسێنن و هەندێکات جلوبەرگی میانڕەوی لەبەر دەکەن. هەندێکات شۆڕشگێڕن، هەندێکات دیمۆکرات، هەندێکات شوێنکەوتەی دەوڵەتی ڕووس و هەندێکات شوێنکەوتەی دەوڵەتی ئینگلیس و ڕۆژێکی لەژێر سەرپەرشتی دەوڵەتێکی دیکەدان و هەرسات سەرقاڵی تاڵانکردن و هەردەم لەجلوبەرگێکدا بەتەمای وێرانکردن و لەناوبردنی خەڵکانن. ئەگەر بەرپرسانی دەوڵەت لەڕاستی ئەم تۆمارە گومانیان هەیە، بەپێی ئەم ئەمانننامە لەمەحکەمەی ویژدانی هەموو مرۆڤەکان بڵێن و پەیمان دەبەستم کەدوای ئامادە کردنی سەرداری موحیی، لەدادگای تاران، بەئامادە بوونی نوێنەری وەزیرە بەڕێزەکان، هەموو ئەو ستەمانەی سەردار لەکوردستانییەکانی کردووە و هەموو ئەو پارانەی وەریگرتووە کەقەرەبوو کردنەوەی بۆ دەوڵەت بەئاسانی ئەگەری نابێت، یەکیەك، بەبەڵگەوە نیشان ئەدەم و دەیسەلمێنم. ئەگەر دانیشتووانی کوردستان لەکردەوە ستەمکارانەکان و گوشارە بێ بەزەییانەکانی ئەم سەردارە بەدکردارە و هێرشی گورگئاسای کەمتیارەکانی دەوروبەری، بێزار نەبوون، بۆچی لەهەوای ساردی زستان، دەستەیەکی وەك شێخ عارف و حاجی شێخ ئیبراهیم و حاجی شێخ عەبولحەمید و هتد. کەبەرپرسانی دەوڵەت وەڵامی سکاڵا و گازندەکانیانی ئەوانیان نەدایەوە، و لەدادخوازی دەوڵەت بێ هیوا بوون، بەبیانووی جۆراوجۆر، وڵاتیان بەجێهێشت تا کاریگەرییەکانی ستەمکاری سەردار دەرکەوێت، یا بۆ دەستەیەکی دیکە لەزاناکان و پیاوماقووڵانی کوردستان، کەهیچکات ئامادەی بەجێهێشتنی وڵات و نیشتمانەکەیان نین و دژی دەوڵەت و یاساکانی دەوڵەت نین، بەمەبەستی هاتن بۆ تاران هەشتا فەرسەخیان بڕیوە و لەم تۆفان و باهۆزەدا کەهەوری دەستدرێژی کردن و گومانەکانی دەوڵەتانی دراوسێ و سوڵتانە بێگانەکان، ئاسمانی وڵاتی داپۆشیوە و هەورەبروسکەی هێرش و پەلامارەکانی ئەوان مەترسی لەسەر سەربەخۆیی وڵاتەکەمان دروستکردووە، لەکاتێکی ناکاتی وەك ئەمە خوازیاری بینین و دادخوازی وەزیرە بەڕێزەکان بووین و یا ئەگەر سەرداری خراپەکاری ستەمکار بەهۆی زەخت و ئەشکەنجە بڕە

پارەیەکی زۆری لە هەژارەکانی کوردستان وەرئەگرت، ئەم هەموو سامان و ئەسپە گرانبایی و فەرش وڕاخەرە بەهادارانەی لەکوێ دەستەکەوت یا لەکوێی هێناوە و یا کام گەنجی لەکوردستان دۆزیوەتەوە کەئەم هەموو پارەیە وەك بەرگی خەزان بۆ تاران ڕەوانە ئەکات تا گالیسکە و کەلوپەلی ناوماڵی بۆ ئامادە بکەن و جۆرەها شێوەی سەیروسەمەر، بێ شەرمکردن و گرنگیدان بەشعوری خەڵکان، بۆ ئەو دروستکردووە و لەبەرچاوی بەرپرسانی دەوڵەت ئەو بەکەسێکی ئازادیخواز و مەشروتەخواز نیشان ئەدەن و هەموو ڕۆژێك بەبڵاوکردنەوەی بابەتی درۆینە و بێ بنەما، بەشان و باڵیا هەڵئەدەن و بەتۆمەتی ناڕەوا ستەملێکراون ئەترسێنن و ئەیتۆقێنن و بەمشێوەیە ئەیانەوێت دیوارێك بەدەوری خراپەکارییەکانی ئەودا بکێشن. وەزیرە بەڕێزەکان، چ کێشەیەك هەیە سەبارەت بەم وتارە بێ بنەمایانەی هەموو ڕۆژێك بەناوی دانیشتووانی کوردستان چاپ و بڵاو ئەکرێنتەوە و هەمووی بەپێنوس و واژۆی دەستوپێوەندەکانی سەردار موحییە، لێکۆڵینەوە بکەن کەئەم حکومەتە دادپەروەرە، ئاسایشی بۆ کام سنورە گەڕاندۆتەوە و ئەمنیەتی بۆ کام ناوچە دابینکردووە و کام عەشیرە سەرکێشە و یاخییەی دەستەمۆ کردووە؟ یا بۆ ڕێگرتن لەتاڵانکاری و دزیکردن، چ کردەوەیەکی ئەنجامداوە؟ کام شەوەیە دەنگی تەقە و دزی بەرز نابێتەوە؟ کام ڕۆژەیە خراپەکاران لەناو کۆڵان و بازاڕ خراپەکاری و ئازاری خەڵکان نادەن؟ چ کەسێك کاکە برلناوی داماوی لەگەڵ ماڵ و منداڵەکەی و لەماڵەکەی خۆیدا سەربڕی و دوای دوو شەو و ڕۆژ خەڵکان زانیان؟ کێ ماڵی جوولەکەکانی تاڵان و جوولەکەکانی کوشتارکرد؟ ئەگەر ئەم حوکمڕانە ئازادیخوازە بەو ئەندازەی خۆی دەڵێت کوردستانی کردۆتە گوڵستان، بۆچی لەڕۆژی ڕووناك، لەناو تەویلەی حکومەتی، ئەسپەکەی خۆیان دزی و یا چۆن کەسە خراپەکانی ناوشار لەبازاڕ پیاوەکەی ئەویان لەئەسپ هێنایەخوار و ئەسپەکەیان لێسەند و یا لەهەمووی کەم بەهاتر، بۆ لەماوەی فەرمانڕەوایەتی خۆی نەیتوانی سەنجارخان لەکەنار شارەکە دووربخاتەوە؟ ئەگەر کوردستان ئەمن و سنورەکان ئارامن، بۆ گوندەکان و پەیوەندی خاوەن موڵکەکان هێشتا لەدەسەڵاتی عەشیرەکانی سەرسنوردایەی و بۆ مالیاتی دەوڵەت نادەن و سەرۆکی دیوانی دارایی بۆ هاواری بەرز بۆتەوە کەمالیاتی سەرسنور ناگات؟ وشتر مانگا پڵنگ یانی ئەمە. کۆسەی ڕیشپانیش ئەمەیە کەئەیبینن و ئەیبیستن. چی ڕوودەدات ئەگەر دەوڵەت بپرسێت، دەرئەنجامی هێزی قەزلق و تۆپخانە کەڕەوانەی کوردستان کرا، چی

بوو؟ و لەئەنجامی ئەو هەموو خەرجییانەی کەوتە سەرشانی دەوڵەت، دەوڵەت چی دەستکەوت؟ جگە لەوەی ئەو هێزە، توانایی خۆیان لەدەستدا و هاوشێوەی مریشکی بەکڕ، لەماڵەوە بەکڕ کەوتوون و هەموو پارەکانی دەوڵەتیش بۆ ڕاوی باڵندە ماڵییەکان تەرخانکرا و بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەم زەرەر و زیانە کەوتە گیانی داماوان و هەژاران و بەدبەختی کردن و لەماوەیەکی کەمدا زیاتر لەدووسەد هەزار تمەنی لەخەڵکانی داماو و نەدار وەرگرت!!!.

ئەوەیش بڵێین ئەو هێز و توانایییە لەیەک ڕۆژدا کەڵکی لێوەرگیرا. بەڵام ئەو ڕۆژە چ ڕۆژێک بوو؟ ئەو ڕۆژەی هەموو ژناکان و پیاوماقووڵانی کوردستان لەمزگەوتی هاجەرخاتوون، خوشکی ئیمام ڕەزا، کۆبوونەوە تا بەبروسکە، دەوڵەت لەو ستەمانەی لێیان دەکرێت ئاگادار بکەنەوە. لەناکاو بینیمان ئەو تۆپەی بۆ لەناوبردن و سەرکوتکردنی دوژمنان ڕەوانەی کوردستان کرابوو، بەفەرمانی سەرداری ئازادیخواز برایە سەر دیواری قەڵاکە و مزگەوتەکەی کردە نیشانە. ئەو ئیمامزادەیەی براکەیان لەخوراسان تۆپباران کرد. (ئاماژەیە بۆ هێرشی رووسەکان بۆ سەر گۆڕی ئیمام ڕەزا.)

هاوار لەحاڵی ئەو کەسانەی کەبەو ڕاخەرانەی تاروپۆکەی ئاە و ناڵەی پیرێژنەکان و نەخش و نیگارەکەی نفرینی چارەڕەشەکانە، نەتەوەیەکی ستەملێکراو دەفرۆشن و بەهەزاران بیانوو و پاساو، کاربەدەستان و بەرپرسانی دەوڵەت بەلارێدا دەبەن، بەدبەخت ئەو کەسەی بۆ بەختەوەری دنیا، لەقە لەشەرافەتی مرۆڤایەتی دەدات و پشتیوانی لەخیانەتکاران و نەیارانی وڵات دەکات و پشتیوانی لێدەکەن. وەکیلە بەڕێزەکان، وەزیرە بەڕێزەکان، ئەم حکومەتە ئەگەر دیکتاتۆرییە، ئەم ماف و مانگانەیە چییە کەهەموو سەری مانگێک بەناوی یاسای ماڵیاتی دەوڵەت لەخەڵکی وەردەگرن و ئەگەر حکومەت یاساییە، ئەم هەموو زوڵم و ستەمە لەکوێوە سەرچاوە دەگرێت و ئەم هەموو سامانە چییە کەپێچەوانەی یاسای لەخەڵکانی وەردەگرن.؟

لە کام سەردەمەدا ئەم هەموو ستەمە لەخەڵکان دەکرێت؟ لەکام دەوڵەتی مەشروتە، بەمکردەوانەی حوکمڕانەکان ڕازی دەبن؟ ئەگەر دادپەروەری و مەشروتە ئەمەیە، هەزار ڕەحمەت لەدیکتاتۆری و پاشایەتی.

وەکیلە بەڕێزەکانی پەرلەمان، وەزیرە بەرپرسەکانی ئێران، هاوار. ئەی بەڕێوبەرانی نەتەوەیەکی بێ چاو و زمان، بیرتان بێتەوە ئەو کاتژمێرەی بەنییەت پاکی، لەپارلمان

لەبەرچاوی خەڵکان وەستان و دەستان خستە سەر قورئان و سوێندتان بەخوداوەند خوارد کەقورسایی لێپرسراوێتی خەڵکانتان گرتۆتە ئەستۆ. بەهەمان قورئان و بەویژدانی پاکی مرۆڤایەتی سوێندتان دەدەم، ئایا مەرجی وەکیلی و وەکالەت تەنیا سوێند خواردنێکەوە بەس، بەپێی سوێندەکە، پێویستە ستەملێکراو لەدەستی ستەمکار ڕزگار بکەن؟ ئایا ئەرکی وەزارەت و بەڕێوەبردنی وڵات تەنیا گەیشتن بەپێگەی وەزیری و بەڕێوەبردنی وڵاتە؟ یا دەبێت داد بۆ هەژارەکان بگێڕنەوە؟ ئایا نەتەوەیەکی ئەزانی وەك ئێمە، ئێوەی تەنیا بۆ سوێندخواردن و گرتنی کورسییەکانی پارلەمان و وەرگرتنی مانگانە بەمەڕی.... دیاریکردووە؟ یا بۆ گرنگیدانە بەبەدبەختییەکانی هەژارەکان و بەزەیی هاتنە بەحاڵی پەرێشانی وڵات؟ سوێندتان دەدەم بەخوا ئایا شیاوە لەئەمڕۆژی هیواداری، لەجەژنی تاج لەسەرنانی پاشای گەنجی بەختەوەر، لەجیاتی جەژنانە و دیاری، لەجیاتی بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خەڵکان و بڵاوکردنەوەی دادپەروەری، کەسانی بکوژ و بێ بەزەیی وەك سەردار، کەوەکیلەکان و وەزیرەکان ئاگاداری کار وکردەوەکانی ئەوانن، بۆ فەرمانڕەوایەتی وڵاتی ستەملێکراو و بەڵادیتو و لەدەستچووی کوردستان، کە لەهەموو ڕەهەندەکانەوە شیاوی بەزەیی و نیازمەندی هاوکارییە، رابسپێرن؟!!!

لەکام یەك لەدەوڵەتە مەشروتەکانی دنیا، ڕێگە پێدراوە کەسانی وەك ئەم سەردارە بۆ پێگە دەوڵەتییەکان دەستنیشان بکەن، یا لەکام ئایین و دینێك شیاوە جڵەوی کاروباری خەڵك و ناموس و شەرەفی نەتەوەیەکی ستەملێکراو بەکەسێکی خوێنڕێژ و تاڵانچی بسپێرن، جیاواز لەوە شمشێری گەوهەرنیشانی بۆ ڕەوانە بکەن!! خوداوەند زانای نهێنییەکانە کەبەخشینی ئەم شمشێرە بەو کەسە خراپەکارانە، هاوشێوەی ئەوەیە تیغی بڕەر بدەیتە دەستی کەسێکی سەرخۆش و مەست..... تا بەو شمشێرە ڕەگ و ڕیشەی نەتەوەیەکی ستەملێکراو لەبنەوە دەربێنێت و پەیوەندییەکانی دەوڵەت و میللەت بپچڕێنێت کەئەنجامی زۆر مەترسیداری هەیە و قەرەبوو کردنەوەی بۆ دەوڵەت بەئاسانی ئەگەری نابێت و هیواکان بۆ بێ هیوایی دەگۆڕێت، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر حکومەت، سیاسەتمەدارێکی خۆش ئەخلاق بۆ فەرمانڕەوایەتی کوردستان راسپێرێت، بەرادەیەك هیوابەخش و سەرەنجڕاکێشی خەڵکان دەبێت کەجارێکی دیکە پەیوەندییەکی تۆکمە لەنێوان دەوڵەت و میللەت بەرقەرار دەبێتەوە.

ئەگەر لەڕەهەندی فەلسەفییەوە، کەمێك لەدەرئەنجامە مەترسیدارەکانی ئەم هەڵبژاردنە

ئەنگینە وردببنەوە، بێگومان ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەهەڵبژاردنی لەم چەشنەیە وڵات بەرەو وێرانی دەبات و ئەم ستەمانەیە میللەت لەناو دەبات و ئەم کردەوە زۆرپەرستانەیە، مسکێنەکان دەربەدەر و ئاوارە و ناچاریان دەکات پەنا بۆ دەوڵەتانی دراوسێ ببەن. تۆبانی هەموو ئەم کارەسات و دەرئەنجامانە لەئەستۆی ئێوەی وەزیر و وەکیلدایە. ئەگەر لێکۆڵینەوە و لێپێچینەوە لەکاروکردەوەکانی فەرمانڕەوکان هەبێت، بۆ نەتەوەی ئێران بەمشێوەیە ڕیسوا و بەدبەخت دەبن، یا ئەگەر دوو کەسی وەك سەردار دادگایی و ئیعدام بکات، ئیتر کام حکومەت و دەسەلأت بوێری ستەمکردن لەخەڵکانی دەبێت و یا کام ستەمکاری لەخولنەترس دەتوانێت یەك دینار بەپێچەوانەی یاسا لەکەسێك وەربگرێت؟

ئەگەر سزادان لەئارادا نەبێت، ترس نییە، ترس نەبێت، پەنا بەخوا، سوێند بەخوا ڕۆژێك دێت، خواوەند و ڕەسوڵ، لەسەر ئەم کردەوانە لێکۆڵینەوە لەئێوەی وەزیر دەکات و دەبینن لەو کاتژمێرەی نەتەوەی ستەملێکراو لەبارەگای ئیلاهی، داوێنی ئێوەی وەکیل و وەزیر دەگرێت و داوای ماف و دادی خۆیان لەئێوە دەکەن و لێتان وەردەگیرێت، بەلأم ئەگەر ئێوە باوەڕتان بەئازاب و لێپرسینەوە نەبێت، چیتر قسەمان نییە. ئەگەر خۆتان بەموسوڵمان دەزانن و باوەڕتان بەقورئان و ڕۆژی لێپرسینەوە هەیە، ئەم پێچەوانەی ئیسلام و ئیسلامییەتە کەڕانەمەڕ تەسلیم بەشوان بکەن.

وەزیرە بەڕێزەکان، ئەی شوانەکان، تا گرفتاری ئەو گێژاوە مەترسیدارە و ئەو لێپرسینەوە کارەساتبارە نەبوون، فریای میللەت بکەون و ئەشکەنجە و ئازابەی سەر شانی میللەت مەهێڵن، ڕێگە مەدەن بەهۆی کاروکردەوەکانی خیانەتکاران، نەتەوەکەمان لەناو بچێت. ڕازی مەبن ئەفسانە و قسەی دەلأڵ و وڵاتفرۆشەکان، وڵات بەرەو ڕووخان ببات و پاشای بێ تاوانی ئێمە خەمبار ببێت. ئێمە نەتەوەی ستەملێکراو هەرکات لەدادخوازی بەرپرسان بێهیوا ببین و خۆمان توانای بەرگریکردنمان نەبێت، یا پاشای خۆشەویستی خۆمان بەجێدەهێڵین و کۆچ دەکەین و یا هاوشێوەی هاوخەمەکانی خۆمان ناچار بەپشت بەڕێگەکانی دیکە دەبەستین. ئاهی دڵی ستەملێکراو هاوشێوەی سۆهانە، ئەگەری خۆی نەتوانێت هیچ ببڕێت، شتی بڕەر تیژ دەکات، بەلأم ئەوکاتە دەوڵەت چی دەکات؟ وەزیرەکان چی دەکەن؟ وڵات چی بەسەر دێت؟ ئەگەر بەزەییتان بەحاڵی ئێمە نایێتەوە و گرنگی بەسوێندەکەی خۆتان نادەن، لانیکەم بیرێك لەخۆتان و دەوڵەتە بێ تاوانەکەتان بکەنەوە. و

ما علینا الا البلاغ المبین، الامر منکم و الیکم ولدیکم و السلام علیکم. پێشنویژ و وتارخوێنی کوردستان.

بەبلاوکردنەوەی ئەم سکالانامە، وەک ئەوەی لەتاران بۆمبێک تەقیبێتەوە، رەنگدانەوە و دەنگدانەوەی سەیروسەمەری لێکەوتەوە، نەیارەکانی سەردار و هاودەست و هاوکارەکانی، بەرگری کردن و هێرشکردنە سەر ئەویان دەستپێکرد بەتایبەت سەیید زیائەلدینی تەباتەبایی، بەڕێوبەری ڕۆژنامەی رەعد و ناسرئیسلامی دەشتی، بەڕێوبەری ڕۆژنامەی ئیستقلال و بەڕێوبەری ڕۆژنامەی تەنبیهی درەخشان و هتد... هێرشیان کردەسەر من و ئەوەی ڕێگەپێدراو و ڕێگەپێدراو نەبوو، لەتۆمەت و درۆ و بوختان بۆمنیان هەڵبەست و کەمتەرخەمییان نەکرد. منیش توندتر لەجاران وەلامم دانەوە و بابەتێکی دیکەم دژی سەردار و بەڕێوبەری ڕۆژنامەکان تەسلیم بەڕۆژنامەی شەهاب سالیب کرد کەبلاوی کردەوە. سەردێری ئەم بابەتەی دووەم ئەم هۆنراوەیە کەخواجە دەفەرمێت:

لەرکەبەری دێوکردار، پەنا بۆ خوداوەند دەبەم

مەگەر شەهابی سالیب هاوکاریمان بکات.

ئەدیبەکانی تاران دەیانوت خودی خولجە، شێعرەکەی بەم شێوە گونجاوە بەکار نەبردووە. لەبەر ئەوەی ئەم بابەتە دووروودرێژ و نوسخەکەی لەهەموو شوێنێکدا هەیە، لەئاماژەدان پێی چاومان پۆشی. بەکورتی دوای چەند جارێک هێرشکردن و بەرگری کردن، سەردارمان لەجێگەکەی هەڵکەند و بروسکەی بانگکردنی ئەو لەلایەن سەرۆکایەتی وەزیرانەوە دەرچوو. لە ٢ جومادی الاولی ، سەردار موحیی لەکوردستانەوە بەڕێکەوت و لەگەڵ گەیشتنی بۆ تاران، مەبەستی سازان و ڕێکەوتن لەگەڵ بەرپرسە بەرزەکانی وڵاتی کرد بۆ ئەوەی جارێکی دیکە بۆ فەرمانڕەوایەتی کوردستان بگەڕێتەوە. لەم کاتەدا ئاسف دیوان لەترسی گەڕانەوەی سەردار کەوتە جموجۆڵ، فەرمانی بەخاتوونی گەورە، دایکی هاوسەرەکەیدا دانیشتووانی شار بۆ ڕۆشتن بۆ بروسکەخانە ناچار بکات و ناڕەزایەتی و سکالای خۆیان لەحکومەتی سەردار موحیی نیشانبدەن. لە ٢٧ جومادی الثانی تا ١٢ ڕەجەب، دەستەیەک لەزاناکان و بازاڕییەکان لەبروسکەخانە و باخی فیردەوس کۆبوونەوە، خێوەتیان بۆ هەڵدان و بۆ هەر خێوەتێک ڕۆژانە دیاریکرا و خواردنیان بۆ دابین دەکرا و بەردەوام بروسکەی بێزارییان ڕەوانەی تاران دەکرد کە: ئێمە سەردارمان ناوێت، سەردارمان ناوێت، سەردارمان ناوێت.

هاوکات لەگەڵ ئەم ڕۆژگارە، پەیوەندی سیاسی دەوڵەتەکان بۆ لای ئێران ڕاکێشرا و بەرژەوەندی پێویستی دەکرد ئێران ببێتە دوودەستە: دەستەیەك بەناوی موهاجرین بەسەرۆکایەتی نیزام ئەلسەڵتەنە و لایەنگری دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لەدارئەلدەولەی کرماشان، دەوڵەتیان دامەزراند و دەستەیەکی دیکە لەگەڵ شا و مستەوفی ئەلممالیك و هتد، لەتاران مانەوە و پشتیان بەڕووسەکان بەست. هەردەستە، دەستەکەی دیکەی بەقاچاخ ناو دەبرد و لەدەرئەنجامی ئەمە، ئێران لەهێرشی وڵاتەکان پارێزراوبوو، بەواتایەکی دیکە ئێران کەڵکی لەم دۆخە وەرگرت. لەئەنجامی ئەم شۆڕشە، پەیوەندی نێوان من و سەردار بەهۆی کاربەدەستان و بەرپرسەکانەوە چاککرا بەو مەرجەی چاوپۆشی لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان بکات. منیش لەکۆتاییەکانی ڕەجەبی ١٣٣٣، لەگەڵ ڕێنوێنی پێویستی کاربەدەستە بالاکان بۆ کوردستان گەڕامەوە.

قۆناغی پشێوی یا قۆناغی عەشیرەگەری

دوای ئەوەی گەڕامەوە کوردستان، مامانۆف کەسەرۆکی قەزاقەکانی کوردستان بوو، ئیسماعیل خانی سوڵتانی بۆ لای من نارد کەبەم دواییانە وەك ئەمیر لەشکری باکور هەڵبژێردرا وتی: لەتارانەوە بەمن راگەیندرا، پێشنویژی کوردستان بۆ هاوکاری ئاڵمانییەکان و عوسمانییەکان بۆ کوردستان گەڕاوەتەوە و منیش دەبێت هاوکاریت بکەم. کەواتە پێویستە چاومان بەیەك بکەوێت، هەرجۆرە هاوکارییەك پێویست بێت، من دریغی ناکەم. بەخێرایی هەستم بەپیلان و مەبەستەکەی کرد. بێدرەنگ حاشام لێکرد و هەزاران فەرسەنگ خۆم لەسیاسەت دوورخستەوە. ئیسماعیل خانی سوڵتان، لەحاشا کردنەکەی من ئاگادارێ دەکاتەوە بەڵام مامانۆف دڵنیا نابێت. بەهەمانشێوە کە لەکاتی بینین، بەردەوام هەوڵی دەدا لەڕێگەی چاو هەست بەنهێنییەکانی ناخم بکات. بەڵام ڕێگەی ئەو کارەم پێنەدەدا تا ئەوەی کۆتاییەکانی زیحەججە هەواڵ گەیشت چەند کەسێکی ئاڵمانی و نوتریشی گەشتوونەتە ماهیدەشت.

مامانۆف بەشێکی هێزەکانی بردە کامیاران و میاندەربەند. لەکۆتاییەکانی موحەڕەمی ١٣٣٤، جەنگێکی قورس لەوێ ڕوویدا و مامانۆف پاشەکشێی کرد. دەستەیەکی لەئەلیە سلێمان بەجێهێشت و خۆی بۆ ناو شار گەڕایەوە و هێزەکانی دیکەی برد. شەوی پێنجشەممەی ١٨ موحەڕەم، سەردار ڕەشید و سەنجەرخان و دانیشتووانی گوندەکانی ئەو

ناوچە لەطقیە سلیمان، گەمارۆیان خستە سەر مامانۆف. بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو، لەهەموو قوڵەکانەوە هێرشکرایە سەر سوپای قەزاق، لەشارەوە دەستەیەک بۆ هاوکاریکردنیان ڕۆشتن. دوای جەنگێکی قورس کە تا ئێوارێ درێژەی کێشا، سوپای قەزاق، دوای زەرەر وزیانێکی زۆر و ٦ ئەسیر، ڕێگەی هەڵاتنیان گرتەبەر. ئێوارەی هەینی ١٩ موحەڕەمی موسیۆ شادۆ و کاپیتان ئوت و قونسوڵی ئاڵمان بەناوی موسیۆ ئەریمان و موسیۆ ئیستیپانی خەزێنەدار و ئیبراهیم بەگ و میرزا غەفارخانی ڕەشپۆشی زەنوری و کەسانی دیکە هاتنە ناوشار. ڕۆژی دواتر سەردار ڕەشید، لەگەڵ سوپاکەی خۆی ڕۆشتە ناو قەڵای حکومەتی. دواتر محێدین بەگ، کەراندلری عوسمانی هاتە ناو شەهبەندرخانە. منیش ڕۆژنامەی (ندای اتحاد) ئیدای ئیتیحادم چاپ و بڵاو کردەوە. لەکۆتاییەکانی رەبیع الاول شێخ عەلائەلدین و دەستەیەک هەورامی و مەریوانی گەیشتنە ناو شار. دواتر عەلی ئەکبەرخان سەرداری بەتولنای سەنجابی لەگەڵ هەزار و پێنسەد سوار هات. سەردار ڕەشید ڕێگەی نەدا بڕواتە قەڵای حکومەتی. سوپاکەی ئەو لەگەڕەکی قەتارچییەکان و خۆی لەگەڵ سەرکردە سەنجابییەکان لەماڵەکانی ئەعزاز ئەلمولک نیشتەجێ بوونکەئێستا شوێنی پۆلیسی شارەکەیە. ڕۆژی سێشەممە ٤ رەبیع الثانی، شێخ عەلائەلدین و سوپاکەی بێ ئەوەی هیچ دڵهاتنێکیان دەستکەوێت، گەڕانەوە. سەردار ڕەشید کەڕۆشتبووە گەڕووس، گەڕایەوە و ڕێگەی کرماشانی گرتەبەر. دواتر هەواڵی هاتنی مامانۆف بڵاوبوویەوە. جگە لەسەردار ڕەشید کەس لەشاردا نەمابوویەوە. ئەویش پارەیەکی زۆری لەئاڵمانییەکان وەرگرت و بۆ ڕێگرتن لەمامانۆف بەڕێکەوت. کاتێک گەیشتە پیر محەممەد، ئاڵمانییەکانی بانگکرد و دوای گفتوگۆیەکی سەرەتایی و دانانی پلانێکی دە خاڵی، بۆ پاراستنی سەربەخۆیی ئێران، ئەوەی نیشانەی ئاڵمانی بوو وەک کڵاوەکەی سەر خۆی و سوارەکانی، فڕێدا و خستیە ژێرپێ و ڕێگەی ئیسفەندئابادی گرتەبەر. دوو سێ ڕۆژ لەوێ مایەوە و دواتر بۆ ناوچەی سەنجابی گەڕایەوە. کاتێک ئاڵمانییەکان لەپیر محەممەد بۆ شار گەڕانەوە، دەیانوت: خۆزگە لیرەکانمانی نەخستە سەر زەوی، باشتر بوو لەوەی کڵاوی ئاڵمانی فڕێبدات. ئێوارەی پێنجشەممە ٢٧ رەبیع ئەلثانی ١٣٣٤ محێدین بەگی کەراندلر و مەحمود بەگی شەهبەندەر، کەسیان بۆ لای من نارد کەسوپای ڕووسەکان دێت. و ئێمە بەرەو هەورامان بەڕێدەکەوین، بەپێویستمان زانی ئاگادارت بکەینەوە بۆ ئەوەی بێ ئاگا نەبیت. ئەو شەوە محێدین بەگ و

مەحمود بەگ و حاجی شێخ عەبدولحەمید و محەممەد ئاغا و میرزا فەتح الله و نەسروللە ئاغا و حاجی ئەبولحەسەن و دەستەیەکی دیکە لەلایەنگرانی عوسمانی بەرەو هەورامان و مەریوان بەڕێکەوتن.

بەهۆی بەقورسی دەباری، منیش بۆ شەوی هەینی ٢٨ رەبیع الثانی لەگەڵ نیزامزادە و سلێمانزادە و ئەسکەندەرزادە و کەسێك بەناوی محەممەد ئەمینی شاتر بەرەو کەرجۆ بەڕێکەوتین. کاتێك ئێمە لەشار دەڕۆیشتین، سوپای رووس بەسەرۆکایەتی مامانۆف دێنە ناو شارەکە و سەرەتا دەڕۆنە ماڵی ئێمە. ماڵەکەم تاڵان و کتێبخانەکەم دەسووتێنن و کەرەستەکانی چاپخانەمیش ئەوەی لەدار دروستکرابوو، دەسووتێنن وئەوەی لەسورب دەبێت، دەیتوێننەوە و دەیکەنە ئاو. ئێمەیش دوای چوار کاتژمێر لەشەو گەشتینە کەرجۆ. سالار فاتح و دەستەیەکی دیکە لەوێ بوون. دوای یەك کاتژمێر یەکێك لەپیاوەکانی سالار فاتح لەشارەوە هات و هەواڵی ڕۆشتنە ناوشاری مامانۆف و سوپای رووسیدا. لەبەر ئەوەی سالار فاتح پێشینەی هاوڕێیەتی لەگەڵ مامانۆف بوو و پێشتر پلەی سوڵتانی پێبەخشیبوو، لەم هەواڵە شادومان و هەمان شەو نامەی پیرۆزبایی بۆ نووسی. ئێمە بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو پێش ئەوەی وەڵامی نامەکەی سالارفاتح بێتەوە، بەرەو گوندی تەختە بەڕێکەوتین. سالار فاتح وتی: پێویست ناکات لەتەختە دوورتر بڕۆن، کاتێك وەڵامی نامەکەم بگات، دەڕۆمە شار و ئەمانیش بۆ ئێوە وەردەگرم و دەتوانن بۆ شار بگەڕێنەوە. ئێمە ڕۆشتینە گوندی تەختە و لەوێوە ڕۆشتینە گوندی نەیر ملکی سالار فاتح تا هەم لەهەورامان نزیك بین هەم لەسالار فاتح. دوو شەو دواتر، پێنج سوار لەلایەن سالار فاتحەوە هاتنە گوندەکە. وتیان: سالار ئێمەی بەدوای ئەسکەندەرزادەدا ناردووە چوونکە دایك و براکەیان لەشار گرتووە و ئەگەر خۆی بگەڕێتەوە، ئەگەری هەیە ئەوان ئازاد بکەن و گەرنە دەیانکوژن. ئەسکەندەرزادە لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە بەخێرایی تەسلیم بەپیاوەکانی سالار فاتح و بەرەو شار بەڕێکەوت. هەرچەند هەوڵمدا ڕێگەی لێبگرم بەڵام سوودی نەبوو. لەگەڵ گەیشتنی بۆ شار لەماڵەکەی خۆی زیندانی دەکەن تا قەواڵەی سێ دانگی گەرماوەکەی لێدەستێنن و دواتر ئازادی دەکەن. ئێمە بێ ئاگا لەم ڕووداوانە بۆ گوندی تەختە گەڕاینەوە تا هەم هەواڵێك لەئەسکەندەرزادە بەدەستبێنین و هەم بزانین سالار فاتح ئەمان نامەمان بۆ وەردەگرێت یا نە؟ شەوی دووەم دوای ئەوەی شێومان کرد و دەمانویست بخەوین، لەناکاو

بینیمان عەلی ئەکبەر وەلەدبەگ کەیەکێك لەپیاوەکانی سالارفاتح بوو لەگەڵ پێنج تفەنگچی کەرجۆ هات و وتی: سالار ئێمەی ناردووە تا بەپێی فەرمانی مامانۆف ئەوەی سیلاح و ئەسپتان پێیە، وەریبگرین و بیبەینە شار. خۆیشتان لێرە بمێننەوە تا چارەنووستان دیاریدەکرێت. هاوڕێکان لەم پێشهاتە وڕەی خۆیان دۆڕاند بەڵام من گرنگیم پێنەدا. وتم: ئەسپ و سیلاحەکەم بەئێوە نادەم، ئێستا کەولیە خۆم لەگەڵ ئێوە بۆ شار دەگەڕێمەوە، تا ئەسپ و سیلاحەکەم تەسلیم بەو کەسە بکەم کەمامانۆف فەرمانی دەدات. عەلی ئەکبەر لەوتەکانم سەریسوڕما، کەمێك بیرکردەوە و وتی: کەواتە مۆڵەت بدەن، من دەڕۆمە ماڵی کوێخا، تفەنگچییەکان لێرە دەبن بۆ ئەوەی بەیانی پێکەوە بەڕێکەوین. وتم: تفەنگچی مانی ئەوەی نییە لای ئێمە بمێنێتەوە، ئەوان با بڕۆنە ماڵی کوێخا و خۆت لێرە بمێنەرەوە تا بەیانی پێکەوە بەڕێکەوین. عەلی ئەکبەر تفەنگچییەکانی ناردە ماڵی کوێخا و خۆی لای ئێمە مایەوە. دوای نیو کاتژمێر چراکانمان کوژاندەوە و خەوتین. عەلی ئەکبەر تفەنگ و قەتاری فیشەکەکانی خستە ژێر سەری و لەخوارەوە و لای دەرگاکە خەوت. زۆری نەخایاند دەنگی پرخەی عەلی ئەکبەر بەرز بوویەوە. بەخێرایی ئیزامزادە و سلێمانزادەم لەخەو هەستاند، تاقم و تفەنگیان بەست و بۆ ڕۆشتن ئامادە بووین. کاتێك گەشتینە بەردەم دەرگاکە، بەمەبەستی رابواردن، تفەنگەکەمان لەژێر سەری عەلی ئەکبەر دەرهێنا، کلاوی جامانەکەیمان هەڵگرت و هاتینەدەر. لەناو حەوشەکە محەممەد ئەمینی شاترمان هەستاند و لەلارێوە، بەڕێکەوتین. لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو کاتێك گەشتبووینە گەردەنەی عاشقان، لەناکاو دەنگی تەقەی تفەنگ لەدواوە بەرز بوویەوە. بینیمان عەلی ئەکبەر و تفەنگچییەکانی کەبەهۆی بەفرەوە شوێن شوێنپێکانی ئێمە کەوتبوون. ئێمەیش بەتەقە کردن وەڵامماندانەوە لەبەر ئەوەی دەیانزانی تیرەکانی من بەفیڕۆ ناڕوات، نەیانتوانی بێنەپێش. بەڵام لەلایەلای بەردەکانەوە بەردەوام تەقەیان دەکرد بەو هیوایەی لەکەرجۆوە هێزی هاوکارییان بۆ بگات. ئێمەیش بێ ئەوەی گرنگییان پێبدەین، درێژەمان بەڕێگەی خۆماندا، شەو لەئەوێیەنگ ماینەوە و بەیانی ئێواری گەشتینە گوندی ڕەزاو. لەوێ بینیمان حاجی شێخ عەبدولحەمید و دەستەیەك لەوێن. دوای دوو ڕۆژ هەواڵ گەیشت کەمامانۆف ڕۆژی ٢ جومادی الثانی ١٣٣٤، لەگەڵ دوانزە سواری قەزاق بەرەو تاران بەڕێکەوتووە. دواتر هەواڵ گەیشت کەڕۆژی ٨ جومادی الثانی، حاجی ئەبولحەسەن خانی فەخرولمولك، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دێتە

شارەکە و ڕۆژی ۱۱ مەلا عەبدوللەفتاحی شێخولئیسلام و ڕۆژ ۱۷ ئاسف دیوان کە لەتاران بوون، گەڕانەوە بۆ سنە.

دواتر هەواڵ گەیشت ژەنەراڵ باراتۆف سەرۆکی هەموو هێزەکانی ڕووسیا، ئێوارەی چوارشەممەی جومادی الثانی، هاتۆتە ناو شار و دواتر ڕۆشتۆتە گوندی دادانە و لەوێ هەموو عەشیرەکانی ڕەوانسەر و جوانڕۆ و سەنجاب و گۆران و کەمانگەر و هتد... بانگێشتکردووە و مەجلیسی یەکیەتی عەشایری پێکهێناوە. گومانمان کرد ئەم دڵسووتانە لەبەرژەوەندی عەشیرەکانی ئێمەدا نییە بەڵکو بەمەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیانە. ئێمەش بەهۆی مەحمودبەگی شەمبەندەر کە لەگوندی دوڕوو بوو، محێدین بەگمان لەپێنجوێن ئاگادار کردەوە. وەڵامی دابوویەوە: من لەگەڵ شێخ مەحمود (مەلیک مەحمودی حەفید) بەرەو مەریوان دێم. ئەویش لەگەڵ هەموو سەرکردەکان و خانەکانی هەورامان بەرەو مەریوان بەڕێبکەوێت. لەوێ هەموو شتێک دیاریدەکەم. من و حاجی شێخ عەبدولحەمید لەگەڵ شەمبەندەر و خانەکانی ڕەزاو بەرەو مەریوان بەڕێکەوتین. محێدین بەگ و شێخ مەحمود هاتنە مەریوان و شێخەکانیشی بانگێشتکرد و لەماڵی مەحمودخانی کانی سانان، بەگشتی پەیمانێکی عەشایریمان بەست. لەوێوە ڕۆشتینە وڵەژێرە و ماڵی کەیخوسرەوخان و پەیمانەکەمان تازە کردەوە. لە۱۱ ڕەجەبی ۱۳۳٤ هەواڵمان بەدەست گەیشت دەستەیەک لەڕووسەکان لەگەڵ دوانزە تۆپ بەرەو مەریوان بەڕێکەوتوون و مەبەستیانە هێرش بکەنە سەر پێنجوێن. ئێمەیش بەپێی ئەو پەیمانەی بەستبوومان، هێزەکانی هەورامان و مەریوان و دزڵیمان بەڕێخست و لەسێپێچەکەی کاکوزەکەریا، ڕێگەمان لێگرتن و لەسێ ڕوویەڕووبوونەوە کە لەهەر سێکیان ڕووسەکان شکستیان خوارد، پاشەکشێمان پێکردن. تالانییەکی زۆرمان دەستکەوت و ڕووسەکان بۆ شار گەڕانەوە. دواتر هەواڵ گەیشت دەوڵەتی تورکیا دەیەوێت لەسێ قۆڵەوە هێرش بکاتە سەر سوپای ڕووس و ئینگلیس.

لەسەرەتاکانی شەعبانی ۱۳۳٤، یوسف بەگی کەوڵنداری تورکیا، شێخە پایەبەرزەکان، شێخ حسام ئەلدین و شێخ نەجم ئەلدین و شێخ عەلائەلدینی بەڕێخست و هاتنە ڕەزاو. لەوێ هێزەکانی مەریوان و دزڵی و هەورامانی تەخت و ئەوسود و ڕەزاو و ژاوەرۆ پەیوەست بوون و ڕۆژی ۲۲ شەعبان زیاتر لە چوار هەزار کەس بەرەو شاری سنە بەڕێکەوتین. شەوی دووەم لەسەر خروسە بووین. دوای تێپەڕینی چوار کاتژمێر لەشەو، پیاوی موشیردیوان گەیشت.

بەنهێنی پەیامی بۆ ناردبووین کەڕووسەکان دەیانەوێت بەیانی بڕۆنە گەردەنەی ئاڕێز و لەوێ ڕووبەڕووتان ببنەوە و ئەگەر توانییان سەرکەوتن بەدەستبێنن تا مەریوان نەوەستنەوە. ئەگەر پێچەوانەکەی ڕوویدا، لەوێوە ڕێگەی هەڵاتن بگرنەبەر. کەواتە تا ڕووسەکان دەستیان بەسەر گەردەنەکەدا نەگرتووە، هەرچۆنێك بووە ئەمشەو دەستبەسەر گەردەنەکەدا بگرن. پیاوەکەی موشیر دیوانمان هێشتەوە تا سوپاکە نانی خوارد. دوای تێپەڕینی شەش کاتژمێر لەشەو، بەڕێکەوتین. سەرەتای دەرکەوتنی هەتاو، گەشتینە گەردەنەی ئاڕێز. بینیمان هیچ شوێنەوارێك لەڕووسەکان نییە. شێخەکان لەگەڵ هێزەکانی مەریوان و دزڵی لەسەر گەردەنەکە مانەوە و ئێمە لەگەڵ هێزەکانی ئەوسود و ڕەزاو هاتینە خوار. کاتێك گەیشتینە سەرەتای خاکی ئاردەلان، سوارەکانی کۆماسی ڕووبەڕووی دەستەی پێشەنگی ڕووسەکان ببوونە کەدەیانەویست بەرەو گەردەنەکە بێن. دوای جەنگێکی کەم، ڕووسەکان شکستیان خوارد و تا کەنار شارەکە پاشەکشێیان کرد. هەژدە کەسیان لێکوژرا و ئەسپ و تفەنگەکانیان کەوتە دەست سوارەکانی کۆماسی. ئەم سەرکەوتنە وزەی سوپاکەی بەرز کردەوە و بێ گرنگیدان بەلایەنی ئەمنی و بەدەم هاوار و دەنگ بەرز کردنەوە، تا پشت گوندی کەمیز پێشڕەوییان کرد و دەیانوت: ڕووسی ڕووڕەش لەبەرابەر توانای شێخەکان دەتوانێت چی بکات، تا شار ناوەستینەوە. لەناکاو بینیمان لەتەپۆڵکەی شێخ محەممەد سادق، تەقاندنی تۆپ دەستیپێکرد. دەستەیەك سواریش بەرەو ئاشەکانی ئاویەر سەرکەوتن. بەخێرایی بەجەعفەر سوڵتانم وت: ئەگەر ئەو سوارانە بگەنە سەر چیای ئاویەر، شکست دەخۆین و چیتر ناتوانین لێرە بمێنینەوە. جەعفەر سوڵتان وتی: ئێمە شوێنەکانی ئەو ناوچەیە شارەزا نین، ئەفراسیاب بەگ و دووسەد تفەنگچی لەگەڵ خۆتان ببەن و فەرمانی پێویست دەربکەن. من و ئەفراسیاب بەگ هەستاین. خۆم لەگەڵ سوارەکانم لەپشت خزر ئەلیاس سەنگەرمان گرت و ئەفراسیاب و تفەنگچییەکانی دیکەمان بۆ سەر چیای ئاویەر نارد. ڕووسەکان بەهۆی دووربینەوە ئێمەیان بینی و شوێنەکەیان تۆپباران کردین. کاتێك تفەنگچییەکان گەشتنە سەر لوتکەی چیاکە و من لەشکست دڵنیابوومەوە، لەگەڵ سوارەکانی خۆم، هێرشمان کردە سەر تەخت تا لەوێوە بتوانین بڕۆینە ناو شار. هەستم کرد ڕەزاوییەکان شکستیان خواردووە. لەناکاو لەلایەن تفەنگچییەکانی ئەفراسیاب بەگەوە هاواریان کرد کە: سوپاکە شکستی خوارد، بگەڕێنەوە. ئێمەش بەناچاری لەڕێگەی دزڵی

ئەسپان و بەفرەچاڵ گەڕاینەوە. گەشتینە تفەنگچییەکانی هەورامی کەدەیانوت: (شێخوچیشی، تۆپیوەجە هەزار شێخ خاسترە). یانی: شێخی چی و شتی چی، تۆپێك لەهەزار شێخ باشترە. دەرکەوت گوولله تۆپێك لەسەرووی سەنگەری ڕەزاوییەکان تەقاوەتەوە بێ ئەوەی زیان بەکەس بگەیێنێت بەڵام ئەوانی ناچار بەهەڵاتن کردبوو. ڕووسەکان بەدووربین هەست بەهەڵاتنی ڕەزاوییەکان دەکەن و سوارەکان بەشوێن ئەواندا دەنێرن. لەسەرەتای دەربەندی ڕێگەی گەردەنەی ئاڕێز، سوارەکانی ڕووسی نزیك دەبنەوە تا بەتفەنگچییەکانی ڕەزاو بگەنەوە. سوپاکەی مەحمودخانی دزڵی کە لەسەرەوەی چیاکە بوون و شوێنەکەیان بەرز بووە، تەقە لەسوارە ڕووسییەکان دەکەن. چەند کەسێکیان لێ دەکوژن و ئەوانی دیکە دەگەڕێنەوە و لەئەنجامی ئەمە، ڕەزاوییەکان بەتەندروستی دەگەنە سەرەوەی چیاکە. ئێمەیش کەگەشتینە دزڵی ڕێگەی ئەومرە، بینیمان دەستەیەك سواری ڕووسی لەڕێگەی ئەومرەوە دەڕۆن. گومانمان کرد دەیانەوێت ڕێگەی هەڵاتنی ئێمە بگرن. لەبەر ئەوەی شوێنەکەمان بەرز و ژمارەی سوارەکانم زیاد بوو، تەقەمان لێکردن و ناچار پاشەکشێیان کرد. کاتێك گەیشتینە سەر ڕێگەی ئەومرە، بینیمان مەلا عەبدوڵڵەی موفتی، بەپیادە لەگەڵ ژمارەیەکی دیکە، تینویەتی و شەکەتی تەنگی پێهەڵچنیون و توانای ڕێگە ڕۆشتنیان نەماوە. ئەو سوارانەیش کەئێمە تەقەمان لێکرد دەرکەوت شوێن ئەمان کەوتبوون کەئەگەر فریا نەدەکەوتین، کەس لەم ژمارە پیادە گیانی دەرباز نەدەکرد. کەرەکەی موفتی کەبەکرێی هێنابووی، خاوەنەکەی سواری ببوو و هەڵاتبوو. یەکێك لەسوارەکانی خۆم دابەزاند و بەبەدبەختی موفتیمان سوار کرد و بەرەو بەرزایی چیاکە بەڕێکەوتین. شێخەکانیش کاتێك دەبیستن ڕەزاوییەکان پاشەکشێیان کردووە، بێدەنگ کردن سوار ئەسپەکانی خۆیان دەبن و بۆ شوێنەکانی خۆیان دەگەڕێنەوە. ئێمەیش ڕۆژی هەینی ٢٧ شەعبانی ١٣٣٤ گەشتینە ڕەزاو کەڕۆژی پێشتر حاجی شێخ عەبدولحەمید بەنەخۆشییەکی کوشندە لەو شارەدا کۆچی دوایی کردبوو.

ڕۆژی ٢ ڕەمەزان کە لەمەوار بوك بووین، میرزا فەتحوڵڵەی کاتبی شەهبەندەری، لەپێنجوێن گەڕابوویەوە و بەرەو شار دەڕۆشت. ڕۆژی پێنجی ڕەمەزان لەگەڵ چەند لەشوێنکەوتەکانی عوسمانی دەڕۆنە شار. ڕۆژی دەی ڕەمەزان، سەردار ڕەشید و حاجی عارف بەگ لەگەڵ ١٥٠ سەربازی عوسمانی دەڕۆنە ناو شارەکە، ڕووسەکان لەگەڵ حاجی فەخرولمولکی حوکمڕان و

حەبیب اللەی بازرگان و ئیعتیزاد دیوانی کارگوزار و دەستەیەک لەدانیشتووانی شار دەڕۆنەدەر. ڕۆژی ١٢ ڕەمەزان، جیهاد لەشارەکە دەستپێدەکات و شوێن ڕووسەکان دەکەون. ڕۆژی ٢٠ ڕەمەزان، نورعەسکەری عوسمانی و دوانزە تۆپ و دوو ڕەشاش دەگەنە شارەکە. ئەمەیش کەدووبارە لەگەڵ شێخ عەلائەدین و سوپای ڕەزاو بەرێکەوتبووین، ڕۆژی ٢١ ڕەمەزان گەشتینە شارەکە. دواتر سەیید ئەحمەد بابا ڕەسوڵ و دەستەیەک لەجافەکان هاتن. شەوی دووشەممەی ڕەمەزان، خانەکانی ڕەزاو گەڕانەوە. ڕۆژی جەژن، حاجی شێخ ئیبراهیمی فەقێ، حەبیب و چەند کەسێکی خراپەکاری بەدوای حاجی عارف بەگدا نارد. ماڵی حەبیب اللەی بازرگانیان تاڵان کرد و کەلوپەلەکانی ماڵەکەیان لەناو بازاڕدا هەڕاج کرد. لەم کاتەدا ڕووسەکان لەکەرگ ئاوا بوون.

ڕۆژی هەینی ٤ شەواڵ، دووبارە هێرشیان کردە سەر شارەکە. دووبارە جیهادی گشتی دەستپێکرد و ژن و پیاو و پیر و گەنج و سوارە و پیادە بەدەم وتنەوەی تەکبیر و الله اکبر، بەدلر و تیلا هاتنەدەر. ژنەکان بەگۆزەی ئاو و سەوزە و خەیار شوێن شەڕکەران کەوتن و ئەوانیان هاندەدا. سەنجەرخان لەو ڕۆژەدا ئازایەتی زۆری لەخۆی نیشاندا. هەرچەند ڕووسەکان تۆپیان دەهاویشت، بەڵام خەڵک هێرشیان دەبرد. تا دەمەو ئێواری، جەنگ بەخەستی بەردەوام بوو. یەکێک لەکوڕەکان محەممەد بەگی کەواندار بوو کە لەنزیک منەوە کوژرا. ئەومان بۆ شار گەڕاندەوە بەڵام دوای چەند ڕۆژێک مرد. ڕووسەکان دوای زەرەر و زیانێکی زۆر پاشەکشێیان کرد. ژمارەیەکی زۆری ئەسپ و تفەنگەکانیان وەک تاڵانی کەوتە دەستی خەڵکان و شەڕکەران. ڕۆژی ٥ شەواڵ، سەنجەرخان لەمەیاوەروەرانەوە پیاوی نارد و ڕایگەیاند: ڕووسەکان دەوری منیان گرتووە، هێزی هاوکاریم بۆ ڕەوانە بکەن. کەسم بۆ لای حاجی عارف بەگ نارد بەڵام بیانوی هێنایەوە. کەسم بۆ لای سەردار ڕەشید نارد، لاوازی نیشاندا. ناچار خۆم و سی سوار بۆ هاوکاری کردنی ئەو بەرێکەوتین. تا گەیشتنی من سەنجەرخان بریندار ببوو. گوللەیەک بەر ژێر ناوکی کەتبوو و لەپشتیەوە هاتبووەدەر. ڕووسەکان نەیانتوانیبوو بڕۆنە ناو گوندەکە و بۆ کەرگ ئاوا گەڕابوونەوە. شەو لای سەنجەرخان مانەوە. بەیانی ڕۆژی ٦ شەواڵ، یەدوڵڵەخانی سەرداری جەنگ، برای سەنجەرخانم لەگەڵ چل سوارەکەی هەڵگرت و پێکەوە هێرشمان کردە سەر کەرگ ئاوا. بەداخەوە ڕووسەکان کاتژمێرێک پێش گەیشتنی ئێمە ناوچەکەیان بەجێهێشتبوو. برێک

فیشەك و برنج و مریشکی زەردکراو و قاورمەی ڕووسی کە لەناو قوتوو بۆ سوپاکەیان دەهێنا، لەوان بەجێمابوو. یەدوڵڵەخان بۆ ماڵەکەی خۆی و ئێمە بۆ شار گەڕاینەوە. لەسەرەوەی گەردەنەی سەڵوەت ئاوا، ڕووبەڕووی حاجی عارف بەگ و سوارەکانی تورك و شێخ عەلائەلدین و دەستەیەك لەدانیشتووانی شار بووینەوە کەشوێن ڕووسەکان دەکەوتن. بەحاجی عارفمان وت: ڕووسەکان ڕۆشتوون، گومان ناکەم پێیان بگەنەوە. وتی: فەرمانە کەدەبێت تا هەمەدان بڕۆم، ئێوەیش بگەڕێنەوە و لەگەڵمان وەرن. وتم: ئەگەر دوێنێ هێزی هاوکاریتان بۆ سەنجەرخان دەنارد، ئێمەش ئەمڕۆ بۆ هاوکاری کردنی تۆ تا هەمەدان دەهاتین، ئێوە ئەو کارەتان نەکرد، ئێمەش دەزانین بۆ دلهاتوو دەبێت چی بکەین. هەرچەندە ویستی بەڵگە و پاساو بێنێتەوە، گرنگیم پێنەدا و ڕێگەی شارەکەم گرتەبەر. شێخ عەلائەلدین و دانیشتووانی شار کاتێك بینیان من ئەڕۆشتم، ئەوانیش گەڕانەوە. سەردار ڕەشید لەشار سەرقاڵی بەڕێوەبردنی کاروباری حکومەتی بوو. ڕۆژی نەی زیحەججەی ١٣٣٤ لەهەمەدان و لەلایەن عەلی ئیحسان پاشا فەرمان هات کەسەردار ڕەشید هێرش بکاتە سەر بیجار. حاجی عارف بەگیش لەهەمەدانەوە بەڕێکەوتبووە. ڕۆژی شەممە ١٢ زیحەججە، سەردار ڕەشید لەگەڵ سوپاکەی خۆی و سەیید ئەحمەد بابا ڕەسوڵ لەگەڵ سوارەکانی جاف بەرەو بیجار بەڕێکەوتن. دەستەیەك لەدانیشتووانی شاریش وەکو حاجی شێخ ئیبراهیم و فەخرولعولەما و ئەسعەد سوڵتان و ڕەمەزانزادە و کەسانی دیکەیش لەگەڵ ئەوان ڕۆشتن. من بۆ پاراستنی ئەزم و ئاسایش لەشارەکە مامەوە. دوو سێ ڕۆژ دواتر ئیعیزاد دیوان و کارگوزار و دەستەیەك لەدانیشتووانی شار کە لەگەڵ ڕووسەکان هەڵاتبوون و عەلی ئیحسان پاشا ئەمانی پێبەخشیبوون، لەگەڵ سەربازەکانی عوسمانی لەهەمەدان گەڕانەوە. سەرەتا هەواڵ گەیشت کەحاجی عارف بەگ و سەردار ڕەشید شکستیان خواردووە، دواتر ئەمین بەگی قوماندان لەهەمەدان، لەگەڵ سێسەد سەرباز، لەپشتەوە هێرش دەکاتە سەر ڕووسەکان. ڕۆژی ٢ موحەڕەمی ١٣٣٥، هەواڵی سەرکەوتنی بیجار و شکستی ڕووسەکان گەیشت و ڕۆژی ٥ موحەڕەم، سەردار و دانیشتووانی شار سەرکەوتووانە گەڕانەوە. کەلوپەلەکان و کتێبخانەی خوالێخۆشبوو حەسەن عەلی خانی ئەمیر ئیزام دەست سەیید نەجم ئەلدین ئەمروڵە و مەسعودخانی ئەسعەد سوڵتان کەوت. ئەسعەد سوڵتان پشکی خۆی هێنایەوە بۆ شارەکە. ڕۆژی ٢٧ موحەڕەم، بروسکەی فەرمانڕەوایەتی موشیر سوڵتان لەلایەن

نیزام ئەلسەڵتەنەوە گەیشت. سەردار ڕەشید لەم پێشهاتە دڵتەنگ و ڕۆشتە هەمەدان بۆ لای عەلی ئیحسان پاشا و سکاڵای لەنیزام ئەلسەڵتەنە کرد و دواتر بۆ ڕەوانسەر گەڕایەوە.

ڕۆژی ٧ سەفەر، موشیر سوڵتان وەك فەرمانڕەوای کوردستان هاتە شارەکە. دوای دوو سێ ڕۆژ، بارودۆخی شارەکەی بۆ دەرکەوت و بینی وشەی نیزام ئەلسەڵتەنە لەئارامی و ئاسایشی شارەکە کاریگەری نییە و خۆیشی سوپای لەگەڵدا نییە. ناچار مەنسور ئەلمولکی یاریدەدەری خۆی بۆ کرماشان ڕەوانە کرد. ڕۆژی ١٦ سەفەر، مەنسور ئەلمولك گەڕایەوە و سەید عەبدولڕەحمانی نیزام ئەلئیسلام بەتۆمەتی ئەوەی سێخوڕی سالار فاتحە، زیندانیکرد. ڕۆژی ٢٤ سەفەر، سێ هەزار سەربازی عوسمانی لەگەڵ دوانزە تۆپ لەمەریوانەوە گەیشتن. هاتنی ئەم ژمارە سەربازە، زیاتر بووە هۆی لاوازی و لەدەستدانی وڕەی موشیر سوڵتان بەتایبەت دوای ئەوەی گرنگییان بەو نەدا. لەبەر ئەوەی بینیم لەبارودۆخی عەشایری بەتایبەت ئەگەر هێرشی بیانییەکانیشی پەیوەست کرابێت، بیر و ئەندێشە ناتوانێت فەرمانڕەوایەتی بکات و تەنیا ژمارە و تفەنگ دەتوانێت ڕەور و کاریگەری هەبێت، بەمەبەستی باشترکردنی بارودۆخی سەردار ڕەشید و گەڕاندنەوەی ئەو بەرەو کرماشان بەڕێکەوتم. نیزام ئەلسەڵتەنەم لەچەندوچۆنی باروۆخ ئاگادار کردەوە. حاجی عەزئەلمەمالیك، خەزێنەداری دەوڵەت لەکرماشان کەخزمی سەردار بوو، پێشتر بۆ چاکتر کردنی بارودۆخی سەردار هەوڵەکانی خستبووە گەڕ. سەرەنجام سەردار بۆ کرماشان بانگهێشتکرا و لەناوەڕاستی رەبیع الاوەل لەگەڵ موزەفەرخانی والیزادە هاتە ناو کرماشان لەناوەڕاستی رەبیع الاوەل، فەرمانی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بۆ سەردار دەرکرا و موشیر سوڵتان لەسەر کار لابرا. ڕۆژی ٢ رەبیع الثانی لەگەڵ بەڕێزان حاجی عەز ئەلمەمالیك و خودی سەردار و موزەفەرخانی والیزادە و تەبیبزادە لەکرماشانەوە بەڕێکەوتین و ڕۆژی چواری مانگ گەشتینە ڕەوانسەر. سەردار ڕێوڕەسمێکی میوانداری بێوێنەی ئامادە کردبوو. نزیکەی حەفتەیەکی بەڕاوی کەڵەکێوی بەسەر برد و ڕۆژی ١٢ رەبیع الثانی پێکەوە گەشتینە ناو شارەکە. موشیر سوڵتان ڕۆشتە ماڵی ئاسف دیوان و مەنسور ئەلمولك لەقەڵای حکومەتی مایەوە. سەردار ئەوی وەك پێشکاری خۆی هەڵبژارد و بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی بەوسپارد. حاجی عەز ئەلمەمالیکیش چەند ڕۆژێکی بەگەڕان بەناو شارەکەدا بەسەر برد و دواتر گەڕایەوە. لەناوەڕاستی جومادی الاوەل هەواڵی هاتنی ڕووسەکان بڵاوبوویەوە. هەموو

سەربازە عوسمانییەکانی ناوشار، بەرەو کرماشان بەڕێکەوتن. حاجی عارف بەگ لەگەڵ دەستەیەک کەرسوار، بەجێما. لەناوچەکانی سورەدزە ڕووبەڕووی ڕووسەکان بوویەوە و دواتر بەدوای عوسمانییەکان بەڕێکەوت. سەردار بۆ ڕەوانسەر گەڕایەوە. مەنسور ئەلمولک لەگەڵی ڕۆشت. خۆیشم ویستم بەرەو گوندی تەختە یا ڕەوانسەر بڕۆم، موشیر دیوان ڕێگەی گرتم، وتی: ئەمجارە جیهادی گشتی هەمووومانی یەکسان کردووە، خەلیفە یوحەنا بۆ لای سەرکردەکان دەنێرین، ئەگەر ئەمانی گشتییان پێداین، هەمووان دەمێنینەوە، جیاواز لەوە، شارەکە بەجێدێڵین. لەسەر بۆچوونی خەلیفە، مەلا عەبدولجەواری شێخولئیسلاممان بەئالای سپی کەنیشانەی تەسلیم بوونە، بۆ پێشوازی ڕووسەکان نارد و ئەو دوو کەسە، پێکەوە ڕۆشتن. دوای بینینی سەرکردەکان، شێخولئیسلام و خەلیفە بەوەرگرتنی ئەمان گەڕانەوە. ئێواری، پێشەنگەکانی ڕووس سەر تەپۆڵکە و بەرزاییەکانی دەوری شاریان گرت و بەیانی، سوپاکە هاتە ناو شار. سەرۆکی هەموو هێزەکان ناوی (ڕەفایلوویچ) بوو و قەڵای حکومەتی وەک شوێنی مانەوەی خۆی هەڵبژارد. کرپاچۆف لەماڵی حەبیب الله دابەزی وسەرکردەکانی دیکە لەماڵەکانیتر نیشتەجێبوون. دوو ڕۆژ دواتر ڕەفایلوویچ، حاجی ئەرفەع ئەلمولکی گرت. من بۆ تکا کردن بۆ حاجی ئەرفەع ئەلمولک، ڕۆشتمە لای ڕەفایلوویچ. دوای بینین و بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی تەشریفات، پرسی: نازانم خراپەی ئێمە چییە کەدانیشتووانی کوردستان دوژمنایەتیمان دەکەن و ئاڵمانییەکان چییان کردووە، کەگیانیان پێشکەش دەکەن. وتم: وەڵامی ڕاست و دروستتان دەوێت یا وەڵامی درۆ؟ وتی: وەڵامی ڕاست. وتم: سیاسەتی ئێوە توند و ئەرێنییە و سیاسەتی ئاڵمان، نەرم و سەقامگیر. ئێوە خۆتان وەک هێمای سەری ڕم و ئێمەتان بەمشت ناساندووە لەبەر ئەمە خەڵکان خۆیان لەئێوە بەدوور دەگرن بەڵام ئاڵمانییەکان، خۆیان وەک کەسانێکی میهرەبان و نەرم و نیان ناساندووە. لەبەر ئەمە خەڵکان پێشوازییان لێدەکەن. بەڵگەیش ئەمە دەوڵەتی ژاپۆن لەئەنجامی هاوڕێیەتی لەگەڵ ئینگلیس، لەماوەیەکی کەمدا گەیشتە ئەو جێگە و پێگە کەڕووبەڕووی ئیمپراتۆرییەکی گەورە بوویەوە لەکاتێکدا ئێستا لەگۆڕەپانی جەنگی نێودەوڵەتی، هاوسەنگی هێز جێگیرە بەڵام بەپێچەوانەوە دەوڵەتی شەش هەزار ساڵەی ئێران، لەئەنجامی دۆستایەتی چەند سەد ساڵە لەگەڵ ئێوە، بەرەو ڕووخان دەڕوات و بۆتە شوێنی چاوتێبڕینی دەوڵەتانی دراوسێ. ڕەفایلوویچ بەپێکەنینەوە کەنیشانەی پشتڕاستکردنەوەی قسەکانم بوو،

ڕووی دەمی کردە کەسێکی بەرپرسی دیکە و بەزمانی ڕووسی قسەی لەگەڵ کرد. هەستم کرد باسی وشیاری تاکی ئێرانی دەکات. سەرئەنجام سەبارەت بەحاجی ئەرفەع ئەلمولك وتم: بۆ نموونە ئێوە لەناو شار خراپە لەگەڵ کەسانی وەك حاجی ئەرفەع ئەلمولك دەکەن و زیندانی دەکەن. عەشایر ئەمە دەبیستن و گومان دەکەن نییەتی ئێوە هاوڕێیانە و دۆستانە نییە. لەبەر ئەمە کاتێك سوپاکەی ئێوە لەشارەکە بڕۆنەدەر، لەهەموو شوێنەکانەوە هێرشیان دەکرێتەسەر و ڕێگەنادەن بەئاسانی و ئاسوودەی بەرەو شوێنی مەبەستی خۆتان بڕۆن بەڵام بەپێچەوانەوە، ئاڵمانییەکان دەڕۆنە هەر شوێنێك بەشێوەیەکی شیاو و گونجاو مامڵە لەگەڵ دڵنیشتووانەکەی دەکەن، لێرە بڵاو دەکەنەوە. عەشیرەکانیش کاتێك ئەمە دەبیستن بەمەبەستی کۆکردنەوەی لیرە لەدەوریان کۆدەبنەوە و گیانیان پێشکەش دەکەن. دووبارە بزەی گرت و بەو کەسەی وت: ئەم کەسە بەبەڵگەوە پێمان دەڵێت ئێستا کەلێرەمان نییە تابێت کەس لەدانیشتووانی کوردستان زیندانی بکەین، فەرمان بدە حاجی ئەرفەع ئەلمولك ئازاد بکەن. لەئەنجامی ئەم چاوپێکەوتنە پەیوەندییەکیی تۆکمە لەنێوان من و رەفایلوویچ دروست بوو.

لەدووری ڕەجەبی ۱۳۳۵، میرزا محەممەد خانی دەبیر ئەسرار لەتارانەوە وەك یاریدەدەری حکومەتی کوردستان هاتە سنە. ڕووسەکان ڕێگەیان نەدا بڕواتە قەڵای حکومەتی و بەناچاری لەماڵی خواڵێخۆشبوو مەلا ئەحمەدی مەلاباشی نەسیرئەلئیسلام، نیشتەجێ بوو. لەکۆتاییەکانی ئەم مانگە، ئیقباڵ نیزامی سالار ئەشرەف، یاریدەدەری سەرۆکی پۆلیسەکانی شار کە لەگەڵ کریاچۆف پەیوەندی هاوڕێیەتی دروستکردبوو، فەرمانێکی بۆ فەرەج خانی شەهاب ئەلسەڵتەنە، کوڕی ئیحتیشام دیوان وەرگرت تا بڕواتە گوندەکان و مانگا و گەنم بۆ سوپا کۆبکاتەوە. نیشانی بۆ وەرگرت و ڕەوانەی کرد و هەروەها رایسپارد لەهەر گوندێك بڕێك پارە وەربگرێت تا لەنێوان هەر سێکیان لەنێوان کریاچۆف و ئیقباڵ نیزام و ئەودی فەرەج خان دابەش بکرێت. فەرەج خان بۆ ئەوەی خەڵك لێی بترسێت و بتوانێت لەهەر گوندێك پارە کۆبکاتەوە، پۆشتە گوندەکەی خۆیان و سەد سواری لەمسکێنەکانی وەلآەی و دەوروبەر کۆکردەوە، تەپڵ و ئاڵای پێشخۆی خست (ئاڵای ڕووسی) و دەستی بەکۆکردنەوەی پارە لەگوندەکان کرد. دەمەوئێوارەیەك، لەڕەمشتەوە هەواڵ گەیشت کەفەرەج خان پۆشتۆتە ئەوێ و محەممەد جەعفەر بەگی خزمی منی گرتووە

و سەد تمەنی لێسەندووە. ڕەفایلوویچم لەم ڕووداوە ئاگادار کردەوە. بەسەرسوڕمانێکی سەیرەوە وتی: بەفەرمان و نیشان و ئاڵای ڕووسی ئەم کارەی کردووە؟ وتم: بەڵێ. بەخێرایی کەسی بەدوای کرپاچۆفدا نارد. بەتوندی لێپێچینەوەی لەگەڵکرد. کرپاچۆف بەهەموو شێوەیەك حاشای لەم ڕووداوە کرد. بینیم کێشەکە ئاڵۆز بووە و پێگە و جێگەم لای ڕەفایلوویچ کەوتۆتە مەترسییەوە. بەناچار وتم: ئەگەری هەیە تەرتەرەکە هەڵەی کردبێت، ڕێگە بدەن لێکۆڵینەوەیەکی دیکە بکەم و دووبارە ئێوە ئاگادار دەکەمەوە. کرپاچۆف ڕۆشت و منیش نوقمی دەریای بیرکردنەوە، بۆ ماڵەوە گەڕامەوە. بیرم لەوە دەکردەوە چۆن بتوانم ڕاستی وشەکانی خۆم بسەلمێنم. سەرئەنجام لەگەڵ دوو سواری ئامادەی خۆم، بەڕێکەوتین و ئێوارێ گەشتینە قەڵای سەنجەرخان. بەنهێنی لەم ڕووداوە ئاگادارم کردەوە و پێم ڕاگەیاند سوارەکانی خۆی ئامادە بکات و هەرکات ئاگادارم کردەوە، بەخێرایی بەڕێکەوێت. لەوێوە بەرەو ڕەمشت ئەسپم غاردا، دوای تێپەڕینی سێ کاتژمێر لەشەو، گەیشتمە ئەو ناوچە. لەوێ بەدوای فەرەج خاندا گەڕام. وتیان: ئێوارێ لەسیاناو، بەدەم تەپڵ لێدان و هەڵکردنی ئاڵای ڕووسەکان و سوپاکەی گەڕاوەتەوە بۆ بەڵبان ئاوا کەماڵەکەی خۆی لەوێ بوو. بێ درەنگ هەشت سواری خاوەن ئەزموون و شیاوی بڕوام لەڕەمشت هەڵگرت و بەرەو گوندی بەڵبان ئاوا ئەسپم غاردا. دوای تێپەڕینی شەش کاتژمێر لەشەو گەیشتمە ئەو گوندە و لەیەکەم ماڵی سەر ڕێگە، بانگی کەسێکم کرد کەهاتەدەر و ماڵی فەرەج خانی نیشاندام. هەواڵی سوارەکانی فەرەج خانم پرسی، وتی: بەناو گوندەکەدا بڵاو بوونەتەوە، تەنیا پێنج شەش کوێخا و سەرکردەکان لای خۆی ماونەتەوە. کاتێك گەشتینە بەردەم دەروازەکە، بەلوولەی تفەنگ، تایەکی دەروازەکەمان لەبن دەرهێنا، ئەسعەد اللە خانی ئەمیر ئابادی و چوار کەسی دیکەم لەگەڵ خۆم بردە ناو حەوشەکە و فەرمانم بەوانی دیکەدا لەبەردەم دەرگای دەرەوە چاوەڕوان بن. لەکونی پەنجەرەکانەوە سەیرمان کرد، بینیمان فەرەج خان لای ئاگرەکە دانیشتووە و سەرقاڵی کێشانی نێرگەلەیە و شەش کەسی دیکە لەکوێخا و سەرکردەکان لەدەوری کۆبوونەتەوە و سەرقاڵی گێڕانەوەی حکایەت و بەسەرهاتەکانی خۆیانن. بەشێوەیەکی لەناکاو دەرگام کردەوە و ڕاستەوخۆ هێرشم کردە سەر فەرەج خان. فەرەج خان لای کورسییەکە هەستا و ڕۆشتە قوژبنێك و لەکاتی هەستانی ئەو چرای لەمپای سەر کورسییەکە کەوت و کوژرایەوە. لەتاریکیدا دەرفەتم پێنەدا بڕوات و دەستم برد و قژیم

گرت. ئەوم گرت و وتم چراکە ڕۆشن بکەن. کوێخا و سەرکردەکان لەتاریکی کەڵکیان وەرگرت و هەڵاتن. فەرەج خانم تەسلیم بەنەسەدالله خان کرد و ئەویش لەگەڵ دوو سواری دیکە بەرەو ڕەمشت بەڕێکەوتن. منیش ئاڵا ونیشانەی ڕووسییەکانم هەڵگرت کە بەسوورچێنکی کڵاوەکەی خۆیەوە هەڵیواسیبوو، دواتر بینیم فەرمانی سەرداری فەرەج الله خان هەڵواسراوە. فەرمانەکەی کرپاچۆفیش لای فەرمانی سەرداریەکەی دانرابوو، هەموو ئەو پارانەی لەگوندەکانی کۆکردبوویەوە لەگەڵ سەد تمەنی گوندی ڕەمشت. ئەو شتانەم هەڵگرت و سوار بووم. بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو گەیشتمە گوندی ڕەمشت. چاییم خوارد و ئێرگەلەم کێشا، بەڕێکەوتن نزیک نیوەڕۆ فەرەج خانم گەیاندە شار. زۆری نەخایاند ئیقباڵ نیزام ڕووداوەکەی بیست و لەگەڵ ئەبی خانی ئەرمەنی کەمسەکارەی ئەو بوو، هاتە ناو شارەکە. پرسیاری چۆنیەتی ڕووداوەکەی کرد. هەموو شتێکم بێ کەموکوڕی گێڕایەوە. وتی: ئێستا شەهاب ئەلسەڵتەنە لەکوێیە؟ وتم: لەتەویلەدا زیندانییە. بەبیستنی ئەم وتەیە تووڕە بوو، وتی: هیچ ڕووینەداوە، ئەم پیاوە ڕاسپێردراوی ڕەسمی کرپاچۆفە و ئیهانە کردن بەلێپرسراوێکی ڕەسمی، ئەنجامێکی باشی نابێت. وتم: باش یا خراپ، کارێکە ئەنجامدراوە. کرپاچۆفیش حاشای لەوە کردووە فەرەج خانی بۆ کارێکی لەوشێوەیە ڕاسپاردبێت، جیاواز لەوە، ئەگەر کرپاچۆفیش حاشا نەکات، لێپرسینەوە لەئێمە لەئەستۆی تۆدا نییە و کاربەدەستێکی گەورەتر دەبێت لێکۆڵینەوە لەم بابەتە بکات. کاتێک قسەکانی منی بیست، هەستا و ڕۆشت. کاتێک گەیشتە ناو حەوشەکە، وەک بڵێی باوەڕی نەکردبوو شەهاب ئەلسەڵتەنە لەتەویلەکەدا زیندانی بێت، بەپیاوەکەی ئێمەی وت دەرگای تەویلەکە بکاتەوە. پیاوەکەم هات و داوای مۆڵەتی کرد. مۆڵەتمدا و دەرگاکەی بۆ کردەوە. کاتێک لەسووچی تەویلەکەدا چاوی بەفەرەج خان دەکەوێت، تفێکی تێدەکات و دەڵێت: تۆ لەگەڵ سەد سواری چەکدار و لەناو گوندەکەی خۆت کەلانێکەم پێنسەد کەسی تیا دەژی، مەلایەک لەگەڵ دە سوار دێت و بەقۆڵبەستکراوی دەتهێنێتە شار، تەنیا شیاوی مردنی، نەک زیندوو مانەوە. ئەمە دەڵێت و دەڕوات. منیش بێ لەدەستدانی کات، چاوم بەوەفایلوویچ کەوت و هەموو ڕاستییەکانم بۆ باس کرد، وتم: حاشاکردنی بێ شەرمانەی کرپاچۆف منی ناچار بەمکارە کرد تا لای ئێوە بەکەسێکی درۆزن نەناسرێم. وتی: ئێستا شەهاب ئەلسەڵتەنە لەکوێیە؟ وتم: لەتەویلەکەدا زیندانییە. وتی: ئەو بنێرن بۆ لای من و پارەکانیش بۆ

خاوەنەکانیان بگێڕنەوە. دوای گەڕانەوە بۆ ماڵ، شەهاب ئەلسەڵتەنەم بۆ رەفایلوویچ نارد و ئەویش زیندانی کرد. لەو بەروارە بەدواوە پەیوەندییەکانی نێوان من و کرپاچۆف و سالار و ئەشرەف گرژتر و ئاڵۆزتر بوو، هەردووکیان چاوەڕوانی دەرفەتێك بوون تا تۆڵە بستێننەوە. ڕۆژێك لەماڵەوە دانیشتبووم، پۆستەچی هات و پاکەتێکی گەورەی دایە دەستم. سەیری مۆری پاکەتەکەم کرد، بەهادورئەلسەڵتەنە بوو. پاکەتەکەم کردەوە، نووسیبووی: کۆمیتەی سزادان لەتاران دامەزراوە و تا ئێستا چەندین چالاکییان ئەنجامداوە. ئاگادارییەك کەبەدەستی من گەیشتووە بەڵگەیە بۆ ئەوەی فالی ڕزگاری کوردستان بەناوی ئێوە دەرچووە، منیش ئاگادارییەکەم وەك خۆی ڕەوانە کرد و بێدرەنگ لەیەکەم کات بەرەو تاران بەڕێکەون چوونکە بەختەوەری هەمیشەیی لەمەدایە. بۆ دڵنیایی کردنەوەی بەڕێزتان سێ وەرەقەی بەیاننامەکە کەدەسەڵاتەکانی کۆمیتەکە نیشاندەدا، ڕەوانە کرا (٦ شەوالی ١٣٣٥ ئەی لەناوبەری خیانەتکاران)

ئاگاداری کۆمیتەی سزادان

بەڕێز حاجی بەهادور ئەلسەڵتەنەی کوردستانی، لەبەر ئەوەی کۆمیتەی سزادانی ناوەند بڕیاریداوە لقەکانی کۆمیتە لەهەموو ناوچەکان و بەسەرپەرەستی کەسانی وڵاتپەرەست و باوەڕدار دابمەزرێت و بەڕێز شێخ محەممەد پێشنوێژ و وتاری خوێنی کوردستان بۆ ئەنجامدانی ئەم ئەرکە، بەشیاو زانراوە، بۆیە بەپێی ئەم ئاگادارییە، ئاگادارتان دەکەینەوە کە لەزووترین کات، پێشنوێژ و وتارخوێن ڕەوانەی تاران بکەن تا کۆمیتەکەمان لەبوونی ئەوان کەڵك وەربگرێت. کۆمیتەی سزادانی ناوەند.

بەیاننامە ڕەوانە کراوەکان

١. سەبارەت بەکوشتنی مەتین ئەلسەڵتەنە

شەوی چوارشەممەی شەعبانی ١٣٣٥. هاووڵاتیان! مەتین ئەلسەڵتەنە مرد. لەکاتێکدا بارێکی قورسی لەخیانەت و بێ شەرەفی هەڵگرتبوو. ئێمە ئەم سەردەستەی بێ نامووسی و هۆکاری شەرمی مرۆڤایەتیمان لەکۆمەڵگای مرۆیی سڕییەوە تا شوێنکەوتەکانی دیکەی ئەو ڕێبازە بێ شەرمانەیە، ڕێبازەکەی خۆیان بگۆڕن. بەڕاستی چەندە شەرمێنەر و ئەنگینە کەڕادەی خیانەت و ئەندازەی وڵاتفرۆشی گەشتۆتە ئاستێك کەخیانەتکاران لەکردەوەکانی

یەکتر بێزار و دەستەیەکی خراپەکار، لاسایی کردەوەکانی دەستەیەک خراپەکاری دیکە دەکاتەوە. لەشوێنێك لەدەرەوەی ئێران کەمتریکەی سێ ساڵە منداڵە بوێرەکانی دنیا تەنیا بەناوی وڵات و پارێزگاری کردن لەناموسی وڵات، دەستە دەستە لەگۆڕەپانی جەنگ و گیانبەخشین و پاراستنی سنورەکانی وڵات، گیانی خۆیان دەبەخشن، لەسەرزەمینێکی دیکە بەناوی ئێران، وڵاتفرۆشی هۆکاری پێشکەوتنی کەسەکان و ئەم ڕێبازە بێ شەرمانەیە کەڕیسواترین تایبەتمەندی مرۆیی و گەورەترین نەنگی کۆمەڵگای بەشەرییە، بۆتە هۆکاری شانازی کردن.

هاوڵاتیان، خۆشەویستی وڵات سروشتی و تەنانەت ئاژەڵەکانیش، بچووکترین هێلانە و لانەی خۆیان خۆش دەوێت بەڵام بەدبەختانە کاربەدەستانی ئێران بەپێچەوانەی ئەم یاسا سروشتییە و ناموسە سەلمێنراوەی سروشت، ئارەزوومەندی وڵاتەکەی خۆیان نین و هەر کەسێك لەڕێگەی ئایین یا سیاسەت، دەبێتە جڵەودار یا بەڕێوبەری کاروبارەکان وەك بلێی بۆتە دەلالی فرۆشتنی ئەم وڵاتە کارەساتبارە.

هاوڵاتیان! پێوانەی شیاوی و توانایی لەماڤ پیاوی ئێرانی و کەسانێکی دیکە، سەلمێنراوە کە لەخیانەت شارەزاتر و لەدزی کارامەتر لەکەسانی دیکە بێت.

هاوڵاتیان! دیپلۆمات و پاڵەوانی گۆڕەپانی سیاسەتی ئێران، ئەوکەسانەن کەبەرژەوەندی ڕێگە پێنەدراوی بیانییەکان باشتر بەدیبێنن و ڕەزامەندی کەسانی بیانی باشتر بەدەست بێنن.

بەڵێ، بوونی ئەم کەسانە هەوای ئێرانی ژاراوی و پێشکەوتنی ئەوان بەهۆی بێدەنگی و قسەنەکردنی کەسانی دیکەوەیە. دەبێت کۆتایی بەشەرەف کوشتن و ناموس کوشتن بێت و ڕۆحی دایکی وڵات زیاتر لەمە سەرشۆڕ و ڕیسوا نەبێت.

لەبەر ئەمە، کۆمیتەی سزادان لەڕۆژێکی مەترسیدار و لەڕۆژگارێکی پڕ ئەیار کەدڵی ستەملێکراوانی هاوڵاتیان لێی خەمبار و لەدەریای بێهیوایی، ئەژنۆی خەمیان لەباوەش گرتبوو، ئاڵای گیانبازی هەڵکرد و بەناوی وڵاتی ئازیزی ئێران و بۆ بەختەوەری ئێرانییەکان، یەکەمین پاڵەوانی ڕێگەی بێ ناموسی، پەیکەری خیانەت و خراپەکاری، ئەوەی دەبێتە هۆی زڕاندنی ناوی مرۆڤایەتی، جەوهەری پەستی و ڕیسوایی،یانی مەتین ئەلسەڵتەنەی بەسزای کردەوەکانی خۆی گەیاند و هەموو هەوەس و ئارەزووە گڵاوەکانی

ئەوی لەدڵی ڕەش و تاریکی ئەودا هێشتەوە و بەدەستی تۆڵەی خواوەند لەناویبرد. ئێستا دوای بێدەنگییەکی کاتی و نەهێشتنی هەندێ لەکۆسپ و تەگەرەکان کە بەهۆی خیانەتی یەکێك لەلقەکانی جێبەجێکردن هاتبووە ئاراوە، چالاکییەکانی خۆی دەستپێکردووە و دووەم بڕیار و چالاکی خۆی، لەکاتی خۆیدا خستە بواری جێبەجێکردنەوە.

کۆمیتەی سزادان سەر بەهیچ دەستەیەك نییە، یەکەم دەستەیەکە بەنییەتێکی پاك و بێگەرد، خیانەتکارانی وڵات لەهەر چینێك بن، لەناو دەبات.

کۆمیتەی سزادان، ڕۆحی پاکی شەهیدانی ئێران یا دەستی تۆڵەسەندنەوەی خواوەندە کە بەهانووی هێز و توانایی، خیانەتکارانی وڵات بەدەستبەردار بوون لەکاروکردەوە خیانەتکارانە و بێ شەرمانەکانیان ڕێنوێنی دەکات و بەدڵنیاییەوە دەڵێت: پارێزراوی هەر کەسێك پەیوەستە بەدەستبەردار بوونی لەکردەوە بێ شەرمانەکان.

سەرئەنجام کۆمیتەی سزادان بەدەنگێکی ڕاشکاوی ئاسمانی بەناوی هەموو ئەوەکانی ئێران دەڵێت: وڵاتی منداڵەکانی ڕەشیدی ئێران مەکەنە گەمە و بووکەڵەی دەستی خۆتان و ئەگەر بەزەییتان بەدایکی خۆشەویستی خۆتان نایێتەوە، لانیکەم بەزەییتان بەمناڵەکانی خۆتان بێتەوە کەهەوای سەدەی بیستەم، چیتر خیانەتکار و وڵاتفرۆشەکان پەروەردە ناکات.

٢. سەبارەت بەکوشتنی میرزا موحسین، برای سەدرولعولەما

ڕۆژی پێنجشەممە، پێش نیوەڕۆ، ١٦ شەعبانی ١٣٢٥. مانگ هاوشێوەی بووکێکی نازکەر و نازدار، لەئاسۆی ئێرانەوە خۆی نیشاندا و نوورێکی کەمی خۆی بەسەرزەمینێکی کۆن کەهەزاران ڕووداوی جۆراوجۆری بەخۆیەوە بینیوە، بڵاو دەکاتەوە. بەڕاستی ئەم مانگە لەم سەرزەمینە کەلێپرسراوێتی خۆی ئەنجامدەدات، ڕووداو و پێشهاتی سەیروسەمەری بینیوە کەهەرکام بەخەتێکی دیار لەلەوحەی جیهان تۆمارکراوە. بۆ نمونە دەبینن لەم وڵاتە کەهێزەکانی نیزامی ئەو تەنیا لەهێزەکانی باشور پێکدێت، ڕۆژێك بۆ جەنگی یۆنان، چوارلەدە لەشکری گەورەی سوپا کۆدەکاتەوە. یا دەبینن ئەم تەختی پاشایەتییە کەئەمڕۆ بۆتە بووکەڵەی گەمە کردنی ڕووس و ئینگلیس، ساڵانێکی دوورودرێژ، جێگەی سوڵتانەکان و شاهەنشایەك بەناوی سیروس (کورووش) بەرپەری هێز و دەسەڵات، فەرمانڕەوایەتی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دنیایی کردووە. هەروەها دەبینن لەڕۆژگارێکی خۆش کە نەسیمی بەخت و ئیقباڵی ئەم خاکە، لەسنووورە دوورودەستەکان، ئاڵای دەوڵەتی ئێرانی لەدەورەی

پاشایەتی داریوشی شەکاندۆتەوە و دەرلوسیکانی بەکڕنوش بردن ناچار کردووە، هەنووکە ئەو ئاڵای هێزە هاتۆتەخوار وسەرزەمینی ئێران بۆتە گۆڕەپانی ئەسپ خاردانی هێزە بیانییەکان و سینەی نازپەروەردەکانی ئەم خاکە، لەژێر سمی ئەسپی بیانییەکان، دەشکێت و ژێر پێدەخرێت. جیاواز لەوە بیردێنێتەوە لەنێوان تۆفانی ڕووداوەکان و بەدبەختییە گەورەکان کەنەمامی هیوای هەموو ئێرانییەکانیان لەکێڵگەی بێهیوایی و داماوی وشککردووە، دایکی کۆنی ئێران، مناڵانی بوێری وەک کاوەی ئاسنگەر و نادرشای ئەفشاری لەداوێنی خۆی پەروەردە کردووە و ڕەوانەی گۆڕەپانی دەکات. ئەم گومانانە هاوشێوەی بروسکە بەمێشکی ئێمەدا هات و دواتر بەرەو زەوی هاتە خوار. دواتر لەدڵی ڕۆحی پەیکەری وڵات کە تیشکی بەسەر ئێراندا بڵاو دەکردەوە، جێگیر بوو، دواتر لەناو دەستەیەک کە لەشوێنێکی نهێنی و لەبەردەم ڕووناکی مانگ، دانیشتنیان سازدابوو، ڕەنگیدایەوە.

ئەم دەستەیە گومانیان دەکرد هەموو شانازییەکان و هەموو وەرەقە بەهادارە مێژووییەکان، وەرەق بەوەرەق لەدەستی خیانەتکارانەی مناڵە ناشەرعییەکانی ئێران لەت لەت کراوە و لەجیاتی ئەوە، قەواڵە دەنگینەکان و بەڵگە شەرمێنەرەکان، ئامادە کراوە!! ئایا پێویستییەکانی زەمان، هەرا و ئاژاوەی سێ ساڵەی دنیا کەتەنیا وشەی بەرگریکردنی وڵات، لەدەنگی بەریەککەوتنی شمشێری پاڵەوانەکانی جەنگی جیهان بەرز دەبێتەوە، بۆتە هۆی سزادان و ولەنەیەک بۆ ئەم کەسانە؟ نە، چوونکە مانگ، کەشایەتی هەموو کردەوە و چالاکییە نهێنییەکانی شەوانەی کەسەکانە، بەهێما و نیشارەیەکی نهێنی، گفتوگۆ و زانیارییەکانی ئەم دەستەی پشتڕاستکردەوە و بەدڵنیاییەوە وتی: بەڵێ، بەمشێوەیە، من دەزانم ئەم کەسە، پەیکەری خیانەت و بێ نامووسی شەوە درێژەکان، پیلانە دەنگین و شەرمێنەرەکانی بۆ لەناو بردنی ئێران ئامادە و لەئێستادا پڕ لەهێ پیلان و نەخشەیەکی مەترسیدار دەکاتەوە کەپشتی وڵات دەلەرزێنێت و دەشکێنێت. لەمکاتەدا ئیلهامێکی دیکە لەئاسمانەوە بەم دەستەی وت: ئەی بەڕێزان، جیاواز لەخیانەتەکانی ڕابردوو، بەڵگەی بەندایەتی و کۆیلایەتی کەبۆ مناڵەکانی ئێران لەشوێنە جیاوازەکانی شار ئامادە دەکرێت، هەموویان دەڕۆنە ئارشیڤی ئیسلامکوژانەی میرزا موحسین و دوای پشتڕاستکردنەوە و تۆمارکردنیان، بۆ بەرپرسە پێویستەکان ڕەوانە دەکرێت. بۆیە کۆمیتەی سزادان بەکۆی دەنگ، حوکمی ئیعدامی میرزا موحسینی پەسەند کرد و بەهۆی کەسێکی خۆیەوە، سەرۆکی جێبەجێکاری لێ ئاگادار

کردەوە.

بەیاننامەی سێیەم، لەوەڵامی بەیاننامەی دەوڵەت

((پێویستە بۆچوونی خۆتان لەپیاوانی دەوڵەتی ئەمڕۆ و کەسانی دەوڵەتی دوێنێ، کەمێک دوورتر ببەن، تا ببینن دەوڵەتی ئێران لەچ بارودۆخێکدا بووە و ئێستا لەچ بارودۆخێکدایە. هەڵبەت بەسەرەنجدان بەدەورەکانی پێشوو، دەبێتە هۆی درێژبوونی بابەتەکە و بەناچاری لەکاتێکەوە دەستپێدەکەین کە ئەم بەیاننامە کورتە، توانای ئامارەدانی هەبێت. بۆیە دەڵێین دوولیـــن ســـوڵتانی ســـەفەوی و یـــا یەکـــەم نـــەنگی ســـوڵتانەکانی دنیـــا، وەک دەزانـــین، شانازییەکانی ئاباو ئەژداد و ئارەزووی دەوڵەتی ئێرانی خستە ناو پاکەتێکی ڕیسوایی و ناتەوانی و تەسلیم بەهەژدە هەزار سەربازی ئەفغانی کرد. ڕۆژێکیتر، ئەوادری[1] سروشت، ئەو پاشکەوتە گرنگانەی هەمیشە لەپشت پەردەی سروشتەوە هێشتوتەوە، دەوڵەتێکی نادری دامەزراند کەبەقامچی تورەیی و غەزەبی نادری، یاخییانی سەرکوت و ئابڕوی لەدەستچووی، جارێکی دیکە بۆ ئێران گەڕاندەوە. ڕۆژگاری دواتر دەوڵەتی زەندییە، سەڵتەنەتێک کە بەزۆری شمشێر دەستیان بەسەردا گرتبوو و دامەزرێنەرەکەی لەخۆباییانە، ئەم سەرکەوتنەی بەکردەوەی ئەخلاقی لەخۆی دوورکردەوە و بەناوی وەکالەتی میللەت، لەپێشی و گەورەیی خۆی بەهەموو سوڵتانەکانی ئێران سەلماند. هەرچەند نادر و کەریم خان دوو پاشای گەورە و سەرکەوتنی ئەوان بەهۆی توانایی و لێهاتووی خۆیانەوە بوو بەڵام دەبێت بزانین هەمان ئێرانی کەماوەیەک پێش لەسەر دەستی کۆمەڵێک ئەفغانی شکستی خوارد، بەچ هۆکارێک ڕۆژێکی دیکە دەتوانێت دەست بەسەر هیندستاندا بگرێت؟ جێگەی گومان و دوودڵی نییە کەتاکە هۆکاری کاریگەر لەم بارودۆخە، تەنیا و تەنیا بابەتی ترس و هیوا یا هەمان سزا و پاداشە کە سەبارەت بەخزمەتکار و خیانەتکار جێبەجێکراوە بەهەمان شێوە کەمێژوو شایەتی دەدات گرتنی ئازەربایەجان و سەرچاوەی سەرکەوتنەکانی ئاغا محەممەد خان، تەنیا بەهۆی ئەوە بوو کەبۆ ڕەزامەندی شوانێک، منالی یەکەمین سەردار و برازاکەی خۆی لەدلوێنی براکەیدا سەر بڕی و سەری ئەوی بەشوانە دڵسووتاوەکە تەسلیم کرد و هەروەها فەتح عەلی شای قاجار لەگەڵ ئەوەی سەڵتەنەتی قاجارییە، بەهۆی هاوڕێیەتی و خزمەتی میرزا ئیبراهیم خانی کەلانتەر سەقامگیر کرابوو، ئەوی لەبەر

[1] - ئەوادر بەمانای کەسە دەگمەنەکان دێت و لێرەدا مەبەست لێی نادرە.

ناسوپاسی و خیانەت لەگەورەکەی خۆی یانی لوتف عەلی خان، خەستە ناو قازانی سزا و کوڵاندی. تەنانەت دەبیستین لەم دواییانە و لەو ڕۆژگارەی بەدبەختانە دەوڵەتی ئێران بەرەو ڕووخان دەڕۆشت، باوکی بەهۆی خیانەت، سوار کەرێکی بێ کۆپان دەکات و ڕیسوایانە بەناو تاراندا دەیگێڕێت. لەم بەڵگانەوە سەلمێنراوە کەمەزنی و ڕیسوایی هەر دەوڵەتێک، پەیوەستە بەئاستی توندی و لاوازی سزادان و هەر ئەندازە سەپاندن و جێبەجێ کردنی ئەم هێزە، لەنێوان میللەتێک لاواز ببێت، بەهەمان ئەندازە مەزنی و شکۆی خۆی لەدەستدەدات بەهەمان شێوە کەدوای پەیماننامەی تورکمانچای، یانی لەو ڕۆژە شوومەی کەسوڵتانەکانی ئێران لەدەریای شەهوەتپەرستی و ئاتاگایی، بەهەنگاوی خێرا، وڵاتی ئێمەیان بەرەو بەدبەختی دەبرد، جێبەجێکردنی فەرمانی سزادان لاواز بوو تا ئەو ڕۆژەی مەشروتە ڕاگەیەندرا. دەڵێی لەهەمان ڕۆژ فەرمانی ئیعدامی سزالکردنیان دەرکرد. خۆزگە سزادان وەک خۆی دەمایەوە و شێوەی دیکەی بەخۆیەوە نەدەگرت یانی ئەم هێزەیان بۆ مەبەستی پێچەوانە بەکار نەدەبرد. بەهەمانشێوە کەدەڵوسێ میهرەبانەکانی ئێمە بەشێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بۆیان ئاشکرا کردووین کەخیانەتکارترین کەسەکانی ئەم وڵاتە، ڕێزدارترین و ئەمینترین کەسانی وڵاتن. بۆنموونە سەمەدخان، بۆ وەک فەرمانڕەوای ڕەهای ئازەربایەجان دەستنیشانکرا؟ چوونکە لەدزی و خیانەت کەموێنە بوو. ثقة ئەلئیسلام و هاوەڵانی بۆ لەڕۆژی عاشورا لەداردران؟ چوونکە وڵاتپەرست و لەگەڵ بەرژەوەندی بیانییەکان نەبوون. دەوڵەت و قونسوڵی ئینگلیس بۆ پشتیوانی خۆی لەئەمان الله میرزا دریغ کرد و بێشەرمانە و بێ هیچ پەرچەکردارێک ڕێگەیاندا لەناو قونسوڵخانە مێشکی خۆی بپرژێنێت؟ چوونکە ڕاسپێردراوێک بوو و دەیویست ئەرکەکەی خۆی ئەنجامبدات و ئامادە نەبوو خیانەت لەنیشتمانەکەی بکات. بارەگای (ئامن الامە)، پەرستگای چەندین میلیۆن کەسی موسوڵمان، بێترس و بوێرانە تۆپباران دەکرێت بۆ ئەوەی بڵێن دوای بەستنی پەیمانی ۱۹۰۷ چیتر ئێرانی خاوەن ماڵ نییە و هەرکەس بانگەشەی وڵاتپەرستی بکات، دەبێت چاوپۆشی لەژیان و سامانی خۆی بکات.

ئەی خەڵکینە و ئەی دانیشتووانی گۆی زەوی، ببیستن و بەکەسانی دیکە بڵێن کەسیاسەتی ڕووس و ئینگلیس لەماڵەکەی ئێمەدا ئەوە بوو بەڕۆژی ڕەم، سزایان بەسەر ئەو کەسانەدا دەسەپاند کەکەسانێکی خێرخواز بۆ وڵاتەکەیان و لەخیانەت و دزیکردن خۆیان بەدوور

دەگرت. سپاس بۆ خوا قازانی غەزەب و تووڕەیی خوا لەناهی ستەملێکراوان هاتۆتە کوڵین و دەستی سەرکوتکەری سروشت لەقوڵی کراسی داماوەکانی دنیا هاتۆتەدەر و روخساری دەوڵەتە تەماحکارەکانی دنیا شین و مۆر دەکاتەوە و ئەو ڕۆژە دەگات نالآی دەوڵەتە ستەمکارەکان لەوڵاتانی دیکە بێنێتە خوار. بەهەمان شێوە کەمەبەست لەم جەنگە نێودەوڵەتییە، لەسەرەتاوە، کورتکردنەوەی دەستی ڕکەبەرەکان و خواردنی سامانی دەوڵەتە بچووکەکان بوو کەهەمان بەرێوەبەری سروشت یەکەم کەسی بۆ دەربڕینی ئەم ڕستە ژەهراوییە ناچار کردووە کەدەڵێن: ئێمە بۆ دەوڵەتە بچووکەکان دەجەنگێن. سروشت، دەوڵەتە زلهێزەکانی دنیا کەساڵانێك بوو خوێنی دەوڵەتە بچوکەکانیان کردبووە شووشە، بەرازیبوون بەم ڕاستییە تاڵە ناچار دەکات بەڵام بەداخەوە هێشتا چالاکی پێشووی ئەوان لەوڵاتی بەلآدیتوی ئێمە کەم نەبۆتەوە و ناخوازن بەناسانی بەم ڕاستییە ڕازی بن. دەرئەنجامی ستەمی دەوڵەتەکان، فیداکردنی هەزاران گەنجی بوێر و ئازا و بەفیڕۆچوونی هەزاران میلیۆن سامانێك بوو کە بەستەم کەڵەکە وپاشەکەوتیان کردبوو و هەنووکە نوێنەرەکانیان، درێژە بەهەمان ڕێبازی هەڵە دەدەن و هەزاران بەدبەختی دیکە بۆ خۆیان ئامادە دەکەن. بەهەمانشێوە کەدیپلۆماتی ئینگلیس بەهۆی دەستدرێژییەکانی خۆی، کاریگەری چەندین ساڵەی دەوڵەتی ئینگلیسی بەفیڕۆدا و ئەو ئەنجامەی لەهۆی چاکەکاری لەئێران بەدەستیان هێنابوو، بۆ دوژمنایەتی و کینە گۆڕی کەکەسێکی بێ لایەن دەتوانێت بەئاسانی هەست بەدەرهاویشتەکانی بکات. دیپلۆماتی تازەی ڕووسیش ئەگەر فریوی هاوکارەکەی خۆی نەخوات و ئەم خۆشەویستییە کە بەهۆی گۆڕانی ڕژێمی ڕووس لای ئێرانییەکان دروست بووە، بقۆزێتەوە، سەرکەوتنێکی بەدەستهێناوە کە لەڕووسییە، توانایی ئەو، بەڵکە دەبێت بۆ گەورەترینی خزمەتەکان. هەڵبەتە لای ئێمە جیاواز نییە و ئێمە بەپشت بەستن بەهێزی ئیشتمانی و هاوکاری خواوەندی کەڕزگاری ئەتەوە ستەملێکرلوەکانی دنیای دیاریکدرووە، دەتوانین ولآتەکەی خۆمان ڕزگار بکەین. ئەمانە ئەو بابەتانەن لەدڵی خنکێنرا و لەقوڕگی گوشراوی هەر ئێرانییەك دێتەدەر و هەموو کەسانی خاوەن ویژدانی دنیا ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە و بەدڵنیاییەوە ئەم ڕاستییانە ڕۆژێك لەکۆبوونەوەی نێونەتەوەیی بەگوێی نوێنەری دەوڵەتەکان دەگات کەئێمە، میللەتی بەدبەخت لەدەستی دراوسێ ئازاردەرەکانی خۆمان، ئەم باروبۆخەمان بەسەردا سەپێنرابوو. دوای ئاگادار کردنەوە و

بیرخستنەوەی بابەتەکانی سەرەوە. ئایا کەسانی بێ لایەن، تەنانەت کەسانی خاوەن ویژدانی ئەم دراوسێیانە کەڕاستەوخۆ بەشداری تاوان و ستەمی لێپرسراو و کاربەدەستانی خۆیان نەبوون، بوونی کۆمیتەی سزا پشتڕاست ناکەنەوە؟ ئایا لەگەڵ ئەم بارودۆخەدا گومان دەکەن کەکۆمیتەی سزادان، دەستەیەکی ئاژاوەچی و بۆ بەرژەوەندی تایبەت دامەزراوە؟ هەر کەسێکی خاوەن ویژدان کەویژدانێکی تەندروستی هەبێت، بوونی کۆمیتەی سزادان بەپێویست و ئەو مافە بەئێمە دەدات کەدەستی خیانەتکارەکان ببڕینەوە.

ئێمە دەبێت ئەو کەسانەی بەهاندان و پشتیوانی بیانییەکان، سەرچاوەی کاروباری خیانەتکارانەن، لەگۆڕەپانی ئێران بسڕینەوە. دەبێت چیتر ڕێگە نەدەین سوڵتانی خۆشەویست و پاشای بێ تاوانی گەمارۆدراوی ئێمە، بەبێزاری و ناچاری دەستنووسی فەرمانی سەرۆک وەزیرانی فلانە کەسی خیانەتکار واژۆ بکات. ئەمانە ئەو هۆکارانەن بوونەتە هۆی دروستبوونی کۆمیتەی سزادان و تا ئەو ڕۆژەی بیانییەکان دەست لەکاروباری نێوخۆیی وڵاتی ئێمە وەربدەن، ئەم کۆمیتەیە دەمێنێتەوە.

دوای سەلماندنی پێویستی بوونی کۆمیتەی سزادان، گرنگی بەدەوڵەتی ئێستا دەدەین و دەڵێین: ئایا بەبوونی ئەم دەوڵەتەی ئێستا و چالاکییەکانی، دەتوانین بڵێین وڵات، پێویستی بەکۆمیتەی سزادان نییە، نەسوێند بەخوا. چوونکە نووری ڕزگاری بەناوچاوی ئێوەوە نییە. هێشتا تۆقاو و ترساوی دەستی بیانییەکانن و باوەڕتان نییە بەوەی دەستی ڕۆژگار، سەرقاڵی بڕینی دەستی خیانەتکارانە. بیرکردنەوە لەخزمەت جیاوازە لەخزمەت.

ئەگەر بزانن ڕووداوەکانی دنیا لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییە گرنگانەی ڕۆژانە هەزاران ڕەنگی جۆراوجۆر لەبارودۆخی دنیا نیشاندەدات، دەرئەنجامی لێپرسراوێتییەکی ڕاستەقینەیە، پشتتان دەلەرزێت وباشتر لەمە دەجووڵێنەوە و چالاکی دەکەن. ئەگەر کەمێک تێڕامێنن، تێدەگەن کەبەردەوام بوونی ئەم هەڵسوکوتە، ڕێبازێکی ئابڕوومەندانە نییە و ئەگەر تا ماوەیەکی دیکە لەپێرستی خیانەتکاران لەقەڵەم نەدرێن، لانی کەم وەک کەسێکی ناکارامە و ناوزڕاو، ناوبانگ دەردەکەن کەکارگوزارانی داهاتووی ئێران، فەرمانی دوورخستنەوەی هەمیشەیی ئێوە لەکاروبارە نیشتمانییەکان دەردەکەن.

بەهەمانشێوە کەپێویستی نەدەکرد، ستەم و دەستدرێژییەکانی فەرخولمولک لەحکومەتی یەزد، کوردستان و ئیستەرئاباد لەتووڕەکەی خیانەتکاری ئەو، بشارنەوە و لەبەر هەندێ

هۆکاری تایبەت کەئێمە لێیان ئاگادارین، وەك فەرمانڕەوای حکومەتی تاران دەستنیشانی بکەن. کردەوە و چالاکییەکانی دیکەی ئێوە جێگەی هیوا و ڕەزامەندی نییە. تەنانەت زۆر بەداخین کەدەستەیەك لەوەزیرەکان هێشتا شوێنکەوتەی هەمان ڕێبازی پێشوو و سەرقاڵی وەرگرتنی بەرتیل و ریشوە و هتد.....ن.

کۆمیتەی سزادان ڕووبەڕووی ئێوە یا هەر حکومەتێکی دیکە نەبووە، ئارەزوومەندی دەوڵەتێکە بەگیان و دڵ، پارێزەری شەرەف و پاسەوانی تاج و تەختی ئێران بێت. ئەگەر جیاواز لەمە دەبوو، سزادانی فەخرولمولکی پێش موئتەخیب ئەلدەولە دەخست.

دەڵێن دروستکردنی جەنگەڵ دەبێتە هۆی بارانی باران و ئاساییە بوونی گەرما، سەهۆڵ دەتوێنێتەوە. یانی ئەو کاتژمێرەی کۆمیتەی سزا لەگەڵ چاکسازییەکانی دیکە ببینێت کە بەهۆی کردەوەکانی دەوڵەت، یەکێك لەخیانەتکارەکان بەفەرمانی دەوڵەت بەئیعدام مەحکومکراوە، لەهەمان سات کۆمیتەی سزا هەڵدەوەشێتەوە و هەمان ڕۆژ دەبێتە ڕۆژی بەختەوەری ئێران و گەورەترین هەنگاوێکە کابینەی ئێستا بۆ بەهێزکردنی خۆی هەڵیدەگرێت.

لەکۆتایی بابەتەکە، بەئیهانە کردن و ئیدانە کردنی بەڕێوبەری ئەوبەهار بۆ بڵاوکردنەوەی بابەتەکەی خۆی، دەڵێن: ئەو مەبەست و ئامانجەی ئێوەی ناچار بەم ڕەخنەگرتنە کردووە، چیتر ڕێگە نادات بەچاوی حەقیقەت، هەست بەڕاستی شتەکان بکەن. کۆمیتەی سزادان بەو نییەتە پاکە کەبۆ هاوولاتییەکانی خۆی هەیەتی، لەئێستادا ئەم ئیدانە کردنە بۆ کەسێکی هاوولاتی کەتازە زمانی بەسەر ڕاستییەکان بەستووە و بەداخەوە جلوبەرگێکی دیکەی پۆشیوە، بەبەسەندە دەزانێت و هیوادارە دوای ئەم ڕاستییانە، بەشێوەیەکی باشتر لێکدانەوە بۆ بابەتەکان بکات. ٢٣ ڕەمەزانی ١٣٣٥.))[1]

دوای بینینی نامەکە و ئاگادارییەکە و بەیاننامەکان، وەڵامی حاجی بەهادورئەلسەڵتەنەم دایەوە: یەکەم کوردستان، پێویستی بەکۆمیتەی سزادان نییە چوونکە خیانەتکاری سیاسی

---

[1] - دواتر دەرکەوت ئەندامانی کۆمیتەی سزادان بریتی بوون لەم کەسانە: مونشیزادە، ئەبولفەتح زادە، حاجی بەهادورئەلسەڵتەنە، عیماد ئەلکیتاب، ڕەشید سوڵتان، ئیسحاق الله خان، حسەین الله، کەریمی دەواتگەر. ڕەشید سوڵتان و حسەین الله لەتاران ئیعدام کران. منیش حاجی بەهادورم لەکاتی سەرۆك وەزیرانی وسوق ئەلدەولە لەزیندان ئازاد کرد و بۆ قەزوێنم نارد تا لەتاران نەمێنێتەوە.

لەم ناوچەدا بوونی نییە و کۆمیتەکە بێکار دەبێت. دووەم کاتێک لێکدانەوە بۆ کۆمیتەی ناوەند دەکەم، دەبینم توانای لەناوبردنی خیانەتکارانی ناوەندی نییە چوونکە نهێنی بوونی کۆمیتەکە بەڵگەیە بۆ ئەوەی ژمارەی فەرمانبەرانی کۆمیتەکە زۆر کەمتر لەژمارەی خیانەتکارەکانە. جیاواز لەمە خۆیان ئەدەشارنەوە و لەشەو و ڕۆژێکدا تۆوی خیانەتکارانیان لەتاران ئەدەمێنشت. کەواتە بەپێی بەڵگە و بورهانەکان دڵنیام سیلسیلەی فەرمانبەرانی کۆمیتەکە درەنگ یا زوو کۆتاییان پێدێت و سیلسیلەی خیانەتکاران بەردەوام و ژمارەیان زیاد دەکات. بەمپێیە کۆمیتەی ناوەند، کۆمیتەیەکی شیاو بۆ چاکسازی ئێران نابێت جگە لەوەی دەبێت چاوەڕوان بین دەستێک لەغەیبەوە بێت و چارەسەرێک بۆ ئەم کێشەیە بێنێت.

زۆری نەخایاند کۆلۆنێل زەخارچینکۆ و سۆهرابزادە و شێخ ئیسکی و دەستەیەکی دیکە هاتنە کوردستان و لەخوسرەوئاباد دانیشتنێکیان سازکرد و کۆمیتەیەکی دیمۆکراتیان دامەزراند. دوای چەند ڕۆژێک ژمارەیەک ڕووسی کەتازە هاتبوون، هاتنە بەردەم ماڵی ئێمە، سەرۆکەکەیان هاتە ناوحەوشەکە و وتی: ئێرە دەبێت چۆڵ بکرێت، ئێمە دێینە ئێرە. وتم: دەزانی ئێرە ماڵی کێیە؟ وتی: بەڵێ، ماڵی پێشنوێژ و وتارخوێن. هەستمکرد کە ئەمە بەفەرمانی ئیقباڵ ئیزام و کرپاچۆف دەکرێت و گەرنە ڕووسیەک کەتازە هاتبێتە کوردستان، ماڵی من نازانێت و جیاواز لەوە بێ وەرگرتنی فەرمان، توانای دەرکردنی منی نییە. بێ ڕووگرژ کردن بەو کەسەم وت دەکرێت یەک دوو کاتژمێر مۆڵەتم پێبدەن تا کەلوپەلەکانم بۆ شوێنێکی دیکە بگوازمەوە. وتی: بۆنا، بەڵام زیاترتان پێنەچێت. بەکورتی لەماوەی ئەو دوو کاتژمێرەدا کەلوپەلەکانمان لەڕێگەی سەربانەوە بۆ ماڵی ڕۆستەمخانی مارنجی دراوسێمان گواستەوە و ماڵەکەمان تەسلیم بەڕووسەکان کرد. حەفتەیەک دواتر کەلوپەلەکانمان بۆ گوندی ڕەمەشت نارد و خۆیشمان دوای ماوەیەک ڕۆشتینە ئەو گوندە. لەم ناوەدا، دەبیرئەسرار لەسەر کار لابرا و ئیزام ئەلسەڵتەنەی نوری ڕۆژی ۹ زیحەجەی ۱۳۲۵ لەڕێگەی گەڕووسەوە هاتە کوردستان و عەبدوڵڵە خان و فەرەج اللە خانی مەندەمی کەحیشمەت ئەلمولك قۆڵبەستی کردبوون، لەخوسرەوئاباد بەدەمی تۆپەوە بەست. دواتر دەستیکرد بەبڵاو کردنەوەی ڕێبازی سۆسیال دیمۆکرات. دوای چوار ڕۆژ، کۆمیتەی دیمۆکرات تێکەڵ یانی پێکهاتوو لەڕووسی و کوردستانی، بەهۆی ڕووسەکانەوە، ئەویان

لەسەر کار لابرد. زۆری نەخایاند ئیبراهیم خانی سۆهرابزادە لەگەڵ ڕەمەزانزادەی کوردستانی هاتنە ڕەمەشت. سۆهرابزادە لەبارودۆخی عەشیرەکانی کوردستان دڵتەنگی دەربڕی و وتی سوپای ڕووس بڕواتە هەر شوێنێك، عەشیرەکان دەبنە ئەرك بۆیان. وتم: ئەمە یاسایەکی سروشتییە کەپێشەنگی سوپای بێگانە، لەهەر خاك یا سەرزەمینێك ئەگەر لەدانیشتووانی ناوچەکە نەبێت، بەمشێوە دەبێت. وتی: ڕێگەچارە چییە؟ وتم: ئەگەر دەتوانن سەردار ڕەشید وەك فەرمانڕەوای شارەکە دەستنیشان بکەن، ئەوکات سوپا بۆ هەر شوێنێك بڕوات، ژمارەیەك لەکەسەکانی سەردار وەك پێشەنگی سوپاکە دەڕۆن و چیتر کەس نابێتە ئەرك بۆیان. سۆهرابزادە گەنجێکی وشیار بوو، بەخێرایی ئەم بابەتەی پشتڕاستکردەوە و وتی: ئەگەر من زەخارچینکۆ و سەرۆکەکانی سوپا بۆ هێنانی سەردار ڕەشید ئامادە بکەم، ئێوە دەتوانن ئەو بێننە شار؟ وتم: من و تۆ پێکەوە دەڕۆین و دەیهێنین. دوای گەڕانەوەی سۆهرابزادە بۆ شار، زۆری نەخایاند نامەی نووسی کە: من ڕووسەکانم بەفەرمانڕەوایەتی سەردار ڕازیکردووە، پێویستە ئێوەیش بۆ شار بگەڕێنەوە و پێکەوە بڕۆین و سەردار بێنین. دوای دوو سێ ڕۆژ گەڕامەوە بۆ شار و لەگەڵ زەخارچینکۆ و ژەنراڵ قسینکۆ و لاچین ئۆف، گفتوگۆی پێویستمان کرد و ڕۆژی ١٤ موحەرەمی ١٣٣٦، لەگەڵ سۆهرابزادە بەرەو ڕەوانسەر بەڕێکەوتین و سەردارمان لەچەند و چۆنی ڕووداوەکە ئاگادار کردەوە. ئەویش باسی مەرجەکانی خۆی کرد کەیەکێك لەوان گرنگینەدان بەبارودۆخی دیموکراتبازی حاجی شێخ ئیبراهیم و سالار ئەشرەف بوو. مەرجەکانی ئەومان بۆ سنە نارد. ڕووسەکان ڕازیبوون و بەمشێوەیە لەگەڵ هێزەکانی ڕەوانسەر و جوانڕۆ و لهۆن و سوڕسوڕ کەزیاتر لەپێنج هەزار کەس دەبوون، بەڕێکەوتین.

ڕێگەمان خوار کرد و ڕۆشتینە ڕەزاو تا سوپای هەورامانیش لەگەڵ خۆمان ببەین. ڕەزاوییەکان تا پایگولان هاتن و لەوێوە گەڕانەوە. دەترسان سەردار بەشێوەیەکی خراپ مامڵە و هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکات. ئێمە لەڕێگەی کوێستانەوە ڕۆشتینە هەشە میز بۆ لای سالار فاتح. ڕۆژیی سێشەممە ٤ سەفەر، لەکاتی ئانی نیوەڕۆ ڕۆشتینە حەسەن ئاوا کەڕووسەکان بەهەموو سوپاکەیانەوە، بۆ پێشوازی هاتبوونە ئەو گوندە. لەشارەوە شیرینی و کورسی و هەموو شتێکی میواندارییان لەگەڵ خۆیان هێنابوو. ئێوارێی هەمان ڕۆژ گەشتینە خوسرەوئاباد. ئیعتیزاد دیوان، کارگوزاری لەگەڵ سۆڵ محەممەدی میرزای خەبباز

(ئانەوا) گرت. کارگوزار بەتکای وەکیل ئەلمولک لەبەرابەر وەرگرتنی بڕە پارەیەک ئازاد کرا بەڵام سۆڤی محەممەد میرزای دوای تێپەڕینی پێنج کاتژمێر لەشەو، بەیەکێک لەدەرەکانی بەرەدەم بینیاکەی بەستەوە و تیربارانی کرد. دوای ڕێکخستن و گەڕاندنەوەی ئەزم بۆ شارەکە، والیزادەی لەماڵەکانی مەلا لوتف اللەی شێخولئیسلام وەک جێگری حکومەت دەستنیشانکرد و داوای سێسەد کەسی لەڕووسەکان کرد و بەسەرۆکایەتی خارونجی فیۆدۆر گرینکۆ و نیکالایویچ کرلوچین کوپیوتر لەگەڵ خۆیدا برد. هێرشمان کردە سەر مەندەمی و گوڵباغییەکان کەزۆرترین ئەرکیان بۆ سوپای ڕووسەکان دروستدەکرد. سالارفاتح و سالار ئەشرەف پێشخۆی خست بەو مەبەستەی دوای سەرکوت کردنی مەندەمی و گوڵباغییەکان تیربارانیان بکات. ڕۆژانە نرخی گەنم و نان بەرز دەبوویەوە و قاتوقڕی و وشکەساڵی زیاتر تەشەنەی دەکرد. ئێمە لەغەیبی سوور بووین. هەواڵ گەیشت کەئەمان اللە خان وەکیل ئەلمولک، شەوی هەینی ۲۱ سەفەر، لەماڵی بابالی ئاغا مردووە. بەشێک لەگوڵباغییەکان هاتنە غەیبی سور و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆیان نیشاندا و سالار فاتحیان بۆ سەرکردایەتی خۆیان برد تا ماڵیاتە دواکەوتووەکە لەگەڵ شەش هەزار تمەن بۆ سەردار ڕەوانە بکەن. دوای دوو سێ ڕۆژ، سوارێک لەشارەوە هات. لاچینکۆ بۆ سەرداری نووسیبوو: لەبەر ئەوەی ئەو سوپایەی لەگەڵ ئێوەدان دەبێت بڕۆن بۆ هەمەدان، لەگەڵ کەسێکی شارەزا ڕەوانەی هەمەدانیان بکەن. دواتر ئەگەر ئێوە پێویستان بەسوپا بوو، دەستەیەکتان بۆ ڕەوانە دەکرێت. سەردار لەم کارە سەرسوڕما. منیش بەهەمان شێوە سەرگەردان بووم. وتم: ئەم سوپایە ڕەوانە مەکە تا دەڕۆمە شار و لەچۆنییەتی ئەم کارە ئاگادار دەبمەوە، ئەوسا بڕیاری دروست دەگرین. هەمان شەو گەڕامەوە بۆ شار، یەکەم کەس لەوالیزادەم پرسی بەڵام بێ ئاگایی خۆی دەربڕی. ڕۆشتم سەردانی لاچین ئۆفم کرد و بەنهێنی بەشێکی ڕووداوەکەم لێپرسی. ماوەیەک بیری کردەوە و دواتر وتی: ئەمە وەک نهێنییەک لای ئێوە باس دەکەم، بارودۆخی ڕووسیا شڵەژاوە، نەتەوەی ڕووس شۆڕشی کردووە و ئیمپراتۆر و ئەندامانی خێزانەکەیان کوشتووە. ئێستا دەوڵەتی ڕووسیا گرفتاری جەنگێکی نێوخۆیی بۆتەوە و ئێمە دەبێت بەخێرایی بۆ شوێنەکانی خۆمان بگەڕێینەوە. وتم: ڕێگە دەدەن سەردار لەم نهێنییە ئاگادار بکەمەوە؟ وتی: بۆنا، بەو مەرجەی کەسی دیکە بەم نهێنییە نەزانێت. ئێمە بەیانی لەگەڵ ژەنەراڵ فسینکۆ بەڕێدەکەوین، ئەو سوپایەی سەردار لەگەڵ کەسێکی شارەزا

ڕەوانە بکەن تا لەهەمەدان پەیوەستی ئێمە بین.

دوای ئاگادار بوونەوە، بەخێرایی بۆ غەیبی سوور گەڕامەوە و سەردارم لەبارودۆخ ئاگادار کردەوە. سەردار خەمبار بوو، سەرەتا بیری لەوە کردەوە ئەو ژمارەیە لەچەك دابماڵێت و بێ چەك ڕەوانەی هەمەدانیان بکات بەلاَم من ڕێگەی ئەو کارەم لێگرت و وتم: دەرئەنجامەکانی ئەم بارودۆخە نەزانراو و ڕۆژگارێکی دووورودرێژمان لەبەردەمدایە. پەندێکی بەناوبانگ هەیە دەڵێت: کێو بەکێو ناگات، بەلاَم مرۆڤ بەمرۆڤ دەگاتەوە. ئەم بڕیارەی ئێوە بەپێچەوانەی ویژدان و هەموو شتێکە. سەرئەنجام من چوار ڕەمشتیم لەگەڵ ئەوان نارد و تەندروست ئەوانیان گەیاندە هەمەدان. خۆیشمان لەغەیبی سورەوە بەرەو حاجی موسا بەڕێکەوتین تا کاروباری تایبەت بەفارسی رەئیس و عیسای خوسرەو و گوڵباغییەکانی دیکە یەکسەرە بکەین و بۆ شار بگەڕێینەوە. دەرکەوت ئاسف دیوان ئەوانی لەڕۆشتنی سوپای ڕووسەکان ئاگادار کردۆتەوە و گرنگییان بەوتەکانی سەردار نەدا. سەردار، عەزیزخانی سوڕسوڕی لەگەڵ ژمارەیەك لەسوڕسوڕییەکان بۆ سەرکوتکردنی ئەوان ڕاسپارد. نزیك نیوەڕۆ، بەسێ کوژراو و هەشت بریندار گەڕایەوە. سەردار فەرمانی بەڕێکەوتنی سوپای دەکرد. فەرمانەکەی سەردار بەهەر بەشێکی سوپاکە گەیشت، بیانوویان هێنایەوە. سەردار لەم بارودۆخە خەمبار و گەڕایەوە. بەفرێکی زۆر باریبوو. کاتێك گەشتینە نزیك باقڵ ئاوا، چوار سواری مەندەمی دەرکەوتن، کەلوپەلەکانی سەرداریان برد. یەکێك لەکەرسوارەکان هاواری کرد. سەردار لەناو تووڕەیی و خەمباری گرنگی پێنەدا. لەناو سوپاییەکانیش کەس بۆ گەڕاندنەوەی کەلوپەلەکە ئارەزوومەندی خۆی نیشاننەدا. هەستمکرد بردنی کەلوپەلەکان لەداهاتوودا دەبێتە هۆی نەنگێکی مێژوویی کەپێنج هەزار کەس توانای شوێنکەوتنی چوار کەسیان نەبوو. بەناچاری من و محەممەد ئەمین بەگ، برازای جەعفەر سوڵتان و دوو سواری دیکە گەڕاینەوە. تا نیو فەرسەخی شوێن مەندەمییەکان کەوتین. کەسێکمان لێ بریندار کرد و کەلوپەلەکانمان وەرگرتووە و گەڕاینەوە. ئەو شەوە لەباقڵ ئاوا ماینەوە و بەیانی ئێواری گەشتینە ناو شار.

چیتر لەبارودۆخی عەشیرەیی و عەشایری بێزار ببووم، بەسەردارم وت: هیچ گومانێکی ڕستگاری لەم خەڵکە و لەم سەرزەمینە ناکرێت. دەمەوێت بڕۆمە تاران. ئێستا کەهێزەکانی ڕووس وڵاتەکەی ئێمە بەجێدێڵێت، بەدڵنیاییەوە هێزەکانی تورکیا و ئاڵمان چیتر هێرشمان

ئاکەنەسەر. بەهەمانشێوە کەئەزموونمان کرد، بەشێوەی عەشایەری و بەپشت بەستن بەعەشیرەکان ناتوانین کاروباری وڵاتەکەمان ڕێکبخەین. ئەگەر حەز دەکەن لێرە بمێننەوە، لەگەڵ گەیشتنم بۆ تاران، فەرمانی حکومەتی کوردستانتان لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ دەنێرم و لەجیاتی هێزەکانی عەشایەر، سوپایەکی ڕێکخراو و تەیار، لەتارانەوە ڕەوانەی کوردستان دەکەم تا کۆتایی بەم بارودۆخە بێنن و هەموو دەسەڵاتەکان بگرنەدەست و لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی کوردستان دابنیشن. جیاواز لەوە، فەرمانڕەوایەکی بەهێز لەگەڵ خۆم بۆ کوردستان دێنم و دەگەڕێمەوە.

سەردار هەڵبژاردنی یەکەمی پەسەند کرد و لەسەر ئەم بڕیار و پەیمانە، کۆتاییەکانی ڕەبیع الاوەل ١٣٣٦، لەڕێگەی کەلیاییەوە بەرەو تاران بەڕێکەوتم. کاتێک گەیشتمە کەل سپی، ئەمیر ئەحمەد حسەین قولی خان وەک فەرمانڕەوا، ڕۆشتبووە سەنقوڕ. عەلی ئەکبەر خانی کوڕی میوانداری ئێمەی کرد. بەیانی ڕۆشتینە سەنقوڕ و بەکورتی ئەمیر ئەحمەدمان لەبارودۆخ ئاگادار کردەوە. ئەمیر وتی: باش بوو لەڕووداوەکان ئاگادار بوومەوە وگەرنە ئاسفی ئەعزەم، داوای سوار و سوپای لەمن دەکرد تا بتوانێت سەردار ڕەشید بگرێت. منیش فەرمانمداوە بەیانی دووسەد سوار بەرەو کوردستان بەڕێکەون و ملکەچی فەرمانەکانی ئاسف بن کە لەئێستادا لەئیسفەند ئاولیە. ئێستا کەباروودۆخ بەمشێوەیە، دەبێت بەخێرایی کەسێک بنێرم و فەرمان بدەم سوارەکان نەڕۆن. بەخێرایی ئەو شەوە، سوارێکی بۆ لای شێخ ڕەحمەت الله کەسەرکردایەتی سوارەکانی دەکرد، نارد و فەرمانی گەڕانەوەی خۆی و سوارەکانی پێدا. منیش کاتێک لەم پێشهاتە چاوەڕواننەکراوە ئاگادار بوومەوە، بەخێرایی سوارێکم ڕەوانە کرد تا سەردار لەباروودۆخ ئاگادار بکاتەوە تا بێ ئاگا نەبێت. سەردار دوای ئاگادار بوونەوە، دەسپێشخەری دەکات و لەگەڵ ئەوەی مۆڵەتی گەڕانەوەی بەهەموو هێزەکانی خۆی دابوو و تەنیا دوانزە سواری بەدەرەوە بوو، بێ لەدەستدانی کات، دەمەو ئێوارێ ئاسف لەژێر ناوی دابینکردنی نانی شار دەباتە قەڵای حکومەتی و دەستی بەسەردا دەگرێت. پیاوەکانی ئاسف دەترسن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. سەردار فەرمانی داخستنی دەروازەکانی ئەعلاقای دەدات و فەرمان دەدات ڕێگە نەدەن کەس ئەو شەوە بێتە ناو قەڵای حکومەتی. هەرچەند زانا و شێخەکان دەیانەوێت چاویان بەسەردار بکەوێت، بەڵام مۆڵەتی بینین بەکەس نادات. نیوە شەو، ئاسف سوار کەر دەکات و لەگەڵ ئەو ژمارە کەمەی خۆی، ڕەوانەی

ڕەوانـەری دەکـات و عـەلا ئەلسولتان وەک جێگـری خـۆی بـۆ فەرمانڕەوایـەتی کوردسـتان دەستنیـشان دەکـا. مـن بـێ ئاگـا لـەم ڕووداوانـە، لەڕێگـەی ئەسـەد ئابـادەوە بـەرەو تـاران بەڕێکەوتم.

کاتێک گەیـشتمە هەمـەدان، بینـیم شـارەکە لێوانلێـوە لـەهێزەکانی ڕووس. دەسـتە دەسـتە لەبـەرەکانی جـەنگ دەگێڕنـەوە و بـەرەو ڕووسـیا دەڕۆن. لەبـەر ئەمـە هاتوچـۆ دژوار و کەرەستەکانی گواستنەوە بەئاسانی دەستنەدەکەوت. گەشتیارانیش لەترسی دەستدرێژی و ئازاری ڕووسەکان بوێری هاتوچۆیان نەبوو. وتیان ژەنراڵ باراتۆڤ سەرۆکی هەموو هێزەکان لەشورینە. بەناچاری ڕۆشتمە شورین و چاوم بەژەنراڵ کەوت و ئەوم لەمەبەست و نیـازی خۆم ئاگادار کردەوە. ئەو بەڕێزە فەرمانیدا گالیسکەیەک بۆ گەیاندنی من بەتاران دابین بکەن و فەرمانیدا کەس لەڕێگە نەبێتە ئەرک بۆمان. نامەیەکی بۆ پالکۆنیک کلرژە، سەرۆکی قەزاقی شاهەنشاهی نووسی کەفلأنە کەس دێتە تاران، بەخێرایی دووسەد قەزاق و دوو تۆپی بخەنە ژێـر دەسـت تـا بـەهاوکاری سـەردار ڕەشـید ئـەزم و ئـارامی بـۆ کوردسـتان بگێڕنـەوە. دوای وەرگرتنی مۆڵەتی گالیسکەکە و نامەکە، بەخێرایی بەڕێکەوتین. لەناو ڕێگە کاتێک سەرکردە و سوپای ڕووسمان دەبینی، بەوپەڕی ڕێزەوە بەڕێیان دەکردین تا گەشتینە تاران و ئەجەف قولی خانی سەمسام ئەلسەڵتەنەی بەختیاریمان بینی کەسەرۆک وەزیری وڵات بوو. بەهەر دژوارییەک بوو لەبارودۆخ ئاگادارم کردەوە. بەفەرمانڕەوایەتی سەردار ڕەشید ڕازیبوو بەڵام بۆ پێدانی تۆپ و قەزاق بەباشی زانی خۆم چاوم بەسەرۆکی قەزاق بکەوێت و پەیمانی لەگەڵ ببەستم! تا هەرچەندە قەزاقمان دەوێت، خۆمان خەرجییەکانی دابین بکەین و پاشان دوای کۆکردنەوە ماڵیاتە دواکەوتووەکان، خەرجییەکانی خۆمان هەڵبگرینەوە. چەند ڕۆژ دواتر کاتێک ویستم سەرۆکی قەزاق (پالکۆنیک کلرژە) ببینم، لەڕێگەدا کۆلۆنێل زەخارچینکۆم بینی. لەهۆکاری هاتنم بۆ تاران پرسیاریکرد. بابەتەکەم بۆ ڕوونکردەوە. ئەویش وەرقەیەکی بۆ ناساندنی من بەپاڵکۆنیک نووسی. کاتێک گەیشتمە بەردەم ماڵی پاڵکۆنیک، وەرەقەکەی زەخارچینکۆمدا بەپاسەوانی بەردەم دەرگاکە. بەخێرایی خزمەتکارێک هات و پێشکەوت. بەچەندپلیکانەیەکدا هەڵگەڕاین و ڕۆشتینە ژوور. دوای بینینی پالکۆنیک و خواردنەوەی چایی، نامەکەی باراتۆفم نیشاندا. سەرئەنجام لەهەمان دانیشتن (بێ گەڕانەوە بۆ لای کاربەدەستانی ئێران)، پالکۆنیک پێنسەد کەس قەزاق و دوو تۆپی کوێستانی و دوو

مەترەلیۆزی بۆ ماوەی پێنج مانگ، لەبری وەرگرتنی سی و پێنج هەزار تمەن خەستە بەردەستی ئێمە کەپێنج هەزار تمەنی بەنەقدی بدەین و پاشماوەی پارەکە خۆیان لەمالیاتە دولکەوتووەکان کەڕەوانە دەکرێت، هەڵیبگرن. دوای کۆتایی هێنان بەم پەیماننامە، بڕیارماندا من بەبرووسکە داوای پێنج هەزار تمەن لەسەردار ڕەشید بکەم. بۆ ماڵەوە گەڕامەوە تا برووسکە بۆ برووسکەخانە بنێرم. پۆستچی هات. چەند نامەیەکی لەکوردستانەوە هێنابوو. نامەی یەکەم لەلایەن والیزادە موزەفەرخانەوە نووسرابوو. نامەکەم کردەوە، بینیم باسی چۆنیەتی دزینی ئاسف دەکات (بەوشێوەی پێشتر ئاماژەمان پێدا). نامەکانی دیکەیشم کردەوە. بەناچاری سەردارم لەچەندایەتی و چۆنایەتی پەیماننامەکەم ئاگادار کردەوە. دوای حەفتەیەک وەڵامی دایەوە کە لەئێستادا چاوپۆشیم لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان کردووە. خۆتان دەزانن. دوای گەیشتنی ئەم برووسکە، پاڵکۆنیکم ئاگادار کردەوە و بەناچاری بەدوای فەرمانڕەوایەکی دیکەدا گەڕاین.

لەم ڕۆژگارەدا، قاتوقڕی و وشکەساڵی لەتاران دەرکەوت، هەژارەکان لەبرسێتیدا لەناو کوچە و کۆڵانەکان لەسەر یەک کەڵەکە ببوون و لەئارەزووی بەدەستهێنانی نان، دەمردن. باڵیۆزخانەی ئەمریکا، فەرمانیدا بوو لەچەند شوێنێک خواردن ئامادە بکەن و بەسەر هەژارەکاندا بڵاوی بکەنەوە. سوڵتان ئەحمەدشا گەنمی لەئەنبارەکانی پاشەکەوت کردبوو و بەنرخێکی گران بەنانەوەخانەکانی دەفرۆشت. لەئەنجامی ئەم کردەوە قێزەونە، دانیشتووانی تاران لێی بێزار بوون و ئەویان بەئەحمەدی عەلاف ناو دەبرد. منیش لەگەڕەکی سەنگەلاخ، لەکوچەی تەقیخان نیشتەجێ ببووم. هەموو ڕۆژێک هەژارەکانی گەڕەک دەهاتن و داوایان دەکرد کەسێک بنێرم بۆ باڵوێزخانەی ئەمریکا تا خواردنیان پێبدات. لەبەر ئەوەی ژمارەی هەژارەکان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیادیدەکرد، بڕیارماندا پێرستی هەموو هەژارەکانی ئەو گەڕەکە بنووسین. حەوتسەد و هەشتا و شەش کەس بوون. ناوی هەموویانمان بەشێوەیەکی ڕێکوپێک لەدەفتەرێکدا نووسی و بۆ باڵوێزخانەی ئەمریکامان نارد. هەموویان یەکی پسوولەیەکیان وەرگرت و بەو پسوولەیە هەر کەسەو نیوەڕۆ قاپێک و ئێوارێ قاپێک خواردنی وەردەگرت و دوعای خێریان بۆ دەکردن. هەژارەکانی گەڕەکەکانی دیکە، زاناکان و مامۆستاکانی ئایینی خۆیان نفرین دەکرد کەبۆ بەمشێوەیە هەوڵی چارەسەر کردنیان بۆ نادەن.

لەم ڕۆژگارەدا، حزبێکی تازە لەتاران بەناوی سۆسیال ڕۆلسیۆنێر دامەزرا. منیان وەك ئەندامی سەرۆکایەتی یانی ئەندامی کۆمیتە دیاریکرد. ئەندامانی کۆمیتەکە بریتبوون لە: مەهام ئەلدەولە، سکرتێری باڵوێزخانەی ئەمسا و ئەمیر ئەسەد الله خان کوڕی سەهام ئەلسەڵتەنەی عەرەب و دوکتۆر ئەسروڵڵەخان ئەعلەم ئەلسەڵتەنە و میرزا محەممەد حسەین خان ئەمین ئەلحوکەما و سەیید محەممەد کازم خانی سەرکشیکزادە و میرزا ئیبراهیم خانی سۆهرابزادە و شازادە عیزەد ئەلسەڵتەنە کوڕی ناسرئەلدین شا.

ڕۆژێك کەشازادە شێخولرەئیسم مرد، لەبەر ئەوەی یەکێك بوو لەدیمۆکراتەکان و بەم دواییانە ببووە ئەندامی حزبی سۆسیال، ئەندامانی هەر دوو حزبەکە بۆ بەخاکسپاردنی جەنازەکەی ئامادەبوون. زۆربەی شازادەکان و نوێنەرانی دەوڵەتیش هاتبوون. کاتێك گەشتینە بەردەم دەروازەی مەجلیسی نیشتمانی، لەبەر ئەوەی پێشتر یەکێك لەوەکیلەکانی مەجلیس بوو، بەمەبەستی ماڵئاوایی کردن لەمەجلیس، من ڕۆشتمە سەر کورسی و وتارێکی تێروتەسەڵم سەبارەت بەچاکییەکان و پێگەی بەرزی ئەدەبی ئەو کەسە بەدەنگی بەرز خوێندەوە کەبووە هۆی سەرسوڕمانی ئامادەبووان. تا کۆتایی وتارەکەم، جەنازەکەی لەسەر شانی شازادەکان بوو. دواتر جەنازەکەیان خستە ناو تابوتی مەجلیس و بردیانە شاعەبدولعەزیم و لەوێ بەخاکیان سپارد.

بەهۆی نامەوە لەکوردستان ئاگادار بوومەوە کەنرخی گەنم بۆ خەرواری دووسەد و سی تمەن بەرز بۆتەوە و دووبارە خاوەن گەنمەکان لەفرۆشتنی خۆیان بەدوور دەگرن و قاتوقڕی بەجۆرێك پەرەی سەندووە کەهەژارەکان بەخوێنی قەسابخانەکان و گۆشتی مردار و شتی لەو چەشنە خۆیان لەدەست مردن دەرباز دەکەن و چەند کەسێکیش منداڵەکانی خۆیان خنکاندووە و گۆشتەکەیان خواردووە، ڕۆژانە ژمارەی مردووەکان زیاد دەکات و دانیشتووان بێزار بوون و لەئەنجامی ئەمە خاوەن گەنمەکانیان بەشێوەیەکی زۆر ناشیرین بردۆتە ئیمامزادە هاجەرخاتوون و لەوێ دەستبەسەریان کردوون کەیا دەبێت هاوشێوەی هەژارەکان خوێن و گۆشتی مردار بخۆن و یا لەگەنمەکەی خۆیان بەشی هەژارەکان بدەن تا ئەگەر زیندوو مانەوە، هەموویان زیندوو بمێنن و ئەگەرنا، دەوڵەمەندەکان سەرەتا بمرن. بەڵام بەداخەوە دەوڵەمەندەکان فێڵیان لێدەکەن و چەند خەروارێك بەنانەواخانەکان دەدەن و بەنهێنی برە پارەیەك بەوڵاتفرۆشەکان دەدەن کەبۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان،

سەرپەرەستی هەژارەکانیان گرتبوو ئەستۆ و بەمشێوەیە خۆیان لەدەست خەڵکان ڕزگار دەکەن. لەئەنجامی ئەم کردارە قێزەونە، ڕۆژ بەڕۆژ ژمارەیەکی زیاتر لەهەژارەکان دەمرن.

لەکۆتاییەکانی شەعبانی ١٣٣٦، سەمسام ئەلسەڵتەنە بێ ئاگادار کردنەوەی من، فەرمانی حکومەتی کوردستان بەناوی عەلی ئەشرەف خان ئەمیر گەڕووسی دەردەکات و فەرمانی بەڕێکەوتنی پێدەدات. کاتێك لەڕووداوەکە ئاگادار بوومەوە، بەهۆی دەبیرەکەی خۆم، سکاڵام لەسەمسام ئەلسەڵتەنە کرد و رامگەیاند بەبوونی من لەتاران پێویستی نەدەکرد بێ ئاگادار کردنەوەی من حکومەت بۆ کوردستان دیاریبکات. لە٦ رەمەزان وەڵامی دابوویەوە کەیەکەم نەمزانیوە فلانکەس هێشتا لەتارانە، دووەم لەبەر ئەوەی ئەمیر، پەیوەندی خزمایەتی لەگەڵ ئەمیر موئەخەم و سەردار ئەسعەد هەیە و ئەوان داوای حکومەتی کوردستانیان بۆ کردبوو، بەپێویستم نەدەزانی بەداواکەیان ڕازی نەبم. ئێستا بۆ دەمێشتنی گلەیی و گازندەی فلانکەس، فەرمانم بەوەزارەتی داد داوە فەرمانی سەرۆکایەتی دادی کوردستان و گەڕوس بۆ فلانکەس دەربکەن تا لەگەڵ حکومەت بەڕێکەوێت. پێشتر بابەتی سەرۆکایەتی داد و مانگانەی دەوڵەتیم، پێڕاگەیاندبوو.

زۆری ئەخاپاند ئەندامانی سۆسیال رۆلسیونێر کەمنیش یەکێك لەئەندامەکانی بوون، دژی کابینەی سەمسام ئەلسەڵتەنە شۆڕشیان کرد کەشیاوی پێگەی وەزارەت نییە و توانای بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتی نییە. کەسێکی دیکە دەبێت بێتە سەرکار کەبتوانێت بەشێوەیەکی ڕێکوپێك کاروباری وڵات بەڕێوە ببات و خەڵك لەئاتوقڕی ڕزگار بکات.

دەستەیەك لەزاناکان و دانیشتووانی بازاڕ و بەشێك لەدیمۆکراتەکانیش هاتنە پاڵ حزبی سۆسیال و بازاڕ و دووکانەکانیان داخست و لەمزگەوتی شا کۆبوونەوە. سەمسام ئەلسەڵتەنە لەم پێشهاتە ئاگادار بوویەوە، سەفەرخانی سەهام ئەلسوڵتان و بوڕبوو و دەستەیەك لەبەختیارییەکانی تارانی ڕاسپارد بڵاوەیان پێبکەن. ژمارەیەك ژاندارم بۆ پشتیوانی کردن لەو کەسانەی لەمزگەوتەکە کۆبووبوونەوە، لەناو منارەکانی مزگەوت سەنگەریان گرت و ئامادەی بەرگری کردن بوون. پەنجا کەسێکی خۆبەخشیش پەیوەستیان بوون. سەیید یەعقوب ڕۆشتە سەر مینبەر تا هانی خەڵکان بدات، کاتێك ویستی دەنگ هەڵبڕێت، بوڕبوو و بەختیارییەکان دەنگی قلە و لکیریان بەرز کردەوە و ڕێگەیان پێنەدا وتارەکەی بخوێنێتەوە و بەناچاری لەمینبەرەکە هاتەخوار. سەیید حەسەنی مودەڕیس

سەرۆکی ئاسایشەکانی ئاگادار کردەوە ڕێگە لەبوونوو و هاوەڵانی بگرێت. وتی: بەهەمان شێوە کەناتوانین لەکۆبوونەوە و ڕۆشتنە سەر مینبەری ئێوە ڕێگری بکەین، ناتوانین لەالله ئەکبەری ئەوانیش ڕێگری بکەین. بەناچاری ئەو کەسانەی کۆببوونەوە، دوای نوێژی شەوان، ڕۆشتنە ماڵی پێشنوێژ و وتارخوێن. لەبەردەم دەروازەکە چەند کەسێکیان دانا تا جگە لەپارێزەرانی ئەزم، ڕێگەی هاتن بەکەسی دیکە نەدەن. دوای تێپەڕینی سێ کاتژمێر لەشەو، شازادە ئەسەد اللەی میرزای شەهاب ئەلدەولە کەوەزیری دەربار بوو، لەلایەن شاوە هات و ڕایگەیاند، شا دەفەرمێت: ئەگەر ئەو بەڕێزانە ستەمیان لێکراوە، بیخەنە سەر کاغەز و ئێمەی لێ ئاگادار بکەنەوە، بەدڵنیاییەوە لێکۆڵینەوە لەداواکەیان دەکرێت. جیاواز لەوە لەبەر ئەوەی ڕاسپێردراوانی بیانی لەناو وڵاتن، ئەرکی سەرشانمان ڕێگەمان پێنادات زیاتر لەوە بەبێدەنگی ڕازی ببین. ئەگەر تا بەیانی و کاتی هەڵاتنی خۆر بیبەستن درێژە بەکۆبوونەوەکە دراوە، ناچار فەرمانی بڵاوەکردن دەدەین تا لەناژاوە و پشێوی ڕێگری بکەین. بەڕێزە ئامادەبووەکان هەرکام بەبیانوویەک لەوەڵامێکی ڕاشکاو خۆیان بەدوور گرت، بەناچاری من لەسەر داوای عەلی ئەکبەر خانی ساعەتچی و مۆڵەت وەرگرتن لەهەموان، لەوەڵامدا بەشازادەم وت کەمەبەست لەم کۆبوونەوەیە ئاژاوە و شۆڕش نییە و بەپێچەوانەی ئەزمی وڵات یا دژی پاشا و سەڵتەنەت، هیچ کردەوەیەک لەم قەرەباڵغییەوە دروست نابێت. بەڵام دوو داوای ڕەوامان لەپاشای خۆشەویستی خۆمان هەیە کەهیوادارین بەمەبەستی ئاسایشی گشتی، بخرێنە قۆناغی جێبەجێکردنەوە: یەکەم ئەوەی لەم بارودۆخە دژوارەی کەبەرۆکی میللەتی ئێرانی گرتووە و خەڵک لەبرسانا لەکۆڵان و شەقامەکان دەمرن و بێگانە بەزەیی پیایاندا دێتەوە، فەرمان بەئەنباردارانی دەوڵەت بدەن، گەنم پاشەکەوت نەکرێت و بەنرخێکی گونجاو بەنانەواکانی بفرۆشن تا ژمارەی کوژراوەکان لەم ئەندازەیە تێپەڕ نەکات. دووەم ئەوەی لەسەدەی بیستەم کەدەوڵەتەکانی دنیا بەرەو پێشکەوتن هەنگاو دەنێن و کەسانی شارەزا بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات دەستنیشان دەکەن، ئێمە سوورین لەسەر ئەوەی سەرۆک وەزیری وڵات دەبێت کەسێکی شارەزا و دیپلۆمات و شارەزای زمانە بیانییەکان بێت، ئێمە دەخوازین سەرۆک وەزیرانی ئەمڕۆی وڵاتەکەمان شیاو نییە توانای قسەکردن بەزمانی فارسیشی نەبێت و نەتوانێت قسە بکات و لەگەڵ خودی و بێگانە بەزمانی لوڕی بپەیڤێت. ئێمە جگە لەم دوو داوا ڕەوایە، داواکاری دیکەمان نییە و تا لەئەنجامەکەی

دڵنیانەبین، بڵاوەی لێناکەین. بەڵام سەبارەت بەو خیارەی کەدەڵەرموون ئەگەر بڵاوەی لێنەکەین، ناچار دەبن بڵاوەمان پێبکەن، داوا لەپاشای خۆمان دەکەین جارێکی دیکە ئەم ڕستەیە دووبارە نەکاتەوە چوونکە ناخوازین ئەخوازەڵا ڕووداوەکانی ساڵی ١٣٢٧ دووبارە ببێتەوە. لێرەدا دەنگی بژی پێشنوێژی کوردستان، لەهەموو شوێنێك بەرز بوویەوە.

شازادە شەهاب ئەلدەولە بێ ئەوەی هیچی دەستکەوێت، گەڕایەوە. نزیك بانگی بەیانی، هەمووومان بەرەو شاعەبدولعەزیم بەڕێکەوتین و لەوێ کۆبووینەوە. مـن لەگەڵ کوردستانییەکانی تاران وەك حاجی قەوام ئەلتوجار و ئەمین ئەلعولەما و هتد.... لەماڵێکی جیاوازدا نیشتەجێبووین. دوای چەند ڕۆژێك گفتوگۆ لەگەڵ دەربار، سەرئەنجام سەمسام ئەلدەولە لەسەر کار لابرا و بەڕێز وسوق ئەلدەولە هاتە سەرکار. ڕۆژێك کەوسوق ئەلدەولە لەباخی فیرەدەوسەوە هاتە شار و بەشێوەیەکی ڕەسمی پۆستی سەرۆك وەزیرانی گرتەدەست، ئێمە لەشاعەبدولعەزیمەوە بەرەو شار گەڕاینەوە. بەڕێکەوت هاوکات بوو لەگەڵ مردنی باڵوێزی نەمسا کەهەردووك سەرۆك وەزیرانی کۆن و ئێستا بۆ پرسە و بەخاکسپاردنی ئامادە بوون. ئێمەیش بەپێی بانگهێشتێکی ڕەسمی لەوێ بووین. سەمسام ئەلسەڵتەنە بەمێوانی بەکەسانی دەوروبەری خۆی دەوت: من دەستم لەپێگەکەی خۆم هەڵنەگرت، ئەم کابرا قاچاخچییە هاتووە.

سەرئەنجام هەمووومان لەگەڵ جەنازەی باڵوێز تا کەنیسە ڕۆشتین و دوای ڕێوڕەسمی بەخاکسپاردن، وسوق ئەلدەولە بۆ دەربار و ئێمە بۆ ماڵەوە گەڕاینەوە. هەڵسوڕێنەری ئەم کەمپە، شازادە فیروز میرزای نوسرەت ئەلدەولە و شوکرالله خانی قەوام ئەلدەولە بوو. دوایی کۆتایی هاتنی ئەم کێشە و دامەزراندنی کابینەی وسوق ئەلدەولە، حزبی سۆسیال دێموکراتی بۆ حزبی سۆسیالی ڕیفۆرمیست گۆڕا. عەلی ئەشرەف خان کەدراوسێی ماڵی ئێمە بوو، لەبینینی ئەم بارودۆخە، ڕۆشتە لای میرزا ئیبراهیم خانی سۆهرابزادە و داوایکرد فلانکەس نەیاری حکومەتەکەی من نەکات. من تا ئێستا بڕە پارەیەکی زۆرم زەرەر کردووە، دەزانم خەرجی دیکەیشم دێتەڕێ، بۆچوونی فلانکەس هەرچی بێت، پێی ڕازی دەبم بەو مەرجەی هاوکاریم بکات. منیش بەهۆی قەوام ئەلدەولە، وسوق ئەلدەولم لەم پەیامە ئاگادار کردەوە. وتبوویان ئەمە، کەسێکی لاواز و بێ دەسەڵاتە، شیاوی فەرمانڕەوایەتی کوردستان نییە. قەوام ئەلدەولە لەوەڵامدا دەڵێت: لەڕاستیدا ئێوە حکومەتی کوردستان بەفلانکەس

دەدەن، ئەو خۆی دەزانێت و هەرکەس بخوازێت لەگەڵ خۆی دەیبات. سەرئەنجام، ئەو بەڕێزە وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا.

حکومەتی عەلی ئەشرەف خان ئەمیر موعەززی گەرووسی

دوای کۆتایی هێنان بەپەیمان و بەڵێنەکان لەنێوان من و ئەمیر موعەزز، لەسەرەتاکانی زیقەعدەی ١٣٣٦، دووبارە فەرمانی حکومەتی کوردستان لەلایەن وسوق ئەلدەولە بەناوی ئەمیر موعەزز دەرکرا و هەمان ژمارەی قەزاق و دوو تۆپ و دوو مەترلیۆز کەپێشتر لەگەڵ پاڵکۆنیك، پەیمانمان لەسەر بەستبوو، بەسەرۆکایەتی رودمێستەر ئیسلیۆتیسکی لەگەڵ ئێمەدا ڕەوانە کرد تا بۆ هەر ماوەیەك پێویست بێت، رۆژ بەرۆژ، مانگانەی تایبەتی ئەوان لەلایەن دەوڵەتەوە بدرێت. سەرۆکی ئاتاماژۆری ئەم دەستە قەزاقە، بەڕێز ئیعتیزاد حزووری نادری بوو. کەسێکی ئەخلاق جوان و گەنجێکی وشیار بوو. هاوەڵانی ئەمیر موعەزز بریتیبوون لە وسوق ئەلوسڵتان، سەرۆکی کابینەی حکومەتی و ئەعزاز ئەلسوڵتانی فەڕاشباشی و چەند کەسێکی نۆکەر و پێشخزمەتێکی برسی. فەرمانی سەرۆکایەتی دادی ئیسفەهان کەچەند رۆژ پێشتر بەناوی منەوە دەرکرابوو، لەسەرداوای ئەمیر موعەزز و پەسەند کردنی وسوق ئەلدەولە لەڕۆژی ٢٥ زیقەعدە بۆ سەرۆکایەتی دادی کوردستان و گەڕووس گۆڕا. بەڕێز وسوق ئەلدەولە خۆی بەئەمیر موعەززی فەرموو: هۆکاری پشێوی و نەبوونی ئەمن لەکوردستان، میرزا عەلی نەقی ئاسف دیوانە، سەرچاوەی گەندەڵی دیمۆکراتبازیش حاجی شێخ ئیبراهیم و سالار ئەشرەف و مەزهەر ئەلئیسلامی نامانە. لەناو عەشیرەکانی کوردستانیش عەشیرەی مەندەمی و گوڵباخی، زیاد لەڕادە خراپەکاری دەکەن. سەرەتا ئەم دوو تایەفە دەبێت سەرکوت و سەرۆکەکانی تەمێ بکرێن. دواتر دیمۆکراتبازی کوردستانیش بەو شێوەی فەرمان بەفڵانەکەس دراوە، دەبێت بەتەواوی لەناو بچێت و نەمێنێت. دواتر ڕێنگری لەپیلان و نەخشەکانی ئاسف بگیردرێت و یاساکانی وڵات بەتەواوی و دژی ئەو جێبەجێ بکرێت. لەبەر ئەوەی فڵانەکەس دانیشتووی ناوچەکەیە و زانیاری تەواوی لەسەر چاکسازی کردن لەکوردستان هەیە و لەلایەن دەوڵەتەوە کەسێکی بڕواپێکراوە، پێویستە کەڵك لەبۆچوونەکانی وەربگرن. هەر کارێك فڵانەکەس بەپێویستی دەزانێت، پێویستە ئەنجامی بدەن و هەر شتێك بەپێویستی نازانێت، خۆتانی لێبەدوور بگرن.

ڕۆژی ١٦ موحەڕەمی ١٣٣٧، لەگەڵ حکومەت و ڕوودمیستەر لەتارانەوە و لەڕێگەی ڕەباتکەریم، بەڕێکەوتین. ڕۆژی ٢٥ موحەڕەم گەشتینە هەمەدان. ئاسف دیوان لەدەستی سەردار ڕەشید ڕزگار و هاتبووە هەمەدان. ڕۆژی دووەم هاتە سەردانی پیاوانی حکومەت. منیش بروسکەم بۆ موشیر دیوان نارد تا سەردار ئەعزەمی کوڕی بۆ قوروە بنێرێت. ڕۆژی ٢٨ موحەڕەم گەشتینە قوروە. سەردار ئەعزەم ڕۆژی دواتر گەشتە شارەکە. حاجی مەزهەر ئەلئیسلام کەسەرۆکایەتی دارایی لەدەستابوو، لەگەڵ ڕەمەزانزادە هاتن. دوو ڕۆژ پێشتر، شەش سەر مەڕیان لەسەرێش ئاوا دزیبوو. حکومەت فەرمانی دۆزینەوەی دزەکانی دەرکرد. کاتژمێرێک دوای هاتنی حاجی مەزهەر ئەلئیسلام، دزی مەڕەکانیان گرت و هێنایان. فەرمانی تیرباران کردنی ئەوی دەرکرد. کاتێک حاجی مەزهەر ئەلئیسلام هاتە ناو ژووری پیاوانی حکومەت، لەبەر ئەوەی عەمامەی لەسەردا بوو و چاکەت و پانتۆڵ و عابای لەبەردا بوو، حکومەت لەوەڵامی سڵاوەکەیدا وتی: و علیکم ئەلسلام، بەڕێزی مەزهەر ئەلئیسلام. فەرموون دانیشن. دوای دانیشتن و ڕێوڕەسمی تەشریفات، دووبارە حکومەت وتی: عەمامەی ڕۆحانییەت لەگەڵ پیشەی نۆکەری، دژایەتی هەیە. ڕێگە بدەن فەرمان بدەم لەشارەوە دەستێک جلوبەرگی شیاو بۆ ئەم پیشەیە بێنن تا جلوبەرگ لەگەڵ پێگەدا جیاوازی نەبێت. لەم کاتەدا دەنگی تیرباران کردنی دزی مەڕەکان لەحەوشێ بەرز بوویەوە. حاجی مەزهەر ئەلئیسلام کەئاگای لەبابەتەکە نەبوو، ڕەنگ بەڕوخسارییەوە نەما. حکومەت دەستبەرداری نەبوو، وتی: بەڕێز مەزهەرئەلئیسلام بۆ دەترسیت. تۆیش بەچارەنووسی خۆت دەگەیت، پەلە مەکە. حاجی مەزهەر ئەلئیسلام لەم ڕستەی کۆتایی بەتەواوی وورەی خۆی لەدەستدا و هێز لەجەستەی بڕا. بینیم حکومەت هێشتا نەگەشتۆتە کەناری ئاو، پانتۆڵەکەی فڕێداوە. (بەپێی فەرمانی سەرۆک وەزیران). بەناچاری وتم: لەبەر ئەوەی حاجی مەزهەرئەلئیسلام تازە هاتووە و شەکەتە، ڕێگە بدەن پێکەوە بڕۆینەوە بۆ ماڵ، ئێواریَ دووبارە بەخزمەت دەگەین. مەزهەرئەلئیسلامم هەڵگرت و لەگەڵ خۆم بردمەوە بۆ ماڵ و دڵنەواییم کرد تا لەوتەکانی حکومەت دڵگران نەبێت. بەڵام بەجۆرێک ترسابوو، دڵنەوایی کردنی من کاریگەری لەسەر دانەدەنا. کەسێکم بەدوای سەردار ئەعزەمدا نارد. ئەوم ڕاسپارد تا دڵنەوایی بکات. دانیشتووانی قوروە لەدەست خراپەکاری مەحمود خان سەرداری ئیقبال و عەزیز خانی برای، کوڕەکانی محەممەد مورادخانی ئیلخانی شێخ ئیسماعیلی، سکاڵایان بۆ حکومەت

بەرز کردەوە. حکومەت کەسی بەدوای ئەواندا نارد بەڵام کەسیان نەهاتن. دەیویست سوارەکان و قەزاق بۆ گرتنی ئەوان ڕەوانە بکات، ڕێگەم لێگرت. نزیکەی سی سوارەی نۆکەر و خزمەکانی خۆم گەشتبوونە قوروە. حیشمەت ئەلمولک و نەسیردیوان لەگەڵ سەد سوار هاتبوون. سەردار ئەعزەمیش پەنجا سواری لەگەڵ بوو. بەیانی خۆم لەگەڵ شەش سواری خاوەن ئەزمون، بەرەو ماڵی مەحمودخان لەدوو فەرسەنگی قوروە بەڕێکەوتم. بەنهێنی سەردار ئەعزەمم ئاگادار کردەوە کەئەگەر تا ئێواریٚ نەگەڕامەوە، ئێوە لەگەڵ سوارەکانی خۆتان و سوارەکانی من و حیشمەت ئەلمولک، دوای تێپەڕینی کاتژمێرێك لەشەو بەڕێکەون تا دوای تێپەڕینی سیٚ کاتژمێر لەشەو بگەنە گوندەکەی مەحمودخان و بەناوی ئەوەی فلأنەکەس لەنەمیر موعەزز نیگەران و ڕەنجاوە و ئێمە بۆ دڵنەوایی کردنی ئەو هاتووین، وەرنە ناو ماڵەکەی مەحمودخان. ئەگەر جەنگ ڕوویدا، من لەژوورەوە کۆتایی بەژیانی مەحمودخان دەهێنم. جیاواز لەوە قۆڵبەستی دەکەم و لەگەڵ خۆم دەیهێنمە قوروە. کاتێك لەگوندەکە نزیك بوومەوە، لەبەر ئەوەی پێشتر مەحمودخانم نەدەناسی، سوارێکم لەپێشەوە نارد تا ئاگاداری بکەنەوە کەفلأنەکەس و شەش سوار میوانی ئێوەیە. کاتێك سوار گەیشتە ناوەڕاستی گوندەکە، بیٚ ئەوەی چاوەڕوانی وەڵام بین، ئێمەیش ڕۆشتین و ڕاستەوخۆ ڕۆشتینە ماڵی مەحمودخان. دوای ئەحواڵپرسی، پێم وت: بڕیار نەبوو ئەمڕۆ بێمە ئێرە، بەڵکو بڕیار بوو سوپایەك بۆ سەرکوت کردنی ئێوە بێت. من ڕێگریم لەو کارە کرد و لەگەڵ شەش سوار بۆ بینینی ئێوە هاتم تا پێتان بڵێم ئەگەر خوازیارن زیندوو بن و پێگەیەکی بەرزتان پێببەخشرێت، تەسلیمی خواستەکانی من بن و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆتان بۆ حکومەت نیشانبدەن. جیاواز لەوە من دەڕۆم بەڵام ئێوە زیندوو نامێنن و سامانەکەیشتان بەفیڕۆ دەڕوات. مەحمود خان لەوتەکانی من سەریسوڕما، وتی: ئەگەر ئێوە بەڵێنی سەرپەرەستی کردن بەمن بدەن، منیش بەڵێنی نۆکەری دەدەم و لەگەڵ هەموو هێزەکانی خۆم ئامادەی گیانبەخشین دەبم. دوای گفتوگۆ، لەویٚ نانی نیوەڕۆمان خوارد و مەحمود خان و ئەمین خانی برای و سیٚ سواری دیکەمان لەگەڵ خۆمان برد. فەرمانیدا سوپا و سوارەکانی ئامادە بن و هەرکات فەرمانی پێدان، بەرەو قوروە بێن. مەحمودخان و براکەی لەقوروە گەیشتنە خزمەتی حکومەت و سەرنجێکی شیاویان پێدرا. ئەوانم بردە ماڵەکەی خۆم. دووای دوو سیٚ ڕۆژ، سەرداری موعەزەم کوڕی ئاسف هاتە قوروە. لەبەر ئەوەی شێخ

ئیسماعلییەکان پەیوەندی خزمایەتییان لەگەڵ ئاسەفدا هەبوو، بەشێوەیەکی نهێنی پەیامی بۆ مەحمودخان ناردبوو کەتەسلیم بوونت بەفلانەکەس، دژایەتی لەگەڵ پەیوەندییەکانی ئێمەدا هەیە. ئەگەر خۆی بەکەسی ئێمە دەزانێت، بگەڕێتەوە بۆ ماڵەکەی خۆی و هەرکات من فەرمانمدا، ئەوکاتە بێت. مەحمودخان بەهۆی هەڕەشەی سەردار، لەهاتنی لەگەڵ من پەشیمان ببوویەوە. ئێواری، یەکێک لەدانیشتووانی قوروە هات و بەنهێنی بەمنی وت: مەحمودخان، ئەمین خانی برای ڕەوانە کردووە تا بەیانی سوارەکانی بێن و لەخوارەوەی ناوچەکە ڕێز ببەستن و مەحمودخانیش بەبیانوی بینینی سوارەکان بڕوات و لەگەڵ ئەوان هەڵبێت. ئەم بابەتەم لای خۆم هێشتەوە و هیچم بەمەحمودخان نەوت بەڵام پیاوەکانی خۆم ڕاسپارد بەشێوەیەک هەستی پێنەکات، چاودێری مەحمودخان بکەن و ڕێگەی هەڵاتنی لێبگرن. بەیانی مەحمودخان هات و وتی: سوارەکانم هاتوون و لەخوارەوەی ئێرەن، ڕێگەم بدە بڕۆم و بیانبینم. زانیم هەواڵەکە ڕاستە. وتم: فەرمان بدە سوارەکان بێن و بحەسێنەوە، ئێوارێ پێکەوە دەڕۆین و سەردانیان دەکەین. وتی: ئەگەر ئێوەیش ئارەزوومەندن، ئێستا باشترە. پێداگری دەکرد. بەناچاری پەردەم لەسەر پیلانەکەی هەڵماڵی و وتم: لەپەیامەکەی سەردار بۆ ئێوە ئاگادارم، لەڕەوانە کردنی سوار بۆ لای سوارەکانتان ئاگادارم، ئێستایش دەزانم بۆچی دەڕۆن بەڵام بەهەڵەداچوون. ئەگەر بڕۆن لەماوەی دوانزە کاتژمێر بەزیندوویی یا مردوویی دەکەونە دەست پیاوانی حکومەت. کەواتە بەسوارەکان بڵێ دابەزن، ئاوا باشترە. مەحمودخان کاتێک بینی زانیارییم لەسەر بابەتەکە هەیە، سەری داخست و هیچی نەوت بەڵام ئامادەیش نەبوو پەیام بۆ سوارەکانی بنێرێت. بەناچاری قۆڵبەست و تەسلیم بەفەرماندەی حکومەتم کرد. سوارەکانی کاتێک بیستبوویان مەحمودخان گیراوە، هەڵاتبوون. بێدرەنگ، هێشمەت ئەلمولک و دەستەیەکم نارد و عەزیزخانی برای لەسەنگوانە گرت و هێنای. بڕیاربوو لەقوروە ڕاستەوخۆ بەمەبەستی سەرکوت کردنی گوڵباغی و مەندەمییەکان بڕۆین و دواتر بڕۆینە ناو سنە. سەرداری موعەزەم کوڕی ئاسەف بەحکومەتی وت: چەند ڕۆژێک لەسرێنش ئاوا بمێننەوە. سەرۆکەکانی مەندەمی و گوڵباغی بەکوڕەکانی سەعید ئەجم ئەلدینی ئەمرولەی پەیامیان ناردووە کەدێن و تەسلیم دەبن. حکومەت فریوی وتەکانی ئەوی خوارد و ڕۆشتینە سرێنش ئاوا. شەوی دووەم کاپیتان ولن، قونوسولی ئینگلیس بەتەیارە هات و دوو سێ شەو لەوێ مایەوە و دواتر بەرەو شار بەڕێکەوت. ئێمەش

لەچاوەڕوانی سەرکردەکانی مەندەمی و گوڵباغی چەند ڕۆژێك لەوێ مانەوە بەڵام سەرکردەکانی گوڵباغی و مەندەمی دەرنەکەوتن. هەموو ڕۆژێك حکومەت پیاوەکانی بۆ گوندەکانی دەنارد تا دانەوێڵە بۆ خواردنی سوپاکەی دابین بکەن و بەمشێوەیە گوندەکانیان تاڵان دەکرد. جیاواز لەگەنم و جۆ و ئالیك و مریشك لەهەر گوندێك سەد تمەن و دووسەد تمەن بەناوی چایی و شەکر و برنج و سفرەی حکومەتی وەردەگرت. هەرچەندە هەوڵمدەدا لەم کارانە دووری بخەمەوە، بەڵام سوودی نەبوو. ناچار بەبروسکە سەرۆك وەزیرانم ئاگادار کردەوە. لەم کاتەدا هەواڵمان بەدەست گەیشت کەشامارخان و عەلی بەگ و دەستەیەك لەشێخ ئیسماعیلییەکان لەگوندی جامە شۆڕان کۆبوونەتەوە و مەبەستی شۆڕش و یاخیگەریان لەسەردایە. حکومەت ویستی سوپای قەزاق بۆ سەرکوتکردنی ئەوان ڕەوانە بکات. وتم: بەکاربردنی هێزی حکومەتی بۆ سەرکوتکردنی ئەم کەسانە کەژمارەیان سەد یا دووسەد کەسە و هەر ڕۆژەو چیایەك دەگرن، کارێکی هەڵەیە. دەبێت بەشێوازی دیکە بەسەر ئەواندا سەرکەوین. سەرئەنجام حیشمەت ئەلمولکمان ڕاسپارد لەگەڵ دەستەیەك سوار لەشەودا هێرش بکاتە سەر جامەشۆڕان. حیشمەت ئەلمولك هێرشی برد و گەمارۆی خستە سەر گوندەکە و شامارخان و عەلی بەگی ئەسیر کرد. دوو ڕۆژ دواتر بروسکەیەك لەلایەن سەرۆك وەزیرانەوە بۆ حکومەت گەیشت. ڕێگەی تاڵانکردنی گوندەکانی لێگرتبوو. حکومەت زانی من سەرۆك وەزیرانم ئاگادار کردۆتەوە، لەناخەوە لەمن ڕەنجا و عەبدوڵڵەخانی چاردۆلی دوای ئەوەی من حاجی باقری بازرگانم نارد و ئەمانمان پێبەخشی و هێنای، گرتی و بەدارەوە بەستی و دارکاری کرد و دوو هەزار تمەنی لێسەند. لەسەر ئەم بابەتە پەیوەندی نێوان من و حکومەت ئاڵۆزی و گرژی بەخۆیەوە بینی. ویستم بۆ تاران بگەڕێمەوە. ڕوودمێستەر داوای کرد تا گەیشتن بەشار بێدەنگ بم و ئەگەر لەشار کردەوەکانی حکومەت گۆڕانی بەسەردا نەهات، داوای کەسێکی دیکە بۆ حکومەتی کوردستان بکەین.

دوای تاڵانکردنی گوندەکانی ئیسفەندئاوا و نەهاتنی مەندەمی و گوڵباغییەکان، سوپا بەرەو ناوچەکانی مەندەمی بەڕێکەوت. لەئەمرولە جەنگێکی قورس ڕوویدا و لەسەرەتای بەیانی تا ئاوا بوونی هەتاو، درێژەی کێشا. حیشمەت ئەلمولك لەباڵی چەپ بوێرانە بەرگری دەکرد و دوای گەیاندنی زەرەر و زیانی زۆر بەمەندەمییەکان، بەپاشەکشێکردن ناچاری کردن. لەباڵی ڕاست، دەستەیەکی سەد پەنجا کەسی لەقەزاقەکان هێرشیان کردە سەر گوندی ئەمرولە.

بڕیار بوو ئێمەیش سەنگەرێك بزێنە پێش كە لەناكاو لەسپەكەی ئەمیر موعەزز بەهۆی گوللەی وێڵەوە مرد. ئەمیر ترسا و فەرمانی پاشەكشێی دەركرد. هەرچەند رووەدمێستەر هاواری كرد ژمارەیەك لەقەزاقەكان پۆشتوونەتە ناو گوندەكە و من دەبێت هاوكارییان بكەم، سوودی نەبوو. ئەمیر لەگەڵ سوارە گەرووسییەكانی خۆی پاشەكشێی كرد. تا ئێمە و سوپای قەزاق گەشتینە مەنسور بەلاغی، ئەمیر گەشتبووە ماچكە. ئێمەیش لەگەڵ رووەدمێستەر دوای تێپەڕینی چوار كاتژمێر لەشەو، گەشتینە ماچكە. بۆ بەیانی رووەدمێستەر سەبارەت بەسەد و پەنجا قەزاقەكە نامەیەكی بۆ سەركردەكانی مەندەمی و گوڵباغی نووسی. دەركەوت ئەو ژمارەیە تا گەیشتنی نامەكەی رووەدمێستەر تەسلیم نەبوون و لەماردی ئاشێك نانیان كردووە و خۆیان لەبەرسیەتی ڕزگار كردووە. دەمەو ئێواری، سوپاكە بەهاوڕێیەتی سەیید شەهاب ئەلدین بێ ئەوەی یەك فیشەكیان لێ سەندرابێت، ئابڕوومەندانە گەڕانەوە.

ڕۆژی ۲ رەبیع الثانی، لەماچكەوە بەرەو شار بەڕێكەوتین. من بەڕێوەبەرایەتی دادم لەمنازم الاشراف، سەرۆكی دادی پێشوو وەرگرت و بەهاوكاری عیزام ئەلمولك، سەرقاڵی كارەكانی خۆم بووم و لەبەرامبەر حزبی دیموكرات بەپێی ئەو فەرمانەی لەدەوڵەتەوە پێمدرابوو، حزبی سۆسیال ریفۆرمیستم دامەزراند. دیموكراتەكان توڕە بوون و دەستیان كردن بەدروستكردنی كۆسپ و تەگەرە و چەندینجار هێرشیان كردەسەرمان، بەڵام نەیانتوانی هیچ بكەن. بەپێچەوانەوە ڕۆژانە ژمارەیەك لەدیموكراتەكان دەستیان لەكارەكێشایەوە و پەیوەستی حزبی سۆسیال دەبوون. لەماوەی دوو حەفتەدا زیاتر لەدوو هەزار دیموكرات هاتنە ریزەكانی حزبەكەی ئێمە.

لەمناوەدا، عەتاللە خان كوڕی حاجی فەتح ئەلمولك، لەدادگا بەپێدانی پێنسەد تمەن بەیەكێك لەپیاوەكانی مەحكومكرا. لەسەردلوای سكالاكەر، فەرمانی جێبەجێ كردن دەردەچێت و لێپرسراوی جێبەجێكار دەڕوات تا وەرەقەكەی تەسلیم بكات. عەتا الله خان، لەلێپرسراوەكە دەدات و وەرەقەكە دەدڕێنێت. منیش لەسەر داوا و سكالای لێپرسراوەكە، بۆ بەڕێوەبەری ئاسایشم نووسی: عەتاللە خان قۆڵبەست و لێكۆڵینەوەی لەگەڵ بكەن. كاتێك یەكێك لەلێپرسراوانی ئاسایش، عەتاللەخان دەبات، لێپرسراوی قونسولگەری دەگات و عەتا اللەخان لەگەڵ خۆی بۆ قونسولخانە دەبات. لەبەر ئەوەی كاپیتان ولرنی قونسول،

پەیوەندی هاوڕێیەتی لەگەڵ مندابوو، هاوڕێیانە پۆشتمە لای تا داوای لێبوردن بکەم. لەگەڵ بینین بێ ئەوەی تەوقەم لەگەڵ بکات، بەتوڕەییەوە وتی: ئێوە کەی مافی ئەوەتان هەیە سەرۆکی سوارەکانی من تەسلیم بەناسایش بکەن؟. لەوەلامدا وتم: یەکەم ئەوەی ئەمزانی ئەم کەسە ئێرانییە بۆ قونسولخانە کار دەکات، دووەم ئەوەی من ئەوم نەگرتووە، یاسا ئەو فەرمانەی دەرکردووە. وتی: کام یاسایە؟ وتم: یاساکانی داد. وتی: یاساکانی من رێگەنادات، سەرۆکی سوارەکان قۆڵبەست بکرێت. بینیم قونسول دەخوازێت زیدەڕۆیی بکات، بەناچاری وتم: بەڕێز، یەکەم ئەوەی گەورەتر و زیاتر لەپێگەکەی خۆتان قسە دەکەن، دووەم دەبێت بزانن ئێرە ئێرانە و یاساکانی ئێران جێبەجێ دەکرێت یاساکانی ئێوە لەلەندن و شارەکانی دیکەی ئینگلیس جێبەجێ دەکرێت. جیاواز لەوە ئەگەر دەتانەوێت ئەو ئێرانییانەی بۆ ئێوە کار دەکەن، لەدەست یاسا پارێزراو بن، ئاگاداریان بکەنەوە سامانی خەڵکان نەخۆن و ماف بۆ خەڵکان بگێڕنەوە تا شەرافەتی ئێوەیش پارێزراو بێت. ئەمەم وت و بێ ئەوەی ماڵئاوایی بکەم، بەجێمهێشت.

دواتر قونسول بێ گرنگیدان بەپەیوەندی هاوڕێیەتی، بابەتەکەی گەورە کردەوە بەلام لەبەر ئەوەی موسیۆ هاوارت جێگری باڵوێزی تاران منی دەناسی و بەڕێز وسوق ئەلدەولە باوەڕی تەواوی بەمن بوو، لەهەردوولا، فەرمانمان بۆ هات و لەناوەندی حکومەتی، ئاشت بووینەوە.

دوای چەند ڕۆژێک ئەمیر موعەزز لەسەر کار لابرا و غولام ڕەزا میرپەنج کە لەگەڵ روودمێستەر هاتبوو، ئەرکی حکومەتی کوردستانی گرتەدەستۆ و حکومەتی نیزامی ڕاگەیاند. ڕۆژی ۱۱ جومادی ئەلثانی، کلوپی سۆسیالەکان لەماڵەکانی سارم نیزام بەئامادە بوونی حکومەتی نیزامی و سەرکردەی هێزەکان و زاناکان و پیاوماقووڵان و چینە جیاوازەکانی کوردستان، بەشێوەیەکی ڕەسمی کرایەوە. شەوێک لەسەردان کردن دەگەڕامەوە، گەشتمە سەر پردی گەرەکی قەتارچییەکان، کاتێک گەیشتمە بەردەم مزگەوتی سارم نیزام، لەناکاو لەپشتەوە، سێ گوللەیان بەمەبەستی کوشتنی من تەقاند. تیری یەکەم بەر عاباکەم کەوت و تیری دووەم لەبەردەم پێمدا و تیری سێیەم بەر چراکە کەوت. ئەو دوو کەسەی لەگەڵمدا بوون، یانی ئیمام قولی و محەممەد ڕەزا، هەردووکیان هەڵاتن. گومانم کرد لەحوجرەی سەر دەرگای مزگەوتەکە تەقەم لێکراوە، لەگەڵ ئەوەی تاریک بوو، بەلام چوونکە سیلاحم پێبوو، ڕوومکردە مزگەوتەکە بەو هیوایەی بتوانم تەقەکەران بگرم. بینیم دەرگای

مزگەوتەکە داخراوە، بەناچاری بۆ ماڵەوە گەڕامەوە. لەنێوەی ڕێگە ڕووبەڕووی قەرەباڵغی قەتارچییەکان بوومەوە و کاتێك بینیان و دڵنیابوون، تەندروست ڕزگارم بووە، گەڕانەوە.
زۆری نەخایاند سالارئەشرەف کەلێپرسراوی ئەو کارانە بوو، بۆ لێکۆڵینەوە هات. بەپەرێشانییەکی دەسکرد پرسی: سپاس بۆخوا سەلامەتن. وتم: نا، تیری ئێوە بەمەڵەدا چوو، بەڵام تیری من بەمەڵەدا ناڕوات. بزەیەکی بەمەبەستی گاڵتەپێکردن هێنایە سەر لێو، وتی: دووبارە نامیهرەبانی دەکەن. وتم: نا، ئەم جۆرە وتانە، مامڵەی دۆستانەیە، دەبێت بوترێت، ئەگەر گوللەت بەڕووی دوژمندا تەقاند، ئاگادار بە بووێتە نیشانەی گوللەی ئەو. سالار چیتر نەمایەوە، ماڵئاوایی کرد و ڕۆشت. بەدوای ئەو لێپرسراوێکی دیکە لەگەڵ بیست و پێنج قەزاق هات. ئەو کەسە یەکێك لەبەرپرسەکانی حکومەت نیزامی ڕەزلخانی میرپەنج بوو، ئەحواڵی پرسیم و وتی: میرپەنج دەفەرمێت، چ کەسێك تەقەی لەئێوە کردووە، ئەگەر گومانتان لەکەسێك هەیە، فەرمان بدەن تا شوێنپێی هەڵبگرین. ئەمشەو ئەم دەستەیە لەبەردەم ماڵی ئێوەدا کێشك دەگرن تا هۆکاری ئەم تەقە کردنە دەستگیر دەکرێت. ئەم دەستەیە تا هاتنی شەریف ئەلدەولە هەموو شەوێك لەبەردەم ماڵی ئێمەدا بوون و کێشکیان دەگرت. هەر شەوێکیش کەسەردانی شوێنێکم دەکرد، پێنج کەس لەوان هاوڕێیەتیان دەکردم.

حکومەتی عەلی محەممەد خانی شەریف ئەلدەولە

دوای لابردنی ئەمیر موعەزز، ڕۆژی پێنجشەممە ١٧ جومادی الثانی ١٣٣٧، عەلی محەممەد خانی شەریف ئەلدەولە، وەك فەرمانڕەوای کوردستان هاتە کوردستان بەڵام چ هاتنێك و چ حکومەتێك!، کەسێکی بێهێز و بێ دەسەڵات، هاتە ناوچەیەکی پڕ ئاژاوە و فیتنە. لەلایەك سەرکێشی و یاخیبوونی عەشیرەکان و عەشیرەکانی سەرسنور و لەلایەکی دیکە دەرکەوتنی ژمارەیەك خراپەکاری شاری لەژێر ناوی دیموکرات و لەلایەکی دیکە بانگەوازی سەربەخۆیی نەتەوەیی کورد لەلایەن شێخ مەحمودی حەفید، دەستیان دایە دەستی یەك و ئاتەشکەدەیەکی گەورەیان بۆ حکومەت و میللەتی بەدبەختی ئێمە ئامادە کردبوو کەجگە لەدەسەڵات و دووربینیشی خودی وسوق ئەلدەولە، ڕێگەچارەیەك بۆ ڕزگاری لەم بارودۆخە، گومان نەدەکرا. دوای چەند ڕۆژ، پاشماوەی هێزەکانی قەزاقی ناو شارەکە لەگەڵ غولامڕەزا میرپەنج گەڕانەوە و هیچ هێزێك لەژێر دەستی شەریف ئەلدەولەدا نەمایەوە.

شەوێك شەریف ئەلدەولە لەکۆبوونەوەیەکی نهێنیدا پێی وتم: پێویستە لەگەڵ حاجی شێخ ئیبراهیم ڕێگەی ئاشتی و گونجان بگرنەبەر. وتم: مەگەر ئێوە سەبارەت بەحاجی شێخ ئیبراهیم و کەسانی دەوروبەری، هیچ فەرمانێکتان لەناوەندەوە پێنەدراوە؟ وتی: بەڵێ، بەڵام تا گەیشتنی هێزی ژاندارم دەبێت بێدەنگی بکەینە پیشە بەڵام پێویستە بەنهێنی نزیکەی سەد چەکدار لەحزبی سۆسیال بخەنە ژێر فەرمانی دەوڵەت تا شەوانە لەکەنارەکانی شار پارێزەری ئەزم و سەقامگیری شارەکە بن تا شیرازەی کاروبارەکان لەیەك نەپچڕێت. منیش بۆ هەردوو بابەتەکە یانی ئاشتی و ئامادە کردنی تفەنگچییەکان ڕەزامەندی خۆم نیشاندا.
لەماوەی دوو ڕۆژدا لەجیاتی سەد کەس، سەد و پەنجا تفەنگچی سالار فاتحم ئامادە و تەسلیم بەشەریف ئەلدەولە کرد تا شەوانە لەگەڵ سوپای دەوڵەت لەکەنارەکانی شار کێشك بگرن و پارێزەری ئەزم و ئاسایشی شارەکە بن. ئەم هێزە ڕۆژانە لەباخەکەی سالار فاتح خۆیان دەشاردەوە. ڕۆژی دواتر دانیشتنێکی ڕەسمیمان بۆ چاکسازی و ئاشتی لەگەڵ حاجی شێخ ئیبراهیم لەقەڵای حکومەتی و بەئامادە بوونی شازادە ئەعزەم ئەلدەولە، یاریدەدەری حکومەتی و غیاس ئەلدەولە، فەرمانڕەوای سەقز سازدا و هەردووکمان ئامادە بووین. دوای وتەکانی شەریف ئەلدەولە، سەبارەت بەسوودەکانی ئەم ڕێکەوتنە و زیانەکانی ڕێنەکەوتن و دووبەرەکی ئێمە، پێشنیاری ئاشتی و سازانی بەئێمە دەوانە کرد. حاجی شێخ ئیبراهیم وتی: من بەسێ مەرج ئامادەم پەیمان لەگەڵ فلانەکەس ببەستم، یەکەم ئەوەی پەیوەندییەکانی لەگەڵ قونسوڵخانەی ئینگلیس بپچڕێنێت و بەڵێن بدات، پێکەوە، لەم شارە دەریان بکەین چوونکە هیچ شوێنکەوتەیەکی لەم ناوچەیەدا نییە، دووەم ئەوەی لەگەڵ پیاوماقووڵانی کوردستان پەیوەندی هاوڕێیانە و دۆستانە بەرقەرار نەکات، سێیەم ئەوەی، ئەو دیموکراتانەی چوونەتە ڕیزی حزبی سۆسیال، دەریانبکات و لەم بەروارە بەدواوە هیچ ئەندامێکی حزبی دیموکرات وەك ئەندامی خۆیان وەرنەگرێت.
وتم: سەبارەت بەنەیاریکردنی قونسوڵخانەی ئینگلیس، لەدەسەڵات و توانای ئێمەدا نییە و بەهیچ جۆرێك ناتوانین لەوبارەوە گفتوگۆ بکەین چوونکە نە لەپەیڕەوی هیچ کام لەحزبەکان ئاماژەی پێدراوە و نە لەلایەن دەوڵەتەوە فەرمانێکی لەو شێوەمان پێدراوە. لەگەڵ ئەمەیشدا ئەگەر حزبی دیموکرات، بەرژەوەندی لەدوژمنایەتی کردنی ئینگلیسییەکان دەبینێت، لەبەر ئەوەی حزبی سۆسیال تازە دامەزراوە و لەمبارەوە ئەزموونی ئەوتۆی لەبەردەستدا نییە و

تواناى ئەنجامى ئەو كارەى نييە، حزبى ديموكرات كەحزبێكى كۆن و ئەزمونى هەيە و رێگەچارەى ڕووبەڕووبوونەوەى ئەوان باشتر دەزانێت، پێويستە هەنگاو بنێتە پێش. ئەگەر سەركەوتنيان بەدەستهێنا، باشتر، جياواز لەوە، با يەكێك لەحزبەكان تووشى شكست ببێت نەك هەردوو حزبەكە. بەلأم سەبارەت بەپياوماقوولأن و كەسە ناسراوەكانى شار، ئەگەر كارێكى نائاسايى لەوان ببينرێت، ئەركى سەرشانى ئێمەيە حكومەت ئاگادار بكەينەوە بۆ ئەوەى حكومەت ڕێگەيان لێبگرێت چوونكە حزبەكان ڕاستەوخۆ مافى خۆتێهەڵقورتاندن لەكاروبارى حكومەتيان نييە، هەر مەبەستێكيان هەبێت، دەبێت بەهۆى لايەنە پەيوەنديدارەكانەوە داواى ماف و مەبەستەكانى خۆيان بكەن، بەلأم سەبارەت بەرێگەنەدان بەديموكراتەكان بۆ ئەندامبوون لەحزبى سۆسيال يا بەپێچەوانەوە، ديموكرات يا سۆسيال بن و مەڕى ئێمە نين كەرێگە نەدەين ڕانێكى ئێمە تێكەڵ بەڕانێكى ئێوە بێت يا ئەگەر تێكەڵ بوو، دەريان بكەين. مرۆڤ بۆ هەڵبژاردنى ڕێگە و ڕێبازەكەى ئازادە، هەركەس، هەر ڕێبازێك بخوازێت، دەتوانێت هەڵيبژێرێت. شەريف ئەلدەولە لەكۆتايى وتەكانى من، دەرفەتى قسەكردنى بەحاجى ئيبراهيم نەدا و خۆى وەلأميدايەوە و وتى: من حەز دەكەم ئێوە دووانە بىٚ هيچ مەرج و بەڵێنێك ببنە هاوڕێى يەك. دواتر سەبارەت بەوێست و داواى لايەنەكان، گفتوگۆ دەكەين و هەر شتێك پێويست بێت، ئەنجامى دەدەين. شەريف ئەلدەولە دەستى هەردووكمانى خستە ناو دەستى يەك و بەماچوموچ ناچارى كردين. دواتر وتى: شەربەت بێنن. دواى خواردنى شيرينى و شەربەت، دڵنيشتنەكە بەردەوام بوو.

چەند ڕۆژ دواتر شەريف ئەلدەولە و قونسوڵى ئينگليس، بەمەبەستى گەڕان و سەيران دەڕۆنە داوێنى ئاويەر، سالار ئەشرەفيش لەخزمەتى حكومەتدا دەبێت. لەناكاو چەند سوارێكى گوڵباغى دەردەكەون و لەكەنار شارەوە هێرش دەكەنە سەر چياى ئاويەر. ڕانەمەڕ و گايەلى دانيشتووانى شار لەو ناوچەيە بەبەرچاوى حكومەت و قونسوڵخانەى ئينگليس، تالأن دەكەن.

لە ١٦ رەجەبى ١٣٣٧، لەدەرئەنجامى بروسكەى شەريف ئەلدەولە بۆ دەوڵەت، فەرمانى سەرۆكايەتى مەعاريف و ئەوقافى كوردستان لەلايەن نەسير ئەلدەولە، وەزيرى ئەوقاف و كاروبارى ئايينى، بەژمارەى٥٥٦٩، بۆ من دەردەكرێت و ئەو پۆستەم گرتەدەست. دواتر بەتەياره بەياننييەيان لەلايەن دەوڵەتەوە بەسەر گوڵباغى و مەندەمييەكاندا بلأو كردەوە و

مۆڵەتی بیست ڕۆژەیان بۆ دیاریکردن کە ئەگەر لەو ماوەدا گوێڕایەڵی و ملکەچی خۆیان نیشاننەدەن، چیتر ڕێگەی تۆبە و پەشیمانییان لێ دادەخرێت. لەم کاتەدا سەردار ڕەشید لەسەر داوای دەوڵەت، هاتە کوردستان و لەپانزەی شەعبانیش تەیارەیەك بۆ قونسوڵی ئینگلیس لەشارەکە نیشتەوە. حزبی سۆسیالیش کەم کەم فراوان و گەورە و حەزبی دیموکراتیش بەرەو ڕووخان هەنگاوی دەنا. لەماوەدا چەند بەڵگەیەکی نووسراو لەناوچەی مەندەمی و گوڵباغی بەدەستمان گەیشت کەبزوێنەری ئەوان بۆ خراپەکاری و تالآنکارییەکان، کۆمیتەی حزبی دیموکرات بوو: حاجی شێخ ئیبراهیم، سالار ئەشرەف، حاجی مەزهەر ئەلئیسلام، ڕەمەزانزادە و هتد..... شەریف ئەلدەولە دوای بەدەستهێنانی ئەو بەڵگانە، بەڕێوبەرایەتی ئاسایش و پاراستنی شارەکەی ناچار کرد سوێند بخۆن چیتر لەمەدوا خیانەت لەدەوڵەت و میللەت نەکەن. حاجی سەردار ی موکەڕەم، محەممەد عەلی خان و لێپرسراوانی سوپا و ئەندامانی لێپرسراوی ئاسایشی شارەکە، سوێندیان خوارد. سالار ئەشرەف بەسوێندخواردن ڕازی نەبوو. شەریف ئەلدەولە ئاگاداری کردەوە ئەگەر سوێند نەخوات، دەبێت پۆستەکەی بەجێبێڵێت و لەماڵەکەی خۆی خانەنشین بکرێت. سالارئەشرەف بەخێرایی جلوبەرگی ڕەسمی داکەند و بەناوی دەستلەکارکێشانەوە، بەرەو گوندی کمیز ڕۆشت. حاجی شێخ ئیبراهیم لەپێشەکی ئەم بارودۆخە و ڕووخانی حزبی دیموکرات و بلاوبوونەوەی بەڵگەکان و خانەنشینی سالارئەشرەف، ترسی لێنیشت و داوای لەشەریف ئەلدەولە کرد مۆڵەتی پێبدات بڕواتە ماڵی شێخ حسام ئەلدین. دوای دوو کاتژمێر لەشەو، شەریف ئەلدەولە، سەرداری موعەزەم کوڕی ئاسف بانگ دەکات و پێی دەڵێت: ئەمڕۆ ئێواریێ مۆڵەتی ڕۆشتنم بەحاجی شێخ ئیبراهیم داوە تا لەشارەکە بڕواتەدەر. ئاگادارین لەسەر ڕێگەیەکەوە دەڕوات، کەسێك ڕاسپێرن تا بیکوژێت. ڕۆژی دواتر سەردار ڕەشید بۆ ڕەوانسەر گەڕایەوە تا لەگەڵ هێزەکانی هەورامان و ڕەوانسەر و جوانڕۆ بگەڕێتەوە. سەردار موعەزەمیش بۆ کوشتنی حاجی شێخ ئیبراهیم، سالار ئەلمولکی بۆ ڕێگەی بیجار و محەممەد عەلی ئاغا، کوڕی حاجی ئەحمەدی هەمەدانی و ئیمام قولی خانی بۆ ڕێگەی هەورامان نارد و غولأم حسەین کوڕی میرزا یوسفی ئازری بۆ چاودێری کردنی ڕێگەی هەمەدان ڕاسپارد. بەڕێکەوت حاجی شێخ ئیبراهیم بەرەو هەمەدان دەڕوات. شەوێك لای سەنجەرخان دەمێنێتەوە و بەیانی بەمەبەستی ڕۆشتن بۆ تاران بەڕێدەکەوێت. لەناوچەی

ئیسفەندئاوا غولام حەسەین ڕووبەڕووی دەبێتەوە. ماوەیەک بەناوی هاوڕێیەتی لەگەڵی دەڕوات تا ئەوەی لەکەنار گوندی جەعفەرئاوا دەرفەتی دەستدەکەوێت و لەپشتەوە بەگوللەیەک کۆتایی بەژیانی دەهێنێت. ئەسپ و تفەنگەکەی و سێ لیرەی حاجی شێخ ئیبراهیم هەڵدەگرێت و دەڕوات. حاجی مەزهەر ئەلئیسلام و ڕەمەزانزادە لەڕێگەی کانی مشکان، شەوانە بەرەو تاران بەڕێدەکەون. لەگەڵ گەیشتنیان بۆ تاران لەسەر داوای شەریف ئەلدەولە، لەوێ زیندانی دەکرێن. سالار ئەشرەف بەپشتبەستن بەعەشیرە و تفەنگچییەکانی گوندەکەی خۆی، لەکەمیز دەمێنێتەوە. یەک دووجار هاتە شار، هاوڕێیانە پێم وت سوێندی یاسایی بخوات و دەست لەکارکێشانەوەی لەحزبی دیموکرات ڕابگەیەنێت بەڵام گوێی لەوتەکانم نەدەگرت. سەرئەنجام شەریف ئەلدەولە دەیگرێت و بەبیانووی ئەوەی بۆ تارانی دەنێرێت، لەپشت گەردەنەی کەڵە کوڵە دەیکوژێت، لەو شوێنەی دیموکراتەکان، ئەسەد الله خان، پیاوەکەی سەردار ئەعەزەم و میرزا سەراجیان بەفەرمانی سالارئەشرەف کوشتبوو. بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی ئاسایش بەسالار موفەخەمی حەبیبی دەسپێردرێت.

دواتر ماڵەکەی سالارئەشرەفیان پشکنی. چەندین بەڵگەنامەی شەرمێنەر لەناو کەلوپەلەکانی دۆزرایەوە و وێنەی خانەکان کەلای ڕاستی سالار ئەشرەف، دانیشتبوون، کەوتە دەستی شەریف ئەلدەولە. ئێوارەیەک لەماڵەوە دانیشتبووم، پیاوی حاجی شێخ عەبدوللە بەخێرایی هات و وتی: میرزا حەبیب اللەی سەمەدزادەیان بردە قەڵای حکومەتی، دەبێت فریای کەویت و ڕێگە نەدەیت ئازاری بدەن. بێ لەدەستدانی کات ڕۆشتمە قەڵای حکومەتی. بینیم دار و تەنافیان ئامادە کردووە و دەیانەوێت لەداری بدەن. کاتێک گەیشتم، ڕێگەم نەدا تەنافەکە بخەنە ملی تا ئەوەی چاوم بەشەریف ئەلدەولە کەوت و تکام بۆ کرد. شەریف ئەلدەولە بزەیەکی گرت و بەسالار موفەخەمی وت: ئەو وەرەقەیە بدە بەپێشنوێژ تا بیخوێنێتەوە و بزانێت تکا کردنەکەی سوودی نییە. وەرەقەکەم بینی کەسەمەدزادە لەبەرواری شەوی ١٤ جومادی الثانی ١٣٣٧ بۆ حاجی شێخ ئیبراهیم و سالار ئەشرەف نووسیبوو: بینیمان ئەمشەو فلانەکەس سەردانی شوێنێکی کردووە، پێویستمان بەحەوت تیرێک هەیە تا لەکاتی گەڕانەوە بۆ ماڵ، کۆتایی بەژیانی سۆسیال بهێنین.

بەرواری سەر وەرەقەکە ڕێکەوت بوو لەگەڵ ئەو شەوەی لەبەردەم مزگەوتی سارم نیزام لەسەرەوەی پردەکە، تەقەیان لەمن کرد. دوای ئەوەی وەرەقەکەم خوێندەوە، شەریف ئەلدەولە

وتی: ئێستا پشتڕاستی ئەوە دەکەیتەوە کەبکوژی ئیمام دەبێت بکوژرێت. وتم: سەرەتا گومانم دەکرد تاوانێکی دیکەی ئەنجامداوە، ئێستا کەئاشکرا بوو مەبەستی کوشتنی منی کردووە، بەشەرع و یاسا، بکوژی من دەبێت لەدەستی خۆمدا بێت و پێویستە ڕادەستی منی بکەنەوە. وتی: ڕادەستی ئێوەی بکەن، چی دەکەیت؟ وتم: دەبێت بەقورسترینی سزاکان، سزا بدرێت. وتی: مەگەر سزایەکی قورستر لەئیعدام هەیە. وتم: بەڵێ، بەخشین و لێبوردن قورستر لەوەیە چوونکە هەرجارێك کەمن دەبینێت، ئارەزووی مەرگی خۆی دەکات. بەمشێوەیە سەمەدزادەم ئازاد کرد و بۆ لای حاجی شێخ عەبدوڵڵەم ناردەوە و وتم: بەحاجی شێخ بڵێن چوونکە سەمەدزادە لەکوشتنی من بەمەبەستی خۆی نەگەیشت، منیش ڕێگەم نەدا، شەریف ئەلدەولە لەکوشتنی ئەو بەمەبەستی خۆی بگات. بەکورتی، تا چەند ڕۆژێك کاری من ببوە پاکانە کردن و تکا کردن بۆ تاوانباران و لەماوەی دوو حەفتەدا، سی و شەش کەسم لەمەرگ و سزادان ڕزگار کرد کەپێنج کەسیان خراپەکارییان لەگەڵ خۆمدا کردبوو. ڕۆژی ٨ ڕەمەزان، سەرداری ڕەشید لەگەڵ هێزەکانی فەرەنسا و جوانرۆ و لهۆن بەمەبەستی سەرکوت کردنی عەشیرەی گوڵباغی ڕۆشتە گرێزە. هەرچەند هاتنی سەردار لەسەر داوای شەریف ئەلدەولە بوو بەڵام مەبەستی سەرەکی ئەو تۆڵەسەندنەوەی ساڵی ١٣٣٦ بوو کەگوڵباغییەکان بەشێوەیەکی خراپ مامڵەیان لەگەڵ کرد. ڕۆژی دواتر سەردار ڕەشید لەگەڵ هەموو هێزەکانی کەزیاتر لەدوو هەزار سوار و هەزار تفەنگچی لهۆن دەبوون، هاوڕێ لەگەڵ شازادە ئەکبەر میرزا، لەگەڵ سێسەد ژاندارم و دوو تۆپ هاتن و بەرەو ئاوچەکانی مەندەمی وگوڵباغی بەڕێکەوتن. حیشمەت ئەلمولك لەگەڵ سەد سوار، پەیوەستی سوپای ژاندارم ببوو. لەچیای توریزخاتوون و عەباس بەگ، ڕووبەڕووی هێزی گوڵباغی و مەندەمی دەبێتەوە. سەرەتا سوارەکانی ڕەولنسەر پاشەکشێ دەکەن و سەردار و ئاڵاکەی بەتەنیا جێدەهێڵن تا تفەنگچییەکانی جەعفەر سوڵتان کە لەسەر لووتکەی چیاکە سەنگەریان گرتبوو لەگەڵ سوارەکانی وەلەدبەیگی هێرش دەبەن و ڕیسوایانە شکست بەگوڵباغی و مەندەمییەکان دەهێنن. سوارەکانی وەلەدبەیگی و تفەنگچییەکانی لهۆن لەو ڕۆژەدا بوێرانە جەنگاون بۆ نمونە سۆفی بەگ لەگەڵ ئەوەی لەسێ شوێنەوە بریندار دەبێت، دووبارە بەتەنیا حەوت کەس دەکوژێت و سێ کەسیش ئەسیر دەکات. زۆربەی سەرکردەکانی گوڵباغی و مەندەمی لەو جەنگەدا کوژران و هەموو مەڕومالاَت و سامانەکەیان تاڵانکرا. لەئەنجامی ئەم

جەنگە، دەستەیەك لەمەندەمییەکان پەنایان بۆ هەورامی ڕەزاو برد و دەستەیەك لەگوڵباغییەکانیش پەنایان بۆ مەحمودخانی مەریوانی برد و پاشماوەکەیان لەشوێنەکانی خۆیان، دووبارە سەرقاڵی خراپەکاری و تاڵانکردن بوونەوە.
لەناوەڕاستەکانی شەوال، من، بەفەرمانی حکومەت، لەگەڵ پەنجا سوار، بەرەو ڕەزاو ڕۆشتم. بەڕێز یوسف خانی عیزام ئەلمولك و سەنجەرخان هاوڕێیەتیان دەکردم. لەخانەکانی ڕەزاو بەڵێننامەی تەسلیمبوون و گوێڕایەڵیم وەرگرت و ماڵیاتی هەورامانیان بەتەواوی پێدام. هەروەها ئەمانم بەهەموو ئەو مەندەمییانەدا کەپەنایان بۆ هەورامان بردبوو تا بۆ ناوچەکانی خۆیان بگەڕێنەوە. دوای ئەم کارانە خۆیشم بۆ شار گەڕامەوە. دوای چەند ڕۆژێك سەردار موعەزەم کوڕی ئاسف، خوازیاری حکومەتی هەورامان بوو. لەگەڵ سەد و پەنجا ژاندارم و سەد سوارەی خۆی و شازادە ئیقباڵ سوڵتان، سەرۆکی گومرك بەرەو هەورامان بەڕێکەوت. گوندی چەشمیدەری، زادگای خۆی وەك ناوەندی فەرمانڕەوایەتی دیاریکرد. لەم ماوەدا یانزە هەورامی لەگەڵ هەشت کەر لەشارەکەدا گرفتار بوون. ئەم هەواڵە بەڕەزاو گەیشت و بەخێرایی خانەکانی ڕەزاو، شەوانە دەستەیەك ڕەوانە دەنێرن. سەردار موعەزەم و ئیقباڵ سوڵتان و هەموو ئەو کەسانەی هاوڕێیەتی ئەوانیان دەکرد، قۆڵبەست کران و وەك بارمتەی یانزە هەورامییەکە و هەشت کەرەکە، لەگەڵ خۆیان دەیبەنە ڕەزاو و لەچەك دیاندەماڵن. بەخێرایی کاغەزێکیان بۆ من نووسی کەئەم کارە بەپێچەوانەی ڕێکەوتننامەی نێوانمان بوو. ئەگەر حکومەت، هەورامییەکان و کەرەکان ئازاد نەکات، ئێمەش سەردار و هاوڕێیانی ئازاد ناکەین. دوای بینینی شەریف ئەلدەولە، هەورامییەکان و کەرەکانمان ئازاد و تەسلیم بەناسفمان کرد. ئەویش هەورامییەکانی خەڵات و بەپیاوەکانی خۆی ڕەوانەی ڕەزاوی کردن. هەورامییەکانیش سەردار و هاوڕێکانیان ئازاد و ڕەوانەی شار کرد. شەریف ئەلدەولە بۆ داپۆشینی ئەو کردەوەی بەرابەر بەحکومەتەکەی هەورامان و هاوەڵانی کرابوو، لەڕۆژی هاتنی ئەوان بۆ ناو شارەکە، تیپی مۆسیقای تا سەر پردەکە بۆ پێشوازی ئەوان نارد. دەستەیەك لەدانیشتووانی شارەکەی بانگێشتکرد و لەناو حەوشی قەڵای حکومەتی، هەموو ئامادەکارییەکانی بۆ میوانداریی خەڵکان ئامادە کرد. سەردار و ئەسیرەکانی دیکە کاتێك هاتن و ئەم سفرە گەورەیان بینی، لەخۆیان بایی بوون و هاوشێوەی سەرکردەیەك کە لەسەرکەوتنێکی گەورە گەڕابێتەوە، دەستی کرد بەباسکردنی..... موشیردیوان کەلای من

دانیشتبوو، بزەیەکی گرت و وتی: دیمبلی دیمباوە نەقارە، حاجی باوەخان سولر، ئەم کوڕە زۆر ڕوودارە، پێی عەیب نییە، قسە دەکات.

لەناوەڕاستی زیقەعدەی ١٣٣٧، دووبارە سەردار ڕەشید بەپێی فەرمانی شەریف ئەلدەولە هاتە کوردستان و ئەوی لەگەڵ شازادە ئەعزەم ئەلدەولە بەهاوبەشی وەك جێگری حکومەتەکەی خۆی دیاریکرد. لەم کاتەدا جەنگێکی قورس لەنێوان بەڕێزان مەلا عەبدولفەتاح و مەلا عەبدولجەواد، سەبارەت بەبەدەستهێنانی نازناوی شێخولئیسلامی هاتە ئاراوە و هەردووکیان بوونە هۆی بێزاربوونی شەریف ئەلدەولە. بەشێوەیەك کەدەیویست ئەو نازناوە بەهەرکامێکیان بدات، کەسەکەی دیکە دەستی بەهاندان و هەڵخڕاندن دەکرد. ناچار شەریف ئەلدەولە بۆ دەهێشتنی ئەم کێشەیە، بڕیاریدا نازناوەکە بەکەسێکی دیکە ببەخشێت و خۆی لەدەست گوشارەکانی ئەو دوو کەسە ڕزگار بکات. سەرەتا بەمن و ئیعتیزاد ئەلدەولەی وت: شەریعەتمەدار بۆ وەرگرتنی ئەم نازناوە ئامادە بکەین. شەریعەتمەدار ئامادە نەبوو. دواتر بەحاجی موعتەمیدی وت کەسێکی بۆ ئامادە بکات. حاجی موعتەمید، سەیید عەبدولعەزیزی نازم ئەلشەریعەی ئامادە کرد (خزمی خۆی بوو). بڕە پارەیەکی دا و نازناوی شێخولئیسلامی دەستکەوت و لەموحەڕەمی ١٣٣٨، فەرمانی ڕەسمی لەتارانەوە بەدەست گەیشت. سەیید عەبدولعەزیز کوڕی سەیید عەبدولمەجیدی نازم ئەلسادات کوڕی سەیید عەبدولڕەحمان کوڕی سۆفی عەبدولڕەحیمی خوڕخوڕەیە. دەڵێن: سۆفی عەبدولڕەحیم برای سەیید زەکی شێخولئیسلام بووە، کوڕی حاجی سەیید مەحمودی شێخولئیسلام کەپێشتر ئاماژەمان بەڕەچەڵەکی ئەواندا. لەدەیەی کۆتایی زیقەعدە، شەریف ئەلدەولە، شازادە ئەکبەر میرزای لەگەڵ ژاندارمەکان و حیشمەت ئەلمولکی بۆ ئەفراسیاب نارد تا ڕێگە لەخراپەکاری و تاڵانکاری مەندەمی و گوڵباغییەکان بگرێت. خۆیشی لەژێر ناوی گەڕان و سەیران لەگەڵ قونسوڵی ئینگلیس و وەکیل ئەلمولك و سەردار ئەعزەم و سەردار موعەزەم بەرەو سەقز و بیجار بەڕێکەوت. کاتێك دەگاتە قەڵاکۆن، حەبیب الله خانی ئیلبەگی دەگرێت کەبۆ پێشوازی کردنی هاتبوو و لەگەڵ خۆی دەیباتە سەقز و لەوێ لەگەڵ ڕۆستەم خانی بانەیی لەداریان دەدات. مەندەمییەکان لەهێزەکەی ئەفراسیاب دەترسن و لەگەڵ ژن و منداڵ و مەڕومالاتەکەیان بەرەو چیای زێڕاوە بەڕێدەکەون. عەزیز و تەکش خان ناوێك سەرقاڵی تاڵانی و خراپەکاری دەبن. شازادە ئەکبەر میرزا، حیشمەت ئەلمولك بۆ سەرکوت کردنی

ئەوان ڕەوانە دەکات. حیشمەت ئەلمولک شەوانە بەچیاکەدا هەڵدەگەڕێت و ڕووبەڕووی عەزیز و تەکش دەبێتەوە کە لەگەڵ دوو برای دیکەیان، ئەبولمحەممەد خان و عەبدولسەمەدخان، هەموویان لەیەک جێگە کۆبوونەتەوە. دوای جەنگێکی قورس، هەر چوار براکە و گوڵ محەممەد خان و چەند کەسێکی دیکە ئەسیر دەکرێن. عەزیز و تەکش لەناو سوپاکەدا تیرباران دەکرێن و ئەبولمحەممەد خان و گوڵ محەممەد خان و عەبدولسەمەدخان و کەسانی دیکە دێننە شار و دوای ماوەیەک لەپشت گۆڕستانی تایلە تیرباران دەکرێن. عەبدولقادری پیاوی حیشمەت ئەلمولک، کەکەسێکی بوێر و زیرەک بووە، لەجەنگی عەزیز و تەکش دەکوژرێت. بوێری حیشمەت ئەلمولک لەم جەنگەدا بەناوبانگە.

شەریف ئەلدەولە چەند ڕۆژێک لەسەقز دەمێنێتەوە و لەوێوە دەڕواتە بیجار، ڕۆژی ٦ زیحەججە بۆ شار دەگەڕێتەوە. شەوی هەینی ٢١ موحەڕەمی ١٣٣٨، شێخ ئەحمەدی ڕەئیس ئەلمەشایخ دەمرێت، سەرکردەکانی ئەندەمی کەبریتیبوون لە نور محەممەد خانی ئیلخانی و سەعیدی محەممەدخانی سەرهەنگ و فەرەج خانی برای شا و عەبدوڵڵەخانی برای حەبیب خان، دەچنە لای سوپاکەی ئەفراسیاب و لەوێ گرفتار دەبن. ئاغای براخان قیبلەی عالەم کە ڕۆشتووە سەقز بۆ لای غیاس ئەلدەولە، لەو شارە گرفتار دەبێت و هەموویان بەفەرمانی حیشمەت ئەلمولک، ڕەوانەی شار دەکرێن. سەرباز و مۆسیق تا چیمەنی موعتەمید پێشوازییان لێدەکەن و لەناو قەرەباڵغی دانیشتووان دەچنە ناو شارەکە.

موشیر دیوان دەبێتە دەستەبەری ئەندەمییەکان و حکومەت ئەوان تەسلیم بەموشیر دیوان دەکات. لەئەنجامی ئەم ڕێگەچارە، هەموو سەرکردەکانی عەشیرەکان کەبریتیبوون لەمەحمود خانی کانی سانان و مەحمودخانی دزڵی و فارس خانی ڕەئیس و محەممەد ساڵح خانی ئەمیر ئەلعەشایر، هەموویان دێنەشار و پەنا بۆ تەویلەی حکومەتی دەبەن. حکومەت مۆڵەتیان پێدەدات و هەمووان لەشاردا نیشتەجێ دەبن و ئازادانە دەسووڕێنەوە. شەوی دووشەممەی ٤ جومادی الاوەل، حاجی محەممەد عەلی خانی سەردار دەمرێت، شەریف ئەلدەولە لەگەڵ هەموو زاناکان و پیاوماقووڵانی شار و سەرکردەکان و سەرۆک عەشیرەکان، لەپێش جەنازەکەوە ڕێگەدەبڕێت و بەوپەڕی ڕێزەوە تا ئیمامزادە پیر عومەر لەگەڵی دەڕۆن. ڕۆژی دووشەممە ١٨ جومادی الاوەل، سەردار ڕەشید کەگەڕابوویەوە بۆ ڕەوانسەر، دووبارە بەفەرمانی شەریف ئەلدەولە لەگەڵ شێخ قەیدار و دەستەیەک دەگەڕێتەوە بەبیانوی ئەوەی

شەریف ئەلدەولە والیگەری کوردستان بەو بسپێرێت و خۆی بۆ تاران بگەڕێتەوە. پێشتر هەرجار دەهاتە کوردستان، یا لەقەڵای حکومەتی نیشتەجێ دەبوو یا لەماڵی وەکیل ئەلمولك. ئەمجارە لەماڵەکانی ئەعزاز ئەلمولك لای مزگەوتی فاروقیە، ماڵیان بۆ ئامادە کرد. شەوی ٢١ جومادی الاوەل، شمشێری خوالێخۆشبوو حاجی سەردار بەشێوەیەکی نهێنی لەحاجی ئەرفەع ئەلمولك وەردەگرێت و بەو شێوەیە بڵاوی دەکەنەوە کەشمشێرەکە لەتارانەوە بۆ سەردار ڕەوانە کراوە. ڕۆژی ٢٢ جومادی الاوەل، لەقەڵای حکومەتی، خەڵکان بەگشتی بانگێشت دەکرێن و شەریف ئەلدەولە بەدەستی خۆی، فەرمانی والیگەری کوردستان بەسەردار پێشکەش دەکات و نیشانەی سەرتیپی دەکاتە ملی و شمشێرە گەوهەرنیشانەکە لەکەمەری دەبەستێت. منیش بەدەنگی بەرز فەرمانەکەم خوێندەوە. هەموان پیرۆزباییان لەسەردار کرد و چوار پاسەوانیان بەمەبەستی ڕێزگرتن بۆ دیاریکرد تا بۆ هەر شوێنێك بڕوات، دووانیان لەپێش و دووانیان لەدواوە ڕێگە بڕۆن.

ڕۆژی ١٠ جومادی الثانی ١٣٣٨ کەهاوکات بوو لەگەڵ یەکی فەروەردین١٢٩٨، جەژنی نەورۆزی سوڵتانی سازدرا و ئەم بابەتەی خوارەوەم بەئامادەبوونی خەڵکان و سەرۆك عەشیرەتەکان خوێندەوە:

جەژنی نەورۆزی ١٣٣٨

لەم جەژنی سەرکەوتنە، لەم ڕۆژە پیرۆزە مێژووییە، لەکۆبوونەوەی عەشیرە و تایەفەکان، کەساڵانێکی دوورودرێژە دانیشتووانی کوردستان، ئەم ڕۆژانەیان نەبینیوە، بەهەموو سەرۆك و خانەکان و بەگزادەکان خێڵەکان کەهەموویان لەبەردەم پەیکەری شاهەنشاهی ئامادە بوون و سەری کوڕنوش لەخاك دەسوون، بەزمانێکی پاك و پاراو و بەدوور لەهەر شتێك، دەڵێم: وشەی شاهەنشاهی و نیشانی شێر و خۆرشید بۆ ئێمەی ڕووندەکاتەوە کەدەوڵەتی شکۆداری شەش هەزار ساڵەی ئێران، لەبەهێزترین دەوڵەتەکانی دنیا بووە و فەرمانڕەوایەتی هەموو دەوڵەتەکان وئیمپراتۆرییەکانی جیهانی کردووە. ڕۆژێك بۆ جەنگی یۆنانییەکان چوارده سوپای گەورەی تەیار و ئامادە کردووە و شاهەنشاهێك بەناوی کووروش، بەرپەرچی هێز و دەسەڵات، فەرمانڕەوایەتی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دەکرد. لەدەورانی نادرشا، دراوسێکانی ئێمە لەگەڵ ترسێکی فراوان، کوڕنوشیان بۆ ئاڵای دەوڵەتی ئێران نیشاندا. لەدەورانی فەرمانڕەوایەتی کەریم خانی زەند، هەموو سوڵتانەکانی دراوسێ، ملکەچی و

گوێڕایەڵی خۆیان نیشاندا. سەرنجدان بەدەورەکانی پێشوو، هۆکارێکە بۆ دروستبوونی خەم و نیگەرانی. لەم چەند ساڵەدا، جەنگی نێودەوڵەتی، ئەگەر لەڕووی وێژدان و وردبینییەوە، لێکۆڵینەوەی بۆ بکەین، دەبینین زۆربەی دەوڵەتە بچووك و گەورەکانی دنیا، لەگەڵ هەر جۆرە هێزێك و دەسەڵاتێك، لەبەرامبەر پێشهات و ڕووداوەکانی ڕۆژگار ناتەوان و ملکەچ بوون. بەپێچەوانەوە دەوڵەتی ئێران، بەپشتبەستن بەهێزی یەزدان و ئەندێشە، ڕووبەڕووی هەزار جۆرە لەمپەری دەرەکی و نێوخۆیی و کێشەکانی سەرسنوور بۆتەوە و کەشتی شکاوی ژیانی خۆی، گەیاندۆتە بەستێنی ڕزگاری و شەرافەت و سەربەخۆیی خۆی بەهەموو دەوڵەتەکانی جیهان سەلماند. ئەمڕۆ دەبینین هێز و دەسەڵات و شکۆی دەوڵەتی ئێران، بەهۆی کردەوە و بیرۆکە ژیانبەخشەکانی تاکە سەرۆك وەزیری چالاك و بەتوانا، بەڕێز وسوق ئەلدەولە، لەقووڵایی وڵات لەخوراسانەوە تا ئیسفەهان و لوڕستان و جەنگەڵ و شیراز و هتد.... فەرمانەکانی بەخێرایی جێبەجێ دەکرێت. هەڵبەت دەوڵەتێکی لەمشێوە ئەگەر لەو پەڕی لاوازی و ناتەوانیدا بێت، بەخێرایی دەتوانێت کۆتایی بەئاژاوە و پشێوی ویلایەتێکی بچووکی وەك کوردستان بهێنێت و باکوری وڵات بۆ ڕۆژهەڵاتی بەختەوەری بگۆڕێت. چی ڕوویدا کە لەم چەند ساڵەدا، ئەم دەوڵەتە بیرمەندە لە بەئەنجام گەیاندنی ئەم ئەرکە ناتەوان بووە و ئەگەر هەندێ کات چالاکییەکی لەخۆی نیشانداوە، هیچ بەرهەمێکی لێنەکەوتۆتەوە؟ هۆکاری سەرەکی و لەمپەری گەورە، سەرقاڵی دەوڵەت بەسیاسەتی دەرەکی و ڕێکخستن و توندوتۆڵ کردنی پەیوەندییەکانی بوو لەگەڵ دەوڵەتەکانی دراوسێ کە لەسەدەی ڕووبەڕووبوونەوەی دەوڵەتەکان، لەڕۆژگاری مردن و زیندووبوونی دەوڵەتەکان، لەم بارودۆخە ئەزلزلوەی ڕۆژگار، هیچ زیانێك بەشەرافەتی ئێران نەگات. گرنگی ئەم بابەتە، کەپاراستنی سیاسەتی دەرەکی بوو، پێش بەرقەرار کردنی ئاسایش لەنێوخۆدا کرا و دەرفەتی بۆ خراپەکاران ڕەخساند، لەلایەك خراپەکاری عەشیرەکان و تایەفە وەحشییەکانی بێ ئاگا لەسیاسەت کەسروشتی خۆیان، بۆ هەر خراپەکارییەك هانی دەدان و لەلایەکی دیکە، دەستەیەك دزی ئامادە، دەستەیەك خراپەکاری تاڵانچی، هاوڕێیەتی و ڕێنوێنی ئەوانیان دەکرد و ئاگری ئاژاوە و فیتنەیان خۆش دەکرد. لەپشێوی و ئاژاوە و تاڵانکاری کەڵکیان وەردەگرت و بەکوشت و کوشتار، خۆشیان نیشاندەدا. لەلایەکی دیکە ئاژاوە و پشێوی جەنگی نێونەتەوەیی و هێرشکردنی دەوڵەتە بیانییەکان، کەسنوورەکانی ئێرانیان

کردە گۆڕەپانی خۆیان، ناوی دەوڵەتی ئێرانی لەدڵ و بیری کورتبینان سڕیبوویەوە. هەموو ئەم هۆکارانەی بەدبەختی و ڕیسوایی، گۆڕەپانێکی بەرینیان بۆ خیانەتکاران ئامادە کرد کەبارودۆخێکی پشێوی و بنەمای پاشایەتی تیرە و عەشیرەکان لەهەموو ناوچەکانی ئێران فەرمانڕەوا بێت. هەر کەسێك بیری لەشتێك دەکردەوە و هەر قوڕگێك بەدوای شتێکدا دەگەڕا.

بەڕێز شەریف ئەلدەولە فەرمانڕەوای کوردستان و گەڕووس کە لەلایەن دەوڵەتی خاوەنشکۆوە، بەڕەسمی بۆ گەڕاندنەوەی نەزم و ئارامی و ڕێگرتن لەپێشهات و کارەساتە نەویستەکان ڕەوانە کراوە، لەگەڵ گەیشتنی بۆ کوردستان بەدوای سەرچاوەکانی خراپەکاری و ئاژاوەدا گەڕا، ئەوانەی هەموو بەڵگە ئاسمانییەکان، تاوانەکانی ئەوانی پشتڕاست دەکردەوە و بەڵگەی پێویست بۆ سەلماندنی تاوانەکانیان لەدەستابوو، بەسزای کردەوەکانی خۆیان گەیشتن. بۆ گەڕاندنەوەی ئاسایش و ئارامی و زیندوو کردنەوەی ناوی دەوڵەت، باری نائاسایی لەشارەکەدا ڕاگەیاند و دواتر بۆ کۆتایی هێنان بەخراپەکاران و سەرکوتکردنی تایەفەکانی مەندەمی و گوڵباغی و هتد.... سوپایەکی گەورەی پێکهاتوو لەسوار و پیادەکانی عەشیرەکان بەسەرۆکایەتی سەردار ڕەشید و فەرماندەی هەموو هێزە ڕەوانەکراوەکان و هاوکاری ژاندارمەکان نەواب والا شازادە سوڵتان میرزا پێکهێنا. پێش ڕەوانە کردنی سوپا، بەهۆی ئەو بەیاننامانەی بەهۆی فڕۆکەوە بەئاسماندا بڵاو کرایەوە و ماوەیەکیان بۆ تەسلیم بوون و ملکەچبوونی ئەوان دیاریکرد کەئەگەر لەکاتی دیاریکراو، هەرکام لەوان تەسلیمی سوپاکەی سەردار بن، دەبەخشرێن و لەهەموو گوناحەکانیان خۆش دەبین. بەداخەوە لەبەر ئەوەی چارەنووس بۆی دیاریکردبوون دەبێت بەسزای کردەوەکانی خۆیان بگەن، لەخۆباییبوون ڕێگەی لێگرتن و ئەو ماوەیان بەفشە و ئەفسانە لەقەڵەمدا. بەناچاری سوپای سەردار بەڕێکەوت و لەیەکەم هێرش، لەناویردن و ئەنجامی خیانەت کردن لەدەوڵەت و میللەتیان بەچاوی خۆیان بینی. هەنووکە لەم ئەوڕۆژە پیرۆزەدا، هەموو دانیشتووانی گەڕووس و کوردستان و عەشیرەکانی سەرسنووری یەکخستووە و بەم بۆنەوە ڕێوڕەسمی پیرۆزبایی کردنی ئەم سەرکەوتنە کەهۆکاری بەختەوەری و ئاسایشی هەموو دانیشتووانە، پێشکەش بەدەرباری پاشا و دەوڵەت دەکەم و لەقووڵایی دڵەوە سپاسی هەوڵ و ماندووبوونەکانیان دەکەم.

ڕۆژی ١١ جومادی ئەلثانی، سەردار بۆ قەڵای حکومەتی بانگێشتکرا تا سەرقاڵی

فەرمانڕەوایەتی بێت. لەگەڵ گەیشتنی بۆ ژووری چاوەڕوانی، سەوڵەت لەشکر، لەگەڵ ژمارەیەك لەپیاوەکانی خۆی، سەردار قۆڵبەست دەکات و چەك لەپیاوەکانی دەستێنێت. لەگەڵ ئەوەیشدا دەستەیەك ژاندارم دەنێرن و هەموو مەندەمییەکان کەتەسلیم بەموشیر دیوان کرابوونەوە، دەگرن و دەیانگوازنەوە بۆ قەڵای حکومەتی. گوڵباغییەکانیش کە بەزۆری لەناو شاردابوو، قۆڵبەست و زیندانی دەکرێن. مەحمودخانی کانی سانان و مەحمودخانی دزڵیش بەقۆڵبەستکراوی ڕەوانەی بەغداد دەکرێن. شەوی پێنجشەممە ٢٦ جومادی نەقلثانی، سەردار و والی ڕەوانەی تاران کران. شەوی ٢٧ جومادی نەقلثانی، من لەخۆشی ڕزگاربوونی کوردستان لەدەستی عەشیرە ئەزانەکان و کۆتایی هاتنی یەکەم ساڵی حکومەتی شەریف ئەلدەولە، جەژنێکم بەناوی جەژنی شەریف لەماڵەکەی خۆمدا سازکرد و هەموو چینەکانی شارم بانگێشتکرد. بۆ هاتنی خودی شەریف ئەلدەولە لەبەر دەرگای ماڵەکەم تا بەر دەرگای قەڵای حکومەتی، هەردوو لای کۆڵانەکەم ڕازاندەوە. کاتی هاتنی شەرەف ئەلدەولە بۆ ناو حەوشی ماڵەکەم، بەناوی دانیشتووانەوە، سپاسی هەموو زەحمەت و ماندووبوونەکانی شەریف ئەلدەولەم کرد بۆ گەڕاندنەوەی ئەمن و ئارامی بۆ شارەکە. لەکۆتایی وتەکانی من، مۆسیقا دەستپێیکرد. بڕێکی زۆر بۆ ئامادەکردنی شەربەت و شیرینی خەرجکرا. دوو ڕۆژ دواتر تیرباران کردنی سەرکردەکانی مەندەمی و گوڵباغی و شێخ ئیسماعیلی دەستپێیکرد. لەماوەی دوو حەفتەدا، ئەم کەسانەی خوارەوە ئیعدام کران:

ئاغا براخان، قیبلەی عالەم، گوڵباغی

فارس خان، سەرۆکی گوڵباغییەکان

میرزا عەبدوڵڵە، سەیف ئەلعەشایری گوڵباغی

محەممەد خان، ڕەئیسی گوڵباغی

سەردار کوڕی قیتۆلی، گوڵباغی

نورمحەممەد خانی ئیلخانی، مەندەمی

مستەفا، کوڕی محەممەد بەگ، مەندەمی

سەیدی محەممەدخانی سەرهەنگ، مەندەمی

مەلەك محەممەد خان، مەندەمی

مەحمود بەگ، مەندەمی

عەبدوڵڵە کوڕی شا محەممەد بەگی مەندەمی

فەرەج خان و عەبدوڵڵەخان، براکانی حەبیب الله خانی مەندەمی

مەجیدخان و بەهرام خان، کوڕەکانی سارم لەشکر، شێخ ئیسماعیلی

مەحمودخانی سەردار ئیقباڵ، نەوەی محەممەد مورادخان، شێخ ئیسماعیلی

عەزیز خان، برای مەحمودخان، سەردار ئیقباڵ، شێخ ئیسماعیلی

مستەفاخان، برای محەممەد مورادخانی ئیلخانی، شێخ ئیسماعیلی

سەرۆکەکانیان لەبەردەم دەروازەی حکومەتی بەخاك سپێردران و بەرد وەك کێل لەسەر گۆڕەکەیان دانرا. محەممەد ساڵح خانی ئەمیر ئەلعەشایەری گوڵباغی، کەپەنای بۆ من هێنابوو، لەئیعدام ڕزگاری بوو. عەتاالله کوڕی حاجی فەتحوڵڵە کە لەبەردەم مزگەوتی والی، سوارە کوڕی سەیید ئەحمەدی کوشتبوو، شەریف ئەلدەولە ویستی بیکوژێت، بەڵام ئەویشم ڕزگار کرد. شەوی شەممە ٣ مانگی ڕەمەزانی ١٣٣٨، میرزا یوسفی موشیر دیوان مرد. دواتر شازادە ئەکبەر میرزا لەگەڵ سالار فاتحی حەبیبی و تەفەنگچی ژاوەڕۆ، بۆ سەرکوتکردنی پاشماوەی گوڵباغییەکان ڕاسپێردرا بەڵام لە ٢٧ ڕەمەزان شکستیان خوارد. سێ تۆپ و خێوەتێك و بڕێك تەقەمەنیان بەجێهێشت.

دووبارە لەسەرەتاکانی زیلقەعدەی ١٣٣٨، ئەکبەر میرزا لەگەڵ سەرداری ئەعزەم و ساعید ئەلمەمالیك و سالار فاتح و حیشمەت ئەلمولك و سەنجەرخان، بۆ سەرکوتکردنی گوڵباغییەکان ڕاسپێردران و لەقەڵای ئالبلاق لەنزیکی هانە گولان، گەمارۆیان خستە سەر گوڵباغییەکان. شەوانە دەستەیەك لەمەندەمییەکان بۆ هاوکاری گوڵباغییەکان دێن و بەکەڵك وەرگرتن لەچرا و ئاگری سوپاکە، تەقەکردن دەستپێدەکەن. ئەکبەر میرزا و سالار فاتح، دووبارە، هەموو کەلوپەل و تەقەمەنییەکان بەجێدێڵن و ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. دەمەوبەیانی ساعید ئەلمەمالیك وسەردار ئەعزەم و حیشمەت ئەلمولك ئاگادار دەبنەوە. ئەوانیش ناچار ڕێگەی هەڵاتن دەگرنەبەر. دەمەو ئاوابوونی هەتاو، سوپا بەشێوەیەکی پرژوبڵاو، گەیشتنە شارەکە.

ڕۆژی ٤ موحەڕەمی ١٣٣٩، ئاسف ئەعزەم میرزا، خەلیل خانی ئەڕانی لەگەڵ خۆی دەباتە لای شەریف ئەلدەولە. داوای کرد بەنهێنی گفتوگۆ بکەن. سێ قۆڵی ڕۆشتنە ژوورێك. بەنهێنی بەشەریف ئەلدەولە دەڵێت ئەگەر ئێوە لێپرسراویەتی دەوڵەت بگرنەئەستۆ، میرزا

خەلیل خان ئامادەیە سەنجەرخان و یەدوڵڵەخان، براکانی خۆی بکوژێت. شەریف ئەلدەولە مۆڵەتی پێدەدا. میرزا خەلیل خان، لەژێر ناوی میوانی، شەریعەتمەدار بانگهێشت دەکات و سەنجەرخان و یەدوڵڵەخان بۆ میوانداری کردنی شەریعەتمەدار بانگهێشتی ئەوان دەکاتەوە. ڕۆژی هەینی، بەشێوەیەکی لەناکاو، ئیبراهیم خان و فەرەج الله خان و ئەسعەد خان بەپێی فەرمانی خەلیل خان، بەئامادەبوونی شەریعەتمەدار، هێرش دەکەنە سەر سەنجەرخان و یەدوڵڵەخان و ئەحمەدخان و هەر سێکیان دەکوژێت. شەریعەتمەدار دەشڵەژێت و سوار ئەسپەکەی دەبێت و دەگەڕێتەوە. هاوکات لەگەڵ ئەم ڕووداوانە، هەڵبژاردنیش دەستیپێکرد. بەڕێوەبردنی ئاسایش بەوەکیل ئەلسوڵتان سپێردرا. حاجی ئەرفەع ئەلمولك کە بەوەرگرتنی ئەمانئنامەی دەوڵەت گەڕابووییەوە، حاجی ئەرفەع ئەلمولکی ناچار کرد لەکاروباری هەڵبژاردن خۆی هەڵقورتێنێت بۆ ئەوەی هەردووکیان ببنە وەکیل. لەگەڵ ئەوەیشدا داوای هاوکارییان لەمن کرد. منیش شەریف ئەلدەولەم ئاگادار کردەوە و بەمۆڵەت وەرگرتن لەو، بەڵێنی هاوکاریم پێدان. دەستەبەندی و پڕوپاگەندە دەستیپێکرد. لەکاتی نزیکبوونەوەی وادەی دەنگدان، ئاسف و موعتەمید و وەکیل ئەلمولك، بەشێوەیەکی نهێنی سەردانی شەریف ئەلدەولە دەکەن و لەبەرابەر پێشکەش کردنی بڕەپارەیەکی بەرچاو، سەرنجی بەلای خۆیاندا ڕادەکێشن. ئێمەیش بێ ئاگا لەم ڕووداوانە، مەبەستی سەرخستنی بۆچوون و بڕیارەکەی خۆمانمان بوو. لەم ناوەدا شازادە ئەکبەر میرزا لەسەر کار لابرا. لەجیاتی ئەو سەرهەنگ محەممەد سادق خان سالار نیزامی کۆپاڵ هات. شەریف ئەلدەولە کاتێك بینی، بەڵێن و پەیمانەکەی ئێمە بەهێزە و زۆربەی کەسەکان وەك ئیعتیزاد ئەلدەولە و سەردار ئەعزەم و سالار فاتح و سالار موفەخەم و ئەشرەف نیزام و ئەبی خانی ئەردەڵان و مەزهەر ئەلئیسلام و کەسانی دیکە، تەڵاقیان خواردووە، مەلا عەبدولفەتاحی شێخولئیسلام و مەلا عەبدولسەمەدی ئەمین ئەلئیسلام و شوجاع لەشکر و حاجی ئەرفەع ئەلمولك و ئەمجەد ئەلئەشراف و کەسانی دیکە بەهۆی مۆجیاری هەفە پەیمانیان بەست و ڕێگەی گەڕانەوە ئەما. ئەیدەتوانی چاوپۆشی لەپارەی ئاسفییەکان بکات. ناچار پەنا بۆ سالار نیزام دەبات و پێی دەڵێت من بەپێی فەرمانی دەوڵەت، بەمەبەستی کوشتن شوێن مەزهەر ئەلئیسلام کەوتووم. ئێستا فلانەکەس و دەستەیەك لەدانیشتووانی شار دەیانەوێت یەکێك لەوەکیلەکانی کوردستان ئەو بێت و ئەمەیش بەپێچەوانەی فەرمانی دەوڵەت و خواستی منە.

چوونکە مەزهەر ئەلسولتان دوای ئەوەی ببێتە وەکیل، ئەگەر داوای ڕوونکردنەوە لەمەجلیس بکات کە: ئەگەر من کەسێکی ناپاک بووم، بۆ دانیشتووانی کوردستان منیان هەڵبژارد و ئەگەر کەسێکی پاک بووم، شەریف ئەلدەولە بەچ هۆکارێک بۆ کوشتنی من هەوڵی ئەدا؟ من چ وەڵامێک بدەمەوە. بزوێنەری ئەم کەسانە و خەڵکانیش تەنیا فڵانەکەسە. ئەگەر ئەو تا کۆتایی هەڵبژاردن لەماڵەکەی خۆی دەستبەسەر بکرێت، هەموو شتێک کۆتایی دێت و ئەوانی دیکە توانای هیچ کارێکیان نییە. سالار نیزامی داماو کە لەهەموو شتێک بێ ئاگایە، فریوی قسەکانی ئەخوات. منیش دوای ئەوەی لەم گفتوگۆیان ئاگادار بوومەوە، پەیامێکم بۆحاجی ئەرفەع و حاجی مەزهەری وەلیزادە و کاربەدەستانی دیکە، نارد تا شەو لەماڵی مورتەزاخانی شوجاع لەشکر کۆببنەوە. خۆیشم ڕۆشتم و لەچەندایەتی و چۆنایەتی گفتوگۆی حکومەت و سەرۆکی نیزام، ئاگادارم کردنەوە، وتم: کاتێک یەکەم ڕۆژ ئامادەیی خۆم نیشاندا، بەڕەزامەندی دەوڵەت بوو، ئێستا کەئاسف و ئاسفییەکان سەرنجی حکومەتیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشاوە، بەباشی نازانم دژی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت هیچ کارێک بکەم، دەبێت لەو ڕێگەیەی کەئاسفییەکان توانیویانە سەرنجی حکومەت بەدەست بێنن، کەڵک وەربگرین و سەرنجی بەدەست بێنین، جیاواز لەوە دەبێت چاوپۆشی لەهەڵبژاردن بکەین بۆ ئەوەی ڕووبەڕووی حکومەت نەبینەوە. حاجی ئەرفەع ئەلمولک و حاجی مەزهەر ئەلئیسلام وتیان: شەریف ئەلدەولە لەسەر دەستی ئێوە بوو بەشەریف ئەلدەولە، ئەگەر هاوکاری و ڕێنوێنییەکانی ئێوە بۆ شەریف ئەلدەولە نەدەبوو، لەهەمان حەفتەی یەکەمی هاتنی، ڕێگەی هەڵاتنی دەگرتەبەر. ئێستا کەپارەی لەشوێنکەوتەکانی ئاسف وەرگرتووە، بەهیچ جۆرێک پاڵپشتی لەئێمە ناکات. ئەگەر لەسەر پەیمان و بەڵێنەکەی خۆمان بمێنینەوە، گرنگی بەدژایەتی یا ڕەزامەندی شەریف ئەلدەولە نادەین و بەو شێوەی دەستمان پێکردووە، دەڕۆینە پێش. سالارنیزامیش لەڕووداوەکان ئاگادار دەکەینەوە تا بزانێت شەریف ئەلدەولە بۆ پارە ئامادەیە خۆیشی بکوژێت و بیر لەبەرژەوەندییەکانی دەوڵەت ناکاتەوە. لەهەموو شوێنێکی دانیشتنەکە دەنگ بەرز بوویەوە و ڕایانگەیاند کەهەمووان لەسەر پەیمان و بەڵێنەکەی خۆیان سوورن و پەشیمان نەبوونەتەوە و تا دوایین دڵۆپی خوێن بۆ بەرگری کردن لەخۆیان ئامادەن. هەرچەند بەڵگە و پاساوم هێنایەوە، سوودی نەبوو، لەکۆتایی وتەکانم وتم: دواتر نەڵێن فڵانەکەس نەیزانی و تەسلیمی بۆچوون

وبڕیاری ئێمە بوو، ئاگادار بن بۆچوونەکەتان هەڵەیە و ئەم ڕێگەی ئێوە پیایدا دەڕۆن دەگاتە تورکستان و لەوێشەوە بەدواوە دەبێت خۆتان بۆ دوورخستنەوە، ئیهانەکران، زیندانی و هەموو شتێکی دیکە جگە لەگەیشتن بەمەبەستەکەتان ئامادە بکەن. لێرەدا کۆتاییم بەدانیشتنەکە هێنا و بۆ ماڵەوە گەڕامەوە. بەیانی ئێوارێکەی کە٢٢ موحەڕەم بوو، لەماڵەوە دانیشتبووم، بینیم سوڵتان حسەین خان (باوک) لەگەڵ دە سەرباز هاتەژوور. سوڵتان دوای ئەحواڵپرسی وتی: شەریف ئەلدەولە و سەرهەنگ دەفەرموون، لەبەر ئەوەی ئەم چەند ڕۆژە چەندین هەواڵمان بەدەست گەیشتووە کەفلانەکەس دژی بەرژەوەندییەکانی حکومەت و هێزە سەربازییەکان لێدوان دەدات و گومانی لای هەمووان دروستکردووە، بۆ نەهێشتنی ئەم گومانە باشترە فلانەکەس چەند ڕۆژێک لەماڵەوە دەرنەچێت و ڕێگە نەدات کەسیش سەردانی بکات. ئەم سەربازانە لێرە دەبن بۆ ئەوەی ڕێگە نەدەن کەس بێتە لای ئێوە. وتم: بەشەریف ئەلدەولە بڵێ، ئەمڕۆ بۆیە لەماڵەوە مامەوە چوونکە چاوەڕێی ئەمەم دەکرد، بەڵام دەوڵەت و میللەت دەزانن، هەروەها خۆیشی سوور دەزانێت چالاکییەکانی من بەهیچ جۆرێک دژ و پێچەوانەی ئیزام نەبووە و لەهەموو شوێنێک بۆ گەڕاندنەوەی ئارامی و ئاسایش و هاوکاریکردنی حکومەت گیان و ماڵی خۆم بەخشیوە. ئەگەر لەهەڵبژاردن کێشە هاتۆتە ئاراوە، ڕۆژی یەکەم بەمۆڵەت وەرگرتن لەدەوڵەت، چالاکییەکانم دەستپێکرد و بەڕەزامەندی ئەو، بەڵێنی هاوکاریم بەو بەڕێزانەدا. ئەگەر ئێستا بەڕێزیان لەبەر بەرژەوەندی تایبەت لەبۆچوونەکەی خۆیان پەشیمان بوونەتەوە، کێشەکە لەمنەوە نییە چوونکی منی لەپەشیمان بوونەوەی خۆی ئاگادار نەکردۆتەوە. لەگەڵ ئەوەیشدا من لەماڵەوە دەمێنمەوە تا ئەو کاتەی دەست بەهەڵەکەی خۆی بکات و بێت داوای بەخشین و لێبووردن لەمن بکات. ئێوارێ هەواڵ گەیشت کەڕێگەیان ئەداوە عەبدولعەزیزخان ئەشرەف ئیزام لەماڵەکەی خۆی بڕواتەدەر، هەروەها بەیانی هەواڵم پێگەیشت کەئەبی خانی ئەردەڵانی بردۆتە قەڵای حکومەتی و هەڕەشەی لەویش کردووە تا هەواڵ نەدات پەیوەندی بەمنەوە بکات. لەئەنجامی ئەم کارانە، هەڵبژاردن لەبەرژەوەندی ئەوان شکایەوە و هیچکەس لەوانەی پەیمانیان بەستبوو (یانی ئەوانەی تا دوایین دڵۆپی خوێنی خۆیان بۆ هەر جۆرە گیانبازییەک ئامادە بوون)، نەیانوێرا هیچ کارێک بکەن.

چەند ڕۆژێک لەماڵەوە مامەوە، ئێوارێیەک محەممەد ڕەزا (پیاوەکەی خۆم) هات و وتی:

کارگوزار بەشێوەیەکی نهێنی بانگی کردم و وتی برۆ بەقلأنەکەس بڵێ وەکیل ئەلسوڵتان لەلایەن ئاسفەوە پێنج هەزار تمەنی بەشەریف ئەلدەولەداوە کەقلأنەکەس ئیعدام بکات. تا ئەمڕۆ قونسوڵی ئینگلیس ڕازی نەبووە، بەلأم ئەمڕۆ قونسوڵیشیان ڕازی کردووە. ئەگەر بۆ ڕزگار کردنی خۆی دەتوانێت، شتێك بکات، باشترە لەزووترین کات ئەنجامی بدات جیاواز لەوە چاوەڕێی هیچ لەئێمە نەکات. کاتێك هەواڵەکەم بیست، بەوردی هەڵسەگاندنم بۆ کرد.

ئەمەو ئێواریێ، هومایون خانی سەبیاح کەوەزیری دارایی بوو، بەهۆی موعین دیوانەوە پەیامێکی لەو شێوەی بۆ ناردم و خەمباری خۆی دەربڕیبوو. موعین خان بەهۆی سەعادەت خاتوونی خوشکی، پەیامەکەی سەبیاحی بەمن گەیاند. ئیزامییەکانیش پێنج کەسیان لەژووری پێشەوە و لەبەرابەر ژوورەکەی مندا بوون. پێنج کەسی دیکەیان لەدەرەوە بوون. ئەو شەوە فەرمانەدا لەیەك شوێندا نان بەهەموویان بدەن یا لەژووری پێنج کەسەکەی ژوورەوە یا لەدەرەوە. ئیزامییەکان وتبوویان لەدەرەوە نان دەخۆین. کاتێك خواردنیان بۆ بردن و سەرقاڵی خواردن بوون، پەڕۆیەکی شینم بەدەوری عەمامەکەی سەرمەوە بەست و دە گوللەم هەڵگرت و بەهێواشی بەرەو دەروازەکە ڕۆشتم، ئەگەر ئیزامییەکان نەیانزانی، لەدەروازەکە دەڕۆمەدەر و گیان دەرباز دەکەم و ئەگەر زانیان، لەوێ جەنگ دەستپێدەکەم و هەرچی ڕوودەدات، ڕووبدات. بەڕێکەوت ئیزامییەکان لەبەر ئەوەی سەرقاڵی خواردن بوون، تەندروست لەدەروازەکە ڕۆشتمەدەر. دوای تێپەڕینی پێنج کاتژمێر لەشەو گەیشتمە گوندی زندان. میرزا ئاغاجانی عەزیمی، پیاوی کارگوزار لەوێ بوو. ئەوم لەخەو هەستاند. تا من سەرخەوێکم شکاند، ئەو و شێخ عەزیز و کوێخا مەحەممەد حسەین، چاییان ئامادە کردبوو. دوای خواردنی چایی، ئەمەو بەیانی، کەسێك بەناوی ڕەحیم لەگەڵ خۆم برد و لەڕێگەی ئەلوانەوە بەرەو هەورامان ڕۆشتم. لەوێ مۆڵەتی گەڕانەوەم بەڕەحیمدا و بەهۆی ئەوەوە نامەیەکی توند و توڕەم بۆ شەریف ئەلدەولە نووسی. دوو سێ ڕۆژم لەهەویە بەڕاو و گەڕان بەسەر برد. ڕۆژی چوارەم، چوار سواری هەورامیم هەڵگرت و بەرەو ڕەزاو ڕۆشتم.

ڕۆژی ٢٧ سەفەری ١٣٣٩ نامەیەکی دیکەم بۆ شەریف ئەلدەولە نووسی:

بۆ سەروەری ناسپاسی خۆم:

زیاد لەڕادە سکاڵا و گلەییم لەتۆ هەیە

بەلأم شکاتت لێ ناکەم.

بۆ نەهێشتنی گومان لای خەڵکان، تۆمەتی ئاژاوە و شۆڕشتان خستە پاڵ من. بۆ نەهێشتنی ئەم گومانە فێرۆیە و سەلماندنی ئەوەی من لەو تۆمەتانە بێ بەریم و هیچ هێزێک لەجیهان جگە لەهێزی ڕێزگرتن و خۆشەویستی ناتوانێت، گوشار بخاتە سەرمن. ئێستا بێ گرنگیدان بەهیچ شتێک، بێ ترس لەهیچ کەس، تاقی تەنیا لەماڵ هاتمەدەر و هاتمە بەردەرگانەکانی هەورامان. ئێستا داوای داد لەخودی ئێوە دەکەم تا بگەڕێنەوە بۆ دادگای ویژدانی خۆتان، ئەگەر کەمێک بیری شۆڕش و ئاژاوە لەمێشکی مندا بەدیدەکرا، بەو هەموو زانیارییانە لەبارودۆخی ناوەند و نهێنییەکانی سیاسەتم هەمە و لەگەڵ ئەوەی هۆکارەکانی شۆڕش لەهەموو ناوچەکانی کوردستان ئامادەیە و دڵنیان توانای ئەنجامدانی ئەو کارەم هەیە، لەگەڵ ئەوەی پشتڕاستی دەکەنەوە لەم قۆناغەدا و لەم ناوچەیە کەسەرچاوەی ئاژاوە و شۆڕشە و لەهەموو چیاکانی بەردی فیتنە و ئاژاوە دەبارێت، باشتر و خێراتر دەتوانم ئەو بیرۆکەم (ئەگەر بخوازم) بخەمە قۆناغی جێبەجێ کردنەوە کەتەنیا بەدەنگە شخارتەیەک، بێ هیچ لەمپەرێک، تەواوی کوردستان دەبێتە دەریای ئاگر و دۆزەخێکی هەمیشەیی. خۆیشتان دڵنیا کەسێسەد ژاندارمی برسی و پێپەتی بێ نان و ئاو، ناتوانن ڕێگری بکەن بەتایبەت ئەگەری خۆشکەری ئەم ئاگرە من بم. کەواتە بەبوونی خیانەتکاران و لەگەڵ ئەوەی هەموو هۆکار و کەرەستەکان لەبەردەستی مندا ئامادەیە، ڕۆژەکان بەڕاو و گەڕان بەسەر دەبەم تا ڕووڕەش بێت هەرکەس بیر لەفێڵ و تەڵەکە دەکاتەوە. غەزەلێک لەو شێعرانەی تایبەتە بەیاری بێ وەفا و ناسپاس، وەک دیاری ڕەوانە دەکەم، بیخوێننەوە و بیری ڕابردوو بکەنەوە.

جەعفەرسوڵتانی لهۆن و مەحمودخانی کانی سانان، کاتێک لەڕوودلوەکان ئاگادار دەبنەوە، کەسیان بۆ لای من نارد کەئێمە بەهەموو هێزەکانی خۆمانەوە ئامادەین و چاوەڕوانی فەرمانی تۆین بەو مەرجەی چیتر نەڕۆیتە شار و لەهەورامان بمێنیتەوە. گومانم کرد ئەگەر کارێک بکرێت، کاربەدەستانی دەوڵەت گومان دەکەن، دژی ئەوانە نەک خودی شەریف ئەلدەولە. بۆیە هەموو ڕووداوەکانم لەڕێگەی کرماشانەوە بۆ وسوق ئەلدەولە نووسی. ئەوان ئەنجامدانی ئەو کارەی منیان (دروستکردنی شۆڕش دژی شەریف ئەلدەولە) بەپێویست نەزانی و تەنیا نامەیەکی سەرکۆنە کردنیان بۆ شەریف ئەلدەولە نارد. لە ٩ ڕەبیع الاوەل هەوڵم بەدەست گەیشت کەوەکیلە دەسکرد و درۆینەکان یانی سەردار موعەزەم، وەکیل ئەلملوك و حاجی ئەسەد خان بەرەو تاران بەڕێکەوتوون. پەیوەندی ئەوان لەگەڵ شەریف

ئەلدەولە، پەیوەندییەکی گونجاو و شیاو بوو. ڕۆژی ٢٦ جومادی الاوەل ١٣٣٩، لەمرەزاو بەمەبەستی گەڕانەوە بەڕێکەوتم. شەریف ئەلدەولە، بەڕێزان ئیمتیزاد ئەلدەولە، کارگوزار و سەردار ئەعزەم و سالار موفەخەمی و دەستەیەکی دیکەی تا حەسەن ئاوا بۆ پێشوازی کردنم نارد. لەجومادی ئەلثانی ١٣٣٩، گەیشتمە ناو شار. دوای گەیشتنی ئێمە، حاجی شێخ عەبدوللە ڕۆشتبووە ماڵی شەریف ئەلدەولە. منیش ڕاستەوخۆ ڕۆشتمە قەلاَی حکومەتی و بەئامادەبوونی حاجی شێخ عەبدوللە و کارگوزار و سەردار ئەعزەم و سالار موفەخەم و ئەعزەم ئەلدەولە، گفتوگۆمان کرد، وتم: بیر و ئەندێشەم لەهەموو ناوچەکان گەڕا و جگە لەدیداری تۆ، ئامەزرۆیی هیچی دیکە نەبوو. لەپێنجی مانگ هەواڵمان بەدەست گەیشت کەبەیانی ٣ ساڵی ١٣٣٩، لەتاران کودەتا دەستپێکردووە و سەیید زیائەلدینی تەباتەبایی، بەڕێوەبەری گۆڤاری رەعد، پێگەی سەرۆک وەزیرانی گرتۆتە دەست و زۆربەی پیاوماقووڵان و شازادەکان و گەورەکانی گرتووە و لەقەزاقخانە دەستبەسەری کردوون. هەروەها فەرمانی زینـدانی کردنـی زۆربـەی فـەرمانڕەواکانی لەویلایەتەکانـداوە. شـەریف ئەلدەولـە ترسـا و دەستی لەکارکێشایەوە. منیش بەهۆی پەیوەندییەکانم کە بەهۆی سەردار موحیی لەگەڵ سەیید زیائەلیم بووم، لە٢٢ مانگ، بروسکەیەکم بۆ نارد. لەئێستادا کە چاکسازی و گەڕاندنەوەی ئەزم و ئاسایشی کوردستان بەهۆی هەوڵەکانی شەریف ئەلدەولە گەشەی کردووە و دانیشتووان بەئاسوودەیی و لەئاسایشدا ژیان بەسەر دەبەن، داوا دەکەم بەدەست لەکارکێشانەوەی ئەو بەڕێزە ڕازی نەبن و جەخت بکەنەوە، دڵگەرمانە بۆ ئەهێشتنی کەموکوڕییەکان و بەرقەرار کردنی سەقامگیر، سەرقاڵی فەرمانڕەوایەتی کوردستان بێت.

لە ٢٨ مانگ، بروسکەی بەردەوام بوونی شەریف ئەلدەولە گەیشت. وەڵامی منیشی دایەوە: بەڕێز شێخ محەممەدی پێشنوێژ و وتارخوێن، بروسکەی ئێوە بۆ بەردەوام بوونی فەرمانڕەولیەتی شەریف ئەلدەولە بووە هۆکاری شادومانی و خۆشحاڵی ئێمە. فەرمانی بەردەوام بوونی ئەوان دەرکرا و سپاسی خۆم بۆ نییەت پاکی و خێرخوازی ئێوە دەردەبڕم. (سەیید زیائەلدینی تەباتەبایی، سەرۆک وەزیران).

دواتر سەیید زیائەلدینی تەباتەبایی، پەیامی بۆ هەموو خەڵکانی ئێران نووسی و لەگۆڤار و ڕۆژنامەکاندا بلاَوی کردەوە. منیش لەبیستی ڕەجەب، وەلاَمی ئەو پەیامەم نووسیوە و لەبەر ئەوەی هەردوو پەیامەکە لەڕۆژنامەکاندا چاپ و بلاَو کراونەتەوە و نوسخەی لای هەمووان

دەستدەکەوێت، چیتر لێرەدا ناماژەیان پێنادەم. لەکۆتاییەکانی ڕەجەب، حەمیدەخانمی هاوسەرم کەکچی خوالێخۆشبوو سدیق دیوان بوو، کۆچی دوایی کرد. شەریف ئەلدەولە بۆ قەرەبوو کردنەوەی ڕابردوو، لەکارگوزاری پرسیبوو: فلانەکەس خوازیاری کێیە تا خوازبێنی بۆ بکەین. کارگوزار وتبووی: گومان دەکەم دەخوازێت کچی حاجی مەلەکی بازرگان بێنێت. ڕۆژی ٦ شەوال، شەریف ئەلدەولە بێپرس کردن بەخۆم، سالار موفەخەم لەگەڵ خۆی دەبات و دەڕواتە ماڵی حاجی مەلەك و لەمەمان دانیشتن، خوازبێنی بەتول خاتوون کچی حاجی مەلەك دەکات و دەستی ماچ دەکات و لەوێوە منی لەڕوودلوەکە ئاگادار کردەوە. ڕۆژی ١٠ شەوال، ڕێوڕەسمی مارەبڕین ئەنجامدرا، ڕۆژی هاتنی بووك، خودی شەریف ئەلدەولە، ڕێوڕەسمی بووك گواستنەوەی لەقەڵای حکومەتی ئامادە و شەربەت و شیرینی و خواردنێکی باشی ئامادە کرد. زۆربەی زاناکان و پیاوماقووڵانی بانگهێشت کردبوو. دوای خواردنی نانی نیوەڕۆ، دەمەو ئێواری، ڕۆشتینە ماڵی حاجی مەلەك، بووکمان لەسەر تەخت دانیشاند، بەڕێز کۆلۆنێل سالار نیزام لەگەڵ کاربەدەستان و لێپرسراوانی دەوڵەتی و کەسانی دیکە، پیادە لەبەردەم تەختی بووك ڕێگەیان بڕی تا گەشتینە ماڵ. شەریف ئەلدەولە هەموو خەرجییەکانی گرتە ئەستۆ و ڕێگەی نەدا یەك دینار خەرج بکەم. بەیانی شەوی بووکێنی، ئەم نامەی خوارەوەیان بۆ من نووسی:

بۆ بەڕێز شەریعەتمەدار، هاوسەری بەتول خاتوون، پێشنوێژ و وتارخوێنی کوردستان. ئەمڕۆ بەیانی، حەزرەتی والا شازادە ئیقبالُ ئەلسولتان، زیاتر لەهەموو کاتێك، شادومان و خۆشحالُ لەدیوان خۆی نیشاندا. پرسیم: چ هەواڵێکی تازەتان پێیە. وەلامیان دایەوە. هەواڵی تازە جگە لەسەرکەوتنی ئیمام بۆ لەگرتنی قەلای شارەکەدا نییە. دەستەیەك بوون، پێکەنیتن. منیش لەم سەرکەوتنەی ئیمام شادومان بوون.

لەبەر ئەوە دەرفەت نەبوو لەوکاتەدا هەستەکانی خۆم دەربڕم، لەئێستادا پێنووس بەدەستەوە دەگرم و بەهۆی ئەم نامەوە، پیرۆزبایی خۆم بۆ ئەو پێشەوا بەتوانایە دەردەبڕم و دڵنیام ئەو تۆخمە چالاکە کەمیچکات بۆ گرتنی قەلا دژوارەکان ناتەوان نەبوون، بۆ گرتنی جەستەی نازەنینانیش بەتوانا و ڕووسپی دێنەدەر. هیوادارم ئەم کردەوە بوێرانەی بەڕێزیان ببێتە هۆی هاتنەدنیای ئیمامزادەیەك بەناوی ئەحمەد و بەخۆشەویستی باوك و دایك گەورە ببێت. ئێستا کاتی ئەوەیە، ڕوو بکەمە هاوسەری ئێوە و بڵێم:

ئافەرین بۆ تۆ ئیمامی دلێر
بەتولت کردە نێچیری خارت
چوونکە زانایت و خاوەن بیروڕا
خۆش بژی لەژیان لەگەڵ دڵدارت
سلاو لەتۆ بێت ئیمامی زانا
باش دلگیرتکرد قەلاکەی یارت
ئەگەر دەتەوێت لەتۆ ڕازی بم
وەرە باس بکە هەمو ئەسرارت
کەچی بوو لەگەڵ کچی پێغەمبەر
بەزەییت نەهات کار و کردارت
دەبێت تۆ شەیتان بخەیتە سەر چۆك
نەوەك فریشتە نەوەك نازدارت
بەلام دەزانم ڕووناکی نیگات
زنجیری کردووە دڵی دڵدارت
شەیتانکوژیت و گەورەی ئەنجومەن
لەگەڵ دڵدارت ئێمە خەمخوارت
هەمیشە لوتفی خودات لەگەڵ بێت
گەورەی ڕەسوڵان، پشت و پەنات بێت.
منیش ئەم هۆنراوەم لەوەلامدا نووسی و بۆم نارد:
سلاویش لەتۆ ئەی خۆشنووس ئەمیر
شەریفی پیرۆز، گەورەی خاوەن بیر
ڕاستە بەتولم بەتیر نێچیر کرد
بەلام لەلای تۆ خۆم بوومە ئەسیر
گورزی ئەویندار لەجەستەی مەعشوق
بۆ شادکردنە نەوەك بۆ زویر
گەر ئازار گەشتووە بەکچی پێغەمبەر

تۆ بمانبووره سەروەری ئەمیر
هێرشی ئیمام زۆر خوێناوییە
ئاگات لەخۆت بێت لێم مەبە دڵگیر
هەرکەس لوتفی تۆ پشتیوانی بێت
قەڵایەک دەگرێت بێدانی ئەسیر
قەڵا کاشییە، نەک دیواری چین
وا بەسانایی بۆم دەکرێت زنجیر
ئەگەر پێشدەکەوت، زۆر بوێرانە
پاشەکشێم دەکرد هەروەکو بەشیر
تا دنیا هەبێت دڵ سەرگەردانە
ئەویش وەک دنیا دڵ دەکات یەخسیر
هەمیشە لوتفی خودات لەگەڵ بێت
گەورەی ڕەسوولان پشت و پەنات بێت.

ڕۆژی یەکشەممە ١١ زیلقەعدەی ١٣٣٩، هاوکات لەگەڵ ٢٦ قرژاڵ، ئاسف ئەعزەم دانیشتووانی شاری کۆکردەوە و دژی شەریف ئەلدەولە شۆڕشی کرد. هەموویان لەمزگەوتی هاجەر خاتوون کۆبوونەوە و بۆ ماوەی دوو حەفتە لەوێ مانەوە. هەموو خەرجییەکانی چایی و خواردن و بروسکە و هتد.. لەئەستۆی خودی ئاسف بوو. دوای لابردنی لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان چەند ڕۆژێک مایەوە و نیوەڕێی ڕۆژی پێنجشەممە، ٥ موحەڕەمی ١٣٤٠، بەرەو تاران بەڕێکەوت. کاتێک دانیشتووانی شار لەمزگەوتی هاجەر خاتوون بوون، ڕۆژی یەک دوو جار سەردانم دەکردن. شەریف ئەلدەولە پەیامی ناردبوو: فڵانەکەس بۆ پەیوەستی کەسانی ناو هاجەر خاتوون بووە، ئێمە فڵانە و فیسارە کارمان بۆکرد. وەڵامم بۆ نارد: ئەو دەڕوات و من دەمێنمەوە. ئەو ڕۆژانە تێپەڕی، هەرچیمان کرد، ئەم ڕۆژانە دەبێت بیر لەشتێکی دیکە بکەینەوە.

حکومەتی میرزا یوسف خان قایمەقامی تەبریزی

دوای لابردنی شەریف ئەلدەولە، ڕۆژی یەکشەممە ٧ سەفەری ١٣٤٠، میرزا یوسف خانی قایمقامی تەبریزی، وەک فەرمانڕەوا، هاتە کوردستان. ئەمیر موئتەمەن، وەک جێگری

حکومەت و فەرید سوڵتان وەک سەرۆکی کابینەی حکومەتی هاوڕێیەتیان دەکرد. بەیانی ڕۆژی هاتنی فەرمانڕەوا، ئاسفی ئەعزەم ڕۆشتە گوندی گردمیران و لەوێوە بەرەو تاران بەڕێکەوت. دوای لابردنی کۆلۆنێل سالار نیزام، کۆلۆنێل ئەکرەم نیزام، لەکوردستان دیاریکرا. حکومەتی قایمقامای گرنگییەکی ئەوتۆی نییە. لەدەورانی حکومەتی ئەو، شتێک کەشیاوی ئاماژەدان بێت، ڕوویندا. جگە لەشوێنکەوتنی عەلی ئاغای مەنسور نیزام بەلەتە خشت و دارکاری کردنی محەممەد ئەمین بەگی زەرغام لەشکر.

لەسەرەتاکانی رەبیع الثانی، یانی ڕۆژی چوارەوی کەوان، بروسکەیەک گەیشت کەڕەزاخان وەک وەزیری جەنگ و فەرماندەیی هەموو هێزە جەنگییەکانی ئێران دەستنیشان کراوە. چەند ڕۆژ دواتر هەواڵ گەیشت کەسەیید زیائەلدینی تەباتەبایی، سەردار ڕەشیدی ئازاد کردووە و میرزا عەلی محەممەد خان، ئەندامی وەزارەتی ناوخۆی لەگەڵدا ناردووە تا بۆ ڕەوانسەر بگەڕێتەوە. لەگەڵ گەیشتنی بۆ ڕەوانسەر دەستەکات بەنامە ناردن و دیاری ناردن بۆ سەرۆک عەشیرەکان و خراپە وتن لەڕەزاخانی وەزیری جەنگ. لەماوەیەکی کەمدا هەموو سەرۆک عەشیرەکانی سەر سنور لەدەوری خۆی کۆدەکاتەوە و پایەگا نیزامییەکانی ڕەوانسەر و دەوروبەری دەگرێت و چەکیان دەکات. بەم دواییانە، میستەر کاون، قونسوڵی ئینگلیس لەکرماشان، نیشتەجێی ئەو شارە دەڕواتە لای سەردار ڕەشید. سەردار لەسەر داوای ئەو، سیلاحەکان دەگەڕێنێتەوە.

حکومەتی شازادە ئەسەدالله، میرزای شەهاب ئەلدەولە

دوای لابردنی قایمقام، شازادە ئەسەد الله میرزای شەهاب ئەلدەولە، وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا. ڕۆژی چوارشەممە ٢٨ شەعبانی ١٣٤٠ هاتە کوردستان. ئەکرەم نیزام، سەرۆکی هێزەکان، لەکارەکەی دوورخرایەوە و لەجێگەی ئەو سەرهەنگ ئەحمەدخانی مەنسور دەستنیشانکرا. چەند ڕۆژێک تێپەڕی. شازادەی فەرمانڕەوا بەمنی وت: ئەم شێوەی حوکمڕانییە، لای من پەسەند نییە کە من لەشاردا فەرمانڕەوا بم و لەسێ فەرسەنگی من، هەورامییەکان سەرقاڵی تالانی و ئاژاوەنانەوە و ڕووتاندنی گوندەکان بن. ئەگەر دەکرێت، کارێک بکەن، ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆیان بۆ من نیشان بدەن تا شەرافەتی من لای دەوڵەت و میللەت پارێزراو بێت. لەگەڵ ئەوەی چەندین ساڵ بوو هەورامان لەکوردستان دابڕابوو و حکومەتی سەربەخۆی عەشیرەییان پێکەوەنا بوو کە بەهیچ جۆرێک گرنگییان

بەفەرمانڕەواکانی کوردستان نەدەدا، بەڵام چوونکە شازادە کەسێکی نەجیب و ڕاستکردار بوو، ئارەزووم دەکرد بەئەندازەی توانای خۆم، ڕەزامەندی ئەو بەدەست بێنم. لەبەر ئەمە نامەیەکی تێروتەسەلەم بۆ خانەکانی هەورامان نووسی کەئەم شازادە هاوشێوەی فەرمانڕەوا ستەمکارەکانی پێشوو نییە. پێویستە کەئێوە لەبوونی وەربگرن و هەرچی زووتر سەردانی بکەن تا بەهۆیەوە، پەیوەندییەکان و ئازارەکانی ڕابردوو، سارێژ ببێت.

دوای چەند ڕۆژ، هەموو خانەکانی ڕەزاو لەگەڵ سوپا و تفەنگچییەکانی هەورامان بەڕێکەوتن و هاتنە گوندی نەوەرە. لەوێوە بەشیر ئەلئیسلامیان لەگەڵ کەرێك وەك دیاری بۆ حکومەت، ڕەوانەی شارکرد. هەروەها پەیامیان ناردبوو، ئێمە ناوێرین بێینە ناو شار، دەمانەوێت لەدەرەوەی شار چاومان بەفەرمانڕەوا بکەوێت. منیش بەشیر و کەرەکەم بردە لای شازادە. شازادە ماڵەکەی لەبەرابەر فێردەوسی دیاریکردبوو. کەرەکەم لەحەوشی تالارەکە بەستەوە و بەشیرم بردە لای شازادە. دوای ئەوەی بەشیر گەشتە خزمەت شازادە و ئەحواڵپرسی کرا، لەناکاو دەنگی زەڕەی کەرەکە بەرز بوویەوە. حکومەت لەپێشخزمەتی پرسی: دەنگی کەرە لەکوێوە دێت؟ وتم: کەر نییە، گوێدرێژە، هاوڕێی بەشیر ئەلئیسلامە. لەهاتنی شەریف ئەلدەولە و بێبەشبوونی خۆی لەدیداری شازادە تووڕە بووە و دەنگی بەرز کردۆتەوە و هەستەکانی خۆی دەردەبڕێت. دوای پێکەنینێکی زۆر و هێنانی کەرەکە، بڕیارماندا شازادە خێوەت و دامەزراوەی حکومەتی بۆ ئەمانیە بنێرێت. خانەکانیش لەئەمانیان چاویان بەشازادە کەوت.

بەیانی ئەو ڕۆژە کەدەمینی ۹ زیقەعدەی ۱۳٤۰ بوو، حکومەت لەگەڵ خێوەت و دامەزراوەی حکومەتی ڕۆشتە ئەمانیە، منیش لەگەڵ بەشیر تا کەمیز بۆ پێشوازی کردنی خانەکان ڕۆشتم و لەوێوە بەرەو ئەمانیە گەڕاینەوە. خانەکان لەئەمانییە چاویان بەشازادە کەوت و دوای خواردنی چایی و شیرینی، ڕۆشتنە خێوەتێکی تایبەت و حەوانەوە. ویستم بۆ نوێژ بگەڕێمەوە بۆ شار و ئێواریێ بگەڕێمەوە. خانەکان ترسان و بەجیددی وتیان: ئەگەر ئێوە بڕۆن، ئێمەیش دەڕۆین. گومانیان دەکرد، پلانێکمان داناوە و بوونی من ڕێگر دەبێت لەجێبەجێ کردنی پیلانەکە. ناچار لەوێ مامەوە تا نانی نیوەڕۆیان هێنا. پێشخزمەت هات و وتی کەس لەخانەکان دەست بۆ خواردنەکە نابات و دەڵێن تا فڵانەکەس نەیێت و لەم خواردنە نەخوات، ئێمە لێی ناخۆین. ناچار شازادەم بەجێهێشت و ڕۆشتمە خێوەتی

خانەکان و لەوێ نانمان خوارد. دوای ئەوەی چەند پارویکم خوارد، خانەکانیش دەستیان بەخواردن کرد.

دوای نان خواردن، دوو وینە، یەکێك لەخانەکان و ئەوی دیکەیان لەخانەکان و تفەنگچییەکان گیرا و مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدرا. شازادە زیاد لەڕادە لەهاتنی ئەوان شادومان بوو. دوای ماوەیەك هەواڵ گەیشت کەسەردار ڕەشید دەخوازێت بەرەو کوردستان بێت تا منوەرخاتوون کچی ئەعزەم خان کەمارەبڕاوی غولام حسەینی برازایەتی، لەگەڵ خۆی ببات. هەورامییەکانیش هاتبوونە شار تا تەلعەت خاتوون کچی شێخ عارف کەمارەبڕاوی حسەین خانی ڕەشید ئەلەولك بوو، لەگەڵ خۆیان ببەن. منیش بەرەو گوندی تەنگسیر دەڕۆشتم. لەهەمان ڕۆژ کەهەورامییەکان کچی شێخ عارفیان برد، منیش بەرەو تەنگسیر بەڕێکەوتم.

ڕۆژی دواتر سەردار ڕەشید لەگەڵ دوو هەزار سواری جوانڕۆیی و ڕەوانسەری و سەنجابی هاتە شار. سوارەکان بەفەرمانی خۆی، لەدەرەوەی شار، سەرقاڵی تالآنکردن دەبن و تەقە لەشار دەکەن. گوللە بەر دەرگاو دیوار دەکەوێت و دانیشتووانی شارەکە دەتۆقن. ئەو کەسەی خواوەند مەبەستی لەناوبردنی بکات، بۆ ئەنجامدانی کاری خراپە ڕێنوێنی دەکات. ئەم کردەوە لەلاناو عەشایر زیاد لەڕادە ناپەسەندە کەکەسانی بنەماڵەی زاوا لەبەرچاوی بنەماڵەی بووك خۆیان بنوێنن و هەرکات ئەم کردەوە لەبنەماڵەی زاوا ببینرێت، بنەماڵەی بووك پێی ڕازی نابن و شەڕ و ئاژاوە ڕوودەکات و شادی و خۆشی بۆ پرسە و سەرەخۆشی دەگۆڕێت.

سەردار دوای ئەم کارە لەچیمەنی شەرەف ئەلەولك دادەبەزێت و خێوەتی بۆ هەڵدەدەن. سوارەکانی لەزەفەرییە و ماڵەکانی دەوروبەر نیشتەجێ دەبن. شازادە و پیاوماقووڵانی شار بۆ بینینی دەڕۆن بەڵام بێزیی بەولنیش دەکات. ڕەزاخانی وەزیری جەنگ کە بەهۆی چەکداماڵینی پایەگا نیزامییەکان و چەندین کردەوەی دیکەی سەردار، بێزار و توڕە ببوو، عەلی ئەکبەر خانی سەردار لەزیندان ئازاد دەکات و فەرمانی پێدەدات بەزیندوویی یا کوژراوی سەردار ڕەشید بگرێت. ئەم هەواڵە لەچیمەنی شەرەف ئەلەولك بەنهێنی بەسەردار دەگات، دەترسێت و بەخێرایی فەرمان دەدات بووك هەڵبگرن و بڕۆن. شەهاب ئەلدەولەیش وەزارەتی جەنگ لەکردەوەکانی ئەو ئاگادار دەکاتەوە. وەزیری جەنگ فەرمان بۆ ئەمیر

لەشکر ئەحمەد ئاغا خان لەکرماشان ئەدات کەکۆتایی بەکردەوە خراپەکانی سەردار بهێنێت. عەلی ئەکبەر خانیش کە بۆناو سەنجابییەکان دەگەڕێتەوە، دەبینێت هەموان بەتەواوی بوونەتە شوێنکەوتەی سەردار ڕەشید و هیچ جێگەیەک بۆ ئەو نەماوەتەوە، ناچار لەرێگەی ئاشتییەوە دەستپێدەکات تا بتوانێت لەم ڕێگەوە شتێک بۆ ئەوەی بتوانێت فەرمانەکانی وەزارەتی جەنگ ئەنجام بدات کەهەمیشە ئارەزووی دەکرد. سەرەتا پەیوەندییەکانی نێوان جەعفەر سوڵتان و سەرداری شێواند و ناچاری کرد سوپایەکی پێکهاتوو لەشەش هەزار سوار و پیادە دژی جەعفەر سوڵتان ڕەوانە بکات. سەرداری موقتەدریش لەگەڵ سەنجابییەکان پەیوەستی ئەم سوپایە بوو و لەئەنجامی ئەم کارە، دووبارە دەسەلاتی بەسەر سەنجابییەکاندا سەپاند. جەعفەر سوڵتانیش لەگەڵ چوار هەزار سوپایی، ڕووبەڕووی ئەم سوپایە بوویەوە. لەدەوروبەری سەریاس و شەمشێر، جەنگ لەنێوان ئەم دوو سوپایە ڕوویدا. سوپای ڕەوانەسەری سەنجابی دوای زەرەر و زیانێکی زۆر شکستیان خوارد. بەلام نزیکبوونەوەی سەردار موقتەدر لەسەردار ڕەشید، گومانی لای وەزارەتی جەنگ دروستکرد و سەرئەنجام ئەمیر لەشکر بەفەرمانی وەزارەتی جەنگ، ئەو بۆ کرماشان بانگدەکات و دەیگرێت.

هاوکات لەگەڵ ئەم ڕۆژانە، سەرهەنگ مەحمودخان، فەرماندەی بانە بەمەبەستی بەرژەوەندی خۆی، گوشار دەخاتە سەر فەرەج اللەخانی بانەیی. فەرەج الله خان توانای خۆڕاگری نابێت و ڕێگەی هەلاتن دەگرێتەبەر. دوای ڕاکردنی فەرەج اللە خان، دوو منالی بێ تاوان بەناوەکانی قادرخان یانزە ساڵە و عەبدوللەخان، نۆ ساڵە، دەگرێت و ڕەوانەی خورەم ئابادیان دەکات. کاتێک ئەم هەواڵەم بەدەست گەیشت، بەخێرایی حکومەتم لێ ئاگادار کردەوە. پێکەوە بروسکەمان بۆ ئیمارەت لەشکر نارد کەئەم کارە لەکوردستان دەنگدانەوەیەکی باشی نابێت. پێویستە بەخێرایی کوڕەکانی فەرەج اللەخان بگەڕێننەوە. ئیمارەت لەشکر هەردوو کوڕەکەی گەڕاندەوە و ڕۆژی ٢ موحەڕەمی ساڵی ١٣٤١ تەسلیم بەمن کران. سەرهەنگ مەحمودخان لەئەنجامی ئەم هەڵەیە لەفەرمانڕەوایەتی بانە دوورخرایەوە. منیش بۆ قەرەبوو کردنەوەی چاکییەکانی ئەمیر لەشکر نامەیەکم بۆ فەرەج خان نووسی و خۆی هاتە سنە و ملکەچی و گوێڕایەڵی خۆی بۆ حکومەت نیشاندا و دوای چەند ڕۆژ کوڕەکانیمان گەڕاندەوە و بەخۆشحاڵییەوە بۆ بانە گەڕایەوە و سەرئەنجام لەڕێگەی

خزمەت کردن بەدەوڵەت کوژرا.

لەمانگی رەبیع الاوەلی ساڵی ١٣٤١، کەهاوکات بوو لەگەڵ بورجی دووپشك، چەندین بروسکە بەنهێنی لەلایەن ئاغا محەممەد خان، بەحکومەت و سەرۆکایەتی سوپا، بەمن گەیشت کەسەردار ڕەشید خراپ کەڵکی لەمیهرەبانییەکانی دەوڵەت وەرگرتووە و سەرقاڵی کۆکردنەوەی سوپا و ترساندن و تۆقاندنی هێزەکانی دەوڵەتە. لەبەر ئەمە دەوڵەت بڕیاریداوە لەکردەوە وەحشیانەکانی ئەو ڕێگری بکات.، هەرکات فلأنەکەس بۆ گەیشتن بەم مەبەستە هاوکاری دەوڵەت بکات، جگە لەوەی چاکەیەکی گەورەی لەگەڵ سوپاییەکاندا کردووە، هەلێکی باشیش بۆ خۆی دەرەخسێنێت بۆ ئەوەی پێگە بەرزەکانی دیکە بەدەست بێنێت. منیش لەبەر ئارەزوومەندیم بۆ ئاسایش وئارامی کوردستان لەناخەوە حەزم دەکرد هاوکاری دەوڵەت بکەم، جیاواز لەوە لەکاتی ڕووبەڕوو بوونەوەی سەردار لەگەڵ جەعفەر سوڵتان، لەبەر ئەوەی نامەیەکم بۆ سەرکۆنە کردنی سەردار نووسیبوو، بەمشێوەیە وەڵامی دابوومەوە: سیاسەت و بەڕێوەبردنی وڵات جیاوازە لەئایین و عیرفان، سیاسەت بەپێویستی دەزانی من دێوەکەی لەوێن لەناو ببەم. لەگەڵ ئەوەی ڕۆشت و شکستی خوارد، بەڵام دەمویست بەپێی پێویست ئەو لەدەرئەنجامەکانی کارەکەی ئاگادار بکەمەوە. لەبەر ئەمە لەسەرەتاکانی رەبیع الاوەلی ١٣٤١ کەبەفرێکی زۆر باریبوو، بەمۆڵەت وەرگرتن لەحکومەت و سەرۆکی سوپا، بەڕێکەوتم. سەرەتا ڕۆشتمە گوندی ڕەزاو، لەهەموو خانەکانی ئەوێ، سوێندم وەرگرت کە لەکاتی بەڕێکەوتنی سوپای دەوڵەتی بەرەو ڕەوانسەر، خانەکانی ڕەزاو بەهەموو هێزی خۆیانەوە پەیوەستی سوپای دەوڵەتی ببن. لەوێوە ڕۆشتمە قەڵاگە و لەمحەممەد ساڵح سوڵتان و عەبدوڵڵەبەگی سەرهەنگیش، سوێندی وەفاداری و هاوکاریم وەرگرت. لەوێوە ڕۆشتمە دزلی و سوێند و پەیمانم لەمەحمودخانیش وەرگرت کەبەهیچ جۆرێك هاوکاری سەردار نەکات و بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی دەوڵەت ئامادە بێت. لەوێوە ڕۆشتمە خزمەت شێخ حسام ئەلدین. لەگوڵەمبەر چاوم بەشێخ کەوت و ئەویشم ئامادە کرد. لەوێوە ڕووەمکردە نەوسودی پایتەختی لەوێن. جەعفەر سوڵتانیش سوێندی خوارد لەگەڵ هەموو هێزەکانی دژی سەردار بجەنگێت. لەوێوە عینایەت الله بەگی ئیفتخار سوڵتانم وەك نوێنەر بۆ جوانڕۆ و لای عەشیرەی قوبادی و باباجانی و وەلەدبەیگی و ئیناخی و گۆران نارد. هەموویانی یەکخست و سوێند و بەڵێنی لەهەموویان وەرگرت کە لەکاتی

بەڕێکەوتنی سوپای دەوڵەتی، جێبەجێکاری فەرمانی ئەمیر لەشکر، دژی سەردار ڕەشید بجەنگن. دوای ئەنجامی ئەم کەمین و بەینە و وەرگرتنی پەیمان و سوێند لەعەشیرەکان وگەمارۆدانی ڕۆحی سەردار ڕەشید، لەناو بەفر و سەرما گەڕامەوە. مەنزڵی یەکەم هاتمە نودشە. ئەحمەد بەگی کوڕی جەعفەر سوڵتان لەوێ بوو. دوای خواردنی چایی و قاوەڵتی بەرەو هەجیج بەڕێکەوتم. کاتێک لەگەڕدەنەوە بەرەو ئاوایی هەجیج شۆڕبوومەوە، بەفرباڕین دەستی پێکرد. کاتێک گەیشتمە ناو گوندەکە، ڕووەکردە ماڵی قازی. چۆنیەتی ماڵەکانی هەورامان بەگشتی بەشێوەیەکە سەربانی ئەم ماڵ دەبێتە حەوشی ماڵی سەرووی خۆی. بەفر لەسەر سەربان و بەردەم ماڵی قازی دەنیشت، بەشی باکور کەمێک چیاکە بوو، سپیپۆش ببوو، بەڵام بەشی ڕووبار کەبەفر بەهۆی هەوڵی دۆڵەکە دەبوو بەئاو، ڕەش بوو. لەبینینی ئەو دیمەنە، ئەوەم بیرکەوتەوە کەبووک بەخەسووی خۆی وتبوو: لەکاتێکدا لەلایەکی سەربان کچەکەی لەگەڵ زاولکەی خەتووە و لەلایەکی دیکە، کوڕەکەی لەگەڵ بووکەکەی. نیوە شەو خەسوو دەڕواتە لای کچەکەی و زاولکەی و دەڵێت، جوان باوەش بەیەکدا بکەن بۆ ئەوەی سەرماتان نەبێت. دواتر دێتە لای کوڕەکەی و بووکەکەی و دەڵێت، باوەش بەیەکا مەکەن، با لەگەرمادا نەخنکێن. بووک لەم جیاوازییە تووڕە دەبێت و دەڵێت.

دەبم بەقوربانی خوا
یەک بانە بەس دوو هەوا
لەمسەر بم گەرمام دەبێ
لەوسەر بم سەرمام دەبێ

بەدڵنیاییەوە بووک ئەگەر باروودۆخی هەجیجی دەبینی، لەبەرابەر قسەکانی خەسووی هیچی نەدەوت و ڕەخنەی نەدەگرت. بۆ بەیانی لەهەجیج بەڕێکەوتم. نزیکەی بیست کەسی هەجیجی هاتن و کەلوپەلەکانی ئێمەیان لەڕێگەیەکی زۆر دژوار و مەترسیدارەوە برد. دواتر لەناشی بل نزیک بووینەوە، لەوێ تاشەبەردێکی گەورە بەدرێژی پێنج شەش زەرع تا لێواری ڕووبارەکە لەسەر ڕێگەکەیە و ئەگەر پێی ڕەشەوڵاغ یا مرۆڤ بخلیسکێت، ڕاستەوخۆ دەکەوێتە ناو ڕووبارەکە کە بەڕووباری سیروان ناسراوە. بەخێرایی هەجیجییەکان پۆشتن و لم و زیخی نەرمیان هێنا و لەسەر تاشەبەردەکە بڵاویان کردەوە و بەمشێوەیە توانیمان بەسەلامەتی بیپەڕینەوە. دواتر بەماوەیەکی کەم گەشتینە پردی مەلا کەدوو شاتیری گەورەیان

بەدرێژی بیست و چوار زەع لەسەر ڕووباری سیروان داناوە و دواتر لەبەینی تیرەکان بەردیان دلناوە و نەبێت مرۆڤ و ئاژەڵەکان لەم ڕێگەوە بپەڕنەوە. ئەسپەکان لەبەر ئەوەی عادەتیان گرتووە، بێ ترس دەپەڕنەوە، بەڵام مرۆڤی ناشارەزا بەدژواری لەو ڕێگەیە دەپەڕێتەوە و زۆر جار ڕوویداوە ئاژەڵێك ڕەمی کردووە یا مرۆڤ تووشی سەرگێژە هاتووە و کەوتۆتە خوار و بەرەو دیجلەی عێراق ڕۆشتووە. بەهەزاران ترس و لەرز لەو گێژاوە مەترسیدارەیش گوزەرمان کرد وگەشتینە ئەسپەریز. خانەکانی ئەو ناوچەیە بەئەنقەست ئەم لەمپەرانەیان دروستکردووە چوونکە لەکاتی تەنگانە و جەنگ، یەك تفەنگچی دەتوانێت لەم شوێنەدا بەر بەسوپایەکی گەورە بگرێت.

لەئەسپەریز دوبارە بەفرێکی قورس باری. کلۆ بەفرە گەورەکان لەئاسمان دەهاتنەخوار بەڵام چوونکە هەوا ئارام و فێنك بوو کاتێك دەگەیشتنە سەر زەوی، بەشێکی زۆری دەبوو بەئاو. ئەگەر لەهەوای سارد ئەم بەفرە دەباری، لەماوەی کاتژمێرێك زیاتر لەزەرعێك دەباری. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا لەماوەیەکی کەمدا زەوی سپیپۆش بوو، سەوزە و ڕێحانەی بەمەخمەڵی سپی داپۆشی و جلوبەرگی ڕۆحانییەکانی کردە بەر دارە کۆنە و بەتەمەنەکان. ئەمامەکان کفنپۆشن و ڕووەکەکان هەمووان یەك جلوبەرگیان بەبەردا کرا. سەرئەنجام دەشت و چیا سپیپۆش و سەرزەوی لەلایەن سوپای بەفری سپی، دەستی بەسەردا گیرا و هیچ جیاوازییەك لەنێوان باش و خراپ نەمایەوە و جوان و ناشیرین هەمووان لەژێر خێوەتێکی سپی خۆیان شاردەوە.

دارەکانی جەنگەڵ لەکلۆکانی بەفر و دڵۆپی لقەکانی خۆیان، پێشوازییان لەڕێبواران دەکرد و کەو و قومری و چۆلەکەکان، گۆرانی تەندروستی ئێمە کە لەو گێژاوە مەترسیدارە ڕزگارمان ببوو دەخوێنند و بەهۆی شۆڕبوونەوەی ئاوی بەفر وباران لەسەر تاشەبەردەکان کەهاوشێوەی دیوار لەچەپ و ڕاستی ڕووبارەکە کەڵەکە ببوون، پارچەکانی خەت خەتی ڕێگە یا حەریری کۆڵکەزێرینە وەك ڕاخەری ژێر پێی ڕێبواران ڕاخرابوو. چۆلەکە و قەنارییەکان، لەسەر و ژێری بەردەکان و لەسەر گژوگیا، بەخۆشحاڵییەوە دەیانجریواند و قەلەڕەشەکانیش لەسەر دارەکان و چیاکان، قاقا پێدەکەنین ولەم نمایشەی سروشت و لەم دەسەڵاتە کەدەستی خولوەندی ئامادەی کردبوو، سەرسوڕمانی خۆیان نیشاندەدا.

بەکورتی، لەناو شەپۆلی ئەم لەمپەرە سروشتییانە، هێواش هێواش درێژەمان بەڕێگەدا تا

گەشتینە گەرووێکی مەترسیدار بەناوی دەمگا. دوای خوێندنی ئایەت ئەلکورسی و دۆعای حزب البر، ڕۆشتینە ناو گەرووەکە، بەطریش بۆ تەواو کردنی کەموکوڕییەکان بەقورسی هەرچی زیاتر دەباری کەماوڕێیان لەدووریەکی کەم، یەکتریان بۆ نەدەدۆزرایەوە. سەرئەنجام بەزەحمەتی زۆر، لەو گەروە گوەزەرمان کرد و گەشتینە شوێنێک کەچەند بنەماڵەیەک لەوێ نیشتەجێبوون و گوندێکیان دروستکردبوو بەناوی کۆلێژ. بەناچاری شەو لەکۆلێژ ماینەوە و بەیانی بەڕێکەوتین. ڕۆژی ١٨ جومادی الاوەل گەشتینە شار. لەگەڵ گەیشتنم، هەموو سوێند و پەیماننامەکان کە لەسەرۆک عەشیرەتەکانم وەرگرتبوو، تەسلیم بەحکومەت و سەرۆکی سوپا کرد و بەهۆی بروسکەوە، تاران و خورەم ئابادیان لێ ئاگادار کردەوە. لەلایەن سەرۆکایەتی وەزیران و سەرۆکایەتی هەموو هێزەکان، ڕەزاخان، و لەریەن ئیمارەت لەشکری ڕۆژئاوا ئەحمەد ئاغاخان، بروسکەی سپاس و دەستخۆشی کردنم بەدەست گەیشت. لەم مانگەدا، جومادی الاوەل، بەڕێزان محەممەد خانی وەکیل و میرزا فەرەج اللەخان سەردلری موعەزەم و حاجی ئەسعەد الله خان وەک وەکیلیەکانی دەورەی پێنجەمی مەجلیس بەرەو تاران بەڕێکەوتن.

ڕۆژی ٢٥ جومادی ئەلثانی، هەواڵی مەرگی مەلا عەبدولجەوادی شێخولئیسلام گەیشتە کوردستان کە بەهۆی پەرێشانییەوە بەرو کرماشان کۆچی کردبوو. لەوێ زەردوییەکان هەموو ئامادەکارییەکانی کفن و دفنیان ئەنجامدابوو و بنەماڵەکەیان بۆ کوردستان گەڕاندەوە. ئەم بابەتە بۆ سەرپەرشتەکانی کوردستان وەک پەڵەیەکی ئەنگین مایەوە کە تا ئەو ڕادەیە بێ توانا و بێ غیرەت بوون کەنەیانتوانی بژێوی پێشەوایەکی خۆیان دابین بکەن تا سەرئەنجام ئاوارەی کرماشان بوو و لەغەریبیدا سەری نایەوە.

لەسەرەتای شەوال، هەواڵی گەڕانەوەی میرزا عەلی نەقی خان ئاسفی ئەعزەم لەتارانەوە گەیشتە کوردستان. میرزا عەلی خانی ئیمتیزاد ئەلدەولە داوای کرد ڕێوڕەسمێکی ڕێزگرتن و پێشوازی کردنی بۆ ئامادە بکەین. من حەزم نەدەکرد ئەو کارە بکەم بەڵام چوونکە چەندینجار تاقیکرابوویەوە و بەپێچەوانەی دوو براکەی، کەسێکی لەخۆبایی و خراپەکار بوو و بەردەوام بەختەوەری خۆی لەبەدبەختی کەسانی دیکەدا دەبینی و خوازیاری شێواندنی ئاسایش و ئارامی کۆمەڵگا بوو. لەبەر ئەمە ڕێزگرتن لەکەسێکی لەم چەشنە، دوور لەوێژدان و بنەماکانی مرۆڤایەتی.

لەگەڵ ئەمەیشدا چوونکە ئیعتیزاد ئەلدەولە پێداگری کرد، لەبەر داواکەی ئەو، ڕۆژی هەشتی شەوال کاتێک ئاسفی ئەعزەم هاتە سنە،، هەموو زاناکان و پیاوماقووڵان و بازاڕیی و بازرگانەکانم بۆ عەسر بۆ ماڵی ئەو بەڕێزە بانگێشتکرد. پێشوەخت خۆم و کارگوزار ڕۆشتین و هەموو ئامادەکارییەکمان بۆ میوانداری میوانەکان ئامادە کرد. دوای هاتنی، بەجۆرێک هەڵسوکەوتی کرد کەمن هیچ، بەڵکو ئیعتیزاد ئەلدەولەیش لەداواکەی خۆی پەشیمان بوویەوە.

لە١٨ شەوالی ١٣٤١ کەهاوکات لەگەڵ دووەم مانگی بەهار بوو، بەپێی فەرمانی ئیمارەت، لەشکری ڕۆژئاوای کوردستان بەسەرۆکایەتی سەرهەنگ ئەحمەدخانی مەنسور بەرەو ڕەوانسەر بەڕێکەوت. عەباس خانی ئەمیر لەگەڵ هێزەکانی کەلهوڕ وبەهرام بەگ سەرداری ئەکرەم لەگەڵ هێزەکانی وەلەدبەیگ و وەکیلی جوانڕۆ و سەرۆک عەشیرەکانی سەرسنور، هەرکام لەگەڵ سوپاکەی خۆیان بەڕێکەوتن. ئەمیر لەشکریش لەگەڵ سوپای کرماشان، ڕێگەی ڕەوانسەری گرتەبەر. لەگەڵ گەیشتنی سەردار ئەکرەم و هێزی جوانڕۆ بەرەوانسەر، دوای جەنگێکی کەم، سەردار ڕەشید ڕەوانسەر بەجێدێڵێت و لەگەڵ خزمەتکارەکان و بنەماڵەکەی بۆ چالاوەی شاهۆ و لەوێوە پەنا بۆ ڕەزاو دەبات. جەعفەر سوڵتان چاوەڕوانی ڕەزاوییەکان دەبێت و دواتر پەیوەستی سوپاکە دەبێت لەبەر ئەمە لەلایەن ئەمیر لەشکرەوە گرنگی پێنادرێت. ئەمیر لەشکر، سەرهەنگ گیگوخان لەڕەوانسەر بەجێدێڵێت و عەلی بەگ و کوڕەکانی دیکەی حاجی ئاغا دەگرێت. کاتێک ئەم هەواڵەم بەدەست گەیشت، نامەیەکم وەک تکا کردن بۆ ئەمیر نووسی. ئەمیر ئەوانی ئازاد کرد و خۆی بۆ کرماشان گەڕایەوە. سەرهەنگ ئەحمەدخان ڕۆژی ٢٦ شەوال بۆ شار گەڕایەوە سەردار ڕەشید ماوەیەک لەڕەزاو دەمێنێتەوە و دواتر بەمەبەستی کۆکردنەوەی هێز دەڕواتە مەریوان و لەوێوە دەڕواتە پیران بۆ لای مەلیک مەحمود. کەس هاوکاری ناکات چوونکە هەمووان بەڵێنیاندابوو هاوکاری نەکەن. ڕۆژی ١١ سەفەری ١٣٤٢، نامەیەکی لەسەردار ڕەشیدم بەدەست گەیشت کەپەشیمانی خۆی لەڕابردوو دەربڕیبوو، لەگەڵ ئەوەیشدا ئاماژەی بەوەدا بوو ئایا بەباشی دەزانم تەسلیم بەدەوڵەت ببێت یا نە؟ وەڵامم دایەوە: گوێڕایەڵی کردنی فەرمانەکانی دەوڵەت پێویستی بەهیچ شتێک نییە، هەرکەس ڕێگەی هەڵاتن بگرێتەبەر.، دەبێتە باربەری دێوە بیابانییەکان. چەند ڕۆژ دواتر هەواڵ هات کەبەهۆی سەرهەنگ گیگوخان ڕۆشتۆتە هەمەدان بۆ خزمەتی ئەمیر لەشکر و

ئەمیر ئەوی ڕەوانەی تاران کردووە. لەمناوەدا هەواڵ هات کە لەمەجلیس لەنێوان بەڕێزان مۆئتەمن ئەلمولك، سەرۆکی مەجلیس و وەزیری جەنگ ڕەزاخان، گرژی هاتۆتە ئاراوە و وەزیری جەنگ بەمەبەستی دەربڕینی ناڕەزایەتی ڕۆشتۆتە شەمران. لەسەر بنەمای ئەو پەیوەندییانەی لەگەڵ وەزیری جەنگ بووم و دڵنیا بووم لەوەی تەنیا کەسە بتوانێت وڵات لەم بەدبەختییە ڕزگار بکات، ئەم بروسکەم بۆ بەڕێز مۆئتەمن ئەلدەولە نارد:

لەکوردستانەوە بۆ تاران، ٢٨ ئەرازوو، بۆ بەڕێز ئەشرەف ئاغای مۆئتەمن ئەلمولك، سەرۆکی ڕێزداری مەجلیس، ئەگەر ڕێز لەکەسە دیارەکانی ئێران دەگیرا و پیاوە بەتواناو ئاودارەکانمان نەدەڕەنجاند، تا ئەم ڕادەیە گرفتاری نەخۆشی کەمی پیاوە بەتواناکان نەدەبووین. لەئێستادا بەڕێز ڕەزاخانی وەزیری جەنگ، قۆڵی لێهەڵکردووە و بوێرانە ئارامی بۆ سەرانسەری وڵات گەڕاندۆتەوە و کۆتایی بەئۆتاغی خان خانی و پاشایەتی تیرە و عەشیرەکان هێناوە. شیاو نییە لەجیاتی ڕێزگرتن لەو بەڕێزە، بێهیوا و دڵساردی بکەن. بەهەمان ئەندازە کە بۆ نووسینی یاساکان و ئەزمی پارلمان پێویستمان بەکەسانی شیاوە، بۆ جێبەجێ کردنی یاسا و گەڕاندنەوەی ئەزم پێویستمان بەکەسانی بوێر و بەتوانایە تا ئاسایش لەسەرانسەری ناوچەکانی وڵات سەقامگیر بکات. بەتایبەت ئێمە دانیشتووانی کوردستان و سەر سنور، شیاوی و تواناکانی وەزیری جەنگ باشتر دەزانین چوونکە چەندین ساڵە گرفتاری ئاژاوە و فیتنەین و ماوەیەکە بەهۆی چالاکی و کردەوە بوێرانەکانی ئەو، لەئاسایش و ئەماندایین. بێ ئەرلرانە چاوەڕوانین هۆکارەکانی ئاشتکردنەوە و دڵگەرم کردنی ئەو بەڕێز دابین بکرێت. بەڕەوای مەزانن دووبارە ئێران گرفتاری ئاژاوە و شۆڕش بێت.
(محەممەدی مەردۆخ)

وەڵام لەتارانەوە بۆ کوردستان، لەبەرواری ٢ دووپشك ١٣٠٢

بەڕێزی شەریعەتمەدار، پێشنوێژ و وتار خوێنی کوردستان، بروسکەی ژمارە ٥٧ ئێوە بۆ نیشاندانی نیگەرانیتان سەبارەت بەهەندێ ماددەی یاسایی و ئەو گفتوگۆیانەی لەئارادا بووە، بەڕوونکردنەوەکانی وەزیری جەنگ، بەخواستی خوا، چیتر لەئارادا نییە و مەجلیس ڕێز لەخزمەتەکانی ئەوان دەگرێت. (سەرۆکی مەجلیسی شورای نیشتمانی.(مۆئتەمن لەلمولك)

شەوی سێشەممە ٢٦ ڕەبیع الاوەلی ١٣٤٢، مەلاعەبدوڵڵەی دەشتی مرد. ڕۆژی چوارشەممە

٩ جومادی الاوەل، شێخ نەجم ئەلدینی حوجەت ئەلئیسلام مرد. لەناوەراستی ڕەجەب، هەواڵمان بەدەست گەیشت کە لەتاران باسی کۆماری هاتۆتە ئاراوە. ڕۆژی ٢٨ ڕەجەب بەپێی فەرمانی بەرپرسە باڵاکان، کۆمیتەی نێهزەتی نیشتمانیم لەم بەڕێزانە پێکهێنا:

١. بەڕێز شوجاع لەشکر، نوێنەری ئەردەلان، ٢. بەڕێز ئەمجەد ئەلئەشرەف، نوێنەری سەییدەکان، ٣. بەڕێز حاجی ئیعتیزاد ئەلئیسلام، نوێنەری شێخەکان، ٤. بەڕێز حاجی قەوامی توجار، نوێنەری بازاڕییەکان، ٥. بەڕێز حاجی خان، نوێنەری خاوەن زەوییەکان، ٦. بەڕێز محەممەد شەریفی زەهتاب، نوێنەری سەندیکاکان و مسکێنەکان، ٧. بەڕێز میرزا ئیستێپان، نوێنەری کاتۆلیکەکان، ٨. بەڕێز دوکتۆر ئاغا برا، نوێنەری کەلیمییەکان.

ئەم هەشت کەسە بەسەرۆکایەتی خۆم، دژی سەڵتەنەتی قاجار، پەیمانمان بەست و چالاکی و ناردنی بروسکەمان دەستپێکرد. لەم ناوەدا هەواڵمان پێگەیشت کە لەڕۆژی شۆڕشەکەی تاران، سەردار ڕەشید لەتاران هەڵاتووە و لەماوەی دوو ڕۆژدا خۆی گەیاندۆتە کرماشان و لەوێوە بەرەو ڕەوانسەر بەڕێکەوتووە و دووبارە شوێنی ئارەزووەکانی خۆی کەوتووە. لەسەرۆک عەشیرەتەکان جگە لەمحەممەد ڕەشید بەگی کوڕی جەعفەر سوڵتان، کەس بەڵێنی هاوکاری پێنادات.

لە ١٩ ڕەمەزانی ١٣٤٢، بروسکەیەک لەئیمارەت لەشکر بەم ناوەڕۆکە گەیشت:

بۆ بەڕێز ئایەت الله، بەمەبەستی بەدواداچوونی هەوڵەکانی ساڵی پار، بەفەرمانی دەربار و پاشا، لەئێستادا بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە هەوڵەکانتان دەخەنەگەڕ. هەڵبەت زەحمەتەکانی ئێوە لای کاربەدەستەکان لەبیر ناکرێت. ئەمیر لەشکری ڕۆژئاوا.

فەرمانی بەفەرمانڕەوادا بوو دووبارە من بەرەو هەورامان و لهۆن بڕۆم و بەڵێننامەکەی ساڵی پار دژی سەردار ڕەشید زیندوو بکەمەوە. لەبەر ئەوەی ڕۆشتنی من پێویستی نەدەکرد، نوێنەرێکی تایبەتم نارد. لەماوەی دوانزە ڕۆژ ئەم بەڵێننامە مۆرکراوەی لەهەموو خان و سەرۆکەکانی هەورامان وەرگرت و گەڕایەوە:

پەیماننامەی عەشایەر

لەبەرواری ٢٤ ڕەمەزانی ساڵی ١٣٤٢، ئێمە کەئەم وەرەقەی خوارەوەمان مۆر و واژۆ کردووە، بەئیمان و شەرافەتی مەزهەبی و هەموو پیرۆزییەکانی جیهان، سوێند بەقورئان دەخۆین و بەڵێن دەدەین وپەیمان دەبەستین تا ئەو ڕۆژەی زیندوو بین لەگەڵ عەباس خان سەرداری

ڕەشیدی ئەردەڵان پەیوەندی دۆستایەتی بەرقەرار دەکەین و بەهیچ جۆرێك هاوڕێیەتی و هاوکاری ناکەین و ئەگەر لەئەنجامی شوێنکەوتنی سوپای دەوڵەتی پەنا بۆ سنوورەکانی ئێمە بێنێت، قۆڵبەست و تەسلیم بەدەوڵەتی بکەین. بۆ گەمارۆدانی سەردار ئەگەر لەکرماشانەوە هێزی عەشایەری بێت، ئێمەش لەسنووری خۆمان بۆ سەرکوتکردنی ناوبراو ئامادەین بەفەرمانی دەوڵەت کۆتایی بەیاخیگەری و کردەوەکانی دژی دەوڵەت بێنین. جیاواز لەوە تا ئەو کاتەی کاربەدەستانی ئێران بەشێوەیەکی شیاو و گونجاو هەڵسوکەوت لەگەڵ ئێمە دەکەن، ئێمەیش بەهەموو هێزی خۆمان بۆ ئەنجامدانی فەرمانە پیرۆزەکانی دەوڵەت، بەبەخشینی ماڵ و سامان و ژیانمان ئامادەین و ئەگەر خوا نەخواستە ڕۆژێك لەم پەیماننامە پەشیمان بووینەوە، شەرمەزاری خواوەند و ڕەسووڵ و مرۆڤایەتین و لەدین و مەزهەب و شەرافەت بێ بەرین. حەسەین ڕەشید ئەلمولك، عەبدولمەجید سەردار ئەجلال، محەممەد سەعید ئەلمولك، محەممەد سالح قەڵاگا، مەحمود دزلی، جەعفەر سەرداری موعتەزید، محەممەد تۆفیق، ئەحمەد بن جەعفەر، عینایەت الله و سارم سوڵتان. نوێنەری سەعید ئەلسەڵتەنە، وەکیلی جوانڕۆ.

ئەم پەیماننامەم تەسلیم بەحکومەت کرد و نوسخەیەکی بۆ وەزارەتی ناوخۆ، بۆ وەزیری جەنگ و نوسخەیەك بۆ ئەمیری لەشکر ڕەوانەکرا. لەناوەڕاستی شەوال ١٣٤٢، سوڵتان کرێش خان لەگەڵ هێزەکانی کرماشان، لەلایەن ئەمیر لەشکر و سەرهەنگ ئەحمەدخانی مەنسور، لەگەڵ هێزەکانی کوردستان، بەفەرمانی ئیمارەتی لەشکری ڕۆژئاوا بەرەو ڕەوانسەر بەڕێکەوتن. سەرهەنگ ئەحمەدخان، وەکیل سوڵتان و ساعید سوڵتان و سالارفاتحی لەگەڵ خۆی برد تا کێشە و گیروگرفت دروست نەکەن. دوای دوو ڕووبەڕووبوونەوە سەردار ڕەشید شکست دەخوات و بەرەو ماڵی شێخ حیسام ئەلدین هەڵدێت. بڕە پارەیەك وەك قەرز لەشێخ وەردەگرێت و دەڕواتە لای مەلیك مەحمود. مەلیکیش بڕە پارەیەکی پێدەدات و ڕێگەی مەحمەرە دەگرێتەبەر. لەوێش شێخ خەزعەل خان بڕە پارەیەکی وەك هاوکاری پێدەدات و ڕەوانەی بەغداد دەبێت. تا ئەو کاتەی شاهەنشاهی پەهلەوی سەردانی نەجەف دەکات و لەوێ لەسەر داوای زاناکان، لێی خۆشدەبن.

له ٢ شەعبانی ١٣٤٢، لەمزگەوتی دارئەلئیحسان، چینە جیاوازەکانی شار و بازاڕییەکانمان بانگهێشتکرد و بەئامادەبوونی دانیشتووانی شار، کۆبوونەوەیەکمان سازدا. لەم کۆبوونەوەدا

ئەم بروسکەمان نووسی و بەواژۆی ئەندامانی کۆمیتە، ناردمان:

تاران_ مەجلیسی نیشتمانی، نوسخەیەك بۆ سەرۆك وەزیران، ئارەزوومەندی میللەتی سوونی مەزهەبی کوردستان بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی پاشا، وتەی باوی سەرزاران بوو.

هەنووکە بیستنی کردەوە قێزەونەکان و کارەساتبارەکانی سوڵتان ئەحمەدی قاجار و چالاکییەکانی دژی ئیسلام و شەریعەت لەلایەن ئەو گەنجە نەشیاوە، لەڤەرەنگ، بۆتە هۆکارێك کەمیللەتی شاپەرستی کوردستان حەفتەیەکە شۆڕشیان دەستپێکردووە و بەدەنگی بەرز و ڕاشکاو کەکاریگەری لەسەر گوێچکەی وەکیل و وەزیرەکان دابنێت، بێزاری خۆیان لەسەڵتەنەتی قێزەونی قاجار ڕادەگەیەنین و هەموو دەسەڵاتەکان بەوەکیلە بەڕێزەکان دەدەین تا ڕژێمی سەڵتەنەت بۆ کۆماری بگۆڕن و سەرۆك کۆمارێکی خاوەن دەسەڵات و بەتوانا بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات هەڵبژێرن لەو مەرجەی لەوەچەی نەشیاوی قاجارییەکان نەبێت. ئەگەری هەیە لەئەنجامی گۆڕینی ڕژێم، شەرافەت و شەرەفی پێشێلکراوی نەتەوەی ستەملێکراوی ئێران بگەڕێتەوە و لەگۆڕەپانی سیاسەتی نێونەتەوەیی، هاوشانی نەتەوە پێشکەوتووەکانی دنیا، هەنگاو بەرەو پێشەوە بەرین. هەروەها بەتەواوی یاساغمان کرد لەناو مزگەوت و شوێنە گشتییەکان ناوی ئەو خراپەکارە بوترێت، ناویمان لەهەموو شوێنێك سڕییەوە و ناوی سیلسیلەی قاجار، چیتر لەهیچ شوێنێك نایەتە سەرزمان. ئەگەر وەکیلەکانی پەرلمان لەئەنجامدانی ئەم ئەرکە کەمتەرخەمی لەخۆیان نیشانبدەن، نیمەی ئێرانی توانای خۆڕاگریمان نابێت و ئەوان بەڕەسمی ناناسین، هەموو ویلایەت و قەزا و گوندەکانی بوێری ئێران دەست دەخەنە ناو دەستی یەك و شۆڕشێکی گشتی دەستپێدەکەین و حکومەتی کۆماری ڕادەگەیەنین و سەرۆك کۆماری خۆمان هەڵدەبژێرین و ڕەگ و ریشەی سیلسیلەی ناپاکی قاجار لەبنەوە دەردەهێنین. بەنوێنەرایەتی پێنج هەزار دانیشتووی کوردستان: محەممەد ئایەت الله، شوجاع لەشکر، ئەمجەد ئەلئەشرەف، حاجی نیعتیزاد ئەلئیسلام، حوجەت ئەلئیسلام حاجی قەوام ئەلتوجار، حاجی خان، محەممەد شەریفی زەهتاب، ئیستێپانی مەسیحی، ئاقابرای کەلیمی.

دواتر هەواڵمان بەدەست گەیشت کەمحەممەد حەسەین میرزای جێگری سەڵتەنەت، بۆ پاراستنی تاج و تەختی برلکەی خۆی، چالاکییەکانی دەستپێکردووە. دووبارە لەماڵەکانی

مەسعودسەڵتەنە کۆبوونەوە و ئەم برووسکەمان نارد:

تاران، بۆ بەڕێز جێگری سەڵتەنەت، بۆ مەجلیسی نیشتمانی، بۆ سەرۆکایەتی هەموو هێزەکان. ستەمە لەبڕنەکراوەکانی باوباپیرانی ئێوە، بەئاشکرا لەگۆڕەپانی ئێراندا بلاوبۆتەوە و جامی سەبر و خۆڕاگری خەڵکان لێوڕێژ بووە و زۆری نەماوە دەنگی ڕووخانی بنەماڵەی قاجار هاوشێوەی بنەماڵەی تزار بگاتە گوێی فەلەک. تا بارودۆخ لەوە دژوارتر نەبووە، باشترە کەلوپەلەکانی خۆت کۆبکەیتەوە و لەفەرەنگ پەیوەستی براکەت ببیت چوونکە زیاتر لەمە هێز و هەستی ئەم خەڵکە نابێتە گەمەی دەستی ئێوە. خوداوەند، ئەم کەشتییە بۆ هەر شوێنێك دەبات کەدەیخوازێت. بەنوێنەرایەتی دانیشتووانی کوردستان، محەممەدی مەردۆخ، حاجی خان، ئەحمەد ئەلئەشرەف.

ئاسەف و حاجی موعتەمید لەم برووسکە و کۆبوونەوانە دژی سەڵتەنەتی قاجار تووڕە و بەئاشکرا، دژایەتییان دەکرد. لەژێر ناوی ئەوەی کەئێمە شافعی مەزهەبین و شۆڕش دژی دەوڵەت لەمەزهەبی ئێمەدا حەرامە و ئێمە جگە لەسوڵتان ئەحمەدشا بەکەسی دیکە بۆ بەڕێوەبردنی وڵات ڕازی نابین، بوێرانە خەڵکیان بۆ کۆبوونەوە لەدەوری خۆیان هاندەدا و دڵنیایان دەکردنەوە سەندنەوەی سەڵتەنەت لەبنەماڵەی قاجار دەگەری نییە و ئەم کارانە بەفەرمانی باڵوێزخانەی ئینگلیس ئەنجام دەدرێت چوونکە دەخوازن شا بەدانی ئیمتیاز لەبەرژەوەندی خۆیان ناچار بکەن.... بەرە پارەیەکیان بەسەید عەبدولعەزیزی شێخولئیسلامدا تا خەڵکان بانگێشت و لەڕێگەی مۆجیاری کردنەوە بەخەڵکان بڵێت کەشۆڕش دژی حکومەت حەرامە و هەرکەس خاوەنی ئەم بۆچوونە بێت، خوێنی حەلاڵە.

ئێمە بەدوور لەوان، هەموو ڕۆژێك کۆبوونەوەکانی خۆمان ئەنجامدەدا. دوای ماوەیەك هەواڵم بەدەست گەیشت کەسەید شێخولئیسلام، سفرەیەکی گەورەی بۆ نیوەڕۆ ئامادە کردووە و داوای لەهەموو زاناکان و بازاڕییان و پیاوماقووڵان کردووە بڕۆنە ماڵەکەی و گوێ لەوتەکانی بگرن. منیش هاوکات لەگەڵ بانگێشتەکەی سەید شێخولئیسلام، هەموو زاناکان و بازاڕییان و پیاوماقووڵانم بۆ جەنەت باغی بانگێشتکرد تا گوێ لەوتەکانی من بگرن. لەکاتژمێری دیاریکراو، خەڵکان بەگشتی و لەژێر ئاڵای بزوتنەوەی نیشتمانی، لەجەنەت باغی ئامادە بوون و لەسەر زەوی دانیشتن و گوێیان لەوتەکانی من گرت و نەڕۆشتنە ماڵی شێخولئیسلام بۆ خواردنی نان و چایی و شەربەت. جگە لەچەند کەسێك وەك ئاسەف و موعتەمید و چەند

کەسێکی مووچەخۆری ئەوان. بەڵام ئەمویست ئەم ڕاستییە لەپشتی پەردەوە بمێنێتەوە. پیاوێکم بۆ ماڵی شێخولئیسلام نارد. بەڕاشکاوی بەوانی ڕاگەیاند ئەگەر ئێوەی بەڕێز لەگەڵ بۆچوونەکانی ئێمەدان، دەبێت بەخێرایی بێنە جەنەت باغی و ڕەزامەندی خۆتان دەربڕن. جیاواز لەوە، لەم بەروارە بەدواوە، ئێمە بەڕەسمی ئەوان وەك نەیارەکانی کۆمەڵگا دەناسێنین. لەگەڵ بیستنی پەیامەکە، هەمووان بەخێرایی هاتنە جەنەت باغی و ڕەزامەندی خۆیان نیشاندا. ساعید ئەلمەمالیك، حاجی موعتەمیدی لەگەڵ خۆی هێنا. تەنیا شێخولئیسلام لەماڵەکەی خۆی مابوویەوە. ئەو نان و خواردنەی بۆ میوانەکان ئامادەی کردبوو، وەك خۆی مایەوە و تا چەند ڕۆژێك دراوسێکان لەو خواردنەیان دەخوارد.

وتارەکەی من لەکۆنفرانسی جەنەت باغی بەورار ۲۷ شەعبانی ۱۳٤۲

هاوولاتیان، زیاتر لەسەد و چل و هەشت ساڵە دەوڵەتی ئێران، بۆتە دەوڵەتی قاجاری. جڵەوی کاروبارەکان لەدەست ئەم سیلسیلەدا بووە کە لەژێر ئالای شێر و خۆرشید، بەڕەنگی سەوز و سپی و سور، لەگۆڕەپانی سیاسەتی ولات، خاوەنی هەموو دەسەڵاتێك بوون و هەموو پێگە و جێگە دەوڵەتییەکانیان داگیرکردووە و فەرمانڕەوایی هەموو ناوچەکانی ولاتیان کردووە. ئاشکرایە لەم ماوە دوورودرێژە، ئەگەر ئەم سیلسیلە ئارەزوومەندی ئەم ئاو و خاکە و خوازیاری پێشکەوتنی ولات دەبوون و گەشەیان بەزانستەکان دەدا، گەشەیان بەپیشەسازی و کشتوکاڵ و دەروازەکانی بەختەوەرییان بەڕووی میللەتدا دەکردەوە و لەمپەرەکانیان لەسەر ڕێگە هەڵدەگرت و سەرئەنجام ئەم بەڕێزانە سەرنجیان بەم ولات و سەرزەمینە دەدا و ئەمڕۆ ئێران ببووە گوڵستان بەتایبەت چالاکییەکانی سەرداری سوپا، لەم ماوە کەمەدا و پێشکەوتنی کارەکانی ئەو، لەقوولاییەکانی ولات ئەوەی سەلماند کەهیچ لەمپەرێك بۆ گەشەکردن و پێشکەوتنی ئێران لەئارادا نەبووە جگە لەناتەوانی و نەشیاوی و سەرنجدان بەبوونی میللەت کەناداپەروەرانە کاتی خۆیان و میللەت و شەرافەت و شکۆی ولاتیان بەفیڕۆدا و کۆمەڵگایان مەحکوم بەڕووخانکرد. دەسەڵاتی سەڵتەنەتییان بۆ بەرژەوەندی خۆیان و بەمەبەستی شەهوەتپەرەستی بەکار برد و لەوشەی خاقانی و شاهەنشاهی، قەڵغانێکیان بۆ مەبەستە گڵاو و شەهوەتە ئیسلامکوژەکانی خۆیان دروستکرد. چاوەکانیان دەرهێنا، سەرەکانیان بڕی، خەڵکانێکی زۆریان ئیعدام کرد، ماڵەکانیان وێران کرد، بنەماڵەکانیان لەناوبرد و سەرئەنجام ولاتیان گرفتاری ئەم دۆخە

کارەساتبارە و میللەتیان گرفتاری ئەم هەموو بەدبەختییە کرد کەتەنیا هەندێ ناوچە ئاوەدان، دەستەیەک خەندان، مەملەکەتێک گریان و هەمووان گرفتاری هەژاری و نەداری و ئێرانییە ئازیزەکان پەرێشان و سەرگەردان بوون. شەپۆلی بەدبەختی سەرلەسەری ئێرانی گرتووە، ئەندامانی کۆمەڵگا لەگێژاوی مەرگ پەلەقاژە دەکەن و زۆربەیان بەمانی شەو نیازمەند و دەستە دەستە لەناو برسیەتی دەستی ماڵ و منداڵی خۆیان دەگرن و ئاوارەی وڵاتانی دیکە دەبن. کەس ناپرسێت ئەم بەدبەختانە بۆ کوێ دەڕۆن؟ بۆچی دەڕۆن؟ گرفتارییان چییە؟ لەکۆتایی ئەم بارودۆخە، لەئەنجامی ئەم قاجاربازییە کەوەرەقەکانی مێژوو بەڵگە و شایەتی ئەم ڕاستییەیە، تەنیا سوودی میللەتی ئێران، بازرگانی کۆن و دەستەیەک تاقیکردنەوەی گرنگە کەبەتەولوی ناوەڕۆک و ڕاستی ئەندامانی ئەم سیلسیلەیە بۆ هەموو دنیا ڕوونەکاتەوە و مەحکوم بوونی ئەم سیلسیلەیە بەدوورخرانەوە لەدەسەڵاتەدەت، بۆتە بابەتێکی نەشیاو بۆ دەستلێهەڵگرتن و حاشاکردن. بەڵام لەگەڵ ئەمەیشدا هەست دەکرێت وەکیلەکانی خولی پێنجەم، لەئەنجامدانی داوای ڕەوای ئێرانییەکان و وەرگرتنەوەی دەسەڵاتەدەت لەم بنەماڵەیە کەمتەرخەمن! سەیرە کەئێمە بۆ پشتڕاستکردنەوەی وەکالەتی درۆینەی ئەو بەڕێزانە کەمتەرخەمیمان نەکرد بەڵام ئەوان لەئەنجامدانی داوا ڕەواکانی ئێمە، بەئەنقەست، خۆیان گێل دەکەن.

هاووڵاتیان! ناوەرۆکی بابەتەکە دەبێت لەناو ڕستە و وشەکان بێنینەدەر و بەڕاشکاوی بڵێین وەکیلەکانی خولی پێنجەم، بێ لەبەرژەوەندییەکانی وڵات ناکەنەوە بەڵکو لەگەڵ دوژمنەکانی ئەم نەتەوە ستەملێکراوە، هاودەست و هاوبڕوان، بوونەتە ساتوری و ئامێری کوشتنی جەلادەکانی ئەم کۆمەڵگایە.

هاووڵاتیان! وەکیلەکانی ئێمە ڕازی بەبوونی ئێمە نین، گرنگی بەبەختەوەری و خۆشحاڵی ئێمە نادەن. کەواتە بۆ سەلماندنی بوونی خۆمان پێویستە شۆڕش دەستپێبکرێت. ڕۆژی پسلان بێتە ئاراوە. بۆیە بەستنی و داخستنی دووکان و بازاڕەکان بەشێوەیەکی گشتی بۆ لەناوبردنی ئەوان، کارێکی گونجاوە. بزوتنەوەی ئاگرینی چالاکی بێ بەزەییانە بۆتە شتێکی ڕێکەپێدراو کەدەبێت دابخرێت. دەبێت بنەماکانی ئاژاوە و یاساکانی شۆڕش بەڕێکوپێکی بخرێتە قۆناغی جێبەجێ کردنەوە. ئەم داخستنی دووکان و بازاڕە، پشێوی نییە، ئەم شۆڕشە ئاژاوە نییە، ئەمە تەنیا هۆکاری سەلماندن و بوونە کەمیللەت بەزۆری بازوو، مافە

ڕەوالکانی خۆی لەوەکیلە کەمتەرخەمەکان دەستێنێت و دەیەوێت ژیان و شەرافەتی خۆی لەچنگی هەوەسڕانی بنەماڵەی نەشیاوی قاجار ڕزگار بکات.

هاوولاتیان! گەنجی بەختەوەری لەبیابانێکدایە کەدەرگاوانەکەی ئەژدیهای شۆڕشە، هیچکەس تا ئەوروتە قوڕگی ئەژدیها، دەستی بەم گەنجە ناگات. بەکورتی شوێنەوار و نیشانەکانی سەڵتەنەتی بنەماڵەی قاجار، بۆ هەموو ئێرانییەکان هەستپێکراو و سەلمێنراوە. بەداخەوە کەدرەنگمان کرد و درەنگ جوولاینەوە و کاتی گرانبایی خۆمان بەفیڕۆدا. هەموو پەڕە گرنگەکان و لاوحەکانی شانازی مێژووی بنەماڵەی کیان، بەدەستی خیانەتکارانەی قاجار، وەرەق بەوەرەق لەت و پەت کرا و لەجیاتی ئەوە، لاپەڕەکانی سەرشۆڕی و لێواولێو لەنەنگ جێگەیان گرتەوە.

ئەی هاوولاتیان، چیای بورکانی خراپەکاری ئەم سیلسیلە، شەپۆلی کردەوە خراپەکانی ئەم بنەماڵەیە، لەهەموو لاکانەوە دەورمیان گرتووین و کۆمەڵگا بەرەو هەڵدێری نەمان دەبەن. ئێمەیش منالانە و بێعەقلانە لەلێواری ئەم بورکانە دانیشتووین و تەنیا سەیری دەکەین.

هاوولاتیان! بێدەنگی و سکوت، دوژمنان بوێر و کۆمەڵگا لەبەختەوەری دوور دەکاتەوە. ئەمڕۆ مەملەکەت پێویستی بەنەشتەرگەری هەیە و ژیان و هەستی کۆمەڵگا، پەیوەستە بەبزوتنەوەیەکی بوێرانە کەدەمارە لاوازەکانمان بجوڵێنێت و ژیان و هەستی خۆمان بەقاجارییەکان بسەلمێنین.

هاوولاتیەکان! ڕاستییەکان هەرچەند درەنگیش بێت، دەردەکەون. سروشت هەرچەند درەنگ بەلام سەرئەنجام تەمێ دەکات. کۆمەلانی خەڵک، ئۆقیانووسێکی بێدەنگن و کاتێك جامی سەبر و خۆڕاگری ئەوان سەرڕێژ ببێت، شەپۆلی مەترسیداری لێدەکەوێتەوە. دەولەتی مەترسیداری تزاری، سەڵتەنەتی تۆقێنەری ئیمپراتۆری ڕووسیە، لەگەڵ ئەو هەموو دەسەلاتە ناکۆتایە، بەگورزێکی سروشت، ڕووخا و هەلوەشایەوە. دەولەت و حکومەتێك بناغەی لەسەر ستەم و هەوەسڕانی و شەهوەتپەرەستی دانرا بێت، هەرچەند بەهێز و تۆکمە بێت، بەکەمترین جووڵە لەناو دەچێت و دەڕووخێت.

هاوولاتیان! حکومەت و سەڵتەنەت بۆماوەیی نییە. حکومەت و سەڵتەنەت ئەمانەتێکی نیشتمانییە کەکۆمەڵگا بەکەسە شیاوەکانی دەدات. بەوتەیەکی دی، جگە لەمیللەت، کەس مافی فەرمانڕەوایەتی کردن بەسەر خەڵکانی نییە. چارەنووسی کۆمەڵگا دەبێت لەلایەن

کۆمەڵگاوە دیاریبکرێت. کۆمەڵگا هەر دەسەڵاتدارێك هەڵدەبژێرێت، ئەگەر باش بێت، مافی بەردەوام بوونی هەیە و ئەگەر خراپ بێت، دەبێت بڕوات و کەسێکی باشتر جێگەی بگرێتەوە. دەسەڵاتدار دەبێت پشت بەکۆمەڵگا ببەستێت. فەرمانڕەوا دەبێت دڵگەرم بەسیاسەتێکی گونجاو بێت نەك میرات. حکومەتی بۆماوەیی، منداڵانە و کاتییە. حکومەتێك پایەدار دەبێت کە لەسەر شیاوی و بەتوانایی پێکهێنرابێت. ئێمە بتپەرست نین. ئێمە گرنگی بەکەسەکان نادەین. ئێمە کارمان دەوێت. ڕاستکردارمان دەوێت، ئێمە دەمانەوێت بوونی خۆمان لەناو تایفە جیاوازەکانی دنیا، لەناو نەتەوەکان و دەوڵەت پێشکەوتووەکان بسەلمێنین. ئێمە دەمانەوێت بەهێزی بازوو، باروودۆخی دیکتاتۆری، ئاغایی، ئەشراف، پاشایەتی تیرەکان و سەرئەنجام کۆتایی بەبتپەرستی بهێنین و حکومەتێکی خاوەن دەسەڵاتی ئارەزوومەندی بەرژەوەندییەکانی وڵاتمان هەبێت.

هاووڵاتیان! نەوەی نەشیاوی قاجار، ئەو نەژادە بێ بەزەییەی کەسەردەمانێك، حەوت سەد و نیو چاوی منداڵەکانی کیانیان دەرهێنا. ئەمە ئەو بنەماڵە دوور لەشەرافەتەن لەبەر فەتح عەلی شا و موزەفەرەدین شا، ناموس و شەرەفی پاکی سەرزەمینی داریوشیان بەتاڵاندا و کردەوە نەشیاو و نارەواکانیان لەسەرزەمینی کوروش بڵاوکردەوە. بوونی ئەم بنەماڵەیە، هەوای ئێرانی ژاراوی و هەوای سەرزەمینی کیانی بۆگەن کردووە. لەجیاتی کیان بزانە کێ هاتۆتە سەرکار.

هاووڵاتیان! شەرمێنەر و نائومێدکەرە لەسەدەی بیستەم و لەسەدەی ژیانەوە و لەدنیایەکی ئازاد، هێشتا بنەماڵەی قەجەر، لەبەرابەر لافاوی گەشەکردن و پێشکەوتن خۆیان دەنوێنن. هێشتا کۆشکی قەجەرەکان، سەڵتەنەت ئاولکان هاوشێوەی دێوە زەبەلاحەکەکان، بەسەر بەرزایی بانی ئێرانەوە دەردەکەون.

هاووڵاتیان! تەنیا بەکۆبوونەوە و وتاری هەڵخڕێنەر و بابەتی ئاگرین نابێت بەسەندە بکەین. بەئاگر و ئاسن دەبێت هێرش بکەینە سەر دوژمن. زەوی و لاپەڕەکانی مێژووی خۆمان دەبێت لەخوێنی تاوانباران، ڕەنگین بکەین. ئەگەر لەپێشەکی گۆڕینی ڕژێم قوربانی نەدرێت، ئەو ڕژێمە ناپیرۆز و ناموبارەك دەبێت. لاپەڕەکانی شۆڕش، وەرەقەکانی گۆڕینی ڕژێم دەبێت سوورڕەنگ بێت. پەڵەی تاوان تەنیا بەخوێن پاك دەبێتەوە. بۆیە بیری هەموو هاووڵاتیان و ئێرانییان دەخەمەوە، ئەگەر لەم چەند ڕۆژەدا کورسی نشینانی مەجلیس، یانی وەکیلە

بەڕێزەکانی پارلمان، داوای ڕەوای گەل لەکاتی خۆیدا جێبەجێ نەکەن، دەبێت پەیوەندییەکانمان لەگەڵ ناوەند بپچڕێنین و وەکیلەکان لەکورسییەکانیان بێنینە خوار، بازاڕ و دووکانەکان ببەستین و بەدەنگی الله ئەکبەر، دەنگمان بخەینە پاڵ دەنگی هەموو ویلایەتەکانی دیکە و شۆڕشی خوێنین و ڕەنگینی خۆمان دەستپێبکەین.

هەر بژی حکومەتی نیشتمانی، زیندوو بێت حەزرەتی سەرداری سوپا، بڕووخێت سەڵتەنەتی قاجار، بڕوخێت ئەشراف و ئەشرافییەکان.

دواتر بەڕێزان نیزامزادەی مەردۆخی و قاسمزادەی هەمەدانی هەستان و هەرکام بابەتێکی تێروتەسەلیان خوێندەوە و بروسکەیەکی توندیان بەئامادەبووان واژۆ کرد و بۆ مەجلیسمان نارد. دوای چەند ڕۆژ بروسکەیەکمان بەدەست گەیشت کەزلناکانی نەجەف، دژی کۆماری فتوایان دابوو. ڕۆژی دواتر نیزامزادەی مەردۆخی و قاسمزادەی هەمەدانی، لەگەڵ دەستەیەک لەبازاڕییەکان هاتن و ڕایانگەیاند کەسەرۆکی ئاسایشی شارەکە یانی ساعید ئەلمەمالیک کوڕی ئاسف، هەڕەشەی لێکردووین کەزلناکان فتوایان دژی کۆماری و کافربوونی کۆمارییەکان داوە. تا چەند ڕۆژی دیکە ئەحمەد شا لەفەرەنگ دەگەڕێتەوە و ڕیسمەکەی ڕەزاخان دەکاتەوە بەخوری. سەرەتا فڵانەکەس و دواتر ئێوە دەبێت لەسێدارە بدرێن و بەڕاشکاوی پێی وتووین کەدەبێت شارەکە بەجێبێڵین. بەئامادەبوونی ئێمە فەرمانی بەڕێندارمەکاندا کە لەدەوروبەری ماڵی ئێوە کێشك بگرن بۆ ئەوەی هەرکەس سەردانی ئێوە بکات، بیگرن و بیبەن. دوای قسەکانی ئەوان وتم یەکەم ئەوەی ئێمە گفتوگۆ لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەبردنی وڵات ناکەین کەکۆماری بێت یا سەڵتەنەت. گفتوگۆی ئێمە لەسەر ئەو کەسەیە کەوڵات بەڕێوە دەبات و دەڵێین: ئەحمەدشا توانایی بەڕێوەبردنی وڵاتی نییە و ڕەزاخان باشتر دەتوانێت کاروبارەکان ڕاپەڕێنێت. شێوەی حکومەتی ئێران چ کۆماری بێت چ سەڵتەنەتی، دەبێت ڕەزاخان جڵەوی کاروبارەکان بگرێتەدەست. سەبارەت بەگەڕانەوەی ئەحمەدشا، ئەگەر بگەڕێتەوە، یەخەی من و کەسانی وەك من دەگرێت و کاری بەئێوە نابێت. ئێوە تا بن داری ئیعدام لەگەڵم وەرن، ئەگەر پەتەکەیان کردە ملم، چەپڵە لێدەن و خۆشی خۆتان نیشان بدەن کەکەسێك لەئەژادی ئێوە لەدار دەدرێت و لەبۆچوونەکەی خۆی پەشیمان نابێتەوە. ئەگەر لەدار نەدرام و هەمووان سەرکەوتوو گەڕاینەوە، بەکوێری چاوی ناحەزان، شادومانی نیشان دەدەین و سەرکۆنەی نەیارەکانمان دەکەین. بۆ پشتگەرم کردنی ئەوان،

پیاوێکی خۆم بۆ بازاڕ نارد تا هەموولن دووکان و بازاڕەکان ببەستن و دەمەونێواریێ لەتەپەی پیرمحەممەد کۆببنەوە و لەوێ گوێ لەوتارەکەی من بگرن. لەکاتژمێری دیاریکراو، بێ گرنگیدان بەهەڕەشەکانی بەڕێوەبەری شارەکە و ڕێگرتنی ژاندارمەکان، دانیشتووانی شار بەگشتی، بازاڕ و دووکانەکانیان بەست و بێ سەرنجدان بەگەڕانەوەی ئەحمەدشا، لەتەپەی پیرمحەممەد کۆبوونەوە. منیش ئەم وتارەم بەدەنگی بەرز خوێندەوە.

وتارەکەم لەکۆنفرانسی پیرمحەممەد

هاوڵاتیان، بێگانە ڕێگە نادات لەماڵەکەی خۆمان ئاسوودە بین. سەرچاوەکانی داد بەڕەوای نازانن لەوڵاتەکەی خۆمان هەناسەیەك بەئاسوودەیی هەڵکێشین. ترۆمبێلی گازی خنکێنەری بیانییەکان، بەردەوام بۆ خنکاندنی هەستی پێشکەوتنی ئێمە لەکاردایە و کارگەی کێشەداتاشینی دەوڵەتەکانی دراوسێ، شەو و ڕۆژ بۆ ڕێگرتن لە ڕێڕەوی پێشکەوتنی ئێمە، لەجووڵەدایە و لەجیاتی خەس و خاشاك، چیا و جەنگەڵ دەخەنە سەر ڕێگەی ئێمە و زۆنکاوەکان لەسەر ڕێگەی پێشکەوتنی ئێمە دروست دەکەن.

هاوڵاتیان! ئەورووپاییەکان هەموویان فێڵباز و تەشقەڵەچین و بۆ لەناوبردن و نەهێشتنی دەوڵەتە لاوازەکان، لەبەکار بردنی نەنگینترین ئامێر و ئامرازەکان خۆیان بەدوور ناگرن. بەهەر جۆرە پلانێکی شەرمێنەر دەیانەوێت ئێمە بکەنە ئالەتێك بۆ گەیشتن بەمەبەست و ئامانجەکانی خۆیان و بەئاشکرا، شەرافەت و سەربەخۆیی ئێمەیان خستۆتە ژێرپێ و بەهۆی مزگێدەران و بانگەشەکەران لەناوەوەی ئێران سەرقاڵی ئامادەکردنی هێزی سیاسین. لەجووڵە و چالاکییەکانی ئەوان لەگۆڕەپانی ئێران بەئاشکرا هەستی پێدەکرێت کە بەهیچ جۆرێك نایانەوێت بەبوونی ئێمە ڕازیبن و ناخوازن ماف و سنوورەکانی ئێمە پشتڕاست بکەنەوە. ئەگەر هەندێ کاتیش دەستی هێز یا دەستی سروشت، سەردارێکی بۆ گەڕاندنەوەی شەرەف بۆ میللەت و ڕزگار کردنی دەوڵەت، بێنێتە بوون، دەوڵەتەکانی دراوسێ دەکەونەخۆ و دەخوازن بەهۆی ئامێرە سیاسییەکان و پیلانە دیپلۆماسییەکان دەیتۆقێنن و ناچاری دەکەن شوێنکەوتەی ویست و خواستەکانی ئەوان بێت. لەی ئێرانییەکان، سەرداری سوپادار، بەتەنیا جێیەهێڵن.

هاوڵاتیان! ڕەزاخانی پەهلەوی بێ یار و هاریکار بۆ گۆڕەپانی جەنگ مەنێرن. ئەی نەتەوەی کیان! جگە لەڕەزاخان کەسێکی خۆبەخشی دیکەتان نییە. ڕەزاخانیش جگە

لەمنتەوەی ئێران هیچ پشتێکی دیکەی نییە. بۆیرانە هاریکاری ئەم تاقە ڕزگارکەرە بن و بزانن چۆن تاقی تەنیا لەناو ئەو هەموو کێشە و لەمپەرانە، لەناو شەپۆلی هێرشەکان کە لەلایەن دوژمنانی زانا و دۆستانی نەزانەوە دەکرێتەسەری، سەرقاڵی گیانبەخشینە.

هاوولاتیان! ئێمە نابێت دەست بخەینە سەر دەست و چاوەڕوان بین کەسێك بۆ ئێمە کار بکات. میللەتێك کەخوازیاری ڕزگارییە، میللەتێك کەئەنامی پێشکەوتن لەناخی ئەودا ڕوابێت، دەبێت هەمووان کار بکەن و بۆ هەمووان کار بکەن. کۆمەڵگا دەبێت هەموو ئەندامەکانی گەشە بکات. خوێنی پێشکەوتن دەبێت لەهەموو دەمارەکانی کۆمەڵگا بخرێتەگەڕ و هەر ئەندامێك لەکاتی خۆیدا، ئەرکەکانی خۆی ئەنجام بدات و درێژە بەژیان و بەختەوەری خۆی بدات.

هاوولاتیان! پێشکەوتن دەبێت گشتگیر بێت نەك تایبەت بەکەسێك. پێشکەوتنی گشتی، دڵنیابەخشە. بەلام پێشکەوتنی تایبەت بەیەك کەس، هەرچەند بەهێز و تۆکمە بێت، بەگۆڕینێکی سروشت، لەناو دەچێت.

هاوولاتیان! بێدەنگی یەکسانە بەمەرگ و کردەوە و چالاکی، نیشانەی ژیانە. وەستان، ئەرکی ئەزۆکەکانە و جموجۆڵ، شێوازی مرۆڤ. مرۆڤ دەبێت فەرمانی ژیان بەخشی (لیس للنسان الاماسعی) هەمیشە لەبیر بێت. ئەگەر بەمەبەستی وانە وەرگرتن سەرنجێك لەچەند ساڵ پێشووتر بدەن، ئەو ڕۆژگار و ڕۆژە ڕەشانە، ئەو تاریکی و ئەهامەتییانە بیر بێننەوە کەهەزاران دانیشتووی ئێران لەگۆڕستانی بێ هیوایی بەخاکسپێردران و جگە لەمەرگ، هیچ ڕێگەیەکی دیکەمان بۆ ئازادی خۆمان گومان نەدەکرد. ئەو بارودۆخە لەگەڵ بارودۆخی ئێستا و قۆناغی چوارساڵەی دەسەلاتی ڕەزاخان بەراوەرد بکەن. دان بەو ڕاستییەدا دەنێن کەئەگەر تاکی ئێرانی ئارەزوومەندی چاکسازی بێت، هەرچەند تەنیا و بێ یار بێت، دەتوانێت بارودۆخ بگۆڕێت و کۆمەڵگا بەرەو ڕێگەی بەختەوەری ڕێنوێنی بکات.

ئەگەر ئەمڕۆ ئێمە سەد کەسی وەك ڕەزاخانمان دەبوو، سەد بەرابەری ئێستا دەماتوانی کارەکانمان پێشبخەین و لەکۆتایی ساڵ، سەد ساڵ پێشدەکەوتین.

خەڵکی ئێران! لەخەونێکی قووڵدابین، ئەی منالەکانی کیان، زۆر دواکەوتووین. ئێمە ئەگەر بیرمان لەپێشکەوتن بکردایەتەوە، دەبێت زیاتر لەمە لەخەوی بێ ئاگاییدا نەمێنینەوە. شەوان دەبێت بەخەیالی پێشکەوتن سەر بخەینە سەر سەرین. ڕۆژەکان بەمەبەستی

پێشکەوتن دەبێت لەخەو هەستین.

هاوولاتیان! ئەمڕۆ ڕۆژی هەزار ڕۆژە، ڕۆژێکە هەر خولەکێکی بەچەندین سەدە بۆ ئێمە لەرمبوو ناکرێتەوە و هەرچرکەیەکی لەخۆگری یەك دنیا بەختەوەری یا بەدبەختییە. ئەمڕۆ ئەو ڕۆژەیە تۆماری بەختەوەری یا بەدبەختی ئێران لێرەوە دەستپێدەکات و چاوی باب و باپیرانی ئێمە لەژێر پەردەی خاك، چاوەڕوانی کردەوە بوێر و بەهێزەکانی ڕەزاخان و هاوکاری و هاریکاری ئێمەیە. ئەمڕۆ ئەو ڕۆژەیە هەرکەس دەتوانێت، لاپەڕەکانی مێژووی خۆی ڕوون یا تاریك بکات و ناوی خۆی لەریزی کەسە بەناوبانگەکانی دنیا یا لەدەفتەری بێ ناموسەکان تۆمار بکات.

هاوولاتیان! چەندین جار وتوومە و دەیڵێمەوە: ئەمڕۆ نەخشەی بەدبەختی و بەختەوەری ئێران، پەیوەستە بەبزوتنەوەی بوێرانە و دلێرانەی خەڵك. لەئەزمون و تاقیکردنەوەکان ئەوە سەلمێنراوە کەکلیلی بەختەوەری ئێران، ئەمڕۆ لەدەستی بەتوانای ڕەزاخاندایە و بەرژەوەندییەکانی ولات و سیاسەتی دنیا پێویست دەکات جڵەوی ڕەهای کاروبارەکانی ئێران، لەدەستی ئەم کەڵەسوارەدا بێت. ڕاشکاوانەتر، مەبەستی سەرەکی ئێمەی نەتەوەی ئێران و ئامانجی ڕاستەقینەی ئێمەی پێشکەوتنخواز لەوشەی سەڵتەنەت، کۆماری، کۆبوونەوەکان و هەر شتێکی دیکە، گرتنە دەستی ڕەهای هەموو دەسەلاتەکانە لەلایەن ڕەزاخانی پەهلەوی. بەوتەی شاعیر: مەبەستی من لەکەعبە و بتخانە تۆیت، تۆ، مەبەست تۆیت، کەعبە و بتخانە بیانوون.

هاوولاتیانی خۆشەویستی ئێران! بۆ جێبەجێ کردنی ئەم ئامانجە و بەدیهێنانی ئەم مەبەستە، ناچارین بەدامەزراندنی حزبی سیاسی و ڕێکخستنی سیاسی ئانیزامی کە لەبەرابەر هێزە سیاسییە ئانیزامییەکانی بیانییەکان کە لەناو ولاتی ئێمە سەرقاڵی پڕوپاگەندەن و بۆ پاراستنی شەرافەتی نیشتمانی و ڕێزی دەوڵەت لەبەر چاوی بیانییەکان، دامەزراندنی بزوتنەوەیەك بەناوی بزوتنەوەی پەهلەوی بەپێویست دەزانین کە لەهەموو ویلایەت و شار و قەزاکان و لەهەموو سەرۆك عەشیرە و سەرکردە و کەسانی نیزامی و مەدەنی و چینە جیاوازەکان پێکهاتبێت و خودی ڕەزاخان وەك تاقە سەرۆك و پێشەوا دیاریبکەین و بیکەینە پێشەنگی خۆمان و هەموولان بەبڕیار و ئیرادەیەکی بەبڕشت پشتیوانی و هاوکاری بکەین و لەبەرابەر هێرشی سیاسی بیانییەکان بوێرانە و ئازایانە،

گیان ببەخشین و بۆ ڕووخاندن و لەناو بردنی دەسەڵاتی سیاسی بیانییەکان، چالاکییە ئیسلام پەرستانەکان لەخۆمان نیشان بدەین لەبەیانی من دەست بەڕێکخستنەکان دەکەم و هەموو حەفتەیەک خەڵکان لەئەنجامی چالاکییەکان ئاگادار دەکەمەوە. لەکۆتاییەدا بەدەنگی بەرز دەڵێم برووخێت ئەحمەدشا و نەوەی قاجار، زیندوو بێت سەردار سوپا و پێشەوای گەورەی ئێران.

دوای ماوەیەک لەئەنجامی سکاڵای کۆمیتەی بزوتنەوەی نیشتمانی، لەلایەن ئیمارەتی لەشکری ڕۆژئاوا، فەرمان بەسەرهەنگ ئەحمەدخان درا، سەیید عەبدولعەزیزی شێخولئیسلام سوار کەر بکات و بۆ هەمەدان دووری بخاتەوە. دوای ئەوەی نیزامییەکان دەیبەنە قوروە، شازادەی فەرمانڕەوا لەسەر داوای ئاسف و حاجی موعتەمید، کەتکای بۆ دەکەن، دەیگەڕێنێتەوە. لەم ناوەدا شێخ شوکراللە، تۆمەتی ئەوەی خراپە پاڵ کە لەگەڵ ئاسف و شوێنکەوتەکانی یەکیگرتووە و بۆتە لایەنگری بنەماڵەی قاجار. دانیشتووانی شار، پەیامیان بۆ نارد ئەگەر ئەو هەڵگری ئەم بۆچوونە بێت، چیتر لەپشت سەری ئەو نوێژی هەینی ناخوێنین. سەرئەنجام بڕیاردرا ڕۆژی هەینی لەسەر مینبەر، ئەم تۆمەتە لەخۆی دووربخاتەوە تا خەڵکان لەپشت سەری نوێژ بخوێنن.

ڕۆژی هەینی ٢٤ شەوال، شێخ شکوراللەی، پێشنوێژ، ڕۆشتە سەر مینبەر و ڕوونکردنەوەیەکی تێروتەسەلی سەبارەت بەکارەساتەکان و خراپەکارییەکانی بنەماڵەی قاجار و چاکی و خێرخوازییەکانی سەردار ڕەزاخان خوێندەوە و لەکۆتاییدا وتی: نەعلەتی خواوەند لەبنەماڵەی قاجار بێت. شازادە وتەکانی بیست و لێی ڕەنجا و تا لەکوردستان بوو، ڕێگەی ڕۆشتن بۆ قەڵای حکومەتی پێنەدا. ڕۆژێک شازادە وەک گلەیی کردن وتی: لەهەر تایەفە و نەتەوەیەک چاک و خراپ هەیە، بۆ پێشنوێژ بێ جیاوازی، نەعلەتی لەهەموان کرد. وتم: ئەگەر ئەو، لەناو بنەماڵەی قاجار، یەک کەسی بەباش دەبینی، بەدڵنیاییەوە بەگشتی بەنەعلەتی نەدەکردن. لەوەڵامەکەم بێدەنگ بوو. ڕۆژی دووشەممەی ٢ شەوال، شازادە شەهاب ئەلدەولە لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان دوورخرایەوە و موزەفەرخانی سەردار وەک فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا.

حکومەتی موزەفەرخان سەرداری ئینتیسار

دوای لابردنی شازادە شەهاب ئەلدەولە، موزەفەرخان سەرداری ئینتیسار وەک فەرمانڕەوای

کوردستان دیاریکرا و شەوی یەکشەممە ٨ زیلقەعدەی ١٣٤٢، یەکی قرژالی ١٣٠٢، هاتە کوردستان. ئەم سەردارە هەمان سەردار موزەفەرە کەپێشتر ئاماژەمان پێدا لەرۆژگاری شۆڕشی سالارئەلدەولە بەناوی حکومەت، لەلایەن فەرمانفەرماوە، هاتە کوردستان و دانیشتووان دژی ئەو ئاڵای شۆڕشیان بەرز کردەوە و دەستەیەک لەهاوەڵانی ئەویان کوشت. و خۆی بەدەستی حاجی ئەرفەع ئەلمولک دەرباز و گەیشتە هەمەدان. ئەم پەیکەری ئەخلاقە، ئەم دەسەلاتە دینپەروەرە خەڵکویستە، ماوەی حەفدە مانگ شەرافەتمەندانە و ئابڕوومەندانە، لەکوردستان فەرمانڕەوایەتی کرد و بەسیاسەتێکی گونجاو، دەستی پیاوماقووڵان و خراپەکارانی لەسەر کۆمەڵانی خەڵک کورتکردەوە. سەردار ڕەشید کە لەهەڵاتن و ڕاکردن و دەربەدەری و ڕۆشتن بۆ بەغداد و شوێنەکانی دیکە هیچ ئەنجامێکی دەستنەکەوتبوو، دووبارە پەنای بۆ شێخ حیسام ئەلدین برد تا لای دەوڵەت تکای بۆ بکات. ڕۆژی ١٨ زیحەججە، سەردار ڕەشید بەهاوڕێیەتی شێخ عوسمان کوڕی شێخ حیسام ئەلدین هاتە کوردستان. سەردار ڕەشید لەماڵی ئاسف و شێخ عوسمان لەهاجەرخاتوون نیشتەجێ بوو. زاناکان و بازرگانان و پیاوماقووڵان سەردانی شێخ عوسمانیان کرد بەڵام سەردار ڕەشید لەبەر ئەوەی لەماڵی ئاسف بوو، کەس سەردانی نەکرد. تەنانەت ئیعتیزاد ئەلدەولە و وەکیل ئەلمولک و وەکیل ئەلسوڵتانیش سەردانیان نەکرد. سەرئەنجام بڕیارماندا سەردار بێتە مزگەوتی گەورە تا لەوێ چاومان پێی بکەوێت. دوای هاتنی ئەو بۆ مزگەوت، ئێمەیش ڕۆشتینە مزگەوت. لەوێ چاومان بەیەک کەوت و بۆ بەیانی، زۆربەی دانیشتووانی شارەکە، سەردانیان کرد. دوای چەند ڕۆژ لەکۆتایی ئالوگۆڕ کردنی چەندین بروسکە بۆ تاران، سەرداری فەرمانڕەوا ئەوی ڕەوانەی تاران کرد. شێخ عوسمان بۆ هەورامان گەڕایەوە. بەڕێزێکی زۆرەوە شێخ عوسمانمان بەڕێکرد. مزگەوتی دارئەلئیحسان لەڕووخان نزیک ببوویەوە. سەردار ئینتیسار نۆژەنی کردەوە و منارەکانی ڕووخاند و سەر لەنوێ دروستی کردەوە. ئەو شێعرەی سەبارەت بەمزگەوتەکە نووسیم، مێژووی دروستکردنی مزگەوتەکەیە. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی ئەو، هەڵبژاردنی شارەوانییەکان دەستپێیکرد. خەڵکان دەیانویست بەدڵی بەرتیل و ریشوە، سەرنجی ئەو بەلای خۆیاندا ڕابکێشن بەڵام بەهیچ جۆرێک شەرافەتی خۆی لەدەستنەدا و بارودۆخی بەشێوەیەک ڕەخساند هەڵبژاردنێکی بێ غەش و یاسایی ئەنجامبدرێت و کەس دەست لەکاروبارەکانی تایبەت بەهەڵبژاردن وەرنەدات. لەئەنجامی

نیشتمانییەکانم ناچار بکەن.

ئەم وتارە کاریگەرییەکی گرنگ لەسەر هەموو چین و دەستەکانی خەڵك دادەنێت. دواتر هەواڵ گەیشت کەکۆمیسیۆنی بزوتنەوەی نیشتمانی ئازەربایەجان، ڕۆژی پێنجشەممە ١١ ڕەبیع ئەلئانی، وەکیلەکانی خۆیان لەئوتابخانەی نیزام دەستبەسەر کردووە. ئێمەیش ڕۆژی هەینی ١٢ ڕەبیع ئەلئانی لەمزگەوتی گەورە، کۆبوونەوەیەکی گەورەمان بۆ لابردنی قاجارییەکان سازدا، دوای ئەوەی لەمزگەوت هاتینەدەر، ڕژاینە بروسکەخانە و بروسکەیەکی تیروتەسەلمان بۆ دەستبەسەر کردنی وەکیلەکانی کوردستان و پچڕاندنی پەیوەندی لەگەڵ ناوەند بۆ سەرۆکایەتی وەزیران ڕەوانە کرد. دواتر بروسکەخانەمان تاڵان و دەستمان بەسەر هەموو دامەزراوە دەوڵەتییەکاندا گرت و سەرۆکی دامەزراوەکانیان هێنایە ناو خەڵك. سەرکردەکان کە لەسیاسەت بێ ئاگا بوون، لەو بارودۆخە چاوەڕواننەکراوە تووڕە بوون و بەشێوەیەکی نهێنی نارەزایی خۆیان دەربڕی. گومانیان دەکرد لەلایەن میالەتەوە نێهانە کراون. ئێمەیش گرنگیمان بەبۆڵەبۆڵەکانی ئەوان نەدا تا ئەوەی لەڕۆژی ١٢ ڕەبیع ئەلئانی هەواڵمان پێگەیشت مەجلیسی شورای نیشتمانی، بەپێی ماددەیەکی دانراو، بەڕەسمی کۆتایی بەسەڵتەنەتی قاجار هێناوە و حکومەتی کاتی بەسەرۆکایەتی سەرداری سوپا دامەزراندووە و دوایین بڕیاریان بۆ بڕیاری کۆتایی، بۆ مەجلیسی دامەزرێنەران گەڕاندۆتەوە.

ڕۆژی یەکشەممە ١٤ ڕەبیع ئەلئانی، محەممەد حەسەن میرزای جێگری سەڵتەنەت، لەدەربار دەردەکرێت و بۆ فەرەنگ دووردەخرێتەوە.

ڕۆژی ١٥ ڕەبیع ئەلئانی، جەژنی سەرکەوتن دەستپێدەکات و هەموو بازاڕ و دووکانەکان دەڕازێنرێنەوە. منیش ئەم بروسکەم بەمەبەستی پیرۆزبایی کردن ڕەوانە کرد:

١٥ ڕەبیع ئەلئانی، بۆ پاشای خاوەن دەسەلات، ژیانێکی بەردەوام و بەختەوەر، پاشا، بەیانی هەتاوی دەوڵەت، تیشك دەپرژێنێت تا ئێواری. ئەوەی دەیبینم نازانم بێدارییە یا خەو. لەکۆتایی ڕۆژگاری ڕەشی قاجار، لەناخەوە پیرۆزبایی ئەم بەیانییە پەهلەوییە دەکەم، سپاس بۆ خوا، ئەوەی داوامان کرد لەخوا، هاتەدی و بەختەوەر بووین. (محەممەد مەردۆخ، سەرۆکی بزوتنەوەی نیشتمانی)

وەڵامی تاران بۆ کوردستان، ژمارەی ١٢٦٩٨، ژمارەی بروسکە ١٢، بەرواری گەیشتن ١٤

ئابانی ١٣٠٤: بەڕێز شێخ محەممەدی مەردۆخ، سەرۆکی بزوتنەوەی نیشتمانی کوردستان، لەدڵەوە خۆشحاڵی خۆم بەرابەر بەمەستەکانی ئێوە دەردەبڕم. (سەرۆکی حکومەتی کاتی و سەرۆکی هەموو هێزەکان، ڕەزا).

بروسکەیەکیشمان بەناوی دامەزرێنەرای بزوتنەوەی نیشتمانی ڕەوانە کرد و ئەم وەڵامەمان دەستکەوتەوە: لەتارانــەوە بــۆ کوردســتان: ژمــارەی ١٢٦٩٩، ژمــارەی بروســکە ١٣، دامەزرێنەرانی بەڕێزی بزوتنەوەی نیشتمانی کوردستان، شادومانی خۆمان لەمەستی ئێوە دەردەبڕین و بەخواستی خواوەند لەئەنجامی چاکسازی لەوڵات، هۆکارەکانی ئاسایشی گشتی ئامادە دەکەین. (سەرۆکی حکومەتی کاتی و سەرۆکی هەموو هێزەکان، ڕەزا)

حکومەتی میرزا سلێمان خانی مەیکەدە

دوای لابردنی سـەردار ئینتیسار لەفەرمانڕەوایەتی کوردستان، شەوی هەینی ١٩ ڕەبیع ئەلئانی ١٣٤٤، ١٤ دووپشکی و ١٥ ئابانی ١٣٠٤، میرزا سلێمان خان وەك فەرمانڕەوا هاتە کوردستان. خەم و پەژارەی دانیشتووان لەڕۆشتنی سەردار ئینتیسار تەنیا بەهاتنی میرزا سلێمان خان هێور دەبوویەوە.

دوای هاتنی سلێمان خان، ئاسف و شوێنکەوتەکانی ئاسف، بەمەستکردن بەوەی ڕۆژەکانی هەڵبژاردنی خولی شەشەم نزیك بۆتەوە، دەوریان گرت و ویستیان ئەو، لەخۆیان نزیك بکەنەوە. بەڵام ئەم فەرمانڕەوایە، پێگەی بێ لایەنی خۆی، کەشیاوی هەر فەرمانڕەوایەکە پاراست و لێیان نزیك نەکەوتەوە. سەبارەت بەبزوتنەوەی نیشتمانی و پێشکەوتنی و بەدیهاتنی مەبەستەکانی، لەبەر ئەوەی بینیان قاجار و شوێنکەوتەکانی قاجار شکستیان خوارد و شۆڕشگێران سەرکەوتنیان بەدەستهێنا و سەردار، پێگەی سەرۆکایەتی بەدەستهێناوە و سەرقاڵی بەدەستهێنانی تاج و تەختە، بۆ سڕینەوەی ڕابردووی خۆیان، بەمنهێنی بڕە پارەیەك بەسەرهەنگ ئەحمەد خان، سەرۆکی سوپا و سەرۆکی بروسکەخانە دەدەن و مۆڵەت وەردەگرن و بێ ئەوەی بڕواپێکراو بێت، کۆمیتەیەك لەم کەسانەی خوارەوە پێکدێنن:

سەیید عەبدولعەزیزی شێخولئیسلام، شێخ شوکراللەی پێشنوێژ، شێخ ئەحمەدی غیاسی، وەکیل ئەلسولتان، ساعید ئەلسولتان، میرزا ئیسماعیل خانی موعتەمیدی و ئیعتیزاد

ئەلدەولەی کارگوزار.

هەروەها مۆرێک بەناوی کۆمیتەی بزوتنەوەی نیشتمانی کوردستان دروستدەکەن و بەو مۆرە، بێ ئاگادار کردنەوەی من و خەڵکان بەگشتی، لە۲۲ رەبیع ئەلثانی بروسکەیەک و لە ۲۳ مانگ، بروسکەیەکی دیکە ڕەوانە دەکەن. لە۹ جومادی الاوەل، لەتارانەوە هەواڵی ئەم پیلان و دزییەم پێگەیشت. ڕۆژی ٦ ئازەر، دوو نامەی توندم یەکیان بۆ بەڕێوبەرایەتی ئاسایش و ئەوی دیکە بۆ بروسکەخانە نووسی و ئەم سکاڵانامەی خوارەوە بۆ خودی ڕەزلخان بەناوی کۆمسیۆنی بزوتنەوەی نیشتمانی و واژۆ کردنی دامەزرێنەرانی ڕەوانە کرد و نوسخەیەکمان بۆ ئەمیری لەشکر سەرتیپ خوزاعی لەکرماشان نارد:

دزینی کۆمسیۆنی ڕاستەقینە، یا دەرکەوتنی کۆمیتەیەکی درۆینە

شای شاکان، دوای بەدەستهێنانی سەرکەوتن و کۆتایی بزوتنەوەکە، سێ بروسکەی درۆینە بەناوی کۆمیتەی بزوتنەوەی نیشتمانی کوردستان بۆ ناوەند و کرماشان ڕەوانە کراوە، بەپێویستم زانی لەزووترین کات ئێوەی لێ ئاگادار بکەمەوە. لەسەرەتای بزوتنەوەکە لە ۱۵ ئابان، بزوتنەوەی نیشتمانی لەکوردستان لەم هەشت کەسەی خوارەوە کەدامەزرێنەرانی بزوتنەوەکەن بەسەرۆکایەتی خۆم، دامەزرا و هەرکام بەپێی بڕوانامەیەکی ڕەسمی، لەچینە جیاوازەکانی شار و ئەتەوە جیاوازەکان، هەڵبژێردران:

بەڕێز شوجاع لەشکر، نوێنەری تایەفەی ئەردەڵان

بەڕێز ئەمجەد ئەلئەشراف، نوێنەری ئەشراف و سەییدەکان

بەڕێز حاجی ئیعتیزاد ئەلئیسلام، نوێنەری شێخەکان

بەڕێز حاجی قەوام ئەلتوجار، نوێنەری بازرگان و بازاڕییەکان

بەڕێز حاجی خان، نوێنەری خاوەن زەوییەکان

بەڕێز محەممەد شەریفی زەهتاب، نوێنەری مسکێنەکان وسەندیکاکان

بەڕێز میرزا ئێستێپان، نوێنەری کاتۆلیکەکان

بەڕێز دوکتۆر ئاقابرا، نوێنەری کەلیمییەکان

پاشای خۆشەویست، ئەم کۆمسیۆنە تا پانزەی ئابان، بەڕێکوپێکی کاروبارەکانی خۆی ئەنجامداوە و هەموو زیان و زەرەرەکانی لەئەستۆ گرتووە و بروسکە و نامەی بۆ هەموو شوێنێک ناردووە و چەندین کۆڕ و کۆبوونەوەی ڕەسمی گرێداوە و لەبەرابەر نەیاران و

ناحەزان، هەموو جۆرە چالاکییەکی بوێرانەی لەخۆی نیشانداوە. لەرۆژی هەینی ٨ ئابان، ڕۆشتینە مزگەوتی گەورەی شار و کۆبوونەوەیەکی گشتیمان گرێدا و بەشێوەیەکی ڕەسمی ناوی پاشامان (ڕەزاخان) لەوتارەکەماندا خوێندەوە و دوای نوێژی هەینی، ڕۆشتینە بروسکەخانە و دەستمان بەسەر دامەزراوە دەوڵەتییەکاندا گرت و پەیوەندییمان لەگەڵ ناوەند پچڕاند و ڕۆژی ٩ ئابان کاتێك مژدەی سەرکەوتنی میللەت و ڕووخانی قاجار گەیشتە کوردستان، جەژنی سەرکەوتنمان گێڕا و ڕۆژی ١١ ئابان، دووکان و بازاڕەکانمان ڕازاندەوە و ڕۆژی ١٥ مانگ، کۆمسیۆنمان هەڵوەشاندەوە و بروسکە ناردن بۆ ولایەتەکان و ناوەند، وەستێنرا. دواتر دەرکەوت چەند بروسکەیەك بێ ئاگاداری کۆمسیۆن و دامەزرێنەران، بەناوی کۆمیتەی بزوتنەوەی نیشتمانی بۆ ناوەند و کرماشان ڕەوانە کراوە.

پاشای خۆشەویست! داوا دەکەم بپرسن دوای کۆتایی کارەکان و بەدەستهێنانی سەرکەوتن و هەڵوەشاندنەوەی بزوتنەوە، کۆمیتەی بزوتنەوە بۆ چ مەبەستێك دروستکراوە و مۆری کۆمیتە بۆ چ مەبەستێك هەڵکەنراوە؟ ئەندامانی کۆمیتەکە کێن و لەکام چینانە پێکهاتوون؟ بەرنامەی ئەوان لەکوێیە؟ و سەرئەنجام ئەو کۆمیتەیە بۆچی لەکاتی بزوتنەوەکە و گیانبەخشینی ئێمە خۆیان شاردبوویەوە و ئێستا دەرکەوتوون؟

پاشای بەڕێز! ئەندامانی ئەم کۆمیتە درۆینە، لەکاتی بزوتنەوەکە، دژی بزوتنەوەکە و ئەندامەکانی بوون و جگە لەوان کەس دژایەتی ئێمەی نەدەکرد و بەتەواوی لایەنگری قاجار و نەیاری وشەی پەهلەوی بوون. ئێستا چی ڕوویداوە لەبۆچوونەکەی خۆیان پەشیمان بوونەوە و ئاشنایی خۆیان لەگەڵ وشەی پەهلەوی نیشان دەدەن؟

پاشا! یەکەمجار بروسکەخانە بەناردنی ئەم بروسکەیە ڕازی نابێت، دواتر چی ڕوویدا و لەکوێوە فەرمان بەبروسکەخانە درا کەناچار بروسکەکەی ناردووە و دەرکردنی ئەم فەرمانە لەپێناوی چی و لەبەرابەر وەرگرتنی چ بڕە پارەیەك بووە؟

داوا دەکەین لێپێچینەوەی پێویست بکەن تا لەئەنجامی لێکۆڵینەوەکان، زنجیرەیەك ڕاستی گرنگ و ڕووداوی مێژوویی بۆ بەڕێزتان ئاشکرا ببێت و بتوانن خزمەتکار و نەیارەکانی خۆتان بناسن.

پاشای خۆشەویست! ئەم کۆمیتەی دزییە، بۆ ناساندن و سەلماندنی بێ شەرەفی و بێ شەرمی ناحەزانی کوردستان بەسە و پێویست بەبەڵگەی دیکە ناکات چوونکە لەهیچ

شوێنێکی دنیا، تەنانەت لەبەرپەرستان، کردەوەی وەحشیانەی لەمشێوەیە نەبیستراوە و نەبینراوە کەلەم خراپەکارانەوە سەرچاوە دەگرێت.

پاشای بەڕێز! من و هاوەڵانم تەنیا پشت بەوشەکان نابەستین و لایەنگری کردارین. لەبەر ئەمە زۆر ئارەزوومەند و خوازیاری ناوی کۆمسیۆن بزوتنەوە یا کۆمیتەی بزوتنەوە نین. مەبەستی ئێمە تەنیا و تەنیا گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن ئێوەوە بوو کەسپاس بۆ خواوەند هاتەدی. چیتر هەرکەس بیەوێت بۆ قەرەبوو کردنەوەی ڕابردوو و سڕینەوەی هەڵە و تاوانەکانی خۆی، بەپێچەوانەی ڕاستی هەر وشەیەک بدرێت، ئێمە نیگەران ناکات. نیگەرانی ئێمە بۆ زەحمەت و هەوڵەکانی چوارساڵەمانە کەکەسە بێشەرم و بێ حەیاکان وەک ناوی کۆمیتەکە، دەیخەنە پاڵ خۆیان و سەری ئێمە بێ کڵاو بمێنێتەوە.

پاشای بەڕێز! من و هاوەڵانم بەپێی وێژدان و لەڕووی بۆچوون و باوەڕ، بەم بارودۆخە گەنیوە، بۆ پێشکەوتنی نییەت و بۆچوونە ئیرادخوازانەکانی ئەو تاقانە کوڕە بوێرەی وڵات، هەموو جۆرە فیداکارییەکمان کرد و لەئەنجامدانی هیچ کارێک کەمتەرخەمیمان نەنواند. ئێستا دەستەیەک لەکەسانی بێ شەرم و تەشقەڵەچی کەسەردەمانێک هەموو جۆرە لەمپەرێکیان لەسەر ڕێگە دروست دەکرد، دەیانەوێت بەفێڵ و تەڵەکە پێشکەون و خۆیان بەمەحرەم و ئێمە بەنامەحرەم بناسێنن.

کەسانی فێڵباز، لەبەکار بردنی نەنگیترین کەرەستەکان خۆیان بەدوور ناگرن دەخوازن بەهەموو جۆرە کاسەلێسی و ڕیاکارییەک، بەرپرسەکان فریوبدەن و بیانکەنە ئامێرێک بۆ پێشخستنی مەبەستە گڵاوەکانی خۆیان بەڵام بەپێچەوانەوە کەسانی نییەت پاک، کەلەمپەرە ئەخلاقییەکان ڕێگەی دزۆ و فێڵکردنیان لێدەگرێت، چاوەڕوانن لێپرسراوانی کاروبار لەکاروکردەوەکانیان وردببنەوە و بەمشێوەیە خزمەتکاران و خیانەتکارانی وڵات جیابکەنەوە.

پاشای خۆشەویست! ئەزموون ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کەهەر شۆڕش و گۆڕانێک لەئێران بێتە ئاراوە، بەخێرایی دەستەیەک جادووگەری فێڵباز، دەستەیەک خیانەتکار، کە بەهەموو شێوەیەک ماڵئاواییان لەشەرم و حەیا و ئەخلاق کردووە، هاوشێوەی خەس و خاشاک دێنەبەر و کەسانی خاوەن شەرەف و ڕاستکردار دادەپۆشن و بەمشێوەیە هەستەکانیان هاوشێوەی گەوهەرێکی گرانبایی لەقووڵایی دەریای شەرم و حەیا ون دەبێت و

لەناودەچێت.

پاشای خۆشەویست! کەلەکبازان کە دەستی سروشت یا بازووی هێز، ئەمڕۆ مەحکوم بەشکستی کردووم و لەترسا هاوشێوەی ئەسپێ دەخزێنە بن باخەڵ، ئەگەر خواینەکردە، بارودۆخ بەشێوەیەکی دیکە دەبوو، هەرکام لەوان بۆ ئێمە دەبوونە ئەژدەیا و حەفیایەکی حەوسەر.

خیانەتکارانی ئێران بەگشتی و هەوسپەرستەکانی کوردستان بەتایبەتی، ڕازی بون چەندین قات لەژێر زەوییەوە بن بەو مەرجەی وشەی پەهلەوی نەبیستن.

لەکۆڕ و کۆبوونەوەکان، هەرچار کەنەنداماان و لایەنگرانی بزوتنەوەکە دەنگی ((زیندوو بێت پاشای پەهلەوی))یان بەرز دەکردەوە، هاوشێوەی خەنجەر لەدڵی ئەوان دەچەقی و بەئاشکرا، تاروپۆی دڵیان لەیەک دەپچڕا.

خیانەتکاران دوای ئەوەی بینیان بەتەواوی هەموو شتێکیان لەدەستداوە و بەرەو هەڵدێری نەمان دەڕۆن، بێ ئامادەکردنی پێشەکی، بەنهێنی ڕۆشتنە لای سەرۆکی هێزەکان و دەستەمۆیان کرد. دواتر بێشەرمانە، وشەی بزوتنەوەی نیشتمانییان دزی تا لەمڕێگەوە قەڵغانێك بۆخۆیان دروست بکەن.

پاشا! سپاس بۆخواوەند کەهەموو شتێك بەخێر و خۆشی کۆتایی هات. وەگەرنە لەبەرابەر نەیاری کردنی و کۆسپ و تەگەرەکانی خیانەتکاران و ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەوان بەتایبەت ئەگەر سەرۆکی هێزەکانیشیان لەگەڵ بێت، کارێکی سانە و سانا نەبوو. تەنیا ئێمە بووین، بەهێزی خۆڕاگری و سەبر، توانیمان بەبەستێنی ڕزگاری بگەین.

سەرۆکی هێزەکانی کوردستان، لەسەرەتاکانی هاتنی، پەرێشان و شیاوی بەزەیی بوو، شەو وڕۆژەکان چاوەڕوانی کۆتایی مانگ بوو هاوشێوەی کەسێکی نیزامی کەئەرکەکانی خۆی بەباشی دەزانێت بەڵام ئێستا کە لەهەموو ڕەهەندێکەوە بێ نیاز بووە، دەخوازێت لەئەرکەکەی دوور بخرێتەوە چوونکە چەند گوندێکی کڕیوە و دەیەوێت پاشماوەی تەمەنی بەئاسوودەیی بەسەر ببات.

پاشا! خوازیارم هەمیشە لەنهێنی و چالاکی لێپرسراوانی دەوڵەت بەدوور بم و بێدەنگی هەڵبژێرم بەڵام چی بکەم ویژدان و هەستەکانم ئەو ڕێگەم پێنادەن.

لەبەرابەر خزمەت، بێدەنگ بوون و چاوپۆشی کردن لەخیانەت، خیانەتکار بوێر و

خزمەتکار بێ هیوا دەکات.

پاشا! کاتێك وسوق ئەلدەولە، لەپۆستی سەرۆك وەزیران دوورخرایەوە، بەهاوەلانی خۆی وت: هەرچەند بیر دەکەمەوە، لەسیاسەتدا هیچ جۆرە هەڵە و تاوانێکم شك نابەم جگە لەوەی لەکاتی فەرمانڕەوایەتی، تەنیا گرنگیم بەڕاکێشانی سەرەنجی دوژمناندا و هاوڕێکانم لێم رەنجان. دوژمنانیش ئەم دەرفەتەیان قۆستەوە و دەوڵەتەکەی منیان ڕووخاند.

پاشا! من گرنگی بەهەوڵ و زەحمەتەکانی خۆم وکەسانی وەك خۆم نادەم، بەلام بەداخم لەوەی کەسێکی خودی یا بێگانە گومان بکات، لەقۆناغی پەهلەوی، ڕاستییەکان دەشاردرێتەوە و لای ئێوەیش خزمەتکار و خیانەتکار، هاوشێوەی یەك گرنگییان پێبدرێت.

پاشا ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە کەئەمڕۆ بارێکی گران و قورس کەوتۆتە سەرشانیان. ئەتەوەی ئێران بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندی پاشای پەهلەوی، لەهیچ هەوڵ و کۆششێك دریغیان نەکرد و دریغ ناکەن. ئێستا کاتی ئەوەیە پاشا بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ئەوان و پاراستنیان لەمەبەست و خیالە مەترسیدارەکانی خیانەتکاران و دوژمنان، لەهیچ هەوڵ و کۆششێ دریغ نەکەن.

پاشای خۆشەویست! لەکۆتایی نامەکە و هەستەکانم، هیوادارم ڕێز لەم هەستە هاوڕێیانە بگرن و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیاتر سەرەنجی کۆمەڵگا بەلای خۆتانا ڕابکێشن.

بەئەزموون دەرکەوتووە دەسەلات و پشتیوانی هەر پاشایەك، تەنیا و تەنیا هەستی کۆمەڵگاکەیەتی. هاوڕێیەتی و هاوکاری دەرەوەی کۆمەڵگا، کاتی و بۆ بەرژەوەندی تایبەتە. ئەمڕۆ ڕۆژێکە لەمە بەدوا کۆمەڵگای ئێران، چاوەڕوانی وەلامدانەوە لەپاشای ئێران دەکەن. ئەمڕۆ ڕۆژێکە بەهاوپەیمانی دەوڵەت و میللەت، بەختەوەری و شکۆ و مەزنی ئێران دەبێت دەستپێبکات.

لەنەخشەی سیاسەت و بەڕێوەبردنی ولات، تەنیا ڕووخانی دەوڵەتی قاجار بەس نییە بەڵکو گرنگترین مەرج و فەرمانی سەرەکی، کۆتایی هێنان بەژیان و هەستی بەکرێگیراوەکان و شوێنکەوتەکانی ئەوانە. ئاشکرایە تا ڕەگ و ڕیشەی داری کۆنی ڕزیو، بەتەواوی لەناو نەبرێت، گوڵە ناسك و قەشەنگەکان و نەمامەکانی گوڵستانی ولات چرۆ ناکەن.

پاشا! هیچ پلە و ئەندازەیەك بۆ بەدبەختی و هەژاری کوردستانییەکان بوونی نییە. ئەگەر بەخێرایی ڕێگەچارەیەکی گونجاو نەگرنەبەر، ئەوەی ماوەتەوە، سەر دەخاتە سەر سەرینی

مەرگ و نەمان و پەیوەستی کەسانی پێش خۆی دەبینێت.

نەتەوەی شیاوی بەزەیی کوردستان، گرفتاری دەستی کەسانێك بوو کەخۆشبەختانە یا بەدبەختانە، ژمارەیان لەسێ کەمتر نییە و لەچواریش تێناپەڕێت. بەوتەیەکی دیکە هەموو کەرەستەکانی بەدبەختی و گەندەڵی کۆمەڵایەتی کوردستانییەکان، تەنیا و تەنیا لەچوار قیافەی ناحەز سەرچاوە دەگرێت کەئەگەر لەهەر کەس بپرسی، بێدرەنگ ناوی ئەوانت پێدەڵێت.

دەستدرێژی ئەم قیافە ناحەزانە، لەم سەدەی ژیانەوە، لەسەدەی پەهلەوی، دەبێتە هۆکاری سەرسوڕمانی پێشکەوتنخوازان چوونکە ڕووخسار و قیافەی ئەوان، لەنمایشگای پەهلەوی، نەك جیاواز، بەڵکو ناحەز و نەویستە.

ئێمە حاشا لەوە ناکەین کە بەمەبەستی چاکسازی و گۆڕانکارییە پێویستەکان، کاری گەورەتر و گرنگترتان لەبەردەمدایە کە ئەم بابەتانە کەم بەهاتر دێنەبەرچاو، بەلاَم لەیاسای ئەندازیاری، تا لەت و پەت و ورده و پرده بەکار نەبرێت، تاشەبەردە گەورەکان جێگەی خۆیان ناگرن.

ئەم دەستە ستەمکارە بێویژدانە، بەردەوام هاوشێوەی کەسانی خاوەن ماف، خوێنی میللەتیان مژیوە و بیریان لەئامانج و مەبەستەکانی خۆیان کردۆتەوە.

خەڵکان هاوشێوەی ڕانەمەڕێکن و پاشا هاوشێوەی شوانی ئەوان و خیانەتکاران هاوشێوەی گورگ پڵەنگ. ئەگەر شوان لەئەرکی شوانی خۆی بێ ئاگا و کەمتەرخەمی بەخەرج بدات، لەماوەیەکی کەمدا ڕانەمەڕەکەی لەدەستدەدات. بەزەیی هاتنەوە بەپڵنگ، ستەمکارییە لەمەڕ.

پاشای بەڕێز! ڕاشکاوانە پێتان دەڵێم، ئەمڕۆ ژیان و هەستی کوردستان پەیوەستە بەفەرمانێکی شایانە و دەستوورێکی میللەت پەروەرانەی تاکە سەرچاوەی دەسەلاَت. یا زیندوومان کەنەوە، یا کۆتایی بەهیوا و ئاواتەکانمان بێنن.

ماوەی چوار ساڵە ئێمە بەهیوا و ئارەزووی سادە وساکار، بەدەوری زاتی پیرۆزی تۆدا دەسوڕێینەوە، چی دەبێت ئەگەر زاتی بەڕێزتان چوار خولەکی کاتی گرانبایی خۆتان بۆ چاکسازییەکانی ئەم ولاَتە کاولە تەرخان بکەن. خوا تۆڵەدەستێنێت لەو کەسانەی دەیانتوانی چارەی دڵی ئێمە بەئارێك بکەن و نەیانکرد.

پاشا! ناتوانم ئەم خاڵەیش لەبیر بکەم کەکەسانی شارەزا لەگەمەی سیاسەت، ناتوانن تەنیا

بەوەڵامێکی گونجاو، لەئەنجامدانی مەبەست، چاوپۆشین، بەڵکو بەهەموو هەستەکانی، چاوەڕوانی بەدیهاتنی بەرهەمی فەرمانەکەی دەبێت. لەکۆتاییدا، هیوادارم پاشا گرنگی بەچاکسازی ویلایەتی کوردستان بدات. والسلام علیکم و رحمەاللە و برکاتە (محەممەد مەردۆخ)

کاتێك نامەکەی بۆ پاشا دەخوێندرێتەوە، لەوەڵامدا دەڵێت: لەهەستەکانی فلانی شادومانم، دڵنیایی بکەنەوە کەپێشنیارەکانی بەتەواوی هاوشێوەی بۆچوونەکانی خۆمە و هەموویان لەکاتی خۆیدا جێبەجێ دەکرێن.

بۆ ئەندامبوونی مەجلیسی دامەزرێنەران لەکوردستانەوە، بەڕێزان مەلا عەبدولفەتاحی شێخولئیسلام و ئەسعەد اللە خانی کوردستانی و عەبدولحەمیدخانی سنەیی و دوکتۆر هیدایەت اللە خان، زاوای سەرۆکی هێزەکانی کوردستان، هەڵبژێردران. ڕۆژی یەکشەممە ١٩ جومادی الاوەلی ١٣٤٤، ١٥ ئازەری ١٣٠٤، مەجلیسی دامەزرێنەران لەتاران کرایەوە و ڕۆژی یەکشەممە ٢٦ جومادی الاوەل، پێنجەم دانیشتنی ئەو مەجلیسە سازدرا و ماددەکانی ٣٦و٢٧و٢٨ دەستور هەڵوەشایەوە و ئەم ماددانەی خوارەوە پەسەند کرا:

ماددەی ٣٦: سەڵتەنەتی مەشروتەی ئێران لەلایەن میللەت، بەهۆی مەجلیسی دامەزرێنەران، بەشاهەنشا ڕەزاشای پەهلەوی دەسپێردرێت و بۆ منداڵە نێرینەکانی ئەو، وەچە دوای وەچە بەردەوام دەبێت.

ماددەی ٢٧: جێگر، گەورەترین کوڕی پاشا دەبێت بەو مەرجەی دایکی ئێرانی بێت. ئەگەر پاشا منداڵی نێرینەی نەبێت، دیاریکردنی جێگر بەپێی پێشنیاری پاشا و قبووڵکردنی لەلایەن مەجلیسی نیشتمانییەوە دەبێت. بەڵام هەرکات پاشا کوڕێکی بۆ بێتە دنیا، دەبێتە جێگر.

ماددەی ٢٨: لەکاتی گواستنەوەی سەڵتەنەت، جێگر کاتێك دەتوانێت، خۆی جڵەوی کاروبارەکان بگرێتەدەست کەبیست ساڵی تەواوی کردبێت، ئەگەر هێشتا نەگەشتبێتە تەمەنی بیست ساڵی، بەپەسەند کردنی مەجلیسی نیشتمانی، جێگرێك بۆ ئەو دیاری دەکرێت (نابێت لەبنەماڵەی قاجار بێت).

دووای گۆڕینی ماددەکانی سەرەوە، لەهەمان ڕۆژ یانی ٢٦ جومادی الاوەل، لەلایەن مەجلیسی دامەزرێنەرانەوە، فەرمانی سپاردنی سەڵتەنەت بەڕەزاشا دەردەکرێت و ڕۆژی

سێشەممە ٢٨ جومادی الاوەل، ڕێوڕەسمێکی تایبەت بەم بۆنەیە، لەمەجلیسی نیشتمانی ئەنجام ئەدرێت. ڕۆژی چوارشەممە ٢٩جومادی الاوەل، پاشا لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنیشێت.

ئەوەی ئەبوا لەجومادی الاوەل ١٢٧٣ ڕوویدات و ڕوونەدا، لەجومادی الاوەلی ١٣٤٤ ڕوویدا. سێ شەو و ڕۆژ لەهەموو ویلایەتەکان وشارەکان، بازاڕ و دووکانەکانیان ڕازاندەوە و خەڵکان بەخۆشحاڵییەوە، پیرۆزباییان لەیەکتر ئەکرد. لەبیستی ڕەجەب، ڕەزاپور وەك جێگری سەڵتەنەت دیاریکرا و ڕۆژی پێنجشەممەی ٥ شەعبان، فەرمانی هەڵبژاردنی خولی شەشەمی مەجلیس ئەرکرا. لەنیوەی کۆتایی ڕەمەزان، سەرهەنگ ئەحمەدخان، سەرۆکی هێزەکانی ئاسایشی کوردستان لەسەر کار لابرا و سەرهەنگ ئاقاخان جێگەی گرتەوە.

دواتر سەرتیپ محەممەد خانی شابەختی، ئەمیر لەشکر، هاتە کوردستان. ئەم ئەمیر لەشکرە، بەڕاستی شەکر، ڕۆحێك بوو لەمرۆڤایەتی و جوامێری کەس پێشی نەئەکەوت. ئەگەر لەترسی درێژدادڕی نەئەبوو، هەزاران ڕستەم بۆ وەسف کردنی ئەنووسی. محەممەد خانی وەکیل ئەلمولك، لەم ڕۆژگارەدا لەتاران گەڕایەوە. ڕۆژی هەینی ٣ شەوالی ١٣٤٤، پڕوپاگەندەی هەڵبژاردنی خولی شەشەم ئەستپێکرد. نرخی گەنم لەخەرواری شەش تمەن بۆ ٣٢ تمەن بەرز بوویەوە.

سەبارەت بەهەڵبژاردنەکان لەنێوان ئاسف و دەستەکەی ئێمە، جیاوازی و دژایەتی هاتە ئارلوە، ئاسف لەم ناوەدا زیاتر لەپەنجا هەزار تمەن زەرەری کرد. ڕۆژی چوارشەممە ٢٢ شەوالی ١٣٤٤، جەژنی تاجگوزاری شاهەنشای پەهلەوی و شەوی پێنجشەممە، یارییە ئاگرینەکان و ڕازاندنەوەی شارەکان دەستپێکرد. شەوی یەکەمی ڕازاندنەوەی شار، میرزا حەبیب الله ئەوبەری، کوڕی حاجی ئەبومحەممەد، بەنوێنەرایەتی خەڵکان و ئامادەبوونی لێپرسراوانی حکومی، وتارێکی بۆ پیرۆزبایی کردنی ئەم ڕۆژە پیرۆز و سکاڵاکردن لەئاسف و شوێنکەوتەکانی خوێندەوە و تاوانەکانی ئەم بنەماڵەی یەك لەدوای یەك بەئامادەبوونی کەسەکان هێنایە سەرزمان. جگە لەخودی ئاسف، هەموو ئەندامانی بنەماڵەی وەزیر و وەکیل، زەرد هەڵگەڕان و لەو کاتژمێرەدا ئارەزووی مەرگیان ئەکرد بۆ ئەوەی ئەو وشە و ڕستانە نەبیستن. دواتر حاجی محەممەد خانی سەردار هەستا و وتارێکی هاوشێوەی خوێندەوە. لە ٢٩ شەوالی ١٣٤٤، میرزا سلێمان خان لەسەر کار لابرا و نەسروالله خانی

ئیعتیلا ئەلمولك، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دەستنیشان کرا.

حکومەتی نەسرواللە خان ئیعتیلا ئەلمولک

دوای لابردنی میرزا سلێمان خان، نەسرواللە خان خەلعەتبەری، وەك فەرمانڕەوای کوردستان دیاریکرا و ڕۆژ ی یەکشەممە، دەی زیلقەعدەی ١٣٤٤ هاتە کوردستان. هەڵبژاردنی خولی شەشەم، سەرئەنجام بەهۆی کێشەی نێوان ئاسف و دەستەکەی دیکە، وەستێنرا و لەکوردستانەوە، وەکیل نەڕۆشتە مەجلیس.

ڕۆژی ١٥ ڕەمەزانی ١٣٤٥، شاهەنشای پەهلەوی، بۆ یەکەم جار هاتە کوردستان و لەخوسرەوئاباد شوێنی حەسانەوەی بۆ ئامادەکرا. دواتر بەپێی ئیرادەی شایانە، لەماڵی ئاسف نیشتەجێبوون. لەزاناکان حەوت کەس ڕۆشتنە خزمەتی: شێخ ئەحمەدی حوجەت ئەلعولەما، سەیید عەبدولعەزیزی شێخولئیسلام، شێخ محەممەد جەعفەری حوجەت ئەلئیسلام، سەیید محەممەدی زەهیر ئەلئیسلام، سەیید میر فەتاح، مەلا محەممەدی نەوشی. ئەم حەوت کەسە وتاری پیرۆزبایی منیان خوێندەوە و دواتر هەرکام بەکورتی پیرۆزبایی و دۆعایان بۆ کرد. دواتر شاهەنشا لەوەڵامی مندا فەرمووی: من زیاد لەڕادە کوردستان و کوردستانیانم خۆش دەوێت و لەهەستی شاپەرستی ئەوان شادومان و ڕازیم. ئەگەر ئەنجامدانی چاکسازی لەکوردستان تا ئێستا دواکەوتووە، بەهۆی گرنگیدان بەناوچە گرنگەکانی دیکە بووە. لەداهاتوویەکی نزیك، کوردستانیش لەهەموو ڕەهەندێکەوە پێشکەوتن بەخۆی دەبینێت. بڕیارمداوە ساڵی یەکجار بێمە کوردستان و چاوم بەئێوە بکەوێت. ئەگەر من کاتم نەبوو، ڕێگەی ئێوە کراوەیە و وەرنە تاران بۆ ئەوەی چاوتان بەمن بکەوێت.

دوای دوو ڕۆژ کەژاوەی شا بەرەو تاران بەڕێکەوت و لەکاتی ڕۆشتن، تەسبیحێکی سپیم وەك یادگاری پێشکەش کرد و وتم: ئەم تەسبیحە سپییە، دەست ڕەش ناکات. مەبەستی من بیرهێنانەوەی ئەو گفتوگۆیە بوو کە لەکاتی هاتنی بۆ کوردستان لەگەڵ سەردار موحیی، لەنێوان ئێمەدا کرا. چوونکە کەسێکی وشیار بوو، بەخێرایی بیری کەوتەوە و فەرمووی: بەڵێ تەسبیحەکەی ئێوە پیرۆزە. تەسبیحەکەی وەرگرت و فەرمووی: بۆ نایێتە تاران، جێگەی ئێوە لەوێیە. وتم: جارێ سەرەی کەسانی دیکەیە. هەرکات کاتی منیش هات، بەخزمەت دەگەم. ئەوانەی هاوڕێتیان دەکرد بریتیبوون لە: ئەمیر ئەعلەم، حاجی ئاغا ڕەزای

رەفیع قایم مقام ئەلمولك، ئەمیر نیزامی هەمەدانی، شکوە ئەلمولك، سەرۆکی کابینە و هتد..
حاجی ڕەزای رەفیع کوڕی حاجی مەلا مەهدی شەریعەتمەدار کوڕی حاجی مەلا رەفیعی شەریعەتمەداری ڕەشتی لەساڵی ١٣٠٤ لەتاران چاوی بەدنیا هەڵهێناوە، گەنجێکی وشیار و بلیمەت بوو. جیاواز لەزانستەکان، بەباشی بەزمانی ئینگلیسی قسەی دەکرد. لەسوسیتەیەکی نهێنیی لەگەڵ سەیید زیائەلدینی تەباتەبایی، کێشە لەنێوانیاندا دروست دەبێت و لەساڵی ١٢٦٦، بەفەرمانی سەیید زیا لەخیابانی شائاباد لەناو گالیسکەوە تەقەی لێدەکرێت. بەڕێکەوت گوللەکە بەر قوڵی دەکەوێت و دوای ماوەیەك باش دەبێتەوە. سەرئەنجام سەیید زیا دوای وەرگرتنی پێگەی سەرۆك وەزیران، لەسوسیتە دەردەکرێت و ئاوارەی فەرەنگ دەبێت و قایم مقام ئەلمولك بوو بە جبرەئیلی وەحی. ڕۆژی بیست رەبیع الثانی ١٣٤٦، جەژنی پاچی پەهلەوی لەشارەوانی بەئامادە بوونی ئیعتیلا ئەلمولکی فەرمانڕەوا سازدرا و خەلیلی فەخری بەنوێنەرایەتی سالار موفەخەم، وتاری پیرۆزبایی خوێندەوە و هەموو چینەکانی خەڵك، شادومانی خۆیان دەربڕی. لەم ڕۆژەدا شاهەنشاهی پەهلەوی یەکەم پاچی ئیستاسیۆن (ڕێگەی ئاسن) شەمەندۆفێری لەزەویدا.
دواتر لە ١٨ شەعبانی ١٣٤٦، عەبدوڵڵەخانی ئەمیر تەهماسب هاتە کوردستان. یەکەم شەوی هاتنی بەهۆی سەرهەنگ حەسەن ئاقاخان، سەبارەت بەهەندێ کاروباری سەرسنوور چاوی بەمن کەوت و دوای دوو سێ ڕۆژ ڕێگەی سەقزی گرتەبەر.
شەوی دووشەممە بیستی شەعبانی ١٣٤٦، میرزا ئیبراهیم خانی سەردار بەنەخۆشی جەڵتە کۆچی دوایی کرد. لەم ڕۆژانەدا بەڕێزان سەرتیپ مورتەزاخان و سەرتیپ فەرەج الله خان هاتنە کوردستان. دوای ئەوەی ئەمیر تەهماسب لەسەقز گەڕایەوە، لەگەڵ شێخ عارف ڕۆشتە گوندی ئەوێهەنگ و لەوێ چاویکەوت بەخانەکانی ڕەزاو و مەحمودخانی دزڵی و مەحمودخانی مەریوانی و بۆ شار گەڕایەوە. دواتر ڕۆشتە مەریوان و دزڵی و لهۆن و بەهەموو ناوچەکاندا گەڕا و لەگەڵ سەرۆکەکانی سەرسنور بەشێوەیەکی شیاو و گونجاو هەڵسوکەوتی کرد و دووربین و تفەنگی پێشکەش بەهەموویان کرد.
دوای ماوەیەك دووبارە سەرتیپ محەممەد خانی شابەختی، ئەمیر لەشکر هات و سوپای کوردستانی بەفەرماندەیی سەرهەنگ ئەسعد الله خان کەدوای سەرهەنگ حەسەن ئاقا خان هاتبوو، لەڕێگەی سورکوڵ بەرەو ڕەزاو ڕەوانە کرد و سالار موفەخەمی لەگەڵ

تفەنگچییەکانی ژاوەرۆ بۆ هاوکاری کردنی سوپای دەوڵەتی نارد. جەعفەر سوڵتان لەگەڵ هێزەکانی خۆی هاتنە گوندی دەگانەگا. لەشەڕ و پێکدادانێکی کەم، ڕەزاو دەستی بەسەردا گیرا و خانەکان تەسلیم بوون. ئەگەر جەعفەر سوڵتان بۆ هاوکاری هێزەکانی دەوڵەت نەدەهات، بەم ئاسانییە هەوراکانی ڕەزاو دەستی بەسەردا نەدەگیرا.

ڕۆژی ٢٥ شەوالی ١٣٤٦، سەیید عەبدولعەزیزی شێخولئیسلام و غولام حسەینی موشیردیوان و شێخ محیەدینی شەمسی ئەلعولەما، لەڕێگەی ڕووسیاوە بەرەو حیجاز بەڕێکەوتن.

هەڵبژاردنی وەکیلەکانی خولی حەوتەم کەدەستپێکردبوو، لەئەنجامی کێشەی نێوان ئاسف و شوێنکەوتەکانی و دانیشتووانی شار، بڕیاردرا لەبنەماڵەی ئاسف یەک کەس وەک وەکیل هەڵبژێردرێت و دوو کەس لەلایەن دانیشتووانەوە.

لەزیحەججەی ١٣٤٦، فەرەج الله خان سەرداری موعەزەم و محەممەد خان سالاری فاتح و میرزا ئیسماعیلی ڕەحیمزادە هەڵبژێردران و لە ٢١ زیحەججە، سەرهەنگ ئەسەدالله خان لەسەر کار لابرا و سەرهەنگ مەحمودخانی ئەمینی جێگەی گرتەوە. مەحمودخان کەسێکی خوێندەوارە و کارامە بوو. ڕۆژی ١٦ ڕەبیع الاوەلی ١٣٤٧، حاجی شێخولئیسلام و حاجی موشیر و کەسانی دیکە گەڕانەوە و ڕۆژی سێشەممە ٣ ڕەبیع ئەلثانی، ئیعتیلا ئەلمولك لەسەر کار لابرا. هەواڵی مردنی شێخ عارف کە بەمەبەستی چارەسەر پزشتبووە هەمەدان، ڕۆژی ٣ مانگ گەیشتە کوردستان.

حکومەتی میرزا ئەحمەدخانی مەفخەم ئەلمولک

دوای لابردنی ئیعتیلائەلمولك، ڕۆژی ٤ جومادی الاوەلی ١٣٤٧، میرزا ئەحمەدخان نیکپەی وەک فەرمانڕەوا هاتە کوردستان. هاوکات لەگەڵ هاتنی ئەو، مەریوان بەفەرماندەیی ئەمیر تەهماسب دەستی بەسەردا گیرا. لەکۆتاییەکانی جومادی الثانی ١٣٤٧ میرزا سادق موجتەهیدی تەبریزی و میرزا ئەبولحەسەن و چەند کەسێکی دیکە لەزاناکان و سەییدەکانی ئازەربایەجان بۆ کوردستان دوورخرانەوە. لێرە هەموو ئامادەکارییەکانی میوانداری ئەو بەڕێزانەمان ئامادە کرد و بروسکەی بەخشینی ئەوانمان بۆ تاران نارد. ڕۆژی پێنجشەممە ١٤ ڕەجەب فەرمان هات ئەو بەڕێزانە ڕەوانەی تاران بکرێت و لەوێ لەگوناح و تاوانەکەیان خۆشبوون. ڕۆژی شەممە ١٦ ڕەجەب، کۆمیتەی نیزامی ئیجباری لەبەڕێزان شێخ

شوکروڵڵەی پێشنوێژ و میرزا عەبدوڵڵەخانی موعتەمیدی و ساعید سوڵتان و موعتەمید ئەلئەشراف دامەزرا.

ڕۆژی یەکشەممە ٨ شەعبان، مەلا عەبدولعەزیزی موفتی، نوێنەری سەقز لەڕێگەی کرماشانەوە بۆ کێشەکانی سەرتەشت کەسەبارەت بەجلوبەرگی یەکدەست و یەکڕەنگ، مانیانگرتبوو، هاتە کوردستان و بەدژواری زۆر و لەناو بەفر و سەرما بەرەو سەقز بەڕێکەوت.

ڕۆژی ٢٦ شەوالی ١٣٤٧، هەواڵمان بەدەست گەیشت کەئەمیری لەشکر ئەحمەد ئاقاخان، پێگەی سوپاسالاری پێبەخشراوە و ئەم بروسکەیەم بۆ خورەم ئاباد ڕەوانە کرد:

بۆ بەڕێز سوپاسالار، بەلوتفی شا و توانایەکانی خۆتان، پێگەی سوپاسالاریت پێبەخشرا، لەگەڵ دنیایەك شادومانی، پیرۆزبایی ئەو پێگە بەرزت لێدەکەم و لەکۆتاییدا دەڵێم: ئەو بەڵێنانەی داوتە، لەبیر نەکەیت. (محەممەدی مەردۆخ.)

ڕۆژی ٤ زیقەعدە، شازادە نوسرەت ئەلدەولە، وەزیری دارایی لەکرماشانەوە هاتە کوردستان و ڕۆژی ٢٦ فەروەردین گەڕایەوە.

لەبیستی زیقەعدە، سەرهەنگ موختار ئەلسەڵتەنەی موفەتیشی ڕۆژئاوا هاتە کوردستان.

لەموحەڕەمی ١٣٤٨ هەواڵ هات کەشازادە نوسرەت ئەلدەولە، بەتۆمەتی دزی لەوەزارەتەکەی گرفتار بووە و بەپێی فەرمانی دادگا، لەهەموو مافێکی مەدەنی و نیشتمانی بێبەشکرا.

ئەم ڕووداوە بەیەکێك لەڕووداوە گرنگەکانی سەردەمی پەهلەوی هەژمار دەکرێت. لەمانگی جومادی الاوەل ١٣٤٨ هەواڵمان پێگەیشت کەشاهەنشا لەڕێگەی هارون ئابادەوە تەشریفی دێنێتە کوردستان. موفەخەم ئەلمولکی حوکمران لەماڵەکەی خۆی، یانی قەڵای حکومەتی، دەرگایەکی بۆ ماڵی سالار فاتح دروست و پەیوەستی ماڵەکەی خۆی کرد. لەگەڵ ئەوەیشدا دەیویست بەهۆی ئەم کارە، بڕە پارەیەك لەسالار فاتح وەربگرێت چوونکە پاشا دەڕۆشتە ناو ماڵەکەی. سالار فاتح فریوی خوارد و هەموو کەرەستەکانی میوانداری ئامادە کرد. سەرهەنگ مەحمودخان لەم بابەتە توڕە بوو. لەگەڵ بنەماڵەکەی ڕێگەی هەمەدانی گرتەبەر بۆ ئەوەی چارەسەری ئەم کێشەیە بکات یا ئەوەی دەست لەکارەکەی بکێشێتەوە. لەوێ بەئەمیری لەشکر دەڵێت: چیتر شەرافەت بۆ هێزەکانی سوپا نەماوەتەوە کە بەپیلانی کەسێکی نیسفەهانی، (مەبەست فەرمانڕەوای کوردستانە) شاهەنشا دەبێت بڕواتە ماڵی

کووتاڵفرۆشێک.

سەرئەنجام ئەمیر بەهۆی بروسکە شاهەنشا ئاگادار دەکاتەوە و فەرمان دەردەکرێت کەهەمان ماڵی پێشوو، ماڵەکەی ئاسف، بۆ تەشریف فەرمایی شاهەنشا ئامادە بکەن. سەرهەنگ مەحمودخان سەرکەوتوو گەڕایەوە.

نێوارێی دووشەممە ١٠ جومادی الاوەل، کەژاوەی شاهەنشا لەماڵی ئاسف دابەزی. دوکتۆر ئەمیر ئەعلەم و شکوه ئەلمولك، سەرۆکی دەفتەری شاهەنشاهی، لەماڵی ئاسف، بەڕێزان سەردار ئەسعەد وەزیری جەنگ و قایم مقام ئەلمولك و ئەمیر نیزامی هەمەدانی لەماڵی سدیق دیوان نیشتەجێ بوون. دوو شەو لەکوردستان مانەوە. بەیانی چوارشەممە ١٢ جومادی الاوەل، بەرەو سەقز بەڕێکەوتن. لەکاتی بەڕێکردن لەدەرەوەی شار، موفەخەم ئەلمولکی فەرمانڕەوای کوردستان، لەسەر داوای نهێنی حاجی شێخولئیسلام دەکاتە بەرپێی شاهەنشا و داوای ویلایەتی عامە بۆ حاجی شێخولئیسلام دەکەن. شاهەنشا لەبەر ئەوەی لەکێشەی ویلایەتی عامە زانیاری پێشتووتری نەبووە و جیاواز لەو کاتەدا جێگەی ئەو قسانە نەبووە، تووڕە دەبێت و بەتوڕەیی دەڵێت: چی دەڵێی؟ موفەخەم ئەلمولك زمانی دەگیرێت و توانای وەڵامدانەوەی نابێت. منیش ئەم هەلەم قۆستەوە و بۆ ئارامکردنەوەی شاهەنشا و بۆ تەمێ کردنی حکومەت وتم: هەندێ ژنی بێ سەرپەرشت لەکوردستان دەژین کەسەرپەرەشتێکی دیاریکراویان نییە. مۆڵەتی مارەکردنی ئەوان بەپێی مەزهەبی ئێمە، شافعی مەزهەبان، لەئەستۆی پاشادایە کەسەرپەرشتی خەڵکانە. مەبەستی موفەخەم ئەلمولك ئەوەیە بۆ ئاسانکاری بۆ بەشوودانی ئەم ژنانە، مۆڵەت بەزاناکان بدەن بتوانن ئەم ژنانە مارە بڕن. شاهەنشا هێور بوویەوە، فەرمووی: هەمووتان مۆڵەتتان هەیە، هەمووتان مۆڵەتتان هەیە، مۆڵەتتان بووە و هەتانە.

لەکۆتایی وتەکانم وتم: تەسبێحەکەی پار لەدەستی موبارەکتان نابینم. ولدیار فەوتاوە. تەسبێحێکی نایابم ئامادە کردبوو، پێشکەشم کرد. تەسبێحەکەی وەرگرت و ماڵئاوایی کرد و سوار ترۆمبێلەکەیان بوون. لەنێوەی ڕێگە بەشکوەئەلمولك دەفەرمێت: ئەم پیاوە کەرە شیاوی فەرمانڕەوایەتی کردنی کوردستان نییە. کاتێك گەشتینە سەقز، بروسکە بۆ وەزارەت بنێرن تا دووری بخەنەوە.

ڕۆژی ١٥ جومادی الاوەل، موفەخەم ئەلملك لەحکومەتی کوردستان دوورخرایەوە و حسەین

سێ ڕۆژ، ئەمیر بەرەو سەقز و سەرەدەشت و دزڵی بەڕێکەوت و لەرەبیع الاوەلی ١٣٥٠ گەڕایەوە. لەگەڵ گەڕانەوەی ئەو، سەرهەنگ مەحمودخانی ئەمینی لەسەر کار لابرا، سەرتیپ عەلی خانی ڕەحیمی جێگەی گرتەوە. سەرتیپ عەلی خان سەربازێکی ئەرکناس و ڕاستکردار بوو کەجگە لەپێشکەوتنی نیزام و مەبەستەکانی دەوڵەت، بیری لەهیچی دیکە نەدەکردەوە. بەیانی لەماڵەکەی خۆی دەڕۆشتە شوێنی کارەکەی و شەو دەگەڕایەوە. جگە لەسەردانی ڕەسمی، تێکەڵ بەکەس نەدەبوو. کەسێکی بێڕیا بوو. ڕۆژی ١٥ ڕەبیع ئەلثانی، نیزام ئەلدین خانی مشار ئەلدەولە، وەك فەرمانڕەوای کوردستان، هاتە سنە.

حکومەتی نیزام ئەلدین خانی مشار ئەلدەولەی حیکمەت

دوای لابردنی ئەحمەدخانی مفخەم ئەلمولك و ٢٣ مانگ حکومەتی حسەین عەلی خان بکفالەت، ڕۆژی ١٥ ڕەبیع ئەلثانی ١٣٥٠، نیزام ئەلدین خانی مشارئەلدەولەی حیکمەت، وەك فەرمانڕەوای کوردستان هاتە ناو شارەکە. کەسێکی زانا و مێژوونوسێکی ڕاستکردار بوو. دوای چەند ڕۆژ لەهاتنی ئەو بۆ کوردستان، هەواڵمان پێگەیشت کەشاهەنشا بەرەو کوردستان دێت. مەلا عەبدولعەزیزی موفتی، کەچەند ڕۆژ پێشتر هاتبووە کوردستان، بەمەبەستی پێشوازی کردنی کەژاوەی شاهەنشاهی بەرەو سەقز بەڕێکەوت. دووبارە ماڵی ئاسفیان بۆ میواندارى کردنی پاشا ئامادە کرد و لەدەرەوەی دەروازە تا کۆتایی تالارەکە ڕازێنەرایەوە. لەبەردەم دەرگای ماڵەکە، لەسەرەوەی تالار ئایەی (فالله خیر حافظا) بەخەتی گەورە نووسرابوو و دوو شێر و شمشێر لەچەپ و ڕاست نەقاشی کرابوو. هەموو کەرەستەکانی میواندارى کردن لەهەمەدانەوە هات، گەرماویان گەرم و پاککردەوە. ئاسف، هەرچەند نەخۆش بوو بەڵام بۆ پێشوازی کردن تا سەقز ڕۆشت. لەلایەن دانیشتووانی شار، بەو کەسانەی لەشاهەنشا نزیك بوون، شاهەنشا ئاگادار دەکەنەوە کەئاسف لەوەی ماڵەکەی بۆ میواندارى کردنی شاهەنشا ئامادە دەکرێت، بەشێوەیەکی خراپ کەڵك وەردەگرێت و بەردەوام لەدامەزراوە دەوڵەتییەکان ئاژاوە دەنێتەوە و خەرجی میوانداریەکان دەخاتە سەر شانی خەڵکان بەگشتی. جیاواز لەوە دانیشتووانی شار لەم ڕێزگرتنەی شاهەنشا کەئاسف بەهاکەی ئازانێت، خەمبار ودڵساردن. کەسێکی گەندەڵ کەخەڵکان بەگشتی لێی بێزارن، شایوی ئەم هەموو سەرنج و ڕێزە نییە.

سەرتیپ عەلی خان کەتا سەقز بۆ پێشوازی کردنی شاهەنشا ڕۆشتبوو، لەکاتی بینینی

علی خانی ئیعتیماد ئەلمولك مالك، بەشێوەیەکی کاتی جێگەی ئەوی گرتەوە.
لەڕەمەزانی ١٣٤٨ ەموافمان پێنگەیشت کەئەحمەدشا لەفەرەنگ مردووە. شەوی هەینی ٢٢ موحەڕەمی ١٣٤٩، میرزا عەلی خان بابای ئیعتیزاد ئەلدەولەی کارگوزار، مرد. لەمانگی شەعبان سەرهەنگ مەحمودخانی ئەمینی، بەمەبەستی بینینی مەحمودخانی هەورامی پۆشتە دزلی و عەبوللە بەگی کوڕی مەحمودخانی لەگەڵ خۆی بۆ شار هێنا. ڕۆژی ٨ شەعبان ئەوی لەگەڵ محەممەد ئەمین بەگ، کوڕی جەعفەر سوڵتان و حەسەن بەگ کوڕی حسەین خانی ڕەزاوی، لەگەڵ خۆی بردە تاران تا خەلات و پێگەیان بۆ وەربگرێت. ڕۆژی ٢٣ شەعبان، سەرهەنگ مەحمودخان، لەگەڵ بەگزادەکان گەرایەوە. لەگەڵ هاتنی بۆ شار، عەبدوللەبەگی لەسەربازخانە زیندانی کرد، کەریم بەگ کوڕی جەعفەر سوڵتان و عەبدولکەریم بەگ، وەکیلی جوانڕۆ دەستگیر کران کە بۆکاروباری خۆیان هاتبوونە شارەکە. ڕۆژی ٢٤ شەعبان، مەحمودخانی مەریوانی و حەسەن خانی ڕەزاو لەگەڵ خۆی دەبات و لەگەڵ سوپای کوردستان و ڕەزاو و مەریوان کەمزیاتر لەشەش هەزارکەس دەبوون، لەدەربەندی دزلی و دەربەنی گەلوی، هێرشیان کردەسەر دزلی. تا تێپەڕینی سوپاکە لەدەربەندەکان، مەحمودخانی دزلی ئاگادار نابێتەوە. کاتێك ئاگادار دەبێتەوە، کار لەکارترازاوە وهەموو سەنگەر و دەربەند و شوێنە بەرزەکان کەوتۆتە دەست سوپای دەوڵەت و تەنیا ڕێگەی ملەخورت بۆ هەلاتنی ئەو ماوەتەوە. ناچار هەموو شتێك بەجێدێڵێت و لەگەڵ بنەماڵەکەی و خزمەتکار وکەسانی نزیکی، بەجەنگ و هەلاتن، لەگەردەنەی ملەخورت سەردەکەون و خۆیان دەگەیێنە ئیلانپەی. دزلی دەکەوێتە ژێر دەستی سوپای دەوڵەت. ئەگەر بەم فێڵە نەدەبوو، قەلای تۆکمە و بەهێزی دزلی کەدیوارێکی سروشتی چیا بەرزەکان دەوریان گرتووە و تەنیا ڕێگەی دەربەندەکەی دەمێنێتەوە، بەئاسانی دەستی بەسەردا نەدەگیرا. شەقامی ئاوەڕاستی شار لەباکور بۆ باشور، تالاری گەورەی هێزەکانی سوپا، دانانی بۆری ئاوی بینای سوپا، لەیادگارییەکانی سەرهەنگ ئەمینییە.
دوای گرتنی دزلی و گەڕانەوەی سەرهەنگ مەحمودخانی ئەمینی، سەرتیپ محەممەد خانی شابەختی جارێکی دیکە هاتە کوردستان. ڕۆژی ١٣ فەروەردین، کەسیانزە بەدەری بەناوبانگە و لەم ڕۆژەدا پشوی گشتییە، سەرهەنگ مەحمودخان، ئەمیر و منی بۆ قەرادییان بانگێشتکرد و تا ئێواری، میواندارییەکی شایانەی لەئێمە و ئێرامییەکان کرد. دوای دوو

شاهەنشا، ئەم بابەتە پشتڕاست دەکاتەوە. لەوێوە بەفەرمانی شاهەنشا بروسکەیەك ڕەوانە دەکرێت تا ماڵی سەرۆکی هێزەکانی سوپا بۆ میوانداری کردنی شاهەنشا ئامادە بکرێت. بەخێرایی سەرهەنگ مستەفاخانی مەنسور، ترۆمبێل بۆ کرماشان دەنێرێت و لەماوەی ٢٤ کاتژمێر هەموو کەرەستەکانی میوانداری کردن لەو شارەوە دەهێننە کوردستان و ماڵەکە دەڕازێننەوە.

ئێوارێی یەکشەممە ٧ جومادی الاولی ١٣٥٠، کەژاوەی شاهەنشا دەگاتە بەردەم ماڵی سەرۆکی هێزەکان کە لەتەلاری حاجی سەرداری موکەڕەم بوو. وەزیری جەنگ و هاوڕێیانی دیکەی شاهەنشا لەماڵی حاجی خان مەنزڵ دەکەن. بەیانی ڕۆژی هاتنی شاهەنشا، زاناکان و پیاوماقووڵان دەگەنە خزمەتی. هەموویان لەناو تالارەکە ڕیز دەبەستن. شاهەنشا لەڕێگەیەکی دیکەوە دێتە ناو تالارەکە. بەهۆی بەرزی باڵای شاهەنشا و نزمی سەر دەرگاکە، سەرشانی کەمێك لەدیوارەکە دەدرێت. مەلا عەبدولعەزیمی مودەڕس کەپیاوێکی پیر و ڕیشسپییە، بەدەنگی بەرز وتی: السلام علیك یا امیر المؤمنین، السلام علیك یا خلیفه الله. شاهەنشا بەخوێندنەوەی کەنیشانەی لەخۆباییبوونی شاهانە بوو، پشت دەکاتە زاناکان و ئەم وتارە دەخوێنێتەوە:

وتاری شاهەنشا

دوو سێ جار کەسەردانی کوردستانم کردووە، وادەردەکەوێت دەستەیەك گومانیان کردووە بۆ دڵنەوایی کردنی ئەوان هاتووم. من بۆ دڵنەوایی کردنی کەس نەڕۆشتوومەتە هیچ شوێنێك. من بۆ گەڕان بەوریلایەتەکان و لێکۆڵینەوە لەبارودۆخی ناوخۆی وڵاتەکەم، سەردانی هەموو ناوچەکان دەکەم تا بزانم چ ناوچەیەك پێشکەوتووە و چ ناوچەیەك دواکەوتووە. ئاگاداری ڕابردووی کوردستانم. ئەو فەرشانەی لەکوردستان دەچنرێن، لەدنیادا بەناوبانگن. ئەم فەرشەی ئێرە لەژێر پێی من ڕاخراوە، بەدڵنیاییەوە لەباشترین فەرشەکانی کوردستانە لەکاتێکدا بەهیچ جۆرێك هاوشێوەی فەرشەکانی کۆنی کوردستان نییە و زیاتر لەڕاخەرێك دەچێت. یا ئەم بینانەی کەوەك شوێنێك بۆ حەوانەوەی من دابینکراوە، بەدڵنیاییەوە یەکێکە لەباشترین بیناکانی ئەمڕۆی کوردستان بەڵام بەهیچ شێوەیەك لەگەڵ ئەندازیاری ئەمڕۆییدا یەکناگرێتەوە. ئەمڕۆ دوو سێ جار هاتمە ناو ئەم تالارە، هەموو جارێك سەرم بەر دیوارەکە کەوت. هەروەها چەندین بابەتی دیکە کەنیشان دەدات کوردستان دواکەوتووە و هەمووی

بەهۆی تاوان و هەڵەی ئەم چینەیە (ئاماژە بۆ ئاسف و پیاوماقوولان) تا ئەم چینە لەکوردستاندا بن، چاکسازی لەکوردستان ئەگەری نییە. چینەکانی دیکە یا زلناکان دەبێت چی بکەن؟ دەتوانن چی بکەن. جگە لەدوعا کردن هیچ ئەرکێکی دیکەیان نییە. لێپرسراوان دەبێت چاکسازی لەوڵاتدا بکەن. بەپێچەوانەوە لێپرسراوانی ئێوە تەنیا دەزانن پارە کۆبکەنەوە و لەژێر زەوی بیشارنەوە. ئەخۆیان کەڵکی لێ دەبەن ئەکەسانی دیکە. جارێکی دیکەی نایەمە کوردستان تا چاکسازی بەتەواوەتی لەکوردستان ئەنجام بدرێت.

لەناکاو حاجی شێخولئیسلام و مەلا عەبدولعەزیم پێکەوە وتیان: نا ان شاالله، نا، ان شا الله.

لەکۆتایی وتاری شاهەنشا، من کە لەسەرەوەی زلناکان و لەپێشی پێشەوە بووم، لەوەڵامدا وتم: بەختەوەر ئەو ڕانەمەڕەی شوانەکەی وشیار و بەئاگا بێت. دانیشتووانی شاپەرستی کوردستان، ئەگەر سەبارەت بەچاکسازی، کەمتەرخەمی کراوە، بەهۆی دڵنیابوون لەوشیاری شاهەنشای وڵاتە کە لەسەرەتای دەسەڵاتەوە تا ئەمڕۆ، بەهۆی کردەوە شاهانەکان و گەڕانی بەهەموو ناوچەکانی وڵات، وانەی سەڵتەنەت و بەڕێوەبردنی وڵات، فێری هەموو سوڵتانەکانی دنیا دەکات و بەبوونی ئەم شوانە وشیارە، ڕان بۆ خۆی دەخەوێت و دەحەسێتەوە. تاکە ئارەزووی ئێمە بەردەوام بوونی ژیانی پاشا و سەڵتەنەتی شاهەنشایە تا لەسێبەری بوونی ئەو ڕێزدار، بەئاسوودەیی و ئارامی ژیان بەسەر ببەین. بەردەوام بێت ژیانی تۆ.

شاهەنشا بەدەم بزەیەکەوە کەنیشانەی بەزەیی پیاهاتنەوە بوو، دووبارە فەرمووی: شوان لەئەرکەکانی خۆی بێ ئاگا نییە، بەڵام ڕانەمەڕیش دەبێت جموجوڵێک لەخۆی نیشان بدات بۆ ئەوەی بلەوەڕێت. ئەمەی فەرموو و ڕۆشتە ناو ژوورەکەی. ئێمەیش مۆڵەتی گەڕانەوەمان پێدرا. بەڵام ئاسف ولایەنگرانی ئاسف بەتەواوی ترسابوون و زیاتر بیریان لەدواهاتی فەرمانەکانی پاشا دەکردەوە بۆ ئەوەی بزانن چارەنووس بەرەو کوێیان دەبات.

بەیانی ڕۆژی دووەم، کەژاوەی شاهەنشا لەکوردستانەوە بەرەو کرماشان و شاەئاباد بەڕێکەوت و لەوێوە بۆ تاران گەڕانەوە. لەوکاتەدا بڕیاربوو ئاسف و حاجی موعتەمید و وەکیل سوڵتان بەرەو تاران بەڕێکەون بەڵام ڕووداوەکانی ئەوسود ڕوویاندا و سەرتیپ عەلی خۆڵن سەرقاڵی خۆئامادە کردن بوو. بەهۆی منەوە گفتوگۆی لەگەڵ جەعفەر سوڵتان دەستپێکرد. هەرچەند نامەی مۆجیاریم بۆ جەعفەر سوڵتان نووسی، بەڵام سوودی نەبوو.

سەرئەنجام لەسەرەتاکانی ڕەجەبی ١٣٥٠، لەکرماشان و کوردستانەوە هێز بەمەبەستی ئەنجامدانی چالاکی نیزامی ڕەوانەکرا و ڕۆژی ٧ ڕەجەب، سەرهەنگ حاجی عەلی خان لەکوردستانەوە بەڕێکەوت. ڕۆژی ٨ ڕەجەب هەواڵ گەیشت کەسەرهەنگ حاجی عەلی خان لەگەڵ سوپای کرماشان هێرشی کردۆتە سەر پاوە. محەممەد ڕەشید بەگی کوڕی جەعفەر سوڵتان لەوێ شکست دەخوات و سەرهەنگ دەست بەسەر شارەکەدا دەگرێت. ئێوارەی ڕۆژی ٨ شەعبان سوپاسالار ئەمیر ئەحمەدی هاتە کوردستان. بەیانی ڕۆژی ٩ شەعبان لەڕێگەی ڕەزاو، بەرەو لەۆن بەڕێکەوت. ئێوارەی ڕۆژی ١٤ شەعبان، بەتەلەفۆن هەواڵی گرتنی ئەورسودم پێگەیشت کەهێزەکانی جەعفەر سوڵتان نەیانتوانیوە لەبەرابەر سوپای دەوڵەتی خۆڕاگری بکەن و شکستیان خواردووە و جەعفەر سوڵتان و ئەندامانی خێزانەکەی بۆ خاکی عێراق هەڵاتوون. بەیانی ڕۆژی ١٥ شەعبان، لەدامەزراوەی حکومەتی، جەژنی بەرات و لەدایکبوونی پێغەمبەر (د.خ) بوو. منیش وتارێکی پیرۆزباییم خوێندەوە.

ڕۆژی ٢٢ ڕەمەزانی ١٣٥٠، سەرهەنگ سەیید ئەحمەدخانی زاویە، وەك سەرۆکی سوپای کوردستان هاتە سنە و سەرتیپ ڕەحیمی بۆ تاران گەڕایەوە.

شەوی یەکشەممە ٨ شەوال، سەرهەنگ مستەفاخانی مەنسور، لەئەبوونی سەرهەنگ زاویە، بەپێی فەرمانی شاهەنشا، بەڕێزان ئاسفی ئەعزەم و حاجی موعتەمید و وەکیل سوڵتان و حاجی سەرداری موکەڕەم بەهۆی هێزە نیزامییەکان بردە ماڵی سەرهەنگ و لەوێ ترۆمبێلەکانیان ئامادە کرد و سواریان کردن و لەناو بەفر و بۆران ڕەوانەی تاران کران. سەرۆك عەشیرەکانی سەرسنور، هەرکام بۆ ویلایەتێك دوورخرانەوە. دەستەیەکیان زیندانی و دەستەیەکیان دەستبەسەر کران و لەئەنجامی ئەم کارانە، وڵات ئارام و ئاسایش بۆ سنورەکان گەڕایەوە.

لەموحەڕەمی ١٣٥١، حوکمڕانی کوردستان، بەناوی پشو، بەرەو تاران بەڕێکەوت. شەوی دووشەممە ٨ سەفەری ١٣٥١، سوپاسالار ئەمیر ئەحمەدی جارێکی دیکە گەڕایەوە بۆ کوردستان. بەهۆی پەیوەندییەکانی کۆن، بەدوو وشە بەخێرهاتنم کرد و داوام کرد چاومان بەیەك بکەوێت. لەوەڵامدا ئەم نامەی بۆ ناردم کەبۆ نیشاندانی پێگەی ئەخلاقی ئەو بەخوێنەران، وەك خۆی لێرەدا ئاماژەی پێدەدەم:

بۆ بەڕێز شەریعەتمەدار، ئایەت اللە، ١١/٣/١٣، ئاگادارتان دەکەمەوە: نامەی بەڕێزتان

کەنیشاندەری هەستی جوانی ئێوە بوو، بووە هۆی شادومانی دڵ و ڕۆح. فەرمووبووتان بۆ چاوپێکەوتن کاتێك دیاریبکرێت. ئەو ئامەزرۆییەی دڵم بۆ دیداری تۆ هەیەتی، دڵی من دەزانێت و من دەزانم و دڵی من. لەزیارەتی ئێوەی بەڕێز زیاد لەڕادە شادومان دەبم. هەڵبەت دڵم شایەتی دەدات کەئامەزرۆیی من بۆ بینینی ئێوە زیاترە. بەڵام چوونکە لەم کاتژمێرەدا هەوا گەرمە، دەترسم زیان بەجەستەی بەڕێزی ئێوە بگات. ئێوارێی ئەمڕۆ کاتژمێر چوار دوای نیوەڕۆ، چاوەڕوانی تەشریف هێنانی ئێوەی بەڕێز بۆ سوودبردن لەوتەکانی ئێوە دەبەم. لەتورانەوە بۆ ئێران لەئێرانەوە بۆ توران، بەعەشقی دیداری تۆ بڕیووەمە ڕێگەی دوور.

لەکاتی دیاریکراو، چاومان بەیەککەوت. حاجی خانیش ئامادە بوو. سوپاسالار فەرمووی: مـن سـەربازێکم، ئـەرکی سـەرباز، ڕاسـتگۆییە لـەگوتار و کـرداری سـەربازی، چـوونکە لەسەربازی جگە لەڕاستی گومانی هیچی دیکە ناکرێت. ڕاست تفەنگ هەڵدەگرێت، ڕاست دەڕواتە گۆڕەپانی جەنگ. ڕاست گوولله دەتەقێنێت. ڕاست دەکوژێت، ڕاست دەکوژرێت. لەسەر ئەم بنەمایە، بەڕاشکاوی دەڵێم، من ڕێزێکی تایبەت بۆ بەڕێزتان دادەنێم و لەقووڵایی دڵەوە خۆم بەخزمەتکاری ئێوە دەزانم و هیچکات چاکییەکانی ئێوە لەبیرناکەم. ئەگەر تا ئێستا لەوەڵامدانـەوەی چـاکییەکانی ئێـوە، کەمتەرخـەمی کـراوە، بـەهۆی سـەرقاڵبوون بەکاروبارەکانـەوە بـووە. ئـەمڕۆ دەسـەڵاتی دەوڵـەت بەتـەواوی لـەم ناوچـەیە (کوردسـتان) سەپێنراو و سەلمێنراوە و هیچ لەمپەر و کۆسپێك لەئارادا نییە. بەڵێنتان پێدەدەم پێگە و جێگـەی ئێـوەی بـەڕێز لای دەوڵـەت پـارێزراوە و بـۆ هـەموو جـۆرە هاوکارییـەك و قـەرەبوو کردنەوەی ڕابردوو ئامادەم.

وەڵامـم دایـەوە کـە: هـەوڵ و کۆشـشەکانی مـن بـۆ پێـشکەوتنی مەبەسـت و ئامانجـەکانی دەوڵەت، تەنیا بەهۆی باوەڕ و ویژدانی خۆم بووە بێ هیچ چاوەڕوانییەك و تـەنیا ئارەزووی من، شکۆ و مـەزنی دەوڵـەتی ئێران و تەندروستی شاهەنشا و پێشکەوتنی کاروبارەکان و ڕەزامەندی کاربەدەستان و لێپرسراوانە و جگە لەمە هیچ ئارەزوو و داوایەکی دیکەم نییە.

لـەماوەی ٢٤ کاتـژمێر بەمەبەسـتی سـەردانکردن هاتـە ماڵەکـەی مـن و لـەناو حەوشـەکە، لەلێواری حەوزەکە دانیشتین، فەرمووی: ئـەوەی کەسـێك بتوانێت لـەوتارێك یا لـە نامەیـەك بینووسێت، شاعیرەکان و عارفەکان لەیەك شێعردا نووسیویانە: مەبەسـتی من لەکەعبە و بتخانە تۆیی تۆ، مەبەست تۆی، کەعبە و بتخانە بیانوون. مەبەسـتی سەرەکی من لـەهاتن بۆ

کوردستان، بینینی ئیوەی بەرێز و کەڵك وەرگرتن لەپەند و مۆجیارییەکانە وبابەتەکانی دیکە لاوەکین.

دوای سەردانی ماڵەکەی من، سەردانی ماڵی زاناکانی دیکەی کرد و دوو ڕۆژ دواتر بەڕێکەوتن. شەقامی درێژی کوردستان لەڕۆژئاوا بۆ ڕۆژهەڵات و ئامێری کارەبا بەفەرمانی ئەوان ئامادەکرا و بەهاوکاری شارەئەدەوڵە ئەنجامدرا. بینای هێزەکانی سوپا لەزەوییەکانی کەمیز، یادگاری سەرهەنگ زاویەیە. ڕۆژی ٢٢ جومادی ئەلثانی، شێخ محەممەد جەعفەری حوجەت ئەلئیسلام مرد. ڕۆژی ٨ ڕەجەبی، وەفدی تەفتیشییە کەبریتیبوو لەم بەرێزانەی خوارەوە، هاتنە کوردستان:

سەرهەنگ عەبدولعەلی خان ئیعتیماد موقەدەم، نوێنەری سوپا

مەسعودخانی وەداد، نوێنەری وەزارەتی ناوخۆ

سەعیدخانی شەمشەهانی، نوێنەری وەزارەتی داد

محەممەدخانی سەرداری، نوێنەری وەزارەتی دارایی

ئیسفەندیاری نوێنەری دامەزراوەی ئاسایشی گشتی

سوڵتان سەیید محەممەد عەلی خانی گوڵڕیز، نوێنەری دامەزراوەی ئەمنی

شەوی یەکشەممە ١٢ ڕەجەب، ٢٢ دوورپشك، ئیعتیماد ئەلدەولە، وەك وەزیری ئەوقاف و کاروباری ئایینی کوردستان دەستنیشانکرا. بەیانی دووشەممەی ١٤ ڕەجەب، بەرەو کرماشان بەڕێکەوتن.

شێخ شوکروڵڵەی پێشنوێژ، شەوی سێشەممە٢١ شەعبان کۆچی دوایی کرد. شەوی شەممە ١٧ ڕەمەزان، شێخ ئەحمەدی حوجەت ئەلعولەما مرد وشێخ عەبدوڵڵەی هەزار کانیان لە٦ شەوال لەمزگەوتی شەریعەتمەدار ماڵئاوایی لەدنیا کرد. لە ١٨ شەوال، کەسانی جەعفەر سوڵتان لەبەین ئەلنەهرەینەوە لەگەڵ دەستەیەك ئەورۆڵی هێرشیان کردە سەر هانگرمڵە. ئەفراسیاب بەگ دوو شەو دەستی بەسەر ئەو شوێنەدا گرت، دواتر شکستی خوارد و هەڵات. لەمانگی زیقەعدە، سەیید یوسف خانی سالار ئەجەلال، سەرۆکی ئاسایش لەسەر کار لادەبرێت و سوڵتان جەهانسوزی بەوەکالەت و سەرهەنگ سوهەیلی وەك سەرۆکی ئەو دامەزراوە هاتنە کوردستان. لەکۆتاییەکانی زیحەججە، سەرهەنگ ئەحمەدخانی زاویە، کە بەنەخۆشی لەئەوسود گەڕابوویەوە، لەسەر کار لابرا و سەرهەنگ عەباس خان جێگەی

گرتەوە و دوای چەند ڕۆژ بەرەو تەوسود بەڕێکەوت. زۆری نەخایاند کوڕەکانی جەعفەر سوڵتان، لەچەند قوڵەوە، هەرکام لەگەڵ بیست سی تفەنگچی، وەک چەتە دەرکەوتن و تا دوو فەرسەخی شارەکە هاتن و لەگوندەکان پارە و کەلوپەلیان وەردەگرت. ئێوارێی شەممەی ٧ رەبیع الاوەلی ١٣٥٢، سەرتیپ محەممەد سادق خانی کۆپاڵ سالار نیزام هاتە کوردستان و ڕۆژی دواتر بەرەو تەوسود بەڕێکەوتن. شەوی چوارشەممە ١١ رەبیع الاوەلی، سەرهەنگ ئەحمەدخان زاویە بەخێرایی لەئازەربایەجانەوە هاتە سنە و بەیانی لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو، بەرەو تەوسود بەڕێکەوت. بەداخەوە هەواڵمان پێگەیشت کە لەمەڕەوی، یەک کاتژمێر بۆ ئێوارێی ١٢ رەبیع الاوەل، ئاغە بەگی ئیناخی، ئاسراو بەئاغە شەڕ، بەگوولەیەک کۆتایی بەژیانی دەهێنێت. دانیشتووان بۆ مردنی ئەم گەنجە خۆش ئەخلاقە، پرسەیان گێڕا. ئێوارێی شەممە ١٤ رەبیع الاوەل، سەرتیپ زەرعامی ئەمیر لەشکر و سەرۆکی هەموو هێزە ئەمنییەکانی وڵات هاتنە کوردستان و دوو ڕۆژ دواتر بەرەو تەوسود بەڕێکەوتن. دواتر سەرهەنگ سیاپۆش وەک فەرماندەی تیپی کوردستان هاتە سنە و بەخێرایی بەرەو تەوسود بەڕێکەوت. لەماوەیەکی کەمدا کۆتاییان بەبارودۆخی عەشایەری و چەتەگەری هێنا و ئارامی و ئاسایشیان بۆ ناوچەی هەورامان گەڕاندەوە. ئێوارێی چوارشەممە ٢٧ جومادی ئەلثانی، کەژاوەی شاهەنشا لەڕێگەی ئازەربایەجانەوە هاتە کوردستان و لەماڵەکانی حاجی یەعقوبی کەلیمی دابەزین. ئێوارێی پێنجشەممە، دوو کاتژمێر بۆ ئاوابوونی هەتاو، زاناکان و سەرۆکی دامەزراوەکان و خانەکان و بازرگانان، بانگێشتکران. منیش ئەم وتارەم بەنوێنەرایەتی خەڵکان خوێندەوە:

وتاری پیرۆزبایی

شاهەنشای بەڕێز! لەقووڵایی دڵەوە بەخێرهاتنتان دەکەین و ئێمەی شافعی مەزهەبی شاپەرەست، بینینی ڕوخساری پیرۆزی شاهەنشاهی بەنیشانەی بەختەوەری خۆمان دەزانین. زۆر دەمێک بوو، ئێمەی ئێرانی لەهەموو پێشکەوتن و بەختەوەرییەکان و نیعمەتەکانی دنیا بێبەش بووین، ناوچەکانی عەشایەری هاوشێوەی پاشای تیرەکان، سەرانسەری وڵاتی گرتبوویەوە. لەهەموو لایەک، شەپۆلی بەدبەختی و پشێوی پاشایەتی تیرەکان، دەوریان دابووین. لەو ڕۆژەوەی هەتاوی بەختەوەری و خۆشبەختی، تیشک

دەپرژێننێتە سەر وڵاتی ئێران و ئێمەی ئێرانی خۆشبەختانە، بووینە خاوەنی شاهەنشاهێکی خاوەن دەسەڵات، دەبینین بەهێزی بیر و هێزی شمشێر و چالاکی سەرنجڕاکێش، بارودۆخی ئێران گۆڕانی بەسەرهاتووە و لەهەموو ناوچە عەشایەرییەکان و ناوچە سنوورییەکان، ئاڵای شکۆمەندی شێروخورشید دەشەکێتەوە و ئاسایش و ئارامی باڵی بەسەر هەموو ناوچەکانی وڵاتدا کێشاوە. هەموو ویلایەتەکان و شارەکان بەهۆی سەرنجدانی تاقە سەرپەرەشتی تاجدار، بەرەو پێشکەوتن هەنگاو دەنێن کەخودی و بێگانە، شکۆ و پێشکەوتنەکانی ئێرانی ئەمڕۆ، پشتڕاست دەکەنەوە. چوار جار کەکەژاوەی شاهەنشا هاتۆتە کوردستان، بەچاوی خۆمان بینیومانە کەهەرجارەوە بەشێك لەخراپەکاری و گەندەڵییەکانی ئێمە لەناوچووە و هۆکارەکانی بەختەوەری و خۆشبەختی بۆ ئێمە دابینکراوە. بەداخەوە کوردستان لەبەر ئەوەی دوورە و گۆشەگیر و چاکسازییەکانی ئەم ناوچەیە درەنگتر دەستی پێکردووە، لەبەر ئەمە بەباشی دەزانم ئەوە بڵێم کوردستان بەبەراوەرد بەویلایەتەکانی دیکە کەمێك دواکەوتووە. داوای ئێمەی کوردستانییان، لەخاکی پێی پیرۆزتان ئەوەیە تا ئەو کاتەی نەخشەی چاکسازی کوردستان تەواو دەکرێت، ساڵانە لەگەڵ سەردان کردنی ویلایەتەکانی دیکە، تەشریفتان بێتە کوردستان. دوای ئەوەی ئێمە بەتەواوی ئاسوودە و ڕاحەت بووین، ئەوسا بۆ سپاس کردن ئێمە بەخزمەت دەگەین. لەقووڵایی دڵەوە بەختەوەری و کامڕەوایی شاهەنشای ئێران خوازیارین و هیوادارین ساڵانێکی دوورودرێژ، بەهۆی سەرنج و چاکییەکانی شاهەنشای گەورە، نیعمەتی بینینی شاهەنشای پیرۆز و موبارەك تازە بکەینەوە.

وەڵامی شاهەنشا

بەبزەیەك کەنیشانەی خۆشەویستی و ڕێز بوو، فەرمووی: ئێمە لەم بەشەی کۆتایی کەمتەرخەمییمان نەکردووە، ساڵێ جارێك، دوو ساڵ جارێك، هاتووینەتە کوردستان. ئێوە نەهاتوون. ئێوەیش وەرن تا لەبوونی ئێوە کەڵك وەربگرین.

ناساندنی نووسەر بەشێوەیەکی کورت

شێخ محەممەدی مەردۆخ، ناسراو بەجەمال ئەلدین، نازناو (ئایەت الله) ژمارەی پێناسی

باری شارستانی ٦٠ سەنە، نەوەی خوالێخۆشبوو شێخ عەبدولمۆئمین (پێشنوێژ) لەدایکبوونی شەوی ٢٧ ڕەجەبی ١٢٩٧ کۆچی، ١٢٥٦ هەتاوی، لەتەمەنی حەوت ساڵی ڕۆشتۆتە قوتابخانە، ئالفابێت فێر بووە، قورئانی تا سورەی (تبارك) لای مامۆستا خوێندووە، سورەکانی دیکەی بەهێزی بیر و وشیاری خۆی خوێندووە. لەمناڵی، نیشانەکانی زیرەکی لێ بینراوە، لەکاتی فێربوونی ئالفابێت لەمامۆستاکەی پرسیوە: بۆ (لام الف) دەجار لە ئالفابێت دووبارە بۆتەوە؟ مامۆستا دەڵێت: بەشێوەیەکی سروشتی وایە. دەپرسێت: بۆ وایە؟. مامۆستا تێڕادەمێنێت. لەدایکی دەپرسێت: بۆ کاتێک فوو لەئاگر دەکەیت هەڵدەبێت، بەڵام فوو لەچرا دەکەیت، دەکوژێتەوە؟ دایکی دەڵێت: خواوەند وای دەوێت. دەڵێت: چۆنە وایە؟ دایکی دەڵێت: خواوەند خۆی دەزانێت. زانستی صرف لای مامۆستا تا (معتل) و نحو تا (مرفوعات) خوێندووە. باوکی مردووە و خۆی سەرپەرشتی بنەماڵەکەی گرتۆتە ئەستۆ. بەپشت بەستن بەزیرەکی خۆی، زانستەکانی دیکە فێر بووە و لەنامەی (جان نما) نووسیویەتی:

((کشیدم منت استاد در نحو

که تا زنگ جهالت را کند محو

زباقی علم ها هر چیز خوانی

ز دیگر رسم ها هر چیز دانی

همه بی منت استاد بوده

ز خود تحصیل آن ها رانموده))

واتاکەی: مەمنونی مامۆستا بووم تا زانستی نەحوم فێر بکات بۆ ئەوەی لەجیهانی نەزانی ڕزگارم بێت، بەڵام بێ پشت بەستن بەمامۆستا، خۆم فێری زانستەکانی دیکە بووم.

لەتەمەنی ١٢ ساڵی، ئەرکی پێشنوێژی گرتۆتە ئەستۆ و مەحزەری هەبووە. دوای ئەوە هاتۆتە گۆڕەپانی سیاسەت و تا تەمەنی حەفتا ساڵی لەو گۆڕەپانەدا ماوەتەوە و بەشێك لەهەوڵ و کارەکانی ئەو لەڕێگەی ئازادی و خزمەت کردن بەدەوڵەتی ئێران، لەم کتێبەدا ئاماژەی پێدراوە. زیاتر لەسەد کتێبی لەبوارە جۆرواجۆرەکاندا هەیە کە ٤٨ کتێبیان تا ئێستا چاپ و بڵاو کراونەتەوە و ئەوانی دیکە هێشتا چاپ نەکراون.

نووسەر، خاوەن بۆچوونێکی سەربەخۆ بووە، شوێنکەوتەی هیچ کام لەمزاناکان و

حەکیمەکان نەبووە و بەزۆری بۆچوونەکانی ئەوانی ڕەد کردۆتەوە. بەشێوەیەکی سروشتی لایەنگری ئازادی و یەکگرتووی ئیسلامی و ئاشتی گشتی بووە بەشێوەیەك جیاوازییەکان نەمێنێت و مرۆڤەکان بەئاشتی و ئاسایش ژیان بەسەر ببەن.

بەرهەمە چاپکراوەکانی نووسەر

١. فەرهەنگی مەردۆخ (٢ بەرگ)
٢. مێژووی مەردۆخ (٢ بەرگ)
٣. فقه محمدی
٤. اصول فقه
٥. صرف.
٦. نحو
٧. منطق
٨. ندای لتحاد
٩. نداء الاتحاد
١٠. جان نما
١١. جان و جین
١٢. کورتەیەکی مێژوویی شیعەگەری
١٣.پاسخ به یزدی
١٤. پاسخ به پاسخ (وەڵام بەوەڵام)
١٥. چوارده پرسیار
١٦. پرسیارەکان (پرسش ها)
١٧. عدل و تعقیب
١٨. حل اختلاف (چارەسەری کێشەکان)

١٩. توضیح شیعە (ڕوونکردنەوەی شیعە)

٢٠. سقوط تحلیل

٢١. توضیح سقوط

٢٢. شفا العلیل

٢٣. جواب معترضین

٢٤. چارەی بدبختی

٢٥. نسیم رستگاری

٢٦. امین رستگاری

٢٧. آیین رستگاری

٢٨. رموز آفرینش

٢٩. خلاصە الاحکام

٣٠. منتخب الخواص

٣١. طب جدید

٣٢. گفتارها

٣٣. حساب.

٣٤. هندسە

٣٥. جبر و مقابلە

٣٦. سرمایە هدایت

٣٧. رهنمای سعادت

٣٨. مائدە

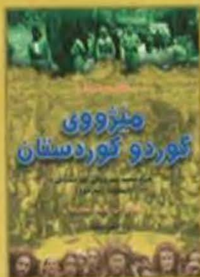
٣٩. نالەی ئیسلام

٤٠. عقیدەی ئیسلامی

٤١. هدف نما

٤٢. تثلیث طلاق

پێرست

چوونکە مەبەستی سەرەکی من
دۆزینەوەی ڕاستییەکانی مێژووی کوردە،
ئەگەر خوێنەران چ کورد و چ نەتەوەکانی
دیکە، هەندێ بابەت بخوێننەوە
کەخوازیاری بیستنی نەبن، نابێت دڵگیر
ببن چوونکە منیش دەمەوێت مێژوو
بنووسم نەك ئەوەی دڵنەوایی و وەسفی
کەسەکان یا هۆزەکان بکەم- ئەگەر مێژوو
لەسەر بنەمای بۆچوون و گریمانە بێت،
شیاوی خوێندنەوە نییە، بەواتایەکی دی،
مێژوو بەڕادەیەك دەبێت سەرنجراکێش و
بەهێز بێت کەهەموو نەتەوەکان دەبێت
لێی بترسن و دەبێت هیوایان بۆ دروست
بکات. تا لەترسی مێژوو کارە خراپەکان
ئەنجام نەدەن و بەهیوای مێژوو، بۆ
هێشتنەوەی ناوی چاکە لەخۆیان، هەموو
جۆرە هەوڵ و کۆششێك بدەن.

تاریخ
کرد
و
کردستان

لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ناویر ژمارە (٥٦)

چاپخانەی ڕۆژهەڵات - هەولێر